

BIBLIOTEKA IV.
„M. ERIC ROSSI“
III 261.742

2/099

**ISTORIA
LIMBII ROMÂNE**

ISBN 973-37A0556-X

G. IVĂNESCU

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

Ediția a II-a

227183

Îngrijirea ediției, indice de autori și indice de cuvinte:
Mihaela Paraschiv



EDITURA JUNIMEA
IASI - 2000



018919
B.C.U. - IASI

Academicianului prof. ILIE MURGULESCU,

OMAGIU RECUNOSCĂTOR.

Gheorghe Ivănescu

PREFAȚĂ

Am luat hotărârea de a alcătui o istorie a limbii române în primii ani ai activității mele științifice, adică pe la mijlocul deceniului al patrulea al secolului nostru, când cunoșteam mai ales ideile despre limba română ale lui Alexandru Philippide, al cărui elev am fost și în a cărui școală lingvistică mă integrez; dar elaborarea operei nu putea avea loc decât mult mai târziu. Pe de o parte, se impunea să iau act de ideile celorlalte școli lingvistice românești în domeniul istoriei limbii române; și munca aceasta de informare a durat până în 1944. Pe de altă parte, prin 1936 am ajuns la concluzia că istoria limbii literare nu se poate face odată cu istoria graiurilor populare, ci în capitole speciale, iar în 1938 am început să studiez originea și dezvoltarea limbii literare românești. Teza mea de doctorat, Problemele capitale ale vechii române literare (Iași, 1947—1948), constituie rodul primelor mele meditații asupra originii și dezvoltării limbii literare românești, în special asupra fazet sale vechi. Dar la realizarea prezentei Istorii a limbii române n-am putut păși decât în toamna anului 1948, când am început să țin, în fața studenților de la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, un curs de Istoria limbii române. Într-o primă redacție, provizorie și cu numeroase lipsuri, acest curs era terminat la sfârșitul anului universitar 1950—1951. O expunere sumară a rezultatelor la care ajunseseam a fost publicată sub titlul Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic (Iași, 1950). Ocupat după aceea cu alte lucrări, n-am putut să mă consacru refacerii și completării vechii redacții decât în anii 1957, 1958 și 1960. Interesul meu îndreptându-se și după aceea în alte direcții, am reluat refacerea vechii redacții în întregime abia la începutul lunii iunie 1968 și am dus-o la sfârșit, cu unele întreruperi, la sfârșitul lunii octombrie 1969. Cu această ocazie, am introdus în Istoria limbii române câteva pasaje din cursul de Sintaxă istorică a limbii române, pe care l-am ținut în anul 1951—1952 la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, ca și diverse lucrări scurte de istoria limbii române, redactate după 1960. Așa că unele din lucrările publicate de mine anterior au fost cuprinse, în întregime sau în parte, în lucrarea de față, bineînțeles într-o formă îmbunătățită. O definitivare a întregii lucrări a avut loc în cursul lunilor septembrie și decembrie 1970, apoi în februarie, martie și aprilie 1972. O serie de completări și îmbunătățiri am adus textului din ianuarie până în iunie 1973, altele, în a doua jumătate a anului 1976, altele, în noiembrie și decembrie 1977 și în ianuarie 1978, cele mai multe prilejuite de observațiile referenților.

Dificultăți peste măsură de mari stau în calea celui ce se hotărăște să scrie o istorie a limbii române. Lipsa materialului informativ pentru o perioadă foarte îndelungată, care se întinde de prin secolul al III-lea e.n. până în secolul al XVI-lea, n-au permis rezolvarea problemelor originilor decât în ultima vreme și ne împiedică, în general, de a stabili mai exact timpul în care au avut loc transformările petrecute în această îndelungată perioadă, iar câteodată ne împiedică chiar de a identifica

schimbările care au avut loc atunci. Nu este deci de mirare dacă pînă astăzi nu s-a putut realiza un consens al cercetătorilor în numeroasele probleme pe care le ridică istoria limbii române din epoca respectivă. Probabil nici felul cum au fost rezolvate aceste probleme în lucrarea de față nu vor satisface întotdeauna. Dar sper că nu se va considera drept rezultatul unei tendințe de inovare cu orice preț faptul că, în aceste probleme, adesea am ajuns la concluzii deosebite de acelea pe care le-au obținut mulți dintre cercetătorii mai vechi sau contemporani (mă refer și la autorii Istoriei limbii române în cinci volume, apărută parțial). Dar nu toate rezultatele la care am ajuns sînt totdeauna în întregime noi : adesea am reluat păreri mai vechi, care au fost și sînt pe nedrept ignorate astăzi de cercetătorii din celelalte școli lingvistice românești. Și, ca și în unele lucrări anterioare, am căutat și aici să rezolv o serie de probleme de lingvistică românească nu numai neglijate, dar chiar ignorate de lingviștii români.

Cu lucrarea de față, înlocuim ca și cu lucrările mele anterioare, se afirmă în lingvistica românească o linie în genere deosebită de cea urmată de lingviștii din București și Cluj-Napoca, care, în multe privințe, alcătuiesc împreună o direcție unică, deși se grupează în două școli lingvistice. Am tot dreptul să consider linia urmată în această lucrare ca o continuare, cu unele elemente proprii, a tradiției lingvistice leșene, întemeiată de Alexandru Philippide, continuată de G. Pascu și de alții și îmbogățită cu preocupări și idei noi de Iorgu Iordan. Cititorul va avea, totuși, ocazia să constate că, în ce privește dezvoltarea limbii române, ideile principale din această lucrare nu sînt întotdeauna idelle foștilor mei profesori. În multe cazuri l-am urmat pe Ov. Densușianu, pe S. Pușcariu și pe elevii lor. Și voi adăuga că tocmai ceea ce mie mi se pare mai valoros în concepțiile lui Densușianu și Pușcariu este considerat ca necorespunzînd realităților de către mulți lingviștii români contemporani. Fără să fi urmărit aceasta, lucrarea de față se prezintă ca o sinteză a pozițiilor diverse, de pînă astăzi, din lingvistica românească, ca o încercare de a uni într-un singur curent cele trei școli lingvistice principale din țara noastră. Cercetarea de față apare astfel ca urmarea firească a cercetărilor anterioare, fără de care ea n-ar fi fost posibilă. De aceea am și dat o altă de mare atenție teoriilor lingviștilor români din trecut și cîteodată și din vremea noastră. Mi s-a părut că nu este posibil să expun părerile mele, fără să mă refer la teoriile mai vechi. N-am urmărit să citez toată literatura problemei (acest lucru era imposibil, date fiind dimensiunile lucrării); am citat mai ales lucrările vechi sau noi, în care s-a invocat material neutilizat mai înainte sau s-a rezolvat problema; dar multe lucrări importante, apărute în ultimele decenii, au rămas nefolosite și necitate. În problemele de amănunt n-am pomenit și n-am combătut întotdeauna părerile pe care le socotesc eronate. N-am putut folosi decît prea puțin din bogatele materiale lexicale din ALR, II, și aproape nimie din atlas-urile lingvistice regionale, publicate pînă acum, de altfel, în parte. Am utilizat adesea informațiile proprii, obținute direct sau prin informatori, asupra graiurilor dacoromâne.

Lucrarea de față încearcă să prezinte dezvoltarea limbii române epocă cu epocă, de la limba latină pînă astăzi. Stabilind fazele de dezvoltare a limbii române și împărșind pe epoci diferitele schimbări (fonetice, morfologice, sintactice și lexicale) ale limbii, ea explică aceste schimbări direct sau indirect, prin fazele dezvoltării istorice a poporului român, deci prin fapte istorice și mai ales prin diversele structuri sociale; bineînțeles, am făcut aceasta numai atunci cînd faptele lingvistice nu sînt expresia unei tendințe a sistemului lingvistic (căci admitem și noi asemenea tendințe, deși mult mai rar decît se admiteau de către școala lingvistică franceză și de către structuraliști). Unul din scopurile urmărite de noi în această lucrare a fost acela de a vedea cît mai exact fazele de dezvoltare a limbii române și de a situa schimbările lingvistice în epoca în care s-au produs ele; și, în această privință, ne deosebim adesea de cercetătorii anteriori. N-am arătat întotdeauna ce fapte ne-au determinat să fixăm fenomenele într-o epocă sau alta. În multe cazuri, stabilirea epocilor și cronologizarea fenomenelor au fost greu de făcut și este probabil că ne-am înșelat de multe

ori în această privință. Dar credem că liniile generale ale dezvoltării limbii române au fost prinse în lucrarea de față. Din cauza dimensiunilor relativ mici ale operei, am introdus în capitolele de fonetică și morfologie puține dialectale dacoromânești și am redus la minimum capitolele privitoare la lexic. Dealtfel, în multe cazuri, este imposibil să se stabilească timpul proceselor lexicale, așa că, adesea, eliminarea din discuție a acestor procese a înălțurat o încadrare arbitrară la o epocă sau alta. Am eliminat aproape cu totul discuțiile privitoare la formarea cuvintelor. N-am făcut să alterneze marile subdiviziuni ale lucrării, privitoare la diversele faze de dezvoltare a limbii cu altele consacrate descrierii stărilor de limbă rezultate, cum s-a procedat de către unii lingviști atunci când au alcătuit istoria limbii române sau a altor limbi; și n-am făcut-o nu altă pentru a nu da o extensiune prea mare lucrării, ci pentru că ar fi însemnat să repetăm în parte cele spuse în subdiviziunile consacrate dezvoltării limbii. Am indicat uneori pe scurt doar subsistemul care s-a născut prin aceste schimbări. Am situat înaintea acestor capitole de gramatică istorică capitole referitoare la marile faze ale dezvoltării poporului român, faze care au determinat; după părerea noastră, pe cele lingvistice. În cazul epocilor mai vechi, dar și în cazul epocii feudale am dedus câteodată procesele istorice din faptele lingvistice, așa încât, în aceste cazuri, faptele lingvistice sînt discutate și în capitolele de generalități asupra epocii.

N-am putut folosi în prezenta istorie a limbii decât puține din principiile și metodele de cercetare ale lingvisticii structuraliste, care, fără îndoială, are meritul de a fi atras atenția asupra faptului că limba este o structură, iar nu un conglomerat de fapte, și că această structură trebuie ea însăși examinată, dar care n-a reușit să explice această structură (nu vorbesc de generativism, pentru că el nu prea a adus noutăți în această privință). După părerea noastră, structura limbii nu se poate explica decât în sensul lingvisticii prestructuraliste, în primul rînd, prin structura realităților care determină existența limbii, deci prin structura gândirii, culturii și a psihicului popoarelor și prin structura organelor articulatorii, iar, în al doilea rînd, prin analogie și celelalte schimbări asociative. Am arătat, în câteva lucrări mai vechi sau recente ale mele și într-un capitol special al lucrării, care trebuie să fie, după părerea noastră, principiile călăuzitoare ale unei istorii a limbii. Aici vom spune numai că limba se schimbă printr-o adaptare continuă la gândire, la cultură, la psihicul popoarelor și la organele articulatorii ale acestor popoare și că această adaptare este în parte suspendată în dezvoltarea limbilor literare. Lucrarea de față constituie o încercare de a trata istoria limbii române în lumina acestor principii și deci răspunde, cum sper că se va recunoaște, nevoilor de astăzi ale lingvisticii, care neglijează prea mult, în explicațiile lingvistice, realitățile sociale și omul fizic, psihic și spiritual.

N-am urmat pe structuraliști și generatiști decât rar și în ce privește terminologia lingvistică. Sînt de părere că terminologia lingvistică structuralistă sau generativistă este în cea mai mare parte nepotrivită sau inutilă. În general socot că lingvistul nu trebuie să renunțe la termenii limbajului comun, atunci cînd aceștia exprimă perfect ideile științifice. Vom face precizarea că nu distingem, ca structuraliștii (și generatiștii), între sunet și fonem (vezi articolul nostru *Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie și acustică*; *Bul. Inst. Fil. Rom.*, V, Iași, 1938, p. 55-139) și că întrebuițăm termenul fonem cu sensul de „sunet al limbajului” (al limbii și al vorbirii)¹ așa încît acest termen apare în lucrarea de față în alternare cu termenul sunet. Și noi nu facem, ca structuraliștii, distincția între sunet și fonem, pentru că, aproape întotdeauna, sistemul fonetic este și ceea ce structuraliștii numesc sistemul fonologic; în cazurile în care cele două sisteme nu coincid, vorbim de variante ale fonemului sau ale sunetului. De asemenea, după Joshua *W h a t m o u g h*, noi spunem morfom, și nu morfem, căci, cum a arătat lingvistul american, nu avem dreptul să deformăm fonetic cuvîntul grec vechi *μόρφομα*, care stă la baza termenului lingvistic în discuție. Însă noi întrebuițăm termenul morfom numai cu valoarea de „formă grama-

¹Întelegem prin limbaj atât limba oral și vorbirea, concepute în sens saussurian.

ticală", nu și cu valoarea de „element constitutiv al cuvântului“, pe care J. Baudouin de Courtenay, elevii săi, școala de la Praga și lingviștii americani, structuraliștii și generativiștii, au dat-o termenului morfem. Noi vorbim apoi de sisteme morfotice și de schimbări morfotice (cf. v. gr. μορφοτικός „care dă formă“, „care servește să formeze“), iar nu de sisteme morfologice și schimbări morfologice. Termenul morfologie trebuie să se refere numai la știința numită morfologie, nu și la realitățile cu care se ocupă această știință. De asemenea, noi numim sintaxă faptul de limbă sintactic; iar știința care se ocupa de aceste fapte o numim sintactică. Pe de altă parte, noi socotim că și unii termeni lingvistici românești utilizați astăzi aproape de toată lumea, cum sînt consoană și provensal, nu și-au căpătat forma fonetică cea mai potrivită. De aceea noi pronunțăm și scriem consoanță în loc de consoană și provențial în loc de provensal sau provansal, cum pronunță și scriu alți lingviști români.

Lucrarea de față s-a născut în ambiția spirituală creată în țara noastră după 23 August 1944; ea constituie o încercare de a trata istoria limbii române pe baza celor mai bune tradiții ale lingvisticii române și romanice și pe baza concepției materialist-dialectice despre limbă și societate, concepție care ne-a dus la încercările de a lega așa de strîns istoria limbii de istoria societății. Dar tocmai din această cauză, lucrarea noastră indică o problemă nouă pentru cercetătorii istoriei limbii române și ținește să îndrepte cercetările din acest domeniu într-o direcție care a fost neglijată în trecut și este neglijată și astăzi de cercetătorii români. În special se impune cât mai neîntârziat cercetarea monografică, atât pe baza atlaselor lingvistice existente, în curs de publicare, cât și prin noi și ample anchete pe teren, a graiurilor dacoromâne — mă refer în primul rînd la lexiconul necuprins în atlase —, cu atât mai mult cu cât aceste graiuri s-au angajat în procesul de dispariție, fiind înlocuite treptat prin limba literară. Aceste monografii ale graiurilor din toate părțile locuite de români vor permite atât studierea unor amănunte neglijate de lingviști pînă astăzi, cât și integrarea lor în istoria limbii române și explicarea lor prin istoria etnică și socială.

Înainte de a încheia, exprim aici viile mele mulțumiri referenților oficiali ai lucrării: tovarășului academician Al. Graur, tovarășei profesoare Maria Iliescu, tovarășilor profesori Șt. Giosu și Al. Andriescu, și tovarășului cercetător științific principal Dan Gh. Teodor, care au binevoit a citi lucrarea noastră în manuscris și au făcut cu această ocazie numeroase și importante observații privind atât conținutul cât și forma lucrării, observații care ne-au ajutat mult la îmbunătățirea redacției. Mulțumesc, de asemenea, tovarășului lector universitar C. Frincu, care a luat asupra sa sarcina definitivării a numeroase trimiteri incomplete la unele din cărțile și revistele folosite de mine. Mulțumesc, în sfîrșit, tovarășului Mircea Radu Iacoban, directorul Editurii Junimea, și colaboratorilor săi, pentru interesul arătat în tipărirea acestei opere în care se rezumă o parte din munca mea de atîtea decenii, și pentru asumarea grelei sarcini a tipării ei.

Iași, 8 februarie 1979.

G. Ivănescu

SEMNE ȘI ABREVIERI

Lămuriri asupra alfabetelor fonetice utilizate

Cuvintele din orice limbă literară sînt transcrise în ortografia limbii literare respective. Cuvintele dialectale românești sînt transcrise cel mai adesea în următorul alfabet fonetic:

<i>k</i>	exploziva velară afonă	<i>č</i>	africata din munt. <i>cinci</i>
<i>g</i>	exploziva velară fonică	<i>ǰ</i>	africata din munt. <i>ger</i>
<i>k̄</i>	exploziva palatală afonă	<i>ʃ</i>	<i>ʃ</i>
<i>ḡ</i>	exploziva palatală fonică	<i>d̄</i>	africata din pronunțarea bă- nășenilor, ardelenilor de nord și a moldovenilor în <i>zic</i> , <i>ziuă</i> etc.
<i>l̄</i>	<i>l̄</i> muiat	<i>č̄</i>	africata specifică bănășenilor în <i>frac̄e</i>
<i>d̄</i>	<i>d̄</i> muiat	<i>d̄</i>	africata specifică bănășenilor
<i>n̄</i>	<i>n̄</i> muiat	<i>ș̄</i>	spiranta din <i>ci</i> moldovenesc (notată și prin <i>š̄</i> și <i>s̄</i>)
<i>l̄</i>	<i>l̄</i> muiat	<i>ž̄</i>	spiranta din <i>gi</i> moldovenesc (notată și prin <i>ž̄</i> și <i>z̄</i>)
<i>f̄</i>	<i>f̄</i> muiat (nu <i>ri</i> , cum proce- dează unii)	<i>ī</i>	<i>ī</i> consonantic
<i>r̄</i>	<i>r̄</i> intens	<i>ū</i>	<i>ū</i> consonantic
<i>n̄</i>	<i>n̄</i> din <i>însă</i> , <i>îns</i> etc.	<i>ē</i>	<i>ē</i> consonantic
<i>m̄</i>	<i>m̄</i> din <i>umflu</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i> consonantic
<i>ș̄</i>	<i>ș̄</i>	<i>ɛ̄</i>	vocala intermediară între <i>e</i> și <i>ă</i>
<i>ž̄</i>	<i>ž̄</i>	<i>ī</i>	vocala intermediară între <i>i</i> și <i>î</i>
<i>ș̄</i>	<i>ș̄</i> muiat	<i>ă̄</i>	<i>ă̄</i> rotunjit
<i>ž̄</i>	<i>ž̄</i> muiat		
<i>χ</i>	spiranta velară afonă		
<i>γ</i>	spiranta velară fonică		
<i>χ̄</i>	spiranta palatală afonă "(redată și prin <i>h̄</i>)		
<i>γ̄</i>	spiranta palatală fonică		

Cîteodată am redat însă unele din sunetele respective prin literele obișnuite ale alfabetului românesc (este mai ales cazul consonantelor *ș* și *j*).

Am utilizat semnele diacritice obișnuite, cu valoarea care li se acordă de obicei de lingviști, în fiecare domeniu al lingvisticii (lingvistica română, studiul limbilor romanice occidentale, slavistică etc.). Așadar: semnul *c* așezat dedesubtul unei vocale arată caracterul deschis al vocalei, dacă e vorba de limbile romanice, și caracterul nazal al vocalei, dacă e vorba de limbile slave; semnul *~* așezat deasupra unei vocale arată caracterul nazal al vocalei (el nu apare în transcrierea limbilor slave); semnul *·* așezat sub o vocală arată caracterul închis al vocalei respective; semnul *◦* așezat deasupra unei vocale arată caracterul rotunjit al vocalei; semnul *◦* sub vocala *e*, deci *ɛ̄*, arată, pentru limbile romanice occidentale, timbrul de *ă* al vocalei. Așadar, în ce privește cuvintele din latina populară și din dialectele romanice occidentale, am păstrat transcrierile lingviștilor români mai vechi, iar în ce privește cuvintele din limbile slave, am păstrat transcrierea internațională a slavistilor.

Alte semne

Paranteza dreaptă [] cuprinde comentariile sau adausele mele în interiorul unui pasaj dintr-o operă citată.

Abrevieri

Abrevierile la care am recurs în această lucrare sînt în general cele care se găsesc la majoritatea lingviștilor. M-am abătut însă cîteodată de la abrevierile utilizate de obicei, dînd abrevieri noi. Cum abrevierile care se referă la termenii lingvistici se înțeleg ușor, nu indicăm aici decît abrevierile titlurilor publicațiilor folosite, cărți sau reviste.

Ac. Rom. = *Academia Română.*

MSI = *Memoriile secțiunii istorice.*

MSL = *Memoriile secțiunii literare.*

AfslPh. = *Archiv für slavische Philologie.*

An. Car. = *Anonymus Caransebesiensis.*

A.f.S.n.Spr.u.L. = *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, Braunschweig, 1845 și urm.*

ALR = *Atlasul lingvistic român, 1938 și urm.*

ALRM = *Micul Atlas lingvistic român, 1938 și urm.*

An. Arh. d. folclor. = *Anuarul Arhivii d. folclor, I, 1932 și urm. (VII, 1945).*

An. Inst. Ist. Naț. = *Anuarul Institutului de Istorie națională, Cluj, 1922 și urm.*

Arch. f. lat. Lex. = *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik, herausgegeben von E. Wölfflin, I—XIV, Leipzig, 1884—1908.*

Arch. gl. it. = *Archivio glottologico italiano, Torino, 1873 și urm.*

AUB = *Analele Universității din București.*

AUI = *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași.*

AUT = *Analele Universității din Timișoara, Seria științe filologice, Timișoara, 1963 și urm.*

Best. = *Bestiaire.*

BIFR = *v. Bul. Inst. Fil. Rom.*

BSL = *Bulletin de la Société de linguistique de Paris, Paris, 1869 și urm.*

Bul. Inst. Fil. Rom. sau BIFR = *Buletinul Institutului de Filologie română „Alexandru Philippide”, Iași, 1934—1947 (volumul X, 1943, apărut în 1947, volumul XI—XII, 1944—1945 apărut în 1948, iar ultimul volum, XIII—XIV, „apărut” în 1950).*

Bull. Lingu. = *Bulletin linguistique, I, Bucarest, 1933—1948 (ultimul volum, XVI, apărut în 1948).*

Bul. Soc. Fil. = *Buletinul societății filologice, București, I—III, 1905—1907.*

Bourciez, Élém. de lingu. rom. = *Éléments de linguistique romane, ed. I-a, 1910; ed. a II-a, 1923; ed. a III-a, 1930; ed. a IV-a, 1946.*

Bu. Sh. T., Seria Shk. Shoq. = *Buletin i Universitetil shtetëror ël Tiranës, 1957 și urm. Seria Shkencat shoqërore.*

Candrea, I. A., Ps. Sch. = *Psaltirea șchelând comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește, I, II, București, 1916.*

Candrea, I. A. și Densusianu, Ovid, Dicț. etim. = *Dicționarul etimologic al limbii române, I, cinci fascicule A — putea, București, 1907—1914.*

CGL = *Corpus Glossariorum Latinarum, editat de G. Götz, II—VII, Leipzig, 1888—1903.*

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1863—1903.*

CL = *Cercetări de lingvistică, Cluj, 1956 și urm.*

Cod. Vor. = *Cod'cele Voroneșean, ediția I. G. Shiera, Cernăuți, 1885.*

Dante, Inf. = *Inferno.*

Dacor. = *Dacoromania; Buletinul Muzeului Limbii române, Cluj, 1921—1948 (11 volume).*

Densusianu, Ovide, Histoire = Histoire de la langue roumaine, I, Paris, 1901, II, Paris, 1938 (fasc. I, 1914, fasc. II, 1932, fasc. III, 1938).

Def. Acad. = Dicționarul Academiei = Dicționarul limbii române, București, 1914 și urm.

DLRM = Dicționarul limbii române moderne, București, 1968.

Gaster, Moses, Chrest. = Chrestomatie română, I, II, Leipzig-București, 1891.

G.L. = Gramaticii Latini, I-VII, Leipzig, 1857-1880.

Giusti, Giuseppe, Prov. = Proverbi toscani.

Gröbers Grundriss = Grundriss der romanischen Philologie, I, II, ed. a II-a, Strassburg, 1904-1906.

GS = Grai și suflul, București, 1923 și urm.

Hasdeu, Bogdan Petricicelul, Et. Magnum Romaniae = Etymologicum Magnum Romaniae, I, II, III, IV, București, 1883-1894.

I.F. = Indogermanische Forschungen, 1892 și urm.

Indogerm. Jahrbuch = Indogermanisches Jahrbuch, 1914 și urm.

Ist. l. rom. = Istoria limbii române, I, București, 1965, II, București, 1969.

Ist. Rom. = Istoria României, București, 1960 și urm.

Jordan, Iorgu, Introducere = Introducere în studiul limbilor romanice, Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice, Iași, 1932.

Jordan, Iorgu, Stilistica = Stilistica limbii române, București, 1944.; ediția a II-a, București, 1975.

Ivănescu, Gheorghe, Probl. cap. = Problemele capitale ale vechii române literare, Iași, 1947-1948 (extras din *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI-XII, 1944-1945, apărut în 1948).

Kluge, Friedrich, Etym. Wörterbuch = Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Elfte Auflage, bearbeitet von Alfred Götze, Berlin und Leipzig, 1934.]

Jahresb. = Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, Leipzig, 1893 și urm.

Lausberg, H., Rom. Spr. = Romanische Sprachwissenschaft, I. *Einleitung und Vokalismus* Berlin, 1956, II. *Konsonantismus*, Berlin, 1956, III. *Formenlehre*[Erster Teil, Berlin, 1962, *Formenlehre*[Zweiter Teil, Berlin, 1962.

Levy, [P.] S.-W. = E. Levy, Provenzalisches Supplement - Wörterbuch, 8 volume, Leipzig 1894-1924.

LR = Limba română, București, 1953 și urm.

Marc. Emp. = Marcellus Empiricus.

Meillet, Antoine, Esquisse = Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, ed. I-a, 1928; ed. a II-a, 1931.

Meyer-Lübke, Wilhelm, Grammatik = Grammatik der romanischen Sprachen, I-IV, Leipzig, 1890-1902.

Meyer-Lübke, Wilhelm, Rum., Rom., Alb., Mitteilungen = Rumänisch, Romanisch, Albanesisch, Mitteilungen des rumänischen Instituts, I, Wien, 1914.

Meyer-Lübke, Wilhelm, Rum. und Rom. = Rumänisch und Romanisch, București, 1930 (în *Ac. Rom.*, *MSL*, S. III, t. V).

Meyer-Lübke, Wilhelm, REW = Romanisches etymologisches Wörterbuch, ed. a III-a, Heidelberg, 1935.

Mihăescu, Haralambie, Limba latină = Limba latină în provinciile dundrene ale Imperiului roman, București, 1960.

Mihăescu, Haralambie, Infl. gr. = Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea, București, 1966.

Molière, VI = Oeuvres complètes, Paris, I-VI, Edition Lutetia (fără dată).

NALR (pe regiuni) sau ALR pe regiuni = Noul atlas lingvistic pe regiuni.

Papahagi, Pericle, Basme = Basme aromâne și glosar, București, 1905.

- Papahagi, Tache, *Manual = Manual de fonetică romanică*, București, 1943.
- Papahagi, Tache, *D.D.A. = Dicționarul dialectului aromân*, București, 1963.
- Pascu, George, *Dict. (étym. macédo-romain) = Dictionnaire étymologique macédo-roumain*, I, II, Iași, 1925.
- Pascu, George, *Suf. (iaxele) rom. = Sufixele românești*, București, 1916.
- Peregr. = Peregrinatio Eltheriae ad loca sancta.*
- Pedersen, Holger, *Kell. Gr. = Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, I, 1908—1909; II, 1911—1913 (numai fonetica și morfologia), Göttingen, 1913.
- Phillipide, Alexandru, *Principii = Principii de istoria limbii*, Iași, 1894.
- Philippide, Alexandru, *Gramatică = Gramatică elementară a limbii române*, Iași, 1897.
- Philippide, Alexandru, *Orig. rom.*, I, II = *Originea românilor*, I, Iași, 1923—1925, II, Iași, 1927—1928.
- Plaut, *Amph. = Plautus, Amphitruo.*
- Ps. Sch. = Psaltirea Scheiană*, ed. Bianu, București, 1886.
- Pușcariu, Sextil, *El. Wörterbuch = Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I. *Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905.
- Pușcariu, Sextil, *Études = Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937.
- Rev. Fil. = Revista filologică*, I, Cernăuți, 1927, II, Cernăuți, 1928.
- Rev. Fund. Reg. = Revista Fundațiilor Regale*, 1934—1947.
- Rev. Ist. Rom. = Revista istorică română*, 1931—1947.
- RFRG = Revista de filologie romanică și germanică*, București, I, 1957—VI, 1963.
- RL = Revue de linguistique*, București, I, 1956—IX, 1964 (= *RRL*).
- RRL = Revue roumaine de linguistique*, București, X, 1964 și urm. (= *RL*).
- R. (I.) Lomb. = Rendiconti del (R.) Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, Serie II (e III), Milano, 1864 și urm.
- RSEE = Revue de Sud-Est Européen*, București, 1963 și urm.
- Rosetti, Alexandru, *Ist. l. rom. = Istoria limbii române*, vol. I—VI, diversele ediții apărute începând din 1938 și volumul care le cuprinde pe toate, din 1968 sau din 1978.
- Rosetti, Alexandru, *Recherches = Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche*, București, 1950 și urm.
- SCL = Studii și cercetări lingvistice*, București, 1950 și urm.
- Scriban, August, *Dict. l. rom. = Dicționarul [sic] limbii românești*, Iași, 1939.
- SCȘ = Studii și cercetări științifice*, Filiala Iași a Academiei R.P.R., 1950 și urm., sau Filiala Cluj a Academiei R.P.R., 1950 și urm. Scrierile s-au încheiat cu vol. XIV, 1963, al publicației din Iași și cu vol. VI, 1955, al publicației din Cluj. Seria de filologie din Iași a fost continuată de *Anuarul de filologie*, vol. XV, 1964, apoi de *Anuar de lingvistică și istorie literară*, vol. XVI, 1965 și urm.; publicația din Cluj a fost continuată de *Cercetări de lingvistică*, vol. I, 1956 și urm.
- Tilkitt, Heimann, *R.-D.W. = Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, București, 1895 și urm. (în trei volume, 1903—1925).
- Xenopol, Alexandru, *Ist. rom. = Istoria românilor*, ed. a III-a, București, 1925—1930.
- Walde, Alois și Pokorny, Julius, *Vergl. Wörterb. = Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, herausgegeben von J. Pokorny, 3 volume, Berlin, 1928—1932.
- Z.f. Balk. = Zeitschrift für Balkanistik*, I, 1962 și urm.
- Z.f.d.Alt. = Zeitschrift für deutsches Altertum*, 1841 și urm.; vol. XIII = Neue Folge, Band I, 1867 și urm.
- Z f sl Ph = Zeitschrift für slavische Philologie*, Leipzig, 1925 și urm.
- Z fr Ph = Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle a.d.S., 1877 și urm.

Cărți recent apărute sau neutilizate în lucrare

- Antriescu, Al., *Stil și limbaj*, Iași, 1978.
- Borza, Al., *Dicționar etnobotanic*, [București], 1968.
- Bulgăr, Gh., *Momentul Eminescu în evoluția limbii române literare*, București, 1971.
- Bulgăr, Gh., *De la cuvânt la metaforă, în variantele liricii eminesciene*, Iași, 1975.
- Byck, Jacques, *Studii și articole, Pagini alese*. București, 1967 (cuprinde unele articole citate de noi ca apărute în anumite reviste).
- Densusianu, Ov., *Opere* (Ediție critică îngrijită de B. Cazacu, A. Rusu, I. Șerb. Note și comentarii de Valeriu Rusu. Prefață de B. Cazacu); I. *Lingvistică. Scrieri lingvistice*, București, 1968; II. *Histoire de la langue roumaine, I și II*, București, 1975 (a apărut și o versiune românească, *Istoria limbii române*, (ediție îngrijită de J. Byck, București, 1961); III. *Limba română în secolul al XVII-lea, Evoluția estetică a limbii române*, București, 1977; cuprinde cursuri citate de noi în edițiile litografiate.
- Dimitrescu, Fl., *I. A. Candrea, Lingvist și filolog*, București, 1974.
- Dimitrescu, Fl. și colectiv, *Istoria limbii române*, București, 1978.
- Dumitrăcel, Stelian, *Influența limbii literare asupra graurilor dacoromâne, Fonetica neologismelor*, București, 1978 (noi am citat unele capitole ale acestei lucrări, publicate anterior în reviste).
- Dumitrăscu, Ion, *Metafora mării în poezia lui Eminescu*, București, 1972.
- Ghețe, Ion și Mareș, Al., *Introducere în filologia românească, Probleme, Metode*, București, 1974.
- Graur, Al., *Evoluția limbii române. Privire sintetică.*, București, 1963.
- Ibrăileanu, Garabet, *Opere* (ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru, Prefață de Al. Piru), vol. I—VIII, București, 1974—1979. Volumele VII și VIII cuprind cursurile, până acum numai litografiate, de *Istoria literaturii române moderne, Epoca [lui] Conachi*, Iași, 1909—1910, și *Epoca [lui] Alecsandri*, Iași, 1910—1911 (Ele au fost pomenite în lucrarea noastră fără indicații de an[și pagină]. Urmează să apară și *Epoca [lui] Eminescu*.
- Irimia, D., *Limbajul poetic eminescian*, Iași, 1979.
- Metes, Ștefan, *Emigrări românești în Transilvania în secolele XIII—XIX*, ediția a doua, revizuită și adăugită, București, 1977.
- Mihail, Zamfira, *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnologică comparată sud-est europeană*, București, 1978.
- Munteanu, Șt., *Stil și expresivitate poetică*, București, 1972.
- Munteanu, Ștefan și Țăra, V., *Istoria limbii române literare*, București, 1978.
- Munteanu, Șt., ș.a., *Crestomafie românească, Texte de limbă literară*, București, 1978.
- Rosetti, Al., *Istoria limbii române de la origini și până în zilele noastre*, București, 1978.
- Seche, Luza, *Lexicul artistic eminescian în lumină statistică*, București, 1974.
- Teodoru, Dan, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978.
- Tohăneanu, Gh., *Studii de stilistică eminesciană*, București, 1965.
- Tohăneanu, Gh., *Stilul artistic al lui Ion Creangă*, București, 1969.
- Tohăneanu, Gh., *Arta evocării la Sadoveanu*, Timișoara, 1979.
- Dacoromania, *Jahrbuch für östliche Latinität*, herausgegeben von Paul Miron, Freiburg-München, I, 1973, II, 1974, III, 1975—1976.

ULTIM CUVÎNT CĂTRE CITITOR

Prezenta Istorie a limbii române dă o imagine mai complexă și, aș zice, completă despre evoluția limbii române numai pentru epocile care se înscriu de la latina populară și pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. Pentru epocile următoare preocuparea noastră principală a fost aceea de a schișa evoluția limbii literare românești, apărută, după părerea unora și a noastră, în secolul al XV-lea. Istoria graiurilor populare din această vreme este extrem de sumară și de fragmentar studiată în lucrare. Cum am arătat în Prefață, p. IX, faptul se explică prin aceea că, prin elaborarea capitolelor despre graiurile poporului, prezenta lucrare ar fi căpătat dimensiuni prea mari.

În timpul tipăririi lucrării am constatat și alte goluri regretabile. Pentru a înlătura pe unii, am făcut câteva adaose la sfîrșitul cărții. Pe de altă parte, mi-am schimbat părerea în unele probleme, dintre care cea mai importantă privește definirea și denumirea epocilor care încep cu întemeierea Țării Românești și a Moldovei și se termină cu mijlocul secolului al XVIII-lea. Voi arăta aici pe scurt cum văd lucrurile acum. Dintre cele două epoci de dezvoltare a românei, cea care începe cu întemeierea Țării Românești și a Moldovei și se termină spre mijlocul secolului al XVI-lea nu trebuie considerată, cum am făcut noi în această lucrare (Partea a VI-a, în special p. 447—448), drept o epocă de formare a limbii românești vechi, ci drept prima fază a limbii românești vechi. Formarea limbii vechi a avut loc în timp de vreun secol — secolul al XIV-lea — și a constat mai ales în împrumutarea unor cuvinte străine și crearea unor cuvinte noi. Aceste împrumuturi și dezvoltări semantice au dat naștere unor variante „culte” ale limbii vechi, variante care au fost numai strzii și foarte rar notate în scris. Timp de aproximativ două secole această limbă veche românească a fost deci aproape numai vorbită, limbile scrise (de cultură), oficiale și religioase, ale românilor fiind atunci slava oficială, latina, greaca. Epoca următoare, a doua fază a limbii vechi, se caracterizează prin faptul că variantele culte despre care vorbeam au devenit o limbă literară.

În timpul tipăririi acestei lucrări a fost nevoie de verificarea unui foarte mare număr de fapte, de corectarea unor afirmații greșite și a multor greșeli de dactilografie (unele grave), de verificarea unor trimiteri, de clarificarea unor pasaje mai puțin clare și de rezolvarea unor noi probleme de lingvistică, din Adăugiri. Cum tocmai în timpul tipăririi cărții m-am îmbolnăvit, această muncă a fost asumată de Carmen-Gabriela Pamfil, filolog la Institutul de lingvistică, istorie literară și folclor al Universității „Al. I. Cuza” și de lect. dr. D. Irimia (Universitatea „Al. I. Cuza”). Ei și-au asumat și efectuarea celei mai mari părți din corecturile în pagini ale lucrării. Au fost ajutați în munca de verificare și îmbunătățire a textului și de corectură de I. Oprea, cercetător științific la Institutul de lingvistică, istorie literară și folclor, iar în ce privește munca de corectură, și de dr. I. Nuță, cercetător principal, Eugenia Achizei, geograf, Doina Hreapcă, cercetător științific și Cristina Florescu, filolog, de la același Institut. Tuturor, și în special tovarășei Pamfil și tovarășilor D. Irimia și I. Oprea, le aduc aici vtile mele mulțumiri pentru acest ajutor extrem de prețios, fără de care tipărirea lucrării de față n-ar fi putut fi realizată în condițiile în care se prezintă, ba chiar ar fi trebuit amnată.

Aduc mulțumirile mele și tovarășului Virgil Cușțaru, redactor șef al Editurii Junimea, ca și tovarășei Doina Florca-Ciornei, redactor de carte, care au manifestat o grijă continuă în tipărirea în cele mai bune condiții a lucrării.

Iasi, 18 februarie, 1980.

G. Ivănescu

Notă asupra ediției

Reeditarea acestei lucrări, după douăzeci de ani de la apariția primei ediții, (Editura Junimea, Iași, 1980) constituie în primul rînd un ales omagiu adus autorului ei, reputatul lingvist ieșean, membru corespondent al Academiei Române, profesorul Gheorghe Ivănescu. Această a doua ediție a lucrării *Istoria limbii române* răspunde totodată unei necesități imperios resimțite în cultura română, privind accesul la o operă fundamentală, sinteză a concepției lingvistului Gheorghe Ivănescu asupra formării și ființării limbii române în variantele ei diatopice (dialectale), diastratice (socio-culturale) și diafazice (stilistice).

Așa cum ar fi dorit-o, credem, autorul însuși, am operat în această ediție cîteva întregiri necesare:

- am introdus în cuprinsul capitolului *Adăugirile* redactate de autor, care apar la sfîrșitul lucrării în prima ei ediție;

- am făcut corecturile, semnalate de autor în cuprinsul unor capitole, pe exemplarul dăruit mie;

- am elaborat din proprie inițiativă un *indice de autori* și un *indice de cuvinte*, conform standardelor redacționale, absolut necesar utilizării eficiente a lucrării, atît de către specialiștii în domeniu cît și de cititorii interesați de un anumit aspect al vastei problematice a evoluției limbii române.

Sperăm că reeditarea unei lucrări de o asemenea valoare să corespundă orizontului de așteptare și de receptare al tuturor celor interesați și să aducă în atenția noii generații contribuția esențială a reprezentantului de marcă al școlii lingvistice ieșene, care a fost Gheorghe Ivănescu, în elucidarea unor probleme controversate privind istoria limbii române.

Iași, noiembrie 2000

Mihaela Paraschiv

PARTEA ÎNTÎIA

PRELIMINARII

CAPITOLUL I

PRINCIPIILE DEZVOLTĂRII LINGVISTICE

§ 1. Principiile dezvoltării lingvistice n-au fost văzute clar pînă astăzi. Dealtfel ele variază de la o școală lingvistică la alta. Multă vreme lingviștii au considerat gîndirea și organele articulatorii drept factorii determinanți ai limbii, chiar dacă efectiv ei nu reușeau să explice decît puține fapte de limbă prin gîndire și nici unul prin organele articulatorii. Acest mod de a vedea lucrurile a fost însă foarte criticat, din veacul trecut și pînă astăzi. Și dacă vechea tendință inițiată de J. G r i m m de a explica limba prin istoria poporului care a vorbit-o și o vorbește nu a întîmpinat nici o împotrivire și continuă și astăzi în forme noi, tot în vremea noastră, reprezentanții diferitelor curente structuraliste ale lingvisticii occidentale și sovietice au tins și tind să explice limba numai prin ea însăși și să izoleze astfel total dezvoltarea limbii de omul fizic, psihic și spiritual și de dezvoltarea societății. Este adevărat că, începînd de pe la 1950 unii lingviști structuraliști au început să se ocupe amănunțit cu problemele pe care le pune dezvoltarea limbii și că au început să explice limba și prin factori exteriori ei, printre care unii sociali (astfel André M a r t i n e t în prefața lucrării publicate de A. G. H a u d r i c o u r t și A. G. J u i l l a n d, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, p. IX—XIV, și în *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1955, p. 20—22 și 190—192, sau Alf S o m m e r f e l t, *Language, Society and Culture*, în *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, XVII, Oslo, 1954, p. 5—81). Dar structuralismul are și azi tendința de a explica limba întii de toate prin ea însăși și recurge rar la istoria poporului. Firește, interesul pentru structură nu duce în mod obligatoriu la tăgăduirea raportului causal dintre limbă și realitățile exterioare ei, cu care a fost pusă în legătură și care îi determină structura măcar în parte. Intemeietorii structuralismului lingvistic au ajuns să tăgăduiască în general condiționarea limbii de către realitățile externe ei numai pentru că au crezut că autonomia lingvisticii nu se poate obține decît renunțînd la explicarea limbii prin alte fapte sociale. Dar autonomia lingvisticii rămîne neatinsă chiar dacă lingvistul, în explicarea faptelor lingvistice, recurge la rezultatele altor științe despre om. Folosirea de către lingvist a rezultatelor altor științe sociale este inevitabilă, dată fiind legătura strînsă dintre diferitele realități sociale. Noi vedem posibil un alt structuralism lingvistic decît cel care s-a manifestat după 1925, un structuralism care să explice structurile lingvistice nu atît prin niște tendințe interne ale limbii, cît prin factori exteriori limbii, adică, întii de toate, prin omul care vorbește limba.

§ 2. Nimeni nu poate tăgădui că cel dintâi factor determinant al limbii, care trebuie luat în considerare de lingvist, este actul (sufletesc sau spiritual) de gândire exprimat prin limbaj și care poate fi însoțit sau nu de o trăire afectivă, de un sentiment. Avînd a exprima gândirea, mai mult : fiind creată tocmai pentru a exprima gândirea, limba trebuie să aibă structura pe care i-o impune gândirea, deci, în general, o structură corespunzătoare structurii acesteia. Dar, cu puține excepții, în fazele lor mai vechi, structuralismul american și cel european au combătut atitudinea logicistă sau mentalistă din lingvistică. Generativismul transformaționalist a adus o îmbunătățire a situației, în această privință, dar numai parțială, căci nu pătrunde nici el mai adînc în analiza limbii. Realitatea este că pînă astăzi lingviștii n-au reușit să explice decît în parte limba prin gândire (ne referim la formele gramaticale și la sintaxă). Dar aceasta nu înseamnă că trebuie să renunțăm la o asemenea încercare. Dealtfel trebuie să distingem în gândire elementul formal — studiat de logica formală —, care este același în toate timpurile și la toate popoarele, și elementul de conținut, adică noțiunile, cultura, care variază de la un popor la altul, de la o epocă la alta, de la o categorie socială la alta, de la un om la altul, și, la același om, de la o epocă la alta. Legătura culturii cu istoria socială este ușor de făcut, — cultura variază de obicei de la o structură (ordine) socială la alta —, și nimeni nu va tăgădui că, atunci cînd se schimbă cultura, se produc și în limbă numeroase schimbări : se creează cuvinte noi, care să exprime noile idei ; se pierd cuvinte vechi, ca urmare a dispariției unor noțiuni ; au loc modificări semantice, în conformitate cu cercul de idei obișnuit al indivizilor vorbitori. A. Meillet a susținut că cuvintele își schimbă sensul cînd trec de la o clasă socială la alta ; și e adevărat. Dar aceste clase sociale caracterizează și structuri sociale diverse, și, de aceea, schimbările semantice se produc adesea ca o urmare a apariției unei noi structuri sociale. Numai elementul formal al gândirii nu are istorie, întrucît un anumit număr de categorii logice (mai toate sînt reflexe ale celor ontologice) este obligatoriu pentru orice gândire și, de aceea, în domeniul morfologiei și cel al sintacticii avem cel mult refacerea (crearea) unui morfom pentru exprimarea unei categorii logice, atunci cînd schimbările fonetice au distrus vechiul morfom sau l-au făcut omofon cu altul (analogia joacă, bineînțeles, în acest caz, un rol hotărîtor). Adesea lingviștii au făcut greșeala de a considera drept rămășițe dintr-un stadiu anterior al limbii fapte de limbă care se mențineau numai datorită nevoii de a distinge între două categorii logice (și ontologice) deosebite. Această adaptare continuă a limbii la cultura diversă de la o structură socială la alta și la sistemul de categorii al gândirii umane este un fapt primordial al evoluției limbilor.

Trebuie să spunem însă că nu toate categoriile logice și ontologice își cer numaidecît o exprimare lingvistică. Astfel, categoria logică exprimată prin articolul definit se subînțelege ușor din context, așa că multe limbi se dispensează de expresia ei — articolul definit. Tot așa e cazul cu categoria genului, care lipsește în multe limbi sau este adesea nesocotită total de multe limbi, care exprimă, de exemplu, noțiunea despre un obiect printr-un substantiv masculin sau feminin etc. Fapt e că o asemenea exprimare nu aduce nici un prejudiciu înțelegerii, adică nu există primejdia de a se lua drept persoană feminină un

obiect (vezi cele spuse de noi în *Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice*, SCL, VIII, 1957, p. 299—313).

§ 3. Dar limba nu e numai un reflex al gândirii. Ca să-și poată exprima gândirea, omul trebuie să recurgă la un sistem material de semne. Întrucît acest sistem de semne e de natură acustică, el este realizat prin mișcarea organelor articulatorii. Nimic mai firesc decît să se admită că sunetele prin legarea cărora se alcătuiesc aceste semne sînt determinate în natura lor de organele articulatorii; nimic mai firesc decît să se admită că schimbările fonetice sînt niște schimbări materiale, iar nu spirituale, și că ele sînt numai impuse spiritului. Dealtfel aceasta rezultă net din ceea ce s-ar putea numi gratuitatea schimbărilor fonetice. Ele nu au ca urmare nici o îmbunătățire, nici o înrăutățire a sistemului lingvistic, ele nu au nici un rost, dacă ținem seamă de nevoile reale ale limbii. Și, cu toate acestea, numeroși lingviști din vremea noastră (printre ei, și Alwin K u h n, *Romanische Philologie*, I, *Die romanischen Sprachen*, Berna, 1951, p. 20—21) se mențin încă la vechea părere a lui K. V o s s l e r despre caracterul spiritual sau psihic al schimbărilor fonetice. Iar structuraliștii, reîviind în forme noi idealismul vosslerian, cred că evoluția fonetică a unei limbi se explică, măcar în parte, prin nevoile distinctive (opozitive) ale indivizilor vorbitori. Dar realitatea e alta: evoluția fonetică e oarbă, cum spuneau unii neogramatici; ea nu urmărește crearea și menținerea unor distincții (= opoziții) fonologice, și cu atît mai puțin desființarea unor distincții care nu sînt prea utilizate de limbă. Seriile paralele (= corelative) ale unui sistem fonetic sau fonologic sînt impuse de un factor natural, material, organele articulatorii, iar conștiința individului vorbitor nu face altceva decît să le perceapă și să le folosească. Avea dreptate F. de S a u s s u r e cînd afirma, în consonanță cu neogramaticii, că evoluția fonetică este adesea fatală sistemului morfotic al limbii, aducînd dezorganizarea lui.

§ 4. Neogramaticii credeau că schimbările lingvistice se petrec mereu fără ca ele să se aglomereze în anumite epoci din viața limbii. Mai bine zis, neogramaticii nu-și puneau această problemă, cum nu și-o puneau nici predecesorii lor, și-și imaginau că limbile se schimbă mereu. Este drept că limba se află în continuă schimbare: trebuie totuși să spunem că, în unele epoci, schimbările lingvistice sînt foarte numeroase și că această îngrămădire a unui mare număr de schimbări lingvistice într-o epocă de cîteva sute de ani ne dă dreptul să admitem existența unor epoci de rapidă schimbare a limbii, care se situează între două epoci de mai înceată schimbare a limbii, de relativă stagnare (ne referim de fapt la graiurile populare, adică la graiurile vorbite de marile mase ale populației, iar nu la limbile literare, care, după ce s-au format, evoluează foarte încet). Lucrul acesta l-a înțeles dealtfel A. M e i l l e t, care, în *La méthode comparative en linguistique historique*, p. 44—45, și în alte lucrări, a vorbit de epoci de mare transformare a limbii, în primul rînd de epoci de totală transformare fonetică. Totuși ideile acestea nu sînt încă un bun comun al lingviștilor. Se admite mai de toată lumea că limba se schimbă într-un tempo relativ lent, și faptul se explică, desigur, prin starea încă înapoiată a cercetărilor asupra cronologiei fenomenelor și asupra evoluției limbii: lingviștii practică îndeosebi gramatica comparativă și istorică și dicționarul comparativ și etimologic și trec rar la adevărata istorie, pe epoci, a limbii. Dar metoda comparativă, servind prin natura ei numai la reconstituirea limbii primitive și

la constatarea schimbărilor care au avut loc între ea și limbile noi, nu dă nici o indicație asupra timpului acestor schimbări și asupra cauzelor lor, detectabile pe alte căi. Dacă, după aplicarea metodei comparative, se face cronologizarea fenomenelor, se ajunge la concluzia că există epoci de mai intensă schimbare a limbii și epoci de relativă stagnare a ei. Și nu este o întâmplare că tocmai unul din acei lingviști care au scris primele istorii ale unor limbi, încercând o cronologizare a faptelor și ținând seama de istoria popoarelor respective, A. Meillet, a făcut și constatarea că există epoci de revoluționare lingvistică și epoci de relativă stabilitate a limbii.

Pentru limbile romanice nu s-a prea vorbit pînă acum de epoci de revoluționare fonetică. Totuși unii lingviști au distins asemenea epoci și în ce privește unele din aceste limbi. Astfel, W. Meyer-Lübke (*Historische französische Grammatik*, I, § 8) vorbea de o epocă de formare a francezei, fără să spună că această epocă, situată de el în secolele al VI-lea și al VII-lea, se caracteriza și printr-o schimbare radicală a limbii. După aceea, A. Meillet (*loc. cit.* și alte lucrări), susținând existența epocilor de mari schimbări lingvistice, a invocat și cazul latinei, care, din secolul al III-lea pînă în secolul al IX-lea, sau din secolul al V-lea pînă în secolul al VI-lea, s-a transformat în limbile romanice, după ce pînă atunci fusese relativ staționară. Privitor la franceză, Elise Richter (*Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I. Halle a.S., 1931, p. 14—15) situează de asemenea între secolele al V-lea și al VIII-lea cea mai mare parte din schimbările fonetice ale limbii franceze. Și M. V. Sergievskij (*Istoriya francuzskogo jazyka*, ed. a II-a, p. 26—27) a vorbit de o epocă de formare a francezei, cuprinsă între secolele al V-lea și al IX-lea și caracterizată prin numeroase schimbări fonetice. Dintre lingviștii mai noi, structuraliști, care admit epoci de mare transformare fonetică a limbilor, vom pomeni de romanistul Knud Toegby (*Désorganisation et réorganisation dans l'histoire des langues romanes*, în *Miscelánea Homenaje a André Martinet*, „Estructuralismo e historia“, I, Canarias, 1957, p. 277—287), pentru ale cărui teorii vezi articolul nostru *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauza schimbărilor fonetice*, în *Revista de filologie romanică și germanică*, 1961, p. 361—373. Asupra perioadei de mari transformări a latinei în limbile romanice să se vadă și cele spuse de noi în *La formation des langues romanes occidentales (Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas, Madrid, 1965, Madrid, 1968, p. 303—310)*.

Așadar, din examinarea mai atentă a cronologiei fenomenelor lingvistice romanice (în special fonetice), rezultă că unele limbi romanice suferă cele mai multe schimbări în primele secole ale existenței lor, adică imediat după perioada latinei populare, că epocile de mari transformări lingvistice, care fac trecerea de la o limbă la alta, sînt epocile de geneză a noilor limbi, sînt epocile de glotogeneză (glotogonie). Dealtfel tocmai pentru că în acele epoci s-au produs numeroase schimbări fonetice admit lingviștii că avem a face cu perioade de formare a unor limbi noi, altele decît cele vechi. Și se mai constată că astfel de epoci de mare transformare lingvistică durează cîteva secole. Cum se face că există astfel de faze de rapidă dezvoltare lingvistică în viața limbilor, astfel de faze de transformare calitativă a limbilor?

§ 5. A. Meillet, care, după cum am văzut, printre cei dintîi a vorbit despre fazele de dezvoltare mai rapidă a limbii, n-a explicat faptul. Totuși, vorbind despre limbile romanice, învățatul francez a încercat o ex-

plicație, așa că bănuim cum a înțeles el lucrurile în toate cazurile. În *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. a II-a p. 299, el spunea : „La baisse progressive de la civilisation antique a laissé les tendances internes du latin aboutir à leur résultat naturel ; le parler courant a pris un caractère de plus en plus populaire“. Și apoi : „La dissolution de l'empire a permis aux tendances propres des parlers de chaque province de se manifester ; toutefois le sens de l'unité latine s'est maintenu jusqu'à l'époque carolingienne“. Desigur, Meillet socotea nașterea limbilor romanice ca un efect nu numai al destrămării imperiului, ci și al decăderii civilizației antice. Dar el pune întâi de toate accentul pe factorul politic.

Elise R i c h t e r (*op. cit.*, p. 14—17) dădea o explicație în parte deosebită. Asemănarea cu cele spuse de Meillet constă în aceea că statul roman și cultura înaltă ar fi ținut limba pe loc și că destrămarea statului prin năvălirile germanilor și hunilor, ca și decăderea culturii, ar fi dus la schimbarea limbii. Dar, spre deosebire de Meillet, autoarea credea că destrămarea statului și decăderea culturii a permis manifestarea în limbă nu a unor tendințe interne ale limbii, ci a afectului indivizilor vorbitori. Este evident că factorul politic poate duce la crearea și accentuarea unor stări afective care să aibă mare rol în schimbarea limbii ; dar, desigur, reflexele lingvistice ale unor astfel de fapte se întilnesc aproape exclusiv în lexic și în formarea cuvintelor, și prea puțin în fonetică, morfologie și sintaxă. În special, nu pot fi explicate prin afect acele schimbări fonetice care se petrec în toate cuvintele ce prezintă o situație fonetică anumită, adică acelea care au fost numite de A. S c h l e i c h e r și de neogramatici *legi fonetice* (de exemplu schimbarea în românește a lui *l* intervocalic în *r* : *salem* > *sare*, *solem* > *soare*, *lingula* > *lingură* etc.).

În ce privește explicarea lui Meillet, este de obiectat că nu ni se spune de unde pornesc acele tendințe interne ale limbii, care s-ar fi manifestat odată cu decăderea civilizației antice. A vorbi despre astfel de tendințe înseamnă a considera limba ca o realitate distinctă de realitatea socială și în general de omul care o vorbește, înseamnă a admite că tendințele fonetice decurg chiar din sistemul lingvistic. Este evident că M e i l l e t, care altădată (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, ed. a VII- a, p. 470) spunea că nu cunoaștem cauza schimbărilor fonetice, a crezut la un moment dat că aceste schimbări pleacă din limba însăși.

Cu toate acestea, producerea unor numeroase schimbări lingvistice în limba latină atunci când civilizația romană a început să decadă și statul roman a fost desființat nu se poate explica decât tot prin manifestarea unor tendințe care pînă atunci fuseseră împiedicate a se manifesta. Dar aceste tendințe nu erau ale limbii, ci ale indivizilor vorbitori. Însuși Meillet, reluînd o idee a lui G. I. A s c o l i, susținea cu alte ocazii că, atunci când un popor își părăsește limba, nu-și părăsește și tendințele sale articulatorii înnăscute, deprinderile sale articulatorii, legate de om. Această teorie a lui Ascoli și a lui Meillet a fost completată apoi de Ed. W e c h s l e r și mai ales de A. P h i l i p p i d e, care au văzut că și forma (conformația) organelor articulatorii determină structura fonetică a unei limbi. Se știe că timbrul (calitatea) unui sunet este determinat de forma instrumentului care îl produce. Dacă un sunet este *ă* sau este *e*, dacă el este *î* sau este *i*, aceasta se explică prin forma pe care o capătă organele articulatorii în timpul articulării sale. Astfel, la articularea

vocalelor *ă* și *î* este necesară, pe lângă o anumită deschidere a gurii, și o ridicare a părții posterioare a limbii spre vălul palatului (omușor); la articularea vocalelor *e* și *i*, pe lângă o anumită deschidere a gurii, este necesară o ridicare a părții posterioare a limbii spre palatul tare (cerul gurii). Dacă însă unele popoare nu au *ă* și *î*, ci numai *e* și *i* (pe lângă alte vocale) (de exemplu italienii), aceasta înseamnă că, la acele popoare, în starea de repaos a organelor articulatorii, partea posterioară a limbii stă în mod normal în fața palatului tare, iar nu în fața vălului palatului. Firește, popoarele respective pot pronunța și pe *ă* și *î*. Dar aceste sunete lipsesc în limbile vorbite de ele, pentru că pronunția acestor sunete se face de către membrii acelor popoare impunând organelor articulatorii mișcări care nu sînt cele mai potrivite pentru organele articulatorii respective. Conformația organelor articulatorii concepută ca un factor determinant al sistemului fonetic al unei limbi a fost numită de unii lingviști, printre care mai ales A. Philippide și J. van Ginneken, baza articulatorie sau de articulație. Dar trebuie să cuprindem în baza de articulație și totalul de înclinații articulatorii, care, deși sînt determinate în parte de conformația organelor articulatorii¹, se moștenesc și influențează direct asupra limbii (G. I. Ascoli și A. Meillet, care au vorbit și ei despre astfel de înclinații articulatorii, nu au utilizat expresia bază de articulație). Toți acești învățați au considerat schimbările fonetice ale limbajului, — spre deosebire de cei mai mulți dintre contemporanii și înaintașii lor, care, atunci cînd dădeau o explicație, le explicau prin spirit sau prin influența unor sunete vecine — ca rezultate ale schimbării bazei articulatorii, deci ca produse prin adaptarea unei limbi la o bază de articulație nouă. După aceiași învățați, baza de articulație se schimbă mai ales prin trecerea limbii la o nouă populație sau la noi populații. Am văzut însă mai sus că Meillet a admis totuși și alte cauze de schimbare a sunetelor. De aceea Philippide este cel care a formulat perfect legea schimbării sunetelor: sunetele limbii se schimbă pentru că se schimbă baza articulatorie a limbii². Așadar, după Philippide, nașterea limbilor romanice se explică, întii de toate, prin trecerea limbii latine de la baza de articulație latină și în genere italică la bazele de articulație ale popoarelor cucerite, trecere care a obligat limba latină să se adapteze la aceste noi baze de articulație. Însă adaptarea de care vorbim nu s-a putut produce decît după ce autoritatea statului roman, și, prin aceasta, prestigiul limbii sale oficiale, limba latină, a încetat, adică după cucerirea imperiului de către popoarele migratoare (vezi *Orig. rom.*, I, p. 361—362). Philippide n-a văzut că au existat epoci de rapidă schimbare fonetică a limbii, alături de epoci de relativă stabilitate. Este totuși evident că teoria sa despre nașterea limbilor prin adaptarea limbilor la baza de articulație presupune existența unor asemenea epoci de schimbare în-

¹ Fapte ca articularea lui *h* sau lipsa lui, tendința de a pronunța pe *s* intervocalic ca *z* etc. nu se pot explica prin conformația organelor articulatorii, ci numai prin obișnuințe articulatorie înăscute.

² Este drept că mulți lingviști tăgăduiesc influența substratului, și anume pentru motivul că numai puține fapte romanice, slave etc. se explică prin substrat. Dar substratele la care ne referim nu ne sînt cunoscute decît foarte puțin; și mai trebuie să admitem că și baza articulatorie se schimbă cu vremea (prin trecerea limbii la noile generații, prin amestec cu alte popoare și prin schimbarea raportului cantitativ între tipurile umane care alcătuiesc acel popor).

tensă. Adaptarea unei limbi la o nouă bază de articulație nu se poate doar produce decât în cursul citorva generații de oameni, deci în cursul citorva secole. Dacă ea s-ar face mai repede, limba nu și-ar mai îndeplini funcția sa primordială, care este aceea a comunicării între membrii colectivității lingvistice. Deci abia acum înțelegem de ce există în viața limbilor epoci de câteva secole de radicală transformare fonetică și, în general, lingvistică. Schimbările hotărâtoare în formarea unei limbi noi sînt însă cele fonetice, iar nu cele morfotice și sintactice. O limbă devine de nerecunoscut dacă se schimbă mult sub aspect fonetic. Dealtfel, schimbările fonetice, avariind sistemul morfotic al limbii, obligă pe indivizii vorbitori să-l refacă, ceea ce nu se poate realiza decât printr-o serie de schimbări morfotice. Putem concluda, așadar, că epocile de formație a limbilor sînt în special epocile de adaptare fonetică a limbilor la bazele de articulații ale popoarelor cucerite. Începutul limbilor romanice coincide cu momentul în care limba vorbită de populațiile autohtone cucerite de romani a scăpat de sub influența limbii latine, vorbită de agenții romanizării.

Philippide n-a spus însă întotdeauna clar că schimbările fonetice de după epocile de formație a limbilor sînt tot adaptări la baza de articulație. În aceste cazuri nu mai avem a face însă cu trecerea limbii de la un popor la altul, ci cu schimbarea bazei de articulație la același popor. În aceste cazuri, transformarea fonetică este mai mică pentru că și schimbarea bazei de articulație este mai mică. Căci baza de articulație a unei limbi nu poate rămîne aceeași de-a lungul veacurilor. Prin schimbarea raportului cantitativ dintre tipurile umane componente, ca și prin amestecul cu alte populații, poate chiar prin mutații biologice, care au loc în trecerea de la o generație la alta, ea se schimbă neîncetat. Aceste schimbări provoacă schimbarea sunetelor limbii în discuție.

Philippide însă, care a explicat mai mult ca oricare lingvist de pînă la el istoria sunetelor prin organele articulatorii, n-a știut să tragă concluziile scoase de noi aici, adică n-a văzut că există epoci de adaptare la o nouă bază de articulație. El n-a uitat că un popor se amestecă cu altele (cf. *Orig. rom.*, II, p. 387, nota), dar n-a înțeles că adaptarea fonetică trebuia să urmeze imediat amestecului etnic. El n-a putut ajunge la o asemenea concluzie, pentru că, deși a cronologizat fenomenele, a căutat să explice fiecare dialect global, ținînd seama de toată evoluția lui fonetică de la latină și pînă azi. (Vezi critica făcută lui Philippide, aici la III, cap. I, § 3.). Pe de altă parte, crezînd greșit în unitatea evoluției fonetice a tuturor dialectelor, învățatul ieșean a admis (*Orig. rom.*, II, p. 342—343) că poporul român nu s-a prea amestecat cu altele. Cercetările făcute de noi ne duc la cu totul altă concluzie.

Cînd schimbarea bazei de articulație se va face în același sens la toate dialectele unei limbi, chiar despărțite unele de altele prin spații aloglote, atunci și schimbarea fonetică a limbii va avea loc, în același sens în mod independent. Unele evoluții independente, în aceeași direcție, s-ar putea explica și prin faptul că un popor se desparte în mai multe ramuri tocmai în momentul cînd începe epoca de adaptare la noua bază de articulație

§ 6. Philippide admitea și o adaptare a limbii latine la psihicul popoarelor cucerite de romani, psihic pe care el îl numea *baza psihologică*. În cadrul acesteia, el cuprindea nu numai psihicul propriu-zis,

cu structura lui specifică, deosebită de la un popor la altul, deci ceea ce ar trebui numit în mod strict baza psihică, dar și gândirea însăși, în elementele ei de conținut — cultura — și în cele formale, deci ceea ce ar trebui numit baza spirituală. Philippide n-a spus că prin psihologia unui popor trebuie să înțelegem și temperamentul, care a fost considerat un factor de explicare a limbii de către unii lingviști anteriori lui. Este clar că popoarele se deosebesc și temperamental. Astfel, există popoare mai afective decât altele, ca italienii, și această afectivitate se exprimă lingvistic prin numeroasele augmentative, diminutive și superlative din italiană. Philippide a cuprins în baza psihologică și modul de a gândi, adică viziunea lumii, deosebită de la un popor la altul, cum au făcut alți lingviști înaintea sa (între primii, W. von Humboldt). Trebuie să recunoaștem însă că pînă astăzi nu s-au adus suficiente argumente pentru a se dovedi diferențe de acest fel între popoare. Așa se și face că Philippide n-a reușit să pună clar anumite fapte de limbă în legătură cu o viziune a lumii, specifică poporului român, deși el spune că astfel de fapte caracterizează mai mult sintaxa. Am putea considera ca datorite unui mod deosebit de a gândi al popoarelor faptul că o limbă tinde spre parataxă, iar alta spre hipotaxă, sau ordinea diversă a cuvintelor de la o limbă la alta. În aceste cazuri, nu se poate tăgădui că limba se adaptează unei viziuni specifice despre lume, chiar dacă această viziune despre lume își are originea în temperamentul vorbitorilor. Noțiunile: bază de articulație și bază psihologică sînt adesea camuflurate în noțiunea de substrat, cînd cercetătorul admite manifestarea substratului și în sunete, și în sintaxă. Dar modul de manifestare a substratului n-a fost studiat încă suficient, cum a recunoscut B. A. Serebrennikov, *O vzaimodejstvii jazykov (Problema substrata), Voprosy jazykoznanija*, 1955, 1, p. 7—25. Noi am încercat aici să facem unele precizări asupra modului cum se manifestă substratul. Evident, substratul se manifestă și prin influența limbii autohtone (în cazul românei, limba traco-dacă) asupra limbii cuceritorilor, influență care e altceva decât manifestarea bazei de articulație și a celei psihologice.

§ 7. În timp ce structuraliștii voiau să explice limba prin ea însăși, tăgăduindu-i orice legături cauzale cu omul care o vorbea, o altă școală lingvistică, cea întemeiată de N.J. Marr în U.R.S.S., considera limba ca un fenomen suprastructural, adică de clasă, și o explică prin orînduirile sociale, adică prin relațiile de producție și, în ultima analiză, prin forțele de producție, în special uneltele, tehnica. După această școală lingvistică, cu totul altfel decât cred structuraliștii, limba nu mai dispune de nici o autonomie față de societate, iar istoria limbii este un simplu reflex al istoriei societății. E inutil să spunem că această școală n-a adus dovezi în sprijinul tezei pe care o susține, căci ele nu pot fi aduse. Cum s-a arătat în timpul discuției care a avut loc, începînd din 1950, în U.R.S.S., în jurul acestei teorii, limba nu se explică decât parțial prin clasele sociale și prin orînduirile sociale, ea nu are deci un caracter de clasă, ci, dimpotrivă, e comună tuturor claselor sociale ale unui popor sau ale unei națiuni; ea e aproximativ aceeași la un anumit popor de-a lungul mai multor orînduirii sociale. Într-adevăr, cum am văzut mai sus, limba stă sub imperiul altor factori decât orînduirile sociale, deși tot exteriori limbii: gândirea umană și organele articulatorii.

§ 8. Dar baza articulatorie a unei limbi nu se poate manifesta oricând. Înșiși lingviști ca Meillet și Philippide (vezi mai sus, § 5) au înțeles că baza articulatorie a popoarelor din Imperiu nu s-a putut manifesta în timpul Imperiului Roman. Explicațiile date de Meillet și Philippide nașterii limbilor romanice pun acest proces întii de toate în legătură cu destrămarea Imperiului Roman și a autorității de stat romane. Este însă oare căderea Imperiului Roman de Apus evenimentul istoric care a permis bazelor de articulație și celor psihologice ale popoarelor romanizate să se manifeste în limbă? După părerea noastră nu numai că acest eveniment nu a fost faptul hotărîtor, dar el n-a avut nici un rost în manifestarea bazelor de articulație și psihologice din Imperiul Roman. Noi credem că nu un fapt politic a fost acela care a permis bazelor de articulație și celor psihologice să se manifeste în limbă, ci unul economic, care caracterizează o anumită structură socială. Noi credem că adaptarea latinei la bazele de articulație și la cele psihologice ale popoarelor romanizate, și, deci, nașterea limbilor romanice, n-a fost posibilă decît prin trecerea de la economia de schimb din epoca sclavajului la economia naturală din epoca medievală (cea feudală în Apus și cea a obștilor sătești în Răsărit) (faptul economic a putut fi însă ajutat sau chiar provocat de faptul politic al cuceririi Imperiului de către germani). Argumentarea acestei teze rămîne sarcina unui paragraf din opera prezentă (III, cap. I, § 3). Vom vedea apoi, în alte părți ale lucrării (IX, cap. II, § 1, și X, cap. I, § 2) că baza de articulație nu se poate manifesta nici în epoca capitalistă, nici în cea socialistă, decît asupra graiurilor poporului. Ea nu se manifestă în acele epoci în care există o intensă circulație a bunurilor și oamenilor. Atît numărul mare de vorbitori — populația orașelor — cît și intensa circulație duc la răspîndirea limbii unui centru politic sau economic oarecare și la apariția limbilor comune (limbilor literare unitare) pe o arie mai mult sau mai puțin întinsă. Manifestarea bazei articulatorii se produce numai în epocile în care a existat o economie naturală, deci în epoca comunei primitive și în cea feudală. Vom conchide că formarea unor limbi noi nu se poate realiza decît în cele două epoci pomenite. Numai astfel se pot lega schimbările fonetice de structurile sociale fundamentale pomenite, care sînt condiția de manifestare în limbă a bazei articulatorii.

Procesul de formare a unei limbi noi este și procesul de formare a unui popor nou¹; sau, mai exact, numai procesul de naștere a unei limbi noi ne îngăduie să vorbim de nașterea unui popor nou, întrucît un popor se caracterizează întii de toate printr-o limbă proprie, care persistă de-a lungul întregii sale existențe. Este drept că procesul de formare a unui popor nou este determinat adesea de amestecul a două popoare deosebite — astfel s-au născut popoarele indo-europene din antichitate sau popoarele germanice și slave în evul mediu. Dar dacă ar avea loc numai amestecul celor două popoare, nu și schimbarea uneia din limbile vorbite de ele, — bineînțeles, cu dispariția celorlalte limbi —, n-am putea vorbi de un popor nou, ci numai de asimilarea

¹ Înțelegem prin „popor” atît poporul din epoca antică sau din cea medievală, cît și triburile care vorbesc aceeași limbă, adică dialecte înrudite de aproape, indiferent dacă aceste triburi alcătuiesc sau nu o uniune, indiferent dacă trăiesc în pace sau în dușmănie unele cu altele, indiferent dacă își păstrează un teritoriu comun sau dacă, prin migrații, se separă unele de altele.

unuia de către altul. Ca să putem vorbi de un alt popor, trebuie ca, pe lângă a mestecul de popoare, să se producă și o schimbare însemnată a limbii unuia din ele, schimbare provocată tocmai de acest amestec. Adesea, un popor nou este un popor vechi care și-a schimbat limba. Este cazul popoarelor romanice, care sînt în fond vechile popoare cucerite de romani (desigur, și în acest caz, a avut loc un amestec cu alte popoare, în special cu populația din restul Imperiului Roman, dar acest amestec este neglijabil). În acest caz, schimbarea de limbă a fost provocată de fenomenul politic al cuceririi de către romani. Dar dacă, după adoptarea limbii latine de către popoarele cucerite, latina n-ar fi dat naștere altor limbi, n-am fi avut dreptul să vorbim de popoare noi.

Așadar procesul de etnogeneză (etnogonie) se reduce la un proces de glotogeneză (glotogonie) și a vorbi despre un proces etnogonic înseamnă a vorbi despre un proces glotogonic. Atunci cînd se vorbește despre formarea unui popor nu se poate evita — ba chiar se impune — să vorbim despre formarea limbii lui, și invers. De aceea, în istoria unei limbi, se impune, adesea, ca, în loc de limba respectivă, să se vorbească despre poporul respectiv. Este evident că nu limba creează poporul, ci poporul creează limba; dar este tot așa de evident că un popor nu-și poate crea o limbă nouă și nu se poate deci transforma în alt popor, decît datorită unor împrejurări ca cele indicate de noi mai sus (adică dacă posedă structura comunei primitive sau pe cea feudală).

§ 9. Adaptarea limbii la gîndire este firească, din moment ce limba exprimă gîndirea. Limba va trebui să sufere o continuă adaptare la gîndire, dacă fie progresul gîndirii, fie evoluția fonetică a limbii au dus la o nepotrivire între limbă și gîndire. Dar schimbările impuse de baza articulatorie a limbii sînt inutile, judecate fiind din punctul de vedere al funcției limbii, căci rostul limbilor nu este acela de a se schimba mereu, ci acela de a servi ca mijloc de înțelegere între oameni și de a încorpora în ele viața spirituală a popoarelor. Avînd în vedere funcția limbajului, limbile ar trebui să nu se schimbe fonetic, decît dacă aceste schimbări duc la un plus de claritate, adică la o perfecționare a limbii, ca mijloc de comunicare și la un plus de frumusețe, adică la o perfecționare a limbii ca artă. Așadar schimbările fonetice ale limbii nu sînt funcționale, în sensul pe care-l dau acestui cuvînt structuraliștii. Dar tocmai schimbările fonetice sînt cele mai numeroase, sînt cele care schimbă mai mult limba, și tocmai prin ele o limbă se transformă în alta sau se desface în dialecte¹. Putem conchide că evoluția fonetică a limbii dăunează funcției pe care o îndeplinește limba, putem conchide că evoluția lingvistică este lupta între sistemul lingvistic și un factor orb, care aduce stricăciuni sistemului lingvistic și funcției sale, căci sistemul de idei, în nevoia de a se face cunoscut, tinde mereu spre o stabilitate a elementelor sistemului limbii, din moment ce a dat acestor elemente funcții proprii. Acestea sînt schimbările cele mai numeroase pe care le „ordonă” gîndirea (considerată în elementele ei formale) în evoluția limbii. Transformările determinate de deosebiri (sau schimbările) de gîndire sînt destul de mici — cu excepția celor din domeniul lexicului — ca să poată fi socotite și ele fundamentale, atunci cînd se studiază formarea unei limbi noi.

¹ Dacă avem în vedere funcția pe care o îndeplinește limba, ar trebui să nu se producă diferențierea unei limbi prin evoluție fonetică în mai multe dialecte sau în mai multe limbi.

O dezvoltare pur internă a limbii nu avem decît în cazul fenomenelor de analogie, contaminație, diferențiere a semnelor, etimologie populară etc., cum a văzut B.A. Serebrennikov (*K probleme svjazi javlenii jazyka s istoriej obščestva*, în *Voprosy jazykoznanija*, 1953, nr. 1, p. 34—51). Dezvoltarea internă a limbii depinde totuși indirect de factorii sociali. Astfel, fenomenele de analogie se produc mai ales în epocile de formare a limbilor, deci în epoca gentilică (inclusiv a obștilor sătești) și în cea feudală, și mai puțin în epocile de stabilitate a limbilor, din epoca sclavagistă și din cea capitalistă și socialistă, cînd limbile se fixează, cînd, schimbările fiind puțin numeroase, nu mai au loc schimbări de analogie decît foarte rar. Desigur, se poate pretinde că schimbările fonetice ale limbii se produc în vederea realizării unui plus de comodatitate pe plan articulatoriu cum s-a susținut înaintea de neogramatici și în epoca lor și cum se susține chiar astăzi de către unii structuraliști ca A. Martinet (*Économie des changements phonétiques, Traité de phonologie diachronique*, Berna, 1955); și va trebui să recunoaștem că prin schimbările fonetice se realizează un plus de comodatitate de plan articulatoriu. Dar acest plus de comodatitate articulatorie contravine adesea comodatității comunicării între diversele colectivități.

Întrucît influența bazei de articulație asupra limbii — ca și cea a temperamentului unui popor — este înlăturată total numai în epocile de intensă circulație, deci de tehnică dezvoltată, cînd se nasc limbile comune (limbile literare unitare), putem afirma că numai în aceste epoci se realizează total condiția firească a limbilor: aceea de a deveni relativ fixe, relativ stabile. Așa se explică fixitatea limbilor literare, în special în perioada lor de unitate, în raport cu mobilitatea graurilor populare. Vom ajunge astfel la un structuralism causal, adică la un structuralism mentalist în sintactică și morfologie (= morfotică) și articulatoriu în fonetică. Dar cauzele structurii și schimbării limbii nu se pot manifesta oricînd, ci, cum am văzut, numai în anumite structuri sociale, care alcătuiesc condiția de realizare a cauzelor ce provoacă schimbarea limbii. Adevăratul structuralism lingvistic nu va neglija deci nici istoria poporului. Structuraliștii vor trebui să admită că și articulațiile fac parte dintr-un sistem; căci nu putem tăgădui naturii posibilității de a alcătui sisteme. Opozițiile — eu aș prefera: distincțiile — fonetice există nu pentru că le impun cuvintele, ci pentru că le impun organele articulatorii¹.

§ 10. Constatările făcute în §-ele 8 și 9 au dus în fond la concluzia că limba literară, în special începînd din perioada cînd devine unitară, deci limbă națională, dacă ne referim la limbi din epoca modernă, își are o dezvoltare a ei, deosebită de aceea a limbii populare, fapt care rezultă din diferențierea socială ce a dus la diferențierea lingvistică în discuție. Limba literară unitară (limba comună) este o realitate lingvistică supradialectală, deși ea posedă numeroase asemănări și legături cu limba populară, în special în domeniul lexicului și al sintaxei, dar și în acela al foneticii și al morfologiei. Limba literară își are existența ei aparte, deosebită de aceea a graurilor popu-

¹ O parte din principiile expuse în acest capitol al *Istoriei limbii române*, § 1—9, se găsesc și în comunicarea *Les lois fondamentales de l'évolution linguistique*, pe care am făcut-o la cel de-al X-lea Congres Internațional al lingviștilor din București, 1967 (vezi *Actes du dixième congrès international des linguistes*, București, I, 1969, p. 247—251).

lare. Am inclinat să cred că limbile literare se dezvoltă după principii deosebite de acelea ale graiurilor populare, chiar în *Problemele capitale ale vechii române literare* (Iași, 1948, p. 2—3) și în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iași, 1950). Între timp, lingvistica sovietică, care se plasează pe principiul just că, în afară de principiile și legile lingvistice universal valabile, se pot identifica și principii sau legi lingvistice limitate la epocile cu o anumită structură socială, a ajuns să stabilească unele din deosebirile dintre istoria limbilor literare și istoria graiurilor populare. Astfel, R. I. Avanesov (*O nekotorych voprosach istorii jazyka*, publicat în *Akademiku Viktoru Vladimiroviču Vinogradovu k ego šestidesjatiletiju*, *Sbornik statej*, Moskva, 1956, p. 12—18) susține că dezvoltarea fonetică a limbilor este cu totul diversă, ca natură, de aceea a graiurilor populare: în timp ce sistemul fonetic al acestora din urmă se schimbă prin așa-numitele legi fonetice, sistemul fonetic al limbilor literare se schimbă prin substituirea unui sunet cu altul (autorul se gîndește la continua reînnoire fonetică a limbilor literare, din faza care precede fixarea lor, înnoire care rezultă din imitarea graiurilor populare de la baza ei). Nu putem intra în amănuntele concepției sale, care prezintă și aspecte criticabile, precum și unele lipsuri, întrucît autorul nu are în vedere că, într-o anumită fază de dezvoltare a lor, limbile literare se fixează și că deci pînă la urmă evoluția lor tinde să se reducă la minimum. Vom spune numai că, din constatarea pe care am relatat-o mai sus, Avanesov a tras și concluzia că metoda comparativ-istorică se întîlnește exclusiv la istoria graiurilor populare și că această metodă este totdeauna retrospectivă, pe cînd istoria limbilor literare urmează o metodă cu totul diversă, aceea a „directei succesiuni a faptelor, din trecut pînă în zilele noastre“.

Aceste afirmații sînt în genere juste, dar ele trebuie să sufere cîteva corectări. Metoda comparativă caracteristică istoriei graiurilor populare nu este întotdeauna retrospectivă; cînd limba „mamă“ e cunoscută, pentru că a fost o limbă literară (scrisă), cum e cazul limbilor romanice, metoda comparativă este dimpotrivă „prospectivă“; dezvoltarea graiurilor populare este urmărită atunci pe calea unei continue comparații a limbii „fiice“ cu limba „mamă“; dar această comparație are ca punct de plecare limba „mamă“. Aceeași metodă caracterizează și istoria limbilor literare: comparația limbilor literare actuale cu limba literară din epocile anterioare are întotdeauna ca punct de plecare stadiile anterioare ale limbii literare. Deci metoda comparativă e întotdeauna metoda fundamentală a istoriei limbii; dar, în timp ce comparația retrospectivă caracterizează numai istoria graiurilor populare, comparația „prospectivă“ caracterizează toată istoria limbii.

După noi, deosebirea fundamentală între istoria graiurilor populare și cea a limbilor literare constă în faptul că cele dintîi sînt încă sub influența unui factor material, ca baza articulatorie, pe cînd celelalte anulează determinările impuse de aceasta, menținînd un sistem fonetic care corespunde bazei articulatorii a unui singur dialect sau a unei perioade mai vechi. De aceea în primele întîlnim determinismul caracteristic fenomenelor naturii, iar în celelalte suprimarea acestui determinism natural, în favoarea unuia de ordin social. Examinarea atentă, lipsită de prejudecăți, a faptelor de limbă ne duce la concluzia că formele primare ale limbajului, anume graiurile populare, se comportă în unele privințe ca natura, și că o comportare deosebită

de aceea a naturii, și deci specifică dezvoltării spirituale, vieții sociale, găsim numai la limbile literare. Plecând de la concepția filozofului român Lucian Blaga, care face distincția între culturile minore și culturile majore, primele fiind culturile etnografice, iar cele din urmă, culturile superioare, am putea vorbi și noi de spiritul minor, înlănțuit încă de factori naturali și de spiritul major, devenit cu adevărat autonom. Graiurile populare ni se par a fi expresia spiritului minor, iar limbile literare, expresia spiritului major. Între aceste două forme ale spiritului există nu numai asemănări, dar și o radicală opoziție. Unele din principiile după care se conduce dezvoltarea spiritului major și a formelor sale de expresie, care sînt limbile literare, sînt opuse principiilor după care se conduce dezvoltarea spiritului minor și a formelor sale de expresie, care sînt limbile populare. Avem aici un aspect al dialecticii spiritului, aspect care a scăpat în general pînă astăzi lingviștilor ca și istoricilor literari, istoricilor, sociologilor și filozofilor spiritului. (Pentru amănunte vezi G. Ivănescu, *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în *Philologica*, II, 1972, p. 5—25.)

§ 11. Valorile artistice ale limbii și geneza lor sînt și ele rău înțelese de mulți lingviști. Am încercat o lămurire a acestor probleme în articolul *Limba poetică românească, în limbă și literatură*, II, 1957, p. 197—224, în special în §-ele 2—3, p. 200—208, în care am expus principiile limbii așa-zise poetice și ale formării ei (în §-ele 11 și 12, de aici vom reproduce, cu unele modificări, §-ele 2 și 3, din articolul amintit).

Despre limba literaturii artistice a scris între alții, G. V. Stepanov, *O stile hudožestvennoj literatury*, în *Voprosy jazykoznanija*, 1952, nr. 5, p. 23—37, care a încercat să arate pe scurt toate varietățile ei (vezi în special p. 34). Sintetizînd expunerile stilisticienilor de pînă pe la 1900, el afirmă că limba literaturii artistice folosește, în afară de normele limbii literare (naționale), și forme care nu fac parte din ea: arhaisme, elemente regionale, elemente de jargon, străinisme etc. Dar acest cercetător, ca dealtfel atîția alții, nu vede că, atunci cînd studiem valorile artistice ale limbii, esențialul nu este izvorul faptelor lingvistice pe care le adoptă scriitorul, abătîndu-se de la normele limbii literare comune, ci scopul cu care le adoptă și valoarea, funcția pe care le-o dă. Stepanov ar fi trebuit să distingă limba artistică, care se naște din tendința spre frumos a omului, de limba artistică cu intenții realiste și care deci, descriînd o realitate veche, folosește arhaisme, descriînd una populară, folosește elemente populare dialectale, zugrăvind o aristocrație, folosește elemente specifice ei, adică elemente de jargon, zugrăvind străini, care nu știu bine limba, folosește elementele schimonosite ale limbajului acestei populații. El pare a admite că aceste categorii de cuvinte au numai funcția de caracterizare. Dar limba de caracterizare e numai o formă a limbii artistice. Avem și o limbă artistică propriu-zisă, care nu se naște din această tendință de caracterizare, ci din fuga de banal, din tendința spre frumos, spre poetic, în sensul care se dă în mod obișnuit acestui cuvînt, adică de ceva încîntător, deosebit de banalul vieții zilnice. Doar tendința spre frumos a omului se aplică obișnuit oricărei activități omenești; tocmai de aceea limbajul poetic aparține nu numai literaturii, dar și limbajului zilnic, în momentele în care individul vorbitor este stăpînit de tendința spre frumos. Limbajul poetic e artă prin el însuși și apare ca limbaj al autorului, pe cînd de multe ori arhaismele,

elementele regionale, străine etc., introduse de un scriitor în opera de artă, apar acolo ca limbaj al personajelor sale și sînt folosite numai pentru a caracteriza aceste personaje, o categorie socială sau o clasă socială, o epocă, o minoritate etnică etc. Stepanov n-a văzut aceasta.

Prin *limbă poetică*, sau mai exact prin *limbaj poetic*, putem înțelege, cum se face din epoca antică¹, anumite fapte de limbă, de exemplu anumite cuvinte și anumite figuri de stil care nu sînt uzuale și apar de obicei numai în poezia solemnă și în proza poetică, creînd stilul înalt, solemn. Este vorba de un limbaj specific literaturii poetice sau chiar conversației, cînd ea devine, măcar pentru o clipă, poezie. Trebuie să distingem două categorii de limbaj poetic : cel care constă din figurile de stil și cel care constă din cuvinte ne uzuale sau mai puțin uzuale, sinonime cu altele, banale, care tocmai pentru aceea au fost evitate de poet. Cel dintîi este singurul pe care l-au avut în vedere istoricii și criticii literari români. Cel de-al doilea a fost neglijat aproape complet pînă astăzi de cercetători, fiind considerat, atunci cînd se vorbește despre el, ca alcătuit mai ales din arhaisme, rar și din elemente populare. Ambele categorii de limbaj poetic au o funcție estetică, dar natura lor este deosebită ; pe cînd la figurile de stil sensul însuși al cuvintului trebuie considerat ca artă, cuvintele rare, poetice, sînt artă nu prin sensul faptelor de limbă considerate ca poetice, ci prin semnele asociate acestor sensuri.

La limbajul poetic s-a cuprins pînă acum și tot ceea ce este artă în aspectul fonetic al limbii, precum versul (ritmul și rima), aliterația, adaptarea perfectă a sunetului la sens, adică ceea ce s-a numit pînă acum *symbolism fonetic*. În acest caz, de asemenea, nu sensul, ci materialul fonetic al limbii a devenit artă, exact cum e cazul cu alte arte, ca sculptura, care folosește marmura etc. Arta literară se apropie în acest caz de muzică, adică împrumută ceva din procedeele ei : folosirea materialului sonor².

Mulți cred că limbajul poetic ar fi strict individual, adică s-ar găsi în afara normelor limbii literare sau ale dialectului. Cei care spun această se referă, desigur, mai ales la limbajul figurat. Nu tăgăduim că aceasta se întîmplă de multe ori și că orice mare poet este creatorul unor fapte de limbă poetice inexistente pînă la el. Dar limbajul poetic, chiar cel figurat, este în mare parte ceva colectiv, este un aspect special al unei limbi oarecare, aspect care se întîlnește la toți poeții sau numai la unii dintre ei. Cu atît mai mult este valabil acest lucru pentru limbajul poetic nefigurat. Autorii de dicționare și de stilistici din toate veacurile au văzut aceasta. Ei vorbesc de un limbaj poetic grec, latin, francez etc., deosebit de graiul curent. La greci situația era extrem de complicată, întrucît existau mai multe limbi poetice : una a poeziei epice (și mă refer nu numai la cea homerică, ci și la cea de mai tîrziu, din epoca elenistică), alta a poeziei lirice, și alta a poeziei dramatice, toate deosebite de limba obișnuită, atică, iar mai tîrziu de limba comună din epoca elenistică. Stilul nu este întot-

¹ Astfel Demetrios, *Tratatul despre stil*, § 167 (vezi traducerea românească a lui C. Balmus, Iași, 1943 p. 124), distinge între cuvinte prozaice și cuvinte poetice.

² În limba poezilor se găsesc și abateri de la regulile gramaticale, abateri care nu se pot impune ca fapte de limbă în viitor, căci sînt necesitate de ritm. Astfel la Eminescu găsim : *miî pusturi* în loc de *miî de pusturi*, *gene lunge* în loc de *gene lungi* etc.

deuna ceva individual; orice stil caracterizează mai mulți oameni și scriitori, orice stil este sau poate deveni ceva colectiv.

Limbajul poetic nefigurat se naște din diferite materiale ale limbii, prin antiteză cu cel obișnuit. Elementele sale sînt sinonimele unor termeni uzuali; iar această sinonimie cuprinde nu numai lexicul și frazeologia, ci se întinde și asupra elementelor morfotice. Dar valoarea poetică a acestor elemente se naște tocmai din opoziția lor cu termenii obișnuiți. Tot ce e deosebit de limbajul curent are o funcție estetică, adică produce o incitare. Neobișnuitul impresionează sufletul omenesc. Așadar, la baza limbajului poetic nefigurat stă același principiu ca și la baza figurilor de stil, căci și acestea se explică prin tendința spre rar, spre neobișnuit, spre originalitate în vorbire. Și figurile de stil sînt doar un fel de sinonime ale unor cuvinte, ale unor expresii. Desigur, în ambele cazuri, dar mai ales în cazul limbajului poetic, este vorba de o valoare afectivă a unor fapte de limbă (cuvinte, expresii și forme gramaticale) izolate, nu luate în frază. Dar ar fi greșit să se creadă că această valoare poetică a unor fapte lingvistice s-a stabilit la niște elemente realmente izolate, fără raportarea la alte elemente ale limbii. Valoarea poetică a unui cuvînt se stabilește, ca oricînd e vorba de stabilirea unei valori în limbă (deci ca oricînd e vorba de funcții), prin opoziție cu alte elemente ale limbii, ale sistemului lingvistic. De aceea, pe cînd faptele la care se referă *Stepanov* nu intră în normele limbii literare (naționale), dimpotrivă, limbajul poetic propriu-zis face parte din aceste norme, ca normă deosebită, artistică a limbii literare, ca stil artistic. Limbajele celelalte există ca realități sociale, ca stiluri sociale, limbajul poetic propriu-zis există ca stil psihologic-estetic al limbii literare sau al unui dialect, ca forma cea mai înaltă a măiestriei vorbirii, ca limbaj-artă, în felul în care îmbrăcămintea și locuința pot fi opere de artă. Limbajul poetic nu se găsește deci în afara normelor limbii literare; dacă el a fost în această situație la originea sa, el se integrează între normele limbii literare, ca forma estetică a acesteia, ca forma care se opune acelei părți a limbii literare care exprimă ideile. Pe cînd limbajul cu intenții de caracterizare nu e artă decît dacă e folosit de un scriitor cu scopuri realiste, — și, în acest caz, limbajul din opera de artă e o reflectare a limbajului din societate —, limbajul poetic este numai creația poetilor și în general a scriitorilor, chiar dacă e adesea o răsfrîngere a unui limbaj din afară. Acest limbaj, se poate spune cu drept cuvînt, e o creație a individului vorbitor, artist sau scriitor, și nu o moștenire de la colectivitatea etnică sau națională, de la popor sau nație, cum e cazul cu normele obișnuite ale limbii naționale și cu diferitele forme sociale ale limbii.

Am spus mai sus că limbajul poetic se explică prin fuga de banal. Dar această explicație este parțială. În fond, limbajul poetic în întregimea lui, deci și limbajul figurat, se explică prin nevoia de concret, de plasticitate, de expresivitate a poetului. Artă literară se servește de limbaj ca material. Limbajul însă exprimă gîndirea și este deci inapt a exprima imaginea. De aceea el recurge, în acest scop, la faptele de limbă mai puțin obișnuite sau neobișnuite. Tot ce nu e normal, ci excepțional, e mai apt de a reda sau sugera imaginea.

Să mai adăugăm că valoarea estetică a unei opere literare nu este dată decît în parte de limbajul poetic pe care îl cuprinde ea. S-a remarcat de multe ori că poezia autentică se poate crea și în limbajul obișnuit, lipsit de podoabele stilului. Limbajul unei poezii poate să fie întocmai¹ cu cel dintr-o operă științifică și totuși poezia poate să fie valoroasă artistic. Acest limbaj obișnuit nu este însă întotdeauna fără frumuseți care îi aparțin lui însuși. Căci imaginea artistică, adică reprezentarea, poate fi considerată ea însăși ca o parte din limbaj și există deci imagini frumoase și limbaj frumos, imagini urite și limbaj urit. Termeni ca *aur*, *floare*, *soare*, *strălucitor* etc. ne apar frumoși pentru că imaginile pe care le trezesc și realitățile la care se referă sînt frumoase. Alți termeni ca *gunoi*, *murdărie*, *smlrc* etc. sînt urîți pentru că imaginile lor și realitățile din spatele acestor imagini sînt urite. Firește, se poate vorbi și în acest sens de un limbaj poetic și de un limbaj nepoetic. Dar un asemenea limbaj poetic sau nepoetic se găsește nu numai în poezie, ci și în operele științifice (de exemplu, în cele de istorie), căci realitățile cu care se ocupă omul de știință sînt de asemenea urite sau frumoase.

Dar limba poetică, în sensul pe care-l dăm aici acestei expresii, este numai unul din aspectele limbii literaturii artistice fără intenții de caracterizare, anume ceea ce se numește de unii stilul înalt sau solemn, mareț. Tendința spre concret, spre plastic, deci spre expresiv, se manifestă în două feluri: prin alegerea unor cuvinte frumoase și prin alegerea unor cuvinte urite. Artă redă nu numai frumosul, ci și uritul; sau, pentru a ne exprima mai exact, artă redă frumosul nu numai direct, dar și indirect, prin înfățișarea uritului, care numai sugerează frumosul prin antiteză (căci frumosul și uritul sînt antitetice, adică apar ca o manifestare a legii dialectice). Exprimarea realităților urite se face însă cu ajutorul limbajului urit, care se găsește atît în limba literară propriu-zisă, cît și mai ales în graiul popular. Limbajul urit este tot atît de necesar artei literare ca și limbajul poetic sau frumos. Limbajul poetic constituie numai o față a limbii operelor literare artistice, aceea care, cum am spus mai înainte, corespunde sentimentului frumosului. Pe lîngă el, avem un limbaj care, ca și cel poetic, nu este uzual, adică nu constituie stilul normal al omului cult, ci este alcătuit din elemente mai ales rustice și argotice sau din elemente care exprimă realități urite și se naște din tendința de a exprima uritul sau de a produce ilaritate: *bojogi* „plămîni (de vită)“, *bot* „gură“, *clonț* „cioc“, *a se hîrjoni* „a se juca tachinîndu-se“, *nătărău* „neghiob“ (aspectul comic al neghiobiei), *a puți* „a mirosi urit“, *rit* „botul porcului“, *soi* „fel“; „neam“ etc. Toate își au cîte un sinonim, cuvînt sau sintagmă, un echivalent nevulgar, în limba literară, unele într-un cuvînt popular sau într-o expresie populară, altele într-un neologism. Unii din acești termeni denumesc părți ale corpului animalelor, și ironia rezultă din faptul că sînt aplicate oamenilor. Acest limbaj vulgar, chiar trivial cîteodată, este de obicei evitat de cei care au o cunoaștere mai bună a limbii literare. Cîteodată totuși ne

¹ *Intocmai* e o exagerare. Precum rezultă din cele spuse de N.I. Barbu, în *Sintaxa limbii române după metoda istorico-stilistică* (București, 1944), limbajul poeziei folosește faptele sintactice care apar în graiul obișnuit, nu o serie de construcții tipice limbii științifice. La fel stau lucrurile cu cuvintele din poezie.

propunem să nu fim eleganți în limbaj și ne exprimăm mai mult sau mai puțin vulgar; altă dată, din motive psihologice — ură, dispreț, ironie —, utilizăm expresii vulgare care să realizeze disprețul sau ironia. De aceea limbajul vulgar apare sau poate apărea ca cel mai adecvat în polemici, în special în pamflet, și constituie stilul polemic, stilul ironic. Nu cred însă că trebuie să spunem și despre acest limbaj ceea ce am spus despre cel poetic; că el nu e întrebuițat niciodată cu scopul de a caracteriza un personaj, o categorie socială etc., că el nu e limbajul personajelor din opera literară, ci numai limbajul scriitorilor. Căci vulgaritatea acestor termeni nu este creația scriitorilor, ci a publicului care vorbește limba literară, și deci limbajul vulgar al scriitorilor este o reflectare a unui limbaj existent în afara lor.

Trebuie să mai distingem, tot ca o variantă a limbajului urit, și limbajul umoristic sau burlesc, care, în fond, nu face parte din limba literară și servește la caracterizarea personajelor umoristice, anume chiar pentru obținerea efectului comic.

§ 12. Stilul este o particularitate a vorbirii, nu a sistemului lingvistic, adică a tezaurului de fapte de care dispune o limbă, dar își are originea într-un strat special al sistemului lingvistic. Astfel cele trei stiluri principale discutate aici, stilul normal, banal, prozaic, în raport cu care se definesc celelalte două stiluri: stilul poetic, înalt, și stilul vulgar (ironic sau satiric), își au sursele în însuși sistemul lingvistic, unde se stratifică aceste trei categorii de fapte lingvistice, diferite prin funcția lor stilistică: faptele uzuale, faptele poetice și faptele vulgare. Desigur, cele trei zone sau straturi lingvistice distinse mai sus nu epuizează toată bogăția de fapte a unei limbi literare sau a unui dialect. Limba literară mai are și alte straturi sau stiluri lingvistice, ca de exemplu stilul savant sau științific, caracterizat prin terminologia științifică de specialitate, care evită termenii comuni, stilul oficial, administrativ și juridic, stilul intim-familiar, caracterizat prin termenii familiari etc. Distingerea unora dintre aceste stiluri s-a făcut chiar din antichitate, dar ele rămân să fie din nou delimitate și aprofundate în natura lor. Și vom distinge atât stiluri prin care un scriitor caută să indice apartenența socială sau etnică a unui personaj, cât și stiluri care sînt moduri de a vorbi ale autorului însuși.

Firește, nu orice vorbire populară este urită sau burlescă. Există în unele opere literare și un limbaj popular de caracterizare fără intenții satirice sau ironice, un limbaj popularizant, al prozei, ca cel al lui Creangă, limbaj care poate fi considerat drept al patrulea strat al limbii literare.

Concepția conform căreia se pot distinge în tezaurul lingvistic mai multe straturi a fost uitată de lingviștii din veacul nostru, și poate tocmai datorită influenței lui K. Vossler și Ch. Bally. Dar a face stilistică fără a vorbi de aceste diverse straturi ale limbii este cît se poate de eronat. Vossler nu distingea un limbaj poetic, pentru că la el totul e poetic în limbă, cînd e vorba de inovațiile lingvistice și totul e gramaticalizat, cînd inovația, individuală la origine, s-a generalizat, ceea ce e fals. Iar Bally dădea o importanță deosebită distincției între elementele logice și cele afective ale limbii, deși distingea în cadrul limbii și alte straturi. Dar nu e posibil să vorbești despre expresiile afective fără a pomeni despre

limbajul poetic, umoristic, vulgar sau trivial. Stilistica trebuie readusă la funcția ei inițială, de știință a stilurilor, ceea ce înseamnă și știința straturilor stilistice ale limbii. Trebuie să spun că, în privința aceasta, lingvistica sovietică n-a părăsit poziția justă, creată deja în epoca antică. Astfel L. V. Ș c e r b a, — și nu știu dacă el este primul; eu iau informația din G v o z d e v, *Očerki po stilistike russkogo jazyka*, Moscova, 1952, p. 44 —, spunea în articolul *Sovremennyj russkij literaturnyj jazyk*, publicat în *Russkij jazyk v škole*, 1939, nr. 4, p. 28: „În această stilistică limba literară rusă trebuie reprezentată sub forma unor sfere concentrice, complementare unei sfere de bază și întregi; dintre aceste sfere fiecare trebuie să cuprindă în sine sensurile — întrucît acele sfere le au — ale aceluiași noțiunii care sînt și în sfera de bază, dar cu una sau cu alta dintre nuanțele complementare...” „Din tot ceea ce s-a spus rezultă clar că o limbă literară evoluată reprezintă un sistem foarte complicat în sine de mijloace de exprimare mai mult sau mai puțin sinonimice, într-un fel sau altul corelative”. Dar, în acest caz, ceea ce interesează pe lingvist nu mai este sinonimia ca atare, ci valoarea estetică, funcția estetică a sinonimului, valoarea lui stilistică. De aceea nouă ni se pare nepotrivit să se trateze la stilistică sinonimele, fără să se atragă atenția asupra valorii lor, și mai ales să se trateze stilistica după părțile gramaticii: fonetică, morfologie și sintaxă, lexic, cum au făcut pînă acum toți autorii moderni de stilistici, inclusiv V o s s l e r și B a l l y. Dimpotrivă, stilistica trebuie să trateze stilurile rînd pe rînd, cum s-a făcut deja în antichitate. Aceasta înseamnă a trata și diferitele straturi stilistice ale unei limbi, ceea ce nu s-a făcut încă pînă azi, nefiind clar că unele stiluri corespund unor straturi ale sistemului lingvistic.

§ 13. Din cauza dimensiunilor ei reduse, prezenta istorie a limbii române nu aplică întotdeauna limbii române principiile formulate mai sus. Dar aceste principii explică în genere structura și ideile lucrării de față. Întrucît schimbările lingvistice care ne dau dreptul să vorbim de apariția unei limbi noi sînt cele fonetice, iar factorul hotărîtor este schimbarea bazei de articulație, fie prin trecerea limbii la un alt popor, fie prin trecerea limbii la o nouă generație, fie prin amestecul a două popoare, — schimbările datorite bazei psihice nu sînt tot atît de mari —, am studiat întîi evoluția fonetică a limbii noastre și pe urmă pe cea morfologică și sintactică. Deși limba se justifică și deci se explică întîi de toate ca un instrument al gîndirii, ea se individualizează, adică devine o realitate istorică, numai în aspectul fonetic al cuvintelor, așa că acest aspect trebuie să aibă întîietate atunci cînd se face istoria limbii. Nu am explicat schimbările fonetice total, căci nu am arătat, de exemplu, de ce se nasc în română sunetele ș, ž etc. Dar lingvistul poate admite o condiționare a schimbării de către organele articulatorii fără să intre în detalii. Așadar vom socoti schimbările fonetice ca reflexe ale unei schimbări a bazei articulatorii, fără să arătăm în ce constă schimbarea acesteia. Dacă, în prezenta lucrare, n-am dat explicații prin factorul material (baza de articulație), adică n-am căutat să punem în legătură cu o anumită conformație a organelor articulatorii cutare sunet, am urmărit în schimb să arătăm cum structurile sociale au permis sau au împiedicat manifestarea lor. Ținta noastră principală a fost aceea de a pune istoria limbii în legătură cu istoria poporului, fără a neglija dezvoltările

interne, analogice, provocate de structura sistemului morfotic și lexical. Aceasta este ușor de realizat pentru epocile de după 1730—1750, în care limba literară se schimbă numai sub influența culturii, deci a spiritului; dar situația se schimbă radical când e vorba de epocile anterioare, în care s-a manifestat baza de articulație. Dintre stilurile discutate în §-ele 11 și 12, n-am tratat decât stilurile normal, înalt, satiric-ironic și popularizant, care ne apar în mare măsură drept realități colective și deci țin mai ales de competența lingvistului. Am neglijat cu totul să vorbim despre figurile de stil ale scriitorilor din secolele al XIX-lea și al XX-lea, ca și despre versificație și adecvarea formei la fond a operelor literare, fie ele populare, fie culte, deși o istorie a limbii literare ar trebui să trateze și aceste realități, care constituie cu tot atita drept și obiectul de studiu al istoriei literare.

§ 14. Lingviștii din secolul trecut, de la Jacob Grimm, Fr. Bopp și Fr. Diez pînă la neogramatici, inclusiv, au considerat gramatica istorică și dicționarul etimologic drept o istorie a limbii; la începutul secolului al XX-lea s-a înțeles că istoria limbii studiază dezvoltarea unei limbi epocă cu epocă și s-a separat deci istoria limbii de gramatica istorică și de dicționarul etimologic. Realitatea este că și gramatica istorică și dicționarul etimologic sînt istorie a limbii; dar gramatica istorică și dicționarul etimologic constituie prima treaptă, încă imperfectă, a istoriei limbii — imperfectă, pentru că nu se ocupă de cronologia fenomenelor —, iar istoria limbii pe epoci constituie treapta ultimă, desăvîrșită, a istoriei limbii, căci clasifică fenomenele pe epoci. Și, bineînțeles, gramatica comparată a unei familii de limbi, care cuprinde gramaticile istorice ale limbilor înrudite, este și ea o formă imperfectă a istoriei limbilor, este forma pe care o capătă istoria limbilor cînd se iau în discuție toate limbile înrudite, după cum dicționarul etimologic comparat al limbilor înrudite este forma pe care o capătă istoria cuvintelor unei familii de limbi. Astfel stînd lucrurile, am optat și noi pentru istoria limbii pe epoci, singura care apare conformă cu studiul aprofundat al faptelor de limbă.

„ Dar istoria limbii pe epoci întîmpină mari dificultăți; căci nu putem stabili cronologia relativă sau absolută a numeroase procese lingvistice din epocile preliterate, ceea ce, practic, împiedică tratarea pe epoci a tuturor schimbărilor lingvistice. În asemenea cazuri, sîntem reduși la pure ipoteze asupra timpului în care a avut loc fenomenul, și adesea ni se va putea reproșa și nouă că am atribuit arbitrar un proces lingvistic unei epoci sau alteia. Vom spune totuși că operația de încadrare a unui fenomen la o epocă sau alta în perioada preliterară este ușurată, dacă ne orientăm, — atunci cînd nu avem alte posibilități de cronologizare, obișnuite în lingvistica de pînă astăzi —, după conținutul social al epocii, care determină, fie și vag, fenomenul lingvistic. Un exemplu al unor asemenea cronologizări am dat în articolul meu intitulat *Istoria socială în sprijinul etimologiei române*, SCL, VIII, 1957, p. 509—517.

Cu această ocazie vom formula aici și un alt principiu al istoriei limbii: o istorie a limbii trebuie să cuprindă numai capitole privind schimbările lingvistice, căci acestea se vor referi indirect și la stările lingvistice. Cu alte cuvinte, o istorie a limbii trebuie să cuprindă numai expuneri de

lingvistică diacronică, căci acestea sînt în mod necesar și expuneri de lingvistică sincronică. Socotim de exemplu greșită încadrarea în istoria limbii române a unor expuneri privind limba română din secolul al XVI-lea. Desigur, un asemenea studiu este în sine perfect îndreptățit, constituie și el o formă a istoriei limbii; dar capitolele pur descriptive sînt inutile într-o istorie a limbii pe epoci, pentru că ele duc la repetiții inutile. Cine descoperă adevăratele epoci ale dezvoltării unei limbi, epoci care se vor caracteriza prin transformările unui sistem lingvistic în altul, întrucîtva deosebit, va trata schimbările lingvistice ale epocii, dar, prin aceasta, va trata și sistemul lingvistic rezultat prin aceste schimbări; căci, cum au arătat W. von W a r t b u r g și R. J a k o b s o n, o schimbare lingvistică este transformarea unei stări de limbă în alta și a studia o schimbare lingvistică înseamnă a justifica starea lingvistică care este rezultatul ei. Rămîne numai ca, după înșirarea schimbărilor lingvistice, de exemplu a celor fonetice, dintr-o epocă, să se dea și schema sistemului lingvistic rezultat prin ele. Dar ar fi greșit să ne imaginăm, ca structuraliștii, că istoria structurii lingvistice se poate face altfel decît s-a făcut în trecut. Evoluția unei structuri, a unui sistem nu se poate urmări decît în evoluția elementelor sale, cum am făcut și noi în lucrarea de față, și ceea ce lipsește operei noastre este doar tendința spre schematizarea geometrică, atît de dragă tuturor structuraliștilor, deși e în fond lipsită de interes. Dar noi am căutat să arătăm cîteodată și sistemul, și prin aceasta, prezenta istorie a limbii române n-a căpătat alt aspect, ci doar unele paragrafe în plus.

CAPITOLUL II

ORIGINEA LATINĂ A LIMBII ROMÂNE

§ 1. Cine vrea să facă istoria unei limbi trebuie să aplece întâi din ce limbă s-a născut limba în discuție, trebuie să aplece deci originea acestei limbi. Încă din epoca Renașterii s-a văzut clar că limba română își are originea în limba latină; numai că atunci, din originea limbii se trăgeau concluzii și asupra originii populației. Învățații care au afirmat în acea epocă originea latină a limbii române și originea romană a poporului român au fost Poggio Bracciolini și Flavio Biondo.¹ Acesta din urmă spunea chiar că a avut ocazia să audă pe înșiși unii români vorbind de originea lor romană, ceea ce ne dă dreptul să credem, împreună cu Alexandru Ciorănescu (*La tradition historique et l'origine des Roumains*, București, 1942, p. 12—13), că el discutase despre originea poporului român cu membrii delegațiilor române care au participat la conciliul de la Florența (1439) (acest conciliu a avut ca scop împăcarea celor două biserici: bizantinii, amenințați de turci, care voiau acum să cucerească Constantinopolul, sperau că unirea celor două biserici le va aduce ajutoare militare occidentale). Se mai poate admite și altceva: că el vorbise cu unii nobili români ardeleni sau bănățeni, trecuți la catolicism și care au vizitat Roma. Avem, desigur, a face cu o tradiție de altfel bizantină, care s-a transmis și la români cel mai târziu în epoca întemeierii Principatelor. De altfel originea latină a românei era ușor de văzut pentru orice român cunoscător al latinei, iar originea romană a populației se părea tuturor oamenilor de cultură a fi indicată de asemănarea fonetică între *român* și *Romanus*. Ideea originii latine a limbii române și a originii romane a poporului român a devenit o certitudine de nezdruncinat în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, când atât învățați străini, Lorenzo Hervás y Panduro, cât și români (Clain, Șincăi și Maior), au scris cu competență despre această chestiune, dovedind în mod științific latinitatea limbii noastre. Cum însă și în această vreme se făcea confuzie între originea limbii și originea poporului, subînțelegându-se că un popor nu-și poate părăsi limba sa, cercetătorii credeau că latinitatea limbii române înseamnă și romanitatea poporului român. Mai târziu, în epoca de ascensiune a burgheziei române, ideea de latinitate a limbii române și cea de romanitate a poporului român a jucat un mare

¹ Vezi textele la Al. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Epheméris Dacoromana*, I, 1923, p. 338—386, anume la p. 359—363.

rol în viața politică și culturală, deși ultima nu era argumentată științific, cum vom vedea mai jos¹.

Învățați din străinătate, ca J. Thunmann (vezi mai jos, I, cap. V, § 2), care în această chestiune, puteau fi mai circumspecți decât membrii Școlii ardelenne, au văzut, deja din veacul al XVIII-lea, că trebuie să se distingă între originea poporului și originea limbii; căci limbile trec adesea de la un popor la altul și un popor își poate avea originea în alt popor decât acela din a cărui limbă derivă limba lui. Această disociere va pătrunde și în cultura română prin Al. Russo și B. P.-Hasdeu. Cu toate acestea, ideea latinității poporului român n-a fost părăsită nici de unii cercetători din secolul nostru, ca Ov. Densusianu. Avem a face, desigur, cu ultimele manifestări ale ideilor latiniste din veacul trecut. Putem vorbi și de o mentalitate romantică, căci ideea de latinitate, ca și cea de germanism și slavism, a căpătat vigoare în epoca romantică.

§ 2. Să examinăm însă mai de aproape teza latinității limbii noastre, adică să vedem pe ce a fost ea întemeiată pînă azi și, eventual, pe ce trebuie ea să se întemeieze.

A spune că româna își are originea în latină nu înseamnă a tăgădui prezența în ea a atîtor elemente de altă origine. Greșeala aceasta au putut s-o facă latinistii, nu însă lingviștii mai apropiați de epoca noastră; aceștia din urmă au înțeles că limba română este forma pe care a luat-o cu vremea, într-o anumită regiune, limba latină, în urma nenumăratelor schimbări și influențe pe care le-a suferit. A spune că limba română este de origine latină înseamnă a spune că punctul ei de plecare îl constituie limba latină, și nimic mai mult. Nu importă cîte elemente de origine latină sînt astăzi în limba română. Importă numai faptul că această limbă s-a identificat cîndva cu latina. Presupunînd chiar, prin imposibil, că n-ar mai fi rămas în limba noastră, în urma unor puternice influențe străine, decât puține elemente de origine latină, limba noastră totuși ar trebui considerată ca fiind de origine latină. Am spus: „prin imposibil“, deoarece acest caz nu se întîmplă niciodată cu o limbă. Ceea ce s-a numit „fondul principal de cuvinte“ al diverselor limbi de pe glob nu se poate pierde. Excepție fac numai limbile unor popoare sau ramuri de popoare foarte puțin numeroase, care locuiesc între alte neamuri și sînt bilingve, adică vorbesc și limba străină din jurul lor, iar pe a lor o vorbesc numai acasă, cum e cazul cu macedoromânii, meglenoromânii și istroromânii. În asemenea cazuri, limba este împeștriată cu nenumărate cuvinte străine. Și totuși și în astfel de idiomuri s-a păstrat o mare parte din lexicul fundamental (cel mai des întrebuintat). Cu atît mai mult însă aceasta e situația la un popor ca dacoromânii. Așa se face că, în limba românească, cea mai mare parte din lexicul fundamental este de origine latină. În lexicul fundamental al românei au intrat apoi și alte elemente, de exemplu, slave, maghiare etc. Desigur că

¹ Un istoric exact al apariției și transmiterii ideii de latinitate a limbii române și de romanitate a poporului român din evul mediu și epoca modernă pînă la 1800, a făcut Werner Bahner, *Zur Romanität des Rumänischen in der Geschichte der romanischen Philologie bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, în *Romanistisches Jahrbuch*, VIII, 1957, p. 75–94. El insistă asupra meritelor cronicarilor și istoricilor români din epoca veche în afirmarea latinității limbii și poporului român. Vezi apoi A. Armbuster, *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, București, 1973, în care însă se face greșeala de a crede (p. 17–19) că romanii de care vorbește Constantin Porfirogenetul sînt români (ei sînt strămoșii dalmatilor).

nu greșim spunând că lexicul principal dintr-o limbă este constituit de cuvintele cele mai întrebuițate. Este însă evident că se păstrează de-a lungul veacurilor, adică de-a lungul mai multor sau chiar tuturor orînduirilor sociale, numai acele cuvinte care sînt des întrebuițate; și este evident că numai de la cuvintele des întrebuițate se pot deriva alte cuvinte, că numai asemenea cuvinte pot intra în cuvintele compuse. Teoria despre fondul principal de cuvinte este în fond teoria lui B.P.-Hasdeu despre „circulația“, adică, mai potrivit, despre întrebuițarea frecventă sau rară a cuvintelor, dar sub o formă cu totul nouă, pe care Hasdeu n-a întrevăzut-o, și care constituie dezvoltarea necesară a teoriei învățatului român. Este foarte curios că cercetătorii sovietici care s-au ocupat de fondul lexical principal, n-au putut vedea că, de fapt, acest fond este alcătuit din cuvintele cele mai des întrebuițate. Mă refer la V.V. Vinogradov, în articolul *Genialul program al lingvisticii marxiste*, publicat în *Vestnik Academii Nauk*, 1950, nr. 7, și în traducere română în *Studii*, III, Anul III fasc. IV — despre fondul principal de cuvinte e vorba la p. 45-53 —, și în articolul *Ob osnovnom slovarnom fonde; ego slovoobrazujuščej rol' v istorii jazyka*, în *Izvestija Akademii Nauk*, X, 1951, fasc. 3, p. 218 — 239, și la R.A. Budagov, *K probleme ustojčivych i podvižnych elementov v lexike*, *ibid.*, fasc. 2, p. 105 — 115. Este drept că, în trecerea de la o orînduire socială la alta, dispar și unele cuvinte frecvent întrebuițate în orînduirea socială veche și apar alte cuvinte frecvent întrebuițate în orînduirea socială nouă. Ținînd seama de asemenea cazuri, fondul principal de cuvinte nu mai poate fi definit ca alcătuit din elementele cu întrebuițare frecventă, ci ca alcătuit din cele care rămîn în limbă în timpul mai multor orînduiri sociale, fapt care se explică prin aceea că realitățile la care se referă nu sînt legate de o nouă orînduire socială, ci durează mai multă vreme. Dar aceste excepții nu infirmă cele spuse de noi despre celelalte cuvinte des întrebuițate, care singure trec de la o orînduire socială la alta. Nu sînt de acord nici cu concepția exprimată de Al. Graur, în *Fondul principal lexical al limbii române*, (București, 1954), care, deși identifică fondul lexical principal cu lexicul foarte des întrebuițat, îl limitează totuși la lexicul activ (circa 1 500 de cuvinte). Eu cred că lexicul fundamental se ridică la un număr cu mult mai mare de cuvinte. Am exprimat această concepție despre fondul lexical principal în articolul *Despre delimitarea fondului lexical principal*, în *SCȘ, Filiala Iași a Academiei R.P.R., Seria III, Științe sociale*, VI, 1955, p. 183 — 207.

Este bine cunoscută critica făcută de B.P.-Hasdeu lui A. de Cihac în problema procentului de elemente de origine slavă din limba română. Luînd în considerare materialul lexical înregistrat în dicționarul său etimologic, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane* (Frankfurt am Main, I, 1870, II, 1879), Cihac afirmase (II, p. VIII) că elementele române de origine slavă sînt de două ori mai numeroase decît cele de origine latină, care stăteau pe aceeași treaptă cu cele turcești (anume 20% latinești, 40% slave, 20% turcești, 20% de altă origine). Hasdeu a văzut în aceasta (*Etymologicum Magnum Romaniae*, III, p. XLVI—LVIII) un argument contra latinității limbii noastre deși Cihac susținea și el, cum nici nu se poate altfel, originea latină a limbii române. Hasdeu a formulat ideea că nu numărul elementelor lexicale de diverse origini din română contează atunci cînd vrem să stabilim caracterul

limbii, originea unei limbi, ci frecvența întrebuințării lor (aparitiei lor în vorbire), adică ceea ce el numea, adoptînd o expresie din economia politică, după părerea noastră, mai puțin potrivită, *circulația cuvintelor, valoarea lor circulatorie*. Apoi Hasdeu constata că, într-un text românesc popular din Dobrogea, elementele de origine latină sînt numeroase și apar des, pe cînd cele de alte origini sînt mai puține și apar rar. Se arăta astfel că problema originii unei limbi se pune, în cazul lexicului, în parte altfel decît în cazul formelor gramaticale; introducînd în discuție, un element nou, „circulația“ cuvintelor, Hasdeu a adus o contribuție reală la soluționarea problemei. Dealtfel, după cum arată Mircea S e c h e (*Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, București, 1966, p. 106), C i h a c n-a luat în considerare toate cuvintele înregistrate în dicționarul său, ci numai cuvintele rădăcini; dacă luăm în considerare și derivatele, ajungem la alte procente: peste 45% lexicul latin, peste 35% lexicul slav, peste 7% lexicul turc, peste 6% lexicul grec, sub 6% lexicul maghiar.

O nouă statistică pe origini a elementelor lexicale ale limbii române a făcut apoi D. M a c r e a în *Circulația cuvintelor în limba română*, Sibiu, 1942 (extras din revista *Transilvania*). Statistica sa are în vedere limba română așa cum apare ea în *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească“*, București, 1932. D. Macrea constată că elementele de origine latină ale românei alcătuiesc 20,58% din totalul cuvintelor române, cele slave vechi 10,45%, iar cele de origine franceză 29,69%; el conclusea că statistica lui Cihac, întemeiată pe un material în parte vechi românesc, nu mai corespunde realităților moderne sau actuale românești. Vom adăuga că numărul cuvintelor de diferite origini variază de la o epocă la alta și de la o clasă socială la alta. Astfel, desigur, elementele de origine franceză, care ocupă un loc atît de mare în limba literară, sînt foarte puțin numeroase în graiul popular. Numărul elementelor lexicale de diferite origini variază, desigur, și de la o fază la alta a limbii române contemporane. O a doua statistică, făcută tot de D. M a c r e a, de astă dată pe baza *Dicționarului limbii române moderne*, București, 1958, a dat cifre întrucîtva deosebite: latine 20,02%, slave vechi 7,98%, bulgărești 1,78%, bulgaro-sîrbești 1,51%, turcești 3,62%, maghiare 2,17%, neogrecești 2,37%, franceze 38,42%, latine neologice (autorul zice: latine literare!) 2,39%, italiene 1,72%, germane 1,77% etc. (vezi D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 32)¹. D. Macrea a făcut și o statistică a „circulației“ cuvintelor de diferite origini. Este semnificativ faptul că rezultatele la care a ajuns sînt identice cu cele ale lui Hasdeu: el a constatat că „circulația“ elementelor lexicale latine din limba noastră în-

¹ Cu excepția statisticii lui C. Dimitriu, *Romanitatea vocabularului unor texte vechi românești*, Iași, 1973, statisticile făcute după aceea a lui Macrea nu au schimbat datele problemei. C. Dimitriu a arătat că, în statisticile anterioare celei făcute de dînsul, s-au pus laolaltă elementele moștenite din latină sau împrumutate din limbile vecine cu elementele derivate sau compuse pe teren românesc, care nu mai pot fi socotite drept moștenite sau împrumutate, căci sînt alcătuite de către români. Dacă se calculează raportul dintre elementele lexicale ale limbii române clasificîndu-le în moștenite, împrumutate și create pe teren românesc, se obțin cu aproximație următoarele rezultate: 1. Totalul lexicului limbii române: circa 50.000 cuvinte; 2. cuvinte moștenite din latină: 7 000—8 000 (circa 16%); 3. cuvinte împrumutate din alte limbi: 17 000—18 000 (circa 34%); 4. cuvinte create de români: circa 25 000 (circa 50%).

trece pe aceea a elementelor străine, ridicându-se la aproape 80% din totalul de apariții, adică la tot atîta cît și elementele lexicale de origine latină din limba franceză. Aceasta este cea mai puternică dovadă a originii latine a limbii române. Căci elementul cel mai frecvent în limbă trebuie să fie întotdeauna moștenit de la limba originară și este cel mai vechi în limbă.

Teoria circulației cuvintelor în limbă a fost formulată și de A. Meillet, în mod independent de Hasdeu și sub o formă deosebită. Învățațul francez a arătat (*Linguistique historique et linguistique générale*, I, p. 94 — 95) că în limbă există elemente care se împrumută foarte greu și care rezistă deci dispariției sau înlocuirii, oricîte împrumuturi ar suferi limba. Este vorba de unele cuvinte foarte uzuale, precum *a mânca, a dormi, a zice, zi, noapte, eu, tu, el* etc. Asemenea cuvinte nu pot dispărea din limbă; ele se mențin, din cauza realităților pe care le denumesc, în toate orînduirile sociale: ele apar foarte des în vorbire și sînt, din această cauză, foarte puternic înrădăcinate în conștiința indivizilor vorbitori.

§ 3. Dar dacă, de la Hasdeu încoace, putem întemeia ideea latinității noastre pe faptul că elementul latin e cel mai întrebuițat, nu tot așa puteau proceda cercetătorii anteriori sau cercetătorii străini care n-au cunoscut teoria sa. De multă vreme clasificarea genealogică a limbilor (pe familii și după origine) se face pe baza formelor gramaticale. Deja Hervey Parrot și Petru Maior au apelat la acest argument. Maior a văzut că „țesătura dinlăuntru“ a limbii române, cum numea el sistemul morfotic, este de origine latină. Cînd, mai tîrziu, s-a întemeiat gramatica comparată, aceasta a avut ca punct de plecare morfologia. În primele decenii ale secolului nostru, învățați ca Meillet și Philippide au insistat asupra faptului că sistemul morfotic al unei limbi indică originea ei. Este evident că formele gramaticale sînt elementele cele mai rezistente într-o limbă, că ele, apărînd foarte des în vorbire, dat fiind că exprimă elementele formale ale gîndirii, și fiind strîns asociate una de alta, se pierd sau se împrumută foarte greu. Dintre formele gramaticale ale limbii române literare abia una este desigur de origine slavă: vocativul feminin în *o*; toate celelalte ori sînt de origine latină, ori sînt creații ale limbii române pe baza celor de origine latină.

Unii învățați vorbesc de limbi mixte. Cum a spus H. Schuchardt toate limbile sînt mixte. Deci fiecare limbă are o origine multiplă; dar trebuie să facem precizarea că aceasta este valabil numai în ce privește lexicul, și prea puțin sau deloc în ce privește sistemul morfotic și cel sintactic. Trebuie să dăm dreptate și celor care au pretins că nu există limbi mixte, cu origine multiplă, ci numai limbi cu origine unică. Desigur că lexicul limbii române își are originea și în alte limbi decît latina, de exemplu în vechea slavă, în maghiară, în turcă, în franceză etc. Dar nu trebuie să se scape din vedere că sistemul morfotic nu-și are originea decît în latină, că deci amestecul limbilor are loc numai în lexic și sintaxă, deloc sau puțin în morfome (pronunțarea e în altă situație: ea este o expresie a bazei articulatorii și deci, deși nu se împrumută, nu arată nici originea limbii). Oricîte asemănări de lexic ar exista între două limbi, dacă ele nu se aseamănă în morfome, nu pot fi considerate ca înrudite sau cel puțin nu pot fi considerate ca avînd aceeași origine. Dar, firește, mari asemănări de lexic, fără mari asemănări de morfome sînt excluse. Cum a arătat Meillet, *loc. cit.*, conștiința că vorbește o limbă sau alta se creează

la individul vorbitor pe baza identității sau deosebirii totale de morfome. Deoarece românii au avut întotdeauna un sistem morfotic propriu, oricâte cuvinte străine au împrumutat, ei n-au putut avea niciodată conștiința că și-au părăsit limba părinților lor; dimpotrivă ei au fost mereu conștienți că și-au păstrat limba învățată de la străbuni. Formele gramaticale ne indică mai sigur decât orice alte elemente ale sistemului lingvistic limba care a stat la originea altei limbi. Meillet a arătat că învățați ca Schuchardt ar avea dreptate numai dacă s-ar referi la limbi fără morfome. Trebuie să spunem deci că, în fond, latinitatea limbii române nu presupune nici majoritatea elementelor lexicale de origine latină din română, nici întrebuintărea lor foarte frecventă în raport cu rara întrebuintărea a elementelor lexicale de altă origine, ci numai faptul că limba de la care s-a pornit a fost latină. Trebuie să susținem, într-un fel, caracterul total latin al limbii noastre, căci ea este de origine latină, ea este limba latină de altădată, după ce a suferit numeroase transformări, iar, în ce privește lexicul, și numeroase împrumuturi. Problema latinității limbii noastre nu este una privind cantitatea; ea nu se soluționează prin stabilirea procentului de latinitate; ea se soluționează cu da sau nu. O limbă este sau nu este neolatină (romanică), este sau nu este slavă, este sau nu este germanică; alte posibilități decât acestea două nu există. Limba noastră își are originea în limba latină; ea nu mai poate fi și de altă origine. Și, în această situație nu e numai româna, ci sint și celelalte limbi romanice: italiana, retoromana, provenșala, franceza, spaniola, portugheza, catalana și sarda, apoi dalmata, care nu se mai vorbește din secolul trecut, și limba africană (din Maroc, Algeria și Tunisia), care nu se mai vorbește din secolul al XVI-lea. Sint oțioase toate acele discuții care socotesc o limbă romanică mai romanică decât alta. Faptul că o limbă derivă din alta nu înseamnă nici că ea trebuie să aibă aceeași structură, același tip ca și limba de origine. Într-o scrisoare din 1893 către G. Weigand, despre care acesta a relatat în *Balkan-Archiv*, I, 1925, p. 1, H. Schuchardt afirma că nu se adusesese dovada că româna este o limbă romanică (desigur, el nu tăgăduia că limba română își are originea în limba latină). Învățatul austriac se întemeia pe faptul că tipul (structura) limbii române este cu totul altul decât cel al latinei și decât cel al celorlalte limbi romanice. Pentru el era firească o asemenea concluzie, din moment ce admitea existența limbilor mixte. La aceasta, W. Meyer-Lübke, în *Rumänisch und Romanisch* (*Ac. Rom., MSL, Seria III, Tomul V, București, 1930, p. 1 — 36*), răspundea: „Caracterul romanic al limbii române nu poate fi pus la îndoială; ea posedă trăsăturile romanice, ba în multe privințe, le posedă chiar mai curate decât celelalte limbi... Exagerând în sens contrar îndoiala exagerată a lui Schuchardt, s-ar putea spune că româna prezintă evoluția latino-romanică în forma cea mai pură“. Desigur, limba română a păstrat multe trăsături morfotice și chiar unele fapte sintactice și lexicale care s-au pierdut în limbile romanice occidentale. Dar faptul nu e semnificativ: el nu ne dă dreptul să pretindem un grad de latinitate sau de romanitate a limbii române mai mare decât acela al altor limbi romanice, mai ales că, în alte privințe, limbile romanice occidentale au păstrat aspecte ale latinei pe care româna le-a pierdut. Încă o dată: caracterul latin sau romanic al unei limbi nu este o chestiune de cantitate, deși cantitatea de elemente latine păs-

trate se poate măsura. Toate limbile romanice sint la fel de latine și mai ales la fel de romanice, ca să mă exprim așa. Consider deci eronată atît teoria lui Schuchardt cit și pe cea a lui Meyer-Lübke. Nu se poate vorbi decît de caracterul latin, păstrat mai bine de unele limbi decît de altele, nu și de un caracter romanic, păstrat mai bine de unele limbi decît de altele. Înseși limbile romanice apusene nu alcătuiesc o unitate structurală, nu au același caracter, același specific. Dar faptul că o limbă romanică a păstrat mai mult sau mai puțin caracterele limbii latine nu poate avea nici o importanță pentru evaluarea originii ei latine sau caracterului ei romanic. Astfel de discuții reflectă ceva din pretențiile romantice de romanitate pură a unor popoare și sint neștiințifice. Cît privește aspectul specific, particular, pe care l-a căpătat limba română față de latină și de celelalte limbi romanice, el va face obiectul unui capitol special (vezi III, cap. II).

CAPITOLUL III

DIALECTELE LIMBII ROMÂNE ÎN EPOCA MODERNĂ

§ 1. Începînd de prin veacul al XV-lea, limba românească se vorbește pe patru teritorii despărțite unul de altul prin spații aloglote. Cele patru varietăți de limbă din aceste patru teritorii sînt considerate tot atîtea dialecte. Se disting :

1. Dialectul *dacoromân*, vorbit în Republica Socialistă România și în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, în partea de est a Banatului iugoslav, în partea de lîngă Dunăre, a regiunii dintre Timoc și Morava și în nord-vestul Bulgariei (în valea Timocului). Dacoromâni se mai găsesc în Republica Socialistă Sovietică Ucraineană și în Ungaria. Vorbitorii acestui dialect se numesc *români* (dialectal și : *rumâni*), *rumân*, sau, după provincii : *olleni*, *munteni*, *moldoveni*, *ardeleni*, *bănățeni*, mai înainte și *ungureni* „ardeleni”, „crișeni”. Dacoromânii își numesc limba lor *limba românească* sau, dialectal, *rumânească*, *rumânescă*, iar, în limba cultă și *română*.

2. Dialectul *macedoromân* sau *aromân*, care se vorbește în Macedonia, Epir și Tesalia, adică în sudul Iugoslaviei, în Albania și în Grecia de nord. Vorbitorii acestui dialect se numesc pe ei înșiși *armân*, *armăn*, *rumân*, *fămăn*; străinii îi numesc *cușovlahi* și *fințari*.

3. Dialectul *meglenoromân* sau *meglenit*, vorbit în regiunea Meglen, anume în orașelul numit de vorbitorii acestui dialect *Nănta* (în antichitate *Enolia*) și în zece sate vecine, poate și în Asia Mică. Vorbitorii acestui dialect se numesc *vlași* (sing. *vlah*).

4. Dialectul *istoromân*, vorbit în opt sate din peninsula Istria. Vorbitorii lui se numesc *vlăs*, *vlăș* (sing. *vlăh*). Strămoșii acestora locuiau altădată și în alte sate din Istria, precum și în Bosnia și Croația, inclusiv unele insule, și erau numiți *morlaci* (<neogr. *mavrovlachi* „vlahi negri”).

Unii macedoromâni și meglenoromâni au fost colonizați în deceniul de după 1919 în România. În 1940 și după aceea, ei au fost mutați în diferite părți ale țării.

Dintre aceste dialecte, singurul care s-a vorbit tot timpul pe o arie întinsă este cel dacoromân. Celelalte au fost mereu vorbite pe arii din ce în ce mai restrinse, populația românească imputîndu-se prin deznaționalizare. Se cunosc greci care au fost altă dată macedoromâni (sărăcăcianii etc.), croați care au fost altă dată morlaci (în insula Veglia etc.) etc. Între veacurile al XII-lea și al XVI-lea, chiar al XVII-lea, graiuri înrudite cu cele istoromâne se vorbeau în Croația și Bosnia; în tot evul mediu, graiuri înrudite cu cele meglenoromâne s-au vorbit într-o bună parte din Bulgaria, poate chiar în

toată Bulgaria (răscoala care a dus la întemeierea celui de-al doilea imperiu bulgar a fost condusă de români). Românii din Serbia medievală vorbeau graiuri dacoromâne înrudite cu cele din Banat.

§ 2. Mai toți cercetătorii care s-au ocupat de macedoromână, meglenoromână și istroromână sau de diferențierea dialectală a limbii române au fost de părere că macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna sînt dialecte ale românei, iar nu limbi deosebite. Lingviștii au întrebuițat și întrebuițează de obicei termenii „aromân“, „meglenit“ sau „meglenoromân“ și „istroromân“. Noi întrebuițăm, după Fr. Miklosich (*Rumunische Untersuchungen, isto- und macedo-rumunische Sprachdenkmäler*, Wien, 1881 — 1882), D. Onciul (*Teoria lui Roesler*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p. 589 — 595; vezi acum, D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 245 — 251) și A. Philippide (*Orig. rom.*, I, 1925, II, 1928), pentru primul dialect termenul macedoromân¹, iar, pentru al doilea dialect termenul meglenoromân. Socotim că, alături de termenii compuși creați de lingviști: „meglenoromân“, „istroromân“, „dacoromân“, este potrivit să se întrebuițeze tot un termen compus creat de lingviști și pentru a denumi pe macedoromâni, „macedoromân“². În perioada de la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, singur A.D. Xenopol (*Teoria lui Roesler*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. I—IV, 1883—1885, și în extras, Iași, 1884—pasajul care ne interesează se găsește la IV, p. 559 — 564; el e reprodus de Philippide *Orig. rom.*, I, p. 734) a fost de părere că dacoromânii și macedoromânii constituie două popoare deosebite, ceea ce înseamnă că, pentru el, dacoromâna și macedoromâna erau limbi deosebite. A.D. Xenopol se întemeia, desigur, pe faptul că vorbitorii celor două dialecte nu se înțeleg unii cu alții, dar se oprea la această concluzie, pentru că i se părea că marea unitate a limbii române, la început și astăzi, ne-ar obliga să admitem un teritoriu îngust de formare a poporului și deci să limităm patria primitivă a poporului român la sudul Dunării. Deja Onciul (*loc. cit.*) a combătut părerea că macedoromâna și dacoromâna (și deci și istroromâna) ar fi limbi deosebite (el se întemeia, în ce privește fonetica, pe demonstrațiile lui Miklosich din *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen Dialekte*, Wien, 1881 — 1882, și pe constatări proprii în ce privește formele gramaticale și sintaxa). După aceea, lingviști români ca S. Pușcariu (*Limba română*, I, București, 1940, p. 232 — 244) au arătat identitatea structurală a celor patru dialecte române în domeniul foneticii, morfologiei și sintaxei. Dar considerînd dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna ca dialecte ale aceleiași limbi, unor lingviști români li s-a părut că unitățile dialectale mai mici, din cadrul dacoromânei, nu mai pot fi numite dialecte, ci subdialecte. Cel care a creat acest termen cu scopul special de a denumi subunitățile dialectale ale dacoromânei este Hasdeu (*Românii bândăjeni din punctul de vedere al conservatorismului dialectal și teritorial*, în *Ac. Rom.*, Seria II, Tomul XVIII (1895 — 1896), *MSL*, p. 19 — 29). El a fost urmat

¹ Pe vremea cînd au scris primii doi învățați citați, meglenoromânii încă nu fuseseră descoperiți, așa că ei nu vorbeau despre dialectul meglenoromân.

² Termenul *aromân* nu trebuie opus ca termen științific lui *român*, pentru că aceste cuvinte nu sînt decît variante fonetice ale aceluiași cuvînt. De aceea, noi întrebuițăm termenul *macedoromân*, care se opune lui *dacoromân*.

de Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 395), de Pușcariu, de E. Petrovici etc. Alți lingviști, ca Iorgu Iordan, și adesea chiar Philippide, considerind, desigur, că termenul subdialect nu prea este în uz în lingvistică, n-au socotit necesar să întrebuițeze acest termen pentru a denumi subdiviziunile teritoriale ale dialectului dacoromân. În sprijinul calificării ca subdialecte a subunităților dialectale ale dacoromânei, unii lingviști mai invocă și marea unitate a dacoromânei. Densusianu a integrat meglenoromâna și istroromâna în dacoromână. Philippide integra teoretic meglenoromâna în macedoromână, dar, efectiv, a tratat aparte faptele meglenoromâne.

§ 3. Al. Graur (*Studii de lingvistică generală*, București, 1955, p. 124 — 127) și I. Coteanu (*Cum dispare o limbă (istroromâna)*, București, 1957, p. 7 — 16 și 34) au susținut că dacoromâna, macedoromâna (împreună cu meglenoromâna) și istroromâna nu sînt dialecte ale aceleiași limbi, ci limbi deosebite¹. Acești cercetători nu se întemeiază atît pe structura limbii, a cărei mare unitate o recunosc — Coteanu se silește însă să dovedească că istroromâna are o structură deosebită de aceea a dacoromânei —, cît pe faptul că macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna, fiind despărțite de dacoromână prin spații aloglote și vorbindu-se în state deosebite de acela în care se vorbește dacoromâna, în state cu limbi de cultură ca greaca și sîrbo-croata, nu „se varsă” în limba literară românească, ci dispar, populația care le vorbește deznaționalizîndu-se. Ei cred că un dialect devine limbă în momentul în care acesta se separă de limba căreia îi aparține și că deci separarea dialectelor suddunărene de dacoromână și intrarea lor în orbita altei limbi trebuie interpretată ca nașterea unor limbi noi. Al. Graur admite însă, în unele din lucrările sale, că dialectul devine limbă în momentul în care el devine independent, adică are o dezvoltare independentă atît față de limba din care s-a desprins cît și de cea pe terenul căreia se vorbește acum. Acești cercetători pleacă de la faptul că există limbi literare (sau naționale) diverse, cu structură foarte asemănătoare, așa de asemănătoare, încît ar putea fi considerate drept dialecte ale aceleiași limbi (e cazul germanei și olandezei). Ei formulează principiul conform căruia nu putem vorbi de dialecte ale aceleiași

¹ Concepția aceasta a fost expusă apoi de Al. Graur în *Studii de lingvistică generală* (București), 1965, p. 112—127, „Dialectele” limbii române, în LR, V, 1956, nr. 4, p. 66—69, *Limbă, dialect și stat*, în *Viața românească*, XI, 1958, nr. 3, p. 98—102, *Introducere în lingvistică* (alcătuită împreună cu alți cercetători), București, 1958, p. 233—236, și *Studii de lingvistică generală, Variantă nouă* (București), 1960, p. 293—311, și de I. Coteanu, în *Cum dispare o limbă (istroromâna)*, (București), 1967, p. 7—16 (volumul posedă și o prefață de Al. Graur, p. 5—6), și *totuși istroromâna este limbă*, în SCL, IX, 1958, p. 391—393, *Le roumain et le développement du latin balkanique*, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 41—50 (versiunea română: *Criteriile de stabilire a dialectelor limbii române*, în LR, VIII, 1959, p. 7—15), și *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 114—115. Concepția lor a fost respinsă de Al. Rosetti, C. Otobiciu, D. Macrea, R. Todoran, B. Cazacu în diverse studii sau recenzii, pentru care vezi R. Todoran, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Philologia*, 1960 (în cadrul studiului *Citeva observații cu privire la problema delimitării dintre limbă și dialect*, p. 57—68, și B. Cazacu, *Studii de dialectologie română*, București, 1966, p. 9—32. Vezi și critica lui G. Ivănescu, *AUT, Seria Științe filologice*, I, 1963, p. 347—348 (în cadrul recenziei cărții lui Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*). Mai jos vom arăta rezervele noastre față de teoria lui Graur și Coteanu, fără a mai arăta ce ne-am însușit și ce respingem din critica făcută de acești cercetători și ce obiecții am făcut noi înșine teoriei criticate.

limbi decît în cazul cînd „dialectele“ limbii respective sînt „subordonate“ limbii literare formate pe baza dialectelor înrudite, suferind influența acesteia și fiind în cele din urmă absorbite de ea ; în cazul cînd ele sînt „subordonate“ altei limbi literare sau, mai degrabă, sînt independente trebuie considerate limbi aparte. Defectul acestei concepții este că ea desconsideră asemănările de structură dintre dialectele subordonate și cele nesubordonate limbii literare formate pe o bază dialectală înrudită. Cercetătorii în discuție invocă însă cu această ocazie și un alt criteriu : acela al conștiinței naționale deosebite. Susținătorii acestei concepții par a pleca și de la faptul că macedoromânii au avut, din secolul al XVIII-lea pînă în epoca noastră, o limbă literară proprie. Argumentarea nu e însă lipsită de contradicții : în spiritul concepției acestor lingviști, corect ar fi fost să se spună că au constituit și constituie o națiune aparte numai macedoromânii, care au avut o conștiință națională aparte și o limbă literară aparte ; cît privește pe meglenoromâni și pe istroromâni, care, în epoca modernă, pînă la începutul secolului al XX-lea, n-au avut conștiința că sînt frînturi ale poporului român, și nu și-au creat limbi literare, ei n-au alcătuit a altă naționalitate. Dar în ce privește pe macedoromâni, aprecierea exactă a situației lor este următoarea : ei sînt o ramură a poporului român, cu un dialect sau grup de dialecte deosebit ; această ramură, dezvoltîndu-se departe și izolată de dacoromâni, precum și în condiții istorice deosebite, și-a creat, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, o limbă literară rudimentară (ca de altfel și meglenoromânii și istroromânii în secolul nostru), o limbă literară care nu e o adevărată limbă literară, căci îndeplinește numai unele din funcțiile limbilor literare. Dar, chiar de atunci, macedoromânii culți au ajuns la conștiința că alcătuiesc o unitate cu dacoromânii, iar, cînd această conștiință a devenit un bun al intelectualității și burgheziei macedoromâne, aceștia au aderat la naționalitatea română. Căci, începînd de pe la mijlocul secolului trecut, macedoromânii au avut școli cu limba de predare dacoromână, iar unii dintre ei, în special intelectuali, s-au stabilit în România ; graiurile macedoromânilor colonizați după 1919 în România dispar în favoarea dacoromânei. Existența macedoromânei literare nu se poate compara cu aceea a olandezei față de germană sau a bielorusei față de rusă, căci olandeza și bielorusa sînt limbi literare dezvoltate și multilateral prelucrate, avînd toate funcțiile pe care le posedă asemenea limbi ; macedoromâna se poate compara cu găgăuza, care se integrează între dialectele turcei osmanlie, deși populația găgăuză nu mai are, din secolul al XIII-lea, nici o legătură cu populația turcă din Turcia. Populația macedoromână nu este o adevărată naționalitate, care să se fi dezvoltat ca atare, vorbind o limbă proprie, ci e un fragment din altă naționalitate, de care a fost și este izolată și cu care ea nu se poate uni decît prin migrarea în România.

Pentru noi, problema care se pune este următoarea : deosebirele dintre macedoromână, meglenoromână și istroromână, pe de o parte, și dacoromână, pe de alta, sînt atît de mari încît să ne dea dreptul să vorbim de limbi deosebite ? Răspunsul nostru nu poate fi decît acesta : din punct de vedere fonetic graiurile suddunărene nu sînt atît de deosebite de dacoromână, încît să le putem considera limbi deosebite. Ele prezintă sau faza imediat anterioară a unor graiuri dacoromâne, sau o fază mai avansată, situații pe care le întîlnim de altfel și la unele graiuri dacoromâne. Din punct de vedere morfotic și sintactic, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna prezintă citeodată

și deosebiri ceva mai mari față de dacoromână, deosebiri explicabile prin dezvoltarea lor de secole izolat de dacoromână. Din punct de vedere lexical, pe lângă un fond comun, de origine latină, dar și de împrumut, ele prezintă multe deosebiri, ceea ce îngreunează înțelegerea sau, în unele cazuri, o face imposibilă. Așadar deosebirile structurale sînt mai numeroase decît cele dintre dialectele obișnuite numai în ce privește lexicul, prea puțin în ce privește morfomele și sintaxa. Putem vorbi, cum face R. T o d o r a n (*Cu privire la o problemă de lingvistică în discuție: limbă și dialect*, în *CL*, I, 1956, p. 91 — 102, și *Cîteva observații cu privire la problema delimitării dintre limbă și dialect*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Philologia*, 1960, p. 57 — 68), de dialecte convergente, cele care „se varsă” în limba literară congeneră, și de dialecte divergente, cele care se vorbesc pe teritoriul unei limbi literare străine și dispar prin deznaționalizare; dar eu n-aș considera convergența sau divergența dialectelor ca dependentă de „vărsarea” lor în limba literară proprie sau de deznaționalizarea de către vorbitorii altei limbi literare, ci de faptul că dialectele unei limbi constituie o masă lingvistică unică sau sînt separate prin spații aloglote locuite de o altă națiune și intrînd în alt stat. Este evident că dialectele unei limbi, chiar atunci cînd se diferențiază unele de altele cu vremea, au sau pot avea și o evoluție comună, de ordin morfotic, sintactic sau lexical; pe cînd dialectele separate prin spații aloglote și făcînd parte din state deosebite nu se pot dezvolta decît divergent¹.

Din cele spuse pînă aici rezultă că noi considerăm macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna drept forme regionale ale limbii române, drept dialecte care din punct de vedere morfotic și sintactic, dar mai ales lexical, au început să depășească situația de dialect, fără însă a ajunge din acest punct de vedere la situația de limbi deosebite; chiar dacă limbile romanice occidentale ar prezenta, comparate între ele, mai puține deosebiri lexicale decît prezintă macedoromâna, meglenoromâna sau istroromâna față de dacoromână, nu trebuie să uităm că aspectul fonetic al lexicului latin sau germanic al acestor limbi a fost mult modificat prin schimbările fonetice ale fiecărei limbi, schimbări net deosebite de la o limbă la alta. Dacă acolo nu avem deosebiri mari de lexic de la un dialect la altul, de la o limbă la alta, avem deosebiri mari în ce privește aspectul fonetic al cuvintelor. S-ar putea cel mult susține că dialectele suddunărene ale românei prezintă situația unor limbi deosebite numai în ce privește diferențierea lexicală față de dacoromână, realizată prin împrumuturi de la limbile balcanice, că ele însă prezintă situația unor dialecte, dacă ne referim la dezvoltarea fonetică, morfotică și sintactică. E o situație specială, care nu se confundă cu aceea a limbilor propriuzise. Faptul că evoluția fonetică și chiar cea morfotică și sintactică a macedoromânei, meglenoromânei și istroromânei nu depășește pe aceea a unor dialecte ne obligă să considerăm aceste idiomuri ca dialecte, și nu ca limbi.

Dar o altă problemă se pune acum: cum spune C o t e a n u (*Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 64—65), termenul *dialect* devine incomod cînd este utilizat atît cu sensul de dialect al dacoromânei cît și cu

¹ Cu atît mai puțin vom numi, ca T o d o r a n, pe cele dintre dialecte tipice și pe celelalte dialecte atipice. Ambele categorii de dialecte constituie tipuri deosebite de dialecte, egal îndreptățite a fi denumite astfel.

cel de totalitate a dialectelor dacoromâne. Atît C o t e a n u cît și G r a u r, admitînd că dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna sînt limbi, nu mai au nevoie de termenul s u b d i a l e c t și numesc d i a l e c t e unitățile dialectale imediate în care se subdivide dacoromâna. Noi socotim că termenul d i a l e c t este indicat să denumească subdiviziunile dacoromânei, dar justificăm altfel această întrebuintare a lui : dialectele nu se deosebesc decît puțin unele de altele și nu afectează unitatea unei limbi ; iar deosebirile dintre dialectele dacoromâne sînt tot atît de numeroase ca și deosebirile dintre dialectele franceze sau dintre dialectele provențale, ca să dăm numai cîteva exemple (desigur, mă întemeiez numai pe impresii, pentru că nimeni n-a făcut statistici ale asemănarilor și deosebirilor dintre dialectele limbii române de la nordul Dunării, dintre dialectele franceze etc.). De aceea după părerea noastră trebuie să distingem : 1. un număr de dialecte dacoromâne ; 2. un număr de dialecte macedoromâne ; 3. dialectul meglenoromân ; și 4. dialectul istroromân. La fel stau lucrurile și cu alte limbi, ca franceza sau provențala : dialectele franco-provențale sînt o categorie deosebită de dialecte franceze ; dialectul gascon este un dialect care se opune tuturor celorlalte dialecte provențale, considerate ca o unitate. Pentru paralelismul situației din română cu cea din franceză și provențală, vezi cele spuse de mine, *Actes du XIII-e Congrès international de linguistique et de philologie romanes*, I, Quebec, 1971 (comunicarea poartă titlul : *Les subdivisions territoriales du roumain*).

Dialectele meglenoromân și istroromân nu sînt nici ele perfect unitare. Aproape fiecare sat meglenoromân prezintă particularități proprii, care ne îndeamnă să credem că aceste graiuri sînt rezultatul amestecului frînturilor mai multor graiuri sau dialecte meglenoromâne, adunate pe un teritoriu mic. În cadrul dialectului istroromân, se disting de asemenea unele variații de grai. Dialecte propriu-zise posedă numai dacoromâna și macedoromâna ; în aceasta din urmă s-ar putea distinge un dialect de nord, unul de sud și unul fărșerot. În paginile care urmează ne vom ocupa de repartiția dialectală a dacoromânei.

§ 4. În veacul al XIX-lea, lingviștii clasificau graiurile dacoromâne întoçmai ca și publicul cult românesc, care admitea existența următoarelor patru dialecte dacoromâne : muntenesc, moldovenesc, ardelenesc și bănațean. Această clasificare, care nu pleca de la criterii științifice, ci se întemeia pe experiența comună, deci pe impresii, se găsește la T i k t i n, Gröbers *Grundriss*, I, ed. I-a, 1888, p. 438, ed. a II-a, 1904, p. 565. Primul care a încercat să stabilească numărul formelor teritoriale ale limbii românești din nordul Dunării, întemeindu-se pe criterii lingvistice precise, și să delimiteze pe hartă aceste dialecte a fost învățatul german Gustav W e i g a n d (vezi *Despre dialectele românești*, în *Convorbiri literare*, XLII, 1908, nr. 4, p. 441 — 448, și *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, *Introducerea*, col. 9 — 11 și h. 65)¹. El distinge dialecte cu caracter pronunțat, dialecte de tranziție și dialecte mozaic. Întemeindu-se pe cîteva particularități fonetice, nu prea numeroase, învățatul german a distins, altfel decît pînă la

¹ W e i g a n d a fost primul învățat care a studiat pe teren aproape toate dialectele și graiurile românești, publicînd studiul asupra lor și alcătulînd un atlas lingvistic al dacoromânei.

dînsul, numai trei dialecte dacoromânești cu caracter pronunțat : cel bănățean, cel muntenesc și cel moldovenesc. El avea între altele în vedere pronunțiile : *č* și *š* în cuvinte ca *cine*, *cer* etc., *ǰ*, *ž* și *ž* în cuvinte ca *judec*, *joc* etc., *l* și *li* în cuvinte ca : *pî(i)ne*, *mî(i)ne*, *ci(i)ne*. Astfel de fenomene specifice există, după Weigand, numai în Banat, Muntenia și Moldova, nu și în Ardeal, Crișana și Maramureș, ale căror graiuri se unesc, după acest învățat, în unele privințe, cu cele din Muntenia, iar altele cu cele din Banat și Moldova. Afirmatia este, în parte, adevărată, întrucît în Hațeg avem și fapte ca cele din Banat, în sudul Ardealului avem și fapte ca cele din Muntenia, iar în regiunea dintre munții Rodnei, Alba-Iulia, Blaj și Miercurea Ciucului, avem și fapte ca cele din Moldova sau din Muntenia. Dar unele teritorii de peste munți prezintă și fenomene specifice ca *l*, *d* și *n*, ba chiar *č* și *ǰ* proveniți din *l* și *d* sau *k* și *g*, — dacă aceste fenomene se găsesc și în Moldova pe alocuri, ele se explică aici numai ca aduse prin migrații din Ardeal —, apoi *ž* provenit din *ǰ* în Crișana. Altădată, dialectul din Crișana și Maramureș a trebuit să aibă — măcar parțial — și rotacismul lui *n* intervocalic, păstrat astăzi numai în cîteva localități și în cîteva cuvinte, așa că, în trecut, numărul fenomenelor sale proprii a fost mai mare decît azi. Weigand era conștient de aceasta și afirma că, dacă am ține seamă de toate diferențierile și le-am considera drept niște caracteristici dialectale, am mai putea deosebi și multe alte dialecte sau „despărțăminte dialectale“ : ca acelea ale pădurenilor, mărginenilor, oltenilor (din Țara Făgărașului), oșenilor, lăpușenilor, crișenilor etc. Dar el se vedea îndreptățit să adopte o altă părere : „cel mai bun lucru este dacă pe toate acestea le alăturăm unui dialect mai mare“ (precizăm că graiul din Bihor era alăturat de Weigand dialectului bănățean). Totuși Weigand inclina să considere graiurile din Maramureș „ca un dialect mic aparte“, iar graiurile din Oltenia ca un dialect de tranziție. După Weigand, prezintă aspect de mozaic graiurile din Munții Apuseni, Bucovina, sudul Olteniei, sud-estul Transilvaniei și Dobrogea, precum și din alte regiuni, mai puțin întinse. Weigand este cel dintîi care a vorbit și de centre ale dialectelor, dar a înțeles prin ele centrul sau centrele culturale cele mai însemnate de pe aria dialectului respectiv.

Conceptia lui Weigand a fost acceptată de S. Pușcariu, (*Limba română și graiul din Ardeal*, în volumul *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, 1918—1928, II, București, 1929, p. 1145—1151, și *Limba română*, I, București, 1940, p. 216—217), numai că, sub influența lui Hasdeu, el vorbea de subdialecte, în loc de dialecte, în cadrul dacoromânei. Pușcariu admitea și existența unui al cincilea subdialect, cel oltean, e drept mai puțin pronunțat, întrucît are mai puține fenomene proprii (*ibid.*, p. 1145); el afirma că cele mai multe dintre aceste fenomene fac puntea de trecere spre Banat; deci considera graiul oltean și ca un grai de tranziție. Întocmai ca și Weigand, și Pușcariu vorbea de centre ale subdialectelor dacoromâne, identificîndu-le însă cu orașele care au cea mai mare importanță politică și culturală; și, întrucît inclina să distingă un subdialect oltenesc, el pomenea și de centrul acestui subdialect, Craiova.

§ 5. Philippide (*Orig. rom.*, II) nu și-a propus să clasifice graiurile dacoromâne actuale. Dar, luînd în considerare faptele de limbă anterioare influenței slavă vechi (p. 386), a conchis că deja înainte de influența slavă veche s-au produs diferențieri lingvistice între dacoromâni. El distingea

următoarele grupări : 1) dacoromânii care ocupă actualmente vestul și nordul Transilvaniei, Maramureșul și Bucovina (= dacoromânii care prezintă rotacismul lui *n* intervocalic) ; 2) bănățenii și o parte din dacoromânii care ocupă vestul Transilvaniei ; 3) ceilalți dacoromâni. Pe de altă parte, luând în considerare fenomene fonetice mai noi (p. 386—390, 391—394 și 404—407), Philippide a susținut, în contradicție cu concluziile deja amintite, că dacoromânii au alcătuit pînă în secolul al VI-lea o unitate, care apoi s-a scindat în două ramuri : una bănățeană-ardeleană-moldovenească, care s-a stabilit în Banat, o parte din Oltenia, Crișana, Maramureșul, Transilvania (fără Țara Bîrsei, Țara Oltului și partea de sud-est a Transilvaniei), Moldova ; alta, muntenească, care s-a stabilit în Muntenia, o parte a Olteniei, Țara Bîrsei, Țara Oltului și sud-estul Transilvaniei. În același volum al operei sale, Philippide distinge, din punctul de vedere al unor fenomene fonetice, două tipuri de dialecte dacoromâne : 1) moldovenesc și 2) muntenesc ; dar, intrucît adesea învățatul ieșean nu poate hotărî dacă în Banat, Crișana și Ardeal avem a face cu fenomenul moldovenesc sau cu cel muntenesc (vezi de ex. p. 47—48) și extinde aprecierile de acest fel și asupra dialectelor din sudul Dunării (p. 48), clasificarea graiurilor în cele două tipuri nu coincide la el cu clasificarea genetică a dialectelor și graiurilor române.

Clasificarea graiurilor dacoromâne în două mari tipuri : moldovenesc și muntenesc, a fost acceptată de Iorgu Iordan (*Graiul putnean*, în *Ethnos, Revistă de grai, studiu și creație românească*, I, Focșani, 1941, p. 90—117, retipărit în Iorgu Iordan, *Opere alese*, București, 1968, p. 230—347) ; dar autorul identifică cele două tipuri de graiuri cu cele două ramuri ale graiurilor dacoromâne distinse de Philippide. Clasificarea graiurilor dacoromâne într-o ramură de nord și una de sud a fost reluată de Ion Gheție (*Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în *SCL*, XV, 1964, p. 317—346), care crede că cele patru sau cinci subdialecte distinse de E. Petrovici și de elevii săi (vezi mai jos, § 6 și 7) nu sînt puternic individualizate ; iar clasificarea graiurilor dacoromâne în cele două tipuri, muntenesc și moldovenesc, a fost reluată de Emanuel Vasiliu (*Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 25 și 152).

Noi socotim că Philippide avea dreptate să distingă, din punctul de vedere al unor fenomene fonetice, două tipuri de graiuri române, și nu numai în cadrul dacoromânei, dar și în cadrul celorlalte dialecte : graiurile de tip moldovenesc și graiurile de tip muntenesc (altfel nici n-ar fi fost posibilă reluarea teoriei sale de către Gheție și Vasiliu) ; dar mai socotim că, din punctul de vedere al altor fenomene fonetice, graiurile românești se clasifică altfel, și că trebuie să ținem seamă și de aceste clasificări. De aceea trebuie să acordăm toată atenția teoriilor care admit existența în cadrul graiurilor bănățene-ardelene-moldovenești a mai multor subdialecte. Cum am arătat, însuși Philippide, ținînd seamă de alte fapte, a ajuns să susțină că, încă înainte de influența slavă, au avut loc și alte diferențieri dialectale la români.

O teorie asemănătoare cu aceea a lui Philippide găsim la Al. Rosetti (*Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 150—151, și edițiile ulterioare pînă la ultima, *Istoria limbii române*, București, 1978, p. 601—602). Acest învățat nu și-a propus nici el să clasifice graiurile dacoromâne ; dar,

trebuind să deducă, din repartitia dialectală a textelor din secolul al XVI-lea, dialectele dacoromâne, el afirmă (p. 601): „unui grup dialectal alcătuit din Moldova, nordul Ardealului și Maramureșul, i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului; Banatul ocupă un loc aparte: el prezintă particularități fonetice care îl alătură când primului grup, când celui de-al doilea“. Este clar că, admitînd un dialect bănățean, el se apropie de Weigand și de Pușcariu; dar se deosebește de aceștia admitînd că acest grai are structura unui dialect de tranziție între celelalte două, chiar dacă este situat lateral. Asemănarea cu Philippide constă în aceea că admite existența a două dialecte fundamentale ale dacoromânei; unul în Moldova, Maramureș și Ardealul de nord, prin care, desigur, trebuie să înțelegem Ardealul de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului și Crișana, iar altul în Muntenia și Ardealul de sud. Nu știm dacă Rosetti consideră această clasificare valabilă și pentru graiurile dacoromâne din secolul al XVII-lea pînă astăzi.

§ 6. Cum am spus deja, teoria lui Weigand și a lui Pușcariu era inacceptabilă, intrucît socotea pe nedrept un teritoriu extrem de întins și cu fenomene proprii ca unul de tranziție. Căci, dacă într-adevăr graiul din Hațeg se poate încadra într-o singură unitate cu graiurile bănățene, iar graiurile din Ardealul de la sud de Alba Iulia și Miercurea Ciucului se pot încadra într-o singură unitate cu dialectul muntean, este mai greu să unim graiurile din Crișana, Maramureș și restul Ardealului, în parte sau total, cu dialectul moldovenesc sau cu unul din celelalte două dialecte dacoromâne. Evident, graiurile din Crișana, Maramureș și Ardeal se pot uni într-un singur dialect cu cele din Moldova, cum a făcut, într-un fel, Philippide (*Orig. rom.*, II, passim); dar se pune problema dacă, distingînd unități ca cea munteană și bănățeană, mai putem opune acestora o unitate dialectală atît de întinsă și de variată ca cea pe care a admis-o Weigand, de la granița de est a Crișanei pînă la Nistru. Este clar că această unitate, prea mare ca întindere și prea variată ca fenomene, trebuie și ea descompusă în unități comparabile cu celelalte două.

În articolele: *Transilvania, vatră lingvistică a românismului norddunărean* (*Transilvania*, 72, 1941, nr. 2), *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș* (*ibid.*, nr. 8), *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten* (în volumul colectiv *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 309—318), și *Repartitia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în *LR*, III, 1954, nr. 3, p. 5—17, E. Petrovici a susținut, pe baza unor materiale lexicale și fonetice, existența unui al patrulea dialect (sau, cum spunea el împreună cu alți lingviști români, *subdialect*) dacoromân, cel de pe Crișuri și Someș, care, în cazul unor fenomene, își întinde aria pînă la linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului și Carpații moldovenești și cuprinde și Maramureșul, și chiar Bucovina¹. Petrovici se întreba dacă nu este cazul să se distingă și un al cincilea subdialect dacoromân, cel maramureșan, intrucît acest grai prezintă unele trăsături specifice față de cel de pe Crișuri și Someș, la care învățatul clujean integra de fapt acest dialect. Considerăm drept un merit deosebit al lui E. Petrovici faptul că, alături de cele trei dialecte daco-

¹ Este cazul unor cuvinte ca *fărină* (poate și *serin*, *verin*, *urină*, *gerune*), cu *r* în condițiile specifice din aceste cuvinte (protonic, la începutul silabei, în silabă deschisă și înainte de *n* inițial al silabei precedente) neprefăcut în *n*.

române distinse de Weigand și Pușcariu, a admis și existența dialectului de pe Crișuri și Someș. O arie cu aspecte fonetice proprii nu poate fi neglijată atunci când se pune problema împărțirii dialectale a dacoromânei. Petrovici mai are și meritul de a fi relevat, pe baza ALR, multe particularități lexicale și unele particularități morfotice ale dialectelor dacoromâne. Aceste diferențieri lingvistice ale dacoromânei constituie realmente diferențieri dialectale importante ale dacoromânei; în fond autorul revine la clasificarea mai veche, din secolul al XIX-lea, despre care am vorbit mai sus (§ 4). Desigur, nici această concepție nu rezolvă toate dificultățile. Emil Petrovici nu mai distinge, ca Weigand, dialecte net caracterizate și dialecte de tranziție. Ridicînd la „rangul” de subdialect graiurile de pe Crișuri și Someș, el subînțelege că nu mai există subdialecte sau graiuri de tranziție, că avem, numai graiuri net caracterizate. El nu a studiat mai de aproape situația graiurilor din Ardealul propriu-zis. Deja în *Siebenbürgen*, I, p. 310, lingvistul clujean spunea că granița dintre subdialecte este alcătuită nu de linii, ci de zone, care pe alocuri prezintă o mare lățime. Dar zona dintre dialectele crișan, moldovenesc și muntenesc cuprinde, în concepția sa, tot Ardealul dintre Crișana, Maramureș, Moldova și linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului. Este drept că Petrovici împarte citeodată această zonă între dialectele crișan și moldovenesc; dar dialectul crișan își are granița de est pe linia Dej-Alba Iulia, cum rezultă chiar din hărțile prezentate în studiile sale de Petrovici (am atras atenția asupra faptului în *Probl. cap.*, p. 86). Un teritoriu destul de întins, cuprins între Munții Rodnei, linia Dej-Alba Iulia, linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului și Carpații moldovenesti, a rămas în fond nerepartizat la vreun dialect dacoromân în lucrările sale. Trebuie să admitem, în acest caz, realmente un dialect de tranziție? Nu trebuie să vorbim de un al cincilea sau un al șaselea dialect dacoromân, care ar fi dialectul ardelenesc propriu-zis? Fapt e că fenomenele lingvistice caracteristice acestei regiuni sînt puțin numeroase (astfel, pe plan fonetic, avem numai prefacerea lui *t* și *d* sau *k* și *g* în *č*, *ğ*, dar și păstrarea lui *t* și *d* în *te*, *ti*, *de*, *di*, ceea ce pare a se opune distingerii unui dialect sau subdialect strict ardelenesc). Vom vedea mai departe (§ 8) cum trebuie rezolvată această problemă.

§ 7. Teoria lui E. Petrovici a fost admisă și de elevii săi: R. Todoran, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne*, în *LR*, V, 1956, nr. 2, p. 38—50, și *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în *CL*, VI, 1961, p. 43—73, și I. Pătruț, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, în *Romanoslavica*, I, București, 1958, p. 31 și 34—35 (versiunea românească: *Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, în *CL*, III, 1958, p. 63—74). Deosebiriile dintre concepția lor și concepția lui E. Petrovici sînt mici: după cum rezultă din harta din *Romanoslavica*, I, p. 32, Pătruț admite doar alte limite între cele patru sau cinci dialecte dacoromâne. Astfel, el mută granița dintre dialectul crișan și cel maramureșean mai la răsărit de linia Dej—Alba Iulia, iar granița dintre dialectul moldovenesc și cel muntenesc, mai la nord, în partea ei din Ardealul de est. R. Todoran se pronunță net în favoarea existenței unui subdialect maramureșean și aduce fapte noi în sprijinul repartitiei dacoromânei la cele cinci subdialecte. Teoria lui Petrovici, cu modificarea adusă de Todoran, a fost însușită și de Ștefan Giosu, *Subdialectul maramureșean*, *SCȘ, Filologie*, XIV, 1963, p. 99—109.

Todoran și Giosu reiau în fond o părere a lui É. Picot (*Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains*, în *Revue de linguistique et philologie comparée*, V, fasc. 3), care a admis că provinciile Muntenia, Moldova, Banatul și Maramureșul își au fiecare dialectul ei, că singur Ardealul nu posedă un dialect propriu, ci unul de tranziție (vezi R. Todoran, *Noi particularități*, p. 50—51, care prezintă și un istoric al problemei, cu lămuriri foarte prețioase asupra discuțiilor din secolul trecut).

Concepția lui E. Petrovici a fost acceptată și de mine în *Problemele capitale ale vechii române literare*, p. 83—87 și 93—94. Interesul meu prim, din această lucrare, era acela de a stabili variantele dialectale ale limbii române literare din epoca veche, variante pe care le-am numit *dialectele literare*; dar, cum consideram dialectele literare ca o expresie cultă a celor populare, a trebuit să-mi formez o părere și despre repartitia dialectală a graiurilor dacoromâne. Mi se părea că situația descrisă de Petrovici exista și în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea și că, pe baza ei, se puteau face delimitările necesare și în limba literară. Consideram imperioasă distingerea unui al patrulea dialect dacoromân, cel de pe Crișuri și Someș. Dar constatînd că, foarte adesea, faptele lingvistice din Maramureș (în special cele lexicale) sînt identice cu cele din Crișana, nu mi se părea potrivit să consider graiul maramureșean drept un al cincilea dialect dacoromân. Căci, parțial sau în întregime, Maramureșul participă, din punct de vedere lingvistic, la fenomenele caracteristice dialectului numit de Petrovici *crișan* sau de *nord-vest*, iar unele din particularitățile acestui dialect—chiar din cele care nu se mai găsesc azi în Maramureș—se întîlnesc și în textele rotacizante din secolul al XVI-lea (astfel *đúă* „zi“, *júă* „unde“ etc.). Cum aceste texte nu pot fi considerate, după limbă și după împrejurările istorice, ca traduse în Crișana, ci numai în Maramureș (vezi mai jos, VI, cap. V, § 8), trăgeam concluzia că unitatea lingvistică teritorială, restrînsă astăzi pe valea Crișurilor și Someșului inferior, cuprindea și Maramureșul (*Probl. capit.*, p. 86), și că ea se caracteriza, pe toată întinderea ei, prin rotacism (era de altfel concluzia lui Pușcariu), și am numit acest dialect *dialectul crișan-maramureșean*. Părerea mea a fost acceptată de V. Arvinte (*Terminația de plural - auă a unor substantive neutre*, în *SCL*, X, 1959, p. 213—239). Todoran, care admite, fără șovăire, existența unui subdialect maramureșean aparte, n-a luat atitudine față de cele spuse de mine în această privință. Părerea mea a fost combătută pe drept de Ștefan Giosu (*SCȘ, Filologie*, XIV, 1963, p. 94), în cadrul articolului *Subdialectul maramureșean*, cu argumentul că graiurile maramureșene se caracterizează prin prea multe particularități proprii, ca să nu fie considerate ca subdialect aparte. El invocă constatarea lui R. Todoran, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne*, în *LR.*, p. 50: „Din cele două zeci și patru de particularități date drept caracteristice pentru subdialectul moldovean, numai două includ și Maramureșul, iar din cele patru zeci și una de particularități relevate ca specifice pentru subdialectul crișean, numai șase (eventual șapte) cuprind și acest ținut și acestea nu sînt dintre cele mai importante“. Giosu îmi concede că o unitate dialectală crișană-maramureșeană a existat numai într-o perioadă mai veche a istoriei limbii române; dar crede că a vorbi de un subdialect crișan-maramureșean înseamnă a admite un subdialect mixt; pe cînd mie mi se pare că

aceasta înseamnă a admite existența unui dialect neunitar, fărîmițat în alte unități mai mici, dar nu graiuri. Este adevărat totuși că, în lucrarea mea citată, eu am considerat, greșit, ca valabilă și pentru epoca actuală, împărțirea dialectală a dacoromânei pe care o admiteam pentru o epocă mai veche.

Dar eu mai aduceam o modificare concepției lui Petrovici. Mi se părea anume că graiurile ardeleno-dacice dintre Munții Rodnei, linia Dej-Alba Iulia, Carpații moldovenesți (orientali) și linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului, deși nu prezintă tot atâtea particularități specifice ca dialectele din cele patru sau cinci arii puternic caracterizate, nu puteau fi integrate nici în dialectul crișan-maramureșean, care nu se poate întinde pînă în Ardealul central sau pînă la Carpații moldovenesți, nici în dialectul moldovenesc, care nu se poate întinde la vest de culmile Carpaților orientali. Mi se părea (lucru nemărturisit acolo, dar subînțeles), că aria de tranziție dintre dialectul crișan-maramureșean și cel moldovenesc era prea vastă față de aria propriu-zisă a dialectului crișan și că a o integra fie la un dialect, fie la altul, fie la amîndouă, ca zonă de tranziție, însemna a păcătuți atît împotriva numelui dat dialectelor crișan-maramureșean și moldovenesc, cît și împotriva faptului că noi numim zona în discuție în mod obișnuit ardeleană. De aceea am admis — este drept, pentru secolul al XVI-lea, dar subînțelegînd că afirmația mea este valabilă și pentru secolele următoare, pînă astăzi — alături de cele patru sau cinci dialecte dacoromâne distinse de Petrovici, încă unul, cel ardelenesc. În fond nu făceam decît să reiau o părere a lui D. Șandru, care a susținut (*Bull. lingu.* VI, 1938, p. 179—180, în cadrul articolului *Le parler de Năsăud*) că graiul din Năsăud nu se încadrează în cel moldovenesc, cum susținuse G. Istrate, *Graiul din satul Nepos, Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 55 (plecînd de la o clasificare a lui A. Philippide și Iorgu Iordan, pentru care vezi aici mai sus, § 5), ci între cele din Transilvania, păstrînd totuși un caracter aparte. Nimeni n-a căutat să adune materialul lexical, morfotic și sintactic caracteristic acestui dialect. El există, chiar dacă este individualizat în măsură mai mică decît cele patru dialecte, care sînt puternic caracterizate.

Ceea ce l-a împiedecat pe E. Petrovici să considere graiurile dintre Alba Iulia, Dej, Miercurea Ciucului și Munții Rodnei, ca și cele de la Sibiu la Brașov, drept un al cincilea dialect dacoromănesc este tocmai faptul că aceste graiuri prezintă prea puține fapte fonetice caracteristice, în comparație cu celelalte dialecte dacoromănești. Totuși ele prezintă cîteva fapte fonetice specifice, pe lîngă altele morfotice, sintactice și chiar lexicale, și este deci cazul să fie separate de celelalte dialecte, ca un dialect aparte. Să nu uităm că numărul fenomenelor fonetice caracteristice celorlalte dialecte nu este cu mult mai mare, dacă nu considerăm și fenomenele fonetice sporadice. Așadar, întrucît graiurile despre care vorbim nu prezintă numai fapte caracteristice dialectelor vecine, dar și fapte proprii, ele nu pot fi socotite drept numai graiuri de tranziție. Faptele fonetice proprii, dezvoltate probabil după secolul al XV-lea, sînt următoarele: 1) Prefacerea lui *k* și *g* (proveniți din *cf*, *gl* sau prin palatalizarea labialelor *p*, *b*) în *č*, *ğ*. Fenomenul nu este astăzi răspîndit pe toată aria în discuție și se găsește și în afara ei. Avem însă dreptul să credem că altă dată el a avut o arie unitară, existentă numai acolo, și că, în alte regiuni el a fost dus prin migrații, iar în aria ardeleană a dispărut prin influența dialectelor vecine sau prin imigrații din părțile de la nord.

și vest. 2) Prefacerea lui *t, d* în *tš, dž*, din fostul județ Someș și din alte regiuni, pe care G. Istrate (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 51—52 și 68—71) o consideră un fenomen deosebit, dar care e, în fond, același fenomen de înaintare a articulației linguale (pentru primul fenomen, vezi cele spuse în *Probl. cap.*, p. 182—183, unde am susținut că s-a produs pe la 1500). 3) Palatalele *š* și *ž* rezultate din *f* și *v* urmați de *i, i*, au devenit *š* și *ž* (fenomenul este paralel cu cele anterioare, și a plecat din aceeași tendință, a înaintării articulației). Nici acest fapt nu se mai găsește pe toată aria dialectului, dar e și în afara lui, și trebuie să admitem, și în cazul acesta, că altă dată fenomenul a avut loc pe o arie compactă, că a fost dus în afară prin migrații și că lipsa lui în graiul propriu-zis ardelean de astăzi se explică prin imigrație sau prin imitarea graiurilor din jur.

§ 8. Teoria lui Emil Petrovici a fost acceptată și de I. Coteanu (*Elemente de dialectologie a limbii române*, p. 73 și 111—113), dar fără modificările aduse de mine sau de Todoran (lucrarea mea nu este citată acolo). I. Coteanu admite împărțirea dacoromânei în următoarele dialecte: muntenesc, moldovenesc, bănățean și crișan. Dar el consideră graiul maramureșean când un grai crișan (p. 111), când un grai de tranziție dintre subdialectul crișan și cel moldovenesc (p. 98—113). După cum rezultă din examinarea hărților (e vorba de hărțile: 9, p. 75, 12, p. 83, 14, p. 91 și 15, p. 99) — căci în text, anume la p. 82, 90 și 98, nu se dau indicații clare asupra zonelor de tranziție —, Coteanu urmează, în ce privește limitele dintre aceste dialecte, pe Petrovici, nu pe Pătruț. Coteanu face adesea greșeala de a căuta „zonele” de tranziție (spre alte dialecte) pe teritoriul dialectelor vecine, în loc de a le căuta în zona intermediară sau la periferia fiecărui dialect. Astfel zonele de tranziție dintre dialectul moldovean, pe de o parte, și cel crișan și cel muntenesc pe de alta, sînt identificate cu unele zone marginale ale celor două din urmă, zona de tranziție dintre dialectul crișan pe de o parte și cel bănățean și moldovean pe de alta sînt identificate tot în zonele marginale ale celor două din urmă, iar zona de tranziție dintre dialectul bănățean pe de o parte, și dialectele crișan și muntenesc pe de alta, sînt identificate cu ariile marginale ale ultimelor. Numai zonele de tranziție spre dialectele bănățean și moldovean ale dialectului muntenesc sînt considerate ca intrînd în teritoriul acestui dialect, identificîndu-se cu zonele sale marginale dinspre dialectele în discuție. Dar, pe harta dialectului muntenesc, Coteanu consideră graiuri de tranziție spre dialectul moldovenesc chiar graiurile din Dobrogea de nord, graiuri pe care, pe harta dialectului moldovenesc, el nu le mai integrează în zona de tranziție a dialectului moldovenesc spre Muntenia. Numai la p. 74, unde se vorbește despre zonele de tranziție ale dialectului moldovenesc se spune că această zonă cuprinde și regiunea Galați, precum și sudul regiunii Iași (e vorba de subdiviziunile administrative din 1961 ale țării), ceea ce înseamnă că a identificat-o și cu zona de sud-est a Moldovei dintre Carpați și Prut. În pasajele respective din lucrarea lui Coteanu se vorbește, ca și în operele unor lingviști anteriori, de regiunile centrale ale dialectelor, înțelegîndu-se prin aceasta regiunile în care apar particularitățile fundamentale ale acestor dialecte. Dar, ca și antecesorii săi, el nu arată ce fapte de limbă ne dau dreptul să vorbim de zonele centrale ale dialectelor și numește astfel

regiunile în care se găsesc centrele economice și culturale din aria dialectului respectiv.

§ 9. În cele din urmă, s-a înregistrat în lingvistica română o altă abatere de la teoria lui E. Petrovici despre împărțirea dialectală a dacoromânei: mă refer la concepția lui Gr. Brincuş. Reluind în fond, în articolul *Graiul din Oltenia*, în *LR*, XI, 1962, p. 248—260, poziția lui Weigand și Pușcariu, acest cercetător susține că subdialectul oltenesc are unele fenomene proprii, dar insistă și asupra caracterului de tranziție al subdialectului. Este adevărat că Marin Petrișor (*Graiuri mixte și graiuri de tranziție, Cu privire la un grai mixt din nord-nord-vestul Olteniei*, în *LR*, XI, 1962, p. 87—94, și *Graiurile din Oltenia, situația lor actuală*, în *Philologica*, II, 1972, p. 41—55) a combătut această teză, integrând graiul oltean de sud-est, dar parțial, la dialectul muntean și legînd graiul oltean de nord-vest de cel bănățean și hațegan. Dar el n-are dreptate decît în ce privește împărțirea în două grupuri a graiurilor oltene: dialectul oltenesc propriu-zis (de sud, est și sud-est) prezintă și fenomene proprii: este adevărat, mai puțin fonetice, și mai mult morfotice, sintactice și lexicale, dar, în tot cazul, fenomene proprii, și deci se poate distinge de cel muntenesc, ca o unitate dialectală mai puțin caracterizată. Așadar, după ce lingviștii au distins cele patru dialecte dacoromâne puternic individualizate, alți lingviști au distins altele trei mai puțin individualizate: dialectul maramureșean, dialectul ardelean și dialectul oltean.

§ 10. Dacă examinăm mai de aproape dialectele muntenesc și moldovenesc, constatăm și în cadrul lor diferențieri și că ele nu sint, pe toată întinderea lor, tot atît de puternic caracterizate. Deja Weigand a susținut că graiurile din Bucovina au aspect de mozaic. Fapt este că graiurile bucovinene prezintă multe asemănări cu graiurile din Maramureș și din Ardealul de nord (poate chiar numai de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului). Weigand admisesese existența unor dialecte mozaic și în Ardealul de sud-est, în Oltenia de sud și în Dobrogea, și trebuie să-i dăm dreptate. Aș crede însă că avem dialecte mozaic nu numai în sud-estul Ardealului, ci în tot Ardealul de sud, precum și în Moldova de nord, și chiar în anumite regiuni din Muntenia. E. Petrovici n-a acordat nici o importanță noțiunii de dialect mozaic, dar nu are dreptate. Pe alocurea, în Muntenia, și poate chiar în Moldova, avem astăzi dialecte unitare care au rezultat din contopirea unui grai local cu unul venit din Ardeal. În articolul *Lexicul graiului din sudul Moldovei*, în *Arhiva*, XXVIII, 1921, p. 186—202, și *Rumänische Toponomastik*, II, und III. Teil, p. 231 și 232, Iorgu Iordan a dovedit că dialectul moldovenesc prezintă două varietăți: una de nord și alta de sud, și a afirmat că cea din urmă se explică prin influența graiului muntenesc asupra celui moldovenesc. Am susținut în *Probl. cap.*, p. 170—176, că interpretarea aceasta nu e justă, că adevăratul grai moldovenesc neinfluențat de alte graiuri este tocmai cel din sudul Moldovei, că în Moldova de nord avem graiuri ardelenice și graiuri mixte — acestea din urmă provenite din amestecul graiurilor moldovene străvechi cu graiurile ardelenice imigrate —, că numai în Moldova de sud avem graiuri autentic moldovenesti, neamestecate cu cele ardelenice, și că, în Muntenia, graiul mai pur, mai puțin amestecat cu cele din Ardeal, eventual și cu unele graiuri originare din sudul Dunării, se găsește între Olt și Prahova

și o linie care ar merge de la Ploiești pe la est de București, pînă la Dunăre, dar că acestea nu sînt pure, ci prezintă enclave ardelenene, deci sînt graiuri mozaic. Desigur însă că graiurile moldovenești de nord sînt un amestec de graiuri locale străvechi și graiuri ardelenene, venite după întemeierea Moldovei, de la vest de Carpații moldovenești. Iar astăzi mi se pare eronat să afirmăm că graiurile ardelenene de la sud de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului sînt munteneste. Ele pot fi ardeleneste la origine, dar muntenizate fonetic; oricum, sînt graiuri de tranziție. Originea exactă a acestor graiuri este greu de lămurit. Dar ceea ce trebuie relevat aici este faptul că se disting mai multe unități dialectale—acestea, adevărate subdialecte—în cadrul dialectelor moldovenesc și muntenesc și că situația exactă a acestor subdialecte este greu de definit fără considerații de istoria limbii. Cred apoi că, alături de graiurile mixte, de cele puțin caracterizate și de cele de tranziție, trebuie să vorbim și de graiuri imigrate, care, împreună cu cele locale, dau naștere graiurilor mozaic.

Așadar graiuri sau subdialecte puternic caracterizate există nu pe toată aria dialectului muntenesc și moldovenesc, ci numai pe părți ale ei. Am ajuns la rezultatul că subdialectele dacoromâne, spre deosebire de subdialectele limbilor franceză, provențială, portugheză, spaniolă etc., sînt de două categorii: subdialecte puternic caracterizate și subdialecte slab caracterizate, care sînt și subdialecte de tranziție, mixte sau mozaic. Dar, pînă la un studiu mai amănunțit, și nu numai descriptiv, ci și istoric, al subdialectelor dacoromâne, nu putem indica exact situația fiecăruia. Bineînțeles, cercetătorii vor trebui să stabilească și subdiviziunile dialectelor bănățean și crișan.

§ 11. Dar dacă, pe lingă cele patru arii dialectale dacoromâne relativ pure și puternic caracterizate, sînt și altele, intermediare, mai slab caracterizate sau de tranziție, și, în afară de acestea, avem și graiuri mixte, precum și graiuri mozaic, și dacă graiurile puternic caracterizate nu sînt oricînd pure (astfel pare a fi cazul graiului muntean dintre Olt, pe de o parte, și Prahova și Bărăgan, pe de alta), ce clasificare a graiurilor dacoromâne se mai poate da? Nu este cazul să renunțăm la clasificarea în cîteva dialecte mai mari și să ne mulțumim cu o simplă enumerare a graiurilor? Este ceea ce ni se pare cel mai firesc. Plecînd de la criteriile indicate mai sus, vom distinge următoarele subdialecte sau graiuri dacoromâne: 1. bănățean, cu mai multe graiuri: cel al almăjenilor și al bănățenilor din Serbia de la sud de Banat; cel de la nord; cel mixt, din regiunea intermediară, cu $\acute{a} > \grave{a}$ și $\grave{a} > \acute{e}$; 2. hațegan; 3. crișan-someșan, cu mai multe subdiviziuni; 4. maramureșean, care este azi în parte un grai mozaic, întrucît alături de sau peste graiul cu rotacism și cu labialele intacte, trebuie să distingem unul cu $s, z (< f, v + i, i)$ și altul, în care $\acute{y} (< v + i, i)$ a dispărut; 5. ardelean cu $t (k) > \acute{c}$; 6. ardelean central, cu te, ti ; 7. ardelean de sud, cu multe imigații de la nord; 8. ardelean dinspre Moldova; 9. bucovinean (mixt, dar mai ales mozaic, cu ingrediente de peste munți; după A. Turculeț, *Cîteva inovații fonetice comune Maramureșului și unor graiuri bucovinene* — manuscris —, graiul din vestul Bucovinei, deci de pe valea superioară a Moldovei, de pe valea Moldoviței și de pe valea Suhei, grai numit de autor graiul *cîmpulungean*, a alcătuit pînă în secolul al XVI-lea o unitate cu graiul maramureșean; voi face eu precizarea: cu graiul maramureșean caracterizat azi prin $s, z < f, v + i, i$); 10. moldovenesc de nord, cu $\acute{a}, \acute{e}, \acute{o}$ și $-i, -\acute{i} (< -e, -\acute{a})$; 11. mol-

dovenesc de nord, fără *é, ê, ô*); 12. moldovenesc propriu-zis (de sud-est); 13. moldovenesc din jurul Bacăului; 14. putnean sau vrincean; 15. muntenesc cu labialele intacte (totuși amestecat cu graiuri ardeleni); 16. muntenesc de est (de origine ardeleană); 17. dobrogean; 18. oltenesc de nord-est; 19. oltenesc de nord-vest; 20. oltenesc de sud (poate și acesta divizat în trei graiuri: de vest, central și de est).

Aceasta este o schiță provizorie, care va trebui modificată în viitor¹. Este clar totuși că subdialectele sau graiurile puternic caracterizate constituie niște adevărate nuclee, între care se situează subdialectele sau graiurile mai puțin caracterizate, cele mixte și cele mozaic. Așadar clasificarea făcută de E. Petrovici rămâne valabilă numai dacă luăm în considerare subdialectele dacoromâne puternic caracterizate.

Această evaluare ca dialecte a celor cinci sau șase forme teritoriale ale dacoromânei nu trebuie să ne facă să credem că dacoromâna nu posedă o mare unitate. Dimpotrivă este de făcut precizarea că dacoromâna apare, pe aria destul de vastă pe care ea se vorbește, ca una dintre limbile cele mai unitare din cîte cunoaștem în Europa, cel puțin tot atât de unitară ca și limba franceză, vorbită în nordul Franței sau ca și limba provençală, vorbită în sudul Franței, ba chiar mai unitară decât aceasta din urmă, care prezintă și varietatea regională gasconă, socotită de provençalii în evul mediu, și chiar de unii lingviști de azi (G. R o h l f s), ca o limbă romanică deosebită. Și, dacă avem în vedere că dialectele francoprovențale, care se integrează de fapt la franceză, alcătuiesc o nouă categorie de dialecte franceze alături de cele franceze propriu-zise și sînt deci, cum deja am spus (vezi mai sus, §-ul 3), în situația celor două dialecte macedoromâne, cu toate că nu s-au născut prin migrare și că nu sînt despărțite de celelalte dialecte franceze prin spații aloglote, înțelegem că dacoromâna, cu dialectele ei de pe vastul teritoriu pe care se vorbește astăzi, este mai unitară decât limba franceză². Este exclusă orice comparație cu situația lingvistică din Italia, unde, după părerea unor lingviști (A. M o n t e v e r d i), am avea în fond trei limbi: 1. italiana de nord, 2. italiana centrală și de sud și 3. siciliana, unite într-o singură limbă prin dezvoltarea comună de-a lungul secolelor și prin conștiința apartenenței tuturor celor care le vorbesc la aceeași națiune. Și este exclusă orice comparație și cu situația lingvistică din țările germane, unde în fond se vorbesc două limbi: 1. germana de sus și 2. germana de jos, și chiar o a treia limbă: germana mijlocie, toate unite de asemenea într-o singură limbă prin dezvoltarea istorică și prin conștiința unității de origine.

§ 12. Ajunși la capătul acestei discuții, trebuie să ne punem din nou problema: în cadrul dacoromânei și macedoromânei trebuie să distingem dialecte, așa cum au procedat lingviștii străini, apoi P h i l i p p i d e și

¹ Am ajuns la o asemenea clasificare a graiurilor dacoromâne sub influența fostului meu profesor, Iorgu Iordan, care, într-o conversație de acum aproape două decenii, îmi spunea (în contradicție cu cele susținute de dînsul altădată; vezi mai sus, §5) că graiurile dacoromâne nu se pot clasifica în patru, cinci sau șase dialecte, ci într-un număr cu mult mai mare de dialecte, de ordinul zecilor.

² Dialectele macedoromâne mai prezintă o deosebire importantă față de dialectele francoprovențale: în timpul formării limbii române, pe cînd erau graiuri, ele au avut exact aceeași evoluție fonetică ca și unele graiuri dacoromâne; pe cînd francoprovențiala se separă, din epoca ei de formare, de franceza propriu-zisă printr-o serie de schimbări fonetice proprii.

Iord an și, în sfârșit, Graur și Coteanu? Sau trebuie să numim subdialecte ceea ce acești lingviști numesc dialecte?

Desigur, termenul *subdialect* a fost întrebuințat de mulți lingviști români pentru a denumi subdiviziunile dacoromânei și macedoromânei, din cauză că dacoromâna apărea acestor cercetători ca foarte unitară în raport cu alte limbi și din cauză că, socotindu-se dialecte dacoromâna, macedoromâna, meglenoromâna și istroromâna, era imposibil să mai fie considerate dialecte cele patru sau cinci forme regionale ale dacoromânei: cea muntenească, cea moldovenească, cea bănățeană, cea ardelenescă și cea maramureșeană. Realitatea este că, chiar în cadrul unora din aceste forme teritoriale ale dacoromânei se pot distinge subdialecte, ca de exemplu subdialectul oltenesc, care, după cum am văzut, se subîmparte el însuși în mai multe graiuri. Așa că nu se pune problema de a elimina acest termen din dialectologia română, cu atât mai mult cu cât el apare câteodată și când se discută despre dialectele altor limbi. Este necesar să se păsească la identificarea și delimitarea, pe cât va fi posibil, a tuturor formelor teritoriale ale dacoromânei, deci a tuturor graiurilor dacoromâne, și la clasificarea lor în dialecte și subdialecte. Dar întrucât situația limbii române din acest punct de vedere nu se deosebește de aceea a unor limbi ca franceza sau provenșala, nouă ni se pare mai potrivit să vorbim nu de un singur dialect dacoromân, împărțit în subdialecte, ci de cinci sau șase dialecte de aproape înrudite între ele, grupul dialectelor dacoromâne sau norddunărene; după cum socotim potrivit să se vorbească nu de un singur dialect macedoromân, împărțit în mai multe subdialecte, ci de două sau trei dialecte macedoromâne, care de asemenea sînt de aproape înrudite între ele și alcătuiesc alt tip de dialecte românești decît cele dacoromâne. Din motive de comoditate a expresiei, vom folosi însă și termenul *dacoromân* (ă), pentru a designa complexul alcătuit de dialectele dacoromâne, precum și termenul *macedoromân* (ă), pentru a designa complexul alcătuit de dialectele macedoromâne.

CAPITOLUL IV

TERITORIUL DE FORMAȚIE A LIMBII ROMÂNE ȘI A POPORULUI ROMÂN

§ 1. Cine vrea să scrie istoria limbii române trebuie să plece numai de la acele graiuri latinești care s-au transformat cu vremea în română. Prima datorie a celui care vrea să facă istoria limbii române este deci aceea de a determina teritoriul de limbă latină pe care s-au născut mai târziu limba română și poporul român. Sîntem așadar obligați să rezolvăm problema teritoriului de formație a românei înainte de a discuta însăși formarea limbii române. Teritoriul acesta nu se poate identifica decît parțial pe baza izvoarelor istorice (literare) din epoca de formare a limbii române și a poporului român, căci pentru această epocă lipsesc informațiile asupra romanității de la nordul Dunării (cu excepția celei de pe malul de nord al fluviului), iar cele asupra romanității din sudul Dunării sînt puține. De aceea sîntem siliți să recurgem la informațiile istorice (literare) din epoca anterioară, a stăpînirii romane efective, destul de bogată în date asupra teritoriului de limbă latină din Peninsula Balcanică și Dacia. Firește, acest teritoriu urmează a fi delimitat de teritoriul de formare a altor popoare sud-est-europene care își au originea în teritoriul stăpînit de romani, tocmai prin identificarea acestor condiții istorice antice care au trebuit să ducă, în fiecare regiune, la nașterea altui popor. Se știe că izvoarele istorice medievale nu spun aproape nimic cu privire la români pentru timpurile de pînă în secolul al X-lea, cînd românii abia au depășit limitele teritoriului românesc primitiv, și spun prea puține lucruri despre români pentru timpurile următoare, pînă la întemeierea Principatelor¹. De altfel, cele mai importante informații despre români, din aceste izvoare, n-au fost cunoscute de către lumea științifică decît în a doua jumătate a secolului trecut și deci numai cu începere din acel timp s-a putut constitui mai temeinic istoria cea mai veche a românilor. Dar informațiile istorice literare (opere istorice și inscripții) despre populația care, la sfîrșitul lumii antice, trebuia să devină poporul român, s-au dovedit a fi, la sfîrșitul secolului trecut, destul de bogate, pentru ca să se rezolve încă, de pe atunci unele probleme ale teritoriului de formație a acestui popor. Rezolvarea definitivă a problemelor nu s-a putut da decît în ultimele decenii și numai pe baza materialelor arheolo-

¹ Cu privire la patria primitivă a poporului român și la istoria acestui popor pînă prin secolul al X-lea, istoricii medievali (din secolul al VII-lea și următoarele) dau puține informații sau spun lucruri care pot fi socotite veridice (să ne gîndim la cele spuse de Kekavménos: vlahii din imperiul bizantin sînt originari din regiunile de lingă Dunăre și Sava, unde locuiau, pe vremea cronicarului bizantin, și locuiesc și astăzi, srbii); dar ele sînt simple deducții.

gice, scoase la iveală de arheologii români prin numeroasele săpături efectuate după 1949. Este explicabil deci pentru ce aproape tot ce s-a afirmat în epoca de ascensiune a burgheziei și în cea capitalistă despre teritoriul de formație a poporului român nu era, în cea mai mare parte, decît ipoteză sau rezultatul unor deducții logice. Și este explicabil pentru ce, începînd din secolul al XVIII-lea, cînd s-a întărit burghezia germană din Ardeal și Banat, atît prin colonizările de șvabi din Banat, cît și prin sprijinul de tot felul dat de guvernul vienez, și au început să se dezvolte burghezia maghiară și cea română, sîntem în fața unor teorii contradictorii asupra originii românilor. Problema originii românilor, în special aceea a patriei lor primitive, a originii lor etnice și a eventualelor lor migrații, n-a mai fost tratată cu obiectivitatea necesară operelor științifice. Unii din cercetătorii germani și cei unguri și-au ales soluțiile care conveneau falselor aspirații politice ale burgheziei din care făceau parte: ei au creat și dezvoltat teoria originii sud-dunărene a tuturor românilor. Cum s-a remarcat citeodată, cei mai mulți dintre acești cercetători străini au căutat argumente în vederea susținerii teoriei care servea acele aspirații politice, iar nu adevărul. Firește, teoriile susținute erau prezentate ca niște dogme, deși ele nu erau decît niște ipoteze. Cercetătorii germani și unguri la care ne referim au devenit simpli avocați ai presupuselor interese politice ale neamului lor, de fapt ale burgheziei germane și maghiare. Ei s-au făcut apărătorii unei formațiuni de stat burgheze multinaționale, rezultate prin cucerire, Austria sau Austro-Ungaria, în care românii trebuiau să aibă cît mai puține drepturi, iar, cu vremea, trebuiau să dispară ca naționalitate. După 1918, învățații unguri credeau că trebuie să lupte pentru crearea unui stat maghiar cu granițele pe care le avusese Ungaria medievală. Învățații români au luptat, dimpotrivă, pînă în 1918, pentru realizarea unui stat național liber românesc, de tip burghez, care trebuia să cuprindă și Ardealul, Crișana, Maramureșul și Banatul; iar, după aceea, pentru apărarea acestui stat, și-au susținut și dezvoltat teoria continuității poporului român în Dacia. În această luptă, dreptatea era de partea poporului român; dar el ar fi trebuit să-și aibă statul său național, chiar dacă ar fi fost originar din sudul Dunării. Căci granițele statelor actuale nu trebuie întemeiate pe granițele statelor medievale, decît dacă granițele medievale s-au întemeiat pe realități etnice și istorice și corespund cu granițele etnice actuale ale popoarelor majoritare. Adevărul istoric asupra patriei primitive a popoarelor a fost văzut atunci de învățații români, chiar dacă ei n-au reușit să-l susțină întotdeauna cu argumente temeinice, care, în vremea aceea, nici nu puteau fi invocate decît în parte, pentru că nu se făcuseră suficiente cercetări. Dimpotrivă, învățații germani și unguri care au fixat patria primitivă a poporului român în sudul Dunării s-au făcut susținătorii unor teorii eronate, chiar absurde. Unii dintre acești învățați pot fi suspectați chiar în buna lor credință. Astăzi rămînem mirați că cea mai mare parte din acești savanți vorbeau cu atîta certitudine despre niște presupuse evenimente care nu se găsesc menționate în nici un izvor istoric.

Lipsa izvoarelor istorice cu privire la originea românilor explică și faptul că problemele originii românilor au atras nu numai pe istorici și arheologi, dar și pe lingviști, și, într-o anumită măsură, și pe etnografi. În mod normal lingvistul și etnograful n-ar trebui să se ocupe cu astfel de probleme. Ei ar

trebui să pornească de la faptele istorice ca de la un cadru în care se petrec cele lingvistice și etnografice și să explice pe acestea din urmă prin cele dintii. Când însă cadrul faptelor lingvistice și etnografice nu le este cunoscut, lingvistul și etnograful sînt nevoiți să plece de la faptele lingvistice și etnografice pentru a deduce pe cele istorice. Față de insuficiența izvoarelor istorice, care pune pe istoric în imposibilitate de a rezolva problemele originii românilor¹, s-a încercat să se rezolve aceste probleme cu un alt material, și anume, în primul rînd, cu materialul lingvistic. Materialul lingvistic invocat în acest scop, începînd de pe la 1900, de către unii învățați români, poate duce, dacă este just interpretat, la o soluționare a controversatei probleme și poate fi mărit cu materiale care duc la aceleași concluzii. Dar săpăturile arheologice de după 1950 permit rezolvarea problemei fără a mai lăsa loc îndoielilor.

§ 2. Două sînt teoriile cele mai des susținute în trecut și astăzi de cercetători: una, care se întilnește la toți învățații români, cu excepția lui E. Hurmuzachi, a lui A. Philippide și a lui R. Rosetti, și la mulți învățați străini; conform acestei teorii, poporul român s-a format atît la nordul cit și la sudul Dunării mijlocii și de jos; o vom numi teoria originii carpato-balcanice a românilor; alta, care se întilnește la mulți învățați germani, la toți învățații unguri și la mulți alți învățați străini, și a fost adoptată și de învățații români E. Hurmuzachi, R. Rosetti și A. Philippide; conform acestei teorii, poporul român s-ar fi format exclusiv la sudul Dunării, deoarece, după părăsirea Daciei de către romani, în Dacia nu s-ar mai fi vorbit latinește; o vom numi teoria originii balcanice sau exclusiv balcanice a românilor. Teoria originii carpato-balcanice a fost creată de învățatul german Johann Thumann (*Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774), dar a căpătat o argumentare nouă, la B. P.-Hasdeu, A. D. Xenopol și D. Onciul, și, în veacul nostru, la N. Iorga, V. Pârvan, Ov. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, E. Petrovici, C. Daicoviciu, I. Nestor etc. Teoria originii exclusiv balcanice a fost creată de Franz Joseph Sulzer (*Geschichte der transalpinischen Daziens*, Wien, I, II, III, 1781—1782 (anume în II)), și a căpătat o argumentare nouă la R. Roesler (*Romänische Studien*, Leipzig, 1871), P. Hunfalvy, G. Weigand etc. Dar teoria în discuție prezintă și o variantă: Fr. Miklosich, C. Jireček, Radu Rosetti și A. Philippide (ultimul în *Orig. rom.*, I, Iași, 1923—1925, și II, 1925—1927), care au aderat la această teorie, se deosebesc radical de Sulzer și Roesler, prin faptul că situează migrația de la sudul Dunării la nord nu în secolul al IX-lea sau al XIII-lea, ci între secolul al VI-lea și al XIII-lea. Și în cadrul primei teorii se disting două variante, după cum se admite sau nu o admigrație din sudul Dunării. Așadar, putem distinge patru teorii mai importante, după cum învățații care s-au ocupat cu problema originii românilor au susținut: 1) continuitatea dacoromânilor la nordul Dunării, în Dacia, fără nici o admigrație de la sudul

¹ În vremea din urmă s-au studiat din nou și temeinic izvoarele istorice de către Vladimir Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor istorice*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 425—442.

Dunării (B. P.- Hasdeu, A. D. Xenopol, N. Iorga, V. Pârvan, S. Pușcariu, Th. Capidan etc.); 2) continuitatea românilor în Dacia, cu o admigrație din sudul Dunării (D. Onciul, Ov. Densușianu, T. Papașagi); 3) migrația dacoromânilor în a doua jumătate a evului mediu, de pe presupusul său teritoriu primitiv, din sudul Dunării, la nordul acestui fluviu, unde nu ar fi existat deloc români la început (Roesler, Tomaschek, Hunfalvy, Weigand, Tamás, Lukinich, Gáldi etc.); 4) migrația românilor pe teritoriul Daciei, înainte de cucerirea maghiară a Transilvaniei (Miklosich, Jireček, Philippide și alții). Dar, în acest capitol al lucrării noastre, nu ne interesează toate problemele originii românilor, ci numai cea care privește teritoriul de formație a poporului român. Și, în această privință, trebuie spus că, în lipsa aproape totală a izvoarelor pentru epoca de formație a poporului român și a limbii sale, s-a încercat să se rezolve problema patriei primitive a românilor examinând gradul de romanizare a diferitelor regiuni din sud-estul Europei, grad ușor de constatat cu ajutorul rămășițelor materiale descoperite de arheologi, printre care în primul rând inscripțiile. Ca popor romanic, poporul român este continuatorul unor populații de limbă latină din Imperiul Roman sau din teritoriul stăpinit cîndva de romani. Dar, în unele regiuni din sud-estul Europei, limba latină nu reușise să înlătore din uzul comun limbile vorbite acolo înainte de cucerirea romană, iar, într-o anumită regiune a teritoriului de limbă latină, din Peninsula Balcanică, anume pe țărmul Adriaticii, condițiile geografice și etnice au fost de așa natură, că au dus la formarea altui popor romanic. S-a ajuns astfel, numai pe baza informațiilor arheologice și istorice, transmise de lumea antică, să se stabilească limitele teritoriului de limbă latină din părțile în care mai târziu se va forma poporul român.

§ 3. Cea dintîi contribuție importantă pentru soluționarea teritoriului de formație a poporului român a adus-o învățatul ceh Constantin Jireček. Pentru el era clar că poporul român nu s-a putut naște decît din populația de limbă latină de la Dunărea mijlocie și de jos și din Peninsula Balcanică, nu și din populația de limbă greacă a aceleiași peninsule. Prima sarcină care îi apărea deci lui Jireček, în cercetarea istoriei Peninsulei Balcanice, era aceea de a trasa cu precizie limita dintre teritoriul de limbă latină și cel de limbă greacă din peninsulă. Această limită trebuia să fie, măcar, în parte, limita de sud a teritoriului pe care s-a format neamul românesc.

În *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, *Denkschriften der Wiener Akademie*, vol. 48, Wien, 1902, p. 13 și urm., el spunea (pasajul e redat în traducerea lui Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 70—71, dar cu unele modificări formale): „Inscripțiile, pietrele miliare și monetele orașelor din timpul imperiului ne permit să stabilim destul de precis limita dintre cele două limbi care aveau stăpînirea în împărăția romană, între limba latină de la Dunăre și Marea Adriatică de o parte, și între limba greacă din Macedonia și din regiunile grecizate ale Thraciei pe de altă parte. Această limită coincide în mare parte cu granițele acestor provincii din secolele I—al III-lea de dinainte de reformele lui Dioclețian. Linia de graniță părea Marea Adriatică la Lissus (Alessio) și urma granița dintre Dalmația (mai târziu Praevalis) la nord și Macedonia (mai târziu Epirus Nova) la sud.

Această graniță mergea pe la sud de actualul drum care duce de la Scutari la Prizren, spre răsărit, și se confunda cu limita dintre Moesia Superior și Macedonia. Acolo locuitorii orașelor dardanice Ulpiana (Lipljan), în actuala Kosovopolje, și Scupi (lingă Scopje), în regiunea cea mai de sus a râului Axios (Vardar), au lăsat inscripții latinești, în vreme ce apropiatul Stobi (la sud de Köprüllü, la vărsarea Cernei în Vardar) poseda un caracter cu totul grecesc. Mai departe această graniță urma pe acea dintre Moesia Superior și Thracia, așa că Naissus (Niș) și Remesiana (Bela Palanka, între Niș și Pirot) aparțineau domeniului latin, iar Pautalia (Küstendil) și Serdica (Sofia), împreună cu teritoriul de la Pirot, aparțineau domeniului grecesc. Prin urmare provincia romană, de mai târziu, din secolele al IV-lea — al VII-lea, Dacia Mediterranea, compusă din bucăți din Thracia și Moesia Superior, cu orașele Serdica, Pautalia, Naissus și Remesiana, forma un domeniu bilingv. De la regiunea dintre Bela Palanka și Pirot, limita dintre cele două limbi se îndrepta spre răsărit, de-a lungul versantului de nord al muntelui Haemus, de-a lungul graniței dintre provinciile Moesia Inferior și Thracia, și anume în așa fel că inscripțiile din regiunea de la Vrața și Nicopolis (Nikjup, lingă Târnovo) sînt cele mai multe grecești, iar acele de la malul Dunării pînă la gurile acesteia sînt aproape exclusiv latinești. În extremul est granița atinge teritoriile orașelor grecești care se întindeau de-a lungul coastei Mării Negre, pînă la gurile Dunării. Domeniul de limbă greacă se întindea pînă la marile regiuni grece și grecizate ale Asiei, domeniul de limbă latină se aliea de regiunile romanizate ale Pannoniei, Noricului, Raetiei și Galliei. Cea mai mare lărgime o avea domeniul limbii latine pe linia dintre granița de nord a Pannoniei pînă la cea dintre Dardania și Macedonia, de la Carnuntum și Brigetio pînă la spațiul dintre Scupi și Stobi. Cea mai mică lărgime o avea acest domeniu la Dunărea de jos, de la Ratiaria (Arčer) la vale. Pe vremea cînd au stăpînit romanii Dacia traiană domeniul limbii latine a fost mărit cu întinse teritorii de la stînga Dunării, la nord de linia dintre gura Savei și gura Oltului. În afara acestor domenii compacte apar numai sporadic inscripții grecești în domeniul latin și inscripții latine în domeniul grecesc. Coloniile de veterani romani din provinciile grecești, fondate cele mai multe după sfîrșitul războaielor civile, și-au păstrat numai arareori pentru mai multă vreme caracterul lor etnografic. Asemenea colonii au fost mai ales Deultus, din timpul lui Vespasian, de lingă mlaștinile de la Burgas la Marea Neagră, o puternică fortăreață de graniță în perioada bizantină contra bulgarilor, fortăreață care a fost pustiită de abia în secolul al XIV-lea, apoi, în provincia Macedonia, care, înainte de reformele lui Dioclețian, se întindea la vest pînă la Marea Adriatică, Philippi la cîmpul de luptă din vremea războiului civil, Cassandrea lingă Thessalonica, și Byllis lingă Apollonia, în valea de jos a râului Voiusa, la răsărit de Valona, la actualul sat Gradița. Cel mai bine s-a păstrat elementul roman la Dyrrhachium, unde inscripțiile latinești ajung pînă în secolul al VI-lea. Din cauza multelor relații cu Italia din față, Dyrrhachium a fost totdeauna un oraș bilingv; în veacul de mijloc se întîlneau în regiunea lui cele trei limbi de atunci ale documentelor, limbile greacă, latină și slavă". (Vezi și cele spuse de J i r e ċ e k în *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, I, p. 38—39).

Granița stabilită de Jireček între teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină al Peninsulei Balcanice, numită de mulți învățați „linia Jireček“ a fost verificată de A. Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 72), care a constatat că ea nu corespunde întotdeauna realităților antice și că existau și teritorii intermediare bilingve, greco-latine: „din inscripții, dacă nu le citează cineva în bloc, ci le cercetează în amănunțime, se vede că teritoriul de la Serdica, și în general partea nord-vestică a provinciei Thracia, nu era așa complet grecizată, cum spunea Jireček ... Dacia Mediterranea nu prezenta aspectul pe care acest autor i-l dă, că ar fi fost bilingvă în acel fel că o parte din ea (cea de la Remesiana și Pirot) era cu limbă latină, iar cealaltă parte (cea de la Serdica și Pautalia) era cu limbă greacă. Din inscripții reiese altceva, anume că partea Daciei mediterrane de la Remesiana și Pirot era cu limbă latinească, iar partea ei de la Serdica și Pautalia era bilingvă. Pentru Deultum (Nu *Deultus*, vezi *C.I.L.* III, pag. 2084), Cassandra, Byllis și alte colonizări cu italici pe teritoriul grecizat al Peninsulei Balcanice, colonizări care nu au avut nici pe departe importanța celor de la Dyrrhachium și de la Philippi și prin urmare au putut rezista grecizării încă mai puțină vreme decât aceste din urmă, vezi § 83 nr. 2 nota“. El continua imediat după aceea (*ibid.*): „Dintre argumentele pomenite numai de Jireček, *inscripții, pietre miliare, monezi*, eu am dezvoltat în acest capitol două, inscripțiile cu pietrele miliare, din nefericire în mod incomplet ... Dar chiar așa, rezultatele căpătate de mine confirmă aproape cu totul cele povestite de Jireček ...“

În mod independent de Jireček, ale cărui lucrări nu le citise, a stabilit limita între teritoriul grecizat și cel romanizat din Peninsula Balcanică și V. Pârvan (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 9, 50 - 51, 53 - 55, 57 - 58, 60 - 61 și 160 - 161). Rezultatele cercetărilor sale coincid cu cele ale lui Jireček. Cu limita dintre teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină de la Marea Adriatică s-a ocupat și Petar Skok (*Zum Balkanlatein*, IV, în *ZfrPh*, 59, 1934, p. 175 - 183). Spre deosebire de Jireček (și de Philippide, ale cărui rezultate nu le cunoștea), învățatul croat se întemeia pe toponimia actuală albaneză, sîrbocroată și greacă. După el, limita dintre teritoriul de limbă greacă și cel de limbă latină din Peninsula Balcanică începea nu la Lissus, ci mai la sud, la Apollonia, aproape de granița dinspre Grecia a Albaniei actuale, ceea ce se confirmă în parte și prin cercetările mai noi, ale lui H. Mihăescu (vezi mai jos, § 5; Mihăescu arată că partea de sud a actualei Albanii, ca și extremul sud al actualei Iugoslavii, erau zone bilingve, greco-latine), ca și zonele de la Sofia și Pirot, în aceste regiuni avem nu o linie de graniță între cele două limbi, ci o zonă de graniță.

§ 4. În stabilirea hotarului dinspre vest al teritoriului de formație a poporului român, cele mai mari merite revin lui Philippide. Învățatul ieșean însă nu ar fi putut face aceasta dacă, mai înainte de dînsul, Jireček n-ar fi arătat clar, în cele două lucrări indicate la § 3, că, în evul mediu și în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea, a trăit în Peninsula Balcanică, și anume pe coasta Adriaticii, în afară de români, și un alt popor romanic, pe care învățatul ceh l-a numit poporul dalmat. Acest popor este destul de des pomenit în evul mediu tîrziu, mai rar în epoca modernă, cînd dalmații au fost asimilați de slavi și de venețieni. Jireček, care a readus acest neam

romanic în conștiința învățaților, trebuia să ajungă numaidecît la concluzia că, din populația de limbă latină a Peninsulei Balcanice și a Daciei, s-au născut două neamuri romanice și că, deci, nu tot acest teritoriu trebuie socotit ca teritoriul de formație a poporului român, cum crezuseră unii învățați pînă atunci. După apariția operei lui Jireček, Matteo Bartoli a publicat lucrarea *Das Dalmatische*, Wien, 1906, 2 vol., în care a făcut istoria poporului dalmat și a publicat toate urmele scrise de limbă dalmată din secolele trecute și toate textele culese de el de la ultimul vorbitor al acestei limbi, Tüóne Událna, mort în 1898, așa că existența poporului dalmat și a limbii dalmate n-a mai putut fi ignorată de învățați. Rezultatele la care a ajuns Philippide le găsim în *Orig. rom.*, I, p. 508—519. Vom cita unele pasagii de acolo.

P. 508—509 : 1., „O deosebire mare există însă între două părți ale teritoriului romanizat din răsăritul Europei, anume între provincia Dalmația de o parte și între provinciile Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior de altă parte. Deosebirea consistă în următoarele puncte : 1. Mai întîi, în ce privește în special Dalmația, Moesia Superior și Moesia Inferior, încă din timpul lui Dioclețian (284—305) Dalmația a fost separată, din punct de vedere al administrației civile și militare, de restul Peninsulei Balcanice și alipită la Italia, iar de la moartea lui Theodosius I (395) ea (afară de Praevalis = regiunea orașului Scodra) a aparținut la imperiul de apus, în vreme ce Moesia Superior și Moesia Inferior au aparținut la imperiul de răsărit. Prin aceasta, pe de o parte, s-au împuținat raporturile între populația romanică din Dalmația și populația romanică din celelalte două provincii, iar pe de altă parte, fiecare din cele două populații romane a avut legături culturale cu alte neamuri de oameni“.

P. 509—514 : „2 ... Se pare că o separare a avut loc chiar și din punct de vedere al solului. Este adevărat că romanizarea s-a întins foarte curînd și foarte adînc în această provincie (Dalmația). Numărul localităților unde s-au găsit resturi de așezări romane este enorm. Numărul inscripțiilor din această provincie este mult mai mare decît acel al inscripțiilor din oricare altă provincie a Illyricului și cu mult mai mare decît acel al inscripțiilor din Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior, la un loc luate (vezi § 91)“.

P. 515—516 : „a fost sigur o parte a Dalmației unde populația era rară, unde cultura romană pătrunsese mai slab. Acest lucru reiese din compararea pe hartă a localităților unde s-au descoperit urme romane. Localitățile acestea sînt foarte multe, este drept, dar există un teritoriu vast, unde ele aproape lipsesc. Acel teritoriu se întinde de la riul Vrbas spre răsărit pînă pe aproape de basenul rîului Drina ... A fost foarte deasă populația și foarte întinsă cultura romană de la Vrbas spre apus și în basenul rîului Drina, dar la mijloc a fost o lacună. Ca să o delimitez mai precis, această lacună se întindea între riul Vrbas la apus, rîurile Lașva, Bosna și Prača la sud, și versantul vestic al rîului Drina la răsărit. Numai la mijlocul lacunei, pe riul Bosna, începînd de la vărsătura Lașvei spre nord, pînă la Doboș, au existat rari stabilimente romane. Același lucru reiese și din compararea numărului inscripțiilor. Din 5110, cite sînt aproximativ inscripțiile din Dalmația, publicate în *C.I.L.*, III, cad pentru teritoriul lacunei dintre rîurile Vrbas și Drina numai 77.

În conformitate cu aceste fapte stă constatarea arheologiei preistorice că în Bosnia, „mai ales în părțile ei cele mai îndepărtate de mare, arta preistorică continuă încă în timpul dominațiunii romane“, Ed. Richter, *Beiträge zur Landeskunde Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen*, X, 404 (sublinierile lipsesc în textul original)... Și această lacună din Dalmația se continuă la nord în cele două Panonii, unde teritoriul dintre lacul Pelso (Balaton) la nord, Siscia (Sissek) la vest, riul Sava la sud și o linie verticală, care ar trece aproximativ prin Stuhlweissenburg și Fünfkirchen pînă la Sava, la est, era aproape pustiu, cel puțin din punct de vedere al culturii romane. Acest lucru îl probează puținătatea ori lipsa totală a inscripțiilor... Accastă lacună din Dalmația se continuă pe de altă parte spre sud prin codrul și pustiul care se întindea din mijlocul Bosniei pînă la munții Scardos-Șar...“ (Philippide trimite la § 53, Nota S [= Strabon], 57, de la p. 207, în care arătase că teritoriul din mijlocul Bosniei pînă în Munții Șar fusese pustiit de Philippos al V-lea, regele Macedoniei, și de scordisci).

P. 516—517 : „3) Invazia barbarilor a avut alt caracter în Dalmația decît în celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei ... Dalmația a fost hîntuită și stăpînită numai de goți, de avari și de slavi, în vreme ce Moesia Superior și Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior, au fost cîtropite de numeroși barbari alții (vezi § § 82, 88, 89). Apoi invazia barbarilor în Dalmația a avut loc relativ tîrziu. Sub Theoderich (493—526) goții (ostrogoții) au ocupat Dalmația, dar numai cu cîteva garnizoane, fără să se stabilească ca popor într-însa, și după luarea Sirmiului de către avari (anul 582) au început devastările în această provincie din partea avarilor și slavilor, pînă ce slavii s-au stabilit definitiv într-însa la începutul secolului VII. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 51, 87, 91, 95“. (Sublinierea lipsește în textul original).

P. 517—518 : „4) Dar cea mai mare deosebire dintre Dalmația și celelalte provincii romanizate din răsăritul Europei consista în alcătuirea etnică. Mai întîi, dacă luăm în considerare neamurile de oameni care ocupau solul pe vremea cuceririi romane și care prin urmare au fost supuse romanizării și au dat naștere, în cea mai mare parte, populației romane, Dalmația era ocupată de illyri, de panoni, care erau strîns înrudiți cu illyrii, și de iapodi, care erau un neam amestecat din illyri și din celți. Această provincie era ocupată, cu alte cuvinte, de o populație unitară, care se poate numi illyropanonă. Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior, la un loc considerate, erau ocupate, din contra, de un complex de neamuri diferite, anume de thraci, illyri, panoni, celți, bastarni, sarmați, scythi, fără să mai ținem socoteală de obulensi și oitensi, popoare de origine obscură și de existență problematică, și de autarieii fugari din Scythia Minor. Apoi, din punct de vedere al popoarelor imigrate pe vremea cînd romanizarea era în vigoare și despre care se poate prin urmare presupune că au putut fi și ele măcar cît de cît supuse romanizării, în Dalmația se poate zice că acest element a lipsit complet, deoarece goții au trăit în ea numai ca garnizoane și cu începere abia din secolul al VI-lea, cînd romanizarea pierduse din putere, iar slavii s-au stabilit într-însa tocmai la începutul secolului al VII-lea, cînd romanizarea încetase. Cu totul altfel se petrec lucrurile în celelalte provincii la un loc considerate, unde diferite popoare nevăstinașe, unele thrace (bessi, costoboci, carpi), altele germane (marcomani, goți, gepizi, heruli și alți germani), altele slave, altele

uraloaltaice (hunii) s-au stabilit în așa epocă timpurie și în asemenea împrejurări de persistență, încît este inadmisibil să nu se fi romanizat măcar într-o minimă porțiune (vezi § 82)“.

Iată și un alt pasaj caracteristic (p. 658): „Dacă această populație romanizată a răsăritului Europei, concentrată de la timpurile lui Gallienus numai de-a dreapta Dunării, a continuat să trăiască pînă tîrziu, apoi ea a trebuit să dea naștere la două popoare romanice deosebite și la două limbi romanice deosebite, căci prea mari erau deosebiri și etnice și politice și localnice dintre cele două grupuri, ca să fi putut rezulta un singur popor și o singură limbă. Aceste două popoare și aceste două limbi există însă de fapt: pe de o parte poporul dalmat și limba dalmată, de altă parte poporul român și limba românească. Poporul dalmat s-a stins ca unitate națională aparte în timpurile din urmă cu totul, dalmații au devenit ori slavi ori venețieni. Limba dalmată a încetat de a exista cu moartea ultimului om care o învățase ca limbă maternă, Tüóne Událna, mort la 10 iunie 1898 (Bartoli, *Das Dalmatische*, I, p. 13) [Sublinierea lipsește în textul original]. El era un popor format dintr-un substrat etnic unitar, neamurile illyropannone din Peninsula Balcanică. Poporul român e format dintr-un substrat foarte amestecat, unde însă tonul unitar a fost dat de neamuri thrace“.

§ 5. Abstracție făcînd de greșeala de a limita, după domnia lui Gallienus, teritoriul de formare a poporului român și a limbii române la sudul Dunării, constatările și raționamentele lui Philippide își păstrează și azi valoarea lor, deși, după descoperirile arheologice și epigrafice din regiunile în discuție, descoperiri care se întind pe mai bine de cinci decenii, cifrele privitoare la numărul inscripțiilor latine din diversele regiuni indicate de Philippide sînt altele. Cercetarea materialului epigrafic descoperit între timp în Dalmația, Noricum, Pannonia, în Moesia Superior, Moesia Inferior, Macedonia, Tracia și Dacia, a fost reluată de H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 37 și 44, și mai ales în *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 23—30 (în aceasta din urmă, statistica inscripțiilor e ținută la curent cu descoperirile recente). Mihăescu n-a căutat să vadă în mod special dacă repartitia teritorială a inscripțiilor găsite justifică admiterea unei lacune de romanizare în Dalmația, dar a admis (p. 32) de fapt existența acestei lacune și a cuprins la ea și bazinul Drinei (*Infl.gr.*, p. 26—27). El a constatat că cele mai bine de 23.000 de inscripții latinești, găsite în teritoriile amintite, pînă la data apariției lucrării, se repartizează astfel pe provincii: 9 500 în Dalmația, 2 000 în Noricum, 3 500 în Pannonia Superior, 1 500 în Pannonia Inferior, 1 300 în Moesia Superior, 1 300 în Moesia Inferior, 3 000 în Dacia, 300 în Tracia și 500 în Macedonia¹. Mihăescu a căutat să stabilească și re-

¹ În lucrarea *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București și Paris, 1978 (care constituie ediția a doua a lucrării *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*), p. 319, cifrele sînt intructiva deosebite: din totalul de cel puțin 21.888 de inscripții latine, 314 au fost descoperite în Ahaia și Epir, 650 în Macedonia, 8 525 în Dalmația, 3 824 în Pannonia Superior, 2 533 în Pannonia Inferior, 1 449 în Moesia Superior, 277 în Thracia, 1 688 în Moesia Inferior și 2 628 în Dacia. Dar acum nu au mai intrat în calcule inscripțiile din Noricum și s-a ținut seamă de cele din Ahaia și Epir, ceea ce explică cifra mai mică a totalului inscripțiilor.

partiția geografică a inscripțiilor în interiorul fiecărei provincii. Din cele 9 500 de inscripții din Dalmația, 9 200 sînt pe insule, pe coastă și în localitățile apropiate de coastă, la apus de Munții Dinarici, iar 300 în interior, pe văile apelor care se varsă înspre Sava și Dunăre : în bazinul Bosnei sînt 20 de inscripții, în bazinul Drinei, peste 137 de inscripții, pe văile afluenților apuseni ai Moravei, 83 de inscripții, pe cursul superior al Vardarului, peste 20 de inscripții ; celelalte inscripții aproximativ 40 la număr, se găsesc răsirate în restul teritoriului de la est de Munții Dinarici, în care intră și bazinul riului Vrbas. Mihăescu conclusea (p. 27) că, în bazinul Drinei, romanizarea n-a fost destul de puternică. Cum însă, în bazinul acestui riu, se găsesc numeroase urme ale culturii materiale romane — lucrul a fost arătat de P h i l i p p i d e ; vezi mai sus, § 4—, trebuie să integrăm acest teritoriu la teritoriul romanizat. Mihăescu ar fi trebuit să concludă că romanizarea a fost destul de slabă pe văile afluenților Moravei și mai ales pe văile afluenților Savei, de la apus de Drina. Din cele 1 300 de inscripții ale Moesiei Superior, 300 se găsesc la sud de Naissus (p. 27), deci pe un teritoriu foarte mic în comparație cu nordul și estul Dalmației¹. Din cele 1 300 de inscripții ale Moesiei Inferior, numai aproximativ 500 se găsesc în orașele de pe malul Dunării ; celelalte se repartizează aproape uniform pînă spre culmile Balcanilor. Din cele 5 500 de inscripții, cîte s-au găsit în Noricum și Pannonia Superior, aproximativ 2 500 se află în sudul acestor provincii, iar 3 000 în nordul lor. „Repartiția geografică a inscripțiilor e destul de omogenă, în sensul că nu găsim nici aglomerări mari, dar nici goluri întinse, cu excepția perimetrului muntos“. (Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 25). „În Pannonia Inferioară, din totalul de aproximativ 1 500 de inscripții, cam 1 250 se găsesc de-a lungul țărmlui drept al Dunării, iar restul de 250 se răsfireau spre vest către lacul Balaton. Centrele romanizate se aflau deci de-a lungul *limes*-ului“ (*op. cit.*, p. 26)². Materialul epigrafic scos la iveală în ultima jumătate de secol ar arăta deci că lacuna de romanizare, de care vorbea P h i l i p p i d e, nu se întindea și în Pannonii. Pe de altă parte, Mihăescu mută mai spre sud decît J i r e č e k și P h i l i p p i d e granița dintre teritoriul de limbă latină și cel de limbă greacă din Macedonia (p. 30—31) : „Inscripțiile latinești (din Macedonia) în număr de peste 500 se repartizează în 47 de localități, dintre care Philippi cu 235, Stobi cu 33 și Thessalonicae cu 27 de inscripții³, formează unele enclave romane în mijlocul unor populații de limbă traco-ilirică sau elenică. Inscripțiile latinești s-au păstrat pe teritoriul Albaniei de azi, dar se întîlnesc și la răsărit de lacurile Prespa și Ohrida ...“. S-ar părea însă, din cele spuse de Mihăescu, că teritoriul Albaniei actuale și cel imediat vecin, de la estul ei, nu intra în lacuna de romanizare : numărul inscripțiilor latine din această regiune, vreo 200, pare destul de ridicat pentru ca acest teritoriu să fie considerat ca romanizat. Însă partea de nord a Albaniei actuale putea să se alătore lacunei de

¹ Cf. și p. 31 : „În triunghiul Scupi, [Prizren și Naissus [inscripțiile] devin și mai numeroase și [ținutul] se încadrează în domeniul romanizat al Moesiei superioare“.

² Și după descoperirile din ultimii zece ani, concluziile care se impun sînt aproximativ aceleași : localitățile în care s-au găsit inscripțiile se situează mai ales pe țărmlui drept al Dunării și în regiunile din nordul Pannoniei Inferior, cuprinsă între Dunăre și lacul Balaton.

³ Cifrele corespunzătoare apar mai mari în lucrarea *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, p. 77—86.

romanizare de la est de Munții Dinarici. „Limita dintre inscripțiile grecești și latinești pornea de pe țărmul Adriaticei la Apollonia și mergea spre răsărit pînă la lacul Prespa. Zona de miazăzi de această linie, pînă în dreptul localităților Vlora (Valona) și Korča (Korica) era mixtă, adică avea atît inscripții latinești, cit și grecești, fiind supusă ambelor influențe. Această zonă mixtă continua și mai spre răsărit, peste localitățile Lychnidus (Ohrida), Heraclea Lyncestis (Monastir sau Bitolia), Stobi (Știp), Pautalia (Küstendil), Turres (Piroț) și Serdica (Sofia). De-a lungul munților Haemus limita era formată de însăși cumpăna apelor pînă la Pontul Euxin. În veacurile II—IV, Marianopolis și țărmul stîng al Pontului cu cetățile Odessus (Varna), Callatis (Mangalia), Tomis (Constanța) și Histria erau bilingve, iar în interior precumpăneau inscripțiile latinești“ (p. 31).

§ 6. Constatarea acestei lacune de romanizare, despre care, cum am văzut, Philippide credea că se întinde și în Panonia, i-a permis învățatului ieșean (*Orig. rom.*, II, p. 571—802), să stabilească nu numai limita de vest a teritoriului pe care s-a format poporul român și limba română, dar și teritoriul locuit la început de albanezi. Problema originii albanezilor și a limbii albaneze interesează foarte mult istoria limbii române și a poporului român, fie pentru că, la începutul evului mediu, albanezii locuiau imediat la vest de poporul român, fie pentru că unii învățați susțin că albanezii sînt continuatorii neromanizați ai tracodacilor, cei romanizați fiind românii. Dar albanezii au fost și sînt considerați de mulți învățați ca urmașii ilirilor din părțile imediat vecine de la nord și nord-vest. Pe baza toponimicelor sîrbe și macedonene ca Niš (< Naissus) și Štip (< Astibus) și albaneze ca Shkup (< Scupi) „Scopje“, Durrës (< *Dūrražu < Dyrrhachium) și Vlorë „Valona“ (< Aulōna < Aulona), unii învățați au pretins că albanezii sînt originari din Dardania și Albania (N. Jokl, *Real-Lexikon der Vorgeschichte*, I, p. 85—92, și M. Vasmer, *ZslPh*, V, p. 286 și urm.). Philippide nu putea lua act de această concepție, care abia se contura în vremea cînd el și-a alcătuit opera citată mai sus. Dar, intrucît numărul elementelor grecești vechi din limba albaneză este minim — abia dacă ajunge pînă la 20, după cercetările de pe vremea lui Philippide, la vreo 40, după cele de azi —, iar elementele latine din albaneză sînt foarte numeroase — ele se numără cu sutele —, pentru Philippide era clar că albanezii au trăit în antichitate pe un teritoriu de influență latină, adică înconjurat din toate părțile de populații care vorbeau latinește. Învățatul ieșean conclusea că albanezii au trăit în antichitate la nordul liniei de graniță dintre limba latină și limba greacă, din Peninsula Balcanică, stabilite de Jireček și de el însuși. Și fiindcă albanezii nu s-au romanizat (adică nu și-au părăsit propria lor limbă, pentru a adopta limba latină, ci numai au împrumutat numeroase elemente latinești), Philippide conclusea pe drept că ei nu au putut locui în antichitate decît în „lacuna“ de romanizare stabilită de el. Și cum, după învățatul ieșean, această lacună de romanizare se întindea și în Panonia, unde locuiau triburile pannonice — o fracțiune a ilirilor —, Philippide conclusea că albanezii sînt și urmașii pannonilor din lacuna de romanizare. Noi, care, pe baza cercetărilor lui Mihăescu, înclinăm a crede (§ 5) că lacuna de romanizare identificată de Philippide se limita la teritoriul muntos din Dalmația de sud-est, considerăm drept strămoși ai albanezilor mai ales populația iliră de acolo. Dar cercetările recente

ale arheologilor albanezi ne obligă să extindem teritoriul de origine al albanezilor, adică lacuna de romanizare, și în Albania de la nord de riul Shkumbini : acolo a existat, din secolul al V-lea pînă în al VIII-lea, cultura materială Koman, care continuă pe cea ilirică și stă la baza culturii materiale a albanezilor din secolul al XI-lea și următoarele (vezi între altele Skënder A n a m a l i, *De la civilisation haute-médiévale albanaise*, în *Les Illyriens et la genèse des Albanais, Travaux de la session du 3-4 mars 1969*, Tirana, 1971, p. 183—194 ; Skënder A n a m a l i, Muzafer K o r k u t i, *Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises*, *ibid.*, p. 11—39, în special p. 34—36, și Skënder A n a m a l i, *Nga Iliret tek Arbërit (Shqiptarët e hershëm)*, în *Studime historike*, XXVI, (IX), 1972, nr. 3, p. 121—136, cu rezumat francez : *Des Illyriens aux Albanais*, p. 136—146, în special p. 131—132 și 139). Nu știm dacă această cultură se găsea în acea vreme și în lacuna de romanizare din Dalmația, precum și în teritoriul de la Niș, Skopje și Štip (foarte probabil, cercetările arheologice ulterioare o vor constata și acolo). Dar ea a trebuit să existe la început numai în lacuna de romanizare sau numai în partea de sud a acesteia. Faptele lingvistice confirmă pe cele arheologice: toponimicul albanez *Durrës* și chiar cel slav *Drač*, numele actual al vechiului oraș Dyrrhachium, au la bază o formă fonetică latinească populară : **Dūrraŕu*, cu *chiu* devenit *ŕu* ; iar toponimicul albanez *Vlorë*, numele albanez de azi al vechiului oraș *Aulon*, are la bază o formă fonetică grecească, cu *au* devenit *av* ; de unde urmează că teritoriul de la răsărit de orașul Dyrrhachium era de limbă latină, iar cel de la răsărit de orașul *Aulon* era de limbă greacă. Nu putem admite ca Eqrem Ç a b e j, *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e amrave të vendeve (Le problème de l'autohtonie des Albanais à la lumière des noms de lieux)*, *BUSHT, Seria Shk. Shoq.*, 2 (1958), p. 54—66, *Die älteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkanhalbinsel im Lichte der Sprache und der Ortsnamen*, în *VII Congresso Internazionale di Scienze onomastiche*, Firenze, 1961 ; *Vendbanimi i hershëm i shqiptarëve në Gadishullin Ballkanik në dritën e gjuhës dhe të emrave të vendeve (The ancient home of the Albanians in the Balkans Peninsula in the light of the language and toponymy)*, *BUSHT, Seria Shk. Shoq.*, 1 (1962), p. 219—226, că patria primitivă a albanezilor se întindea și la Niș, Shkup, Štip și Valona, tocmai pentru că aceste orașe erau romanizate sau grecizate. Dar trebuie să admitem, după același lingvist, că albanezii locuiau în preajma orașelor Ragusa și Durrazzo, căci numele albaneze ale acestora au la bază forme cu fonetisme latine și prezintă evoluția fonetică albaneză.

Credem că P h i l i p p i d e și-a creat mari merite în rezolvarea problemei originii albanezilor, deși, probabil, a greșit în ce privește delimitarea lacunei de romanizare ; și este de mirare că rezultatele muncii sale, cu corectările firești, pe care le impun cercetările arheologice ulterioare și faptele toponimice, nu au fost însușite de puținii albanologi care au avut ocazia să le cunoască (le-a respins fără motive deja N. J o k l, *Indogerm. Jahrbuch*, XIV, 1930, p. 122—123). Dealtfel este posibilă o împăcare a teoriei expuse de noi aici, rezultată prin corectarea teoriei lui P h i l i p p i d e și a teoriei lui Eqrem Ç a b e j : albanezii nu sînt urmașii populației din zona de intensă romanizare, deci din Dardania, ci ai populației din lacuna de romanizare ; dar ei s-au stabilit pe teritoriul de la Niș, Scopje, Štip și Valona înainte de ocu-

parea Peninsulei Balcanice de către slavi sau în același timp cu ei. Această concepție nu poate fi infirmată de constatarea unor albanologi — în ultima vreme, Eqrem Çabej —, conform căreia toponimicele Niš, Štip, Shkup și Vlorë prezintă tratamente fonetice specifice limbii albaneze (vezi mai jos, IV, cap. V, § 5). În bună metodă științifică, toponimicele în discuție nu dovedesc că albanezii sînt originari din regiunea în care se găsesc orașele denumite prin ele, ci că strămoșii albanezilor au locuit în regiunea respectivă începînd din epoca de sfîrșit a lumii antice sau chiar începînd din epoca migrației slave pînă pe la anul 1 000, cînd s devine š în albaneză. Că albanezii locuiau și în Albania de nord ne-o arată faptul că toponimicul albanez Durrës (< lat. pop. *Dūrrafu), numele orașului antic Dyrrhacchium, prezintă, spre deosebire de numele dat de italieni orașului, Durrazzo, fenomenul iliric al mutării accentului pe prima silabă a cuvîntului și transformarea lui ř în s, petrecută după anul 1 000¹. Pe de altă parte rotacismul lui n intervocalic, care caracterizează numai dialectul tosc (= de sud) al limbii albaneze, a avut loc cel mai tîrziu în vremea influenței slave vechi asupra albanezei și dovedește prezența albanezilor la Valona în preajma colonizării slave. Este clar deci că triburile ilirice neromanizate din Munții Dinarici și de la est de Durrazzo au migrat într-o perioadă foarte veche — epoca de sfîrșit a lumii antice sau de început a evului mediu — în regiunea orașelor Niš, Skopje, Štip, Durrazzo și Valona și că, la Niš și Štip, ele au fost multă vreme (pînă după anul 1 000, cînd albanezul s a devenit š) singura populație care locuia acolo, întrucît slavii nu posedă nume ale acestor orașe cu fonetism slav (cum e cazul cu toponimicele Drač și Scopje). Foarte probabil, migrația triburilor ilirice în regiunile orașelor Niš, Skopje, Štip și Valona a avut loc ca urmare a cuceririlor și colonizărilor slave în Peninsula Balcanică. Faptul rămîne să fie cercetat arheologic². Strămoșii albanezilor locuiau și în preajma orașului Ragusa, căci numele pe care-l dau albanezii orașului, Rush, prezintă evoluția fonetică albaneză.

§ 7. Dar concluzii asupra patriei primitive a albanezilor se pot scoate și din studierea elementelor lexicale de origine latină ale albanezei. Mihăescu (*Les éléments latins de la langue albanaise*, I, RSEE, IV, 1966, p. 5—33 și 323—353), care reia și în această privință o preocupare a lui Philippide, ajunge la concluzia că multe din elementele de origine latină din albaneză se regăsesc în limbile romanice din Occident și că deci strămoșii antici ai albanezilor au trăit într-o regiune deosebită de cea pe care

¹ It. *Durrazzo*, avînd accentul pe silaba a doua, continuă o formă latinească populară cu accentul dat cuvîntului de greci și romani.

² Nu putem fi de acord cu Henrik Barić, *Albanisch, Romanisch und Rumänisch*, în *Godisnjak* al Institutului de balcanologie din Sarajevo, Kn. 1, 1957, p. 1—16, și cu E. Petrović, *Problema limbii sud-vestice a teritoriului de formare a limbii românești*, în *LR*, IX, 1960, p. 79—83, care întemeindu-se pe toponimicele pomenite, au susținut, ca și N. Jokl, că albanezii sînt originari din regiunea de sud a Moesiei Superior (de la Niš la Skopje și Štip), că deci ei sînt urmași ai tracilor, iar nu ai ilirilor, și că numai Moesia Inferior dinspre Dunăre a intrat în teritoriul de formație a poporului român și a limbii sale. Concepția acestor învățați este infirmată atât de puternica romanitate a părții de sud a Moesiei Inferior, indicată de inscripțiile antice, cît și de faptul că albaneza nu apare ca limba substrat a românei (pentru această ultimă problemă vezi mai jos, III, cap. IV, §10—14). Și se înțelege că nu putem accepta nici teoria lui Vl. Georgiev, conform căreia albanezii sînt urmașii mesilor neromanizați.

o locuiau strămoșii românilor. Lingvistul amintit se oprește la concluzia (p. 326) că poporul albanez este originar de pe teritoriul cuprins între Adriatică și o linie care pleacă de la nord de lacul Shkodër, se apropie de Kosovo Polje, aproape de Priština, se îndreaptă spre sud, prin localitățile Kumanovo, Kačanik, Tetovo, Monastir (Bitolia) și Ohrida, și apoi spre vest, pe lângă lacurile Ohrida și Prespa și pe lângă localitățile Kastoria, Grammos, Konica și Delvino, pentru a atinge Adriatică aproape de Santi Quaranta. În încercarea sa de a identifica patria primitivă a albanezilor, nici Mihăescu nu ține seamă de lacuna de romanizare, stabilită de Philippide, cu corectările pe care Mihăescu însuși le-a adus constatărilor învățatului ieșean, ci fixează teritoriul în discuție pe baza altor considerente, între care și acela că Albania ar fi fost în antichitate un teritoriu de limbă latină, iar nu de limbă greacă, cum s-a crezut. El crede că teritoriul albanez primitiv se întindea și la sud de linia care unește Apollonia cu Monastir pe la sudul lacului Prespa, adică într-o zonă în care, după constatările sale înseși, se vorbea atât limba greacă cât și limba latină. Noi am arătat însă în §-ul anterior, că Albania de sud a fost un teritoriu de limbă greacă. Și pentru că, după cum vom vedea la II, cap. II, § 1 și 8, latina populară de la baza albanezei nu e radical deosebită de aceea de la baza românei, putem concluda că albanezii sînt originari din lacuna de romanizare, astfel cum am delimitat-o în § 5 și 6.

§ 8. Granița de răsărit a teritoriului pe care s-a format neamul românesc a coincis cu țărmul vestic al Mării Negre și cu Nistrul. În Dobrogea și Moesia Inferior de lângă Marea Neagră a existat o intensă viață romană, așa că populația de limbă latină de acolo a putut să-și păstreze limba după instalarea slavilor în Peninsula Balcanică. Faptul că românii din această regiune nu sînt pomeniți de izvoarele istorice decît pentru a doua parte a evului mediu, cît și faptul că, dintre toate numele de orașe de origine antică, păstrate în Dobrogea pînă în evul mediu sau pînă azi, nici unul nu prezintă fonetism românesc nu pot fi interpretate în sensul că românii din Dobrogea au dispărut: românii de acolo au primit numele orașelor dobrogene de la noii stăpînitori ai teritoriului, care, tocmai în această calitate de stăpînitori — de reprezentanți ai oficialității —, au reînființat orașele și le-au dat numiri noi, în cazul că nu au păstrat pe cele vechi. Astfel, *Constanța*, numele orașului care s-a ridicat pe ruinele vechiului Tomis, numit în secolul al V-lea *Constantiana* (Procopios, Περὶ κτισμάτων, pomenește de castelul numit *Constantiana*, restaurat de Iustinian; acest nume este probabil un dublet pentru *Tomis*; vezi *Istoria României*, I, București, 1960, p. 601), nu prezintă fonetismul românesc. Cînd, în secolul al X-lea, grecii au revenit în Dobrogea (în urma cuceririi ei de la bulgari), ei au dat orașului numele *Co(n)stanța*, iar românii au împrumutat cuvîntul de la greci.

Și alte nume de orașe dobrogene s-au păstrat din antichitate pînă astăzi, cu un fonetism care de asemenea nu e românesc. Astfel, *Halmyris*, probabil numele cetății de la Zaporojeni, a devenit *Salmoruda*, *Callatis* apare ca *Mangalia*, *Geranea* s-a păstrat în *Ekrené*, cu fonetism grecesc, *Carsium* (la Procopios *Carso*) în *Hîrșova* (cu fonetism probabil avar, peceneg sau cuman, căci *c* devine *h* în unele limbi turcești), *Allinum* în *Ollina*, cu fonetism slav, iar *Durostorum* s-a păstrat în *Silistra*, care provine însă din gr. Δρίστρα, el însuși de origine slavă (numele slav vechi e *Drüstorü*, iar *s*-românesc reprezintă, desigur, pe *δ* grecesc din Δρίστρα). Este clar că, în toate aceste

cazuri, românii au împrumutat numele de la cuceritorii locurilor. Singur *Biroe* (vezi *Itinerarium Antonianum*, 225, 1) sau *Bireo* (vezi *Notitia dignitatum*), păstrat în *Băroi*, prezintă fonetism românesc (vezi *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 659).

Partea de sud, de lângă mare, a teritoriului dintre Prut și Nistru, a fost de asemenea stăpînită multă vreme de romani. Orașul Tyras (actuala Cetatea Albă) a constituit desigur un centru important de romanizare a acestor regiuni. Cum vom vedea mai jos, § 11, Moldova de nord s-a romanizat și ea pînă în secolul al VI-lea.

§ 9. Materialele epigrafice și arheologice ne permit să trasăm limitele de nord și est ale provinciei romane Dacia. Această provincie cuprindea Banatul, Oltenia, cu părțile vecine ale Munteniei, și Ardealul propriu-zis, pînă la Munții Apuseni. Munții Căliman, Munții Gurghiului, Munții Harghita și Baraolt, Crișana, teritoriul de la nord de Călimani, inclusiv Maramureșul, și Ardealul de la izvoarele Mureșului și Oltului au rămas în afara provinciei romane Dacia. Granița de sud și sud-est a provinciei a variat: pe vremea lui Traian, ea mergea de la Brețcu (lângă Pasul Oituz), pe munții Carpați, pînă la Turnul Roșu, după care urma cursul Oltului. Dar Hadrianus a integrat la Dacia și Muntenia de vest și de nord-vest. Învățații care au tăgăduit continuitatea românilor în Dacia s-au întemeiat nu numai pe tăcerea izvoarelor cu privire la prezența românilor în această provincie de la 271 pînă în secolele al XII-lea — al XIII-lea, dar și pe un celebru pasaj din opera istoricului antic Flavius Vopiscus (*Historia Augusta, Aurelianus*, 39), ca și pe un pasaj aproape identic din opera istoricului Eutropius (IX, 15), — acesta a scris în timpul domniei lui Valens (364—378) —, în care se spune că populația romană din Dacia a fost mutată de Aurelian la 271 în sudul Dunării, unde împăratul a creat provincia Dacia Aureliană¹. Este clar însă că nu trebuie să dăm crezare acestui autor, care, după cum a arătat deja Petru Maior (*Istoria pentru începutul românilor în Dacia, Buda, 1812, p. 26—45*), nu putea să spună că împăratul a părăsit Dacia fără a se fi îngrijit de adăpostirea în Imperiu a populației romane de acolo. În urma cercetărilor arheologice întreprinse în ultimele trei decenii, problema a fost lămurită: în Banat, Oltenia și Ardeal a continuat să trăiască și după 271 o populație romanizată, alături de cea dacică (provincia a fost părăsită numai de funcționari, militari și oamenii cu stare; poporul de jos, în genere sărac, a rămas pe loc). Rezultatele acestor cercetări se găsesc expuse în numeroase lucrări, dar în special în *Istoria României*, I, București, 1960, în articole ca acela al lui I. Nestor, *Les données*

¹ Nu are dreptate D. Șt. Marin, *Părăsirea Daciei Traiane în izvoarele literare antice, Considerații filologice-lingvistice pe marginea textelor*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X (1943), cînd afirmă că pasajul din opera lui Vopiscus a fost rău înțeles de toți cîși l-au folosit în problema originii românilor. Textul latin în discuție: „provinciam transdanuvnam Daciam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit...” ar însemna, după Marin, „provincia Dacia transdanubiană, cea înființată de Traian, a părăsit-o luînd armata și funcționarii”, iar nu „...armata și provincialii” (el invocă faptul că lat. *provincialis* are și sensul de „funcționar al provinciei”). Dat fiind că, după aceea, Vopiscus spune: „abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit” (vezi textul la Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 421), este clar că autorul latin nu înțelegea prin *provinciales* numai pe funcționari. Pentru textele în discuție vezi în special C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *Anuarul Inst. de Studii clasice*, III, 1936—1940, Cluj, Sibiu, 1941, p. 200—270, *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1940, nr. 1, și în *La Transyl-*

archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain, în *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, nr. 3, p. 383—423, și în lucrarea lui D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticeii*, București, 1966. Noi le expunem mai jos în § 10—12.

Așadar, cu toate că Dacia a fost stăpinită puțin timp de romani (106—271, deci 165 ani), populația din cadrul ei s-a romanizat, în cea mai mare parte, în acest timp. Se crede că numărul soldaților romani aduși în Dacia imediat după cucerire s-a ridicat la peste 60 000. Au fost aduși apoi coloniști, negustori, meseriași constructori ai noilor orașe și ai drumurilor romane, funcționari administrativi, muncitori la ocele de sare sau la minele de aur. Desigur, toată populația din orașe vorbea latina. Numai la sate au mai putut rămâne daci neromanizați. Numărul inscripțiilor latine găsite pînă astăzi în Dacia se ridică, după numărătoarea lui H. Mihăescu (vezi mai sus, § 5), la 2 628, cu mult mai mult decît în oricare provincie sud-est-europeană afară de Dalmația, care are 8 525, de Pannonia Superior, care are 3 824 inscripții, și de Pannonia Inferior, care are 2 533 inscripții; numărul lor este cu atît mai impresionant, dacă avem în vedere că Dacia a fost stăpinită de romani numai 165 ani.

Muntenia, cu excepția părții de apus și de nord-vest, care aparținea Daciei, n-a făcut parte din Imperiu; s-a presupus de către Mommsen. *CIL*, III, 781, 12509 și 12530, p. 2107 (vezi Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 42—47) că Muntenia de la răsărit de Olt, a fost cuprinsă în provincia Moesia Inferior de pe vremea lui Traian pînă pe vremea lui Maximinus (235—238 e.n.). Dar deja Gr. Tocilescu a dovedit (*Monumentele epigrafice și sculpturale ale muzeului național de antichități*, I, București, 1902, p. 211) că partea de pe lîngă riul Olt și partea de nord-vest a Munteniei făceau parte din provincia Dacia. Philippide (*loc. cit.*) a admis părerea lui Mommsen, integrînd însă, după Tocilescu, părțile de vest și nord-vest ale Munteniei la provincia Dacia. Cercetătorii ulteriori sînt de părere că această parte a Munteniei a fost părăsită de romani după moartea lui Traian (vezi *Ist. Rom.*, I, p. 349—350). Hotarul dinspre Muntenia a fost mutat pentru cîtva timp, în secolul al III-lea, mai aproape de Olt (vezi *ibid.*, p. 352). De acord cu Tudor (*Constantin cel Mare și recucerirea Daciei*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII, 1941—1942, p. 134—148), istoricii români¹ susțin astăzi că Muntenia și Oltenia de sud, pînă la limita dintre stepă și dealuri, a fost recucerită și integrată în Imperiu de Constantin cel Mare. Acest împărat pune să se construiască, la limita amintită, un val de apărare împotriva goșilor, taifalilor și carpilor, lung de 700 de km, denumit astăzi de popor *Brazda lui Novac*. Valul în discuție începea la Hinova lîngă Drobeta-Turnu Severin, și trecea pe la nord de Craiova, pe la sud de Piatra-Olt, Costești (Argeș) și Găiești, și pe la nord de Ploiești și Mizil, pentru a ajunge la Barboși lîngă Galați. Este adevărat că valul n-a mai putut fi observat la est de Mizil; se poate admite

vane dans l'Antiquité, București, 1945, p. 189—257, și Vladimir Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în *SCIV*, 22, 1971, p. 425—442.

¹ Cf. C. C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1972, p. 136—140.

că el n-a existat în această regiune ; el n-a mai fost construit, poate, din cauză că lățimea stepei îl făcea inutil. Constantin cel Mare a pus să se construiască și două poduri peste Dunăre, unul la Sucidava (actualul Celei), și altul la Daphne (Oltenița). Asemenea construcții ar fi fost fără sens într-o regiune lipsită de populație. Oltenia și Muntenia de sud au fost stăpînite de romani pînă în anii 447—448, cînd Attila a cucerit orașele de pe ambele maluri ale Dunării. Spre sfîrșitul secolului, granița Imperiului revine la Dunăre. Stăpînirea romană pășește iarăși în nordul Dunării, în Banat și Oltenia, în secolul al VI-lea, sub Iustinian, cînd cetățile de pe malul stîng al Dunării sînt recucerite și întărite, stabilindu-se în ele ostași romani. Trebuie să admitem că, fiind stăpînită în mare parte de romani și fiind cuprinsă din aproape toate părțile, de provincii de limbă latină, spre vest și nord pînă la 268, spre sud și est pînă la 602, Muntenia nu s-a putut sustrage procesului de romanizare. Chiar în sudul Moldovei un drum roman lega Ardealul de sud-vest de Dobrogea : de la Brețcu, pe valea Oituzului, pînă la Galați. În castrul roman de la Barboși, pe Siret, în preajma Galaților, prezența romană este atestată pînă în secolul al IV-lea e.n. Foarte probabil, pînă în secolul al VI-lea, populația dacică din Moldova a fost romanizată.

§ 10. După cum se știe, R. Roesler, și după aceea, adepții teoriei sale, au tăgăduit că dacii ar fi jucat vreun rol în formarea poporului român. Ei au susținut, dimpotrivă, că dacii din provincia romană Dacia, cîți n-au fost nimicîți de romani, au emigrat în afara hotarelor provinciei romane. Lucrurile stau cu totul altfel. La Lechința de Mureș și la Soporul de Cîmpie s-au descoperit cimitire de incinerare, din secolul al III-lea, dar anterioare părăsirii Daciei de către romani (atît ritul funeraliilor cît și anumite aspecte ale culturii materiale arată clar că e vorba de daci). Urme ale culturii materiale dacice au fost observate mai înainte, la Vărădia, Vețel (anticul Micia), Brețcu și Rîșnov. Cîm a arătat D. Protase, *op. cit.*, p. 16—63, vestigiile de viață materială și spirituală ale populației dace din epoca stăpînirii romane în Dacia au fost descoperite în 36 de localități, în cea mai mare parte rurale. În Dobrogea, dacii sînt atestați la Dinogetia (Garvăn, în fața orașului Galați). Pînă în secolul al III-lea, dar și după aceea, atît Muntenia cît și Moldova au fost locuite aproape exclusiv de daci ; în Moldova ei poartă numele de carpi, carpodaci și de costoboci). Probabil numai bande de sarmați (roxolani) s-au strecurat în regiunile de stepă ; în Moldova au mai putut locui unii bastarni. Pentru secolul al II-lea, dacii sînt atestați la Drajna de Sus, pentru secolul al III-lea, la București (Iacul Tei și cartierul Militari), la Chilia (jud. Teleorman), la Mătăsari (jud. Dîmbovița), la Poienestii (jud. Vaslui). Triburile sarmate pătrund în mare număr la vest de Prut numai începînd din secolul al III-lea e.n., foarte probabil odată cu instalarea goșilor la nordul Mării Negre. În același secol, după 271, sarmații iazigi pătrund în Banat. Vizigoții trec la vest de Prut la sfîrșitul secolului al III-lea, cînd, după informații antice, carpii au fost colonizați în Imperiu. Faptul este dovedit și arheologic, prin părăsirea necropolei dacice de la Poienestii. În același timp sînt părăsite și necropolele dacice de la Chilia, Militari (București) și Tîrșor (în apropierea Ploieștilor), probabil tot în urma mutării în Imperiu a dacilor din aceste așezări. Dar nu toți carpii au fost colonizați în Imperiu : unii au continuat a locui în Moldova în secolul al IV-lea.

§ 11. Cercetările arheologice recente au dovedit în mod neîndoios că, după 271, cea mai mare parte din populația de acolo a rămas în Dacia. Această populație este atestată atât în orașe, cât și în sate. În fostele orașe romane din Dacia, de exemplu la Sarmizegethusa, Apulum, Porolissum, Napoca, trăia după 271, o populație săracă, care s-a instalat în marile clădiri părăsite și pe care le-a adaptat modestelor ei necesități de viață, prin construirea unor vetre de foc sau a unor ziduri rudimentare. Marele amfiteatru roman de la Sarmizegethusa, ale cărui intrări au fost baricadate, a fost folosit ca fortăreață de apărare în vremea de dinainte de năvălirea hunilor. Cum a arătat K. H o r e d t (*Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 15, și *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 49—69), la aproximativ un secol după părăsirea Daciei de către Aurelian, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, trăia în Apulum o populație care-și avea și cimitirul ei. În mormintele acestui cimitir s-a găsit o cultură materială tipic romană, care caracteriza atunci și Moesia Inferior și Pannonia¹. Este probabil că populația de la Sarmizegethusa avea relații cu cea din Moesia și Pannonia, ale căror obiecte de podoabă și vase le imita, poate, în ateliere proprii. Morții erau înhumați, după obiceiul roman. Multe sate, întemeiate anterior anului 271, Obreja, Archiud, Mugeni (pe Tîrnava Mare), Sebeș, Iernut (pe Mureș), Noșlac, Bratei, Soporul de Cîmpie, Cluj-Mănăștur etc., apoi altele întemeiate după 271, continuă a dăinui pînă în secolul al IV-lea. Alte așezări, precum Coromlău, Răcari, Micia, se formează (după 271) în apropierea unora din fostele castre romane. În toate aceste sate găsim, ca și în orașe, elemente de cultură materială și spirituală de factură romană; lipsesc produsele tipic germanice (gotice) sau sarmatice (iazige). Ceramica din toate aceste așezări, orașe sau sate este însoțită de monede romane bătute de împărații de după 271. Ceramica roșie romană nu dispare brusc la părăsirea Daciei de către romani, ci continuă a fi utilizată și în secolul al IV-lea, de exemplu la Lechința de Mureș, la Iernut, la Obreja, căpătînd forme noi în secolele al IV-lea — al VI-lea. Populația de la sate rămasă după 271 în Dacia a păstrat și practicile funerare din vremea stăpînirii romane, adică ritul păgîn al incinerării, cum se poate constata din cimitirele și mormintele de la Lechința, Sopor, Tîrnăvioara (Proștea Mică) și Iernut, de la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul celui următor, apoi din cimitirele și mormintele de la Sărățeni, Sf. Gheorghe și Cluj, din secolul al IV-lea, și din cimitirele și mormintele de la Apulum, Porolissum (nesigur) și Bratei, din secolele al IV-lea — al V-lea². Goții și sarmații, pătrunși în Transilvania după anul 300, practicau inhumația. Numai populația dacoromană din fostele orașe, de exemplu cea din Apulum, cea din Napoca, probabil și cea din Porolissum, practica inhumația, desigur sub influența creștinismului. În Muntenia și Moldova apare de asemenea, în secolele al IV-lea — al VII-lea, o cultură romană provincială.

¹ Vezi expunerea sintetică făcută de V. Arvinte, *Originea limbii și poporul român în lumina cercetărilor recente*, în *Anuarul de lingvistică și istorie literară*, XVII, Iași, 1966, p. 13—30, expunere pe care am urmat-o cîteodată de aproape, îmbogățind-o cu date rezultate prin săpăturile mai noi.

² Vezi G. Diaconu, *Unheimische und Wandervölker im 4. Jahrhundert u. Z. auf dem Gebiete Rumäniens, Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 195—210.

Tot populației de limbă latină din provincia romană Dacia, de după 271, i-au aparținut și obiectele paleocreștine descoperite acolo¹. Creștinismul s-a răspândit la populația romanizată de la nordul Dunării, în al doilea sfert al secolului al IV-lea, în timpul lui Constantin cel Mare, și după aceea, probabil pînă în secolul al VI-lea sau al VII-lea. Populația de la sate a început a se creștina probabil mai ales începînd din secolul al V-lea, cînd încetează ritul incinerării în satele din Dacia (la orașe încetase de mult). Răspîndirea creștinismului în Dacia, în secolul al IV-lea — al VI-lea, dovedește că acolo trăia atunci o populație de limbă latină. În ultimii ani au fost găsite obiecte paleocreștine și în Muntenia și Moldova, unde unele din ele pot fi atribuite goților. Dar obiectele paleocreștine din provincia romană Dacia nu pot fi atribuite goților, pentru că ele n-au fost găsite alături de elemente ale unei culturi materiale gotice și pentru că, după cît ne informează izvoarele istorice, pînă la mijlocul secolului al IV-lea, goții erau încă păgîni. Tot pe seama populației de limbă latină din Dacia trebuie pusă intensă circulație monetară din Dacia de după 271. S-au făcut descoperiri monetare pînă acum în 160 de localități dacice, răspîndite pe tot teritoriul Daciei. E vorba mai mult de monede de bronz, care serveau, desigur, ca mijloc de schimb, acestei populații deprinse să folosească banul în acest scop.

Alături de populația dacică de limbă latină din Dacia, din secolul al IV-lea, probabil în mare parte creștină, locuiau acolo și daci încă necreștinați, cum arată ritul înmormîntării lor, incinerarea, și despre care putem spune că vorbeau dacia, iar în Ardeal și Muntenia eventual și latina. Astfel de morminte de incinerare din secolul al IV-lea s-au găsit la Lechința de Mureș, la Cipău (pe cursul superior al Mureșului), la Porumbenii Mici (lîngă Cristur), la Sf. Gheorghe, la Poienești (jud. Vaslui), la Virteșcoi (jud. Vrancea), la Olteni (jud. Ialomița) și în alte părți (cf. *Isf. Rom.*, I, p. 634—635, unde se atrage atenția asupra faptului că unele din așezările de lîngă aceste necropole continuă așezările din epoca dacică).

Cultura materială gotică din țara noastră, care se situează în secolul al IV-lea, poartă numele de cultura Sintana de Mureș. Așezările cu această cultură prezintă însă două tipuri: cele de tip propriu-zis Sintana de Mureș și cele de tip Olteni; pe cînd primele sînt, desigur, gotice, cele din urmă aparțineau populației locale de limbă latină sau dacă, cum dovedesc o serie de piese din inventarul lor, de tradiție dacică (vezi I. Nestor, în *Isf. Rom.*, I, p. 688—694). De aceea tipul din urmă trebuie numit cultura romană provincială. Mormintul de la Lechința de Mureș și cele carpice de la Poienești și Virteșcoi pot fi înglobate în această categorie. S-a dovedit astfel în mod riguros existența unei populații dacice romanizate în Dacia și după 271, iar a carpilor, în Moldova, și după 295, cînd, după cum spun izvoarele antice, carpii au fost colonizați în Imperiu. Prezența populației autohtone în secolul al IV-lea

¹ Cu privire la răspîndirea creștinismului pe teritoriile românești de la nordul Dunării vezi E. Zaharia, *Clteva observații despre arheologia și istoria sec. VII—XI pe teritoriul R.S. România*, în *Aluta*, I, Sf. Gheorghe, 1969, p. 120 (articolul întreg, p. 115—128), *La culture Bratei et la culture Dridă, în Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 269—287, Dan Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele V—XI*, în *SCIV*, 21, 1970, p. 124 (articolul întreg, p. 97—126), și *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în *Mitropolia Moldovei și a Sucevei*, Anul L, 1974, nr. 7—8 (Iulie-august), p. 561—573.

în Dacia se dovedește și antropologic, prin prezența tipului somatic mediteranean în localitățile semnalate mai sus și în altele (cf. *op. cit.*, în special p. 693) (goții erau nordici sau estbaltici, iar hunii, mongoloizi).

Evenimentul cu urmările cele mai dezastruoase, atât la nordul cât și la sudul Dunării, îl constituie invazia hunilor (376). Stratouri groase de cenușă apar în principalele așezări omenesti. Cultura materială de tip Sintana de Mureș și cultura romană provincială, de după 271, din Dacia, dispar sau se transformă. Populația gotică a părăsit Dacia, iar o mare parte din populația autohtonă s-a mutat în alte locuri sau așezări, mai ferite de atacuri, din aceleași regiuni, pentru a reveni mai târziu în multe cazuri pe vechile așezări. Centrele urbane amintite mai sus ca existente în secolul al IV-lea încetează de a mai fi locuite. Numai la Apulum mai găsim urme ale viețuirii unei populații autohtone de limbă latină sau dacă, de după huni (secolele al V-lea — al VI-lea). Populația care mai locuia orașele s-a mutat la sate. După acest eveniment, populația romană și dacă din Dacia prezintă în întregime un caracter rustic.

În epoca stăpînirii gepide în Ardeal (a doua jumătate a secolului al VI-lea), așezările prezintă de asemenea urme ale populației autohtone, acum de limbă latină și creștină. Desigur, în unele cazuri, ca cel al așezării de la Morești, pe Mureș, putem avea îndoieli. Mormintele descoperite acolo, din secolul al VI-lea, sînt orientate în general în direcția est-vest, înhumații avînd capul spre vest (vezi SCIV, anul V, 1—2, 1954, p. 209), deci pot fi ale unor creștini. Dar o populație creștină, în această regiune, în secolul al VI-lea, putea fi și gepidică. Căci ceramica cenușie, precum și fibulele, armele și alte obiecte din cimitirul la care ne referim aparțin unei culturi care apare și în Ungaria și sînt atribuite de obicei gepizilor (vezi K. H o r e d t, *Materiale și cercetări arheologice*, IV, București, 1957, p. 181, în cadrul raportului de săpături *Șantierul arheologic Morești, și Dacia*, N. S., I, 1957, p. 304, în articolul *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*). Totuși H o r e d t admite că la Morești au locuit și „localnici”, prin care înțelege, desigur, pe strămoșii românilor. La Bandul de Cîmpie avem un cimitir cu o cultură de același tip, dar din prima jumătate a secolului al VII-lea.

§ 12. Existența unei populații autohtone în Dacia, de după năvălirea hunilor și plecarea goților, este dovedită prin descoperirea așezărilor de la Bratei (jud. Sibiu), de la Ipotești (jud. Olt) și de la Cîndești (jud. Buzău) (vezi *Ist. Rom.*, I, p. 704). Cultura materială a acestei populații, păstrînd tradițiile celei din secolul al IV-lea, și prezentînd influențe romano-bizantine, s-a menținut și după năvălirea hunilor, pînă la năvălirea slavilor, în secolele al VI-lea și al VII-lea (vezi *ibid.*). Meritul studierii și interpretării acestor descoperiri și a cercetării amănunțite a culturii din aceste așezări revine lui I. Nestor și colaboratorilor săi. Această cultură se găsește atât în Muntenia și Ardeal, cât și în Moldova (vezi N e s t o r, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 396—401, în articolul *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*). Cultura numită de Nestor Ipotești-Cîndești, după localitățile cu acest nume, a fost găsită și în periferiile Bucureștilor, la Ciurelul, Militari, Străulești, Cățelul Nou, Str. Soldat Chivan etc., precum și la Ceptura (jud. Prahova). O cultură asemănătoare cu cea numită Ipotești-Cîndești și cu cea numită Bratei a fost descoperită la Costișa (jud. Neamț), Botoșana, (jud. Suceava), Nicolina (Iași), Miorcani (jud. Botoșani), Dodești

(jud. Vaslui) etc.¹. Precum a arătat Nestor, și această cultură se prezintă ca o continuare a culturii romane provinciale, cu noi influențe romano-bizantine. Cultura respectivă este net deosebită de cultura gepidică din Transilvania. Populația din Muntenia practica, în secolul al VI-lea, la Ceptura, ritul inhumăției; populația din Moldova practica de asemenea inhumăția; cea din Ardeal, în secolul al V-lea, ritul incinerăției — ceea ce dovedește în mod neîndoios că era continuatoarea vechilor daci liberi. Lucru pe care nu-l releva I. Nestor, în această epocă nu se mai poate observa o distincție între cultura de tradiție romană și cea a dacilor liberi sau din Dacia dar cu incinerăție, ceea ce ne arată că ambele populații aveau aceeași cultură, că ele trăiau, deci, într-o strinsă comuniune și că populația dacă liberă din Muntenia, Ardeal, Crișana și Maramureș, precum și din Carpații moldovenesti, se romanizase sau era pe cale de a se romaniza². Așadar trebuie să admitem că, pînă în secolele al V-lea — al VII-lea, atît Muntenia, cît și teritoriul dintre munții Căliman și Munții Rodnei, apoi Carpații răsăriteni, precum și Maramureșul și Crișana, s-au integrat în teritoriul de limbă latină din Peninsula Balcanică și Dacia, adică în teritoriul de formație a poporului român. Nestor arăta că încă nu erau studiate relațiile dintre cultura Bratei și cultura de la Morești (secolul al VI-lea) și de la Bandul de Cîmpie (secolul al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea); dar el credea că prima intră și în compoziția culturii găsite în celelalte două localități, în care avem și elemente gepide. La Bratei este atestată la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, o populație autohtonă care își incinerează morții. Avem a face cu daci necreștinați și deci încă neromanizați. Atît în Muntenia cît și în Ardeal, locuințele constau din cabane pe jumătate subterane, deci din bordeie — fapt, care și explică (vezi mai jos, III, cap. IV, § 12) păstrarea cuvîntului *bordei*, de origine dacă, în limba română (păstrarea lui *o* neaccentuat protonic este firească în Moldova: cf. mold. *român*, *a dormi* etc.). Cuptoarele din locuințele de la Bratei sînt de piatră, așa-zisele *pietrare* (*loc. cit.*, p. 400), cuvînt, probabil, existent din această epocă în limba română, dar avem și cuptoare de tip roman (p. 388)³.

Către sfîrșitul perioadei sale de existență, secolele al VI-lea și al VII-lea, această cultură prezintă și elemente ale culturii materiale slave, din aceleași secole, descoperite la Sărata Monteoru și la Balta Verde (jud. Mehedinți). După cît rezultă din studiile ulterioare ale lui I. Nestor și ale colaboratorilor săi, cultura Bratei continuă și în secolele al VI-lea — al VIII-lea, contrar celor crezute de Nestor în articolul citat mai sus. Această cultură, căzînd cu vremea sub totala influență a culturii materiale bizantine, se transformă, prin faza Proto-Dridu, în cultura Dridu, care, după părerea cercetă-

¹ Aspectul descoperit în Moldova a fost numit de descoperitorul ei, Dan Gh. Teodor, cultura Costișa-Botoșana. Vezi Dan Gh. Teodor, *Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII*, în *Memoria Antiquitatis*, I, Piatra Neamț, 1969, p. 181—206.

² Cu privire la dacii din Crișana vezi Sever Dumitrescu, *Așezări fortificate și colățul dacic în partea de vest a Munților Apuseni*, în *Crisia*, 1972, p. 121—148, *Dacidava*, în *Crisia*, 1971, p. 39—46, și *Dacii liberi din vestul și nord-vestul României* (sec. II-IV c.n.), în *Crisia*, 1977, p. 65—76 (vezi și lucrarea aceluiași, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul aurit*, fără loc, 1967).

³ O expunere mai nouă a lui Nestor avem în *Istoria poporului român*, sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, 1970, Capitolul IV, *Formarea poporului român*, p. 90—113.

torului amintit (vezi *Contributions archéologiques au problème des Protoroumains, La civilisation de Dridu, Note préliminaire, Dacia, N.S., II, 1958, p. 387—398*), a caracterizat poporul român în secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea¹. Această cultură se transformă, în Țara Românească, printr-o fază încă insuficient studiată, de la începutul secolului al XII-lea, în cultura Zimnicea, din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Privitor la aceste probleme vezi acum și Eugenia Zaharia, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII—XI pe teritoriul R.S. România, în Aluta, I, 1969, p. 115—130, și Données sur l'archéologie des IV-e — XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie, La culture Bratei et la culture Dridu, în Dacia, N.S., XV, 1971, p. 269—287.*

Spre mijlocul secolului al VI-lea pătrund în Moldova și Muntenia slavii, care aduc o cultură materială deosebită de cele de pînă atunci (vezi I. Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes, în Dacia, N.S., V, 1961, p. 429—448, și La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce continentale, Considérations sur les recherches historiques et archéologiques, în Revue des Études Sud-Est-européennes, I, 1963, nr. 1—2, p. 41—67, M. D. Matei, Die slavischen Siedlungen von Suceava, Nordmoldau (Rumänien), în Slovenská Archeológia, X, 1, 1962, p. 149—169, și articolele lui Dan Gh. Teodor, Contributions archéologiques concernant la culture matérielle slave du début sur le territoire compris entre les Carpates orientaux et le Pruth, în Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, Roma, 1962, III, Florenza, 1966, p. 167—172, Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII, în Memoria Antiquitatis, I, Piatra Neamț, 1969, p. 181—206, Contribuții privind pătrunderea și stabilirea slavilor în teritoriile extracarpătice ale României, în Carpica, V, Bacău, 1972, p. 105—114, La pénétration des Slaves dans les régions du S—E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie, în Balcano-Slavica, I, Belgrad-Prilep, 1974, p. 29—42, Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie, în Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie, Band III, Berlin, 1973, p. 201—211, și Natives and Slavs in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th—10th Centuries, în Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania, București, 1975, p. 155—170), și Maria Comșa, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique au VI-e—VII-e siècle (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie), în Balcano-Slavica, I, Belgrad-Prilep, 1974, p. 9—24.* Dar această cultură materială este înlocuită în secolul al VII-lea, de o nouă cultură, Hlincea I, numită de Dan*

¹ Despre această cultură, vezi cele scrise de I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, p. 406—420, și Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967. Descoperiri din deceniile al VII-lea—al VIII-lea ale secolului nostru au arătat că civilizația Dridu se găsește și în Oltenia și în Banatul de răsărit. Iar, după cîte aflăm din Dan Gh. Teodor, *Aparența etnică a culturii Dridu*, în *Cercetări istorice*, IV, Iași, 1973, p. 135 (articolul întreg, p. 127—142), o cultură înrudită s-a descoperit și în Maramureș (materialele, încă inedite, se găsesc în Muzeul din Baia Mare), și autorul articolului o numește cultura Berea-Ciumești. Aceste fapte ne dau dreptul, cum admite la p. 136, autorul citat, să susținem că tot teritoriul ardelenesc, maramureșean și moldovenesc era locuit, deja în secolele al V-lea și al VI-lea de români sau de daci pe cale de românizare.

Gh. Teodor Lozna-Dorobanțu și despre care s-a presupus la început de către M. Petrescu-Dîmbovița și Maria Comșa că a aparținut numai unor triburi slave de răsărit, stabilite atunci în Moldova în secolul al VII-lea. În articolul din *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 401, Nestor a susținut că această cultură a rezultat prin dezvoltarea numai sub influențe răsăritene și bizantine a culturii slave din secolele al VI-lea — al VII-lea, fără migrarea unor triburi slave de răsărit în secolul al VII-lea; și ideea a fost reluată chiar, de descoperitorul culturii Hlincea I, M. Petrescu-Dîmbovița, *Considérations sur le problème des périodes de la culture matérielle en Moldavie du VI-e au X-e siècle*, în *Revue roumaine d'histoire*, VI, 1967, 2, p. 181—200, și de Dan Gh. Teodor, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI—X, Carpica*, I, Bacău, 1969, p. 253—307, în special p. 255—258, precum și de Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie*, p. 277 și 286—287. Această cultură suferă, începând din secolul al VIII-lea, influența culturilor locale, din Dacia, și influența bizantină, și se transformă în cultura Proto-Dridu, a cărei variantă moldovenească este numită de Dan Gh. Teodor Hlincea I-Oituz. La începutul secolului al IX-lea ea se transformă în Moldova în cultura Dridu, a cărei fază moldovenească este numită de Teodor cultura Spinoasa-Dănești. Despre cultura Dridu în Moldova vezi Dan Gh. Teodor, unele din articolele deja citate și *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV*, 19, 1968, p. 227—278. Cercetătorii amintiți au dovedit că aceste culturi dezvoltate pe teritoriul Moldovei, cu excepția uneia din secolul al V-lea—al VI-lea, au aparținut românilor, care au influențat cultura slavilor stabiliți la noi (aceștia și-au asumat tehnica de aici, superioară celei din patria lor primitivă). Toate acestea ne duc la concluzia că slavii rămași în Moldova după migrarea celei mai mari părți a lor în Peninsula Balcanică vorbeau, ca și cei din restul teritoriului dacoromân, graiuri de tip bulgăresc. Așadar în ce privește limita de nord și de est a teritoriului de formație a poporului român trebuie să concludem că ea a coincis cu Carpații nordici și cu granițele de est ale Moldovei.

După cum aflăm de la D. Krantzlov, *Comment distinguer dans les matériaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des Slaves et des autres éléments ethniques* (în *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica*, VII, 1964, p. 5—43, în special p. 21—42), o cultură materială înrudită cu cea Ipoțești-Cîndești și Bratei, și din aceeași vreme (din secolul al V-lea pînă în al VII-lea), s-a descoperit în Bulgaria de nord-est, la Pliska, Preslav și Madara, iar o altă cultură materială, înrudită cu cultura Dridu, precum și cu cea anterioară, apare în aceleași localități bulgare, în Dobrogea; în Chersones, în Crimeea, chiar în Kiev, în secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea, în multe regiuni, chiar în secolul al XII-lea. Caracterul romanic al culturii mai vechi și caracterul bizantin al celei mai noi — ne referim numai la culturile de pe teritoriul bulgar — a fost afirmat întâi de cercetătoarele bulgare I. Čangova și S. Georgieva (pînă la afirmațiile acestora, arheologii bulgari și ruși au susținut caracterul bulgar sau slav al civilizațiilor în discuție). Desigur însă că, începând din secolul al IX-lea, cultura de la Pliska, Preslav și Madara a aparținut și slavilor de tip bulgar, cum afirmă de altfel Georgieva. Culturile materiale din Moesia Superior erau asemănătoare cu cele pomenite mai sus.

Caracterul românesc al culturii Dridu a fost tăgăduit de Maria Comșa (*Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 267—289, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 73—84, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în secolele VI—IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *SCIV*, X, 1959, p. 65—80, și *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov*, *ibid.*, p. 81—99. Autoarea credea că cultura Dridu, pe care o numea balcano-dunăreană, a aparținut bulgarilor și că românii aveau o altă cultură, care se întâlnește la Bucov (lingă Ploiești). Caracterul românesc al culturii Dridu a fost tăgăduit și de I. Conea (*Sur le „territoire-noyau“ de formation du peuple roumain*, în *Revue roumaine de géologie, géophysique et géographie, Série de géographie*, II, 1967, p. 9—18) pe motivul că românii n-au putut locui atunci la cîmpie, ci numai în dealuri și munți. Dar cultura Dridu, ca și cea înrudită, din Bulgaria, apare drept cultura bizantină rustică (cf. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, p. 137—138 și mai ales 147). Ea a înlocuit deci atît culturi de la dealuri și codri, ca, de exemplu, cultura Ipotești-Cindești și Bratei, cît și cultura Hlincea I. Ideea reapare la Dan Gh. Teodor, *Apartenența etnică a culturii Dridu*, în *Cercetări istorice*, Iași, 1973, p. 127—142. Firește, rămîneau să fie studiate raporturile dintre cultura Dridu și cultura de la Bucov, singura pe care Maria Comșa o considera românească. Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 109—110, încadra cultura de la Bucov în cultura Dridu. Mai tîrziu s-a constatat că civilizația Bucov se situează în secolele al XII-lea și al XIII-lea și că este directă continuatoare a culturii Dridu.

§ 13. E. Petrovici (*Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii române*, în *LR*, IX, 1960, p. 78—83; vezi și *Ist. Rom.*, I, p. 792—793, precum și C. Daicoviciu, E. Petrovici și Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București, 1963, credea că trebuie să stabilească granițele teritoriului de formare a poporului român și a limbii sale pe baza ariei actuale a fenomenelor fonetice slave, pe care le găsim în elementele lexicale de origine slavă veche, din limba română. Întrucît cele mai vechi elemente slave din limba română prezintă *št* și *žd* < *tj*, *ktj*, *dj*, ca în bulgară, iar nu *č*, *k*, *č*, *š*, *g*, *d*, ca în sîrbă, învățatul clujean concludea că limita de vest a teritoriului românesc primitiv coincidea cu limita de vest a ariei lingvistice sudslave cu *št*, *žd* (< *tj*, *ktj*, respectiv *dj*). Concluzia poate fi justă, dar se pune problema dacă elemente de origine slavă din română ca olt. și hăn. *bel*, *băl*, crișean și maram. *nevîscă*, *navîscă* „nevăstuică“, care presupun etyma slave cu fonetism sîrbesc arhaic (**bel* „alb“, **nevestka*, derivat de la **nevesta* „nevastă“, ambele cu *e*, nu cu *ě*¹, ba chiar unele elemente general dacoromâne, ca *a grăi* (< sîrb. *grajati*), n-au fost împrumutate de la sîrbi într-o epocă tot atît de veche cît și elementele cu *št*, *žd* < *tj*, *ktj*, *dj*. Trebuie să presupunem, cum ne îndeamnă să credem toponimia sîrbă din aceste regiuni (vezi Ivan Popović, *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, p. 139 și 284—292), că, în partea de vest a

¹ Pentru *nevîscă* vezi Tache Papahagi, *Gratul și folclorul Maramureșului*, p. 227; pentru *navîscă* vezi E. Petrovici, *Folclor de la moșii din Scărișoara*, Anuarul Arhivei de Folclor, V, București, 1939, p. 173.

teritoriului românesc primitiv, de pe la Drina pînă la cursul inferior al Timișului și din părțile de est ale Moesiei Superior pînă la răsărit de Belgrad, s-au așezat în secolul al VII-lea slavi cu graiuri de tip sîrbesc. Dacă însă rămînem la ideea că cele mai vechi cuvinte de origine slavă din română sînt de tip bulgar, trebuie să concludem că sîrbii au locuit la început numai la vestul teritoriului românesc primitiv, ceea ce pare imposibil de admis. E. Petrovici admitea că granița dintre aria cu *št, žd* și cea cu *k, g, č, đ* a fost întotdeauna exact acolo unde este astăzi, adică coincide cu actuala graniță dintre Bulgaria și Iugoslavia. Desigur, nimic nu ne obligă să admitem aceasta ca valabil și pentru secolele al VII-lea — al X-lea, chiar al XI-lea, al XII-lea; dar este foarte probabil că granița cea mai veche dintre graiurile bulgare și cele sîrbe nu era cu mult mai la vest decît actuala graniță. Și, în acest caz, este de neînțeles cum mai toți istoricii și lingviștii care au admis că Moesia Superior a fost un teritoriu românesc primitiv au putut să susțină că cele mai vechi elemente lexicale de origine slavă, din română, sînt numai de tip bulgăresc. Petrovici a fost cel puțin consecvent: admițînd, ca mai toți cercetătorii anteriori, că cele mai vechi elemente lexicale românești de origine slavă sînt de tip bulgăresc, el a limitat teritoriul românesc primitiv la teritoriul de limbă bulgară. Nouă însă, care nu putem pune la îndoială că valea Drinei și Moesia Superior au intrat în teritoriul românesc primitiv, ni se pare corect să admitem că, printre cele mai vechi elemente lexicale de origine slavă din română, anume din dialectele dacoromâne de vest și din istroromână, sînt și unele de origine sîrbă. Dar ele sînt greu de distins de împrumuturile mai noi de origine sîrbă din aceleași dialecte și de aceea cercetătorii au renunțat a le mai identifica, ba chiar au considerat că e eronat să încerce a le descoperi. După cum am văzut mai sus (§ 6), Petrovici a crezut că, dintre provinciile romane suddunărene, numai Moesia Inferior a intrat în teritoriul de formare a poporului român și întemeia această teorie pe faptul că în interiorul peninsulei ar fi locuit în antichitate strămoșii albanezilor. Dar admitea el oare că Moesia Superior de nord (de la Dunăre) a făcut parte din teritoriul de formație a poporului român și că acolo s-au stabilit în secolul al VII-lea slavii de limbă bulgară? Din moment ce învățatul clujean a respins ideea că românii s-au format în afara teritoriului bulgar, rezultă că a respins și ideea că Moesia Superior de nord a intrat în teritoriul românesc primitiv. Noi am arătat (§ 6) că Moesia Superior nu poate fi eliminată din teritoriul de formare a limbii române.

§ 14. Cercetarea toponimiei române (atît a celei dacoromâne, cît și a celei macedoromâne) și balcanice duce la concluzii asemănătoare cu cele pe care le impune cercetarea epigrafică și arheologică asupra teritoriului românesc primitiv: toponimia străveche, de origine antică, care prezintă evoluția fonetică românească, se găsește cam în aceeași regiune care, pe baza inscripțiilor latine și pe baza culturilor materiale, se dovedește a fi constituit patria primitivă a poporului român. Dar, din motive pe care le vom vedea imediat, toponimia dacoromână și cea balcanică nu pot duce la precizările pe care le-am obținut pe baza inscripțiilor.

Toponimia dacoromână sau macedoromână de origine antică, cu fonetism românesc, este extrem de redusă: ea este constituită de cîteva nume de ape și de un nume de oraș. În sudul Dunării (inclusiv Dobrogea) s-au păs-

trat multe nume de orașe și de ape, dar, ca și cele mai multe nume de ape păstrate în nordul Dunării, ele nu prezintă evoluția fonetică românească, ci slavă, albaneză sau dalmată. Aceasta nu trebuie să ne ducă la concluzia că n-au existat români în aceste părți — ei au trebuit doar să locuiască undeva, în Peninsula Balcanică și în Dacia — și nici la concluzia pe care o trag învățații unguri, că românii au fost nomazi pînă în preajma întemeierii statelor române. Migrînd din părțile suddunărene ale patriei lor primitive spre sud și spre vest sau slavizîndu-se, românii suddunăreni au pierdut cea mai veche toponimie a lor, din care s-a păstrat de altfel o mare parte pînă în secolul al VII-lea (o dovedește toponimia înregistrată de Procopius). De aceea toponimia străveche cu fonetism românesc se găsește numai în acele părți ale teritoriului românesc primitiv în care mai locuiesc români, deci în Dacia (cu Muntenia și Moldova), sau în teritoriile imediat vecine în care au emigrat românii la începutul evului mediu, deci în Macedonia. Pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării, toponimia străveche care s-a păstrat este destul de numeroasă, dar prezintă evoluția fonetică a limbilor populației care a luat locul românilor: a limbilor bulgară și sîrbă, fapt firesc, din moment ce acolo nu se mai găsesc români.

În urma lămuririlor aduse de arheologi (vezi mai sus, § 9—12), este clar că numele orașelor romane au dispărut la năvălirea hunilor, cînd toate orașele, afară de Apulum și Sarmizegethusa, au fost părăsite de populația de limbă latină, eventual și de cea de limbă dacică. Au dispărut și numirile tuturor satelor părăsite, ca și toponimicele minore. Nu putem crede ca G. Giuglea, M. Homorodean și I. Stan, *Toponimia comunei Rîu de Mori (Țara Hațegului)*, în *Fonetica și dialectologie*, V, 1963, p. 41—42, că numele *Rî-de-moare*, care este dat brațului apei din comuna Rîul de Mori (Hațeg), își explică fonetismul său prin aceea că e transmisiunea, după legile fonetice române, a unui latinesc popular **Rivu de molae*, nemodificat morfologic în *Rîul de mori*. Avem, desigur, a face cu o deformare a sintagmei române *Rîul de mori* în *Rî-de-moare*, datorită unei transmisiuni mecanice. Putem admite cel mult că *Rî-de-moare* prezintă vechiul plural în *-e*, al lui *moară*, care a trebuit să existe cîndva în română, ca și genitivul cu *de*. Au rămas în conștiința oamenilor numai numele apelor mari, ca *Dunărea*, **Altu*, **Mărișu*, **Timișu*, **Ampolju*, **Samușu*, *Crișu*, *Motru*, **Arjișu* sau **Argeșu*, **Muscu* sau **Buzeu*, **Seretu*. În secolele al VI-lea și al VII-lea, slavii au împrumutat de la români unele din aceste nume de ape și le-au schimbat fonetic: **Altu*, **Samușu*, **Mărișu* au devenit *Oltu*, **Somușu*, **Mórișu*; după aceea ei au impus noul fonetism și românilor. Dar unele nume antice de ape au fost păstrate de români cu fonetism românesc și ele constituie probe pentru continuitatea românilor în Ardeal, Banat, Oltenia, Muntenia și Moldova. Precum a arătat Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 456—457), două din hidronimele dacoromânești de origine dacă, *Motru* (< *Amutrion*) și *Criș*, (< **Crisius*), prezintă acest fonetism românesc¹. Unii cercetători (N. Drăganu, S. Pușcariu,

¹ Explicarea celui dintîi întîmpină unele dificultăți de ordin fonetic. Mai întîi trebuie să admitem că inițiala a dispărut pentru că a fost interpretată drept prepoziția românească *a* „la”. În al doilea rînd, prefacerea lui *đ* în *ó* este excepțională în latina populară de la baza românei (vezi mai jos, II, cap. III, § 1, nr. 3 și 4). Ar trebui să presupunem că dacii pronunțau *ó*, dar că latinii au transcris *u*. Totuși nu putem concluda, ca I.I. Rusu (*SCL*, XIII, 1962, p. 408), că explicația dacică a toponimicului nu e sigură.

E. Petrovici — mă refer la lucrările sale mai vechi, de exemplu la cea din *Dacor.*, X, p. 517—546 —, S. P o p etc.) socotesc că și alte numiri de ape de la nord de Dunăre, de origine antică, prezintă fonetism românesc : *Dunăre*, *Timiș*, *Mureș*, *Ampoi*, *Someș*, *Tisa*, chiar *Strei*, *Jiu*, *Argeș*, *Buzău* și *Siret*. Dar numai unele din aceste numiri prezintă în mod sigur evoluția fonetică românească sau sînt în mod sigur antice. Astfel, trebuie să recunoaștem că, în afară de cele două nume de ape, considerate ca atare de Philippide, o moștenire străveche de origine tracă, cu fonetism românesc, o constituie și numele Dunării (vezi G. I v ă n e s c u, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p. 125—137). Aceste trei numiri de ape dovedesc prezența continuă a românilor în basinul apelor numite astfel, pentru tot timpul de la sfîrșitul lumii antice și pînă azi. Nu este exclus ca și hidronimele *Timiș*, *Argeș*, *Buzău*¹, să prezinte o asemenea evoluție fonetică, dar faptul nu poate fi dovedit, întrucît rămîne bănuiala că numele dacice n-au sunat astfel cum le avem atestate de către scriitorii antici și de către inscripții. St. M l a d e n o v (*Spisanie na bălg. Ak.*, *Kniga X, Klonū istoriko-filologičenū i filosofsko-obštestvenū*, 6, Sofia, 1915, p. 44, în articolul *Imenata na desetū bălgarski rēki*, p. 41—70) a susținut că și *Vedea* prezintă un etymon tracic *ved- „apă“ (< indoeur. prim., *ued- „apă“), iar eu am dat *AUT*, *Seria Științe filologice*, III, p. 267—271 (articolul *Un hidronimic românesc de origine dacică : Năruja*) un etymon dacic hidronimicului *Năruja*. Foarte probabil și *Siret* (într-o fază mai veche, *Seret*) este o moștenire de la daci, anume de la carpi. În Oltenia, Banat și Crișana, s-au păstrat numiri antice de ape mici, ca *Molru Bîrzava*, *Cerna* și *Ampoi*, cu fonetism slav sau maghiar, iar în Ardeal numiri de ape mari (*Mureș*, *Someș*), cu evoluție fonetică neromânească. I. I. R u s s u (*SCL*, XIII, 1962, p. 408) tăgăduiește că dacicul *Dierna*, *Tierna*, *Z(i)erna* ar avea vreo legătură cu rom. *Cerna*, pentru că primul denumea o localitate, iar al doilea un riu, pentru că primul a însemnat „defileu, prăpastie“ (pură ipoteză a lui Russu), iar al doilea are valoarea „neagră“, și pentru că *d* sau *z* nu devine în română *č*. Socotim că numele orașului antic putea fi și al apei, că el putea avea și sensul „neagră“ și că slavii din Banat au putut modifica vechiul toponimic pe baza identificării lui cu adjectivul slav (fem.) *černa* „neagră“.

Că dialectul macedoromân s-a vorbit întotdeauna, din antichitate și pînă azi, în sudul Dunării și că este, deci, originar de acolo, ne-o dovedesc toponimicele macedoromâne *Băiasa* „Vovusa“ (< **Baŷisa*) și *Sărună* „Salonic“ (< *Salona*), în special cel de-al doilea. Într-adevăr, primul dintre ele prezintă *b* în loc de *v* caracteristic limbii neogrecești și poate deci dovedi prezența macedoromânilor în preajma acestui riu, înainte ca *b* din greaca veche să devină *v* (fenomenul a avut loc în greacă la începutul erei noastre ; cf. Ed. S c h w y z e r, *Griechische Grammatik*, I, p. 207—208), iar cel de-al doilea prezintă rotacismul lui *l* intervocalic (fenomenul a avut loc cel mai tîrziu în veacul al VII-lea, înainte de influența slavă veche asupra românei). Aceste două

¹ Desigur, hidronimul *Buzău* continuă numele de apă *Mousaios*, atestat pentru anul 372 de Vasilie cel Mare (relatînd că Sava Gotul a fost înecat în apele acestui riu, în acest an, de către persecutorii săi, în timpul prigoanei contra creștinilor din regatul lui Athanaric, ordonată de acest rege got). Pentru identificarea *Buzăului* cu *Musalos* vezi V. P ă r v a n, *Contribuții epigrafice*, p. 167.

toponimice au fost invocate întâia oară, ca un argument pentru originea sud-dunăreană a macedoromânilor, de Th. C a p i d a n (*Aromânii*, p. 26—28, și *Limbă și cultură*, p. 161—164 și 290). Nu sîntem însă de acord cu cercetătorul amintit cînd afirmă că aceste nume dovedesc că macedoromânii sînt originari din Macedonia. Nu putem admite acest lucru, deoarece teritoriul în discuție era grecizat dintr-o epocă cu mult anterioară sfîrșitului lumii antice (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 61—68, și aici mai sus, § 4 și 5). Macedoromânii sînt originari din regiunea de limbă latină de la nordul Macedoniei (deci din Moesia Superior de sud), care se integra în teritoriul de formație a poporului român; dar, probabil, ei cunoșteau Salonicul și Vovusa prin migrațiile lor păstorești. Dealtfel faptul că numirea Sărună „Salonic” are ca etymon **Salona*, iar nu (*The*)*salonica*, ne determină să presupunem că macedoromânii au confundat orașul Salonae, de pe coasta dalmată, pronunțat probabil de ei **Salona*, cu Thessalonica, fapt care n-ar fi fost posibil decît dacă macedoromânii s-ar fi mutat, dintr-o regiune destul de îndepărtată și de Salonic și de Salona, în preajma Salonicului. E mai greu de explicat dispariția lui -*ica* așa cum vrea P. S k o k, *ZfrPh*, 54, 1934, p. 178—179, după care, în sintagme ca *Thessalonica civitas*, numele orașului ar fi făcut impresia unui derivat în -*icus*, -*ica*, și a fost redus la *Salona*; căci numele orașului avea *i*, nu *ī*.

Sărună se găsește și în graiul meglenoromân. După C a p i d a n (*Limbă și cultură*, p. 263), aceasta este o probă că și meglenoromânii sînt originari din sudul Dunării. Firește, toponimul în discuție poate dovedi acest lucru. Dar fiindcă meglenoromânii s-au putut desface de dacoromâni mai tîrziu decît macedoromânii — și așa stau de fapt lucrurile; vezi IV, cap. II, § 22—, meglenor. Sărună poate fi și un cuvînt împrumutat de meglenoromâni de la macedoromâni. Așadar, originea suddunăreană a meglenoromânilor trebuie dovedită cu alte fapte. Dar un toponimic ca macedor. *Lăsun* (< *Elasona*) invocat de C a p i d a n (*op. cit.*, p. 161—164), alături de celelalte două discutate mai sus, ca dovadă a continuității macedoromânilor în Macedonia, nu poate dovedi nici măcar prezența macedoromânilor în sudul Dunării în epoca anterioară influenței slave vechi, căci toponimicul macedoromân în discuție n-a schimbat pe *l* intervocalic în *r*. El dovedește net că macedoromânii au cunoscut orașul Elasona după epoca de formare a românei.

Am integrat la hidronimele antice, păstrate de români fie direct, fie cu vreo modificare fonetică impusă de slavi și de unguri, și pe *Siret*, (care, sub forma *Seret*, este și numele rîului pe teritoriul ucrainean), deși acest hidronim nu este atestat ca nume al Siretului în antichitate. V. Pârvan, *Considerații asupra unor nume de rîuri*, *Ac. Rom.*, *M.S.I.*, seria III, tomul I, p. 10—11 și 29 (articolul întreg, p. 1—31), credea că hidronimul românesc continuă pe vechiul *Tiarantós*, înregistrat de Herodot, care în realitate s-ar fi pronunțat **Čarant-*, și ar fi fost dat de sciți, în limba cărora ar fi însemnat „(rîul) repede”. Cuvîntul ar fi devenit apoi, chiar în antichitate, prin schimbări fonetice, *Gerasus* (nume atestat de Ammianus Marcellinus). Dar afirmațiile lui Pârvan nu rezistă criticii, pentru că din **Gerasus* (presupun că aceasta era pronunția la care se gîndea Pârvan) nu putea ieși cuvîntul *Siret*. de aceea învățații au recurs la alte ipoteze. *Siret* (< *Seret*) este, desigur, un derivat de la rădăcina dacogetică *ser-* „a curge”, sau mai degrabă de

la cea indoeuropeană primitivă identică **ser-* „a curge”, cu sufixul *-etós*. H. K r a h e, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, p. 36, 64, 98, 110 și 112 (iau informația de la Iorgu I o r d a n, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 94, nota 94), înregistrează pe teritoriul ilir hidronimele *Seretion*, *Seretos*, *Serretes*. Trebuie să admitem că derivatul **seretós* exista și pe teritoriul getic moldovenesc și că a devenit hidronim. Un derivat similar de la aceeași rădăcină indoeuropeană întâlnim și în sanscrită și iranică : scr. *sarit* „râu” etc. Dar hidronimul *Siret* nu poate avea la bază forme iraniene, căci prezintă o formă cu vocalismul *e* al rădăcinii, caracteristic hititei, toharicei și limbilor din Europa, iar nu forma cu vocalismul *a*, caracteristic indoiranienei.

În §-ul citat mai sus n-am integrat numele *Prutului* printre cele moștenite de români din antichitate, fie și cu un fonetism străin. Când am scris acest paragraf eram cu totul sub influența teoriei curente în lumea lingviștilor români și străini, conform căreia hidronimul românesc este un împrumut de la acele triburi slave de răsărit din care se va naște mai târziu poporul ucrainean. Singur Vasile P â r v a n, *op. cit.*, p. 8—10, face excepție. După ce înșiră etimologiile date pînă la el numelui scitic al Prutului (Πόρατα) și celui grecesc, Πυρετός, indicate ambele de Herodot, și se pronunță pentru etimologia lui Sobolevskij (*AfslPh*, XXVII, 1905, p. 241), ir. **pār-autha(h)*, alcătuit din rădăcina ir. *par-* „a umple” și ir. (avestic) *aōdha* „ape”, și după ce arată că numele peceneg al râului, Βουράτ, înregistrat de Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, continuă numele scitic, afirmă (p. 9) că pentru rom. *Prut*, atestat de asemenea de Constantin Porfirogenetul sub forma *Vrutos*, trebuie să căutăm, „un corespondent thracic ori de alt fel, al rădăcinii iraniene, perfect asigurate prin celelalte forme vechi ale râului, și coexistînd cu ea încă din timpul geto-scit”. Pârvan se oprește la rădăcina **pru-*, mai exact, la derivatul ei *pru-th* „a sări, a izbucni, a scînteia, a stropi”, propus deja de Tomaschek, *Die alten Thraker*, 2, 95, și care s-ar regăsi în a doua parte a hidronimului de origine scitică, *Danapris* „Nipru”, v. sl. Dünepřü. Apoi unii învățați au propus o etimologie cu mult mai plauzibilă a numelui *Prut* : indoeur. pr. **pl̥tús* „plin”, „larg”. Mă voi ocupa pe larg aici cu această etimologie. Alți învățați care s-au ocupat cu problema admit originea ucraineană a hidronimului românesc. Cei mai mulți cred că numele românesc al râului este continuatorul vechilor nume scitic și grecesc, atestate de Herodot, dar prin intermediul slav. V a s m e r, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, Leipzig, 1923, p. 61, credea că ucr., rusul și pol. *Prut* provin din rom. *Prut*, dar că românii au împrumutat numele în discuție de la vechii slavi de tip bulgar care ar fi avut, după el, un **Pūrūtū*, provenit el însuși din sciticul *pōrōtū* „vad”, adică din sciticul *Pórata*, atestat de Herodot.

Explicația a fost combătută de Petar S k o k, *Slavia*, VII, 1929, p. 726, pentru motivul că românii ar fi ajuns târziu să locuiască în regiunea Prutului.

Învăţatul croat pleca, însă, de la forma greacă a numelui şi propunea următoarea evoluţie fonetică : *Puretós* > **Perútus* > v. sl. *Pŭrútŭ*. S k o k relua de fapt explicaţia dată de S o b o l e v s k i j, *Russkij filologiceskij Vestnik*, 64, p. 187, şi *AfslPh*, loc. cit., care presupusese deja un v. sl. * *Pŭrútŭ*. N. D r ă g a n u, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 574—575, citind literatura mai nouă asupra numelui (nota 1 de la p. 575), conchidea şi el (p. 575) : „oricare ar fi etimologia lui [a hidronimului *Prut*], îl avem prin mijlocire slavă, înfăţişarea fonologică nefiindui românească”. Gustav W e i g a n d, *Ursprung der südkarpatischen Flussnamen in Rumänien*, în *Jahresb. XXVI—XXIX*, 1927, p. 89 (articolul întreg p. 70—103) a explicat hidronimul român tot ca un împrumut din hidronimul ucrainean *Prut*, dar credea că acesta din urmă îşi are originea în numele comun ucrainean *prut* „baltă”, „mlaştină”, „Sumpf”. Cuvîntul ucrainean nu este o moştenire din slava primitivă; sl.pr. **prqtŭ* (cf. v. sl. *prodŭ*, rus. *prut*, bulg. *prăt*, pol. *pręt* etc.; vezi V a s m e r, *Russisches etimologisches Wörterbuch*, II, p. 452, şi traducerea rusă, III, Moscova, 1971, p.390); este un alt cuvînt, căci are sensul „vargă, nuaia” (V a s m e r nu consideră cuvîntul ucrainean nici ca o variantă a cuvîntului slav primitiv **prqdŭ* „curs de apă repede”, „torent”)¹. Ipoteza lui Weigand este respinsă de V a s m e r, loc. cit., şi, desigur, pentru motivul că hidronimul român şi slav de azi, *Prut*, nu poate fi separat de numele antice ale râului, scitul *Pórata* şi gr. *Puretós*, lucru pe care, dealtfel, însuşi, Weigand îl recunoştea (p. 89). După Vasmer, *ibid.*, cuvîntul este foarte probabil de origine iraniană : el invocă av. *pdrđthŭ-* „plin”, „lat”, „larg” şi v. ind. *prthuhŭ* „lat”, „plin” sau de asemenea av. *pdrđtu-* „vad” şi oset. *furd* „rîu”, propuse deja de alţii. Formele fonetice nu sunt clare, chiar presupunînd ca fază mai veche forma *Pzrutz*. Vasmer nu arată care dintre cele două etimologii iranice este justă : cea care pleacă de la cuvîntul cu sensul „larg”, „lat” sau cea care pleacă de la cuvîntul cu sensul de „vad” ? Socotesc că, dintre cele două etimologii, singura plauzibilă este prima ; a doua se exclude cu totul din cauza sensului „vad”, care, chiar dacă în osetă a evoluat la „rîu”, în genere, nu poate sta la baza numelor de ape². Etimologia care pleacă de la sensul „lat, plin” este cu atît mai plauzibilă cu cît cursul inferior al Prutului (de fapt de la nord de Ştefăneşti, jud. Botoşani), în perioada topirii zăpezilor sau a ploilor abundente de primăvară şi de vară, devine o mlaştină sau o apă şerpuitoare, cu multe braţe — unele seci — bălţi şi lacuri, lucru ştiut deja de W e i g a n d, p. 89). Prutul iese atunci din matcă şi inundă toată valea sa, cu părţi din satele vecine (situaţia s-a remediat abia în ultimele

¹ Cuvîntul slav vechi în discuţie a pătruns în română, dar şi-a schimbat sensul : *prund*.

² Vasmer se îndoieşte, pe drept cuvînt, loc. cit., de reconstrucţia **Părauta* propusă de Sobolevskij, *ibid.*, în care ar intra *aōda* „ape”, şi acceptată, cum am văzut, şi de Pârvan.

decenii prin diguri și canale). Deci prima caracteristică a apei Prutului în cursul ei inferior este aceea că e foarte lat, iar valea lui, plină de apă³. Deci, dacă astfel stau lucrurile, ne punem întrebarea : de ce cuvîntul *Prut* care numai cu o echilibristică lingvistică poate fi derivat pe cale slavă din scitică sau din forma greacă veche a numelui apei, nu trebuie considerat, cum voia Pârvan, o moștenire tracodacică la români (bineînțeles, plecând de la alt cuvînt indoeuropean decît cele avute în vedere de marele arheolog și istoric român) (am văzut că originea românească a cuvîntului în ucraineană a fost recunoscută de Vasmer, — mai ales că etymonul indoeuropean cel mai plauzibil — cuvîntul cu sensul de “plin”, “larg”, **pl̥t̥s* (aceasta este forma care stă la baza limbilor indoeuropene din Europa și a tohariceii, hititei și armenei) — este foneticește cel mai aproape de cuvîntul românesc. Pârvan s-a înșelat în ce privește etimologia concretă, dar nu în ce privește originea dacogetică. Dealtfel, era și firesc ca un rîu care curge pe teritoriul dacogetic să fi avut un nume getic, iar nu scitic, mai ales că sciții au apărut în teritoriul dacogetic abia în secolul al VII-lea î.e.n.

Pînă acum s-a dat de către lingviști o prea mare importanță numelui grecesc *Puretās*. Foarte probabil, mai toți învățații l-au considerat ca reprezentînd numele dacogetic al Prutului. Dar, față de numele getic, păstrat de români, el prezintă tratamentul *ure* al lui **l̥* indoeuropean primitiv (numai în pronunția ionică litera grecească *v* avea valorile *û*, *i*; în celelalte dialecte avea valoarea de *u* scurt; așa că grecii erau obligați să redea totodată în acea epocă pe *u* scurt, din alte limbi, dar și din limba lor, prin *v*).

După cum se știe, unele limbi indoeuropene — și printre ele chiar din grupul iranic — au transformat pe **l̥* indoeuropean primitiv în *dr̥d* ; dar trebuie adăugată și greaca, care are adesea, pentru **l̥* și **r̥* tratamentele *ala*, *ara*. Așadar, aceste limbi au desfăcut lichida sonantă indoeuropeană primitivă într-o secvență fonetică de tipul: vocală + *l* (sau *r*) + vocală. Deci, grecescul *Puretās* nu reprezintă o formă tracodacică a numelui apei, ci o formă a unei alte populații indoeuropene (care va fi fost aceea nu știm; avansăm ipoteza că vor fi fost cimerienii sau un alt neam de dacogeți care schimbaseră pe **l̥* indoeuropean primitiv în această manieră iranică și greacă). Dealtfel, mai era posibilă și o deformare a cuvîntului autohton dacogetic de către greci, în limba cărora, cum însuși Vasmer o spune (*loc. cit.*), exista cuvîntul *πυρετός* „zăpușeală, febră”. Este deci posibil să fi avut loc un proces de apropiere fortuită, prin etimologie „populară”, care a mers atît de departe, încît a identificat foneticește numele dacic al rîului cu cuvîntul grecesc *πυρετός*.

Etimologia ucraineană (< *prut* „mlaștină”) se exclude și din motivul, arătat de V. B o g r e a (*Dacor.*, II, p. 799-800), că numele de rîuri mari devin și nume

¹ Cuvîntul indoeuro. pr. **pr̥tos* „vad”, din care derivă av. *p̥r̥d̥tu-*, stă la baza cuvîntului lat. *portus*, germ. *Furt* etc.

comune. Bogrea invoca numai cazul hidronimelor românești *Olt* și *Jiu*, care sînt întrebunțate, primul pentru a denumi „un torent mare de apă”, în fostul județ Muscel, iar al doilea, în jud. Dolj „orice rîu”. Dar realitatea este că și rom. *Prut* a devenit în Moldova nume comun, însemnînd „curs de apă mare, lată” (însuși cuvîntul *Dunăre* a devenit nume comun). Bogrea avea, desigur, dreptate cînd susținea împotriva lui *W e i g a n d*, că ucr. *prut* “mlaștină” își are originea în însuși hidronimul ucr. *Prut*. Faptul ar explica și sensul cu totul deosebit al cuvîntului ucrainean *prut*, față de cuvintele slave care derivă din v.sl. *prođŭ*, acesta din urmă însemnînd tocmai „curent de apă”, „scurgere”, deci o apă curgătoare, nu una stătătoare.

Odată indicată drept cea mai plauzibilă etimologie dacogetică a cuvîntului, rămîne de lămurit o problemă de fonetică dacogetică. După cîte am arătat mai sus (III, cap. V, § 12, p. 258), **ɣ* indoeuropean primitiv a devenit în dacică *-ur* : **bhr̥tā* > dac. **búrta* > rom. *burtă*. Ne-am aștepta deci, ca, în cazul lui **l*, tratamentul dacogetic să fi fost **ul*, eventual **ur* (căci unele limbi prefac pe **l* și **ɣ* în *r*, *ɣ*). Dar, în cuvîntul *Prut*, avem tratamentul *ru*. Faptul nu este izolat în limbile indoeuropene : și în alte limbi, vocala care s-a născut din **l* sau **ɣ*, s-a situat după consonanta *l* sau *r*. Chiar în aceeași limbă, ca de exemplu greaca, avem mai multe tratamente: $\alpha\lambda$, $\lambda\alpha$, $\alpha\rho$, $\rho\alpha$. Pe baza acestui cuvînt, *Prut*, trebuie să admitem deci că dacogeții (sau măcar unii dintre ei) aveau două tratamente pentru sunetele în discuție: unii îl transformaseră în **ur*, alții în **ru*. Dar și în cazul ultim, trebuie să concludem că rom. și ucr. *Prut* nu pot avea o străveche origine iranică, ci numai una dacogetică. Deastfel, tratamentul **ru* se întîlnește probabil și în alt cuvînt dacic, discutat de noi mai sus (vezi III, cap. V, §12, p. 258) : *brudă* pe care, cumva după G. Giuglea, l-am explicat printr-un indoeur. pr. **bhardhā*, dar el nu poate proveni decît dintr-o formă **bhrdhā*, cu gradul zero al vocalismului. Etimologia dacogetică a cuvîntului *Prut* dovedește prezența la Prut a românilor în tot cursul evului mediu.

§ 15. Cîteva argumente lingvistice în sprijinul prezenței unei populații romanice, ba chiar a strămoșilor dacoromânilor, la nordul Dunării după părăsirea Daciei de către romani, a adus V. P â r v a n, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 86—143. Dacă el a greșit cînd a integrat între asemenea probe în sprijinul continuității și cuvinte ca *basilica*, care dovedesc tocmai contactul dacoromanilor cu imperiul după 271 (vezi mai jos, II, cap. IV, § 7), el are dreptate în alte cazuri. Astfel, faptul că *pavimentum* „pavaj” a ajuns să însemneze la dacoromâni „pămînt” nu se poate explica, după el, decît prin aceea că o populație orășenească a fost obligată de un cataclism istoric să trăiască rustic și a aplicat terminologia orășenească la realitățile rustice. Dar aceasta nu se poate referi decît la evenimentul de la 271. El invocă și faptul că, într-o inscripție din Dacia, apare cuvîntul *luna* în locul lui *mensis*. Dar cum *luna* e cuvîntul păstrat pînă astăzi în dacoromână, pe cînd macedoromâna și meglenoromâna au *mes*, ca și lim-

bile romanice occidentale (fr. *mois*, it. *mese* etc.), urmează că dacoromânii sînt urmașii populației de limbă latină din Dacia¹.

§ 16. Că în secolele al X-lea și al XI-lea Crișana, Banatul, Ardealul și Moldova erau locuite de români, rezultă și din izvoarele istorice cum sînt *Cronica* notarului anonim al regelui Bela, cronicile bizantine și cronica lui Nestor, ca și din considerații lingvistice. Într-adevăr, este un lucru dovedit astăzi — și ne mirăm că unii învățați unguri au trecut așa de ușor peste el —, că a existat o simbioză româno-slavă, — e vorba de relații ale românilor cu slavii vechi, nu cu sîrbii, bulgarii și ucrainenii, — în Banat, Oltenia, Ardeal, Crișana și Muntenia, pînă prin veacul al X-lea, în unele regiuni pînă prin veacul al XI-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, § 1—8). Toponimia dacoromână de origine slavă veche și cuvintele dacoromâne de origine slavă veche sînt probele de nezdruccinat ale acestei teorii.

§ 17. Începînd din 1940 Ernst G a m i l l s c h e g a publicat o serie de studii în care expune o nouă teorie cu privire la teritoriul de formație a românei: în perioada stăpînirii romane și mai ales după aceea, în perioada de formare a poporului român, romanitatea care va da naștere acestui popor nu era repartizată unitar pe teritoriul mesodacic, ci se găsea concentrată în anumite regiuni, unde romanizarea a fost mai intensă sau de mai lungă durată, și din aceste teritorii, pe care el le numește teritorii nucleee (*Kerngebiete*), — noi vom traduce termenul, după E. Petrovici, prin rom. „vatră” — s-ar fi produs deplasări spre celelalte teritorii locuite astăzi de români. Teoria, elaborată pe baza materialului lingvistic oferit de *ALR*, I, se găsește expusă în studiile *Über die Herkunft der Rumänen, Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1940, publicat și în traducere română, dar cu greșeli care denaturează înțelesul, în *Rev. Fund. Reg.*, august 1940), *Randbemerkungen zum rumänischen Sprachatl*, în *Cahiers Sextil Pușcariu*, I, fasc. 1, 1952, p. 3—36, *Zur rumänischen Frühgeschichte*, în *Die Kultur Südosteuropas, Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, p. 45—73 (vezi și articolul *Originea românilor*, publicat în *Cetatea Moldovei*, II, 1941, care e rezumatul, cu multe greșeli de tipar, al unui curs ținut la Universitatea din București). Întinderea teritoriilor nucleee el o stabilește eliminînd din niște arii lingvistice dialectale, pe care le socotește foarte vechi, ariile lingvistice mai mici, cu elemente lexicale de împrumut, situate în cadrul acestor arii. Teoria sa a fost reluată, cu unele modificări

¹ Nu rezistă criticii un alt argument al lui Pârvan. Se știe că mai mulți scriitori antici însoțesc numele regelui got Athanaric cu epitetul de *judex*, care este excepțional la un stăpînitor de popor (numai evreii au avut ca șefi supremi pe judecători înainte de a avea regi; în Apus au existat la începutul evului mediu regiuni conduse de asemenea numai de judecători). Acest epitet nu se poate explica, după Pârvan (p. 151—154), decît ca provenind de la populația de limbă latină de la nordul Dunării, care, după retragerea autorității romane la sud, a trebuit să se organizeze ea singură politicește și și-a ales drept șefi pe judecătorii ei. Am avea aici, după Pârvan, prima atestare a acelei instituții politice românești pe care o constituie juzii sau judecii de mai târziu. Dar Radu Vulpe a susținut (*Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur” d’Athanaric*, I, Haga, 1957, I, p. 39—40) că *judex* în cazul de față nu este decît adaptarea latină prin redarea, în material lexical latinesc, cu fonetism și sens asemănător, a cuvîntului gotic **judans* „șeful poporului întreg, alcătuit din mai multe triburi” (în fruntea cărora era cîte un *reiks* „rex”), pe baza aspectului lui fonetic; și explicația este verosimilă.

și cu o nouă argumentare, de elevul său Günter Reichenkron în *Die Bedeutung des rumänischen Sprachatlas für die ungarische und türkische Philologie*, în *Ungarische Jahrbücher*, XX, 1940, p. 7—34, *Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slawistik*, în *ZfslPh*, XVII, 1941, p. 143—168, *Die Entstehung des Rumänentums nach den neuesten Forschungen*, în *Südost-Forschungen*, XX, 1963, p. 61—77, *Historische Latein-Altromanische Grammatik*, I, Wiesbaden, 1965, p. 347—349, și *Das Dakische*, Wiesbaden, 1965, p. 33—35. Gamillscheg distinge, pentru dacoromână, o vatră în Munții Apuseni, iar alta în Muntenia și Bulgaria de pe Dunăre. Pentru româneimea sud-dunăreană el distinge o vatră în valea Timocului și alta în Macedonia (ideile sale despre vetrele din sudul Dunării sînt însă foarte obscure exprimate). Reichenkron admite numai trei vetre : vatra din Munții Apuseni și Transilvania de vest, cu extinderi în Banat și Oltenia (vatra apulo-romanică sau dacoromanică), vatra din Moesia Superior, dar mai ales din Dardania (vatra dardano-romanică), din care s-a născut întii dialectul macedoromân și prin care el explică și unele elemente lexicale moștenite de la substrat, comune cu albaneza¹, și, în sfîrșit, vatra de pe ambele maluri ale Dunării, de la vărsarea Oltului în Dunăre pînă la mare (vatra geto-romanică). După Gamillscheg, graiul moldovenesc este rezultatul unui amestec între emigranți din cele două vetre dacoromâne ; după Reichenkron, graiul moldovenesc își are originea în vatra geto-romanică. Cei doi cercetători n-au căutat să confrunte teoria lor cu faptele arheologice. Acest lucru l-a făcut Vasile Arvinte (*Originea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVII, Iași, 1966, p. 13—33, și în redacție germană, în *A.f.S.n.Spr.u.L.*, 204 Band, 1967, p. 1—25). După cercetătorul ieșean, vatra ardeleană a dezvoltat cultura Bratei și urmașa ei, de la Filiași, Sălașuri și Bezid, iar vatra dunăreană, culturile Ipotești-Cîndești și Dridu. Ca și Gamillscheg, Arvinte admite că graiul moldovenesc este rezultatul amestecului dintre un val de români veniți din aria dunăreană și un val de români veniți din Munții Apuseni. Trebuie să-i obiectăm lui Arvinte următoarele : dacă cultura Dridu s-a răspîndit în Moldova prin migrația unui grup de munteni, de ce răspîndirea ei în Ardeal și apoi în Bihor și Slovacia nu este explicată tot printr-o migrație de munteni ? Dar despre o asemenea migrație Arvinte, care recunoaște existența culturii Dridu în Ardeal și apoi în Bihor și Slovacia, nu vorbește deloc, desigur, pentru că ar fi trebuit să admită că nucleul din Munții Apuseni s-a născut din cel de pe Dunărea de jos. Firesc ar fi fost să pună extinderea culturii Dridu în Ardeal, Bihor și Slovacia în legătură cu migrația de oameni din nucleul dardanic în vestul României, migrație admisă de Reichenkron și de cercetătorul ieșean ; dar Arvinte nu poate face aceasta, atîta vreme cît nu cunoaștem cultura materială din vatra dardanică. Vom mai spune că Gamillscheg, nedistingînd în cadrul dacoromânei de peste munți două dialecte, ca Petrovici, nu putea să ajungă la concluzia că a existat și un nucleu bănățean, dar că a procedat teoretic just, neadmițînd un număr de nuclee egal cu numărul dialectelor, și că E. Petrovici, care, în articolele

¹ Ar fi vorba de elemente de substrat din Banat, Crișana, Maramureș și vestul Transilvaniei, unde s-a extins o populație din această vatră, populație care apoi s-ar fi contopit cu populația mai veche de acolo.

citare mai sus, la cap. III, § 6, a reluat teoria acestor nuclee, numite de el vetre, nu era îndreptățit să tragă concluzia că graiurile dacoromâne actuale s-au născut din tot atâtea vetre cîte subdialecte dacoromâne a admis. Petrovici a situat vetrele celor patru subdialecte dacoromâne în cununa munților Carpați, de unde subdialectele s-ar fi extins pe ambele versante ale Carpaților. Realitatea este că și dialecele mai puțin caracterizate, din Oltenia și din Ardealul propriu-zis, poate și cel din Maramureș, presupun și ele vetrele lor sau cel puțin o arie diversă, atunci cînd unele din faptele care le caracterizează sînt vechi ; și este evident că cel puțin unele din aceste vetre nu mai pot fi plasate în zonele munților, ci în afara lor. Dar, desigur, Gamillscheg n-a ajuns să admită patru nuclee dacoromâne, ca Petrovici, pentru că el n-a admis existența a cel puțin patru dialecte în cadrul dacoromânei și pentru că a considerat ca foarte vechi numai ariile care caracterizează pe de o parte dialectul muntenesc sau dialecele muntenesc și moldovenesc, iar pe de alta dialecele bănățean, crișan, maramureșean și ardelean, cu sau fără dialectul moldovenesc. El a procedat foarte arbitrar, cînd a admis pentru aria munteană sau munteană-moldoveană o vatră pe Dunărea de jos, iar alta în Munții Apuseni. Gamillscheg a eliminat zonele care nu sînt regiuni nucleee întemeindu-se pe niște fapte de limbă de origine străină, care, întîmplător, se găsesc situate în afara regiunilor nucleee admise de învățatul german. Dar alte fapte de limbă de origine străină ar fi indicat, în spiritul raționamentelor sale, chiar regiunile nucleee drept regiuni de populație străină. Pe de altă parte, regiunea nucleu a dialectului muntean este stabilită pe considerente de natură istorică : pe faptul că, în antichitate, se găseau pe malurile Dunării o mulțime de orașe, iar regiunea nucleu din Munții Apuseni este stabilită, desigur, pe considerente geografice. Și criteriile istorice și geografice stau și la baza concepției lui Petrovici. Dar aici nu ne interesează dacă cutare dialect dacoromân este originar din cutare regiune (vom face aceasta în II, cap. II, § 9, III, cap. II, § 7, și IV, cap. II, § 9—16), ci dacă teoria regiunilor nucleare este justă.

Nu putem admite că, în trecut, au existat vetre ale dialectelor dacoromâne. Căci diferențierea dialectală a limbilor își are originea nu în existența unor regiuni nucleu, deci în faptul că poporul care vorbește o limbă trăia în grupuri îndepărtate unul de altul, — lucru pe care, desigur, îl înțeleg G a m i l l s c h e g, R e i c h e n k r o n și P e t r o v i c i —, ci în alți factori (pentru care vezi mai sus, cap. I, § 5 și 9). Dialectele dacoromâne se vorbeau nu pe arii mai restrînse decît azi, arii care ar fi coincis cu regiunile muntoase, cum a făcut Petrovici și au făcut în parte și Gamillscheg și Reichenkron, ci și în regiunile de dealuri, de codri și de cîmpie. Se poate presupune că populația s-a grupat în nuclee deosebite numai în perioadele de violente atacuri din partea popoarelor migratoare, cum a și înțeles lucrurile E. Petrovici ; a admite că aceste arii mai restrînse au durat mult și a urca asemenea nuclee pînă în epoca stăpînirii romane este însă imposibil, din cauză că, după cît ne arată cercetările asupra procesului de romanizare a părților de nord ale Peninsulei Balcanice, n-au existat goluri de populație în teritoriul romanizat.

CAPITOLUL V

VECHIMEA DIFERENȚIERILOR DIALECTALE ÎN CADRUL ROMÂNEI

§ 1. Din faptele invocate mai sus rezultă că poporul român s-a născut atât la nordul cât și la sudul Dunării, că el este urmașul romanității de pe ambele maluri ale Dunării, de la Novi-Sad pînă la vărsare; mai rezultă că românii de la sudul Dunării (macedoromânii, meglenoromânii, istroromânii) sînt urmașii romanității suddunărene și că românii de la nordul Dunării (dacoromânii) sînt urmașii romanității din nordul Dunării. Dar cercetarea originii românilor nu se limitează la identificarea teritoriului de formare a poporului român; ea mai are de lămurit și alte aspecte ale procesului de formare și dezvoltare a poporului român și a limbii române, dintre care, cel mai important pentru o istorie a limbii române este acela al împărțirii poporului român în mai multe ramuri sau colectivități și, paralel cu aceasta, a limbii române în mai multe dialecte. Întrucît în privința vechimii acestor diferențieri s-au propus în genere teorii eronate, este necesar ca, înainte de a trece la istoria pe epoci a limbii române, să înlăturăm erorile și să fixăm vechimea diferențierilor dialectale românești. Dar mai e și altceva: s-a afirmat de către unii învățați că o parte din românii suddunăreni sînt originari din nordul Dunării, iar de către alți învățați că o parte din românii norddunăreni sînt originari din sudul Dunării. De aceea, avem și obligația de a lămuri aspectele generale ale acestei probleme, care, în amănunte, va fi discutată la luarea în considerare a diverselor faze de dezvoltare ale românei.

§ 2. Aproape toți cei care s-au ocupat pînă astăzi de formarea și evoluția dialectelor și subdialectelor române au admis, ca un lucru de la sine înțeles, că diferențierea cea mai veche și, deci, cea mai însemnată în cadrul limbii române este aceea dintre dialectul macedoromân și cel dacoromân și că, după această străveche diferențiere lingvistică a avut loc aceea, străveche și ea, prin care s-au născut dialectele meglenoromân și istroromân. Bineînțeles, procesele la care ne referim, au fost înfățișate, în amănuntele lor, în mod deosebit. Astfel, meglenoromânii au fost socotiți fie drept dacoromâni migrați spre sud, fie drept o ramură desfăcută din macedoromâni, fie drept o ramură macedoromână, care a avut mai multă vreme legături cu dacoromânii; iar istroromânii au fost socotiți fie drept o ramură aparte, mai înrudită cu cea dacoromână decît cu cea macedoromână, fie drept o ramură desfăcută din trunchiul dacoromân. Unii învățați au crezut apoi că diferențierea dialectală a avut loc ca urmare a unor desfaceri, prin migrație, a populației românești primitive în mai multe ramuri, care după aceea n-au mai avut legături între ele; alții au lăsat să se înțeleagă că, înainte de această desfacere prin migrații,

care ar fi avut rolul cel mai important în diferențierea dialectală a românei, a existat o diferențiere în același sens în cadrul așa-zisei române comune, sau, cum credem noi mai potrivit, în cadrul românei primitive. De asemenea, aproape toți cercetătorii care s-au ocupat cu această problemă au crezut că diferențierea dialectală din cadrul dacoromânei, ca și aceea din cadrul macedoromânei, este cu mult mai nouă decât cea dintre macedoromână și dacoromână, sau cel puțin tot atât de veche ca și cea a istroromânei și meglenoromânei față de ramurile din care s-au desfășurat. E drept că cei mai mulți lingviști care s-au ocupat cu problema nu au dat indicații asupra timpului în care s-au născut dialectele dacoromâne. Dar putem socoti drept generală părerea că începutul diferențierii între dacoromână (cu istroromâna) și macedoromână (cu meglenoromâna) a avut loc până prin secolul al X-lea și că diferențierea din cadrul dacoromânei a avut loc după aceea. Excepție face A. Philippide, care, în *Orig. rom.*, II, p. 239, urcă unele diferențieri dialectale ale dacoromânei până la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea e.n., deci până în aceeași epocă în care a avut loc, după acest învățat, și diferențierea dintre macedoromână și dacoromână. Cum am văzut la cap. III, § 5, după Philippide se produc în acea vreme fenomene care caracterizează: 1) Banatul și o parte din vestul Transilvaniei; 2) vestul și nordul Transilvaniei, Maramureșul și Bucovina și 3) restul teritoriului dacoromân. Dar și Philippide credea că diferențierea dialectală dintre moldoveni și munteni a început mai târziu, între secolul al VI-lea și secolul al XIII-lea. De fapt, printr-o contradicție cu sine însuși, el admitea că dialectul bănățean și cel crișan-maramureșean-bucovinean, între care distingea unele diferențieri chiar pe la anul 600, alcătuiau, împreună cu dialectul moldovenesc, o singură ramură a dacoromânei, față de cea muntenească. Ar trebui să admitem, poate, în spiritul teoriei sale, că, după secolul al VII-lea, dacoromâna și-a grupat graiurile altfel decât până în acest secol, când ea căpătase anumite diferențieri dialectale. Philippide a socotit atât de vechi unele diferențieri dialectale ale dacoromânei, pentru că el a plecat de la cronologia absolută a unor fenomene fonetice ca rotacismul lui *n* intervocalic, prefacerea lui *mn* intervocalic în *un* (*scamnum* > *scaun*), asimilația *r - n* > *n - n* în cuvinte ca *serin* > *senin* etc., care sînt anterioare influenței slave. Diferențierea dintre dialectele moldovenesc și muntenesc (de fapt dintre dialectul muntenesc și celelalte dialecte dacoromâne) el o socotea ceva mai nouă, pentru că faptele pe care le invocă, și anume *ǵ* > *ž* în *joc*, *judec* etc. și *đ* > *z* în *zac*, *zece*, *ziud* etc., s-au petrecut probabil în preajma secolului al XIII-lea.

§ 3. Cercetătorii care au admis că cea mai veche diferențiere dialectală în cadrul românei este cea dintre dacoromână și macedoromână s-au întemeiat pe câteva fenomene fonetice care împart românimea în două mari grupuri: de o parte dacoromâni și istroromâni, de alta macedoromâni și meglenoromâni, și pe care le-au considerat foarte vechi. Miklosich, Pușcariu, Capidan, Philippide (*Orig. rom.*, II) și A. Rosetti (*Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle și Istoria limbii române*, IV, p. 17) pleacă de la diferența de rezultat a grupurilor fonetice latinești *ce*, *ci* și *ge*, *gi* în dialectele române. Se știe că dacoromâna și istroromâna prezintă în acest caz *ĉga*, *ĉe*, *ĉi*, *ĝga*, *ĝe*, *ĝi* (*cerb*, *cină* etc.), pe când macedoromâna și meglenoromâna au *ŕga*, *ŕe*, *ŕi*, *đga*, *đe*, *đi* (*ŕerb*, *ŕind*

etc.). Cercetătorii pomeniți și-au dat seama că, pentru a stabili diferențierea dialectală cea mai veche a românei, trebuie să ia în considerație fenomene lingvistice românești petrecute în epoca cea mai veche a limbii noastre. Dar ei au făcut greșeala de a considera ca foarte vechi, anume ca petrecute în primele timpuri ale limbii române, unele fenomene care de fapt erau noi. Astfel, fără să ne arate pe ce se întemeiază, cercetătorii pomeniți (și alții înaintea lor sau după dînșii) cred că rezultatele fonetice deosebite, din cele două grupuri de dialecte, urcă pînă în epoca cea mai veche a limbii române (părerea lui R o s e t t i) sau chiar pînă la latina populară (părerea lui P h i l i p p i d e), adică pînă la însuși fenomenul de africativizare a sunetelor latine *c* și *g* urmate de *e* și *i*. Această scindare teritorială a limbii, după cercetătorii în discuție, străveche, dovedește pentru ei și diferențierea din capul locului a poporului român în două ramuri.

Dar africativizarea vechilor *c* și *g* latinești urmați de *e* și *i* este un fenomen românesc, iar nu latinesc popular, și a avut la început ca rezultat, pe tot teritoriul românesc, sunetele *č* și *ǵ*. Deducem aceasta din faptul că fenomenul se produce și în cuvinte de origine albaneză sau tracodacă, ca *ceařă* (alb. *qafë*), precum și din faptul că africativizarea în discuție nu apare în elementele de origine latină din albaneză, iar în dalmată se găsește africativizat numai *c* și *g* + *i* și *ı*. Pe baza situației din albaneză și dalmată, P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 768—769, concludă că albaneza și dalmata s-au desfășurat de sub influența latinei populare mai repede decît româna și celelalte limbi romanice, anume înainte de africativizarea consonanțelor *c* și *g* + *e*. Dar africativizarea în discuție a trebuit să se petreacă în același timp și cînd urma vocala *e*. Mai probabil e că africativizarea sunetelor *c* și *g* în dalmată și română nu are legătură nici cu cea din italiană, retoromană, franceză din Belgia (walona) etc., că s-a produs deci și în cele două limbi răsăritene în mod independent față de cea din Occident, cum au susținut M e y e r-L ü b k e (*Rum., Rom., Alb., Mitteilungen*, I, p. 13 și 31—32), S. P u ș c a r i u (*Locul limbii române între limbile romanice*, p. 16, și *Studii istroromâne*, II, p. 362), și I. Ș i a d b e i (*Romania*, LVI, p. 336—337, și *Arhiva*, XXXIX, p. 13—14), (cel dintîi însă nu considera lucrurile ca sigure). Mi-am însușit această părere deja în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 213, V, p. 309, și X, p. 206—207. Mai tîrziu, *č* și *ǵ* urmați de *e*, *ea* și *i*, deci în aceleași condiții ca și vechii *c* și *g*, dar și într-o condiție nouă, *ga*, au devenit *ı* și *ǵ* la macedoromâni și meglenoromâni (vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 211—220, și VII—VIII, p. 328—335; reluăm de fapt o părere a lui D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 215, care însă n-o susținuse cu fapte). Precum se vede, M i k l o s i c h, P u ș c a r i u, P h i l i p p i d e și R o s e t t i n-au făcut numai greșeala de a fi urcat pe vremea latinei populare sau românei primitive un fenomen care s-a petrecut tîrziu, dar și greșeala de a nu fi văzut că, în macedoromână și meglenoromână, au avut loc două schimbări fonetice, petrecute în aceleași condiții fonetice, una în epoca de formare a românei, iar alta tîrzie, și că, dintre ele, numai prima a fost o africativizare a unor ocluzive. Că lucrurile stau așa cum spunem noi rezultă nu numai din faptele pe care le-am invocat în articolele pomenite, dar și din faptele pe care ni le relevă însuși R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, p. 52—56 (ediția 1968, p. 372—375): exemple cu pronunțarea *č* și *ǵ*, care se găsesc la C. Ucuta, la românii din Albania, la

cei din Vlahoclisura, Serres și Samarina, la românii de pe Muntele Olimp, la cei din Avdela și la Sărăcăciani. Este adevărat că unii din acești macedoromâni sînt, la origine, dacoromâni (pentru cei din Samarina vezi O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 337), și că alții au avut la origine o poziție intermediară între macedoromâni și dacoromâni (vezi mai jos, IV, cap. II, § 14). Dar pare foarte probabil că și alți macedoromâni n-au prefăcut pe *č* și *ğ* în *ț*, *đ*, în condițiile arătate, și că prezența africatelor *č* și *ğ*, în unele graiuri macedoromâne, în locul africatelor *ț* și *đ* se explică prin absorbirea de către macedoromânii cu *ț*, *đ* a unor macedoromâni cu *č*, *ğ*. Rosetti recunoaște deci, începînd de la apariția în volumul al IV-lea al operei sale, că pronunțarea *ț* și *đ* în cazurile discutate este recentă (p. 53 și 55)¹. Afirmările sale se referă numai la dialectul macedoromân, dar, desigur, autorul le consideră valabile și pentru cel meglenoromân. Dacă trebuie deci să se admită o diferențiere lingvistică străveche între dacoromână și istroromână, pe de o parte, și macedoromână și meglenoromână, pe de alta, ea trebuie întemeiată pe alte fapte. Este adevărat că cercetătorii pomeniți au apelat și la alte fapte în acest scop. Astfel, Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 238 și 239) își întemeiază ipoteza sa și pe dispariția lui *n* intervocalic în cuvinte ca dacor. *griu* și istror. *gräv* (< lat. *granum*) și păstrarea aceluiași *n* intervocalic în macedor. *girnu* și *gärnu* și în meglenor. *gron*, precum și pe dispariția lui *v* din *voi* „vreau“ la dacoromâni. Iar Rosetti (*Recherches*, p. 123—124) invoca, pe lângă fenomenul în discuție, și faptul că în macedoromână cuvinte ca *arină*, *cunună*, *serin* etc. sună *arină*, *curună*, *serin*. Dintre aceste fapte, numai cele luate în considerație de Philippide pot fi însă invocate în sprijinul unei vechi diferențieri între dacoromâni și istroromâni, pe de o parte, și macedoromâni și meglenoromâni, pe de alta, căci formele *arină*, *curună*, *serin* etc. se găsesc și în Crișana, Maramureș și Ardealul de la nord de Mureș, cum vom vedea mai departe (III, cap. III, A, § 6, a).

§ 4. O teză cu totul nouă, în privința vechimii diferențierii dialectale a românei, a exprimat Ernst Gamillscheg în lucrările sale despre originea limbii române și a poporului român, amintite mai sus, cap. IV, § 17. Gamillscheg a plecat de la fapte de ordin lexical, cunoscute de mai înainte, dar neglijate de lingviști pînă atunci, ori de cîte ori se discutase problema originii românilor. Utilizarea lor i-a fost prilejuită de apariția primelor volume ale *Atlasului lingvistic român*. Învățatul german a susținut, între altele, că diferențierea dialectală dintre munteni pe de o parte și ceilalți dacoromâni pe de alta este, în unele cazuri, extrem de veche, ea urcînd pînă în epoca latinei populare și reducîndu-se deci la o diferențiere dialectală a latinei populare. Teza sa este dealtfel valabilă și pentru dialectele din sudul Dunării, care se clasifică, după aceleași criterii, tot în două ramuri, corespunzătoare celor dacoromâne. Dar Gamillscheg n-a adus în sprijinul tezei sale un material prea bogat, iar pe de altă parte, avînd o imaginație neînfrînată, care se remarcă chiar în lucrările sale din tinerețe, ca *Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, Wien, 1913, a admis și existența unor fenomene

¹ Lingvistul bucureștean combate acum din părerea lui Densusianu (p. 54) numai afirmația că „tratamentul *ts* din aromână provine din *c*, prin evoluția fonetică“. Din ce spusesse mai înainte și din ce va spune la p. 55 despre *đ* reiese că Rosetti nu poate admite o „evoluție fonetică“, din cauză că pronunția *ț* și *đ* a venit din neogreacă.

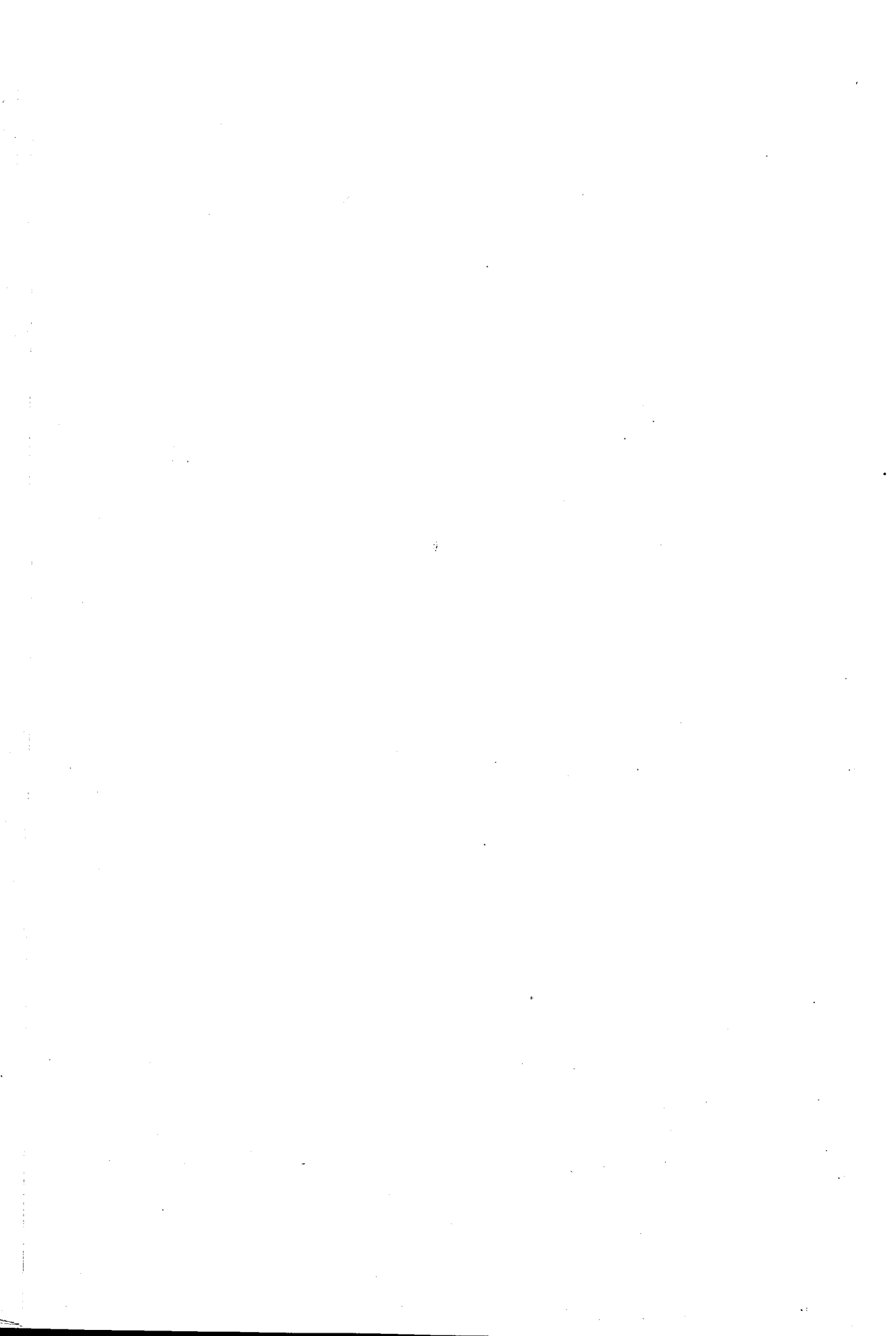
latinești populare care realmente n-au existat și a tras din toate aceste fapte concluzii necorespunzătoare realității. Teza vechimii acestor diferențieri dialectale a fost combinată de el cu teza deja discutată de noi (cap. IV, § 17), conform căreia dialectele (și subdialectele) limbii române se explică prin faptul că populația a fost concentrată, în cele mai vechi timpuri de existență ale românei, în câteva regiuni nucleee. Dar învățatul german are dreptate când susține originea latinească populară a unora din diferențele dintre dialectele române de azi (vezi mai jos, II, cap. II, § 9).

Am văzut mai sus (cap. IV, § 17) că teoria regiunilor nucleee a fost acceptată și de elevul lui Gamillscheg, Günter R e i c h e n k r o n, precum și de Emil P e t r o v i c i. Dar Petrovici se deosebește radical de cei doi cercetători germani prin faptul că distinge mai multe vetre, prin faptul că le situează exclusiv în zonele muntoase (numai vatra munteană a fost la început, după el, pe Dunăre) și prin faptul că situează foarte târziu apariția acestor vetre și deci diferențierea dialectală a românei (în special a dacoromânei). Am văzut mai sus (§ 2) că mai toți lingviștii români se caracterizează prin respingerea ideii despre o mare vechime a diferențierii dialectale a românei. Aceasta se observă în special la P e t r o v i c i, la care ideea a căpătat o formă extremă. După ce, în *Siebenbürgen*, I, p. 309—318, a admis că diferențierea dialectală a dacoromânei ar fi început în secolele al XI-lea și al XII-lea, în *LR*, III, 1954, nr. 5, p. 16—17 (în cadrul articolului *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, p. 5—17), s-a fixat la părerea că procesul în discuție ar fi avut loc începând din secolul al XV-lea. Diversele mijloace de care dispunem pentru a stabili cronologia schimbărilor lingvistice ne arată însă că numeroase diferențe dintre dialectele române sînt mai vechi: unele, din perioada de după secolul al X-lea, altele, din perioada de formare a limbii române și din perioada de pînă în secolul al X-lea, altele, chiar din epoca latină, așa cum a susținut Gamillscheg.

S-ar fi impus să discutăm aici și originea locală a diverselor dialecte ale limbii române (între care înțelegem și dialectele dacoromâne și macedoromâne). Dar, întrucît faptele de limbă pe baza cărora se poate rezolva problema vor fi tratate în subdiviziunile II, III și IV ale lucrării de față, lăsăm pentru aceste subdiviziuni ale lucrării discutarea problemei. Aici vom spune numai că nu trebuie să proiectăm în mod obligatoriu în trecut grupările de astăzi ale dialectelor române și să admitem că întotdeauna ele au fost grupate ca astăzi; trebuie să ne întrebăm dacă în trecut unele dialecte dacoromâne n-au avut mai multe asemănări decît au astăzi cu unele dialecte din sudul Dunării. Nouă ni se pare că tocmai aceasta a fost situația în trecut a dialectelor dacoromâne de la nord și vest de Carpați: ele au păstrat pînă astăzi o mulțime de asemănări cu dialectele suddunărene — și nu numai în conservarea unor faze mai vechi ale limbii, dar și în ce privește inovațiile —, încît trebuie să concludem că, în epoca latinei populare și încă multă vreme după aceea, comunitățile lingvistice suddunărene se găseau în imediata vecinătate a comunităților lingvistice dacoromâne. Evident, constatarea, făcută deja de unii lingviști (vezi II, cap. II, § 10; III, cap. II, § 6—7, și IV, cap. II, § 11—15), este susceptibilă de interpretări deosebite și cercetătorii trebuie să manifeste toată grija de a nu trage concluzii greșite.

PARTEA A DOUA

LATINA DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE
(de la începuturile latinei populare
până în secolul al V-lea)



CAPITOLUL I

CUCERIREA DE CĂTRE ROMANI A TERITORIULUI ROMĂNESC PRIMITIV. ROMANIZAREA ȘI CREȘTINAREA POPULAȚIEI TRACODACICE DE PE ACEST TERITORIU

§ 1. Nașterea (formarea) limbii române și a poporului român a avut loc la începutul evului mediu ; dar ea n-ar fi avut loc dacă nu s-ar fi petrecut mai înainte cucerirea tracilor și dacogeților de către romani și înlocuirea limbii tracodacice cu limba latină. Așadar, înainte de a studia formarea limbii române și a poporului român, trebuie să studiem acest proces istoric și lingvistic, care stă la baza lui. Vom vedea de altfel că însăși granița în timp între limba latină și limba română este greu de stabilit și că cele două procese nu se pot separa net. Dar aceasta nu înseamnă că ele nu sînt două procese distincte.

Începînd din a. 35 î.e.n., Octavian Augustus a subjugat definitiv pe iliri, vindelici, reti, norici și carni și pe celții din Alpi. Între anii 12 și 10 î.e.n., acest împărat a extins hotarele provinciei Dalmația pînă la Dunăre. Începînd din anul 9 e.n., romanii au dus război cu panonii. În anul 5 e.n., Pannonia apare ca provincie romană, sub același guvernator ca și Dalmația (vezi A. Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 278—279). În anii 102—107, provincia aceasta a fost divizată în Pannonia Superior și Pannonia Inferior. Sub Dioclețian (284—305), Pannonia Inferior a fost împărțită în următoarele două dieceze : Pannonia Valeria, dintre Dunăre și lacul Balaton, și Pannonia Savia, dintre Dunăre și Sava. Romanii au făcut prima campanie împotriva populațiilor de la nord de Macedonia în anul 74—73 î.e.n., avînd ca bază Macedonia ; această campanie n-a dus la cuceriri noi. Se pare că, în anul 29 î.e.n., a fost cucerită toată regiunea dintre Balcani și Dunăre, fiind încorporată imperiului sub numele de Moesia. Au fost cucerii atunci tracii din această regiune : tribalii, mesii, geții, serdii și merdii, și a fost devastată țara celorlalți traci (P h i l i p p i d e, *ibid.*, p. 279). Odată cu tracii au fost cucerii (a. 29 î.e.n.) și dardanii, care erau, probabil, un trib iliric, apoi bastarnii (germani) și sciiții (iranieni), care trecuseră în Mesia, pentru a se așeza acolo, precum și unele popoare de origine obscură, ca obulensii și oitensii, care trăiau alături cu geții, în Scythia Minor. Totuși, la a. 27 î.e.n., provincia Moesia nu se găsește în lista provinciilor romane : ea a fost constituită ca provincie după aceea, pînă la a. 5 e.n., cînd apare întia oară în izvoare ca provincie romană (P h i l i p p i d e, *op. cit.*, p. 279—280). Teritoriul dintre Balcani și Dunăre, pînă la Marea Neagră, a fost cucerit de Claudiu în anul 46. Dar stăpînirea romană în Dobrogea s-a întărit în ultimii ani ai lui Augustus, cum rezultă din operele *Tristia* și *Ex Ponto*, scrise de poetul roman Ovidiu în timpul exilului său la Tomis (între anii 9—18 e.n.) (vezi Radu V ul p e, *Din istoria Dobrogei*, II,

București, 1968 — operă colectivă — , p. 37—40). În anul 86 e.n., sub Domițian, Mesia a fost divizată în două provincii: Moesia Superior și Moesia Inferior (vezi și A. von P r e m e r s t e i n, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, în *Jahrbuch des österr. arch. Instituts*, I, p. 171, V. P â r v a n, *Histria*, IV, București, 1926, p. 14, și Radu V u l p e, *Hist. ancienne de Dobroudja*, p. 1—11). Provincia Tracia în care se găsește orașul Serdica, a fost constituită, sub Claudiu, în anul 46 sau în anul 47 e.n., poate chiar sub Domițian, în anii 69—79 (*op. cit.*, p. 280).

În anul 9 e.n., romanii pun stăpînire pe teritoriul riveran din fața Mesiei, de la Olt la Nistru, supunînd pe bastarnii, pe geții și pe celții (Britolagae) care locuiau pe malul Dunării¹. Înainte de anul 5 e.n., romanii au început să năvălească pe teritoriul dacic și, pe la a. 9 e.n., dacii erau dispuși să li se supună. Deoarece dacii de la nord de Dunăre continuau să năvălească în Mesia, Domițian i-a atacat (anii 85—90 e.n.), dar a trebuit să încheie o pace rușinoasă. Abia Traian a pus capăt acestor stări de lucruri și a cucerit țara dacilor după două războaie grele, încheiate în vara anului 106 (cf. C. D a i c o v i c i u, *O nouă diplomă militară din Dacia*, în SCIV, IV, 1953, p. 546). Dacia a fost transformată în provincie romană în 107 e.n. În vederea apărării graniței imperiului, romanii au instalat garnizoane pe malul drept al Dunării și au clădit cetăți care au devenit în curînd orașe. Viața romană se concentrează în special în aceste orașe de pe Dunăre. Dar, cu vremea, se ridică orașe și în interior, pe marile drumuri de circulație: Scupi, Naissus, Serdica etc. Aceste orașe vor deveni centrele de romanizare a teritoriului mesic. Dacia a fost stăpînită de romani pînă la 271, deci abia 165 de ani. Dar trebuie să admitem că ea a fost repede romanizată. Clasa superioară a dacilor a fost, desigur, distrusă sau izgonită. Populația satelor și a orașelor pare, de asemenea, să se fi rărit în timpul războiului, căci Eutropius spune (8, 6, 21): „Trajanus victa Dacia ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum translulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebalii viris fuerat exhausta“. Cercetările moderne confirmă într-un fel această afirmație: în Dacia, au fost aduși oameni din alte provincii ale imperiului. Nu trebuie totuși să credem că pe teritoriul provinciei n-au rămas să locuiască în continuare daci. Cercetările arheologice recente, ca și prezența elementelor lexicale dacice în graiurile dacoromâne, dovedesc existența dacilor în Ardeal, Oltenia și Banat. Orașele ca Ulpia Trajana și Apulum, poate și altele, ne-au lăsat numeroase inscripții latine și morminte foarte bine executate. Orașele Ulpia Trajana, Apulum, Napoca și Potaissa au obținut dreptul italic și scutire de impozite. Atenția acordată provinciei se explică și prin minele de aur, sare și fier, precum și prin carierele de marmură din Ardeal, a căror exploatare a fost organizată. Au venit în Dacia numeroși funcționari ai administrației mineritului, muncitori, militari, negustori. Este necorespunzătoare realităților afirmația lui N. I o r g a (*Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, Bucarest, I, 1915, p. 5—9) că Dacia s-a romanizat, ca și Illyria

¹ Sarmatii ocupaseră cîmpia getică de prin secolele: al II-lea — I î.e.n. Vezi între altele Gheorghe B i e h i r, *Relations between the Sarmatian and the free Dacians*, în volumul colectiv *Relation between the autochthonous Population and the migrattons Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 53—63.

și Moesia, înainte de cucerirea romană, prin niște presupuși țărani italici, care ar fi migrat din Italia în nordul Peninsulei Balcanice și în Dacia, în căutare de pământuri (vezi observațiile lui P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 833—840).

Sub Aurelian (270—275), care a părăsit Dacia, în 271, s-a creat provincia Dacia suddunăreană, din părți ale provinciilor Moesia Inferior și Moesia Superior. Ea cuprindea Dacia Ripensis, pe lângă Dunăre, și Dacia Mediterranea sau Dardania, la sud. Sub Dioclețian, din Moesia Inferior a fost desființată provincia Scythia Minor, actuala Dobrogea. Cu puțin înainte de 386, Dacia Mediterranea a fost împărțită între Dacia Inferior și Dardania. La 395, când Imperiul Roman se împarte în două imperii, cel de apus și cel de răsărit, Dalmația (fără Praevalis = regiunea orașului Scodra) și Panoniile au fost repartizate la imperiul de apus, iar celelalte provincii dunărene, la imperiul de răsărit. În 427 sau 438, Panoniile — cît nu erau stăpînite de huni — au fost cedate Imperiului de răsărit. Toate provinciile dunărene se găseau sub conducerea unui praefectus praetorio Illyrici, cu reședința la Sirmium.

Stăpînirea romană în cele două Mesii și în Dacia a avut ca urmare o schimbare a structurii societății din aceste provincii: a dus la crearea unei vieți orășenești, care lipsea pînă atunci tracodacilor, — aceștia nu depășiseră stadiul de organizare al democrațiilor militare, — și, odată cu aceasta, la instaurarea unor relații sclavagiste în economia urbană și rurală. Se stabilesc acum relații de schimb între negustorii de limbă latină și localnici, relații favorizate de drumurile construite de romani și de apariția vieții orășenești.

Dacă stăpînirea sclavagistă romană durează, în Dacia, pînă la 271, cînd goții ocupă provincia, care le fusese cedată, în sudul Dunării, ea durează pînă la 602, cînd încep să năvălească slavii în Peninsula Balcanică. Este însă probabil că, în secolul al III-lea și mai ales în secolul al V-lea, regimul sclavagist a dispărut în cele mai multe din orașele mesice. La nordul Dunării, stăpînirea goților, apoi cea a hunilor și, în cele din urmă cea a gepizilor, organizați tribal, favorizează revenirea la orînduirea gentilică, dar, desigur, în cadrul populațiilor autohtone, nu se mai reconstituie vechile triburi¹. Pe teritoriul de formație a limbii române și a poporului român se stabilesc, desigur, și mulți iliri și mai ales greci. Populația de la țară rămîne o populație de păstori și agricultori. Cașul dardanic, *caseus dardanicus* (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, I, p. 845), era cunoscut în lumea antică.

§ 2. Nu știm cît de repede s-a romanizat populația mesică și dardanică din sudul Dunării. Foarte probabil, o mare parte se romanizase deja pînă în secolele al III-lea — al IV-lea, cum arată numărul mare de episcopi creștini de limbă latină din aceste provincii (vezi M i h ă e s c u, *Limba latină*, p. 35—36), și numărul mare de împărați originari din aceste provincii. Dintre populațiile de limbă latină din care se va forma mai tîrziu poporul românesc

¹ Pentru stăpînirea acestor popoare în Dacia și relațiile lor cu populația autohtonă vezi Gheorghe Diaconu, *On the socio-economic relations between natives Goths in Dacia*, în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 67—75, Ion Ionită *The socio-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian Area*, *ibid.*, p. 77—89, Suzana Dolinescu Ferche, *On socio-economic relations between Natives and Huns at the Lower Danube*, *ibid.*, p. 91—98, Radu Harhoiu, *Aspects of the socio-political situation in Transylvania during the 5-th century*, *ibid.*, p. 99—111, și Kurt Horedt, *The Gepidae, the Avars and the romanian Population in Transylvania*, *ibid.*, p. 111—122.

s-au ridicat mulți împărați, începând din secolul al III-lea și pînă în al VI-lea ; 20, dacă socotim și pe cei originari din Pannonia Inferior, care se cuprindea și ea în parte în teritoriul românesc primitiv (vezi *Philippide*, *Orig. rom.*, I, p. 3—5, și *Mihăescu*, *op. cit.*, p. 33). Dintre ei sînt de pomenit Gallienus (253—268), — care era de neam dac și, după cît se spunea, din familia lui Decebal, — Aurelian (270—275), Galeriu (292—311), Constanțiu I (292—306), Constantin cel Mare (306—337), Iulian (355—363), Iustin I (518—527) și Iustinian (527—565). În secolele al III-lea — al VI-lea, s-au ridicat, de pe teritoriul pe care mai tirziu se va forma poporul român, și cîțiva scriitori de limbă latină (vezi *H. Mihăescu*, *op. cit.*, p. 45—46) : Palladius din Rațaria, fost multă vreme episcop, autor al unei scrieri polemice împotriva episcopului de Milan Ambrosius (340—397) ; episcopul arian Auxentius din Durostorum (a doua jumătate a secolului al IV-lea), fost ucenic al lui Wulfila (311—383), autor al lucrării *Epistolă despre credința, viața și moartea lui Wulfila* ; Maximus, născut în Mesia sau Dacia, pe la anul 359 (a compus pe la 383 o *Dissertatio* împotriva aceluiași Ambrosius) ; episcopul Niceta din Remesiana (aproximativ 330—414), autor al cîtorva scrieri religioase, printre care și imnul *Te Deum*¹ ; Joannes Maxentius, probabil originar din Scythia Minor, a trăit în această provincie și a murit înainte de 534 ; Marcellinus Comes, care s-a născut în Illyricum, a devenit cleric în 527 și a trăit mult timp la Constantinopol (e autorul unei cronici despre evenimentele anilor 534—548) ; Iordanis, alan sau got de origine, care a trăit și a scris în Moesia Inferior, poate la Marcianopolis sau Tomis, autor al mai multor opere istorice, terminate în 551.

Dar aceasta nu însemnează că, pînă în secolele al V-lea și al VI-lea, s-a romanizat toată populația mesică și dacică. *D. Cankova-Petkova* (*La survivance du nom des Besses au Moyen-Âge*, în *Linguistique balkanique*, VI, 1963, p. 93—96) a arătat, după alții, că limba tracodacică, numită limba bessilor, se mai vorbea în secolul al VI-lea și chiar al VII-lea (vezi și *I.I. Rusu*, *Limba traco-dacilor*, ed. a III-a, București, 1967, p. 172—174). Păstrarea cultului unor zei traci, ca Sabazius, pînă în această vreme (astfel împăratul Justin fusese în tinerețe un adorator al lui Sabazius), indică de asemenea acest lucru. Este sigur că și în Dacia s-a romanizat o mare parte din populația autohtonă (cum am arătat mai sus, I, cap. IV, § 10—12, mai toată această populație a rămas acolo și după 271) ; căci descoperirile arheologice atestă aici o civilizație romano-bizantină unitară : aspectele culturale Bratei, Ipotesti-Cîndești, Costișa-Botoșana, Berea-Ciumești. Trebuie să admitem deci că, pînă în secolul al VI-lea, dacii liberi din Crișana de vest, din Maramureș, din Carpații moldovenești de la nord de Brețcu, și din Muntenia de nord-est s-au romanizat în mare parte. Aceste populații au învățat limba latină în faza ei de transformare spre română.

Romanizarea Mesiei și a Daciei nu se explică prin faptul că, geografic, aceste provincii ar fi fost orientate spre Roma. Atît Mesia cît și Dacia sînt mai aproape de Constantinopol decît de Roma. Dar, din momentul în care lumea tracodacă negrecizată a căzut sub stăpînirea romană, ea nu putea

¹ Episcopul de Tomis, Theotimos (392—402), după cît se pare, de origine scită, care a predicat creștinismul la goți și huni, era și scriitor religios și filozof, dar de limbă greacă.

avea altă soartă decît aceea a romanizării, oricît de departe ar fi fost capitala imperiului. După mutarea capitalei imperiului la Constantinopol, deci pe un teritoriu de limbă greacă, teritoriul mesodacic — în special cel mesic, cuprins între limitele imperiului — trebuia să fie, mai mult decît pînă atunci, subordonat influenței Constantinopolului, adică în fond influenței Egeii și Asiei Mici. Dar această influență se exercita utilizînd limba latină ca mijloc de comunicare.

§ 3. Regimul sclavagist instaurat pe teritoriul de formație a poporului român a suferit o grea lovitură nu numai prin părăsirea Daciei de către romani, fapt care a permis, pe teritoriul fostei provincii, revenirea la regimul gentilic și crearea unor obști sătești. În regiunile din sudul Dunării, regimul sclavagist avea să fie zdruncinat în același secol și de alte evenimente.

Veacul al III-lea a fost un veac de criză pentru tot Imperiul roman. Pretutindeni, în urma atacurilor barbarilor și a războaielor interne, orașele sînt distruse, iar cetățenii sînt masacrați. Chiar satele au fost pustiite atunci. Călătoriile au devenit primejdioase. Relațiile dintre diferitele regiuni ale imperiului se dezorganizează. Schimbul dintre provincii scade. Întreprinderile mari și mici se prăbușesc. Atelierele de meșteșugari lucrează de acum numai pentru piața locală. Clasa mijlocie, orășenească, pe care se întemeia statul roman, a fost în mare parte distrusă. În ce privește Dacia, care a fost lăsată atunci pradă barbarilor, viața orășenească a fost distrusă cu totul. Dar distrugerea orașelor și prăbușirea producției de mărfuri îngreuiiau mult întreținerea armatei. Restabilirea păcii și a ordinii sub Dioclețian și sub alți împărați n-a putut redresa complet Imperiul roman. Pentru întreținerea armatei și a funcționarilor, împărații au mărit, chiar din secolul al IV-lea, impozitele și au făcut să fie percepute cu mai multă rigoare. Ei cereau furnituri, alimente, veșminte, cazare și transporturi. Dar marii proprietari erau și marii funcționari care percepeau impozitele. Pe de altă parte atacurile popoarelor migratoare de peste graniță și ale răsculaților sau hoșilor făceau nesigură averea personală, așa încît era nevoie de o întăritură pentru refugiu — castelul, curtea, cetatea. În aceste împrejurări, numai proprietatea mare era rentabilă. Micii proprietari, fără apărare și supuși unor impozite prea mari, nu-și puteau pune proprietatea în valoare și nici nu puteau ține piept concurenței marilor proprietari sau atacurilor barbare. Micii proprietari de la țară își părăseau domeniile, stabilindu-se în altă parte; alții încercau să se salveze punîndu-se sub protecția unui mare proprietar. Mulți își ipotecau bunurile și sfîrșeau prin a fi deposedați. Alții cedau pămîntul sau îl vindeau, cu condiția de a-l închiria ei înșiși. Vechii coloni, adică arendași de pămînt, duc și ei o viață cu mult mai grea decît înainte. Datoriile lor creșteau, iar proprietarii moșilor căutau să-i lege și pe ei de pămînt, cu atît mai mult cu cît ei nu aveau pămîntul lor. Mai tîrziu, legarea colonilor de pămînt devine lege. Constituția imperială din anul 332, a lui Constantin cel Mare, oprește mutarea colonilor, de pe o proprietate pe alta. Această constituție nu se referea numai la colonii proveniți din arendași, ci și la cei proveniți din oameni liberi. Colonalul devine cu alte cuvinte, forma generală a raporturilor de producție agricolă. Începînd din veacul al IV-lea, se vor distinge mai multe categorii de coloni: *inquilini*, *adscripticii*, *originarii*, *tributarii*. Ei erau liberi ca persoană, adică aveau drep-

tul de a se căsători, de a face comerț, dar erau sclavi (robi) ai pământului¹. Astfel, economia de schimb a fost înlocuită cu economia locală, în natură. În Apus apar primele manifestări ale regimului feudal, deși regimul feudal propriu-zis începe cu mult mai târziu. Desigur că tot așa au stat lucrurile și pe teritoriul romanizat din sudul Dunării, care aparținea imperiului. Probabil, ca și în Apus, și pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării, mulți coloni au devenit șerbi. Situația se agravează în regiunile noastre mai ales în secolele al IV-lea și al V-lea, când se rup legăturile pe uscat ale Peninsulei Balcanice cu vestul romanic (din cauza stăbilirii hunilor în Panonia). Ea se agravează pentru Imperiul de apus în veacul al V-lea, când Imperiul de apus este cucerit de „barbari”². În acest veac, viața orășenească decade și pe teritoriul de formație a poporului român, din sudul Dunării. „Ruralizarea” orașelor din teritoriul de limbă latină de la Dunărea mijlocie și de jos a avut ca urmare încetarea inscripțiilor în orașele din aceste regiuni, la sfârșitul secolului al III-lea în unele provincii (în Dacia la 268, în Moesia Inferior, la 287) și la sfârșitul secolului al IV-lea în altele (în Pannonia Inferior, la 377, anul invaziei hunilor, în Dardania, la 372; în Moesia Inferior, la 392; dar în această provincie, ele reapar în secolul al VI-lea, pe vremea lui Iustinian; vezi Philippide, *Orig. rom.*, I p. 406, și mai ales H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 29 și 44).

Toate aceste evenimente au urmări mari asupra dezvoltării limbii latine de pe teritoriul mesodacic. Limba latină începe, de prin secolul al III-lea, a se transforma și în regiunile respective într-o altă limbă, limba română. Dar, în secolele al IV-lea și al V-lea, transformările nu sînt mari, pentru că încă se menține o viață romană intensă în teritoriul mesodacic, iar populația din Dacia, datorită contactelor pe care le mai avea cu populația din sudul Dunării, contacte indicate și de faptul că monedele de aramă romane pătrund în secolul al IV-lea la nordul Dunării (ele au fost descoperite în tezaure, care cuprind și monede de argint, bătute înainte de 271), vorbea încă o latină destul de curată. De aceea vom situa ceva mai târziu, — prin secolul al V-lea —, epoca în care începe procesul de formare a limbii române.

§ 4. Creștinismul se răspîndise pînă în secolul al IV-lea și în orașele din Moesia Superior și Moesia Inferior (vezi V. Părvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 9—14); dar răspîndirea lui în masele de la sate are loc începînd din secolul al IV-lea, când el devine o religie protejată și oarecum oficială (vezi *ibid.*, p. 29—73). Și, întrucît pasajele din poeziile lui Paulinus din Nola, relative la activitatea de misionar a lui Niceta din Remesiana, se referă, cum a dovedit D. M. Pîpîdi, *Niceta din Remesiana și originile creștinismului daco-roman*, în volumul său de *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967, p. 497—516, la populațiile rustice din Dacia suddunăreană, acest episcop trebuie

¹ Pentru faptele istorice din Imperiul roman, din secolele al III-lea — al IV-lea, vezi *Istoria universală*, III, București, 1960, p. 47—50. În expunerea noastră privind schimbările din imperiu, am urmat cîteodată de aproape cele spuse de W. von Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, Paris, 1934, p. 24.

² Se spune de obicei că „barbarii” au redus la șerbie pe localnici, în momentul cuceririi. Precum s-a văzut din cele spuse mai sus, șerbia exista de mai înainte în imperiu. Așa se face că ea se întîlnește și în Imperiul bizantin, care n-a fost cucerit de „barbari”.

considerat ca unul dintre cei ce au creștinat pe unii din strămoșii suddunăreni ai românilor. Numărul episcopatelor de pe teritoriul pe care mai târziu se va forma limba română este destul de mare — se ridică la circa 20: Naissus, Sirmium (ambele în Moesia Superior), Marcianopolis (Moesia Inferior), Tomis, Odessos, Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta Prista, Nicopolis, Oescus, Castra Martis, Ratiaria și Aquae (toate în Dacia Mediterranea), Remesiana, Viminacium, Margum, Singidunum (toate în Moesia Superior). Savaria, Scrabantia și Carnuntum în Panonia. Iustinian pune mai toate episcopatele din Moesia Superior sub jurisdicția episcopului primat de la Justiniana Prima (Taurusium) (vezi *Corpus Juris Civilis*, Novella XI). Cele mai multe dispar însă în epoca lui Iustinian sau după aceea, până la mijlocul secolului al VII-lea.

Nu știm intrucît creștinismul pătrunsesse în orașele Daciei pînă la 271 e.n.¹. Informațiile date de Tertullian și Origene asupra creștinării dacilor nu sînt veridice (vezi și cele spuse de P i p p i d i, în articolul *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului daco-roman*, din același volum, p. 481—496). Monumentele dacice, epigrafice și arheologice, considerate de unii învățați, printre care și Pârvan, drept creștine, nu prezintă acest caracter. Că în orașele dacice erau și creștini este probabil; dar unele fapte ne îndeamnă să admitem că acești creștini veniseră din Orient. Creștinismul a pătruns și în Dacia, ca religie a maselor, în secolul al IV-lea, dar mai ales al V-lea (vezi mai sus, I, Cap. IV, § 11). Mai întii cuceririle lui Constantin cel Mare pe malul stîng al Dunării duc la stabilirea unor creștini în zona cucerită. La puțin timp după Constantin cel Mare se creștinează și goții din Moldova și Muntenia, prin acțiunea lui Wulfila. Convertirea la creștinism a vizigoților a avut loc după stabilirea lor în Peninsula Balcanică, la 376. Dar creștinismul a pătruns în Dacia și mai târziu, prin relațiile de tot felul pe care populația de limbă latină de acolo le avea cu cea din sudul Dunării. Dovezile arheologice ale creștinării pentru secolele al IV-lea — al VI-lea nu lipsesc. La Sucidava (Celei), Dierna (Orșova) etc. avem chiar bazine. Pentru vremea lui Iustinian, care a recucerit și el malul stîng al Dunării, avem și dovezi de ordin literar: el subordonează primatului de la Justiniana Prima și două centre bisericesti de pe malul stîng al Dunării, Recidiva și Litterata.

Se afirmă de obicei că strămoșii românilor au primit un creștinism de origine latină. Dovezile acestei afirmații sînt constituite de faptul că terminologia creștină din limba română este de origine latină și de faptul, invocat și în *Istoria României*, I, p. 362, că obiectele de cult creștin, din perioada respectivă, descoperite în Dacia, prezintă analogii cu cele din Illyricum, în special din Panonia, chiar cu cele din Italia. Socotim însă că, în această privință, se face greșeala de a se admite o mare deosebire inițială între creștinismul latin și cel grecesc. Creștinismul era încă același pe tot întinsul Imperiului roman; încă nu se ajunsese la deosebirile de mai târziu, caracteristice celor două biserici. Mai întii, din punct de vedere al culturii materiale, Illyricum nu era o regiune tipic italică. Cum e firesc pentru o regiune vecină cu teritoriul de limbă greacă, aici se exercitau și influențe culturale venite de pe

¹ Pentru expunerea care urmează, am folosit *Istoria României*, I, p. 629—637 (autorul acestui pasaj: M. Macrea).

teritoriul grec și grecizat. Em. C o n d u r a c h i (*Monumenti cristiani nell' Illyrico*, în *Ephemeris Dacoromana*, IX, 1940, p. 1—118) a arătat că Illyricum prezenta o arhitectură bisericească de origine orientală (microasiatică). În ce privește argumentul lingvistic al originii latine a creștinismului român, nu se poate tăgădui că terminologia creștină din limba română este de origine latină; dar aceasta nu înseamnă că misionarii n-au putut fi și greci care vorbeau latina; acești misionari, adresându-se unor oameni de limbă latină, trebuiau să vorbească latina și să adopte terminologia creștină uzuală în latină. Rămâne deci să se cerceteze dacă, în terminologia creștină de origine latină, din limba română, nu găsim și elemente care să se explice prin limba greacă. După câte a arătat chiar P â r v a n, *op. cit.*, p. 195—201, nu trebuie să uităm și un alt lucru: creștinismul își găsea chiar pe teritoriul de limbă greacă și o exprimare în latină; așa că terminologia caracteristică oamenilor de limbă latină ai bisericii, de pe teritoriul grec, putea să pătrundă pe teritoriul de limbă latină pe care mai târziu s-au format poporul român și limba română. Realitatea este că terminologia creștină din limba română nu este exact cea din limbile romanice din Apus. Strămoșii românilor au pierdut termeni ca *ecclesia* „biserică“ (în sens spiritual) și *diabolus* „drac“; la ei a rămas în uz numai *basilica* „biserică“ (lăcaș de cult); (la fel stă lucrul și cu suprasilv. *baselgia*); s-a impus *draco* „dragon“ (cu sensul de „diavol“, „drac“) (dar același sens îl are și alb. *drejk*, precum și prov. *drac*, ambele originare din același *draco*); la strămoșii românilor s-a impus (*dies*) *servatoria* în loc de *festa*, *Creatio* în loc de *Natale* „Crăciun“, *Rosalia* „Rusalii“ (pierdut de daco-români și reîmprumutat de la slavi: *Rusalii*) în loc de *Pentecosta*, **Florilia* „Florii“. Foarte probabil acești termeni se explică prin caracterul popular al creștinismului de pe teritoriul românesc primitiv, firesc la o populație care, în mare parte, se găsea în afara imperiului și n-a mai avut, începând din secolul al V-lea, decât temporar o organizație bisericească. Dar unii din acești termeni pot fi termenii proprii ai episcopilor din Moesia Superior, Moesia Inferior și Pannonia de sud-est, care au creștinat populația romanică din aceste provincii. În *Istoria României*, I, p. 633—634 — pasaj scris de M. M a c r e a — se afirmă că numai începând de pe la mijlocul secolului al V-lea, când năvălirile hunice în Peninsula Balcanică au întrerupt orice legături ale teritoriului mesodacic cu Occidentul latin, teritoriul mesodacic a intrat în sfera de influență (acolo se vorbește numai de sfera de interese economice) a Bizanțului. Aceasta înseamnă că, pentru M. Macrea, creștinarea strămoșilor românilor a avut loc numai în secolul al IV-lea, ceea ce ni se pare exagerat: creștinarea a avut loc, desigur, și în secolele al V-lea și al VI-lea. Presupunerea aceasta ni se pare plauzibilă, din moment ce admitem că teritoriul mesodacic a făcut parte și în secolele al V-lea și al VI-lea din zona de influență a Bizanțului; iar terminologia trebuia să fie cea latină, chiar dacă în zona respectivă se exercita acum și influența greacă. După *Istoria României*, I, p. 633, creștinismul populației de limbă latină de la nordul Dunării era unul popular; strămoșii românilor n-ar fi avut un „apostol“. Afirmația ni se pare justă, dar ea nu poate fi valabilă pentru populația de limbă latină din cele două Mesii: diverșii episcopi de acolo, printre care Niceta din Remesiana;

au desfășurat totuși o acțiune de misionarism, care ne dă dreptul de a-i considera apostoli ai strămoșilor românilor suddunăreni. La fel stau, probabil, lucrurile cu arhitectura din cele două Mesii, atât de apropiate de Constantinopol și Asia Mică. Este deci imposibil de crezut că, în Dacia, creștinismul era de origine italică și panonică. Aceasta poate fi just numai întrucât episcopii și misionarii din teritoriul mesodacic vor fi fost de origine italică, lucru încă nestudiat. Dealtfel caracterul constantinopolitan al unora din termenii religioși de origine latină din limba română a fost văzut de P. Kretschmer, care, după cit aflu din Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* București, 1911, p. 86—92 notele 397—401, a emis ipoteza dezvoltată apoi de Pârvan (*loc. cit.*) că lat. *basilica* „judecătorie“ a căpătat sensul de „biserică“ (clădire) la Constantinopol, în secolul al IV-lea (după ridicarea acestui oraș la rangul de capitală a Imperului roman). Pentru problemele ridicate de celelalte cuvinte creștine din română abordeate aici vezi mai jos, cap V, § 4¹.

¹ *Kirche, Dom, Münster* in *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, XXXIX (XIX), 1906, p. 539 ș.u.

CAPITOLUL II

DIALECTUL LATIN POPULAR DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE : (LUCANO-)MESODACICA

§1. Se impune acum să examinăm mai de aproape limba latină de pe teritoriul pe care s-a născut limba română și poporul român. Această limbă nu este chiar latina clasică, care ar trebui numită mai bine limba latină literară (de cultură sau scrisă), ci este așa-numita latină populară (în franceză, latin vulgaire; în germană, Vulgärlatein), adică limba marilor mase ale populației din acel teritoriu, limba populației cu mai multă sau mai puțină cultură, deci limba claselor mijlocii și de jos, în primul rînd negustori, militari, coloniști, funcționari, mai tîrziu și preoți, și în al doilea rînd robi și țărani. Această latină populară se vorbea și în celelalte părți ale Imperiului roman, și pretutindeni, din limba populațiilor venite din Italia, cum era la origine, ea a devenit și limba populațiilor autohtone, care au acceptat-o fie din nevoia de a se înțelege cu noii stăpînitori, fie pentru prestigiul pe care îl avea ca limbă a cuceritorilor și a unei culturi și organizații sociale superioare¹. Cu toate că limba aceasta caracteriza clasele mijlocii și de jos, ea nu era însă limba unei societăți primitive, adică gentilice și exclusiv rustice, și nu este deci perfect comparabilă cu graiurile populare din toate timpurile, deși se găsea în situația lor. În epoca gentilică și în epocile ulterioare, la populațiile organizate gentilic și în general la populațiile rustice, n-au existat decît dialecte tribale (de trib) sau teritoriale — grupate deja din epoca preistorică în limbi etnice —, iar nu limbi foarte unitare, de o circulație mai întinsă, utilizate de triburi și chiar de mai multe popoare, cum e cazul cu latina populară, care s-a impus și unor popoare străine, cucerite de romani. Limba latină populară era la început limba populației urbane și a unei părți din populația rustică și a devenit, pînă la urmă, limba întregii populații rustice din Imperiul roman, aceasta venită cît de cît în atingere cu cultura. Latina populară se găsea deci, în parte, în situația limbilor de cultură moderne, vorbite de marile mase burgheze și chiar de țărani și muncitori, și era și ea privită ca mijlocul de înțelegere al oamenilor din Imperiu. Dată fiind natura ei și aria ei de întrebuintare, latina populară nu putea apărea, ca și latina cultă (literară), decît într-un imperiu, adică într-o societate cu conducere centrală, alcătuită din mai multe popoare, o societate cu comerț intens, cu o viață orășenească intensă; căci numai un imperiu cu o mare întindere și numai o societate oră-

¹ Firește, latina populară a fost adusă, în provinciile cucerite mai tîrziu, nu numai din Italia, dar și din ale Imperiului roman, unde ea pătrunsese mai înainte.

șenească, cu un comerț intens, presupun o puternică circulație de la o regiune la alta, circulație care, alături de conducerea centrală, explică expansiunea limbii pe o arie atât de mare și menține unitatea ei relativă. Pe de altă parte, numai o asemenea societate presupune și o cultură superioară, cu o limbă literară vorbită și scrisă de intelectuali, limbă care să țină cât de cât în frâu graiurile maselor de vorbitori. Căci limba latină literară, vorbită și scrisă de intelectuali, influența într-o anumită măsură limba populară. Latina clasică și cea populară erau puțin deosebite una de alta, ele erau două variante ale aceleiași limbi. Pentru scriitori, ea nu constituia idealul lingvistic, acesta identificându-se cu latina numită de moderni clasică. Dar mulți scriitori erau puternic influențați de latina populară. Latina populară era limba uzuală a marilor mase și constituia deci un ideal pentru ele. Fiindcă acestea nu prea scriau, ea nu apare în scris pură, ci numai amestecată cu latina clasică. Ambele forme ale latinei constituie dialectele sociale ale aceleiași limbi. Existența unei limbi ca latina populară, ca de altfel și existența latinei clasice, stă deci în legătură cu regimul sclavagist, care se caracteriza nu numai prin imperiș și robie, dar și prin economia de mărfuri, adică prin viața comercială, orășenească, cu alte cuvinte, prin economia de schimb. Bineînțeles, latina populară stă în legătură directă nu cu regimul sclavagist, ci cu Imperiul și cu circulația mărfurilor, cu mijloacele de circulație din Imperiu, într-un cuvânt, cu suprastructura politică și cu producția din epoca sclavagistă. Producția și circulația mărfurilor au făcut posibil chiar statul sclavagist roman, care la rândul său a determinat natura și aria de extensiune a latinei populare.

Pentru a încheia cu această parte a expunerii noastre, consacrată definiției și numelui latinei populare, vom spune că socotim nepotrivite expresiile de tipul: romanică primitivă, romanică comună sau proto-romanică, întrebuințate de unii lingviști pentru a denumi latina populară târzie. Limba latină populară era considerată deja în antichitate ca o formă a latinei și era desemnată cu acest nume, așa că nu are rost să recurgem la expresii de tipul celor amintite pentru a denumi limbile neatestimate literar și reconstituite numai prin metoda comparativă.

Am vorbit mai sus de unitatea latinei populare pe întreg teritoriul pe care se vorbea. S-a crezut într-adevăr multă vreme că această limbă era aproximativ aceeași în tot Imperiul roman, că ea nu comporta dialecte, și într-o privință lucrurile stăteau așa; căci structura societății romane impunea o asemenea unitate. Pentru cercetătorii mai vechi, unitatea latinei populare părea a rezulta din chiar faptul că ea era limba de înțelegere a oamenilor din Imperiu. Dar cercetările de după 1910 au dus la concluzia că această formă a latinei prezenta și diferențieri dialectale însemnate, nu chiar așa de mari ca la graiurile populare, dar, în tot cazul, diferențieri dialectale. La drept vorbind, cercetările în această direcție nu sînt încă încheiate: nu s-a arătat, cu suficientă informație și cu suficientă înțelegere a faptelor, care erau dialectele latinei populare. Dar stadiul actual al lingvisticii romanice și latine permite aceasta. Pe noi ne interesează numai latina de la baza limbii române și se pune problema dacă ea alcătuia un dialect sau mai multe. Cercetările de după 1910 duc la concluzia că și ea era diferențiată regional. Totuși limba latină de la baza limbii române alcătuia o unitate net distinctă de latina de la baza altor limbi romanice. Asupra acestui lucru nu s-a insistat pînă azi; deosebirile

latinei de la baza românei față de latina de la baza altor limbi romanice nu căpătau în ochii cercetătorilor o importanță deosebită. Intemeindu-se pe menținerea sau dispariția lui *-s* și *-t* finali și pe alte câteva fenomene lingvistice, care sînt în special urmarea acestora, învățații au admis multă vreme mai ales două mari dialecte ale latinei populare: dialectul pireneno-alpin, vorbit în Peninsula Iberică, Franța, Sardinia, Italia de nord și Alpi (Reția), și dialectul apenino-balcanic, vorbit în Italia centrală și meridională, Dalmația, Panonia și regiunea Dunării de jos. Numele celor două dialecte au fost date de învățatul italian M. Bartoli (*Das Dalmatische*, I, col. 298, și *Introduzione alla neolingvistica*, Geneva, 1925, passim), dar teoria însăși este mai veche și e admisă azi de aproape toți romaniștii. În privința numelui dat dialectului apenino-balcanic, aș avea de obiectat că el ar trebui să fie numit apenino-balcano-carpatic sau apenino-carpatic, căci el se vorbea și în Dacia. Cele două dialecte, firește, trebuie distinse; dar ele trebuie considerate arii lingvistice sau grupuri de dialecte, nu dialecte, căci în cadrul lor avem alte diferențieri dialectale, dintre care cele mai de seamă, din domeniul vocalismului, au fost relevate de H. Lausberg (*Die Mundarten Südlukaniens*, Halle, 1939, p. XI, 81—86 și 190—192). Astfel, între latina de la baza românei și cea de la baza dalmatei și a dialectelor italiene centrale și de sud erau unele deosebiri importante, care ne pot da dreptul să vorbim de două dialecte sau de două arii lingvistice deosebite. Cel din Dalmația ar putea fi considerat la urma urmei, ca identic cu cel din Italia centrală și meridională (fără unele regiuni din Lucania și Calabria). Faptele fonetice mai însemnate, pe care se întemeiază această distincție, sînt tratamentele latinești populare ale vocalelor *î* și *ú* din latina clasică. Și trebuie adăugat că latina populară de la baza românei apare identică, din acest punct de vedere, cu latina populară care a dat limbii albaneze elementele ei de origine latină. Astfel, pe cînd latina populară din Italia meridională (cu excepția unei părți din Lucania și Calabria, cea de vest, unde *î* și *ú* au rămas *i* și *u*, ca și în Sardinia și o parte din Corsica), Italia centrală, Dalmația, Italia de nord, Reția, Franța, Spania și Portugalia prefăcuseră pe *î* în *é* și pe *ú* în *ó*, latina populară de la baza limbii române și din teritoriul în care se vorbea albaneza sau limba mai veche de la baza ei, anume dialectele ilirice, dintre Vrbas, Drina și nordul Albaniei, prefăcuseră numai pe *î* în *é*, nu și pe *ú*, care a rămas *ú*. Astfel avem lat. ci. *crista*, it. *cresta*, rom. *creastă*, alb. *kreshlë*; lat. cl. *piscis*, it. *pesce*, rom. *pește*, alb. *peshk*; lat. cl. *furca*, it. central *forca* (it. meridional *furca*), rom. *furcă*, alb. *furkë*; lat. cl. *lucta*, it. *lotta*, rom. *luptă*, alb. *luftë*; lat. cl. *palumbus*, v. it. *palombo*, rom. *porumb*, alb. *pëllumbë*; lat. cl. *plumbus*, it. *piombo*, rom. *plumb*, alb. *plump*; lat. *puleus*, it. *pozzo*, rom. *puț*, alb. *pus*; lat. *pulpa*, it. *polpa*, rom. *pulpă*, alb. *pullpë*; lat. *surdus*, it. *sordo*, rom. *surd*, alb. *shurt* etc.

I. Șiadbei (*Contribuții la studiul latinei orientale* (IV), *Asupra elementului latin din neogreacă*, SCL, XII, 1961, p. 495—513) a susținut, împotriva unor cercetători anteriori, că latina populară de pe teritoriul de limbă greacă posedă nu vocalismul latinei populare de la baza românei, ci pe acela de la baza italienei, galoromanice și iberoromanice, cu *î* și *ú* schimbați în *é*, respectiv *ó*, și că mai târziu vocalele *é* și *ó* au revenit la *i*, respectiv *u*. De aceea Șiadbei vorbește acolo de un dialect de nord sau dunărean

al latinei orientale și de un dialect de sud, aș zice egeo-asiatic, al latinei orientale. Pare însă curios ca latina populară din Grecia să fi mers cu cea din nord-vestul Romaniei, iar nu cu cea din teritoriul meso-dacic și dinaric. Se poate totuși presupune că latina populară din Grecia și Asia Mică se vorbea și în Sicilia; s-ar găsi astfel o punte de legătură a Romaniei occidentale cu Grecia și Asia Mică. Dar se mai poate face presupunerea că latina populară din Grecia avea trăsăturile celei din Sardinia și Africa. Căci prezența vocalelor *i* și *u* în cuvintele de origine latină din neogreacă care aveau vocalele latinești *i* și *u* se poate explica și ca o moștenire neîntreruptă a acestor timbre vocalice din antichitate și pînă astăzi.

Se pune problema dacă aceste diferențieri dialectale ale latinei populare existau din capul locului în această formă a latinei sau dacă ele s-au produs mai târziu. Pentru a rezolva problema trebuie să cunoaștem cronologia fenomenelor dialectale latinești populare, și a o rezolva înseamnă a rezolva problema nașterii latinei populare.

§ 2. Mai toți cercetătorii de pînă astăzi au admis că limba latină populară, cu caracteristicile ei deosebitoare față de latină clasică, s-a născut fie în ultimele secole ale republicii, fie în epoca imperială, prin transportarea latinei populare din Latium în Imperiu. Se admite mai ales că latina populară s-a separat de cea clasică începînd cu secolul I î.e.n., și mai ales prin secolele al II-lea și al III-lea e.n. Astfel, schimbarea lui *i* și *u* în *e*, respectiv *o*, este situată de unii învățați tocmai în secolul al III-lea e.n. Cred însă, împreună cu F. George Mohl (vezi *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, 1899, p. 57—58) și cu Giacomo Devoto (lucrările acestuia le vom cita mai jos), că această concepție este eronată. Mai toate fenomenele care caracterizează latina populară în opoziție cu latina clasică, fie ele comune întregii latine populare, fie ele dialectale, se întîlnesc și în limbile umbrică și oscă. Este un fapt pe care l-a văzut întîi Mohl — care făcea totuși greșeala de a explica latina populară numai prin umbrică; Devoto a recurs cel dintîi și la explicațiile prin oscă —, dar pe care nici Mohl, nici Devoto nu l-au putut susține convingător. Faptul că mai toate caracteristicile latinei populare sînt „umbrisme“ sau „oscisme“ sau și una și alta ne arată că latina populară a luat naștere prin impunerea unor particularități de grai umbre și osce limbii latine, ceea ce nu s-a putut întîmpla decît atunci cînd latina a trecut de la populația care a vorbit-o la origine, adică de la romani sau latini, la umbri și osci. Aceasta a trebuit să aibă loc numai după veacul al IV-lea sau al III-lea î.e.n., cînd a început cucerirea umbrilor și a oscilor, dar mai ales din veacul I î.e.n., cînd populațiile nelatine din Italia au obținut cetățenia romană, și a durat pînă în veacul I e.n., cînd umbrii și oscii s-au romanizat complet. Dealtfel chiar în acest timp sînt atestate în texte unele din fenomenele caracteristice latinei populare și pe care totuși învățații le socot produse mai târziu. Unele dintre aceste fenomene latinești populare datorite substratului umbric și osc s-au produs numai dialectal. Din Italia, limba latină populară a fost răspîndită, odată cu cuceririle romane sau chiar după aceea, în diferitele provincii ale Imperiului roman, de către umbrii și oscii care vorbeau limba latină și care deveniseră militarii și negustorii romani. Dialectele latinei populare din Imperiu își au originea în dialectele latinei populare din Italia, din timpul republicii. Astfel, foarte probabil, schimbările *i* > *e* și *u* > *o* nu s-au produs

prin secolele al III-lea și al IV-lea e.n., cum admit cei mai mulți învățați, care s-au ocupat cu ele, ci cu mult mai înainte, în latina populară din Italia, iar din Italia au fost duse în provincii prin colonizările de umbri și osci¹. Pentru pierderea cantității și prefacerea lui *ī* în *é*, G. Devoto (*Revue de linguistique romane*, IX, p. 243—244, în articolul *Teoria del sostrato osco-umbro* și în *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 207—210) presupune o cauză oscă. După dînsul, ritmul cantitativ al latinei „mostra nelle iscrizioni pompeiane i primi accenti di decadenza“ (p. 207), iar fenomenul *ī* > *é* este reluarea unui fenomen identic, petrecut în limba oscă în secolul al III-lea i.e.n. Cu toate că Devoto raportează schimbarea latinească populară de mai tirziu la schimbarea respectivă din limba oscă, el nu invocă faptul relevat de Seelmann (*Die Aussprache des Latein*, p. 202) și reluat de Grandgent (*Introduzione allo studio del latino volgare*, p. 111) că Quintilian și Varro menționează pentru *ī* un *é* rustic, pe care-l atestă de altfel și inscripțiile. Avem, desigur, un *e* care a rezultat prin adaptarea bruscă a latinei la normele articulatorii ale oscilor, și care se va fi extins, probabil, în aproape tot Imperiul roman, împreună cu dispariția cantității, cu mult înainte de secolul al III-lea e.n., căci, în acest secol, Italia nu mai avea forța de a impune schimbări lingvistice celorlalte regiuni ale imperiului. Ipoteza nu e deloc hazardată; și alte particularități ale graiului latinesc vorbit de țaranii italici (de fapt influențe ale limbilor oscă și umbrică) s-au extins în întregul Imperiu roman sau pe mari părți din el. Astfel e cazul cu pronunțarea lui *ae* ca *ē*, care se găsește în toată România, afară de Italia peninsulară și, pentru unele cuvinte, și pe teritoriul românesc primitiv (vezi Giuliano Bonfante, *L'italiano è il latino dell'Urbe*, în *Atti del III Congresso internazionale dei linguisti*, p. 316—319); astfel e cazul cu nom. pl. -*as* al declinării I-a, care s-a extins în părțile apusene ale Imperiului (vezi Einar Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 329—335, și G. Ivănescu, *Les formes du nominatif et de l'accusatif pluriels des I^{re} et II^e déclinaisons, en latin vulgaire*, în *Recueil d'études romanes publiés à l'occasion du XI^e Congrès international de linguistique romane à Lisbonne, du 31 mars au 3 avril, 1959*, București, 1959, p. 125—133); astfel stau lucrurile și cu terminațiile pentru pers. a III-a sing. a perfectului indicativ, -*aut* și -*iut*, care s-au extins în Italia și în Peninsula Iberică; pentru apariția lor în inscripțiile pompeiane, vezi O. Densusianu, *Histoire*, I, p. 152, și V. Văănănen, *Le latin dans les inscriptions pompéiennes*, p. 183 (acesta din urmă, citat după Devoto); Grandgent, p. 231, citează pe Densusianu. Pronunțarea lui *ī* ca *e* a trebuit să se extindă odată cu aceste fenomene sau numai cu unele din ele (de altfel pronunțarea rustică a lui *ae* ca *e* este atestată tot de Varro), și, dacă se pare că fenomenul *ī* > *é* s-a produs în secolul al III-lea e.n., cum au admis cei mai de seamă latiniști și romaniști pînă astăzi, e numai din cauză că tocmai în acel secol a dispărut, ca limbă vorbită de mase mari, limba latină clasică, rămînînd și în orașe numai pronunția populară. Am avea deci și în limbă un fenomen analog aceluia care s-a produs în seco-

¹ Discuția de aici asupra vechimii și originii acestor două schimbări fonetice reia aproape cuvînt cu cuvînt cele spuse de noi în *Italica*, II, Iași, 1942, p. 124 (în cadrul articolului *Despre schimbările fonetice italiene de tipul -ct- > -tt- și -gd- > -dd-*, care se întinde de la p. 115 la p. 136).

Iul al III-lea în cultura și în civilizația Imperiului roman, și el s-ar fi produs în același timp. „Criza secolului al III-lea“, spune G. Brătianu, în *O enigmă și un miracol istoric: poporul românesc*, p. 85, sintetizând rezultatele cercetărilor asupra vieții din Imperiu, „a readus deodată la suprafață această viață ascunsă a satelor, întunecată atîta timp de strălucirea orașelor și a frumoaselor reședințe senatoriale. Particularismul fiecărei provincii răzbate sub pătura uniformă a standardizării imperiale: cu cît acest strat se subția, cu atît se afirma mai deplin revanșa neprevăzută a elementelor tradiționale și locale“. Nu este adevărat că latina populară a avut, și după secolul al III-lea, o evoluție comună pe aproape întreg cuprinsul Imperiului. În această perioadă tîrzie a latinei populare se manifestă în limbă numai schimbări dialectale regionale, multe impuse de substratele din provincii. Trebuie să admitem că, începînd cu secolul al III-lea, graiul maselor populare din Imperiul roman, grai care fusese la origine graiul latinesc al țăranilor italici, a rămas singurul grai latinesc vorbit în imperiu (în satele și orașele imperiului, chiar în capitala imperiului), limba clasică nemaiîntîlnindu-se de acum încolo decît la intelectuali. Poate așa se explică apariția unei opere ca *Appendix Probi* în secolul al III-lea: formele populare vor fi fost pentru prima oară atît de mult întrebuintate, încît cei care cunoșteau limba clasică vor fi simțit nevoia să atragă atenția asupra uzului celui bun.

Trebuie să admitem că și *ŭ* a devenit *o* tot sub influența unor țărani italici, dar că acest fenomen nu s-a petrecut la toți italicii care prefăcuseră pe *ĭ* în *o*. Problema originii acestor două schimbări fonetice merită să fie studiată din nou în lumina faptelor de limbă umbrice și osce. Evident, originea umbrică și oscă a celor mai multe din fenomenele latinești populare nu ne obligă să tăgăduim existența unui strat mai vechi al latinei populare, în care să nu avem fenomene impuse de umbri și osci. Dar acest strat nu este identificabil decît acolo unde limba străină de pe teritoriul respectiv sau din vecinătate, cum e de exemplu basca, prezintă alte fapte latinești populare (în elementele latine ale bascei, *ĭ* și *ŭ* sînt redați prin *i* și *u*). Rămîne să se cerceteze întrucît albaneza prezintă un strat lingvistic al latinei populare, deosebit de cel din română. După cum am văzut mai sus (§ 1), vocalismul elementelor latine din albaneză nu constituie un sprijin pentru o asemenea ipoteză.

Desigur, și alte fenomene latinești populare, fonetice și morfotice sînt tot atît de vechi și multe din ele se explică prin influența graiurilor umbrice și osce asupra latinei. Aici vom aminti doar căderea consonantelor finale *-s* și *-t*, fenomen petrecut numai în latina populară din Italia peninsulară și din Peninsula Balcanică și care se situează, desigur, în aceeași epocă, explicîndu-se prin umbri (dispariția lui *-m* final e un fenomen mai vechi, de origine lațială¹).

Așadar, particularitățile latinei populare din Imperiu au fost aduse chiar din Italia de către neamurile italice care acceptaseră latina și au fost trecute apoi și autohtonilor din diferitele provincii ale imperiului. Prefacerea

¹ Argumentarea amănunțită a teoriei despre originea latinei populare, expuse aici, va face obiectul unor capitole dintr-o lucrare în pregătire, *Istoria limbilor romanice*. În cele ce urmează (cap. III, IV și V ale acestei părți a lucrării noastre), vom indica doar originea umbrică sau oscă a unora din fenomenele latinești populare.

lui *î* în *é* face parte tocmai dintre faptele pe care noi le considerăm ca dialectale chiar din epoca în care latina a trecut la umbri și la osci. Strămoșii albanezilor au locuit, în epoca antică (vezi mai jos, § 8), în zona de influență a latinei populare din Mesia și Dacia, nu în a celei de pe coasta Adriaticei. Deci, în partea dinspre răsărit a Dalmației se vorbea latina populară din teritoriul de formație a poporului român. Munții Dinarici, în partea lor cea mai lipsită de vegetație, dinspre Marea Adriatică, au constituit o limită, chiar o barieră, între cele două dialecte latinești populare. Era și firesc acest lucru: Munții Dinarici au fost oricând o barieră fizică între vestul și estul Peninsulei Balcanice, barieră care a fost remarcată de mult de cercetători: C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911, p. 8—9, observa că în partea ei de vest, Peninsula Balcanică poate fi străbătută mai cu înlesnire de la nord la sud, pe valea Moravei și a Vardarului, decît de la vest la est, peste Munții Dinarici.

Firește, latina de la baza românei n-a rămas total izolată de latina din Dalmația, Italia de nord, Panonia de vest, Raetia, Noricum și Galia. Din moment ce s-a separat de latina populară din Italia peninsulară și a devenit vecină cu cea din Dalmația și Panonia, trebuia să aibă contacte și cu aceasta din urmă (ea nu putea să piardă contactele cu cea dintîi, din cauza continuilor relații, prin Macedonia și Grecia și apoi pe mare, cu Italia de sud). Vom avea ocazia să constatăm, măcar în unele graiuri latinești de la baza românei și a elementelor latine din albaneză, fapte care nu se pot socoti decît ca o influență a latinei populare de la vestul și nord-vestul teritoriului românesc și albanez primitiv. Asemenea fapte sînt, firește, mai tîrzii, în tot cazul, posterioare secolului I e.n., cînd are loc cucerirea regiunilor în care se va forma poporul român.

Cu vremea, atunci cînd suficient de mulți tracodaci vor fi acceptat limba latină populară, această latină populară (din teritoriul pe care s-a născut mai tîrziu neamul românesc) a trebuit să capete, față de latina populară din regiunile cealalte, particularități dialectale rezultate din faptul că era vorbită de un neam anumit, cel tracodacic. Astfel, trebuie să distingem aici particularități fonetice (de pronunție: așa-numitul accent; avem chiar informații antice despre accentul cu care se pronunța latina în unele provincii: Spania, Galia de nord) și de sintaxă, impuse de limba tracodacă, precum și un număr de elemente lexicale, împrumutate tot din limba tracodacă. Acestea au putut pătrunde cu atît mai ușor cu cît între limba latină populară de pe teritoriul în discuție și limba tracodacă n-au fost numai raporturile dintre două limbi vecine: tracii sau dacii care acceptaseră latina vorbeau și traca, respectiv daca; aceasta a fost situația pînă la completa dispariție a limbii trace, prin veacul al VI-lea, sau a limbii dacice, prin veacul al VII-lea, poate chiar al VIII-lea. Epoca de formare a limbii române se anunță deja prin unele fenomene ale latinei populare mesodacice: apariția articolului definit enclitic, pătrunderea unor elemente lexicale tracodacice în această latină populară, poate chiar fenomene fonetice, ca prefacerea lui *a* neaccentuat (cu excepția celui inițial neurnat de *n* + vocală sau consonantă sau de *m* + consonantă) în *ă*; dar ea începe de fapt mai tîrziu, cînd fenomenele respective se manifestă cu toată puterea și nu mai sînt contracarate de alți factori. Caracterul sudest-european al limbii române s-a format deci în parte și în epoca latinei populare.

Chiar și influența greacă veche în morfologie și lexic a început să se exercite tot atunci (mă refer la influența greacă care s-a exercitat exclusiv în Peninsula Balcanică și în unele regiuni vecine de la apusul ei, că Italia de sud și teritoriul retoroman de vest (suprasilvana veche) unde avem viitorul de tipul *volo* + infinitiv). Dar caracterul sudesteuropean al limbii române s-a realizat mai ales în epoca de formare a limbii, apoi în cea a influenței slave vechi și în cea de puternice influențe grecești și sudslave, de la 1018 pînă la începutul secolului al XIX-lea.

§ 3. Chiar din expunerea făcută pînă aici rezultă clar că latina populară de la baza limbii române n-a fost adusă, cum s-a admis de către mulți cercetători, din Italia, prin Dalmația sau pe la nordul ei, ci prin Macedonia și Grecia. Li se părea unora dintre cercetătorii de pînă acum că latina populară de la baza românei nu putuse veni aici din Italia, decît prin alte teritorii de limbă latină, deci numai pe la nordul teritoriului de limbă greacă. Era o greșeală: limba latină a putut fi adusă în aceste părți și prin teritoriul de limbă greacă al Imperiului; căci doar latina populară se vorbea și acolo, numai că acolo ea nu s-a impus autohtonilor (maselor populare de limbă greacă) ca limbă maternă. Dealtfel și izvoarele istorice duc la aceeași concluzie cu privire la originea latinei populare de la baza românei: se știe că Moesia Superior a fost cucerită pe vremea lui Augustus dinspre Macedonia și că Moesia Inferior a fost cucerită după aceea dinspre Moesia Superior. Am văzut mai sus (§ 2) că, și în teritoriul de formație a poporului albanez, dintre Vrbas, Drina și centrul Albaniei, limba latină a fost adusă tot din Macedonia (ne arată aceasta elementele de origine latină ale albanezei, care presupun o latină populară ca cea de la baza românei, nu ca cea de la baza dalmatei). În regiunile acestea s-a stabilit, desigur, o populație de limbă latină originară din Macedonia și Grecia (mă refer la agenții romanizării din vremea de după cucerire), iar nu din Dalmația și Italia centrală și de nord.

§ 4. Nu toți învățații sînt însă de acord să admită că latina populară de la baza românei constituia o unitate cu latina din anumite regiuni ale Italiei meridionale. Alți învățați, printre care, poate, cel dintîi este D e n s u s i a n u (*Histoire*, I, p. 232), opun latinei populare din Italia o latină balcanică, deși recunosc că latina populară de la baza dalmatei avea unele asemănări cu latina de la baza limbii italiene. La fel văd lucrurile P. S k o k, *Zum Balkanlatein*, *ZfPh*, LIV, 1934, p. 175—215, și Al. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, p. 205—206, și *SCL*, XVI, 1965, p. 177—178, 197 și 352—353; acesta din urmă face distincție între *l a t i n a o r i e n t a l ă*, care este ceea ce Bartoli a numit latina apenino-balcanică, și *l a t i n a b a l c a n i c ă*, care este latina din Peninsula Balcanică, latina de la baza românei și dalmatei și de la baza elementelor de origine latină din albaneză. Corect ar fi fost ca acești învățați, mai ales dacă sînt adepții teoriei continuității românilor în Dacia, să fi vorbit de o latină balcano-carpatică; și dacă ei n-au făcut-o, e, desigur, din cauză că termenul propus de noi e cam greoi. Aici vom studia mai de aproape numai concepția lui Rosetti.

Învățatul bucureștean explică prima „grupare” prin „orientarea” provinciilor dunărene spre Italia (*SCL*, XIV, p. 177), deci, după cit înțelegem noi, prin legăturile pe care aceste provincii le-ar fi avut cu Italia, și crede că acest grup și-a încheiat existența la sfîrșitul secolului al III-lea, cînd mi-

grația germanică ar fi întrerupt legăturile dintre nordul Peninsulei Balcanice și Italia, sau, în general, Occidentul latin¹. Dar Rosetti afirma că invazia germanică a rupt și legăturile cu Dalmația, cu teritoriul locuit de albanezi² și cu teritoriul în care se vorbea „latina acoperită ulterior de graiurile sîrbocroate și slovene“. Și, cu toate acestea, Rosetti admite (p. 178) o latină balcanică care ar fi fost limba latină din întreagă partea romanizată a Peninsulei Balcanice și a Daciei (după dînsul, termenul „latina balcanică“ nu este o simplă denumire geografică, ci o realitate lingvistică). Și el mai admite că această unitate începe a exista numai din secolul al V-lea, „ca urmare a evenimentelor politice și economice care au provocat împărțirea imperiului roman“ (p. 178). Ne întrebăm în ce situație se găsea latina populară din Peninsula Balcanică de la sfîrșitul secolului al III-lea pînă la începutul secolului al V-lea. Nu am avut atunci ceea ce Rosetti numește latină balcanică? Pe de altă parte, Rosetti subminează noțiunea de latină balcanică, admitînd (p. 178) că albaneza a suferit și inovații venite din Apus și că dalmata (autorul vrea să spună: latina de la baza dalmatei) „conține trăsături care o separă de latina balcanică și o leagă de latina occidentală“. În acest caz, trebuie să admitem că latina balcanică prezenta niște graiuri de tranziție spre latina occidentală, fie cea apeninică, fie cea pireneo-alpină. Ca și alți lingviști care au discutat problema anterior, Rosetti face greșeala de a folosi în argumentarea tezei sale și prefacerea albaneză a lui *ŭ* în *ü*, care e un fenomen din epoca de formație a limbilor romanice și nu trebuie avut în vedere cînd vrem să stabilim înruderile latinei din Dalmația și teritoriul albanez primitiv. Faptele latinești populare, de caracter occidental, din albaneză, sînt de ordin lexical, eventual și morfotic (dar cele morfotice încă nu sînt studiate; noi am putea pretinde că albaneza merge cu unele dialecte italiene de sud și cu dialectele ibero-romanice, în încadrarea substantivelor de declinarea a V-a, ca *facies*, la declinarea a III-a: cf. alb. *faqe*). Pe de altă parte, Rosetti neglijează asemănările latinei de la baza românei și de la baza elementelor de origine latină din albaneză cu unele dialecte de sud, asemănări care ne obligă să trasăm alte limite dialectale în cadrul latinei apenino-carpatică și să considerăm particularitățile ei ca fiind mai vechi decît secolul al V-lea. Concepția expusă aici este în fond concepția lui H. L a u s b e r g, *Die Mundarten Südlukaniens* (*loc. cit.*); acest învățat distinge, în cadrul latinei apenino-balcanice, un dialect care schimbuse pe *î* în *é*, dar menținuse pe *ŭ* ca *ú*, dialect care se vorbea nu numai în Peninsula Balcanică, dar și în Lucania și Apulia și se mai vorbește astăzi în localitatea Castelmezzano (vezi *op. cit.*, p. 84). Înainte de el, Iorgu I o r d a n, *Dialectele italiene de sud și limba română*, în *Arhiva XXX—XXXV*, Iași, 1923—1928 (faptele care ne interesează sînt în volumul XXX, p. 35—50, 20—32, — de fapt 148—160 — și 161—165, consacrate asemănărilor fonetice), constatase că vocalismul latin popular al unor localități din Italia de sud este cel de la baza limbii române, dar n-a tras concluzii mai

¹ Lăsăm la o parte faptul că Rosetti vorbește de legăturile Peninsulei Balcanice cu „dialectele italiene centrale și meridionale“, care nu existau atunci decît ca dialecte ale latinei populare.

² Lăsăm și aici la o parte faptul că Rosetti vorbește de legăturile cu dalmata și albaneza, care de asemenea nu existau atunci ca limbi aparte, dalmata fiind, pe acea vreme, dialect latin popular, iar albaneza identificîndu-se atunci cu niște graiuri sau dialecte ilirice.

ferme în această privință. Între latina din Lucania și Apulia și cea din Peninsula Balcanică erau și alte asemănări, unele relevate de H. Lüdtke, *Sprachliche Beziehungen der apulischen Dialekte zum Balkanlatein*, în *Revue des études roumaines*, III—IV, Paris, 1957, p. 130—146, și de Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, II, § 346—347, p. 23—24. Lausberg a arătat că în aceste regiuni se realizează fenomenul $qu, gu + e, i > k, g + e, i$; iar Lüdtke a invocat fapte morfotice ca formele **dao*, **daunt*, **fao*, **faunt*, **stao*, **staunt* < *do*, *danl*, *facio*, *faciunt*, *sto*, *stant*, **esti* (*t*) < *est* etc. Acest dialect se caracteriza, desigur, și prin încadrarea la feminine a neutrelor, derivate prin sufixele *-amen* și *-imen* (vezi mai jos, cap. II, § 10), precum și prin prepoziția **la*, născută din *illac + ad* (vezi mai jos, cap. IV, § 20). Evident, nu avem a face cu un dialect net distinct de cel apenino-dalmatic, care prezintă și el multe asemănări cu dialectul italo-balcanic. Dar, oricum, cercetătorilor pomeniți, latina populară de la baza românei le apare mai înrudită cu cea din Italia de sud decât cu cea din Dalmația; și de aceea, pentru ei, nu mai este potrivit să se vorbească de o latină populară balcanică, lucru care și nouă ni se pare just. Problema a fost reluată de Iorgu Iordan, *El lugar del idioma rumano en la Romania*, în *Beiträge zur romanischen Philologie*, I, 1961, p. 159—178, care vede în expresia „romanică balcanică” numai o definiție geografică, și nu o definiție lingvistică a românei. El se referă la întreaga evoluție a limbilor romanice, dar are în vedere și epoca latinei populare. Și într-adevăr, privind lucrurile din amindouă punctele de vedere, al latinei populare și al dezvoltării ulterioare, ca limbi romanice aparte, putem spune că româna și italiana apeninică au mereu o structură foarte asemănătoare, structură care ne poate determina, să vorbim, ca și Bartoli, de un grup apenino-balcanic de la origini pînă astăzi, cu toate că între cele două idiomuri există multe deosebiri structurale și cu toate că româna s-a separat de Romania occidentală pe la anul 350 sau 450 și n-a mai avut legături cu Romania occidentală pînă pe la 1800. Evident, Iorgu Iordan are acum în vedere și dialectele italiene centrale, nu numai pe cele de sud; dar el exclude, în fond, dalmata din grupul apenino-balcanic, așa că se situează tot pe poziția din lucrarea mai veche, citată mai sus.

§ 5. Împotriva teoriei unității latinei populare vorbite în Peninsula Balcanică și Dacia, și deci împotriva expresiei „latină balcanică” se pronunță I. Şiadbei, mai întii în *Le latin dans l'empire d'Orient*, *Arhiva*, Iași, XXXIX, 1932, p. 6—20, apoi în *Latin d'Orient et roumain commun*, în *Revue des études indo-européennes*, III, Cernăuți, 1934, și în extras, p. 3—4, *Arii lexicale în Romania orientală*, *SCL*, VIII, 1957, p. 17—23, *Sur l'élément latin de l'albanais*, în *Mélanges linguistiques*, București, 1957, p. 63—69, și în *Contribuții la studiul latinei orientale*, I, *SCL*, VIII, 1957, p. 467—491, în special p. 474—480, II, *SCL*, IX, 1958, p. 71—91, III, *ibid.*, p. 175—197, și IV, *SCL*, XII, 1961, p. 495—513. Dar Şiadbei nu admite nici teza lui Bartoli, și a celor care l-au urmat, despre existența unui dialect iliroromanic (= dalmat-italian) și suditalic-mesodacic. Întemeindu-se și pe unele studii anterioare (Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în *Mitteilungen des rum. Instituts der Univ. Wien*, I, Heidelberg, 1914, p. 1—42, M. Bartoli, *L'italianità del dalmatico, del sardo e del ladino*, în *Archivio storico per la Dalmazia*, XX, Roma, 1936, p. 518—531, A. Schiaffini, *Unità*

di lingua delle sponde adriatiche e italianità del dalmatico, în *Nuova Antologia*, 76, 1941, 16 maggio, p. 178—182, și A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 383), el susține că faptele române și dalmate privitoare la latina balcanică nu sînt niciodată identice (*SCL*, 1967, p. 474), că în ce privește vocabularul de origine latină, dalmata se alătură limbilor romanice occidentale (italiană, retoromană etc.), că unele din elementele latine ale albanezei sînt identice cu cele ale dalmatei și, în general, ale limbilor romanice de vest, că altele sînt comune cu cele ale românei, ceea ce dovedește că albaneza se vorbea în epoca stăpînirii romane pe o arie intermediară între cea dalmată și cea română. Toți învățații citați de Șiadbei se refereau nu numai la latina populară de la baza românei, dalmatei sau italienei, dar și la dezvoltarea ulterioară a acestor limbi; de aceea ei aveau dreptate să admită o mare deosebire între dalmată și română și o mare asemănare între dalmată și italiană (fenomenul $\bar{u} > \bar{u}$ din albaneză, invocat de Șiadbei, *SCL*, VIII, 1957, p. 474, e dintre cele posterioare latinei populare, anume din epoca de detașare a albanezei de ilirică). Dar este adevărat că și latina populară de la baza dalmatei se integra în latina populară occidentală (italiană, retică etc.)¹. Șiadbei încearcă, însă, să separe chiar latina de la baza albanezei de română, integrînd-o în latina de apus. Astfel, el relevă multe deosebiri între elementele de origine latină ale românei și albanezei, constînd din faptul că albaneza prezintă primitivul, care caracterizează adesea și limbile romanice occidentale, iar româna derivatul, care îi e propriu; sau invers. Apoi el invocă deosebiri de aspect fonetic ale cuvintelor. Astfel, pe cînd româna are urmași ai lui *camisia* „cămașă“ ($>$ v. rom. și dial. *cămeșă* $>$ *cămașă*) și **clinga* ($<$ rom. *chingă*), albaneza prezintă urmași care presupun *camisia* și *cingula*, ca în Apus (cf. alb. *këmishë* și *qingullë*).

Este adevărat că, după Șiadbei, latina populară de la baza românei și a albanezei a prezentat la început o mare unitate și că participarea albanezei la latina populară occidentală a început tîrziu, odată cu divizarea Imperiului roman în Imperiul de răsărit și în cel de apus, cînd strămoșii românilor au fost repartizați la cel dintîi, iar strămoșii albanezilor, la cel de al doilea (vezi în special *SCL*, VIII, 1957, p. 472—473, și IX, p. 181). Fapt este totuși că Șiadbei rupe unitatea latinei populare orientale. Noi credem că cel puțin unele din deosebirile relevate de acest învățat sînt mai vechi decît divizarea Imperiului, putînd să-și aibă originea chiar în latina populară din Italia. Faptele invocate de autor nu dovedesc că latina populară de pe teritoriul albanez primitiv constituia un dialect deosebit de cel de la baza românei. Cum albanezii locuiau tocmai în partea cea mai de vest a teritoriului balcanic de

¹ Afirmația nu este, probabil, valabilă pentru limba dalmată în întregimea ei. Oricum, latina populară de la baza limbii dalmate din Veglia, singura despre care avem cunoștințe numeroase, mergea cu cea de la baza friulanei, și cu cea din Italia centrală și din o bună parte a Italiei meridionale; dalmata din Ragusa a avut, desigur, și ea, o dezvoltare comună cu limba italiană și cu celelalte limbi romanice occidentale; dar baza ei latinească populară a putut fi sensibil deosebită de cea a vegliotei. Că dalmata de la Ragusa avea unele fapte latinești populare comune cu româna rezultă din cuvîntul alb. *mbret* „împărat“ ($<$ *imperator*), de origine dalmată (raguzană), cum arată prefacerea lui \bar{a} în \bar{e} , în silabă deschisă, caracteristică limbii dalmate din Ragusa, pe care a suferit-o acest cuvînt. Albaneza nu prezintă acest tratament al lui \bar{a} în silabă deschisă sau închisă decît dacă urmează e în silaba următoare: *gen* $<$ *canis*.

limbă latină caracterizat prin vocalismul $\acute{i} > \acute{e}$ și $\acute{u}' > \acute{u}$ — în Bosnia, Muntenegru și Albania de nord, poate chiar în sudul Panoniilor —, ei au suferit și influența latinei occidentale, care se vorbea și în nordul Dalmației. Și oricât constituiau zonele fără vegetație ale Alpilor Dinarici o barieră față de țărmul adriatic, legături între cele două zone tot existau. Astfel concepind lucrurile, Șiadbei crede cel mai potrivit să vorbească nu de o latină balcanică, ci de o latină a Imperiului de răsărit, de o latină orientală (din Orient) (numai cînd el vrea s-o deosebească de cea din Grecia și Asia Mică, el adaugă epitetul : de nord). Aceste expresii — în special expresia : „latină din Imperiul de răsărit“ — sînt mai fericit alese decît expresia „latină balcanică“, dar nici ele nu sînt perfect justificate, pentru că nici ele nu se referă la latina din Dacia, care a rămas în afara Imperiului de Răsărit. Cred că cel mai bun termen este cel pe care ni-l indică numele populațiilor ce au vorbit această latină, numele mesilor și dacilor. Vom vorbi deci de o latină mesodacică ; și pentru că latina mesodacică se înrudea și cu latina din teritoriul albanez primitiv, precum și cu latina din unele regiuni italiene de sud (Lucania, Apulia antică și altele), ea trebuie considerată ca alcătuiind un singur dialect cu acelea : dialectul suditalic-mesodacic. Cum am spus, Șiadbei crede că poate explica particularitățile latinei mesodacice prin repartizarea teritoriului de limbă latină din Peninsula Balcanică la cele două imperii, de răsărit și de apus (anul 379 ; v. p. 472 și 489), și în special prin stabilirea definitivă a graniței dintre ele, între anii 424 și 437, cînd Panoniile au fost cedate Imperiului de apus. Granița dintre cele două imperii pleca de la golful Cattaro și ajungea la vest de Belgrad. Pînă atunci latina orientală constituise, după Șiadbei, o arie laterală față de latinitate ; din acel moment, ea a constituit o arie izolată. Pînă atunci schimbări fonetice ca $\acute{i} > \acute{e}$ s-au putut răspîndi și în Orient ; după aceea, inovațiile latinei occidentale, ca $\acute{u}' > \acute{u}$, nu s-ar mai fi putut răspîndi, iar inovațiile ca $\acute{e} > \acute{i}$ apar în condiții diferite : în latina balcanică atît în silabă deschisă, cît și în silabă închisă. De aici și numele pe care Șiadbei le dă latinei de la baza românei : latina din Imperiul de răsărit, latina orientală.

Șiadbei este tributar concepției neolingvistice despre schimbările fonetice, creată de Schuchardt și reluată de Meyer-Lübke și Bartoli : schimbările fonetice se răspîndesc de la un centru spre periferii, iar granițele statale sau de altă natură au un mare rol în limitarea ariei lor. După noi, schimbările fonetice nu se pot răspîndi decît cu oamenii care le prezintă, iar granițele statale nu au nici un rol în stabilirea limitelor dintre ele. Pentru noi, latina populară din Imperiul de Răsărit și-a căpătat particularitățile sale fonetice cu mult înainte de a se fi împărțit Imperiul roman în două imperii. Am arătat mai sus că schimbările $\acute{i} > \acute{e}$ și $\acute{u}' > \acute{u}$ sînt atestate în secolele I î.e.n. — I e.n. și că, după părerea noastră, sînt de origine umbrică și oscă. Este cel mai firesc lucru să se admită că aceste particularități au fost aduse din Italia cu ocazia colonizărilor care au avut loc pe teritoriul mesodacic și cu ocazia strămutării unor legiuni și a stabilirii veteranilor pe același teritoriu. Noi credem că, în Dalmația de sud și est, în Mesii și în Dacia s-a răspîndit o latină populară existentă deja în Italia de sud, iar în Dalmația de nord-vest, o latină populară existentă deja în Italia centrală. Aceste fapte se explică prin factori geografici — prin gravitația firească a coastei dalmate de nord spre Italia centrală și a celor două Mesii spre Italia meridională (comunicația

acestora cu Italia se făcea prin Macedonia și Epir; drumul pe la nordul Adriaticei era și el folosit și și-a avut rolul său în conturarea particularităților latinei mesodacice, dar mai târziu). Granițele dintre cele două imperii au fost fixate ținându-se seama de gravitația firească a fiecărei regiuni, și ele au trebuit să coincidă în cea mai mare parte cu granițele lingvistice. Fenomenele $i > é$, $ũ > ó$, $ě > jé$ erau realizate în momentul împărțirii imperiului, și granițele politice au putut cel mult să favorizeze întărirea normelor lingvistice regionale. Strămoșii albanezilor cunoscuseră latina populară din Mesii și Dacia; dar, ca unii care erau la granița dintre cele două dialecte latinești populare și aveau legături și cu populația de pe coasta dalmată, ei au suferit și influența latinei populare din Dalmația, în lexic și în fonetismul unor cuvinte. Fonetismul i al cuvântului alb. *kēmishë* < lat. *camisia*, ca în italiană, engadină, provençală, franceză, catalană, spaniolă și portugheză, it. *camicia*, fr. *chemise* etc., față cu fonetismul i , pe care-l prezintă rom. *cămeșă*, *cămășă*, *cămașă*, dalm. *kamaisa*, friul. *kameža*, bellunez *comesa*, ne arată că forma cu i a cucerit și Alpii Dinarici, trecând Adriatica, iar forma cu i s-a răspândit pe drumul care lega Moesia Superior cu Noricum și Italia de nord. Sînt posibile totuși și alte explicații: M e y e r-L ü b k e, *REW*, ed. a III-a, 1950, p. 144, credea că forma cu i nu se explică prin i , ci prin influența limbii latine a bisericii¹.

Lui Ș i a d b e i îi revine și meritul de a fi vorbit printre cei dinții despre diferențierile din cadrul latinei de la baza românei și albanezei, chiar dacă el a situat prea târziu aceste diferențieri. Dar Șiadbei mai are meritul de a fi văzut (de altfel după Th. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 145—147), că, însăși latina de la baza românei nu era perfect unitară, că și ea prezenta unele diferențieri dialectale. Vezi în special, *Arii lexicale în Romania orientală*, în *SCL*, VIII, 1957, p. 17—23, și *Contribuții*, III, *SCL*, IX, p. 181—182, unde se relevă deosebiri între latina populară de la baza dacoromânei și cea de la baza macedoromânei, eventual și meglenoromânei. Astfel, față de dacor. *căldură* (< lat. **caldura*), avem macedor. megl. *călqare*, *cărqare* (< lat. *calore*), față de dacor. *cerc*, megl. *țerc* (< lat. *circus*, avem macedor. *țerc*’u (< lat. *circulus*), față de dacor. *lună* „astru” și „unitate de timp” (< lat. *luna*), avem macedor., megl. *lună* „astru” și *mes* (< lat. *mensis*) „unitatea de timp”. Mai interesant e faptul, relevat de Șiadbei, că elementele de origine latină care se găsesc în macedoromână (și, mai rar, și în meglenoromână), dar lipsesc în dacoromână, se întîlnesc și în albaneză: macedor. *spes* „des”, alb. *shpesë* „des” (< lat. *spissus*) (cf. dacor. *des* < lat. *densus*); macedor. *șcl’ifur*, alb. *shqufur* (< lat. **scluphur*) (cf. dacor. *sulf* < lat. *sulphur*). Nu trebuie totuși să se tragă de aici concluzia că strămoșii albanezilor locuiau

¹ Din faptul că albaneza, italiana, franceza etc. prezintă *camisia*, pe cînd româna, friulana, unele graiuri venete (belluneza) și dalmata prezintă *camisia*, ar rezulta că strămoșii albanezilor nu locuiau între lacul Balaton și Sava, pe unde trecea drumul dintre Occident și Moesia Superior, spre Constantinopol și Grecia, cum credea Philippide, ci mai la sud, în regiunea muntoasă, spre Split și Ragusa, unde ne duce și termenul albanez *mbret* „împărat”, împrumutat de la dalmății raguzani, singurii care au transformat pe $á$ în silabă deschisă în $é$. Răspîndirea formei cu i spre teritoriul românesc s-ar fi făcut tocmai pe drumul din nordul Italiei, pe la Emona (Laibach), spre Singidunum (Belgrad) și Naissus. Dar am văzut mai sus că formele cu i se pot datora influenței limbii bisericii.

la început în apropierea strămoșilor macedoromânilor și mai departe de strămoșii dacoromânilor. Căci, cum vom vedea mai departe (III, cap. II, § 7), în epoca de formare a limbii române, strămoșii albanezilor erau mai aproape de dacoromâni rotacizanți și de istroromâni.

§ 6. Dar dacă Șiadbei admite, pentru fazele mai vechi ale latinei, o unitate a latinei balcanice, el nu admite unitatea latinei apenino-balcanice. Am spus deja (§ 1) că lingviștii care fac distincția între grupul romanic pireneo-alpin și cel apenino-balcanic consideră această distincție valabilă și pentru perioada de formare a limbilor romanice. Dar distincția în discuție nu trebuie aplicată limbilor romanice, ci numai latinei populare (căci franceza se deosebește fonetic prea mult de celelalte limbi romanice occidentale, ca să mai poată fi integrată în grupul pireneo-alpin, iar dalmata se deosebește fonetic prea mult de italiană și română, ca să mai poată fi integrată în grupul apenino-balcanic). Pe de altă parte, oricâte deosebiri fonetice prezintă dialectele italiene de nord față de cele centrale și de sud, italiana constituie o unitate. Dar, limitată la latina populară, distincția în discuție merită toată atenția. Că se mai pot distinge și alte arii este adevărat; dar aceasta nu anulează distincția făcută de Bartoli; doar tocmai așa trebuie să se prezinte lucrurile cu liniile de izoglosă: de obicei ele se întretaie sau sînt paralele, nu coincid întotdeauna. De aceea nu era îndreptățit Șiadbei, *SCL*, VIII, 1957, p. 475, să spună că fenomenele comune (el zice „similare“) ale românei, dalmatei și dialectelor italiene centrale și de sud nu dovedesc existența unei arii apenino-balcanice, dat fiind că aceste fenomene sînt arhaisme păstrate în ariile laterale ale latinei de vest. Șiadbei uită că, în alt loc, el consideră drept arie laterală față de latina populară de vest tocmai aria mesodacică. Dacă aria mesodacică este și ea laterală și arhaică, atunci se leagă cu ariile laterale și arhaice din Italia centrală și de sud, într-o unitate dialectală arhaică a latinei populare. Dar particularitățile latinei apenino-balcanice nu sînt numai din categoria arhaismelor. Căderea consonantelor finale *-s* și *-l* și crearea unor morfeme care să înlăture omofoniile astfel produse, precum și multe alte fenomene, nu sînt arhaisme, ci inovații. De aceea nu credem că *Bartoli* și cei ce l-au urmat (de altfel însuși *Diez* văzuse lucrurile la fel) au căzut pradă unei iluzii, cum se exprimă Șiadbei, p. 475, despre cei care vorbesc de o latină apenino-balcanică. Aria apenino-balcanică nu trebuie luată drept altceva decît ceea ce este: un număr de izoglose, dar nu un număr covârșitor de izoglose. Alte izoglose se întind pe arii mai mici, în interiorul ei, sau pe arii care o întretaie și se pot stabili și alte diviziuni: o arie iliroromanică (dalmata și dialectele italiene pe substrat iliric) și o arie apenino-mesodacică, cum a făcut *Bartoli*, sau o arie apenino-dalmatică și o arie sud-italică-balcanică-carpatică, cum fac alți cercetători (vezi mai sus, §3). Acestea sînt adevăratele diferențieri dialectale ale latinei populare apenino-balcanice. Probabil, *Șiadbei* nu poate admite unitatea areală apenino-balcanică pentru că ea nu coincide cu o unitate politică, a cărei graniță spre dialectul pireneo-alpin să fi coincis cu o graniță politică. El nu poate admite diferențiere lingvistică fără separare statală. Teoria lui *Bartoli* despre cele două unități areale romanice, creată înainte ca acest învățat să se fi afirmat ca fondator și teoretician al concepției neolingvistice, reflectă însă realități de altă natură — substrat diverse, origine deosebită a coloniștilor și militarilor romani —, realități

care sînt, după părerea mea, mai importante decît granițele statale. Împărțirea întregii Romanii în două arii lingvistice este contrarie și altui principiu al neolingvisticii: acela al caracterului inovator al regiunilor centrale și al caracterului arhaic al celor laterale. Clasificarea în cele două grupuri nu cunoaște arii centrale și arii laterale; dar Șiadbei consideră că Italia centrală și de sud și chiar Dalmația și teritoriul mesodacic sînt arii laterale ale latinei vestice. Realitatea e că latina populară nu prezintă, cel puțin din punct de vedere fonetic și morfotic, — de fapt foarte adesea și din punct de vedere sintactic și lexical — un centru de la care se răspîndeau inovațiile, fără să ajungă toate la periferii, ci o serie de unități dialectale, unele mai arhaice, altele mai puțin arhaice, întinzîndu-se toate și în Italia. Am spus că Ș i a d b e i crede (p. 476) falsă împărțirea Romaniei într-o unitate lingvistică pireneo-alpină și alta apenino-balcanică. Cercetătorul român invocă faptul că, în *Caratteri fondamentali della lingua nazionale italiana e delle lingue sorelle*, Torino, 1936, p. 14 și 15, Bartoli a distins, în cadrul Romaniei, o arie orientală, cuprinzînd Italia, Dalmația și Dacia (adică Mesiile și Dacia), iar în *Caratteri fondamentali delle lingue neolatine*, Arch. Gl. It., XXVIII, 1936, p. 97—133, și XXIX, 1937, p. 1—20, a distins, în cadrul aceleiași Romanii, o arie continentală, alcătuită din Galia, Ladinia, Dalmația și Dacia, și alta mediteraneană, alcătuită din Iberia, Sardinia și Italia, precum și împărțirea în arii dialectale pe provinciile romane. Realitatea este că, în cadrul Romaniei, se pot face și aceste distincții. Unitatea dialectală apenino-balcanică — de fapt apenino-balcano-carpatică, sau, mai pe scurt, apenino-carpatică —, este o unitate lingvistică teritorială, dar ca orice unitate dialectală, nu se distinge net, din toate punctele de vedere, de unitatea pireneo-alpină, și, desigur, nici Bartoli n-a conceput-o astfel, căci ar fi fost o absurditate. De aceea, părți din unitatea dialectală apenino-balcano-carpatică prezintă asemănări cu unitatea pireneo-alpină în întregimea ei sau cu părți din aceasta. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 214—234, a relevat o serie de asemănări ale latinei de la baza românei cu latina de la baza italiciei de nord și a retoromanei. Asemenea fapte sînt firești pentru niște graiuri care erau atunci vecine sau apropiate. Ele nu contrazic distincția între o arie lingvistică pireneo-alpină și una apenino-balcanică, ci o fac mai suplă, mai corespunzătoare realităților lingvistice. Asemănările latinei de la baza românei cu latina de la baza dialectelor italiene de nord și a retoromanei se explică, desigur, prin relațiile pe care regiunile mesodacice le-au avut, chiar de la cucerirea lor de către romani, cu Italia de nord, Noricum, Reția și Germania.

§ 7. Cum remarcă Werner B a h n e r, *Die lexikalischen Besonderheiten des frühen Balkanromanischen, Forschungen und Fortschritte*, 40, 1966, Heft 11, p. 340 (articolul întreg, p. 338-342), studiile lui B a r t o l i, R o h l f s și ale altor romaniști, chiar cele ale lui Ș i a d b e i (despre care spune aceasta chiar la început, p. 338), au dovedit că, pe lângă distincția între o romanică de vest și una de est, trebuie să facem și distincția între iberoromanică, galoromanică, italoromanică și balcanoromanică. Bahner admite (p. 339), ca și Densusianu, Skok și Rosetti, o romanică balcanică, dar crede că, începînd din secolul al IV-lea, Dalmația s-a orientat spre Italia și că ea nu mai avea contacte strîns cu restul Peninsulei Balcanice, ceea ce ar explica faptul că româna și dalmata nu au dezvoltat inovații lingvistice comune. El afirmă că româna

și dalmata prezintă asemănări numai în păstrarea unor faze mai vechi ale limbii, asemănări care intră deci în categoria asemănărilor dintre română și sardă sau română și retoromană, adică în categoria asemănărilor dintre zonele marginale ale României. Aici Bahner gîndește ca și Șiadbei, care concepea în același fel legăturile latinei de la baza românei cu cea din Italia de sud. Dar româna și retoromana sau româna și dialectele italiene de sud prezintă și inovații în comun, lucru pe care Bahner îl pierde din vedere.

B a h n e r numește, ca și Rosetti, latină balcanică, latina de pe teritoriul de formație a limbii române. Dar, în acest caz, ea nu mai trebuie numită „latina balcanică“, ci „latina mesodacică“. Întocmai ca și Rosetti și Șiadbei, el nu admite o naștere a latinei „balcanice“ anterior momentului întreruperii relațiilor cu Italia și Dalmația, ci numai începînd din acest moment (fixat de el, puțin deosebit de Șiadbei și Rosetti, în secolul al IV-lea). Pentru noi, latina „balcanică“ e cu mult mai veche, iar apariția ei nu stă în legătură cu o izolare a lumii mesodacice de restul romanității, ci cu diferențierea produsă în Italia prin adaptarea latinei populare din Lațiu la limbile umbrică și oscă.

Cam la fel procedează Emanuel V a s i l i u, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 29, cînd, voind să denumească latina populară tîrzie de la baza românei, utilizează expresia „romanica balcanică“. Expresia este cu totul nepotrivită: 1) pentru că ea denumește de fapt numai dialectele romanice din Peninsula Balcanică, inclusiv Dalmația, nu și pe cele din Dacia, și 2) pentru că ea denumește de fapt dialectele romanice din Peninsula Balcanică, din toate timpurile, nu numai pe cele din epoca de sfîrșit a lumii antice. Vasiliu trebuia să vorbească de „romanica primitivă balcanică“ sau, mai corect, de „romanica primitivă balcano-carpatică“. Dar, cum noi respingem termenul „romanică primitivă“ cu sensul de „latină populară tîrzie“ (vezi mai sus, §1), socotim că este cel mai potrivit să se vorbească de „latina populară mesodacică din epoca tîrzie“. De fapt, această romanică balcanică pe care o are în vedere Vasiliu, nu e un aspect dialectal al latinei tîrzii, cum afirmă autorul, căci unele fapte caracteristice ei sînt atestate chiar la Plaut.

§ 8. În partea întîia a studiului său, citat mai sus (I, cap. V, § 7), M i h ă e s c u face nu numai cîteva considerații generale asupra cuvintelor de origine latină din albaneză, dar dă și o listă a acestor elemente, listă pe baza căreia trage, în a doua parte a articolului său, concluziile cu privire la latina populară de la baza albanezei. El împarte cuvintele albaneze în discuție în patru categorii: 1) cuvinte păstrate în albaneză, română și limbile romanice occidentale, în număr de 270; 2) cuvinte comune albanezei și limbilor romanice occidentale, în număr de 151; 3) cuvinte păstrate numai de română și albaneză, în număr de 39; 4) cuvinte păstrate numai de albaneză, în număr de 85. Sînt înregistrate nu numai derivatele, dar și variantele lexicale care prezintă modificări fonetice sau semantice în latina populară. Pe baza faptului că numărul elementelor de origine latină comune numai albanezei și limbilor romanice occidentale este foarte mare (151) în raport cu cel al elementelor păstrate numai de albaneză și română, autorul se crede îndreptățit să conchidă că latina populară de la baza albanezei era mai înrudită cu latina populară de la baza limbilor romanice occidentale decît cu cea de la baza românei și că deci n-a existat o unitate lingvistică balcanică în cadrul latinei

populare. De unde concluzia că strămoșii albanezilor ar fi locuit destul de aproape de Peninsula italică.

Obiectăm lui Mihăescu că, pentru a trage concluzii asupra latinei populare de la baza românei, trebuie să se ia în considerație nu elementele comune astăzi albanezei și limbilor romanice occidentale, ci numai cele care, după toate probabilitățile, au fost în antichitate comune latinei populare de la baza albanzei și latinei populare din Apus. Examinând lista elementelor din cea de a doua categorie, constatăm că mai toate sînt elemente ale unei civilizații mai înalte, care au dispărut — au trebuit să dispară — în română în epoca sa de formație, sau sînt elemente ale unei culturi populare, care au dispărut în epocile următoare sub influența slavilor, eventual și sub influența altor popoare. Despre multe din aceste cuvinte unii cercetători au arătat că au existat și în latina mesodacică și că au dispărut după aceea (noi înșine ne-am însușit acest punct de vedere; vezi mai jos, III, cap. IV, § 1—7). Dintre cele 151 de elemente de acest fel, rămîn ca elemente latinești populare de tip occidental următoarele cuvinte albaneze: *qepër, qepë* „un fel de săpăligă“ < **capreus* (cf. friul. *kabri*); *kapshonj, kafshonj* „a măcina“ < *captiare* (cf. it. *cacciare*, fr. *chasser*); *dëftonj, diftonj* „a arăta“ < *indictare* (cf. it. *indettare*); *qishë, kishë*, „biserică“ < *ecclesia* (it. *chiesa*, fr. *église* etc.); *mulli* „moară“ < **molinum* (dalm. *mlin*, it. *mulino*, prov., cat. *moli*, fr. *moulin*); *par* „o pereche“ < *par* (v. napol. *pare*, cat., sp. *par*); *pak, pakë* „puțin“ < *paucus* (vegl. *pauk*, it. *poco*, log. *pagu* etc.); *pjeshkë* „piersică“ < *pessica* (it. *pesca*, fr. *pêche*); *retrë* „șiret de sandale“ < **relina* (it. *redine*, fr. *rêne* etc.); *rushkull* „petit-houx, fragon épineux“ < **rusculum* (it. *ruschio*); *shekë* „găleată“ < **sicla* < *situla* (it. *secchia*); *shpartë* „zăvor“ < *spartum* (de fapt *sparta*); *shpatullë* „umăr“ < *spatula* (it. *spalla*, prov. *espalla* etc.); *vjetër* „vechi“, „bătrîn“ < *vetus, veteris* (eng. *veider* etc.)¹. În total 14 termeni. Ar mai putea fi alăturați acestora următorii termeni: *pala, pannus, tractus, calcaria, lanosa, dux*. Deci în total, 20. Dacă din lista de 270 termeni comuni cu româna și cu limbile romanice occidentale scădem pe *pjesë* „piesă, bucată, porție“ < **pellia*, pentru că românul *piță* „carne“ poate avea altă origine, și pe **i shtënk* „chior“, care nu vine dintr-un latin popular **stancus*, ci pare a fi tracodacic (vezi mai jos, III, cap. IV, §13), eventual și pe *i shtrëmp* (*i shtrëmbërë*) „răsucit, strîmb“, care pare a fi și el tracodacic, precum și pe *regj* (< *rege*), care nu-și are, în română corespondent moștenit pe cale populară; dacă din cele de a doua categorie (151), eliminăm pe *shuall, shallë* „partea plată și inferioară a unui întreg, plante du pied“ (< lat. *solum*); dacă trecem cuvîntul alb. *püll* „pădure“ (< *padule*) de la a treia la prima categorie (se găsește și în italiană și sardă) și eliminăm pe *kodrë*, care poate fi iliric în albaneză și tracodac în română; dacă din categoria a patra, eliminăm pe *mok(ë)rë* „moară“, care provine desigur din v. gr. doric *μαχανά*, pe *bollë* „dragon“ și pe *vesh* „ureche“, care sînt desigur autohtone (ilire), și pe *tërmet* „cutremur de pămînt“, care intră la a doua categorie (se regăsește în italiană, *terremoto*, dar nu în română), obținem următoarele cifre: 1) termeni comuni albanezei, românei și limbilor romanice occidentale: 266 cuvinte, eventual cu *pellia*, 267; 2) termeni care au existat

¹ Este probabil că *sallre* „a săra“ a existat și în latina populară mesodacică, dar că a dispărut din cauza omofoniei cu *saltre* „a sări“ și că de aceea a fost înlocuit cu derivatul imediat *sărare*.

atit în albaneză cit și în română și în limbile romanice occidentale, dar au dispărut pe urmă în română : 137, eventual 131 ; 3) termeni care au existat numai în latina populară de la baza albanezei și din Occident : 14, eventual 20 ; 4) termeni care există încă numai în albaneză și română : 37 (cu *kodrë*, 38) ; după Mihăescu, 11 dintre aceștia ar fi mai puțin siguri, iar 4 sînt elenisme balcanice ; 5) termeni care au fost păstrați numai de albaneză : 81. În total 537, eventual 541 sau 542.

Așadar termenii de origine latină care unesc realmente albaneza cu limbile romanice occidentale nu sînt în număr mai mare decît cei care se găsesc numai în albaneză și română ; dimpotrivă, aceștia din urmă se ridică la un număr mai mare, chiar dacă eliminăm elementele îndoielnice sau de origine greacă. De aceea vom concluda că, din punct de vedere lexical, latina de la baza albanezei era mai înrudită cu cea de la baza românei decît cu cea din Occident sau era tot atît de înrudită cu latina mesodacică pe cît era de înrudită cu cea din Occident.

§ 9. Am constatat pînă acum că latina populară de la baza românei constituia un dialect latin popular aparte, caracterizat prin fenomene fonetice, morfotice și lexicale proprii, care adesea se regăsesc și în Italia de sud. Dar ar fi greșit să se creadă că acest dialect prezenta o unitate lingvistică perfectă ; în cadrul său, existau alte diferențieri dialectale, e drept, mai puțin importante, totuși diferențieri. Lingviștii n-au neglijat pînă astăzi aceste diferențieri, dar le-au acordat mai puțină atenție. C a p i d a n (*Aromânii, Dialectul aromân*, p. 145—147) a dat o listă a cuvintelor de origine latină care se găsesc în dialectele macedoromâne, dar lipsesc în dialectele dacoromâne. După cum am văzut mai sus (I, cap. VI, § 7), Ernst G a m i l l s c h e g a susținut, între altele, că unele diferențe dialectale dintre munteni pe de o parte și ceilalți dacoromâni pe de alta urcă, în unele cazuri, pînă în epoca latinei populare și că se reduc deci la diferențe dialectale ale latinei populare. Teza sa este de altfel valabilă și pentru dialectele din sudul Dunării, care se clasifică, după aceleași criterii, tot în două ramuri, corespunzătoare ramurilor dacoromâne. Din nefericire, Gamillscheg n-a adus în sprijinul tezei sale un material prea bogat și a invocat și fapte care nu constituie realmente dovezi în sprijinul tezei sale. În articolul *Über die Herkunft der Rumänen, Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1940, el a considerat că deosebiri ca munt. *genuchi* și olt., băn., ard. și mold. *genunchi*, munt. *rinichi* și olt., băn., ard. și mold. *rărunchi* își au originea în diferențieri dialectale ale latinei populare. Această afirmație a fost respinsă de L. G á l d i (*Teoria e realtà nella storia della romanità orientale*, Budapesta, 1943) și de Al. R o s e t t i (*Bull. lingu.*, XII, p. 110—112, în articolul *Sur la méthode de la géographie linguistique* ; acum, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, p. 421—423). Dar acești învățați n-au dreptate cînd afirmă că diferența dintre seria *genuchi*, *rinichi* și seria *genunchi*, *rărunchi* nu urcă pînă în epoca latinei populare. Chiar dacă propagarea lui *n* în **genunchi* a avut loc mai tîrziu, în română, într-o formă de bază *genuchi*, la *rărunchi*, fenomenul de propagare a lui *n* a avut loc într-o formă *rărunchi*, care se găsește prin Oltenia (vezi ALR, I, harta 57) și care nu se poate explica din *reniculus*, ci numai dintr-un *renuculus*. Este greșit să se admită, după T i k t i n și după S. P o p (vezi *Comptes rendus de la Société roumaine de linguistique*, 4, 1941—1942, p. 5, Supliment

la *Bull. lingu.*, X), o prefacere a lui *i* din *reniculus*, în *ú* prin asimilare la *u* următor. Avem a face cu sufixul latin *-uculus* sau, poate, chiar cu sufixul latin *-unculus*.

G a m i l l s c h e g a relevat și cazul când dialectul din Moldova merge cu cel din Muntenia, deosebindu-se de graiul din Ardeal, în fapte care par a fi destul de vechi (astfel, *spinare* față de *spate* și *tîmplă* față de *ochiul cel mort* etc.). Pe baza unor asemenea fapte, învățatul german se credea obligat să considere ramura moldovenească a poporului român drept rezultatul unui amestec de români din cele două nuclee străvechi, cel cu *rinichi* și cel cu *rărunchi* (moldovenii ar fi moștenit pe *rărunchi* de la un nucleu, și pe *spinare* de la celălalt). Nouă ni se pare că această interpretare este eronată și că trebuie să admitem sau că graiul moldovenesc și cel muntenesc formau, în epoca latinei populare, în unele privințe o arie unică, sau că avem a face cu fapte mai noi, medievale, care se explică prin frontiera dintre Ungaria și țările române. Dar, în principiu, Gamillscheg are dreptate să admită și diferențieri dialectale în cadrul latinei populare de la baza românei. Lingviștii români n-au acceptat pînă astăzi teza lui Gamillscheg, și aceasta, desigur, pentru că, legată de unele ipoteze hazardate sau de-a dreptul false ale autorului, ea nu se putea separa ușor de aceste ipoteze. Rezistența în acceptarea teoriei lui Gamillscheg se explică însă și prin mentalitatea generală a romanistilor din epoca noastră, care nu admit decît cu greu o diferențiere dialectală a latinei populare și a limbilor romanice în faza lor cea mai veche. Deși învățați ca M. Bartoli, Ed. Bourciez, K. Jaberg și J. Jud, ca să vorbim numai de generația de cercetători de dinaintea primului război mondial, au admis în studiile lor o diferențiere dialectală a latinei populare, ideea aceasta a rămas totuși în umbră, iar lingviștii români sau străini sînt mai dispuși să socotească latina populară și limbile romanice din faza lor de formare ca perfect unitare, iar nu diferențiate dialectal.

Studiile de geografie lingvistică asupra latinei populare sînt abia la început (o dovedesc și lucrările lui G. Rohlf s, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, München, 1954, și *Les avatars du latin vulgaire: promenade de géographie linguistique à travers des langues romanes*, *Actele celui de al XII-lea Congres Internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, București, 1970, p. 17—46, în care nu se depășește problematica latinei populare pusă de M. Bartoli) și, desigur, ele vor întîmpina și în viitor dificultăți serioase, întrucît situația din limbile romanice, atestată prin texte, nu ne poate duce întotdeauna la concluzii sigure asupra stărilor de lucruri din latina populară. Nesiguranța provine din faptul că, în dialectul în care un termen de origine latină lipsește, el a putut fi înlocuit cu altul nu în epoca latinei populare, ci în epoca de formare a limbii române. Ca să putem trage concluzii certe este necesar ca faptele romanice dialectale să fie atestate și de alte limbi romanice. Astfel, nu putem fi siguri că *tener*, **imbracare*, *mergere*, **discalceatus*, ai căror urmași sînt prezenți azi în dialectele dacoromâne sudice sau estice (în cazul lui **imbracare*, numai dialectele moldovenesc, muntenesc și, probabil, și bănățean; în cazul lui *tener*, *mergere* și **discalceatus*, se pare că numai dialectele moldovenesc și muntenesc), au luat locul formelor *juvenis*, *investire*, *passare*, *descuļ* (< *disculcius*) (cf. C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *D. E.*, p. 35; Maria I l i e s c u, *Lat. disculcius*, în *RL*, IV,

1959, p. 105, a arătat că termenul latin popular, notat pînă atunci cu asterisc, se găsește în *Lex salica*), chiar în epoca latinei populare; aceste inovații specific românești pot fi creații ale epocii de formare a limbii române: *lînăr* față de *ġune*, *a îmbrăca* față de *a înveaște* și *a învești*, *a merge* față de *a pása*, existent azi în Hațeg și Maramureș și, probabil, și în unele părți ale dialectelor bănățean și crișan-maramureșean, *descălțat* și *desculț*, acesta din urmă caracteristic Banatului, Transilvaniei, Munteniei, macedoromânei, meglenoromânei și istroromânei. Nu este exclus ca și acolo unde azi avem *lînăr*, *îmbrăcare*, *mergere*, *descălțat* să fi existat, în epoca latinei populare, formele *juvenis*, *investire*, *passare* și *disculcius*, și ca acestea din urmă să fi dispărut în epoca de formare a românei, în favoarea creațiilor indicate mai sus. Numai cu privire la derivarea în latină a lui *passare* îndoiala este mai mică, întrucît acest cuvînt este deja o creație a latinei populare (ca derivat de la *passus*, el însemna la început „a pași“, „a merge pe jos“, sens păstrat numai în română), și a putut să pătrundă pe teritoriul limbii române chiar în vremea în care *mergere* căpăta același sens. Firește, latina populară de la baza românei s-a desfăcut din trunchiul latinei populare înainte ca populația romanică din apus să fi dat lui *passare* sensul de „a trece“. Dar, oricum ar sta lucrurile, întrucît toate formele caracteristice dialectelor bănățean, crișan și maramureșean, precum și cele caracteristice dialectelor din sudul Dunării se găsesc și în dialectele romanice din Apus, putem crede că inovațiile românești (*tener* „tînăr“, **imbracare* etc.) au apărut într-o arie laterală a României și că ele n-au pătruns în părțile de vest ale viitorului teritoriu românesc primitiv, unde contactul cu latina din Dalmația și Panonia menținea formele caracteristice zonei continentale și împiedica pătrunderea inovațiilor din răsărit.

În alte cazuri însă, diferențierea dialectală urcă cu certitudine în epoca latinei populare. Astfel e cazul cu unele forme care caracterizează numai dialectul moldovenesc și pe cel muntenesc în raport cu cele de la nord și vest de Carpați și din sudul Dunării: *drept*, *dreplate* și *a drege*, în raport cu *dirept*, *direplate* și *a direge*, apoi *acu(m)* în raport cu *a(c)mu*. Forma mold. și munt. *drept* merge cu zona continentală a României (cf. fr. *droit*, v. ven. *dreġ*, eng., friul. *dret*); forma *dirept*, din Banat și Ardeal, și *direptu*, din sudul Dunării, unde se găsește și *dreptu* (cf. P a p a h a g i, *D.D.A.*, p. 414), merge cu Romania mediteraneană (cf. sic. *dirittu*, log. *derettu*, sp. *derecho*).

§ 10. După cît ne arată unele fapte, mai ales dialectele suddunărene și cele dacoromâne de vest prezintă asemănări cu Romania continentală. Am înregistrat mai sus o serie de cazuri nesigure (*a învește* și *a pása*). Vom da aici cîteva cazuri sigure, întrucît caracterul latin popular al faptelor în discuție nu poate fi pus la îndoială.

1. În *Probl. cap.*, p. 303—320, am arătat că dialectele suddunărene prezintă formele corespunzătoare lui *(a)cest(a)* și *(a)cel(a)*, precum și formele corespunzătoare lui *(a)ist(a)*, că, totuși, macedoromâna prezintă în general numai corespondentele lui *(a)ist(a)* și *(a)cel(a)*, că dintre toate dialectele dacoromâne, numai cel crișan-maramureșean a avut la început și are încă demonstrativele *(a)cest(a)* și *(a)cel(a)* și niciodată *ăst(a)*, *est(a)*, *ist(a)*, *ăl(a)*. Tot acolo am arătat că numai dialectele muntenesc, bănățean și ardelean posedă pe *ăst* și *ăl*, cu excluderea formelor alcătuite cu *ecce* sau *eccu-*, și că dialectele macedoromân și moldovenesc sînt într-o situație inter-

mediară, avînd (*a*)*list(a)*, dar (*a*)*cel(a)*. Nu este însă o întîmplare că numai meglenoromâna, istroromâna și dialectul crișan-maramureșean prezintă formele care se găsesc în limba dalmată, în italiana de nord, în retoromană, în franceză, în provençală și în unele regiuni din Peninsula Iberică (vegliot *kost*, *kol(a)*, retor. *quaiſt*, *quel*, friul. *chest*, *chel*, it. *questo*, *quello*, prov. și cat. *aquest*, port. și sp. *aqueste*, v. fr. (*i*)*ces(t)*, (*i*)*cil*, fr. mod. *cel*, *celui-ci*, *celui-la*, prov. și cat. *aquest*, port. și sp. *aqueste*, prov. *aquel*, *aquela*, cat. *aquell*, *aquella*, sp. *aquel*, *aquella*, port. *aquella*, fem. *aquella*) și că dialectele muntean, ardelean propriu-zis și bănățean prezintă formele fără *ecce* sau *eccu-*, dintre care *ille* nu se găsește decît pe alocurea în Apus cu această funcție (vezi mai jos, cap. IV, § 14). Este clar că latinitatea orientală care va da naștere mai tîrziu populației românești suddunărene și rotacizante avea legături mai strînse cu latinitatea continentală din Apus, pe cînd populația de limbă latină care va da naștere populației muntene și bănățene de mai tîrziu avea legături cu latinitatea mediteraneană, în special cu Italia de sud și cu Sicilia.

2. Un alt fapt asemănător este constituit de formele românești ale mai mult ca perfectului indicativ. În dialectele meglenoromân, bănățean și crișan există încă mai mult ca perfectul de tipul *eram văzut* „văzusem“, *eram cîntat* „cîntasem“. Acest mai mult ca perfect nu se mai întîlnește azi în Maramureș, dar el exista în secolul al XVI-lea, cum arată textele rotacizante. Acest mai mult ca perfect pare a fi de origine latină populară, întrucît el are la unele verbe, aceeași structură ca și mai mult ca perfectul romanic apusean. Dar în mod sigur latin popular este mai mult ca perfectul macedoromân de tipul *aveam cîntală*, *aveam viđută*, care este alcătuit, ca în limbile romanice occidentale, din imperfectul indicativului verbului auxiliar urmat de participiul trecut. Aceste forme au înlocuit mai mult ca perfectul de tipul *cîntasem*, care s-a păstrat în dialectele moldovenesc, muntenesc și crișan: tipul *cîntasem* a fost alcătuit tot în epoca latinei populare din mai mult ca perfectul conjunctivului latin. G a m i l l s c h e g (*Studien zur Vorgeschichte elner romanischen Tempuslehre*, p. 95—96) afirmă, după alții, că în *Bellum Hispaniense*, mai mult ca perfectul conjunctivului latin avea deja întrebuițarea din română; dar el nu ne asigură că, în această epocă, mai mult ca perfectul conjunctivului latin se întrebuița numai cu funcția de mai mult ca perfect al indicativului. Astăzi, graiul din Maramureș nu mai prezintă mai mult ca perfectul perifrastic de tipul *eram văzut*, ci pe cel de tipul *văzusem*. Faptul că mai mult ca perfectul indicativului s-a format sau se formează ca în limbile romanice din Apus numai în acele dialecte românești care prezintă de obicei asemănări cu limbile romanice apusene nu este întîmplător: el s-a transmis de acolo în epoca latinei populare; dar n-a putut pătrunde pînă la limita de răsărit a României, iar dialectele răsăritene extreme ale latinei populare au păstrat mai mult ca perfectul pe care-l relevă *Bellum Hispaniense*.

3. Cuvîntul latin *vespa* s-a păstrat de declinarea întîia, ca în latină, după cît se pare, numai în Moldova de sud, unde găsim pronunția *ȳiaspă* (redată de Tiktin, *RDW*, III, p. 1737, greșit, adică literarizat, prin *ȳiaspă* și *vęaspă*). În alte părți ale teritoriului dacoromân, anume în Ardeal și în Bucovina, el este de declinarea a III-a, *vęespe*, iar pe o arie pe care n-o putem preciza mai de aproape, a devenit chiar masculin. Din indicațiile pe care le dă G a m i l l s c h e g (*Die Mundart von Șerbănești-Titulțești*, p. 110, 127,

nota 1, și p. 190—191) după harta 1903 a *Atlasului lingvistic român*, nepublicată încă, se găsesc pe ici, pe colo, și în Banat și Ardealul de vest, și chiar în Moldova: *giaspă*, *ziastră*, *zeapsă*, *vjapsă*, despre care romanistul german crede că provin din forme de declinare a III-a, cu prefacerea lui *-se* în *-să*. De la p. 127, nota 1 și p. 192, ca și din S. Fl. Marian, *Insectele în limba. credințele și obiceiurile românilor*, p. 216—217, rezultă că dacoromâna are și forme cu un *r* epentetic: *žespre*, *zešpre*, *žeštre*, *ješpre* etc. Macedoromâna posedă *ȳiaspe* (S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 217, dă greșit *vjaspē*), iar meglenoromâna, *ghiaspi*. Deja Tik tin (*loc. cit.*) a văzut că trecerea la declinarea a III-a s-a produs în latina populară, sub influența lui *apis*, invocând sard. *espe*, friul. *vespe* și ital. dialectal *vespre* etc. Faptul este admis și de G. Pascu (*Dict. Étym. macédo-roumain*, I, p. 97), care citează lucchez *vespre* (s-ar mai fi putut cita abruzzez *vespre*; cf. REW, ed. a III-a, nr. 9272, p. 774). Pentru formele italiene dialectale vezi și Rohlf s, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, II, p. 27, care dă forma *vespe* pentru Lucca, Florența și Grosseto. Meyer-Lübke (*loc. cit.*) nu admite influența lui *ape*; el crede că formele în *-e* sînt vechi forme de plural devenite singulare, ceea ce nu mi se pare întemeiat. Forma cu *r* epentetic este de asemenea latinească populară, căci ea se găsește atît în unele graiuri dacoromâne, cît și în unele graiuri italiene. Trebuie să adaug că o formă **vespra*, **vespera* stă la baza actualelor forme din italiana de nord, engadină, dialectul din Franche-Comté, bearneză, bască, asturiană, galiciană etc. (vezi REW). Așadar, macedoromâna, meglenoromâna, dialectul ardelean și cel muntean dovedesc, în acest caz, legături mai strînse cu romanitatea occidentală în epoca latinei populare, decît dialectul moldovenesc.

4. Tot așa, urcă pînă la latina populară formele a *fulgera* (<**fulgerare*) și băn. *a sfulgera*, macedor. *sfulđirari* (<**exfulgerare* (cf. Candrea și Densușianu, *Dict. etim.*, p. 106, care citează și v. fr. *esfoldrer*). De aici băn. *sfulger*, macedor. *sfulgu*, cu *s-*impus prin analogia verbului. De asemenea urcă la latina populară dualismul dintre forma a *ingreca* (<**ingrevicare*) „a însărcina”, existentă azi în Maramureș (vezi T. Păpăhaagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 223), în macedoromână: (*a*) *ngricari*, și în meglenoromână: *angricari*, ca și în dacoromâna veche, unde e de origine maramureșeană, și forma a *ingreuna* (<**ingrevinare*) „a însărcina”, existentă în Moldova, Muntenia și unele părți de peste munți. Se constată, și în aceste cazuri, că forma care se găsește în România occidentală, — unde sufixul *-icare* este foarte frecvent; cf. v. fr. *engraigier* —, apare și în dialectele române de vest și sud. În domeniul formării cuvintelor este cu totul remarcabil sufixul băn. și olt. de nord-vest *-amă* și macedoromân *-ame*, cu sens colectiv, față de *-ime* din restul teritoriului românesc (<lat. *-amen* și *-imen*) (cf. băn. *boiamă*, *căpramă* etc., macedor. *bruscami*, *bruticami* etc.). Și, dacă se poate presupune că dispariția lui *-ame* în dialectele moldovenesc și muntenesc și a lui *-ime* în dialectele bănățean și macedoromân s-a petrecut după epoca latinei populare, este cu totul remarcabil faptul că sufixul a trecut la genul feminin în română și în unele dialecte italiene de sud.

§ 11. Învățații au oscilat cînd au încercat să fixeze o dată pentru sfîrșitul latinei populare. Fapt este că unii lingviști au integrat epoca de formare a limbilor romanice la limba latină. Ei continuă, în fond, concepția

lui H. Schuchardt despre latina populară; ca și acesta, ei socotesc că africativizarea explozivelor *c* și *g* urmate de *e* și *i* în *č*, *ǵ* este un fenomen latin popular. I se părea lui Schuchardt — și, dintre lingviștii români, Denisianu și Philippide îl urmează —, că africativizarea românească trebuie socotită ca adusă pe teritoriul românesc prin circulația din Imperiu a persoanelor, prin agenții romanizării. Dar, cum am arătat la I, cap. V, §3, africativizarea românească s-a produs independent de africativizarea identică din Italia, Alpi, Belgia, sau, în ce privește pe *g*, din întregul Occident romanic. Ea nu se găsește în elementele latine din albaneză; se poate pretinde că albaneza a venit în contact cu latina mai arhaică; dar se poate crede, cu tot atîta dreptate, că latina populară de pe teritoriul albanez primitiv n-a suferit fenomenul. Sînt de părere că fenomenul latin popular nu a avut loc nici în dalmată. Este adevărat că, în unele cazuri, această limbă prezintă africativizarea consonanțelor *c* și *g*; dar, cum am arătat mai sus (I, cap. V, §3), africativizarea dalmată a avut loc în mod independent, atît față de africativizarea din limbile romanice occidentale, cît și față de cea din română. Cum însă africativizarea în discuție s-a produs în secolul al VI-lea chiar în Occident, învățații amintiți au conchis că latina populară își încheie existența pe teren românesc prin secolul al V-lea. Cercetătorii în discuție au invocat și faptul că Imperiul se divide atunci în Imperiul de răsărit și cel de apus. I. Ș i a d b e i, *Le latin dans l'Empire d'Orient*, în *Arhiva*, XXXIX, 1932, p. 15—20, și *Problemele vocabularului român comun*, p. 3, se întemeiază și pe lipsa unor fenomene latinești populare tîrzii, ca *ŭ* > *ó* și *ǒ* > *uó*, în limba română. Chiar dacă noi dăm altă explicație faptului că româna nu prezintă aceste două fenomene de diftongare (vezi mai jos, II, cap. III, §6), și credem că despărțirea latinei populare de la baza românei nu este un efect al scindării imperiului, sîntem de acord cu autorul să punem în veacul al V-lea sfîrșitul latinei populare în Peninsula Balcanică.

CAPITOLUL III

ARTICULAȚIILE ȘI FONEMELE LATINEI POPULARE DE LA BAZA ROMÂNEI ÎN COMPARAȚIE CU CELE ALE LATINEI CLASICE¹

§ 1. 1. În latina clasică, fiecare vocală putea fi scurtă sau lungă. Este ceea ce se numește cantitatea sau durata vocalei. Se admite de obicei că și latina populară a avut aceste diferențe de durată la fiecare vocală pînă prin secolul al III-lea e.n., cînd ele au fost anulate, și că abia atunci s-a ajuns la o singură categorie de vocale, cele scurte. Totuși este posibil ca vocalele scurte ale latinei să fi fost mai scurte decît vocalele scurte ale românei. Mă întemeiez, cînd spun aceasta, pe faptul că în italiană există și astăzi vocale foarte scurte, mai scurte decît cele românești (*io* „eu“, pronunțat cu un *i* foarte scurt, așa încît românii îl percep ca *io*; sau *ciòè*, cu un *o* foarte scurt, așa încît cuvîntul se pronunță într-o singură silabă), și tocmai în împrejurările în care exista și în latină: înainte de vocală.

În latina clasică, poziția accentului în cuvînt era o consecință a cantității silabei penultime; de aceea, ea nu avea o funcție distinctivă decît ca urmare a cantității acestei silabe. În latina populară, poziția accentului capătă o funcție distinctivă proprie. După cum se știe, în latina clasică, cuvintele accentuate pe ultima silabă erau rare: *Arpinās* (gen. *Arpinātis*) „locuitor din Arpinum“. În latina populară s-a ajuns, pe cale fonetică ca accentul să stea pe ultima silabă la perfectele simple persoana a III-a singular: *cantāt*, *audīt*, **lacūt* (lucru pierdut din vedere de Vasilie, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 30—31).

Se spune de către învățații francezi că dispariția deosebirilor de cantitate în latina populară a fost însoțită de schimbarea accentului muzical (de înălțime), singurul pe care l-ar fi posedat pînă atunci limba latină, în accent de intensitate. Desigur, ipoteza aceasta e greșită, căci pe de o parte nu sînt posibile limbi fără accent de intensitate, iar acele care au un accent muzical îl asociază cu unul de intensitate; pe de altă parte, sînt limbi care prezintă și cantitate vocalică și accent de intensitate (limba germană de azi). Dispariția distincțiilor de cantitate în limba latină trebuie explicată prin aceea că

¹ Pentru fonetica latinei de la baza românei să se vadă A. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 3—224 passim, Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, și H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960. Vezi și *Istoria limbii române*, I. *Limba latină*, București, 1965, p. 17—27, și II, p. 21—45, și Veikko Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963, p. 29—74, ed. a II-a, Paris, 1967. Pentru fenomenele osce și umbrice, vezi C. D. Buck, *Elementarbuch der oskisch-umbrischen Dialekte*, Heidelberg, 1905, și E. Vetter, *Handbuch der italischen Dialekte*, I, Heidelberg, 1953 (vol. II n-a mai apărut).

limba latină populară a început să fie vorbită de neamuri care nu aveau cantitate vocalică în limba lor sau prin aceea că a început să fie vorbită de neamuri care aveau alte norme de a pronunța scurt sau lung vocalele decât latina și decât celelalte neamuri romanizate (de exemplu, în franceză vocalele lungi sînt cele finale înainte de consonantă fonică: *jour, porteur* etc.). Probabil, distincțiile de cantitate au dispărut odată cu învățarea latinei de către populațiile din afara Italiei, nu de către umbri și osci.

2. Cîteva cuvinte și-au schimbat accentul de intensitate de pe o silabă pe alta. Este de menționat cazul următor: în cuvintele în care o vocală scurtă din silaba penultimă e urmată de grupul consonantic „muta cum liquida“ adică de o explozivă (*p, b, t, d, c, g*) + *r, l*, accentul trece de pe antepenultima pe penultima (pe această vocală scurtă): *integrum* > *intégru* > rom. *întreg*.

3. Se mai spune — și această părere este curentă astăzi — că, înainte de dispariția diferențelor de cantitate în latină, vocalele scurte accentuate, cu excepția lui *ă*, căpătaseră un timbru deschis, iar vocalele lungi accentuate, cu excepția lui *â*, căpătaseră un timbru închis. Ar trebui să se spună că numai vocalele scurte accentuate *ê* și *ô* căpătaseră un timbru deschis și că cele lungi accentuate au rămas așa cum erau, adică obișnuite, fără a deveni închise. Prin deschidere, *î* și *û* s-au transformat de-a dreptul în *é* și *ó*. În latina de la baza limbii române, însă, numai vocalele palatale (*ê, î*) au suferit fenomenul, nu și cele labiovelare (*ô, û*). Așadar *ê* > *é* (cf. it. *petto*, pronunțat *petto*) și *î* > *é*. Aceste fenomene, ca și cele similare ale vocalelor labiovelare (*ô* > *ó* și *û* > *ó*), au fost situate de învățați tot prin veacul al III-lea e.n. Dar Giacomo De Voto a arătat, în *Revue de linguistique romane*, IX, p. 243—244 (articolul *Teoria del sostratto osco-umbro*) și în *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 207—210, că confuzia între *ê* și *ae*, ba chiar între *ê* și *ae*, se întâlnește deja în inscripțiile latine din Pompei (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.), (confuzia în discuție dovedește valoarea deschisă a lui *ê*, căci, precum vom vedea la n. 4, *ae* a devenit și el *e*), iar, pe de altă parte, cam în același timp, avem atestată în inscripții și gramatici pronunția *e* pentru *î*. Așadar prefacerile la care ne referim au avut loc cel puțin în acest timp. Și pentru că, după cum a arătat De Voto (*loc. cit.*), fenomenele în discuție se întâlnesc și în limba oscă, unde s-au produs cam în secolul al III-lea î.e.n., este de presupus că fenomenele latinești populare s-au produs atunci cînd umbrii și oscii au acceptat latina ca limbă de înțelegere cu ceilalți oameni din Imperiu. Curios este însă faptul că în română *é* s-a dezvoltat în așa fel (a devenit cînd *é*, cînd *îé*: *anellus* > *inel*, *ferrum* > *fier*, **mêle* > *mîere*) (vezi mai jos, § 6), încît ar trebui să concludem că la origine a fost altceva decât un *é*, și anume un *ê* (un *e* obișnuit). Dar e mai plauzibil că *ê* a devenit *îé* sub influența limbii tracodacilor romanizați, care vor fi redat pe **æ* (= *ê*) prin *îe*, singurul grup fonetic mai apropiat de *æ*.

4. Deși în românește *ă* nu s-a prefăcut în *o*, schimbarea aceasta se găsește totuși în cîteva cuvinte: *brăscus* > *broască* (dialectele italiene presupun și ele un *broscus* sau mai degrabă **broasca*; în latină *bruscum* însemna „nod al arborelui“; dar *bruscus* desemna o specie de broască), *cūbitus* > *cot*, *dūo* > *doi*, *dūae* > *două*, *fūistis* > **fūstis* > *fost* (macedoromân și românesc primitiv, pe baza căruia s-a creat și participiul *fost*, căci altădată era în română, în gene-

re, identitate între forma de participiu și cea de persoana a II-a plural a perfectului simplu indicativ) (ital. *foste* arată că și latina populară de la baza acestei limbi avea *o*), *mūria* > *moare* (și româna și celelalte limbi romanice presupun un *o*, care e și atestat ca *o*), *nūrus* > *nor* (ă), *plūvia* > *ploaie*, *rūbeus* > *roib* (în latină există însă și *robeus*, care este de fapt forma cea mai veche), *rūbia* > *roibă*, *rūsseus* > *roș* (în latină era însă și *rosseus*), *excūlio* > *scol*, *autūmnus* > *loamnă*, poate și *sūus* > *său* și *lūus* > *lău*.

Aceste cuvinte trebuie socotite, cum au făcut unii cercetători pînă acum (W. Meyer-Lübke, *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, I, 1914, p. 16, și S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1920, p. 25–26), ca împrumuturi efectuate de latina populară de la baza limbii române din latina populară din Dalmația, Italia și Reția. Al. Graur, *Romania*, LV, 1929 (acum în *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 43–49) respinge părerea că în aceste cuvinte s-ar fi produs fenomenul *ŭ* > *ó*, susținînd că mai toate cuvintele respective aveau *o* în loc de *ŭ* în latina populară înainte de prefacerea lui *ŭ* în *ó* și că ele au transformat în latina clasică pe *ó* în *u'* (Graur concepe schimbarea lui *ŭ* în *ó*, ca mai toți lingviștii, drept un fenomen latinesc popular tardiv). El explică mai toate aceste fapte ca arhaisme: formele cu *-o-* reprezintă stadiul mai vechi al latinei¹. Noi am văzut că fenomenul *ŭ* > *ó* s-a produs între secolele al III-lea și I-ul î.e.n. Graur nu are însă dreptate cînd afirmă că toate formele cu *o*, socotite de el arhaisme, sînt explicabile prin stadiul mai vechi al latinei. Cuvintele *duo*, *nurus* și chiar altele, au avut în indoeuropeana primitivă, și deci și în latina mai veche, un *ŭ* (sau *u*). Cel puțin la unele dintre aceste cuvinte trebuie să se admită o prefacere a lui *ŭ* în *ó*. Dar atunci și un *brūscus*, *fūstis*, *autūmnus*, care au avut la origine *o*, au putut să-l prefacă pe *o* în latină în *ŭ* (pe cînd latina era numai în Latium) și apoi să revină la *o*. Și adbeii nu admite (*Le latin dans l'Empire d'Orient*, *Arhiva*, 1932, p. 15–20, și *SCL*, VIII, 1957, p. 479) cele spuse de Meyer-Lübke și de Pușcariu, pentru motivul că ele lasă fără explicație numărul mic al cazurilor „excepționale” în română. Și adbeii crede că aceste fonetisme au fost impuse în latina orientală de latina din Panonia, care, după ce a fost stăpînită o bucată de vreme de Imperiul de apus, a fost cedată Imperiului de răsărit în 424 sau 437. Noi admitem explicația dată de Meyer-Lübke și Pușcariu. Dar, întrucît fenomenul este, după noi, cu mult mai vechi decît își imaginează cercetătorii, credem că aceste cuvinte n-au fost împrumutate, cum spunea Pușcariu, numai după secolul al IV-lea, sau, cum spunea Șiadbei, numai după 424, și mai ales după 437, ci și mai înainte, unele poate chiar pe vremea cînd dialectul de la baza românei se vorbea numai în Italia, Macedonia și Grecia, nu și în Moesia și Dacia. Relațiile acestui dialect cu cel din Dalmația și Noricum au continuat mereu, probabil pînă la stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică, ba sînt de admis, probabil, și relații între română și dalmată ca limbi deosebite.

5. Diftongul latin *ae* accentuat s-a monoftongat în *e* și *e*, ca și în celelalte limbi romanice, iar *e* apare schimbat în românește, ca și în alte limbi

¹ La drept vorbind, numai pentru *loamnă* admite Graur o prefacere a lui *ŭ* în *ó*. În cazul lui *doi*, el face ipoteza că ar veni dintr-un *dŭo* + *i*, semn al pluralului, ca și *noi* din **no* (lat. clasic *nos*) + *i*. Această ipoteză nu mi se pare verosimilă, căci, desigur, *-i* a înălțurat pe *o*, și *z-* a ajuns la **dđi*, nu la **dđoi*.

romanice, în *je*. Pe cînd, însă, în celelalte limbi romanice, din *ae* a rezultat atît *e* cît și foarte mulți *ę*, în română a rezultat *ę* numai în *taeda* > **tęda* > **tjeda* > (prin asimilație) **djeda* > **deda* > **dedă* > **dędadă* > *zadă*, *illaei* > **illei* > **lei* > **ljei* > *l'ei* > *iei* și *haedus* > *ied*; în *caelum* > *cer*, *naevus* > *neg*, *Graecus* > *gree* și *praeda* > *preadă* > *pradă*, el a putut exista cîtăva vreme pentru a dispărea, întrucît era precedat de *č*, *n*, *r*. Sigur, *ae* apare ca *e* în *faenum* > **fenu* > *fin*. Prefacerea lui *ae* în *ę* este, desigur, de origine umbrică, căci în această limbă diftongul indoeuropean primitiv **ai*, care în latină devenise *ae*, este reprezentat prin *ę*. Probabil că *ę* era lung și în latina populară și că el a devenit *é* în unele cazuri tocmai din această cauză: un *ę* era curios în limbă, căci nu exista decît *ę*.

6. Diftongul latin *au* accentuat, care e paralel cu *ae* (de fapt cu *ai*), a suferit în unele cuvinte o schimbare paralelă: a devenit *o*: *cauda* > *coda* > *coadă* (*coda* este atestat în latinește, vezi Georges, *Lexicon der lateinischen Wortformen*). Fenomenul se întîlnește și la *au* neaccentuat, și tot numai în unele cuvinte: *auricula* > *orici* (atestat de *Appendix Probi*) > *ureche*, *cauliculus* > *coliclus* > *curechi*, poate și în *autūmnus* > *toamnă* (prin intermediul lui **otqamă*, interpretat greșit ca *o toamnă*)¹. Fenomenul este atestat în secolul I î.e.n. (*Clodius* pentru *Claudius*). Cel puțin în poziție accentuată, el este, desigur, de origine umbrică, căci în această limbă *au* se prefăcuse în *o*.

7. *ō* > *u* în *cōrtem* > *curte*, *cōtem* > *cute*, *mōrum* > *mur* (ă), *nōmen* > *nume*, *ōstium* > *ușă* (*ustium* e atestat la Marcellus Empiricus, vezi Lindsay, *Die lateinische Sprache*, p. 38), *scōria* > *zгурă* tot în latina populară. P h i l i p p i d e (*Orig. rom.*, II, p. 77) relevă că, la Iordanis (secolul al VI-lea e.n.), apar numeroase cazuri de *ō* prefăcut în *u*. Cred însă că fenomenul este cu mult mai vechi. Desigur, el este de origine umbrică și oscă, căci, în prima din aceste limbi, indoeuropeanul primitiv **ō* este redat prin același sunet ca și *ū* sau *ũ*, iar în oscă, indoeuropeanul primitiv **ō*, este reprezentat prin *u*, *uu*, nu *ú*, care redă pe *ō*.

§ 2.1. Vocala *ī* postconsonantică și posttonică, urmată de *a*, *e*, *o*, *u*, din latina clasică, a fost transformată în latina populară în *i*: *veniat* > **veniā* > rom. *vie*, *mulier* > it. *moglie*, *moriōr* > *moriu* > rom. *moriu*, *filius* > **filīu* > *fīju* > rom. *fiu*. Secvența fonetică *īe* din latina clasică a fost transformată în latina populară în *ię*, în unele cazuri (anume după *r* și *l*) în *é*: *arīetem* > *arete*, *parīetem* > *părete* (forma *paretes* se întîlnește în inscripții: *CIL*, VI, 3714, 3, Roma, și 31007, 3, Roma), *muliērem* > **muliēre*, iar secvența fonetică *īo* din latina clasică a fost transformată în latina populară în *jó*: *petiōlus* > **petiōlu* > rom. *picior*. Fenomenul este, desigur, de origine umbrică și oscă, cel puțin în ce privește pe *i* neaccentuat, căci aceste limbi prezentau în cazurile similare, un *i* consonantic. De altfel aceasta a fost și starea lui originară, de la care latina s-a abătut, prefăcînd pe *ī* în *i*. Se spune de către unii că, în cazurile cînd *ī* era în silaba antepenultimă, s-a mutat întîi accentul de pe *i* pe *e* sau *o* și că pe urmă a avut loc consonantizarea lui *i*. De fapt accentul s-a deplasat nu mai înainte de consonantizarea lui *i*, ci simultan cu ea, ca

¹ Cuvîntul a putut deveni în latina populară și **atomnus*, **atomna*; după aceea, în latina populară sau în română, *a* a putut fi interpretat ca prepoziția *a* „la“.

urmare a micșorării plenitudinii lui *i* (în diftongii *ie*, *ia*, *io*, virful silabei este în vocalele *e*, *a*, *o*). Aceasta cu atât mai mult, cu cât fenomenul este o transpunere în latină a unei particularități de pronunție umbrice și osce. Aici trebuie cuprins și cazul analog, petrecut în *quĭētus* > *quetus*, atestat deja în latina populară (vezi Mihăescu, *Limba latină*, București, 1960, p. 83–84).

2. Vocala *e*, în aceleași condiții ca și *i* discutat la 1, ajunge la aceleași rezultate: *area* > *ariā* > **ariā* > **arie* > *arie*, *vineā* > **vinĭa* > **vinĭā* > **vinĭā* > *vine* > *vie*, *video* > **vedĭo* > **vedĭu* > *văz*, *cuneus* > **cunĭu* > *cuĭu* > *cuĭ*, *roseus* sau *russeus* > **rosĭu* > *roșu* > *roș*, *urcĕolus* > **urkiolu* > **urĭior*, *caprĕolus* > **capriolu* > **căprior* > *căprior*. Fenomenul este de origine oscă și umbrică, cel puțin în cazul cind *e* era urmat de vocale neaccentuate, căci limbile oscă și umbrică prezintă fenomenul. În ce privește schimbarea de accent, avem de spus aceleași lucruri ca și în cazul precedent.

3. Vocala *ū*, urmată de *a* accentuat, ca și de *o* sau *u* neaccentuat, dispare: *febrarius* > *febrarius* (atestat în *Appendix Probi* și în inscripții) > **feĭrar* > *făurar*, *battuo* > *bato* > *bal*, *quattuor* > *quattor* (atestat în *CIL*, VI, 13.302; 4–5, Roma), *mortuus* > *mortus* (atestat în *CIL*, IV, 3129, 5279, Pompei, și în alte părți) > *mort*.

4. Vocalele din latina clasică *ī* și *ū* neaccentuate, în silaba penultimă, precedate sau urmate mai ales de *m*, *n*, *r*, *l*, dispar de multe ori în latina populară: *calidus* > *caldus* > *cald*, *viridis* > *verde*, *dominus* > *domnus* > *domn*, *auricula* > *oricla*, *oculus* > *oclus*, *vetulus* > **vellus* > *veclus* > *vechiu*, it. *vecchio* etc. Fenomenul este, cel puțin în unele cazuri, de origine umbrică sau oscă, căci acolo corespondentul sufixului latin *-ulus* sună *-klo*, *-klu*. De altfel, în acest caz, faza cea mai veche e cea umbrică, latina dezvoltând cu vremea, între *k* și *l*, vocala *u*.

5. *ū* (notat *V* și *u*, iar în epoca modernă, în ortografia școlilor, *v*) a dispărut prin secolul I e.n., cînd era intervocalic, și în special cînd, în această poziție, era precedat sau urmat de vocala *u* (vezi Battisti, *Avviamento allo studio del latino vulgare*, Bari, 1950, p. 142, Mihăescu, *Limba latină*, p. 91–92 și 143–144): *avunculus* > *aunculus*, *novum* > *noum*, *probaui* > *probai*, *vivi* > *vii*, *vivus* > *vius*, *juvenis* > *juenis* etc., toate atestate în inscripții. Foarte probabil, în asemenea împrejurări, *v* a fost reconstituit din nou de latina populară, cel puțin în unele cuvinte; și, în acest caz, el a devenit *v*, ca și *b* intervocalic.

6. Secvența fonetică *ū* (notată *V* și *u*, iar în epoca modernă, în ortografia școlilor, *V* și *v*), plus *e* sau *i* lipsea, în latina populară, la formele verbale de indicativ perfect, mai mult ca perfect și viitorul al doilea și de conjunctiv perfect și mai mult ca perfect: *cantavisti* > **cantasti* > *cîntași*, *cantavit* > *cantăt* (perfectele în *-ăt* sînt atestate deja în opera lui Lucretius), *cantavimus* > **cantamus* > v. rom. *cîntămu* (perfect simplu), *expolivit* > *expolit*, *nutrivit* > *nutrit* (pentru ultimele două, atestate în inscripții, și desigur ca *-it* accentuat, vezi Mihăescu, *op. cit.*, p. 91 și 144), *cantavisset* > *cantasset* > *cîntase* (mai mult ca perfectele de acest fel sînt atestate în operele scriitorilor clasici, de exemplu chiar la Cicero), *cantaverit* > **cantare* > v. rom. *cîntare* „va cînta” etc. (pentru aspectul morfotic al chestiunii vezi mai jos, cap. IV, § 21). Aceste forme latine fără *-vi-* sînt mai vechi decît cele cu *-vi-*, create analogic de latina clasică, după modelul unui verb ca *nosco*, *novi*, al cărui *v*

e moștenit din indoeuropeana primitivă (cf. A. B u r g e r, *Études de phonétique et de morphologie latine*, Neuchâtel, 1928, p. 110—119 și 124—134). Foarte probabil nu pe baza analogiei cu fonetismele culte și populare ale formelor verbale în discuție ci pe cale pur fonetică, *civitas* (popular *civitate*), *juvenis* (popular *juvene*) și *pavimentum* au devenit **citatie*, **june* sau **juene* și **pamentu*, de unde rom. *cetate*, *june*, *pământ*. Pentru **citatie*, cf. S. P u ș c a r i u, *Dacor.*, I, p. 423.

§ 3. 1. Consonantele finale și grupurile de consonante finale cad : *cum* > *cu*, *quam* > *ca*, *sum* > **su* (apoi *is*), *lumen* > *lume*, *nomen* > *nume*, *dolor* > *dolu* > *dor*, *imperator* > *împărat*, *caput* > *cap*, *dicit* > *zice*, *ad* > *a*, *quid* > *ce*, *dicis* > *zici*, *lupus* > *lup*, *sic* > *și*, *dicunt* > *zic*, *sunt* > **su* (apoi *is*), *est* > *e* (apoi *i*, *îi*). Prepoziția *in* a păstrat pe *-n*, din cauză că *n* a devenit medial în tact; prepoziția *cum* a devenit **cun* înainte de cuvinte începătoare cu o vocală (cf. it. *con* „cu”), ceea ce explică pe *n* din v. rom. *nusu*, macedor. *nis* „dînsul” (< *ipse*). Prepozițiile *per* și *inter* n-au pierdut pe *-r*, ci l-au mutat înaintea lui *e*: **pre*, **între* (în latina populară: **entre*) > *între*. *Sînt* (pers. a III-a plural) și *este* provin din **sentu*(*nt*) și **esti*(*t*).

Căderea lui *-m* este de origine lațială, dar și umbrică și oscă. Căderea lui *-n* este de origine umbrică (*n* final nu dispăre în oscă). Căderea consonanțelor *t* și *d* finale se întâlnește în umbrică (însă sporadic). Tot așa *r* și *k* finali dispar în umbrică, sporadic. Deci fenomenul este mai ales de origine umbrică.

2. *h* latin, care era spiranta laringală afonă (astfel concludem P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 210, din S e e l m a n n, *op. cit.*, p. 262 și urm.), a dispărut: *homo* > *om*, *humerus* > *umăr*, *humidus* > *umed*.

3. *r* în grupul *rs* și *n* în grupul *ns* au dispărut: *dorsum* > *dos*, *deorsum* > *șos* > *jos*, *sursum* > *sus*; *densus* > *des*, *mensa* > **mésa* > *measă* > *masă*, *mensura* > **mesura* > *măsură*, *monstro* > *muștru*, *remansit* > *rămase*, *tensus* > maced. *tes* „întins”. Dispare de asemenea *n* din grupurile consonantice *nr* și *nr*: *confundo* > *cufund*, *conventus* > *cuvînt*¹.

Indoeuropeanul primitiv *rs* intervocalic s-a transformat în oscă în *r*, cu lungirea vocalei precedente. În umbrică *r* se pronunță slab și adesea nu apărea în scriere, așa că *rs* se redusese la *s*. Fenomenul este deci de origine umbrică. El apare în textele latine în secolul al II-lea î.e.n.

4. *g* intervocalic urmat de vocală palatală, dar și de *o*, a dispărut în *ego* > *eu*, *magis* > *maș*, *magister* > **mășestru*, *magistra* > *măiaștră*, *quadragesima* > *păreasemi*. Fenomenul se găsește în umbrică și oscă.

5. În unele cuvinte, *c* inițial a devenit *g*: *crassus* > *gras*, *cratis* > *gratie*, *conflo* > *(*in*)*gînflu* > (*in*)*gînș*. Fenomenul se găsește și în celelalte limbi romanice, dialectal (vezi H. G u i t e r, *Étude sur la sonorisation du k initial dans les langues romanes*, în *Revue des langues romanes*, LXIX, nr. 1940—1945, p. 66—79). Între altele, el se găsește în teritoriul sabin, ceea ce ne face să credem că sabinii l-au impus și în alte teritorii romanice.

¹ Unii cred că la originea acestui cuvînt stă latinescul *conventum* „înțelegere”, „tratat”; cred însă că trebuie să se plece de la *convntus* „adunare”. O dovedește și a cuvînta > *conventare* „a se aduna” (vezi G. Ivănescu, *SCL*, VIII, 1957, p. 509 — 512, în cadrul articolului *Istoria socială în serviciul etimologiei române*, și Maria Iliescu, *Analele Universității din Craiova, Seria Istorie, Geografie, Filologie*, II, 1973, p. 198—205).

6. Forma consonantică a lui *i*, care se nota în latină cu *i* și se scrie, în ortografia școlară a modernilor, cu *j*, a avut, după Seelmann (*Die Aussprache des Latein*, p. 231) valoarea de *i* consonant (*i*), pină în veacul al V-lea e.n., cind ar fi devenit pe tot teritoriul romanic γ' , acest γ' devenind apoi \dot{g} . Cred că fenomenul s-a petrecut mai de vreme și că a constatat la început într-o prefacere a lui *i* în *d'* sau *g*, care, mai târziu, a devenit \dot{g} sau *d* (vezi mai jos, § 7, nr. 11). După Elise Richter (*Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d. Saale, 1934, p. 76) el s-a petrecut în secolele I–II e.n. În română însă numai *j + ó, ú* se găsește transformat în \dot{g} , pe cind *j + á* se găsește transformat în *d*. Latina populară prezintă și tratamentul *d* (cf. Elise Richter, *op. cit.*, p. 86) (pentru *j + é* lipsesc exemple): *juniperus* > macedor. *ḡunęapine*, dacor. *ḡnęapın*, *jocus* > *ḡoc*, *Jovis (dies)* > *ḡoi*, *juro* > *ḡur*; *jaceo* > *ḡac*, *sanctus Joannes* > *sanctus Jannes* > *Sinđăniḡ* (dintr-un **Sinđăanne*, apoi **Sinđane*, cu *ă* analogic după plurale ca *părḡi*, *lăzḡi*, *dihăniḡ*, *săniḡ* etc., la care *ă* de la sing. devine la plural *ă*; acest fenomen s-a produs numai din momentul în care numele sărbătorii a devenit și numele florii.

§. 4. Cîteva fenomene sporadice, care apar pe o arie foarte întinsă — adesea chiar în întreaga Romănie —, trebuie socotite drept petrecute în Italia în epoca romanizării triburilor umbrice și osce.

Latina populară prezenta nu *linier* „luntre”, caracteristic latinei clasice, ci pe arhaicul *lunter*, cu *ŭ* în loc de *î*, de unde și românescul *luntre*. În *quadraginta* „patruzeci” și *quadragesima* „postul de Paști” a dispărut, datorită unei cauze necunoscute, *d* din grupul intervocalic *-dr-*, în tot Imperiul roman: it. *quaranta*, fr. *quarante* etc.; it. *quaresima*, fr. *carême*, rom. *părăsasemḡ* etc. (deci au existat formele **quarenta* și **quaresima*). În *ululare* „a urla”, primul *l* s-a disimilat față de al doilea, ajungîndu-se astfel la **urulare*, apoi la **urlare*, de unde fr. *hurler*, rom. *urlare*. Prin metateza consonantelor *l* și *d*, *palude* a devenit *padule* în unele dialecte italiene (tosc. *padule*), iberoromanice (v. sp. și v. port. *paul*), sardă (log. *paule*) și română (*pădure*) (cf. v. fr. *palu* < *palude*). Metateza lui *r* a avut loc în **integru* > **intregu*: dalm. *intrik*, rom. *intreg*; disimilarea lui *m* față de o labială de la începutul silabei următoare, o găsim în *malva* > **malba* > **nalba*: ven. și treviz. *nalla*, camp. *narba*, dalm. *nulba*, rom. *nalbă*; *tl*, rezultat din *-tul-*, prin sincopa lui *u*, se transformă în *cl*, în toată România: *astula* > *astla* (atestat la Marcellus Empiricus), **ascla* > *așchie*, *mutulus* > **mullu* > **mucla* > *much*, *pustula* + *-ella* > **pus-tella* > **pusclella* > *pușchea*, *vetulus* > **vellu* > *veclu* > *vechiu*.

§ 5. Toate fenomenele înregistrate la § 1–4 se produseseeră deja în perioada clasică sau se produceau chiar atunci și își au originea în latina populară din Lațiu sau în limbile umbrică și oscă. Schimbările care vor fi înregistrate mai jos sînt mai noi — din epoca imperială, chiar din epoca imperială tîrzie — și își au originea în limbile populațiilor din imperiu. Dacă cele dintîi au fost aduse odată cu latina populară pe teritoriul de formație a limbii române, cele din urmă sînt inovații ale latinei populare din acest teritoriu, chiar cînd ele se regăsesc întocmai în întregul Imperiu roman. Este însă de admis că unele din fenomenele tardive, de exemplu unele africativizări s-au răspîndit prin imitație, de la un capăt la altul al Imperiului, în secolele al II-lea și al III-lea, chiar în secolul al IV-lea, cînd oștile romane erau încă purtate de împărați de la un capăt la altul al Imperiului.

§ 6. *ê* > *îé*: *mêle* > *mjele* > *mjere* > *mjare* > *mjere*; *pêrdo* > *pierdu* > *pjerd*. Deoarece, în unele limbi romanice din Apus, fenomenul se produce în alte condiții, trebuie considerat ca fiind impus de substratul din fiecare provincie. Pe teritoriul românesc primitiv el a fost deci impus de substratul tracodacic. De fapt nu numai *ê* clasic, dar și *ae* clasic accentuat a devenit în românește *îe* (vezi mai sus, § 1, nr. 5).

După *Philippide* (*Orig. rom.*, II, p. 37), *i* a dispărut când *é* era precedat de *n*, *r*, *c*, *g* (aceștia din urmă vor fi fost *k*, *g* sau vor fi fost prefăcuți deja în *č*, *ğ*, printr-un fenomen pe care-l vom discuta mai jos): *anêllus* > **anjêllu* > **ânêllu* > *înel* > *inel*; *rêus* > **rjêu* > *reu* > *râu*; *porcêllus* > **porčkjêllu* sau **porčjêllu* sau *porkêllu* > *porčellu* > *purcel*; *gêmo* > **gjemu* sau *gemu* sau **ğjemu* sau **ğemu* > *gem*. Este, însă, probabil că, în aceste împrejurări fenomenul nici nu s-a produs, cum admite *Rosetti*, *Ist. l. rom.*, IV, p. 30—31 (ar fi avut loc menținerea lui *é* ca *e*). După *Philippide* (*ibid.*), *i* a dispărut și când era precedat de *f*, *d*, *s* și *št*. Dar, de fapt, în aceste cazuri, *é* s-a diftongat în *îé* pe vremea când, în loc de *f*, *d*, *s* și *št*, erau *t*, *d*, *s* și *st*, și numai după nașterea lui *i*, aceste consonante s-au transformat în *f*, *d*, *s* și *št*. Căderea lui *i* pare să se fi produs atunci când *t*, *d*, *s* și *st* au devenit *f*, *d*, *s* și *št*. Exemple: *decem* > **djeke* > *deče*; *têxo* > **tjêxu* > *jesu*; *sêdeo* > **sjedju* > *ședu*; *extêrgeo* > *(*a*)*stjergu* > *ștergu*.

Fenomenul nu s-a produs când *ê* era urmat de *n* + vocală și *n* (sau *m*) + cons.: *tênerum* > **tjeneru* > **teneru* > *tinăr* sau *linăr* (pl. *lineri*); *vênetus* > **vjênetu* > **vênetu* > *vînăt* (pl. *vineți*); *veneris* > **vjêneri* > **vêneri* > *vineri*; *dêntem* > **djênte* > **dente* > *dinte*; *mêntem* > **mjênte* > *mente* > *min-te*; *lêmpus* > **ljempu* > *tempu* > *timp*. Plecându-se de la faptul că *têneo* a dat *țin* și *vênio* a dat *vin* (în macedoromână și, dialectal, în dacoromână, de exemplu în Maramureș, în Drăgușeni, jud. Galați, și în Prahova), deci că *t* și *v* au fost prefăcuți în *f* și *ç*, ceea ce presupune prezența unui *i*, s-a conchis pe drept că, în aceste cuvinte, *ê* s-a diftongat în *îé*. S-a admis atunci că *ê* s-a diftongat în *îé* numai în penultima (deci numai în cuvinte cu accentul pe penultima), căci în antepenultima (*vênetus* etc.), fenomenul nu s-a produs (vezi *Philippide*, *loc. cit.*).

Considerăm lipsite de fundament explicațiile „structurale” date de *A. G. Haudricourt* și *A. G. Juilland* (*Essai pour une histoire structurelle du phonétisme français*, Paris, 1949, p. 38—47) faptului că latina de la baza românei a menținut diferența dintre *é* și *ê*, diftongând pe *é* în *îé*, dar a anulat diferența între *ó* și *ô*. Considerăm tot așa de lipsite de fundament și explicațiile „structurale” date aceluiași fapt de *Maria Manoliu* (*Note de fonologie romanică diacronică*, în *Revista de filologie romanică și germanică*, VII, 1963, p. 9—15; vezi și versiunea franceză *Notes de phonologie roumaine diachronique*, în *RRL*, VIII, 1963, p. 239—245), care respinge de altfel explicațiile date de cei doi cercetători francezi. Motivele pentru care noi nu putem fi de acord cu toți acești cercetători se înțeleg ușor dacă se are în vedere concepția noastră despre cauzele schimbărilor fonetice, expusă în I, cap. I, §3—5.

Sub influența lui *Helmut Lüdtke* (*Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956), *Vasiliu* admite, (*Fonologia istorică*, p. 38—40), că diftongarea românească a vocalelor *é* și *ô* în cazul când în silaba următoare se găsesc *-e* și *-ă* are la bază o metafonie generală

romanică. Vasiliu presupune că latina balcanică tirzie („romanica balcanică”) avea și ea secvența *iē* și vocalele *ē* și *ē*, când în silaba următoare se găseau *a*, *e*, *o*. Presupunerea ni se pare neîntemeiată, mai ales că metafonia din celelalte limbi romanice se realizează prin diftongarea vocalelor *ē* și *ō* în *ie*, *uo*, și nu a vocalelor *ē*, *ō* în *ea*, *oa*. Că există unele „asemănări” în evoluția diverselor limbi romanice din acest punct de vedere e just; dar ele se explică prin oarecare asemănări ale bazei de articulație a popoarelor romanice. Dealtfel diftongarea românească s-a produs mai tirziu decât diftongarea lui *ē* în *ie*, și, cum vom vedea, se explică prin substratul tracodacic.

§ 7.1. Forma consonantică a lui *u*, notată în latină cu *u* (în ortografia modernilor cu *v*), a avut, după *S e e l m a n n* (*Die Aussprache des Latein*, p. 231) această valoare de *u* pînă în veacul al IV-lea ori al V-lea e.n., cînd a devenit pe tot teritoriul romanic *w* (spiranta bilabială fonică) și apoi *v* (spiranta labiodentală fonică). Din informațiile pe care le dă *G r a n d g e n t*, *Introduzione allo studio del latino volgare*, traduzione dall' inglese, Milano, p. 176—177, pare să rezulte că *u* devenise *w* încă din secolul I e.n.

2. *v* inițial și medial a devenit sporadic *b*. Probabil că trecerea s-a făcut atunci cînd vechiul *u* suna *w*. Inițial: *vervecem* > *berbece*, *vesica* > *beșică*; *veteranus* > *bătrîn*, *vitta* > *bată*, *voce* > *boace* (*W e i g a n d*, *Jahresbericht*, VIII, p. 314). Medial: *ad + vix* > *abia*, *ex + volo* > *zbor*.

3. *b* intervocalic, între două vocale sonante, s-a transformat în *w* (spiranta bilabială fonică) și apoi în *v*. Acest *v* însă, a căzut mai tirziu în română aproape în toate cazurile, iar, rar, a devenit *u* (vezi III, cap. III, § 15).

4. *b* intervocalic > *g* în *nebula* > *negură*, *rubus* > *rug*, *uber* > *uger*. Desigur, schimbarea s-a produs după ce *b* devenise *v*, căci se găsește și în *favus* > *fağ* „fagure” (de unde și derivatul *fağure*), *naevus* > *neg* „negel”. Fonetismele **negula*, **fağulus*, **negus*, **negellus* se găsesc numai în română, albaneză și în unele dialecte italiene (*Densusianu* și *Candrea*, *Dict. etim.*, 1215).

5. Cum a arătat *L a u s b e r g* (*Romanische Sprachwissenschaft*, II, § 346—347, p. 23—24), în latina populară de la baza românei, vegliotei (probabil a întregii dalmate), friulanei și dialectului apulian, *qu* urmat de *e*, *i*, a devenit **k*, așa că a avut mai tirziu soarta lui *c + e*, *i* sau *c + i + voc.* (s-a africativizat, după ce se palatalizase, devenind *k*): lat. *quem + ne* sau **que + ne* > rom. *cine*, *qui (s)* > veđ. și apul. *ci*, *quid* > rom., friul., apul. *ce*, *quaerere* > rom. *cere(re)*, friul. *ćiri*, *quetus* > rom. *-cet-* din *încetare*, *încet*, friul. *ćet*, apul. *ćitu*. Tot așa în *coquo*, *coquere* > *coc*, *coacere*, *laqueus* > *lağ*. *L a u s b e r g* spune că fenomenul apare sporadic și în alte părți ale Italiei de sud, unde era o influență grecească. Tot așa *gu* urmat de *e*, *i* se reduce la *g*: *extinguo*, *extinguere* > *sting*, *stingere*, *sanguis* > rom. *stinge*. În *cinque* < *quinque* avem o disimilare care s-a impus în tot Imperiul roman; cf. rom. *cinci*, veđ. *ćenk*, fr. *cinq*, pr., cat. *cinc*, it. *cinque*, sp., port. *cinco* valdez de sus *tschun* (< *čjunk < *činku), log. *kimbe*. Tot așa **kinquenta* > *quincuaginta*. *Lausberg* presupune că ambele fenomene sînt un mod de pronunție grec (*kü*), pe care l-ar dovedi numele din Noul Testament **Αquila* < *Aquila*, *Κυρίνος* < *Quirinus* și grafiile inverse *Quiriacus* pentru *Κυρίαικος*. Dar este evident că avem a face cu un fapt impus, în general, și de substratele balcanice, nu numai de ce

6. *qu* (care avea valoarea de *ky*) urmat de *a*, *o*, *u* a pierdut, în unele cuvinte pe *y*, iar în altele a devenit *p*: *qualis* > care, *quam* > ca, *quando* > cînd, *quantus* > cît, *quod ori qua* (< *quis*) > cã; *adaquare* > adãpare, *aqua* > apã. *equa* > iapã, *quadragesimae* > pãresemî, *quattuor* > patru. Prefacerea originarului * *ky* în *p* se gãsește în oscã și umbricã, dar prefacerea corespunzãtoare din latina popularã de la baza romãnei pare a se datora, ca și dispariția lui *y*, faptului cã tracodaca nu poseda astfel de consonante. Fenomenul este de asemenea independent de cel din sardã.

7. *gu* (care avea valoarea de *gy*) urmat de *a*, *o*, *u* a pierdut în unele cuvinte pe *y*, iar în altele s-a transformat în *b*; *interrogare* > **interguare* > **intreguare* > întrebare, *lingua* > limbã. Asupra originii avem de fãcut aceleași observații ca și la fenomenul anterior.

8. *t + i* (devenit *i*) + vocala *á* a devenit *ʃ*, desigur, prin faza **t'*: **inalliare* > (*a*) înãlãa, **inalliatus* > înãlãat. Urmat de *ió*, *iú*, devine *č*: *inclinatione* > închinãciune, *rogatione* > rugãciune, *litione* > tãciune. Urmat de vocalã neaccentuatã (deci în silabã finalã), devine *ʃ*: *balleus* > balș „cerc de fier“, macedor. *balšu* „eșarfã“, *hospitium* > ospãș, *negotium* > negoș, *pretium* > preș, *puleus* > puș, *scortea* > scoarșã, *sentio* > simș(ese)¹. Poate cã și urmat de *ió* și *iú*, în latina popularã de la baza romãnei a devenit tot *ʃ*, ca și în celelalte limbi romanice, iar acest *ʃ*, pe teren românesc — în epoca de formație a romãnei —, a devenit *č*. Fenomenul transformãrii în *ʃ* este atestat pentru secolul al II-lea e.n.

9. *d + i* (devenit *i*) + vocala *á* ar fi trebuit sã dea *đ*. Lipsesc exemple. Urmat de *ió* și *iú*, s-a prefãcut în *ğ*, desigur, prin faza intermediarã *d'*: *adjungo* > așung, *adjuto* > așut, *deorsum* > șos. Urmat de vocalã neaccentuatã, în silabã finalã, a devenit *đ*: *frondia* > frunđã, *hordeum* > orđ > orz, *medium* > miedđ, *prandium* > prindđ > prinz, *spodium* > **spuđ*, plural *spuđã* > spuzã². Poate cã, urmat de *ó* și *ú*, în latina popularã de la baza romãnei a sunat tot *đ*, care mai tîrziu a devenit *ğ*.

10. *c + i + ã* a devenit *ʃ*, desigur prin faza intermediarã *t'*: *brachiale* > brãșare, *calceavi*, *calceare*, *calceatus* > (în)cãlșai, (în)cãlșare, (în)cãlșat; *c + i + ó, ú* a devenit *č*: *urceolus* > ulčor, **ciutula* (< **kjítu + ula*) > čiuturã; *c + i + vocalã* în silabã neaccentuatã finalã > *ʃ*: *acia* > așã, *brachium* > braș, *facies* > facia > fașã, *glacies* > glacia > gheașã, *judicium* > judeș „judecatã“, *laqueus* > laș, *socius* > soș. Probabil, urmat de *ió*, *iú*, în latina popularã a sunat tot *ʃ*, care mai tîrziu, în epoca de formare a romãnei, a devenit *č*.

11. *g + i + á* ar fi trebuit sã dea *đ*. Lipsesc exemple; *g + i + ó, ú* > *ğ*, desigur, prin faza intermediarã *d'* (existã numai douã exemple): **gijurus* (< γῆρος) > ğur (substantiv), *Sanctus Georgius* > Sîngorđ (nume de sãrbãtoare și de localitãți); *g + i + voc.* în silabã neaccentuatã finalã > *đ*

¹ Philippide afirmã cã *ʃ* se prefãce în *ʃ* numai cînd e urmat de *-u*. Dar afirmația e falsã, cãci pluralele substantivelor neutre ca *hospitium* au tot *ʃ*, și acolo *ʃ* era urmat de *a*. Faptul îl dovedește și *sentiat* > simșã. Învãțatul ieșean face o greșealã similarã în legãturã cu fenomenul discutat la nr. 9.

² Substantivul *spuzã* poate veni și dintr-un *spodia* (neutru plural devenit singular). Cf. și *audiat* > audã.

(există numai două exemple): *Sanctus Georgius* > *Stnġorġ*, *azungia* > *oșn-đă*. Poate că, urmat de *ġó*, *iŭ* a devenit *đ*, care mai târziu s-a transformat în aceleași condiții (urmat de *ġó*, *iŭ*) în *đ*.

12. Velarele *c* și *g* urmate de *e* și *i* au devenit în multe regiuni ale României, printre care și cea mesodacică, *k*, resp. *g*. Cum am arătat deja, africativizarea acestora din urmă, din limba română, nu e latinească populară.

13. *x* (= *cs*) intervocalic > *s* în unele cuvinte: *duxit* > *duse*, *dixit* > *zise*, *intellexit* > *înfelese*, *viŕit* > v. rom. *viŕe* „trăi”, *exeo* > *ies*, *fraxinus* > *frasin* (în dialectele bănățean și macedoromân însă: *frapsiŕe*, respectiv *frapsin* etc.), *laxo* > *las*, *maxilla* > *mășea*, **sexe* > **siŕe* > *șese* > *șeŕe* > *șase*, *texo* > *ies*. Foarte probabil avem a face cu pătrunderea pe teritoriul dacomesic, în epoca târzie a imperiului, a unor pronunții din latina populară din Italia, unde *cs* intervocalic devenise *ss* (pe teritoriul dacomesic, acest *ss* s-a redus la *s*).

14. *pt* și *ct* intervocalic > *t* în unele cuvinte: *baptizo* > *bolez*, *victimo* > *valăm*. Foarte probabil, ca și în cazul fenomenului precedent, avem a face cu pătrunderea pe teritoriul dacomesic, în epoca târzie a imperiului, a unor pronunții din latina populară din Italia, unde *ct* și *pt* deveniseră *tt*. Acest *tt* s-a redus apoi, pe teritoriul mesodacic, la *t*.

15. Lat. *gena* a devenit **genna*, cum dovedește fonetismul *ġeănă* (vezi IV, cap. III, §2).

16. *đ* urmat de consonantă a devenit *r*: *admissarius* > *armăsar*; în *cingula* > **clinga* > *chिंगă*, avem metateza lui *l*; *gravis* „greu” > **grévis* (> *greu*), prin analogie cu *lévis* „ușor” (> **l'ieu* din **l'ieușóru* > *ușor*).

17. *x* (= *cs*) din prefixul *ex-*, înainte de consonantă, > *s*: *excaldo* > *scald*, *excoquo* > *scoc*, *excurro* > *scur(g)*, *expono* > *spun*, *exsudo* > *asud*, *extempero* > *astimpăr*, *exlergeo* > *șterg*, *extinguo* > *sling*, *extorceo* > *store*, *extrico* > *stric*. Înainte de aceasta, *e* de dinaintea lui *cs* a căzut în cele mai multe din cuvintele în discuție (cf. it. *scaldare* etc.).

§ 8. În legătură cu sistemul fonetic al latinei populare s-au exprimat în ultimele decenii păreri eronate. André Burger (*La palatalisation des consonnes en roman commun*, *Revue des études indo-européennes*, III, 1943, p. 183—197, și *Phonématique et diachronie, À propos de la palatalisation des consonnes romanes*, *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 13, 1955, p. 22—33), precum și E. Petrovici (*Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*, în *SCL*, VII, 1956, p. 163—169, în traducere franceză, cu titlul *Le roumain a-t-il hérité du roman commun la corrélation palatale des consonnes?*, în *Revue de linguistique*, III, 1958, p. 5—11), afirmă că *ġ* care s-a născut prin fenomenele înregistrate la § 2, nr. 1 și 2, a dus la crearea unei serii consonantice palatale în latina populară: *ġ*, *ġ'*, *đ* etc. Noi însă credem că palatalitatea de acest fel — provocată de prezența unui *ġ* următor —, nu ne dă dreptul de a vorbi de o serie fonematică nouă; după noi, numai consonantele muiate constituie o asemenea serie. Dar latina populară n-a avut alte consonante muiate decât **l'* și **đ* proveniți din *j*(=*i*), *tġ*, *đġ*, *cġ*, *gġ* + vocale, iar aceste consonante s-au africativizat chiar în epoca latinei populare.

Alexandra Rocerice-Alexandrescu și Em. Vasiliu (*Statutul fonemic al africatelor în româna comună*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 335—339;

versiunea engleză în RRL, IX, 1964, p. 497—501) admit, în „latina populară de est“ (= mesodacică), următoarele patru unități fonematice, provenite din k și $g + e$, ie , i , din $k + io$, iu , ia , din t și $d + io$, iu , ia , ie : k (cu alofonele k , $č$), g (cu alofonele g , $ǵ$), t (cu alofonele t , $ʈ$), d (cu alofonele d , $đ$). Mai întâi ei fac greșeala de a admite că t și $d + ie (< č)$ s-au africativizat în latina populară, când, de fapt, procesele în discuție au avut loc în epoca de formare a românei. În al doilea rând, ei fac greșeala de a admite între faza t și d pe de o parte și faza $ʈ$, $đ$ pe de alta, o fază intermediară tj , dj , care n-a existat (au existat t și d). În al treilea rând ei fac greșeala de a admite că $č$, $ǵ$, $ʈ$, $đ$ sînt alofone ale fonemelor k , g , respectiv t , d , când de fapt sînt foneme deosebite.

În urma expunerilor noastre de mai sus, rezultă că sistemul fonetic al latinei populare de la baza românei era următorul:

Sistemul vocalic :

	1	
	a	
$é > ié$		$ó > ó$
e		o
i		u

ie apare numai în silabe accentuate, u (numai în diftongul au).

Nu exista deci la început, decît un singur diftong ascendent, $ié$, provenit din $č$ sau $č$. Exista însă diftongul descendent au . Diftongul grec eu s-a redus la e dacă era urmat imediat de vocală : v. gr. $\mu\alpha\gamma\gamma\alpha\nu\acute{\epsilon}\omega > *mangané\omega > *manganéo > *mangáneo > *m\acute{a}ng\acute{i}i\acute{u} > m\acute{i}'ng\acute{i}i$.

Sistemul consonantic :

$p,$	$b,$	m	t	d	$k,$	g
f	v		$t' > t,$	$đ > đ$	$k,$	$ǵ$
			s	$(z ?)$		
			$r,$	l		

Consonantele t și d au existat, desigur, citeva secole.

CAPITOLUL IV

MORFOMELE LATINEI POPULARE MESODACICE ȘI SENSURILE LOR

§ 1. Schimbările cele mai mari le-a suferit latina populară, în raport cu latina clasică, în domeniul morfotic. Sistemul morfotic al latinei clasice s-a distrus în cea mai mare parte. Faptul se explică prin căderea consonantelor finale, ca și prin confundarea vocalelor finale și a vocalelor care precedau aceste consonante finale: *ē, ē, ī, ī* s-au transformat în *e* (cu toate acestea, câteodată *ī* s-a menținut ca *i*), iar *ō, ū, ū* s-au contopit în unele regiuni, ca cea mesodacică, în *u*, iar în altele, ca Italia și Peninsula Iberică, în *o*; dar, în unele dialecte italiene, *-o* și *-u* s-au menținut ca atare. Așadar, în ce privește declinarea substantivelor — dar și a adjectivelor —, formele de tipul *casa, casam, casā*, se reduceau la *casa*, formele de tipul *panis, panī, panem, pane* se confundau în *pane*, iar formele de tipul *lupus, lupō, lupum* se transformau în *lupu, lupo*. În asemenea împrejurări, era firesc ca, pentru unele forme cazuale din latina clasică, de exemplu cea de ablativ, să se întrebuinteze și prepoziții: *de, per, *cun* etc. (căci în latina clasică ablativul avea câteodată funcțiile prepozițiilor *de, prin, cu* din română). Distincția între acuzativ și ablativ s-a anulat întâi la singular, prin căderea consonantei finale *-m* de la acuzativ. (Totuși, probabil că, în unele regiuni, acuzativul declinării a II-a sing. se termina în *-u*, iar genitivul, dativul și ablativul aceleiași declinări se termina în *-o*). Ajungându-se aici, s-au anulat și distincțiile de la plural, unde, aveam, la nominativ, acuzativ și dativ-ablativ morfomele *-ae, -ī, -a, -as, -os, -is, es, -us, -ua, -ibus, -ebus*. Identitatea între nominativ și acuzativ singular decl. I-a, a II-a, a III-a parisilabică și a IV-a, era realizată prin căderea lui *-s* și *-m*. Rămineau deosebiri între nominativ și acuzativ numai la declinarea a III-a imparisilabică și la pluralul declinărilor I-a și a II-a; dar aceste deosebiri au fost înlăturate în teritoriul mesodacic, ca și în Italia peninsulară (apeninică), prin impunerea formei de nominativ *-ae* și *-i*. La declinarea a III-a, prin dispariția lui *-s* final din desinența *-es*, se ajungea la terminația *-e*, identică cu cea de singular. De aceea pluralul declinării a III-a a pornit probabil de la o formă arhaică în *-is*, așa că s-a ajuns la terminația *-i* (it. *pani*, rom. *piñi*) (cf. S. P u ș c a r i u, *Études de linguistique roumaine*, p. 291—296, și *Limba română*, I, București, 1940, p. 328; trad. germ., *Die rumänische Sprache*, p. 219). Unii învățați mai cred că dispariția distincției dintre acuzativ și ablativ nu se explică numai prin căderea consonantelor finale, ci și prin aceea că unele prepoziții care în latina clasică cereau ablativul au început să se construiască de la o bucată de vreme cu acuzativul, de obicei identic cu nominativul (în inscripțiile din Pompei, secolul I e.n., avem :

Saturninus cum discentes în loc de : *Saturninus cum discentibus*). Dar, de fapt, în acest caz, norma nouă are nevoie de explicare. Și, dacă ni se cere să mai găsim o cauză, ea nu poate fi decât aceea invocată de A. Meillet, cu diferite ocazii : o limbă ca latina, cu o morfologie atât de bogată și cu reguli de întrebuintare a prepozițiilor atât de complicate, nu putea fi vorbită fără simplificări de către populațiile cucerite din Imperiu. Formele de genitiv și dativ singular au rămas deosebite mai îndelung de cele de nominativ-acuzativ-ablativ, dat fiind că nu se puteau confunda cu ele. La declinarea a III-a singular, genitivul și dativul trebuiau să se confunde cu forma de acuzativ-ablativ, eventual cu forma de nominativ-acuzativ-vocativ. Unii învățați cred că latina de la baza românei a păstrat la feminin o formă specială de genitiv-dativ, din latina clasică, la declinarea I-a : *-ae* ar fi dat *-e*, și, la declinarea a III-a, *-is*, *ī* ar fi dat *ī*. Deci *casa* ar fi avut gen.-dat. **case*, iar *parte* ar fi avut pluralul **parti*¹. Lucrul acesta se poate admite. Dar tot atât de plauzibilă este și părerea, exprimată de Philippide, că a existat o formă unică pentru toate cazurile și la substantivele în *-a* și *-e*, ca și la cele în *-u* (declinarea a II-a). În acest caz, *-e* și *-i* de la genitiv și dativ feminin se pot explica astfel : mai întâi *-ă* s-a prefăcut în *e* pe terenul limbii române, sub influența lui *e* din articolul *-lei*, ajungându-se la identitate fonetică între forma de genitiv-dativ a femininului singular și formele de plural. Această normă de identitate s-a extins apoi și la substantivele feminine în *-e*. Mihăescu (*op. cit.*, p. 155) a găsit câteva exemple de *-a* la genitivul singular al declinării I-a, pe teritoriul mesodacic. Dar nu toate sînt absolut sigure, cum mărturisește însuși acest cercetător. Chiar dacă găsim în Dacia exemple de genitiv cu *-a* în loc de *-ae*, ele nu dovedesc în mod necesar prezența acestui genitiv în Dacia, putînd să se explice prin occidentali veniți în părțile mesodacice.

Se știe că, în Apus, dativul în *-o* al declinării a II-a a devenit și forma de genitiv singular². Se poate presupune că, și pe teritoriul mesodacic, genitivul declinării a II-a singular a fost înlocuit cu dativul, ca în Galia, și, după cît arată inscripțiile, și în Dalmația, Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia (pentru Dalmația, faptul a fost relevat de P. Skok, *Zur Balkanlatein, ZfrPh*, IV, 1934, p. 453, și de Wilhelm Giese, *Balkansyntax oder thrakischer Substrat?* în *Studia Neophilologica*, XXIV, 1951—1952, p. 52) : *CIL*, III, 9552 : *Arca Stephano presbytero et Martanae jugoli ejus* ; 1080 : *Bolano filio Dobrovito* ; etc. ; pentru Moesia Superior și Moesia Inferior, de Mihăescu, *op. cit.*, p. 156 : *Petrus, filius Thomae vicario*, Naissus ; *conjug autem P. Rosinacio glorioso maister militum defuncta est* secolul al VI-lea ; *quaestor collegio*, *CIL*, III, 882, Potaissa. Nu știm dacă în latina populară din regiunea mesodacică se făcea la început distincția între un nominativ-

¹ Am fi putut invoca și pe **pane*, **pani*, dar nu avem siguranța că acest substantiv devenise, din masculin, feminin, chiar în latina populară de la baza românei.

² Din acest fapt, Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, p. 9, și III, p. 50 și 51—52, și în special *Rumänisch und Romanisch*, București, 1930, p. 10, deducea că, și în română, genitivul latin a dispărut și a fost înlocuit cu forma de dativ, care ar fi căpătat și funcțiunile genitivului. El credea că la fel stau lucrurile și cu declinarea a III-a, atât în Apus, cît și în Răsărit. Vezi și cele spuse de Maria Iliescu și Liliana Macarie, *Evolution du génitif et du datif en latin tardif*, *RRL*, IX, 1964, p. 441—442 (articolul întreg p. 437—444), și Maria Iliescu, *Gibt es einen „Causus generalis?“* în *RRL*, XVI, 1971, p. 328—329 (articolul întreg, p. 327—331).

acuzativ în -u și un genitiv-dativ în -o, distincție care apare în unele graiuri italiene. Nu este exclus să fi existat un caz unic în -u sau -o chiar în latina mesodacică. Pârvan (*Contribuții epigrafice*, p. 56) relevă într-o inscripție de pe la anul 500, din orașul Trajana, din Tracia de nord, un acuzativ (*domo eterna fecit Done [= Dominae] Fl(avius) Moco domesticos de patria Artacia de vico Calso*), identic cu ablativul (cf. *de patria, de vico*).

Terminațiile bisilabice de genitiv plural, în -arum și -orum, au dispărut, ca și cele de dativ-ablativ în -ibus. Tot așa terminațiile de genitiv plural -um și -ium, de la declinarea a III-a. Explicația este ușor de dat; ele erau prea aberante între celelalte terminații ale declinării. Terminația -orum se păstrează însă la pronume și se impune și la feminin și dativ. Simplificarea trebuia să se facă, în acest caz, prin eliminarea formei feminine, minoritare.

§ 2. Totuși unui lingviști au susținut și susțin existența în română a două forme cazuale: una de nominativ și alta de genitiv-dativ-acuzativ sau de acuzativ, ca în vechea franceză. Și deoarece se crede de toată lumea că, în Peninsula Iberică, formele de acuzativ s-au impus în locul celor de nominativ, unii admit că și în trecutul îndepărtat al limbii române și italiene au existat cele două forme cazuale în concurență. Părerea aceasta este susținută pentru română de I. Coteanu (*Schiță a declinării numelui în româna comună, Declinarea articulată*, în *SCL*, XV, 1964, p. 445—469, și versiunea franceză: *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun, La déclinaison articulée*, în *RRL*, IX, 1964, p. 407—430). Ea nu se poate susține în cazul limbii române și al celei italiene, decît pentru declinarea a III-a imparisilabică. Am putut avea nominativ *oaspe*, genitiv, dativ, acuzativ și ablativ *oaspete*, pl. *oaspeși*; tot așa, nominativ și vocativ *șerpe*, genitiv, dativ, acuzativ și ablativ **serpente* etc. La neutre: nominativ, acuzativ, vocativ, apoi genitiv, dativ, ablativ. Dar nu avem probe că, în latina populară mesodacică, ca și în cea italică, apoi în epoca de formare a celor două limbi, română și italiană, au existat aceste două forme. Româna prezintă, ca și italiana, cînd forma de nominativ-vocativ sau, la neutre, nominativ-acuzativ-vocativ (*secetă* < *sicitas*, *șarpe* < *serpens*, *lume* < *lumen*, *nume* < *nomen*), cînd forma de genitiv-dativ-acuzativ-ablativ sau, la neutre, forma de genitiv-dativ-ablativ (*cărbune*, *putoare* etc.). Dacă lăsăm la o parte pe *dor* (< *dolor*) și *duroare* (< *dolore*), care au devenit cuvinte deosebite, numai *cap*, *capete*, *om*, *oameni* prezintă o variație de teme după număr, și numai *oaspe*, *oaspete* și *jude*, *judec* prezintă forme care au putut fi la origine cazuale. Dar e posibil ca *oaspe* și *jude* să fie singurele forme moștenite din latină și ca *oaspete* și *judec* să fie creații mai noi, după forma de plural, cum admite Graur, *Tendențele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 62.

Foarte probabil, latina populară italo-balcano-carpatică n-a avut, în cazul substantivelor imparisilabice de declinarea a III-a, o declinare cu două forme cazuale la singular: una provenită din nominativ-vocativ (sau, la neutre, din nominativ-acuzativ-vocativ), iar alta, provenită din celelalte cazuri. La cele mai multe substantive, româna și italiana coincid în faptul că au moștenit o formă sau alta (astfel, de la nominativ-vocativ: *sicitas* > *secetă*, v. lomb. *secea*, napol. *seçțe*, *homo* > it. *uomo*, rom. *om* — și plural

homines > it. *uomini*, rom. *oameni* — sau de la nominativ-acuzativ-vocativ : *aeramen* > it. *rame*, rom. *aramă*, sufixul *-ame* și *-ime*, *lumen* > it. *lume*, rom. *lume*, *nomen* > it. *nome*, rom. *nume*, pl. *vera* (devenit singular), sau, de la celelalte cazuri : *tăciune*, *virtute*, *cetate*, *bunătate*, și toate derivatele în *-ate*, it. *-à*). Aceasta ne arată că deja latina populară italo-balcano-carpatică, câteodată și latina din restul Imperiului, se fixase la una din cele două forme. Evident, sînt și deosebiri în această privință, între latina populară din Italia și cea din teritoriul mesodacic. Astfel italiana are *serpente* (< *serpentem*), ca franceza (*serpent*), iar româna *șarpe* (< *serpens*), italiana are *imperatore* (< *imperatore*), româna *împărat* (< *imperator*; cf. și alb. *mbret*, un împrumut din dalmata de sud, adică raguzană), macedor. *flumin* „mulțime“ (cf. Tache P a p a h a g i, GS, IV, p. 167—170) (< lat. *flumine*, cu trecerea la declinarea a doua, și schimbarea sensului) (vezi și Tache P a p a h a g i, DDA, sub voce), it. *fiume* < *flumen*, it. *marmo*, rom. *marmură*. Dar era firesc ca două regiuni deosebite ale Romaniei să aibă și dezvoltări proprii.

§ 3. Din cauza confuziei (sincretismului) formelor cazuale la ambele numere, s-au produs următoarele regrupări ale substantivelor în clase de declinare : substantivele masculine și neutre de declinarea a IV-a au trecut la a II-a : *socrus* > *socru*, *cornu* > *corn*, *gelu* > *ger* (substantivele feminine de declinarea a II-a, precum sînt numirile de copaci, au devenit masculine : *fagus* „*fag*“, așa că, în latina populară, declinarea a II-a cuprindea numai masculine și neutre), iar substantivele feminine de declinarea a IV-a au trecut la declinarea I-a : *murus* > *mura* (în *App. Probi* : *murus*, *non mura*). Genul a determinat deci încadrarea într-o nouă declinare. Totuși, unele substantive feminine de a IV-a au păstrat dialectal terminația *-u* atît la singular cît și la plural : *manus* (în românește dialectal și vechi : *mînu*, pl. *mînu*, mai tîrziu *mînuri* și *mîni*), iar *nurus* e reprezentat de *nor(u)* în v. rom., în Banat și în macedoromână, ceea ce mă determină să spun că au rămas mai departe, de declinarea a IV-a. Tot pe baza genului, substantivele de declinarea a V-a au trecut la declinarea I-a : *glacia*, *facia* (CGL, II, 34, 4), afară de *dies* > *zi*, it. *dì*, care a rămas să reprezinte singur declinarea a V-a. În cadrul declinării a III-a imparisilabice, noile forme ale substantivelor s-au creat, cum deja am văzut (mai sus, §2), fie de la forma de nominativ și vocativ, formă care la neutre era identică cu cea de acuzativ, fie de la forma de genitiv, dativ și ablativ, formă care la masculine și feminine era identică cu cea de acuzativ. Astfel, avem de la forma de nominativ : *caput* > *cap*, *homo* > *om*, *hospes* > *oaspe*, *imperator* > *împărat*, *judex* > *jude*, *lumen* > *lume*, *nomen* > *nume*, *serpens* > *șarpe*; *sicitas* > *secetă*; iar de la forma de genitiv, dativ, ablativ și acuzativ (și acestea sînt cele mai numeroase) : *parietem* > *perete*, *arietem* > *arete*. Substantivele masculine și neutre în *-u*, derivate de la nominativ, au trecut la declinarea a II-a, avînd adesea un plural de la forma latinească clasică de plural, care era identică sau asemănătoare cu cea de genitiv și dativ singular : **capu*, *capita*, **omu*, **omini*, **ospe*, **ospeti*, **frigu*, *frigora*, **pectu*, *pectora* și **tempu*, *tempora*. Substantivele feminine ca **soru*, formate de la nominativ, n-au trecut la declinarea I-a în latina populară, ci mai tîrziu. Chiar în vechea română exista *sor(u)* (pl. *surori*). Deși acest substantiv a ajuns să aibă o terminație proprie de plural, trebuie să-l considerăm ca trecut la declinarea a IV-a, căci el e feminin și se termină în *-u*.

Latina populară a încadrat la declinarea a III-a imparisilabică o serie de substantive de declinarea I-a. Pe baza unor cuvinte ca *latro*, *-onis* „hoț”, *sermo*, *-onis* „discurs”, „mod de vorbire”, *ratio*, *-onis* „rațiune” etc., s-a creat, din *amita*, *-ae*, *barba*, *-ae*, un nou tip al declinării a III-a imparisilabice: *amita*, *-anis* „mătușă”, *barba*, *-anis* „barbă”, „moș”, *mamma*, *-anis* „mamă”, *tata*, *-anis* „tată” (sînt atestate formele *mamani*, *CIL*, X, 2965, Puteoli, și *tatani*, *CIL*, X, 3646). Explicația de mai sus a genezei acestui tip de declinare a fost dată de Meyer-Lübke (*Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern*, Gröbers Grundriss, I, ed. a II-a, p. 483). Väänänen (*Introduction au latin vulgaire*, p. 116) face presupunerea judicioasă că flexiunea temelor de tipul *latro*, *-onis* a fost extinsă asupra unor teme în a, de declinarea întâia, din nevoia de a distinge între cazul subiect și cazul regim, la numele de persoane sau de rudenie. J. Jud (*Recherches sur la genèse et la diffusion des accusatifs en -ain et en -on*, Zurich, 1907), și R. von Planta (*Die Sprache der rätomanischen Urkunden des 8.—10. Jahrhunderts*) admit că acest tip de declinare s-a dezvoltat și sub influența declinării germanice în *-ō*, *-ōns*. Acest tip de declinare a fost păstrat de toate limbile romanice, inclusiv de limba română.

Vocativul singular în *-e*, al declinării a II-a, s-a păstrat în latina populară de la baza românei: *bărbate*, *doamne* („stăpîne”).

Așadar, în latina populară de la baza românei am avut următoarele declinări: 1. sing. *-a*, pl. *-e*; **casa*, **case*; 2. masc. sing., *-u*, pl. *-i*: **domnu*, **domni* (neregulat: **omu*, **capu*); neutru sing. *-u*, pl. *-a* sau *-ora*: **scamnu*, *scamna*; **frigu*, **frigora*; unele neutre, care în latina clasică aveau pluralul în *-a*, au obținut pe teritoriul apenino-balcanic unul în *-ora*, extins de la **frigu*, *frigora* și **tempu*, *tempora*, căci pluralul acesta se găsește în limbile română, dalmată și italiană, și la unele substantive care în latina clasică erau de declinarea a II-a¹; 3. sing. *-e*, pl. *-i*: **pane*, **pani*; 4. sing. *-a*, pl. *-anes*: *tata*, *tatanes*; 5. fem. sing. *-u*, pl. *-u* (reprezentată printr-un singur substantiv): **manu*, **manu*, la care, cum am spus deja, trebuia să alăturăm și pe **sori*, pl. *sorori*; 6. (reprezentată printr-un singur substantiv) fem. sing. **di*, pl. **di* „zi”, „zile” (cf. it. *il di*, pl. *i di*, român *zi*, pl. *zile*). 7. se pot adăuga cazuri izolate, ca sing. **ospe*, pl. **ospiti*.

§ 4. Unul din faptele cele mai importante care caracterizează latina populară în raport cu latina clasică este articolul definit. El s-a născut din demonstrativul și determinativul *ille*, *-a*, *-ud*² și se găsește deja în latina arhaică (il întâlnim la Plautus), ca și la unii scriitori din epoca imperială. Același *ille* a devenit și pronume personal de persoana a III-a. Înainte însă ca *ille* să devină articol definit și pronume, el a suferit unele modificări de ordin fonetic și analogic. Demonstrativul *ille*, *-a*, *-ud* a căpătat în latina populară

¹ Vezi G. Caragață, *Pluralele românești în -ora*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, III, p. 29—56.

² Funcția de determinativ a demonstrativului este chiar aceea a articolului definit. În unele limbi, demonstrativul care arată îndepărtarea are această funcție: *ille* în latină, *acela* sau *ăla* în română etc. În propoziția: *Omul acela a lăsat o impresie frumoasă*, spusă cînd omul despre care vorbim ne este cunoscut de mai înainte, dar nu e de față, *acelu* are tocmai o funcție determinativă, nu demonstrativă, căci el nu servește la indicarea printr-un gest a persoanei respective, cum e cazul demonstrativului, ci semnifică numai că noi cunoaștem persoana despre care vorbim, că ne referim la ea.

formele : gen. mase. *illuius* și dat. masc. *illui*, gen. fem. *illaeius* și dat. fem. *illaei* (aceste forme apar în inscripții). Cele de feminin trebuie considerate ca redând pronunțarea *illēius*, *illēi*. Totuși cei care redactau textele inscripțiilor literarizau cât de cât limba populară, care, desigur, în teritoriul apenino-balcanic, nu avea pe *d* și *s* finali ; de aceea e mai plauzibil să admitem că formele de genitiv erau identice cu cele de dativ (*illui*, *illaei*). Pe de altă parte, după ce *ī* devenise *é* și după ce *ille* a fost încadrat în norma generală a adjectivelor de tipul *-us*, *-a*, *-um*, cuvintele în discuție sunau **ellu*, **ella*, *ellūi*, **ellēi* (>**ellēi*). Forma masculină în *-ūi* s-a născut prin analogie cu *qui*, gen. *cuius*, dat. *cui* ; cea feminină, în *-aei*, s-a născut de la un dativ *illae*, format după declinarea *I-a* și cu *-i* analogic, după **ellūi*. Dar lingviștii care s-au ocupat cu problema nu mai admit alte schimbări ale acestor pronume față cu formele din latina clasică. Întrucît deja în latina populară *ille* devenise articol definit, se poate admite că, în acest caz, *ille* devenise aton în frază. Desigur însă că asemenea forme neaccentuate se născuseră atunci atît la *ille* articol, cît și la *ille* pronume, căci limbile romanice prezintă asemenea forme atone care se suprapun perfect și ne duc la reconstituirea formelor atone ale latinei populare. La aceste forme atone latinești populare, pe care romanistica de pînă astăzi nu le admite (și, desigur, greșit), *e* inițial a dispărut deja în latina populară, căci limbile romanice nu prezintă nici o urmă a lui *e-*. Nu putem fi de părerea cercetătorilor de pînă astăzi, care au admis căderea lui *e-* în epoca de formație a limbilor romanice, în mod independent, în fiecare limbă romanică în parte, în vremea în care *ille* devenea articol. Dispariția lui *e-* a dus și la reducerea lui *ll* la *l*, căci în poziție inițială nu era posibil un *ll*. Așadar, deja în latina populară se găseau formele :

Singular

Masculin	Feminin
nom. - ac. <i>*ellu</i> (tonic) și <i>*lu</i> (aton)	<i>*ella</i> (tonic) și <i>*la</i> (aton)
gen. - dat. <i>*lui</i>	<i>*laei</i> (= <i>*lēi</i>)
dat. <i>*li</i> (cf. macedor. <i>li</i> , dr. <i>li</i>)	<i>*li</i>

Plural

nom. - ac. <i>*elli</i> (tonic) și <i>*li</i> (aton)	<i>*elle</i> (tonic) și <i>*le</i> (aton)]
gen. - dat. <i>loru</i>	<i>*loru</i>
dat. <i>*le</i> (cf. dacor. <i>le</i> , it. <i>le</i>)	<i>*le</i>
ac. <i>*lo(s)</i> (cf. v. rom. <i>lă</i>)	<i>*lo(s)</i> (cf. v. rom. <i>lă</i>).

Din **lu* și **lui*, **la* și **laei*, **li* și **loru*, **le* și **loru* atoni s-a născut articolul definit românesc. Din aceste forme și din celelalte (în acest caz, formele de genitiv erau numai accentuate, iar cele de dativ numai atone) s-a născut pronumele personal. Dificultățile care s-ar părea că se ivesc, în ipoteza noastră, la explicarea articolului feminin *-a* și a pronumelui feminin de acuzativ singular *o* (ambele trebuind a fi scoase din **la*), nu sînt pentru *-a* (articolul definit feminin) mai mari decît în ipoteza că *-a* vine din **ella* prefăcut în **éauă*, după legile fonetice ale limbii române, căci nici **éauă* nu poate

fi redus ușor la *-a*; iar pentru *o* (pronume de acuzativ) ele se pot înlătura : după modelul **lu *védu *éllu* „il văd pe el“, s-a zis : **uă *védu *éăuă* „o văd pe ea“, nu **lă *védu *éăuă*, cum se spunea la început (*a* neaccentuat neinițial devine în românește *ă*). Adică pe baza identității dintre **lu* și finalul din **ellu*, s-a creat din **lă* și **ăăuă* forma **uă*. Să nu se scape din vedere că, la plural, era, de asemenea, identitate între **li* și **le* pe de o parte și finalul din **elli* și **elle* pe de alta, ceea ce făcea mai imperativă înlocuirea lui **lă* cu **uă*.

În ce privește poziția articolului definit față de substantiv, limba română se deosebește de celelalte limbi romanice : ea îl pune după substantiv și-l sudează cu substantivul (excepție face numai genitivul și dativul numelor de persoane masculine ; *lui Petru, lui Petre* ; dar avem și gen. *a Petrii*, ca și gen.-dat. *Sandului*). Probabil că această particularitate urcă pînă la latina populară și se explică substantivul traco-dacic (pentru amănunte vezi jos, §, 8). Totuși dialectele din sudul Dunării, cel din Banat și cel din Crișana, Maramureș și Ardeal, prezintă în unele cazuri articolul înaintea substantivului și, firește, atunci el nu mai este sudat cu substantivul. În amănunte, lucrurile se deosebesc de la un dialect la altul. În macedoromână articolul feminin apare și înainte de substantiv, și numai la genitiv și dativ singular. Așadar, alături de *căliiva mqașilei* „coliba babei“, *părinșil a feătilei* sau *a feătălei* „părinții fetei“ și *a grînlui* „grîului“, avem în macedoromână și : *căliiva li mqași* „coliba babei“, *hçara l'i mulari* „satul femeii“, apoi cu *a-*, adăugat probabil mai târziu : *părinșil ali feată* „părinții fetei“, *mqașa al darac* „baba dracului“, *al oclu* „(al) ochiului“, *alu X'ilu* „(al) fiului“, *alu preštu* „(al) preutului“ (trebuie să presupunem că *l* din *-lei* s-a depalatalizat, devenind *l*). În dialectul crișan-maramureșean, în epoca veche românească (secolul al XVI-lea), se întrebuinta rar, și numai la feminin singular genitiv și dativ, articolul definit proclitic *ei, i* : *a ei noastre credință* „a credinței noastre“. I. T a n o v i c e a n u (*Articolul antepus ei, ai, li, i la numele proprii feminine*, în *Arhiva*, VIII, 1897, p. 329—344 și Al. P r o c o p o v i c i, *Din istoria pronumelui în limba românească*, în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 233—266, dar mai ales p. 249—266, (cf. și I. C o t e a n u, *Morfologia numelui în protoromână (romăna comună)*, București, 1969, p. 119—120), au dat exemple din epoca veche, din Moldova (documentele moldovenești), ca : *feciorii ei Șoldăneas (ă)* (1652), *fetele i Mîndroaie* (1636), *feciorii Șoldăneasă* (1637), *nepot de fică i Hocingoe* (1673), *fiind ... datoarea li Năstăsoae* (1688) etc. Faptele din Moldova apar, desigur, în regiuni în care s-au stabilit, în epoca feudală, ardeleni și crișeni-maramureșeni ; ele nu caracterizau la început dialectul moldovenesc, cum nu l-au caracterizat nici pe cel muntenesc. În aceste ultime dialecte, numai numele masculine au primit articolul în discuție. Articolul feminin definit de genitiv-dativ singular apare, în textele rotacizante, înaintea substantivului chiar atunci cînd substantivul este însoțit de un pronume posesiv care stă înaintea substantivului (vezi mai jos, §13, nr. 2). În acest caz, apare antepus și articolul de genitiv-dativ singular *lor*. În meglenoromână, în istroromână și în graiul bănațean, genitivul și dativul masculin și feminin, singular și plural, se formează prin antepunerea lui *lu*, care, însă, la origine, a fost un genitiv-dativ singular masculin în *lui* (păreră mai probabilă decît aceea a lui P u ș c a r i u, *Der lu-Genitiv im Rumänischen*, în *ZfPh*, LVII, 1937, p. 76—82, care credea că *lu* provine din *illo*, și că s-a extins asupra femininului,

ca și asupra pluralului, mai târziu (mezl. *lu ampiratu, lu feată* etc.)¹. Am spus că și numele de persoane masculine au în dacoromână articolul antepus la genitiv și dativ.

T. P a p a h a g i a relevat (GS, II, 1925, p. 52) că, în Țara Moților, există și genitive ale numelor proprii cu *a li*: *Ioan a li Petru, George a li Lip* etc. Învățatul macedoromân identifică pe *a li* cu macedor. *a li* din expresii ca *perlu a li Marte*. Lucrul e aprobat de Al. P r o c o p o v i c i, în articolul *Din istoria pronumelui în limba română* (*Rev. Fil.*, I, p. 233—266), care însă derivă pe acest *li* din *illaei* și *illae* (p. 249 și 251).

În Ardealul de nord, numele proprii prezintă și genitive cu *al* înaintea formei de nominativ: *Dumitru al Iancu, Maria al Iuon*, dar și înaintea celei de genitiv. *Paraschiva al Petri*. După S. P u ș c a r i u, *Z frPh*, LVII, 1937, p. 249, *al* reprezintă pe *ad + illo*, iar *ali* pe *illī*. Probabil că *a* este *al*, *l* este *lui*, redus la *lu*, iar *li* este *illī*. De fapt *li* apare și la nume comune: *luna li martii, luna li cuptoriu, luna li cireșauă, luna li prieișu*, descoperite de D. Ș a n d r u în Bihor (vezi *Bull. lingu.* V, p. 157, 160). Trebuie să adaug că graiurile de prin Crișana și Țara Moților aveau și au, ca articol masculin singular genitiv și dativ al numelor comune, *(-)li* în loc de *(-)lui*, ceea ce presupune, desigur, un lat. pop. *illi > *li*, foarte ușor de explicat, din moment ce avem în latina clasică dativul *illī* și genitivul *illius*: *ochiuli* „ochiului“. Acest *-li* este, desigur, identic cu *li* din *a li Gheorghe* „al lui Gheorghe“². Desigur, această formă este identică cu *ali* din istroromân, pe care a relevat-o P h i l i p p i d e într-un singur exemplu (*Orig. rom.*, II p. 492): *ali isătse* „tatălui“, pentru masculin singular dativ. Această particularitate dialectală urcă deci pînă în epoca latinei populare și caracteriza și atunci o arie arhaică a latinei populare.

§ 5. Așadar, ceea ce caracterizează româna în comparație cu celelate limbi romanice este caracterul sintetic al formelor cazuale de genitiv-dativ: pe cînd, în limbile romanice occidentale, formele cazuale de genitiv au recurs la prepoziția *de*, iar formele cazuale de dativ au recurs la prepoziția *a*, — prepoziții care însoțesc întotdeauna articolul definit, articolul indefinit, demonstrativul și alți determinanți pronominali ai substantivului, — româna a rămas întotdeauna la formele sintetice ale articolelor și determinanțelor pronominale. Este adevărat că macedoromâna prezintă, în declinarea articulată, forme cazuale de genitiv-dativ întrucîtva diferite de cele ale dacoromânei:

	Masculin
Sing. gen. - dat. <i>al darac</i>	Pl. gen. - dat. <i>a bărbașlor</i>
<i>a bărbatului</i>	

¹ Pentru articolul definit și pronumele personal de persoana a III-a, din latina populară de la baza românei, să se vadă D. G ă z d a r u, *Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, Iași, 1929, și G. I v ă n e s c u, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948, p. 303—320. Multe exemple le-am luat din P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 408—410, 466 și 491—493. Pentru formele cazuale și de număr ale macedoromânei să se vadă în special Matilda C a r a g i u-M a r i o Ț e a n u, *Flexiunea substantivelor în aromână*, în *SCL*, XV, 1961, p. 229—246.

² Forma **ómullī* ar fi trebuit să dea **ómul'i* și apoi **ómui*. Nu s-a ajuns la așa ceva, probabil din cauză că s-a depalatalizat *l'*, cum s-au depalatalizat și *l'* din *lei*, *li* proclitic, din macedoromână. Dealtfel în textele vechi românești și azi, în Maramureș, *ali* apare ca *ai* (vezi P r o c o p o v i c i, *art. cit.*, p. 253—257, și notele de acolo).

Feminin

Sing. gen. - dat. *a li feală,**a li feate sau**a featălei, a feătilei.*Pl. gen. - dat. *a featilor*

Dar nu se poate preciza dacă *a*, care însoțește întotdeauna, în macedoromână, forma de genitiv-dativ, își are originea în prepoziția latină *ad*, cum susțin W. Meyer-Lübke (*Rumänisch und Romanisch*, în *Academia Română, MSL*, seria a III-a, t. V, mem. 1, București, 1930, p. 10), Th. Capidan (*Aromânii, Dialectul aromân*, București, 1932, p. 385), I. Coteanu (*Schiță a declinării numelui în româna comună, Declinarea articulată*, în *SCL*, XV, 1964, p. 445—469, versiunea franceză *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun, La déclinaison articulée*, în *RRL*, IX, 1964, p. 407—430), și Maria Iliescu și Liliana Macarie, *Évolution du génitif et du datif en latin tardif*, *RRL*, IX, 1964, p. 436—444 și *Schiță de evoluție a declinării în latina târzie*, *SCL*, XVI, 1965, p. 469—498, sau dacă își are originea în *ille*, cum este cazul cu articolul genitival *al, a, ai, ale* din dacoromână, care apare numai dacă genitivul determină un substantiv care nu prezintă articolul definit (*ziua victoriei*, dar *o zi a victoriei, această zi a victoriei*) (se știe că acest articol s-a redus la *a* în dialectul moldovenesc). Franceza prezintă sintaxe ca: *frere al rei Marsilion* (*La chanson de Roland*, 1214); *la fille au noble roi Latin* (Scarron, *Virg.*, VII); *la mère à Jules* (H. Bauché, *Le langage populaire*, p. 23) dar aceste sintaxe se disting de aceea care a fost moștenită de română, de tipul: *tatăl a cinci copii*, prin faptul că prepoziția precede substantivul, fără ca un numeral cardinal determinant să fie prezent. Iar fapte sintactice ca cele franceze se pot găsi deja în *Formulae Andecavenses* (28): *nam terra ad illo homine nunquam fossadasset*. O sintaxă a vechii române, ca aceasta: *trestie a cărțulariu „roseau du scribe“* (*Ps. sch.*, ed. Bianu, p. 44, 2; în Coresî, *Praxiul, avem trestia cărțulariului*) poate fi o moștenire din latina populară, dar nimic nu ne obligă să admitem această ipoteză. Natural, procedeul sintactic la care ne referim, *ad* + acuzativul, avea, deja în epoca latinei vulgare, valoarea de dativ, păstrată și de vechea română: *să slujească a doi domni* (Varlaam, *Cazania*, 90, 23).

„Este adevărat că, în vechea română, se întilnesc fapte ca: *nece să te închini a dumnezeu striin* (Coresî, *Psaltirea*, LXXX, 10); se poate admite, ca Ov. Densusiănu (*Histoire*, II, p. 376), că acest procedeu analitic este o moștenire din latina vulgară; prezența formelor sintetice de genitiv-dativ nu se opune deci unei asemenea ipoteze. Dar procedeul nu e semnificativ, pentru că se poate găsi în orice limbă și nu dovedește existența unui adevărat dativ. Este tot atât de probabil că avem a face cu o inovație a românei. După cum se știe, limba populară din epoca modernă procedează în același fel: ea înlocuiește dativul sintetic printr-o expresie prepozițională, deci analitică, de astă dată cu prepoziția *la*, echivalentul vechii prepoziții *a*. Așa încît ipoteza unui dativ cu *a*, moștenit din latina populară de către română, nu pare plauzibilă.

În concluzie: nu trebuie să excludem ipoteza unui dativ românesc cu prepoziția *a*, moștenit din latina populară. Și putem admite că acest procedeu căpătase și valoarea de genitiv, ca în vechea franceză. Dar, în acest caz trebuie să admitem că macedoromâna a combinat cele două procedee de expresie a

genitiv-dativului, moștenite de română din latina vulgară : procedeul sintetic și procedeul analitic, deși putem admite că, la origine, a existat și în macedoromână *al, a, ai, ale* numai la genitiv, ca în dacoromână, că macedoromâna l-a redus, întocmai ca și dialectul moldovenesc (și unele dialecte ardelenesti) la *a* și că l-a extins și la dativ. Astfel de forme contaminate găsim și în textele secolului al XVI-lea : *cine poate sluji a oamenilor* (Coresi, *Cazania Intlia*, 379). Dar dacă se admite că *a* din formele macedoromâne de genitiv-dativ își are originea în latinul *ad*, este un fapt că genitiv-dativul macedoromân prezintă și formele sintetice din dacoromână.

Forme sintetice — și nu numai ale articolelor și determinantelor pronominale, dar și ale substantivului — existau în vechea franceză și în vechea provençală. Dar aceste forme au dispărut la sfârșitul evului mediu sau în secolul al XVIII-lea, iar acuzativul și dativul francez și provençal au devenit pur analitice ; pe cînd româna a rămas, din acest punct de vedere, la forme sintetice de genitiv-dativ (ale declinării articulate și ale celei nearticulate feminin singular).

§ 6. Atît în limba veche cît și astăzi întîlnim cîteodată prepoziția *de* cu funcția de genitiv : *calea de cetate, pren mijloc de băsearecă, la mijloc de codru des*. În macedoromână avem exemple ca *priste gura di puș, ușa di călivă* (Pericle N. P a p a h a g i, *Basme aromâne*, 8/18 și 19/16). Coteanu (*art. cit.*, p. 425) afirmă că asemenea construcții sînt partitive — și e foarte clar acest sens în exemple ca macedor. *pri ningă buđa di amare, mesea di amare* — și dacor. *pren mijloc de băsearecă, pre(n) mijloc de casa mea, din mijloc dă casă, la mijloc de codru des*. Coteanu concludă pe drept că prepozițiile latinești *de* și *ad* și-au disputat și împărțit terenul, în latina populară, în ce privește formarea genitivului. Dar nu sînt de acord cu dînsul cînd afirmă că *de* s-a specializat în latina populară de la baza românei pentru alcătuirea genitivului substantivelor nedeterminate (= fără articol definit). Eu aș separa exemplele de tipul *gura di puș, buđa di amare* etc., în care *de* are o funcție obișnuită în orice limbă, aceea de a specifica partea individualizată a unui obiect, și exemplele de tipul *calea de cetate*, în care *de* a putut însemna la origine „din“, și aș admite că numai prin integrarea abuzivă a elementelor sau sintagmelor substantivale ca *medius locus, gyrus* etc. (din locuții conjuncționale ca *ad medium locum, in gyrum, per gyrum* etc.) în categoria substantivelor care exprimă părți individualizate ale obiectelor s-a ajuns la întrebuițarea lui *de* ca semn al genitivului și în asemenea cazuri, în care *de* este totuși nejustificat din punct de vedere al realităților exprimate. În latina de la baza românei procedeul de exprimare a genitivului prin *de* s-a oprit aici ; și el apare, desigur, ca și în română, atît ca genitiv al substantivelor nearticulate, cît și ca genitiv al substantivelor articulate ; pe cînd în latina de la baza italienei și limbilor iberoromance el a devenit procedeul normal de expresie a cazului în discuție.

§ 7. Morfomele de genitiv-dativ *-*úi*, *-*éi*, *-*óru*, de care am vorbit mai sus, nu existau la numeralele cardinale mai mari decît *un* (în latina clasică exista *duorum, duarum* și *trium* ; dar aceste forme au dispărut în latina populară). În aceste condiții, un substantiv care era însoțit de aceste numerale cardinale trebuia să recurgă la un alt procedeu pentru constituirea formei cauzele de genitiv-dativ ; și nu rămînea decît să se utilizeze un procedeu analitic. Este, dealtfel, ceea ce găsim în latina populară. W. M e y e r-L ü b k e

(Gröbers *Grundriss*, I, p. 487, și *Romanische Grammatik*, III, § 35—46) a invocat sintaxa latină *hic requiescunt membra ad duos fratres* (CIL, III, 2483) („Aici odihnesc membrele a doi frați”) în care avem un genitiv exprimat prin forma de acuzativ precedată de prepoziția *ad*. Această exprimare a fost conservată de română pînă în zilele noastre: *A doisprăzece apostoli numele le sînt aceste*: (Coresi, *Tetraevanghelul*, 50); *cu îndeminarea a doi frați* (*Îndreptarea legii*, 44/47—48); *este tatăl a cinci copii* etc.

Este interesant de remarcat că procedeul sintactic în discuție nu caracterizează actualmente limbile romanice. Se pare că procedeul de formare a genitivului și dativului substantivului precedat de numerale, cu ajutorul prepoziției *a* (< *ad*) a dispărut în România occidentală în epoca de formare a limbilor romanice; această dispariție pare să fi fost provocată de faptul că, în România occidentală, genitivul a început să se formeze cu ajutorul prepoziției *de*, iar dativul, cu ajutorul prepoziției *a* (< *ad*).

§ 8. Poziția enclitică a articolului definit, care caracterizează, cu puține excepții, limba română, — unele dialecte sau unele categorii de substantive prezintă articolul în poziție proclitică — s-a fixat, desigur, tot în această epocă. Unii au voit să explice faptul prin limbile tracă și dacică. Dar cunoștințele noastre despre formele și sintaxa acestor limbi sînt aproape nule: nu știm dacă limbile tracă și dacică aveau articol și de aceea trebuie să ne abținem de a admite o eventuală influență a tracodaciceii asupra latinei populare în această privință. Dar, desigur, latina populară de pe teritoriul mesodacic utiliza articolul definit înaintea substantivului, și această poziție a trebuit să se păstreze în română¹. Adăugăm totuși că, și în ipoteza că tracodacica n-a avut articol, s-ar putea explica prin limba tracodacică poziția enclitică a articolului definit românesc. Se știe că acest articol este la origine un adjectiv demonstrativ, sau, mai exact determinativ, lat. *ille*. Unele limbi plasează demonstrativul înaintea substantivului, — cazul francezei, italienei, germanei —, altele, în urma lui, — româna (care, însă nu evită total poziția înaintea substantivului). Presupunind că limbile tracă și dacică plasau și ele demonstrativul în urma substantivului, am putea admite transpunerea acestei obișnuințe în latina populară de pe teritoriul trac și dac și deci am explica de ce articolul definit românesc e enclitic. Astfel de cazuri de transmitere a unor particularități sintactice autohtone în latina populară sînt bine documentate. Al. G r a u r a arătat în *Ab, ad, apud et cum en latin de Gaule* (în *BSL*, XXXIII, 1932, p. 225—298), că latina populară din Gallia și apoi franceza au moștenit o serie de întrebuintări ale prepozițiilor din limba celtă. Dar e mai probabil că postpunerea demonstrativului față de substantiv, în română, se explică nu prin influența limbii trace, ci printr-o trăsătură psihică a poporului român, trăsătură care e în fond aceea a tracilor și dacilor. E mai plauzibil deci că postpunerea demonstrativului în româ-

¹ Unii lingviști consideră că poziția enclitică a articolului definit românesc este continuarea poziției enclitice a lui *ille* în latina clasică, poziție acceptată și de latina populară. Ei recunosc, firește, că *ille* apărea în latină adesea și înaintea substantivului; și explică prin acest fapt poziția articolului din limbile romanice occidentale. Vezi discuția unor asemenea păreri la N. D r ă g a n u, în *Dacor.*, IX, p. 273—312, care se oprește la concluzia (p. 310) că latina populară din Occident obișnuia antepunerea demonstrativului *ille*, iar latina populară orientală, postpunerea lui.

nește se explică prin baza psihică tracodacă și română și că postpunerea articolului definit este determinată pînă la urmă de același factor (baza psihică). Oricum ar sta însă lucrurile, poziția enclitică a articolului definit românesc trebuie explicată prin poziția enclitică a demonstrativului, nu altfel, și acest lucru l-a văzut H. S c h u c h a r d t (*Das Baskische und die Sprachwissenschaft*, Viena, 1925, p. 10), vorbind despre limba bască, care de asemenea are articol definit enclitic. Articolul definit este enclitic și în albaneză. Dar, desigur, nu sub influența albanezei a căpătat româna această particularitate. Trebuie să admitem că graiurile ilirice de la baza albanezei aveau aceeași particularitate ca și graiurile trace și dace, de a plasa demonstrativul după substantiv, și că baza psihică a albanezilor și a strămoșilor lor, ilirii, avea aceeași tendință în ce privește ordinea cuvintelor. Nu are dreptate G r a u r, *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 56—60 (= *Romania*, LX, 1934, p. 233—237), și *Bull. lingu.*, V, 1937, p. 204—218, să afirme că articolul definit al substantivului s-a născut numai cînd urma un adjectiv și că, la început, el aparținea adjectivului. Articolul definit s-a născut și cînd nu urma un adjectiv, din demonstrativul *ille*, care însoțea substantivul, și poziția acestui demonstrativ, *ille*, explică poziția articolului definit. E. Tănase (*La postposition de l'article défini en roumain*, în *Actes du X-e Congrès international de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962) constată că, în secolul al XVI-lea, demonstrativul românesc stă, în 98% din cazuri, înaintea substantivului, că, în secolul al XIX-lea, stă înaintea substantivului în 93% din cazuri, în textele literare, și în 45% din cazuri, în cele populare, iar în secolul al XX-lea, în 53% din cazuri în cele literare și în 18% din cazuri în cele populare. Dar, cum remarcă G r a u r (*RRL*, XII, 1967, p. 16), numai textele populare arată ordinea specifică românei; în secolul al XVI-lea avem o ordine influențată de cea a textelor slave. Voi adăuga că, în secolul al XIX-lea, topica demonstrativului românesc este influențată de topica demonstrativului din limbile romanice occidentale. Tănase n-a putut da adevărata explicație poziției articolului definit, pentru că admite că demonstrativul, devenit articol definit, a trecut la sfîrșit, ca orice determinant al substantivului, pe cînd demonstrativul autentic a rămas mereu înaintea substantivului. De fapt, caracterul enclitic al articolului dovedește că latina balcanică situa demonstrativul după substantiv, cum procedează în general azi graiul popular românesc. Numai graiurile macedoromâne, meglenoromâne, rotacizante și crișene prezintă și tendința spre poziția proclitică, care se explică, desigur, prin influența latinei populare de la baza italienei și dalmatei, eventual a limbii grecești. Dar această poziție proclitică nu este atestată de texte decît pentru genitiv-dativ, niciodată pentru nominativ-acuzativ. R. G. P i o t r o v s k i j (*Formirovanie artiklja v romanskich jazykach*, Moscova-Leningrad, 1960) afirmă că trebuie să căutăm o influență străină ca să explicăm postpunerea articolului în limba română; el are dreptate că postpunerea articolului se explică prin tendința de a plasa determinantul după determinat; dar, în loc să vadă că postpunerea, ca fapt fundamental al limbii române, este un fenomen vechi, din epoca de formație a românei, și că se explică prin aceea că ordinea cuvintelor în latina carpato-balcanică era aceeași ca și în româna populară de azi, iar în ultimă analiză, prin ordinea cuvintelor din substratul tracodacic, respinge influența substratului, pentru că în cele mai vechi

texte albaneze articolul ar fi proclitic¹, deși strămoșii albanezilor au putut fi altceva decât tracodaci, care sînt strămoșii românilor, și este probabil că erau iliri. În alte fapte interpretate greșit sau în fapte de-a dreptul greșite (vezi Graur, *SCL*, XII, p. 9—10), el crede a găsi argumente pentru apariția tardivă a articolului în română. Cum în greacă articolul definit e proclitic, după Piotrovskij nu rămîne decît să se admită influența limbii bulgare asupra românei. Piotrovskij conchide că articolul definit român a trebuit să se constituie mai tîrziu decît cel din limbile romanice occidentale, pentru că româna, ca limbă rustică, deci conservatoare, s-ar fi caracterizat prin încetăneala realizării proceselor lingvistice (concepție, și aceasta, cu totul falsă), și fixează acest proces de constituire a articolului definit român în secolele al X-lea și al XI-lea, ca de altfel și pentru bulgară. Cronologia propusă este, desigur, justă pentru bulgară, care și-a creat articolul definit sub influența românei, mai exact: prin asimilarea de către slavii din Bulgaria a unui mare număr de români; dar ea este falsă pentru română, unde procesul în discuție urcă pînă în latina populară. Limbile nu se schimbă sub influența atît de puternică a altora, vecine sau de pe același teritoriu, decît dacă avem asimilare de populații și bilingvism. În cazul românei, este greu de văzut ce factor a putut schimba limba din Dacia tocmai în secolele al X-lea — al XII-lea (este adevărat că, după Piotrovskij, românii locuiau, în acea vreme, în sudul Dunării). Un fapt atît de caracteristic limbii noastre nu-și poate avea originea decît în epoca de formare a românei, ba chiar în latina balcano-carpatică².

§ 9. În special sub influența lui W. Meyer-Lübke (*Die Schicksale des lateinischen Neutrums im Romanischen*, Halle, 1883) se admite o mare deosebire în ce privește genul, între latina clasică și cea populară: conștiința genului neutru a început să se întunece în latina populară, prin confuzie cu masculinul. Cum am arătat în articolul meu *Soarta neutrilor latin clasic în latina populară și în limbile romanice*, în *SCL*, VIII, 1957, p. 299—313, pe care-l urmăresc de aproape în ș-ul de față, această concepție este în bună parte greșită. Mai întii, dispariția consonanțelor finale și contopirea unor vocale finale, într-o singură vocală nu putea duce la confuzia neutrelor cu masculinul, căci, dacă această confuzie avea loc la singular, ea nu se producea la plural, unde terminația de neutru, -a, era deosebită de aceea de masculin plural, -i. Dar în limbă nu importă dacă o categorie de substantive posedă o formă comună cu altă categorie de substantive, ci dacă acea categorie prezintă totuși unele forme distinctive. Neutrul latin clasic trebuia să rămînă mai

¹ De fapt, astfel stau lucrurile cu albaneza de astăzi: anume, așa cum spune Equem Çabej (*SCL*, X, 1959, p. 527—560, *Quelques problèmes de l'histoire de l'albanais*), articolul definit albanez e enclitic începînd din epoca antică, iar articolul albanez proclitic e mai nou.

² Un istoric recent al teoriilor despre originea articolului definit românesc a făcut Ilie Dan, *Unele aspecte ale articolului românesc (privire istorică)*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, seria a III-a, XII, fasc. 2, 1966, p. 143—164, care însă, în problema ce ne interesează aici, ajunge cîteodată la alte concluzii decît cele la care ne-am oprit noi; vezi și articolul său *Cu privire la postpunerea articolului românesc*, în *Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, Institutul Pedagogic, Comunicări științifice*, 1971, p. 135—152, unde autorul se oprește la ideea justă că articolul definit românesc este (p. 149) „un rezultat al sintaxei latine populare orientale”, dar crede, greșit, că aceasta se opune considerării lui ca o supraviețuire a substratului tracodacic și ca o caracteristică a unității lingvistice balcanice.

departe neutru în latina populară, așa cum am admis noi mai sus. Numai în cazul substantivelor de declinare a III-a, care în latina populară apenino-balcano-carpatică se terminau la singular în *-e*, iar la plural în *-î*, nu mai exista o formă neutră la plural deosebită, și de aceea numai la aceste substantive s-a pierdut categoria de neutru. Într-adevăr, substantive neutre ca *aeramen* „aramă“, *fel* „fiere“, *lumen* „lumină“, *mare* „mare“, *marmor* „marmură“, *mel* „miere“ au devenit masculine în italiană și franceză (*lume* nu are un urmaș în franceză) și feminine la români² (*aramă* și *marmură* au sunat altădată **arame* și **marmure*). Dar acele substantive neutre de declinare a III-a care și-au păstrat terminațiile de plural (*cap*, *frig* etc.) au rămas neutre și au fost trecute la declinare a II-a. E drept că cercetătorii care susțin că neutrul a început să dispară deja în latina populară se întemeiază și pe un alt fapt decât cel arătat mai sus, și anume pe reducerea continuă a numărului substantivelor neutre, prin trecerea lor la categoria substantivelor masculine, în limbile romanice occidentale, în special în franceză și provençală. Dar, în ce privește declinare a II-a, fenomenul s-a petrecut, desigur, numai după epoca latinească, nu și în această epocă. Căci neutre de acest fel au existat în vechea franceză (cf. *quatre brace*, cu *-e* din lat. *-a*), există chiar astăzi în italiană: *il braccio* „brațul“, pl. *le braccia* „brațele“, și există numeroase în română. Dacă astfel de substantive sînt, formal, adică din punct de vedere al semnelor gramaticale, masculine la singular, ele au un plural deosebit (în portugheză, spaniolă, română și în unele dialecte italiene au un plural feminin), ceea ce înseamnă că alcătuiesc și formal o altă categorie decât masculinele. Această categorie nu poate fi definită decât prin sensul ei, care e cel de „lucru“, de „neanimat“, deci exact sensul neutrelor latinești. Numirea de *ambigen* sau *eterogen*, care apare la mulți gramatici români, nu este potrivită. Nici numirea de *eteroclită*, întrebuițată în gramatica italiană pentru substantive ca *braccio*, *braccia*, nu este potrivită³.

Împotriva concepției curente, trebuie să admitem că, chiar în latina populară, dar anume pe teritoriul apenino-balcano-carpatic, la declinare a II-a, genul neutru n-a slăbit, ci s-a întărit. O desființare treptată a lui a avut loc în franceză din motive fonetice și analogice, pe care nu le putem examina aici. Dar fenomenul a durat mult, pînă în epoca franceză veche. În latina populară lucrurile au stat altfel, și evoluția limbilor romanice nu s-a făcut întotdeauna în același sens în care s-a făcut aceea a latinei populare. Că

¹ Mă întreb dacă *-i-* din terminația de plural a neutrelor de declinare a III-a (*maria*) n-a contribuit la fixarea lui *-i* ca morfom de plural al declinării a III-a.

² În română, unele masculine de declinare a III-a au devenit feminine: *panis* > *pline*, *sai* > *sare*. Poate asta explică de ce unele neutre, care au devenit masculine în Apus, sînt la români feminine. Dar, și acolo, neutrul *caro* „carne“ a devenit feminin, iar, la noi, neutrul *lac* „lapte“ a devenit masculin.

³ Argumentarea aceasta în sprijinul ideii că, în română, există genul neutru aparține lui Al. Graur, care a expus-o în *Romania*, LIV, p. 249–260, articolul *Les substantifs neutres en roumain* (vezi acum articolul în *Mélanges linguistiques*, Paris, 1936, p. 31–42), *Bull. lingu.*, V, p. 5–11, articolul *Sur le genre neutre en roumain*, și *LR*, 1954, nr. 1, p. 30–44. Lingvistul bucureștean nu se gîndea însă să aplice această concepție și latinei populare și să admită și acolo existența unui neutru, numai pentru motivul că, la plural, unele substantive aveau altă terminație decât cea a masculinelor și femininelor (astfel, în ultimul articol citat, p. 32–33, el admite, pentru latina populară, teoria curentă).

neutru declinării a II-a s-a întărit rezultă din faptul că substantive care în latinește erau masculine au devenit în latina populară neutre: *digitus* avea acum pluralul *digita*: cf. it. *le dita*, rom. *degete* (fapt relevant deja de Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica*, p. 28) și *fructus* avea pluralul *fructa*: it. *il frullo*, pl. *le frutta*, alături de *i frutti*, *murus* avea pluralul *mura*: it. *il muro* „zidul”, pl. *le mura* alături de *i muri*. Păstrarea formelor masculine alături de cele neutre, la unele substantive, în limba italiană, nu trebuie să ne facă să credem că n-a existat o tendință de înlocuire a masculinelor cu neutru. Ea este arătată clar de substantive ca *il dito*, care nu au decît un singur plural și sînt numai neutre. La celelalte, păstrarea formei se explică prin nevoia de diferențiere între expresia pentru „zidurile casei” și cea pentru „zidurile unui oraș” etc. Această nevoie de diferențiere a putut chiar ajuta la nașterea unor noi neutre, după cum ea a dat naștere și unor masculine din neutre pe teren românesc: *col*, *cofi*, după ce se crease *col*, *coale*. Procesul de trecere la neutru îl găsim, în latina populară, și la substantive masculine de declinarea a II-a, ca *laqueus*, care a devenit neutru în română (*laț*), precum și la o serie de substantive masculine de declinarea a IV-a, care de asemenea au devenit neutre în română: *fructus* > *frupt*, *fremilus* > *freamăt*, *gemitus* > *geamăt*, *gustus* > *gust*, *latratus* > *lătrat*, *risus* > *ris*, *sonitus* > *sunet*, *venatus* > *vînat*, *versus* > *viers* etc. Poate că numai o parte din ele au căpătat în latina populară un plural în *-a*, și numai pe teritoriul carpato-balcanic. Este însă clar că, la declinarea a II-a și a IV-a din latina populară apenino-balcano-carpatică, neutru nu numai că a persistat, dar s-a întărit. Procesul a fost făcut posibil numai de căderea consonantelor finale. De aceea el s-a și produs numai acolo unde au căzut consonantele finale, adică pe teritoriul apenino-balcano-carpatic. Fenomenul fonetic în discuție n-a dus la desființarea neutruului, ci la întărirea lui. Căci, odată dispăruți *-s* și *-m*, un substantiv care designa un lucru, dar fusese pînă atunci masculin, putea fi luat acum drept neutru și deci putea căpăta un plural în *-a*. Firește, nu orice substantiv masculin putea deveni neutru în latina populară apenino-balcano-carpatică. Puteau să devină neutre numai acele substantive care nu denumeau ființe de sex masculin sau feminin, deci numai acelea care denumeau lucruri concrete sau abstracte. Spre deosebire de genurile masculin și feminin, care în latină erau adesea iraționale, corespunzînd unei imaginații primitive, — astfel copacii erau concepuți ca realități feminine, întrucît produceau fructe, deci nășteau ceva —, neutru era o realitate gramaticală rațională, căci corespundea numai lucrurilor, și, în general, așa este el în toate limbile care îl posedă. Tendința spre neutru a latinei populare apenino-balcano-carpatică era deci raționalistă și realistă, adică, mai exact, o tendință spre un plus de raționalitate și spre un plus de reflectare exactă a realităților.

Unele din vechile substantive masculine au căpătat în latina populară apenino-balcano-carpatică un plural în *-ora*, păstrat de română și de dialectele italiene centro-meridionale: *arcus*; **arcora*, *campus*; **campora*, *cantus*; **cantora*, *focus*; **focora*, *fundus*; **fundora*, *jocus*; **jocora*, *lacus*; **lacora*, *locus*; **locora*, *nodus*; **nodora*, *somnus*; **sommora*, *ventus*; **ventora*; un asemenea plural a căpătat și substantivul feminin *acus*, care, desigur, în latina populară, devenise masculin: **acora* (vezi Caragață, *Bul. Inst. de Fil. Rom.*, III, p. 29—33 și 40—45). Caragață însă nu trăgea concluzia că avem a face cu niște

neutre ale latinei populare apenino-balcano-carpatică (asta, pentru că ei nu îndrăznea să contravină teoriei curențe despre întunecarea și chiar dispariția noțiunii de neutru în latina populară) și explica (p. 53—56) extinderea terminațiilor de plural *-a* și *-ora* prin tendința de a exprima colectivul, pe care el credea a o găsi la *le mura, le frutta* etc., tendință care, probabil, n-a existat. Pentru mine este evident că, în toate aceste cazuri, se nasc noi neutre, care își au și un semn special de plural¹. Oricum ar fi, apariția unui plural în *-ora*, la aceste substantive, dovedește că ele au trecut la genul neutru, păstrat pînă azi de română și chiar de dialecte italiene. Și dacă asemenea neutre nu există în limbile romanice pireneo-alpine, asta nu înseamnă că latina populară de la baza acestor limbi nu distingea neutrul. Acolo a dispărut neutrul, și anume parțial în latina populară, numai dacă ne referim la substantivele de declinare a III-a, ca *fel* („fiere“), *mare, mel* („miere“), care au devenit masculine. Și dacă în latina populară pireneo-alpină n-a crescut numărul neutrelor la declinările a II-a și a IV-a, numărul lor nici n-a putut să scadă prin trecerea la masculine, căci diferența formală între terminațiile masculinului și cele ale neutrului la aceste două declinări se menținuse, prin aceea că *-s* nu dispăruse. Procesul de trecere a neutrelor la masculine n-a putut să se producă în aria pireneo-alpină decît începînd cu epoca de formare a limbilor romanice occidentale. În toate regiunile latinei populare exista norma conform căreia neutrele au o formă masculină la singular și o formă în *-a* la plural. Starea aceasta de lucruri a fost păstrată întocmai de limba italiană: *il braccio, le braccia*. Româna, spaniola și portugheza au înlocuit acest plur. I cu cel al femininului declinării I-a; v. sp. *don* (pentru *dono*) „dar“, pl. *donas*, port. *corno*, pl. *cornas* (în aceste limbi, pluralul femininelor de declinare I-a se termină în *-as*), rom. *brațe* (după ce se ajunsese fonetic la *brață*)².

Dar, în latina populară, neutrul și-a creat și un articol definit propriu, care stă la baza articolului neutru din italiană, spaniolă, portugheză și română. Articolul definit al neutrelor este masculin la singular și feminin la plural: it. sing. *il braccio*, plural *le braccia*, în română: *brațul, brațele*. Deja Meyer-Lübke (*Grammatik der romanischen Sprachen*, II, p. 132) a admis pe baza acestui fapt existența în latina populară a articolului neutru: **illu* (> **ellu*), pl. **ille* (< *illae*) (> **elle*). Ideea a fost acceptată de Bourciez, *Éléments de linguistique romane* (ediția a IV-a, Paris, 1946, p. 234—235), care invocă

¹ E interesant că substantivul neutru *nomen*, care în Italia centrală și de sud și-a creat o formă în *-ora* (**nomora*, vezi *ibid.*), în latina populară de la baza românei n-a căpătat un astfel de plural. Singurele plurale neutre din latina clasică, la care s-a extins *-ora*, în latina populară balcanică, erau **capora* și **erbora* „ierburi“ (dacă acesta provine din *erbum* „măzărice“, cum admite Caragăță, p. 49).

² Teza mea despre conservarea neutrului în latina populară orientală este admisă de Maria Iliescu și Liliana Macarie, *Schiță de evoluție a declinării în latina tirzie*, SCL, XVI, 1965, p. 473—474 (articolul întreg, p. 469—498), de Maria Iliescu, *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 48, și de Luminița Fassel, *Modificări de gen la substantivele din latina perioadei imperiale și medievale*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XX, 1969, p. 19—34, care înregistrează (p. 27), alături de păstrarea neutrelor în inscripțiile din Sud-estul european, și un caz de trecere de la masculin la neutru: *planctus* (alături de *locus*, înregistrat de Carnoy pentru Spania). Autoarea a găsit însă și câteva neutre trecute la masculine (p. 25—26): *corpus, monumentum, nomen, plumbum*. Dintre acestea, unul apare și în inscripțiile din Spania: *montimentus*.

exemple din texte în sprijinul ei : *gaudia versae sunt* (Agnellus, 163). Această identitate la plural a articolului neutru cu articolul de feminin a făcut ca, în română și în italiană de nord, terminația *-a* a substantivelor neutre să fie înlocuită, desigur după epoca latinească populară, cu *-e* (cf. lomb. *le membre, le carre, le castelle*). În spaniolă și portugheză atât articolul cât și terminația substantivală sînt identice la plural cu femininul : *las*, respectiv *as*. Întrucît însă în latina populară *i-* dispăruse, iar *ll* se redusese la *l*, formele articolului neutru erau *lō* (sau *-lu*), *-l*, *-le*. Trecerea la masculine s-a produs, desigur, întîi în limba franceză ; ea era o urmare a prefacerii lui *-a* în *-e* (*e* caduc, deci *ō* neaccentuat), care făcea din această terminație de plural fără *-s* o excepție ; și ea mai era o urmare a confuziei articolelor de plural masculin, feminin și neutru (al tuturor cazurilor) într-o singură formă, *les*, ceea ce nu mai permitea distingerea la plural a neutrelor de masculine. Fenomenul s-a extins apoi la limbile din Peninsula Iberică și la italiană, dar acestea tot au păstrat multă vreme sau pînă azi resturi de neutre. Alți factori (vezi articolul meu citat) au dus, tot în epoca de formare a francezei și după aceea, la dispariția terminației *-ora* ca formă gramaticală de neutru plural. Faptul s-a extins apoi în toată zona pireneo-alpină.

§ 10. O serie de substantive neutre au fost înlocuite, în unele regiuni ale latinei populare, cu substantive feminine avînd aceeași temă. Substantivele *folium* „foaie, frunză“, *frons*, gen. *frondis* „frunză“ și *radius* „rază“, care, ca neutre (unele, cu acest gen numai în latina populară), aveau pluralele în *-a*, fiind întrebunțate mai ales la plural, căci denumesc realități colective, au fost considerate cu vremea singulare colective de declinarea I-a (cf. expresia română : *cîtă frunză și iarbă*) și au devenit deci pe alocuri feminine singulare : **folia* „foaie“, **frondia* „frunză“ **frondia* (colectiv), **radia* sau **radia*, „rază“. Probabil și *pomum* a devenit **poma*, căci, dacă *poma* ar fi fost simțit ca plural al unui **pomu* „fruct“, — care, probabil, n-a existat niciodată în română, — ar fi devenit *poame*, cu *-e*. Deci *poma* (cf. mold. *poamă* „struguri“) a avut la început în română sensul de „fructe“ în general ; mai tîrziu, moldovenii i-au dat sensul de „struguri“¹.

Un alt fenomen care a avut loc, în latina populară, în domeniul schimbării genului, este următorul : numele de arbori, care aveau forma substantivelor masculine de declinarea a II-a, și erau feminine, au devenit masculine (forma a impus deci genul, și nu era greu, căci un arbore nu trebuie conceput numaidecît ca feminin). Numele de fructe, care fuseseră pînă atunci neutre, n-au mai putut rămîne neutre, căci la singular nu se distingeau deloc de numele de arbori ; ceea ce provoca confuzie în vorbire. De aceea latina populară a creat noi forme pentru numele de fructe, și anume feminine. Astfel *pîrus* „păr“ a rămas, dar a căpătat genul masculin, pe cînd *pîrum* „pară“ a fost înlocuit cu **pira* din care derivă rom. *pară*, it., prov., span., port. *pera* etc. Fenomenul s-a realizat la *fragus* „frag“ (arbust), *fragum* „fragă“ ; cf. rom. *frag* (arbust) și *fragă* (fruct), dar nu s-a realizat la *melus*, *melum* (cf. rom. *măr*, *meri* (pom), dar *măr*, *mere* (fruct)). Foarte probabil, s-a plecat

¹ Vezi și Luminița F a s s e l, *art. cit.*, p. 31—32, unde se înregistrează cîteva substantive neutre trecute la feminine, din inscripțiile regiunilor dunărene : *crimina*, *gaudia*, *proelia*, *sepulcra*, toate dispărute în română.

de la formele de plural ale neutrului, *fraga*, **pira* (*fraga* „fragă“ este atestat în texte latinești). Însă nu trebuie să se scape din vedere că femininul procura singura posibilitate de a distinge numele fructului de acel al arborelui, așa că s-ar fi recurs la el și fără asta.

§ 11. 1. În latina apenino-balcano-carpatică, formele latinești clasice *dūo* și *dūae* trebuiau să păstreze pe *ū* pe teritoriul mesodacic și în unele regiuni ale Italiei meridionale și să-l modifice numai în restul Italiei, acolo unde *ū* a devenit *o*. Româna prezintă însă forme cu *o*: *doi*, *două*, iar unele dialecte italiene (de exemplu toscana), forme cu *u*: *due*. Dar forma *doi* apare și în dalmată: *doi*, în friulană, *doi*, precum și în dialecte italiene, printre care unele graiuri toscane. Astfel *doi* este foarte frecvent în *Statuti di Perugia dell'anno MCCCXLII*, vol. I, Roma, 1913; 9, 1; 11, 26; etc. El se găsește și în sieneză (*Romania*, XVIII, p. 607; vezi și *Statuti volgari de lo Spedale di S. Maria Vergine di Siena*, p. 9), în *Conti a Cav.*, p. 209; Jacopone și Prudențani, 28, 6 și 46, 49 etc., în marchigiana veche (vezi Crocioni, *Lo studio del dialetto marchigiano*, p. 20) și în bologneză, pe vremea lui Dante. Informațiile le iau din *L'Italia Dialettale*, 4, 1928, p. 113 (Alfredo Schiaffini, *Influssi dei dialetti centro-meridionali sul toscano e sulla lingua letteraria*), de unde ar rezulta că și în dialectele centro-meridionale există *doi*. Românescul fem. *două* (v. rom. *dōáo*) presupune un rom. primitiv **dōye*, **dōāye*, al cărui *y* este greu de explicat, dat fiind că lat. *dūae* trebuia să dea **dūe*, **dōe*, **dōae*. Foarte probabil, forma **dōye* s-a creat prin analogie cu formele de plural *noi*, *nouă*, ale adjectivului *nou*.

2. Când substantivul este însoțit de un numeral cardinal, macedoromânii articulează nu ca dacoromânii, prin *ăl*, *cel*, situat înaintea numeralului, ci prin articolul definit enclitic, dar aplicat numeralului. Ei spun deci: *doiți braț* „cei doi brazi“, *șafile oi* „cele zece oi“, deci exact ca și în cazul adjectivului care precede substantivul. Ni se pare că numai procedeul din macedoromână urcă în epoca latinei populare, ca dealtfel și articularea cu articolul definit a adjectivului, când acesta precede substantivul: *decem illae oves, magnus ille dux* (cf. Iordanis, 5, 30, la Mihăescu, *Limba latină*, p. 163: *magnum-que illu Danaprum*). Articolul definit s-a fixat ca enclitic, în aceste cazuri, chiar în momentul când și-a pierdut sensul demonstrativ și a devenit articol.

§ 12. 1. În latina populară de la baza românei, unele forme ale pronumelor personale de pers. I-a și a II-a se deosebeau de cele din latina clasică, ca dealtfel și în alte dialecte ale latinei populare. S-a simțit nevoia creării unor forme neaccentuate de dativ și acuzativ. Atunci când formele cazuale clasice erau monosilabice, ele au rămas neaccentuate și s-au creat forme noi, mai lungi, ca forme accentuate. Această situație se întâlnea la formele de acuzativ: *me*, *te*, *se*; pentru a se crea formele lungi, s-a absorbit în tema pronumelui particula interogativă *ne* „oare“, care apărea în latină în propozițiile interogative, după primul cuvânt al propoziției: *Mene interrogas?* „Pe mine mă întrebi?“¹. Formele *nos*, *vos*, care serveau și ca nominative, au dat naștere și unor forme accentuate, **noi*, **voi*, cu un *-i* analogic, după plu-

¹ Pentru formele *me*, *ne*, *se* vezi și C. M a n e c a, *Considerațiuni cu privire la formele lungi de acuzativ singular al pronumelor personale în limba română*, Omagiu lui Alexandru Rosetti, București, 1965, p. 519–522.

ralul declinării a II-a masculine și după cel al declinării a III-a masculine, feminine și neutre (-s dispăruse, iar formele *no, *vo au rămas numai neaccentuate). Atunci când formele pronominale erau lungi, ele au rămas ca forme accentuate și s-au creat forme scurte, neaccentuate, prin reducerea lor fonetică. Este cazul formelor de dativ : *mihi, tibi, sibi, nobis, vobis*. Transformările fonetice ale formelor scurte de dativ nu pot fi urmărite în toate detaliile lor, din lipsă de informații. În latina populară de la baza românei existau deci următoarele pronume personale de pers. I-a și a II-a :

Singular

	Acc.	Neacc.	Acc.	Neacc.
N.	<i>éo < ego</i>	—	<i>*tu < tu</i>	—
D.	<i>*mie < mihi</i>	<i>*mi < mihi</i>	<i>*ti (v)e < tibi</i>	<i>*ti < tibi</i>
A.	<i>*méne < me + ne</i>	<i>me < me</i>	<i>*tene < te + ne</i>	<i>te < te</i>

Plural

N.	<i>*noi < nos</i>	—	<i>*voi < vos</i>	—
D.	<i>*nóve < nobis</i>	<i>*ne, *ni < nobis</i>	<i>*vove < vobis</i>	<i>*ve, *vi < vobis</i>
A.	<i>*noi < nos</i>	<i>*no < nos</i>	<i>*voi < vos</i>	<i>*vo < vos</i>
D.	<i>*si (v)e < sibi</i>	<i>*si</i>	—	<i>*si</i>
A.	<i>*sene < se + ne</i>	<i>se</i>	—	<i>*se</i>

Formele cu *-ne* se găsesc și în unele graiuri italiene de sud și, după cât se pare, și în portugheză. Formele **ne, *ni, *ve, *vi* sînt nesigure. Ele au fost propuse de noi.

2. După cum situăm nașterea formelor neaccentuate (conjuncte) ale pronumelor personale în latina populară sau în epoca de formare a limbilor romanice, va trebui să admitem și apariția în latina populară sau în epoca de formare a limbii române a regulii de repetare a obiectului direct sau indirect sub forma unui pronume personal obiect, atunci când el apare și sub forma unui substantiv sau a unui pronume personal accentuat.

3. În latina populară de la baza românei se utilizau : *ipse*, de fapt **epsu*, și *cum ipse*, de fapt **con *epsu*, care au devenit mai târziu *ănsu, însu* (exemple, la D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 103 și 388), și *cu ntsu*, rotacizant *cu rnsu*; în secolul al XVI-lea (*pri*)-*nsul* și *curinșii* (*Ps. vor.*). Există și *idipse > *depsu*, de unde *densu (l)*, **dănsu (l)*; **ensu* devenea *ănsu*, apoi *însu*; tot așa *densu* a devenit **dănsu*, apoi *dînsu (l)*. Ambele pronume s-au păstrat în italiană : *esso, desso*.

§ 13. 1. În latina populară de la baza românei, pronumele posesive aveau următoarele forme : *měu (< mēus)*, *měa (< mēa)*, *měi (< mēi)*, *měe (< mēae)*, *těu (< tēus)*, *těa (< tēa)*, *těi (< tēi)*, *těe (< tēae)*; *nóstru, nóstro, nóstri, nóstre, vóstru, vóstra, vóstri, vóstre*; **séu, *séa, *séi, *sée*. Unele din ele apar în texte; toate sînt cerute nu numai de română, dar și de alte limbi romanice sau dialecte ale acestora.

În latina populară din extremul sud al Italiei și din teritoriul mesodacic, pronumele posesiv stătea după substantivul pe care-l definea; pe cînd în restul teritoriului latin popular, el stătea înaintea substantivului. Astfel, topica *miu maritu* „soțul meu” se întâlnește în toată Italia pînă în Calabria, la riul Agri, și de la S. Martino pe Agri pînă la mare, la Marathea (spre sud-vest).

La sud de Agri, este uzuală topica : *maritu miu*, deci ca la români (cf. Temistocle Franceschi, *Arch. glot., it.*, 50, 1965, p. 154-166, în cadrul articolului *Postille alla Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten di G. Rohlfs*, p. 153-174). Această topică stă în legătură cu topica demonstrativului și în general a adjectivului, în aceleași regiuni.

2. În textele rotacizante, substantivele care sînt însoțite de un posesiv sau de un pronume personal de pers. a III-a genitiv, devenit posesiv, formează genitivul și dativul la fel, cu *a*, care poate fi lat. *ad*, dar poate proveni și din morfomele *al*, *a*, *ai*, *ale* : *s(fi)nțele mueri ... supuinđu-se a lor săi bărbați* ; *că după veastea eresului a ei noastre credință vișu Fariseiu* ; *multul a lor mele lacrimi* ; *numele al lui, deșarta a voastră viață*. Structura acestor pronume este cea din macedoromână, unde avem *anėu*, nu *nėu*, *atėu*, nu *lėu* etc. Este clar că formele mai vechi sînt cele fără *a* și că cele cu *a*, care se găsesc în general și în macedoromână, sînt mai tırzii ; dar textele rotacizante prezintă și exemple de articol definit plural proclitic : *a lor săi bărbați* = *a bărbaților săi* ; *multul a lor mele lacrimi* = *multul a lacrimilor mele*, care lipsesc cu totul din macedoromână. Așadar, cel puțin în graiul rotacizant, articolul definit a fost proclitic și la plural (vezi Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 409-419), lucru pe care nu l-au văzut unii cercetători, analizînd greșit exemplele citate mai sus, din textele rotacizante). Formele mai vechi au fost *lui*, *ei*, *mieu*, *mea*, *lău*, *ta*, *său*, *sa* (< *sėu*, *sėa*) *nostru*, *noastră*, *vostru*, *voastră*, *săi* (< *sėi*), **săie* < **sėe*. Se poate totuși crede că *a lui*, *a lor* etc. au la bază lat. *illui*, *illorum*, în care *e-* a devenit *a-*, și că acest *a-* a fost simțit apoi ca un cuvînt deosebit. Deci, în cazurile în care dacoromăna, rotacizantă sau nu, are *al*, *a*, *ai*, *ale* (articol genitival, articol de pronume posesiv ; numai numeralul ordinal face excepție), avem și în macedoromână *a-*, scris de lingviști legat cu cuvîntul care urmează, dar de fapt un cuvînt separat. Este mai plauzibil, aș zice, chiar evident, că acest *a* nu-și are originea în lat. *ad*, ci în *al*, *a*, *ai*, *ale*.

§ 14. 1. Demonstrativele *is* și *hic* au dispărut aproape pretutindeni în latina populară. Pe de altă parte, *ille*, devenind pronume personal de pers. a III-a și articol, nu mai putea avea și funcția de demonstrativ și de aceea a dispărut și el ca demonstrativ aproape pretutindeni în latina populară. Limba română l-a păstrat și ca demonstrativ : oltenescul și muntenescul *ăl(a)*, *al(a)*, băn. și ard. *hăl(a)*, (*h*)*al(a)*. Maria Iliescu, *În legătură cu originea demonstrativului dacoromănesc* ăi în *LR*, XVI, 1967, p. 167-168, tăgăduiește acest lucru. Ea crede că s-au moștenit din latină numai pronumele *acest*, *acel* și *ăst*, și că, pentru echilibrarea sistemului, s-a creat prin analogie pronumele *ăl*. Dar, așa cum a arătat Alexandru Niculescu (*Observations sur les démonstratifs daco-roumains provenant du latin ille*, în *RRL*, XIII, 1968, p. 471-480, în special p. 472, 476 și 477-479), — care reia păreri mai vechi — *ăl(a)* este o moștenire directă a latinului *ille*. Păstrarea lui *ille* ca demonstrativ, în română, este explicabilă prin faptul că *ille*, ca articol definit fiind enclitic, lăsa posibilitatea unui *ille* demonstrativ proclitic. Maria Iliescu mai face și greșeala de a crede că un astfel de pronume se găsește numai în română ; de unde și concluzia că ar fi o creație românească ; realitatea este că, după cum rezultă din fapte dialectale italiene, relevate de Niculescu, p. 476 (după Rohlfs), *ille* ca demonstrativ și proclitic are

urmași și în Italia centrală și meridională și în Sicilia (vezi și cele spuse mai sus, cap. II, § 10).

Dar nu toate dialectele române au păstrat pe *ille* ca demonstrativ, ci numai cel muntenesc, cel oltenesc, cel bănățean și cel ardelean, și, în aceste dialecte, el prezintă un fonetism deosebit de cel al pronumelui personal. Este posibil ca demonstrativul *ille* să se fi păstrat pe tot teritoriul românesc primitiv, cum s-a admis pînă astăzi, și să fi dispărut apoi oriunde nu s-a ajuns la forma *ăl*, ci a rămas la forma **el*. Dar se mai poate admite că el a existat și în latina populară numai în dialectele care l-au păstrat pînă astăzi, cu atît mai mult cu cît în aceste dialecte nu apare nici (*a*)*cest*(*a*), ci numai *ăst*(*a*). Se poate admite că extremul orient al României, Italia centrală și meridională și Sicilia au păstrat, în calitate de arie laterală arhaică, situația din latina populară mai veche. Oricum, în rest, latina populară și-a creat un alt demonstrativ al depărtării din *ecce* „iată” + *ille*. Demonstrativul *iste* a rămas în uz multă vreme în limbile romanice; în unele, ca româna, pînă astăzi, dar dialectal. Atunci cînd s-a creat demonstrativul *ecce* + *ille*, s-a creat însă și demonstrativul *ecce* + *iste*. Deja în operele lui Plautus întîlnim *ecciste* și *eccille*. Formele compuse se găsesc și în operele multor scriitori din epoca tîrzie. Astfel *eccille* apare la Apuleius, iar *ecce ille* apare și la Niceta din Remesiana (pentru acesta din urmă vezi H. Mihăescu, *Studii clasice*, IX, 1967, p. 337, în cadrul unei recenzii despre ediția operei episcopului, intitulată *Instructio ad competentes*, îngrijită de Klaus G a m b e r, Regensburg, 1964). Formele compuse cu *ecce* „iată” aveau la origine o valoare afectivă, adică erau mai expresive. Cu vremea, în unele dialecte romanice a dispărut *iste*, în altele, a dispărut *ecciste*. Dar unele dialecte au păstrat mai multă vreme decît altele toate cele trei forme. Astfel este cazul cu dialectul istroromân, unde totuși *țesta*, *țela* apar numai în compoziții *țesta-istu* „acesta”, *țela-istu* „acela”. Dialectele maramureșean și meglenoromân au păstrat pe *ecciste* și *eccille*, nu și pe *iste*. Dialectul macedoromân și cel moldovenesc au păstrat pe *iste* și pe *eccille*. Cum am văzut, dialectul muntenesc, cel bănățean și cel ardelean (și crișan de sud) au păstrat numai pe *iste* și *ille*.

2. Demonstrativele *iste* și *ille*, *ecciste* și *eccille* sunau în latina populară italo-mesodacică astfel: nom. - ac. **estu*, **esta*, **esti*, **este*; **ellu*, **ella*, **elli*, **elle*; gen. - dat. *estui*, *estiei*, **estoru*; **ellui*, **elliei*, **elloru*; **eccestu*, **eccesta*, **eccesti*, **ecceste*; **eccellu*, **eccella*, **eccelli*, **eccelle* sau **eccestu*, **eccuesta* etc.; **eccuellu*, **eccuella* etc. Ele s-au diferențiat deja atunci de formele accentuate ale pronumelui personal și ale articolului definit prin păstrarea lui *e-* (de cele neaccentuate, ale pronumelui personal, se deosebeau și mai mult, pentru că acelea au păstrat și forme specifice latinei clasice, ca dat. sing. *illi*, ceea ce ar dovedi vechimea lor în comparație cu formele accentuate ale pronumelui personal, cu articolul definit și cu demonstrativele *ille* și *eccille*). Nu e nevoie să presupunem că încă în latina populară mesodacică exista *a-*, care ar fi rezultat din *atque*, indicat de limbile din Peninsula Iberică și de provențială. Probabil nu trebuie să presupunem că, în latina populară mesodacică, existau și niște forme fără *e-* ale demonstrativelor **eccestu* și **eccellu*, din care s-ar fi născut demonstrativele cu sens mai mult determinativ *cest* și *cel*, atestate în limba veche, iar ultimul și azi. Formele

scurte, cu sens determinativ, s-au putut naște și în cadru românesc, în epoca de formare a limbii române sau chiar după aceea.

§ 15. Ca o observație generală asupra declinării pronumelui personal, demonstrativului și articolului în latina populară, este de spus, că, spre deosebire de substantiv (și adjectiv), ele au păstrat și forme latinești populare de genitiv și dativ (pe lângă cele deja arătate, avem : *acestui, acelui, aceștii, aceii, acestor, acelor, unui, unei, unor, cărui, cărei, căror, citorva, pușinor, multor, tutor* (în vechea română, pentru *tuturor*), *altui, altei, altor* etc.). Explicația faptului este simplă : numai prin astfel de forme se mai exprima în latina populară, ca de altfel și în română, genul și cazul (din moment ce substantivele aveau o formă unică pentru toate cazurile). Această nevoie de a distinge genul și cazul (genitivul și dativul) a și făcut ca terminațiile *-ui, -ei, și -or*, care atunci erau accentuate, cum sînt și azi în unele graiuri române, să se extindă, prin analogie, la pronume, demonstrative și articole, care pînă atunci nu le aveau. În felul acesta, substantivul articulat sau avînd un demonstrativ lângă el arăta cazul mai clar decît substantivul izolat. La pronume se simțea nevoia de a arăta și genul masculin sau feminin (cînd era vorba de singular).

§ 16. În latina populară mesodacică exista, probabil, pronumele *ille + alter*, în fonetism popular, **ellu *altru* sau **ellaltru* (de unde mai tîrziu, rom. **alăltru, *alaltra, *alaltri, *alatre* „celălalt”) și apoi *alaltu*, păstrat pînă astăzi în macedoromână, unde sună *alantu* și în cuvinte dacoromâne ca *alaltăieri*. N-au putut exista, în latina populară mesodacică, compusele (*ecce*) + *iste + ille + alter* și (*ecce*) + *ille + ille + alter*, admise de unii învățați pentru a explica pronumele românești (*a*) *cestalalt, ăstalalt, (a) celalalt, ălalalt*. Pronumele românești respective au rezultat printr-o compunere în cadrul limbii române, din (*a*) *cesta* și (*a*) *cela + alaltu*, moștenit din latina populară, sau poate din *acest, acel + alaltu*.

Italiana și franceza utilizează sintagmele *un altro, un autre* pentru „altul”, deci cu articol indefinit, acolo unde româna are articol definit. Asta tocmai pentru că în română articolul este enclitic. Aceleași limbi romanice occidentale utilizează sintagmele *l'altro, l'autre*, acolo unde româna are *ălălalt, celalalt*, dar a avut altădată *alaltu*. Deci formele *l'altro, l'autre* sînt și ele latinești populare, și direct înrudite cu rom. *alaltu*.

§ 17. 1. Complementele verbului, care se exprimau în latină prin genitiv, se construiau, desigur, deja în latina populară cu prepoziția *de*, în cele mai multe cazuri. Această situație a fost moștenită și de română. Faptul că genitivul latin cu funcție de complement al verbului a fost înlocuit prin substantiv precedat de prepoziția *de* nu este întîmplător. Genitivul are, în limbile indo-europene, și funcțiile prepoziției „de”, probabil pentru că unul din morfomele sale rezultase dintr-o prepoziție cu sensul „de”. Astfel, după verbele de aducere-aminte și de uitare și după cele *judicialia* („a acuza”, „a învinovăți”, „a achita”, „a elibera”), apoi după *me piget* „mi-i silă”, *me pudet* „mi-i rușine”, urma în latină genitivul (*venit mihi Platonis in mentem ; Marcellus accusatus est prodicionis ; me piget stultitiae meae*), iar în românește : *mi-am adus aminte de Platon ; Marcellus a fost acuzat de trădare ; mi-i silă de prostia mea*). Tot așa, după adjective : *ager plenus frugum* „cîmp plin de cereale”, *cupidus gloriae* „însetat de glorie” etc.

2. Ablativul, care a dispărut în latina populară, a fost înlocuit în teritoriul apenino-balcano-carpatic, unde *-s* și *-m* au dispărut, prin forma de nominativ-acuzativ precedată de prepoziție. Sensul verbului și al complementului au dictat din nou construcția verbului. Și unele complemente în acuzativ — cele care nu erau complemente de obiect direct — au căpătat în latina populară prepoziții. Astfel, *omnia impetrantur precibus, miscere vinum aqua, paulo antecedere, non egeo medicina, temporibus erravisti, Romam profectus est* etc., sînt înlocuite cu expresii de tipul: *toate se obțin prin rugăciuni, a amesteca vinul cu apă, a întrece (în mers) cu pușin, nu am nevoie de leuire, despre timp (= în ce privește timpul) ai greșit, a plecat la Roma*. Deja la Cicero (V ä ä n ä n e n, *Introd. au latin vulgaire*, p. 120), întâlnim *consulisti me per littera*.

3. Dar nu pretutindeni întrebuițarea formelor cazuale sintetice, cu valori prepoziționale, de tipul *Ego Romae natus sum, Romam profectus est, Roma profectus est*, a dispărut în latina populară. I. Șia d b e i, *Contribuții la studiul latinei orientale* (II), în *SCL*, IX, 1958, p. 72, a arătat că, într-o tablă cerată scrisă în Dacia în 167 e.n., apare ablativul în locul genitivului locativ al numelor de orașe: *actum Alburno majori* în loc de *actum Alburni majoris*. Existența lor în latina mesodacică este dovedită de faptul că macedoromâna întrebuițează drept complement de loc substantivul fără prepoziție. Astfel, macedoromâna întrebuițează numele de orașe fără prepoziția *la*, drept complement de loc al verbelor care nu exprimă mișcarea: *Fičori di Avdela nvițau Bitule* „băieți din Avdela învățau la Bitolia“; *Ți era Aθina ghini, cu featili ninga mini!* „Ce bine era la Atena, cu fetele lângă mine!“ De asemenea, macedoromâna utilizează numele de orașe fără prepozițiile *la, în*, în funcție de complement exprimînd punctul de sosire, pe lângă verbele de mișcare: *mi duc Bitule* „merg la Bitolia“, *ağumsirä Samarina* „ei sosiră la Samarina“. *ș-lu pitricù s-neargü până Skinθian* „și îl însoți pentru a merge pînă în Scitia“ (Originea latină a faptului din urmă, admisă de G. Weigand, a fost respinsă de Kr. Sandfeld, *La linguistique balkanique*, p. 111, care citează fapte similare din albaneză și aduce în discuție și lipsa prepoziției *la* la complemente de loc nume comune, de asemenea prezentă în macedoromână și în greacă. Totuși faptul trebuie explicat ca o moștenire din limbile antice. Macedoromâna n-a păstrat însă din aceste limbi întrebuițarea numelor de orașe fără prepoziție drept complemente exprimînd punctul de plecare (deplasare) ale verbelor de mișcare. Aceasta, desigur, din cauza confuziei care s-ar fi făcut cu complementele punctului de sosire, o parte din verbele de mișcare avînd atît complemente ale punctului de sosire cît și complemente ale punctului de plecare. Ceea ce în latina clasică se exprima prin acuzativ, respectiv ablativ, în latina populară se exprima doar printr-o singură formă casuală. Natural, în macedoromână, forma casuală a numelor de orașe nu mai poate fi considerată ca o formă de acuzativ sau de genitiv cu valoare de locativ, ci ca formă de nominativ-acuzativ, care a conservat valori prepoziționale.

§ 18. Dar nu toate prepozițiile din latina clasică s-au păstrat în latina populară și în limbile romanice. Astfel a dispărut *a(b)* „de la, de către“, care, prin căderea consonantei finale, se confunda cu *ad* „la“, redus și el la *a*; a dispărut *e(x)*, care, prin căderea consonantei finale, se confunda

cu *e* (< *et* „și“). Ideea exprimată prin *ab* a fost redată în latina populară prin prepoziția *de*, în cea de la baza italienei însă prin *de ab*, de unde it. *da*, iar în cea de la baza francezei prin *per* „prin“. Ideea redată prin *ex* a fost exprimată tot prin *de*. Multe alte prepoziții s-au pierdut fără a se putea spune din ce cauză. Limbile romanice au păstrat următoarele prepoziții (Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 462—463): *a* „la“ > rom. *a*; *ante* „înainte“, înlocuit în latină cu **abante*, păstrat în *înainte*, v. rom. *mainte* (< *mai ainte*); *apud* „la“, pierdut, desigur, la noi din cauza omonimiei cu *ad post* > *apoi*; *contra* „împotriva“ > *către* „spre“; *cum* „cu“ > *cu*; *de* > *de* „de“, „de către“, „despre“, „de la“, „din“ (în latina din Italia) și *da* „de către“, „de la“, *extra* „în afară“, pierdut la români, care l-au înlocuit cu *foras* > *fără*¹, iar mai târziu cu *în afară*; *in* „în“ > *în*; *infra* „dedesubt“, pierdut la români; *inter* „între“ > *între*; *intra* „înăuntrul“, înlocuit la români, poate nu la toți, cu *intro* „înăuntrul“ > *întru*; *juxta* „lângă“, înlocuit în latina populară de la noi cu **longa* „în lung“ > „de-a lungul“ (în latina clasică exista (*in*) *longum* sau (*in*) *longe* „în lung“; primul cuvânt, fără prepoziție, a fost moștenit de italiană: *lungo* „de-a lungul“; româna i-a adăugat prepoziții: *în lung* (a existat și un adverb *de lung*, de la care s-a creat adverbul *îndelung*), *per* „prin“, mai târziu în română „pe“, probabil, pentru că *supra* și *asupra* aveau un sens întrucîtva deosebit: „deasupra“, și se simțea nevoia unui cuvânt mai scurt (ca și în italiană, unde este *su*) (evoluția s-a produs, probabil, în sintagme ca *pe mare*, *pe munte*, *pe uscat*, în care *per* „prin“ putea ajunge ușor la sensul „pe“: *per montes* > *pe munți*; în italiană *per* a căpătat sensul „pentru“); *post* „după“, pierdut în română, italiană și franceză și înlocuit cu *de + post* > **depo*, sau chiar **dopo* (cf. it. *dopo*) (*post* se găsește și în adverbul *apoi* < *ad + post* sau *ab + post*; cf. **abante*; de la *apoi* s-a format *înapoi*); *pro* „pentru“, pierdut la noi; *secundum* „după“ (referitor la comportări, idei; sens pierdut la noi; pentru că s-a impus cuvîntul local și temporal *dopo*); *sine* „fără“, pierdut la noi, — poate pentru că era omonim cu pronumele personal de acuzativ persoana a III-a — și înlocuit cu *foras* „în afară de“, „în afară“, de fapt, în latina populară de la noi, **fora* „afară“ (faptul că *foras* a devenit chiar în latina populară conjuncție a dus la crearea unui nou adverb cu sensul „afară“: *ad foras* > *afară*), *sub* „sub“, înlocuit, poate, la noi cu *supter*, în lat. pop. **subtu* „dedesubt“ > rom. *sub*; *super* „deasupra“ > *spre*; *supra* „deasupra“, înlocuit la noi cu *asupra*, alcătuit din *a* și *supra*; *tenus*, *trans*, *ultra* și *versus*, dispărute la noi.

§ 19. Latina populară de la baza dialectelor macedoromân și rotacizant (cel puțin de la baza celui maramureșean rotacizant) utiliza prepoziția *inter* (> **entre*) cu alt sens decît cel din latina clasică, care se găsește în dialectele moldovenesc și muntenesc, precum și în limba literară, anume sensul „spre, către“. Lucrul acesta rezultă din macedor. *tră* (*tra*, *ntră*, *ndre*, *tă*, chiar *între*; vezi Pascu, *Dict.*, I, p. 171): 1. „spre“, „pentru a“, „ca să“, 2. „la“ și v. rom. *între* „spre, către“ (din textele rotacizante) (cf. *Ps. sch.*, p. 11—12: *dereage între tine calea mia*). La ceilalți români (probabil, numai la moldoveni, munteni, ardelenii de centru și sud și bănățeni), **entre* avea

¹ Cf. *foras corporis* (Apulejus) „în afara corpului“, și *foras portam* (Hieronymus) „în afara ușii“.

sensul pe care-l are *între* în limba literară. Sensul „spre, către“ exista, desigur, în latina populară. V. rom. *între* „spre, către“ a fost explicat printr-o contaminație între *inter* și *ante*. Nu este însă nevoie să admitem această contaminație (nu numai formală, dar și de sensuri), căci, după cât găsem în *Qui cherat* și *Daveluy*, *Dict. lat.-fr.*, gramaticul Servius (secolul al IV-lea e.n.) dă informația că cei vechi (deci scriitorii latini arhaici) întrebunțau pe *inter* în loc de *ad*. Acest fapt de limbă arhaic era însă, desigur, și latinesc popular, poate numai în teritoriul mesodacic.

§ 20. Latina populară din unele regiuni ale Italiei de sud și din teritoriul mesodacic a creat o nouă prepoziție pentru *ad* devenită *a*: prepoziția *illac* + *ad*, născută din adverbul de loc *illac* „acolo“, întrebunțat întâi, ca element de întărire a prepoziției, și prepoziția *ad*. S-a ajuns, desigur, chiar în latina populară la **la *a*, contras apoi în **la*. Acest **la* a fost păstrat de unele dialecte italiene de sud (vezi *Rohlf s*, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, III, p. 177; el sună acolo *lla*) și de limba română. Dar prepoziția *a* (< *ad*) n-a dispărut din limba română decât mai târziu.

§ 21. Căderea consonanțelor finale și confuzia vocalelor finale neaccentuate a avut urmări foarte însemnate și în ce privește conjugarea. Ea a dus la omofonia conjugării pasive cu cea activă (*laudor* devenea *laudo*), ceea ce a avut ca urmare dispariția flexiunii pasivului din latina clasică și crearea unei forme noi alcătuite din verbul *esse* + participiul trecut pasiv. Ea a avut ca urmare și desființarea categoriei verbelor deponente: *morior* a devenit *morio*, ceea ce a dus și la un infinitiv *morire*, în locul lui *moriri*; tot așa *ordior*, *patior* au devenit **ordio* „urzesc“, **patio* „pățesc“, ceea ce a dus la crearea infinitivelor *ordire*, **patire*, în loc de *ordiri*, *patiri*. Ea a avut ca urmare și omonimia unor forme personale: *cantas* și *cantat* deveneau *canta*, *vides*, *videt*, *vident* deveneau **vede* (persoana a III-a plural *vede*, din Muntenia, continuă, probabil, această formă); *facis*, *facit* și *audis*, *audit* deveneau **faci*, **audi*; *cantabam*, *cantabas*, *cantabat*, *cantabant* deveneau **cantava*. De aceea, la prezentul indicativ, latina populară de la baza italienei, românei și dalmaței au generalizat pe *-i* pentru persoana a II-a singular și pe *-e* pentru persoana a III-a singular (acesta din urmă însă numai la conjugările a II-a, a III-a și a IV-a, nu și la I-a, unde a rămas *-a*: it. *canta*, rom. *cîntă*), iar, la imperfectul indicativ, a generalizat forma în *-avi* de persoana a II-a singular. Alte schimbări latinești populare ale sunețelor, anume prefacerea lui *u* în *v*, aceea a lui *b* intervocalic în *v*, ca și lipsa secvenței *ue*, *ui* în latina populară (vezi mai sus, §2, nr. 6), au dus la confuzia între perfectul indicativ și viitorul I indicativ al conjugării I-a (*cantaui* și *cantabit* deveneau *cantavi*), sau la confuzia între imperfectul conjunctivului (*cantarem*), viitorul exact al indicativului (*cantavero*) și perfectul conjunctivului (*cantaverim*), cel puțin la conjugările I-a și a IV-a. Și deoarece, în latina populară apenino-mesodacică, se ajunsese la imperfecte în **-avi* (pers. a II-a sing.), viitorul și perfectul se găseau și în omofonie cu imperfectul. Aceste omofonii erau supărătoare (ele aduceau confuzie în limbă); de aceea latina populară a încercat să le înlăture, menținând forma omofonă; dar cu un singur sens. Între perfect și viitorul I, a învins perfectul, iar între imperfectul conjunctivului, viitorul exact al indicativului și perfectul conjunctivului, au învins viitorul exact al indicativului și perfectul conjunctivului. Cum vom vedea mai departe (§ 22),

În latina de la baza românei s-a pierdut și mai mult ca perfectul indicativului, care a fost înlocuit, în latina populară de la baza românei cu mai mult ca perfectul conjunctivului. Dintre formele indicativului au subsistat deci numai prezentul, imperfectul, perfectul și viitorul exact, iar dintre formele conjunctivului, numai prezentul, perfectul și mai mult ca perfectul. Formele care au rămas în uz după ce s-a ajuns la omofonie au fost păstrate pentru că nu se puteau crea altele în locul lor. Sistemul de valori temporale și aspectuale exprimat prin formele verbale ale latinei clasice trebuia să-și găsească expresie și în latina populară, ceea ce a dus la crearea unor noi forme verbale, acolo unde omofonia făcuse inutilizabile pe unele din ele. De aceea nu putem înțelege modificările care au avut loc în sistemul verbal al latinei populare, dacă nu luăm în considerație valorile temporale și aspectuale ale formelor verbale latine. Din nefericire problema valorilor aspectuale ale formelor verbale ale latinei, ca și ale oricărei limbi, este foarte controversată. În cele ce urmează, voi pleca de la concepția expusă în articolul meu *Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes*, în *Mélanges linguistiques*, Bucurest, 1957, p. 23—61.

1. În latină, ca și în română și în alte limbi, prezentul indicativ exprimă acțiunea prezentă imperfectivă la verbele durative și cea imediat viitoare și perfectivă, la verbele momentane (a spune că prezentul indicativ exprimă acțiunea durativă sau momentană este a confunda aspectul verbal cu durata acțiunii). În latina clasică, prezentul indicativ se întrebuițea și pentru viitorul apropiat, cum remarcă Schmalz (*Lateinische Grammatik*, ed. a II-a, München, 1890, p. 404), care spune că fraza *mane dum parumper; jam exeo* „așteaptă deci puțin; chiar acum ies” caracterizează vorbirea zilnică, în timp ce latina clasică ar fi cerut *exibo* „voi ieși” (vezi și Schmalz și Hofmann, *Lateinische Grammatik*, ed. a V-a, p. 553)¹. Gramatica latină nu înregistrează prezentul cu sens de viitor îndepărtat, care există în românește atît la verbele durative, cît și la cele momentane: *Peste două luni plec în Italia*. În acest caz prezentul este însoțit de un complement de timp. Meyer-Lübke (*Grammatik der romanischen Sprachen*, III, p. 118) crede că întrebuițarea prezentului cu sens de viitor (ar fi trebuit să adauge: îndepărtat) a fost foarte frecventă în latina populară, căci numai așa s-ar explica dispariția viitorului propriu-zis în această formă a latinei. Cred totuși că se poate admite numai întrebuițarea frecventă a procedului, nu și faptul că procedeul ar fi avut asemenea urmări. Desigur, numai omofonia formei de viitor cu forme ca cea de imperfect sau mai mult ca perfect a dus la dispariția lui. Faptul invocat de Meyer-Lübke explică numai de ce, cînd s-a ajuns la omofonie, a dispărut viitorul, iar nu imperfectul sau perfectul: viitorul putea fi exprimat și printr-un prezent; la celelalte timpuri și aspecte aici în discuție nu se putea găsi un alt mod de expresie decît imperfectul și perfectul.

¹ În latină, ca și în română și în alte limbi, prezentul mai exprimă și trecutul; e vorba de așa-numitul prezent istoric, numit de unii lingviști și dramatic, intrucît faptele trecute, dintr-o serie întreagă, despre care se vorbește, sînt înfățișate ca prezente. Avem a face tot cu o formă a gîndirii umane, deși unii cred că acest prezent are un substrat afectiv.

2. Viitorul I exprima în latină acțiunea viitoare perfectivă, deci anterioară altei acțiuni viitoare, iar câteodată exprima și acțiunea rezultativă pentru un moment viitor. Acest sens al viitorului clasic trebuia exprimat și după dispariția formelor clasice de viitor în latina populară. El s-a redat în latina populară de la baza românei și a dialectelor italiene de sud printr-o formă nouă, alcătuită din prezentul indicativ al verbului *volo* și din infinitivul verbului de conjugat. Faptul că, în aceste regiuni, viitorul nu se formează cu *habeo*, ca în restul teritoriului romanic, se explică, desigur, prin influența limbii grecești, unde viitorul nou, care l-a înlocuit pe cel din greaca veche, se formează la fel¹. Întocmai ca și alte limbi romanice, româna a moștenit însă din latină și viitorul al II-lea, care era nu numai clasic, dar și latinesc popular, și care exprima acțiunea viitoare anterioară altei acțiuni viitoare și cu rezultat față de un moment tot viitor. Această formă verbală s-a păstrat pînă astăzi ca viitor numai în macedoromână și în istroromână. Ea apărea tot ca viitor, în vechea română, anume în graiul rotacizant din veacul al XVI-lea. Putem bănuși că numai latina populară de la baza acestor dialecte îl presupune prin secolul al V-lea. Acest viitor se întrebuițează (sau se întrebuița) numai în sintagmele condiții din perioadele condiționale reale, cînd restul perioadei este la viitorul indicativului sau la imperativ și conjunctiv prezent. *Ps. sch. : se intraru în șatul caseei mele sau suiră* (recte : *suiru*) *în patul stratului meu ; se deaderu somnul ochilor miei (si introieris ... ; si ascendero ... , si dederu ...)*. Exemplele latine reproduc textul *Vulgatei*, una din traduceriile latine ale Bibliei ; noi am luat exemplele și traducerea lor latină din lucrarea lui Victor Morariu, *Sintaxa propozițiunii în „Psaltirea scheiană“*, în *Rev. Fil.*, I, p. 225—226, Cernăuți, 1927.

¹ Viitorul cu **volere* se găsește și în suprasilvana veche (= dialectul din Graubünden) (*vi kunta*, înlocuit azi cu *veng a kuntá*) (cf. Meyer-Lübke, *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen*, în *Romanische Abhandlungen Ad. Tobler dargebracht*, Halle a. S., 1895, p. 86 și urm. și *Grammatik der romanischen Sprachen*, III, § 322, p. 341—342, care semnalează un asemenea viitor și în francoprovençală, la Neuchâtel, apoi L. Mourin, *Sursilvatin el engadinats ancens et latin dolomitiques*, Bruges, 1962, p. 101 și 248, în Mourin, și G. de Poerck, *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes*, IV). Pentru alte regiuni romanice, vezi Bartoli, *Das Dalmatische*, I, p. 286. În inscripțiile din Peninsula Balcanică, în special din Dalmația, apare *velit* sau *voluerit* + infinitivul (cf. materialele adunate de H. Mihăescu, *Limba latină*, p. 143 ; nu avea deci dreptate Philippide cînd tăgăduia, *Orig. rom.*, II, p. 605—606, existența fenomenului în latina populară). Acest mod de formare a viitorului se întâlnește și în dialectul tosc al albanezei — după cît aflăm din Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 606, și în dialectul gheg, unde, desigur, trebuie considerat ca o influență a latinei populare din Balcani (dialectul gheg formează viitorul după procedeul romanic apusean, și, desigur, sub influența latinei populare occidentale ; după cît aflăm din Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 603, dialectul tosc prezintă și el procedeul romanic occidental). Înlocuit mai tîrziu bulgara și sîrba își vor alcătui viitorul la fel, s-a văzut în aceasta — și pe drept — de către unii lingviști (într-ia oară de Miklosich) una din trăsăturile caracteristice grupului lingvistic balcanic (adică balcano-carpatic). Philippide, *Orig.*, II, p. 601—606, a tăgăduit aceasta, dar pe nedrept ; căci dacă faptul există și în alte părți ale Romaniei, precum și în alte limbi de pe glob, și se poate explica printr-o tendință oarecum general umană — de altfel tot așa se poate explica și formarea viitorului cu „am“ —, aceasta nu înseamnă că nu se pot forma arii lingvistice mai limitate, al căror viitor este alcătuit cu „vreau“ sau cu „am“ și că, la formarea acestor arii, joacă un rol și împrumutul, tăgăduit în cazul de față de Philippide. Realitatea este că limbile dispun de aceste două posibilități de formare a viitorului și că, în genere, acolo unde s-a recurs la un procedeu, nu se mai recurge la celălalt.

Macedoromân : *s'puteari s-u fași aéstă, va-și dau giumitat di amirăril'e* „dacă vei putea să faci aceasta, îți voi da jumătate de împărăție“ ; *s-furi ficior, färtat s'n'i hibă* „de va fi fecior, firtat să-mi fie“.

Forma verbală românească discutată aici este numită de unii lingviști *condițional* (ei au în vedere numai dialectul rotacizant dacoromânesc de altădată). Firește, această denumire este greșită ; s-ar putea vorbi cel mult de un condițional-viitor, dar numai pentru macedoromână. După cum se vede, forma verbală în discuție nu s-a păstrat decât în unele dialecte române, anume în cele care erau mai spre vest: în macedoromână și în dacoromâna rotacizantă¹. În dialectele moldovenesc și muntenesc, ea s-a pierdut. Româna nu și-a mai construit un alt viitor al II-lea, cum au făcut limbile romanice din apus, probabil după secolul al V-lea, îmbinând viitorul verbului *a avea* cu participiul trecut al verbului de conjugat.

§ 22. 1. Latina populară și-a creat unele forme verbale noi, inexistente în latina clasică, nu numai pentru a înlocui unele forme verbale clasice, care acum erau omofone, dar și pentru că sensuri firești, universal umane, care nu-și găseau expresie în latina clasică, se cereau exprimate.

Perfectul latin exprima acțiunea trecută perfectivă, indiferent dacă ea avea sau nu ca rezultat pînă în prezent o stare a subiectului sau a obiectului. Latina populară și-a creat o formă nouă de perfect, cel compus, care a fost moștenit de toate limbile romanice și avea ca funcție exprimarea acțiunii perfective rezultative pentru trecut : *am scris acest articol = acest articol este scris de mine, am deschis fereastra = fereastra este deschisă (a fost deschisă) de mine, m-am îmbolnăvit = sînt bolnav* etc. Perfectul latin, rămas în latina populară și în limbile romanice un perfect simplu, exprimă astăzi (ca și în latina populară) numai acțiunea perfectivă fără rezultate pînă în prezent : *el deschise fereastra, el se îmbolnăvi* nu mai înseamnă că fereastra este deschisă, că el este bolnav, întrucît, între timp, fereastra a putut fi închisă, iar bolnavul s-a putut însănătoși.

Perfectul compus exista deja pe vremea lui Cezar, dar ca ceva excepțional : *Caesar Urbem occupatam habet*. Este drept că W. von Wartburg *Évolution et structure de la langue française*, Paris, 1934, p. 37) nu recunoaște valoarea de perfect a verbului acestei fraze și susține că fraza trebuie tradusă altfel („il possède la ville et elle est occupée par ses soldats“). Desigur, o asemenea expresie este exact în situația unor expresii române ca : *le am scrise*, care sînt excepționale în limbă și au sens de perfect : „le-am scris eu sau altui“. E justă deci remarcă lui von Wartburg că, prin asemenea expresii, nu se precizează subiectul și că nu avem un perfect adevărat, cum arată și faptul că participiul trecut este acordat cu substantivul la care se referea. Dar Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, ed. a II-a, p. 114, dă alte exemple din Cicero : *compertum habeo, cognitum habeo* și *habes jam statutum* (după Thielmann, *Arch. f. lat. Lex.*, II, p. 372 și 509, și E. Herzog, *Beihefte zur ZfrPh.*, 26, p. 76, pe care îi citează). Și, cum remarcă cercetătorul francez, în aceste cazuri avem un perfect compus autentic. La început, asemenea expresii insistau asupra faptului că, în mo-

¹ Deci în aceleași dialecte în care, cum vom vedea mai jos (§22), s-a păstrat și mai mult ca perfectul compus creat de latina populară, ceea ce, desigur, nu este o întimplare.

mentul prezent, cutare lucru sau cutare ființă se găsește în starea exprimată prin participiu. Nu cred că trebuie să considerăm aceste expresii ca mai afective, cum fac Bourciez (*loc. cit.*), A. Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale* (I), p. 141—144), I. Șiadbei (*Romania*, 56, nr. 2, p. 331—334) și I. Iordan (*Introducere*, p. 356, nota 2 de la p. 355). Expresia în discuție reda tocmai starea prezentă care era rezultatul unei acțiuni trecute, ceea ce nu se putea face prin perfectul latin. Așa încît perfectul compus a căpătat sensul de perfectiv rezultativ, perfectul simplu rămînînd, prin opoziție, numai cu sensul de perfectiv nerezultativ.

Româna n-a moștenit, ca alte limbi romanice, perfecte alcătuite cu verbul *a fi* ca verb auxiliar (fr. *je suis venu* etc.), pentru că aceste forme au devenit la noi pasive. Dar nu trebuie să se uite că unele prezente pasive românești au sens de trecut, de fapt de perfectiv rezultativ, ca cel al perfectului român.

2. Mai mult ca perfectul latin a dispărut, probabil în română, nu în latina populară de la baza românei, căci el s-a păstrat în alte limbi romanice (însă în cele mai multe cu sensul schimbat); totuși vezi Bourciez, *op. cit.*, ed. a II-a, p. 219. Formele sale etimologice, *cântără, *-ă, *-ă, *cântăr-ămu, *-ăfi, *cântără, trebuiau să dispară în română din cauza omofoniei formelor de singular și formei de a III-a plural cu forma de persoana a III-a plural a perfectului simplu. Dat fiind însă că persoana a doua singular a putut să sune *cântări, se poate pretinde că și în română el s-a confundat cu viitorul al II-lea și cu perfectul conjunctivului, căci în dalmată și în dialectele italiene meridionale el are sensul de condițional. Aceasta, cel puțin pentru dialectele macedoromân, meglenoromân, rotacizant și crișan-maramureșean, unde avem un viitor și condițional în *-re* sau *-ru*. Dar dispariția mai mult ca perfectului latin nu putea duce la dispariția ideii exprimate, care era aceea a acțiunii trecute față de alta tot trecută, iar, în unele cazuri, și cu rezultate pînă în acel moment trecut (deci și perfectivă). Unele limbi romanice, precum și dialectele românești pomenite aici mai sus, și-au creat un nou mai mult ca perfect, alcătuit din imperfectul indicativ al verbului *a avea* și participiul trecut al verbului de conjugat. Această formă, care, datorită originii sale, era perfect adecvată exprimării unei acțiuni cu rezultate pînă la un moment din trecut, se găsește și în epoca clasică (Titus Livius: *venenum quod multo antea praeparatum habebat* „otrava pe care o pregătise cu mult mai înainte”; *in alas divisum socialem exercitum habebat* „el repartizase pe flancuri (la aripi) trupele aliate”; exemplele au fost invocate de von Wartburg (*Évolution et structure de la langue française*, p. 37), care consideră numai pe ultimul drept un mai mult ca perfect autentic (cf. și Bourciez, *op. cit.*, ediția a II-a, p. 115)¹. Ea a fost moștenită de dialectele deja pomenite ale românei, care erau în imediata vecinătate a latinei din Occident (în cel macedoromân găsim *eu aveam cântată*; cel meglenoromân, cel bănațean și cel rotacizant prezintă un mai mult ca perfect alcătuit din *eram* plus participiul trecut: *Cod. vor.*, 45,8: *ca era elu văđutu*, *Cod. vor.*, 85,7: *postul era amu venritu* „postul venise”, perfect care pare a fi mai nou). Evident, la unele

¹ Probabil, apariția acestui mai mult ca perfect a făcut ca forma veche să capete sensul de condițional în cele mai multe limbi romanice.

verbe, sensul de rezultativ s-a slăbit, rămânând numai cel de acțiune anterioară și perfectivă față de un trecut.

Dar dialectele moldovenesc și muntenesc au urmat altă cale în constituirea mai mult ca perfectului (vezi mai sus, cap. II, §10, nr. 2): mai mult ca perfectul conjunctivului latin, *laudassem* etc., care în celelalte limbi romanice va rămâne tot o formă de conjunctiv și ireal, întrebuințată numai în propozițiile secundare, a căpătat sensul mai mult ca perfectului indicativ. Această evoluție de sens este ușor de explicat. Se știe că latina întrebuința foarte des, în propoziții secundare, conjunctivul acolo unde noi întrebuințăm indicativul. Astfel: *Egomel, qui sero ac leviter Graecas litteras alligissem, tamen, cum pro consule in Ciliciam proficiscens Athenas venissem, complures ibi dies sum commoratus*. „Chiar eu, care târziu și superficial m-am atins de literatura greacă, totuși, când, plecând ca proconsul spre Cilicia, am ajuns la Atena, am rămas acolo mai multe zile“. *Ad fontem cervus, cum bibisset, restitit*. „Un cerb s-a oprit la izvor, după ce a băut“. Acest mai mult ca perfect simplu, care avea, probabil, la început numai sensul de acțiune perfectivă nerezultativă, a ajuns să aibă, la unele verbe, și sens rezultativ.

§ 23. Ceea ce se numește *conjunctivul* sau *subjunctivul* latin ar trebui numit de fapt *conjunctivul-condițional* sau *conjunctivul-optativ*, căci modul așa-numit conjunctiv făcea în latină și serviciile condiționalului sau optativului românesc. El nu era numai modul nesiguranței, dar și al irealului și dorinței, iar, în calitate de conjunctiv autentic, el exprima și dorința, voința, îndemnul, posibilitatea, îndoiala, concesiia etc. Și, fiindcă modul conjunctiv ar trebui numit *eventual*, iar condiționalul ar trebui numit *ireal*, numele său cel mai potrivit ar fi cel de *eventual-ireal*. Nu putem arăta aici motivele pentru care conjunctivul latin a ajuns a uni în sine funcțiile pe care de obicei limbile le exprimă prin două moduri. Funcțiile sale au fost preluate în latina populară și în limbile romanice de două moduri: conjunctiv (eventual) și condițional (ireal): unele forme ale vechiului conjunctiv-condițional au fost menținute ca forme de conjunctiv-condițional și s-au creat altele noi pentru condițional. Formele de conjunctiv-condițional au rămas multă vreme, — în unele limbi chiar pînă azi —, cu sensul de conjunctiv-condițional, însă numai în propozițiile secundare condiționale alcătuite cu ele, în propoziția principală apărînd modul condițional. Așadar, faptul că conjunctivul latin avea și funcțiile irealului, ceea ce este ceva excepțional în diferitele limbi de pe glob, a avut urmări importante: nici pînă azi, limbile romanice n-au renunțat la acest procedeu, deși între timp și-au creat un ireal autentic¹.

¹ Trebuie să spun că, în latina populară, conjunctivul nu avea aceeași structură ca în latina clasică. Deosebiri erau următoarele: 1. Imperfectul conjunctivului latin nu avea în frazele condiționale valoarea de ireal prezent, ci de ireal trecut. Astfel *nisi te amarem plurimum, non facerem* (Plaut, *Amph.*, 525, la Stolz și Schmalz, ed. a V-a, p. 570), nu înseamnă: „dacă nu te-aș iubi atât de mult, n-aș face asta“, cum era cazul în latina clasică, ci: „dacă nu te-aș fi iubit atât de mult, n-aș fi făcut asta“. Această întrebuințare a imperfectului conjunctivului se întâlnește și în textele latinești populare din secolul al V-lea, ceea ce înseamnă că, în epoca clasică, ea a continuat a caracteriza vorbirea maselor populare (faptul a fost admis și de W. von Wartburg, *op. cit.*, p. 35—36). 2. După cît rezultă din limbile romanice, care n-au păstrat perfectul conjunctivului latin (acei învățați care au admis că viitorul în *-rim*, *-ru* își are originea în perfectul conjunctivului n-au dreptate), latina populară pierduse perfectul conjunctiv. El a dispărut, desigur, din cauza identității de formă (numai la pers. I-a sing.

Desigur că noul ireal s-a creat, și în ce privește limba română, pe vremea când româna era un dialect al latinei populare, căci noul ireal al limbilor romanice din apus a fost creat atunci. După cum au arătat G. Weigand (*Die Bildung des Imperfecti Futuri - Konditionalis - Optativi im Rumänischen, Jahresb.*, III, p. 139—169) și Alexandru Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 201—204, unde se combat părerile contrare), latina populară de la baza românei și l-a creat din *volebam*, imperfectul indicativ al verbului **volēre*, urmat de infinitivul verbului de conjugat, nu ca latina populară din Apus, care și l-a creat din *habebam*, imperfectul indicativ al verbului *habere*, și infinitivul verbului de conjugat: *aș cînta* (< *vreaș* **cântare* < *volebam cantare*), nu *habebam cantare*; cf. exemplul dat, după alții, de von Wartburg (*op. cit.*, p. 35), din secolul al V-lea: *sanare te habebat Deus, si fatereris* „Dumnezeu te-ar fi vindecat, dacă ai fi mărturisit“. Condiționalul cu *volebam* se găsește de fapt numai în dacoromână și istroromână; dar este de presupus că în trecut l-au avut și celelalte dialecte românești. Ca și viitorul cu *voiu*, el trebuie să fie de origine greacă. Sensul inițial al formei romanice occidentale, care azi are funcția de ireal prezent, a fost cel de ireal trecut. Acest sens, „aș fi cîntat“, a trebuit să-l aibă la origine și irealul prezent românesc. Sensul trecut se explică, în ambele cazuri, prin faptul că verbul auxiliar era la imperfectul indicativ. Se știe că și azi româna exprimă prin imperfectul indicativului acțiunea ireală (vezi Philippide, *Gramatică*, p. 270—272, Creangă: *Dormeai tu mult și bine, Harap Alb, de nu eram eu*), și faptul se întâlnește și în latină, cel puțin în propoziția principală (vezi Stolz și Schmalz, *Lateinische Grammatik*, ed. a V-a, p. 566—567). Trecerea de la sensul de ireal trecut la cel de ireal prezent se găsește în diferite limbi (între altele și în greaca veche) și pare să aibă baze afective: *aș fi dorit* înseamnă de fapt: „aș dori“. Ea pare să se fi realizat independent în fiecare limbă romanică, după secolul al V-lea. Dar creația acestei forme de condițional trecut nu putea înlătura definitiv conjunctivul-condițional latin din frazele condiționale. Mai întii, această formă se întrebuița numai în propoziția principală a frazei condiționale, cum arată exemplul latin de mai sus și limbile romanice. În al doilea rând, latina populară crease această formă pentru expresia irealului trecut. Pentru expresia irealului prezent se întrebuița o altă formă, și anume aceea care era întrebuițată și în latina clasică, adică prezentul conjunctivului¹. Limbile romanice occidentale au pierdut exprimarea irealului prin vechiul conjunctiv prezent. Ele au dat sensul de ireal prezent formei de imperfect al conjunctivului (cel puțin astfel e în vechea franceză, vezi von Wartburg, *op. cit.*, p. 83—84) și de ireal trecut formei de mai mult ca perfect al conjunctivului latin, care în românește a devenit mai mult ca

nu aveam identitate; era totuși mare asemănare și la această formă) cu viitorul al II-lea indicativ. Nu este exclus ca latina populară de la baza limbilor romanice din Apus să-și fi creat o formă compusă, pe care acele limbi o au și azi. Prezența ei era cerută acolo, ca și în latina clasică, de regula consecvenței timpurilor. Dar latina populară de la baza românei nu și-a creat această formă, căci aici nu era în vigoare regula consecvenței timpurilor.

¹ Este drept că funcția pe care o dau gramaticii acestui prezent al conjunctivului este aceea de condițional potențial, nu ireal; dar faptul n-are importanță. Dealtfel credem că, în frazele condiționale, această formă verbală exprimă tot irealul, când e vorba de timpul prezent, iar nu de viitor.

perfect al indicativului¹. Româna a păstrat însă forma de prezent al conjunctivului cu sens de prezent ireal. Această formă se găsește și astăzi în română, alături de cea nouă : *aș face*. Ea nu mai are nevoie de conjuncție, să facînd serviciile lui *dacă, de*. Faptul a fost relevat de Philip p i d e, *Gramatică*, p. 280 — 281, Creangă : „*De Harap Alb nu zic, dar voi, mangosișilor și farfasișilor, de cîte ori veși și dormit în stroh și lîrnomată, să am eu acum atîția bani în pungă, nu mi-ar mai trebui alta*“. Desigur însă că macedoromâna a moștenit din latina populară, ca formă de condițional, și imperfectul conjunctivului, cum admite Tache P a p a h a g i (*Aromânii*, București, 1932, p. 82). Într-adevăr, după cum am văzut mai sus (§21), forma macedoromână de viitor în *-rim* are cîteodată și sens de ireal prezent. Este drept că această formă a fost socotită de unii ca avîndu-și originea în perfectul conjunctivului latin sau în viitorul anterior latin. Dar, dacă așa s-ar fi petrecut faptele, nu s-ar putea explica sensul ei de ireal, deși perfectul conjunctivului latin era un ireal. Fapt e că, în celelalte limbi romanice care au păstrat viitorul exact latin, această formă are numai sens de viitor, ceea ce ne determină să credem că numai macedoromâna a păstrat imperfectul conjunctivului latin. Ne îndeamnă să credem aceasta și fapte de ordin formal: *s-putearim* se explică prin **si *poterem* (lat. pop. **potere* „a putea“). Este drept că *s-putere* a putut să facă loc lui *s-putearim*, creat prin analogia verbelor de conjugarea I-a, la care tema infinitivului și cea a perfectului indicativ erau identice. Cum însă forma macedoromână are și sensul de viitor, exact ca forma din celelalte limbi romanice și din dialectul rotacizant, trebuie să admitem că, în macedoromână, a avut loc, o contopire a celor două forme de ireal și de viitor într-o singură formă verbală, care a păstrat forma imperfectului conjunctivului latin și ambele sensuri, pe cînd în dacoromână avem înlăturarea formei și sensului de ireal, rămînînd numai sensul de viitor. Firește, odată cu schimbarea sensului formei compuse de ireal trecut în ireal prezent, s-a realizat și schimbarea sensului formei simple de ireal trecut în ireal prezent, așa că macedoromâna prezintă acest sens, nu pe cel de ireal trecut.

§ 24. 1. Cele patru conjugări ale verbelor latine clasice s-au păstrat și în latina populară, unde au avut însă loc unele treceri de la o conjugare la alta. Astfel *adaugere, ardere, mulgere, respondere, ridere, sorbere* au trecut la conjugarea a III-a. Un verb ca *fervere* a rămas în română numai de conjugarea a III-a. Verbul *cadere* a trecut la conjugarea a II-a. Verbul *fugere* a trecut la conjugarea a IV-a (*fugire*; Probus : *fugere et non fugire*, vezi *G.L.*, IV, 185, 20). Verbele *lucere, florere* (sau **inflorere*), *horrere* (> rom. *urire*) au trecut la conjugarea a IV-a, dar, în același timp, au înlocuit pers. I-a, a II-a și a III-a sing. și a III-a plural de la prezentul indicativului, al conjunctivului și al imperativului cu formele lor incoative (verbele care arată începutul unei stări : *luceo* înseamnă „a lucii“, dar incoativul *lucesco* „a începe să lucească“), deci cu sufixul *-esco*; sensul incoativ s-a păstrat la unele (*infloresc*), s-a pierdut la altele (*lucesc, urăsc*). Trecerile de la o conjugare la alta au avut loc pe cale analogică, pe baza formelor comune celor două conjugări, de exemplu pe baza formelor de imperfect indicativ.

¹ O altă părere, după noi greșită, exprimă Dan B u g e a n u, *Formarea condiționalului în limba română*, *SCL*, XXI, 1970, p. 543—563.

2. *Posse* și *velle* au fost înlocuite cu formele analogice *potere* și *volere*, iar *possum* și *volo*, cu formele analogice **poteo* și **voleo*. *Trahere* a fost înlocuit cu forma analogică **tragere*, *traho* cu forma analogică **trago*.

§ 25. 1. Verbele de conjugarea a III-a, în *-io*, nu mai făceau imperfectul indicativului în *-iebam*, ci în *-ebam* : **facebam*. Verbele de conjugarea a IV-a nu aveau în latina populară imperfectul indicativului în *-iebam*, ci în *-ibam*. Deja Diez admitea că acest *-ibam* era terminația arhaică a imperfectului indicativului, *-ibam* (vezi D'Ovidio, *Arch. glott. it.*, IX, p. 35 și urm.). În unele regiuni din Italia meridională și în teritoriul mesodacic, clasicele *do*, *dant*, *sto*, *stant* au devenit **dao*, **dau(nt)*, **stao*, **stau(nt)*, de unde rom. *dau*, *stau*. La conjugările a III-a și a IV-a, desinența de indicativ prezent, pers. a III-a pl., *-iunt* a fost înlocuită cu *-unt* : *facunt* (în Pannonia Inferior ; vezi *CIL*, III, 3551), **audunt*, **sentunt*. În schimb, persoana I-a singular de la indicativul prezent, ca și de la conjunctivul prezent, s-a format, la multe verbe de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a, cu *-eo* sau *-io* (în latina populară, de fapt *-jo*) : **cadeo*, *credeo*. *Ardeo*, *respondeo*, *rideo*, *sorbeo* și-au păstrat aceste forme când au trecut la conjugarea a III-a, care nu avea forme cu *-e*. De asemenea *audio*, *sentio* și-au păstrat aceste forme, deși imperfectul lor nu mai avea *-i-* (și nici nu-l mai avea pers. a III-a plural a indicativului prezent).

2. Perfectul indicativului se termina în latina populară de la baza românei în *-ái*, *-ásti*, *-á*, *-ámu*, *-ásti*, *-áru* (*cantái* etc.), *-í*, *-ísti*, *-i*, *-ímu*, *-ísti*, *-íru* (*audí* etc.), *-úí*, *-ústi*, *-ú*, *-úmu*, *-ústi*, *-úru* (*tacúí* etc.). Perfectele în *-i* și *-si* făceau pers. a III-a pl. în *-erunt*, ceea ce presupune un *-erunt* : *díxi*, *díxerunt* (it. *dissero*, rom. *ziseră*). Perfectele în *-ui* s-au extins la multe verbe de conjugarea a II-a și a III-a : *fecuit* (*CIL*, III, 6010, 137, Pannonia, Noricum, Raetia). Acest *fecui* stă, poate, la baza formei *făcui* din dialectele moldovenesc, muntenesc etc. Dar e probabil că, și în aceste dialecte, forma mai veche a fost *fečiu* și că forma *făcui* este o creație analogică târzie, după *fac*. Dialectul dacoromân rotacizant și cele suddunărene pleacă însă de la forma clasică *feci* : macedor. *feciu*, v. rom. *fecju*. *Abcondidi* sau *abcondi* a fost înlocuit cu *abconsi* (*Caper, G.L.*, VII, 94, 16), *posuit*, cu *posit* (*CIL*, I^a, 1780, 4 : Sulmo, Italia centrală, III, 1742, 4 : Dalmația ; 1969 : Salonae ; 2702, 5 : Salonae), *posuerunt*, cu *póserunt* (*CIL*, III, 7572, 6 : Tomis ; 12.598, 4-5, Mehadia).

3. Alături de *est* (rom. *e*, *i*, *fi*), s-a creat un **estit*, sau mai exact, **este*. Alături de *sunt* (pers. a III-a pl.) (rom. *-s*, *is*), s-a creat un **suntunt* sau mai exact, **suntu*, din care vine macedor. *suntu*. *Sumus* și *estis* au fost înlocuite în latina populară cu *simus* și *sitis*, mai exact, cu **semu* și **seti*, din care provin v. rom. *sem* „sintem“, *seși* „sinteși“. Actualul *sint* (pers. a III-a pl.) presupune un **sintu*, **sentu*. Prezentul indicativ *simus* este atestat de Suetonius pentru vorbirea lui Augustus, apoi de *CIL*, IX, 3473 ; 14 : Italia centrală, și de Marius Victorinus, *G.L.*, VI, 9, 5-6. Prezentul indicativ *setis* este atestat la Ulmetum (vezi Părvan, *Celatea Ulmetum*, II, *An. Ac. Rom.*, MSI, Seria a II-a, 1914, tomul XXXVI, p. 333-334). Conjunctivul prezent al verbului *esse* se forma în unele dialecte ale latinei populare de la *fieri* : *fiam*, *fias* etc. Tot de la acest verb s-a format și infinitivul prezent, care în latina populară, suna **fire*.

§ 26. 1. În perioada condițională (vezi § 23), s-a păstrat conjuncția latinească clasică *si* „dacă“, atît în latina populară de la baza românei, cît și

în cea de la baza limbilor romanice occidentale. Nu are dreptate G. G. Nichols, *Origine de la conjonction si*, în *Romania*, LXI, 1935, p. 7, când crede că rom. *să* și it. *se* provin din lat. *sit* „(să) fie“. Este clar însă că lat. *si* a devenit în latina italo-mesodacică **se*, de unde it. *se* și rom. *să*.

2. S-au pierdut aproape toate celelalte conjuncții subordonatoare ale latinei clasice (deci, faptele s-au petrecut altfel decât cu prepozițiile, care s-au păstrat în cea mai mare parte) (mă refer și la conjuncțiile care erau în același timp și adverbe). Astfel, la ardeleni, moldoveni și munteni, a dispărut în unele regiuni *ubi*, înlocuit cu *unde*, pe când la rotacizanți, unii crișeni și suddunăreni, nu. A dispărut, apoi, în tot Imperiul roman, *ut* „cum“, înlocuit cu *quomodo* (> rom. *cum*). Cauza dispariției trebuie văzută în faptul că, după căderea consonantelor finale, *ut* se redusese la **u*. A dispărut de asemenea *cum*, și, desigur, tot după căderea consonantei finale, fie din cauză că s-ar fi confundat cu prepoziția *cum*, fie din cauză că se ofereau alte exprimări în loc. S-au pierdut, de altfel, aproape toate celelalte conjuncții subordonatoare latine. Româna, ca și toate celelalte limbi romanice, a păstrat, în afară de conjuncțiile pomenite mai sus, numai pe *quod* și *quia*, celelalte limbi romanice au mai păstrat și pe *quid* (vezi mai jos, 3), pe *dum interim* (cf. it. *mentre* „în timp ce“), pe *quare* (cf. fr. *car* „căci“) și pe *quasi* (cf. it. *quasi*). S-ar putea admite totuși că rom. *ca* și vine tot din lat. *quasi* și nu este o compunere românească din *ca* + *și*.

3. Latinescul *quod* stă la baza românescului *că*. Acest *că* nu poate veni din latinescul popular **ca*, înlocuitor al lui *ut* și *quod* în vechea portugheză, vechea spaniolă, sardă, corsicană, italiană de sud și, rar, și în vechea lombardică. Meyer-Lübke (*Grammatik*, III, p. 608) admite pe drept că acest *ca* provine din lat. *quam* și *quia*, contopite într-un singur cuvânt. Acest **ca* a preluat și funcțiile lui *quod* (lucrul s-a petrecut și cu *che* sau *que* din toscană, provențială, franceză, spaniolă și portugheză, care provine din *quid* și *quia*). Și poate că, în franceză, **ca* < *quam* a existat o bucată de vreme și s-a redus la *que* prin evoluție fonetică. Doar la fel stau lucrurile și cu *quam* „decît“. Mai exact ar fi deci să se spună că *quod* a dispărut în latina populară din Apus, afară de câteva regiuni din Italia de sud, unde avem *co* (în secolul al X-lea) și *cu* (astăzi) (vezi Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 607—608). Acest *co*, *cu* este, evident, continuatorul lui *quod*, deși el are și funcțiile lui *ut* „ca“. Și, probabil, nu e întâmplător faptul că tocmai în Italia de sud, adică în apropiere de teritoriul balcanic, s-a păstrat o asemenea formă. Româna a avut, desigur, și ea aceeași conjuncție: **co*, care a devenit apoi *că* și care va fi avut și sensul lui *ut* („ca“). *Că* servește în română la introducerea propozițiilor secundare subiective și obiective directe, precum și relative, și cere întotdeauna indicativul sau condiționalul. Sensul causal și cel consecutiv au apărut mai târziu¹.

4. Conjuncția *ca*, urmată întotdeauna de conjunctivul precedat de *să*, provine, poate, nu din acest **ca* latin popular, despre care am vorbit mai sus, și nici din *quia* „ca“, cum a crezut Philippide, *Orig. rom.*, III p. 446

¹ Maria Iliescu, *Notă asupra originii sensului consecutiv al conjuncției că în limba română*, *SCL*, X, 1959, p. 119, înclină a crede că sensul consecutiv exista deja în latina populară de la baza românei.

(lufndu-se, desigur, după J. J a n j a q u e t, *Recherches sur l'origine de la conjonction „que“ et des formes romanes équivalentes*, 1894), ci, cum admite M e y e r - L ü b k e, *Grammatik*, III, p. 613, din rom. ca „cum“, forma gramaticală a complementului comparativului de egalitate, care, la rîndul ei, provine din lat. *quam* „decît“, întrebuițat ca forma gramaticală a complementului comparativului de superioritate și inferioritate (vezi mai sus). Părerea aceasta este admisă, dealtfel, și de N. D r ä g a n u, *Dacor.*, III, p. 273—274, și IV, partea II, p. 919. Acest ca cu sensul „cum“ s-a introdus la propozițiile secundare subiective, obiective și finale, cînd acestea se construiau cu conjunctival, pentru că se exprimau nu acțiuni realizate, ci numai acțiunea pur și simplu sau acțiunea intenționată¹.

5. Conjunția coordonatoare latină *et* s-a păstrat și în română (v. rom. și macedor.), dar a căpătat sens adversativ: e „iar“. Locul ei a fost luat de sic „astfel, așa“, care, din adverb de mod, a devenit conjuncție. De fapt trebuie să admitem că tocmai pentru că sic a căpătat noul sens, e a devenit adversativ. Adverbul sic căpătase deja în latina populară o funcție copulativă. B o u r c i e z, *Elém.*, ediția a II-a, p. 266, dă exemple de sic „și“ din scriitură latini, fie ca un întăritor al lui *et*, fie singur: *Cribrabis per tenuissimum cribrum, et sic pulbere uteris* (Marc. Emp., 91, 17); *dicitur unus ymnus, et sic facit orationem episcopus* (Peregr., 38, 2); *benedicuntur cathecumini, sic fideles* (*ib.*, 43, 8). Faptul se regăsește întocmai, dar mai rar, în vechea provențială și vechea italiană, foarte des în vechea franceză (vezi M e y e r - L ü b k e, *Grammatik*, p. 589—591, iar, pentru vechea franceză și provențială, B o u r c i e z, *op. cit.*, p. 365—366). Pentru si „și“ dau următoarele exemple din vechea franceză (*La chanson de Roland*, v. 421—422): *Ci vos enveiel un sun noble barun, Ki est de France, si est mult riches hom.* „Dar vă trimite aici un nobil baron al său, Ce e din Franța și e un om foarte bogat“. Tot astfel în versurile 106—107 din *Lai de Guingamor*: *Vers lui le tret, si l'a besie* „spre el îl trage și a sărutat-o“. Și în vechea italiană se întrebuițează dealtfel e si și si cu sensul de „și“ (vezi W i e s e, *Altitalienisches Elementarbuch*, p. 183—184). Astfel, în Pietro da Barsegapè, *Predica rimată*, II, 5—7, avem: *Maria fo alegra forte k'el suscito 'l(o) fradel(o) da morte, Si lo riceve alegramenté.* În vechea italiană avem și e adversativ. Așadar *si „și“ exista ca fapt normal în latina populară din Occident (Peninsula Iberică, Italia centrală, și de nord și Galia de peste Alpi) și probabil că exista și în teritoriul retoroman și dalmat, care făceau legătura cu teritoriul mesodacic, unde de asemenea faptul exista, ca formă lingvistică cum dovedește limba română (în Occident și

¹ Faptul, care se găsește și în macedoromână, mai are analogii, și chiar în română, cum a văzut chiar M e y e r - L ü b k e, *op. cit.*, p. 641: cum, deci o conjuncție modală, a căpătat, cel puțin în dialectul dacoromân rotacizant, și rolul de a introduce subiectivele, obiectivele directe și finalele care utilizau conjunctivul și indicativul. Astfel: *voao lăsdă obrazu, cum se slediți urmelor lui* (*Cod. vor.*, 149, 13) „vouă v-a lăsat el un exemplu, ca să urmați urmele lui“; *adunași-vă într-una cum să spu voao aceia ce va veni* (Gaster, *Cherst.*, I, 35, 17) (ca să dau chiar exemplele finale invocate de Meyer-Lübke, *op. cit.*, p. 641), sau în exemplele complete din D e n s u s l a n u, *Histoire*, II, p. 408—409: *dau și tire ... cum am auzit eu că împăratul au eșit den Sofia; să știil cumu se-au prinsu nește meșter den Tarigrad cum vor treace aceale corabili; am auzit ... cum t-au dat împăratul slobozie la Mahamelbeg* (*Sert-soarea lui Neacșu*, 1521); și *voi spureși milașului ... cum demăreașă se aducă elu la noi* (*Cod. vor.*, L, 10—12). Dealtfel există și astăzi în limbă cum că pentru că.

„și“ a dispărut din limbile literare). Cu vremea *e* a dispărut în dacoromână, întrucît alte conjuncții adversative i-au luat locul.

6. Conjuncția latină *neque* s-a păstrat în românește cu sensul de „nici“, dînd întîi *nece*, atestat în vechea română, și apoi *nici*; *atque* sau *ac*, păstrat pe unele locuri în Apus (cf. Meyer-Lübke, *op. cit.*, III, p. 591—592), s-a pierdut în română.

§ 27. Topica cuvintelor din latina populară este cu totul deosebită de cea din latina clasică. Dispărînd diferențele dintre morfomele cazuale, acestea reducîndu-se la trei, două sau una, după declinări și tipurile de declinare, atributele și complementele nu mai puteau lua orice loc în propoziție, ci un loc în genere fix: subiect + atribut + predicat (verb) + obiect. Pe de altă parte, determinantele substantivelor și ale verbelor, fie adjectivale sau adverbiale, fie chiar substantivale, își capătă și ele un loc precis în propoziție. Putem crede că determinantele adjectivale și pronominale ale substantivului și cele adverbiale ale verbului au stat, în latina din Occident, de obicei înaintea determinatului, iar, în latina din extremul sud al Italiei și în latina mesodacică, în urma determinatului. Ne referim, firește, la exprimarea neutră, neinfluențată de afect. Această regulă stăpînește în general și astăzi limba română și putem crede că stăpînea și latina populară de la baza românei, căci, altfel, nu ne putem explica postpunerea articolului definit din limba română (vezi mai sus, §8). Chiar faptul că articolul definit românesc stă de obicei la sfîrșitul substantivului (cu care s-a aglutinat) ne arată că latina populară de la baza românei avea topica progresivă a cuvintelor, nu topica regresivă. Aceste fapte stau, desigur, în legătură cu fapte de psihologie etnică, care sînt greu de identificat, dar care nu se schimbă ușor, căci țin de temperament, de specificul unui popor. Numai în părțile de vest sau sud-vest ale teritoriului mesodacic, unde se vor forma macedoromânii, istroromânii, meglenoromânii și o parte din crișeni și maramureșeni, s-a menținut în parte procedeul latinei populare din Apus, de a pune articolul definit înaintea substantivului. Topica progresivă a latinei populare de la baza românei se explică, desigur, prin topica progresivă din tracodacică, căci asemenea fapte se transmit de obicei — prin inerție — de la limba substrat la limba nouă, împrumutată. Considerăm că, pretutindeni în Imperiul roman, topica se explică prin substrat, mai exact, prin psihicul fiecărui popor, ceea ce revine aproape întotdeauna la psihicul substratului. (De aceea, indirect, și poziția enclitică a articolului definit român se explică prin substratul tracodacic, cum au admis atîția cercetători).

În cazul determinantului numeral, româna, ca toate limbile romanice, utilizează antepunerea față de determinat, antepunere care-și are, desigur, o explicație logică și psihologică.

CAPITOLUL V

LEXICUL LATINEI POPULARE MESODACICE

§ 1. Latina populară prezenta suficiente deosebiri în lexic față de latina clasică. Unele din ele, precum au arătat mai mulți cercetători (anume F. Marx, *Die Beziehungen des Alllatein zum Spätlatein*, în *Neue Jahrbücher*, 23 (1909), p. 434—436, K. Meister, *Altes Vulgärlatein*, IF, 26, 1909, p. 82—90, iar, mai târziu, F. Altheim, *Die Anfänge des Vulgärlateins*, *Glotta*, 20 (1932), p. 153—170, și mai ales Einar Löfstedt, *Syntactica, Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Latein*), leagă latina populară de latina arhaică. Astfel *canutus* („cărunt“), care stă la baza formelor: it. *canuto*, fr. *chenu*, macedor. *cănul*, dacor. *cărunt* etc., și deci caracteriza latina populară, se întâlnește și la Plaut (în latina clasică se găsea *canus*); *rostrum*, care în latina clasică însemna „cioc“, „plisc“, dar care în latina populară țirzie însemna „gura omului“, se găsește cu acest sens la Plaut (vezi Löfstedt, *op. cit.*, II, p. 326—327); iar *occidere* („a ucide“), care în latina clasică nu este termenul preferat, acolo întrebuintându-se *interficere*, apare în Plaut și Terențiu, în Petronius și în latina țirzie ca termenul normal (vezi *ibid.*, p. 343). Asemenea fapte, premergătoare ale fenomenelor romanice, din textele lui Plaut, au fost relevate și de alți învățați, precum P. Kretschmer, în studiul *Sprache*, p. 117—121 (*Kultur der Gegenwart*, I) și W. Meyer-Lübke, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, p. 210. Aceasta înseamnă că astfel de elemente lexicale au existat și în epoca de aur a literaturii latine, dar numai în graiul popular. Constatăm că unele fenomene latinești populare nu apar în texte în epoca imperială, că ele urcă pînă în epoca arhaică, cînd trebuie situate începuturile latinei populare. Poate, unele din ele se explică prin influența umbrică și oscă, așa cum e cazul cu cele mai multe din particularitățile fonetice și morfologice ale latinei populare. Dar nu toate deosebirile lexicale ale latinei populare față de latina clasică se explică în felul acesta. Multe altele sînt inovații din epoca imperială. Cele mai multe constau în derivate cu sufixe diminutive sau augmentative, cu valoare afectivă, și sînt deci caracteristice limbajului afectiv. Prezența lor în graiul popular este firească. Limba cultă a vremii le evita. Alte cuvinte sînt împrumuturi din limbile de cultură ale Orientului, anume din limba greacă veche, care se vorbea în regiunea de la Marea Egee și Marea Ionică a Peninsulei Balcanice, în Italia de sud, în Asia Mică, în Siria, Palestina și Egipt, — și din persă. Altele sînt împrumuturi din limbile pe care le înlocuia latina sau din limbile „barbarilor“ care se stabileau în imperiu. Vom întâlni, astfel, elemente ilire, celte și germanice, și aceasta nu numai în regiunea

ilirică, celtă sau germanică, dar chiar în celelalte părți ale Imperiului. Tot ca elemente latinești populare trebuie să considerăm și unele elemente traco-dacice din română, unele din elementele celtice din franceză etc. Aceste elemente autohtone nu deveniseră însă fapte generale în latina populară: ele au rămas în situația de fapte dialectale. Latina era o limbă de cultură superioară și nu împrumuta elemente lexicale din alte limbi, căci astfel de împrumuturi se fac de obicei numai atunci când un popor suferă influența altuia. A. Meillet (*Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. a II-a, p. 273—274) spunea că latina populară n-a prea suferit influențe lexicale, pentru că era o limbă de prestigiu, a unui popor care nu împrumuta de la alte civilizații decât foarte puțin. Totuși trebuie să recunoaștem că latina a împrumutat mult din limba greacă și mai ales din limbile autohtone. Împrumuturile din limba greacă s-au făcut mai ales prin creștinism și se explică deci prin prestigiul creștinismului grecesc. Împrumuturile din limbile autohtone se explică tot printr-un fel de prestigiu, cel puțin în unele cazuri, al graiurilor autohtone: numai aceste graiuri aveau posibilitatea de a denumi unele obiecte de civilizație pastorală sau agricolă. Vom constata că elementele tracice și dacice din limba română sînt mai ales termeni referitori la viața pastorală. Totuși împrumuturile din limbile autohtone se mai pot explica și ca reziduuri din graiul vechi, al populațiilor care l-au părăsit.

Din cele spuse aici rezultă că latina populară se diferențiază regional și în ce privește lexicul. Am constatat astfel de diferențieri atunci când am studiat sunetele, formele gramaticale și sintaxa latinei populare. Asemenea diferențieri sînt și mai firești atunci când e vorba de lexic. Ideea aceasta și-a făcut loc greu într-o vreme în care domnea dogma unității latinei populare. Studiile lingvistului italian M. Bartoli și ale elvețienilor K. Jaberger și J. Judd, toate din prima jumătate a veacului nostru, au arătat că lucrurile stau altfel. Bartoli a susținut că diferențierile vocabularului latin popular se explică prin configurația geografică și prin relațiile economice, politice și religioase. Teritoriile mai izolate sub raport geografic, precum și cele laterale, care tocmai din această cauză erau și ele izolate, păstrau în genere fazele mai arhaice ale limbii, centrul fiind mai inovator. După Bartoli, centrele de iradiație lingvistică din Imperiul roman erau Italia și Galia¹. Teritoriul pe care s-a format limba română (de fapt învățatul italian vorbește numai de Dacia) este, pentru el, unul lateral: nu toate inovațiile centrale ajungeau aici. Această concepție este justă. Totuși trebuie să admitem că unele diferențieri dialectale sînt mai vechi și că se explică prin chiar dialectele latinești populare, care au fost aduse din Italia, atunci când au fost cucerite și colonizate provinciile. Desigur că, începînd din veacul al III-lea e.n., așa cum admite Al. Rosetti (*Ist. l. rom.*, I, *Limba latină*, 1938, p. 32—38 și 177, ed. a II-a, p. 32—39 și 121, ediția 1968, p. 78—86, 184 și 197), multe din schimbările care se produceau în Occident nu mai puteau pătrunde în regiunea carpato-balcanică, atît pentru că Dacia nu mai făcea parte din Imperiu, cît și pentru că Peninsula Balcanică nu mai avea relații numeroase cu Occidentul. Noi am arătat ce fapte au dus la aceasta. Totuși veacul al V-lea aduce

¹ Totuși în *Introduzione alla neolinguistica*, Geneva, 1925, p. 23—36, autorul distinge două categorii de inovații: unele meridionale și orientale, altele, septentrionale și occidentale

ruperea definitivă a latinei populare de la baza românei de latina populară din Occident (aşa cum a admis E. Bourciez în *Élém. de lingu. romane*, toate edițiile, inclusiv a IV-a, Paris, 1946). Ovid-Densușianu greșea când credea (*Histoire*, I, p. 236) că latina populară balcanică s-a desfăcut de cea din Occident în veacul al VI-lea, prin invazia slavă.

§ 2. Vom discuta întâi dispariția în latina populară a unor cuvinte păstrate în latina clasică. Dintre două sinonime sau, în orice caz, forme asemănătoare ca înțeles, rămâne un singur cuvânt. Verbele anormale (neregulate), spune A. Meillet (*Esquisse*, p. 274) aveau un dublu defect: acela de a fi greu de mînuit și de a nu fi expresive. Perfectul indicativului format cu reduplicare nu putea subsista. În locul lui *cano*, *cecini*, *cantum*, s-a impus frecventativul *cantare* care era și regulat și expresiv. Limbile romanice prezintă forme care derivă direct din acesta din urmă. De asemenea *adjuvo*, *adjuvi*, *adjutum* a fost înlocuit cu *adutare*, care stă la baza formelor din limbile romanice (rom. *a ajuta*, fr. *aider*, it. *aiutare*). Tot așa *pendo*, *pependi*, *pensum* a fost înlocuit cu *pensare* (> rom. *a-i păsa*, fr. *peser*, it. *pesare*).

Totuși, în unele cazuri, româna a păstrat formele nefrecventative, spre deosebire de limbile romanice occidentale, care le-au înlocuit cu cele frecventative. Astfel *salio*, *salire* (rom. *saiu*, *sărire*), *salii*, *saltum* și *salii*, *salitum* „a sări”, n-a fost înlocuit la noi cu *salto*, *saltare* „a dansa”, care stă la baza fr. *sauter*, it. *saltare*. Alte verbe care sufereau de aceleași cusururi ca și cele de mai sus au fost înlocuite cu verbe regulate și expresive, formate de la altă rădăcină. Astfel, *fero*, *tuli*, a fost înlocuit cu *porto*, *-are* (vezi Meillet, *loc. cit.*, și Löffstedt, II, p. 338—339); *ludo*, *ludere*, *lusi*, *lusum* cu *joco*, *jocare*; *vincio*, *-ire*, *vinxi*, *vincitum* cu *ligo*, *ligare* (rom. *a lega*, fr. *lier*). Dar *flere*, *flevi* și *lugere*, *luxi*, *luctum* „a plînge” au fost înlocuite cu *lacrimare* în Spania și *plorare* în Franța (sp. *lagrimar*, fr. *pleurer*); *plangere*, *planxi*, *planctum* a rămas singur în uz în franceză, retoromană, italiană, sardă, dalmată și română. Altă dată verbul neregulat este înlocuit printr-un derivat al lui cu prefix: *tango*, *tetigi*, *tactum* a fost înlocuit cu *attingo* (rom. *a atinge*, it. *attingere*, fr. *atteindre*). Cuvîntul care, în Occident, îl înlocuiește pe *tango* anume **tocco* „produc zgomotul ritmic al toacei prin ciocnirea a două corpuri tari” (fr. *toucher*, it. *toccare* „a atinge”), a căpătat, poate, mai tîrziu acest sens, după ce *attingo* a ajuns acolo să însemne „ajung”. În românește, **toccare*, devenit *locare*, a căpătat alt sens: „a toca”.

La aceste fapte, relevate de Meillet, sînt de adăugat altele. Astfel, *interficere* a dispărut, rămînînd în uz numai *occidere* (v. fr. *occire*, rom. *a ucide*, it. *occidere*) (vezi Löffstedt, *op. cit.* II, p. 342—344, care însă crede că *occidere* a fost mai „puternic” ca sens, din cauza legăturii lui cu *caedere*), și tot așa, *edere* „a mîncea”, înlocuit în Peninsula Iberică, cu sinonimul *comedere* (sp. *comer*), iar, în restul Imperiului, cu *manducare* (fr. *manger*, it. *mangiare*, acesta din urmă de origine franceză, rom. *mîncare*).

În domeniul substantivului, formele derivate înlocuiesc adesea cuvîntul primitiv. Astfel *auris* a fost înlocuit cu *auricula* (lat. pop. **aurēcla*, **orēcla*) (cf. rom. *ureche*, it. *orechia*, -o, fr. *oreille*), *genu* prin *geniculum* (cf. rom. munt. *genuchii*, it. *ginocchio*, fr. *genou*), *agnus* „miel”, prin *agnellus*. Formele diminutive erau la început afective, exprimînd simpatie, dar cu vremea și-au pierdut această valoare, devenind termeni normali. Chiar un adjectiv a putut

fi înlocuit cu diminutivul său : *vetus* cu *vetulus*, devenit **vellus*, *veclus* (de unde rom. *vechi*, it. *vecchio*, fr. *vieux*). Altă dată, dintre două sinonime, rămîne cel mai expresiv sau cel care se referă la realitățile existente în epoca imperială tîrzie. Astfel *os*, *oris* „gură“ este înlocuit cu *rostrum* (vezi mai sus, § 1), cu *bucca* sau cu *gula* (cf. it. *bocca*, fr. *bouche*, rom. *bucă* cu derivatul *a îmbuca*, și rom. *gură*) (vezi L ö f s t e d t, II, p. 353). Dar poate că, în latina populară, *os* devenise omonim cu *auris* (amîndouă ajunseseră să sune **ore*) și de aceea ele au fost înlocuite prin alte cuvinte. De asemenea *caput* a fost înlocuit cu *testa* (cf. it. *testa*, fr. *tête*), care însemna „oală“ sau „cupă“; *testa* a căpătat întii sensul „craniu“, cu o nuanță afectivă — ironică —, dispărută apoi în limbă; sensul de „craniu“ a fost păstrat de românescul *țeastă*; apoi noul cuvînt *testa* „țeastă“ a căpătat, în latina populară occidentală, sensul „cap“ (B a h n e r, *Die lexikalischen Besonderheiten des Früh-Balkanromanischen, Forschungen und Fortstritte*, 40, 1966, p. 340; acum, în *Die lexikalischen Besonderheiten des Frühromanischen in Südosteuropa*, Berlin, 1970, p. 79). Prima atestare a lui *testa* „cap“, e din secolul al IV-lea, și, desigur, apariția în texte coincide cu apariția sensului în limbă. Cum româna nu prezintă noul sens, ci pe cel intermediar, de „țeastă“ urmează că, după secolul al IV-lea sau al V-lea, latina mesodacică nu mai primea inovațiile din Italia. Dar cuvîntul *țeastă* nu s-a răspîndit pe tot teritoriul mesodacic; el se găsește astăzi numai în Muntenia; în restul teritoriului dacoromân avem alți termeni, printre care *căpășină* (< lat. *capitina*, un derivat din **capite* + *-ina*) (vezi Iorgu I o r d a n *Les dénominations du crâne en roumain, Bull. lingu.*, VIII, p. 96—141)¹. În aceste regiuni s-a păstrat dealtfel cuvîntul latin *testum* cu sensul său original (cf. olt. și munt. *țest* „capac de lut, cu care se acoperă pe vatră piinea sau mălaiul puse la copt“). Poate, și înlocuirea lui *equus* „cal“ prin *caballus* „mîrșoagă“ este tot un efect al faptului că ultimul avea o valoare afectivă, că era mai expresiv. Femininul lui *equus*, anume *equa*, s-a păstrat totuși: rom. *iapă*, v. fr. *ive*, sp. *yegua*. Faptul se explică prin nevoia populației rustice de a avea un termen specific pentru feminin. De asemenea, dintre *casa* și *domus*, nu s-a păstrat decît primul, care designa casa simplă a omului din popor, nu și celălalt, care designa casa orășeanului (*domus* se găsește totuși în sardă). Aceasta stă, desigur, în legătură cu distrugerea vieții orășenești din Imperiu în secolul al III-lea e.n., dar mai ales în secolul al V-lea. În alte cazuri nu putem spune de ce unul din cuvintele cu sens apropiat a dispărut. Astfel *caecus* „orb“ a fost înlocuit cu *orbis* „lipsit de ceva“ (vezi L ö f s t e d t, II, p. 374—376).

§ 3. Dintre cuvintele pe care Tache P a p a h a g i, *Dispariții și suprapuneri lexicale*, II, G S IV, p. 86, le dă ca dispariții din română (vezi pentru ele *Partea a treia, Formarea limbii române*), au dispărut în latina populară : *bellus*, *apis*², *aestas*, *appellare*, *brevis*, *collus*, *sapere*. Ele au fost înlocuite cu *formosus*, *alvina*, *ver* sau pluralul *vera*, *clamare*, **scurtus* (dacă nu cumva acesta este tracodacic; s- ar arăta-o), *furca*, *scire*. A dispărut și *mas*, *maris*, înlocuit probabil, cu **maritus*, care apoi a dispărut și el, mai tîrziu, odată

¹ Cum a arătat Maria I l i e s c u, *RL*, XI, 1960, p. 319, *capitina*, presupus de lingviști, se găsește în *Testamentum Porcelli*, ediția Haereus, Berlin, 1912.

² Tache Papahagi dă, greșit, *apes*.

cu *uzor*. Tache Papahagi, *op. cit.*, p. 88, a arătat de asemenea că au dispărut și *meare* „a merge“, *morari* „a întârzia“, *pugnare* „a lupta“, *putare* „a socoti“, „a fi de părere“, și autorul crede că au dispărut din cauza omofoniei cu alte cuvinte. Probabil se gîndește la omofonia cu *mğare* (pl.) „mere“, *morar*, *morari* (pl.), *pumn*, *pumni* (pl.), *put*, *puți*, *pute* (= conj. **pute* de la *putare*). Dar cuvintele în discuție au putut dispărea chiar în latina populară, din cauză că, în această formă a latinei, se găseau sinonime mai uzitate, ca *ire*, **tardare*, **luclare*, *cogitare* sau *credere*. Adjectivul *tardus*, -a, -um a dispărut în română, ca și în celelalte limbi romanice. El a rămas acolo adverb: sp. *tarde*, it. *tardi*. Latina mesodacică avea adjectivele *tardivus* „tîrziu“ și **temporivus* „timpuriu“.

Cum a arătat Tache P a p a h a g i, *ibid.*, I, în *Grai și suflet*, III, fasc. 2, p. 88—96, au mai dispărut în latina populară cuvintele *bellum* și *proellum*, *conspicere* și *spectare* (înlocuite în Apus cu germanisme: *guerra* și *guardare*) și *loqui* (înlocuit cu *parabolare*, derivat de la *parabola*). În același articol, II (în *Grai și suflet*, IV, p. 84—96), p. 84, Tache P a p a h a g i arată că au dispărut în latina populară și *aeger* „bolnav“, „suferind“, *amnis* „riu“, *cavere* „a lua în seamă“, *censere* „a gîndi“, *civis* „cetățean“, *hiems* „iarnă“, *imperare* „a ordona“, *jus* „drept“, *libare* „a jertfi“, *ludere* „a (se) juca“, *memoria* „amintire“, *saeculum* „secol“, „lume“ (păstrat numai în logodoreză) etc. El admite p. 84—85, că utilizarea unor asemenea forme în latina populară era foarte rară și că, odată cu destrămarea Imperiului roman, au dispărut și ele. Este sigur că unele din aceste cuvinte, cum sînt *amnis*, *censere*, *hiems*, *ludere*, *meare* au dispărut chiar în latina populară, fiind înlocuite cu termeni ca *flumen* în Apus, *rivus* în Răsărit, *cogitare*, *hiberna*, *jocare*, *ire*, iar *civis*, *libare* și *jus* au dispărut pentru că nu mai apărea la popor noțiunea de „cetățean“ și cea de „drept“ și nu se mai făceau libații zeilor; chiar *saeculum* „secol“, „lume“ a dispărut din cauză că era o noțiune cultă. *Aeger* va fi fost înlocuit cu *malehabitus*, iar *alere* cu *pascere* și *nutrire*, ultimul dispărut în română. Latina populară mesodacică avea *incendere*, nu *accendere* „a aprinde“; cf. dacor. *a încinge* (*a încins-o focul*), v. rom. *a tncinde*, care se găsea și în macedo-română și s-a păstrat acolo numai ca adjectivul participial *nșesu* < *incensum* (cf. *șol'iu* *nșesu* „foale, burduf cu brînză stricată“) (fapte arătate de asemenea de T. P a p a h a g i, *G S*, IV, p. 87—88).

§ 4. Latina populară a suferit și multe alte inovații lexicale. Astfel, unele adjective au devenit substantive (vezi exemple în Densusianu, *Histoire*, I, p. 157—158); o serie de cuvinte din latina clasică s-au păstrat în latina populară, dar și-au schimbat sensul (vezi *op. cit.*, p. 186—196; unele din acestea și-au schimbat sensul sub influența creștinismului); am spus deja (§ 1) că unele cuvinte grecești, ilirice, celtice, germanice, perse și tracodacice au pătruns în limbă (vezi pentru cele grecești H. Mi h a e s c u, *Infl. gr.*, București, 1966, p. 46—65) și că multe dintre cele grecești au fost impuse de creștinism. Aici vom vorbi doar despre cîteva schimbări semantice și derivări caracteristice latinei de la baza românei și provocate de împrejurări speciale de viață ale populației și despre cîteva elemente tracodacice.

Creștinismul mesic și dacic, de caracter mai mult popular, chiar în epoca antică (vezi mai sus, cap. I, § 5), a permis pătrunderea în limba maselor creștine din teritoriul mesodacic a unor termeni ca *draco* „drac“, poate și *Crătionie* „Crăciun“ (sărbătoare). Cuvîntul *draco*, -onis, care desemna „drago-

nul“ (un șarpe mitic), a căpătat, numai pe teritoriul de limbă latină din care se va dezvolta româna, albaneza și provențala sensul „drac“. Pe teritoriul românesc nu s-a putut impune pentru „drac“ termenul grec *diabolus*, care, dealtfel, nici nu stă la baza it. *diabolo*, fr. *diabole*, ca termen latinesc popular, ci ca termen cult, pătruns în popor în evul mediu. Probabil, *Crăciun* este în română de origine slavă meridională: v. sl. *Kračun*, cum a susținut Al. R o s e t t i, *Bul. lingu.*, XI, 1943, p. 56—63, și apoi în *Mélanges linguistique et de philologie*, Copenhague-București, 1947, p. 224—229 și 332 (versiunea românească, în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 435—440, și în *Romanoslavica*, IV, p. 65—71) (*Creatione* ar fi trebuit să dea în română **Crečjune*); dar cuvântul slav *Kračun* are la bază un latin *Creatione* „Crăciun“, care se justifică prin aceea că se referea la crearea lumii. Oricum, acest termen constituie o abatere de la latina bisericească obișnuită, caracterizată prin *Nativitate* sau *Natale*, și nu se poate explica decît într-o ambianță în care biserica a fost mai puțin autoritară¹.

În limbajul creștinilor, *calendae*, întrebuițat la singular, **calenda*, a căpătat sensul de „colindă“. Cuvântul nu s-a păstrat în română decît dialectal (crișan *corindă*, dintr-un mai vechi **cărindă*, influențat fonetic de *colindă*), dar a fost împrumutat de slavi de la strămoșii românilor (cf. v. sl. **kolęda* „colindă“) și reîmprumutat de dacoromâni de la aceștia din urmă: *colindă*.

A cincizecea zi după Paști se numea *Rosalia* (de unde macedor. *Rusál'e*, meglenor. *Rusál'ă*, — pentru care vezi C a p i d a n, *Limbă și cultură*, p. 218—220 —, și v. sl. *Rusalija* (de unde și rus. *Rusalka*), reîmprumutat de dacoromâni: *Rusalii*) (cuvântul, transferat de la sărbătoarea păgînă la cea creștină, a trecut în cele din urmă și asupra zinelor din imaginația poporului). Strămoșii românilor întrebuițau termenul *Rosalia* „Rusalii“ în loc de *Pentecosta* (< v. gr. *πεντεκοστή* „a cincizecea zi“ după Paști), existent în restul României. Nu știm dacă sincretismul între sărbătoarea păgînă și cea creștină a avut loc în tot imperiul. P â r v a n. (*Contribuții epigrafice*, p. 114—115) făcea greșeala de a crede că termenul a fost acceptat ca nume al sărbătorii în discuție de părinții bisericii din Italia și că de acolo s-a răspîndit și în Peninsula Balcanică, cu acest sens creștin. Pârvan nu ne spune dacă, în inscripțiile în care apare *Rosalia*, este vorba de sărbătoarea păgînă sau de cea creștină; dar se pare că e vorba de cea păgînă. Noi credem că sincretismul s-a produs mai mult pe cale populară, că termenul cu sens creștin exista în unele regiuni ale Imperiului, printre care în mod sigur teritoriul mesodacic, și că el a fost înlocuit mai târziu, acolo unde el exista, cu *Pentecosta* (cf. fr. *Pentecôte*), dar că, în română, în lipsa unei organizații clericale puternice, după secolul al V-lea, a rămas în uz termenul popular.

Cum am văzut deja mai înainte (I, cap. IV, § 15), *luna* însemna în Dacia și astrul și unitatea de măsură a timpului de 28—31 zile. S-au produs și alte evoluții semantice numai în latina populară din Dacia, și anume din cauza rusticizării vieții, care a avut loc prin părăsirea de către romani a provinciei. Astfel *pavimentum* „teren pavat, pardosit“, „pavaj“ „mozaic“, a ajuns să

¹ Nu considerăm justă etimologia propusă de Egreș C a b e j, *SCL*, XII, 1961, p. 313—317, *Zf. Balk.*, II, p. 12, și *RRL*, X, 1965, p. 109, și reluată de Gerhard R o h l f s, *ZfPh*, 86, 1970, p. 382—385.

însemneze „pămînt“. Faptul a fost relevat și interpretat ca atare de către V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 96—97, care, împotriva lui Densușianu, *Histoire*, I, p. 51—52, a susținut caracterul la origine urban al populațiilor rustice ce vor da naștere poporului român. Densușianu spunea (p. 52): „les Roumains representent surtout la population latine de la péninsule balkanique qui s'est conservée à la campagne. L'élément urbain n'entre que dans une mesure très faible dans la constitution du peuple roumain“). Pârvan afirma că numai distrugerea catastrofală a vieții orășenești din Dacia putea duce la păstrarea cuvintului orășenesc *pavimentum*, cu sensul de „sol“ (în general). Hotărît că avea dreptate, căci macedor. *pimint* cu sensul „pămînt“ este folosit rar și, probabil, numai ca un împrumut din meglenoromână. Foarte probabil, *pămînt* de la istroromâni, relevat de L. Șăineanu (*Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887, p. 162), se explică acolo prin stabilirea unor dacoromâni printre macedoromâni. Din cauză că *pavimentum* a căpătat sensul „pămînt“, *terra* era amenințat să piardă sensul „pămînt“ și să rămînă, deci, numai cu sensul „țară“. Această restringere de sens s-a produs numai în dacoromână, nu și în macedoromână și meglenoromână: în aceste dialecte țară înseamnă „țară, pămînt, argilă“. Pârvan greșea însă cînd, la p. 97—101, susținea că, la sensul de „țară“ = „sate“, în opoziție cu „oraș“, s-a ajuns chiar pe vremea stăpînirii romane în Dacia. Această evoluție semantică este foarte nouă și nu s-a putut produce decît după apariția unei vieți orășenești la români, chiar prin secolul al XVIII-lea.

Identificarea elementelor tracice și dacice care au pătruns în limba română este foarte îngreuiată de faptul că nu cunoaștem mai nimic din limbile tracă și dacă. Cu atît mai dificilă este separarea cuvintelor tracodacice care au pătruns în limbă pe vremea cînd româna era un dialect al latinei populare. Pătrunderile lexicale pot avea loc întîi în cercuri reduse ale populației, ca de exemplu neologismele latine la Dimitrie Cantemir sau la Clain, Șincai și Maior; dar marea masă a neologismelor pătrunde în cercurile largi ale populației abia între anii 1830 și 1880, ceea ce ne obligă să le integrăm la această epocă. Tot așa și cu elementele tracodacice. Unele din ele au pătruns în cercuri reduse ale latinei populare, și, desigur, exclusiv la sate, între anii 270 și 450. Dar în majoritate și definitiv, adică în limba tuturor, au pătruns aceste elemente între 450 și 700. Nu putem admite că, pînă în secolul al V-lea, toți tracii din aria suddunăreană a teritoriului de formație a poporului român, deci în primul rînd mesii, s-au romanizat și că elementele de origine tracodacică care se găsesc numai la românii suddunăreni — eventual și cele care se găsesc și la dacoromâni —, au pătruns în limbă în epoca latinei populare, de pînă în secolul al V-lea. Cele mai multe din aceste elemente erau atunci în uz numai în graiul țărănilor mesici romanizați și nu pătrunseseră în orașe, unde se vorbea o latină mai pură și mai corectă.

Priscus din Panion, care a făcut parte din ambasada trimisă de Teodosius al II-lea la curtea lui Attila, spune că a întîlnit, în șesul din vestul Banatului, pe unde a trecut spre curtea lui Attila, numeroase sate, alcătuite din colibe (*καλιβραι*), și că din aceste sate se aproviziona solia cu mei și cu o băutură făcută din miere, băutură care se numea „în limba localnicilor“ *médos* (*μῆδος*). Avem a face cu cuvîntul românesc *mied*, care probabil încă nu,

suferise diftongarea lui *é*, sau care suna astfel pentru că limba dacă nu prefăcuse pe *é* în *îé*. Pînă acum s-a admis că acest cuvînt românesc este de origine slavă veche. Dar prezența lui la strămoșii românilor, într-o epocă în care slavii încă nu migraseră în Panonia și Dacia, ne arată că avem a face cu un termen de origine dacă, preluat de latina din Dacia.

Latina populară și-a creat și multe derivate noi, care nu se găseau în cea clasică (vezi *D e n s u s i a n u*, *Histoire*, I, p. 157—161, 162—163 și 164—171), precum și multe compuse noi (vezi *op. cit.*, p. 162 și 171—172).

Cum este și explicabil, teritoriile de latină populară de la baza românei se unesc, din punct de vedere lexical, de multe ori cu teritoriile italiene, dalmate și retoromane. Lucrul acesta s-a putut constata și din expunerea de pînă acum. *D e n s u s i a n u*, *Histoire*, I, p. 214—236, a relevat o srie de apropieri de acest fel, dar a făcut greșeala de a invoca și fapte care nu sînt latinești populare, ca de exemplu prefacerea lui *cl* în *k* și *gl* în *g*. El a fost urmat atît în ce privește partea pozitivă, cît și erorile, de Matteo *B a r t o l i*, care a distins un grup de limbi și dialecte romanice apenino-balcanic. Dar acest grup apenino-balcanic nu trebuie conceput ca un grup de dialecte romanice, cum face *B a r t o l i*, ci ca un grup de dialecte ale latinei populare. Greșeala se întîlnește și la *R o s e t t i* (*Ist. l. rom.*, I, p. 36—37, ed. 1968, p. 84—86). Un mare număr de asemănări lexicale ale românei cu dialectele italiene de sud, unele de origine latină populară, altele mai noi și deci petrecute independent, a relevat Iorgu *I o r d a n*, *Dialectele italiene de sud și limba română*, în *Arhiva*, Iași, XXXI, 1924, p. 207—226, XXXIII, 1926, p. 9—20 și 177—192, XXXIV 1927, nr. 1, p. 20—34, și nr. 2, p. 11—22 și XXXV, 1928, p. 13—30 și 181—204 (am citat numai acele părți ale lucrării care privesc stilistica și lexicul; partea privitoare la stilistică a fost reprodușă în Iorgu *Iordan*, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 119—178). Iorgu *Iordan* n-a căutat întotdeauna să separe faptele de limbă latinești populare de cele mai tîrzii, care s-au produs în mod independent în cele două limbi. Diversi alți cercetători continuă a stabili asemănări lexicale între dialectele italiene și limba română, de asemenea fără a face întotdeauna distincția între cele două categorii de fapte lingvistice.

§ 5. Latina populară de la baza românei avea și elemente caracteristice latinei clasice, care se pierduseră în celelalte părți ale României. Lista lor, din care trebuie să se elimine termeni ca *felix*, existenți și în alte limbi romanice, precum și *a flutura*, *mare* (adj.), *mire* și cîțiva alți termeni, care sînt, probabil, de origine tracodacică, se poate vedea la *R o s e t t i*, în *Ist. l. rom.*, I, ed. I, p. 158—172, ed. 1968, p. 184—193. Firește, unii din acești termeni vor fi fost în uz și în alte părți ale Imperiului în epoca latinei populare, dar limbile romanice născute acolo i-au pierdut cu vremea. Totuși unii din ei trebuie să fi caracterizat, chiar în epocă latinei populare, numai latina de la baza românei.

Dar latina populară de la baza românei se caracteriza și prin aceea că pierduse numeroși termeni clasici păstrați în restul României. Făcînd lista cuvintelor latine care au fost păstrate de toate limbile romanice din Apus, dar au fost pierdute de română (în articolul *Panroumain sauf roman*, în *RRL*, IX, 1964, p. 595—602, publicat și în versiune română: *Cuvinte pânromanice absente din limba română*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 441—447) (vezi acum și cele

scrise de el în *Ist. l. rom.*, II, București, 1969, p. 110—116), I. Fischer încearcă să vadă care din acești termeni au dispărut cel mai devreme, deci în epoca latinei populare. Criteriile pe care se întemeiază pe drept autorul la stabilirea acestei ultime liste sînt următoarele: au șansa de a fi dispărut foarte devreme cuvintele care au fost înlocuite prin cuvinte latinești derivate de la ele, prin cuvinte latinești sinonime, prin termeni autohtoni și prin sinonime latine. Noi facem precizarea că toți acești termeni — cu excepția unora dintre cei înlocuiți de elemente tracodacice — au dispărut în latina populară de la baza românei. Lista cuvintelor latine de acest fel, stabilită de Fischer, este următoarea :

I. Termeni înlocuiți prin derivate ale lor : *ala* „aripă“, înlocuit cu *alapa* „palmă“ (autorul recunoaște singur că evoluția sensului face dificultăți; vom adăuga că face dificultăți și aspectul formal al derivatului, care nu poate sta la baza cuvintului românesc *âripă*, *arșăpă*; de aceea e mai probabil că avem a face cu un element autohton); *erro*, înlocuit cu **erratico*, derivat de la *erraticus*; *gaudium* înlocuit cu *bucurie*; *grandis* înlocuit cu *mare*; *infans* „copil“ (inovație occidentală), înlocuit cu *fetus*; *lappa* înlocuit cu *brusture*, *matutinus*, înlocuit cu **de + mane*; *mordeo* „mușc“, înlocuit cu *morsico* și **muccico*; *muscus*, înlocuit cu *musculus*; *pannus* „bucată de pînză, postav“, înlocuit **pannula* (> rom. *pănură*; etimologie nesigură); *perdrix* „potîrniche“, înlocuit cu **perturnicula*, rezultat din contaminarea lui *perdrix* cu *colurnicula*; *pes* „picior“, înlocuit cu *petiolus*; *pix* „păcură“, „smaală“, înlocuit cu *picula* > rom. *păcură* (de fapt avem și rom. *pece* în expresia *negru pece*; vezi S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 365, și A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 385, nota); *pollex* „degetul cel mare“, înlocuit cu *pollicaris* (> arom. *pulicar*); *radix* „rădăcină“, înlocuit cu *radicina*; *rete* „rețea“, înlocuit cu **retella*; *tingo* „înting“, înlocuit cu *intingo* (amplificarea cu prefixul *in-* spune Fischer pe drept, a putut avea loc mai tîrziu); *vestio* „îmbrac“, înlocuit cu *investio* (rom. *a învește*, *a învești*; în privința amplificării cu *in-*, Fischer face pe drept, aceeași observație ca și la *tingo*); *vinco* „înving“, înlocuit cu *invinco* (Fischer face aceeași observație ca și la *tingo* și *vestio*); *volo* „zbor“, înlocuit cu *exvolo* (rom. *zbor*); în total 20 cuvinte înlocuite prin 21 cuvinte).

II. Termeni înlocuiți prin sinonime: *bullă* „beșică“, înlocuit cu *vessica*; *findo* „despic“, înlocuit cu *despico* și *crepo* (păstrat și în alte limbi romanice), precum și *disseco*; *jacto* „arunc“, înlocuit cu *ar(r)unco* (D u c a n g e; cf. și Maria I l i e s c u, *RL*, V, 1960, p. 320); *intubus* „cicoare“, înlocuit cu cuvîntul de origine greacă *cichorea*; *mater*, înlocuit cu *mamma* (păstrat și în alte limbi romanice); *molinus* „moară“ (inovație occidentală), înlocuit cu *mola*; *nidus* „cuib“, înlocuit cu **cupium*; *pater*, înlocuit cu *tata* (păstrat și în alte limbi romanice); *ploro*, înlocuit cu *plango* (păstrat și în alte limbi romanice); *rana* „broască“, înlocuit cu **brosca* (< *bruscum* < *ruscus*); *restis* „funie, frînghie“, înlocuit cu *funis* (< rom. *funie*) (atestat și în alte limbi romanice); *sapere* „a ști“ (inovație occidentală), înlocuit cu *scire* (păstrat de sardă); *verruca* „neg“, înlocuit cu *naevus*; în total 13 cuvinte, înlocuite cu 15 cuvinte.

Din această listă trebuie însă excluse inovațiile occidentale *infans*, *molinus* și *sapere*, care, desigur, nu s-au extins pe teritoriul mesodacic, așa că, aici, a fost înlocuit mai vechiul *puer* „copil“, și nu prin *fetus* „copil“, care pare a fi mai tardiv (vezi IV, cap. V, § 9), ci prin *prunc* (care pare a proveni,

nu cum se admite de obicei, din lat. * *puerunculus*, ci dintr-un termen tracodacic), și s-au păstrat termenii latini clasici *mola* și *scire*, care n-au mai fost înlocuiți cu vreun alt termen. Excluzînd și pe *pix*, care se găsește atestat în română, precum și pe *gaudium*, *grandis* și *brusture*, care au fost înlocuiți, probabil după secolul al V-lea, cu elemente tracodacice (pentru *bucurie* și *mare*, vezi mai jos, III, cap. V, § 11, respectiv 13), numărul termenilor latini care s-au păstrat în latina populară din Occident, pe toată întinderea ei, dar au dispărut în latina mesodacică, se ridică la numai 26.

ÂNE
co-
ost
în
to-
'e,
re
au

PARTEA A TREIA

FORMAREA LIMBII ROMÂNE
(din secolul al V-lea pînă în secolul al VII-lea)



CAPITOLUL I

CONDIȚIILE SOCIALE CARE AU DUS LA FORMAREA LIMBII ROMÂNE ȘI LA POPORULUI ROMÂN

§ 1. Am arătat mai sus (I, cap. I: *Principiile dezvoltării lingvistice*, § 4) că nu toți lingviștii disting, în dezvoltarea limbilor, procese de formare a limbilor (sau, cu alți termeni, de glotogeneză, de glotogonie). Noi însă ne-am raliat acelor lingviști care disting astfel de procese și am și încercat în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, Iași, 1950, p. 9—12, 15—16, în *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauzele schimbărilor fonetice* (în *Revista de filologie romanică și germanică*, V, 1961, p. 361—373) și în *La formation des langues romanes occidentales* (*Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas*, Madrid, 1965, I, Madrid, 1968, p. 303—310), să expunem pe scurt părerile noastre în problema cauzelor de formare a limbilor romanice și a timpului în care acest proces a avut loc. Dacă, în primele două articole, socoteam că procesul de formare a limbilor romanice a început în secolul al V-lea și s-a încheiat în secolul al VIII-lea, în ultimul articol citat am susținut că procesul de formare a limbilor romanice occidentale începe cu aproximație în secolul al III-lea e. n. și că el se încheie în secolul al VII-lea. Deosebirea de concepție dintre primele două articole și cel din urmă e numai aparentă: în primele două articole puneam începutul epocii de formare a limbilor romanice în secolul al V-lea, iar nu în al III-lea, pentru că, după cum deja am spus-o mai sus (I, cap. I, §4), nu putem vorbi de limbi romanice decât spre sfârșitul perioadei de formație a acestor limbi, deci pentru secolele al V-lea și al VI-lea. În primele două articole socoteam că, în aceste secole, are loc și o schimbare în ordinea socială, asupra căreia nu am mai insistat în ultimul articol, dar pe care am considerat-o atunci ca începând din secolul al III-lea. Fapt este că primele indicații despre limba română ca limbă aparte sînt din secolul al VI-lea. Una din ele ne-a fost transmisă de cronicarii bizantini Theophylactos Symocattes (prima jumătate a secolului al VII-lea) și Theophanes Confessor (secolele al VIII-lea — al IX-lea), care, referindu-se la evenimentele din anul 587, din Moesia Inferior, povestesc celebrul episod al războiului bizantinilor cu avarii, cînd armata bizantină a înțeles, într-o expediție de noapte, cuvintele: *tornd, torna, fratre*, spuse de un soldat „în limba locului” sau „în limba părintească”, drept o comandă militară de întoarcere și a pornit înapoi, în loc să meargă înainte, pentru a ataca pe avari. S-a discutat mult, și adesea fără obiectivitate, de către diverși cercetători asupra caracterului etnic și lingvistic al acestei expresii. Unii învățați străini (printre ei și Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*) și chiar români au respins ideea că am avea a face cu cuvinte

românești, admitînd că cei doi cronicari ne-au relatat o comandă militară. A. Philippide (*Orig. rom.*, I, p. 504—508) a arătat însă că cei doi cronicari bizantini vorbeau nu numai de comenzi militare, ci și de cuvinte spuse „în limba locului” sau „în limba părintească”. Studiul lui Petre Șt. Năsturel, *Torna, torna, fratre, O problemă de istorie și de lingvistică*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 179—188, a înlăturat toate greșelile făcute anterior de învățați, arătînd că cele cîteva cuvinte spuse „în limba părintească” au fost date numai de Theophanes Confessor, că Theophylactos Symocattes spunea numai că cuvintele pronunțate în graiul localnic au fost interpretate drept comanda *torna, torna*, că unele manuscrise, cele mai vechi, ale operei lui Theophanes Confessor dau textul *torna, torna, fratre*, că textul *retorna, retorna, fratre* se găsește în unele manuscrise din secolele al XV-lea și al XVI-lea și că poate fi deci un italianism, impus de copist. S-a obiectat de asemenea de către unii învățați (vezi Năsturel, p. 182) că sintagmele „în limba locului” (ἐπιχωρίῳ τῆλῳτῳ) (Theophylactos), sau „în limba părintească” (πατρῴᾳ φωνῆ) (Theophanes) indică nu o limbă romanică aparte, ci limba latină, pentru că au această valoare la Cassius Dio și la Iulian Apostatul. Dar s-a pierdut din vedere că acești scriitori trăiau în epoca în care latina încă nu se transformase în limbile romanice, pe cînd cronicarii bizantini pomeniți, avînd în vedere realitățile din secolul al VI-lea, puteau da alt sens expresiilor în discuție. Pentru noi este neîndoios că avem a face cu fapte de limbă din epoca de formație a limbii române. În această vreme, limba română, ca și celelalte limbi romanice, nu era încă socotită drept o limbă deosebită de limba latină, iar populația care o vorbea era încă denumită cu termenul *Romani*. Și, totuși, literatura istorică antică ne dă un nume pentru populația care vorbea limba latină în transformare spre română, din ultimele secole ale Imperiului roman: Priscus vorbește de un popor, a u s o n i i, și de limba lor, din regatul lui Attila; și, cum a arătat E. Condurachi, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 100—101, acest nume apare și într-un poet grec de pe la anul 300, pentru a denumi aceeași populație. Dar de aici nu urmează, cum crede Condurachi, că populația de limbă latină de pe amîndouă malurile Dunării („la Pannonie et les Moesies”) ar fi fost numită de greci a u s o n i i în mod obișnuit. Aceasta presupune o individualizare prin limbă a populației de romanice de la Dunăre de populația romanică accidentală, unde tocmai fuseseră ausonii. În recenzia pe care Al. Graur a făcut-o în *BSL*, 39, p. 109—110, publicației ieșene, învățatul bucureștean obiectează lui Condurachi că Priscus nu putea da populației romanice din Orient (de fapt din Balcani și Carpați) un nume special, ausonii, pentru că, în secolul al V-lea, „romanica” din Orient nu era încă diferențiată de cea din Occident. Socotim și noi că observația e justă și că numele a u s o n i i cu noua valoare semantică nu era un termen curent. Cum arată Al. Graur, avem a face, desigur, cu un termen care a apărut la unii greci, atunci cînd au voit să denumească populațiile rustice și fără cultură, de limbă latină, de la Dunăre, care, tocmai din cauză că erau fără cultură și nu vorbeau corect latina, nu puteau fi identificate cu ceea ce grecii își imaginau cînd pronunțau cuvîntul „roman”. De altfel grecii înșiși se numeau acum „romani” (Ῥωμαῖοι), așa că ei aveau încă un motiv pentru a considera populația de limbă latină de la Dunăre ca o altă realitate etnică decît romanii. Priscus înțelege deci prin limba

ausonă un grai latinesc intrucitva corupt, de unde se poate deduce că este vorba de perioada de formare a românei¹.

Cu toate că Dacia a fost părăsită de romani în 271, ea a participat la dezvoltarea latinei populare și după această dată, cum arată unii termeni creștini de origine latină din română (vezi mai sus, II, cap. I, §5) și alte fapte latinești populare din limba noastră². Dar această participare, care s-a întins, desigur, numai pînă în veacul al VI-lea, cînd Iustinian a cucerit o parte din malul stîng al Dunării mijlocii și de jos, a trebuit să se mărginească, după secolul al V-lea, poate chiar al IV-lea, la împrumutarea unor cuvinte noi, care ne veneau acum numai din sudul Dunării și de la Bizanț, nu și din Apus, prin Panonia și Dalmația³. În secolul al III-lea sau al IV-lea, limba latină de la Dunărea mijlocie și de jos a început, desigur, să se transforme treptat în română. Data aceasta este indicată și de dispariția inscripțiilor latine, care are loc, în diversele provincii de pe teritoriul românesc primitiv, în secolele al III-lea și al IV-lea. H. Mihăescu (*Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'empire romain*, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 145) dă anul 377 pentru Panonia, anul 287 pentru Moesia Superior, al VI-lea secol pentru Moesia Inferior și anul 268 pentru Dacia. Singură Dalmația prezintă inscripții pînă în epoca cuceririi slave (anul 612).

Nici un fapt documentar nu ne arată că, în secolul al V-lea, limba latină de pe teritoriul mesodacic a început să se schimbe mai repede decît pînă atunci. Dar faptul că schimbările fonetice specifice limbii franceze se produc mai toate pînă în secolul al VII-lea și că, în secolul al VIII-lea, limba din Galia de nord redevine staționară din punct de vedere fonetic (vezi articolul meu din *Actas del XI Congreso internacional*, Madrid, 1968, cu lucrările citate acolo) ne îndeamnă să credem că în același secol al VII-lea s-a încheiat și procesul de formare a românei și că începutul lui trebuie situat cu circa două secole mai devreme, perioadele de mare transformare fonetică durînd de obicei două-trei, cel mult patru secole (vezi mai jos, §-ul 3). Dar că procesul de formare a românei s-a încheiat în secolul al VII-lea rezultă și

¹ Pentru populația dacică romanizată și cea romană propriu-zisă, rămasă în Dacia după 271, istoricii români întrebuițează termenul *dacoromani*; acest termen, designînd o populație ce nu devenise încă românească, ar fi utilizabil pentru perioada de pînă în secolul al IX-lea sau al X-lea, intrucît mai toți istoricii români situează în aceste secole sfîrșitul procesului de formare a poporului român. Termenul nu e potrivit, pentru că termenii științifici similari: *galoroman*, *iberoroman*, *retoroman* denumesc populația romanizată din Galia, Iberia, Reția, de la origini pînă astăzi, nu numai din epoca de formare a popoarelor respective. Pe de altă parte, este clar că nu putem vorbi de o populație „dacoromană”, deci încă neromânească, decît pentru perioada de formare a limbii și poporului român. Cum această perioadă se încheie în secolul al VII-lea, pentru perioada care urmează, trebuie să se folosească termenii: *români*, *poporul român*, *populația românească*.

² Cuvîntul rom. *solz* < lat. *solidus* „monetă de aur bătută întîi de Constantin cel Mare”, dovedește că latina populară din Dacia traiană a urmat și după 271 pe cea din sudul Dunării în evoluția ei (vezi G. Ivănescu, *SCL*, VIII, 1957, p. 513—516).

³ Probabil astfel înțelege lucrurile și H. Mihăescu, *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'empire romain*, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 147—149, în special p. 148; el spune că, deși separate de Italia, provinciile Dacia și Mesia nu erau separate de Imperiul de răsărit și că de aceea apar încă în Mesia fapte de limbă latinești populare ca cele din Apus.

din însăși dezvoltarea fonetică a românei. Zecile de schimbări fonetice prin care limba latină s-a transformat în română nu se întîlnesc în elementele române de origine slavă și sînt, deci, anterioare influenței slave vechi asupra românei. Printre aceste fenomene fonetice sînt de pomenit rotacismul lui *n* intervocalic, prefacerea lui *á + n + vocală* în *ă* (*manus* > **măná*, devenit mai tîrziu *mînă*, pe teritoriul rotacizant, *mînă*, *mîră*), *á + n + cons.* > *ă* (*canto* > **căntu*, devenit mai tîrziu *cîntu*), *á + m + cons.* > *ă* (*campus* > **cămpu*, devenit mai tîrziu *cîmpu*), *s + i* sau *i* final sau *+ i + voc.* > *ș*, *z + i* final > *ž* etc. Este vorba de apariția sunetelor specifice limbii noastre, ca *ă* (poate și *î*), *ș*, *ž* etc. Chiar unele schimbări fonetice socotite de unii romaniști latinești populare, ca prefacerea lui *c* și *g + e* și *i* în *č*, *ğ*, s-au petrecut, probabil, în această vreme; căci ele s-au produs independent de fenomenul de africativizare din Apus, cum o arată (vezi mai sus, I cap. V, §3, II, cap. II, § 11 și cap. III, §7, nr. 5) faptul că fenomenul nu s-a produs în elementele latine ale albanezei și că s-a produs numai parțial în dalmată, faptul că au participat la schimbare și *ke*, *ki*, *je*, *gi* proveniți din *que*, *qui*, *que*, *qui* (*quinque* > *čînči*, *quaero* > *čer*, *extinguere* > *stîngere* etc.), ca și faptul că au participat la schimbare și elementele de origine albaneză sau traco-dacă (*qafë* > *čeařă*). Dar în cuvintele de origine slavă veche din limba română, fenomenele în discuție nu se întîlnesc: v. sl. *rana* „rană“ n-a mai transformat pe *á + n + + vocală* în *î* etc. Slavii pătrund în Moldova și Muntenia în secolul al VI-lea; dar ei ocupă sudul Dunării și, după cît ne asigură arheologii, și Ardealul în prima jumătate a secolului al VII-lea. Cum influența slavă asupra românei n-a putut începe imediat, ci la cel puțin o jumătate de veac după așezarea lor în Ardeal și sudul Dunării, putem pune începutul influenței slave (vezi IV, cap. I, §1) pe la 700, chiar 750. Cum pe de altă parte un mare număr de cuvinte slave a pătruns în română prin romanizarea slavilor din Dacia, se poate admite că epoca de masive împrumuturi slave a avut loc după anul 800 sau 900, pînă prin secolul al XI-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, §1 și 4); așa că putem să punem sfîrșitul perioadei de formare a limbii române pînă pe la anul 800. În vremea din urmă, Pătruț, *CL*, XII, 1967, p. 21–27, a susținut că influența slavă veche asupra românei a început în secolul al IX-lea (vezi mai jos, IV, cap. I, §1).

Dar se pune problema: cum se face că această mare transformare a latinei în română s-a realizat numai în veacurile ce au precedat influența slavă veche? De ce, la un moment dat, latina populară, care era staționară, a început să se schimbe într-atîta, încît a devenit altă limbă? De ce după o epocă de stabilitate, a urmat una de radicală transformare?

§2. Cum am văzut mai sus (II, cap. I, §3), începînd în special din secolul al III-lea e.n., cînd statul roman intră în criză, se produc schimbări importante în structura societății din Imperiul roman, schimbări care caracterizează și feudalismul de mai tîrziu, deși regimul din ultimele secole ale Imperiului nu este numit feudal. Acest proces de destrămarea a sclavagismului și de afirmarea unor aspecte feudale continuă și în secolele al V-lea și al VI-lea, deși legislația lui Iustinian (*Institutiile*) nu recunoaște alte categorii de oameni decît pe cei liberi și pe sclavi. Raporturile dintre proprietar și colon erau, în fond, feudale, întrucît, cum spune Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a III-a, București, 1950, p. 157, deși coloni nu făceau parte din categoria

sclavilor, nu erau, totuși, liberi și nu se puteau căsători cu oameni liberi, iar căsătoriile dintre dînșii nu erau socotite ca legitime, ci ca simplu concubinaj. Pe de altă parte, deja din secolele al IV-lea și al V-lea, numărul sclavilor se împuținează, prin aceea că sclavii așezați pe pământ capătă situația colonilor; în Imperiul de răsărit, sclavii încep să primească peculii (*peculium* „pământ lucrat de coloni”) (vezi *Istoria Universală*, III, traducerea din rusă, București, 1960, p. 64—65). Prezența acestui cuvînt la români (cf. macedor. *picul'u* „avere în bani, agonisită cu intenția de a fi lăsată ca moștenire” și dacor. *păcui*, în toponimie; probabil numai dacor. *picui*, *chicui* provine din **piculeus* „vîrf”; *păcui* provine, ca și macedor. *picul'u*, din lat. *peculium*) dovedește că, pe aria suddunăreană a teritoriului de formare a poporului român și în Dobrogea, instituția colonatului era curentă.

Cucerirea Imperiului roman de apus de către germani și crearea statelor germane pe ruinele acestui imperiu are ca urmare totala dispariție a sclaviei în apusul Europei și întreruperea legăturilor regulate dintre diversele regiuni ale Occidentului (dispare de exemplu serviciul de poștă). Viața orășenească decade și mai mult. Ea a continuat totuși în Imperiul bizantin (deci în Peninsula Balcanică, Grecia, Asia Mică, Siria și Egipt), în Italia, în Franța de sud, în Peninsula Iberică, prea puțin în Noricum, Reția și Franța de nord. Dar, atît în Occident, cît și în Peninsula Balcanică trecerea la feudalism este însoțită de apariția unei structuri sociale noi, care are unele asemănări cu societatea gentilică, anume de apariția obștilor satești. Obștile satești apar în statele create de germani în Apus și în Imperiul bizantin, sub influența orinduirii sociale a „barbarilor” care ocupă Imperiul de apus și stăpinesc temporar și părți din Imperiul din răsărit (nordul Peninsulei Balcanice). În Dacia, unde stăpînirea sclavagistă a durat puțin, și chiar în părțile de nord ale Peninsulei Balcanice, unde stăpînirea romană a fost, după secolul al III-lea, precară, ea este forma predominantă a societății și nu s-a creat prin influența organizației sociale a „barbarilor”, ci este directă continuare a organizației sociale a tracilor și dacilor, romanizați sau nu (din epoca tribală); deosebirea constă în faptul că membrii comunității nu mai sînt membrii aceleiași familii, ci fac parte din familii deosebite; legătura dintre ei nu mai există deci decît prin teritoriul pe care-l stăpinesc și pe care sînt așezați, de unde și numele de obște teritorială. Membrii ei sînt țărani liberi, ca și membrii comunității gentilece, și alcătuiesc, ca și ei, un sat. Această nouă structură este predominantă deci acolo unde sclavagismul n-a fost prea puternic și n-a durat multă vreme și apare, dimpotrivă, în slabă măsură acolo unde sclavagismul a durat mult și, prin destrămarea lui, s-a ajuns mai ales la colonat. În Apus, țărani liberi au dispărut aproape cu totul, păstrîndu-se numai în unele regiuni. Pe teritoriul mesodacic au existat, desigur, mai ales țărani liberi, organizați în obști gentilece și în obști satești (teritoriale). Stabilirea slavilor pe teritoriul românesc primitiv și în preajma lui, în secolele al V-lea și al VI-lea și în prima jumătate a secolului al VII-lea în nordul și sudul Dunării, — a dus la crearea unor noi obști satești, poate chiar gentilece. Bizantinologii sovietici M. V. Levčenko, *Materialy dlja vnutrennej istorii vostočnoj rimskoj imperii V—VI vv.*, în *Vizantijskij Sbornik*, Moscova, 1945, p. 12—95, și E. E. Lipšic, *Vizantijskoe krestjanstvo i slavjansakaja kolonizacija*, *ibid.*, p. 96—143 (vezi și recenzia publicată de V. Costăchel în *Revue historique du sud-est européen*, XXIII, p. 303—306), au reluat părerea

mai veche, exprimată de mulți alți bizantinologi, conform căreia, în cadrul Imperiului bizantin, existau, în veacurile al V-lea și al VI-lea, două categorii de țărani : cei liberi și cei șerbiți. Ambii cercetători au arătat că țărani liberi erau organizați în comunități cu proprietate colectivă (obștea sătească). Ei au, desigur, dreptate, ca și învățații mai vechi ale căror păreri le-au reluat. Unele din aceste comunități erau vechi și trebuie considerate ca o transmisiune tracă sau dacă ; altele s-au format după stabilirea „barbarilor“ în Imperiul bizantin. Și situația aceasta a caracterizat cu atât mai mult teritoriul de la nord de Dunăre, locuit de strămoșii românilor (teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării făcea parte din Imperiul de răsărit, devenit în secolul al VII-lea Imperiul bizantin). Desigur, în nordul Dunării, nu exista, după veacul al III-lea, alt regim decât cel gentilic și cel al obștilor sătești. Șerbia se întâlnea atunci numai în sudul Dunării, adică în Imperiu. Dacia trebuia să aibă mai ales soarta regiunilor „barbare“, organizate tot gentilic sau tribal și în obști sătești. În aceste comunități țărănești trebuie să vedem pe răzeșii și moșnenii de mai târziu, cum a admis M. Eminescu, într-un articol din *Timpul*, de la 25 ianuarie 1881 (*Mihai Viteazul și Malei Basarab în ochii liberalilor*)¹. Măcar unele din satele de răzeși sau moșneni erau alcătuite, în epoca cea mai veche a Principatelor, din urmașii unui strămoș comun, deci din oameni înrudiți (o gintă) ; trebuie să admitem aceasta și despre unele din comunitățile libere țărănești din ultimele veacuri ale Imperiului roman. Desigur, în fruntea colectivității țărănești, gentilice sau nu, stăteau j u z i i sau j u d e c i i (singular : *jude* sau *judex*), atestați de documente de pe vremea întemeierii Principatelor române. Această instituție trebuie să fi existat însă din capul locului, imediat după destrămarea Imperiului roman prin părțile noastre, căci termenul este de origine latină (< lat. *judex* ; forma *jude* provine din forma de nominativ, forma *judex* a fost creată analogic pe baza unei forme de plural moștenită din latină și a înlocuit, probabil, o formă **juduce*, născută din cea de genitiv-dativ-acuzativ-ablativ singular). Cum au susținut cei doi cercetători sovietici pomeniți mai sus, așezarea slavilor în Peninsula Balcanică — și vom adăuga : și în Dacia — a dus la întărirea organizării în obști sătești. Până la urmă, cel puțin în Muntenia, județul judeca toate țările obștile sătești de pe întinderea unui județ.

Așadar, în locul economiei de schimb și al regimului de sclavaj de până atunci, se instaurează, în regiunile în care s-a format poporul român, într-o slabă măsură, regimul feudal, și, în formă predominantă, regimul obștilor sătești, combinat cu regimul gentilic. În părțile noastre au existat însă, — desigur, numai la sudul Dunării, adică în Imperiul bizantin — , și robi precum arată cuvântul *rob*, de origine slavă veche², pătruns în limbă cel mai devreme în secolul al VII-lea. Firește însă că, în această epocă, robia nu mai era modul

¹ A. V. Boldur, *Contribuții la studiul istoriei românilor*, I, 1937, p. 50, și P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 35 și 54, au susținut, fără a cunoaște studiul lui Eminescu, același lucru. Teza a fost reluată de autorii *Istoriei României*, I, p. 577—578, care admit însă că, după 271, în Dacia a existat numai obștea sătească. Aceeași concepție, o găsim și în lucrarea mai nouă a lui P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova, Orînduirea feudală*, București, 1964. Vezi și Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, I, București, 1958, II, București, 1959, și II—București, 1965.

² După I. R. Mircea, și cuvântul șerb avea în română, până în secolul al XIX-lea același sens de „rob“ (vezi mai jos, V, cap. I, § 10).

general de producție, și robii înșiși aveau o soartă ceva mai bună decât în anti-chitate.

§3. Pînă acum s-a admis de către lingviști (cu excepția lui P h i l i p p i d e, care credea că latina populară a încetat în secolul al VI-lea) că dezvoltarea divergentă a românei față de celelalte limbi romanice a început în momentul cînd latina populară de la baza românei s-a desfăcut de latina populară din Occident. Acest fapt este fixat de Philippide la începutul secolului al VI-lea, iar de Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, ed. I, Paris, 1910, subdiviziunea intitulată *Phase romane primitive*, p. 147, și de I. Ș i a d b e i, *Le latin dans l'empire d'Orient*, în *Arhiva*, Iași, 1932, p. 19—20, în secolul al V-lea. Credem și noi că în secolul al V-lea începe evoluția specifică, românească, a latinei dunărene. Dar noi admitem că nu destrămarea statului roman este cauza fundamentală a nașterii limbilor romanice, ci trecerea la feudalism. De aceea noi credem că, în acest secol al V-lea, are loc și ruperea legăturilor mai strînse chiar în cadrul latinei occidentale, care, bineînțeles, continuă a avea și după aceea o dezvoltare unitară. Se admite că faptele comune latinei occidentale și celei de la Dunăre sînt mai vechi decât secolul al V-lea, iar cele specifice latinei occidentale (la care româna nu participă, ca *ballare* „a dansa” pentru *jocare*, sau participă prin unele dialecte ale sale din vest, ca *passare* „a păși”, apoi „a trece” etc.) sînt mai noi decât acest secol. Totuși, unele din acestea din urmă pot fi mai vechi, căci și latina avea dezvoltări dialectale, și acestea se puteau limita la domeniul occidental. Dat fiind că, în secolul al V-lea, orice contact strîns între regiuni este înlăturat și că avem o izolare a oamenilor pe regiuni, orice cultură superioară este exclusă și nici o normă lingvistică cultă nu mai stătea în conștiința oamenilor. Nimeni nu se mai străduia să vorbească altfel de cum putea, nimeni nu se mai străduia să păstreze norma lingvistică. Dar dacă ar fi fost numai aceasta, limba încă nu s-ar fi schimbat prea mult.

De fapt, cauzele schimbării limbii sînt altele: schimbarea orînduirii sociale, mai exact: a circulației bunurilor și oamenilor, a fost numai condiția care a permis manifestarea schimbărilor limbii. Aceste schimbări au fost provocate de o altă cauză: baza articulatorică tracică și dacică, care era deosebită atît de cea a populației italice (latini, umbri, osci), cît și de cea a popoarelor romanizate din imperiu. Limba latină își avea sistemul său fonetic adaptat la baza de articulație a latinilor. Cînd însă această limbă a devenit instrumentul de comunicare al atîtor populații din Imperiul roman, s-a ajuns la o nepotrivire între sistemul ei fonetic și bazele de articulație ale acestor popoare. Trebuia să se producă deci o adaptare a sistemului fonetic latin la noile baze de articulație. Dar acest lucru n-a fost posibil pînă în veacul al III-lea și mai ales al V-lea e.n. Pe vremea aceea, viața orășenească din Imperiu era prea puternică, așa că latina populară își menținea vechiul ei sistem fonetic. Noile baze de articulație ale limbii latine n-au putut să se manifeste decât odată cu apariția regimului feudal și a obștilor sătești, pe ruinele orînduirii sociale mai vechi, din Imperiu. Am arătat în I, cap. I, § 5, că Meillet și Philippide au explicat schimbarea sunetelor prin schimbarea bazei de articulație. Ei reluau teoria mai veche a lui G. I. A s c o l i, însușită de mulți învățați de la sfîrșitul secolului trecut și de la începutul secolului nostru, aducîndu-i dezvoltări pe care nu le avusese la aceștia. Dar P h i l i p p i d e n-a văzut că manifestarea bazei de articulație în limbă nu e posibilă oricînd, ci numai în epocile în care

nu există o intensă circulație de la o regiune la alta, deci în epocă gentilică (comuna primitivă) și în cea feudală. Cum am spus-o deja, I, cap. I, §5, această adaptare a limbii la o nouă bază de articulație nu se poate produce imediat. Pentru realizarea acestui proces este nevoie de scurgerea vieții mai multor generații. Dacă schimbările s-ar produce într-un timp prea scurt, întrucât ele sînt foarte multe, bazele de articulație fiind prea deosebite una de alta, limba unei generații s-ar deosebi prea mult de aceea a generației anterioare și n-ar mai putea servi comunicării sau înțelegerii între oameni. Cum însă limba are această funcție, indivizii vorbitori repartizează inconștient pe o epocă mai îndelungată schimbările pe care i le impune baza de articulație, așa că limba se schimbă foarte puțin de la o generație la alta. Examinarea dezvoltării limbilor ne arată că, între perioade de stabilitate fonetică, avem perioade de mari transformări fonetice de circa 200, 300 sau 400 de ani. Astfel stau lucrurile și în cazul limbii române, cu începere din veacul al III-lea, dar mai ales al V-lea, pînă în al VII-lea, precum s-a spus mai sus (§-ele precedente); și astfel stau lucrurile și cu celelalte limbi romanice. Această perioadă de mari transformări fonetice, care duc de la limba latină populară la limbile romanice, se explică, desigur, prin faptul că în acel timp s-a acomodat latina populară la noile baze de articulație. Existența unor astfel de perioade de mari transformări fonetice în viața limbilor a fost constatată de A. Meillet, care însă n-a știut să le explice. E de mirare că A. Philippide n-a înțeles că adaptarea unei limbi la o nouă bază de articulație se face în cîteva sute de ani. Am văzut de asemenea că, în astfel de perioade, limba nu se adaptează numai la o nouă bază de articulație, dar și la o nouă psihologie — o parte din ceea ce Philippide a numit bază psihologică —, căci poporul care și-a părăsit propria lui limbă pentru alta are nu numai o conformație specifică a organelor articulatorii, dar și o structură psihică deosebită, un temperament deosebit sau o viziune proprie despre lume, și aceste structuri psihice ale popoarelor, aceste viziuni ale lumii sînt niște factori determinanți în schimbarea limbii (în sintaxă, în lexic).

Așadar, limba română, ca și toate celelalte limbi romanice, s-a născut pentru că trecerea de la o viață orășenească intensă la o viață rustică, parțial de tip feudal, parțial de tip gentilic, a permis, începînd mai ales cu veacul al V-lea e.n., manifestarea în limba latină populară a bazei de articulație autohtone: tracică și dacică la noi, celtă la francezi etc., precum și a bazei psihice și spirituale autohtone: tracică, dacică, celtă etc. Cele mai importante schimbări sînt, însă, cele produse de baza materială a limbii. Ele au schimbat mult aspectul fonetic al limbii și au obligat sistemul gramatical și, în parte, și pe cel lexical, să se organizeze altfel. Totuși, nu trebuie neglijate nici schimbările lexicale produse prin adaptarea limbii latine, care exprima o cultură orășenească, la o cultură rustică¹. Aceste lucruri au fost spuse și pînă astăzi, dar

¹ Procesul de rusticizare a limbii s-a manifestat fie prin pierderea oricăror expresii referitoare la viața orășenească, ca de exemplu cuvintele *platea* „piață”, *strata* „stradă”, deci prin eliminarea lor din limbă, fie prin transformarea semantică a unor elemente culte ca *simbrina* „franjuri” (> *frînghe*), *monumentum* „monument” (> *mormînt*), fie prin pătrunderea în limbă a unor elemente care dovedesc un procedeu popular (înlocuirea cuvintelor *justitia*, *anima* etc., cu *dreptate*, *suflet* etc.). Limba română se prezintă, în această privință, altfel decât toate celelalte limbi romanice, care n-au recurs la aceste procedee.

nu întotdeauna cu claritatea sau cu specificarea necesară. Astfel e cazul cu A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 2-ème éd., Paris, 1931, p. 279, într-un pasaj citat și criticat de noi mai sus (I, cap. I, § 5 și 7), pentru faptul că a admis tendințe ale limbii, iar nu ale oamenilor, ale organelor articulatorii și ale psihicului lor. Meillet ar fi trebuit să precizeze că civilizația antică nu ținea limba pe loc decît prin aceea că ea presupunea și o puternică imitație din partea tuturor, a idealului de limbă, a normelor de limbă latinești clasice sau populare, imitație care nu se poate explica fără economia de schimb de la o regiune la alta a imperiului. Cînd însă A. Meillet afirmă, ca de altfel atîția alți învățați, pe care îi vom pomeni mai jos, că destrămarea Imperiului roman a permis tendințelor lingvistice din fiecare provincie a Imperiului să se manifeste, el greșea. Nu faptul politic al destrămării Imperiului roman prin cuceririle barbarilor a dus la formarea limbilor romanice, ci trecerea de la o viață orășenească la una rustică este prima cauză (= condiție) a acestui fenomen. Cucerirea barbară explică, desigur, accentuarea vieții feudale în Imperiu, a vieții feudale începute mai înainte; dar formarea limbilor romanice stă în directă legătură nu cu acest eveniment, ci cu năruirea economiei de schimb, mai exact, cu încetarea circulației bunurilor și a oamenilor din Imperiu. Că, într-adevăr, astfel stau lucrurile ne-o arată faptul că, în Imperiul roman de răsărit, devenit în veacul al VII-lea Imperiul bizantin, teritoriile de limbă greacă care n-au căzut sub cucerire străină și-au schimbat totuși limba atunci cînd s-a accentuat acolo regimul feudal, greaca veche devenind greaca bizantină (greaca medievală). Unitatea și persistența statului n-au putut deci menține limba neschimbată; deoarece, în acest stat unitar, regimul social se schimbase, s-a schimbat și limba. Și în alte epoci de intensă circulație a bunurilor și oamenilor, de exemplu în cea capitalistă, limba poate fi aceeași în state deosebite: în Anglia și în Statele Unite ale Americii, sau în Austria și în Germania etc.¹

Această disociere între factorul politic și factorul economic (mai exact: circulația bunurilor, deci circulația producției, producția) n-a putut fi făcută nici de lingviștii care, după Meillet, au discutat formarea limbilor romanice sau măcar a uneia din ele. Toți cred că factorul politic este hotărîtor sau e unul din factorii nașterii limbilor romanice. Astfel, A. Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 361—362, Elise Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d.S., 1934, p. 14—17, unde e vorba numai de franceză, W. von Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, p. 24—25 și 57, M. V. Sergievskij, *Istoriia francuzskogo jazyka* (eu am folosit ediția a II-a, p. 26—27), Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma*, p. 344—347, și M. Cohen, *Histoire d'une langue: le français*, Paris, 1947, p. 50 și privirea generală de la sfîrșitul cărții. Unii dintre acești cercetători (von

¹ Trebuie să adăugăm că, în Imperiul bizantin, viața orășenească n-a fost distrusă în secolul al V-lea, și nici în secolul al VII-lea, așa că acolo, cu tot regimul feudal, a fost o intensă circulație de la un capăt la altul al imperiului, ceea ce a făcut ca limba să rămînă unitară (totuși în Trapezunt nu s-a impus limba koiné cu $\eta = i$). De aceea avem o singură limbă greacă pe un teritoriu foarte întins și tot de aceea limba greacă medievală este atît de puțin schimbată față de greaca veche (ea este aproape ca latina populară față de latina clasică). Așadar, se pare că nu putem distinge o epocă de formație a limbii grecești moderne, cum se distinge în istoria limbii române, a francezei etc.

Wartburg, Sergievskij, Devoto, Cohen) duc totuși chestiunea mai departe, considerînd, în mod expres, apariția regimului feudal ca o cauză a nașterii limbilor romanice. Toți însă, afară de Philippide și Elise Richter, sînt, în altă privință, mai criticabili decît Meillet, întrucît nu văd că numai trecerea la regimul feudal, cu toate fenomenele care însoțesc acest proces, nu poate explica nașterea limbilor romanice, și că mai trebuie să se admită și manifestarea unor factori deosebiți, manifestare care n-a fost posibilă fără economia închisă, regională. Chiar Philippide nu spune aceasta în mod expres, așa că, de fapt, el poate fi integrat și printre cei care admit numai un factor politic — dispariția Imperiului — drept cauză a nașterii limbilor romanice. În felul acesta s-a revenit la concepția lui F. Brunot, *Histoire de la langue française*, I, Paris, 1905, p. 135, care credea că destrămarea Imperiului roman și distrugerea unității și a civilizației romane constituie cauzele nașterii limbilor și dialectelor romanice (în asemenea condiții, lipsea o limbă de cultură care să se impună indivizilor vorbitori). După acest învățat, (p. 137), limba latină a început să se schimbe foarte repede, atunci cînd autoritatea gramaticală nu mai exista, și, în cîteva secole, ea a devenit de nerecunoscut¹.

§4. În *Istoria României*, I, București, 1960, p. 577—578, se afirmă că societatea omenească de pe teritoriul țării noastre intră, imediat după părăsirea Daciei de către romani, într-o nouă fază de dezvoltare, fază de trecere de la sclavagism la feudalism, fază care durează de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al X-lea e.n. Însuși autorul acestor pagini, Gh. Ștefan, — care nu este, de fapt, singur responsabil de concepția la care ne referim, întrucît concepția în discuție a fost acceptată de comitetul de redacție al volumului I al *Istoriei României* — se simte obligat să justifice de ce, cu toate că avem a face cu o perioadă deosebit de lungă, trebuie să considerăm că ea este o perioadă de tranziție de la sclavagism la feudalism: el invocă faptul că se trece de la un mod de producție la altul (p. 577). Socotim că justificarea aceasta nu e întemeiată: pentru trecerea de la un mod de producție la altul nu e nevoie de atîtea secole. Durata neobișnuit de lungă a acestei perioade, de șase-șapte secole, trebuie să ne determine să tăgăduim caracterul tranzitoriu al fazei în care se găsea societatea de pe teritoriul țării noastre, în acel timp; avem a face cu o fază de dezvoltare a cărei durabilitate este asigurată de condiții istorice speciale, care au subsistat aproape șapte secole. Dealtfel, dacă ar avea dreptate autorii *Istoriei României*, I, ar urma că, pe teritoriul Daciei, perioada de trecere la feudalism a început mai devreme decît oriunde pe teritoriul Imperiului roman, ceea ce este o concluzie cu totul neștiințifică. Realitatea a fost cu totul alta: teritoriile de la nordul Dunării au trecut foarte greu și foarte tîrziu la feudalism, mai tîrziu decît toate teritoriile vecine: Bulgaria, Ungaria, Ucraina. Dacă autorii tratatului de *Istoria României*, I, au admis pentru Dacia o atît de lungă perioadă de tranziție de la sclavagism la feudalism,

¹ La p. 147 și urm., Brunot afirma că majoritatea schimbărilor prin care s-a născut limba franceză s-au petrecut între secolele al VII-lea și al XII-lea, cînd de fapt aceste schimbări s-au produs în secolele al VI-lea—al VII-lea, cum a admis Meyer-Lübke, *Historische französische Grammatik*, I, § 8, sau în secolele al V-lea—al VII-lea, cum am admis, corectînd pe Elise Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, I, Halle a.d. S., p. 14—15, în *La formation des langues romanes occidentales, Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas*, I, 1968, p. 303—310.

au făcut-o din convingerea că altfel s-ar abate de la marxism: li se părea acestor cercetători că a admite între sclavagism și feudalism o altă perioadă ar fi însemnat a ne abate de la legea trecerii obligatorii de la sclavagism la feudalism. Trebuie să obiectăm însă acestei interpretări a concepției marxiste că marxismul a admis o trecere obligatorie de la sclavagism la feudalism pentru societăți sclavagiste a căror dezvoltare este continuă, nu pentru societăți care, datorită unui cataclism istoric, își întrerup dezvoltarea sclavagistă. Dacia nu s-a dezvoltat, după 271, ca o societate sclavagistă care devenea feudală; Dacia a fost părăsită atunci de reprezentanții sistemului sclavagist și a fost obligată să-și dea o organizare socială nouă, fie alegând din organizarea sclavagistă ceea ce se mai putea menține, fie prin o revenire parțială la organizația gentilică. Această nouă organizare socială trebuie să dea numele noii epoci. Când Marx și Engels au emis teoria dezvoltării societăților sclavagiste în societăți feudale, nu se refereau la asemenea cazuri excepționale, care au existat și în alte părți: în Britania, în Germania de sud (în provincia romană Germania, în Noricum și în Pannonia) și pe care ei nu le-au pierdut din vedere, (vezi *Opere*, III, București, 1958, p. 24, loc citat chiar de Ștefan la p. 578): găsindu-se pe o treaptă inferioară din punct de vedere social și economic, populațiile migratoare din secolele al III-lea — al VI-lea au frînat producția acestor regiuni și au stagnat dezvoltarea lor socială.

Adevărul este că, în Dacia, la 271, regimul sclavagist s-a prăbușit fără a se îndrepta spre feudalism, că populația de limbă latină, care a rămas în continuare acolo, s-a organizat în obști agricole și păstorești, așa cum se recunoaște și în *Istoria României*, loc. cit., și alte locuri, în special p. 799—805, scrise tot de Gh. Ștefan. Însuși autorul admite (p. 799) că modul de producție caracteristic acestor obști este inferior celui sclavagist; deci prima mare deosebire față de societățile sclavagiste care trec realmente la feudalism. Însuși autorul admite apoi (p. 799—800) că obștile sătești din Imperiul de răsărit constituie forma tardivă, evoluată, a obștii caracteristice comunei primitive (regimului gentilic), păstrate, cu unele modificări, în timpul stăpînirii romane, că deci avem a face, în obștea sătească, cu revenirea la o formă a comunei primitive tîrzii. Cum a arătat Marx, *Opere*, vol. XXVII (textul rusesc, p. 695; trad. românească, p. 672), obștea sătească tîrzie se caracterizează prin dualismul dintre „proprietatea colectivă asupra pămîntului și gospodăria parcelară, individuală a familiilor”; deci a doua mare deosebire față de societățile sclavagiste care trec realmente la feudalism. Însuși Gh. Ștefan admite în sfîrșit (p. 800) că obștile sătești ale populației de limbă latină din Dacia au primit un „puternic impuls” din partea obștilor dacilor liberi și ale popoarelor migratorii, care s-au așezat pe teritoriul Daciei și care trecuseră și ele la o organizare în obști sătești. Cercetările de mai tîrziu, în special cele ale Eugeniei Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1973, p. 106—121, au adus noi precizări asupra obștii sătești din Dacia, din secolele al VII-lea — al X-lea, plecînd de la particularitățile obștilor sătești din aceeași vreme, din Imperiul bizantin (după alți cercetători, autoarea numește obștea sătească, obște teritorială). Dar aceasta înseamnă a admite o îndelungată epocă a regimului obștilor sătești pe teritoriul Daciei. Epoca care se deschide spre sfîrșitul secolului al III-lea e.n. societății din Dacia este o epocă a obștilor sătești, nu a

trecerii la feudalism. Această trecere la feudalism nu are loc la români decât foarte târziu, când se vor crea condițiile acestei noi formațiuni social-economice, adică începînd din secolul al X-lea.

Dar nouă ni se pare că este întrucîtva exagerat să se susțină că, chiar din secolul al III-lea e.n., organizația socială din Dacia a fost numai cea a obștilor sătești de tip tardiv. Într-o vreme în care popoarele vecine de la nord (slavii) și popoarele migratoare erau organizate gentilic, iar satul era așezarea unei familii, a unei ginți, credem că, încă multă vreme, în Dacia, și mai ales în Muntenia, Moldova, Maramureș și Crișana, au existat și obști sătești de acest tip. Influența dacilor liberi și a popoarelor migratoare asupra obștilor sătești din Dacia, de care vorbea Ștefan, trebuie concepută și în acest fel. Nu trebuie să uităm că dacii liberi, din Crișana, Maramureș, Carpații răsăriteni și Moldova, eventual și cei din Muntenia, care încă nu se romanizaseră, erau organizați încă tribal. Când vor deveni români, învățînd latina în transformarea ei spre română (și procesul acesta s-a produs, probabil, pînă prin secolul al VIII-lea), ei vor introduce tipul de obști sătești care-i caracteriza, în societatea românească propriu-zisă. Din moment ce, în primele secole ale Principatelor române, încă existau obști sătești ale unei familii (vezi mai jos, IV, cap. I, §10), trebuie să admitem că și între secolele al III-lea și al XIV-lea au existat în Dacia astfel de obști. Dealtfel popoarele migratoare au adus în Dacia chiar regimul tribal; dar acest regim nu mai putea fi impus de popoarele migratoare locuitorilor autohtoni, de limbă latină.

Cazul special al poporului român care, în epoca sa de formație, păstrează din sclavagism orînduirea obștilor sătești și chiar orînduirea gentilică, este ușor de înțeles cînd ne gîndim că avem a face cu un popor de la granița lumii sclavagiste greco-romane, graniță la care sclavagismul era puternic atacat de popoarele migratoare: prin părăsirea Daciei de către oficialitatea romană, această provincie trecea brusc de la regimul sclavagist la regimul obștilor sătești și la cel gentilic, al comunei primitive tîrzii, reluînd în parte evoluția socială de la un punct depășit anterior (și acela, datorit unei intervenții bruște: cucerirea Daciei de către romani). Bineînțeles, această populație de la nordul Dunării, revenită la organizarea gentilică și a obștilor sătești într-o vreme în care sclavagismul era pe punctul de a se prăbuși (însăși părăsirea Daciei de către oficialitatea romană era o dovadă a perioadei de declin), nu va mai reveni la sclavagism, ci va urma o dezvoltare socială asemănătoare cu dezvoltarea socială a popoarelor din nordul germanic, slav, turc și mongol, care constă în directa trecere de la organizarea gentilică la feudalism. Poporul român se găsea, deci la granița dintre aria sudasiatică și sudeuropeană, în care s-a trecut în mod firesc de la sclavagism la feudalism, și aria nordasiatică și nordeuropeană, în care s-a trecut de-a dreptul de la comuna primitivă la feudalism, așa că, la un moment dat, după ce populația din antichitate care a alcătuit baza lui, cea traco-dacică, fusese încorporată în lumea sclavagistă, el a fost lăsat din nou în afara acestui teritoriu și a recăpătat organizația gentilică. Bineînțeles, aceasta este valabil mai ales pentru românii din nordul Dunării; cei din sudul Dunării, care au fost și după 271 încorporați în Imperiul roman de răsărit, pînă la colonizarea slavă în Peninsula Balcanică, au continuat a face parte dintr-o societate sclavagistă, care se transforma în una feudală, deși aveau și țărani liberi.

Dar perioada obștilor gentilice și sătești este prea lungă pentru a nu putea fi divizată în alte perioade. De aceea, istoria poporului român și a limbii române din epoca respectivă nu se poate periodiza numai pe baza structurii sociale de atunci: tocmai în această vreme au loc și alte procese sociale și lingvistice, care ne obligă la alte împărțiri. Procesul cel mai important este de ordin lingvistic, el însuși rezultatul unor procese istorice: formarea limbii române, iar acest proces va da naștere, cum vom vedea mai jos, cap. II, §1, conștiinței despre un popor aparte, poporul român¹.

§ 5. Este foarte probabil că, în secolele al V-lea și al VI-lea, trăiau încă, pe teritoriul suddunărean care făcea parte din teritoriul de formare a poporului român, traci neromanizați. Numai astfel s-ar explica de ce numele unor triburi tracice din Moesia Superior de sud-vest, ca *Sapaei*, s-a păstrat în numele actualelor *Șopi*, un grup de sârbi din Serbia de sud (vezi L. N i e d e r l e, *Manuel de l'antiquité slave*, I, p. 70, nota 5, trad. rusă, p. 64, nota 1). Este sigur că pe teritoriul de formație a poporului român de la nordul Dunării, trăiau încă, în secolele al V-lea și al VI-lea, daci neromanizați: cercetările arheologice (vezi Maria C o m ș a, *La romanisation des territoires nord-danubiens au III-ème — VI-ème siècles de n.è.*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1965, p. 23—39) nu mai atestă, pentru secolele al V-lea — al VII-lea, o deosebire de cultură materială și spirituală între dacii liberi și cei romanizați, distincție care se constată pentru secolele anterioare. De la sfârșitul secolului al V-lea pînă în secolul al VII-lea, pe aproape întregul teritoriu al României se întinde o civilizație unitară, numită Ipotești-Cîndești pentru Muntenia și Moldova și Bratei-Morești (-Bandul de Cîmpie) pentru Ardeal și Crișana (Maria Comșa le numește Ipotești-Ciurel-Cîndești, respectiv Morești-Band-Noșlac). Întrucît această civilizație se dezvoltă sub influența civilizației romane din Moesia și Sciția Minoră — și situația este aceasta chiar în Ardeal —, Maria Comșa crede că existența acestei civilizații unitare pe aproape întregul teritoriu al României dovedește romanizarea tuturor dacilor liberi din Crișana, Ardeal și Moldova (pentru perioada anterioară, autoarea admisesese numai romanizarea Munteniei,

¹ Cele spuse aici, mai sus, erau scrise deja cînd a apărut articolul lui Miron C o n s t a n t i n e s c u, *Modul de producție tribală și orînduirea tribală*, în *Probleme economice*, XXV, 11 noiembrie 1972, p. 28—49, și XXVI, articolul *Despre formațiunea social-economică tribală*, *rev. cit.*, 4 aprilie, 1973, p. 51—68, în care, după alții (cf. volumul *Sur le mode de production asiatique*, preface de Roger Garaudy, Paris, 1969), susține existența unui alt mod de producție (și deci și a altei formațiuni social-economice) decît cele general admise de marxiști, cel tribal; în acesta opoziția socială fundamentală are loc între comunitățile rurale supuse și clasa imperială conducătoare și exploatoare. Este în fond regimul obștilor gentilice și sătești, de care am vorbit noi mai sus, numai că denumirea lui pleacă de la faptul că aceste obști plătesc tribut unei clase războinic imperiale. Cum o asemenea situație se găsește și în alte orînduiri (cea sclavagistă, cea feudală), trebuie să admitem că plata tributului, fără a fi un element neglijabil, nu este totuși esențială acestei formațiuni social-economice. Structura socială la care ne referim se caracterizează prin obști sătești și gentilice libere sau supuse unei populații străine; urmează că producția acestei structuri sociale e pur rurală, că e o producție a unor comunități mici, alcătuite din mai multe familii sau din una singură. La aceasta se adaugă faptul că societatea este cîteodată exploatăată de un trib străin sau de o uniune de triburi străine, de tip războinic. Esențial este deci faptul că avem a face cu colectivități sătești neorganizate în unități mai mari, ceea ce le apropie de comuna primitivă, de care însă se pot deosebi sau efectiv se deosebesc prin lipsa modului de producție colectiv.

a sudului Moldovei și a văii Someșului inferior). Astăzi știm că aceste culturi, descoperite de I. Nestor și colaboratorii săi, și care sînt numite acum Bratei și Ciumești-Berea și Ipotești-Cîndești, se întind din secolul al IV-lea pînă în al VI-lea și că lor li se alătură cea din Moldova, Costișa-Botoșana. Desigur însă că prezența acestor culturi în aproape toată Dacia nu dovedește caracterul latin al întregii populații; numai obiectele de cult creștine găsite dovedesc că ea vorbea latina; în Moldova, Muntenia și Crișana, și chiar în Ardeal, Banat și Oltenia, putea exista, în această vreme, și o populație dacă neromanizată sau bilingvă, care trăia în cele mai strînse legături cu populația romanizată. Aceste triburi de daci încă neromanizați au fost romanizate pînă în secolul al VII-lea, cel de al VIII-lea. Desigur, s-au romanizat în această perioadă acei geți din Muntenia care mai rămăseseră neromanizați, precum și dacii din Crișana, Maramureș, Carpații răsăriteni și Moldova. Atunci au pătruns în limbă toponimice dacice ca *Vedea*, *Argeș*, *Buzău* și *Năruja*, eventual și *Criș*. Dacii care s-au asimilat după secolul al VI-lea au acceptat limba română deja adaptată bazei de articulație tracodacice; dar, după cît se pare, ei înșiși prezentau cam aceeași bază articulatorie ca și românii din epoca de formare a limbii și poporului român; asimilarea lor tîrzie a făcut, desigur, ca perioada de formare a limbii române, și deci și a poporului român, în nordul Dunării, să se prelungească pînă prin secolul al VIII-lea. Așezările populației din Dacia, din această vreme, — fie ale celei romanizate, fie ale celei încă neromanizate —, se găsesc la dealuri și cîmpie, ceea ce ne arată că ea se ocupa nu numai cu păstoritul, cum a presupus Ov. D e n s u s i a n u despre români pentru evul mediu și cum am admis noi înșine în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iași, 1950, p. 25—26), pentru aceeași epocă, ci și cu agricultura. Este cu atît mai eronată teoria unor învățați unguri dintre cele două războaie mondiale, care au văzut în românii din această vreme un popor de nomazi. Românii au fost întotdeauna și agricultori. Iar dacă mai tîrziu multe din așezările de la văi și cîmpie din Ardeal poartă nume ungurești și par a fi deci întemeiate de unguri, aceasta pentru că ungurii, ca de altfel și pecenegii, cumanii și tătarii, i-au gonit pe unii români din văi la dealuri și la munte. În sudul Dunării, populația de limbă latină sau română pare să nu se fi extins în această perioadă în regiuni noi. Desigur, numai la stabilirea slavilor pe teritoriul de limbă latină s-au produs unele deplasări ale populației romanice; dar aceste deplasări sînt greu de precizat. Nu trebuie totuși să credem că, în sudul Dunării, toată populația romanică din văi s-a refugiat în munți, la năvălirea slavilor, și că a devenit o populație de păstori. Este probabil că populația suddunăreană romanică din văi a rămas acolo și că a fost mai tîrziu slavizată; dar slavizarea aceasta pare să se fi produs după epoca de formare a românei, cam prin secolul al IX-lea, cum ne indică faptul că abia atunci începe procesul de formare a limbilor slave meridionale (pentru sîrbocroată, vezi cele spuse de mine în *AUT, Seria științe filologice*, III, p. 294—297, în recenzia cărții lui Ivan P o p o v i ć, *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960). Poate, odată cu năvălirea slavilor și colonizarea lor în Peninsula Balcanică, poate la un secol-două după aceea (vezi *op. cit.*, p. 292 și 297, și aici mai sus, I, cap. V, §6 și 7), a avut loc migrarea strămoșilor albanezilor din nordul Albaniei și Munții Dinarici de sud, eventual și din Panonia, în regiunea orașelor Niș, Skopje, Durazzo și Valona, deci în teritoriul pe care apar albanezii

În epoca actuală și în teritoriul imediat vecin, de la răsărit, pe care le-au locuit ei în evul mediu cel mai îndepărtat (albanezii sînt atestați pentru aceste teritorii, poate fără Niș și Skopje, în secolul al XI-lea). Românii de acolo se vor fi deplasat mai spre sud, în Macedonia, și ar putea fi identificați cu acei români din valea râului Richios, despre care se pomeneste pe la mijlocul secolului al VIII-lea în unele izvoare grecești (vezi mai jos, IV, cap. I, § 3). În felul acesta, teritoriul românesc primitiv din extremul sud-vest a fost cedat strămoșilor albanezilor, care l-au păstrat cîtăva vreme, pînă ce s-au instalat acolo triburi sîrbe (la Niș) și macedo-slave (la Skopje). Abia acum se ajunge deci la configurația geografică a teritoriului românesc primitiv pe care o admite E. Petrovici, în articolul *Problema limitei sud-vestice a teritoriului de formare a limbii române*, în *LR*, IX, 1960, p. 78—83 (vezi I, cap. V, §13).

CAPITOLUL II

GENERALITĂȚI ASUPRA LIMBII ROMÂNE ÎN PERIOADA SA DE FORMARE

§1. În epoca sa de formație, limba română și-a căpătat caracterul său specific față de limba latină și față de celelalte limbi romanice din perioada veche, care și-l căpătau pe al lor în același timp. Am văzut (I, cap. II, §2 și 3) că originea latină a limbii române sau, ceea ce e tot una, caracterul ei romanic, nu presupune o asemănare structurală între latină și română, între latină și celelalte limbi romanice. Totuși, firește, structura românei nu se deosebește prea mult de aceea a latinei și a celorlalte limbi romanice, deși e alta. Nașterea unei limbi deosebite de latină și de celelalte limbi romanice trebuia să ducă la nașterea unei conștiințe etnice deosebite a românilor față de alte neamuri. Românii apăreau acum lor înșiși sau altora ca altceva decât dalmații, retoromanii etc., iar intelectualilor bizantini și occidentali ca altceva decât romanii de altădată. Și, cum de asemenea am arătat (I, cap. I, §8), trebuie să tragem concluzia că, odată cu formarea limbii române, s-a format și poporul român. Din veacul al VII-lea sau al VIII-lea se poate vorbi de poporul român și de limba română. Vom vedea (IV, cap. I, §3) că, în veacul al VIII-lea, poporul român este chiar pomenit în izvoare bizantine, sub numele de βλάχοι (= *vlaḥi*), nume de origine slavă; slavii împrumutaseră acest termen de la germani, care denumeau prin *valha*¹ popoarele de neam romanic sau celt; slavii l-au întrebuițat numai pentru romanici și mai ales pentru români².

Evident, limba română, ca și celelalte limbi romanice, a căpătat trăsături specifice și după secolul al VII-lea; dar trăsăturile specifice ale românei, căpătate pînă în secolele al VII-lea — al VIII-lea, sînt numeroase și unele se regăsesc în limbile balcanice, indiferent de ce origine sînt ele: albaneză, bulgară, sîrbocroată, greacă, în special în primele două limbi. De aceea s-a vorbit de un caracter balcanic al limbii noastre; deși se recunoaște originea latină a limbii române, se admite și, în parte cu drept cuvînt, că ea posedă un aspect balcanic. Se susține că materialul de origine latină a fost turnat în

¹ Actualul germ. *Welsch* continuă un derivat germanic primitiv de la *valha*, prin sufixul *-isk*: *valhisk*. *Valha* este la origine numele neamului celt al volcilor (lat. *Volcae*), pomenit de Caesar, *De bello Gallico*, ca locuind în secolele de dinaintea erei noastre în Germania de sud. Germanii au numit întii prin el numai pe celți; dar, aceștia romanizîndu-se în parte, germ. *valha* a început a denumi și pe romanici.

² Originea cuvîntului *vlah* a fost identificată de învățatul german *Leunclavius* (= *Löwenklau*), în opera sa *Pandectae turcicae*, Basileae, n. LXXI. Etimologia turcologului german a fost recunoscută ca justă de *A. Philippide* în cursul universitar, în parte netipărit, intitulat *Originea poporului românesc și a limbii românești*.

forme balcanice. Astfel, în fonetism, româna a căpătat în această epocă, vocala *ă*, ca albaneza¹ și, ca, mai târziu, bulgara și dialectele sîrbe, consonantele *š* și *ž*, ca toate aceste limbi etc. În lexic avem numeroase elemente proprii limbilor balcanice (de origine tracodacă, iliră, greacă veche și medievală). De pe la 1930, învățații vorbesc chiar de o uniune lingvistică balcanică, cu care s-ar ocupa o ramură specială a lingvisticii, lingvistica balcanică (cf. Kr. S a n d - f e l d, *La linguistique balkanique*, Paris, 1930; noțiunea de limbi balcanice a fost după aceea discutată de M. M a t e c k i, *Atti del III-o congresso internazionale dei linguisti*, Roma, 1935, p. 75—76, *Osservazioni sull'unione linguistica balcanica*, G r a u r, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, *Bull. lingu.*, IV, p. 31—45 etc.). Socotim că ar fi fost mai potrivit să se vorbească de o uniune lingvistică b a l c a n o - c a r p a t i c ă sau s u d - e s t - e u r o p e a n ă, întrucît limba română, care este considerată ca făcînd parte din această uniune lingvistică, s-a format și s-a dezvoltat atît în Peninsula Balcanică, cît și în teritoriul carpatic (nu se poate considera decît pe jumătate balcanic un popor care s-a format la nordul și la sudul Dunării și continuă a trăi și în sudul Dunării, dar mai ales în Dacia). Dar această uniune lingvistică nu trebuie concepută în felul că diversele limbi care o compun prezintă o mare asemănare structurală. Diversele limbi ale uniunii balcano-carpatică prezintă multe asemănări; însă deosebirile dintre ele sînt cu mult mai numeroase decît asemănările. Asemănările limbii române cu limbile balcanice se explică, așa cum au crezut unii lingviști, prin influența uneia sau unora din aceste limbi asupra românei, în special în lexic, destul de des și în morfome și sintaxă. Dar unele din aceste asemănări se explică altfel: prin faptul că limba română este limba latină vorbită de vechii traci și daci, care aveau o conformație a organelor articulatorii și o structură psihică asemănătoare cu acelea ale celorlalte popoare antice din Peninsula Balcanică: grecii și ilirii. Caracterul balcano-carpatic al limbii române s-a realizat deci în special prin adaptarea limbii latine populare la baza de articulație și la baza spirituală și psihică tracodacă. Dar toate popoarele balcanice au asemănări în ce privește baza de articulație, baza sîpirituală și baza psihică, căci ele sînt sau continuatoarele neromanizate și neslavizate ale vechilor popoare balcanice, sau continuatoarele romanizate și slavizate ale acestora. Limbile bulgară și sîrbocroată și-au căpătat un specific

¹ În articolul *Traits balkaniques communs dans les systèmes phonétiques du roumain et de l'albanais (la voyelle de type ă)*, din *Die Kultur Südosteuropas, Ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, Wiesbaden, 1964, p. 199—206, E. Petrovici susține că limba română n-a creat în faza sa cea mai veche, ă prin participarea ei la uniunea lingvistică balcanică, ci în mod independent, și că, în cea mai veche fază a românei, exista în limbă și vocala *i*, provenită în cazuri ca *ghindă* < *glande*, *fil'in* < *filianus*. Învățaatul clujean admitea în acest caz pe drept o evoluție spontană, dar făcea greșeala de a crede că aceasta separă româna de uniunea lingvistică balcanică. Al. Rosetti, *Balcanica, Despre rom. ă*, în *SCL*, XVIII, p. 119—120 (versiunea franceză, în *Linguistique balkanique*, XI, 1966, 1, p. 69—70), respinge pe drept afirmația că, în faza cea mai veche a românei, ar fi existat *i*, dar, neînțelegînd că prezența lui *ă* în română, bulgară, macedoneană, albaneză și sîrbă se explică prin acțiunea directă și independentă a substratului, care era, în această privință aproximativ identic, pentru toate aceste limbi, face greșeala de a respinge evoluția spontană, lăsînd să se înțeleagă că e vorba de un împrumut al românei din albaneză, eventual din limba substrat, cea tracodacă. Cum vom vedea mai jos (IV, cap. III, §4, nr. 3), *ghindă*, *fil'in* provin din mai vechile **gl'endă* sau **gl'ändă*, **fil'enu* sau **fil'ănu*.

balcano-carpatic prin adaptarea vechilor dialecte slave primitive de tip bulgăresc și sîrbocroat la bazele de articulație și la cele spirituale și psihice ale tracilor și ilirilor, eventual ale românilor, albanezilor și romanicilor din Dalmația. E mereu același material uman care dă aceleași forme limbilor noi. Și, de exemplu, bulgara reproduce în parte structura românei, iar sîrbocroata, structura albanezei, dialectal și a romanicei dalmatine. Caracterul balcanic al limbii române însăși s-a accentuat după epoca de formație a românei, — limbile slave meridionale vor căpăta doar același caracter balcanic la câteva secole după stabilirea slavilor la sudul Dunării —, dar, în mare parte, el s-a format pînă atunci.

§ 2. Al. Rosetti, *Ist. l. rom.*, II, 1960, p. 32, 34, 39 și III, 1960, p. 27—32, 35—37, ediția 1968, p. 203—209, 279—291 și 347, 348, apoi în *Situația limbii române între limbile balcanice*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 175—183, retipărit în *Istoria limbii române*, 1968, p. 587—595 (traducerea română a articolului *La situation du roumain parmi les langues romanes*, din *Slavjanska Filologija*, III, Sofia, 1963, p. 171—180), a văzut că „balcanizarea” limbii latine mesodacice și apoi a limbii române are loc în mai multe etape, dar a distins de fapt două : una, în care limba română a stat sub influența limbilor balcanice autohtone și este studiată în volumul sau subdiviziunea intitulată *Limbile balcanice*¹, și alta, în care limba română a stat sub influența limbilor slave meridionale și este studiată în volumul sau subdiviziunea intitulată *Limbile slave meridionale*. Dar, altfel decît credem noi, Rosetti nu admite o influență puternică a substratului în dezvoltarea fonetică (românii, ca urmași ai tracodacilor romanizați, aveau chiar baza articulatorie tracodacă) și reduce totul la influențe ale limbilor autohtone asupra latinei mesodacice. De aceea, pentru Rosetti, influența substratului tracodac se reduce la câteva schimbări fonetice (apariția lui *ă*, rotacismul lui *n* intervocalic și prefacerile *ct > pt*, *cs > ps*). Numai faptele care se explică prin împrumut de la o limbă la alta, deci numai cele din domeniul morfomelor și al lexicului, sînt bine explicate de el. Cu toate acestea, neadmițînd, ca noi, unele asemănări între tracodacă și slavă, el dă pe socoteala slavilor o serie de fapte care se explică, probabil, prin substratul tracodac (astfel numeralele de la 11 la 19). Pe de altă parte, în subdiviziunea lucrării sale consacrate substratului, el tratează și faptele care au loc imediat după perioada de formație a limbii române sau pînă mai tîrziu, iar în partea consacrată influenței slave meridionale, și fapte de pînă la sfîrșitul evului mediu. Așa că lucrarea sa nu mai realizează o tratare pe epoci a istoriei limbii române, ci o tratare pe baza factorilor celor mai importanți în stabilirea structurii limbii române din faza ei medievală : influența limbilor balcanice autohtone și influența limbilor slave meridionale. Este drept, totuși, că, în articolul *Despre locul limbii române printre limbile romanice*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 175—183, anume la p. 179, autorul

¹ Ar fi fost mai potrivit ca volumul sau subdiviziunea respectivă să se fi intitulat *Limbile balcanice autohtone*, căci și limbile slave meridionale sînt limbi balcanice.

spune că româna, aflindu-se secole de-a rindul în contact cu limbile balcanice, a căpătat trăsături nelatine, împrumutate de la aceste limbi, și că el extinde acum cu mult perioada în care s-a realizat caracterul balcanic al limbii române. Dar autorul ar fi trebuit să stabilească și alte epoci de balcanizare a limbii române, ca de exemplu aceea de pe la 1018 pînă la întemeierea Principatelor române, epocă pe care am distins-o noi în această lucrare.

§ 3. După O. V. D e n s u s i a n u (*Histoire I*, p. 237—287, în special 286—287), limba română s-a format din latină sub influența limbii slave vechi. Așadar, marea importanță pe care noi, după alții, o dăm tracilor și dacilor în formarea limbii române, revine, după acest învățat, limbii slave vechi. Este aceasta o concepție analogă cu aceea care dă mare importanță în formarea limbilor romanice occidentale influenței germanice. Noi nu putem însă accepta această concepție, pentru că, după cum rezultă din expunerea de mai sus, specificul limbii române s-a format în parte înainte de influența slavă, care a început pe la jumătatea secolului al VII-lea, imediat după așezarea slavilor în Peninsula Balcanică. Așadar, nu suprastratul slav, ci substratul tracodac a transformat latina populară în română. De altfel, cum macedoromânii au suferit foarte puțin influența slavă veche, ar urma că graiul lor s-a format sub influența altui popor decît cel care a dus la formarea dacoromânei, anume cel grecesc. Dar atunci ar rămîne neexplicat de ce macedoromâna și dacoromâna au avut multă vreme aceeași dezvoltare, deși s-ar fi format sub influența unor suprastrate diverse.

Concepția lui Densusianu a fost reluată de Emil Petrovici (*Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956; cf. și traducerea germană: *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremde Einflüsse umgestaltet werden? Zum slawischen Einfluss auf das rumänische Lautsystem*, Haag, 1957), care afirmă că sistemul „de foneme” al limbii române se explică prin influența slavă veche, concepută nu ca o influență a bazelor articulatorie și psihologică, ci ca o transmisiune a faptelor de limbă slave în cadrul românei. Emil Petrovici admite că româna a moștenit din latina populară o serie de consonante muiate, dar crede că, în general, tot ce e caracteristic în evoluția fonetică a limbii române se explică prin slava veche. Autorul ia în considerație nu numai fenomenele petrecute în epoca de formare a limbii noastre, ci și multe altele din perioada următoare de dezvoltare. La p. 43 a textului german el spune: „sistemul fonetic românesc a fost așa de puternic influențat de cel slav, încît s-ar putea afirma că româna este o limbă romanică cu pronunțare slavă. Această afirmație trebuie înțeleasă în sensul că sistemul ei fonetic prezintă deprinderi de pronunțare slavă, care trebuie explicate prin contactul de secole dintre română și slavă — în special bulgară —, prin bilingvismul continuu româno-slav și prin contopirea în poporul român a numeroase grupuri de populație slavă bilingvă. Deprinderile fonetice slave au dus în mod necesar la un sistem fonologic asemănător cu cel slav”. Petrovici ajunge să identifice

sistemul vocalic românesc cu cel al limbii ruse și cu cel al limbii slave vechi (textul român, p. 6 și 33 și 34), ceea ce însemnează în fond a integra limba română, din punct de vedere fonetic, în alt grup de limbi decât cel balcanic. Asemănările românei cu aceste limbi sînt însă cu totul întâmplătoare, neavînd o legătură istorică; și, de altfel, la o examinare mai atentă a sistemelor vocalice ale limbilor în discuție se constată și mari deosebiri: slava veche, în special slava primitivă, prezenta și cantitatea vocalică, rusa are și vocale neaccentuate de un cu totul alt tip decât cele din română etc.; bulgara și sîrbocroata au căpătat un tip balcanic numai după stabilirea slavilor sudici în Peninsula Balcanică. Iar dacă româna a căpătat cu vremea și un *î*, pe care bulgara și sîrbocroata l-au pierdut — sîrbocroata a pierdut aproape pe toată întinderea ei și pe *ă* —, aceasta se explică nu prin influența slavă veche, ci altfel (vezi mai jos, IV, cap. III, §4, nr. 3), și nu unește româna cu rusa într-o uniune lingvistică aparte, ci izolează româna de celelalte limbi balcano-carpatică. Vom vedea de asemenea că și alte fapte de limbă pe care Petrovici le explică prin influența slavă se explică altfel. Aici trebuie să respingem teoria sa în special pentru faptul că specificul sistemului vocalic al limbii române în faza ei cea mai veche — de exemplu apariția vocalei *ă* — este o creație anterioară influenței slave vechi asupra românei. Influența slavă veche asupra românei este de ordin aproape exclusiv lexical, prea puțin morfotiv și sintactic, și se situează în epoca următoare a dezvoltării limbii române. Prin această influență nu se intensifică aspectul „balcanic” al limbii române; dar, cum din dialectele slave stabilite în Peninsula Balcanică se nasc limbile bulgară și sîrbocroată, româna capătă multe elemente lexicale care o apropie azi de aceste limbi. Limbile bulgară și sîrbă au căpătat un caracter balcanic prin influența substratului tracic și românesc, eventual grecesc, în cazul bulgarei (bulgara s-a născut și în Tracia, unde trăiau traci grecizați); iliric și albanez în cazul sîrbocroatei. Foneticește, bulgara seamănă cu româna, chiar cu greaca, iar sîrbocroata, cu albaneza (în aceasta din urmă avem distincții de cantitate vocalică, pe care le regăsim — e drept, cu unele deosebiri — în sîrbocroată). Credem, așadar, că trebuie să rămînem la părerea exprimată deja de W. Meyer-Lübke, *Grammatik*, I, p. 540, că limba română, cu excepția dialectului istroromân, — și vom adăuga: și a dialectelor meglenoromân, bănățean și maramureșean, — n-a suferit o influență slavă în fonetică.

§4. Dacă unii lingviști vor să explice schimbările specifice limbii române prin limbile slave, alții cred că unele aspecte specifice ale românei se explică prin apartenența ei la familia limbilor romanice. Nesocotind tot atît de mult cît și ceilalți baza articulatorie și cea psihică a românei, ca și sistemul ei morfotiv propriu, acești lingviști cred că structura „romanică” a limbii române impune românei o serie de tendințe care se manifestă în limbă și după faza ei latinească populară, adică începînd din epoca de formație a românei. De fapt există tendințe romanice, dar numai în dezvoltarea morfomelor și lexicului, nu și în dezvoltarea fonemelor, unde se aplică baza de articulație a fiecărei limbi. Astfel, Marius Săla, *Romania occidentală și Romania orientală, În legătură cu*

tratamentul sonantelor, în *SCL*, XV, 1964, p. 169—179 (versiune franceză în *RRL*, IX, 1964, p. 497—509; vezi acum Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970, p. 39—76), afirmă că, întocmai ca și în România occidentală, diferența dintre consoanțele simple și cele geminate este, și în română, una între consoanțele slabe și consoanțele tari. Sala vede într-o serie de schimbări fonetice din epoca de formare a românei un aspect al dezvoltării în limba română a unei distincții de forță, între consoanțe slabe și consoanțe tari. După el, rotacismul lui *n* intervocalic trebuie considerat ca o realizare a termenului forte (tare) al unei asemenea opoziții¹. Punctul său de vedere ni se pare eronat (vezi G. Ivănescu, *Le problème des tendances phonétiques romanes*, în *Actes du XII^e congrès international de linguistique et de philologie romanes*, I, Bucarest, 1970, p. 412—413). Indiferent dacă, pentru limbile romanice din Apus, este îndreptățit sau nu să se vorbească de o transformare a vechii distincții în una nouă (vezi cele spuse de mine în articolul citat mai sus), în română n-a existat decît distincția între simplu și geminat și numai în graiul din Țara Oașului și Maramureș s-a ajuns la o distincție între *r* (*r* normal) și *r̄* (*r* intens). Distincția aceasta se găsește și în albaneză, unde este tot veche și se poate presupune că baza de articulație a românilor rotacizanți era asemănătoare din acest punct de vedere cu cea a albanezilor, ei înșiși în parte rotacizanți; căci, pînă în secolul al X-lea, albanezii se întindeau din Albania pînă la nord de Niș și în Munții Dinarici, apoi la vest de Drina, pînă spre Sava (vezi mai jos, IV, Cap. V, §5), iar românii rotacizanți se întindeau de la Drina pînă în Crișana și la vest de această provincie. Dar Sala vrea să tragă o concluzie de altă natură: româna nu se deosebește, ca tip de evoluție, și deci și ca tip structural, de limbile romanice occidentale. Nouă ni se pare că nici româna, nici celelalte limbi romanice nu se caracterizează printr-o asemenea tendință, care apare abia în cîteva fenomene fonetice române și spaniole, petrecute independent în ambele limbi.

Dumitru Copceag, *Funcțiunea morfonematică a palatalizării finalelor în idiomele romanice*, în *SCL*, XIII, 1962, p. 59—68, a susținut că alternanța consoantă dură/consoantă palatalizată sau africativă în silabă finală este o caracteristică romanică, iar în articolul *Rasgos estructurales románicos de los diptongos rumanos ea, oa* în *RRL*, IX, 1964, p. 253—260 (versiunea românească *Caracteristici structurale romanice ale diftongilor românești ea și oa*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 327 și 334), a susținut același lucru despre alternanțele vocalice *é — i* (neac.) — *éá, ó — u* (neacc.) — *qá*. El se întemeiază pe faptul că prima alternanță există și în alte limbi romanice occidentale și că cea de a doua își găsește cazuri perfect paralele în celelalte limbi romanice: sp. *pensamos* „gîndim“ — *piensan* „(ei) gîndesc“, *jugamos* „jucăm“ — *juega* „(el) joacă“ etc. Pe baza acestor constatări, Copceag respinge afirmația lui S. Pușcariu, *Dacor.*, VI, p. 213, cu privire la aspectul slav al alternanțelor fonetice românești. Socot că lucrurile stau altfel: Copceag are dreptate să admită chiar originea romanică a alternanțelor *c — ĉ, g — ĝ*; dar dacă schimbările

¹ Pentru alte fenomene vezi Sala, *Contribuții*, p. 13—37.

fonetice care au dus la aceste alternanțe fonetice sînt din epoca de formare a limbilor romanice și se explică prin substrat, trebuie să recunoaștem că e vorba de o structură deosebită de cea a latinei și că ea se aseamănă cu cea a limbilor slave. De altfel româna a mers mai departe în această privință, africativizînd și pe $t + i$ și pe $d + i$, transformînd în șuierătoare pe $s + i$ și pe $z + -i$. Nu e vorba de alternanțe fonetice de origine slavă — nici Pușcariu nu a susținut aceasta —, ci de o asemănare structurală a limbilor romanice cu limbile slave, de o distanțare a lor de tipul reprezentat de greacă, latină, germană. Cît privește alternanțele vocalelor cu diftongi, ele, de asemenea, nu caracterizau latina, greaca și germanica primitivă, dar caracterizau latina populară și vor caracteriza unele limbi germanice moderne. Cum slava veche nu prezintă deloc acest tip, nu ne rămîne decît să admitem, pentru română, originea acestor alternanțe în substratul tracodacic, mai ales că tracodacica prezenta cîteodată ie și ia pentru indoeuropeanul primitiv $ē$.

§ 5. Limba română se formează într-o perioadă cînd sudetul european nu era încă stăpînit de slavi sau aceștia abia își impuseseră stăpînirea în nordul Peninsulei Balcanice, în Dacia și Panonia. Dar adaptarea latinei la substratul tracodacic, care prezenta unele asemănări antropologice și lingvistice cu slavii și cu ilirii, dădea limbii române un caracter destul de deosebit de acela pe care-l căpătau limbile romanice din Apus, rezultate printr-o adaptare a latinei la substratele de acolo. Apariția vocalei $ă$, a consonantelor $ș$, $ž$ și a unui sistem de alternanțe consonantice prin alterarea consonantelor finale urmate de i , folosit într-o măsură mai mare decît în limbile romanice occidentale, crearea unor forme pronominale și verbale compuse etc., sub influența substratului, adesea exact ca în albaneză și în slava veche, constituiau tot atitea deosebiri ale românei față de limbile romanice occidentale. Mai mult decît într-o arie balcanică, româna se integra, prin chiar nașterea ei, într-o arie iliro-traco-daco-slavă, care, firește, prezenta și destule deosebiri de la o limbă la alta. Cu vremea, limbile slave de nord (de nord-vest și de nord-est) se separă de această uniune prin adaptarea la alte substraturi, iar bulgara și sîrba, care acum se dezvoltă pe substrat trac (sau românesc), respectiv iliric, se integrează mai mult în această uniune, sîrbocroata sustrăgîndu-se totuși în unele privințe, datorită substratului dalmat, prea deosebit de cel tracic și iliric de la est de Munții Dinarici. Comunitatea de soartă cu grecii, în special faptul că atît bulgarii și românii, cît și o parte din sîrbocroați au acceptat cultura bizantină, a dus mai ales după anul 1018, la crearea unei uniuni lingvistice balcanice; atunci va începe să se exercite din nou asupra românei o influență greacă, în domeniile morfotic, sintactic și lexical.

§ 6. Am văzut, I, cap. V, §2, că, după Philippide, s-a produs o diferențiere dialectală în română chiar înainte de influența slavă veche, adică în secolele al VI-lea și al VII-lea, ceea ce pentru noi, înseamnă: în epoca ei de formare. Această diferențiere coincide în parte cu cea constatată de Gamillscheg (vezi I, cap. V, §5) și o adîncește. În *Orig. rom.*, II, p. 238—239, Philippide admitea că următoarele fenomene fonetice din epoca de formație a românei sînt dialectale: rotacismul

lui *n* intervocalic, prefacerea lui *mn* intervocalic în *un* și apoi în *-un*, în cuvântul *scamn* (grupul consonantic *mn* rămâne neschimbat în acest cuvânt în macedoromână și în Banat, în graiurile oltene de nord-vest, în Hațeg, probabil, și în meglenoromână, istroromână și dialectul crișan¹), propagarea lui *n* în *cănutu* > **cănuntu*, *mănucl'u* > *mănuncl'u*, *genucl'u* > *genunchiu*, *minulu* > **menulu* > **menuntu* > *mănunlu* etc., prefacerea primului *n*, în unele din aceste cuvinte, în *r*: **menuntu* > **meruntu* etc., și prefacerea lui *r* în *n* în cuvinte ca: *fărină* > **fănină*, *serin* > *senin*, *verin* < *venin* etc. Lista de fenomene românești primitive, dată de S. Pușcariu în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 68—92, și *Limba română*, I, p. 249—251), cuprinde, cu excepția rotacismului, fenomene fonetice și morfotice mai târzii, și nu este deci valabilă pentru epoca formării limbii române. Româna din faza ei cea mai veche nu era perfect unitară, cum și-au imaginat pînă acum cei mai mulți dintre cercetători, căci ea a pornit de la o stare de limbă deja diferențiată regional, iar, în procesul ei de formare, a căpătat noi diferențieri regionale; dar acesta ne permite să afirmăm că procesul de formare a limbii noastre a cuprins în sine procesul de formare a unor dialecte, a primelor dialecte românești. În această perioadă deosebirile de limbă regionale nu erau mai numeroase decît acelea dintre graiuri. Desigur, în această epocă, s-au produs și diferențieri dialectale de ordin morfotic, sintactic și lexical. Dar ele nu pot fi separate cronologic ușor de cele care s-au produs în limba română în secolele ce au urmat formării limbii române, probabil pînă în secolul al IX-lea sau al X-lea, cînd, după cum ne vor arăta chiar faptele la care ne referim mai departe (IV, cap. II, §7—22), a avut loc o deplasare a diverselor ramuri în care se împărțea pînă atunci poporul român și s-a ajuns la o configurație geografică a „dialectelor” care e, în fond, cea de azi. Pe baza fenomenelor pomenite, deja Philippide a distins (*Orig. rom.*, II, p. 239) următoarele ramuri ale poporului, caracterizate și lingvistic: macedoromânii (cu meglenoromânii), rotacizanții, bănățenii și restul dacoromânilor (moldovenii și muntenii). Așadar de pe atunci se anunță deja unele din diferențierile lingvistice, mai exact: unele din dialectele de mai târziu, și, ceea ce e mai interesant, diferențierile acestea continuă și adîncesc pe altele, din epoca latinei populare.

În urma celor spuse mai sus, apare în parte eronată teza acelor învățați care au crezut că limba română a fost la început perfect unitară și că prima diferențiere lingvistică teritorială s-a produs mai târziu, prin despărțirea românilor în mai multe ramuri, adică prin migrații din patria primitivă și prin eventuale desnaționalizări ale românilor

¹ În acest caz, între macedoromână și graiurile bănățene avem o asemănare în ce privește păstrarea fazei mai vechi, nu în ce privește o inovație. Dar și o astfel de asemănare poate indica vecinătatea de altădată a graiurilor respective, mai ales că în aria cu *-mn* avem și inovații. Nu putem spune dacă apariția formei **scandu* (cf. criș. *scand*, istrorom. *scând* și megl. *scand*), cu dezvoltarea excepțională a unui *d* din *n*, poate sub influența limbii albaneze, a avut loc în epoca de formație a românei, sau după aceea (în orice caz, fenomenul este anterior migrațiilor care i-au despărțit pe rotacizanții din nordul Dunării și pe viitorii meglenoromâni unii de alții (vezi IV, cap. II, § 13 și 16). De aceea nu putem trage concluzia că, și în aceste dialecte, *mn* din *scannum* a rămas neschimbat; dar aceasta este foarte probabil.

din Bulgaria și Serbia medievală. Din faptul că trebuie să admitem migrații, — căci macedoromânii, meglenoromânii, istroromânii și dacoromânii nu mai sînt de multe secole vecini, ci locuiesc la mari depărțări unii de alții, iar primele trei ramuri se găsesc în bună parte, pe teritorii din afara celui ce constituia patria lor primitivă, — cercetătorii au conchis că aceste migrații sînt și cauza diferențierii dialectale a românei. Teoria este adevărată numai în parte: ea privește alte fapte decît cele pe care le avem noi în vedere aici. Este evident că cea mai veche diferențiere „dialectală“ a românei se explică astfel. Dacă chiar latina populară de la baza românei, deci limba dintr-o epocă caracterizată prin economia de schimb, nu era perfect unitară, cu atît mai mult nu putea să fie perfect unitară limba română în epoca ei de formație, căci, în această nouă perioadă, avem a face cu limba unei societăți feudale și de obști sătești; și într-o asemenea epocă se manifestă în limbă tendințe de diversificare locală. Asupra acestui fapt vom reveni (IV, cap. II, §19—22).

§7. Din faptele înregistrate în §6 se poate conchide că unele din dialectele suddunărene actuale ale limbii române, și, implicit, unele din ramurile suddunărene ale poporului român, sînt originare din alte regiuni decît cele în care se vorbesc, respectiv, locuiesc astăzi.

Mai întîi, un fenomen ca acela al rotacismului lui *n* intervocalic, care apare în unele regiuni ale dialectului crișan-maramureșean de pînă în secolul al XVII-lea (parțial și azi) și în instroromână, nu poate fi considerat ca petrecut în mod independent în cele două regiuni, cum au admis unii lingviști. Unii cercetători (Onciul, Philippide, Procopovici, T. Papahagi, chiar Pușcariu) au socotit pe crișeni-maramureșeni ca veniți de la sud de Dunăre, alții (Ov. Densusianu, Al. Rosetti, N. Drăganu) au socotit pe istroromâni ca originari din nordul Dunării. Ambele teorii ne apar eronate: căci cei dintîi trebuiau să aibă în vedere nu pe toți crișenii și maramureșenii, ci numai pe rotacizanții de la nord de Dunăre și au considerat că rotacismul s-a petrecut exclusiv în sudul Dunării, iar cei din urmă au respins orice legătură între rotacismul român și cel albanez. Iar faptul că rotacismul caracterizează dialectul tosc al albanezei nu limitează aria lui de producere la sudul Dunării; patria primitivă a albanezilor se apropia de valea Drinei și cuprindea, poate, și Panoniile de sud¹. Firește, rotacismul nu s-a produs în una din cele două limbi sub influența celeilalte, căci fenomenele fonetice nu se pot explica prin împrumut (prin influențe); identitatea de tratament fonetic se explică printr-o parțială asemănare a bazei articulatorii a toscilor și românilor rotacizanți (mă refer la posibilitățile de articulare a lichidelor și nazalelor). Iar această identitate de bază articulatorie s-a produs prin amestecul celor două neamuri unul cu altul, poate și prin

¹ D. Onciul, *Convorbiri literare*, XIX, 1884, p. 592—594, a susținut că rotacismul lui *n* intervocalic dovedește originea suddunăreană a rotacizanților din nordul Dunării. Ovid Densusianu a reluat ipoteza în *Histoire*, I, admitînd o migrare din Țara Moților. Rosetti și Drăganu și-au însușit teoria lui Densusianu. Dimpotrivă, pentru Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 238—239 și 386, și chiar pentru S. Pușcariu, rotacismul dovedește originea suddunăreană a românilor din Țara Moților, Crișana și Maramureș, sau măcar a celor din Crișana și Țara Moților.

amestecul lor cu un alt neam¹. La fel stau lucrurile și cu nașterea lui *r* intens din *rr* și *r* în anumite condițiuni la crișeni-maramureșeni, căci *r* intens se găsește și la albanezi. Nici faptul acesta nu se poate explica în mod independent, ci printr-o înrudire de bază articulatorie între românii rotacizanți și albanezi, rezultată prin conviețuirea sau vecinătatea lor de altădată. Nu trebuie să uităm nici fenomenul *ay* > *á*, petrecut în cuvinte ca *aurum* > *ar*, care se găsește în *Psaltirea șcheiană* și *Apostolul* scris de popa Bratul (vezi mai jos, VI, cap. V, §7). Dar și acest fenomen se regăsește în albaneză. (Ultimele două fenomene discutate aici s-au putut petrece și după epoca de formare a românei, pînă la despărțirea românilor rotacizanți unii de alții și de macedoromâni și meglenoromâni). Deoarece însă albanezii au locuit totdeauna numai în sudul Dunării, trebuie să conchidem că românii rotacizanți (și numai ei) au locuit la început mai aproape de dînsii, de la Drina pînă la vest de Crișana. La această concluzie ne duc și alte importante fenomene pe care graiurile rotacizante le au în comun cu dialectul macedoromân și cu cel meglenoromân (vezi IV, cap. II, §4—17)².

Trebuie să adaug că astăzi nu mai pot admite, ca în *Probl. cap.*, p. 82—87 (dealtfel după lingviști ca Pușcariu și Pascu), că toți românii din Crișana, Munții Apuseni și Maramureș au fost la origine rotacizanți. Această părere nu e justificată cu nimic. Este mai probabil că rotacismul a fost prezent în secolele al XV-lea al XVI-lea numai în unele părți ale regiunii crișene-maramureșene, în mod sigur numai în Maramureș și în Țara Moților, eventual și în unele părți ale Bihorului, Sălajului și Sătmărulei, apoi la Bistrița. Restul graiurilor crișene a putut fi de la origine nerotacizant, ceea ce nu stă în contradicție cu asemănările pe care aceste graiuri le prezintă cu dialectele macedoromân și meglenoromân, asemănări de care ne vom ocupa mai tîrziu.

¹ Cu atît mai mult nu vom putea admite teoria lui Densușianu că rotacismul s-a răspîndit din Răsărit la unele popoare romanice occidentale (Italia de nord și Franța) prin păstori (vezi *Păstoritul la popoarele romanice*, p. 16—20). Densușianu a dat o prea mare importanță în fonetică factorului împrumut.

² Teza susținută aici este în fond teza lui B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, 1893, p. XXVIII—XXIX (ed. 1975, p. 24—25) (în cadrul articolului *Strat și substrat, Genealogia popoarelor balcanice*, p. V—XXXVII), care mai afirmă că, prin stabilirea ungarilor în Panonia — și așa adăuga: și între Dunăre și Tisa —, românii rotacizanți s-au scindat în trei ramuri: istroromânii, românii din Moravia și dacoromânii rotacizanți. Este drept că el nu se exprima clar decît asupra cauzei procesului: „năvălirea ungarilor în Panonia, — un eveniment care a dat naștere moravo-românilor pe de o parte, pe de alta macedo-românilor și istriano-românilor”. Este neîndoios că Hasdeu considera emigrarea macedo-românilor, istroromânilor și a românilor din Moravia în regiunile pe care le-au locuit în epoca „istorică”, drept urmare a stabilirii ungarilor în Panonia.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§1. 1. $\acute{a} + n + \text{voc.}$ și $\acute{n} + \text{voc.}$ $> *\acute{a}$ (Ă devenit \acute{i} , printr-un fenomen fonetic ulterior, de prefacere a lui \acute{a} în aceleași condiții, în \acute{i}): *manus* $> *m\acute{a}nu$ (apoi, prin schimbarea analogică a vocalei finale, o acomodare la genul feminin, *mînă*); *fontana* $> *f\acute{a}nt\acute{a}n\acute{a}$ $> f\acute{i}nt\acute{i}n\acute{a}$; **antaneus* $> \acute{i}nt\acute{a}n'u$ $> \acute{i}nt\acute{a}i$ și *intii*.

2. $\acute{a} + n$ (sau m) + cons. $> *\acute{a}$, astăzi \acute{i} : *canto* $> c\acute{i}nt$, *campus* $> c\acute{i}mp$; $a + nn + \text{voc.}$ rămîne neschimbat: *annus* $> an$. Aceasta înseamnă că, în epoca de formare a limbii române, consonantele duble din latină erau încă duble.

3. După A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 17, $\acute{a} + m + u > \acute{a}$: *adunamus* $> adun\acute{a}m$; *clamo* $> *cl'\acute{a}mu > cl'emu > k'emu > kem$; $\acute{a} + m +$ + alte vocale rămîne neschimbat: *aeramen* $> aram\acute{a}$, *squama* $> scam\acute{a}$; dar rămîne neschimbat și $\acute{a} + m + u$ din *ramus* $> ram$; aceasta a făcut pe unii cercetători să creadă — ceea ce pare mai verosimil — că și $\acute{a} + m + u$ a rămas intact și că, în terminația *-amus*, ca și în *clamo*, \acute{a} a devenit \acute{a} pe altă cale (cea analogică) (de altfel, istrotromânii au *-\acute{a}m*, iar unii români din Ardeal și din Republica S. S. Moldovenească, foști rotacizanți, au *-am*).

4. a neacc. medial și final $> \acute{a}$: *tacere* $> t\acute{a}cere$, *casa* $> cas\acute{a}$; a neacc. inițial a rămas intact, afară de cazul cînd era urmat de $n + \text{voc.}$, de $n + \text{cons.}$ sau de $m + \text{cons.}$: *amarus* $> amar$, dar *anellus* $> *\acute{a}nel > \acute{i}nel > \acute{i}nel$; *angustus* $> *\acute{a}ngust > \acute{i}ngust$. Fenomenul a neacc. $> \acute{a}$ a continuat să se producă și după aceea pînă azi, de la o vreme numai regional.

Precum se constată, a , fie accentuat, fie neaccentuat, a suferit în epoca de formare a românei un fenomen de închidere.

§2. 1. După ce a neaccentuat s-a prefăcut în \acute{a} , vocala \acute{e} s-a diftongat în $\acute{e}a$, cînd în silaba următoare era \acute{a} sau e : *vīdit* $> *v\acute{e}de > v\acute{e}ade$ (vechi românesc) $> vede$; *legem* $> l\acute{e}age > lege$, *līgat* $> *l\acute{e}g\acute{a} > l\acute{e}ag\acute{a}$; *pētra* $> *p\acute{i}etr\acute{a} > p\acute{i}e\acute{a}tr\acute{a}$, deci *p\acute{i}atr\acute{a}*¹. Fenomenul nu s-a produs cînd urma n sau $\acute{n} +$ + vocală, $n + \text{consonantă}$ sau $m + \text{consonantă}$: *bēne* $> *b\acute{i}ēne > *b\acute{i}ine$ (prin fenomen de prefacere a lui $\acute{e} + n$ în i) $> bine$; *veniat* $> *v\acute{e}n\acute{i}\acute{a} > *v\acute{i}n\acute{a} > vie$; *mente* $> m\acute{i}nte$ (nu *m\acute{e}ante*); *plena* $> \{pl\acute{i}n\acute{a}$; *serena* $> *seren\acute{a}$

¹ Foarte probabil, în cuvinte ca *piatră*, diftongarea s-a produs și cînd în silaba următoare era *-a*, articolul definit. Dar, desigur, *-a* latinesc a devenit \acute{a} , iar articolul definit feminin s-a fixat ca *-a* înainte de a se fi produs fenomenul diftongării.

> *senină*; *lingua* > **lengua* > **lëmbă* > *limbă*, *tempora* > *împlă*. Dar cînd urma *nn* + vocală, fenomenul s-a produs: *pîna* > **pëna* > **pënnă* > *păna* > *pană*. De aceea *geană* presupune un **genna* (latina clasică avea *gena*). Vechiul românesc *leamne*, azi *lemne*, ne arată că fenomenul s-a produs și înainte de *mn* provenit din *gn* (*ligna*) (desigur, numai după prefacerea lui *gn* în *mn* s-a produs diftongarea lui *é* în condițiile arătate). Deci diftongarea s-a produs dacă urmau două nazale. Cînd urma *n*, diftongarea nu s-a produs: *îie* (< *téneat*), *vie* (< *vëniat*).

Fenomenul diftongării lui *é* în condițiile arătate se reduce în fond la o tendință de deschidere a vocalei. Faptul că deschiderea nu se produce cînd urmează nazale este de pus în legătură cu faptul că tocmai *a* urmat de nazale se închide. Iar faptul că *m* + vocală și *nn* + vocală nu împiedică diftongarea, este de pus în legătură cu faptul că nici *á* urmat de *m* + vocală sau *nn* nu se închide. Așadar, în condițiile în care nu se închide *á*, se diftonghează *é*, cînd în silaba următoare avem *ă* sau *e*. Și invers: în condițiile în care se închide *á*, nu se diftonghează *é*, cînd în silaba următoare avem *ă* sau *e*. Desigur, fenomenul a avut loc spre sfîrșitul epocii de formare a limbii române.

2. *e* inițial neaccentuat > *a*: **eccellu* > *acel*, **eccestu* > *acest*. *ersudo* > **essudo* > *asud*. Și *ae* inițial a devenit *a*: *aeramen* > *aramă*. Fenomenul constă tot în unul de deschidere a vocalei, ca și precedentul, și este remarcabil faptul că el se produce în aceea condiție fonetică în care *a* neaccentuat nu devine *ă*, adică în poziție inițială (deci exact ca la diftongarea lui *e*, cînd în silaba următoare avem *ă*, *e*). Fenomenul se întîlnește și într-un cuvînt de origine slavă: *jeremiinū dîni* „ziua lui Ieremia“ (la 1 mai se sărbătorește Sf. Ieremia) > *arminden*, unde însă avem un *ie*. Totuși faptul că acest cuvînt a trebuit să pătrundă în limbă după creștinarea slavilor, deci după secolul al VIII-lea și al IX-lea, mă face să cred că avem a face cu un fenomen sporadic, petrecut mai tîrziu. În sprijinul acestei păreri stă și faptul că aici avem un *ie*, nu un *e*.

3. *e* inițial neaccentuat (provenit citeodată din *i* clasic) a devenit *ă* și apoi *î*, cînd era urmat de *n* sau *m*: *imperator* > **emperatu* > **ămperatu* > *împărat*; *inter* > *între*; *intro* > *întro* > *întro*; *impleo* > *împlu* > *umplu* etc. Nu putem spune dacă *e*-a devenit întîi *a* și apoi acesta, fiind urmat de *n*, a devenit *ă*.

4. *ó* s-a diftongat în *oa* cînd în silaba următoare era *ă* sau *e*: *rola* > *roată*, *porta* > *poartă*, *flore* > *floare*, *sole* > *soare*. Foarte probabil în cuvinte ca *poartă*, fenomenul s-a produs și cînd urma *-a*. Vezi cele spuse mai sus, la nr. 1, despre diftongarea lui *é*. Fenomenul este paralel cu cel al diftongării lui *é* în *ea*, în aceleași condiții. El nu s-a produs dacă *ó* era urmat de *n* + vocală, de *n* + vocală sau de *n* sau *m* + consonantă: *bona* > *bună*, *carbone* > *cărbune*, *corona* > *cunună*¹, *colonea* > **goloñja* > *goluje*, *monte* > *munte*, *ponte* > *punte* (*ó* + *n* sau *m* + consonantă s-a schimbat mai tîrziu în *ú*). Urmat de *m* + vocală sau de *m* + *n* + vocală, *ó* s-a diftongat: *poma* > *poamă*, **domnă* > *doamnă*.

¹ Coroand e un neologism. El a suferit diftongarea prin analogie cu cuvintele străvechi sau pentru că unli scriitori l-au impus această modificare fonetică.

5. *e* neaccentuat provenit din lat. *ē* sau *ī*, înainte de accent, devine *i* în macedoromână și meglenoromână: *plicare* > **plecare* > macedor. *plicare*; **legare* > megl. *ligari*; rar, și în dacoromână (dial. *ișim* < *ieșim*); după accent, rămâne neschimbat: *creditis* > **crédeși* > v. rom. *credeși* (> *credeși*).

6. *i* neaccentuat înainte de accent sau după accent devine *e*: *civitate* > **citare* (cf. it. *città*, fr. *cité*) > *cetate*; *radicina* > **rădecină* > *rădăcină*; *titione* > *tăciune*; *sonitus* > *sunet*. Fenomen sporadic.

7. *o* neaccentuat a devenit în unele cuvinte *u* pe tot teritoriul românesc: **collégo* > *culeg*; *cogitare* > *cugetare*, *dolere* > *durere*, *dolore* > *duroare*, **rossione* > **rușiune* > *rușine*, *orare* > *a ura*, *rogare* > *a ruga*, *sorores* > *surori* etc. Totuși, în dialectul moldovenesc și, pentru unele cuvinte, și în celelalte dialecte, *o* neaccentuat rămâne neschimbat: *Romanus* > *român*, *dormire* > *a dormi*, **Florilia* > *Florii* (*Flurii* în Transilvania, Maramureș, Crișana, Banat și Oltenia; vezi Pr. Niculae M. Popescu, *Floriile și Savalia*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 63, 1945, nr. 7—8, p. 373—375).

8. *o* neaccentuat devine câteodată *ă*, *î*: *fontana* > **fântână* > *fântină*.

§ 3. *i* în silabă neaccentuată finală, precedat de *b*, *f*, *v* începători de silabă (deci după silabă deschisă), în cuvinte paroxitone (= cuvinte cu accentul pe penultima) (în aceste împrejurări, *b* intervocalic nu s-a prefăcut în *v*, în latina populară; cf. it. *abbia*), trece în silaba accentuată și formează diftong cu vocala de acolo: *habeat* > **abia* > *aibă*; *rubeus* > **robju* > *roibu*; *scabies* > **scabia* > *scaibă* > *zgaibă*; *cavea* > **cavja* > **cabja* > *caibă*, istror. *căibă* „colivie“ (în istroromână, *ă* devine *â*). Acest ultim cuvânt arată că *v* intervocalic din latina clasică, a devenit, în împrejurările arătate, *b*. *Plouae* (< lat. *pluvia*) face excepție (ar fi trebuit să avem **plôaibă*). Probabil, acest substantiv și-a modelat forma sa fonetică după *plouare*, să *plouă*, să *plouăie*, unde *v* intervocalic a dispărut în mod normal. Fenomenul se petrece și când, în locul lui *b*, avem labiala *m*: *diffamia* > *defaimă* (cf. Rosetti, *Ist. l. rom.*, I, p. 165, ediția 1968, p. 189).

§ 4. a. 1. *l + i + vocală* a devenit *l'*, care mai târziu a dispărut în unele dialecte române: *aliubi* > **aliuve* > **al'ure* (cu un *r* greu de explicat) > *ajurea*; *batalia* > **batalja* > **batal'a* > *bătăje*; *familia* > **famelja* > **famel'a* > **fămegal'e* > *fămējaie* > *femeje*; *filius* > **filju* > *fil'u* > *fiju* > *fiu*.

2. *n + i + vocală* a devenit *n'*, care mai târziu a dispărut în unele dialecte române: **antaneus* (un derivat prin *-aneus* de la *ante*) > **antânju* > **antân'u* > *întâjju*; *calcaneus* > **calcanju* > **calcan'u* > *călcăjju*; *cuneus* > **cunju* > *cun'u* > *cuiju*; *vinea* > **vinja* > **vinjă* > **vin'ă* > *vin'e* > *vie*. Ambele fenomene sînt considerate de unii ca latinești populare, pentru că și limbile romanice din Apus presupun la origine tot o fază muiată. Faptul este admis de A. Burger, *Phonétique et diachronie, à propos de la palatalisation des consonnes*, în *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 13, 1955, p. 19—33, și de E. Petrovici, *Studii și cercetări lingvistice*, VII, nr. 3—4, p. 163—169, articolul *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*.

b. 1. *ll* precedat de *é*, *i*, *ú* și urmat de *-ă* (românesc primitiv) > *u*: *stella* > *stăyă*, *ella* > **eağă* > *ea*; *pilla* > *piğă*; *medulla* > **meduğă* > *măduvă* (prin prefacerea sporadică a lui *u* în *v*).

2. *l* inițial + *l* > *l'*, care apoi dispare: *linum* > *l'in* > *in*; *ll* + *l* > *l'*, care apoi a dispărut: *gallina* > *găl'ină* > *găină*; *ll* + *i* + vocală după accent > *l'* + vocală, iar *l'* > *i*: *allium* > **allju* > *al'u* > *ajū*; *malleus* > **mallju* > *mal'u* > *maju*; *ll* + *-i* (*i* final neaccentuat) > *l'*, iar *l'i* > *i*: *caballi* > **calli* > *cal'i* > *caj*; *l* + *je* (provenit din *ĕ* clasic) > *l'e* (*l'e* a devenit mai târziu *je* în dacor.; deci *l'* urmat de *e* s-a transformat în *i*): *levo* > **ljevo* > **ljeu* > *jeu*¹.

3. *n* + *i* (*i* final neaccentuat) > *n*: *exponis* > **aspoñi* > **spoñi* > *spuñi* > *spui*; la fel, *nn* + *-i*: *anni* > *añi* > *ai* (dialectal și v. rom.; în limba literară de azi, *ani*). Probabil că și *n* + *i* s-a muiat, dar lipsesc exemple (într-un cuvânt ca *venire*, *n* se poate considera ca reintrodus prin analogie cu *vine*). Numai **făñină*, presupus de *făină*, prezintă cazul, și ar adevăra formula de schimbare de mai sus.

§5. 1. *l* intervocalic (chiar cel urmat de *i* accentuat) > *r*: *boletus* > **burel* > *burete*; *qualis* > *care*; *dolus* (pentru lat. clas. *dolor*) > *dor*; *melum* (pentru lat. clas. *malum*) > *meru* > *măr*; *salire* > *sărire*. Este așa-numitul rotacism al lui *l* intervocalic.

2. *l* intervocalic > *n*, sporadic: *assimilo* > **assémelu* > *aseamăn*; *assimilis* > **assémele* > *asemenea* (*aseamenea*); *fuligine* > *funigină*.

3. *n* intervocalic > *nr*; și, poate tot atunci sau mai târziu, dar nu pretutindeni, *nr* > *r*, în dialectul crișan-maramureșan și în istroromân (este așa-numitul rotacism): *luna* > *lunră* > *lură*². Fenomenul se întâlnește însă azi numai la istroromâni, iar, în câteva cuvinte, și în Țara Moșilor și Țara Ugocei (județul Sătmar). În secolul al XV-lea și chiar în al XVI-lea el se găsea însă și în unele puncte din Ardeal și în Maramureșul de nord. O dovedesc textele rotacizante, traduse în secolul al XV-lea în Maramureșul de nord, și o serie de acte din secolul al XVI-lea, din nordul teritoriului dacoromân, chiar de pe Mureș. Formele cu rotacism, din aceste regiuni, au fost înlocuite cu forme care aveau *n*, sub influența graiurilor nerotacizante de la sud, după secolul al XV-lea.

Nu putem admite teoria lui A. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, București, 1908, admisă și de G. Pascu, *Istoria literaturii și limbii române din secolul XVI*, București, 1921, p. 10 (și *Archivum Romanicum*, VI, p. 216—217; cf. și *Archivum Romanicum*, X, p. 459—461), conform căreia orice vocală urmată de *n*, acesta fiind urmat la rîndu-i de vocală, s-a nazalizat, iar *n* a devenit *nr*, adică *nr*, prin disimilație față de vocala nazală anterioară. În epoca de formare a românei, n-a existat un proces de nazalizare a vocalelor urmate de *n*, în secvențele: vocală + *n* + vocală. Numai în cuvinte ca *granum*, *frenum*, **brenu(m)*, în care vocala de dinaintea lui *n* era precedată de secvența consonantă + *r*, am avut o nazalizare și apoi dispariția lui *n* intervocalic; dar acest fenomen s-a petrecut mai târziu. Cazuri

¹ Substantivul rom. *leu* provine din *lĕo*, care a dat **l'eu* și deci se confunda cu forma verbală: *l'eu* „iau“ (< *levo*), *l'ei* „ia“ (< *levis*). S-a recurs atunci la forma de astăzi, cu *l*, ca să se evite omofonia. Forma cu *l* era impusă și de pronunția greacă, pe care românii o auzeau din cînd în cînd. Cred că rom. *leu* stă la baza cuvîntului v. sl. *ljevŭ*, căci gr. *λέων* „leu“ ar fi căpătat în slava veche alt aspect fonetic.

² Nu s-a rotacizat *n* + *i* + vocală (*vinca* > **vinia* > *vie* etc.), ceea ce dovedește că, în momentul rotacizării, un asemenea *n* era deja muiat.

ca *ȳc*, din Oaş, nu dovedesc că *n̄*, în momentul dispariţiei sale, a nazalizat vocala anterioară la toţi daco-românii. Nu putem admite nici că *n* (*⋈*) (din grupul *⋈⋈*) din textele secolului al XVI-lea reprezenta nazalitatea vocalei precedente. Semnul reprezenta de obicei un *n* pronunţat cu oarecare deschidere, așa cum se pronunță *n* înainte de *r* și astăzi (vezi *Ivănescu*, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 251—255). Nu mi se pare justă nici concepția lui *Rosetti*, din articolul *Noi contribuțiuni la studiul rotacismului lui -n-*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 309—319, și articolul *Remarques sur l'altération des consonnes dentales intervocaliques*, în *Archiv für vergleichende Phonetik*, V, 1941, p. 1—8, în care se consideră ca o fază primară și indispensabilă pentru rotacizare apariția unui *n* apical. Rotacismul lui *n* intervocalic se explică printr-o tendință de adaptare a lui *n* la vocalele înconjurătoare, sau, mai exact, prin imposibilitatea de a articula un *n* intervocalic și prin tendința de a articula în locul său un *r* intervocalic, tendință caracteristică unor populații. Dar, în acest proces de transformare a lui *n* intervocalic în *r*, unele graiuri au pierdut total nazalitatea; pe când altele au păstrat, ca și cele din Oaş, la dispariția lui *n̄*, nazalitatea acestuia, trecînd-o, cum era firesc, asupra vocalei anterioare. Am avut, probabil, și un al treilea proces, de transformare în *r* nazal a lui *n* intervocalic, dat fiind că acest *r* nazal se găsește astăzi în localitatea Scărișoara din Țara Moșilor (vezi *E. Petrovici*, *Dacor.*, VIII, p. 153—154, și *Anuarul arhivei de folclor*, V, p. 133—134). Dăm, așadar, dreptate lui *Puşcariu* (*Études de linguistique roumaine*, 1937, p. 90—91), care, fără să spună clar acestea, a înțeles că cele două grafii, *nr* și *r*, din textele secolului al XVI-lea, reprezintă pronunții dialectale. Ni se pare deci greșită afirmația lui *G. Pascu*, *Istoria literaturii și limbii române din secolul XVI*, București, 1921, p. 45 (vezi și rezumatul din *Archivum Romanicum*, VI, p. 216—217) și *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 459—461, că grafiile *nr* și *r* reprezintă două faze succesive ale procesului în discuție: una constituită de vocală nazală + *r* + vocală și alta constituită de vocală + *r* + vocală, și că se explică prin alternarea uzului copistului cu uzul modelului. *Pascu* și-a permis (*op. cit.*, p. 44) chiar să cronologizeze trecerea de la faza cu vocală nazală + *r* + vocală orală la faza cu vocală orală + *r* + vocală orală pe la 1450, când apar în texte primele exemple cu *r* (*Fîntreali*, *Geamăru*), adică tocmai atunci când începeau, după el, a fi copiate textele rotacizante. Și ni se pare greșită și afirmația lui *Rosetti* (*Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 47), conform căreia diversele grafii din secolul al XVI-lea, *nr*, *r*, chiar *n*, notează același sunet unic, *r* nazal. Este evident că numai *nr* putea reda pe *r* nazal și că prezența în același text a grafiilor *nr* și *r* trebuie explicată prin amestecul celor două sau trei pronunții dialectale (*nr*, *r* nazal și *r*) în graiul aceluiași individ vorbitor, dacă avem a face cu un text original (în cazul textelor copiate, faptul trebuie explicat fie prin amestecul celor două pronunții în textul original sau în vorbirea copistului, fie prin amestecul limbii textului original cu cea a copistului, când atît unul cît și altul se caracterizau prin cîte o normă lingvistică pură: *nr*, *r* nazal sau *r*).

Este greșită presupunerea lui *Pascu* (*op. cit.*, p. 44—47 și *Archivum Romanicum*, X, p. 459) că rotacismul lui *n* intervocalic a avut loc pe la 1350. Faptul că fenomenul nu se întîlnește în elementele de origine slavă

arată că s-a produs în epoca de formare a românei. Putem admite însă că *nr* sau *r* nazal s-a transformat în secolul al XIV-lea în *r* obișnuit, pe care-l notează textele rotacizante cu *r*. Prefacerea latinescului *n* intervocalic în *nr*, adică *nr* sau *r* nazal, nu s-a putut produce în mod independent în Crișana, în Maramureș, în Ardeal și la istringoromâni. Fenomenul dovedește că, în epoca de formare a limbii române, dacoromânii rotacizanți și istringoromânii erau vecini și că alcătuiau chiar o comunitate lingvistică (vezi mai sus, cap. II, §7).

4. *n* precedat și urmat de vocală (în special urmat de *i*, *u*), cea de a doua vocală fiind accentuată, și situat la sfârșitul silabei, a dat naștere unui alt *n* apărut după această vocală, dacă silaba următoare începea cu explozivă alonă (*p*, *t*, *c*): *canutus* > *cănul* (păstrat în macedor.) > *cănunt*; *panicum* > **panicu* > **pănicu* > *păninc* (*An. Car.*). Mai târziu, dar tot în epoca de formare a românei, primul *n* a devenit *r* (disimilație față de la doilea): *cănunt* > *cărunt*; *păninc* > *părinc*. Ambele fenomene s-au petrecut numai în dacoromână.

§6. a. *r* precedat și urmat de vocală (cea de a doua fiind accentuată), înaintea unui *n* care urmează imediat după vocala neaccentuată și e urmat tot de vocală, devine *n*: *serenus* > **serenu* > **senenu* > *seninu*; *corona* > **cononă* > **conună* > *cunună*; *farina* > *farină* > **fănină* > *făhini* (acest cuvânt arată că fenomenul s-a petrecut pe vremea când *n* + *i* se muia; în *serin*, *n* nu s-a muiat pentru că, multă vreme, în locul lui *i*, era *é*). Fenomenul s-a produs numai în dialectele muntenesc, moldovenesc și bănățean, nu s-a produs însă în macedoromână și meglenoromână. Avem motive să credem că nu s-a produs nici în dialectul crișan-maramureșean-ardelean (cel puțin de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea Ciucului) și în istringoromână: mai întâi, pe alocurea, în aceste dialecte, *n* intervocalic se transformase în *nr*; în al doilea rând, *r* însuși dacă ar fi devenit *n*, ar fi redevenit prin rotacism *nr*. Dar e mai probabil că *r* din exemplele în discuție n-a devenit în aceste dialecte *n* și apoi *nr*. În genere formele crișene-maramureșene *serin*, *farină*, *curună* au păstrat pe *r* intact de la latină pînă astăzi¹. Ele au sunat altădată, în ariile rotacizante, pe vremea când rotacismul nu dispăruse, — *seriru*, *fariră*, *curură* (sau *serinru*, *farinră*, *curunră*). Deci formele actuale din dialectul crișan-maramureșean se explică prin niște forme nerotacizante, dar cu *r* latinesc păstrat, întocmai cum e cazul cu formele macedoromâne și meglenoromâne (vezi lucrarea mea *Probl. cap.*, p. 84). Sintem obligați să admitem în Crișana și în Ardealul propriu-zis (la est de Crișana și la sud de Maramureș) un dialect românesc nerotacizant, dar cu *r* latinesc păstrat intact în cuvinte ca *serin* (vezi IV, cap. II, §15).

b.1. *rr* și *r* inițial și medial, acesta din urmă, urmat de consonantă, devine *r̄* (*r* intens) în unele regiuni ale dialectului crișan-maramureșean (anume în Oaș și în Maramureș). Vom da exemple din textele secolului al XVI-lea, în care acest *r̄* este notat prin *Ϟ*, cu excepția *Ps.H.*, în care este notat *pp*.

1) din *r* inițial: *r̄ădăciră*, *r̄ămășiță*, *r̄ană*, *r̄ide* etc.; 2) din *r* medial urmat

¹ Lat. *venenum* sună, în graiul crișan-maramureșean, *verin*. În acest cuvânt, foarte probabil, primul *n* a devenit *r* prin rotacism. S-ar putea însă admite o formă latinească populară **velenu*, care ar sta și la baza it. *veleno*, și atunci cuvîntul ar intra în seria lui *serin*, căci *l* intervocalic a devenit în românește *r*.

de consonantă : *aŕcu*, *aŕde*, *aŕgintu*, *gaŕdu*, *Ioŕdanu*, *năpŕfcă* etc. ; 3) din *rr* latinesc : *căŕare*, *a cuŕe* „a curge”, *cuŕundu* (< *correndo*), *ŕiŕu*, *ŕeăŕă*, *ŕeŕiră*, *a uŕi* etc. ; 4) din *r* intervocalic (nu întotdeauna) : *amaŕu*, *a amăŕi*, *daŕ(u)*, *a dăŕui*, *hotaŕu*, *izvoŕ*, *păhaŕ*, *pŕă*, *a pŕi*, *a păŕăsi*, *săboŕ(u)*, *vihoŕ*, *voŕoavă* etc. Deși acest fenomen se găsește și în elemente slave, el poate fi considerat ca petrecut în epoca de formare a limbii (unele fenomene fonetice se produc nu numai într-un moment, ci într-o epocă mai lungă).

2. *r* urmat de *á* s-a muiat într-un singur cuvânt : *rápide* > **rápide*. După aceea, grupul *ra-* a devenit *ŕe-* : **ŕeapede* > *repede*.

§7. a.1 : *cl* > *cl'* : *clamo* > **clămu* > *cl'ămu* > *chem* ; 1 : *gl'* > *gl'* : *glacies* > **glak'ia* > **gl'aŕa* > **gl'aŕă* > *ghiaŕă*.

b.1. *ct* > *pt* : *octo* > *opt* ; *lacte* > *lapte* ; *cs* > *ps* : *coxa* > *coapsă* ; *gn* > *mn* : *lignum* > **legnu* > *lemnu* ; *signum* > **segnu* > *semnu*. Toate aceste trei fenomene sînt înrudite (paralele) : exploziva velară (*c*, *g*) urmată de o consonantă dentală (*t* și *n*) devine ocluzivă labială (*p*, *m*).

2. Se admite că *nt* > *mt*, sporadic : *sentio* > *simt*. De fapt, în acest cuvânt, *nŕ* (din latina populară) > *mŕ* (căci cea mai veche formă românească a avut *ŕ*). În macedoromână, întîlnim însă fenomenul *nt* > *mt* : *ventus* > *vimtu*. Probabil că, în dacoromână, *simt*, provenit din vechiul *simŕ*, s-ar fi transformat în *sint* ; dar fenomenul nu s-a produs, pentru că, în acest caz, s-ar fi ajuns, în unele dialecte, la omofonie cu *sint* (*eu*, *ei*) (cf. mold. *simt*).

3. *nct* > *npt* > *mpt* > *mt* > *nt* : *sanctus* > **sămpu* > **sămtu* > **simtu* > *sint* (în *Sintilie*, *Sintămărie*, chiar *Simpietru*, unde *-t-* a dispărut). Numai fazele mai vechi : *mpt* și *mt* au existat în epoca de formare a limbii române. La plural, *nŕ* > *mŕ*.

4. *nes* > *mps* > *ms* > *ns* : *adjunxit* > *agiunse*, macedor. *agiumse*. Numai faza *mps* a aparținut epocii de formare a românei.

c.1. S-a vorbit pînă acum de schimbările *pt* > *mpt* > *mt* > *nt* : *nuptiae* > *nuntă*, macedor. *numtă*. De fapt, întrucît în latina populară *t* + *i* + vocală neaccentuată finală devine *ŕ*, schimbările trebuie formulate altfel : *pŕ* > *mŕ* > *mŕ* > *nŕ*. Din *nuptiae* s-a ajuns la **nunŕe*, apoi la *nunŕi*, ca plural, și numai după aceea, s-a creat un singular *nuntă* (prin analogie cu *dată*, *dăŕi*). Nu e nevoie deci să se presupună un latinesc **nunta* la baza cuvîntului românesc *nuntă*, cum fac unii.

2. *ps* > *mps* > *ms* > *ns* : **epsu* > **insu* > *ins* sau *insu(mi)*, *insu(ŕi)* etc. ; *ipsa* > *insă*. Fenomenele sînt asemănătoare cu cele discutate imediat mai sus, adică au pornit din aceeași tendință. După alții, exista deja în latina populară un **insu*, provenit din **epsu* (cf. it. *esso*).

§8. *n* precedat de vocală în silabă neaccentuată inițială, dar la sfîrșit de silabă (deci înainte de consonantă) a dispărut în unele cuvinte, după ce a nazalizat vocala precedentă (cu vremea și nazalitatea aceasta a dispărut, vocala rămînînd pură) : *contra* > **cōtră* > **cotră* > *cătră* ; *contremulo* > **cōtreamur* > **cotreamur* > *cutremur* ; *conventus* > **cōventu* > **coventu* > **covăntu* > *cuvînt*. Fenomenul similar, care a avut loc în *quantus* > **căntu* > **cîntu* > *cîtu* > *cît* și *nescio quantum* > *nescăntu* > *nescîntu* > **nescîtu* > *neșchit* > „puțin“ (v. rom.), —vocala de dinaintea lui *n* este în aceste cazuri, accentuată —s-a petrecut după prefacerea lui *án* în *în*, deci mai tîrziu, dar numai în dacoromână. În macedoromână avem și *căt* „cît“, pe lingă *cît*.

Dar tocmai în aceste cazuri fenomenul nu s-a produs cîteodată în macedo-română: *eccu + tantu > ahtintu*; *nescio quantum > nescintu*.

§9. 1. *v* intervocalic latinesc popular cade: *bibo > *bevo > beu*; *bubalus > *búvalu > búăru > bôur*; *caballus > *cavallu > *caallu > cal*; *scribo, -ere > *scrivo, -ere > scriu, -ere*; *sebum > *sevu > *seu > sâu*; *tribulo > *trior > *trîor > trier (tréjer, în limba literară)*; *lavo > lau*; *levo > *lîeu > l'eu > ieu*; *rivus > riu > rîu*. Dar *v* intervocalic latinesc popular s-a păstrat în *avere, avem, aveți, aveam, avui, avusem, avut* etc. (< *habere* etc.), probabil pentru a înlătura hiatul, care, în acest cuvînt, nu putea fi înlăturat prin contracție. În alte cîteva cuvinte, în care *v* intervocalic este urmat de *-a* sau *-e* latinesc popular, anume în cuvinte bisilabice paroxitone, el devine *u* (*-e* precedat de *u* se va preface mai tîrziu în *-ă*): *nova > nouă*; *ova > ouă*; *nivis > *néye > *nəaye > nəăyă*; *novem > *nóye > *nəaye > nouă*; *nobis > *noye > *noaye > nouă*; *vobis > *voye > *vəaye > vouă*; *juvenis > *jűylene > *jűyăne > macedor. ģone > dacor. ģune, june*; *grevis > *greŷă (apoi greŷ, pentru a se crea un masculin deosebit de feminin, care suna tot *greŷă)*; *levare > *leŷare > *lăŷare > *loŷare > luare*. Și în aceste cazuri, *v* s-a păstrat ca *u* în vederea înlăturării hiatului. Dar se mai poate presupune că, în aceste cuvinte, s-a păstrat pronunția latinească mai veche. Despre *pluvia* și *cavea* am vorbit mai sus (§3).

2. *bl* intervocalic > *ul*, apoi mai tîrziu *ul*: *stabulum > *stablul > *staylul > staul*; *br* intervocalic > *ur*, apoi mai tîrziu *ur*: *faber, fabrum > *fabru > *faŷru > faur*; *mn* intervocalic (dar precedat numai de *a*) > *un*, mai tîrziu *un*: *damna* (pluralul de la *damnum*) > **daynă* > *daune*; *scamnum > scaŷnu > scaun* (dar *domn, somn* etc.). Toate aceste fenomene sînt paralele, adică pleacă din aceeași tendință (vezi G I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 155). Fenomenul din urmă nu se petrece în macedo-română (*scamnu*), Banat, Hațeg și nord-vestul Olteniei (*scamn*). Probabil că fenomenul nu s-a petrecut nici în meglenoromână, istroromână și unele dialecte crișene, care au *scand* sau forme ce derivă din aceasta.

§10. a.1. *c + e, i* accentuați și neaccentuați (*e* provenit din *ĕ, ĭ, ě, ĩ*) a devenit *č*: *cera > ceară, decem > zece*; *cĭpus > *cep, vicinus > vecin, cinque*" (= *kinkŷe* și *kinkŷe*) (< *quinque*) > **k'inke* > *činče* > *cinci*; **kelum* (< *caelum*) > *cer*.

a.2. *g + e, i* accentuați și neaccentuați (*e* provenit din *ĕ, ĭ, ě, ĩ*) a devenit *ğ*: *gelu > ger*; *angelus > inger, fugire > fugire, gena > *genna > geană* etc.

b.1. *t + i + é > ț*: *tĕrra > *tĕrra > *tĭĕrră > *țerră > *țĕrră > țeară*;

b.2. *d + i + é > đ*: *dĕcem > đĕk'e > đĭĕk'e > *đeče > đeače > zece*.

c.1. *t + i' sau -i > ț*: *cotitus* (de la lat. *cos*, gen. *cotis* „cute”) > **colitu* > **cofitu* > *cuțit*; **curăfire* (de la *curatus*) > *curăfire*; *barbati > bărbați*; *dentes > *denti > *denți > dinți*; c.2. *d + i' sau -i > đ*: *audimus, auditis, audire > audeim, audeți, aude*; *dies > đi*; *cadis > *cadi > cađi*; *rotundi > rotunđi*. În unele regiuni, *đ* a devenit pe atunci *z* (vezi aici, mai jos, 5).

3. *s + i + é > ș*: *sĕdeo > -sĕdiu > *sĭĕđiu > sĭĕđu > șeđu > șed*.

4. *s + i' sau -i > ș*: *sĭc > si > ši*; *desĭdero > v. rom. deșider*; *ursi > urși*.

5. *z (nu đ) + i' sau -i > ž*: *rotunzire* (deci cu *z*, din mai vechiul *đ*) > *rotunžire*; **mănz* (pl. de la **mănz*, cu *z*, din mai vechiul *đ*) (cuvîntul este

trac sau ilir, vezi *Philippide*, *Orig. rom.*, II, p. 621 și 723) > *mânzi > mînzi. În *auzim*, *cazi* etc., fenomenul nu s-a putut produce, pentru că *đ* nu se redusese la *z*. Este însă curios de ce, în aceste cuvinte, africata *đ* s-a redus la spiranta *z* chiar în epoca de formație a românei și chiar în dialecte ca cel moldovenesc, care au păstrat africata *đ* pînă astăzi. Pare mai firesc să se admită că *z* se găsea în cuvinte de origine autohtonă pierdute astăzi, și că fenomenul s-a produs întîi în astfel de cuvinte, de unde s-a transmis pe cale analogică și la formarea unor verbe noi, ca *rotunjire*, precum și la formarea unor plurale ca *mînji*, atunci cînd *đ* din *mînđu* s-a redus la *z* în graiurile muntene. Exemple de *z + i + é* lipsesc.

6. *ɭ + i + vocală accentuată* > *č*: *căruță + -iôr* > **cărușior* > *căručor*; *credință + -iôs* > **credinșios* > *credinčos*; *đ + i + vocală accentuată* > *ğ*: *rotunđi + -iôr* > **rotunđior* > *rotunğor*; *flămînđi + -iôs* > **flămînđios* > *flămînğos*; *gâlbeađă* (forma mai veche a lui *gâlbađă*) + *-iôs* > **gâlbeđios* > **gâlbeğos* > *gâlbiğos*. Foarte probabil însă că, în română, n-a existat un sufix *-iôs*, ci numai *-ôs* — deși în latină exista sufixul *-iosus*: *laboriosus* —, așa că toate derivatele în *-os* ar fi înlocuit pe *ɭ* și *đ* prin *č*, respectiv *ğ*, prin analogie cu derivatele în *-iôr* sau pe baza unor derivate în *-os*, moștenite din latinește. (În epoca de formare a românei, toate sufixele în discuție aveau un *-u*.)

7. *sc + e, i* (de fapt *sk' + e, i*) > *șt*: *crescere* > *creștere*; *scio* > *știu*. Latinescul popular (și clasic) *st + i* (de fapt *sk' + i*) + vocală finală neaccentuată prezintă două tratamente: 1. *st + i + a, é* > *șt*: *extergeo* > **estergo* > **estiérgu* > **aștergu* > *șterg*. Odată cu prefacerea lui *st* în *șt*, s-a realizat și dispariția lui *i*. 2. *st + i + ó, ú* din latina populară (și clasică) s-au transformat chiar în latina populară în *ss + i + ó, ú*, și apoi în *s + i + ó, ú*, care, conform celor spuse mai sus, la 3, a devenit *ș*: *osteolum* > **ossiolu* > **osiolu* > **osiolu* > *ușor* (substantiv), *passione* > **passione* > **pașione* > *pășune*. La fel *st + i + vocală neaccentuată* în silabă finală: *ostia* > **ustia* > **ussia* > **usja* > *ușă*. Că latina populară avea în aceste ultime cazuri *s*, nu *st*, o dovedesc fr. *paisson*, it. *uscio*, fr. *huïs*. 3. *st + i* sau *-i* (final neaccentuat) > *șt*: *castigo* > *ciștig*.

8. Nu putem spune dacă, după *ș*, vocala *ă*, provenită din *a* neaccentuat, suna *ă* sau dacă nu cumva se prefăcuse în *e*: *ușe*, *fașe*. Această din urmă pronunție s-a impus, dacă *ș* se va fi pronunțat atunci muiat. Același fenomen s-a petrecut, probabil și după *ɭ* și, în general, după sunete muiate ca *ń, l'*: **viňe*, **pal'e*, **aŃiŃe* (< *area* < **ariŃa*).

9. *sc* a devenit *șk*, *zg* a devenit *žg*, iar *st* > *șt*, chiar dacă între aceste grupuri fonetice și vocala următoare era *l* sau *r* (de altfel, în aceste condiții, *l* s-a muiat). Astfel: *scl* > *șkl'*: *musculus* > **musclu* > *mușcl'u* > *mușchiu*; *discludo* > **diskl'udu* > *deșchid* (forma *deschid* a rezultat prin analogie cu *desfac* etc.); *zgl* > *žgl'*: **disglațare* > **dežglațare* > *dežghețare* (în latina clasică, exista *glaciare*; româna, în epoca de formație, și-a creat acest derivat, alături de **inglațare*). Forma *dežghețare* s-a creat prin analogie cu *dezbinare* etc. *Albatri* > *albaștri*; *nostri* > *noștri*. Dar prefacerea lui *stri* în *ștri* n-a avut loc în *striga* > *strigă*, iar, final, nici în *albatri*, în dialectul ardelean propriu-zis (de exemplu în Năsăud), precum și în unele regiuni din Moldova centrală, unde avem emigranți din Ardeal.

10. *c* > *g* sau *č* > *ğ* sporadic, în *fracidus* > *fraged*.

§11. Prin producerea celor 50—60 de schimbări fonetice înregistrate mai sus, s-a ajuns, spre sfârșitul epocii de formare a românei, la următorul sistem fonetic :

Vocale :

	a	
e	ă	o
i		u

Semivocale : *ɛ* și *i*, *ɔ* și *u*, cu care se formau diftongii :

<i>ea</i>	<i>oa</i>	
<i>ia</i>	<i>ua</i>	<i>uă</i>
<i>ie</i>	<i>io</i>	
	<i>iu</i>	

Consonante : *l, l', n, n', r, r'* (acesta numai în unele graiuri rotacizante) ;

<i>f</i>	<i>v</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>ș</i>	<i>ž</i>
<i>p</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>c</i>	<i>g</i>
<i>ț</i>	<i>đ</i>	<i>č</i>	<i>ğ</i>		

Apăreau și consonantele duble : *nn, ll, rr*, poate și altele. Nu existau : *i, k* și *g* și, poate, nici *h* — acesta apărea, poate, numai în elemente tracodacice. Cu atât mai mult nu existau *χ, γ, ș, ž*. Vocalele *a* accentuat și *ă* neaccentuat nu apăreau în epoca de formare a românei în poziții complementare. Înainte de *n* + vocală și *n* sau *m* + consonantă, poate și înainte de *m* + vocală, nu apărea *á*, care devenise, în aceste condiții, *ă*; deci exista un *ă* și în poziție accentuată. Faptul că acest *ă* apărea mai ales în pozițiile în care nu apărea *á* nu ne dă dreptul să pretindem că el era numai varianta fonemului *a*, căci *ă* are un timbru deosebit de *a*, foarte perceptibil. Avem a face cu două foneme accentuate, care apar în poziție complementară. Pe de altă parte, tot în epoca de formare a românei (vezi mai jos, cap. IV, §9), s-a ajuns la utilizarea lui *a* în poziție finală neaccentuată.

Nu existau alte variante ale sunetelor, ale fonemelor, decât *n* și *m*, care apăreau ca și astăzi, numai înainte de spirante și înainte de lichide.

Nu pot crede, ca Andrei A v r a m, că, în limba română cea mai veche, au existat *n* și *m*, în cazurile ca *însă, împărat*¹. Au putut să existe numai *ân, âm, ăņ, ăņ*. De asemenea, nu pot admite, tot¹ ca Andrei A v r a m, *SCL*, VII, 1956, nr. 4, p. 198—199 (în cadrul articolului *Contribuții la studiul fonologiei limbii române*, p. 193—205), că *i* avea, în cea mai veche fază a românei, un caracter fricativ. V a s i l i u, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 44, nu admite că, în româna primitivă (și în faza de formare a românei), *i, ɛ, u* și *o* constituiau foneme (bineînțeles semivocalice), ci le consideră numai variante ale fenomenelor *i, e, u, o*. Discuția, impusă de fonologia contemporană, dacă semivocalele sînt foneme independente sau variante ale acestora,

¹ Vezi articolul său, *Interpretarea fonologică a lui l inițial în limba română*, în *Fonetică și dialektologie*, IV, 1962, p. 7—23, în care afirmă că, în limba română, *l* în poziție inițială, înainte de *n* și *m*, nu are funcție distinctivă, că nu este decît un apendice al lui *n* sau *m*, că în română avem decît un arhifonem *N*, care se realizează în inițială ca *in, im, n, m*. De aici pare a rezulta, după Avram, că și în româna cea mai veche exista un asemenea fonem, care se realiza, în inițială, ca *ân, âm, n, m*. Din presupunerea lui Avram rămîne idee a că, la început, *ân, âm* nu se opuneau în română unor *en, em*, care au devenit în toate împrejurările *ân, âm*. Faptul e arătat de *angustus > *angustu > ingustu*.

este oțioasă. Evident, ele sînt variante ale vocalelor fonice *i, e, u, o*; dar ele au o funcție distinctivă și deci trebuie considerate ca unități aparte.

În epoca de formare a românei se mărește numărul cuvintelor care au accentul pe ultima silabă: **cântă* (indicativ imperfect sing. și pl.), poate și *cântăi* (indicativ imperfect, persoana a II-a sing., și perfect simplu, persoana I-a sing.) etc. În ce privește schimbarea accentului în perfectele indicativului, Vasilu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, p. 23, înclină a crede că ea nu este de dată latinească populară („romanică”, după expresia sa). Dar formele *cantăt*, *audît* etc. existau în latina populară. Probabil, tot în epoca de formare a românei s-au născut și formele *stea*, *vișea*, cum admite și Vasilu (*op. cit.*, p. 35).

Așadar, în epoca de formare a românei existau în română aproape toate sunetele care caracterizează limba română cultă de azi, unele moștenite din latina populară, altele create de ea. Faptul că româna nu avea atunci *i*, nu trebuie să pară curios. Tot așa stau lucrurile cu albaneza de azi, cu bulgara de azi, cu unele dialecte sîrbe și cu atîtea limbi din alte părți ale globului. Sunetele existente în epoca de formare a românei ne dau o imagine despre sunetele care au existat în limba tracodacă. Se poate presupune deci că, în limba tracodacă, existau: *ǎ* (dar nu *i*), *š*, *ž*, *ł*, *đ*, *č*, *ǰ*, ca să nu mai vorbim de sunetele moștenite de română din latina populară. Existau, probabil, și consonantele duble *nn*, *ll*, *rr*, eventual și alte consonante duble. Consonanta *rr* (*r* intens) există, dealtfel, și azi în limba albaneză și nu e de mirare că ea se găsește și azi tocmai la unii din dacoromânii al căror grai are multe asemănări cu graiurile române din sudul Dunării; de unde deducem că acești dacoromâni erau în contact cu strămoșii albanezilor sau se găseau în apropierea lor. Avem a face, probabil, cu o pătrundere a bazei de articulație albaneze în cea română, pătrundere care se explică, probabil, prin românizarea unor albanezi. Dar se poate admite și altceva: particularitatea articulatorică în discuție este o moștenire iliră la albanezi și tracodacă la români: în regiunea de contact a celor două popoare, populația tracodacă și cea iliră s-au amestecat, devenind asemănătoare din punct de vedere somatic, și deci și articulatoriu. Românii de care e vorba sînt cei rotacizanți.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§1. Precum se constată din expunerea făcută mai sus, schimbările fonetice petrecute în epoca de formație a limbii române (între secolele al V-lea și al VII-lea sau al VIII-lea) sînt foarte numeroase. Schimbările de ordin morfotic și sintactic din aceeași epocă nu sînt mai puțin numeroase; căci pe de o parte, schimbarea fonetică a limbii era prea mare, ca să nu aibă și urmări de ordin morfotic și sintactic, — schema general-umană a gîndirii, care se găsește la orice popor, cerea noi mijloace de expresie, acolo unde distincțiile mai vechi fuseseră anulate prin schimbări fonetice —, iar pe de alta, psihologia specifică a tracodacilor romanizați impunea unele particularități sintactice, eventual și morfotice. Nu putem spune întotdeauna cu certitudine ce schimbări morfotice și sintactice s-au produs în această epocă. Fapt este însă că acum limba a folosit în scopuri morfotice alternanțe fonetice realizate prin schimbările fonetice.

§ 2. Clasele de declinare a substantivelor din latina populară au rămas aproape neatînse. S-au produs însă schimbări în morfome și în rădăcini sau teme. S-a modificat terminația *-a*, de la declinarea I-*a*, în *-ă*, conform legilor fonetice ale românei, iar dacă, în latina populară, nu se transformase *-o* de la declinarea a II-a în *-u*, el s-a transformat acum, înlăturîndu-se, la această declinare, deosebirea care va mai fi existat între forma de nominativ-acuzativ și cea de genitiv-dativ. Vocativul masculinelor și neutrelor în *-u* se deosebea de restul formelor și prin vocalismul *-gá* sau *-óá* al rădăcinii sau al sufixului lexical: *doamne*, *oame*, **ăneale*. Formele de plural ale declinării întîia, terminate în *-ke* (< lat. *-cae*), *-ge* (< lat. *-gae*), și ale declinărilor a II-a și a III-a, terminate în *-ki* (< lat. *-ci*), *-gi* (< lat. *-gi*), au căpătat, prin africativizarea sunetelor *k* și *g*, secvențele finale *-če*, *-ge*, *-či*, *-gi*. De asemenea, formele de plural ale declinării a II-a și cele cazuale de singular ale substantivelor de declinarea a III-a, terminate în *-ti*, *-di*, *-si*, *-zi*, au devenit *-fi*, *-đi*, *-și*, *-ži*. Așadar, toate aceste forme se deosebeau acum de celelalte nu numai prin morfomul desinențial vocalic, ca în latina populară, dar și prin alternanțele consonantice, de la sfîrșitul temei, și prin cele vocalice, de la începutul sau din interiorul temei, S-a ajuns de pe acum la sistemul de distincții caracteristic declinării românești pînă astăzi. Sistemul acesta, de distingere a formelor cazuale atît prin desinențe cît și prin alternanțe, nu caracterizează limbile romanice occidentale decît întrucît privește africativizarea consonanțelor *k* și *g*. Prin acest sistem, româna se separă net de limbile romanice occiden-

tale, integrindu-se într-o arie lingvistică din care fac parte limbile slave și făcea, desigur, parte și tracodacica (vezi mai sus, cap. II, §4).

§3. Cum a arătat deja Alexandru Philippide (*Gramatică*, Iași, 1897, p. 13—14, și *Orig. rom.*, II, p. 407—414), în cadrul declinării române trebuie să distingem două forme cazuale: una de nominativ-acuzativ și alta de genitiv-dativ. Dar, limitându-ne la declinarea nearticulată, această afirmație este valabilă pentru singularul substantivelor feminine; pluralul substantivelor feminine și substantivele masculine și neutre nu prezintă în română decât o singură formă cazuală: cazul unic. Totuși distincția între forma cazuală de nominativ-acuzativ și cea de genitiv-dativ are loc întotdeauna, dacă se ia în considerație forma articulată cu articolul definit sau forma însoțită de articolul nedefinit, de pronumele demonstrativ, de alte pronume ca *altul*, *același* etc., care prezintă forme diferite pentru cele două categorii de cazuri. Unele substantive posedă și o a treia formă cazuală, cea de vocativ. Analizele structurale recente au ajuns la concluziile lui Philippide. Am atras atenția la II, cap. IV, §5, asupra caracterului sintetic al declinării românești și asupra faptului că acest caracter este moștenit din latină. Acest caracter sintetic al declinării românești apare încă mai pronunțat, dacă se consideră că româna posedă o formă specială, desinențială, pentru genitivul și dativul substantivelor și adjectivelor feminine: *unei case*, *acestei case*, *casei*, alături de nominativul și acuzativul *o casă*, *această casă*, *casa*. Ea se regăsește de asemenea în macedoromână: *a li feate*, *a featil'ei*, alături de formele în *-ă*: *a li feată*, *a featăl'ei*. Foarte probabil, această formă este de origine latină, cel puțin pentru declinarea I-a românească. Dar, chiar dacă ea ar fi o creație a românei, cum au susținut unii lingviști, caracterul sintetic al declinării românei este incontestabil.

Caracterul sintetic al declinării românești îl regăsim și la câteva substantive masculine și feminine însoțite de adjectivul posesiv și care au păstrat, pentru genitiv și dativ, formele flexionare caracteristice ale latinei vulgare: *tată-său*, *frate-său*, *măsa* (< *mană-sa*), *soru-sa* și *soră-sa*, genitiv-dativ *tăline-său*, *frăține-său*, *mine-sa* (< **mămine-sa*), *surori-sa(le)* (aceste forme caracterizează vechea română, dar ele se regăsesc de asemenea, cu fonetisme dialectale, în graiurile populare dacoromâne).

Este foarte probabil că, în latina populară din Peninsula Balcanică, — cu excepția celei de pe coasta dalmată, unde s-a format limba dalmată —, pronumele nepersonale și-au egalizat formele cazuale de genitiv și de dativ, impunând, la singular, forma de dativ (*lui*, *ei*, *acestui*, v. rom. *aceștii* etc.), iar, la plural, forma de genitiv masculin (*lor*, *aceslor*). Este un fapt care caracterizează și bulgara, și albaneza, și, într-un fel, și neogreaca. Substantivele declinării de tipul nom. *tata*, gen. **tatanis*, dat. *latani*, ac. **latane(m)* și-au egalizat, în latina populară balcanică, sau, poate, după aceea, forma de acuzativ cu cea de nominativ, renunțând la **latane(m)* și întrebuintând pentru acuzativ forma de nominativ.

§4. Schimbarea vocalei *e* inițiale neaccentuate în *a* a avut ca urmare crearea din demonstrativul latin *ille* (lat. pop. **ellu*) neaccentuat în propoziție, a unui nou morfom românesc, **alu*, *a*, **ai*, *ale*, care servește ca „articol” genitival, adjectival (*al mare*), posesiv (*al meu*) și al numeralului ordinal (*al doilea*). Aici ne vom ocupa numai de nașterea așa-numitului articol genitival,

care de fapt nu e un articol, ci un semn al genitivului, și trebuie numit deci ca atare. Într-adevăr, seria de morfome *al, a, ai, ale*, care astăzi apare în dacoromână înaintea unui substantiv în genitiv, atunci când acesta determină un substantiv însoțit de articolul nedefinit (*o casă a părinților*, dar *casa părinților*), n-a putut să-și piardă sensul său de demonstrativ (sau de determinativ, căci unele demonstrative sînt și determinative, adică au cîteodată funcția articolului definit (vezi mai sus, II, cap. II, §4, nota), decît în momentul cînd a devenit fonetic altceva, deci s-a separat fonetic de demonstrativ. Astfel sintagma **una *casa, *ella *parentilloru* („o casă, aceea a părinților“), din latina populară de la baza românei sau din primele timpuri ale limbii române, a devenit, după unele schimbări fonetice românești, *ună casă, *ęa* (sau *a*) **păreñilloru* și apoi *ună* (sau **uă, *yă, o*) *casă a părinților*. O bucată de vreme, **ellu* și *ęa* (cu funcție demonstrativă-determinativă) s-au menținut în română, pînă ce, în împrejurarea arătată, au devenit neaccentuate și au fost considerate ca începutul unității fonetice (nu semantice) constituite împreună cu substantivul în genitiv. Așadar, în astfel de sintagme, **ellu* și *ęa* erau ca și inițiale. Trebuie să admitem că a avut loc această pierdere a accentului, fără de care fenomenul morfotic nu se poate explica. Desigur, în limbă se găseau atunci și demonstrativele *ăl (al), a, ai (ai), ale* (cf. *ăl sat, a casă*, existent și azi dialectal; vezi Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, Iași, 1929, p. 144—157), poate în fonetismele **ellu, *ęauă, *elli, *ęalle*; dar cel puțin unele forme ale acestui demonstrativ prezentau o deosebire față de formele noi, care aveau funcția de semne ale genitivului: *ăl și al; ăle și ale*; apoi, ca demonstrative, ele erau accentuate, iar ca semne ale genitivului, neaccentuate. Și să nu uităm că alte dialecte aveau ca demonstrative pe *čel și čela, čęa și čęaia* etc., ceea ce nu mai permitea o confuzie între semnele de genitiv și demonstrativ. Deci, pentru a explica pe *al, a* etc., trebuie să plecăm de la o expresie latinească populară în care un substantiv articulat cu articolul nedefinit era urmat de un demonstrativ cu sens determinativ, iar acesta, de un genitiv. Demonstrativul și genitivul alcătuiau însă împreună o unitate (o sintagmă) care lămuria sensul nedefinit (nedefinit deoarece nu era articulat cu articolul definit) al substantivului de care depindeau. Se poate numi apozitie acest adaos la substantivul prim, și adaosul se și separă de substantivul determinat de el prin pauză în vorbire și prin virgulă în scris. Dar cînd demonstrativul a devenit semn al genitivului, sensul de demonstrativ (de fapt de determinativ) s-a pierdut. A rămas, totuși, pînă astăzi, în unele dialecte, acordul său, în gen și număr cu substantivul determinat de genitiv. Situația din dacoromână (anume apariția lui *al* numai după un substantiv nearticulat) este, desigur, cea mai veche, căci numai după un substantiv nearticulat se impunea să se mai dea o lămurire, care la început era apozitională și se separa prin pauză de substantivul nearticulat. Așadar, construcțiile de tipul *prietenul al vecinului* și de tipul: *un prieten al vecinului*, precum și cele cu *a* la genitiv-dativ, întîlnite în unele dialecte, sînt mai noi. H a s d e u, *Et. Magnum Romaniae*, I, p. 13 și 659, I. A. C a n d r e a și O v. D e n s u s i a n u, *Dict. elim.*, București, 1914, p. 1, au făcut greșeala de a explica morfomele *al, a, ai, ale* prin *ad + ille* (de fapt *illum, illam*). Pe ei îi urmează R o s e t t i, *Ist. l. rom.* I, București, 1964, p. 120, și ed. 1968, p. 143. Dar M i k l o s i c h, *Beiträge zur Laullehre*

der rumänischen Dialekte, Vokalismus, II, p. 42, Tiktin, *R.-D. W.*, I, p. 39, și Philippide, *Principii*, p. 104, și *Orig. rom.*, II, p. 56—57, au văzut adevărata origine a acestor morfome. Pe ei i-au urmat D. Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, p. 121—123, G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1948, p. 309—312, și I. Coteanu, *Schiță a declinării numelui în româna comună*, *SCL*, XV, 1964, p. 454 (versiunea franceză, *Ésquisse de la déclinaison du nom en roumain comun, La déclinaison déterminée*, *RRL*, IX, 1964, p. 423, precum și în *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969, p. 110 și 122—124. Dar Coteanu face greșeala de a crede (primul articol, în versiunea franceză, p. 421, 423—424 și 454) că genitivul dacoromân cu *al* s-a creat după perioada de comunitate a dacoromânei cu istroromâna, anume după secolul al XIII-lea și înainte de secolul al XVI-lea, și că s-a născut nu direct, din lat. *ille*, ci indirect, din demonstrativul *al*, *a*, *ai*, *ale*, existent pînă astăzi în unele părți ale teritoriului dacoromân. În această perioadă, crearea morfomului *al* din demonstrativul *al* era imposibilă, din cauză că demonstrativul scurt (fără *-a*) nu putea fi întrebuințat în sintagme ca *unu calu*, *alu vecinului*, cu sensul de „acela” (construcția dată e dintre acelea în care s-a putut naște *al* semn al genitivului), căci, alături de *al*, *ăl*, demonstrative, existau atunci și *ala*, *ăla*, singurele care se puteau întrebuința în asemenea sintagme. De aceea trebuie să mutăm procesul de transformare a demonstrativului *al* sau *ăl* în morfom al genitivului în perioada în care încă nu se crease *ala* sau *ăla*, deci în cea mai veche perioadă a limbii române, cînd demonstrativul în discuție suna **allu* sau **ăllu* (cu *-u*). Noi socotim deci că a existat o perioadă foarte scurtă, în care forma de genitiv din dacoromână era de tipul *omului*, *oamenilor*, *șateei*, *șatelor*, (tip păstrat de altfel pînă astăzi, în cazul cînd urmează după substantivul articulat și nedeterminat de un adjectiv de caracterizare sau demonstrativ), și că, la puțin timp după aceea, pentru înlăturarea unor eventuale confuzii, s-a integrat în structura genitivului din toate celelalte întrebuințări, demonstrativul cu sens determinativ **allu*, devenit prin aceasta morfom de genitiv. După aceea s-a creat și forma lungă a demonstrativului, *ala*, *ăla*.

§ 5. Dar, după cum am văzut la II, cap. IV, § 5, Coteanu face și alte greșeli în legătură cu originea „articolului” genitival. Crezînd (p. 454 a articolului românesc citat mai sus și p. 410 a versiunii franceze) că prepoziția *a* (< lat. *ad*) a jucat un rol important în formarea genitiv-dativului român, rol moștenit din latina populară, el separă net situația din dacoromână de cea din macedoromână, deși cea din urmă trebuie socotită ca derivată din cea dintîi. Coteanu crede că româna comună, prin care înțelege româna de pînă în secolul al XIII-lea, avea unul din tipurile de declinare nominală articulată cu articolul definit, pe care le posedă macedoromâna: *a* + substantivul articulat cu articolul definit enclitic de genitiv-dativ, deci *a bărbalulu(i)*, *a bărbăților*, *a șatelei*, *a șatelor* (numai pentru numele proprii admite el formele cu articolul definit proclitic: masc. *al Barac*, fem. *ali Ghena*, *ali Ghene*). De aceea el nu poate explica nici formele cu articolul definit proclitic ale substantivelor comune, care se găsesc atît în macedoromână, cît și în textele rotacizante, precum și în textele moldovenești din epoca veche, — acestea i se par curioase (p. 454 a redacției române și p. 424 a redacției franceze) —,

nici dativul dacoromân fără *a*, pentru care el ar trebui să admită dispariția lui *a*. Pentru noi este clar că, în latina populară, n-a existat tipul mixt admis de Coteanu: *ad* + nom. + *illui* sau *illaci*, — nimic nu dovedește prezența acestui tip în latina populară — ; noi credem că româna a moștenit la genitiv-dativ un tip sintetic, apropiat de cel clasic, că ea a putut moșteni și un genitiv-dativ cu *ad*, cu care celălalt s-a contaminat numai în macedoromână ; și că dacoromâna și-a creat repede un genitiv aparte, cu *al*, *a*, *ai*, *ale*, creind în același timp și posesivul de tipul *al meu* și numeralul ordinal de tipul *al doilea*. Mai credem că macedoromâna a putut extinde forma de genitiv cu *al*, *a*, *ai*, *ale*, redus la *a*, și în sintagmele în care în dacoromână genitivul apare fără acest articol, și că, sub influența celorlalte limbi balcanice în care este egalitate între forma de dativ și cea de genitiv, macedoromâna a extins această formă și la dativ. Așadar dativul cu *a*, caracteristic macedoromânei, se poate explica și altfel decât ca un tip mixt, rezultat din contopirea dativului latinesc popular cu *ad* și a celui clasic, cum vrea Coteanu (vezi mai sus, II, cap. IV, §5). Dar putem admite că dativul macedoromân reprezintă un tip mixt ; și, cum am văzut *ibid.*, un tip de declinare mixt, ca cel din macedoromână, avem și în textele rotacizante ; și, poate, el are legături istorice cu cel macedoromân.

§ 6. Cum am arătat la II, cap. IV, §7, româna a moștenit din latina populară, cel puțin procedeu analitic de declinare cu *ad* înainte de substantiv precedat de numeralul cardinal. Acest procedeu de expresie a genitivului prin prepoziția *a* (< *ad*) atunci când substantivul atribut este însoțit de un numeral mai mare ca *unu*, s-a propagat în dacoromână — și, poate, propagarea e de origine latină populară — și la alte sintaxe similare, anume în cazul în care substantivul era precedat de adjectivele cantitative : *mult*, *tot* „orice”. Faptul caracterizează vechea română : *tatăl a mulți oameni* (*Palia de la Orăștie*, 61/9) în loc de *tatăl multor oameni* ; *adunarea a multe capele* (Cantemir, *Opere*, I, 22/39) ; *rădăcina a toate bunălățile* (Coresi, *Cazania a doua*, 47/8). Dar, fiindcă limba românească a conservat formele de genitiv-dativ *multor*, *tutor*, (aceasta din urmă persista încă în secolul al XVI-lea, când a fost refăcută în *tuturor*), indivizii vorbitori au început să utilizeze, probabil într-o epocă posterioară celei de formație a limbii, forme contaminate, sintetice și analitice în același timp : *rădăcina a tuturor realelor* (Coresi, *Cazania a doua*, 53/14, 41/33) ; sau s-a întrebuițat adjectivul cantitativ în forma analitică originară, dar urmat de substantivul la forma sintetică a genitivului : *sfirșitul a tot trupului* (*Palia*, Orăștie, 31/11) ; *sluga a toți slugilor* (*ibid.*, 41/13)¹. În limba modernă nu se pot întrebuița decât sintaxele cu genitivul sintetic al adjectivului cantitativ : *rădăcina tuturor realelor*, *sluga tuturor slugilor*².

¹ Am împrumutat o parte din aceste exemple din lucrarea Paulci Diaconescu, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970, p. 252—253.

² Sintem de părerea că, în cazuri ca *la mijloc de codru des* (poezie populară) „au milieu d'une forêt épaisse” sau *în mijloc de doi tîlhari* „entre deux larrons” (Varlaam, *Cazania*, 90/23), nu avem a face cu un genitiv analitic format cu prepoziția *de*, ci cu un procedeu de sintaxă rigidă — syntaxe figée —, *la (în) mijloc de*, moștenit din latina populară, unde se pregătea crearea genitivului cu *de* (sau, poate, în orice limbă e așa) (vezi cele spuse la II, cap. IV, §6). În limba literară modernă, aceste sintaxe au fost total abandonate : *în mijlocul unui codru des*, *în mijlocul a doi tîlhari*, sau, mai bine *între doi tîlhari*.

Româna prezintă deci cel puțin acest procedeu analitic de formare a genitivului, procedeu moștenit din latina populară. În ceea ce privește declinarea genitiv-dativului — și nu numai în formele sale arhaice, dar chiar astăzi —, româna a păstrat o situație specială în cadrul Romaniei: declinarea substantivului a rezultat din amestecul sau din contaminarea unui sistem sintetic și a unui sistem analitic, amândouă moștenite din latină. Și dacă originea unor forme cazuale, sintetice sau analitice, de nominativ-acuzativ sau de genitiv-dativ, ale declinării românești, este clară, originea altor forme cazuale, de asemenea sintetice sau analitice, nu poate fi rezolvată într-un mod definitiv. În special este nesigur dacă româna a moștenit genitivul și dativul cu *ad*, fără prezența unui determinant numeral. Apariția atât de tardivă a românei ca limbă scrisă explică imposibilitatea de a ajunge la concluzii nete în asemenea probleme.

Dar, dacă se va admite că și formele românești de genitiv-dativ fără determinant numeral sînt rezultatul unei contaminări a procedurii analitice cu cel sintactic, ambele prezente în latina populară, va trebui să concludem că procedeu analitic de expresie a genitiv-dativului cu ajutorul prepoziției *ad*, fără prezența unui determinant numeral, a caracterizat numai macedoromâna și dialectul maramureșean rotacizant, nu și celelalte dialecte dacoromâne, care, în calitate de arii marginale și izolate ale Romaniei antice, au păstrat procedeu sintetic de expresie a genitiv-dativului. Acest fapt nu trebuie să ne pară curios: macedoromâna și dialectul rotacizant din Maramureș prezintă și alte particularități lingvistice care se găsesc în limbile romanice occidentale. Nu vom cita aici decât procedeu proclizei articolului definit: macedor. *a li feată* „de (ă) la jeune fille“, v. mar. *ij Sara* „de Sarah“.

§7.a. Nu putem avea certitudinea că, în latina populară, *i* final s-a menținut ca *i* pînă la sfîrșitul Imperiului, deși lucrul e probabil (cf. terminația *-i* de plural a substantivelor de declinarea a II-a). De aceea, nu este exclus ca abia în această epocă să se fi născut forma de genitiv-dativ singular în *-i* a substantivelor feminine de declinarea a treia: **parși*, identică cu pluralul. Întrucît o asemenea identitate caracteriza substantivalele feminine de declinarea I-a¹, substantivele feminine de declinarea a III-a au fost supuse, prin analogie cu cele de declinarea I-a, aceluiași regim, înlocuindu-se forma mai veche de genitiv-dativ singular, identică cu cea de nominativ-acuzativ, prin forma de plural, în *-i* și cu consonantă finală africativă sau asibilată: **parte* a fost înlocuit cu **parși*.

b. Foarte probabil, în epoca de formare a limbii române, unele substantive feminine de declinarea I-a au căpătat la plural terminația *-i* în locul mai vechiului *-e*: *vacă* — **vači* (macedor. *văși* este o creație analogică mai nouă, care a înlocuit pe un mai vechi *vač*), *scară* — **scari*, *poartă* — **porși*, *șeamă* — **șemi* etc. Acest *-i* a apărut probabil prin analogie cu pluralul declinării femininelor de a treia: *parte* — **parși*.

c. Partea finală *-yă* a unor substantive nearticulate ca *șteapă*, *ngăyă*, provenită fie din *-illa*, fie din *-ive*, a dispărut la forma de singular nedefinit,

¹ Ea caracteriza și pe *soră* (pe atunci *soru*), gen. - dat. sing. și cazul general de plural **surori*, încadrat în latina populară mesodacică la declinarea a IV-a, după cum *om* (*oameni*) a fost încadrat la a II-a.

în toate graiurile dacoromâne, afară de cel bănățean (singur substantivul *ziuă*, în care *-uă* a fost adăugat în epoca de formare a românei, pe cale analogică, l-a mai păstrat). Desigur, *-uă* a dispărut după ce s-a creat forma scurtă de acuzativ singular feminin a pronumelui personal de persoana a III-a, **uă*, devenită mai târziu *o* (vezi mai sus, II, cap. IV, §4) (căci prezența pronumelui *uă* în limbă este condiția de dispariție a terminației *-uă* a acestor substantive). Propoziții ca *ęastă steauă, uă ved(u)* s-au redus (proces de haplogogie), în epoca următoare (vezi mai jos, IV, cap. IV, §1, nr. 6), la *ęastă stea uă ved(u)*. S-a redus tot atunci și forma pronominală și demonstrativă **ęăuă* la *ęa* (care a rămas pînă astăzi neschimbată ca pronume, dar s-a transformat mai pretutindeni în *a* ca demonstrativ).

§ 8. S-au creat prin analogie substantive noi, dintre care vom pomeni aici unele nume de arbori și de pomi fructiferi. La români, **abellona* a devenit **allona*, de unde mai târziu *alună*. Pe baza analogiilor cu *cireș — cireășă*, *corn — coarnă*, *păr — pară*, *piersic — piersică*, *prun — prună*, s-a creat un **allonu*, de unde mai târziu *alun* (vezi Th. Hristea *SCL*, XVI, 1965, p. 264, în articolul *Un aspect al derivării regresive postsubstantivale în limba română: nume de arbori și arbuști fructiferi*, p. 263—281)¹.

Am avut atunci și încadrări ale unor substantive la alte clase de declinare decît cele din latina populară. Lat. *nepos*, gen. *nepolis*, trebuia să dea — și desigur a dat — în română **nepoate*. Dar această formă, apărînd freevent în dialog, a fost socotită drept un vocativ de tipul *doamne* și de aceea s-a creat *nepotu* ca nominativ-acuzativ (și genitiv-dativ), integrîndu-se la declinarea a II-a substantivul de declinare a III-a. Apoi s-a creat și femininul *nepoată*, care pînă atunci nu exista în limbă, ideea exprimîndu-se, probabil, prin același **nepoate*.

§ 9. Articolul definit enclitic, iar, în unele cazuri sau regiuni, și proclitic, fusese moștenit din latina populară; dar abia în epoca de formare a românei devine el o formă general admisă și necontestată în graiul marilor mase, căci nu mai este eliminat din vorbire sub influența limbii scrise, cu care strămoșii românilor mai veneau în contact, în epoca de formare a limbii române, doar datorită Bisericii și oștilor Imperiului de Răsărit, în special pe vremea lui Iustinian (după 602, aceste oști și Biserica creștină organizată superior nu se mai găseau decît întîmplător pe teritoriul de formare a limbii române).

Articolul definit s-a creat în latina populară chiar în forma sa scurtă, care nu se putea naște decît în poziție proclitică (*G ă z d a r u* a avut dreptate să admită numai în această poziție nașterea lui, numai că trebuia să situeze procesul nu în epoca de formare a românei, ci în epoca latinei populare); și, desigur, în latina ilirică și mesodacică, articolul definit stătea după substantive; dar atîta vreme cît latina clasică tîrzie se vorbea și se scria în anumite cercuri culte, religioase sau oficiale, întrebuițarea articolului definit proclitic sau enclitic în formă scurtă apărea ca o abatere gravă, și mulți din cei care aveau cunoștința de articolul definit îl redau, atunci cînd vorbeau și scriau, prin *ille* întreg. Latina populară nu putea să impună limbii scrise articolul său definit în formă scurtă. De aceea, abia în epoca de formare a limbilor

¹ Articolul a fost retipărit în Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1968, p. 66—99 (despre faptele discutate aici, vezi p. 67—69).

romanice, cînd normele limbii scrise slăbesc cu totul în graiul maselor, pentru că pretutindeni autohtonii sînt în întregime romanizați, iar autoritatea statală slăbește complet, se va impune definitiv în limba vorbită în toată România articolul definit în forma sa populară și se va transforma conform cu modificările pe care le-a suferit demonstrativul *ille* sau *eccille* în limbă. În română, în urma acestor modificări, se ivise o deosebire între articolul definit feminin singular nominativ-acuzativ și partea finală a demonstrativului și pronomelui personal de persoana a III-a feminin singular nominativ-acuzativ : primul suna încă *lă*, celelalte sunau *ea*, iar demonstrativul suna, eventual, și *a*. Pe baza paralelismului cu celelalte forme ale pronomelui personal de persoana a III-a singular nominativ-acuzativ și ale demonstrativului feminin singular nominativ-acuzativ, s-a creat forma *-a* a articolului definit respectiv ; prin sudare cu forma nearticulată de nominativ-acuzativ a substantivelor de declinarea I-a, terminația *-ă* a acestora dispărea, iar prin sudare cu forma nearticulată de nominativ-acuzativ a substantivelor de declinarea a III-a, *-e* devenea consonantă, alcătuiind cu *-a* diftongul *ea*. Dar se poate admite că articolul definit nu s-a fixat în epoca latinei populare în poziție enclitică pe teritoriul mosodacic. Socotim totuși că n-au dreptate D. Găzdaru (*Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, p. 110—117 și 169—170) și E. Tănase (*La postposition de l'article défini en roumain*, în *Actes du X-e Congrès de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962, p. 255—263) să susțină că articolul definit a stat întii, în română înaintea substantivului și că a trecut mai tîrziu după substantiv ; aceasta nu poate fi valabil decît pentru graiurile macedoromâne și pentru cele rotacizante, care prezintă ca procedeu normal și procliza articolului definit, și numai pentru cazul genitiv-dativ, singurul la care apare procliza articolului definit. Credem că are dreptate G r a u r, *Romania*, LV, 1929, p. 475—477, și LX, 1934, p. 233—237, precum și alte lucrări (de exemplu RRL, *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, 1967, p. 3—18, și *Tendențele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 72—73), să susțină că articolul definit a fost moștenit din latină ca postpozitiv. Și aceasta este special valabil pentru cazul nominativ-acuzativ, la care româna nu prezintă decît articolul enclitic. Dar și G r a u r pune, ca toți lingviștii de pînă astăzi, prea tîrziu, formarea articolului definit român. În articolul din 1967, citat mai sus, G r a u r a afirmat că articolul s-a unit cu substantivul după ce *ille* a suferit o serie de transformări, devenind **ellu* sau **alu*, **eaă* sau **aă*, **elli* sau **alli*, **elle* sau **alle*. Este, într-adevăr posibilă și această ipoteză asupra nașterii articolului definit, deși nouă ni se pare puțin plauzibilă.

Articolul definit masculin de nominativ și acuzativ suna la început *-lu*, care provenea din lat. pop. **ellu*, **lu*. Dar, în epoca de formare a românei, substantivele care se terminau în *-e*, deci cele de declinarea a III-a, l-au transformat pe *-lu* în *-le* : *șarpele*, *soarele* etc. Fenomenul se întîlnește și în macedoromână, ceea ce înseamnă că e foarte vechi. El este, desigur, unul de analogie : după *omu*—*omulu* s-a creat, din forma **șarpelu*, forma *șarpele*.

§ 10.1. Desigur, în latina populară, articolul definit se întrebuița mai rar decît în epoca veche și azi, adică nu în toate cazurile în care se întrebuițează în perioada în care româna există și ca limbă literară. Româna, ca și toate celelalte limbi romanice, a extins mereu întrebuițarea articolului

definit. După Meyer-Lübke, *Grammatik*, III, p. 174—176 (§ 143), substantivele care designează lucruri unice în univers nu aveau nevoie de articolul definit. E cazul lui *Dumnezeu*, care n-a ajuns nici azi să sune *Dumnezeul*, decât atunci când Dumnezeu este opus dumnezeilor altor popoare, altor indivizi, altor grupuri sociale; e, de asemenea, cazul cuvîntului *soare* în expresii ca *soare răsare*, *soare apune*, considerate azi ca un fel de substantive (*împărăția lui Soare-răsare* sau *spre soare-apune*), care azi sint de fapt înlocuite cu *soarele răsare*, *soarele apune*. E interesant de adăugat că întrebuintarea lui *soare* fără articol se găsește și în vechea franceză, în provençală și în retoromană, ceea ce arată că în genere lipsa articolului definit era norma care caracteriza măcar o parte din teritoriul de limbă latină. Numirile topice au primit articol, dar nu întotdeauna. Alături de *Sărună* „Salonic“, *Dunăre*, *Buzău* etc., avem și *Dunărea*, *Buzăul*. Cînd s-au creat numiri de sate și orașe în *-ești* (*București* etc.), ele au apărut în frază și în forma articulată: *-ii*, *-eștii*. Numele masculine de botez și chiar cele de familie nu primesc articol decât la genitiv și dativ. Numele de familie în *-escu* erau probabil articulate. Numele lunilor au fost asociate cu numele masculine și s-a zis: *în luna lui Făurar*, *în luna lui Cuptor* etc.

2. Un alt caz, în care, după Meyer-Lübke (*Grammatik*, III, p. 182), limba română nu întrebuintă altădată articol definit, deși azi întrebuintează, — și pe drept, căci este sensul definit, mai exact: infinit și total; acești termeni se opun lui *finit și parțial*), — îl oferă substantivele abstracte. El citează exemple din textele secolului al XVI-lea: *și nedereptate și nu scădu de calea lui*, *Ps. sch.*, 105, 4; *că vine blînzie spre noi* (*Ps. sch.*, 189, 6); *toarnă reu vrăjmașilor miei* „răul (nedreptatea) se întoarce la vrăjmașii mei“ (*Ps. sch.*, 103, 11)¹. Mă întreb însă dacă, în aceste cazuri, ca și în altele, care se găsesc în textele vechi românești, lipsa articolului definit nu se explică altfel decât crede Meyer-Lübke, și anume ca greșeli ale traducătorului, făcute sub influența textului slav, în care nu exista articolul definit. Meyer-Lübke încadra aceste exemple în faptul, atestat cu prisosință de celelalte limbi romanice, că abstractele nu primesc, într-o fază mai veche a limbii, articol definit atunci cînd regulile de azi ale limbii îl cer; cf. it. *giustizia mosse il mio alfo fattore* (Dante. *Inf.*, 3, 4), *consuetudine è una seconda natura* (Giusti, *Prov.* 17), și v. fr. *avoec se mesla jalousie, Desesperanche et derverie*, „s-a amestecat cu aceasta gelozia, deznădejdea și șiretenia“ (Adam de la Halle, *Le jeu sous la feuillée*, citat de W. von Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, ediția a IV-a, Paris, 1946; chiar franceza secolului al XVI-lea: *comme vertu est de tous . . . estimée, aussi meschancelé est tost connue et suspecte* ((Rabelais, 1, 47), iar, în ce privește proverbele, chiar franceza actuală: *Pauvreté n'est pas vice*. Dar tendința aceasta, care este latinească populară (vezi von Wartburg, p. 31—32), a putut să dispară în română în epoca de formație a acestei limbi, adică imediat după izolarea latinei de la baza românei de latina din Occident, și anume a putut fi înlocuită de pe atunci cu legea articulării. Că exemplele românești invocate de Meyer-Lübke nu au valoare probantă o dovedesc și alte exemple din aceleași texte (cele rotaci-

¹ Am corectat erorile de transcriere ale lui Meyer-Lübke și am făcut trimiterile după Candrea, *Psaltirea scheiană*, II.

zante), în care substantive concrete, — este însă drept că întrebuințate cu sens infinit, deci tot ca și în cazul substantivelor abstracte de mai sus —, apar fără articolul definit: *bărbat fără minte nu cunoaște . . . aceasta* (*Ps. sch.*, 91, 7) (vezi *Candrea*, *Ps. sch.*, I, p. CCII). Pe de altă parte, în textele rotacizante apar și multe substantive articulate, acolo unde, după normele de azi ale limbii, ar trebui să nu avem articol, ceea ce arată că avem a face cu greșeli. Este apoi adevărat că, în vechea franceză, și chiar la Rabelais, și alte substantive decât cele abstracte apar fără articol definit (afară de *soleil* etc.): cele care exprimă materia și orice substantiv care este întrebuințat cu sensul infinit: *furmi n'ad d'orge cure* (*Best.*, 482), "furnica nu-și procură orz".

3. Desigur, în epoca de formare a limbii române s-au creat unele din regulile de articulare (e vorba de articularea cu articolul definit) a substantivului, care stăpinesc și astăzi limba română. Se știe că, în această privință, fiecare limbă are regulile sale proprii și că, acolo unde o limbă articulează substantivul, alta nu-l articulează. Astfel, în românește substantivul cu sens definit, precedat de prepoziție, este nearticulat, afară de cazul când precede *cu* (*pe scaun*, dar *cu scaunul*, pe când în franceză avem *sur la chaise*, *avec la chaise*). Desigur, o parte din actualele reguli de articulare a substantivului în românește s-au născut mai înainte, și anume în latina populară. Putem crede că astfel este cazul cu particularitatea de a nu articula substantivul în sintagmele de tipul: prepoziție + *tot*, *toată*, la plural + substantiv, particularitate care, cum a arătat Tache Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, p. LXXI, se găsește la macedoromâni (*cu tute oi*) și maramureșeni (*cu lăte oi*). Dar faptul caracterizează și unele texte vechi dacoromânești nordice, de la *Psallirea scheiană* pînă la *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu, și are analogii în limbile romanice din Apus. Articularea substantivului, din acest tip de sintagme, ca azi în dialectele moldovenesc și muntenesc și în limba literară (*cu toate oile*) este mai nouă. Întrucît însă formula *cu toate oi* s-a păstrat numai în acele dialecte române care au avut mai strînse legături cu Apusul pe vremea latinei populare, putem presupune că și formula *cu toate oile* s-a născut în epoca latinei populare.

§ 11. Din cele mai vechi timpuri ale românei, în exprimarea neafectivă, adjectivul ocupa locul de după substantivul pe care-l determina. Dar cînd se exprima un sentiment de admirație sau de compătimire față de o persoană, sau chiar un sentiment de indignare, de dispreț, adjectivul era așezat înaintea substantivului determinat. Bineînțeles, ne referim la adjectivele strict calificative, nu și la cele de loc și de timp, care nu pot trezi în noi sentimentele amintite (decît cînd pierd valoarea strict geografică etc. și au una calitativă), și, deci, stau mereu după substantiv. Dar, dintre adjectivele calificative, două fac excepție, limitîndu-și poziția față de substantiv. Este vorba de *bęat* și *bęet*. Fiind paronime (femininele au fost cîtăva vreme chiar omofone: *bęată* și *bęată*, *bęate* și *bęate*, se pronunțau la fel, cu *i*, în unele graiuri), ele puteau trezi confuzii sau chiar ironii, avînd sensuri cu totul opuse. Pentru a se înlătura această omofonie supărătoare, s-a întrebuințat *bęet* numai înainte de substantivul pe care-l determină, iar *bęat* numai după substantivul pe care-l determină: *un bęet om*, *o bęată femeie*, *bęetul om !*, dar: *un om bęat*, *o femeie bęată*.

§ 12. Diferențierea între *acest* și *cest*, *acel* și *cel* poate urca pînă la latina populară; dar e mai probabil că ea s-a realizat în epoca de formație a românei. Tot în această epocă, *cel* și *al* au devenit articole adjectivale (nume nu prea potrivit, intrucît articolul în discuție apare nu numai înaintea adjectivului, dar și înaintea substantivului precedat de prepoziție: *casa cea de birne*). Foarte probabil, adjectivul care urma era nearticulat, cum apare și astăzi în dacoromână: *fratele cel mare*, *fratele ăl* (sau *al*) *mare*. Dar asemenea sintaxe sint, desigur, posterioare sintaxelor de tipul *cel mare*, *ăl* (sau *al*) *mare*, întrebunțate fără substantivul determinat. *Acest* și *acel* au rămas numai demonstrative. Ivan Gălăbov (*Rumänskie čislitelni redni*, în *Slavističen Sbornik* Sofia, 1963, p. 144—147) afirmă că înlocuirea lui *al bun* (și vom adăuga: și *ăl bun*) cu *bunul*, care prezenta articol enclitic, s-a făcut sub influența limbii bulgare, unde avem modelul *dobrijat „bunul“*. Așadar cercetătorul bulgar crede că fenomenul românesc a avut loc tîrziu, anume după influența slavă veche, și că sintaxa *cel sărac* e mai nouă decît *săracul*. Dar atunci sintaxele de tipul *cel sărac* nu se mai explică, în concepția lui Gălăbov, prin bulgară, căci articolul e acum proclitic. Pentru noi este clar că articolul din română a fost enclitic cu mult înainte de crearea formei bulgare, care tocmai presupune influența românească, eventual și pe cea albaneză, căci mulți bulgari nu sînt altceva decît români (și greci) slavizați. Că articolul român a fost enclitic înainte de crearea articolului bulgar e admis de alți învățați bulgari, ca Georgiev, Mirčev etc.

§ 13. Adjectivele posesive *său*, *sa*, *săi*, *sale* apar adesea în locul lui *lui*, *ei*, *lor* din limba actuală. Candrea (*op. cit.*, p. CCXI), și Rose tti (*Ist. l. rom.*, VI, p. 224—225, ed. 1968, p. 543) cred că apar numai în locul lui *lor* și numai cînd „subiectul indică mai mulți posesori“ (*puseră spre ceriu rostul [= gura] său*, *Ps. sch.*; *mîniară elu cu sveatul său*, *Ps. sch.*; *ridicără glasul său*, *Cod. vor.*; *lăsa-vor striirilor bogătatea sa*, *Ps. sch.*; *scîrăcară [= scrișniră] spre mere cu dinții săi*, *Ps. sch.*; *lărgiră spre mere rosturele [= gurile] sale*, *s[ff]intele mueri...*, *supuindu-se a lor săi bărbași*, *Ps. sch.*); dar, cum rezultă din Denisianu (*Histoire*, II, p. 291), și cum am arătat în *Probl. cap.* p. 337—338, ele apar și în locul lui *lui*, *ei*: *Și Domnul în veac lăcuiaște*; *golovi [= a gătit] în gudețu scaunul său [= scaunul său de judecată]* *Ps. sch.* 9, 8); *tuturor dracilor săi vence-va* (*Ps. sch.*; 9, 26); *Învățătură la Paști*, ed. Bianu, p. 29, r. 6—8: *cela ce iaste curat și de viață făcător, al său trup și singe ce pentru dînsul curăjimu-ne și ne lumirăm și ne sp(ă)sim și se ne noim*; r. 12—13: *se gustași de trupul lui Hs, și de singele său să beași*. În acest caz, cînd înlocuiește pe *lui* și *ei*, faptul n-a fost observat, pentru că și azi *lui* sau *ei* pot fi înlocuite prin *său*, *sa*. În textele rotacizante însă, *lui* și *ei* apar numai cînd posesorul este altul decît subiectul frazei: *Spurca-se-vor caile lui în toată vremea* (*Ps. sch.*, 9, 26); *că i e blăstemu rostul lui* (*Ps. sch.*, 9, 78). De altfel tot așa stă lucrul și cu *loru*: *mulțiră-se nepuțințele lor și după aceea incurundă-se*; *nu adură-se zborul lor de singe, nece pomenescu numele lor cu rostul mieu* (*Ps. sch.*, 25, 4; textul este foarte denaturat, dar aceasta n-are importanță). Faptul trebuie considerat (vezi G. Ivănescu, *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, SCS, Filiala Iași, Seria III, Filologie, X, 1959, p. 25—26) ca o transmisiune din latinește, unde *suus* se raporta numai la subiect, iar *ille* (adică forma de genitiv a acestuia)

se întrebuița pentru cazul când adjectivul posesiv nu se raporta la subiect (deci în exemple ca *am luat cartea lui*).

§ 14. 1. Morfomele *al, a, pl. ai, ale* servesc începînd din această epocă, și ca articol al pronumelui posesiv, în care împrejurare ele au funcție identică cu cea a articolului genitival (căci, și în acest caz, *al* se referă la un substantiv nearticulat cu articolul definit, și care, firește, precede demonstrativul; tot de atunci, ele servesc și ca articol al numeralului ordinal (*al, a*), în care împrejurare ele sînt identice cu celelalte două examinate mai sus (*al doilea a doua*), dar au forme numai pentru singular.

Numeralul ordinal din limba latină clasică n-a dispărut în unele regiuni ale latinei populare occidentale (cea de la baza italienei și francezei, de exemplu), dar a dispărut aproape în întregime în latina de la baza românei (a rămas, în unele dialecte românești, numai *prim(ă)* — cf. megl. *la di prima ușă* „la prima ușă“ — sau *primar(ă)* (< lat. *primarius*) — cf. băn. *cale primară* „primul drum pe care-l face mireasa la casa socrilor“ — și *-țărț* < *tertius*, în dacor. *anțărț*). Româna a trebuit să-și creeze pe de-a întregul această serie de numerale. Ea și le-a format din numeralul cardinal, la care s-a adăugat articolul definit enclitic, și, apoi, mai tîrziu, articolul *al, a*. Articolul enclitic al numeralului ordinal are azi în dacoromână forma *-le(a)*, nu *-l*, chiar atunci cînd numeralul cardinal se termină în consonantă (*al patrulea, al optulea*; tot aici intră *al nouălea*). În vechea română însă (*Palia* de la Orăștie) apare *al patrul, al optul*, iar în macedoromână avem: *doiļu, treiļu, paturlu, șinșirlu, optulu, noașlu*, alături de *șinșile, șasele, optule, a naurili* „al noulea“, *șafile*. Deci, și la numeralul ordinal, situația s-a prezentat, la început, din acest punct de vedere, întocmai ca la substantive; adică numai numeralele terminale în *-e* (și cele în *-i*) au avut articolul *-le*, celelalte menținîndu-se la *-lu*. Dar, cu vremea, dacoromâna a generalizat formele cu *-le*, iar macedoromâna pe cele cu *-lu*. Se prea poate ca adăugarea articolului enclitic la numeralul cardinal să fie un fenomen latinesc popular, și anume al latinei de la baza românei. De altfel, numeralul ordinal din albaneză se formează tot din cel cardinal, la care se adaugă articolul definit. În orice caz, întrucît cele două articole sînt amîndouă forme mai noi ale latinescului *ille*, ele nu s-au putut adăuga numeralului cardinal în același timp. Articolul *al, a*, care la început era un demonstrativ, nu s-a putut întrebuița lîngă numeralul ordinal, decît după ce articolul enclitic își pierduse funcția sa de articol și arăta pur și simplu că avem un numeral ordinal. Articolul *al, a* avea la origine, adică în epoca de formație a românei, sensul lui *cel* din expresii ca *cel de-al doilea* Iv. G ă l ă b o v susține, în *op. cit.*, p. 143 — 147 (articolul întreg, p. 141 — 148), că articularea numeralului cardinal din macedoromână și meglenoromână, cu scopul de a-l substantiva (macedor. și meglenor. *doiļ'i* „cei doi“) și cu scopul de a-l transforma în ordinal (macedor. *doiļu* „al doilea“ și meglenor. *la doiļi [ań]* „al doilea [an]“, acesta din urmă, format din poziția *la + doiļi, treiļ'i* etc. + substantivul în discuție la nominativ-acuzativ plural) a existat cîndva și în dacoromână și că pe urmă s-au creat normele de azi ale dacoromânei: *cei doi, al doilea* (cercetătorul bulgar nu cunoaște sintaxele de tipul *ăi doi*). El spune că *cel* este un înlocuitor al lui *al* din *al doilea, după cum cel* din *cel sărac* înlocuiește pe *-l* din *săracul*. Desigur, *cel* a înlocuit nu pe *ăl*, ci pe *-li, -le* din *doiļ'i* „cei doi“, *doile* „cele două“,

dar numai la dacoromâni. Și alături de *cel*, a fost întrebuințat și *ăl*. Gălăbov crede că, înainte de expresia *cei doi*, în dacoromână s-a zis *al doi* (ar fi trebuit să presupună : *ăi doi*, *ai doi*) și că *al doilea* este o contaminație între *al doi* și *doile*, păstrat de macedoromână. Dar am văzut că Gălăbov pleacă de la pluralul cardinal articulat din macedoromână, pe care-l consideră apoi contaminat cu un *al doi*, imposibil și deci inexistent. Evident, nu se poate admite o contaminație între un *al doi* inexistent și numeralul articulat cu articolul definit, de tipul *doi* „cei doi”. Foarte probabil și la dacoromâni a existat *doi*’i, care, cum am arătat la II, cap. IV, § 11, nr. 2, este de origine latină; dar curind după aceea, în epoca de formație a românei, s-au impus sintaxele *ăi doi*, *cei doi*. Foarte probabil *-le(a)* și *-a* din numeralul cardinal sint articolele de singular; de aceea, ele nu se identificau cu articolele cardinalelor substantive care erau întotdeauna la plural; foarte probabil deci, că *-le(a)* și *-a* erau disponibile pentru exprimarea altui sens, cel de ordinal, și că orice contaminație a două structuri mai vechi este exclusă. Nu putem presupune nici că la început a existat numai *al doi* „al doilea”, *al trei* „al treilea” etc., *u două* „a doua”, *a trei* „a treia”, și că apoi s-a adăugat numeralului articolul definit singular *-le(a)*, *-a*. Singura presupunere acceptabilă este că s-a creat întâi un numeral ordinal de tipul : *doile(a)*, *doua*, *treile(a)*, *treia*, *patrul*, *patra*, *cincile(a)*, *cincea*, *optul*, *opta* etc., și că, mai târziu, s-a adăugat și articolul *al*, *a*, întâi când numeralul era singur întrebuințat (deci substantivat), apoi și când însoțea un substantiv. Ordinea aceasta a proceselor este indicată și de faptul că macedoromâna și istroromâna prezintă numai faza veche, fără *al*, *a*. A avut apoi loc, la macedoromâni și bănățeni, într-o perioadă imposibil de determinat, înlocuirea formelor în *-ul* cu *-le(a)*, iar, la dacoromâni și istroromâni, generalizarea formelor cu *-le(a)*. Gălăbov mai afirmă că articolul postpus *-l’i*, din mac. *doi*’i, constituie o influență bulgară, după modelul bulg. *dvata* „cei doi”, *trite* „cei trei” etc. Dar, cum rezultă din cele spuse mai sus, fenomenul este anterior stabilirii slavilor în Peninsula Balcanică, care și-au putut crea un asemenea numeral cardinal prin imitarea limbii române și, în orice caz, după apariția articolului definit în limba bulgară.

2. Numeralul cardinal de la 11 la 19 s-a format prin indicarea mai întâi a unităților, care se adăuga lui 10, și apoi prin indicarea lui 10 : *un(u) spre zece*, *doi spre zece* etc., în care *spre* are sensul său cel mai vechi, existent și în textele secolului al XVI-lea, de „deasupra”, „peste” (< lat. *super* „deasupra, peste”). Deși procedeul are analogii în albaneză și în toate limbile slave, este de presupus că el se explică în română nu prin aceste limbi, ci prin limba traco-dacă (vezi Philipide, *Orig. rom.*, II, p. 600). Faptul că nu cunoaștem limba tracodacă nu trebuie să ne determine a renunța la unele ipoteze de acest fel. Dacă fenomenul s-a produs sub influență albaneză sau slavă veche, el a avut loc între anii 650 și 800.

§ 15.1. Pronumele personal aton (deci și pronumele reflexiv) stă adesea, în textele rotacizante, după verb. E o regulă a topicii cuvintelor neaccentuate, valabilă deja pentru latina populară, de a nu se începe propoziția cu ele, regulă valabilă de altfel și pentru verbul auxiliar : *Înțelegu-te și deregu-te în calea aceasta ce mergi* (Ps. sch. 31, 10; *Spure-voiu voao tuturor ce vă e frică de Dzeul*, Ps. sch., 65, 16. Exemple numeroase avem până astăzi în poezia populară : *Jelui-m-aș și n-am cui*, *Jelui-m-aș codrului*.

2. În română, formele neaccentuate, de dativ, ale pronumelui personal, au funcție de adjectiv posesiv, cînd sînt atașate unui substantiv (după el) : *sînu-mi* „sînul meu“, macedor. *tentă-l'i* „cortul lui“, *brață-l'i* „brațele lui“. Procedeu trebuie să se fi creat în epoca de formație a românei. El s-a născut, desigur, în propoziții ca *brațele-i sînt...*, în care *i* avea funcția de complement indirect. Desigur, la început, în asemenea expresii, substantivul era numai decît articulat cu articolul definit. Mai tîrziu, s-a ajuns și la utilizarea substantivului nearticulat, ca în mai sus citatele exemple din macedoromână și dacoromână.

§ 16. Desigur, în aceeași epocă, s-au format pronumele nedefinite și adverbele alcătuite cu *oare-* și cu *-va* (ambele provin din *volet* > **voare* „vrea“, care s-a păstrat ca auxiliar de viitor și, dialectal, chiar cu sensul de „vrea“). *Oare* este primul termen al compoziției : *qarecine, qarece, oarecînd, oarecum* ; (în limba textelor rotacizante, din secolul al XVI-lea, avem și *varece*, cu *vare* < **voare* „vrea“); *va* este al doilea termen al compoziției : *careva* (*care* < lat. *qualis*, *care*, încă în latină, căpătase sensul de „care“), *ceva* (*ce* < lat. *quid*), *cineva, cîtva, cîțiva, cîndva, undeva, cumva*. Deși procedeu din urmă (poziția finală a lui *va*) există și în albaneză (unde apare corespondentul lui *va* : *do*), nu se poate admite că avem a face cu o influență albaneză asupra limbii române, căci ea ar fi prea puternică, fiind vorba de întregul teritoriu de limbă românească. Avem, probabil, a face cu o influență a limbii tracodacice asupra latinei populare. Faptul însuși al compunerii dintr-un relativ și verbul care însemnează „vrea“ este general uman, pentru care motiv se și găsește în foarte multe limbi.

§ 17. Pronumele *care*, introducînd propoziții secundare relative care urmează una după alta, a căpătat în dacoromână funcția lui „unul“, „unii“ (primul *care*) și „altul“, „alții“ (ceilalți *care*). Creangă : *Și, care săpau cu cazmalele, care cu căruțele, care cu covășile, în sfîrșit lucrau oamenii cu tragere de inimă*. În unele cazuri, avem și elipsa verbului propoziției introduse de acest *care*. Aș crede că o asemenea întrebuintare a lui *care* s-a născut cînd niște propoziții interogative n-au mai fost considerate ca atare și au fost introduse ca propoziții secundare într-o frază mai mare, în care intra ca parte componentă și răspunsul. Admițînd că fraza de mai sus ar fi fost una din acele prin care s-a făcut schimbarea semantică a lui *care*, răspunsul ar fi fost la origine : „în sfîrșit lucrau oamenii cu tragere de inimă“.

Acest fenomen s-a petrecut și în macedoromână : *C a p i d a n* (Aromânii, *Dialectul aromân*, p. 426) dă, cu alte scopuri, următorul exemplu : *cari lo acață di mînă, cari di gușă, cari il bașe tu față* (P a p a h a g i, *Basmе*, 66/12). Fapt e că fenomenul se găsește și în franceză, dar la *qui* „cine“. Dau un exemplu din A. D a r m e s t e t e r (*Cours de grammaire historique de la langue française*, IV, *Syntaxe*, neuvième édition, Paris, 1923, p. 47) : *Les médecins ont raisonné là-dessus comme il faut, et ils n'ont pas manqué de dire que cela procédait, qui du cerveau, qui des entrailles, qui de la rate, qui du foie* (Molière).

§ 18. În română, pronumele *care* se referă la o acțiune sau la un proces nu este un masculin, ci feminin : *Mai auzit-ai d-ia, cumnată, una ca asta ? Să fure Ion pupăza !* (Creangă) ; *S-a trece ea și asta !* (Creangă) ; *Ești un om rău . . . mi-ai dovedit-o . . . Eu sînt o femeie bună . . . Am să fi-o dovedesc*.

(Caragiale). P h i l i p p i d e credea greșit (*Gramatică*, p. 233) că, în asemenea cazuri, „forma feminină dă o nuanță de feminin și înțelesului“. De fapt trebuie să se vorbească de un feminin care a uzurpat drepturile neutruului. Prin acest pronume feminin ne referim la un predicat anterior sau posterior, fie el comunicarea unui proces, unei acțiuni reale sau intenționate, exprimată deci printr-un verb, fie el comunicarea unei calități reale sau intenționate, exprimată deci prin verbul *a fi* și un substantiv sau adjectiv. Cu aceste sensuri, pronumele poate apărea și la plural : *De acestea și de altele ca acestea a vorbit bunicul David cu mama și cu tata mai toată noaptea, duminică spre luni și luni spre marți, căci la noi minea, când venea din Pipirig la lîrg, să-și cumpere cele trebuiloare.* (Creangă). Se pune problema de ce româna n-a menținut la pronume genul neutru, care era utilizat în acest caz în latină (doar româna a menținut la substantive genul neutru al latinei) și de ce a recurs în acest caz la feminin.

Mai întii, dacă în română există substantive neutre prin formă, nu pot exista în ea pronume neutre prin formă, căci neutrul român nu se distinge formal de masculin și de feminin decît prin aceea că este masculin la singular și feminin la plural. În cazul substantivelor, o categorie de cuvinte, nouă ca gen, se poate distinge prin acest procedeu, căci un substantiv neutru are un alt semn decît un substantiv masculin sau feminin : singularul neutru *scaun* sună altfel decît singularul masculin *par*, pluralul neutru *scaune* sună altfel decît pluralul feminin *mesa*. Cînd avem însă a face cu un pronume, nu se mai poate distinge o categorie nouă de pronume, nouă ca gen, pentru că pronumele care ar fi masculin la singular și feminin la plural ar trebui să-și recruteze formele de neutru din formele de masculin singular și feminin plural și nu ar fi un cuvînt nou ; căci *unul*, cu pluralul *unele*, *asta*, cu pluralul *astea* etc. nu sînt cuvinte deosebite de *una*, *unii*, respectiv *asta*, *ăștia*, întocmai cum și formele *bun*, *bune* nu pot constitui un adjectiv neutru, întrucît ele sînt forme ale unui singur cuvînt, care mai are ca forme și pe *bună* și *buni*. Numai în limbile în care neutrul se exprimă printr-o formă proprie, nu prin masculin la singular și feminin la plural, lucrul abstract se exprimă prin pronumele neutru, atunci cînd voim să-l exprimăm printr-un pronume (limbile latină, germană, rusă etc.), căci acolo pronumele neutru există ca realitate gramaticală (morfotică). Așadar, în limba română nu există pronume neutru pentru că nici nu se poate alcătui. De aceea româna a fost obligată să-și refacă sistemul de exprimare al lucrului abstract ca pronume altfel decît celelalte limbi romanice. Și se putea recurge la masculin, ca și în celelalte limbi romanice ; totuși s-a recurs la feminin. P h i l i p p i d e, op. cit., a dat o explicație pentru pronumele în discuție la plural (p. 233—234) : „Cînd pronumele se raportează la un șir de lucruri neînsușite, primește forma plurală feminină. Acesta stă în legătură cu genul feminin pe care-l au de obicei lucrurile la plural“. Fîrsește însă că explicația aceasta nu e justă, căci femininul plural are în română și funcție de neutru. Ne putem doar întreba de ce s-a extins la plural modul de a exprima lucrurile de la singular, adică masculinul din singularul substantivelor neutre. Nu s-ar putea admite că pluralul a fost mai viu în mintea indivizilor vorbitori și că singularul unui asemenea plural trebuia să fie numaidecît feminin, din moment ce nu există pronume neutre. De aceea noi dăm faptului altă explicație.

Am spus că pronumele feminin cu sens de acțiune sau de proces (lucru abstract) se referă cel mai adesea la o acțiune exprimată prin verb. Dar acțiunea verbală se exprimă adesea prin infinitiv. Infinitivul român (vezi mai jos, §21) a căpătat genul feminin, spre deosebire de infinitivul din celelalte limbi romanice, care a căpătat genul masculin, ca toate neutrele de acolo. De aceea, în limba română, și infinitivul substantivat a căpătat genul feminin (vezi *ibid.*). Acest gen feminin al infinitivului s-a putut transmite și pronumelui care exprima lucrul abstract. În orice caz, în ce privește genul, este o strînsă legătură între soarta infinitivului lung român substantivat și soarta pronumelui care exprimă lucrul abstract. Și, cum se vede, fenomenele sînt determinate de anumite particularități ale sistemului morfotic al limbii române. Avem a face cu una din acele condiționări în interiorul limbii, din partea sistemului lingvistic, avem a face cu una din legile de dezvoltare internă a limbii.

§19. 1. Probabil în epoca de formare a românei s-au născut prin compunere din *de* și *pre* + **ân* și **ântru* prepozițiile *den*, *pren*, *dentru*, *prentu*. (actualele *din*, *prin*, *dintru*, *pentru*). Dovada vechimii acestor compuneri (o constituie faptul că ele se găsesc și în macedoromână : *din*, *prin*, *dî(t)ru*, *pri(r)u*). Probabil, n-au dreptate cei care cred că aceste compuneri au avut loc în latina populară.

2. Prepoziția *de* a început să aibă și alte sensuri decît cele pe care le avea în latină. Deja în latina populară, ea exprima și cauza (cf. *a muri de foame*); sensul cauzal s-a născut din sensul de complement al autorului : „de către”. După aceea s-a trecut la un sens final : *a se pregăti de război*, *a se pregăti de drum*, *de plecare*. Desigur, de la acestea din urmă, s-a ajuns la expresii ca *a avea de învățat*, în care s-a născut apoi modul supin cu *de*. Cu vremea, supinul cu *de* a ajuns să însemneze nu numai ceva intenționat sau care trebuie făcut, dar chiar ceva făcut, realizat : *lucruri de furat*. Funcția sa este, în acest caz, aceea de complement al substantivului. Sensul „despre”, „în ce privește” este moștenit din latină și s-a extins și în alte cazuri asemănătoare ca : *mîc de stat*; *de mîncat*, *am mîncat*; *de fost*, *am fost*; *de voinic*, *e voinic*, *rău de gură*. În *zi de zi*, macedor. *đuă di đuă*, avem a face cu sensul „după” : „zi după zi” (cf. și *fir de fir* sau *fir cu fir*). Cum a arătat N. D r ă g a n u, *Dacor.*, III, p. 255, expresia este moștenită din latină, unde exista *diem de die* (T. Livius).

Tot prepoziția *de* există și în fraze ca : *Noi ne cunoaștem de copii*, sau : *l-am slujit de mic*, unde se subînțelege : *cînd eram* : *Noi ne cunoaștem de cînd eram copii* etc. În *de seară* „în seara zilei de azi”, *de iarnă* „la iarnă”, „în iarna care se apropie” etc., avem tot o elipsă : *la timp*, *în timp*. Este probabil, greșită explicația lui D r ă g a n u (*loc cit.*), care crede că *de* însemna în aceste cazuri „din momentul în care va începe” sau chiar „spre”, „către” și „tot”.

Prepoziția *din* a ajuns și ea să însemneze „în ce privește”, „din punct de vedere al” : *întrecea mai pe toți băieții și din carte, dar și din nebunii*.

Prepoziția *pentru*, care însemna „în interesul”, a ajuns să însemneze și „în scopul”.

§20. 1. Româna a moștenit din latina populară activul, reflexivul și pasivul. Este, evident, greșită afirmația lui H. T i k t i n, *Gramatica română*, §301, ed. a III-a, p. 128, că româna nu are pasiv și că pasivul se exprimă în română numai prin reflexiv. La p. 130 el afirmă chiar că formele

de pasiv cu *sint* din cele mai vechi texte românești se explică nu prin limba vie de atunci, a poporului, ci prin influența textului slav, ceea ce iarăși este greșit. O formă atât de firească, care nu lipsește nici unei limbi analitice din cele mai cunoscute — dar probabil că și cu celelalte este la fel —, o formă care este apoi atât de răspândită în popor, nu se poate considera ca rezultatul influenței unor texte din epoca traducerii acestora în română. Se poate admite numai că româna folosește pasivul mai rar decât alte limbi și decât latina. Acest lucru îl admite Philippide (*Principii*, p. 187): „Ea [româna] are mai puțin pasiv. Nenumărate construcții pasive latine trebuie traduse prin activ în românește și nu mai trebuie date exemple zadarnic“. Dar Philippide continuă: „Decît, nu numai limba noastră întrebunțează mai rar pasivul decît cea latină, dar nici n-are această formă decît pentru a treia persoană: forma reflexivă sërvește și pentru pasiv (în vechea română un asemenea pasiv exista și pentru pers. I-a, a II-a, cf. Tiktin, *Gram.*, I)“. Evident, și aceste afirmații, făcute sub influența lui Tiktin, sînt greșite. Din ele nu rămîne decît constatarea că pasivul de persoana a treia se exprimă în românește și prin reflexivul de persoana a treia. Astfel în Creangă, *Amintiri: Prin îndemnul său, ce mai de pomi s-au pus în șintirim, care era îngrădit cu zăplaz de birne și streșinit cu șindrilă, și ce chilie durată s-a făcut la poarta bisericii pentru școală!; Ș-a pus părintele pravilă ș-a zis că în toată simbăla să se procitească băieții și fetele, adică să asculte dascalul pe fiecare de tot ce-a-nvățat peste săptămîna. . .* Desigur, Tiktin are dreptate să susțină că sintagme ca *este clădit, este legat, este sculat, este îmbrăcat, este scris* nu sînt pasive (vezi ed. a III-a p. 129). Aceste sintagme exprimă nu o acțiune prezentă pe care o suferă subiectul, ci „rezultatul unei lucrări deja săvîrșite“, deci o acțiune trecută pe care a suferit-o subiectul în trecut, cum a relevat just Tiktin, și ea nu se exercită oricînd asupra subiectului.

2. Verbele reflexive s-au născut în latina populară atunci cînd, din cauza schimbărilor fonetice din silabe finale, verbele deponente, ce aveau tocmai sensul verbelor reflexive din română și din celelalte limbi romanice (*miror* „mă mir“), s-au confundat, din punct de vedere formal, cu cele active, așa că era nevoie să se adauge pronumele reflexiv, pentru a se distinge de verbele active. De altfel, din aceleași cauze, forma pasivă cu sens reflexiv s-a confundat cu forma activă, așa că se simțea nevoia să se creeze de la forma activă, cu ajutorul pronumelui reflexiv, o formă reflexivă a verbului: *lavor* „mă spăl“ a fost înlocuit cu **me *lavo*. Cu toate acestea, deoarece româna posedă verbe reflexive în cazuri în care celelalte limbi romanice posedă verbe active, urmează că, și după destrămarea latinei populare, româna a continuat să-și creeze verbe reflexive din verbe active. Astfel: *a se cuveni*, it. *convenire*; *a se juca*, fr. *jouer*; *a se jura*, fr. *jurer*; *a se naște*, fr. *naitre*; *a se părea*, fr. *sembler*; *a se ride*, fr. *rire*; *a se teme*, fr. *craindre* (unele exemple însă nu sînt prea potrivite, căci franceza n-are în toate cazurile cuvinte cu același etimon ca româna). A. Graur, care a relevat aceste fapte în *Bul. lingu.*, VI, 1938, p. 47, credea că româna a creat reflexivele în discuție sub influența limbii slave vechi, căci și acolo verbele corespunzătoare sînt reflexive. Autorul are, desigur, dreptate, cel puțin în unele cazuri. Dar el ar fi trebuit să ne arate cum stau lucrurile și în albaneză, care în epoca cea mai veche, a influențat româna și care poate da o indicație și asupra situației din tracă și dacă. În al

doilea rînd, faptul că, într-o limbă, un verb e reflexiv, pe cînd în alta e activ stă în legătură cu felul cum concepe poporul respectiv acțiunile exprimate prin acele verbe, deci în legătură cu structura psihică, cu concepția despre lume a aceluia popor. Mie mi se pare deci tot atît de plauzibil să se vorbească și despre o adaptare a limbii latine populare la baza psihică tracică și dacică.

3. Procedeele înlocuirii unei persoane prin alta decît cea care este cerută de realități, româna le are în comun cu latina ; dar ele există în română nu pentru că s-au moștenit din latină, ci pentru că pleacă din modalități eterne ale gîndirii și simțirii umane. Astfel, pentru a da un exemplu, exprimarea cantității infinite, despre care ar trebui să se vorbească la persoana a III-a, sau, cum îi spune Iorgu Iordănescu (*Stilistica*, p. 124, n. 4 și p. 142), persoana generală, se poate face la persoana a II-a singular : *Dacă vrei să ai pace, pregătește-te de război*. Dar faptul se exprima întocmai în latină : *Si vis pacem, para bellum*.

§21. Româna a moștenit din latină, desigur, numai infinitivul prezent. El se întrebuița la început fără prepoziția *a*, cum dovedesc construcții ca *pot scrie, știu cînta etc.*, viitorul cu *voi* : *voi face* și infinitivele substantivate : *trecere, mîncare etc.* Deoarece însă infinitivul apare des pentru a exprima scopul, și atunci este precedat în tot felul de limbi de prepoziția echivalentă prepoziției românești *la*, care, în cele mai vechi timpuri ale românei, era concurată de *a* (< *ad*), infinitivul (și, desigur, la început numai sub forma lungă) a început a se întrebuița mai ales precedat de prepoziția *a*.

Astfel *a* a devenit un morfom al infinitivului, mai ales că, din cauza concurenței prepoziției *la*, prepoziția *a* dispărea din limbă.

Infinitivul român a căpătat însă unele din funcțiile gerundiului latin : *ars amandi* „arta de a iubi“, *ad laborandum* „pentru a lucra“. Numai gerundiul ablativ s-a păstrat în română, dînd naștere gerundiului român. S-au pierdut participiul prezent, redat prin propoziții relative sau adjectiv verbal în *-ător, -itor etc.*, și supinul care a fost refăcut din substantiv precedat de prepoziției. Participiul prezent românesc (gerundiul) trebuia să sune, la conjugările a II-a și a III-a, în **-éndu* (mai tîrziu, *-ind*, ca la conjugarea a IV-a), căci formele latine din care provine el, anume gerundiul latin la ablativ, aveau terminația **-éndo*. Totuși acest **-endu* a fost înlocuit, în epoca de formare a limbii române, cu **-ăndu* (devenit mai tîrziu *-îndu*). Procesul a avut loc sub influența (presiunea) conjugării I-a, la care **-ăndu* venea direct din lat. *-ando*, pe cale exclusiv fonetică, fără fenomene de analogie.

În limbile romanice occidentale, infinitivul substantivat a devenit masculin, deci a urmat soarta substantivelor neutre din latina populară de la baza lor și din latina clasică¹. Româna, care a păstrat neutrul substantivelor, trebuia să-l păstreze ca atare. Dar, în română, el este feminin. Încă nu s-a explicat de ce infinitivul substantivat a căpătat în română genul feminin. Ne putem întreba dacă nu cumva această abatere de la aceea ce ar fi trebuit să fie — o redare prin neutru, — nu trebuie explicată pe baza unor fapte de semantică lexicală. Credem totuși că soluția cea mai potrivită este aceea care ține seamă de forma lui. Infinitivele nu puteau fi încadrate la

¹ Este foarte firesc ca infinitivul substantivat să capete genul neutru : el exprimă lucruri abstracte, deci neanimate.

substantivele neutre românești, deoarece ele ar fi sunat în acest caz : *un cîntare, două cîntări*, adică ar fi avut un masculin singular de declinarea a III-a și un feminin plural în *-i*. Se știe însă că neutrele române erau și sînt la singular de declinarea a II-a, iar la plural erau terminate în **-ă*, care apoi a devenit *-e*. Infinitivele substantivate nu intrau deci, în ce privește terminațiile, în norma neutrelor românești. Ele trebuiau să trezească în mintea indivizilor vorbitori alte categorii de substantive decît pe cele neutre. Evident, se pune problema de ce n-au devenit masculine, ci feminine. Dar explicația acestui fapt se poate da mai ușor : substantivele în *-e* (cele de declinarea a III-a) sînt, în marea lor majoritate, feminine.

§22. 1. Dacă *á + m + ú* nu s-a transformat în română în *-ă* (vezi cap. III, §1, nr. 3), trebuie să admitem că persoana I-a plural de la indicativul prezent și de la indicativul perfect al conjugării I-a (*cantamus* și *cantavimus*), care, în epoca românească cea mai veche, sunau **cântămu*, au înlocuit pe *-ámu* cu *-ámu* printr-un fenomen de analogie. Dacă, dimpotrivă (vezi *ibid.*), *á + m + u* a devenit în română *ă*, atunci *-ámu* al imperfectului indicativ trebuie explicat prin analogie cu alte forme. În primul caz, *-ă* s-a introdus la persoana I plural a prezentului și perfectului, de la persoana a III-a singular și plural (*cîntă*), pe baza unor analogii ca *vede — vedem, șede — ședem* etc. (firește, *ă* s-a introdus întii la prezent și după aceea și la perfect). Dar istroromâna și unele graiuri maramureșene, care, apoi, prin migrații au fost duse și la răsărit de Nistru, au păstrat pe *a*. În cazul al doilea, persoana I-a plural a imperfectului a revenit la *-amu* sub influența celorlalte persoane ale imperfectului, care, toate, aveau *-ă*.

2. Persoana a III-a singular a perfectului latin al conjugării I-a trebuia să păstreze în română pe *á* : *cantavit* (lat. pop., atestat chiar de scriitori ca Lucrețiu : *cantal*, cu accentul pe *á*) > **cântá*. Și totuși avem *cîntă*. Vocala *-ă* nu se poate explica decît prin analogie cu formele de perfect *tăcu — tăcúm, auzi — auzím, șéace — șéacem, deade — deádem*, după ce *-ámus*, a devenit *-ámu*, fie pe cale fonetică, fie prin analogie. Identitatea de vocală din terminația persoanei a III-a singular și I-a plural, la astfel de verbe de conjugarea a III-a, a dus la identitatea de vocală și în terminațiile persoanelor respective ale perfectului de conjugarea I-a.

3. Persoana I-a singular a perfectului simplu, care se termina în latina populară, ca și în cea clasică, în *-i*, a primit un *-u* : v. rom. și macedor. *feču* „făcui“ (< *feci*), macedor. *aríšu* „rísei“ (< *risi*), prin analogie cu persoana I-a singular a prezentului.

4. Imperfectul indicativului de la conjugările I-a a II-a, a III-a și a IV-a trebuia să sune, în româna cea mai veche, astfel : **lăudáă, *lăudái, *lăudăă, lăudăămu *lăudăáfi, *lăudăă, *vedéă, *vedéi, *vedéă, *vedéamu, *vedéáfi, *vedéă ; făcéă, *făcéi* etc. (cele de conjugarea a II-a și a III-a deveneau apoi, prin diftongare, **vedéáă* etc.) și **auđiă, auđii *auđiă, *auđiámu, *auđiáfi, *auđiă*. Poate că s-au născut chiar forme ca **lăudáúă ; *vedéúă, *făčéauă, *auziúă*. Ele au fost înlocuite cu : *lăudá, lăudái, lăudá, lăudámu, lăudáfi, lăudá ; vedéă, vedéái, vedéă, vedéamu, vedéáfi, vedéă ; făcéă* etc., *auđiă, auđiái, auđiá, auđiámu, auđiáfi, auđiá*, atestate în textele secolului al XVI-lea. Așadar, la persoana I-a singular și la a III-a plural, forma cea mai veche se termina în *-ă*, și ea este păstrată încă în secolul al XVI-lea ; formele fără *-m* se găsesc și astăzi prin Maramu-

reș și în nord-estul Ardealului (în restul dacoromânei a apărut *-m*, prin analogie cu persoana I-a plural, probabil, în perioada 950—1350 (vezi mai jos, V, cap. IV, §4, nr. 3); formele fără *-m* se găsesc și în unele dialecte suddunărene; latinescul clasic *-m*, de la persoana I-a singular, dispăruse deja în latina populară, iar *-u* de astăzi, de la persoana a III-a plural, nu exista în latină). Nu putem explica de ce a căzut *-ă* neaccentuat de la persoanele I-a și a III-a singular și a III-a plural de la conjugările I-a, a II-a și a III-a. Sînt ușor de explicat însă morfomele *-á*, *-ái*, *-á*, *á* de la conjugarea a IV-a introduse în locul formelor originale cu *-ă* neaccentuat: *-á*- s-a introdus, anume, prin analogie cu conjugarea I-a, unde *-á*- era etimologic (moștenit din latină) la toate terminațiile. Conjugarea I-a fiind mai numeroasă, și-a putut impune formele sale.

5. Desigur, au dreptate autorii *Istoriei limbii române*, I, București, 1965, p. 304, cînd presupun că, în propoziții complete (și subiective?), conjunctivul era utilizat în fazele mai vechi ale limbilor romanice fără conjuncție, dat fiind că *ut* dispăruse fără urmă. Dar autorii operei în discuție scapă din vedere că româna a moștenit o serie de conjuncții de scop din latina populară (vezi mai sus, II, cap. IV, §26, nr. 3 și 4), și că deci conjunctivul român apărea și cu conjuncție. Trebuie să concludem că, în epoca de formare a românei, conjunctivul nu avea conjuncția *să* decît ca conjuncție condițională și că *să* nu devenise încă morfom de conjunctiv. Într-o vreme în care, probabil, greaca bizantină nu-și crease un conjunctiv cu *vá* (< *iva* „ca să”), nici româna nu avea un conjunctiv cu *să*. Așadar trebuie să presupunem că, în perioada de formație a românei, conjunctivul prezent avea, și la persoanele I-a și a II-a singular, forma persoanei a III-a, ca în italiană, și că, și la persoanele I-a și a II-a plural, avea alte forme decît cele de mai tîrziu. Pentru a se înlătura omofonia — pentru a se evita confuzia — se întrebuintau pronumele personale *eu*, *tu*, *el* etc.

6. Româna a moștenit din latina populară și formele de imperativ prezent afirmativ de persoana a II-a singular și plural (*cîntă*, *cîntați* etc.), precum și un imperativ prezent negativ, alcătuit din *nu* + infinitivul prezent (*nu cînta* etc., care atunci sunau **nu *cântare* etc.).

7. Prin transformarea vocalei *a* neaccentuat în *-ă*, a vocalelor *é* și *ó* în anumite condiții în *ă*, respectiv *o*, a vocalei *e* neaccentuat în *i*, a vocalei *o* neaccentuat în *-u*, se nasc, în cadrul conjugărilor românești, unele variante ale claselor de conjugare; dar renunțăm de a mai arăta subtilurile noi de conjugare care s-au născut astfel.

Prin africativizarea palatalelor *k* și *g* (urmate întotdeauna de *e* și *i*) și prin africativizarea lingualelor *t* și *d* urmate de *i* și *-i* (neaccentuat), consonantele *c*, *g*, *t* și *d* de la sfîrșitul temelor sau rădăcinilor verbale încep să alterneze cu africatele *č*, *ğ*, *ț* și *đ*, ca și în declinarea nominală. Dar, în unele verbe, s-a produs o uniformizare a vocalismului temei în favoarea uneia din vocalele alternante. Astfel *cogito* n-a devenit **cogațetu*; această formă a fost înlocuită cu forma **cûțetu*, rezultată prin analogie cu **cuțetămu*, **cuțetați*, *cuțetam*, *cuțetare*, *cuțetat* etc. Formele verbale cu accentul pe rădăcină ale verbelor *merg* și *vin* aveau diftongul *je*: **mîjergu*, **mîjergi*, *mîjerge* etc., **vîjeni*, *vîjene* etc. Ele au fost înlocuite cu formele analogice *mergu* și *veņu* în graiurile care vor deveni dialectele modovenesc și muntenesc.

§23. 1. *Habeo* trebuia să devină în română **aibu* sau, în cazul că s-a petrecut și un fenomen de analogie cu *habes* (> **ai*), trebuia să ajungă la **aïu* (de altfel latina populară occidentală posedă un **aïo*). Această formă a fost înlocuită cu *am*, poate, cum a admis Ov. Densușianu, *Histoire*, I, p. 351, sub influența limbii albaneze, unde există *kam* „am”. *Habet* trebuia să devină în românește **aye* și **ayă*, poate chiar **ae*, **ave*. Această formă a fost înlocuită cu *are*, al cărui *-re* se explică, desigur, prin analogie cu **vpare*, devenit *vare* „(el) vrea” (< lat. *volet*). După ce s-a creat forma *are*, modelul *vare* și-a pierdut pe *-re*, devenind *va* (pentru *vare* ca auxiliar de viitor vezi Vladimir Driimba, *SCL*, IV, 1953, p. 220–221, articolul *Contribuții la studiul morfologiei istorice române*). Influența lui *vare* s-a exercitat, cu atît mai ușor, cu cît ambele verbe făceau serviciul de auxiliare și cu cît unele forme ale acestor verbe se terminau la fel (**aïu* și *voïu*, *ai* și *vei* „vrei” < *veri*).

Persoana a III-a plural, *ay*, a rezultat, prin evoluție fonetică normală, din **habunt*, care exista, desigur, în latina populară. Dar *au* nu se găsește decît într-o parte din dacoromână, în meglenoromână și într-o parte din macedoromână. În Țara Moșilor și în graiul fărșeroșilor (Albania), avem *ar*, în istroromână avem *âr* (formă care presupune un *âr*, căci *â* provine în istroromână din *a* accentuat). Desigur, *r* stă în legătură cu *-re* de la singular (dar se poate explica și prin analogie cu *vor* < *volunt*). Faptul că, în Banat și Crișana, auxiliarul de pers. a III-a plural sună *or* „au” ne îndeamnă să credem că, în aceste regiuni, era odată **aru* „au”. Probabil, acest plural explică de ce la singular s-a impus *are*, cel puțin în dialectele în discuție. Forma de auxiliar de la persoana a III-a singular, *a*, a rezultat, poate, printr-o modificare a formei **ae*, care s-a născut prin evoluție fonetică din *habet*. Formele *avem*, *aveși*, *aveam*, *avui*, *aveare* au păstrat pe *-v-* intervocalic, contra legii fonetice a dispariției acestei consonante în poziție intervocalică. Formele *vrem*, *vreși*, *vră* (imperfect), *vrui*, *vreare* sînt normale, totuși cu dispariția mai rar întîlnită a lui *o* neaccentuat, protonic, devenit, probabil, *u*. Indicativul prezent a sunat deci la origine: *voiu*, *veri*, *va(re)*, **v(u)remu*, **v(u)reși*, *voru*. Prin generalizarea tardivă a formelor cu *vo-*, s-a ajuns la formele de prezent indicativ: *voiu*, *vei*, *va*, *voim*, *voiși*, *vor*, iar prin generalizarea tardivă a formelor cu *vr-*, care se găseau și la imperfectul și perfectul simplu ale indicativului (*vream*, *vrui*), precum și la infinitiv prezent (*vreare*), gerundiu (*vrînd*) și participiu (*vrut*), s-a ajuns la formele de prezent: *vreau*, *vre(a)i*, *vrea*, *vrem*, *vre(a)și*, *vor*. Mai tîrziu s-a născut și un imperfect *voiam*, de la prezent, precum și *vroiam*, care e rezultatul unei contaminații între *voiam* și *vream*.

2. Din *eram*, *eras*, *erat*, *eram*, *eratis*, *erant*, trebuiau să iasă **iară*, **iară*, **iară*, **erămu*, **erăși*, **iară*. Prin analogie cu celelalte imperfecte (vezi Alf Lombard, *Le verbe roumain*, II, p. 721–722), în special de la conjugarea I-a, persoanele care sunau **iară* au fost înlocuite cu *eră* (persoana I-a singular), *erăși*, *eră* (persoana a III-a singular și plural) etc. Totuși, în graiul macedoromân din Zagori, avem încă *îaram*, *îarași*, *îara* (cf. Capidan, *Meglenoromâni*, I, p. 174), cu accentul pe prima silabă și cu *îa* în loc de *e*.

3. Verbul *esse* nu avea participiu trecut. Româna a trebuit să-și construiască unul. El a fost construit plecîndu-se de la persoana a II-a plural a perfectului simplu, care suna, desigur, în această epocă **fostu* „furăți”. La baza acestei forme stă lat. **fustis*. În lat. pop. **fóstis*, apoi **fosti* și **foste* (vez i

Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, §344; această ultimă formă este cerută și de italianul *fosse*, persoana a II-a plural a perfectului simplu)¹. Căci în epoca de formație a românei se ajunsese la identitate între persoana a II-a plural a perfectului simplu și participiul trecut, la conjugările I-a și a IV-a: *cântatu*, *aușitu* (această identitate s-a păstrat în macedoromână pînă azi, iar în dacoromână, pînă în secolul al XVI-lea). Macedoromâna și-a format cu vremea — probabil, după epoca de formație a românei — un alt participiu trecut de la *a fi*: *fută*, creat prin analogie cu forma veche de persoana a II-a plural de perfect simplu, *tăcută* (cf. Alf Lombard, *op. cit.*, p. 723—725).

§24. 1. Formele *manducamus* „mîncăm“, *manducatis* „mîncăți“, *manducare* „a mîncă“ etc., deci toate formele cu accentul pe terminație, au pierdut vocala *u*, și, odată cu aceasta, și consonanta *d*, grupul consonantic *ndc* fiind greu de pronunțat (*d* nu apare în asemenea împrejurări). S-a ajuns astfel la **măncămu*, **măncăși*, **măncare* etc. Dar lat. *manduco* „mănînc“, *manducis* „mănînci“ etc., deci formele cu accentul pe temă, în cazul de față, pe *u*, trebuiau să dea în românește, **mănducu*, **mănduși* etc. Ele au fost înlocuite cu *măncăncu*, *măncănci* etc. Cum am arătat în *Bul. Ist. Fil. Rom.*, I, p. 164—166 (vezi și Alf Lombard, *Le verbe roumaine*, I, p. 111, 357, 358, 366, 367), aceste forme s-au născut sub influența formelor *măncămu*, *măncăși* etc., dar cu menținerea numărului silabelor formelor înlocuite. Tema formelor **măncănc*, **măncănci* etc. era mai apropiată ca sunete de tema formelor **măncăm*, *măncăși* etc. decît vechea temă **mănduc*-². Macedoromânii au însă *mîncu*, *măcu* „mînînc“, iar crișenii și în general ardelenii au *mînc* „mînînc“. Foarte probabil, dialectele vorbite de aceste ramuri ale poporului român, au creat din capul locului formele *măncu*, *mănci* etc. (prin analogie cu *măncămu* etc.), din care derivă cele actuale. Este interesant că dialectul istroromân și textele rotacizante au forme care pleacă din *măncăncu*: istror. *mărăncu* „mînînc“.

2. Formele accentuate ale verbului latin *intelligo* și-au păstrat accentul pe aceeași silabă ca și în latină pînă după prefacerea lui *t + i + é* în *ț*, care caracterizează tema verbului român *înțeleg*. Formele verbale de persoana I-a, a II-a și a III-a singular indicativ prezent: **înțălegu*, **înțăleși*, **înțăleși*, și de persoana a III-a plural **înțălegu*, de conjunctiv prezent: **înțăleagă*, și de imperativ: **înțăleși* sînt singurele la care s-a ajuns la un *ț*, prin dezvoltarea fonetică. Pe baza lor, formele **intelcăgemu*, **intelcăgeși*, **intelegeă* (imperfect), **inteleșăi*, **intelcăgere*, **intelcăptu* (< *intellectus*) au fost înlocuite prin forme analogice, cu *ț* și cu accentul pe silaba *-lea-*, *-le-*: *înțelcăgemu*, *înțe-*

¹ În v. rom. avem însă *fuset*, nu *fosst*; această formă este, desigur, mai nouă și analogică, ca de altfel și *fusem* „noi furăm“. Ea s-a născut sub influența mai mult ca perfectului. Dimpotrivă, persoana I-a plural avea *-u*. În latina populară de la baza românei și italienei: v. rom. *fumu*, it. *fummo*.

² G. C(ontini) înclină să admită, *Archivum Romanicum*, XX (1936), p. 137, o legătură cu sicil. *mininkyu* (ale cărui raporturi cu forma românească sînt afirmate de P u ș c a r i u, *Elym. Wört.*, și negate de S a l v i o n i (*RILomb.*, XLIII, 623); el socotește sigură înrudirea cu veșl. *manonka*, „benchè sia discutibile che ci si debba vedere, col Bartoli (*Revue de Dial. Rom.* II 468) un'assimilazione *nd > n di* origine italo-greca“. Contini mai relevă că forme ca *miningo*, *manenjon* etc. nu lipsesc provențalei (L e w y, *S.W.V.*, p. 107). Ele presupun un **manucare*, cu *nd > nn* (cf. campid. *mandugu* „Zuspeise“, „Zugemüse“ și cat. *manugar*).

légi, înțelegăși, înțelegă, înțelegăi, înțelegere, înțeleptu. După aceea s-a schimbat, tot pe cale analogică, și accentul din formele de tipul **înțelegu* pe silaba următoare, ceea ce a avut ca urmare și deplasarea diftongului *ea* pe această silabă: *înțelegă*. Vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, 1935, p. 135, și Alf L o m b a r d, *Le verbe roumain*, II, p. 1081—1083).

§25. Deja din epoca de formare a românei exista în limbă conjuncția *de*, a cărei origine este controversată. Vechimea conjuncției este dovedită de existența ei în dacoromână și macedoromână cu funcții identice, măcar în parte. Cum a arătat N. D r ă g a n u (*Dacor.*, III, p. 256—272), folosind rezultatele cercetării lui B. D i m a d (*Zur rumänischen Moduslehre*, Wien, 1904), ea are astăzi în română sensurile: temporal, condițional, optativ, concesiv, cauzal, consecutiv, final, relativ, subiectiv, și obiectiv (direct sau indirect), precum și modal. Mai toate aceste sensuri se găsesc și în macedoromână. Temporal: *Bădiuleasa de-l vedea, Bădiuleasa ce-mi făcea?* (Teodorescu, *Poezii populare*); condițional: *Era s-o bage în boale pe biata copilă, de n-aș fi fost eu acolo.* (Creangă); optativ: *De ar veni vara, să se mai joace și pe afară.* (Creangă); concesiv: *De m-ar pune pe-un cărbune, Ibovnicul nu-l voi spune.* (Pann, *Povestea vorbei*); cauzal: *Se vede că tot mai ai noroc, de-ai nimerit tocmai la mine.* (Creangă); consecutiv: *Lega mama o sfoară cu motocei la capăt, de crăpau mîțele jucîndu-se cu ei.* (Creangă); final: *Sus pe virș, la Petricea, Stătea de se odihnea.* (Teodorescu, *Poezii populare*). *Îi era milă de tinerețele lui, cum de să se prăpădească o așa bunătaie de june.* (Ispirescu); relativ: *Venea o ceată de fii de împărași, pe niște armăsari de mîncau foc.* (Ispirescu); subiectiv: *Era obicei de veneau feciorii . . . de împărat la horă.* (Stănescu, *La gura sobei*); obiectiv direct: *Eu îndrăznii de venii să-l dobor.* (Ibidem); obiectiv indirect: *S-a apucat de așeza prin casă.* (Ibidem); modal: *Bine ai făcut de ți-ai luat calul ăsta.* (Ispirescu). M e y e r - L ü b k e (*Grammatik*, III, p. 604—605 și 692) distinge sensurile consecutiv, final și condițional (despre sensurile temporal, relativ, subiectiv, obiectiv și modal el nu vorbește). Dar învățatul german admite și un sens coordinativ (de fapt copulativ). El pleacă de la faptul că, după *de*, urmează adesea indicativul trecut în loc de conjunctiv prezent și anume atunci cînd acțiunea prezentă este tot la trecut sau după un imperativ, poate urmat de alt imperativ: *du-te de vezi*. Și părerea aceasta a fost acceptată de D i m a n d (*op. cit.*, p. 13—14), S a n d f e l d - J e n s e n (*Z. f. r. Ph.*, XXVIII, p. 11 și urm., și XXIX, p. 732—744) și Mario R o q u e s, *Recherches sur les conjuctions conditionnelles* să, de, dacă, *en ancien roumain*, în *Mélanges Chanbaneau (Rom. Forsch.*, XXIII, 1907, p. 825—829). Desigur însă că are dreptate D r ă g a n u să nu admită acest sens coordinativ. Impresia că avem acest sens rezultă din faptul că *de* este urmat de un timp trecut sau de un imperativ. Dar aceasta vrea să spună că acțiunea finală, consecutivă și cauzală s-a realizat sau se va realiza și că prin această idee nouă, ea nu-și pierde totuși caracterul de acțiune finală consecutivă sau cauzală.

Împotriva cercetărilor anteriori, R o q u e s crede a fi dovedit că, în textele veacului al XVI-lea, *de* nu avea valoare condițională, ci numai temporală și coordinatoare. Fără să cunoască constatările lui Roques, D r ă g a n u, *Dacor.*, III, p. 256—258, a ajuns la aceleași concluzii (vezi și *Dacor.* IV, partea a doua, p. 916—922, unde se discută constatările romanice-

tului francez). Totuși Drăganu a găsit un exemplu — unul singur — de *de* condițional în *Ps. sch.*, ed. Bianu, p. 80—81 : *Se nu taci de mere, de nu cîndu veri tăcea de mere și podobi-me-voiu celora ce deștîngu în groapă*. Acest exemplu fusese însă relevat întîi de *D i m a n d*, p. 14. Totuși am impresia că Roques n-a dovedit că în *Cod. vor.* nu avem exemple condiționale. *M e y e r - L ü b k e* dăduse la p. 692 două exemple *de* condițional din *Cod. vor.*, care au fost considerate și de *D i m a n d* p. 14, condiționale : *e se Dimitrie acesta și ceia ce sîntu cu rusulu meșteri, de au cătră neștinre cuvîntu, nequători sîntu și antipati sîntu* (12, 12, nu 12, 2 cum e la *Dimand*, p. 14) ; *vreama de voiu dobindi, chiemate-voiu* (64, 1).

M e y e r - L ü b k e spunea, p. 604, că sensul inițial al lui *de* a fost cel consecutiv. Părerea, acceptată și de *D i m a n d*, nu era sprijinită cu nimic. Dar *M e y e r - L ü b k e* face și o altă ipoteză, care se regăsește la elevul său, *D i m a n d*, și apoi la *S a n d f e l d - J e n s e n*, *T i k t i n*, *R.-D. W.*, p. 514, și *R o q u e s* : aceea că *de* își are originea într-o conjuncție tracodacică, care ar fi sunat *de* și avea funcție coordinativă, însemnînd „și” ; el invocă în sprijinul acestei ipoteze albanezul *dhe, edhe, edhë* „și”. *M e y e r - L ü b k e* nu exclude nici posibilitatea unui împrumut albanez în română, iar pentru cuvîntul albanez se gîndește și la o origine turcă, căci, într-adevăr, turcul *de* înseamnă „și”. Deja *D i m a n d*, p. 13, nota, a respins originea turcă a conjuncției române *de*, și anume pentru motive cronologice și culturale. Ea trebuie respinsă și pentru conjuncția albaneză, din cauză că e greu de admis pătrunderea unei conjuncții într-o limbă străină. *S c h u c h a r d t* (*Literaturbl.*, 1892, p. 204), *Philippide* (*Principii*, p. 52), *T. Raicu* (*Studii literare*, Ploiești, 1897, p. 145—162), și *Drăganu* (*Dacor.*, III, *loc. cit.*, și IV, *loc. cit.*) admit că *de* cu aceste funcții conjuncționale vine din prepoziția de origine latină *de*, dar fiecare din ei își imaginează diferit modul de transformare a prepoziției în conjuncție. Dintre aceste din urmă păreri, merită a fi luate în discuție cea a lui *Philippide* și cea a lui *Drăganu* (pentru celelalte vezi *Drăganu*, *Dacor.*, II, p. 251—22). *Philippide* credea că trebuie să se plece de la sensul „despre”, „în ce privește” al lui *de* și că *de* cu acest sens, care era normal în sintagme ca *de mine, de culare lucru etc.*, s-a extins apoi și la propoziții : *de va veni* „în ce privește faptul că va veni”. Așadar după *Philippide*, sensul cel mai vechi ar fi fost cel condițional. După *Drăganu*, trebuie să se plece de la sensul temporal și deci de la un *de* adverb temporal provenit din prepoziția *de* (p. 254—256). Dar existența acestui *de* adverb n-a fost dovedită de *Drăganu*. Părerea lui s-ar fi putut susține numai dacă el ar fi admis, prin paralelism cu *Philippide*, că sensul temporal al prepoziției *de* a trecut și asupra unor propoziții. Apoi *Drăganu* a admis că nu sensul condițional a fost cel mai vechi, cum credea *Philippide*, ci cel temporal ; căci sensul condițional n-ar fi atestat în cele mai vechi texte românești. Dar, cum am spus mai sus, *Meyer-Lübke* a arătat că în *Cod. vor.* avem două exemple de *de* condițional. Pe de altă parte, întrucît atît prepoziția *de*, cît și conjuncția *de* au și un sens cauzal, s-ar mai putea admite că trecerea s-a făcut și pe această cale. Conjuncția *de* s-a putut deci naște pe diferite căi : ea a putut fi din capul-locului fie condițională în propoziții subiective și obiective directe (*nu se știe de . . . , nu știu de . . .*), fie temporală, fie cauzală. Numai după aceea s-au născut sensurile concesiv, modal, consecutiv și relativ. Nu este nevoie

să se admită influența slavului meridional *da* (de fapt și v. sl.) „ca să“, „încît“, cum a crezut S c h u c h a r d t (*loc. cit.*), căci acest *da* nu sună exact ca și conjuncția din română, și evoluția de sensuri, care este în parte identică, s-a putut produce în mod independent. De altfel sint mari deosebiri de sens între cele două conjuncții, și anume *da* nu are sensul care a putut fi socotit de unii ca egal cu „și“ (v. sl. *da* provine dintr-un cuvînt ce înseamna „astfel“, ca și rom. *și*). Totuși nu se poate respinge teoria originii tracodacice a conjuncției. Teoria originii tracodace se sprijină mai ales pe faptul că această conjuncție finală se poate construi cu trecutul indicativului, care arată că acțiunea finală s-a realizat, sau apare între două imperative, dintre care și al doilea este tot o poruncă, deși este subordonat celui alt, și deci n-ar fi trebuit să mai fie imperativ. Acest lucru nu se găsește în alte limbi decît dacă e vorba de conjuncția „și“. Aceasta ar putea arăta că, la origine, *de* a fost o conjuncție copulativă. Faptul relevat de D i m a n d (p. 39–43) și de S a n d f e l d - J e n s e n (*Zfr Ph*, XVIII, p. 11) și acceptat apoi și de alții, că în limbile balcanice conjuncția „și“ a căpătat și valorile: finală, consecutivă, cauzală, obiectivă, subiectivă și relativă, ne îndeamnă să credem că și *de*, care are aceleași valori, — dar apare și cu valorile temporală, condițională și concesivă, cum relevă D r ă g a n u (p. 254) —, a putut însemna la origine „și“. De aceea, P h i p p i d e însuși admite în *Orig. rom.*, II, p. 307 și 623, părerea lui S a n d f e l d - J e n s e n, e drept însă, cu specificarea că originea conjuncției *de* este obscură.

§26. Latinescul *aut* „sau“ s-a păstrat în dacoromână cu sensul disjunctiv. În limba veche *au* cu acest sens apărea foarte des; și în veacul trecut el apare la unii scriitori, fie gramatical, fie poetic; azi el apare numai în graiul popular, prin Ardeal și Banat. Atît în limba veche, cît și azi, în graiul popular, *au* a căpătat sensul de „oare?“, adică de formă a întrebării, de cuvînt care scoate în evidență întrebarea. Sensul acesta s-a născut din cauză că propoziția disjunctivă care începea cu *au* cuprindea o îndoială, și această îndoială trecea pe primul plan. *Dicț. Acad.*, I, partea I, p. 363, spune că, la început, ea nu exprima deloc îndoială; dar afirmația este greșită. Căci orice disjunctivă exprimă o îndoială în cadrul unei certitudini. Firește că această funcție s-a dezvoltat numai din acel *au* care apărea în întrebări.

Tot moștenită din latinește este conjuncția *sau*, la care însă probabil, avem a face cu o influență formală a lui *aut* (rom. *au*), căci, altfel, din lat. *seu* ar fi ieșit în română **seu*, **său*.

Româna și-a creat apoi conjuncțiile disjunctive *fie, fie că, ori, ori că*. *Fie* este vechiul conjunctiv prezent de persoana a III-a singular de la *a fi*, iar *ori* este vechea formă de persoana a III-a singular a indicativului prezent străvechi de la *a voi*, adică vechiul **voare*, **oare* (< lat. *volet*), ceea ce și explică pe *oare* „sau“ din vechea română (vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 288) și din graiul popular (eu l-am auzit la Birlad). Vechiul *oare* s-a redus la *ori* sub influența lui *veri* sau datorită faptului că era neaccentuat în alte împrejurări, ca de exemplu atunci cînd era compus cu *cine, ce*: *oricine, orice*. În vechea română existau și *vare* (D e n s u s i a n u, *op. cit.*, p. 289) și *ver(i)*, chiar *ver fie* (vezi T i k t i n, *R.-D. W.*, II, p. 1094), care este persoana a II-a singular a aceluiași verb la prezentul indicativ. Conjuncțiile disjunctive se formează și în alte limbi la fel: cf. it. *ossia, sia che*, fr. *soit, soit que* etc.

§ 27. Conjuncția causală coordinativă a trebuit să fie multă vreme, în limba română, *că*, cum e și azi în graiul popular. Această întrebuințare a lui *că* o găsim și în textele rotacizante : *Ferice de bărbatul cela ce rabdă năpăsti, că cela ce va fi năpăstuitu., preemi-va curură de viață*, Cod. Vor., 112/1 (după *Dicț. Acad.*, I, partea II, p. 5). Acest sens este moștenit probabil din latina populară, căci el există și la it. *chè*, apoi, cum a relevat M e y e r - L ü b k e (*Gram.* III, p. 632), la *ca* din vechea spaniolă, vechea portugheză, italiana de sud (în aceasta, pentru *quia*), vechea lombardă și vechea sardă (în aceasta și pentru *quia*).

CAPITOLUL V

LEXICUL

§1. O înșirare a termenilor de origine latină păstrați de limba română ar trebui făcută clasificându-i după domeniile sociale și naturale la care se referă și deci în legătură cu orizontul spiritual și cu preocupările românilor din acel timp. Despre aceste lucruri știm foarte puțin, așa că, de fapt, limba servește ca un izvor de informații asupra lor. Firește, un termen poate trece cu vremea dintr-o categorie în alta. Aceste sfere de activitate, aceste domenii ale lumii la care se referă termenii latini, — singurii existenți în epoca de formație a românei — trebuie deduse din termenii astfel cum îi avem atestați mai târziu, așa că noi trebuie să încercăm a vedea ce cuvinte de origine latină existau atunci în limbă și ce sensuri aveau ele. Diferitele domenii ale vieții au trebuit să fie reprezentate prin aceiași termeni și în trecut, dacă termenii în discuție nu și-au schimbat sensul, și deci acele ocupații au existat la români și în epoca de formare a limbii lor. Lucrul acesta l-a făcut W. D o m a s c h k e, *Der lateinische Wortschatz des Rumänischen*, în *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, XXI—XXV, p. 65—173 (vezi și cele spuse de S. P u ș c a r i u, *Dacor.* I, p. 401—417). Noi renunțăm a mai face aici acest lucru. Dintre termenii care dovedesc anumite preocupări și activități la români în epoca de formație a limbii lor, vom pomeni numai pe aceia care dovedesc existența unor ocupații, a unor preocupări despre care s-a afirmat de unii că n-au existat la români în această epocă sau cel puțin au fost puse la îndoială de unii învățați.

În epoca aceasta, în care, cu excepția malului sting al Dunării, unde se păstrează orașe ca Dierna, Sucidava, Turris, Aliobrix, Bărboși etc., viața orășenească este la noi complet distrusă și se accentuează regimul obștilor sătești, care, de altfel, nu dispăruse complet nici sub stăpînirea romană, limba latină din părțile noastre pierde în mod necesar o serie de cuvinte de civilizație. Tot ce privește viața orășenească dispare sau capătă sensuri noi, adaptate vieții rurale. Noi vom examina întâi disparițiile de cuvinte provocate de rusticizarea și sărăcirea vieții și apoi evoluțiile semantice provocate de aceleași fenomene. De altfel, rusticizarea vieții se produsese chiar în secolul al III-lea e.n., așa că disparițiile lexicale provocate de acest fenomen au avut loc chiar în latina populară (astfel, de exemplu: *domus* este înlocuit aproape pretutindeni cu *casa* „cabană”). Dar acum rusticizarea vieții se produce total. Nu va fi fără interes să examinăm și de ce unii termeni de origine latină, care s-au pierdut în celelalte limbi romanice, s-au păstrat în română.

În epoca de formație a limbii române s-au produs și alte inovații lexicale, și anume: derivarea de noi cuvinte prin sufixe și prefixe moștenite din latină

și din tracodacică și împrumutarea câtorva cuvinte din limbile greacă și albaneză (albaneza se vorbea atunci — cel puțin unul din dialectele ei, cel de sud, adică cel tosc — pe o parte a teritoriului românesc primitiv, deci cu mult mai la nord decât astăzi). Numeroase sînt însă împrumuturile din limba tracodacică, care se vorbea încă în această perioadă. Unele din ele pătrunseseră, desigur, în latină, înainte de secolul al V-lea, dar numai în latina de la sate; acum, societatea romană rusticizîndu-se complet și absorbînd aproape pe toți tracodacii care mai rămăseseră romanizați, cuvintele tracodacice vor pătrunde masiv în limbă.

§2. Dispariția aproape totală a vieții orășenești după secolul al V-lea pe teritoriul de formare a limbii române a avut ca urmare întii de toate dispariția termenilor care desemnau realități urbane. Asemenea dispariții lexicale au fost studiate întii de S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1921, Academia Română, *Discursuri de recepțiune*, XLIX (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937, p. 40—41, unde s-a tipărit traducerea franceză a lucrării pomenite) și *Limba română*, I, București, 1940, p. 354—355.

S. Pușcariu a relevat, *op. cit.*, p. 354—355, că s-au pierdut termenii *villa*, *forum*, *platea* (fr. *place*, it. *piazza*), *strata* (it. *strada*), referitori la „aspecte” ale orașelor. De fapt *villa* nu trebuia pomenit, întrucît designa „casa de la țară a unui fermier (a unui posesor de moșii)”, deci nu o realitate tipic orășenească. Pușcariu însă nu releva că s-a pierdut și termenul pentru oraș: *urbs*, și termenul pentru sticlă, *vitrum*, care e drept că nu caracteriza numai viața de oraș, sticla fiind utilizată și la țară (vase de sticlă s-au găsit în morminte din secolele al III-lea — al IV-lea e.n., în Moldova de mijloc chiar, unde locuiau atunci, desigur, daci neromanizați, cum am văzut mai sus, I, cap. IV, §10). P h i l i p p i d e, *O rămășiță din timpuri străvechi: jioară*, în *Arhiva*, XXV (1914), p. 145—172, a susținut că strămoșii românilor primiseră cuvîntul grec ὄαλος „cristal”, care suna în latina populară **iúalu*, și că acest cuvînt a dispărut cu vremea, rămînînd însă în expresia: *limpede cumu-i vioara* (*γ'ioara*), care la origine însemna: „limpede cum e cristalul”. Nu s-a pierdut însă termenul *marmură* (< lat. *marmor*), nici cel pentru „coloană, „stilp”, **sturu* (< v. gr. στύλος), ceea ce dovedește că românii au avut totuși cunoștință despre unele din elementele vieții de oraș.

S. Pușcariu (*Limba română*, I, p. 353) a arătat că româna a pierdut termenii referitori la navigație (el zicea: referitori la mare): *insula*, *portus*, *navis* etc. S-au păstrat însă *mare* și *unda* „val”, „undă”, acesta din urmă numai cu sensul de „undă”, nu și cu cel de „val”, mai puțin cunoscut de la o vreme românilor, ca unii care nu mai călătoreau pe mare. Tot Pușcariu a arătat că s-au pierdut și termenii referitori la pești și pescuit, în afară de *luntre* și de *pește*. Faptul se explică prin aceea că românii aveau mai rar drumuri la mare și că nu se mai ocupau cu pescuitul în apele mai mari, ca Dunărea, și în lacurile de pe lîngă Dunăre, care erau în spațiul lor etnic (o mare parte din terminologia românească a pescuitului va fi împrumutată de la slavi), cel puțin în epoca influenței slave vechi.

Interesant este că în această perioadă de dispariție a vieții orășenești dispare și termenul *vicus* „sat”, și nu numai la români, dar și la popoarele romanice occidentale, care i-au înlocuit cu alte cuvinte: *villa*, *populus* (devenit pe alcurea

poplus) etc. Condițiile noi de creare a satelor din evul mediu au dus la pierderea vechii numiri și la crearea altora.

Firește, s-au pierdut mulți termeni referitori la elemente ale vieții culturale : *liber, stylus, littera, litterae, scriptor* etc. S-a păstrat numai : *a scrie* (< *scribere*), — dar, desigur, scrisul nu era practicat de români, ci de negustorii greci care veneau în contact cu ei — și *carte* „scrisoare“ (acesta este sensul cel mai vechi, păstrat pînă astăzi în Transilvania, Crișana și Banat) (< lat. *c(h)arta* „păpîrîs“, „ceva scris“, „scrisoare“). S-au pierdut și unii termeni care aveau un sens abstract, fiind înlocuiți cu termenii care aveau un sens înrudit concret. Astfel *justus* „drept“ și *justitia* „dreptate“ au dispărut, făcînd loc lui *directus* sau **drectus* „drept“ (sens concret), „direct“, și lui **d(i)rectitas* sau **d(i)rectas, -alis*, dacă nu cumva *d(i)reptate* este un derivat românesc din această epocă : **direptătate*, redus prin haplogogie la *d(i)reptate*.

S-au pierdut și mulți termeni privitori la armată, război și arta militară. N-au rămas decît aceia care se refereau la posibilitățile de luptă ale unei populații rustice feudale : *oaste* (< lat. *hostis*, care apare cu acest sens „oaste“ deja în latina populară, cum probează v. fr. *ost* „oaste“), *luptă* (< lat. *lucta*), *bătaie* (< *batt(u)alia*), *arc* (< *arcus*), *săgeată* (< *sagitta*), *armă* (< *arma*, pl.), *scut* (< *scutum*) etc. De altfel aceiași termeni s-au pierdut și în Apus, acolo introducîndu-se terminologia și arta militară a năvălitorilor germani.

§3. S-au pierdut acei termeni creștini care se referă la organizația bisericească superioară sau accesorie și la monarhism : *biblia* (dar s-a păstrat *scriptură* în *sfînta scriptură*), *canonicus, diaconus, elemosyna* („milă“, „pomână“), *episcopus, eremita, monachus, monasterium, parochia, plebs* (dar s-a păstrat *populus* > *popor*, (pentru care vezi mai jos, 7§), *benedico, ecclesia* (aceasta exista în latina din Balcani ca termen care designa comunitatea creștină, cum arată inscripțiile), *evangelium, spiritus, saeculum*, păstrați în limbile romanice occidentale, unii chiar la albanezi (vezi S. Pușcariu, *Limba română*, I, p. 355). N-au rămas în uz decît termenii referitori la elementele absolut indispensabile vieții creștine, deci termenii referitori la un creștinism rustic. Se știe că, în secolele al VI-lea și al VII-lea, viața bisericească s-a dezorganizat total pe teritoriul de formare a poporului român. În legătură cu această stă și pierderea celor mai multe din numele lunilor, care au fost înlocuite cu formațiuni noi. S-au păstrat : *gerar, făurar, marțu* (în macedor., de unde și *mărțișor*) (< *Martius [mensis]*), *prier* (< *Aprilis*) și *gustar* (< *Augustus*)¹. S-au creat : *florar, cireșar, cuptor, răpciune, brumar* (există și în retoromană, deci e o creație a latinei populare), *brumărel*. Pentru decembrie s-a impus *îndrea* (< *Andreas*, numele sfîntului sârbătorit la 30 noiembrie). Numele lui Iisus Hristos, **Ĝesu *Cristu*, nu s-a pierdut, dar a fost înlocuit mai tîrziu, sub influența limbii slave, cu actualul nume *Iisus Hristos*. Creștinismul adusese o schimbare în antroponomia latină : au pătruns în limbă numeroase nume de botez de origine biblică sau greacă. Ele s-au păstrat la români : **Ĝiorđu* (cf. *Sîngeorz* numele sârbătorii sau al unor localități din Ardeal)

¹ Numele lunilor au suferit unele modificări formale prin asocierea cu alte cuvinte : *gerar* cu *ger, făurar* cu *faur* „fierar“, *gustar* cu *a gusta* (la acesta din urmă însă s-a adăugat sufixul *-ar*, prin analogie cu celelalte nume de luni). Avem a face cu fenomene de etimologie populară.

(< *Georgius*), *Nicoară* (< *Nicolă(u)s*), *Medru* (cf. *Sîmedru* < *Sanctus Deme-trius*, cu prefacerea neexplicată a lui *tr* în *dr*), **Dane* (< **Danne*) < **Jannes* (= *Johannes*); cf. *Sînzăanii*, *Sînzienze*, unde faptul că numele sărbătorii a devenit și numele unei plante și se întrebuița cu această formă foarte des la plural, a adus prefacerea lui *ă* în *ă* (cf. *ladă*, *lăzi*, *scară*, *scări* etc.), **Pietru* (cf. *Sînpietru* sau *Sînchetru*) (< *Pētrus*). Tot în această epocă, numele sărbătorii nașterii lui Hristos, *Creatione*, adică „crearea lui Hristos“, a devenit nume de botez: **Crăciune*, **Crăciune* și apoi, prin considerarea acestuia ca un vocativ și crearea unui nou nominativ, *Crăciun*, dacă nu cumva acesta din urmă a fost împrumutat de la slavi, care primiseră cuvîntul de la români și dalmați în chiar epoca de formare a celor două limbi.

§4. Existau, în acest regim gentilic și de obști sătești și meseriași, ceea ce era de așteptat. Limba o dovedește: *faur* (< *faber*, *fabrum*), *lemnar* (< *lig-narius*), *dogar* (< *dogarius*), *fierar* (< *ferrarius*), *aurar* (< *aurarius*), *morar* (< *molarius*; cf. și *mola* „moară“; morile erau de apă), *măcelar* (< *macella-rius*), *olar* (< *ollarius*)¹. Se cunoșteau metalele: *aur*, *fier*, *argint*, *aramă*, *plumb* și *sulf* (< *sulfur*) (< cf. și macedor. *șclifur* < *sulfur*; prin **slufur* < **sclufur*, existente chiar în latina populară). Existau și *negustori* (< *negoliator*), care practicau *negoț* (< *negotium*), *se vindea*, *se cumpăra* (< *vendere*, *com-parare*). Acești negustori erau străini, și anume greci. Probabil că meseriași nu erau străini. Româncele purtau încă unele podoabe: *brățări* (< *brachiale*), *cercei* (< *circellus*), *inele* (< *anellus*) și *mărgele* (< *marginella*).

Se susține de unii că românii n-au mai cunoscut pe împărați începînd din epoca năvălirilor barbare. În general susțin aceasta cei care cred că românii au trăit aproape exclusiv la nordul Dunării. Ei cred că, multă vreme, cuvîntul *împărat* s-a păstrat numai în poveștile cu împărați. Dar din moment ce unele ramuri ale românilor au trăit mereu și în sudul Dunării, o asemenea explicație, apare falsă. Românii suddunăreni au trăit într-un imperiu — cel bizantin — sau în preajma lui, așa că termenul denumea oricînd o realitate statală autentică (chiar după a. 600).

§5. Tache P a p a h a g i (*Dispariții și suprapuneri lexicale*, II, în *Grai și suflēt*, IV, p. 86) atrage atenția asupra dispariției în română a cuvintelor: *aestas* „vară“, *apes* „albină“, *appellare* „a chema“, *armentum* „turmă“, *bellus* „frumos“, *brevis* „scurt“, *colus* „furcă“, *cor* „inimă“, *dux* „conducător“, *puer* „fecior“, „rob“, *sapere* „a ști“, *sepelire* „a înmormînta“, *sequere* „a urmări“, *uxor* „soție“ etc. De fapt unele au dispărut în latina populară (vezi mai sus, II, cap. V, §3). Cuvintele: *dux*, *sepelire*, *sequere*, *uxor*, poate și *puer*, *cor* și *colus*, s-au păstrat, probabil, și după aceea, în epoca de formare a românei; *puer* a fost înlocuit cu *copil*, fie în epoca de sfîrșit a latinei populare, fie în epoca de formare a românei (*copil* însemna atunci „bastard“), dar mai probabil cu *prunc*, care, în Crișana, are sensul de „fiu“, „băiat“, nu de „copil mic“, ca în Moldova și Muntenia. *Sepelire* a fost înlocuit cu a *înmormînta*, după ce **mormântu* a ajuns să însemne „mormînt“ (vezi mai jos, §8). Am văzut mai sus (II, cap. V, §3) că, în latina populară, au dispărut și *mas*, *maris* și **maritus*;

¹ Unele dintre derivatele date aici au putut fi create mai tîrziu, în epoca de formare a limbii române sau după aceea; dar faptul nu e sigur, și, oricum, unele dintre ele sînt moștenite din latină.

dar au rămas în uz **maritare* și **inuzorare*, ambele, latinești populare. Poate *uzor* a dispărut sub influență slavă veche (cînd a intrat în limbă *neveastă*); mai tîrziu s-au creat *soafă* și *sofie*, din cuvinte care însemnau „tovarășă”, respectiv „tovărășie”. Poate și *aestas* și *appellare* au fost înlocuite cu *vera* și *clamare*, nu în epoca latinei populare, ci în epoca de formare a românei. *Sequere* a fost înlocuit cu *a urma* și *a urmări*, după ce a pătruns în limbă **urma* sau **orma*, de origine greacă, deci, poate, în epoca de formare a românei.

Tache Papahagi (*ibid.*) a arătat că: „Spre deosebire de dacoromână, dialectul aromân și astăzi încă cunoaște reprezentanți direcți ai elementelor *aperire*, *ex-carpire* (*carpëre*) [cf. macedor. *scărkescu*], *femina*, *flumen*, *îmus* [„*mergem*“], *mensis*, *mundus*, *vîginti* etc.; s-ar putea oare deduce de aici că toate aceste forme vor fi fost străine de lexicul aceleiași latine vulgare transplantate în nordul dunărean? Învățatul bucureștean admitea că aceste cuvinte existau și în latina populară din Dacia, ca și *centum*, și că au fost înlocuite mai tîrziu cu termenii: **dîscludere*, *colligere*, *familia*, *rivus*, *mergimus*, *luna*, *lumen*, *douăzeci*, tot așa cum *auă* a fost înlocuit cu *strugur(e)*. Dar putem admite că, în unele cazuri, era o deosebire între latina populară din Dacia și cea din Moesia. *Luna* pentru *mensis*, din Dacia (vezi mai sus I, cap. IV, §15), o arată clar (în Dacia, cuvîntul *luna* a căpătat și sensul temporal). *Femina*, *flumen*, *mundus* au putut exista la românii nordici chiar pînă în timpul influenței slave, cînd au fost înlocuite cu *neveastă*, *fămeală* (acesta din urmă capătă tîrziu sensul de „femeie”), *riu*, *lume*.

În alte cazuri, relevate de Tache Papahagi, GS, IV, p. 86, existau în limbă mai multe forme și fiecare dialect s-a fixat la una din ele. La macedoromâni s-au impus *aus*, *spesū*, *des(y)*, *muș(e)al(y)*, iar la dacoromâni *bătrîn*, *des*, *frumos*. Dar *muș(e)al(y)* este un derivat scurtat de la *frumos*: *frumușat*; deci înlocuirea a avut loc mai tîrziu. În ce privește exprimarea ideii de „bătrîn” (subst.), dacoromâna a preferat forma latinească populară. Dar macedoromâna n-a rămas la *avus* „strămoș”, „bunic”, care trebuia să dea **au*, ci și-a creat derivatul *aușu*, probabil mai tîrziu, căci, poate, sufixul *-uș* există în limbă din epoca influenței slave. Păstrarea lui *des* se explică prin aceea că s-a pornit de la densitatea materială și s-a aplicat și la evenimente; păstrarea lui *spesū* se explică, prin aceea că s-a pornit de la densitatea temporală, pentru a se întrebuița cuvîntul și cînd se vorbea de materie.

§6. S. Pușcariu, *Dicționarul Academiei*, București, 1926, Academia Română, M.S.L., Seria III, tomul III, mem. 7, p. 215 (el reia unele constatări făcute de D. Caracostea, *Wortgeographisches und Vortgeschichtliches vom Standpunkt der Homonymität, Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien I*, p. 79—137, passim) susține că româna a pierdut o serie de cuvinte latine pentru că, în epoca sa de formație, acestea au ajuns omofone cu altele, tot de origine latină: pluralul *alae* „aripi” > **are*, *amo* „iubesc” > **amu*, *audet* „cutează” > **aude*, *avicellus* „pasăre” > **ačellu*, *callum* „bătătură” (la picior) > **cal*, *carus* „drag, scump” > **car* (dar cum, multă vreme, consonantele duble s-au păstrat în română, omofonia, n-a fost, în acest caz, posibilă, și, poate, dispariția lui **caru* „drag”, „scump” s-a produs numai prin pătrunderea în limbă a cuvintelor slave *drag*, *scump*), *labrum* „buză” > **lauru*, *secare* „a tăia”, „a cosi”, „a secera”, „a spinteca” > (a) *seca*. Pușcariu (*op. cit.*, p. 214—215) a arătat că *sîn* < lat, *sanus* a

fost înlocuit cu *sănătos* (< lat. *sanitosus*) numai la dacoromâni, pentru că la ei a ajuns omofon cu *sîn* < lat. *sinus*, și că același cuvânt s-a păstrat la macedoromâni și istroromâni pentru că acolo evoluția fonetică a menținut distincți fonetic pe urmașii lui *sanus* și *sinus*: macedor. *sîn*, dar *sin*, istrorom. *sâr*, dar *sir*. La p. 215, Pușcariu zicea: „Poate și la *arină* < *arena*, omonimia cu [numele] fructul[ui] arinului să fi fost cauza pentru care acest cuvânt a fost înlocuit prin „nisip“ sau „homoc“ etc.; el pare a se fi păstrat numai în regiunile unde copacului i se zice *anin*, iar fructului său *anină*“.

Putem adăuga și alte fapte la cele descoperite pînă azi. Desigur, și lat. *molere* „a măcina“ a dispărut din română din cauză că unele forme ale lui se confundau, în română, cu forme ale lui *mori* „a muri“ (lat. pop. *morire*), după rotacizarea lui *l* intervocalic. Și, poate, din cauza confuziei cu *mori* a dispărut și *moliri* „a clădi“, cînd *l* intervocalic a devenit, în română, *r*. Desigur, și lat. *silva* „pădure“ a dispărut și a fost înlocuit cu *pădure*, pentru că în urma schimbărilor fonetice din această epocă, ajunsese a suna *șalbă* și se confunda cu cuvîntul actual *salbă*, a cărui origine e obscură, dar este vechi în limbă și poate fi de origine tracodacică.

§7. Cum am văzut la I, cap. IV, §11, o listă a cuvintelor latine panromanice, care au dispărut în română, a dat I. Fischer, în articolul *Panroman sauŕ roumain*, în *RRL*, IX, 1964, p. 592—602, publicat și în versiune românească: *Cuvinte panromanice absente din limba română*, în *SCL*, XVI, 1965, p. 441—447¹. Autorul s-a limitat la înregistrarea cuvintelor care se găsesc în toate limbile occidentale tocmai pentru a nu include în lista sa termeni care n-ar fi existat în latina populară de la baza românei. El face constatarea că numărul acestor cuvinte este cu mult mai mare decît cel al cuvintelor panromanice pierdute de oricare din limbile romanice occidentale: este vorba de 210 cuvinte. Autorul înțelege că nu toți acești termeni au dispărut în limba română ca limbă individualizată, aparte. Noi am arătat mai sus, la II, cap. V, §5, că 26 dintre ei au dispărut în latina populară mesodacică. Alți termeni au dispărut însă, în epocile următoare, în special în epoca de formație a românei. Am arătat *ibid.*, că dintre cei dispăruți în latina populară, trebuie scăzuți trei termeni, care sînt inovații ale Romaniei occidentale și nu au existat deci în latina populară de la baza românei: *infans*, *molinus*, *molinarius*; tot așa trebuie să scădem și din cei dispăruți mai tîrziu, doi termeni: unul care a fost păstrat de macedoromână, *ruŕa* (< macedor. *arugă*) și altul, *sabbatum* „sîmbătă“, care n-a existat în latina de la baza românei, fiind înlocuit acolo cu varianta fonetică **sambata*. Fischer n-a încercat să vadă care termeni au dispărut în perioada de formare a românei (el nici nu admite o asemenea perioadă în istoria limbii române) și care termeni au dispărut în perioada influenței slave vechi sau mai tîrziu. Din lista cuvintelor panromanice, stabilită de Fischer, următoarele cuvinte au dispărut, probabil, în perioada de formație a românei, datorită faptului că strămoșii românilor n-au mai practicat profesiunile la care se referă și n-au mai cunoscut elementele unei culturi materiale și spirituale superioare (păstrăm clasificarea pe categorii semantice, făcută de Fischer, aducîndu-i unele modificări și adăugînd unele categorii noi):

¹ Vezi și cele scrise de el în *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 110—116.

I. Termeni de marină și de pescuit : *ancora* „ancoră“, *ballaena* „balenă“ (dispărut din cauză că n-a mai fost cunoscut pe teritoriul mesodacic acest animal din oceanele îndepărtate), *lampreda* „o specie de pește“, *ostreum* „stridie“, *portus* „port“, *puppis* „pupă“ (partea dinapoi a corăbiei), *restis* „funie“, „fringhie“, *linea* „lin“ (pește), *velum* „vetrilă“, „pinză de corabie“. Mai toți au dispărut fără a fi înlocuiți cu alții (numai *restis* a fost înlocuit cu *funis*, *frimbia*).

II. Termeni militari : *hasta* „lance“, *lancea* „suliță“ (dar acesta a putut dispărea în epoca influenței slave, când s-a impus *suliță*), *latro* (subst.) „mercenar“, „hoț“, „tilhar“, *pectorale* „harnașament de piept“, *turris* „turn“, *vagina* „teacă“ (de sabie). Mai toți au dispărut fără a fi înlocuiți (*vagina* a fost înlocuit cu *teacă*).

III. Termeni comerciali : *alumen* „alaun“, *arca* „ladă“ „dulap“, „sicriu“ (acesta a putut dispărea în epoca influenței slave, când a fost înlocuit cu *ladă*), *malaxa* „mătase nelucrată“ (acesta totuși s-a putut păstra), *pumex* „spumă de mare“ (o rocă), *purpură* „purpură“ (acesta, de asemenea, s-a putut păstra), *saeta* „mătase“, *sagma* „samar“ („șă de lemn pentru poveri“), *situla* „ciubăr“, „ciutură“, „cofă“, „găleată“ (înlocuit cu **kjutula*), *velum* „vâl“.

IV. Nume de plante : *alnus* „arin“, *apium* „țelină“, *genista* „grozământ“, „drobiță“, *pampinus* „viță de vie“, „frunză de viță de vie“, *papaver* „mac“ (plantă), *pervica* „floare albastră“, *planta* „creangă“, „vargă“ (s-a moștenit însă *implantare* > *a implinta*), *pulĕjum* „minta sau busuiocul cerbilor“, „polei“ (o plantă), *racemus* „strugure“, *rapum* „sfeclă“, „nap“, *rosa* „trandafir“, *ruta* „rută“ (o plantă). Toate aceste numiri au fost înlocuite în epoca de formare a românei sau în epoca influenței slave cu termeni autohtoni : *arin*, *strugure* ; latini : *viță de vie*, *virga* ; slavi : *țelină*, *mac*, *sfeclă*, *rujă*.

V. Termeni privind agricultura, viticultura și zootehnia : *anas* „rață“, *arista* „țep al spicului“, „spic“, *pala* „sapă“, „lopată“, *perlica* „prăjină“, *pratum* „livadă“, „finaț“, *radix* „rădăcină“, *rigo*, -are „a stropi“, „a uda“, *sarculo*, -are „a săpa“, „a plivi“, *vimen* „creangă mlădioasă“, „vargă“, *vindemia* „culesul viilor“, „timpul culesului viilor“, *vindemiator* „culegător la vie“.

VI. Termeni privind viața orășenească și cultura spirituală : *ars* „artă“, „știință“, *balneum* „baie“, *ballo*, -are „a dansa“, *fornax* „cuptor“, „fierărie“, *lampas* „faclă“, „tăciune“, „lampă“, *lanterna* „felinar“, „lampă“, *lectus* „pat“, „năsălii“, *lima* „pilă“, *littera* „literă“, „scrisoare“ *mantellum* „prosop“, „ștergar“, „față de masă“, *populus* „popoi“ (acesta s-a păstrat citva timp sub forma **pōpur*, dar a fost înlocuit cu derivatul imediat (fără sufix) *popōru*, cu accentul pe următoarea silabă, un derivat regresiv din **poporeanu* „membru al unei parohii“, creat după epoca de influență slavă) ; *regula* „linie dreaptă“, „regulă (de purtare)“, *rete* „rețea“, „mreață“, „pînza păianjenului“, *villa* „casa de țară a unui fermier“, „moșie dată în arendă“, „curte“, *uncia* „uncie“. Unii din aceștia au dispărut : *ars*, *regula*, *uncia*, *villa* ; alții au fost înlocuiți cu termeni latini : *coctorium*, *pavatum* (de unde, poate, rom. *pat*), cu derivate românești : *ștergar*, sau cu cuvinte bizantine : *prosop*. *Ballare* nu s-a răspândit la noi, unde a rămas în uz *jocare*.

VII. Termeni referitori la viața monahală și la noțiuni religioase abstracte : *abba(s)* „stareț“, înlocuit, poate, cu *avă*, bizantin, *monachus* „călugăr“, *parabola* „parabolă“, *pietas* „evlavie“, „pietate“, *stren(u)a* „daruri pe care

și le făceau romanii la sărbători“. Poate, acești termeni n-au dispărut din limbă pînă ce n-au fost înlocuiți cu elemente slave.

VIII. Termeni referitori la corpul omenesc și la acte și stări fiziologice, boli etc. ale omului și animalelor: *membrum* „membru“, „mădular“, *laboro, are* „a lucra“, *saliva* „scurpat“, *ruclus* „rîgîit“, „gîrîit“, *opera* „muncă“, „îndeletnicire“, *nanus* „pitic“, *natis* „fesă“, *planta* „talpa piciorului“, „picior“, *planctus* „lovire în propriul piept, ca semn de supărare“, „bocete“, „durere mare“, *pavor* „teamă“, „turburare“, *timor* „teamă“, *merda* „baligă“, „excremente“, *rabies* „turbare“, *lassus* „obosit“, *salvus* „sănătos“, „teafăr“, „în bună stare“, *valeo, -ere* „a fi sănătos“, „a avea putere“, „a fi în stare de ceva“; *robur* „putere“, *vellutus* „cu păr“. Aceste cuvinte au fost înlocuite cu **medullariu*, derivatul **scupitu*, **stupitu* de la *scopire*, **stopire*, *rîgîit* (*gîrîit*) (onomatopee sau de origine slavă veche), *pitic*, **buccă*, *teamă* (derivat imediat de la **teamere*, **sănu* și **sănetosu*, a fi *sănătos*, *putere* etc.

IX. Termeni referitori la căile de comunicație: *semita* „cărare“, „potecă“, *via* „drum“, „cale“, „stradă“, înlocuiți cu **cărariă*, **calles*.

X. Termeni referitori la animale: *vipera* „viperă“, alături de care s-a impus și *năpîrcă* (în acest caz nu avem propriu-zis o înlocuire).

XI. Termeni referitori la alte realități: *amplus* „întins“, „mare“, „încăpător“, „strălucit“, „măreț“, *bullă* „bășică“, „bășică de apă“ („bulbuc“), „sferă de aur pe care o purtau tinerii romani pînă la vîrsta de șaptesprezece ani“, *color* „culoare“, „față“, „pretext“, *committo -ere* „a pune împreună“, „a întruni“, „a pune să se lupte unul cu altul“ etc., *cuculus* „cel care spune vorbe dulci femeilor“, „cel care umblă după femeii“, *findo, -ere* „a despica“, „a crăpa“, „a deschide“, „a spinteca“, „a despărți“, *jungo, -ere* „a înjuga“, „a inhăma“, „a uni“, „a lega“, *gratus* „recunoscător“, „plăcut“, *jam* „tocmai“, „îndată“, „în curînd“, *memoro, -are* „a aminti“, „a povesti“, *moveo, -ere* „a mișca“, „a determina“, „a cînta (din liră)“, *mundus* (adj.) „curat“, „sănătos“; (subst.) „podoabă“, „mobilă pentru toaletă“, „lume“, *nullus* „nici un“, „nimic“, „care nu există“, „slab“, *obscurus* „întunecos“, *par* „pereche“, *pauci* „puțini“, *pejor* „mai rău“, *persona* „față“, „persoană“, *plus* „mai mult“, „mai“, *precor, -ari* „a ruga“, *punctum* „înțepătură“, „punct“, *pituita* „clei de copaci“, „gumă“, „muci“, „puroi“, „guturai“, *planus* „drept“, „neted“, „întins“, *polio, -ire* „a face neted, drept, plan“, „a unge“, „a vărui“, „a face strălucitor“, *praesto, -are* „a sta înainte“, „a adăposti“, „a apăra“, „a fi mai presus de“, „a întrece“ etc., *purgo, -are* „a curăți“, *purus* „curat“, *ruga* „încrețitură“ (dar s-a păstrat în macedor. *arugă* „locul pe unde intră oile în strungă, ca să fie mulse“), *salvo, -are* „a salva“, (*ad*)*satis* „destul“, „deajuns“, „mult“, *semper* „(în)totdeauna“, *sequor, -i* „a urma“, *solus* „singur“, *stagnum* „apă stătătoare“, *lardo, -are* „a întîrzia“, „a opri“, *tectum* „acoperiș“, *tempto, -are* „a încerca“, *tepidus* „călduț“, *transversus* „pieziș“, *vanus* „deșert“, *vello, -ere* „a smulge“, *versus* „spre“, „către“, *veto, -are* „a opri“, „a sfătui să nu facă“, „a nu da voie“, „a se împotrivi“, *vicis* (gen.,) (nom. și pl. *vices*) „rînd“, *vilis* „de preț mic“, „ieftin“, „de nimic“, *volvo, -ere* „a înfășura“.

Așadar, cea mai mare parte a termenilor panromanici, pierduți în română, au dispărut în epoca de formare a românei, ceea ce este explicabil.

§8. În această epocă s-au produs o serie de evoluții semantice, explicabile prin rusticizarea societății românești. Firește, este greu să cronologizăm

schimbările semantice, dar ele se pot cronologiza într-o oarecare măsură. Sint în special de considerat ca petrecute în epoca de formare a limbii noastre, cele care se întâlnesc în toate dialectele române.

Rusticizarea vieții a făcut ca o serie de termeni, care aveau un sens concret și unul abstract, să rămână numai cu sensul concret, potrivit cu realitățile rustice. Astfel *subtilis* „subtil” și „subțire” a ajuns să însemneze numai „subțire”, *luminaria* „lumină naturală de astru sau artificială”, „lampă” a ajuns să însemneze numai „luminare”, deci numai „lumina de ceară”. *Fimbria*, -ae „extremitate”, „capăt”, „limba unei flăcări”, care la scriitorii tîrzii (Pliniu și Apuleius) și deci și în latina populară însemna „marginea unui veșmînt” (în latina populară suna **frimbia*, cu metateza lui *r*, cum dovedesc rom. *frîmbie* și *frînghie* și fr. *frange*, acesta din urmă cu sensul din latina populară), în românește a ajuns să însemneze „sfoara care servește pentru legatul unei haine” și „frînghie” (sens existent în Moldova și Muntenia). Schimbarea, relevată de *Densușianu*, *Viața nouă*, I, 1905—1906, p. 536, în cadrul articolului *Limba noastră ca iconă a vieții culturale* (p. 533—544), nu s-a putut produce decît ca urmare a rusticizării vieții orășenești din secolul al V-lea. Tot în această epocă *punte*, care însemna pînă atunci „pod”, a ajuns să însemneze numai „punte”, deoarece podurile au fost distruse și n-au mai rămas decît punțile de peste apele mici. De asemenea *ruqa* „creț” (subst.) și „stradă” („drum mărginit de case”) (cf. fr. *rue*), a ajuns să însemneze la macedoromâni — unde sună *arugă*—, „locul pe unde intră oile în strungă, ca să fie mulse”. *Monumentum*, *monimentum*, care însemna „monument” și „mormînt”, a început să însemneze numai „mormînt”; restrîngerea de sens apare, evident, ca un reflex al trecerii unei populații de la o viață orășenească, de lux, la una rustică, mai săracă. Aceste schimbări semantice au fost relevate de *S. Pușcariu*. *Densușianu* a relevat, în *Viața nouă*, I, p. 535 (în cadrul articolului pomenit mai sus), că un cuvînt ca *celate* (< lat. *civitate*), care în latină însemna „cetățenie”, „comunitatea cetățenilor” și „oraș”, a ajuns să însemneze numai „cetate” (în antichitate și evul mediu, orașele erau întărite; la noi, însă, din noțiunea de „oraș” n-a mai rămas decît noțiunea de „întăritură”, „fortăreață”, pentru că orice viață orășenească a dispărut; în cîteva limbi romanice occidentale, cuvîntul și-a păstrat sensul de „oraș”: it. *città*, sp. *ciudad*).

Căpătare (pe atunci **căpetare*, din lat. **capitare*), care însemna „a termina”, „a ajunge la capăt” (doar cuvîntul latin popular e un derivat de la *caput*¹; greșea *W. Meyer-Lübke*, *REW*, ediția a III-a, p. 153, nr. 1635, cînd credea că acest cuvînt însemna „a lua” și că derivă de la *capere* „a lua”), a ajuns să însemneze „a obține”, „a căpăta”, „a primi”. Acest sens se găsește totuși în unele limbi romanice occidentale (it. *capitò una malattia* „a căpătat o boală, sard. logudorez *kabidare* „a primi” și v. fr. *acheter*, din **capitare* „a obține”, cu prefixul *ad-*, devenit *ac-*); italiana are însă *capitare* „a ajunge”, ceea ce poate arăta că evoluția semantică este deja latinească populară. Desigur, din epoca de formare a românei, cuvîntul român a fost pus în legătură

¹ Poate că sensul cuvîntului a plecat nu de la *caput* „capăt”, ci de la *caput* „capital”; dar faptul că *a scăpăta*, discutat imediat mai jos, pare a fi la origine un termen comercial sau financiar nu e o dovadă că tot așa stau lucrurile și cu **capitare*.

cu *capăt* „sfirșit“, care e format pe baza pluralului *capete*, moștenit din latinește (s-a simțit nevoia de a se distinge între „cap“ și „capăt“, și s-a creat, chiar din epoca de formare a românei, și singularul *capăt*). În macedoromână, **capitare* a ajuns să însemneze „a tunde oile în jurul capului“, iar *căpit* a ajuns să însemneze „lîna capului“. Evoluția semantică, atît de deosebită, a cuvîntului macedoromân pare a se fi produs mai tîrziu, după secolul al VII-lea.

Scăpătare, pe atunci *(a)*scăpetare* < lat. **excipitare* —, cu sensul „a pierde din capital“ (cuvîntul e un derivat de la *caput* „capital“), „a deveni sărac“, cum dovedesc retor. *schavdar*, it. *scapitare*, prov. *descaptar* „a suferi pierderi“ și „a se micșora“, „a dispărea“, „a se pierde“ —, se referea, desigur, la început la capital, și nu la omul care pierdea capitalul. Sensul „a săraci“ s-a păstrat numai în dialectele dacoromâne. Foarte probabil, el a existat și în macedoromână. Sensul „a se micșora“, „a se pierde“, „a dispărea“ s-a păstrat numai în macedoromână, dar e sigur că a existat și în dacoromână, căci numai prin el se pot explica celelalte sensuri pe care le mai are cuvîntul în dacoromână și în macedoromână: „a asfinți“, „a apune“ (vorbind despre soare). În macedoromână s-a dezvoltat și sensul de „a înghiți“, „a devora“. S. P u ș c a r i u (*Et. Wörterbuch*, p. 24, nr. 273) credea că sensul de „a apune“ provine din sensul „a decapita“, iar C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dicț. etim.*, p. 37—38, nr. 242 (vezi și Densusianu, *G.S.*, II, p. 322—323), credeau că acest sens provine din sensul de „vîrf al unui munte“, pe care îl avea *caput*. Nici una din cele două explicații nu poate fi acceptată, din cauză că nu avem în celelalte limbi romanice nimic care să ne dea dreptul să socotim sensurile „a decapita“ și „a apune“ ca latinești populare. Explicația cea mai plauzibilă e că un termen comercial și financiar, referitor la camătă, a fost aplicat de români, poate, chiar în epoca tîrzie a imperiului, dar, sigur, după secolul al V-lea, cînd viața orășenească s-a distrus total la ei, la realități cu totul deosebite, și în special la apusul soarelui.

Lucro, -are „a cîștiga“ și *lucrum* „cîștig“ au ajuns să însemneze „a lucra“ și „lucru, obiect material“ (atît în dacoromână, cît și în macedoromână, ceea ce garantează vechimea fenomenului semantic). Această evoluție semantică presupune că, în epoca de formare a românei, munca manuală a agricultorilor și meseriașilor producea cîștig, care nu era posibil decît prin comerț (*negof* < *negotium*). Am văzut însă mai sus că erau în această epocă atît meseriași, cît și negustori. Evoluția semantică în discuție nu se poate concepe decît la agricultori și meseriași. Acest cîștig era atît al muncitorului, cît și al latifundiarului. Vechiul cuvînt pentru „a cîștiga“ și „cîștig“, pierzîndu-se, au trebuit să apară altele cu acest sens. În dialectele moldovenesc și muntenesc a ajuns să aibă acest sens *castigo*, -are, care deja în latină însemna nu numai „a pedepsi“, dar și „a corecta“, „a îndrepta“, sens ce putea foarte ușor să ducă la „a cîștiga prin corectare“. Nici această evoluție nu se poate concepe decît în legătură cu munca. La crișeni, maramureșeni și macedoromâni *castigo* a căpătat însă alt sens: „a se îngriji de“. Nu putem ști dacă acest sens derivă direct din cel latin, pomenit mai sus („a corecta“), sau din cel existent la moldoveni și munteni. Din verb s-a creat derivatul imediat (fără sufix) *cîștig* (substantiv) (la macedoromâni și în dialectul crișan-maramureșean, de genul feminin: *cîștigă* „grijă“, „atenție“). Sensul nou, de „cîștig“,

presupune, de asemenea, o viață comercială, care permitea desfacerea produselor agricultorilor și păstorilor români.

Apparare „a pregăti“, „a aranja“, „a apăra“ (în macedor. și dacor.). Evoluția semantică ne dezvăluie viața grea, în continuă luptă cu cei care îi atacau pe români, pentru a le lua averea: pregătirile lor erau pregătiri de apărare. Fapt e însă, că, deja în latina populară, *parare* însemna „a apăra“ și „a împodobi“, cum dovedesc termenii corespunzători din unele limbi romani-ce occidentale. De aceea și evoluția semantică din română ar putea fi socotită latinească populară.

Lat. *conventus* „adunare“ a căpătat sensul de „cuvînt“ (= „discurs“, „conversație“). Evoluția se explică prin orînduirea obștilor sătești, care își aveau adunările de ordin juridic, moștenite, de altfel, de la lumea sclavagistă romană. *Conventus (juridici)* erau sesiunile civile periodice ținute o dată pe an cu magistrații provinciei, sesiuni pe care guvernatorii republicii și principatului le țineau succesiv în principalele orașe ale provinciilor. Se pare că acestea durau cel puțin pînă la 30 de zile (vezi O. K a r l o w a, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig, 1885, p. 331; dar ele durau și mai puțin de o lună, cum au dovedit alți cercetători; iau informațiile din Jean N. C o r o i, *Le conventus juridicus en Egypte aux trois premiers siècles de l'Empire romain* (extrait des Actes du IV-ème Congrès International des Études Byzantines = *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, Tome IX, Sofia, 1935, p. 363—381). Aceste întruniri ale obștilor sătești erau evenimentele cele mai de seamă la care se ivea ocazia de a vorbi în public, într-o societate în care biserica era slab organizată, iar predica nu juca un rol important. Cum evoluția semantică în discuție a avut loc atît în dacoromână, cît și în istroromână, și chiar în albaneză, unde termenul respectiv, împrumutat din latină, sună *kuvënd* (macedor. *cuvendă* „cuvînt“, „vorbă“, „conversație“ este un împrumut din albaneză sau neogreacă), se asigură vechimea ei. Pentru evoluția semantică, vezi cele spuse, de C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dicț. etim.*, sub voce, de Densusianu, *GS*, II, p. 15—18, și de mine *SCL*, VIII, 1957, p. 509—513, în articolul intitulat *Istoria socială în serviciul etimologiei române*.

Pentru alte dezvoltări semantice din aceeași epocă vezi Ovid D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 229, și *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, în *GS*, II, p. 1—21 și 310—327, unde se înregistrează și fapte petrecute între secolele al VII-lea și al X-lea (cronologizarea mai precisă este greu sau imposibil de făcut) și de aceea renunțăm și noi și alegem, din lucrarea sa, numai pe cele care interesează aici).

Multe infinitive substantivate au căpătat acum un sens concret (*mîncare*). Aceste substantive au rămas de genul feminin, pe care-l avea infinitivul ca substantiv abstract. Multe participii trecute, sub forma masculină sau feminină, au devenit de asemenea substantive, căpătînd cîteodată un sens concret. Astfel, *fapt* (< *factum*), *faptă* (< *facta*), *bucată* (< *buccata* „ceea ce ai îmbucacat“, „îmbucătură“; cf. sard. *bukkada*, fr. *bouchée* „îmbucătură“ etc.), pl. *bucate* „mîncare“, apoi „cereale“, „avere animală“, ceea ce dovedește și un caracter agricol al populației.

§9. Un fapt care se poate să pară curios este păstrarea numelui *Romanus* la români, ca nume etnic, atunci cînd el s-a pierdut la toate celelalte popoare

romanice, cu excepția dalmaților¹. Numele *Romanus* s-a păstrat la români după secolul al V-lea, pentru că românii erau atunci, la răsărit de Munții Dinarici, singura populație romanică între alte neamuri și pentru că românii suddunăreni au trăit și după secolul al V-lea în statul roman (statul bizantin, care era Imperiul roman de răsărit), iar cei de la nord de Dunăre, în state barbare puțin durabile, ca statul avar sau cel gepid. Dacă românii ar fi fost vecini cu alte neamuri romanice și ar fi avut relații cu ele, ar fi trebuit să se dea fiecărui popor romanic, și deci și românilor, un nume, prin care să se poată distinge între ele; iar aceste nume ar fi trebuit să fie altele decât *Romanus* (acesta, bineînțeles, după secolul al VII-lea, când limba fiecărui popor s-a conturat și când s-a putut naște conștiința unor popoare romanice deosebite)². Este drept că românii erau vecini cu dalmații; dar se pare că, pînă după anul 1000, aceste două popoare n-au avut multe relații și că nu se simțea nevoia să se facă o distincție între ele ca neamuri romanice deosebite, ci numai ca romanici față de alte neamuri neromanice. De aceea atât românii, cît și dalmații, au continuat a se numi *romani*, după cum străinii au continuat a-i numi *vlahi*. În Apus, populația romanică s-a numit pretutindeni, o bucată de vreme *Romani*, dar cu vremea, după nașterea de la o regiune la alta a deosebirilor de grai, deosebiri care au dus la constituirea unor noi unități etnice, popoarele romanice au trebuit să-și dea nume deosebite. Totuși, unități lingvistice ca cea provențială și cea catalană n-au dus decât tîrziu la apariția unor nume etnice. Constituirea popoarelor în Apus s-a făcut în legătură cu statele sau cu unitățile geografice și de cultură în care se descompune Europa occidentală, iar numele acestor popoare s-au dat fie după numele cuceritorului german (e cazul numelor *francez* și *lombard*), fie după numele provinciilor romane sau medievale (e cazul numelui *spaniol*), care, de asemenea, se constituiseră ca state (statul Castilia, de unde și numele de *castilian*), fie după numele unei regiuni mai întinse, care se prezintă ca o unitate culturală (e cazul numelui *italian*). Unele din aceste numiri sînt culte și s-au născut tîrziu: *spaniol*, *italian*. Altele sînt populare: *francez*, *lombard*; desigur însă că acești termeni s-au impus începînd din veacul al IX-lea, cînd francii și longobarzii și-au pierdut graiul german și au acceptat ca limbă maternă franceza și italiana de nord. În Răsărit, termenul *Romanus* n-a mai putut fi scos din uz, ca în apus, de alți termeni proveniți de la numele unui stat nou creat sau al unei regiuni unitare, căci, la începutul evului mediu, nu s-au creat state noi românești sau ale unei aristocrații care să se românezeze, românii rămînînd a trăi mai departe în Imperiul bizantin sau în afara lui, în statele neînchegate, ale barbarilor. De altfel, în statul bizantin, grecii înșiși se numeau *Romei* (*Ῥωμαῖοι*), adică „romani”, ca cetățeni ai imperiului, dar desigur, și din mîndrie (din aceleași cauze, Imperiul bizantin s-a numit, pînă la cucerirea turcă, *Romania*, *Ῥωμανία*). Romeii, care mai tîrziu vor căpăta conștiin-

¹ Pentru termenii *Romanus*, *Romania*, *romanicus*, *romanice*, vezi între altele C. Tagliavini *Le lingue neolatine*, ediția a VI-a, Bologna, 1972, p. 159—170 (traducerea românească, *Limbile romanice*, București, 1977, p. 121—130).

² Ideea a fost exprimată înția oară de Alexandru Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 659—660. Ea a fost reluată de V. Arvinte, *Numele etnic român și crearea denumirii statului național Românica*, în *Cronica*, Anul XI, nr. 22, (539), vineri, 28 mai 1976, p. 1 și 3 (care a arătat, p. 3, că *Romanus* însemna și „creștin”), și nr. 27 ((44), vineri, 2 iulie 1976, p. 4—5.

ța elenismului, numeau la început *Romani* pe dalmați și români — pe aceștia din urmă îi numeau și *Ausoni* — iar mai târziu, începând din secolul al IX-lea, i-au numit *vlahi*, ca slavii. Acest din urmă fapt a fost o urmare a nașterii conștiinței, după secolul al VI-lea sau al VII-lea, a unor deosebiri etnice între ei și români.

§10. Unii învățați au manifestat și manifestă un scepticism aproape total cu privire la posibilitatea identificării cuvintelor române de origine tracodacă. S-a căutat întâi, firește, să se afle ceva despre aceste elemente lexicale pe baza informațiilor rămase din antichitate despre limba tracodacă și pe baza numelor proprii de locuri și de oameni din izvoarele literare antice și din inscripții. Dar informațiile acestea nu sînt suficiente pentru scopul urmărit și abia dacă permit să se identifice ca tracodacice cîteva cuvinte românești ca *argea*, *rîmș*. De aceea cercetătorii au căutat să rezolve pe altă cale problema elementelor traco-dacice din limba română¹.

Deja H a s d e u pleca de la postulatul unei identități între limba tracă și cea iliră și folosea albaneza, considerată ca o continuatoare a ilirei, la rezolvarea problemei. Cuvintele comune românei și albanezei și care nu se puteau explica prin latină, slavă etc., erau socotite de el ca traco-ilire (mai târziu, Hasdeu a ajuns la ideea falsă că albanezii sînt dacii stabiliți în sudul Dunării, tocmai pentru că a supraevaluat asemănările lexicale ale românei cu albaneza). Am văzut mai sus, I, cap. IV, §6 și 7, că, după primul război mondial, mulți au considerat pe albanezi drept urmașii tracilor și au explicat în același fel ca și Hasdeu asemănările lexicale și de altă natură dintre română și albaneză. Calea aceasta a cercetării nu poate fi cea justă, pentru că, după cum am văzut mai sus, I, cap. IV, §5—7, albanezii sînt iliri, iar, după cite au dovedit cercetările lingvistice de pînă astăzi, limba iliră era mult deosebită de cea tracodacă, deși ambele limbi aparțineau familiei indoeuropene. Cuvintele românești aici în discuție care se găsesc și în albaneză, pot fi trace sau dace în română și ilire în albaneză, căci, desigur, tracodaca și ilira aveau și multe elemente comune (moșteniri din indoeuropeana primitivă și împrumuturi reciproce sau din vreo altă limbă). Și aceasta este situația unui mare număr dintre cuvintele preromanice comune celor două limbi. Numai puține din aceste cuvinte ale românei, comune cu albaneza, sînt elemente albaneze în română și, mai rar, elemente române în albaneză. Cercetătorii au oscilat în delimitarea a ceea ce este în română supraviețuire lexicală tracă și dacă și a ceea ce este influență albaneză. Dar unele criterii de delimitare tot se pot găsi. Astfel, termeni ca *bală*, *balaur*, *mazăre*, *rașă*, *sîmbure* și *viezure*, considerați de atîția ca elemente albaneze în română, sînt în mod sigur de origine tracodacă; că așa stă lucrul cu primele patru, rezultă din faptul că \bar{o} ($< \bar{u}$) din elementele albaneze exista deja în epoca latinei populare (lexicul latin din albaneză n-a suferit schimbarea lui \bar{u} în \bar{o}). Că, în cazul cuvintelor *sîmbure* și *viezure*, avem elemente intrate în limbă cel mai târziu în epoca de formație

¹ De mai bine două decenii, învățații bulgari au descoperit un nou izvor de informare asupra limbii tracodacice: toponimicele de origine tracă preluate de bulgari și păstrate pînă astăzi, cu mult mai numeroase decît cele păstrate în nordul Dunării. Dar nici acest izvor de informații nu poate servi mai de loc operației de identificare a elementelor tracodacice din română.

a limbii române, rezultă din faptul că aceste cuvinte au suferit schimbările fonetice din epoca de formație a românei. Astfel, lui *r* intervocalic românesc din cuvintele pomenite mai sus îi corespunde în cuvintele albaneze *ll* (= *l* velar, notat de obicei de lingviști *l̥*) : *modhullë, thumbullë, vjedhullë* (în albaneză *th = θ, dh = δ* și *ë = ä*). Cum *ll* albanez vine dintr-un mai vechi *l*, — o dovedesc elementele de origine latină din albaneză —, cuvintele albaneze în discuție au putut preface în românește pe acest *l* intervocalic în *r* numai dacă ele au pătruns în română la începutul epocii de formație a românei. Dar, în acest caz, este mai plauzabil să admitem că sînt autohtone. În alte cazuri, concluziile asupra originii tracodacice a unui cuvînt comun românei și albanezei sînt greu de tras. Astfel cuvîntului românesc *ceafă* îi corespunde în albaneză *qafë* (în transcriere fonetică : *kafă*, cu *k*). Aceasta înseamnă că un **kafă* exista în română înainte de africativizarea lui *k* din latineștile *ce, ci*. Faptul ne-ar arăta că, în română, *ka* s-a africativizat atunci. Dar nu putem fi siguri că asemenea cuvinte românești sînt de origine albaneză ; ele pot fi și tracodacice.

În multe alte cazuri, avem dificultăți în a distinge între elementele tracodacice și elementele albaneze din română. De aceea singura cale mai temeinică pentru soluționarea problemei elementelor trace și dace în română este aceea pe care au urmat-o cercetători de mai târziu, ca A. Philippide, G. Pascu, Th. Capidan, G. Giuglea, Al. Gaur, I. I. Russu, G. Reichenkron, C. Poghir, A. Vraciu și autorul prezentei lucrări. Ea constă în a apropia elementele lexicale obscure ale limbii noastre de elementele lexicale ce le-ar putea corespunde în limbi indoeuropene ca greaca veche, sanscrita, limbile slave, limbile germanice etc. Prin aceste apropieri devine plauzibilă ideea că tracodaca avea termenul corespunzător și că l-a transmis românei. Faptul că sferele de activitate la care se referă acești termeni — viața de pădure, păstoritul etc., — au la români origini trace și dace întărește astfel de ipoteze lingvistice. Desigur, o parte din elementele lexicale române a căror etimologie latină, slavă, greacă, maghiară, turcă etc. n-a fost găsită, sînt de origine tracodacă. Originea tracodacă a unui termen român nu poate deveni însă o certitudine decît dacă termenul român intră într-un sistem de comparații indoeuropene care să respecte dezvoltările fonetice ale diferitelor limbi indoeuropene și să ducă la stabilirea unor corespondențe fonetice regulate și în ce privește limba tracodacă, bineînțeles după ce se elimină transformările fonetice petrecute pe teren românesc (din epoca de formare a românei pînă azi). Metoda aceasta a fost aplicată deja de H a s d e u în veacul trecut, dar el n-a ținut totdeauna seama de legile fonetice ale diverselor limbi indoeuropene. În ultimele decenii, o serie de cercetători români și străini au aplicat-o din nou cu toată rigoarea care se impunea (excepție fac G. Reichenkron și I. I. Russu, care s-au aventurat cîteodată și în ipoteze evident greșite din cauză că au părăsit terenul sigur al identității cuvîntului român cu un termen din alte limbi și au admis formații lexicale din rădăcini și afixe, formații care nu se găsesc ca atare nicăieri ; G. Reichenkron făcea și greșeala de a considera ca tracodace cuvinte de origine latină, slavă, neogreacă sau onomatopeică). Avem un caz special de aplicare a metodei comparative : în loc să se folosească ca elemente ale lanțului comparativ, numai termenii din limbile indoeuropene, care de obicei sînt

comparați pentru reconstituirea limbii indoeuropene primitive (sanscrita, avestica, vechea persă, hitita, greaca, latina etc.), se folosește, alături de acestea, și un termen românesc, care, tocmai prin integrarea sa în formula comparativă, se dovedește a fi un element de origine tracodacă, mai ales dacă corespondențele fonetice pe care le relevă se întîlnesc și în alți termeni românești, de același fel. Astfel, româna devine un izvor de informații pentru limba tracodacă și putem spera că, printr-o asemenea procedare, vom reuși să obținem despre tracodacă informații care nu pot fi oferite de nici un alt izvor.

Este probabil că cele mai multe elemente tracodacice au intrat în latina mesodacică tocmai în perioada ei de transformare în română. Aceste elemente au pătruns în limbă mai ales prin asimilarea mesilor și dacilor de către populația de limbă latină sau română: noii „romani“, necunoscînd perfect latina sau limba nouă, care se naștea, româna, întrebunțau multe din cuvintele tracodacice, cînd vorbeau latinește.

Se admite de către unii învățați că, în secolul al VI-lea, mai trăiau încă traci neromanizați: bessii. Unele izvoare istorice dau informația că la riul Jordan era o biserică a bessilor și că aceștia își făceau rugăciunile în limba lor proprie. Informația însă s-ar putea referi la abisinieni (pentru toate acestea vezi I. I. R u s s u, *Limba tracodacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 172—174). Și chiar dacă informația s-ar referi la besii din Tracia, ea ar trebui considerată ca lipsită de valoare pentru istoria românilor, întrucît bessii n-au intrat în compoziția poporului român. Este totuși probabil că, la sfîrșitul secolului al V-lea, tot se mai vorbea tracodaca (de fapt mesica) în unele localități din Moesia Superior. Noi am vedea o informație în acest sens în faptul că împăratul Justin fusese, în tinerețe, cînd trăia încă în satul său natal, Tauresium, un adept al cultului lui Sabazios. Căci cultul lui Sabazios presupune și utilizarea limbii tracodacice în ritualurile pe care le cerea. Pătrunderea elementelor tracodacice în latina mesică ar fi avut loc și prin deznaționalizarea acestor traci și daci. Nu este exclus ca, în sudul Dunării, traci neromanizați să fi existat și în secolul al VII-lea, cînd teritoriul respectiv este ocupat de slavi. Am arătat mai sus, I, cap. IV, §12, că dacogeții care au mai rămas neromanizați la nordul Dunării, în afara hotarelor Daciei romane, s-au romanizat în epoca de formare a limbii române și, poate, chiar după aceea. Astfel stînd lucrurile, în dacoromână a pătruns în această epocă, un mare număr de cuvinte dacogetice. Deci, foarte probabil, elementele autohtone din dialectele suddunărene au intrat în limbă mai devreme decît cele din dialectele norddunărene, poate chiar pînă în secolul al VI-lea, dacă ultimele resturi ale tracilor neromanizați au fost asimilate de români, în acest secol. Foarte probabil, cuvintele din dacoromână au intrat în limbă pînă prin secolul al VIII-lea. Și, foarte probabil, cuvintele dacoromâne de origine tracodacică, care nu se găsesc în macedoromână, meglenoromână și istroromână, ca *brudă* etc., sînt de origine dacogetică.

§11. În *Orig. rom.*, II, p. 14—15, Philippide dă ca probabilă originea tracă a cuvintelor *stăpîn*, *stîină* și *smîntîină*, pe care mulți cercetători le consideraseră pînă atunci de origine slavă. *Stăpîn*, care presupune un trac **stapanu*, ar fi derivat de la rădăcina **stap-* (de la care ar veni și macedor. *stăpuescu* „opresc“, „stăpînesc“, „țin în loc“, „așez“) + *-anus*. Pentru rădăcină, învățatul ieșean trimite la bulg. *stapŭ* „baston“, germ. *Stab* „baston“ și

sanscr. *sthāpāyāmi* „fac să stea“. Cuvîntul românesc are paralele în alb. *stopan* „baci“ și în v. slav. *stopanŭ* „stăpîn“. Dar cuvîntul albanez e un împrumut din bulgară sau din sîrbă (rezultă aceasta din faptul că, în limba albaneză, orice *s* a devenit *ș* pe la anul 1000; cuvîntul albanez prezintă un *s*, așa că a intrat în albaneză după ce se petrecuse prefacerea lui *s* în *ș*). Cel slav este, desigur, moștenit din slava primitivă. Cf. și *Orig. rom.*, II, p. 733—734. *Slină* este comparat cu v. bulg. *stana* „locuință“, „han“, sîrb *stan* „idem“, neosloven *stan* „idem“, alb. *stan*. Cuvîntul din limbile slave meridionale e moștenit din slava primitivă; cel albanez e împrumutat din slavă după secolul al X-lea, cum probează prezența lui *s*. Vezi și Philippide, *op. cit.*, II, p. 734, și I, p. 443—444, unde se invocă pentru existența cuvîntului trac **stana*: sanscritul *sthāna* „stare“, „locul unde se stă“ și avesticul *stāna* „stare“. De n-s u s i a n u crezuse (*GS*, I, p. 164, 238—242) că *slină* ar fi un element iranic în limba noastră, intrat în evul mediu cel mai vechi; dar lucrul e greu de admis, căci o influență iranică asupra românilor n-a existat atunci. *Smîntînă* a fost pus în legătură cu bulg. *smetana* „smîntînă“, neoslov. *smetana*. Philippide (*op. cit.*, p. 15 și 16) nu citează rădăcinile din alt grup de limbi decît cele slave. În *Orig. rom.*, I, p. 442—443, învățatul ieșean socotea și pe *strungă* ca un element de origine tracă. După ce Philippide arăta că strunga e poarta, locul pe unde ies, se scurg oile din țarc și sînt mulse, el făcea legătura cu rădăcina indoeuropeană **sru-*, **stru-* „a curge“ (în forma ei primitivă, **sreu-*. Iorgu Iordan (*Introducere în studiul limbilor romanice*, Iași, 1932, p. 86, ediția a II-a sub titlul *Lingvistica romanică*, București, 1960, p. 80) a întărit această etimologie, arătînd că strunga se mai cheamă la dacoromâni și *gîrlici* — acesta, un derivat de la *gîrlă* —, iar în macedoromână *aristoacă* (cf. rădăcina salvă **tok-*, **tek-* „a curge“).

Philippide mai socotea ca elemente tracice, în română pe: *argea* „bordei“ (II, p. 696—697) (scriitorii greci atestă un cimerian *árgilla* și un macedonean *árgella*; cf. alb. *ragal* „colibă“), *barză* (alb. *barth*, fem. *bardhë* „alb“) (p. 698), *bască* (alb. *baskë*, considerat de Philippide, II, p. 698, pe nedrept ca băștinaș, în albaneză, căci are *s*, nu *ș*), *bîr* (interjecție) (alb. *berr* „oaie“; românu**l** *bîr* provine dintr-un mai vechi **ber*), *brad* (alb. *breth*, art. *bredhi*) (p. 701), *briu* (trac **brenu*, alb. *bres*, art. *brezi* „briu“ < **brenz-*; în alte limbi indoeuropene există termeni analogi), *bucur* (alb. *bukurë* „frumos“)¹ *bungêt* (alb. *bunk*, art. *bungu* „stejar“; cuvîntul românesc presupune un rom. **bung* „stejar“, de la care s-a derivat cu sufixul *-êl*; acest **bungu* era, de fapt, cuvîntul de origine tracodacă (p. 702), *buză* (alb. *buzë*), *ciupesc* (alb. *çypis* „ciupesc“, p. 707) (considerat numai ca probabil de origine tracă), *ciut*, *șut* (alb. *shut* „fără coarne“) (p. 707), *codru* (alb. *kodrë* „movilă“) (p. 708), *gala* (alb. *gal*, v. slav. *gotovŭ*, p. 713) (dat numai ca probabil), *ghimpe* (alb. *gjëmp*, art. *gjëmbi*, *glimp*, *glëmbë*) (p. 713), *hutului* (alb. *hutôj* „închide gura“, „taci“, *utûem* „cap de prost“), *mal* (alb. *mal* „munte“; cf. și toponimicul dacic *Malva*, de unde numirea *Dacia Malvensis* = *Ripensis*) (p. 720), *mazăre* (alb. *modhullë* „mazăre“, *ibid*), *mînz* (alb. *mës*, art. *mëzi*), *mugur* (socotit de Philippide ca nesigur în ce privește originea) (alb. *mugull*) (p. 724), *rîmf*, *remf* (alb.

¹ În acest caz, Philippide trebuia să admită că și numele de botez *Bucur* este tracodac.

rufé, v. gr. *ῥομφαῖα*, o plantă) (p. 731), *rînză* (alb. *rendes* „chiag“), *sîmbure* (după *Philippide* nesigur) (alb. *thumbulle*, *sumbull*), *viezure* (alb. *vjedhullë*) (p. 741) și *zară* (alb. *dhallë*) (p. 742); *Philippide* discutase cuvîntul și în vol. I, p. 86—88, unde-l pune în legătură cu dacul *sara*, *zara* „apă“, prezent în *Germisara*, *Germisera*, numele antic al localității Geoagiu din Ardeal, caracterizată prin izvoare termale. Lista aceasta de cuvinte nu coincide perfect cu lista cuvintelor băștinașe românești și albaneze, făcută de *Philippide* la p. 744—747. Lipsește de acolo *ghimpe*, care este integrat de *Philippide* în lista împrumuturilor din albaneză (p. 749), dar se adaugă *bag*, socotit în discuția pe care o făcuse mai înainte, ca fiind de origine obscură, și se consideră nesigure *bag*, *barză*, *buză*, *ceașă*, *ciupesc*, *gala*, *hutului*, *rîmf*, *sîmbure* și *viezure*.

Nu putem fi siguri că toate aceste cuvinte românești sînt într-adevăr de origine tracă sau dacă. Se pune problema dacă unele din ele, ca *barză* și **bung*, nu sînt împrumuturi din albaneză în română, la începutul epocii de formare a românei, iar altele, împrumuturi din română în albaneză, lucru greu de hotărit în actuala stare a științei limbajului. Dar cele mai multe din aceste cuvinte sînt de origine tracodacică, deși albanezii locuiau din Albania pînă la Sava și se întindeau spre est și pe teritoriul românesc primitiv din regiunea orașelor Niș și Scopie). Este adevărat că mulți din termenii în discuție sînt păstorești și că pătrunderea lor din albaneză în română s-ar putea explica în urma contactului zilnic al celor două popoare, favorizat de ocupația lor de căpetenie. Dar originea tracodacică a termenilor în discuție este sprijinită de faptul că păstoritul a fost atins mai puțin de cultura romană. Este de altfel sigur că și alți termeni, pe care româna îi are comuni cu albaneza și care nu se explică prin latină, slavă etc., sînt de origine tracă sau dacă. Multe din cuvintele de acest fel, considerate ca fiind de origine obscură, de *Philippide* (*Orig. rom.*, II, p. 695—743 *passim*) sînt, desigur, trace sau dace. Dintre acestea, *Rosetti* (*Ist. l. rom.*, II, ed. a II-a, p. 108—124, și ediția din 1968, p. 265—276) consideră pe următoarele ca posibil trace sau dace: *abur* (alb. *avull*), *baci* (alb. *bac* „frate mai mare“), *balaur* (alb. *bolle* „șarpe mare“, *bullar* „șarpe de apă“), *baligă* (alb. *bagjë*, *bagjë*, *bagjeljë*, *baglë*), *baltă* (alb. *baltë*), *bîlc* „smîrc“, „mocirlă“ (alb. *pelk* „eleșteu“, „iaz“), *brînză* (nepomenit ca obscur de *Philippide*), *buc* „pleava rămasă după vînturarea seminței de cînepă ori de in, sau după pisarea boabelor de porumb“ (alb. *byk* „paie“) (nepomenit de *Philippide*), *căciulă* (alb. *kësulë*), *câlbează*, *gâlbează*, *gâlbază* (alb. *këlbazë*, *gëlbazë*) (*Philippide* îl socotea pe drept albanez în română), *căpușă* (alb. *këpushë*) (după *Philippide*, albanez în română), *cătun* (alb. *katuni*, *katund*; după *Philippide*, albanez în română), *ceașă* (alb. *qafe*; *Philippide* îl socotea albanez în română), *cioară* (alb. *sorre*), *cioc* (alb. *çok*; *Philippide* îl socotea de origine greacă veche: *τύχος* „ciocan“), *ciucă* (alb. *çuke*; după *Philippide* de origine greacă veche; *κύκλος*), *ciuș* „smoc“, „moș“ (alb. *çupe* „păr lung, de lup“, *çufkë* „moș“, „ciucure“), *ciump* „buștean“, „ciot“ (alb. *thump* „șep“, „spin“), *coacăză* (alb. *kokë*) (*Philippide* îl socotea albanez în română), *copil* (alb. *kopil* „argat“, „om tînăr“) (*Philippide* îl socotea albanez în română), *cursă* (alb. *kurthë*), *droaie* (alb. *droe*) (nepomenit de *Philippide*), *druiete* (alb. *dru*, art. *druja*), *fărîmă* (alb. *thërrimë*; *Philippide* îl considera albanez în română), *fluier* (alb.

fljo(j)ere; cf. român *fluieră*, subst.), *gard* (alb. *garth*, art. *gardhi*), *ghionoaie* (alb. *gjon*; cf. macedor. *ghion* „graur“), *ghiu* (alb. *gjysh* „bunic“) (P h i l i p p i d e îl considera albanez în română), *gogă* persoană mitologică care mănincă oameni (alb. *gogë*), *grapă* (alb. *grep*), *gresie* (alb. *gëresë*), *groapă* (alb. *gropë*; Philippide admitea o influență albaneză în română), *grumaz* (alb. *gurmas*, art. *gurmazi*), *grunz* „cocoloș“, „ghem“ (alb. *grundë* „tărițe“), *gușă* (alb. *gushë*), *hameș* (alb. *hamës*) (nepomenit de P h i l i p p i d e, care însă vorbește de *a hămesi*, socotit de el de origine greacă), *jumătate* (alb. *gjymës*, -se) (socotit de P h i l i p p i d e drept împrumut albanez în română), *leurdă* (alb. *hudherë*, *hudhre*, *hurdhe*), *măgură* (alb. *magulë*), *mărar* (alb. *maraj*) (nepomenit de Philippide), *moș* (alb. *motshë*, *moshë* „bătrin“, „moș“), *murg* (alb. *murk*, art. *murgu*), *mușcoi*, *mișcoi* „măgar“ (alb. *mushk* „catir“) (socotit de P h i l i p p i d e de origine albaneză), *năpîrcă* (alb. *nëperkë*), *noian* (alb. *ujë* „apă“ + *ujane* „ocean“), *pîrau*, *pîriu* (alb. *përrua*, *prrua*), *pupăză* (alb. *pupe*, *pupcë*, *pupzë*, *pupëzë*), (după P h i l i p p i d e de origine albaneză), *sarbăd* (alb. *tharbët*) (nepomenit de P h i l i p p i d e), *a scăpăra* (alb. *shkrep* „foc“, „scînteie“), *scrum* (alb. *shrump*, art. *shrumbi*), *zgardă* (alb. *shkardhë*) (nepomenit de P h i l i p p i d e), *spînz* (alb. *shpëndër*) (după P h i l i p p i d e, II, p. 621, cu probabilitate ilir, nu trac), *strepede* „un vierme al brnzei“ (alb. *shtrep* „vierme“) (după P h i l i p p i d e, albanez în română), *șoptrlă* (alb. *shapî*), *știră* „sterilă“ (alb. *shtjerrë* „miel“, „vițică“), *șap* alb. *tsap*, *tsjap*, *thjap*), *șarc* (alb. *thark*), *șeapă* (alb. *thep*), *urdă* (alb. *urdha*) și *vatră* (alb. *voitrë*, *vatrë*). Foarte probabil însă nu toate cuvintele socotite tracodacice de Rosetti sînt realmente tracodacice.

Probabil, cei mai mulți dintre termenii socotiți de P h i l i p p i d e ca fiind de origine albaneză au într-adevăr această origine și deci trebuie înlăturați din lista elementelor tracodacice ale românei. Însă R o s e t t i a procedat bine socotind ca autohtoni (tracici sau dacici) o parte din termenii dați ca obscuri de Philippide. Philippide nu s-a condus, de altfel, de loc după corespondențele fonetice dintre termenii albanezi și cei români. Dar, din moment ce a considerat ca trace pe *mazăre*, *sîmbure* și *viezure*, al căror *r* corespunde unui *ll* (*l*) albanez, ar fi trebuit să considere ca trac și pe *mugure* unde avem aceeași corespondență fonetică. Cum *r* intervocalic românesc poate proveni din *l* intervocalic, iar *ll* (*l*) albanez provine din *l*, rezultă că traca și ilira aveau de fapt *l*. Philippide nu s-a condus nici după alte criterii care pot fi folosite, bineînțeles cu precauție, pentru a putea presupune originea tracodacă a unora din aceste cuvinte cu origine nelămurită. Astfel, stă, lucrul cu *șap*, considerat de el ca un împrumut din albaneză (rădăcina cuvîntului este aceeași ca în lat. *caper*, *capra*, dar cu **k* < *ț*, ca în unele limbi satem).

Tache P a p a h a g i, *Grai și suflet*, IV, p. 92—93, plecînd de la constatarea că lat. *caper* „șap“, care trebuia să dea **capre*, a dispărut în toate limbile romanice din cauza omofoniei cu cuvîntul *capră*, face presupunerea că a dispărut chiar în latina populară, mai ales că se simțea nevoia, în mediul rural, de a avea un termen deosebit pentru fiecare sex al animalelor: *berbece* și *oaie*, *cal* și *iapă*, *porc* și *scroafă* (sau *poarcă*) etc. Și cum, în păstoritul din Sud-estul european, șapul joacă un rol deosebit, un grup de șapi mergînd întotdeauna în capul turmei de oi, în peregrinările de primăvară și de toamnă

ale păstorilor¹, era firesc ca termenul omofon să fie înlocuit cu termenul autohton². De altfel, și în franceză, lucru nerelevat de Papahagi, țapul se numește *bouc*, cu un termen german (fr. *mouton* „oaie“ e de origine celtică). Impunerea unui termen străin sau autohton explică, probabil, și de ce a dispărut lat. *hircus* „țap“, în întreaga Romanie, cu excepția Italiei de sud, unde cuvântul s-a păstrat (lucru amintit de T. Papahagi). Astfel stînd lucrurile, putem presupune că țap nu e la români de origine albaneză, cum afirmă unii, ci de origine tracodacică, că, deci atît în iliră, cit și în tracodacică, țapul se numea la fel³.

§12. Limba română posedă un mare număr de cuvinte de origine tracodacică, care nu se găsesc în albaneză (cea mai bună dovadă că românii sînt tracodaci romanizați, iar albanezii, iliri neromanizați). Meritul descoperirii lor revine mai ales învățaților români. Cel dintîi a căutat să identifice astfel de elemente în limba română, B. P. Hasdeu, în numeroase opere (cărți sau articole) (pentru care vezi acum C. Poghirc, *B. P. Hasdeu lingvist și filolog*, București, 1968, *passim*). Și trebuie să recunoaștem că Hasdeu a descoperit multe asemenea elemente în limba română. Numai că toată activitatea sa în acel domeniu trebuie revizuită: Hasdeu nu ținea totdeauna seamă de transformările fonetice și deci nu întotdeauna formele din alte limbi indoeuropene, pe care le invocă el, corespund fonetic între ele și nu corespund nici celor trace, presupuse de el. Astfel, *doină*, pe care el îl consideră pe bună dreptate ca un element dacic în română (vezi *Din istoria limbii române*, p. 11—32), este comparat cu avesticul *daēnā* „religie“, și cu lituanul *dainā* „cîntec popular“; dar dacă rom. *doină* se poate compara cu lit. *dainā*, identic ca formă și sens, — și este de adăugat că ardelenii au avut cîndva forma *dainā* —, acestea două nu se pot compara cu cuvîntul avestic, care e format de la o altă rădăcină: de la **dheja-* „a vedea“, „a privi“ (vezi *Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I, p. 831—832), pe cînd lit. *dainā* — și deci și rom. *doină* — este format de la *deja-* „a vibra“, „a oscila“ (*op. cit.*, p. 775). Etimologiile sînt menținute de *Pokorny, Indog. etym. Wörterbuch*, I, p. 243, respectiv 187. *Vittorio Bertoldi, Relitti prelatini comuni alle Alpi ed ai Carpazi*, în *Arch. gl. it.*, XXIV; 1930, *Sezione destinata a discussioni teoriche e a indagini linguistiche estranee al neolatino*, p. 87—98, consideră pe *jep* ca autohton și, desigur, pe drept. Cuvîntul se găsește și în retoromană, moștenit fiind și acolo de la autohtoni. Reluînd o părere exprimată mai înainte de Hasdeu, *Ov. Densusianu GS*, VII, p. 87—90), presupunea că rom. *bordei* este de origine dacică. Cum bordeiele sînt un gen de locuință uzitat mereu în părțile noastre din epoca preistorică pînă în vremea noastră, nimic mai firesc decît ca termenul care le denumește la noi să fie de origine autohtonă. În *Langue et littérature*,

¹ Țapil se orientează în ce direcție trebuie să apuce numai după strigătele și șuierăturile ciobanilor.

² T. Papahagi vorbește acolo de o influență a păstoritului autohton asupra celui latin. Dar e clar că păstorii autohtoni din Peninsula Balcanică s-au romanizat, cu excepția celor albanezi.

³ Despre elementele tracodacice din limba română, comune cu albaneza, vezi acum și I. I. RUSU, *Elemente autohtone în limba română, Substratul comun româno-albanez* București, 1970.

Bulletin de la Section littéraire (Académie Roumaine), I (1944), p. 95—100, Th. C a p i d a n a susținut originea tracodacă a cuvîntului macedor. *adar* „fac“, meglenor. *dar* „fac“, iar *ibid.*, II, 1943, p. 224—227, articolul *Un mot préroman en langue roumaine*, a susținut originea tracodacă a cuvîntului dacor. *carîmbă*. El pune cuvîntul macedoromân *adar* în legătură cu o serie de cuvinte din alte limbi indoeuropene, care înseamnă tot „fac“, printre ele v. gr. δρᾶω „fac“. Etimologia este evidentă. Se pare însă că dacor. *durez* „fac (o casă etc. din birne)“ este varianta dacoromânească a termenului sud-dunărean. În acest caz, etimologia dată de T i k t i n, R.-D. W. cuvîntului dacoromânesc (lat. *dolo*, -are „a construi“) nu mai este de admis. Cuvîntul *carîmbă* este pus de autor (*art. cit.*, p. 226) în legătură cu glosa κάρμυβας ῥάβδον ποιμενικήν (Hesychius) „băț păstoresc“. G. Giuglea, *Uralte Schlechten und Entwicklungstufen in der Struktur der dakorumänischen Sprache*, Sibiu, 1944, a dat etimologii noi unora din cuvintele românești, socotite trace și pînă la el, și a mai adăugat altele noi. Astfel, după el (p. 11—13), *zăr* trebuie considerat ca trac, unde va fi sunat *zeru și ar fi însemnat „verde“ (cf. v. sl. *zelenŭ* „verde“, rădăcina indoeuropeană *ghel- „verde“, p. 13—15). În *Langue et littérature*, III, 1946, p. 206—210, el a socotit ca element de origine dacică cuvîntul *brudă*, care designează în Munții Apuseni un pește caracterizat prin aceea că are barbă; este vorba de barbus vulgaris, barbatula nemachilus (Linné), fr. *loche*, germ. *Bartfisch*, în alte părți ale teritoriului dacoromân, *grindei* și *zvirlugă*. Cuvîntul *brudă* se înrudește, după autor, cu germ. *Bart* „barbă“, rus *borodà*, lat. *barba* etc. (< *bhardhā; Giuglea reconstituie un *brudha, imposibil din punctul de vedere al foneticii indoeuropene). Cuvîntul trac ar fi însemnat și el „barbă“. Etimologia trebuie acceptată, deoarece și în alte limbi peștele respectiv este numit „barbă“; dar trebuie să admitem că dialectul dacic care l-a transmis românei prefăcuse pe *or în ru. În aceeași publicație, IV, 1947, p. 172—174, Giuglea consideră trac și pe *burtă*. Pentru acest cuvînt el invocă pe gr. φόρτος „sarcină“, germ. *Geburt* „naștere“ etc. Cuvîntul trac ar fi însemnat tot „sarcină“. Cum însă *ú*, din cuvîntul românesc, nu poate rezulta din vocalismul *o*, pe care-l prezintă cuvîntul grecesc citat mai sus, noi tragem concluzia că cuvîntul românesc ne dezvăluie reflexul în tracodacică al lui *r din indoeuropeana primitivă, reflex care era deci *ur*, întocmai ca și în germanică (cf. germ. *Geburt* „naștere“). Al. G r a u r (*SCL*, VII, 1956, p. 276) a arătat că dacor. *vătui* „ied de un an“ (macedor. *vitulu*) nu este un element de origine latină, cum se admite de obicei (dintr-un presupus *vituleus, derivat de la *vitulus* „vițel“ (de altfel se opune atît sensul, cît și derivarea cu -eus, de la un derivat în -ulus-), ci un cuvînt de origine tracodacă, care a trebuit să sune *vetŭleus și era un derivat de la un presupus tracodacic *vetos „an“, egal cu v. gr. Φετος, έτος „an“ (< indoeur. prim. *yet- „an“). Același derivat se găsea și în iliră, de unde apoi alb. *vetul*.

Un număr de elemente tracodace din limba română, socotite pînă în deceniile din urmă ca avînd altă origine, a relevat I. I. R u s s u în articolele *Cuvînte autohtone în limba română, Dacor.*, XI, (1948), p. 148—193, *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1957—1958, p. 135—156 (termeni pastorali), *Elemente autohtone în terminologia ocupațiilor, ibid.*, 1959—1961, p. 23—37, (termeni referitori la meșteșuguri), și *Elemente autohtone*

tone în terminologia așezărilor și gospodăriei, *ibid.*, 1962—1964 (apărută în 1966), p. 73—94. Foarte probabil însă că mulți dintre ei au alte origini. Dintre termenii considerați de Reichenkron ca tracodaci, numai puțini au realmente această origine. Astfel, ni se pare și nouă că rom. *șinc* are la bază, cum credea autorul (*Das Dakische*, Heidelberg, 1966, p. 165 și 201) un dacic **šink-*, provenit din **künko-*, el însuși un derivat de la **kun-* „ciine”. Nu excludem posibilitatea ca și alte cuvinte românești socotite de el tracodacice, chiar printre cele deja indicate, să aibă într-adevăr această origine; și, de exemplu, *ciocă*, *ciucă*, *cioareci*, *ciocirlie*, *ciul*, *codru*, *copil*, *doică* (*daică*), *scruntar* și *scorbură* pot să aibă o origine tracodacă; dar cercetătorul german n-a reușit să descopere etimologiile juste ale acestor cuvinte. Eric P. Hamp (*Zmeură*, în *RRL*, XII, 1967, p. 523—524) pune pe *smeur* și *smeură*, în legătură cu cuvântul irlandez *smér* (pl. -a) și kimr. *muyar*, iar la baza acestora admite un indoeuropean primitiv **smiŋar-*, pentru care trimite la opera sa *Evidence for Laryngeals*, p. 229. Pentru cuvântul român el presupune un **sméor* (provenit din **smior* sau **smiŋor*), care ar fi devenit *smeur*, ca *ille* < *jel*. După Hamp, cuvântul este fie un împrumut dacic de la celți, fie un element indoeuropean primitiv, moștenit de ambele limbi. Despre elementele lexicale de origine tracodacică din română au scris în ultima vreme Arton Vračiu, *Sovremennoe sostojanie voprosa o substratnyh elementach rumynskogo jazyka*, I, în *Balkansko ezikoznanie, Linguistique balkanique*, XI, 1, Sofia, 1966, p. 71—107, și II, în aceeași publicație, XI, 2, Sofia, 1967, p. 21—56, apoi C. Poghirc, în *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 313—36 (despre lexic, la p. 322—356). Problema este, însă, departe de a fi rezolvată. Este foarte probabil că atâtea alte cuvinte, ca *biet*, *gidil*, *hoș*, *găoace*, *ghioc*, *grunț*, *incurc*, *mișc* (și *vîșc* „mișc”, care este desigur o variantă fonetică a lui *mișc*), *molid* (*molift*), *piază*, *piez* din *pieziș*, *prunc*, *râbd* etc., a căror etimologie nu se poate da, sînt tot de origine tracă și dacă. Dar alte cuvinte din limba română își pot găsi o etimologie în materiale lingvistice indoeuropene și se pot considera ca avînd tot o origine tracodacă.

§13. Cuvîntul românesc *mire* a fost pus pînă astăzi în legătură cu alb. *mirë* „drag”, „iubit”, „scump”. Totuși apropierea nu părea convingătoare, deoarece de obicei, precum s-a văzut mai sus, lui *r* românesc îi corespunde în albaneză *ll*. S-ar fi putut susține originea albaneză a cuvîntului român, cum s-a și făcut de către unii, dacă însăși originea cuvîntului albanez ar fi clară. Dar Gustav Meyer (*Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strassburg, 1891, p. 279) nu poate da o etimologie sigură cuvîntului albanez, deși îl pune în legătură cu v. sl. *milŭ* „iubit”, „drag”, prus. *mils*, același sens, lit. *meilŭs*, același sens. Dificultatea stă în aceea că *l* indoeuropean primitiv trebuia să apară în albaneză ca *ll* (= *l*); dar în cuvîntul nostru avem *r*. Cred că toate dificultățile sînt înlăturate dacă se admite un trac **milu* „iubit”, „drag”, moștenit din indoeuropeană primitivă, ca și cuvintele balto-slave citate. Din acest cuvînt a ieșit, după legile fonetice ale limbii române, cuvîntul românesc *mir(u)*, care este atestat în Hunedoara (vezi *ALR*, I, vol. II, h. 256), și apoi *mire*, care a fost, desigur, la origine numai vocativul lui *mir*. Nici din punct de vedere semantic, etimologia nu întîmpină dificultăți: calitatea de *miri* presupune pe aceea de „iubiți”, „dragi”. Și, înainte de a se crea derivatul *mireasă*, a trebuit să existe și un feminin **miră*. Cuvîntul albanez,

care prezintă un *l* indoeuropean primitiv ca *r*, trebuie socotit ca un împrumut făcut de albaneză din română, spre sfârșitul epocii de formație a limbii noastre.

Macedor. *bal'ŭ* „breaz“, „cu o pată albă în frunte“ (depre cai), meglenor. *bală* „oaie cu o pată albă în frunte“, sînt desigur de origine tracodacă. O arată atît faptul că animalele cu o pată albă în frunte erau considerate în antichitate ca sfinte (cf. boul Apis), cît și faptul că, în greaca veche, φαλιός însemna același lucru ca și cuvîntul macedoromân și meglenoromân (*b* trac corespunde lui *ph* grecesc, ca și în alte cazuri). Apropierea cuvîntului român de cel grec a fost făcută de V. B o g r e a (*Dacor.*, III, p. 808—810). Putem presupune deci un trac **báliu* sau **bálivu*, din care derivă cuvîntul românesc. Expresia românească *cu stea în frunte* se referă la origine tot la pata albă de pe fruntea animalelor; din graiul păstorilor și al crescătorilor de vite, ea s-a extins și la celelalte categorii sociale.

H. Sköld (*Ein keltisches Lehnwort im Rumänischen*, I.F., 42, 1924, p. 188) susține că rom. *mare* provine nu din lat. *mas, maris* „soț“, cum afirmă Tik tin, care admite totuși și influența alb. *madh* „mare“, ci este un cuvînt celtic. El invocă cuvîntul vechi irlandez *mór, mâr*, kimricul *manr*, vechiul cornic *maur*, bretonul *meur*, galicul *Iantumarus* etc. Toate acestea duc la reconstituirea unei forme celtice primitive **māros*, care este considerată de Pedersen (*Kelt. Gr.*, I, p. 49) ca formată de la rădăcina **mā* sau **mō*, de comparativ (cf. irl *móa*, osk. *mais, mois*, cu sufixul *-ro* (de gradul pozitiv). Sköld mai compară cuvîntul românesc cu v. germ. de sus *māri* „celebru“ (cf. și got. *wailamers* „εὐφημος“), v. nordic *moerr* „herrlich“ și al doilea element din gr. ἐγχεσίμωρος, sl. *Vladimerŭ*. Autorul vede că etimologia celtică a cuvîntului întîmpină o dificultate: faptul că celtica n-a venit în contact cu limba românească. El se gîndește la posibilitatea împrumutării cuvîntului românesc din altă limbă indoeuropeană decît celtica, dar nu pronunță numele tracodacei, care, desigur, l-a transmis românei.

Și cuvîntul românesc *arșar* este, desigur, de origine tracodacică. Presupunerea lui A. de Cihac (*Dictionnaire d'étymologie dacoromane*, I, p. 17), că el ar avea la bază pe latinul *acer* „arșar“ nu este verosimilă, din cauza dificultăților de ordin fonetic: această etimologie ignorează „legea fonetică“ a schimbării latinului *ce* în românescul *če* și nu explică apariția lui *r* înainte de *ș*, schimbarea vocalei *e* în *a* și deplasarea accentului. Nu pot fi acceptate nici celelalte etimologii date cuvîntului (vezi G I v ă n e s c u, *AUT, Seria Științe filologice*, II, p. 261—262). Cuvîntul latin *acer* și v. germ. de sus *ahorn*, germ. mod. *Ahorn*) presupun existența unui cuvînt indoeuropean primitiv **ákar(n)os*, care poate fi admis și la baza cuvîntului românesc, cu atît mai mult cu cît în dialectele germane de nord și de centru se găsește și *Alhorn, Elhorn*, cu *l* după vocala din prima silabă¹, ceea ce ne autorizează să presupunem existența în indoeuropeana primitivă, a unui **ákar(n)os* sau **árkar(n)os*.

¹ Iau informația din articolul lui Karl B i s c h o f f, *Über den deutschen Wortatlas*, p. 24 și harta 1, în *Das Institut für deutsche Sprache und Literatur, Vorträge gehalten auf der Eröffnungstagung*, Berlin, 1954. Se citează acolo studiul lui M i t z k a asupra numelui arșarului în limba germană. Acest studiu a utilizat informațiile pe care le dă primul volum al Atlasului limbii germane citat.

Acest etymon stă și la baza cuvîntului grecesc vechi *ἐκαρνα* (gen. -ης), atestat și sub forma *ἐκαρνα*, deși el pare să fi denumit o altă plantă, un fel de scai. Dar cuvîntul grec a avut și sensul de „laur“, „dafin“, căci el este explicat de un glosator astfel: *ἐκαρνα· δάφνη*. Schimbarea de accent de pe silaba penultimă pe ultima a trebuit să se realizeze în limba tracodacă.

Identificarea acestui cuvînt românesc de origine tracodacă prezintă o importanță deosebită pentru problemele de fonetică tracodacă și indoeuropeană. Ca și albaneza, tracodaca a păstrat în unele cuvinte africata / pentru indoeuropeanul primitiv *k, care apare în limbile satem sub forma unei spirante: s, ș sau ç. Trebuie să admitem deci existența în indoeuropeană primitivă a unei arii cu africata /, alături de aria care avea s sau ș și de aria care avea africata č, redusă în sanscrită la spiranta ç.

S. Pușcariu (*ZfRPh*, XXVIII, 1904, p. 687, cu ocazia etimologiei cuvîntului *zgîriu*, în articolul *Rumänische Etymologien*, II, p. 656—690), afirmă că *gheară* provine dintr-un latinesc popular **glarra*, provenit la rîndul lui prin metateză, din diminutivul **garr(u)la*, de origine celtică (se citează acolo kimr. *garr*, care s-ar fi păstrat în port. *garra* „Kralle“). Această etimologie a fost reprodusă apoi, cu unele dezvoltări, de autor, în *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, 1905, nr. 713 (p. 61—62), și în *Dicț. Acad.*, tomul II, partea I, p. 251: „Probabil dintr-un lat. pop. **glarra* (cu metateză din **garr(u)la*, diminutivul cuvîntului de origine celtică **garra*, păstrat la spanioli și portughezi: *garra* = *gheară*). *Zeitschrift*, XXVIII, 687“. S. Pușcariu nu atrăgea atenția asupra faptului că kimr. *garr* ca și bret. *gâr*, neinvocat de el, au sensul de „coapsă“ sau „jambe“, nu de „gheară“, și că deci faptele celtice explică numai pe provențialul *garre* „jambe“ și pe v. fr. *jarre* „jambe“, de unde *jarret* „jambe“, „Kniekehle“, care stă la baza lui *jarrelière* „jartieră“ (vezi pentru toate acestea, Schuchardt, *ZfRPh*, 32, p. 194). De aceea Meyer-Lübke (*REW*³, nr. 3690, p. 316) se îndoiește de originea celtică a cuvîntului român. Pe de altă parte, el separă cuvîntul catalan, spaniol și portughez *garra* „gheară“ de cuvîntul provențial *garre* și fr. *jarre*, punîndu-l în legătură cu bascul *garro* „Fangarm“. Dar etimologia lui Pușcariu nu poate fi acceptată nici din alte motive: era greu să pătrundă pînă la noi, în epoca latinei populare, un termen celt (sau diminutivul lui) care n-a pătruns în limbile din Italia și Alpi. De aceea alte dicționare n-au amintit etimologia lui Pușcariu și au lăsat cuvîntul fără etimologie. Am arătat în *AUT*, *Seria Științe filologice*, II, p. 261—263, că termenul român pentru această noțiune e tracodacic și că el este înrudit cu germ. *Kralle*. După cît aflu din Kluge (*Etym. Wörterbuch*, Elfte Auflage, p. 325), *Kralle* este atestat abia în germana modernă de sus, dar vechimea lui nu se poate pune la îndoială, căci un derivat al său, *krellen* „a zgîria“, este atestat deja în germana medie de sus. Asupra aspectului fonetic mai vechi al cuvîntului s-a pronunțat Dettter (*Zf. Alt.*, 42 (1898), p. 56 și urm., la Kluge, *loc. cit.*). Dettter a admis anume că *ll* provine dintr-un **dl*, deci dintr-un indoeuropean primitiv **dhl*, și a reconstituit un etymon indoeuropean primitiv **gradhlā*, care s-ar găsi și în *kratzen* „a zgîria“, „a răzui“ etc., provenit dintr-un germanic primitiv **kratton* și indoeuropean primitiv **gradhnā*, ceea ce Kluge admite. Dacă astfel ar sta lucrurile, tracodaca

ar fi redat pe indoeuropeanul primitiv *a prin a. Dar Wald e și Pokorny (Vergl. Wörterb., I, p. 607) spun că *Kralle* și *krätzen* au la bază un germ. primitiv **krallā*, provenit dintr-un indoeuropean primitiv *gro(d)tlóm*, ceea ce ar însemna că indoeuropeanul primitiv *o a fost redat de tracodacă prin *a. Este clar că și la baza cuvântului românesc se poate admite un tracodac **grala*, provenit din același etimon indoeuropean primitiv ca și germ. *Kralle* : **gradhla*. Prin metateză, fie în tracodacă, fie în latina populară de la baza românei, **grala* a devenit **glara*, de unde apoi rom. *gheară*.

Cuvântul tracodac, reconstituit de noi, prezintă o mare importanță pentru istoria sunetelor tracodace : el ne arată că tracodacicul *d*, provenit din indoeuropeanul primitiv **dh*, a dispărut înainte de *l*, exact ca în unele dialecte slave primitive (în alte limbi indoeuropene, ca germanica primitivă, latina etc., el se asimila la *l* următor). Putem deduce de aici să tracodaca tindea și ea, ca și slava primitivă, către silabe deschise (terminate în vocală). Totuși nu este exclus ca cuvântul traco-dac să fi avut *ll*. În acest caz, **gralla* a devenit, prin metateză, **glarra*. Se poate crede că termenul celt este înrudit cu cel german și cu cel românesc de origine tracodacă. Deoarece însă în celtă, *dl* (< **dhl*) nu devine *rr*, ci *l* trebuie să admitem la baza lui un derivat de la aceeași temă **gradh-*, prin alt sufix : *-ra* ; deci **gradhra*, care a devenit **grarra* și, prin disimilație, *garra*.

Un element de origine tracodacică este și rom. *stîng*. G. Kisch, *Rum. stîng, Dacor.*, IV, 1924—1926, apărut în 1927, p. 774—776, a respins apropierea cuvântului român de alb. *shtënk, shtëngërë* „sasiu“, încrucișat și it. *stanco* „obosit“, admisă de mulți, printre care și Pușcariu, *Et. Wörterbuch*, I, nr. 1647, pentru a admite un împrumut din germana veche, intrucit în v. germ. de sus exista *stank* „urît mirositor, puturos“, „trîndav, leneș“. Dar un împrumut din germană ar fi trebuit să prezinte *-c* în loc de *g*, ca și it. *stanco*, de origine germanică. Cum româna prezintă *-g*, termenul român își are originea într-o limbă indoeuropeană care nu suferise mutația consonantică. Considerăm că tracodaca posedă termenul **stangu*, înrudit cu v. germ. de sus *stank*, și că acest termen a fost moștenit de română¹.

§14. În lista cuvintelor de origine tracă sau dacă din română trebuie înregistrate și elementele toponimice de origine tracă sau dacă, moștenite de români. Am arătat mai sus (I, cap. IV, §14) că aceste toponimice sînt exclusiv numiri de râuri și fluvii. Numele celor mai multe din ele este greu de explicat. Unele nu sînt la origine formații trace sau dace, ci împrumuturi din

¹ Dacă etimologiile de mai sus sînt juste, se impun o serie de concluzii asupra fonetismului limbii tracodacice, concluzii pe care cercetătorii de pînă astăzi nu le-au putut scoate din materialele de pînă astăzi sau le-au scos din etimologii cu totul nesigure. În general, se constată că cel puțin limba dacogetă nu suferise mutația consonantică, cum au crezut Dečev și Reichenkron (acesta din urmă admitea, *Das Dakische*, p. 177, că mutația consonantică a fost suferită numai de tracă și de dacica de est, prin care înțelege, se pare, getica de pe valea Dunării inferioare, unde plasează Gamillscheg unul din nucleele românilor). Etimologiile ne dau informații și asupra sufixelor tracodacice : eu însumi, împreună cu G. Giuglea, am explicat *SCL*, X, 1959, p. 105—112, pe *mlnzar(ă)*, *mirzar(ă)* din **melg* + *-ar-*, ceea ce arată atât caracterul satem și fără mutație al cuvântului, cit și prezența în tracodacă a sufixului *-ar-*. După cum am văzut mai sus (§ 12), Al. Graur a arătat că rom. *vătui* este tracodacicul **vetúleus*, ceea ce iarăși arată lipsa mutației consonantice și transformarea lui *u* în *v* în limba dacogetă.

alte limbi, preindoeuropene. Astfel stă cazul cu *Dunăre*. Numele tracic (mesic) al Dunării, deci numele fluviului de la Porțile de Fier pînă la vărsare, era *Istros*, și el a fost acceptat și de greci și romani (cei din urmă spuneau *Ister*). Dar acest nume n-a fost moștenit tocmai pentru că românii au moștenit pe *Dunăre*, care va fi fost numele dacic al Dunării de pînă la Porțile de Fier. Formele antice lat. *Danuvius* la Caesar, gr. *Dánuvis* la unii scriitori greci tîrzii (vezi *R o s e t t i*, *Ist. l. rom.*, II, p. 72, și ediția 1968, p. 236), nu stau la baza cuvîntului românesc, ci la baza cuvîntului v. slav *Dunavŭ*. Cuvîntul românesc presupune un trac sau dac **Dúnari(s)* sau **Dónari(s)*, în care *Dúna-* sau *Dóna-* coincide cu elementul latin sau măcar cu o parte din el. Cuvîntul a fost pus în legătură cu avesticul *dānu* „apă curgătoare”, „riu”, „negură” și cu oseticul *dōn* „riu”. Se admite că avem a face cu un termen iranic, adică scit, care s-a impus dacilor atunci cînd sciții, după ce au cucerit Dacia, prin secolul al VII-lea î.e.n., au devenit pătura aristocrată dacică. Totuși se poate presupune că chiar în limba tracodacă, poate și în limba iliră, cuvîntul este o moștenire dintr-o limbă preindoeuropeană, mediteraneană sau iafetită (vezi *G. I v ă n e s c u*, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p. 125—137). Pentru alte hidronimice dacice, moștenite de români, vezi mai sus, I, cap. V, §14. Lista toponimicelor românești de origine tracodacică, publicată de *G. P o g h i r c*, *Istoria limbii române*, II, 1969, p. 356—362 cuprinde și toponimice care au altă origine.

§15. Influența bizantină s-a exercitat asupra românei chiar din epoca de formare a acesteia. Astfel, cuvîntul *sălămizdră*, care are la bază pe m. gr. *σαλαμάνδρα*, a intrat în română înainte de prefacerea lui *á + n + cons.* în *ă*. Dar că el nu e vechi grecesc, o dovedește faptul că *δ* a fost perceput de aproape toți dacoromânii ca *z*: **salamanzra* (*δ* devenise deja spirantă spre perioada de grecizare a Imperiului roman de răsărit; faptul că *l* intervocalic nu s-a schimbat în *r* se explică prin disimilația față de *-r-* din ultima silabă). După aceea s-a introdus un *d* între *z* și *r*, ca în *Izdrail* (< *Izrail*). În cele din urmă s-a produs dispariția lui *n* (de fapt *n* spirant), din cauză că între cele două vocale, erau prea multe consonante. Termenul stă în legătură cu vrăjile. Dar în Banat și Mehedinți avem *sălămîndră*, ceea ce presupune o formă greacă veche cu *d*, nu *δ*, sau perceperea de către românii din aceste părți a spirantei *δ* ca *d*. Nu este exclus ca, tot în această perioadă, să fi intrat în limbă și *mătrăgună* < m. gr. *μανδραχόρα*, cu prefacerea lui *r* în *n* și apoi cu prefacerea lui *ó + n + voc.* în *u* (azi, mătrăguna în Moldova și, poate și în alte părți ale teritoriului dacoromân, e altă plantă decît cea denumită prin termenul grecesc, dar tot vătămătoare).

De la bizantini, și, foarte probabil, în epoca de formare a limbii noastre — mai exact: spre sfîrșitul ei, sau chiar imediat după epoca de formare, cînd legăturile cu grecii încă nu se rupseseră total —, ne-a venit, poate, chiar cuvîntul *meserie*, atît de greu de explicat (încercările de pînă azi, prin surse mai noi, ni se par neconvingătoare); el pare a fi un derivat de la un străvechi **masfor* „meseriaș”, de origine greacă, *μάστωρ* (acesta el însuși de origine latină) prin sufixul *-ie* (de altfel exista și gr. *μαστορία*), căci asemănarea formală este destul de mare, iar *st* poate deveni *s*. Meseriile sînt la români tot atît de vechi ca și existența lor ca popor (vezi mai sus,

§4) și numai condițiile istorice anterioare influenței slave au putut impune un asemenea termen¹.

§16. Româna a pierdut sufixele latinești : -cŭlus (lat. pop. -clu), -lis, -bilis, -ŭmen, -ānus, -ianus, -aneus, -udine, -agine, -ugine, -ōne (masc.), -āris, -andus, -ensis, -entus, -ante, -attus, -ottus. -antia, -ascus, -amus, ca și sufixele exclusiv latinești populare: Lucrul a fost arătat deja de H. Tik-tin, *Gröbers Grundriss*, p. 602, articolul *Die rumänische Sprache*, care însă făcea greșeala de a introduce în această listă și pe -ātus și -ittus. Sufixul -ismus, neînregistrat de Tiktin, a dispărut în latina populară răsăriteană, probabil din cauză că apărea în puține cuvinte, și acelea exclusiv culte, de origine greacă. Sufixele -anus, -ianus și -aneus au dispărut în epoca de formare a românei, prin dezvoltarea lor fonetică, divergentă, în diversele cuvinte în care se găseau (*paganus* < *păgîn*, *christianus* < *creștin*), prin pierderea primitivului (*pagus*, de la care s-a derivat *paganus*, *vetere*, de la care s-a derivat *veteranus*, *ante* de la care s-a derivat *antaneus*) etc. În ce privește prefixele, pierderile sînt și mai mari, mai ales dacă facem comparație cu latina clasică.

¹ C. Diculescu, *Allgermanische Bestandtheile im Rumänischen*, în *Zfr Ph*, XL, 1921, p. 420—428, și *Die Gepiden*, I, în special p. 185, a crezut că gepizii au exercitat o înfluență considerabilă asupra poporului român și că poate urca pînă aproape de 300 numărul elementelor de origine germanică din limba română. Dar etimologiile sale sînt puțin plauzibile: cuvintele în discuție se explică altfel: unele sînt dacice, altele latine, altele au fost împrumutate din limbile vecine. Dintre termenii români, considerați de Diculescu de origine gepidică, doar cîțiva pot fi realmente gepidici (după K. H o r e d t, *Istoria României*, I, 1960, p. 704, numai *nasture* și *turedă*: dar *nasture* poate fi gotic).

PARTEA A PATRA

LIMBA ROMÂNĂ PRIMITIVĂ
(din secolul al VII-lea până în secolul al X-lea)



CAPITOLUL I

CONDIȚIILE GENERALE ALE DEZVOLTĂRII LIMBII ROMÂNE DIN SECOLUL AL VII-LEA PÎNA ÎN SECOLUL AL X-LEA : CONTACTELE CU SLAVII ȘI BIZANTINII

§ 1. O nouă fază de dezvoltare a limbii române începe în momentul în care s-a terminat procesul de formare a limbii române, prin secolul al VII-lea, poate chiar al VIII-lea e.n. Dar tocmai spre sfârșitul epocii de formare a limbii române și a poporului român, s-a produs și așezarea slavilor pe teritoriul românesc primitiv și în vecinătatea lui. Acest eveniment va avea unele consecințe lingvistice: împrumutarea unor cuvinte slave vechi de către români și înlocuirea unor toponimice dacice cu nume la noi date de slavii stabiliți. Noua epocă din dezvoltarea limbii române coincide deci și cu o nouă influență lingvistică. Deja în secolul al VI-lea, slavii ocupaseră Ungaria, Moldova și Muntenia, desigur însă că numai parțial. Informațiile unor scriitori antici, în special bizantini, ca și cercetările arheologice din vremea noastră, o dovedesc. Bărăganul a fost ocupat pe vremea împăratului Iustin de către slavi (în limba lor, pl. *slavěne*) și anți; de acolo triburile slave și ante făceau dese incursii în Imperiu¹. Cetatea Turris, care, probabil, era situată pe locul actualului Turnul-Măgurele, a fost cedată anților de Iustinian. Slavii pătrunseseră și în Dobrogea. P r o c o p i u povestește că, la Altina și Ulmetum, ei prădau pe călători (vezi *Istoria României*, I, p.600—601). Trupele relativ puțin numeroase, de care dispunea comandantul Traciei, Comentiolus, au reperțat două victorii, una la Zaldapa, alta la Tomis, dar s-au retras la sud de Balcani, din cauza înțelegerii greșite, ca un ordin militar, a cuvintelor: *torna, torna, fratre*, pronunțate în limba țării (în limba strămoșească) de un soldat (vezi mai sus, III, cap. I, și §1). Dobrogea a fost devastată atunci de slavi. Astfel încetează viața orășenească pe teritoriul dobrogean și pe cel romanizat de la sudul

¹ Vezi între altele *Istoria României*, I, p. 600, unde se face greșeala de a se vorbi de bulgari, în loc de slavi, și de a se afirma că slavii au ocupat tot Țesul Munteniei; vezi și Maria Comșu, *Directions et étapes de la pénétration des slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI-e—VII-e siècles (avec un regard sur le territoire de la Roumanie)*, în *Balcano-Slavica*, I, 1975, p. 9—28, *Die Slaven im karpatisch-donauländischen Raum im 6.—7. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Altertum*, 7, 1973, p. 197—228, și *Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slav Populations on the Lower Danube during the 6-th—8-th Centuries in Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations*, p. 171—266, apoi Dan Gh. Teodor, *La pénétration des Slaves dans les régions du S—E de la Roumanie*, în *Balcano-Slavica*, I, Belgrad-Prilop, 1974, p. 29—42; *Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie*, în *Berichte über des II. Internationalen Kongress für slavische Archäologie*, Band III, Berlin, 1973, p. 201—211, și *Natives and Slaves in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th—10th Centuries*, în *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 155—170.

Dobrogei, pînă la Munții Balcani¹. Aceste știri sînt confirmate arheologic : la Sărata-Monteoru, la Balta-Verde (Oltenia), precum și în unele puncte din Moldova și Ardeal, s-a descoperit o cultură materială din secolele al VI-lea și al VII-lea, care are asemănări cu cultura Praga-Zitmir-Korčak, care se întinde pînă în regiunea Niprului mijlociu. Este cultura unei populații incinerante, care nu cunoștea decît olăria de mină (vezi *Istoria României*, I, p. 733—739 ; autor : M. C o m ș a)². În prima jumătate a secolului al VII-lea, slavii au ocupat Ardealul, Crișana, Banatul și Oltenia și cea mai mare parte din Peninsula Balcanică : Bulgaria, Iugoslavia, chiar părți din Grecia. Așadar, la începutul veacului al VII-lea, românii au fost separați de Imperiul roman de răsărit, care chiar în același timp se greciza, devenind Imperiul bizantin, și au trebuit să intre în relații cu o populație nouă, care se caracteriza printr-o organizație socială de tip gentilic (tribal).

Stăpînirea avară în Panonia, regiunea Drinei și Dacia se încheie la sfîrșitul secolului al VIII-lea, în urma intervenției statului franc, guvernat atunci de Carol cel mare, și a statului bulgar. În două campanii militare, care au avut loc în 795 și 796, francii reușesc să cucerească și să distrugă reședința haganului avar.

Unele triburi slave au locuit numai temporar pe teritoriul țării noastre. Astfel, cele pătrunse în secolul al VI-lea în Muntenia, conduse de Ardagasti (Ἀρδάγαστος) și Piragasti (Περάγαστος) (numele în discuție au *a* în loc de *o*, deci faza mai veche a lui *o* slav primitiv), au trecut în prima jumătate a secolului al VII-lea în sudul Dunării. Așa se explică, probabil, și încetarea bruscă a necropolei de la Sărata-Monteoru, care reprezenta, poate, necropola unor triburi slave din Muntenia de est. Dar triburile slave, care au pătruns în Ardeal (în prima jumătate a secolului al VII-lea, după cît arată constatările arheologice), ca și triburile din Muntenia, Oltenia, Banat și munții Moldovei, n-au mai migrat spre sud, ci s-au stabilit la noi, intrînd în curînd în relații cu populația dacoromânească. Slavii care au trecut

¹ Că Dobrogea a participat la teritoriul de formare a românei poate dovedi fe nomenclul fonetic românesc de dispariție a lui *v* intervocalic pe care-l prezintă numele *Neiaduno*, atestat de Procopiu, al orașului *Noviodunum* (actualul Isaccea) ; căci fenomenul în discuție caracterizează limba română (vezi mai sus, III, cap. III, §9, nr. 1). Dar *Neiaduno*, fără *v*, poate fi și o transcriere greșită, a unui copist.

² Arheologii români s-au ocupat pînă în 1948 cu civilizațiile preistorice și cu cele din epoca romană, de pînă în secolul al IV-lea sau al VI-lea e.n., neglijînd aproape cu totul civilizațiile din epoca medievală. Cercetătorul clujean Kurt H o r e d t (*Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, II, nr. 2, 1956, p. 189 — 232) a crezut cîtiva ani că o civilizație care se găsea, între secolele al VII-lea și al XII-lea, în numeroase puncte pe teritoriul Ardealului, cum o vedeau resturile din muzeele arheologice ardeleno precum și unele cercetări pe teren și care avea înrudiri cu altele contemporane, dintre Baltica și Egeea, era cea a slavilor. Dar, în acest caz, răminea neidentificată civilizația poporului român din aceeași vreme. Și astfel a trebuit să se admită că civilizația zisă slavă a aparținut și românilor. După cîtiva ani de cercetări în diferite puncte ale țării, s-a identificat însă la Sărata-Monteoru o civilizație deosebită, a unei populații din secolul al VII-lea, care, pe baza caracterelor ei specifice, a trebuit să fie identificată cu cea slavă de dinainte de amestecul slavilor cu autohtonii. Meritul acestei descoperiri și al interpretării ei istorice revine arheologului român I. N e s t o r (vezi SCIV, IV, 1954, p. 83 — 86). Civilizația socotită de Horedt la un moment dat ca slavă a rămas să fie considerată, cum fusese socotită și mai înainte de cercetătorii români, drept românească, iar pentru fazele de mai tîrziu, o civilizație româno-slavă.

Dunărea au găsit la sudul fluviului și o populație românească, cu care, de asemenea, au intrat în contact. Incepe așadar pe la mijlocul secolului al VII-lea o influență slavă asupra poporului român și o influență românească (sau în general romanică) asupra populației slave din Dacia și din Peninsula Balcanică. În nordul Dunării, cu vremea, slavii, fiind mai puțin numeroși, au fost asimilați de români. În sudul Dunării populația slavă, ocupând orașele și văile, a început să asimileze pe localnicii romanizați (populația românească și dalmată) și pe albanezi. Totuși și acolo unii slavi au fost asimilați de români, mai ales în părțile de nord ale Peninsulei Balcanice, pe unde locuiau strămoșii meglonoromânilor și strămoșii rotacizanților, adică ai acelor români care au migrat pînă în secolul al X-lea la vest, sud și nord-est. Ultimele rămășițe ale slavilor din Dacia au fost asimilate în secolul al X-lea sau al XI-lea, căci tradiția consemnată de *Notarul anonim* al regelui Bela îi pomenește pe slavi alături de vlahi, în Ardeal. Și unele considerente de ordin lingvistic, ca de exemplu fonetismul nazal al iusurilor, păstrat de unele toponimice de origine slavă din Ardeal, ne duc la aceeași concluzie, căci nazalitatea iusurilor dispăre cel mai târziu în secolul al XI-lea, în cele mai multe graiuri slave.

§ 2. În secolele al VII-lea—al X-lea triburile slave vorbeau numai dialecte deosebite, nu limbi deosebite, ca mai târziu. Toponimicele de origine slavă de pe teritoriul românesc (*Zagra* < **Zágora* în Năsăud, *Tîrnave*, *Zlatna* în Țara Moșilor, și *Zlagna* în regiunea Tîrnavelor, *Moigrad*, *Bălggrad*, *Zlaști* (acesta, în Hațeg), *Slănic*, în Moldova de sud-vest, *Vlașca*, *Dimbovița*, *Prahova*, *Neajlov* etc. în Muntenia), ca și elementele slave vechi din limba română, ne arată că slavii care au fost asimilați de români au vorbit dialecte înrudite cu cele care vor fi numite mai târziu bulgărești: ei aveau *šj* și *ždj* în locul fonemelor macedonene *k* și *g*, fonemelor sîrbocroate *č* și *d* sau fonemelor ucrainene *č*, *ž* (bulgarii au *št*, *žd*); ele aveau de asemenea *ga* în loc de *ě* etc. Limba lor era deci asemănătoare și cu cea a slavilor din jurul Salonicului (Macedonia), care a devenit, prin opera lui Chiril și Metodi, limba numită „slavă veche (bisericească)” și ar trebui numită „slavă veche literară”: este vorba de ultima fază a slavei primitive, fază pe care o reprezintă și limba celor doi apostoli ai slavilor. Totuși trebuie să înțelegem prin „slavă veche” nu numai limba lui Chiril și a lui Metodi, dar și limba tuturor slavilor din acel timp; această slavă veche nu era unitară, ci prezenta diferențieri dialectale, care stau la baza limbilor slave de mai târziu. Cum deja am spus, graiurile vorbite de populația slavă cu care a venit în contact poporul român, în această epocă, avea particularitățile acelor graiuri, care, în sudul Dunării, vor deveni mai târziu bulgărești. De aceea unii învățați au crezut potrivit să numească „bulgară veche” limba slavă care a influențat limba română, întocmai ca și pe aceea a lui Chiril și Metodi. Întrucît însă, pe vremea aceea, slavii din Bulgaria nu se numea încă bulgari — numai după ce slavii din sudul Dunării vor fi cucerii de bulgarii de neam turcesc vor primi acest nume etnic, — este mai bine să se vorbească de limba slavă veche (paleoslavă), și anume de dialectele ei de sud-est, dintre care unul, din Macedonia, a devenit limbă literară. Cu influența slavă veche asupra limbii române s-a ocupat întâi Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen, Denkschriften der K. Akademie der Wiss*; XII, p. 237—287, Wien, 1862, apoi Ov. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 237—287. În secolul nostru, Ilie Bărbulescu,

Problemele capitale ale slavisticii la români, Iași, 1906, în *Kad su počele da ulaze u rumunjski jezik najstarije njegove slavenske riječi* (*Sbornik u slavu V. Jačića*, Berlin, 1908, p. 433—448), și în *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, 1929, a discutat din nou elementele slave vechi din limba română, dar a susținut eronat că, pînă în secolul al X-lea, români locuiau numai în Banat și Oltenia, că acolo n-au pătruns pînă în acel secol slavii și că elementele slave vechi din limba noastră au pătruns în limbă începînd cu secolul al X-lea. El se întemeia pe aspectul fonetic al elementelor slave din română, aspect care i se părea a fi cel slav din secolul al X-lea și următoarele, adică postpaleoslovenic sau mediobulgar, nu vechi slav. Dar aspectul fonetic al acestor elemente nu se opune susținerii că elementele slave au pătruns în limbă începînd din secolul al VII-lea. S-a dovedit că unele din aspectele fonetice slave pe care Bărbulescu le considera ca mediobulgare sînt anterioare secolului al X-lea (vezi St. Mladenov, *Rocz. sl.*, III, p. 118—139, și *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin, 1929, passim, A. Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 804—810, și recenzia publicată de Gr. Nandriș, *Rev. ist. rom.*, II, 1932, p. 387—400). Dealtfel nici nu se poate stabili întotdeauna cu precizie cînd s-au produs anumite schimbări fonetice în dialectele slave, pentru ca să putem determina după ele exact epoca influenței slave asupra românei. Elementele slave vechi din română au fost studiate apoi de Al. Rosetti, în *Ist. l. rom.*, III, *Limbile slave meridionale*, București, 1940. O critică a acestei lucrări a făcut E. Petrovici, *Dacor.*, X, p. 128—146. Învățatul clujean a publicat multe articole sau note despre influența veche slavă asupra limbii române. O nouă ediție a lucrării sale, a dat Rosetti sub titlul *Contribuție la o istorie științifică a limbii române: Influența limbilor slave meridionale*, București, 1950; mai tîrziu ea a fost retipărită sub titlul: *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. al VI-lea—al XII-lea)*, București, [1954], apoi a fost cuprinsă în *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 285—348.

Nu credem, ca Rosetti (*Ist. l. rom.*, 1968, p. 347), că populația romanizată se amestecă cu cea slavă chiar din secolul al VI-lea, atît la nordul, cît și la sudul Dunării. Contactul cu slavii, în acest secol, l-au avut numai strămoșii românilor din Moldova și Muntenia (vezi Nestor, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 396—400). Abia în prima jumătate a secolului al VII-lea ocupă slavii regiunile din sudul Dunării și Ardealul; deci abia de pe la jumătatea secolului al VII-lea a putut începe influența slavă veche asupra românilor și limbii lor. Putem crede chiar că influența slavă asupra românilor s-a exercitat mai ales după 850, cînd slavii din Dacia și unii slavi din Mesia au început a deveni români. Că influența slavă asupra românei a început după anul 800 ar rezulta din faptul că cuvîntul *frînc*, care are la bază, desigur, termenul latin medieval *Francus* și a pătruns în limba română numai după ce Carol cel Mare a distrus ringul avar, prezintă prefacerea lui *á + n + cons.* în *i*.

I. Pătruț (*Referitor la cronologia elementelor de origine sud-slavă ale limbii române*, în *CL*, XII, 1967, p. 31—37), însușindu-și părerea lui V. Georgiev, exprimată de acesta în mai multe lucrări (între altele, în articolul *Problèmes phonétiques du slave commun*, *Revue des études slaves*, XLIV, 1965, p. 7—17, capitolul *Le système vocalique du slave commun*, p. 7—12).

conform căreia vocalele slave *o* și *o* au apărut prin secolele al VI-lea—al IX-lea din *a*, respectiv *q*, deduce că elementele lexicale de origine slavă veche din română, care prezintă pe *o* ca *o* și pe *o* ca *un*, *um*, au pătruns în limba română începând din secolul al VIII-lea, chiar al IX-lea. Noi, care ne îndoim de justetea teoriei lui Georgiev, întrucît era greu ca pe întreg teritoriul locuit în secolele al VI-lea—al IX-lea de slavi, de la Marea Baltică la Marea Egee și de la Marea Neagră la Marea Adriatică, să se producă asemenea schimbări fonetice, — pentru cele mai multe dialecte slave ele sînt, desigur, mai vechi —, credem că momentul în care au început să pătrundă în limba română elementele slave vechi trebuie stabilit pe baza altor fapte. Cele invocate mai sus arată că influența slavă asupra limbii române s-a produs mai ales după anul 800.

§ 3. Cea dintîi știre despre români, de după epoca lor de formație, anume știrea despre vlahorihini (= vlahii de la riul Rihios, notat în grecește Πήλιος) ne arată că, la mijlocul veacului al VIII-lea, niște români, asociați cu un trib slav, sagudatii, erau stabiliți în preajma Calcidiceii. Populația vlahorihinilor este pomenită într-un pasaj dintr-o cronică a mănăstirii Castamonitu de la muntele Athos, publicată de P. Uspenski j în *Istoriya Ařona*, Sankt Petersburg, 1877. Pasajul a fost apoi discutat de Tomaschek, *Zur Kunde der Haemushalbinsel*, p. 42—43, în *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien*, vol. 99, după care l-au citat A. Philippide, *Orig. rom.*, I, p. 708, 752 și 799, N. Iorga, *Bull. de l'Institut pour L'Europe sud-orientale*, VII, 1920, p. 81, Th. Capidan *Dacor.*, IV, 1927, p. 199, Aromânii, p. 26, S. Pușcariu, *Ancienneté des établissements macédo-roumains, Balcania*, I, p. 22, A. Sacerdoțeanu, *Vlahii în Calcidica*, în *Memoriam V. Pârvan*, București, 1934, p. 306—307. Textul din care s-a extras pasajul a fost redactat mai tîrziu, dar autorul lui a folosit izvoare mai vechi. Autorul operei care vorbește despre vlahorihini situa atacul vlahorinilor asupra Muntelui Athos în timpul împăraților iconoclaști. Toți învățații i-au considerat pe vlahorihini drept români sau români amestecați cu slavi. M. Lascaris (*Les Vlachorynchines, une mise au point*, *Revue historique du sud-est européen*, XX, 1943, p. 182—189) face legătura cu un pasaj din *Miracolele sfîntului Dimitrie*, în care se vorbește despre un atac asupra Salonicului întreprins de rynchini în anul 657. Întrucît textul bizantin întrebunțează, în legătură cu acești rynchini, cuvîntul latinesc κάσα, inexistent în limba greacă a epocii, Lascaris concludde pe drept că avem a face cu vlahorihinii de mai tîrziu, și anume chiar cu români. Lui Lascaris i-a scăpat faptul că acest pasaj din *Miracolele sfîntului Dimitrie* a fost relevat întîi și interpretat cam în același sens de O. Taffali, *Thessalonique dès origines au XIX-e siècle*, Paris, 1919, p. 136, nota 1. Bizantinologul ieșean atrăgea dealtfel atenția asupra faptului că în textul grecesc apare, pe lingă κάσα, și cuvîntul latinesc φαμιλια, de asemenea inexistent în limba greacă a epocii, dar se oprea la concluzia că acești rynchini erau slavi amestecați cu „dacoromani“. E mai firesc să se presupună că erau români din sudul Dunării. Lipsesc după aceea, pînă în secolul al X-lea, știri despre români.

§ 4. Extensiunea pe teren a slavilor de tip bulgar din nordul Dunării a fost studiată, pe baza toponimiei române de origine slavă, de E. Petrovici,

Dacoslava, în *Dacor.*, X, p. 233—277, și în recenzia făcută studiului lui István Knieszsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, din *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV, publicată în *Dacor.*, X, p. 517—545. În *Dacoslava* (*Dacor.*, X, p. 233—277; vezi în special p. 269 și 271), Petrovici a stabilit judicios aria norddunăreană pe care a avut loc conviețuirea românilor cu slavii care vorbeau graiuri de tip bulgar. P. 269: „Caracterul fonetic bulgăresc al toponimiei slave din Transilvania e mai evident în județele Făgăraș, Sibiu, Tîrnava Mare, Tîrnava Mică, Alba, Turda, Hunedoara și Severin, adică [în] sudul, nordul și nord-estul Transilvaniei și [în] estul Banatului. În nordul și nord-estul Transilvaniei, e probabil că toponimice ca *Bistrița*, *Zagra* (< v. slav **Zágora* „dincolo de munte“) au fost date de o populație slavă avînd aceleași caractere ca cea din sudul Transilvaniei ...“ Petrovici admitea atunci, ca și lingviștii anteriori, o influență slavă veche și în zona de munte a Moldovei, unde avem toponimice de origine slavă, ca *Bistrița* și *Slănic*. Cu privire la Crișana, el accepta părerea lingvistului maghiar Elemér Moór¹. P. 271: „Populația cu caracter slovac, după E. Moór, care popula șesul Tisei pe cursul inferior al râurilor Someș, Crasna și Criș ..., ocupa poate și văile munților dinspre Ardeal. Granița care despărțea pe dacoslavi de slavii cu caracter slovac trecea pe undeva prin județele Bihor, Sălaj, Satu Mare, la vest de Munții Apuseni și Munții Sălajului“. De fapt zona de nume slave vechi se extinde spre est pînă la riul Birlad (numele acestui rîu este de origine slavă veche).

Petrovici a reluat însă cercetarea ariei slave de tip bulgar din Dacia, în articolele *Adjective posesive slave în -j- ca toponimice pe teritoriul R.P.R.*, *SCL*, IV, 1953, p. 63—87, *Etimologia toponimicelor Doftana, Doftcana, Doftăneț, Doftănița și a cuvîntului dohot*, *SCL*, V, 1954, p. 19—30, *Toponimice de origine slavo-bulgară pe teritoriul R.P.R.*, în *CL*, II, 1957, p. 23—46 (apărut și în traducere rusă: *Slavjano-bolgarskaja toponimika na teritorii Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, în *Romanoslavica*, I, p. 9—26), și *Toponime slave în *-isk -iea pe teritoriul României*, în *CL*, XIII, 1968, p. 193—209, întemeindu-se numai pe toponimicele sigure, relevate de documente. Petrovici face însă acum greșeala de a limita acest teritoriu la Banatul de est, Oltenia și Muntenia; el credea că, în aria de influență slavă veche, n-a intrat Ardealul de nord, central și de sud, deși acest teritoriu prezintă numiri slave, care, e drept, pot fi slovace sau ucrainene străvechi, de dinainte de prefacerea lui *g* în *h*, dar și bulgare: *Moigrad*, *Zagra*, *Tîrnava* sau *Tîrnáva*, *Gîrda*, *Zlatna* etc. Cum este evident că pe teritoriul Ardealului propriu-zis, fără Crișana, au trebuit să locuiască într-o vreme slavi cu graiuri de tip bulgar, rezervele sale în legătură cu toponimia slavă de tip bulgar din Ardeal nu sînt întemeiate. Dar dacă în Ardeal au locuit în mod sigur slavi de tip bulgar, în Crișana și Maramureș situația a putut fi alta: în Crișana s-au putut așeza slavi cu graiuri de tip slovac, cum admit unii cercetători unguri, slovaci și români. Cît pri-

¹ E vorba de articolul publicat de acesta în *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, VI, 1930, p. 105—140, intitulat *Die slavischen Ortsnamen der Theisesebene*, a cărui primă parte a apărut în aceeași revistă, p. 3—37; învățatul maghiar se întemeia pe hidronime ca *Crasna* (Sălaj), *Cerna* (Satu Mare), *Bistra* (Bihor), care pot fi și bulgărești, și pe nume de sate cu *e* redat prin *i*, ca *Prislop* (Satu Mare, Sălaj) și *Siciu*, ung. *Szecs*. Petrovici (*Dacor.*, X, p. 270—271) a obiectat, în legătură cu *Prislop*, că poate prezenta, ca și în restul teritoriului dacoromân, prefacerea lui *ea* neaccentuat în *-i* și că numai *Siciu* poate fi slovac, dar că acest toponimic poate avea și fonetismul unguresc.

vește Moldova, zona de toponimice de origine slavă veche de tip bulgar trebuie extinsă cu mult mai spre est decât a crezut Petrovici. Documentele slave din epoca feudală cuprind și alte toponimice cu origine bulgară. Astfel într-un document din 7 010 (= 1 502) (vezi C o s t ă c h e s c u, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, 1932, p. 526), care vorbește de regiunea de peste Prut a ținutului Fălciu, găsim toponimicul *Cărhana*, desigur un derivat slav cu sufixul *-anŭ, -ana*, de la v. sl. *krŭchŭ* „stîng” și „pumn”¹. Mai tîrziu, probabil, în secolul al XI-lea sau mai degrabă al XII-lea, apar, în Moldova și Maramureș, unele triburi slave de est cu graiuri de tip ucrainean (încă nu avem, în această epocă, o limbă ucraineană).

Cînd statul bulgar, care se întindea, desigur, numai la sudul Dunării, a fost cucerit de bizantini în 971 și 1 018, slavii din Ardeal au fost lipsiți de orice sprijin care le mai putea veni din sudul Dunării și s-au românizat. Primele formații statale din Ardeal au fost create de românii și de slavii de acolo și au avut ca model ducatul din imperiul carolingian; ele sînt pomenite de notarul anonim al regelui Bela.

Întemeindu-se pe faptul că ierurile neintense au dispărut în dialectele slave vechi prin secolul al X-lea și pe faptul că ele nu se găsesc în cuvintele slave din română, P e t r o v i c i susținea, *Dacor.*, X, p. 267, că slavii din Ardeal s-au românizat după acest secol, deci în secolele al XI-lea și al XII-lea. Socot că aceste considerații sînt juste și că putem fixa în secolul al XI-lea, eventual în secolul al XII-lea, asimilarea slavilor din Dacia de către dacoromâni.

P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 51—56, credea că influența slavă la români, în lexic, inclusiv toponimia și antroponimia, se explică prin faptul că slavii au devenit, prin cucerire, clasa boierească a poporului românesc. Vom vedea însă mai jos (V, cap. I, § 6—11) că feudalismul se instaurează la români în secolul al X-lea (însuși P. P. P a n a i t e s c u a adoptat, în lucrările sale ulterioare, acest punct de vedere); și deci influența slavă veche asupra limbii române de pînă în acest secol trebuie explicată prin contactul de la popor la popor, adică prin influența maselor slave asupra maselor române. În sprijinul teoriei sale că șerbii erau români, P. P. Panaitescu invoca în special pătrunderea în română a unor termeni feudali de origine slavă, referitori la clasa suprapusă: *stăpîn*, *jupîn*, *gospodar*, *slugă*, *a sluji* (p. 53) sau la proprietate: *ocină*, *dedină* (p. 54). Dintre aceștia, însă, primii doi nu sînt slavi. Noi am arătat că termenul *stăpîn* este de origine tracodacă (vezi mai sus, III, cap. V, § 11); termenul *jupîn* este, desigur, de origine avară sau bulgară (ambele cuvinte sînt mai vechi în limbă decât influența slavă, cum dovedește tratamentul lui *á + n +* + vocală ca *î*). P. P. Panaitescu spunea că termenii oarecum opuși *țăran*, *șerb*, *moșnean* și *răzeș*, care se referă la comunitățile țărănești neașe, nu sînt de ori-

¹ Într-un document din 1487 (vezi Ioan B o g d a n, *Documentele lui Ștefan cel Mare* I, București, 1913, p. 516), în care se vorbea de aceeași regiune de peste Prut a ținutului Fălciu, apare toponimicul *Gradiștea* la genitiv: *Н КРЪННЦЪ ГРАДИЩЕГ* „și flintina Gradiștei” (cuvîntul slav *krŭnca* e la acuzativ). Dar, cum în română există apelativul *gradiște*, de origine slavă veche, nu este sigur că avem a face cu un toponimic dat de bulgari, în perioada în care aceștia au locuit în Moldova.

gine slavă, ci latină (primele două), tracă (*moșnean*) și maghiară (ultimul). Dar *țaran*, *moșnean* și, poate, și *răzeș* sînt derivate românești de după influența slavă veche, primul chiar de după nașterea orașelor, deci din primele veacuri de după întemeierea Principatelor. P. P. Panaitescu credea că și antroponimia de origine slavă, atît de bogată în țara noastră, se explică la fel (p. 54, 56). El avea dreptate numai în parte : vom vedea mai tîrziu că unele din numele invocate de dînsul nu sînt de origine slavă. În sprijinul teoriei sale P. P. Panaitescu mai invoca — după C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei ...*, p. 9—10, care nu o spunea prea clar, — faptul că, în Țara Românească, șerbul se numește *rumân*, iar șerbia *rumânie* (p. 52—53). Lucrul s-ar explica — după dînsul — tocmai prin aceea că boierimea ar fi fost la origine de alt neam. Această teorie poate fi acceptată ca o explicație parțială a șerbiei, deși cuvîntul *rumân* „șerb“ (sau echivalentul său în slava din Principate, *vlachŭ* „șerb“), apare în texte abia după întemeierea Principatelor. La p. 53 autorul explică și pe *vecin* („șerb“ în Moldova și chiar în Muntenia) tot prin influența slavă (*susedŭ*, el însuși un cale lingvistic după bizantinul *párikos* „vecin“). Dar cum termenul în discuție apare în documente foarte tîrziu, — după cît se pare abia după secolul al XVI-lea —, mă întreb dacă în acest caz mai avem a face cu fapte atît de vechi și dacă nu cumva *rumân* însemna „om“, cum înseamnă, cîteodată, și astăzi.

În paragrafele 2 și 4 am arătat că Emil Petrovici nu îndrăznea, în ultimele sale studii, să considere ca toponimice slave vechi (deci cu fonetism slav vechi) din zona Carpaților moldovenești, decît pe *Slănic*, deși în primele sale studii despre aceste probleme admisesese că și hidronimul mold. *Bistrița* se datorește aceleiași influențe. Scepticismul din ultimele sale studii este neîntemeiat : hidronimul *Bistrița* (din Oltenia, Ardealul de nord și Moldova) prezintă fonetismul slavei din Dacia (*i* pentru *y*). Dar este sigur că și celelalte toponimice cu fonetism de tip „bulgăresc“ din Carpații moldovenești au fost create de slavii din Moldova, în perioada care a urmat stabilirii lor în aceste provincii. Mă refer la numele celorlalte două ape mari care străbat Carpații moldovenești, *Moldova* și *Suceava* ; ele au fost date, desigur, de slavii din Moldova în aceeași vreme, înlocuindu-se astfel numirile vechi, dacice, necunoscute nouă. Este drept că, în cazul acestor numiri, etimologiile prin material slav întîmpină dificultăți ; dar sufixele slave ale celor două hidronime nu lasă nici o îndoială în această privință.

Despre etimologia hidronimului *Moldova* noi am dat lămuriri la p. 484, nota 1, unde am arătat că ea a fost descoperită de I. I o r d a n, în articolul *Numele Moldovei (Viața românească, anul XII, 1920, vol. XLII, nr. 2, p. 274—276)*. Nu revin aici asupra ei (voi vorbi amănunțit despre ea într-un articol special), ci dau numai amănuntul că ea dovedește o simbioză româno-slavă în Carpații moldovenești, pe la sfîrșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea. În același articol voi arăta că singura etimologie plauzibilă pentru hidronimul *Suceava* este cea care-l derivă de la rom. *soci* + sufixul slav vechi *-avŭ*, fem. *-ava*, și că, deci, și acest hidronim dovedește că a existat o simbioză româno-slavă în Carpații moldovenești, pe la sfîrșitul secolului al VI-lea sau la începutul secolului al VII-lea.

Am arătat, § 2, că românii au venit aici în contact cu slavii în Moldova și Muntenia în a doua jumătate a secolului al VI-lea și că deci numai în aceste regiuni influența slavă veche a început în acest secol. Am mai arătat tot acolo că, triburile slave care nu s-au deplasat în peninsula balcanică s-au stabilit la noi și au intrat în curînd în relații cu populația dacoromâncască din Moldova și Muntenia și că influența slavă veche asupra limbii române, vorbită de populația din Dacia (mă refeream la limitele Daciei ca provincie romană) și din Peninsula Balcanică a început pe la mijlocul secolului al VII-lea. Dar aceasta nu poate fi adevărat pentru Moldova și Muntenia (cel puțin Muntenia de răsărit), unde slavii au pătruns în a doua jumătate a secolului al VI-lea. În aceste regiuni contactele slavilor cu românii au început, desigur, chiar spre sfîrșitul secolului al VI-lea, așa că afirmația lui Rosetti (vezi acolo, § 2) că populația slavă se amesteca cu cea dacoromână chiar în secolul al VI-lea este valabilă numai pentru aceste regiuni ale țării noastre.

Hidronimia de origine slavă veche de tip „bulgar” din Moldova nu se reduce desigur la atît. Mai sus (IV, cap. 1, §-ul 4, fine), am spus că „zona de toponimice de origine slavă veche de tip bulgar trebuie extinsă cu mult mai spre est decît a crezut Emil Petrovici”. Și încercam acolo să susțin că toponimicul *Cărhuna* este o moștenire de la triburile slave de sud, cu grai de tip bulgăresc, care au rămas în Moldova, după migrația slavilor de tip bulgar spre sud, în secolul al VII-lea. Dar este clar că nu numai astfel de numiri puțin cunoscute își au originea în graiul vechilor slavi rămași în Moldova. Întîi de toate trebuie să considerăm ca atare hidronimul *Bîrlad*: numele unui rîu așa de mare, care poartă un nume slav, nu putea fi dat tîrziu, adică de populația cu grai de tip ucrainean, care s-au stabilit în Moldova, probabil în jurul anului 1 000. Slavii de tip ucrainean care s-au așezat în Moldova pe la această dată nu aveau motive să dea ei un nume nou unei ape care a trebuit să poarte un nume deja de la primele migrații de slavi peste teritoriul moldovenesc și de la primele stabiliri pe teritoriul dacoromânesc ale celor care au rămas la noi. Că rîul Bîrlad poartă un nume slav a spus-o deja I. B o g d a n; el nu se gîndea la o origine ucraineană a numelui; și pe drept cuvînt. Explicația sa este singura plauzibilă: v. sl. *berladŭ*, un derivat de la v. sl. *berlo* „nuia, băț”, dar și „sceptru” („Stock, Stab”) + *-adŭ*, sufix cu sens colectiv. Cuvîntul ar fi însemnat la origine „stăvilar alcătuit din pari și nuiele”. Etimologia a fost acceptată de W e i g a n d, *Jahresb.*, XXVI—XXIX, p. 88¹.

§ 5. În ce privește sudul Dunării, s-a admis de unii învățați ca N. van W i j k, *Taalkunde en historische Gegevens betreffende de oudste Betrekkingen tussen Serven en Bulgaren*, Amsterdam, 1923, p. 12 și urm., și *Le monde slave*, XIV, 1937, t. IV, p. 82 și urm. (vezi și critica lui A. M a r g u l i è s, *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*, în *AfslPh*, XL,

¹ A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 366, pornește de la mai vechiul *Berlad*, atestat în cronicile rusești. După el, *Berlad* este arabul *bilâdi* (< *beldê* sau *beléd*) „oraș, țară, regat”. Nu putem da dreptate învățatului filolog ieșean.

1926, p. 197—222), că românii locuiau „mai ales“ între sirbi și bulgari, în regiunea Moravei și a munților săi, pînă în regiunea Timocului. Dacă așa ar fi stat lucrurile, ar fi trebuit ca româna să prezinte pînă astăzi și o puternică influență slavă veche de tip sîrbesc, ceea ce nu putem afirma, dar nici tăgădăui (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13).

E. Petrovici (*Elementele sud-slave orientale ale istroromânei și problema teritoriului de formare a limbii române*, în *CL*, XII, 1967, p. 11—19) susține, de altfel, conform tezei tradiționale, că elementele slave vechi din istroromână sînt de tip bulgar, prezentînd reflexele *în*, *îm* și *un*, *um* ale vocalei nazale **o* și *st* pentru slavul primitiv **tj*, **ktj*. De unde, apoi, concluzia că istroromânii sînt originari de pe un teritoriu cu graiuri slave de tip bulgar. Dar cum învățatul clujean credea că granița actuală dintre bulgară și sîrbă nu s-a mai schimbat din epoca colonizării slave și că Banatul de sud și nord-vest s-a integrat, împreună cu Ardealul de sud și Muntenia, la teritoriul cu graiuri slave de tip bulgar, el conchidea că istroromânii sînt originari din părțile de vest ale acestui teritoriu. Noi am arătat mai sus (I, cap. IV, § 13) puțina probabilitate a acestei teorii. Pentru noi nu este sigur că strămoșii istroromânilor au venit în contact numai cu slavii de tip bulgar. Reflexele *un*, *um* ale vocalei nazale **o* se pot explica și printr-o fază mai veche de pînă în secolul al IX-lea a limbii sîrbocroate (pentru acest ultim secol avem atestat numele sîrbocroat *Muntimirus*). Iar unele cuvinte istroromâne de origine sîrbocroată, în care apare *ć* în loc de *štj* pentru slavul primitiv **tj*, **ktj*, au putut pătrunde în dialectul istroromân în aceeași vreme cu cuvintele împrumutate din dialectele slave vechi de tip bulgar. Faptul că graiurile crișene și maramureșene, atît de înrudite cu cele istroromâne, prezintă unele elemente de origine slavă veche în care v. sl. *ě* apare reflectat ca *e*, care apoi, prin transformări fonetice românești, a devenit *i* (**nevestka* < *navěscā*) (unele din ele sînt chiar din zona cu macedoromânismele *sl* > *scl*, *aŭace*, și „să“ etc., pentru care vezi mai jos, cap. II, § 5—14), se poate explica prin aceea că termenul a fost împrumutat din dialectele slave vechi de tip sîrbesc, în care *ě* devenise *e* înainte de stabilirea slavilor la sud de Dunăre (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13). Prin aceleași graiuri sîrbe trebuie explicat și un cuvînt dacoromân de origine sîrbă, ca *a grăi* (< sîrb. *grajali*), care caracterizează o mare parte din aria dacoromână. Aceasta ar arăta însă că rotacizantii (măcar în parte) și unii crișeni au venit în contact cu slavii vechi care vorbeau graiuri de tip sîrbesc și că sînt originari din regiunea de la Drina la vest de Crișana, unde au putut locui, de la începutul pătrunderii slavilor în Peninsula Balcanică, sirbi, iar nu bulgari. S-ar exclude astfel și ipoteza lui van Wijk și Margulies, conform căreia, între sirbi și bulgari, ar fi locuit în evul mediu, în masă compactă, o populație românească. Ni se pare și mai puțin probabil că pe teritoriul românesc primitiv din Iugoslavia, pînă la apus de Drina, se găseau slavi cu graiuri de tip bulgar și că acești slavi au fost românizați mai tîrziu de masele mai numeroase de români din acea regiune. Este însă plauzibil că, în Crișana, românii au asimilat niște slavi cu graiuri de tip slovac, în care *ě* era pronunțat ca *e*. Că în Crișana s-ar fi stabilit slavi de tip slovac au susținut întîia oară I. Stanislav și Elemér Móór (vezi Pandeles Olteanu, *Lingvistica slovacă de astăzi și importanța ei pentru limba română*, în *Romanoslavica*, I, Praga, 1948, p. 128—155, și în extras și apoi Pandeles Olteanu, n *K foneti čkému súvisu*

medzi rumunčinou a zapadnou slovancinou, Turciansky Sv. Martin, 1947, și *Numiri slave în Transilvania de nord, în Limbă și literatură*, III, 1957, p. 185—214); dar acești cercetători s-au întemeiat pe toponimice care nu sînt în mod sigur de origine slovacă, ele putînd fi și slave vechi (Pandele Olteanu a invocat și fenomene fonetice românești, ca palatalizarea dentalelor, fenomene care însă nu s-au produs în epoca celei mai vechi influențe slave și nu se explică prin slavi). Nici faptele invocate de noi nu trebuie explicate în mod obligatoriu printr-o influență slovacă; dar ele exclud ipoteza unei transmisiuni slave vechi de tip bulgar. S-ar mai putea invoca în sprijinul teoriei slovace și prezența, în Crișana, a cuvîntului *bidă* „obidă“, care-și poate avea originea în slovacul *bida* (cf. și cehul *bida*).

§ 6. Istorici ca I. Bogdan (*Insemnătatea studiilor slave pentru români*, București, 1894, p. 20—30) și N. Iorga (*Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, p. 109—120; vezi și traducerea românească, *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922, p. 152—166), precum și lingviști ca Densușianu (*Histoire*, I, p. 237—287), au crezut că nu se poate vorbi de o limbă românească înainte de influența slavă veche. De fapt, cum au arătat S. Pușcariu și A. Philippide, lucrurile stau altfel: înainte de influența paleoslavă, limba latină din Peninsula Balcanică suferise atît de multe schimbări fonetice și de altă natură, încît nu mai avem dreptul să admitem că româna nu era deja formată. Dealtfel la fel stau lucrurile și cu limbile romanice occidentale: nu influența cuceritorilor germani a dus la formarea limbilor romanice, — W. von Wartburg greșește cînd crede aceasta —, ci schimbările impuse de bazele de articulație și psihologice ale popoarelor din Imperiu (vezi cele spuse de mine în *O nouă teorie despre formarea limbilor romanice și despre cauzele schimbărilor fonetice*, în *Revista de filologie romanică și germanică*, V, 1961, p. 361—375, și mai ales în *La formation des langues romanes occidentales*, în *Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas*, Madrid, 1968, p. 303—310). E drept că, în Apusul romanic, influența germană s-a exercitat chiar în epoca de formație a limbilor, — germanii au ocupat Imperiul de apus în secolul al V-lea, nu în secolele al VI-lea și al VII-lea, ca slavii, părțile dunărene și adriatice ale Imperiului de răsărit. Dar germanii stabiliți acolo nu s-au deznaționalizat imediat, pentru ca limba latină să se schimbe prin adaptarea la baza lor articulatorică și psihică. Totul s-a redus la o influență a limbii germane asupra graiurilor romanice, nu la o modificare calitativă a acestor graiuri. S. Pușcariu și A. Philippide nu tăgăduiau importanta influență slavă veche asupra limbii române și asupra poporului român. Ei admiteau același număr de cuvinte de origine slavă în limba noastră ca și cercetătorii care socoteau ca avînd o valoare formativă influența slavă asupra limbii noastre. Ei tăgăduiau contribuția slavă în formarea limbii și poporului român, numai pentru că sistemul fonetic și gramatical al limbii noastre și-a căpătat structura specifică românească înainte de influența slavă. Bineînțeles, și acești învățați admiteau un amestec etnic cu slavii și cu alte neamuri. De fapt, ei limitau formarea unui popor și a unei limbi la unele din procesele de amestec și de influență reciprocă a limbilor, anume la cele care transformă mult sistemul fonetic și gramatical.

Alți cercetători au admis că slavii au determinat o nouă epocă în dezvoltarea poporului român și a limbii române prin aceea că năvălirea slavilor

ar fi despărțit pe români, pînă atunci, un singur trunchi, în mai multe ramuri, și ar fi provocat migrarea unora din ramuri astfel formate. Teoria aceasta, pe care a susținut-o A. P h i l i p p i d e, nu se întemeiază decît pe analogia cu alte cazuri și pe ideea greșită (pentru care vezi mai sus, I, cap. III, § 5) că limba română s-a desfăcut în două mari dialecte chiar din epoca sa de formație. În ce privește faptele de ordin istoric, ea nu se poate susține din două motive: 1. După năvălirea slavilor în Peninsula Balcanică, românii se găsesc pe teritoriul suddunărean, alături și împreună cu slavii; 2. O migrație a românilor, la năvălirea slavilor, nu ar fi putut „îmbunătăți” situația celor dintii, întrucît, oriunde ar fi migrat, în Peninsula Balcanică, România și Ungaria, ei ar fi întilnit slavi. Dealtfel, după cei mai mulți lingviști români, despărțirea poporului român în mai multe ramuri s-ar fi petrecut nu la năvălirea slavilor, în secolul al VII-lea, ci mai tîrziu, prin secolele al VIII-lea, al IX-lea sau al X-lea; după noi (vezi mai jos, VI, cap. II, § 7) această despărțire a avut loc și mai tîrziu.

§ 7. Și, cu toate acestea, năvălirea slavilor a avut efecte mari în ce privește viața poporului român și limba sa. Emil P e t r o v i c i a admis, după alții, în *Dacoslava, Dacor.*, X, p. 233—277, și recenzia făcută studiului lui Istvan K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Budapest, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV, p. 517—545, că românii s-au retras, în fața slavilor, în munți, — el se referea de fapt numai la dacoromâni —, și că slavii au ocupat văile. Lucrul se poate admite, dar, cum dealtfel face și Petrovici, numai pentru epoca de început, întrucît mai tîrziu a existat în mod sigur o simbioză româno-slavă pe văi — o dovedesc numele de origine slavă ale unor ape ca *Tirnavele* —, după cum s-a produs și pătrunderea slavilor în munți, unde ei au impus numiri ca *Zlatna*. Se poate admite că la fel s-au petrecut lucrurile și pe teritoriul românesc primitiv din sudul Dunării. Fapt este că acolo românii apar asociați cu slavii în incursiunile lor împotriva mănăstirilor de la Muntele Athos, chiar în mijlocul secolului al VII-lea și al VIII-lea (mă refer la știrile despre vlahorihini, pentru care vezi mai sus, § 3). Oricum, slavii, ca năvălitori și agricultori, au trebuit să ocupe la început văile, unde erau și orașele — dacă ne referim la sudul Dunării —, și au asimilat cu vremea populația de acolo, agricolă și orașenească. Trebuie să facem precizarea, care se impune după apariția lucrării lui Romulus V u i a, *Tipuri de păstorit la români* (București, 1964) că, cele mai multe tipuri de păstorit existente la români nu sînt net separate de agricultură — este vorba de păstoritul local și de cel cu stîna la munte —, și că, deci, avem a face cu agricultori care practică și păstoritul. Cînd populația de neam turcesc, care se numea bulgari s-a slavizat — prin secolul al IX-lea —, iar slavii s-au creștinat, prestigiul slavilor din Bulgaria asupra românilor din sudul și chiar din nordul Dunării a crescut, iar asimilarea românilor de la cîmpie a fost un fenomen ușor de realizat. Dar românii erau și păstori transhumanți sau de tipul celor din zona finețelor. Cum a arătat Vuia (*op. cit.*), aceste tipuri de păstorit sînt combinate, de asemenea, cu agricultura, dar agricultura este, în cadrul lor, o ocupație secundară și precară. Populația românească din sudul Dunării a rezistat mai puțin slavizării. Se poate presupune că năvălirea slavilor a obligat pe mulți agricultori români din sudul Dunării să devină păstori, să-și schimbe deci radical modul de viață. Foarte probabil, slavii, care erau organizați gentilic (tribal), n-au venit la noi în calitate de cuceritori, cum admit

unii istorici români, adică n-au cucerit populația locală și n-au adus-o în stare de șerbie. Se știe însă că slavii erau mai ales agricultori și, desigur, în această situație, ei practicau și păstoritul local. Stabilindu-se pe teritoriul românesc primitiv, ei au luat în stăpânire pământul cel mai potrivit pentru agricultură. Românilor le rămânea să se ocupe în special cu păstoritul din zona finețelor și cu agricultura pe înălțimi. Așa s-ar explica de ce românii din evul mediu apar în izvoarele istorice, — e drept că numai din Bulgaria și Serbia, adesea și în Ardeal —, ca păstori. Poate, numai moldovenii și muntenii au fost, în trecutul lor, mai ales agricultori. Dealtfel, P. P. Panaitescu susține (*Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, București, 1957, p. 15—45) că muntenii și moldovenii au fost în trecut, pînă în secolul al XVI-lea, ba chiar pînă în al XIX-lea, mai mult crescători de vite decît agricultori. El nu făcea însă distincție între crescătorii de oi, care erau adesea păstori, și crescătorii de vite mari, care practicau și agricultura și trebuie identificați cu agricultorii. P. P. Panaitescu mai afirmă că românii au avut în toate timpurile o ocupație sedentară. Aceasta este, desigur, just, dar în sensul celor constatate de Romulus Vuia, care a arătat că păstoritul local și cel cu stîna la munte sînt legate de categoria zisă a agricultorilor. P. P. Panaitescu neglija constatarea, făcută de atîți cercetători, despre existența păstoritului transhumant atît la românii din nordul Dunării, cit și la cei din sudul ei. Romulus Vuia a arătat (*Tipuri de păstorit la români*, p. 184—187) că Th. Capidan (*Românii nomazi*, în *Dacor.*, VI, p. 182—352) a greșit cînd a crezut că păstoritul nomad există chiar astăzi la unii macedoromâni. Capidan considera nomadism faptul că păstorul nu mai revine, iarna sau vara, în stînilor în care a iernat sau vărat în anul precedent și că întreaga fară, în frunte cu celnicul, participă la aceste peregrinări. Faptul se explică, mai întîi, prin aceea că mutarea la mari distanțe a turmelor foarte numeroase ale macedoromânilor nu se poate realiza prin cîțiva ciobani; pe de altă parte, cum a spus-o deja Denisianu, *Păstoritul la popoarele romanice*, București, 1913, p. 12, „transhumața se întîlnește îndeosebi acolo unde trebuie asigurată hrana de iarnă pentru turme numeroase...”. În ce privește pe românii de peste munți și pe cei din sudul Dunării, caracterul transhumant al păstoritului lor pare neîndoios și pentru timpurile mai vechi, din moment ce el este predominant și astăzi, la aceste ramuri ale poporului român. Socot că avea dreptate Romulus Vuia să presupună (într-o comunicare verbală făcută mie prin 1960) că transhumața complexă (ceea ce Capidan considera nomadism) a devenit forma de viață exclusivă a unor români suddunăreni din cauză că Imperiul bizantin, care avea mare nevoie de lapte, brînză, carne și lînă, constituia pentru macedoromâni o imensă piață de desfacere a produselor lor. Nu este deci de admis că, pînă la stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică, poporul român a fost un popor de agricultori și de păstori și că, după aceea, pînă prin secolul al XIII-lea, el a fost, în marea lui majoritate — în sudul Dunării, exclusiv — un popor de păstori transhumați¹. La început, slavii erau mai ales agricultori și ocupau de preferință regiunile agricole (dar ei au pătruns și în munți, probabil în epoca Imperiului bulgar, cînd au exploatat salinele și

¹ Th. Capidan (*op. cit.*) se oprea la concluzia că ceea ce el socotea un nomadism al românilor a fost provocat de migrația slavilor.

minele, care poartă nume slave : *Solnoc, Slatina, Zlatna, Rodna*) și mai ales prin faptul că ei înșiși au ocupat regiuni goale mai înainte (pe atunci populația era foarte rară). Că, în evul mediu, românii au fost mai ales păstori transhumanți, a susținut întâia oară la noi Ov. Densușianu, în *Păstoritul la popoarele romanice, însemnătatea lui lingvistică și etnografică*, București, 1913. De asemenea, H. Dumke, *Terminologie des Ackerbaues im Rumänischen, Jahresbericht*, 19—20, p. 65—173), a susținut, pe baza informațiilor istorice și a terminologiei agrare românești, care nu e numai de origine latină, dar și bulgară, ruteană și maghiară, că românii n-au exercitat o agricultură intensivă pînă în veacul al XII-lea, cînd au învățat-o de la bulgari, ucraineni și maghiari. Acești cercetători reacționau la părerea istoricilor români ca A.D. Xenopol și N. Iorga, care susțineau că poporul român a fost totdeauna un popor de agricultori. Densușianu și Dumke nu precizau dacă poporul român a fost din capul locului, adică chiar din epoca sa de formare, de după destrămarea Imperiului roman, un popor de păstori. Ei înțelegeau, probabil, că, la început, românii s-au ocupat mai ales cu agricultura, dar că împrejurările istorice (năvălirea slavilor) i-au obligat la schimbarea ocupației. Părerea lui Dumke și Densușianu a fost combătută de S. Pușcariu, *Limba română*, I, p. 350, care spunea că termenii fundamentali, relativi la agricultură, sînt de origine latină : „*agru, cîmp, falce (ager, campus, falx)* pe care se *ară (arare)* sau se *sapă (sappare)* cu *sapa (sappa)*, se *seamnă (seminare)*, se *culege (colligere)* și se *seceră* cu *secera (sicilis)* și apoi se *treieră (tribulare)* sau se *bate (battuere)* pe *arie (area)* și se *vîntură (ventilare)*, grîul (*granum*), meiul (*milium*), orzul (*hordeum*), pîrîncul (*panicum*) și *secara (secalis)* cu *paiete (palea)* lungi (*longus*) și cu *spicul (spicum)* plin (*plenum*). Grăunțele (**granucia*), uneori amestecate cu *neghină (*nigellina)*, se *cern măcinate (machinare)*, ca să iasă *făina (farina)* din care se *coace (coquere)* pînea (*panis*). Aiul (*alium*), ceapa (*cepa*), *curcubeta (cucurbita)*, *cînepa (*canipa = cannabis)*, *curechiul (coliclu)*, *napul (napus)*, *pepenele (pepo)*, *trifoiul (trifolium)*, care dă un minunat *nutreț (nutricium)*, sînt de asemenea cultivate, ca și *varza (viridia)*. Unele din cuvintele limbii actuale, care au un înțeles general, făceau și ele la început parte din terminologia agricolă. Astfel *a scoate* din *excutare*, înrudit cu *a scutura* din *excutare* —, este un termen ce se referea la extragerea grăunțelor din spic. (DR. [= *Dacor.*] II, 715—716)“. După ce, la p. 351—352, Pușcariu releva un număr și mai mare de termeni de origine latină, referitori la creșterea vitelor și la viața păstorească, conludea (p. 352) : „Numărul mare de cuvinte de origine latină, referitori la creșterea vitelor și la viața păstorească, dovedește că alături de păstorii care împînzeau cu turmele lor toate ținuturile românești, contribuind prin mișcările lor la nivelarea limbii, erau românii sedentari, care se ocupau cu munca cîmpului și creșterea vitelor cornute. Aceștia formau simburile sănătos pentru marele spor demografic realizat de neamul nostru“¹.

¹ Totuși pe românii din sudul Dunării, Pușcariu i-a considerat cîteodată numai păstori. Astfel, în *Limba română*, I, p. 248 : „Abia cu încetul slavii din nordul Peninsulei Balcanice sporind și puterea lor consolidîndu-se în state naționale, înghițiră pe românii rămași în mijlocul lor, despărțindu-i de cei ce se depărtaseră cu turmele lor spre sud și vest“. Și totuși el releva că, în secolul al XIV-lea, românii vestici apar ca agricultori (vezi *Studii istororomâne*, II, p. 8—9, unde se citează literatura anterioară).

Pușcariu are dreptate. Este adevărat că termenii agricoli pe care el îi consideră fundamentali nu sînt de fapt specifici agriculturii intensive, ci sînt cunoscuți de orice om, indiferent de ocupație, de exemplu și de păstor, și de orășean, așa că ei s-au putut transmite, din antichitate și pînă azi, nu numai prin niște agricultori, dar și prin alte categorii sociale. Dar, după constatările lui V u i a (*op. cit.*), toate tipurile de păstorit sînt combinate și cu agricultura, care, în unele cazuri, este chiar dominantă. Pe de altă parte, structura geografică a atîtor regiuni norddunărene e de așa natură, că îndeamnă la agricultură. Deci avem tot dreptul să deducem că agricultura a existat întotdeauna la români. Faptul că izvoarele istorice ne prezintă pe unii români din secolul al X-lea și următoarele ca păstori sau chervangii nu exclude posibilitatea ca alți români să fi fost agricultori. Desigur însă că în unele regiuni românii au început să se ocupe mai tîrziu intens cu agricultura. Un asemenea progres în agricultură s-a realizat în epoca feudală, începînd cu secolul al X-lea, dar mai ales cu secolul al XIV-lea. Numeroșii termeni agricoli de origine slavă din română ne arată că a existat o puternică influență a slavilor asupra românilor, în evul mediu, în domeniul agriculturii; iar această influență n-ar fi fost posibilă, dacă românii ar fi avut o agricultură dezvoltată. S-ar părea deci că, pînă prin secolul al VIII-lea, exista la români o terminologie agricolă dezvoltată, de origine latină, care apoi s-a pierdut. Firește, cuvintele se pot pierde și din alte cauze decît cea arătată mai sus: dispariția lucrului la care se referă; dar cauza la care ne referim este cea mai însemnată. Vom adăuga că păstoritul a avut, precum a arătat cu diferite ocazii Ovid D e n s u s i a n u, importante urmări asupra evoluției semantice a lexicului limbii române.

§ 8. În cele două studii publicate în *Dacor.*, X, p. 233—277, 517—545, E. P e t r o v i c i a adus argumente temeinice în sprijinul ideii că slavii din Ardeal s-au românizat în secolul al XI-lea. Noi înclinăm să credem că slavii vechi din Oltenia și Muntenia au fost asimilați de români în secolul al XII-lea. Ar trebui deci să încheiem cu aceste evenimente noua epocă din dezvoltarea limbii române. În sudul Dunării, slavii, care erau acolo cu mult mai numeroși decît la nordul fluviului, au continuat a-și exercita influența și după acest secol asupra dialectelor române care se găseau în regiunea bulgară și sîrbă. Începînd din secolul al XII-lea, sîrbii, care erau acum un nou popor, net deosebit de bulgari, se întînd și în Banat și încep să influențeze pe unii dacoromâni, continuînd a influența pe românii din Serbia și pe strămoșii istroromânilor. În aceeași vreme, bulgarii, constituiți și ei ca un nou popor slav, deși românii îi numeau *șchiîi* (sing. *șchiîu*) (de fapt, în vremea aceea: *șclîiu*, pl. *șclîi*), ca și pe vechii slavi¹, vor exercita și ei asupra limbii române, în toate dialectele ei, cu excepția istroromânei, o influență nouă, de tip medio-bulgar. Dealtfel, în sudul Dunării, alături de influența slavă, care acum începe a fi de tip medio-bulgar și vechi sîrb, se exercitau, ca și în epoca de formare a românei, influențele bizantină și albaneză, care au continuat acolo, ca și cea sîrbă și bulgară, mereu pînă azi. Dacă este deci cazul ca, pe baza influențelor externe, să punem o limită în timp noii faze a limbii române, fază care începe

¹ Termenul latinesc *Slavus* avea sens etnic și în secolul al VIII-lea, în Italia (cf. Paul A e b i s c h e r, *Archivum Romanicum*, XX, 1936, p. 484—490).

cu stabilirea slavilor pe teritoriul românesc primitiv, va trebui să ne oprim la vremea în care a încetat influența slavă de tip vechi sau de tip bulgăresc vechi. Această epocă se caracterizează și printr-o influență bizantină și albaneză de tip vechi, întrucît și în greacă și albaneză au loc importante schimbări fonetice pe la anul 1 000. Această epocă se poate distinge cu atît mai ușor cu cît, prin secolul al XI-lea sau al XII-lea, în urma expansiunii sale, pe teritorii vecine, și a unor popoare vecine pe teritoriul său, populația dacoromână vine în contact cu sîrbi și ucrainenii¹, iar invadarea teritoriului românesc norddunărean, în secolul al X-lea, de către unguri și pecenegi, și, în secolul al XI-lea, de către cumani, constituie începutul unor noi influențe asupra limbii române.

Dar această fază din dezvoltarea limbii noastre nu se definește numai prin influențele străine care s-au produs în acel timp și prin factori și mai străini dezvoltării limbii noastre, ca fazele de dezvoltare ale altor limbi. Ea trebuie definită și prin factori interni. Realitatea este că poporul român intră atunci într-un proces istoric care trebuie luat numaidecît în considerare la stabilirea fazelor de dezvoltare a limbii noastre, pentru că a avut un rol hotărîtor în această dezvoltare. Acest proces este constituit de reflexele lingvistice ale apariției feudalismului la români și începe în secolul al X-lea. Ținînd însă seamă de acest proces, în delimitarea fazelor de dezvoltare a românei, vom repartiza influența slavă veche la două perioade deosebite: cea de pînă în secolul al X-lea, și cea din secolele al X-lea și al XI-lea, repartizare care întîmpină dificultăți destul de mari.

§ 9. Pentru a înțelege bine orînduirea socială la români în această epocă, nu trebuie să se scape din vedere că unii români locuiau în evul mediu în Imperiul bizantin sau în statele slave din sudul Dunării, care aveau o structură feudală. Este destul de greu de spus care era situația românilor în aceste state, căci studiile asupra raporturilor de producție din Imperiul bizantin și din statele slave suddunărene prezintă unele incertitudini. Istoricii din a doua jumătate a secolului trecut (C. H o p f, C. J i r e č e k) susțineau că românii din aceste state erau în marea lor majoritate liberi, adică supuși direct împăratului sau regelui, că nu ar fi avut deci situația de iobagi pe moșiile nobililor și ale împăratului sau regelui. Părerea aceasta a fost reluată de G. M u r n u, *Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare* (980—1 259), București, 1913, p. 64—72, care admitea că numai o seamă de familii române dăruite mănăstirilor de la Muntele Athos și unor mănăstiri din Serbia erau în situația de iobagi (dealtfel tot așa admitea C. J i r e č e k). După cum am arătat (II, cap. I, § 3), în Imperiul roman, șerbii s-a născut chiar în secolul al III-lea, e.n., și s-a transmis epocii feudale de după veacul al V-lea, cînd s-a accentuat mult. Prin urmare, românii au putut să fie în parte șerbi chiar în epoca de formare a poporului. Desigur însă că, în sudul Dunării, au existat

¹ Trebuie să spunem că nu avem a face cu ucrainenii propriu-ziși, căci ucrainenii încă nu se individualizaseră bine prin limbă de velicoruși și beloruși; dar dialectele vorbite de acești slavii răsăriteni erau cele de la baza ucrainenei de mai tîrziu. Toponimia de origine slavă din Moldova prezintă în genere acest caracter ucrainean. Desigur, moldovenii au venit în contact, pe la începutul mileniului nostru, cu acești slavii răsăriteni de tip ucrainean, stabiliți pe teritoriul moldovenesc, și pe care apoi i-au asimilat. Vezi cele spuse mai sus, I, cap. IV, § 12.

și români liberi. Lucrul acesta trebuie admis, deoarece, precum am spus-o altădată (III, cap. I, § 3), existența comunităților țărănești libere, cu proprietate colectivă, în Imperiul bizantin, este lucru sigur. Dar cu vremea și acești români au putut deveni în parte iobagi, căci, în Imperiul bizantin de după anul 1 000, procesul de iobăgire a țăranilor liberi s-a accentuat.

Românii suddunăreni, care erau nu numai păstori, dar și chervanagii (K e d r e n o s îi numește βλάχοι ὀδίται, vlahi „călători”), iar în Serbia și soldați : *vojnîk*, pe lângă *kjelator* (= călători „chervanagii”), erau organizați gentilic probabil chiar atunci când aveau situația de șerbi. Lucrul acesta rezultă nu numai din faptul că organizarea gentilică exista în Imperiul bizantin și în statele bulgar și sîrb, dar și din faptul că ea se găsește pînă astăzi la fărșeroți. Această ramură a macedoromânilor se împarte în mai multe *fare*, iar o *fară* este alcătuită din mai multe *fălcări*; fălcările acestea sînt ele înseși alcătuite din mai multe familii, cîteodată pînă la 50. Că aceasta este organizarea gentilică a spus-o întîi C. J i r e ě k (*Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 38). El identifică acolo fara cu tribul (Geschlecht) și fălcarea cu clanul (Sippe) (Jireček își lua informațiile despre fărșeroți din W e i g a n d, *Die Aromunen*, I, Leipzig, 1895, p. 186, 275 și 303, care ne spune că în interiorul unei fare au loc căsătorii). Greșește, desigur, Anton B a l o t ă, cînd identifică (*Le problème de la continuité, Contributions linguistiques*, București, 1941, p. 39) fălcarea cu tribul. Organizarea gentilică a fărșeroților din epoca în discuție, este explicabilă: ca păstori și „nomazi”, acești români nu puteau fi organizați numai în obști sătești, ci chiar în ginți și triburi. Șeful unei fălcări se numește *čelnic*, un derivat slav. de la v. slav *čelo* „frunte”. Cuvîntul este atestat în secolul al XI-lea, la scriitorii bizantini, care denumesc cu el căpeteniile românilor, apoi în legile țarului sîrb Ștefan Dușan. Termenul apare și în Țara Moților, unde denumește pe țăranul fruntaș. În Țara Hațegului, există de asemenea cuvîntul *fară*¹. Faptul că unii din acești termeni, care stau în legătură cu organizarea gentilică, apar și în Crișana, Maramureș, Banat și Hațeg dovedește că organizarea gentilică a existat cîndva și la dacoromânii rotacizanți, la bănățeni și hațegani, care par a fi folosit aceeași terminologie gentilică infiltărită și la macedoromâni. Lucrul nu apare curios cînd ne gîndim că, după cît arată limba, macedoromânii și meglenoromânii au locuit la început mai la nord, în imediata vecinătate a dacoromânilor. Deja scriitorul bizantin Kekavmenos (secolul al XI-lea) traducea pe τσελνικός cu στρατηγός „vojevoda”, „belli dux”, deci cu „conducător cu atribuție militară” (lucru remarcat întîi de învățatul rus V a s i l i e v s k i j, editorul textului lui Kekavmenos, și apoi de M u r n u, *op. cit.*, p. 69, nota 2, (el nu avea însă dreptate să afirme că termenul nu mai există azi la bulgari; cum vom vedea mai departe IV, cap. IV, § 11, el este și azi curent în bulgară). M u r n u credea (p. 70—72) că celnicii îndeplineau, la români, rolul cnejilor și voievozilor de la românii din Serbia medievală și de la dacoromâni și-i puneau în legătură cu organizația feudală a acestor state absolutiste, centralizatoare, iar nu cu regimul gentilic, cum cred eu că stau lucrurile. El admitea

¹ Cuvîntul *fară* e de origine albaneză (alb. *farë* „sămînță”) mai curînd decît germanică (longobardul și burgundul *fara* „neam”, „gîntă”) și n-a putut fi împrumutat decît în sudul Dunării. Poate și *čelnic* a fost împrumutat tot numai acolo și apoi transmis la nordul fluviului.

că această instituție a fost impusă românilor pe vremea primului imperiu bulgar, de către slavii suddunăreni, care însă treceau atunci de la organizarea în ginți și obști sătești la feudalism (românii și slavii erau încă organizați și gentilic și termenii în discuție sînt expresia acestei organizații). Din capul locului, sau, poate, cu vremea, celnicii au căpătat atribuții în statele feudale suddunărene, ei făcînd legătura între români și stăpînire. Este foarte probabil că românii, devenind iobagi, au menținut multă vreme organizarea gentilică. Acest lucru a fost cu atît mai ușor pentru cei care erau păstori transhumanți.

Din păstrarea pînă azi a celnicilor la macedoromâni se poate deduce că, la ei, nu s-a creat o aristocrație și că aristocrația de acolo era greacă, iar, în statele bulgar și sîrb, slavă. Dacă din rîndul românilor suddunăreni s-a ridicat cineva la o situație socială superioară, acela s-a grecizat sau s-a slavizat. Astfel este, dealtfel, cazul cu dinastia întemeiată de Petru și Asan la 1185, care, deși română de origine, s-a slavizat. Deci românii din sudul Dunării, cîți nu s-au deznaționalizat și cîți n-au devenit mai tîrziu orășeni, au rămas organizați gentilic, eventual și în obști sătești, și n-au putut genera o aristocrație de aceeași limbă cu ei.

§ 10. Cu totul alta a fost situația românilor din nordul Dunării. Cum am spus deja, aceștia au fost la început organizați gentilic, căci aici nu existau state feudale. Dar acest regim începuse să se descompună. Oamenii nu mai erau organizați în triburi ci numai în obști sătești, ca în epoca întemeierii țărilor. Organizarea gentilică a moldovenilor și muntenilor este dovedită de existența regimului gentilic în Țara Românească și în Moldova în primele veacuri după întemeiere. Moșnenii și razeșii erau organizați în ginți, cum a dovedit N. I o r g a (*Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 190, și traducerea română, I, p. 265 : „Un sat aparținea odinioară uneia și aceleiași familii ; toți locuitorii fără deosebire erau rude de sînge, scoborîtorii unuia și aceluiași strămoș, care stabilise și hotarele vetrei satului“¹. Ei aveau proprietate colectivă, precum a dovedit Radu R o s e t t i (*Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, p. 87—107), iar mai înainte M. E m i n e s c u, într-un articol intitulat *Mihai Viteazul și Matei Basarab în ochii liberalilor*, publicat în ziarul *Timpul* de la 25 ianuarie 1881 (proprietatea aceasta se numea : *în devălmășie*). Organizarea gentilică au avut-o și crișenii, maramureșenii și bănățenii-hațeganii. Ar dovedi-o faptul că o parte din terminologia caracteristică regimului gentilic al macedoromânilor se găsește și la ei. Șefii comunităților gentile și al obștilor sătești se numeau *juzi* sau *judeci*. Termenul se găsește în textele rotacizante, deci la maramureșeni, și în documentele moldovene și muntene. Sub înfriurirea slavă, dar nu slavă veche, ci sîrbească și ucraineană, se întrebuițează mai tîrziu și termenul *cneaz* (el apare și la românii din Serbia medievală) (la bănățeni, se întrebuițează același termen, dar cu fonetism maghiar : *chinez* < magh. *kenéz* ; vom vedea că bănățenii au fost strîns uniți cu meglenoromânii și cu românii din Serbia medievală)².

¹ Vezi și N. I o r g a, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, 1903 și *Developpement de la question rurale en Roumanie*, Iassy, 1917.

² Că obștea gentilică și obștea sătească au fost formele de organizare socială a românilor din evul mediu au arătat : N. I o r g a în studiile pomenite, A. V. B o l d u r, *Contribuții la studiul istoriei românilor*, I, 1936, p. 48, și P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești* București, 1946, p. 35 și 54. Problema a fost reluată, cu precizări noi, de V. C o s t ă c h e i în *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova în secolele XIV—XV*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, II, 1951, p. 91—109, *Dezagregarea obștii sătești în țările*

§ 11. Este, așadar, evident că, deși românii suddunăreni au trăit între secolele al VII-lea și al X-lea într-o societate feudală, ei erau organizați în obști, că ei încă nu aveau clase sociale, ci alcătuiau o clasă unică a societății, ca păstori și țărani liberi. În această epocă românii suddunăreni au migrat din patria lor primitivă în teritoriile vecine de la sud-vest. Migrațiile lor spre sud și vest, din veacul al IX-lea sau al X-lea, se pot explica și prin faptul, presupus de unii învățați, că atunci se reînființează legal iobăgia în Imperiul bizantin. Un popor care era organizat gentilic trebuia să se opună noii orînduirii feudale bizantine sau s-o evite, dacă avea posibilitatea, prin migrația în altă regiune a imperiului, în altă țară. Migrațiile din această vreme ale românilor suddunăreni au putut fi prilejuite de evenimente de ordin politic, ca războaiele dintre bizantini și bulgari. Aceste migrații au schimbat așezarea geografică inițială a diferitelor ramuri ale poporului român din sudul Dunării și a dialectelor sale de acolo, din perioada sa de formație, și au dus, poate, chiar la izolarea temporară a macedoromânilor de ceilalți români, ceea ce ne obligă să vorbim de o fază românească primitivă, tot așa cum se vorbește de o fază indoeuropeană primitivă, de o fază germanică primitivă etc. Situația cu totul specială a românilor între celelalte popoare romanice, care erau atunci organizate feudal, a făcut ca numai la ei să se poată vorbi de o română primitivă.

Dar organizația socială din acea vreme a românilor a avut urmări asupra limbii. Un popor organizat gentilic sau în obști sătești nu simte nevoia scrisului și deci nu folosește limba lui ca limbă scrisă oficială, religioasă, culturală, iar dacă trăiește într-un stat feudal, recurge, în puținele ocazii când i se impune să folosească scrierea, la limba literară a nobilimii și clerului din statul în care trăiește, care este și limba oficială a acelui stat. Așadar, în rarele ocazii în care românii simțeau nevoia scrisului și a lecturii, în această epocă, ei au recurs la limba greacă; în această epocă, româna nu a căpătat o formă scrisă, adică n-a devenit o limbă literară. Ea nu exista atunci decât sub forma unor graiuri populare, rustice.

De fapt și epoca de formație a limbii noastre este tot o epocă a orînduirii gentilice și a obștilor sătești și, drept vorbind, ambele epoci alcătuiesc una singură din punct de vedere al regimului social. Dacă am fi plecat numai de la structura socială, n-am fi putut distinge o epocă de formare a limbii și una a românei primitive. Numai dacă ne propunem să observăm reflexele lingvistice ale destrămării structurii sociale antice, a statului roman, distingem o epocă de formare a limbii, diversă de româna primitivă. După orînduirea socială a sclaviei cu comerț intens, urmînd, în părțile noastre, prin veacul al V-lea, orînduirea feudală, și mai ales cea gentilică și cea a obștilor sătești, trebuia să se tindă și spre un nou tip de limbă. Și, într-adevăr, s-a trecut de la o limbă de cultură la un grai popular. Dar graiul popular se adaptează

române în evul mediu, Săracii, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1953, p. 753—799, și *Viața feudală în Principatele Române*, București, 1957, p. 79—108, unde se citează și literatura mai veche, nepomenită de noi aici, apoi de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, II, București, 1959, și de Eugenia Zaharia, *Populația românească din Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitiul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 106—121, care dă cea mai completă expunere despre organizarea obștii sătești (numite, de autoare, după alți cercetători, *obșteu teritorială*), în perioada care se întinde din secolul al III-lea pînă în secolul al X-lea.

și la baza de articulație și la baza psihologică ; și deci nu numai tipul de limbă trebuia să se schimbe, dar și structura limbii : au apărut alte sunete, alte forme gramaticale. Numai limba adaptată la baza de articulație și la cea psihică era potrivită cu noua stare socială. Această manifestare a bazei de articulație și a celei psihice a fost posibilă și în epoca românei primitive numai pentru că nu mai exista atunci un regim social caracterizat prin economia de schimb, deci un regim sclavagist sau capitalist. Căci, după veacul al VII-lea, a continuat, la românii sud-dunăreni, ca de altfel la mai toate popoarele Europei, orînduirea feudală, iar la românii nord-dunăreni, ca la toate popoarele Europei Orientale, orînduirea gentilică și mai ales cea a obștilor sătești. Dacă totuși, în istoria limbii putem distinge mai multe epoci, atunci cînd în istoria economiei avem una singură, aceasta se explică prin faptul că, în limbă, se manifestă și alți factori decît cei sociali, anume baza de articulație și baza psihică, și prin faptul că, drept vorbind, numai acestea din urmă sînt cauze, pe cînd orînduirile sociale sînt condiții. Căci faza de formație a limbii române se explică prin adaptarea limbii latine la baza de articulație și la cea psihică a tracilor și dacilor romanizați¹.

¹ Unii lingviști au numit și numesc româna de plină în secolul al XV-lea *româna preliterară*. Cum înțelege oricine, prin această expresie se arată că limba română din epocile amintite exista numai sub forma unor graiuri populare. Caracterul acesta al limbii române din epoca pe care o discutăm (caracterul de a fi numai o limbă populară, nu și literară, adică scrisă), nu poate fi tăgăduit, și el este esențial. Totuși, el durează prea multă vreme, pentru a denumi numai pe baza lui fazele de dezvoltare ale românei ; dezvoltarea românei din tot acest timp comportă și alte faze, care trebuie distinse de cel ce face istoria limbii române. Noi vom limita faza română preliterară între secolele al X-lea și al XIV-lea.

CAPITOLUL II

ROMÂNĂ PRIMITIVĂ. DIFERENȚIEREA DIALECTALĂ ȘI STILISTICĂ A ROMÂNEI DIN ACEA VREME. DESFACEREA UNITĂȚII LINGVISTICE INIȚIALE PRIN DEPLASĂRI ALE UNOR RAMURI ALE POPORULUI ROMÂN

§1. După epoca de formare a limbii române nu se mai înregistrează în evoluția acestei limbi asemenea epoci de mari transformări fonetice, pe care să avem dreptul să le considerăm ca termenul *ad quem* ale unor epoci din dezvoltarea limbii. Faptul este ușor de înțeles: limba română era acum adaptată bazei sale articulatorii, iar singurele schimbări fonetice care se mai puteau produce erau reflexul unor schimbări mici ale bazei articulatorii, provocate de succesiunea generațiilor și de amestecul cu alte popoare. Limba va fi supusă de acum încolo unei transformări fonetice continue, dar mai încete. Schimbările fonetice din această perioadă nu mai pot servi drept criteriu de stabilire a fazelor de dezvoltare a limbii române, cel puțin în actualul stadiu al cercetării. Procesul cel mai însemnat, care urmează în dezvoltarea limbii române, după cel al formării sale, este de altă natură: el constă într-o desfacere a limbii primitive a românilor, desfacere care s-a realizat prin expansiunea sau migrarea unor grupuri de români suddunăreni de pe teritoriul primitiv pe teritoriile vecine de la sud și vest. Trebuie să concludem anume că această expansiune a avut loc pînă în secolul al X-lea. Bineînțeles, cauzele și timpul desfacerii unității lingvistice inițiale au fost înfățișate deosebit de diferiți învățați. Dar cei mai mulți dintre învățații care s-au ocupat cu această problemă au fost de acord să considere procesul de desfacere a unității lingvistice inițiale ca hotărîtor în dezvoltarea limbii noastre. Cei mai mulți concep acest proces ca identificîndu-se cu despărțirea dialectelor române, în special cu despărțirea dialectului macedoromân de cel dacoromân. Trebuie să spunem, dealtfel, că acești cercetători nu disting o epocă de formare a românei, căci, pentru dînșii, singurul fapt hotărîtor în istoria limbii noastre este despărțirea dialectelor române, adică desfacerea limbii române în mai multe dialecte fără relații între ele. Întreaga dezvoltare a limbii române se împarte, după ei, în două epoci: una, pînă la acest proces de separare a dialectelor, și alta, de după el. Firește, ei nu neglijează procesul de formare a limbii noastre, dar nu-l plasează pînă în secolele al VII-lea sau al VIII-lea, așa cum am făcut noi mai sus, ci admit că epoca de pînă la despărțirea dialectelor este și epoca de formație a limbii române. După acești învățați, am avea, în dezvoltarea limbii române, o primă epocă care se întinde de prin veacul al V-lea sau chiar al IV-lea pînă într-al VIII-lea, al IX-lea, al X-lea, — după unii chiar al XI-lea sau al XIII-lea, cînd ei situează desfacerea dialectelor, — și o a doua epocă în care românii au trăit despărțiți în mai multe

ramuri¹. Această română de pînă la despărțirea dialectelor, deci din epoca primitivă și de comunitate a tuturor românilor, este considerată de mulți dintre ei ca foarte unitară, — deși, totuși, cu diferențieri dialectale —, și este numită străromâna, româna primitivă (în germană: *Urrumänisch*), româna comună, protoromâna, de unii chiar: româna primitivă comună. După învățații în discuție nu se poate vorbi de dialecte, — de cele patru dialecte de azi —, decît după despărțirea românilor în mai multe ramuri. Atragem însă atenția asupra faptului că expresia cea mai potrivită pentru redarea germanului „*Urrumänisch*“ este aceea de „română primitivă“, și nu aceea de „română comună“, care se pretează la echivocuri, dat fiind că prin ea se poate înțelege și limba română națională, creată în secolul al XIX-lea. Expresia „limba română comună“ apare de altfel numai la lingviștii care au acceptat ideile școlii lingvistice franceze, ca Al. Rosetti, Al. Graur și I. Șiadbei (se știe că școala lingvistică franceză întrebuintează pentru cazurile analoge termenul nepotrivit „comun“ în loc de „primitiv“). Pe de altă parte expresia „străromână“ care apare la S. Pușcariu, Ilie Bărbulescu și Tache Pa p a h a g i, este o imitație nepotrivită după germanul „*Urrumänisch*“.

§2. În faptul că lingvistica românească a acceptat noțiunea de română primitivă trebuie să vedem o influență a lingvisticii comparative indoeuropene. O limbă primitivă sau o limbă comună se admite la baza tuturor limbilor indoeuropene sau la baza tuturor limbilor germanice, tuturor limbilor slave etc. După modelele acestea, chiar din secolul trecut, un lingvist ca Fr Miklosich, format în epoca anterioară neogramaticilor, și un lingvist ca G. Weigand, format în epoca neogramatică- (pentru locurile precise din lucrările acestora, vezi A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 233, nota), au vorbit de o română primitivă (germ. „*Urrumänisch*“). Dar nu la istoria oricărei limbi s-a ajuns să se vorbească de o fază analogă cu aceasta de care e vorba la limba română. De obicei se vorbește de limbi primitive sau comune atunci cînd o astfel de limbă stă la baza mai multor limbi care s-au dezvoltat din ea. Cazul cînd se vorbește de o limbă primitivă sau comună care ar sta numai la baza unor dialecte este mai rar. Limba română s-a pretat chiar de la începutul studiilor mai temeinice de lingvistică română (aproximativ de la 1880) la o astfel de considerare. Cauza e ușor de găsit. Grupurile de dialecte române, nordic, sudic și vestic, de multă vreme separate unele de altele prin spații aloglote, sînt lipsite de relații reciproce, întocmai ca și unele din limbile indoeuropene, așa că ele prezintă în ochii cercetătorilor destulă individualitate pentru a putea fi considerate de același fel cu limbile separate unele de altele prin arii aloglote, iar unii lingviști le consideră limbi separate. De altfel, dacă unele limbi indoeuropene sînt vecine, în perioada istorică, ele pot să nu constituie arii continui, ci arii altădată separate.

Nu are rost să indicăm limbile în a căror dezvoltare se admite o fază primitivă sau comună, din care s-au desfăcut apoi dialectele. În lingvistica

¹ Numai pentru Philippide, care pune despărțirea dialectelor române în secolul al VII-lea, ea se confundă pe de o parte cu formarea limbii române, pe de alta, cu latina populară.

indoeuropeană, ideea unor astfel de limbi comune a devenit mai obișnuită în secolul nostru, când unii indoeuropești, ca A. Meillet, au început să vorbească de o greacă comună (e vorba nu de *koiné*, ci de greaca dela baza dialectelor grecești vechi) (vezi *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris, 1913, și edițiile ulterioare). Deși dialectele grecești vechi, spre deosebire de dialectele române, erau în direct contact unele cu altele, totuși s-a simțit și la istoria limbii grecești nevoia unei astfel de noțiuni. Aceasta se explică, probabil, prin faptul că, între perioada numită de Meillet *greacă comună* și perioada istorică, au avut loc deplasări ale triburilor grecești. Se admite chiar că greaca comună a fost vorbită pe alt teritoriu decât cel pe care erau vorbite dialectele de mai târziu. Dar, poate, avem a face și cu simpla aplicare mecanică a termenului *primitiv* sau *comun* la o fază lingvistică unitară.

În primul deceniu al secolului nostru, ideea de română primitivă a fost reluată de unii lingviști de formație neogramatică mai mult sau mai puțin fidelă, și anume de O. Densușianu (*Histoire*, I. 1901) și de S. Pușcariu (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, 1910). Alții, ca Philippi, n-au considerat potrivit să vorbească de așa ceva, decât atunci când au avut de combătut felul în care fusese concepută româna primitivă, ceea ce dovedește că nu simțeau nevoia unei astfel de noțiuni. De fapt, în *Histoire*, I, p. 320, Densușianu nu înțelegea româna primitivă în felul în care era înțeleasă de cei de dinaintea sa. El identifica atunci această fază a limbii române cu dialectul macedoromân din faza sa mai veche, adică din primele timpuri ale limbii române considerându-l ca dialectul central al limbii române celei mai vechi. Densușianu greșea, căci, în epoca obștilor sătești, nu puteau exista centre politice, economice și culturale ale românilor, centre care să determine și existența unor centre lingvistice, a unor dialecte reprezentative; macedoromâna a fost numai unul dintre dialectele românești din epoca respectivă. Dealtfel, Densușianu n-a prea insistat asupra concepției sale, și cu vremea a părăsit-o, admitând, în articolul *Semantism anterior despărțirii dialectelor române* (în *GS*, II, p. 1—21 și 310—327; vezi acum Ovid Densușianu, *Opere*, I, București, 1968, p. 585—615), concepția lui Miklosich, Weigand, Pușcariu și Bărbulescu.

Cel care a dat viață conceptului de *română primitivă* în cadrul lingvisticii române este S. Pușcariu (1910). Teoria acestuia a fost acceptată și de unii prieteni sau elevi ai săi (N. Drăganu, numai în *Două manuscrise vechi de limbă: Codicele Teodorescu și Codicele Marțian*, 1914, *passim*, deci numai în prima fază a activității sale, Th. Capidan și Al. Procopovici). După aceea a vorbit de o română primitivă (utilizând însă expresia *străromâna*), Ilie Bărbulescu, *Arhiva*, XXIX, (1922), p. 457—474, și *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, 1929, p. 507—525. Cu toate că Bărbulescu respingea multe din afirmațiile lui Pușcariu despre româna primitivă, el era influențat de acesta, când admitea o asemenea realitate. Lucrul se poate bănui și din faptul că Bărbulescu și-a exprimat pentru prima oară concepțiile sale despre româna primitivă în recenzia pe care a făcut-o studiului amintit al lui Pușcariu. Aceeași influență s-a exercitat, desigur, și asupra lui Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, și apoi *Isl. l. rom.*, IV, *Româna comună*, precum și asupra lui I. Șiadbei, *Le latin dans l'Empire d'Orient* (*Arhiva*, XXXIX, 1932, p. 20), și *Problemele*

vocabularului român comun, Iași, 1934, p. 3—4, care, însă sub influența directă a școlii lingvistice franceze, o numesc *limba românească comună*. Și adbei, spre deosebire de toți ceilalți lingviști români de dinaintea sa, distinge și o preromână, ca fază intermediară între latină și româna comună. În același fel ca și Rosetti concep româna comună E. Petrovici, *L'unité dialectale de la langue roumaine*, în *RRL*, IX, 1964, p. 375—388, și I. Coteanu, *Reconstrucția așa-numitei „române comune“*, în *LR*, XIII, 1964, p. 346—353; dar Coteanu a dat un nou conținut acestei noțiuni, identificând româna comună cu limba romanică balcanică ce ar sta la baza limbilor română, macedoromână, meglenoromână și istroromână (despre conceperea ca limbi a idiomurilor în discuție vezi mai sus, I, cap. III, §3). Această limbă el o numește *tracoromanică*; după părerea noastră nepotrivit, căci tracoromanica este limba romanică pe bază tracică de-a lungul întregii ei existențe de la origini pînă astăzi, iar nu numai din perioada de pînă în secolul al X-lea.

§3. Firește, între teoriile asupra românei primitive sînt deosebiri din punctul de vedere al timpului în care se pune despărțirea dialectelor, al teritoriului geografic pe care se admite că a fost vorbită această limbă și al fenomenelor lingvistice care o caracterizează. Noi vom arăta aici o parte din aceste deosebiri (nu vom discuta decît pe cele față de care luăm atitudine). Ne referim la concepția lui A. Philippide, *Orig. rom.*, II, și a unora din elevii săi. Deși se pot stabili oarecare asemănări cu concepția despre româna primitivă a lui Densusianu, întrucît se admite că româna primitivă a existat numai la sudul Dunării, concepția lui Philippide este întii de toate o reacție la teoria despre româna primitivă a lui Pușcariu și Bărbulescu. Trebuie să spunem, totuși, că și Philippide se integrează în modul general de a concepe româna primitivă, întrucît admite existența unei române primitive tot numai pînă la desfacerea unității inițiale. Din punctul de vedere al timpului pînă la care se admite existența unei române primitive, se observă două tendințe:

1. Unii învățați — G. Weigand, I. A. Candrea-Hecht, *Les éléments latins de la langue roumaine*, Paris, 1902, p. 58 (la Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 235—236, nota), Philippide, Și adbei, Rosetti, Petrovici și Coteanu, chiar Capidan și Procopovici, — o consideră ca faza lingvistică de pînă la momentul în care macedoromâna și dacoromâna s-au separat una de alta, moment fixat diferit de cercetătorii pomeniți: Weigand și Capidan, în secolul al IX-lea, I. A. Candrea, Rosetti, Petrovici și Coteanu, în secolul al X-lea, Philippide în secolul al VI-lea sau al VII-lea, iar Și adbei în secolul al VIII-lea. Unii dintre acești cercetători admit că, odată cu macedoromânii s-au despărțit de dacoromâni și meglenoromânii, pe care Philippide îi integrează în grupul mai mare al macedoromânilor. Alții admit că întii s-au despărțit de dacoromâni macedoromânii, pe urmă meglenoromânii și, în cele din urmă, istroromânii. Și unii și alții sînt obligați să admită mai multe etape ale despărțirii dialectelor: primii admit o a doua etapă, în care meglenoromânii s-au separat de macedoromâni, iar istroromânii de dacoromâni; cei din urmă, o a doua etapă, în care s-a produs despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, și o a treia etapă, în care s-a produs despărțirea istroromânilor de același trunchi. Am văzut mai sus

(I, cap. V, §3) pe ce fapte lingvistice se întemeiază unii din acești lingviști, ca să justifice despărțirea macedoromânei de dacoromână. Cei care, ca Rosetti, și chiar ca Pușcariu, socot că lat. *ce, ci, ge, gi* au avut două tratamente deosebite în epoca latinei populare, dar pun despărțirea macedoromânei de dacoromână pînă în secolul al X-lea, admit o despărțire a unui grup diferențiat lingvistic mereu din epoca latinei populare pe aceeași linie (graniță).

2. Alți cercetători consideră româna primitivă ca o fază lingvistică care a durat ceva mai mult, anume pînă prin secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cînd s-ar fi desfășurat de dacoromâni meglenoromânii, fie prin migrații, fie prin deznaționalizarea românilor din Bulgaria și Serbia (Pușcariu, Procopovici și Capidan). După acești din urmă învățați, ca dealtfel și după unii din învățații pomeniți la 1, meglenoromânii nu au migrat spre sud odată cu macedoromânii, ci cu cîteva secole mai tîrziu. Această concepție implică o contradicție: admitînd că macedoromânii au migrat spre sud prin veacul al IX-lea sau al X-lea, ei ar trebui să admită că atunci a avut loc și despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, căci ei înglobează pe meglenoromâni la macedoromâni. Dar se pare că ei înțeleg aceasta, cel puțin cîteodată, nu ca o desfacere propriu-zisă, ci ca o îndepărtare a ramurii macedoromâne de cea dacoromână, fără ca ramura macedoromână să-și piardă legătura cu cea meglenoromână. În orice caz, ei cred că se poate vorbi de o română primitivă chiar după separarea macedoromânilor de dacoromâni, atîta vreme cît meglenoromânii încă mai aveau relații cu dacoromânii. Totuși, Procopovici (*Din istoria relațiilor noastre interdialectale, Dacor.*, IV, p. 35—66) nu admitea relații ale meglenoromânilor cu dacoromânii, trecînd, astfel, de partea celor care înglobează pe meglenoromâni între macedoromâni. Concepția lui Pușcariu și a lui Capidan se apropie într-o anumită măsură de aceea a lui Densusianu, care considera pe meglenoromâni ca dacoromâni emigrați la sudul Dunării.

Teoria lui Pușcariu a fost combătută de Bărbulescu, de Philippide și de Rosetti. Aceștia i-au obiectat lui Pușcariu că a socotit ca românești primitive o serie de fenomene petrecute după desfacerea unității primitive în mod independent în fiecare dialect. Unii din ei, ca Philippide, i-au mai obiectat că faptele pe care Pușcariu le consideră ca transmise, în epoca românei primitive, de la sudul la nordul Dunării, prin împrumut, se datoresc unor cauze interne fiecărui dialect în parte. Mai toți acești învățați l-au combătut pe Pușcariu numai pentru că ei raportau la o epocă cu mult mai veche o serie de fenomene lingvistice pe care Pușcariu și Capidan le eșalonau pe o durată de timp cu cinci-șase secole mai lungă decît credea Philippide. Critica teoriei lui Pușcariu venea de la oameni care nu se opuneau în fond noțiunii de română primitivă, dar situau această epocă pînă, cel mai tîrziu, în secolul al X-lea¹. Dacă faptele lingvistice la care ne referim au apărut după secolul al X-lea și dacă româna primitivă a încetat în preajma întemeierii Principatelor, teoria lui Pușcariu despre româna primitivă este singura care corespunde realităților. Se pune deci problema dacă, într-adevăr, putem consi-

¹ Aceste critici mi le-am însușit și eu în *Noțiunea de română primitivă* (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII—VIII, 1940—1941). Astăzi văd însă lucrurile, în multe privințe, altfel (vezi *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X, p. 192—209).

dera româna primitivă ca existînd pînă prin secolul al XIII-lea sau al XIV-lea. Dar se pune și problema dacă româna primitivă, fie ea și concepută ca desfăcîndu-se prin secolul al X-lea, a fost așa de unitară precum și-o imaginează învățații amintiți. După cele spuse la I, cap. V, §4, II, cap. II, §9 și 10, și III, cap. II, §6 și 7, este clar că limba română primitivă n-a fost unitară.

§4. Pentru a expune și judeca cum se cuvine teoriile despre limba română primitivă, se impune să expunem și să discutăm intîi o serie de teorii care se ocupă de aceeași epocă a limbii române, chiar dacă ele nu consideră potrivit să vorbească despre o română primitivă. Dintre ele, cea dintîi care trebuie luată în considerație este teoria lui D e n s u s i a n u cu privire la limba română de pînă în secolul al XIII-lea, teorie care a incitat gîndirea lingvistică a lui Pușcariu, prilejuindu-i acestuia altă interpretare a faptelor lingvistice invocate de cel dintîi. Dealtfel scopul nostru nu poate fi acum numai acela de a vedea pînă cînd a existat unitatea lingvistică românească, ci și acela de a descoperi diferențierea dialectală a românei primitive, diferențiere care ne interesează în mod special aici, și mai ales acela de a obține, cu ajutorul diferențierilor dialectale ale românei, indicații asupra teritoriului românesc primitiv și asupra migrațiilor sau expansiunii unor ramuri ale românilor. Teoria lui Densusianu se opune teoriei care admite că cele două ramuri principale ale poporului român în epoca sa primitivă, macedoromânii și dacoromânii, au fost separate net una de alta; el admite că aceste ramuri n-au rămas complet închise una față de alta, nici pînă în secolul al X-lea, nici după aceea, pînă în secolul al XIII-lea. Învățatul bucureștean a plecat de la o serie de asemănări pe care le prezintă unele graiuri dacoromâne cu cele meglenoromâne. Astfel de asemănări ale graiurilor dacoromâne cu cele macedoromâne n-au putut fi invocate de cercetători decît după apariția cercetărilor dialectale ale lui G. W e i g a n d, care pentru prima oară făcea cunoscute particularitățile graiurilor dacoromâne și multe particularități macedoromâne. Un singur fenomen lingvistic de această natură fusese invocat și mai înainte de unii cercetători, pentru că era ușor de cunoscut în starea mai veche a dialectologiei române: palatalizarea labialelor urmate de *i* și *j*. R. R o e s l e r (*Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 137, nota 1) a folosit cel dintîi acest fenomen pentru a susține teza eronată a originii suddunărene a dacoromânilor (în spiritul teoriei sale, învățatul austriac ar fi trebuit să considere concluzia valabilă numai pentru unii dacoromâni, cei cu labialele alterate; dar el credea că înlătură dificultatea, admițînd că fenomenul palatalizării era în curs de realizare atunci cînd s-a produs migrația; vom vedea însă că dacoromânii cu labialele alterate nu sînt, decît cu puține excepții, originari din sudul Dunării). După aceea, D. O n c i u l (*Convorbiri literare*, XIX, 1895, p. 592—594) a reluat cu modificări ideea lui Roesler, admițînd, firește, că numai acei dacoromâni care au labialele alterate au fost la origine macedoromâni și s-au stabilit în evul mediu, în nordul Dunării, ceilalți, cu labialele intacte, și bineînțeles și fără rotacism, fiind, după el, originari din nordul Dunării. Cele mai mari merite în munca aceasta de relevare a asemănărilor dintre dialectele sudice și cele nordice și le-a cîștigat Ovid D e n s u s i a n u, care, firește, nu pierdea din vedere palatalizarea labialelor, invocată înaintea sa de cercetătorii pomeniți. Chiar în *Histoire*, I, Densusianu constata o serie de macedoromânisme în graiurile de la nord de Dunăre și conclusea,

din aceste fapte, întocmai ca și Onciul, că, din veacul al VII-lea pînă în al XIII-lea, au avut loc migrații de macedoromâni, la nordul Dunării, aceștia adăugîndu-se acelor români care erau urmași direcți ai populației de limbă latină, rămase în Dacia după 271¹. Densusianu nu spunea însă dacă macedoromânii migrați la nordul Dunării s-au stabilit în toate regiunile de peste munți sau numai în unele părți. S-ar părea că el admitea infiltrarea macedoromânilor în toate regiunile de peste munți. Vom înregistra mai jos faptele lingvistice pe care se întemeia învățatul bucureștean (în afară de palatalizarea labialelor, pe care el o discutase la p. 307—316).

Graiurile din Crișana și părțile vecine din Ardeal (p. 329—330): 1. Metateza lui *r* interconsonantic în *fr*: *băftrn*, macedor. *bătărn* (graiul de la Olimp); 2. epenteza lui *c* între *s* și *l*: *sclab* (la macedoromâni, în graiul de la Olimp; faptul ardelean a fost luat în considerare și de Petrovici, dar fără a se face legătura cu macedoromâna)²; 3. proteza lui *a-* în *aurmă* (cum arată însă chiar Densusianu, macedoromânii n-o prezintă în acest cuvînt); 4. forma feminină a participiului trecut în timpurile compuse: *am văduță*, macedor. *am viđută*; 5. formarea condiționalului cu *urea* invariabil în unele graiuri ardelen de vest (Munții Apuseni); 6. prezența formei *escu* la prezentul indicativ al verbului *a fi*; 7. ard. *așace*, *șace* „aici”, macedor. *așa*, *așafe*; 8. *a (se) căștiga* „a (se) îngriji”, „a păzi”; în restul dacoromânei, „a ciștiga”; macedor. *căștigare* „a se îngriji”, „a păzi” (sensul latin este mai bine păstrat la macedoromâni și ardeleni; inovația semantică e mai sensibilă la moldoveni și munteni³); 9. *căci* „de ce”, „pentru ce” (de fapt, și în limba veche, *căcé*, uitat de Densusianu; macedor. *căšé*); 10. *nare* „nas”, macedor. *nare* „nas”; cuvîntul crișan a fost luat în considerare și de Petrovici, dar fără a stabili legătura cu macedoromâna; 11. *a urdina*, macedor. *urđinare* „a merge des”, „a circula”.

Graiurile din sudul Crișanei și Banat (p. 329—330): 1. *acłó*, macedor. *acłó*; 2. *prefacerea lui óa* precedat de *d* și *r* și urmat de *uă* în *a*: *dayă*, *nauă*, *rayă* (în sudul Crișanei și, probabil, și pe la mocanii de pe valea Ampoiului), macedor. *dao*, *nao*, *rao* (< *dqauă*, *nqauă*, *rqauă*) (graiul de la Olimp); 3. *birbec*, *plncéc*, *purec*, *șoarec*, macedor. *birbec*, *pîntică*, *puric*, *șoaric* (inovația constă în trecerea de la declinarea a III-a la declinarea a II-a sau a I-a); 4. formele verbale de tipul *fășem*, *fășeș*, macedor. *fășëm*, *fășeș*, cu accentul pe terminație; 5. pers. a III-a sing: a conjunctivului prezent, de la conjugarea I-a se termină în *-ă*, nu în *-e*: *să cîntă*, macedor. *s'cîntă* (fenomenul se găsește și în megle-

¹ Densusianu admitea, așadar, că o diferențiere de grai între dacoromâni și macedoromâni exista deja în secolul al VI-lea și că ea s-a accentuat mereu. Spre deosebire însă de Miklosich, el credea că această diferențiere consta în alte fapte decît în tratamentul grupurilor latinești *ce*, *ci*, *ge*, *gi*, tratament care, lui, îi apărea, pe drept, unitar la început. Vom vedea mai departe că, în general, cronologia stabilită de el este justă. S-a întîmplat ca cele mai multe din asemănările dacoromânei cu macedoromâna, luate în considerare de Densusianu, să facă parte mai ales din grupul inovațiilor petrecute imediat după epoca de formare a românei, așa încît ele trebuie studiate în această parte a lucrării noastre, consacrată românei primitive.

² Densusianu adăuga că faptele de la 1 și 2 apar și în fostele județe Vîlcea și Dolj. Dar el nu vedea că acolo avem emigranți din Ardeal.

³ La bănățeni cuvîntul are sensul „a se pregăti” (cf. Șandru, *Bull. lingu.*, V, p. 144).

noromână); 6. *undă*, vorbind în special de apa care fierbe: *a dat apa în undă*, macedor. *undă*.

La macedoromânismele din dacoromână, invocate în *Histoire*, I, *Densusianu* a mai adăugat altele: 1. *amiroană* (dintr-o schiță publicată în *Semănătorul*, 1 (1901), p. 120, de un secelean: în graiul din Săcele, județul Brașov: *amîiroană* „împărăteasă“), macedor. *amirăroahe* și *amiroahe* (vezi *GS*, II, p. 348—350). *Densusianu* susținea (*Histoire*, I, p. 328), pe baza faptelor invocate de *N. Densusianu* (*Columna lui Traian*, VIII, 1887, p. 266), că secelenii sînt o colonie macedoromână stabilită tardiv în nordul Dunării; 2. *ăuă* „strugure“, întrebuițat în județele Dolj și Teleorman (< lat. *uva*), macedor. (*a*)*uă*; „forma dr. (cu proteza lui *a*) aparține stratului de cuvinte introduse din sudul Dunării“ (*Candrea și Densusianu*, *Dicț. etim.*, p. 16)¹; 3. *fară* „neam“, din Țara Hațegului și macedoromână (*Capidan*, *Limbă și cultură*, p. 318, dă informația că *Densusianu* a invocat acest cuvînt); 4. *laj*, *laje* „negru“ (*Capidan*, *op. cit.*, p. 319, lăsa să se înțeleagă că *Densusianu* l-a invocat de asemenea); 5. *epenteza* lui *i* în *clîne*, *plîne* etc., al cărui caracter macedoromân la nord de Dunăre nu este dat ca sigur (*GS*, II, p. 378—379, în recenzia cărții lui *Capidan*, *Meglenoromânii*, I). Fenomenul apare în jumătatea de sud-est a Olteniei și în Muntenia, în meglenoromână și în graiuri macedoromâne din nord (Bitolia, Megarovo, Ohrida), unde avem numai pluralele *căjn'i*, *măjn'le*, *mîjn'le*, și este considerat de *Densusianu* ca o „infiltrație tîrzie“. Lipsa palatalizării labialelor în Banat o explică *Densusianu* prin aceea că, acolo, emigranții de grai macedoromân au găsit o populație dacoromână mai numeroasă.

Densusianu mai constată o serie de asemănări între dialectul meglenoromân și cel dacoromân (p. 331—334), deși el recunoștea că, din multe alte puncte de vedere, dialectul meglenoromân are asemănări cu cel macedoromân. Aceste asemănări îl determinau să afirme că meglenoromânii sînt la origine dacoromâni; el credea că găsește indicații despre această migrație chiar în izvoarele istorice și identifica stabilirea în Meglen a unor pecenegi (vezi mai jos, V, cap. I, § 2) cu stabilirea unor dacoromâni în acea regiune. Mai tîrziu, în *GS*, II, p. 379—380, *Densusianu* preciza că aceste asemănări le prezintă dialectul meglenoromân mai ales cu graiul din Bihor, Banat și Țara Hațegului și considera pe meglenoromâni originari din acele părți. El atrăgea atenția și asupra asemănărilor dintre meglenoromână și istroromână (*Histoire*, I, p. 334).

Densusianu atrăgea atenția și asupra unor asemănări dintre istroromână și dacoromână, anume cu graiurile din Banat și sud-vestul Transilvaniei, deci cu graiurile bănățene și pe care unii lingviști le vor socoti rotacizante, ale dacoromânei (p. 338—340). (*Densusianu* considera foarte limitată aria rotacizantă). Unele din ele, printre care și rotacismul, fuseseră relevate mai înainte de *G. Weigand* (*Jahresb.*, III, p. 200). Autorul ajuncea la concluzia că istroromânii sînt la origine dacoromâni din Banat și din sud-vestul Transilvaniei, migrați în Istria.

¹ Foarte probabil, diferențierea dintre dialectele cu *ăuă* (< lat. *uva*) și cele cu *strugure* (cuvînt, se pare de origine tracodacică) urcă în epoca de formare a românei.

Așadar, după D e n s u s i a n u (p. 346), cele patru „dialecte” române de azi au la bază două dialecte străvechi : unul de tip macedoromân, format în sudul Dunării, și altul de tip dacoromân, format în nordul fluviului. Învățul hucureștean admitea însă, eronat, un centru de formare a limbii române și situa acest centru în sudul Dunării, în Iliria (p. 288—302). Astfel stînd lucrurile, Densusianu nu mai putea vorbi în *Histoire*, I, de o limbă românească primitivă, anterioară despărțirii celor patru dialecte, și a identificat româna primitivă cu dialectul român străvechi, din sudul Dunării, pe care îl socotea, eronat și fără să aducă probe, ca faza mai veche a dialectului macedoromân. Totuși, el admitea o continuitate a celor două dialecte, pînă ce, între secolele al X-lea și al XIII-lea, ele s-au separat unul de altul (p. 346). El mai admitea, în mod eronat, migrațiile unor macedoromâni spre nord și ale unor dacoromâni spre sud-vest și considera aceste migrații ca încheiate în aceeași epocă.

§ 5. Asemănările dintre graiurile dacoromâne și graiurile suddunărene, invocate de D e n s u s i a n u, n-au putut fi tăgăduite de nimeni. Ce s-a putut tăgădui (și trebuia să se tăgăduiască) a fost interpretarea pe care le-o dădea acest învățat. Astfel, S. P u ș c a r i u (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*; vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 104—105), a înțeles că teoria lui Densusianu nu poate fi acceptată în forma în care a susținut-o el. Într-adevăr, Densusianu, care considera palatalizarea labialelor drept un fenomen macedoromân, trebuia totuși să admită că macedoromânismele apar și într-un grai nepalatalizant ca cel din Banat. Densusianu presupunea deci că Banatul, care n-are palatalizarea labialelor, prezintă totuși fapte lingvistice de origine macedoromână. Pușcariu mai constată că macedoromânismele invocate de Densusianu se întind pe arii mai mari decît cele arătate de acest lingvist, anume că ele se găsesc și în restul Ardealului și chiar în Muntenia și Moldova. Învățul ardelen lăsa să se înțeleagă, așadar, că, dacă am fi rămas la interpretarea lui Densusianu, am fi riscat să admitem migrațiile macedoromâne pretutindeni pe teritoriul dacoromân. Aceasta l-a determinat pe Pușcariu să se îndoiască de existența unor macedoromânisme autentice la nordul Dunării și să considere faptele invocate de Densusianu numai niște pseudomacedoromânisme (termenii *macedoromânism* și *pseudomacedoromânism* nu apar la Pușcariu; noi i-am întrebuițat pentru a exprima mai bine gîndirea sa), adică niște fenomene independente. Asemenea apariții independente erau, după el, *escu* (despre care adăuga că apare și în istroromână), *berbec*, *plntec*, *șoarec*, *purec*, *fășem*, *fășeș*, *am vădulă* (macedor. *am viđulă*), *sclab*, *căcé* (macedor. *căŃe*), *a urdina* și *undă*. Dar Pușcariu însuși nu putea admite că toate fenomenele luate în discuție de Densusianu erau apariții independente. Astfel palatalizarea labialelor nu putea fi considerată de el ca un fenomen produs în mod independent la nordul și la sudul Dunării. El admitea însă, spre deosebire de Densusianu, că palatalizarea labialelor s-a extins la nord de Dunăre nu prin strămutarea unor români suddunăreni la nordul fluviului, ci prin aceea că românii din nord, avînd relații cu cei din sud au imitat graiul acestora (așadar, pentru el, fenomenul era, la nord de Dunăre, unul de imitație). Pușcariu credea că la fel stau lucrurile și cu alte fenomene : velarizarea prin *s*, *z*, *ț*, *đ* și *r*, apariția verbelor în *-t*, *-d*, *-n* și *-r* (*simt*, *aud* etc.), apariția pluralului feminin cu vocala *ă* în locul lui *á* de la singular (*cărți*), apariția lui *eu eram*, cu *-m*, precum și rotacismul. Pușcariu era influențat de modul de a vedea al

unor lingviști ca Meyer-Lübke și Bartoli, care dădeau împrumutului (imitației) un rol foarte mare în limbă și explicau prin împrumut, iar nu prin cauze proprii regiunii respective, — schimbarea bazei articulatorii din acele regiuni —, producerea unui fenomen fonetic pe o arie oarecare. Pușcariu a ajuns astfel să susțină că româna primitivă a durat foarte multă vreme. Dar am arătat (§-ul anterior) că, în fond, o română primitivă tot atât de îndelungată admitea și Densusianu, chiar dacă el n-o numea astfel; așa încît Pușcariu nu era în această privință original. Acest învățat n-a făcut decît să respingă teoria unor migrații de oameni, avansată de Densusianu, pentru a o înlocui cu teoria unei migrații de fapte lingvistice prin imitație, prin împrumut. Pușcariu a recurs la explicația prin imitație, pentru că el credea, ca și M. Bartoli, creatorul școlii neolingvistice, că schimbările fonetice se reduc la procese de imitație.

Argumentarea lui Pușcariu a fost reluată de Capidan într-o comunicare cu titlul *Aromânismele din dialectul dacoromân*, făcută la primul Congres al filologilor români, din 1925, și publicată în *Junimea literară*, XIV, p. 275—291, apoi în *Limbă și cultură*. Capidan nu lua în discuție toate faptele invocate de Densusianu, dar releva că o apropiere între dacoromână și macedoromână a constatat și Hasdeu (participiul *zičndă*, *neavîndă*, cu -ă, din textele vechi) și P. Păpăhagi (*Sumedru* < lat. *Sanctus Demetrius*), și respingea și alte apropieri decît cele respinse de Pușcariu, anume pe *amiroană*, despre care spunea că nu există în Săcele, apoi pe *auă*, *fară*, *lai* (*laie*) și *Sumedru*, pe care le considera tot apariții independente. Argumentarea acestor doi cercetători a fost acceptată de A. Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 180—181, care cita însă numai pe Capidan.

Toate aceste critici făcute lui Densusianu au reușit să arate că macedoromânismele pe care le relevase Densusianu se întîlnesc pe o arie mai vastă decît crezuse el, dar n-au reușit să arate că aceste macedoromânisme sînt general dacoromânești. Lucrul acesta l-a recunoscut, discutînd unele din fenomenele la care ne referim, Pușcariu însuși în *Limba română*, I, p. 224, unde el chiar releva alte macedoromânisme din dialectul dacoromân. Dar constatarea lui Pușcariu trebuie extinsă la aproape toate faptele invocate de Densusianu. Dintre ele, singur *undă* în expresia *a dat apa în undă* pare a fi general dacoromânesc. Prin aceasta, chestiunea a progresat. Faptul că macedoromânismele în discuție se găsesc adesea, în nordul Dunării, pe un teritoriu foarte întins, nu ne dă dreptul să credem că ele s-au produs în mod independent în ambele dialecte. În fond, ele se găsesc, cum bine a remarcat Densusianu în *Histoire*, I, numai în dialectele de peste munți. Dacă ele apar adesea și în regiuni de la sudul și estul Carpaților, faptul se explică, cum vom vedea (VI, cap. II, § 2—5, și VII, cap. II, § 1—3), prin stabilirea în acele locuri în epoca feudală, a unor români de peste munți și chiar din sudul Dunării. Este drept că Densusianu invoca și alte două fapte cu o arie deosebită: palatalizarea labialelor, care apare răspîdită în toată Moldova, și epenteza lui *i* în *cîine*, *plîine* etc., care caracterizează jumătatea de sud-est a Olteniei și Muntenia. Dar aceste schimbări nu pot fi considerate niște macedoromânisme. Palatalizarea labialelor a apărut, desigur, în mod independent, la macedoromâni și dacoromâni, iar epenteza lui *i* în *cîine* etc. apare abia în cîteva locali-

tăți macedoromâne și în câteva sate meglenoromâne și leagă deci pe munteni mai mult de meglenoromâni decât de macedoromâni.

Într-adevăr, dacă considerăm palatalizarea labialelor drept un macedoromânism, ne găsim în situația de a admite regiuni care prezintă palatale în locul labialelor și nici un alt macedoromânism, iar pe de alta, regiuni cu foarte multe macedoromânisme, dar fără palatalizarea labialelor. În *Probl. cap.*, p. 168—178 și 188—199, am arătat motivele care ne determină să considerăm palatalizarea labialelor ca prezentă pe la anul 1 000, atât la sudul cit și la nordul Dunării, pe două arii îndepărtate una de alta : una în Macedonia și care cuprindea întreg dialectul macedoromân și o parte din cel meglenoromân, iar alta în Ardealul central și de est și care cuprindea o parte din graiurile ardelenene de azi și graiurile moldovenești. Nu voiam acolo (p. 174) să stabilesc dacă fenomenul s-a produs în mod independent în ambele arii, așa cum a susținut Philippide, — care însă considera fenomenul dacoromân ca petrecut cu mult mai târziu, — sau dacă el se explică în nordul Dunării printr-o migrație de macedoromâni, așa cum susținea Densusianu, după Onciul. La rezolvarea acestei probleme nu se poate ajunge decât prin examinarea ariei macedoromânismelor din regiunea norddunăreană. Deoarece palatalizarea dacoromână a labialelor nu se întâlnește în mod obligatoriu acolo unde avem macedoromânisme, ci apare și acolo unde acestea nu există, se impune concluzia că ea nu este un macedoromânism autentic și că, dacă celelalte macedoromânisme s-ar explica printr-o migrație de macedoromâni, cum a crezut Densusianu, ea trebuie socotită un fenomen realizat în mod independent. Pușcariu n-a acceptat nici teoria lui Densusianu despre originea meglenoromânilor și a istroromânilor. El considera pe meglenoromâni și pe istroromâni ca originari din sudul Dunării și explica asemănările lor cu dacoromâna prin strânsele legături pe care le-au avut în evul mediu românii norddunăreni cu românii de la sud de Dunăre. Am spus deja că rotacismul era explicat de Pușcariu în acest fel ; desigur, și celelalte fapte invocate de Densusianu erau explicate de învățatul clujean la fel, deși Pușcariu nu s-a pronunțat în scris asupra proceselor în discuție.

§ 6. Philippide nu și-a spus părerea asupra tuturor faptelor invocate de Densusianu, iar când s-a pronunțat, n-a luat vreo atitudine față de teoriile acestui învățat. Dar aceasta nu înseamnă că el n-a avut o atitudine. Ca și Pușcariu în unele cazuri, faptele identice din dacoromână și macedoromână Philippide le-a considerat inovații independente (el a luat în discuție numai pe cele fonetice și unele fapte morfotice). Pare curios că Philippide s-a crezut obligat la o asemenea explicație, când faptele în discuție i-ar fi putut servi să-și susțină teza sa eronată că românii de la nord de Mureș și cei din Banat ar fi venit din sudul Dunării. Philippide trebuia să admită apariția independentă a unor asemenea fapte, din moment ce credea (vezi mai sus, I, cap. V, §3) că între dacoromâni și istroromâni, pe de o parte, și macedoromâni și meglenoromâni, pe de alta, s-a produs o scisiune încă din secolul al VI-lea e.n. Dar Philippide a ignorat multe din faptele morfotice și lexicale invocate de Densusianu. Aceeași atitudine a avut Philippide și față de asemănările dintre meglenoromână și dacoromână stabilite de Densusianu. Numai fenomenele comune istroromânei și dacoromânei, — între altele, rotacismul —, au fost considerate de el ca apărute pe o arie unică străveche.

El explica anume prezența rotacismului în cele două grupuri de dialecte prin faptul că o arie lingvistică unică a fost la un moment dat ruptă în două, prin migrația în două direcții deosebite a românilor din acea arie și prin impunerea ei a unor români cu grai nerotacizant, românii bănățeni. Era de fapt o reluare cu modificări a teoriei lui Onciul despre rotacism și despre istroromâni. Philippide a luat însă atitudine hotărâtă împotriva teoriei lui Pușcariu despre româna primitivă. El combătea părerea acestuia că rotacismul, palatalizarea labialelor etc. ar fi fost niște fenomene de imitație. Cu excepția rotacismului, și aceste fenomene s-au produs, după Philippide, în mod independent, atât la nordul cât și la sudul Dunării. Philippide n-a putut înțelege teoria lui Densusianu și pe cea a lui Pușcariu, din cauză că situase separarea dacoromânei și macedoromânei în secolul al VI-lea. Dar se știe că el a pus sfârșitul presupuselor migrații române din sudul Dunării în Dacia pe la începutul secolului al XIII-lea. Dacă Philippide n-ar fi admis acea scisiune a românilor în două ramuri, în secolul al VI-lea, el ar fi putut pune sfârșitul românei primitive, ca și Densusianu, și Pușcariu, tot spre secolul al XIII-lea. În cadrul acestei concepții, Philippide ar fi putut vedea că apariția în dialectul macedoromân a unei inovații, care e dialectală în dacoromână, nu se poate socoti ca o apariție independentă, cum a făcut el, referindu-se la cele de ordin fonetic (vezi *Orig. rom.*, II, p. 314—321), căci inovațiile se limitează, în marea lor majoritate, la o anumită arie dacoromână. Va trebui să admitem deci că aria respectivă, astăzi atât de îndepărtată de macedoromână, avea în trecut în preajma sa aria macedoromână, că ambele arii alcătuiau atunci o arie unică, neîntreruptă.

Trebuie să relevăm aici și greșeala pe care a făcut-o Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 240—325) de a fi crezut că, luând în considerație global fenomene fonetice din toată istoria limbii române, putea rezolva problema migrațiilor poporului român și a împărțirii lui în mai multe ramuri, cu variate graiuri sau dialecte. Este drept că învățatul ieșean lua în considerare, la p. 236—240, numai fenomenele de dinainte de influența slavă veche, — cele numite de el românești primitive —, pentru a scoate din ele concluzii asupra diferențierii dialectale a românilor, în cea mai veche epocă a lor. Dar, după aceea, Philippide nu mai clasifică fenomenele pe epoci, ci lua în considerare întreaga dezvoltare fonetică a limbii române, de la influența slavă pînă astăzi. Desigur, aceasta n-a avut o influență prea rea asupra rezultatelor cercetării, căci fenomenele comune mai multor dialecte sînt cele mai vechi, așa că, apelînd la ariile care legau mai multe dialecte dacoromâne, el trăgea concluzii tot asupra repartiției lor de altădată. Philippide a ajuns la rezultate contradictorii (vezi aici, mai sus, la I, cap. III, §5) : pe de o parte el constata că dacoromânii erau deja scindați în secolul al VI-lea în ramurile : dacoromânii rotacizanți, bănățenii și moldovenii—muntenii ; pe de altă parte, el admitea că, ceva mai tîrziu, dacoromânii s-au desfăcut în două ramuri : una bănățeană—ardeleană—moldovenească și alta muntenească. Dar desfacerea dacoromânilor în două ramuri era o iluzie a sa ; căci ea era întemeiată de el doar pe cîteva fenomene tîrzii: $d > z$, $ǵó$, $ǵú > ǵó ǵú$ și palatalizarea sau velarizarea consonantelor $š$ și $ž$ și a vocalelor care urmau după ele. Trebuie să rămînem deci la constatările făcute de Philippide pe baza fenomenelor anterioare influenței slave, căci ele sînt sprijinite și de fenomenele ulterioare. Dar

este evident că migrațiile cea mai vechi ale românilor, migrațiile prin care unii români și-au schimbat repartiția lor geografică inițială, nu se pot proba decât cu fenomene și stări lingvistice din vremea anterioară migrării lor, și nicidecum cu fenomene posteroare acestei migrări. Dacă se pune problema să scoatem din fapte lingvistice concluzii asupra deplasărilor unor ramuri ale poporului român, ele nu pot fi scoase decât din fenomenele dialectale anterioare acestei migrații și comune ramurilor care s-au deplasat de pe pozițiile străvechi.

§ 7. Dintre cercetătorii care s-au ocupat cu originea românilor, unul singur, Tache P a p a h a g i, fost elev al lui Ov. Densusianu, a mers pe calea deschisă de lingvistul bucureștean. În articolul *Cercetări în Munții Apuseni*, publicat în *GS*, II, Tache Papahagi releva (p. 54—56) următoarele asemănări între graiul moților și cele macedoromâne: 1. *altăoară* „altădată”; 2. *apără* (*Dumneșău*), macedor. (*se-*)*apără* (*Dumnișău*) „să ferească dumnezeu”; 3. *ayă* și *ayăče*, macedor. *ayă* și *ayăče* (acestea două, relevate deja de D e n s u s i a n u); 4. *bariče*, macedor. *bără* „apă stătătoare” (în toponimia moților există și *Bara*); 5. *bučjum*, macedor. *bučjum* „trunchi”; 6. *a căli*, macedor. *călire* „a șterpeli”; 7. *çiu*, *çșș*, în ambele dialecte, strigăt cu care se sperie găinile; 8. *a čiucuti*, macedor. *čjucutescu* „a minca”, „a înghiți” (în afară de sensurile „a suna”, „a bate”, „a lovi”, „a bea”); 9. *čjup*, macedor. *čjupu* „câlți”, „fire de cînepă” (autorul face ipoteza că termenul macedoromân poate reproduce și pe turc. *ıchup* „petit morceau de broussaille”; cf. slav. *čubŭ* (*čupŭ*)); 10. *incărcare*, macedor. *incărcare* „a (se) murdări” (în afară de celelalte sensuri, existente în limba literară); 11. *pătură*, macedor. *pêluru* „foaie de plăcintă”; 12. *sučitoare*, macedor. *ș(u)șală* „bățul pe care se învirtește foaia de plăcintă spre a fi subțiată”. Autorul mai adaugă că *ș(u)șală* e un derivat din verbul *șuŭu* „sucesc”; 13. *a vuži*, macedor. *văzire* „a roi” (după P a s c u, *Dict. étym. macedo-roumain*, II, p. 100, macedor. *văzire* își are originea în neogreul (*βάζω*); 14. *adeca*, macedor. *ădica* „degeaba”, „în zadar” (gr. *ἄδικα*); 15. *G(ə)șa*, în expresia *vine G(ə)șa*, macedor. *Goși* (în Avdela), poreclă pentru un om înalt și roșcat; autorul lasă deci să se înțeleagă că acest cuvînt ar fi fost la origine numele etnic al goșilor. P. 51: 16. *ej ar* „ei au”, care apare și în graiul fărșeroților din Albania și chiar în literatura scrisă a macedoromânilor; forma *ar* a apărut în epoca de formare a românei (vezi aici, II, cap. III, §31, nr. 1). P. 57—58: 17. *a urla* „a coborî”, macedor. *aurlari* „a da drumul”, „a slobozi” (găsim *a urla* „a coborî” și în Bihor; cf. P a v e l e s c u, *Anuarul Arhivei de folklor*, V, p. 84; *urlai* „coborî”); macedor. *aurlari* mai înseamnă „a certa”, „a-i trage o palmă”, „a se introduce”, „a se băga”. P. 52: 18. *a li*, articol definit feminin de genitiv, în *păru a li Rafilă* („părul Rachelei”) și macedor. *perlu a li Marie* (fapt petrecut în epoca de formare a românei; vezi III, cap. IV, §4). La p. 55, autorul relevă asemănări în ce privește numele de oameni. Sub cuvîntul *Clempuș*, autorul dă și o altă apropiere lexicală între cele două dialecte, p. 55—56: 19. macedor. *clembă* și *c(ă)limbočŭ* „lemn lung”, „prăjină”, în Țara Moților: *cləoambe* „ramuri”. Forma reproduce, spune T. Papahagi, p. 56, pe sl. *klempŭ* (cf. B e r n e k e r). Cf. și *Dacor.*, III, p. 1098. Desigur, n-are dreptate S c r i b a n (*Dicționarul*) cînd crede că trans. *cləambă*, *cləoambă* și *crəambă* vin din rus. *klumba* „strat de flori” (el citează acolo și pe pol. *klqb* „strat de flori”).

Pe baza acestor fapte, T. P a p a h a g i admitea (p. 64—65) originea suddunăreană a moșilor, înclinînd chiar să-i considere macedoromâni (căci găsea un grup de macedoromâni numiți *Moșianj*). După Densusianu, moșii n-au fost la origine macedoromâni, căci rotacismul din graiul lor ar dovedi că sînt autohtoni în Dacia; așadar, după acest lingvist, macedoromânismele din graiul moșilor sînt împrumuturi de la macedoromânii stabiliți în aceste părți ale teritoriului dacoromân (vezi în special GS, II, p. 403—404). Chiar pe baza rotacismului, ca și pe baza unor fapte etnografice, T. Papahagi consideră pe moși (p. 62—63) originari din sudul Dunării, din regiunea toschilor albanezi,

În *Graiul și folklorul Maramureșului*, p. LXXXI, același cercetător releva următoarele asemănări ale graiului maramureșean cu cel macedoromân¹: 1. *ármur* „but“, „coapsă“, macedor. *ármur*; 2. *bajer* „cureaua de la tașcă“, „legătură de desagi“, macedor. *báir*; 3. *canură* „lîna care rămîne în hreabăn“, macedor. *canură*; 4. *căcărădă* „băligar de capră“, macedor. *căcărădă*; 5. *cătușă* „o anumită jivină de pădure“, „jug de boi“, „proțapul boilor“, macedor. *cătuș* (*ă*) „piscă“; 6. *căfîn* „stîncă mare“, macedor. *căfîn* (*ă*) „strachină“ (lat. *catinus*) (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 148, spune că în dacoromână cuvîntul se păstrează ca nume de munte); 7. (*d'int'e*) *cînesc*, macedor. *cărinte*; 8. *corbă* (fem. lui *corb*) „neagră“, macedor. *corbu*, -ă; 9. *a* (*să*) *dori* „a (se) iubi“, „a suferi“, macedor. *dor*; 10. *a duá* „a-l apuca ziua“, macedor. *nđuare*; 11. *floare* (*de grlu*) „piinea ce se face în Sîmbăta Florilor“, macedor. *flurișă*; 12. *a îngreca* „a îngreuna“, „a apăsa“, „a împovăra“, macedor. *angricari*; la moldoveni și munteni: *a îngreuna*, *a îngreuia*²; 13. *mériză* „locul de odihnă în amiaza de vară pentru oi și vite“, macedor. (*amirđ*) (*y*); 14. *mîndară* și *mîndare* „oaie sau capră mulgătoare“, macedor. *mulđără*; 15. *more*, interj., despre care autorul dă informația (în notă) că apare și în centrul Ardealului, macedor. *more*; 16. *múscur*, -ă „berbece (oaie, capră etc.) negru cu alb la urechi și la bot“, macedor. *múscur* (*y*); 17. *mușcătură* „bucată de piine destinată unei singure îmbucături“, macedor. *mușcătură* sau *múșctură*; 18. *scradă*, *scriadă* „iarbă tîrîtoare care crește în munți și rămîne verde și iarna și pe care oile o pasc iarna, nu și vara“, macedor. *scradă* și *scradă* „iarbă subțire și lungăreață ce crește în tufe mici, pe vîrfuri de munți pietroși și pe care o pasc de obicei caprele“; 19. *spart* „omorît“, „străpuns“, macedor. *aspartu* „omorît“, „tăiat“, „măcelărit“; 20. *Stn-Medru* „Sfîntul Dumitru“, macedor. *Stn-Medru*. Mai jos, pe aceeași pagină, autorul relevă și alte apropieri: 21. *ningă* „uite“, „vezi“, „iată“, „iacă“, macedor. *nîngă*; *ningă* (prepoziție) „lîngă“; 22. conj. prez. *s-hibă* (*el*, *ei*) (pentru aceasta din urmă, vezi și Tache P a p a h a g i, *Éléments aroumains en daco-roumain*, în *Langue et Littérature*, III, 1946, p. 213—215, precum și Boris C a z a c u, *Sur les formes du subjonctif présent du type să fibă* (*h'ibă*, *șibă*, *știbă*) *en daco-roumain*, în *Bull. Lingu.*, XVI, 1948, 150—154). În studiul lingvistic asupra dialectului maramureșean,

¹ Noi am completat tabloul său de elemente maramureșene cu alte forme ale aceluiași cuvinte și cu sensurile lor, înregistrate de autor la lexic. Unele dintre sensurile date între semnele citării autorul le-a redat chiar cu cuvintele subiectelor anchetate.

² Verbele *a îngreca* și *a îngreuna* sînt derivate latinești populare și de aceea au fost tratate de noi la II, cap. IV, §8, nr. 3.

care precede discuția asupra originii dialectului, autorul a relevat și alte apropieri ale acestui dialect cu macedoromâna (el nu face aluzie la ele atunci când studiază originea maramureșenilor; numai una dintre aceste asemănări era invocată la p. LXXX). Noi vom releva aici celelalte asemănări stabilite de autor în studiul său, anume cea de la p. LXXI, §75, deja invocată de noi la III, cap. III, §12, nr. 3, și cea de la p. LXXII (§83): întrebuințarea conjuncției *să* cu imperfectul indicativului, pentru a exprima condiția ireală pentru prezent cf. mar.: *d'e loc o aduceam, eș ai čiuca femeia čeș, să trăia* „imediat aș aduce eu aici pe femeia aceea, dacă ar trăi”, *să ne-nținea domnu-n șeđători... c'apoi au-dea multe* „dacă ne-nținea domnu-n șeđători... c-apoi auzea multe”. După T. Papahagi, aceste fapte dovedesc originea suddunăreană a maramureșenilor, stabiliți la nord în urma conflictelor cu bizantinii și datorită ocupației lor, păstoritul (vezi p. LXXXIX – LXXXIII). Dar din ce spunea acolo de învățatul macedoromân nu rezultă că aceste fapte erau explicate de el printr-o migrație de macedoromâni. În *GS*, III, p. 251 – 252, autorul afirmă clar că acești români suddunăreni nu erau macedoromâni. Părerile din urmă, despre maramureșeni, se regăsesc și în *Manual de fonetică romanică*, p. 96.

Tache P a p a h a g i a ajuns să dea o asemenea interpretare faptelor lingvistice, deosebită de cea a lui Densusianu, pentru că, după dînsul, nu e sigur că palatalizarea labialelor a fost adusă la nordul Dunării de emigranții dunăreni, el socotind-o mai degrabă o apariție independentă, atât la nordul, cât și la sudul fluviului (*Manual*, p. 69 și 135 – 136). Firește, expunerile lui Tache Papahagi nu sînt lipsite de greșeli și lipsuri. Unele dintre asemănările relevate de acest învățat nu pot fi acceptate, pentru că, la dacoromâni, faptele în discuție se întîlnesc pe întreg teritoriul dacoromân. Avem de obiectat următoarele: 1. Suffixul *-ușă* în cuvîntul *cătușă* se găsește pe întreg teritoriul dacoromân; 2. Faptele vechi românești sînt, în fond, dialectale, și anume maramureșene, crișene și bănățene. 3. *bărțce*, care se găsește și în Țara Hațegului, unde sună *bărțce* (vezi *Dicț. Acad.*, și P a s c u, *Suf. rom.*, p. 325, e un derivat din *bară* „baltă” + *-ičig, -iče* (Pascu, *ibid.*) și înseamnă „mic pîrîiaș”, „vilcică”, „loc băltoș”, „moroștină”; există și varianta *bărăčle*, în județele Brașov și Prahova. Cu cuvîntul macedoromân trebuia comparat deci primitivul *bară*, care, după *Dicț. Acad.*, se găsește în Banat și „Ungaria” (= Crișana). *Dicț. Acad.* consideră pe *bară* de origine sîrbă (sîrb. *bara*); dar, deoarece cuvîntul apare și în macedoromână, este mai probabilă originea sa veche slavă (v. sl. *bara*). Numai în acest caz se poate vorbi de o apropiere reală între graiul moților, și, în general, graiurile dacoromâne de peste munți și cel macedoromân. 4. Între *cărinte* și *cthesc* din expresiile *dinte cărinte* și *dint'e cthesc* nu există decît o asemănare de procedeu. 5. *čup* își are originea în v. sl. *čupŭ*; P a s c u, *Dict. étym. macédo-roumain*, II, p. 186, dă ca etymon bulg. *čop*. 6. *căfln*, probabil, nu este înrudit cu macedor. *căflnă*; 7. *bajer*, *cădrađă*, *canură*, (*dint'e*) *cthesc* și *minđară* (cf. *mulđl'r* în Banat, W e i g a n d, *Jahresb.*, III, p. 321; forma este un plural) se întîlnesc, după cît sînt informat, pe tot teritoriul dacoromân și deci nu sînt macedoromânisme. De asemenea *muscură* există și în Banat (*ibid.*, p. 321), *or meriză* „se vor odihni la amiazi (vitele)” există la moți (E. P e t r o v i c i, *An. arh. de folclor*, V, p. 172), *Sumedru* „Sf. Dumitru” (*ibid.*, p. 164) și *Simedru* există în Bihor (cf. Ș a n d r u, *Bull. lingu.*, IV, p. 130). Ce leagă pe mar. *bajer* de macedor. *bajer* este nu

cuvîntul însuși, care în Moldova sună *baieră*, ci faptul că el este neutru. Dar neutru este cuvîntul și în Sălaj, Banat și Moldova de Nord (v. *Dicț. Acad.*). Nu este deci curios că, în *GS*, II, p. 403, *Densusianu* nu considera ca adevărate macedoromânisme ale graiului maramureșean unele din asemănările stabilite de *T. Papahagi* în lucrarea citată. El exagera totuși cînd nu considera adevărate macedoromânisme decît pe *corbă*, *a se dori* și *scradă* și spunea (nota 1, p. 403): „Alte forme citate acolo (*ârmur*, *baier*, *canură* etc.) nu pot fi luate în considerație; cît timp sînt cunoscute și aiurea în dacoromână, nu prezintă nimic particular ca să ne îndrepte spre aromână“. *Densusianu* mai adăuga însă pe mar. *a se greși* „a uita“, macedor. *mî-agîrșescu* (cuvîntul maramureșean era citat după glosarul lui *T. Papahagi*). Dar ceea ce *Pușcariu* și *Capidan* obiectaseră lui *Densusianu* nu se mai poate obiecta lui *T. Papahagi*, întrucît acesta admite că macedoromânismele au fost aduse la nordul Dunării nu de niște macedoromâni, ci de niște români care fuseseră vecini cu macedoromânii și care puteau fi rotacizanți sau nu, care aveau labialele pure sau alterate etc.

§ 8. Dintre ceilalți cercetători, prea puțini s-au ocupat de astfel de asemănări lingvistice ale unor dacoromâni cu macedoromânii. O asemănare între graiurile din Hundoara și Banat, pe de o parte, și cele macedoromâne, pe de alta, a constatat și *I. Popovici*, *Die Dialekte der Munteni und Pădureni*, p. 130—131; el releva însă acolo că asemănarea se extinde și la meglenoromână și istroromână: e vorba de păstrarea lui *e* precedat de labială și avînd în silaba următoare *a*, *o*, *u*, *ă*: *mer*, *per*, *oves* etc. (în aceste vecinătăți fonetice, *e* devine în restul teritoriului dacoromân, *ă*). Autorul admitea că faptele dacoromâne și cele macedoromâne și meglenoromâne stau „într-o legătură cauzală“, fără să ne precizeze în ce constă ea¹.

O altă asemănare între graiurile transcarpatine ardelenice și cele macedoromâne a constatat și *S. Pop* în introducerea la *ALRM*, p. 25, în cadrul unui tablou de asemănări ale unor dialecte dacoromâne cu dialectele suddunărene: în nordul țării (în special al Transilvaniei), avem forme cu *a* protetic, ca în macedoromână. Autorul nu ne arată cum trebuie interpretat acest fapt.

Alte asemănări dintre graiurile macedoromâne și cele dacoromâne au fost relevate de mine: 1. *să știbă* „să știe“ la moldovenii dintre Prut și Nistrul superior și la cei transnistrieni (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, V, p. 331); macedor. *s'hibă* (X, p. 207); deci un fapt relevat deja de *Papahagi*. 2. macedor. și bănățean *astără* „astă-seară“, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII—VIII, p. 334—335. Fenomenul se întîlnește și-n Maramureș, cf. *T. Papahagi*, *Graiul și folclorul Maramureșului*, glosar; cf. și *astără* „astă-seară“ (Lăpujul-de-Sus, Hațeg, *Șandru*, *Bull. lingu.*, III, p. 127). 3. ard. *nostu*, *nost*, *noastă*, *vostu*, *vost* etc., care este și la fărșeroți (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 178). În *Bul. Inst. Fil. Rom.*, X, p. 207; 4. Prefacerea lui *nt* în *mt* în macedoromână și în vechea dacoromână (secolul al XVI-lea). 5. Particulele deictice (vezi *Rosetti*, *Ist. l. rom.*, IV, p. 94—95); 6. băn. *vom*, *vomez* „vărs“ ca verb neutru, nu activ; 7. Proteza lui *a-* și participiul trecut în *-ă*, la formele ver-

¹ *D. Șandru* (*Bull. lingu.*, III, p. 125) a interpretat expresia aceasta în sensul că *Popovici* a acceptat teoria lui *Ov. Densusianu* despre migrațiile macedoromâne la nordul Dunării, dar nu și-a însușit ceea ce i se părea lui a fi concepția lui *Popovici* despre originea oamenilor din Lăpujul de Sus.

bale compuse, fapte relevate și de alții. Tot acolo mai spuneam că lista trebuie mărită cu toți termenii socotiți de R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, *Româna comună*, p. 70—76, ca specifici macedoromânei și pe care P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, X, p. 481—483, i-a găsit și în dacoromână (numai în unele regiuni).

Toate aceste fapte erau interpretate de mine astfel cum le-a interpretat în cele din urmă Papahagi: ele ar fi probat că dacoromânii care posedă astăzi astfel de macedoromânisme au trăit, în epoca cea mai veche a poporului român, în imediata vecinătate a macedoromânilor și lăsam să se înțeleagă că aceasta s-a petrecut în sudul Dunării.

Cîteva apropieri între regiunile dacoromâne vestice (Banat, Crișana, Maramureș) și cele suddunărene, în special macedoromâna, au constatat și G. R e i c h e n k r o n (*ZfslPh*, XVII, 1941, p. 159): *nea*; în restul teritoriului dacoromân, *zăpadă* și *omăt*, și E. G a m i l l s c h e g (în *Celatea Moldovei*, anul II, vol. II, nr. 10, 1 iulie 1941, p. 6): *pedestru* „sărac”, „infirm”; trebuie să spunem însă că Gamillscheg nu se exprimă clar în această privință. De fapt *pedestru* există și în restul teritoriului dacoromân, dar cu alt sens: „cel care merge pe jos”, căci de la acest cuvînt s-au format derivatele *pedestras* și *pedestrime*, atît de întrebuițate în limba veche. Așadar, faptul trebuie exclus dintre asemănările dacoromâne-macedoromâne, cu atît mai mult cu cît cuvîntul macedoromân *pedestru* nu prezintă sensul din Crișana și Banat (vezi Tache P a p a h a g i, *Dicționarul dialectului aromân*, p. 836), ci pe cel din restul teritoriului dacoromân.

Explicațiile pe care le dau cercetătorii pomeniți prezenței unor macedoromânisme în părțile vestice ale teritoriului dacoromân sînt deosebite. După R e i c h e n k r o n, dacor. *nea* ar fi fost adus de la sudul Dunării printr-o migrație; după G a m i l l s c h e g, dacor. *pedestru* s-ar explica prin contactul românilor nordici cu cei sudici, deci așa cum explica Pușcariu unele fapte analoge, ar fi adică un fenomen de imitație. Acești români din sud, pe care Gamillscheg i-a socotit locuitori ai văii Timocului și care, după dînsul, ca și după elevul său, Reichenkron, alcătuiau unul din nucleele românești primitive, nu erau însă, după ambii cercetători, identici cu macedoromânii. Ei ar sta și la baza celorlalte ramuri suddunărene ale poporului român, și, după cît se pare, chiar la baza bănațenilor (despre bănațeni spune clar aceasta numai R e i c h e n k r o n, p. 157).

§ 9. Deși poziția lui D e n u s u s i a n u și a fostului său elev, Tache P a p a h a g i, a rămas izolată în lingvistica românească, lingviștii care s-au ocupat cu problema însușindu-și în această chestiune teoria lui Pușcariu și pe cea a lui Philippide, trebuie să recunoaștem că faptele relevate de Densusianu și de Tache Papahagi, ca și de cei care i-au urmat, sînt de cea mai mare importanță pentru soluționarea problemei originii românilor și că numai interpretarea lor „istorică” este eronată: cercetătorii trebuie să-și îndrepte atenția asupra acestor fapte și asupra faptelor analoge, dacă vor să rezolve această mult dezbătută problemă. Numărul asemănărilor este în realitate cu mult mai mare decît au crezut Densusianu și Papahagi, iar cercetătorii trebuie întii de toate să stabilească aria lor precisă în nordul Dunării și după aceea să dea acestor fapte interpretarea „istorică” justă.

§ 10. În această cercetare, lingvistul trebuie să știe să facă distincție între fenomenele lingvistice vechi și cele noi, între fenomenele românești

primitive și cele ulterioare. Criteriul de delimitare cronologică a faptelor la care ne referim este asemănător cu acela care ne-a permis să susținem că unele din diferențierile dialectale dacoromânești sau, în general, românești urcă pînă în epoca latinei populare : pe cînd atunci ne întemeiam pe prezența diferențierii dialectale dacoromâne și în alte limbi romanice, acum ne vom întemeia numai pe prezența faptului dialectal dacoromănesc în dialectele suddunărene; în special în cel macedoromân (tot așa am procedat și la identificarea diferențelor dialectale din epoca de formare a românei). Identitatea unor fapte dialectale, din cadrul dacoromânei, cu cele din macedoromână am mai întîlnit-o examinînd diferențierile dialectale moștenite din latina populară și cele create în epoca de formație a românei. Astfel, am constatat, II, cap. II, § 9 și 10, că faptele latinești populare continentale, care se găsesc în Banat, Crișana și Maramureș, apar și în dialectele din sudul Dunării, printre care trebuie pomenit în special cel macedoromân. Am luat atunci în considerație nu numai inovații ale latinei populare de la baza dialectelor române din sudul Dunării și de peste munți, ci și faze mai vechi ale latinei populare de la baza acelorasi dialecte, în raport cu inovațiile din latina de la baza dialectelor moldovenesc și muntenesc. S-a spus, și pe drept, că numai inovațiile lingvistice, nu și păstrarea fazelor mai vechi ale limbii, dovedesc în mod indiscutabil unitatea de altădată a dialectelor care le posedă, soarta și dezvoltarea lor comună. Totuși, în cazul limbii române, dialectele sau graiurile care se grupează împreună din punctul de vedere al arhaismelor se grupează împreună și din punctul de vedere al inovațiilor. Dealtfel, adesea, cînd asemănările dintre dialectele crișan-maramureșean și bănățean, pe de o parte și cel macedoromân, pe de alta, constau în păstrarea unor faze mai vechi, inovația este, de fapt, de partea dialectelor moldovenesc și muntenesc, așa că, în fond, listele de asemănări pe care le vom da mai jos dovedesc, pentru aceeași epocă, nu numai vecinătatea dialectelor române de peste munți cu cele din sudul Dunării, dar și vecinătatea dialectelor moldovenesc și muntenesc, dezvoltarea lor comună, unitatea lor. Asemănările dintre dialectele moldovenesc și muntenesc, care rezultă din inovații față de celelalte dialecte române (cele din Banat -Hațeg și Crișana -Țara Moșilor -Maramureș și cele din sudul Dunării), se explică prin legăturile strînse pe care le-au avut aceste dialecte între ele, într-o regiune destul de îndepărtată de macedoromâni, de viitorii bănățeni și de viitorii crișeni și maramureșeni, deci în nord-estul teritoriului românesc primitiv. Atîta vreme cît dacoromâna actuală apărea divizată în două ramuri fundamentale : una nordică, adică bănățeană-crișană-maramureșeană-moldoveană, și alta sudică, adică munteană, nu se puteau înțelege decît cu greu afinitățile lingvistice mai mari ale bănățenilor, crișenilor și maramureșenilor cu românii din sudul Dunării. Cînd, însă, prin cercetările inițiate de E. Petrovici a rezultat că nu numai bănățenii, dar și crișenii-maramureșenii vorbesc un dialect aparte, ne este ușor să explicăm aceste afinități : cele două dialecte dacoromânești vestice au avut la început legături și cu dialectele din sudul Dunării, nu numai cu dialectele moldovenesc și muntenesc. De fapt, Petrovici n-a admis, în cadrul românei, diferențieri dialectale mai vechi decît secolul al X-lea (în prima sa lucrare consacrată chestiunii, el le-a urcat pînă în secolele al XI-lea — al XII-lea iar, în ultima sa lucrare consacrată aceleiași chestiuni, pînă în secolul al XV-lea ; vezi

mai sus, I, cap. V, § 2). Totuși, printre faptele considerate de el, și pe drept, caracteristice dialectului crișan-maramureșean-ardelean și celui bănățean, sînt unele, foarte puține, petrecute tocmai între secolele al V-lea și al X-lea, și învățatul clujean le-a dat o cronologie greșită, pentru că n-a făcut legătura cu fenomenele identice din dialectul macedoromân.

§ 11. Vom indica acum unele din faptele care leagă dialectul crișan-maramureșean și pe cel bănățean de cel macedoromân, altele decît cele invocate de Ov. Densusianu și T. Papahagi. Vom începe cu asemănările care se extind asupra unui mare teritoriu de peste munți, înglobînd Banatul, Hațegul, Crișana, regiunea Munților Apuseni și Maramureșul. Vom face apoi cîte o listă separată pentru fiecare din cele două dialecte de peste munți, deși unele fenomene în discuție sînt comune ambelor dialecte. Vom face liste de fenomene și pentru arii mai mici, din cadrul dialectului crișan-maramureșean. Întrucît informațiile noastre asupra extensiunii faptelor de teren sînt adesea lacunare, listele ce urmează cuprind cîteodată indicații incomplete asupra ariei pe care se găsesc fenomenele. Am socotit ca fenomene caracteristice la origine numai dialectelor crișan-maramureșean și bănățean și fapte care se găsesc astăzi nu numai în aceste dialecte, ci și prin Moldova și Muntenia, dar au fost aduse dincoace de munți prin migrații de după secolul al XV-lea.

1. Crișana *jejet* (< *șeașet* < *deășet*), Banat *dedet*, *zeățet*, macedor. *đeadet*, dar și *đeadet*, megl. *zëzît*, istror. *žăžet* (vezi *ALR*, I, harta 50, și *ALRM*, I, harta 75); 2. Bihor, Munții Apuseni, Sălaj și Banat: *a demica*, *a dimica*, *a djumica*, macedor. *diñicare* (mold. și munt. *a dumica*; dar inovația e de partea acestor dialecte: *de* > *do* > *du* (cf. lat. *demicare*); 3. *arunc* macedor. *arucu*, *aruși*, inf. *arcare* (cu dispariția lui *n* de la sfîrșitul silabei interioare; moldovenii și muntenii au *azvîrl*, cf. *ALR*, I, harta 94, și *ALRM*, I, harta 135 (acolo unde, în Muntenia și Moldova, se găsește *a arunca*, avem, probabil, a face cu infiltrații ardelenene); 4. prefacerea lui *o* neaccentuat; protonic în *u*: *a dormi*, macedor. *durîiri*; 5. tratamentul lui *î* ca *ú* în *đuyă*, 6. prefacerea lui *astă-seară* în *astară* la crișeni, istroromâni și macedoromâni, precum și în Năsăud și în Banat (poate termenul provine din *astă-seară* și are același sens ca și expresia de la baza lui); 7. *tręambur*, *trîmbur* „tremur“, macedor. *tręambur*, cu un *b* epentetic față de forma mai veche *tręamur*, *tremur* (cf. lat. *tremulo*) (vezi *ALR*, I, harta 120 „tremurătură“, și *ALRM*, I, harta 139); 8. pronumele personale atone de dativ *nă*, *vă*, *lă* „ne“, „vi“ „le“ nu prefac pe *ă* în *e* sau în *i*, ca la moldovenii sau muntenii (formele cu *ă* vor fi caracterizat numai Maramureșul, căci ele se găsesc în textele rotacizante). Inovația e la unii ardelenii și la moldovenii și muntenii, dar și la românii din Olîmp; 9. v. maram. *neșchit* (< *nescio quantum*) „puțin“, macedor. *nescîntu*; 10. *nat* „copil“, în Banat și „individ“, „om“, în Maramureș (cf. Tache P a p a h a g i, op. cit., p. 227) (evoluția de la „născut“ spre „copil“ și „om“ s-a produs probabil în această epocă); 11. maram. *mușat* „frumos“, macedor. *mușęat*; 12. maram. *marat*, maced. *mărat* „nenorocit“; 13. v. rom., ardelenesc și bănățean *a cure* „a alerga“ și „a curge“, macedor. *curęari* „idem“ (inovația este, de fapt, a moldovenilor și muntenilor, care au pierdut sensul „a curge“) (moldovenii și muntenii mai prezintă o inovație: transformarea

lui *a cure* în *a curge* prin analogie cu *a merge*); 14. *a vrea* „a iubi“, *vrut* „iubit“, în Ardeal și la macedoromâni.

Între graiurile din Țara Moșilor și macedoromână mai există următoarele asemănări: 1. *čelnic* „liber“, „fără nici o povară“ (T. P a p a h a g i în GS, II, p. 84), macedor. *čelnic* „proprietar de turme“ (P a s c u, *op. cit.*, p. 185) (< bulg. *čelnik* „coryphée; notable de village; sieur, guide“). Cuvîntul macedoromân pare să nu fie vechi, dacă judecăm după fonetism (*če* n-a devenit *je*). Totuși faptul că *celnicul* este șeful unei fâlcări, că avem a face deci cu o instituție foarte veche ne îndeamnă să dăm o mare vechime și cuvîntului. Celnicii sînt, de altfel, pomeniți ca o instituție bulgară de K e k a v m é n o s; 2. *găvozd* „cuiul de potcoavă sau coroana lui“, macedor. *guvozdu*, *găvozdu* (după P a s c u, *op. cit.*, II, p. 194, bulg. *gvozd* „cui“; mai degrabă avem a face cu un împrumut din vechea slavă „*gŭvozdi*“; 3. ard. (Turda) *glican*, macedor. *gărgălan* (vezi G. I v ă n e s c u, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, Iași, 1950, p. 24 și 47); 4. *scŭpii*, *scŭkii* „scuip“, cf. ALR, I, harta 88), macedor. *ascŭkŭ*; asemănarea constă în faptul că *i* se găsește după consonanta rezultată din *p* prin palatalizare; 5. moș *a scria* (informații personale), macedor. *seriari* (inovația constă în trecerea verbului la conjugarea a IV-a); 6. *mușcat* (W e i g a n d, *Jahresbericht*, IV, p. 329; „dass das Wort als Adj. im Gebrauch sei, konnte ich trotz Frîncu-Candrea nicht in Erfahrung bringen, wohl aber ist im Norden von Cîmpeni ein Busch (crîng) der „Mușat“ genannt wird“).

Între graiul din Bihor și Sătmar (adică în acele graiuri în care avem *bătrn*, *sclab*, *auace*, *nare* „nas“, *barice* etc.), pe de o parte, și macedoromân, pe de alta (vezi mai sus, §4 și 7), mai avem următoarele asemănări: 1. ard. *mirlă* (C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dict. etim.*; în Oaș, *nirlă* (*ibid.*), macedor. *nirlă* (mezl., istror., mold., munt., *mierlă*, *herlă*); 2. în nordul Bihorului, *muștiacă*, macedor. *mustac* „muștață“ (vezi ALRM, I, h. 39, și ALRM, I, harta 17); 3. bih. *astară* (Șandru, *Bull. lingu.*, IV, p. 129), macedor. *astară*; 4. proteza lui *a* în *anumără*, *amiroasă*, *agăsască*, *agătat*, *așinea* („șinea“), *asudori*, *ada* („da“), *aplecat* („plecat“), *ardic* („ridic“) (*op. cit.*, p. 129); 5. bih. *đuă*, alături de *đuă*, cu *ú* în locul lui *i*; cf. Ș a n d r u, *Bull. lingu.*, V, p. 131, macedor. *đuă* alături de *đuă*, P a s c u, *Dict. étym.*, I, p. 81); 6. *súspin* în Țara Moșilor și în Maramureș și în partea de vest a fostului județ Cluj, macedor. *súskir*, cf. ALR, harta 185, și ALRM, I, h. 130 (aici este de remarcat deplasarea accentului cu o silabă spre începutul cuvîntului; în dialectul macedoromân se găsește însă și *suskir*); 7. bih. *mătúr* „überreif, morsch (vom Obste gesagt, an der Schnellen Körosch)“. „Sala giebt an: boi mătúri = „bătrîni“ (W e i g a n d, *Jahresb.*, IV, p. 329), macedor. *mătúr* „copt“, „matur“ (P a s c u, *Dict. étym.*, I, p. 114); 8. conjunctivul cu *și* în loc de *să* (vezi mai jos, cap. IV, §8).

Să înșirăm cîteva din asemănările dintre graiul din Maramureș și din cel macedoromân: 1. v. mar. *agru* „cîmp“, macedor. *agru*¹; 2. grupurile latine *x*, *ct*, se transformă în *ms*, *mpt*, nu în *ns*, *nt*; 3. mar. *depărat* „smuls“

¹ Opoziția *agru/cîmp* se găsește în unele limbi romanice (cf. Matteo Bartoli, *Introduzione alla neolingvistica*, p. 3, 4, 14, 16, 30 și 72), așa încît ar putea urca pînă la latina populară.

(vezi T. P a p a h a g i, *op. cit.*, p. 219), macedor. *dipirari* „a-și smulge părul“ (P a s c u, *op. cit.*, p. 214); cuvîntul se găsește și în partea de sud-vest a Olteniei, precum și în unele localități din Muntenia, de pe lingă Olt, dar, probabil, el se explică acolo prin migrații de peste munți (cf. și ALRM I, harta 56); 4. *a ɟua*, cu *u* (P a p a h a g i, p. 219) cf. macedor. *ɟuă*; cf. și mar. *inɟuat* „expus la lumina zilei“ (*ibid.*, p. 223); 5. mar. *súspin* (ALRM, I, harta 30, pe lingă *suspîn*); 6. mar. *cópil* „copil“, macedor. *cópil*; 7. *mătrice* „rhumatismă“ (și în Oaș, cu același sens) (cf. C a n d r e a și D e n s u s i a n u, p. 161; autorii îl discută împreună cu *mătrice* „brebis laitière“, despre care vezi mai jos, § 12). Prezența cuvîntului în Maramureș presupune existența în această regiune, într-o epocă mai veche, a cuvîntului *mătrice*, vezi *loc. cit.*).

§ 12. Asemănările dintre graiurile bănățene și cele macedoromâne:

1. *ma* „dar“, „însă“ (W e i g a n d, *Jahresb.*, III, p. 253), macedor *ma*;
2. băn. *băl* „bălan“, macedor. *bel, beal* (P a s c u, *Dict. étym. macedor-roumain*, II, p. 181) (< v. sl. *bělŭ*);
3. *avlie* „curte“, macedor. *avlie* (< neogr. *αυλή*, probabil prin sîrbă) (*op. cit.*, p. 313);
4. băn. *iu* (probabil *iŭ*), pl. *ie* „Hüfte“ (*op. cit.*, p. 317), macedor. *lie*, relevat acolo chiar de W e i g a n d;
5. băn. *laj* „negru“, în sud-estul Banatului, în rest numai vorbind despre oi (*op. cit.*, p. 320), macedor. *lajŭ* „negru“;
6. *pădină* „poiană“, „Lichtung, Bergwiese“ (*op. cit.*, 325), macedor. *pădină* (P a s c u, *op. cit.*, II, p. 202), față de *pădină* din alte părți;
7. băn. *siraçğ* „brici“ (în ținutul Caransebeșului, *op. cit.*, p. 328), macedor. (*c*)*surafe* (neogr. *ξουράφι*, vezi P a s c u, *Dict. Étym.*, II, p. 103);
8. băn. *zbor* „adunare“, „vorbă“ (*op. cit.*, p. 331), macedor. *zbor* „mot“, „parole“, „proverbe“ (P a s c u *op. cit.*, II, p. 214) < bulg. *sbor* „réunion“, „assemblée“, „rassemblement“, „assemblage“ (*ibid.*);
9. băn. *zborăsc* „vorbesc“ (W e i g a n d, *ibid.*), macedor. *zburire, zburare* (ind. prez. *zburăscu*) „a vorbi“ (P a s c u, *ibid.*);
10. băn. *nămaje* „menu betail“, „bêtes à laine“, mai rar și *nămaju* (An. C a r.), macedor. *nămal'e* și *nămal'u* același sens, (C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dict. etim.*, p. 180) < lat. *animalis*. Ceilalți români au *vită* (în macedoromână avem *ŷite* „cep“, „pied de vigne“ < lat. *vitis*; cuvîntul *vite* era în omonimie cu *vită* și de aceea **vite* a fost înlocuit în dacoromână cu *vișă*, creație analogică, iar *vită* a dispărut în macedoromână). Nu știm dacă acolo a fost *viașă* (avem *bană*); *vită* se găsește la moldoveni și munteni, ca unii care s-au ocupat și se ocupă mai ales cu creșterea vitelor mari; *nămaje* a rămas la cei care creșteau oi (poate și această schimbare s-a petrecut după secolul al X-lea);
10. băn. *nastur* (A n. C a r.) „nod“ (C a n d r e a-D e n s u s i a n u, *Dict. etim.*, p. 181), macedor. *nastur(e)* „nod“, „agrafă“, „buton“;
11. băn. *ficași* „plămîni“ (ALRM, I, h. 68, macedor. *ŷicat* și băn. *fical* „inimă“, macedor. *ŷicate* „inimă“;
12. băn. *pîscur* „pișc“, băn. și mehed. *picur*, macedor. *čipur, čipin, chipen* (ALRM, I, h. 134). În *pîscur* avem desigur sufixul *-ur* (P a s c u, *Sufizele*, p. 178-179), care posedă un sens iterativ și frecventativ, după cum reiese din exemplele date de Pascu (*înșăș, înșășur*; *pic, picur*). Forma *chipur* provine, probabil, prin disimilație din **chicur*; formele *chipin* și *chipen* provin prin substituție de sufix;
13. *a scrija* „a scrie“ (*op. cit.*, p. 142), macedor. *scriari* (alături de *scriere, scrire*, P a s c u, I, p. 154);
14. *-uă* în *neauă, steauă*, etc. Faptul se găsește și în dialectul rotacizant, cf. ALRM, I, harta 44 : *măsauă*;
15. băn. *mătrise*,

mătrică „brebis laitière“ (*Jahresb.*, III, p. 321; cf. și C a n d r e a și D e n s u s i a n u, *Dicț. etim.*, p. 161; macedor. *mătrică* „brebis portière“; 17. băn. *mărac* „sărac“ (vezi Lucian C o s t i n, *Graiul bănățean*, și Candrea, *Dicționarul enciclopedic*), macedor. *mărat* (după D e n s u s i a n u, *Cuvinte sihasre*, p. 53, curs ținut la Universitatea din București în anul 1934—1935 și litografiat; cuvîntul bănățean a rezultat din contaminația cu un mai vechi, *mărat*, atestat și în secolul al XVI-lea — vezi *Histoire*, II, p. 558 — și *sărac*). băn. *nat* „copil“ (*ibid.*, W e i g a n d, *Jahresb.*, III, p. 322), macedor. *nat*.

§ 13. Ar fi însă greșit să se creadă că aceste asemănări între dialecte azi îndepărtate (anume între dialecte norddunărene și dialecte suddunărene) sînt singurele pe care le constatăm la o comparare a dialectelor române. Unii lingviști, în special D e n s u s i a n u, au remarcat și asemănări ale unor dialecte norddunărene cu istroromâna și meglenoromâna. Asemănările cu istroromâna nu sînt considerate de nimeni ca produse prin dezvoltări independente. După cum am văzut mai sus (III, cap. II, § 6), deja D. O n c i u l a admis că rotacismul lui *n* intervocalic, care caracteriza pînă în secolul al XVI-lea unele graiuri din Crișana, Maramureș și Ardealul vecin, nu poate fi despărțit de fenomenul identic din istroromână și a tras concluzia că românii care erau altădată rotacizanți sînt originari din sudul Dunării. Cum am văzut tot atunci, această teză a fost respinsă de alți învățați, care au susținut că istroromânii sînt originari din nordul Dunării (D e n s u s i a n u, R o s e t t i etc.). Asemănările graiurilor din Crișana, Țara Moșilor și Maramureș cu istroromâna sînt destul de numeroase. Fapte ca criș. *scand* „scaun“, istr. *scănd*, crișan *iură* „unde“, istr. *iurve* „unde“, ard. și criș. *astară*, istror. *astare* „astă seară“, ard. *zeățet*, *jeajet*, istr. *jăjet* „deget“ (< *șeașet* < *deașet*), gerundiul ardelean în *-ă* (*cîntîndă*, *fugîndă*) și cel istroromân în *-a* (*căntînda*, *fujînda*) etc. arată clar că rotacismul se integrează într-o serie de asemănări ale istroromânei cu graiurile dacoromâne din Crișana, asemănări care ne obligă să admitem că, la început, ambele grupuri au fost vecine. La aceste fapte, care se pot situa în epoca de formare a românei, se adaugă altele, din epoca influenței slave, ca ard. *a mēre* și istror. *mēre* „a merge“, care au rezultat prin analogie cu *a cure*, *a cuře* „a alerga“ (pe cînd moldovenii și muntenii au modificat pe *a cure* după *a mēarge*, ardelenii și istroromânii au modificat pe *a mēarge* după *a cure*). Pe de altă parte, cum deja am văzut mai sus (III, cap. II, § 5—7), fapte ca prefacerea lui *r* în *ř* (*r* intens sau lung, *rr*), din vechile texte rotacizante și din graiul actual al Țării Oașului, sau reducerea diftongului *ăy* la *ă* în unele graiuri, pe care le reprezintă copistul C al *Psaltirei șcheiene*, se regăsesc în albaneză și ne obligă să admitem că românii rotacizanți au fost vecini cu albanezii și în special cu toschii (albanezii de sud), care au locuit atunci mai la nord, iar, într-o vreme mai veche, chiar la vestul teritoriului românesc primitiv. Numai prin vecinătatea originară a românilor din Banat și de la Nord de Mureș cu românii rotacizanți, aceștia din urmă fiind vecini la rîndul lor cu albanezii, s-ar explica unele elemente albaneze, extinse pe tot teritoriul dacoromân sau pe o parte din el: *chelbe*, *gălbază*, *ghiuș ghion* (*oaie*). Cum am spus tot acolo, rotacizanții au trebuit să ocupe la început părțile cele mai de vest ale teritoriului românesc primitiv, deci valea Drinei, valea Savei inferioare și teritoriile de la vest de Banatul românesc și de Crișana. Graiul pe care-l vorbeau rotacizanții a suferit, ca dialect latin popular, o serie

de influențe ale latinei occidentale: *passare* „a merge”, care în Apus s-a dezvoltat în „a trece” (cf. *a păsa* „a merge”, în textele rotacizante și azi, în aceleași regiuni vestice dacoromâne), *acest* (< lat. **eccestu* < *ecciste*), față de *ist*, *ăst* (< lat *iste*), mai mult ca perfectul cu *eram* sau *habebam* etc. Din această regiune s-au deplăsat mai tirziu unii rotacizanți în Croația, iar alți rotacizanți în Crișana și Maramureș.

Dintre asemănările graiurilor crișene-maramureșene cu meglenoromâna, vom înregistra numai pe cele pe care le-a identificat Densușianu, în II, p. 379—380, în recenziia cărții lui Th. Capidan *Meglenoromâni*, I, București, 1925 : 1. megl. *scant* „scaun”, *scă(u)nt* din Bihor ; 2. megl. *aric* „curte”, bihor. *aric* „curte”, derivat din *arie* ; 3. înlocuirea terminației (de fapt a sufixului) *-eș* prin *-ete* : megl. *cujureati* „gogoasă de mătase” pentru *cujureș*, astăzi numai plural (bulg. *kožurec*) ; particularitatea aceasta se întâlnește în Țara Hațegului și în Oltenia ; (în Candra, *Constatări în domeniul dialectologiei*, în *GS*, I, p. 185 ; 4. megl. *hazăș* „miazăzi”, *amiăzăș* din Banat și din Țara Hațegului ; în acest caz asemănarea lor stă în transformarea lui *z* în *ș* și în pierderea lui *-i*. Ca și în cazul asemănărilor cu istroromâna, Densușianu vedea în aceste asemănări o dovadă a originii dacoromâne a meglenoromânilor. El credea că meglenoromâni sînt români din Bihor, care, în migrarea lor spre sud, provocată de pătrunderea ungușilor în Ardeal, au făcut un popas prin Banat, unde au împrumutat fenomene bănățene. Este evident că o asemenea presupunere nu corespunde realităților. Meglenoromâni prezintă fenomene proprii și au prea multe asemănări cu macedoromâni, pentru a putea fi considerați drept niște dacoromâni care au migrat în Macedonia de nord-est. Prezența meglenoromânilor în epoca de formare a românei și chiar după aceea, în sudul Dunării, dar în imediata vecinătate a rotacizanților și bănățenilor, explică toate aceste fapte.

Dar asemănările dintre dialectul bănățean și cel meglenoromân sînt mai numeroase decît a crezut Densușianu și s-au produs, desigur, și într-o epocă mai nouă decît asemănările pe care dialectul bănățean le are cu macedoromâna (păstrarea lui *mn* și altele) sau decît cele pe care dialectul meglenoromân le are cu dialectul crișan-maramureșean. Ele dovedesc că dialectul bănățean a avut o dezvoltare comună cu dialectul meglenoromân pînă la despărțirea meglenoromânilor de dacoromâni, despărțire care a fost de fapt numai o despărțire a meglenoromânilor de bănățeni (trebuie să mai adăugăm că la aceste asemănări participă și unele graiuri oltene, anume cele de nord-vest). În sușii Densușianu a observat că sufixul *-ete* apare și în Oltenia : cf. *brabete* (< bulg. *vrabec*). Acest sufix a fost creat în vremea cînd oltenii și bănățenii erau în directă contiguitate teritorială cu meglenoromâni. El își are originea în sufixul bulgar *-ec* : pe baza pluralului *-eși* s-a creat un nou singular, *-ete*. Așa încît trebuie să admitem că meglenoromâni locuiau la început și în imediata vecinătate a oltenilor. Foarte probabil, graiurile oltene care nu au făcut parte la origine din graiul bănățean-hățegan se vorbeau tot acolo unde se vorbesc și acum, adică în Oltenia de sud-est și est, iar meglenoromâna se vorbea peste Dunăre, la sud și sud-est de ele. Am văzut la I, cap. III, § 5, că deja Weigand și Pușcariu considerau sau inclinau să considere graiurile oltene ca un subdialect de tranziție între subdialectul muntenesc și cel bănățean ; părerea aceasta a fost reluată de alți cercetători, ca Brîn-

c u ș, pentru care vezi mai jos, V, cap. II, § 5. Noi integrăm graiurile olteneste de sud și est la dialectul muntelesc, dar, chiar în epoca influenței slave, ele aveau particularități proprii, ca *furnigă* (< *furnică*), cu *g*, *postrungă*, cu *po-* etc., care individualizează graiurile oltene în discuție față de graiurile muntești, unindu-le cu unele graiuri macedoromâne și meglenoromâne, în care avem de asemenea *furnigă* (această individualizare s-ar putea să urce pînă în epoca latinei populare, căci *furnigă* poate prezenta fenomenul de prefacere în *g* a lui *c* intervocalic, fenomen care are loc în latina populară țirzie, în nordul Italiei, în Alpi, în Franța și în partea de nord a Peninsulei Iberice). Bineînțeles, peste aceste graiuri s-au stabilit mai tîrziu (vezi VI, cap. II, § 5 și VII, cap. II, § 1) și graiurile ardelen. Vecinătatea originară a bănățenilor, crișenilor și maramureșenilor cu meglenoromânii și morlacii și a oltenilor cu meglenoromânii explică deci asemănările de limbă care există încă între ei. Așadar rotacizanții, din care s-au despărțit mai tîrziu morlacii, locuiau probabil, din valea Drinei, care constituie regiunea cea mai de vest a teritoriului românesc primitiv, pînă la vest de Crișana, iar meglenoromânii locuiau, probabil, imediat la sud de Banat și Oltenia, de pe la Belgrad pînă la Iskar. Pușcariu, Philippide și Capidan au avut dreptate susținînd originea suddunăreană a istroromânilor și meglenoromânilor. Localizarea rotacizanților și meglenoromânilor în regiunile de la Drina spre Crișana și spre Iskar ni se impune și pentru că macedoromânii locuiau în regiunile imediat vecine de la sudul rotacizanților și meglenoromânilor, pînă la sud de Scopie (vezi mai jos, § 14).

Înseși graiurile meglenoromâne nu constituie o unitate perfectă. Astfel pronunția *furnigă*, care se găsește în Oltenia și la macedoromâni, caracterizează numai pe meglenoromânii care nu locuiesc în Țirnareca. Faptul ne obligă să admitem că strămoșii oltenilor, ai macedoromânilor erau vecini numai cu unii dintre meglenoromâni în evul mediu. Între graiul din Țirnareca și celelalte regiuni meglenoromâne există și alte deosebiri (vezi mai jos, V, cap. II, § 8). Varietatea formelor dialectale din Ninta și din cele zece sate meglenoromâne ne arată că aceste graiuri sînt resturile unor graiuri care altădată ocupau arii cu mult mai întinse. Vom vedea mai ales la V, cap. II, § 8, că meglenoromânii au ocupat, în trecut, nu un spațiu redus, cum stau lucrurile astăzi, ci unul întins. Părerea aceasta nu este încă un bun cîștigat al lingvisticii române (Densușianu, care admitea originea nordică a meglenoromânilor, credea că ei au alcătuit totdeauna un grup restrîns). Weigand și, după aceea, Pușcariu (*Études*, p. 119) și Capidan au admis că meglenoromânii au locuit în evul mediu în Bulgaria și că au creat statul româno-bulgar. Această presupunere a fost admisă și de mine în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 161—174. Trebuie să mărturisesc însă că ea nu e dovedită; e mai plauzibil, să admitem că strămoșii meglenoromânilor au locuit numai regiunile de sud și vest ale Bulgariei medievale și de la Niș spre nord.

Graiul bănățenilor era, desigur, identic cu graiul românilor din Serbia medievală, cum a recunoscut deja S. Pușcariu, *Studii istroromâne* II, p. 314; acest învățat a arătat că *kjelatori*, care apare în documentele medievale sîrbești, ca epitet al unor români, prezintă fonetismul *ke* în loc de *că*, exact ca actualele graiuri bănățene și crișene, unde avem *chimeșă*, *chimașă*, *chemeșă*, *chemeșă*. Românii din Serbia medievală erau, desigur, originari din Banat.

§14. Din cele expuse pînă acum rezultă că dialectul macedoromân nu trebuie considerat ca o unitate lingvistică perfectă. Am constatat existența unui grai cu și în loc de *să*, apoi a unui grai, cel de pe muntele Olimp, cu *sl* pentru *sl*, cu *dao*, *nao*, *rao* etc. Dar graiul de pe Olimp nu este la origine, după părerea noastră, un grai autentic macedoromân. După cum rezultă din faptele lingvistice care caracterizează acest grai (vezi Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 196—197, 277 și 386), graiul din Olimp a fost situat cîndva cu mult mai la nord, în imediata vecinătate a unor graiuri dacoromâne și morlace. Într-adevăr, faptul că, în unele cuvinte, *če*, *čl* au rămas neschimbați și n-au devenit *țe*, *fi*, ca în restul dialectului macedoromân, faptul că, întocmai ca și la dacoromâni și istroromâni, formele scurte, de dativ-acuzativ, ale pronumelor personale de plural, sună *ne*, *ve*, *li* (vezi și Procopovici, *Rev. Fil.*, I, p. 244, care însă nu admite, ca și pentru dacoromâni și istroromâni, originea comună a formelor pronominale în discuție), precum și faptul că, la macedoromânii din Olimp, genitiv-dativul substantivelor masculine se formează altfel decît la ceilalți macedoromâni, dar ca la dacoromânii din Crișana și Ardealul de Nord: *al domnu*, *al frate* (în loc de *a domnului*, *a fratelui*), ne duc la concluzia că graiul românilor de pe Olimp n-a făcut parte, la început, din graiurile macedoromâne, ci din graiurile de la nordul lor, și că a rămas multă vreme în Serbia de nord, între graiurile bănățene, crișene, rotacizante și meglenoromâne (nu știm însă dacă acest grai a avut la origine *scamnu* sau *scaynu*). Considerăm, așadar, greșit să reluăm, cum face Capidan (*op. cit.*, p. 15), afirmația mai veche a lui Heuzey și Weigrand, conform căreia românii de pe Olimp ar fi originari din Pind și ar fi format la origine un grup cu aceștia.

Și alt grai macedoromân, cel al fărșeroților, prezintă o serie de trăsături, care îl separă de graiurile macedoromâne și îl apropie de meglenoromână și de dacoromână (e vorba de fapte care sînt caracteristice dacoromânei în totalitatea ei, iar nu de asemănări speciale cu anumite graiuri dacoromâne, ca cele crișene și ardelene, cu care fărșerota prezintă unele asemănări, studiate mai sus, la §11). Din această cauză, Th. Capidan (*Românismul balcanic*, în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 155—165, în special p. 163), a admis că fărșeroții sînt în parte urmașii românilor din Serbia medievală (în aceștia el vede însă pe strămoșii istroromânilor), iar eu am admis (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, 1942, p. 175—179) că fărșeroții au fost la origine meglenoromâni și că locuiau prin Bulgaria, fiind printre românii care au întemeiat Imperiul româno-bulgar. De fapt nici una din aceste păreri nu e întemeiată. Fărșeroții sînt macedoromânii cei mai de la nord, cei imediat vecini cu românii nordici, ca și meglenoromânii, și de aceea au, ca și aceștia, o serie de fenomene dacoromâne. În afară de aceste asemănări cu dacoromâna în general, graiul fărșerot prezintă și unele asemănări speciale cu meglenoromâna (ele dovedesc, împotriva lui Ov. Denisuși, că meglenoromânii sînt originari din sudul Dunării). O listă necompletă a acestor asemănări se găsește la Th. Capidan, *Fărșeroții*, p. 135—139 (*Dacor.*, VI). Alte meglenoromânisme ale graiului fărșerot se pot găsi chiar în restul lucrării lui Capidan (de pildă la p. 202—203). Cele mai de seamă dintre aceste meglenoromânisme sînt cele morfotice: 1. articularea cu *-u*, nu cu *-lu*, a substantivelor masculine și neutre care se sfîrșesc în consonantă și 2. prezența sufixului *-ura*, *-ăra* la verbe și, mai ales,

la participiul prezent activ. La acestea se adaugă forma de imperfect indicativ a verbului *escu*; *arëám*, *arëáí*, *arëá* sau *aríá*, *arëám*, *arëáí*, *arëá* (în *Cod. Dim. iriá*) (pentru prezența ei în graiul macedoromânilor din Albania, vezi Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 484—485), care se identifică cu formele *ajram*, *ajram* etc. din Țîrnareca (*Meglenoromânii*, I, p. 174) și cu formele *erëam* (*erëam*, *arëam*) din Oltenia, Muntenia și sudul Transilvaniei. Este adevărat că autorul dă aceste forme numai ca auzite în Albania, iar nu ca fărșerote, și că ele nu apar în studiul său despre fărșeroți, ceea ce ne face să credem că ele se întilnesc numai la macedoromânii din orașele Albaniei (faptul că în *Cod. Dim.* apare o asemenea formă întărește ipoteza noastră, căci graiul acestui text, ca de altfel al tuturor textelor macedoromâne din secolul al XVIII-lea, este graiul macedoromânilor din orașele albaneze, precum a arătat Th. Capidan în *Fărșeroții, Dacor.*, VI, p. 120—127, și în *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 52—53, 59, 63—65, 65—66 și 79). Totuși, după Capidan însuși (*Fărșeroții*, p. 120—127), macedoromânii din orașele Albaniei sînt la origine fărșeroți, așa că o particularitate a graiului lor, care se dovedește veche, este și o particularitate fărșerotă, chiar dacă astăzi fărșeroții n-o mai posedă. Întrucît în cazul de față fenomenul (formarea imperfectului lui *escu* „sînt” cu *-ëam*) trebuie ridicată pe vremea românei primitive, urmează că particularitatea a existat altădată și în graiul fărșeroților, dacă nu se va fi întilnind cumva și astăzi. Asemănarea aceasta a graiului macedoromân din Albania cu cel meglenoromân prezintă importanță și prin faptul că leagă pe fărșeroți numai cu o parte din meglenoromâni, și anume cu cei care vorbeau graiuri înrudite cu cel din Țîrnareca.

Capidan (*Fărșeroții*, p. 138—139) crede că poate explica asemănările dintre graiul fărșerot și cel meglenoromân prin evoluție independentă sau prin influențe identice ale limbilor străine, și, cît privește pe unele, s-ar putea să aibă dreptate. E sigur însă că asemănările morfotice nu pot fi explicate în felul acesta. Însuși Capidan este nevoit să admită și acest lucru. Dar întrucît fenomenele morfotice luate în considerație de dînsul apar și în dacoromână (de fapt, astfel stă lucrul și cu asemănarea relevată de noi), el crede că le poate explica, atît pentru fărșerotă, cît și pentru meglenoromână, ca o influență a dacoromânei¹. Fenomenele morfotice comune acestor două graiuri ne fac să admitem că, în epoca românei primitive, fărșeroții n-au format o comunitate lingvistică și socială prea strînsă cu ceilalți macedoromâni (formarea participiului prezent activ și a adverbilor cu sufixul *-ura*, *-ăra* pare a fi avut loc în cele dintîi timpuri ale limbii române, dacă nu chiar în epoca de formare, iar celelalte două fenomene: dispariția vocalelor *-u-* și *-i-* de dinaintea articolului masculin singular și plural și formarea indicativului imperfect al lui *escu* cu *-ëam*, par a fi cu puțin posterioare). Ei aveau legături tot atît de strînse și cu meglenoromânii.

¹ Iată propriile sale cuvinte (p. 138): „După cum la meglenoromâni asemănările de grai cu dialectul dacoromân mi le-am explicat din contactul acestora cu românii nordici, tot așa și particularitatea articulării substantivelor masculine și ambigene la fărșeroți ar putea reprezenta un rest din graiul unui amestec de populațiune care ar fi venit dinspre părțile nord-apusene ale Peninsulei Balcanice. Exprîmîndu-mi această simplă presupunere, recunosc că ea nu poate avea însemnătatea aceleiași particularități din graiul meglenit. În acest dialect, alături de ea, mai sînt și alte asemănări. În graiul fărșeroților, apropierea de dialectul dacoromân sînt foarte reduse“.

Această situație a fărșeroților explică și alte fapte, care nu și-au căpătat o explicație pînă acum. Astfel, forma izolată de vocativ în *-le*: *Dumniđale*, care apare la Ucuta 75/17 (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 386), nu este altceva decît un meglenoromânism. Ea ne arată pe de o parte că, la meglenoromâni, altădată, vocativul se termina în *-le*, ca și la dacoromâni, nu în *-li*, iar pe de altă parte, că macedoromânii autentici, adică cei care nu sînt fărșeroți, n-au avut niciodată un asemenea vocativ. (Cînd se susține, deci, că dialectul macedoromân a cunoscut și el acest vocativ, cum face Al. P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, IV, p. 41, trebuie să se facă precizarea dacă se înțelege dialectul macedoromân în întregimea lui sau numai graiul fărșeroților). Tot meglenoromâne sînt, probabil, și fenomenele *căjnli*, *măjnle*, *mijnli* din unele graiuri aromâne de nord (Bitolia, Megarovo, Ohrida), pe care le-a relevat Ov. D e n s u s i a n u (*GS*, II, p. 378), căci epenteza lui *î* în aceste cazuri nu se întilnește în restul macedoromânei. De asemenea prin vecinătatea fărșeroților cu meglenoromânii se explică și faptul că fărșeroții se numesc ei înșiși *romăni*, *români* și *rămăni*, fără *a* protetic (vezi Tache P a p a g a g i, *GS*, I, p. 203, și Th. C a p i d a n, *Fărșeroții*, în *Dacor.*, VI, p. 116). Astăzi meglenoromânii nu se mai numesc pe ei înșiși astfel sau cu o formă apropiată, dar tot fără *a* protetic, ci întrebuințează termenul străin *vlași*¹.

În ce privește patria primitivă a macedoromânilor, dăm numai în parte dreptate unor învățați ca R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, București, p. 31, și ediția din 1968, p. 354, care afirmă că macedoromânii sînt originari din părțile de nord ale Moesiei Superior. Rosetti dă crezare lui K e k a v m é n o s, care afirma că românii din Epir și Macedonia, deci macedoromânii și poate și meglenoromânii, locuiau mai înainte pe la Dunăre și Sava, pe unde trăiau, în vremea cronicarului, sîrbii. Pentru noi, care admitem că istroromânii sînt originari din regiunea Drinei și Savei inferioare și a Dunării sîrbești, iar meglenoromânii, din părțile vecine, de la sudul Dunării, ale Banatului și Olteniei, este firesc să concludem că macedoromânii au locuit în regiunile imediat vecine de la sud, chiar la sud de Banat. Vom face precizarea că macedoromânii au locuit și în părțile cele mai de sud ale teritoriului românesc primitiv, despre a căror romanitate ar trebui să admitem, în cazul contrar, că s-a pierdut cu vremea. Așadar, la origine, macedoromânii au locuit în regiunea de la Niș la Skopje și pe valea Moraviei și a afluenților ei, pînă spre Dunăre. Faptul că macedoromâna nu posedă, printre elementele ei slave vechi, elemente sîrbe, ci numai bulgare, și faptul că, pe teritoriul de la Niș la Skopje, se vorbesc astăzi graiuri sîrbocroate și macedonice cu *k*, *g*, poate și cu *ć*, *đ*-născuți din (*k*)*l'*, *d'*, nu trebuie să ne determine să eliminăm din teritoriul românesc primitiv acest teritoriu, cum face P e t r o v i c i (vezi mai sus, I, cap. IV, §13). Ca și pentru teritoriul din nordul Moesiei Superior și din Banat, în care au putut locui la origine slavi de tip bulgar, se poate presupune că și în centrul și sudul Moesiei Superior s-au așezat la început slavi cu graiuri

¹ Teza susținută aici numai cu fapte lingvistice se poate susține și cu fapte de altă natură, de exemplu etnografico-folclorice. Dispunem deocamdată numai de următoarele: asemănările în ce privește obiceiurile de la logodnă dintre fărșeroți și meglenoromânii, pe care le arată Th. C a p i d a n (*Meglenoromânii*, I, p. 41-42), și asemănările în ce privește obiceiurile de la nuntă dintre fărșeroți și meglenoromâni (pentru care vezi *ibid.*, p. 42).

de tip bulgar, slavi care, apoi, au fost asimilați de albanezi, după cum, la nord, slavii de tip bulgar au fost asimilați de români. De altfel este necesar să se reexamineze problema vechimii elementului sîrb din macedoromână: macedor. *bel*, de origine sîrbă, poate fi tot atît de vechi cît și macedor. *beal* de origine bulgară (rămâne de văzut repartitia geografică a acestor fapte de limbă la macedoromâni). Dar fărșeroții se găseau, probabil, atunci în părțile cele mai de nord ale teritoriului ocupat de macedoromâni, deci tot spre Dunăre.

§15. Dar nu numai bănățenii, crișenii-maramureșenii și oltenii, ci și unii ardeleni de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului prezintă asemănări de grai cu meglenoromânii. Graiul ardelenesc de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului a fost modificat prin migrații de oameni din regiunile crișană și maramureșeană. Totuși, cîteva fapte ne arată unele caracteristice vechi ale acestui grai. El n-a fost rotacizant, cum nu e nici astăzi, dar a avut totdeauna forme ca *serin*, *verin*, *fărină* etc., pe care le găsim acum în regiunile altădată rotacizante. În *Probl. cap.*, p. 83—84, am afirmat că acest grai a transmis teritoriului rotacizant din Crișana și Maramureș formele ca *serin*, *verin* etc., că el ar explica deci de ce rotacizanzții au ajuns prin desrotacizare tocmai la asemenea forme. Dar aceste forme existau și prin Crișana nerotacizantă. Alte fapte lingvistice caracteristice lui se găsesc și în meglenoromână și fărșerotă. În *Probl. cap.*, p. 346—347, am arătat că formele *cindură că*, *cindrî că*, *cindrilea că* etc. „pentru că”, „fiindcă”, care apar în Bucovina și în Moldova de nord, dar și prin județul Bacău, se explică printr-o migrare din Ardeal. Dar în această conjuncție se ascunde un vechi gerundiu, terminat în *-ura*, *-urlea*, existent pînă azi în meglenoromână și fărșerotă. Este forate probabil că acest gerundiu se găsea și în Ardealul de la nord de linia indicată și că avem a face cu una din caracteristicile de tip meglenoromân și fărșerot ale acestui dialect, deși faptul nu se găsește, de exemplu, în regiunea Năsăudului.

Inrudirile acestor graiuri cu meglenoromâna rezultă și din două fapte morfotice, dintre care unul le caracterizează astăzi iar altul pare să se fi găsit altădată acolo și a fost dus, prin migrații, în Moldova de nord. Mă refer la forma de persoana a III-a plural a imperfectului indicativ, care se termină în unele locuri din Ardeal, în *-ău*, *-ău*, *-iău*, iar nu *-ă*, *-eă*, *-iă*, ca în macedoromână și în celelalte dialecte dacoromânești, cu excepția celui din Banat (deci *ei cîntau*, nu *ei cînta*)¹. Mă refer, apoi, la repetarea pronumelui personal aton de dativ și acuzativ: *l-am văzutu-l*, *i-am datu-i*, care se găsește și în istroromână și în meglenoromână (vezi mai jos, cap. IV, §4, nr. 3). Vecinătatea străveche a graiurilor despre care vorbim cu graiul bănățean și a acestuia cu meglenoromâna și istroromâna explică faptele aici în discuție (ele se găsesc și în graiurile bănățene).

¹ Faptul a fost relevat de Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 71; extensivitatea fenomenului în dacoromână este stabilită, dar nu integral veridic, de I. Gheție și Mirela Teodorescu în articolul *À propos de la désinence -u de la 3-c personne du pluriel de l'imperfectif l'indicatif*, în *RRL*, XI, 1966, nr. 1—3, p. 183—191 (versiunea românească: *Asupra desinenței -u a pers. 3 pl. a indicativului imperfectif*, în *SCL*, XVII, nr. 2, 1966, p. 175—183). Pe nedrept Procopovici (*Dacor.*, IV, p. 41) credea că avem a face cu o apariție independentă.

§ 16. Timpul vecinătății strămoșilor românilor din Banat, Crișana, Țara Moșilor și Maramureș cu strămoșii istroromânilor, macedoromânilor și meglenoromânilor poate fi precizat cu ajutorul elementelor de origine străină din dialectele respective, în special cu ajutorul elementelor de origine slavă veche. S-a crezut pînă acum de către unii cercetători (de exemplu, Pușcariu, *Études*, p. 119, Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, p. 3—5 și 23—32), că termenii de origine slavă din română, care se găsesc atît în dacoromână, cît și în macedoromână, ar arăta că influența slavă veche asupra poporului român a început înainte de despărțirea macedoromânei de dacoromână (de exemplu dacor. *lopesc*, macedor. *tuchescu*). Acest argument trebuie să fie considerat ca fără valoare, căci nimic nu ne poate opri de a crede că elementele comune de origine slavă n-au putut intra în ambele dialecte după separarea lor. Dar este sigur că influența slavă cea mai veche asupra limbii române s-a produs înainte de separarea macedoromânilor și meglenoromânilor de dacoromâni. Începutul influenței slave vechi asupra românilor nu trebuie stabilit cu ajutorul metodei comparative, ci pe baza faptelor istorice. Se știe că slavii au ocupat teritoriul românesc primitiv în secolele al VI-lea și al VII-lea. Deci atunci a trebuit să înceapă influența slavă asupra limbii noastre. Se pune problema dacă aceste elemente slave au pătruns, pe toată întinderea limbii române, dintr-un singur dialect slav, sau dacă nu cumva în fiecare regiune ele au fost împrumutate în mod independent, de la slavii de acolo. Este drept că unele cuvinte se găsesc în ambele dialecte și că unele dintre ele sînt transformate fonetic și chiar morfotic în același fel (v. sl. *bljudo* > macedor. și dacor. *blid*, v. sl. *kožuchū* > macedor. și dacor. *cojoc*, v. sl. *zmija* „șarpe” > macedor., și dacor. *zmeu*), ceea ce presupune o singură sursă slavă și o intensă circulație a elementelor slave de la un capăt la altul al românimii. Dar trebuie să ne întrebăm dacă nu avem și elemente slave limitate la o regiune sau la alta, dacă influența slavă n-a avut loc în mod diferit de la o regiune la alta. Pentru noi se mai pune problema dacă nu există elemente slave comune numai macedoromânilor, crișenilor-maramureșenilor, ardelenilor și bănățenilor, cu eliminarea moldovenilor, și muntenilor. Aceste probleme trebuie soluționate afirmativ. Influența slavă veche din dialectul crișan-maramureșean, din cel ardelean și din cel bănățean se vedește, în unele cazuri, a fi deosebită de cea din dialectele moldovenesc și muntenesc, și este anume identică cu cea din macedoromână. Adesea moldovenii și muntenii prezintă o influență slavă, acolo unde crișenii-maramureșenii, ardelenii, bănățenii și macedoromânii n-o prezintă, și invers. Faptul a fost ignorat pînă astăzi de cercetători. El vine însă să confirme ceea ce am spus mai înainte despre vecinătatea originară a crișenilor-maramureșenilor, ardelenilor, bănățenilor, istroromânilor, meglenoromânilor și macedoromânilor. Vom da aici cîteva exemple, aproape toate înregistrate mai sus la §11 și 12. Prin fostul județ Turda se pune gitlejului și omușorului *glican* (în Dolj, unde avem, desigur, niște ardeleni, se spune *griglean*), în Crișana, *glicănuș* (un derivat de la *glican*, prin sufixul *-uș*). Dar în macedoromână, omușorul se numește *gărgălan* (meglenor. *grăclan*) (vezi G. Ivănescu, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 24 și p. 47). În toate aceste cazuri, avem a face cu v. sl. *grŭklanŭ*. De asemenea, macedor. *moră* „coșmar” și dacor. *moroj* „un fel de strigoii” (vezi I. Aurel Candrea, *Folk-*

lorul medical român comparat, București, 1944, p. 152—156, care însă îl socoate, probabil greșit, de origine sârbească), *bară* „mlaștină“ la macedoromâni, la moți și în Hațeg, poate și în alte părți din Ardeal și Crișana; *zbor* la macedoromâni, în textele rotacizante și, azi, în Banat — la macedoromâni „vorbă“, în Maramureș „adunare“, în Banat amîndouă sensurile; *čelnic* la macedoromâni și moți, *găvozđ* și la unii români norddunăreni și *găvozdu*, *guvozdu* la macedoromâni. Este evident că, în asemenea cazuri, elementul slav pare să dovedească o influență slavă pe vremea cînd macedoromânii, crișenii-maramureșenii și ardelenii erau vecini sau mai aproape unii de alții. Altădată, asemănarea constă în prelucrarea în același fel a elementului slav, în ambele dialecte, ceea ce iarăși presupune o epocă de comunitate după primele influențe slave. Avem, astfel fenomenele fonetice comune acestor dialecte și petrecute numai în elementele slave vechi: prefacerea lui *sl* în *scl*, deci epenteza lui *c* între *s* și *l*, în cuvintele ca *slab*, *slănină*, *slugă*, *iesle*, care sună azi, în Țara Moților și Bihor și la macedoromânii de pe muntele Olimp: *sclab*, *sclănină*, *sclugă*, *iescle*¹. Avem și evoluții semantice comune unor elemente slave din dialectul maramureșean și cele macedoromâne: mar. *mă greșesc* „uit“ și macedor. *mi-agîrșescu* „uit“, relevată de Ov. Densușianu GS, II, p. 403—404. Altă dată prelucrarea elementului slav stă în aceea că el este înlocuit cu un derivat al său. Astfel, în loc de *bălai*, *bălan* de la moldoveni și munteni, sau chiar *alb*, bănățenii și crișenii-maramureșenii au *bel*, *băl*, adică în fond aceeași formă ca și macedoromânii, la care se găsește *bel* sau *bęal* (*băl* a rezultat prin evoluție fonetică dintr-un mai vechi *bel*, iar *bęal* a dat naștere unui **bal*, care se găsește în dacoromână ca nume de familie: *Balu*. Cuvintele *bălai* și *bălan* presupun existența, într-o epocă mai veche, a unui *bal* sau *băl* și în dialectele moldovenesc și muntenesc, de la care a derivat apoi *bălai* și *bălan* prin sufixele *-ai* și *-an*). Ceea ce leagă dialectele bănățean și macedoromân e faptul că acolo *bel* sau *băl* n-a fost înlocuit printr-un derivat; ceea ce unește dialectele moldovenesc și muntenesc e faptul că acolo *bal* sau *băl* a fost înlocuit cu derivatele pomenite (vezi G. I v ă n e s c u, *op. cit.*, p. 24 și 48). Pe de altă parte, atunci cînd moldovenii și muntenii au elemente slave ca *zăpadă* și *omăt*, macedoromânii, bănățenii și crișenii spun *neauă*, cu un termen de origine latină; sau, pe cînd în Moldova și Muntenia avem cuvîntul slav *ogor* (alături de *cîmp*), la macedoromâni și maramureșeni (vezi textele rotacizante) avem *agru*, un termen de origine latină (*agru* se găsește și la Izverna, județul Mehedinți). S-ar putea admite că păstrarea acestor termeni de origine latină în dialectele în discuție este întîmplătoare. Totuși, cînd atîtea fapte leagă aceste dialecte, caracterul întîmplător pare mai puțin probabil. Mai degrabă el dovedește că, pe vremea influenței slave, dialectele respective se găseau în aceleași condiții de influență slavă și că erau deci vecine. Așadar, comunitatea sau, mai degrabă, vecinătatea macedoromână-bănățeană-crișană-maramureșeană a durat și după influența slavă, pînă prin secolele al IX-lea — al X-lea. Dar bănățenii-oltenii de nord-vest-hățeganii au rămas în contact cu graiuri române suddunărene și după secolul al X-lea, căci dialectul bănățean, — la care trebuie cuprins și cel din Hațeg, ca și cel din

¹ Fenomenul este posterior celui de prefacere a lui *scl* latinesc popular în *sl'*, căci altfel *scl* rezultat acum, ar fi avut soarta lui *scl* latinesc popular.

judetele Mehedinți și Gorj —, prezintă și o serie de fenomene însemnate, comune cu dialectul meglenoromân, printre ele și o influență slavă mai puternică (astfel, verbe compuse cu prefixe slave, ca : *a dopleca* și *a iazafla*, care par a se plasa cronologic pe la anul 1000 sau chiar după aceea, pînă în preajma întemeierii Munteniei).

Că separarea macedoromânilor de bănățeni, rotacizanți, crișeni-maramureșeni și ardeleni a trebuit să se producă la cîteva secole după secolul al VII-lea rezultă și din faptul că rotacizanții, crișenii-maramureșenii și ardelenii prezintă în comun cu macedoromânii cîteva elemente bizantine ; astfel moțul *adeca* „în zadar“ și năsăudeanul *premătariu* „sărintoc“, „necăjit“¹, se întînesc și în macedoromână : *ădica* „în zadar“ și *părmătari*, *pîrmătar* „negustor de mărunțișuri“. Aceasta înseamnă că numai după cîteva secole de influență bizantină au migrat macedoromânii din părțile de la Dunăre în părțile pe care le ocupă ei astăzi. Dar influența bizantină a început în secolul al VII-lea, cînd imperiul de răsărit s-a grecizat, sau în secolul al VI-lea, cînd Iustinian a recucerit malul stîng al Dunării, din Oltenia și Banat. Adăugăm că influența slavă de sud și bizantină este mai și puternică în Banat și Hațeg. Acolo avem un cuvînt bizantin ca *avlie* „curte“, „o curte mai deosebită“, care de asemenea se găsește la macedoromâni, unde denumeste curtea împrejmuită cu zid, caracteristică casei de tip mediteraneean. Bănățenii și oltenii mai au și *ma* „însă“, „dar“, care nu este altceva decît macedor. (*a*)*ma* și meglenor. *ama* și pare a fi de origine bizantină. Este drept că și bulgarii și sîrbii au *pramatari*, *avlija* și *ma*. Dar dacă românii au împrumutat acestea de la bizantini, pe cînd aceștia stăpîneau părțile de pînă la Dunăre, locuite și de români, este evident că ele nu s-au putut împrumuta decît în aceeași vreme, deci atunci cînd românii din sudul Dunării constituiau o masă unică împreună cu cei din nord. De altfel unele din aceste elemente grecești nu se găsesc în bulgară și sîrbocroată. Astfel e cazul cu macedor. *țimbare*, v. rom. *țimbarișu* „manta“. Nu putem preciza însă aria termenului dacoromân. El apare în *Palia de la Orăștie*, la Coresi și la Dosoftei. Poate se găsea numai în Banat și Hațeg, nu și în Crișana și Maramureș².

În sprijinul unei separații a macedoromânilor și chiar a morlacilor de crișeni-maramureșeni, ardeleni și bănățeni, în secolul al X-lea, pot fi invocate și o serie de elemente de origine albaneză, pe care aceste dialecte le au în comun cu macedoromâna, ca *fară* „neam“. În textele rotacizante avem și

¹ Faptul, existent în Zagra, a fost relevat de N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, p. 595, nota 2. Apropierea de cuvîntul identic din macedoromână se datorește tot lui Drăganu, ca și etimologia : neogr. *παρματάρης* bulg. *pramatari* „negustor“, „negustori de mărunțișuri“ (vezi *Dacor.*, I, p. 302—303).

² P. Caraman mi-a atras atenția, prin anii 1950—1955, asupra unui alt element de origine greacă, care apare într-o poezie populară din regiunea Someș-Tisa, publicată de Weigand (*Jahresb.*, VI, p. 59) : *n o j da port la năspreală și fața la rumineală* (*port* este, desigur, pentru *portul* ; avem a face cu o greșeală de înregistrare a lui Weigand). Cum, în alte variante ale aceleiași poezii apare *nălbeală*, în loc de *năspreală*, este de presupus că avem a face cu un vechi, poate astăzi pierdut, *năspreală* „*nălbire*“, derivat de la un **aspru* < gr. *ἀσπρός* „alb“. P. Caraman mi-a atras atenția și asupra faptului că termenul *șfirtat* prezintă prefacerea lui *fi* în *tr* (cf. *băltin*, *gîrnu*), caracteristică macedoromânei, unde avem *șfirtat*, *furtat* „tovarăș“ ; etnograful și folcloristul ieșean presupune că obiceiul înșfirtării se găsea la început numai la românii ardeleni. La macedoromâni, și cavalerii de onoare ai miresei se numesc *șfirtat*, *furtat*.

imă „mamă“ (cf. alb. *ëmë* „mamă“), precum și *coafsă* „coapsă“, care sînt de origine albaneză, — cel puțin ultimul; prezența lui *s* în loc de *ș* (cf. alb. *kofshë*) dovedește că elementul a fost împrumutat înainte de anul 1000 — și care nu se găsesc în macedoromână; *imă* poate fi însă și de origine tracodacă.

§17. Deoarece teoria lui R. Roesler, după care românii din nordul Dunării au venit din sud în veacul al XIII-lea, a fost mereu susținută pînă acum cîteva decenii de către unii străini, în special unguri, — unii dintre aceștia, ca István Kniezsa, admiteau că migrarea a avut loc în secolul al XII-lea —, trebuie să arătăm aici pe scurt faptele care ne împiedică de a admite o deplasare spre nord a dacoromânilor sau chiar numai a crișenilor-maramureșenilor și a ardelenilor¹. Într-adevăr, dacă dacoromânii sau numai o parte din ei ar fi venit așa de tîrziu din sudul Dunării, ei ar fi trebuit să aducă la nordul Dunării o limbă cu influențe bizantine, sîrbe și mediobulgare mai numeroase, și, în general, o limbă mult mai asemănătoare cu dialectele române suddunărene, decît este dacoromâna astăzi. Graiul bănățean, care a avut, desigur, mai multă vreme legături cu cele din sudul Dunării, prezintă cu totul alte aspecte decît celelalte două graiuri. Chiar termenii *avli'e* și *ma*, pomeniți mai sus (§16), trebuie considerați ca o influență bizantină mai tîrzie. Dar acești termeni nu se găsesc la restul dacoromânilor, și nici măcar la crișeni-maramureșeni și ardeleni. Este clar deci că dacoromânii nu sînt originari din sudul Dunării, ci din Dacia. Ceea ce nu înseamnă că n-au avut loc migrații ale unor români din sudul Dunării în Dacia; dar prin ele s-a strămutat la nord un număr relativ mic de români, iar nu un număr mare de dacoromâni sau totalitatea dacoromânilor. Asemenea migrații au avut loc ceva mai tîrziu și ele au adus unele schimbări numai în dialectele din sudul teritoriului dacoromân, unde s-au așezat acești români veniți din sud (vezi mai jos, V, cap. II, §6—9). Dar asemenea migrații rezultă din cu totul alte fapte decît cele invocate de Roesler. Învățatul german se situează într-un moment cu totul depășit al științei istorice și lingvistice.

§18. Noi am vorbit în §-ul precedent în general despre repartitia pe teren a ramurilor dacoromâne. Se impune totuși să examinăm mai deaproape situația geografică a muntenilor și moldovenilor pînă în secolul al X-lea. Se găseau ei pe actualele lor teritorii, deci în Ardealul de est și sud și în Moldova și Muntenia? Sau locuiau ei în sudul Dunării, cum au pretins Roesler și cei care l-au urmat, apoi Philippide? Și alcătuiau ei încă o unitate? Sau se separaseră în cele două ramuri în care apar ei divizați în epoca istorică, și existau deja dialecte deosebite: cel moldovenesc și cel mun-

¹ Roesler a invocat argumente dintre care unele nu au nici o valoare științifică, cum au arătat Ovid Densusianu, *Histoire*, I, p. 290—293, și alții. Astfel, faptul că influența slavă veche asupra limbii române este de tip bulgar nu dovedește că românii au fost în epoca slavei vechi în sudul Dunării, întrucît slavii vechi de tip bulgar erau și la nordul fluviului; tot astfel, este lipsit de valoare probantă faptul că românii sînt creștini, căci creștini au existat în secolele al IV-lea—al VI-lea și la nordul Dunării, cum dovedesc săpăturile arheologice efectuate în România în ultimele decenii (pomenim numai de creștinii din Dacia din aceste secole, pentru că descoperirea lor dovedește mai hotărît decît a celor din secolele următoare eroarea lui Roesler). Numai afirmația că palatalizarea labialelor din dacoromână și elementele grecești și albaneze din aceleași dialecte presupun o migrare de oameni de la sud spre nord poate corespunde parțial realității. Dar, cum am văzut mai sus, și aceste fapte trebuie în general interpretate altfel.

tenesc ? Răspunsul la aceste întrebări se va putea da examinând acele particularități de limbă anterioare secolului al X-lea, care sînt comune moldovenilor și muntenilor, precum și particularitățile din această epocă, care unesc fie pe munteni, fie pe moldoveni, de vreunul din celelalte grupuri de români sau de toți ceilalți români. Pentru scurtarea discuției, vom renunța la înșirarea acestor fapte, cu atît mai mult cu cît unele din ele au fost indicate mai sus (§ 4, 5, 7, 8, 11 și 12), cînd am arătat asemănările dintre dialectele dacoromâne de vest și cele din sudul Dunării. Căci, adesea, noi n-am dat acolo inovații, ci numai asemănări, chiar dacă ele erau faze mai vechi ale limbii. Astfel, sensul „a se îngriji de ceva“, „a păzi“ al verbului *a (se) cîștiga* este cel mai vechi, prezent în parte („a se îngriji de ceva“) chiar în limba latină și în celelalte limbi romanice (cf. fr. *châtier* etc.), pe cînd sensul de „a cîștiga“, din dialectele moldovenesc și muntenesc, este o inovație și dovedește unitatea celor două dialecte. Aici trebuie pomenite și fapte ca mold. și munt. *spinare* față cu băn., criș., mar. și ard. *spate*, invocate de Gamillscheg, fără dreptate, pentru a susține că dialectul moldovenesc a rezultat din amestecul unor ardeleni cu unii munteni. Celălalt fapt invocat de învățatul german, mold. și munt. *limplă*, față de *ochiul ă/ cel mort/orb* din Banat, Crișana, Ardeal și din meglenoromână, nu este o inovație, ci păstrarea fazei mai vechi, și dovedește vecinătatea într-o epocă anterioară a dialectelor de peste munți cu cel meglenoromân. Aici intră și fenomene ca nazalizarea vocalei *ă* (sau *l' ?*) + *n* + *voc.* în *fre-num* > **frîu*, *granum* > **grîu*, care a avut loc în toate dialectele dacoromâne și în cel istroromân, și pe care s-a întemeiat *Philippide* (*Orig. rom.*, II, p. 239) ca să admită unitatea dacoromânei cu istroromâna înainte de influența slavă.

Vom cita numai cîteva din faptele care leagă pe munteni de românii din sudul Dunării (ele sînt mai puține decît cele care-i leagă pe crișeni și de istroromâni) : 1. epenteza lui *i* între *l'* (sau *ă*) și *n* în : *cîține, mîjne, pîjne*, care se găsește și în meglenoromână ; 2. prefacerea lui *đ* în *z* : meglenor. *uzăi* „auzii“ ; 3. prefacerea lui *ǰ* + *ó, ú* în *ž* : meglenor. *joc, jos, june, jul* = dacor. *joc, jos, june, ajul* (toate aceste trei asemănări au fost relevate de *Densuși* în *Histoire*, I, p. 331, și *GS*, II, p. 378—379, unde însă, cum am văzut mai sus, §4, faptul era considerat oarecum ca „macedoromânism“) ; 4. meglenor. *nor*, munt. *nor* (macedor. *nor*, mold. *nour*) ; meglenor. *năuntru*, munt. *înăuntru* (mold. *înuntru*, ard., criș. și mar. vechi și actual *înlontru*) ; 6. macedor., meglenor. și munt. *mumă* în loc de *mamă* ; 7. trecerea la declinarea I-a a lui **scopire* „a scuipa“ : macedor. *ascuțjare* (< **scupjare*) și munt. *scuipare*, față de formenele moldovenesti și de cele de peste munți, de conjugarea I-a) a IV-a : *scuipesc, stuchesc* (numai Banatul are forme de conjugarea I-a).

Aici intră și unele asemănări lexicale pe care le-a observat *S. Pușcariu*, *Les enseignements de l'Atlas Linguistique de Roumanie*, în *Revue de Transylvanie*, tomul III, nr. 1, p. 13—22, *Dacorom.*, IX, p. 445, și *Limba română*, I, p. 338—343 (meglenor. *vęarđă*, macedor. *arniclu*, meglenor. *arniclu*, munt. *varză, rinichi*, față de mold. și ard. *curechi, rărunchi* (macedoromâna are *verđu*, deci o formă înrudită cu meglenor. *vęarđă*). *Pușcariu* credea că trebuie să le explice ca transmisiuni la nordul Dunării ale unor fapte apărute întii în dialectele suddunărene, în epoca de sfîrșit a românei primitive. El cita aceste fapte de-a valma cu altele, care i se păreau a fi venit din sud și est într-o epocă foarte veche, precum și cu unele inovații recente, și credea că

termenii în discuție n-au pătruns peste munți, din cauza numărului mare de români, de acolo, explicabil, după dînsul, prin aceea că Dacia fusese puternic romanizată, în raport cu Muntenia și Moldova. Pușcariu, lăsa, așadar, neexplicat faptul că termenii care veneau din dialectele române suddunărene nu pătrundeau în Moldova și ignora faptul fundamental, relevat de D e n s u - s i a n u, că tocmai regiunea dacoromână de vest prezintă cele mai multe asemănări cu dialectele din sudul Dunării¹. Ele se explică, desigur, prin vecinătatea sau apropierea originară a acestor ramuri ale românimii. Moldovenii au trebuit să aibă strînse legături cu ardelenii propriu-zis și cu crișenii și maramureșenii și chiar cu rotacizanții și bănățenii. De altfel aceste legături sînt indicate de o serie de schimbări lingvistice, comune ambelor ramuri românești, și care, cronologic, se situează după influența slavă. Este vorba de palatalizarea labialelor, de prefacerea lui *h* sau χ finali din cuvintele slave vechi, în *-v* (în Oltenia și Muntenia avem prefacerea lui în *-f*, în dialectele bănățean și meglenoromân avem dispariția lui *h*; deci *prav*, *virv*, nu *praf*, *virf*, ca în Muntenia, sau *pray*, *vir*, ca în Banat; dar dispariția lui *h* sau χ în graiul bănățean și, poate, și prefacerea lui *v*- în *h*- : *vulpe* > *hulpe*, *virtop* > *hirtop* etc. au avut loc în epoca următoare). Astfel, trebuie să admitem că moldovenii au fost mereu vecinii ardelenilor, crișenilor și rotacizanților și că muntenii și oltenii au fost mereu vecinii meglenoromânilor. Cum românii de la nord de Mureș sînt originari din regiunile pe care le locuiesc azi, teritoriul de origine al moldovenilor trebuie să fi fost Ardealul de nord-est și Moldova, iar teritoriul de origine al muntenilor trebuie să fi fost Ardealul de sud și Muntenia. Graiul populației moldovenești străvechi s-a păstrat mai ales în Moldova de sud, în fostele județe Vaslui, Fălciu, Tutova, Covurlui și Cahul, căci fenomenele specific moldovenești se găsesc astăzi mai ales în această regiune a Moldovei, pe cînd, în nordul acestei provincii avem în general fenomene caracteristice Ardealului². Moldovenii erau organizați în obști sătești, căci vom constata mai tîrziu așezări de răzeși, mai ales în Moldova de sud. O spune D. C a n t e m i r, în *Descrierea Moldovei*, traducerea lui Gheorghe A d a m e s c u, p. 123 : „în Moldova de sus sînt multe case de-ale țaranilor“, pe cînd în Moldova de jos „nu sînt de loc“; (prin *țărani* se înțeleg „vecini“, răzeșii fiind considerați de Cantemir nobili, nu țărani); și rezultă și din P. P o n i, *Statistica răzeșilor*, Academia Română, *Studii și cercetări*, V, București, 1921, comentat de Gh. G h i b ă n e s c u în *Ioan Neculce*, anul I, fasc. I, octombrie 1921, p. 177, cu ocazia recenziei cărții lui Poni.

Muntenii ocupau, probabil, din cele mai vechi timpuri nu numai Carpații Munteniei și Muntenia, dar și părțile de sud ale Ardealului, pînă la linia Alba-Iulia, Blaj, Sighișoara, Odorhei și Miercurea-Ciucului. După E. P e t r o v i c i și cei ce l-au urmat, la sud de linia pomenită, s-a vorbit și se

¹ Pușcariu cita elemente tracice, ca *burlă* pentru *plutece*, elemente grecești, ca *zeamă* (*de varză*) pentru *moare*, elemente albaneze, ca *gresie* pentru *cule*, slave ca *omăt*, *zăpadă* în raport cu *nea*, și *sftni* în raport cu *sin(t)*-, creații românești ca *usturoi* pentru *ai* (< *alium*), elemente turcești vechi ca *cioban* pentru *păcurar*, elemente turcești anatolice, ca *chior* pentru *orb*.

² Așadar, acești moldoveni s-ar identifica cu brodnicii, pomeniți în unele texte din secolele al XII-lea și al XIII-lea, căci aceștia, după cît arată numele, carc e un derivat de la sl. răsăritean *brod* „vad“. locuiau în văile apelor mari ale Moldovei.

vorbește dialectul muntenesc, deoarece avem acolo multe caractere munte-nești (vezi de exemplu *ALR*, I, harta 293, „înjunghiu”, unde linia indicată desparte, cum am spus deja în *Probl. cap.*, p. 89—90, pronunția *ǝ* de pronunția *z*, a muntenilor; în Ardealul de sud apare *zăpadă*, ca la munteni). Dar se poate presupune că dialectul muntenesc se vorbea la început numai în zona care se învecina la nord cu munții, iar nu pînă la linia amintită. Desigur, din această vreme datează și diferențierea fonetică dintre graiul moldovenesc și cel muntenesc care, pînă acum, deși prezentau unele deosebiri, alcătuiau, totuși, un singur dialect.

§ 19. Urmărind mai sus dezvoltarea românei epocă după epocă, începînd cu aceea a latinei, am ajuns în pragul acelei epoci care se caracterizează, în regiunile de peste munți, prin instaurarea regimului feudal magiar, iar dincoace de munți, prin începuturi ale feudalismului. În această epocă de tranziție, dintre veacurile al XI-lea și al XII-lea, se plasează, după unii cercetători (E. Petrovici, Al. Rosetti; cel dintii a admis și date mai tîrzii), primele diferențieri dialectale ale dacoromânei, legate, după părerea celui dintii de răsfirarea românilor din platoul ardelean sau din cununa munților, iar, după părerea celui de-al doilea, de instaurarea regimului feudal, care este unanim socotit de lingviști drept o cauză a diferențierii dialectale a limbilor. Dar noi am dovedit mai sus că diferențierea dialectală a dacoromânei este mai veche decît secolul al XI-lea. De altfel, majoritatea faptelor pe care se întemeiază Emil Petrovici, atunci cînd arată diferențierea actuală a dacoromânei, s-au produs în epoci mai noi, de după secolul al XI-lea, ceea ce l-a și îndemnat pe învățatul clujean să creadă că diferențierea dacoromânei e atît de tîrzie. Acum ne rămîne să tragem, din constatările de mai sus, concluziile generale care se impun pentru istoria limbii române în totalitatea ei și să ne întrebăm asupra cauzelor acestei vechi diferențieri dialectale a limbii române, în special a dacoromânei.

Rezultă mai întii că n-au avut dreptate acei cercetători (Philippide, Procopovici, Şiadbei, Rosetti) care au admis o ruptură străveche între macedoromâni și meglenoromâni pe de o parte și dacoromâni și istroromâni pe de alta. Procopovici, Şiadbei și Rosetti au greșit mai ales cînd au admis că perioada de comunitate a românilor s-a încheiat în unul din secolele al VIII-lea, al IX-lea sau al X-lea, în care s-a petrecut, după ei, desfacerea trunchiului românesc primitiv în două mari ramuri: macedoromâni și meglenoromâni de o parte, dacoromâni și istroromâni de alta. Cu atît mai mult a greșit Philippide, care a situat această desfacere în ramuri într-o epocă și mai veche (secolul al VI-lea sau al VII-lea). Căci macedoromânii și meglenoromânii prezintă multe asemănări numai cu dialectele dacoromâne de peste munți, iar meglenoromânii prezintă o serie de asemănări cu dacoromâna, considerată în întregimea ei, sau numai cu dialectul bănăţean și cu cel muntean, și numai în ce privește fapte mai recente decît cele pe care le prezintă dialectele bănăţean și crişan-maramureşean cu macedoromâna. Asemenea fapte ne duc la concluzia că meglenoromânii au avut legături cu dacoromânii mai multă vreme decît macedoromânii. Dar ele nu trebuie interpretate, cum credeau Puşcariu și Capidan, în sensul că meglenoromânii s-au despărțit de dacoromâni mai tîrziu decît macedoromânii, căci aceasta ar presupune o ruptură și între macedoromâni și meglenoromâni,

ruptură care însă n-a existat, dat fiind că dialectele vorbite de macedoromâni și meglenoromâni dezvoltă în aceeași epocă o serie de schimbări comune. Trebuie să depășim aceste două poziții ale lingvisticii române, trecînd spre un alt mod de a concepe epoca de comunitate a tuturor românilor : migrațiile care au avut loc prin secolul al IX-lea sau al X-lea au mărit prea puțin aria de locuire a poporului român ; ele au despărțit pentru totdeauna grupuri care pînă atunci fuseseră vecine, dar n-au dus la izolarea vreunui grup față de toate grupurile apropiate, așa că încă se dezvoltă inovații comune mai multor dialecte. Ceea ce s-a putut produce în acest timp a fost o separare prin migrații a macedoromânilor de rotacizanți (în special de rotacizanții de la nordul Dunării) și o întrerupere a oricăror relații directe între aceste două ramuri ale românimii, deci în fond o îndepărtare a macedoromânilor de dacoromâni (la care noi cuprindem și pe românii din Serbia medievală), nu și o separare de meglenoromâni, și nici o separare între meglenoromâni și dacoromâni (inclusiv bănațenii și crișenii-maramureșenii-ardelenii) sau între istroromâni și românii din Serbia medievală și Banat. Migrațiile cele mai vechi ale unor ramuri ale poporului român n-au dus, așadar, la despărțirea românilor în mai multe ramuri prin populații aloglote, ci la schimbarea raporturilor de vecinătate dintre diferitele grupuri de români, care au alcătuit și după aceea o masă continuă, fără întreruperi. Adică, pentru această epocă, de pînă după secolul al X-lea, este valabilă nu o teorie după schema arborelui genealogic, ci una după schema valurilor, chiar dacă noi am vorbit de ramuri ale românimii. Că macedoromânii s-au despărțit numai de dacoromâni, nu și de meglenoromâni și de românii din Serbia medievală, se poate bănuși și din faptul că, pentru perioada de după anul 1000, izvoarele istorice (cronici și documente bizantine etc.) ne arată că în Peninsula Balcanică, începînd din Pind și Tesalia, spre nord, nord-vest și nord-est, locuiau pretutindeni și români. Cei care i-au considerat pe meglenoromâni despărțiți de dacoromâni odată cu macedoromânii au scăpat din vedere că, în primele secole ale mileniului nostru, românii apar ca locuind în toată Bulgaria și Serbia și că deci meglenoromânii aveau legături cu dacoromânii cel puțin prin intermediul altor români. Iar cei care i-au considerat ca menținînd legăturile încă vreo cîteva secole cu dacoromânii au căzut în contradicția de a admite că în aceste secole ei nu mai aveau legături cu macedoromânii.

Așadar, din teoriile de pînă astăzi, care pun sfîrșitul românei primitive cel mai tîrziu în secolul al X-lea, putem accepta doar ideea că, înainte de anul 1000, s-au rupt orice legături directe între macedoromâni și dacoromâni. Despărțirea de dacoromâni a românilor din sudul Dunării, — o despărțire nu numai a macedoromânilor, dar și a meglenoromânilor și istroromânilor — s-a produs cu mult mai tîrziu, anume spre sfîrșitul evului mediu (în veacurile al XIV-lea și al XV-lea) ; și ea s-a produs prin dispariția românilor din Bulgaria și Serbia, fie pe calea migrațiilor, cum credea *D e n s u s i a n u* (*Histoire*, I), care admitea și el masive emigrații din sudul Dunării la nord, pînă în secolul al XIII-lea, fie pe calea asimilării lor de către bulgari și sîrbi, cum a spus între alții *P u ș c a r i u* (*Limba română*, I, p. 248) (golurile produse astfel în masa românimii au dus la încetarea relațiilor dintre românii norddunăreni și cei suddunăreni). De altfel, dacă dialectele macedoromân și meglenoromân s-ar fi despărțit atît de demult de dacoromână și istroromână, cum credeau

Philippide, Procopovici și Şiadbei, și cum crede Rosetti, ar fi de mirare că cele patru ramuri ale românii sînt atît de asemănătoare ca grai și astăzi. Această obiecție, pe care Ov. Densusianu i-a făcut-o lui Philippide în GS, IV, p. 399, își menține toată valoarea și în privința celorlalți cercetători care pun despărțirea dialectelor ceva mai tîrziu decît o făcea Philippide. Este de mirare că, în *Orig. rom.*, învățatul ieșean a scăpat din vedere acest lucru, el care, la începutul activității sale (*Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași. 1888. p. 26), raționa cum a raționat mai tîrziu Densusianu. Este deci cazul să recunoaștem că evoluția divergentă a dialectelor ar fi fost prea accentuată, dacă despărțirea s-ar fi făcut chiar în secolul al X-lea. În epoca pe care o studiem acum, româna s-a caracterizat prin aceea că toate dialectele ei alcătuiau încă un continuum. Iar acest continuum a existat nu pînă prin secolul al X-lea, ci, cum credeau Densusianu, Pușcariu și Capidan, pînă prin secolul al XIII-lea, chiar al XIV-lea sau al XV-lea.

Așadar limba română primitivă a avut două faze: una pînă prin secolul al IX-lea sau al X-lea, cînd s-a produs deplasarea strămoșilor macedoromânilor spre sud în actualele lor teritorii, și alta, după aceea, pînă la desfacerea meglenoromânilor și istroromânilor de dacoromâni și chiar a ramurilor suddunărene în discuție una de alta. Avea în fond dreptate Pușcariu să distingă două faze de dezvoltare a românei primitive, după cum afinitățile cu dialectele din sudul Dunării le prezentau dialectele de peste munți sau cele de dincoace de munți; dar nu vom admite ca el, procesul de migrare a unor fapte lingvistice din sudul Dunării spre nord, ci o generare a fenomenelor comune în epoca de vecinătate a acestor dialecte în părțile de nord ale Serbiei, în Banat și la nordul Mureșului. Întrucît este greu să distingem între o fază mai veche și una mai nouă a românei primitive, ni se pare mai potrivit să numim româna primitivă limba română de pînă la deplasarea macedoromânilor spre sud, cînd are loc ruperea legăturilor între rotacizantii din sudul Dunării și cei din Dacia, și să căutăm alt termen pentru limba română din secolul al X-lea pînă în secolul al XIV-lea, cînd are loc întreruperea legăturilor dintre dacoromâni pe de o parte, meglenoromâni și istroromâni pe de alta.

Despărțirea macedoromânilor de bănațeni și de crișeni-maramureșeni prin migrarea spre sud a celor dintii ne ajută să stabilim cronologia unor fenomene lingvistice care, nefiind de ordin lexical, nu pot fi cronologizate pe cale istorico-socială. Este evident că orice asemănare între macedoromână și dialectul crișan-maramureșean trebuie socotită ca realizată înainte de această desfacere, deci fie în latina populară, fie în epoca de formare a românei, fie în epoca românească primitivă, de pînă în secolul al X-lea. Așadar cei care distingeau o română primitivă pînă la acest proces au în parte dreptate. Dar, pentru noi, faptele pe care le urcăm în epoca de comunitate (vecinătate) a crișenilor-maramureșenilor cu macedoromânii sînt dialectale, căci macedoromânismele din dacoromână nu se găsesc pe toată întinderea acesteia, ci numai într-o regiune a dacoromânei. Pînă în veacul al IX-lea sau al X-lea a existat o simbioză a unei părți din dacoromâni cu macedoromânii. Secolul al IX-lea sau al X-lea rămîne în continuare important pentru istoria limbii române, chiar dacă nu așa de important cum au crezut unii lingviști. Totuși

el desparte două faze ale epocii preliterare : una în care româna se găsea în aceeași situație ca și în epoca de formare, în ce privește repartitia geografică a dialectelor, și alta în care româna se găsea, din același punct de vedere, în situația limbii române de azi.

Așadar noțiunea de r o m â n ă p r i m i t i v ă este mai complexă decît s-a crezut pînă astăzi și decît sînt noțiunile similare de limbă germanică primitivă, limbă slavă primitivă etc. Pe cînd, în aceste cazuri, migrațiile prin care s-a desfăcut unitatea lingvistică inițială au avut loc într-o singură epocă, — cel puțin așa admit astăzi învățații —, așa încît limba primitivă încetează cu aceste migrații, în cazul românei primitive, migrațiile se produc în două etape, iar primele migrații nu separă un grup de altul, ci dau numai o altă dispoziție pe teren dialectelor existente și măresc întrucîtva teritoriul locuit de români la început, menținînd legătura între un dialect și cele imediat vecine. P u ș c a r i u și C a p i d a n au înțeles că româna primitivă nu încetează cu primele migrații, — după ei, numai aceea a macedoromânilor spre sud, — și că ea durează pînă mai tîrziu, dar n-au văzut că, și în această ultimă fază a românei primitive, macedoromânii continuă legăturile cu dialectele apropiate și că faza românească primitivă se sfîrșește nu numai prin slavizarea românilor din Serbia și Bulgaria, dar și prin noi migrații. Vom mai concluda că au greșit cercetătorii cînd au considerat valabile și pentru cele dintii timpuri ale românei actuala repartitie (fracționare) a dialectelor române. Este evident că astăzi dacoromânii și macedoromânii se opun, ca două grupuri bine distincte unul de altul, din punct de vedere lingvistic, dacă luăm în considerație asemănările și deosebirile dintre ele. Se pune însă problema dacă și la început lucrurile au stat la fel. Lingviștii români din trecut au admis și pentru epoca cea mai veche a românei sau începînd din secolele al VIII-lea — al X-lea distincția între dialectul dacoromân și cel macedoromân. Chiar D e n s u s i a n u, care a relevat o serie de fapte dacoromâne ce trebuiau să-l ducă la concluzia că unii dacoromâni de azi au avut la început un grai cu multe macedoromânisme, a admis că acestea au fost aduse la nordul Dunării de niște macedoromâni. În felul acesta, pentru Densusianu, ca și pentru ceilalți lingviști români, existau la început tot numai dacoromâni (cu istroromâni) și macedoromâni (în ce privește pe meglenoromâni, el se deosebește de ceilalți lingviști, considerîndu-i la origine dacoromâni).

Cercetătorii originii românilor trebuie să încerce a descoperi sub actuala grupare a dialectelor române gruparea lor inițială, gruparea din epoca românei primitive sau de la începutul acestei faze a limbii noastre. Acest lucru este posibil numai pentru că actualele dialecte române, care la început se grupau cu altele decît cele cu care se grupează în prezent, au păstrat o parte din asemănările străvechi cu alte dialecte. Faptul că multe din particularitățile rezultate din vecinătatea unui dialect cu anumite dialecte s-au păstrat și după ce dialectul în discuție a intrat de multă vreme în relații de vecinătate cu altele, rezultă cu certitudine din faptele semnalate mai sus.

§ 20. Am ajuns să distingem, pentru epoca de formație a românei și pentru epoca următoare, pînă pe la anul 1 000, patru „dialecte“ principale : 1. „dialectul“ rotacizant, din care se vor dezvolta dialectul morlac (mai tîrziu, istroromân), graiurile din Carpații nordici și unele graiuri crișene-maramureșene ; 2. „dialectul“ macedoromân-meglenoromân ; 3. „dialectul“ bănațean-

crișan-maramureșean-ardelean și 4. „dialectul“ moldovenesc-muntenesc. Unele graiuri din Ardeal și din Crișana și de pe muntele Olimp, și chiar „dialectul“ bănățean, făceau, probabil, tranziția între cele patru, dar aveau și fenomene proprii, cel puțin „dialectul“ bănățean. Nu mai putem admite, deci, cum se face de obicei, că cea mai veche diferențiere dialectală a limbii române a fost cea dintre dacoromâni (cu istroromânii) pe de o parte, și macedoromâni (cu meglenoromânii) pe de alta. (Cum am spus-o deja, §19, o asemenea concepție nu este decât ducerea în trecut a unor stări de lucruri pe care le constatăm azi; diferențierea dialectală veche a putut fi alta decât cea modernă, și, într-adevăr, ea a fost alta). Din capul locului, au existat patru „dialecte“ române, nu două, adică dacoromân și macedoromân, și încă și unele din acelea patru prezentau alte diferențieri în cadrul lor. Nu aveau decât în parte dreptate Pușcariu și Capidan, când distingeau, pentru această epocă, trei ramuri ale poporului român: românii nordici, românii vestici și românii răsăriteni, pe care eu i-aș numi românii sudici; alături de aceste ramuri, ei trebuiau să admită și o ramură bănățeană-crișană-maramureșeană-ardeleană, separată de cea moldovenească-muntenescă; dar, poate bănățenii și românii de la Olimp și din unele părți ale Crișanei alcătuiau o ramură intermediară. Pușcariu a greșit și în ce privește așezarea geografică a românilor apuseni. Cum am arătat mai înainte (§ 14), românii apuseni locuiau, după toate probabilitățile, în acea vreme, în teritoriile care se întind din basinul Drinei pînă la vest de Crișana. Macedoromânii și meglenoromânii trebuie să fi locuit pe atunci de pe la Belgrad pînă în părțile de sud ale teritoriului românesc primitiv, deci pe la Niș și Skopje. Și, după cum rezultă din limbă, între moldoveni și munteni de o parte, și rotacizanți și macedoromâni-meglenoromâni, pe de alta, era o sciziune tot așa de mare ca și între bănățeni, rotacizanți, crișeni și ardeleni de pe o parte, și macedoromâni-meglenoromâni, pe de alta; și faptul nu s-ar putea explica decât prin aceea că moldovenii și muntenii alcătuiau întrucîtva o comunitate deosebită de restul dacoromânimii sau erau mai departe de macedoromâni. Așa se explică de ce, între dialectele dacoromâne din vest și nord și cele dacoromâne de sud și est avem diferențieri de limbă latinești populare ca acela dintre *juo*, *acmu*, și care se găsesc la rotacizanți, la macedoromâni și la unii crișeni, și *acum*, *unde*, care se găsesc la bănățeni, ardeleni, moldoveni și munteni. Desigur, Roesler, Philippide etc. se înșelau cînd socoteau și pe dacoromâni originari din Peninsula Balcanică. Constatările pe care le facem chiar acum ne arată că limba română, în epoca imediat următoare celei de formație, n-a fost perfect unitară nici fonetic, nici morfotico-sintactic, nici lexical, așa că teritoriul românesc primitiv trebuie să fi fost mai întins decât și l-au închipuit învățații pomeniți (pentru Philippide vezi *Orig. rom.*, II, p. 383 — 385); dar acest teritoriu n-a avut extensiunea pe care i-o acordau Densușianu și Pușcariu, care integrau în el întreaga Dalmație, adică și teritoriul pe care, în aceeași epocă, s-a format dalmata. Firește, admitînd diferențe dialectale în româna primitivă, nu trebuie să respingem ideea că româna în întregimea ei nu avea și o evoluție comună; această evoluție comună se explică prin identitatea parțială a bazei de articulație și psihice a poporului român din acea vreme și prin condițiile istorice și sociale comune. Constatarea acestor fenomene ne îndeamnă să admitem pentru epoca în discuție o diferen-

tiere dialectală care n-a fost provocată de eventualele migrații ale unor ramuri ale poporului român.

Așadar diferențierea dialectală din interiorul dacoromânei e tot așa de veche ca și aceea dintre dacoromână și macedoromână, ba chiar o parte din dialectele dacoromâne, anume cel crișan-maramureșean, cel ardelean propriu-zis și cel bănățean, au prezentat la origine și prezintă încă multe asemănări cu dialectele din sudul Dunării, deși astăzi alcătuiesc o unitate așa de mare cu celelalte dialecte dacoromâne, încît lingviștii au crezut că diferențierea lor față de dialectele moldovenesc și muntenesc este recentă. Diferențierea care s-a produs în epoca de formare a românei, — primele diferențieri dialectale sînt mai vechi, și anume o moștenire din latina populară —, s-a accentuat în epoca comunității de viață a tuturor românilor, fără să ne dea dreptul să admitem că atunci aveam chiar dialecte, ca astăzi. Să vedem care pot fi cauzele diferențierii dialectale mai vechi, de la latina populară și pînă în secolul al X-lea sau al XIII-lea.

§ 21. Pentru a rezolva această problemă, se impune înainte de toate să facem o constatare de ordin general cu privire la ariile dialectale ale inovațiilor de limbă. S-a văzut că fenomenele care se situează între secolele al VII-lea și al IX-lea sau al X-lea se produc pe aceleași arii ca și cele din epoca latinei populare și din epoca de formare a românei : zonele dialectale apărute în aceste două epoci coincid, liniile de izoglosă noi coincid cu cele mai vechi, diferențierile dialectale din epoca formării limbii române și din aceea de dinainte de migrații accentuează diferențierile dialectale din epoca latinei populare, le adîncesc. Numai fenomenele din epocile mai noi, începînd cu secolul al X-lea sau al XI-lea, se grupează pe teren altfel decît cele de pînă atunci. Aceasta dovedește permanența unor factori ai diferențierii lingvistice din epoca latinei populare și pînă în secolul al X-lea. Care pot fi acești factori ?

Adîncirea diferențierilor dialectale pe aceeași linie de despărțire a dialectelor se poate explica în două feluri : 1. prin niște limite economice, politice și religioase feudale, care au putut începe odată cu colonatul roman, în secolul al III-lea al erei noastre, și au continuat în cadrul Imperiului bizantin și al statelor slave ; 2. prin faptul că diferitele comunități lingvistice erau uniuni de obști țărănești sau chiar triburi deosebite. Se știe că limitele dialectelor italiene, iberice, franceze, engleze și germane de azi coincid măcar în parte cu limitele vechilor triburi celtice sau germane și cu cele ale unor formații religioase și politice medievale, care au respectat pe cele tribale (cei care tăgăduiesc rolul vechilor triburi în diferențierile respective n-au dreptate). Cam așa par să stea lucrurile și la noi, unde, doar, pînă în secolul al IX-lea, în Dacia, organizarea feudală era numai într-o fază incipientă. Căci, cum am arătat mai sus, în epoca latinei populare și chiar după aceea, pînă în veacurile al IX-lea — al X-lea, populația din nordul Dunării de jos era organizată în obști sătești. Deci feudalismul și obștile sătești de pe teritoriul românesc explică de ce, în această epocă existau, ca și în precedenta, dialecte bine delimitate unele de altele și de ce migrațiile românești de pînă în veacul al X-lea n-au dus la un amestec al dialectelor, ci la mutarea unor dialecte, în întregimea lor, în altă parte : unii rotacizanți migrează în Crișana și în Carpații nordici, alții în Croația ; macedoromânii se stabilesc în Macedonia, graiurile de tip meglenoromân se întind în toată Bulgaria. Așadar, uniunile de obști sătești,

triburile sau confederațiile de triburi nu se împrăștiu în toate direcțiile, atunci cînd își schimbau patria, ci își păstrau coeziunea.

Cum am spus-o deja, se credea pînă acum de către unii lingviști că diferențierea dialectală a limbii române s-a produs prin migrații și prin despărțirea în mai multe ramuri a poporului român. Noi am dovedit însă că dialectele române din epoca de formație a limbii noastre s-au produs fără astfel de procese; căci diferențierea unei limbi în dialecte stă în legătură cu regimul gentilic, cu cel derivat din el, al obștilor sătești, sau cu însuși regimul feudal, deci cu regimuri care se caracterizau printr-o economie regională, închisă printr-o societate organizată în entități tribale sau regionale. Pe de altă parte, regimul feudal-gentilic permitea manifestarea bazei de articulație traco-dacice, care nu era aceeași pretutindeni, ci varia regional. Aceste variații au dat naștere unor dialecte. Întrucît e vorba de românii organizați gentilic, probabil că un dialect era vorbit de un trib sau de o asociație de triburi, în cele din urmă de o confederație de obști sătești. Diferențierile dialectale de atunci ne indică, desigur, și anumite diferențe de trib, la care se va fi adăugat încorporarea diverselor triburi în organisme feudale diferite.

§ 22. Cum deja am spus, prin aceste migrații de pînă pe la 1 000 ale ramurilor sale de sud și vest, poporul român și-a lărgit spre sud și vest teritoriul său primitiv de locuire, iar unele din ramurile care au migrat și-au căpătat așezarea lor geografică actuală (deplasarea s-a făcut pe teritoriul grec, albanez și sîrbocroat, parțial și dalmat, și anume în zona muntoasă, deci fără înlăturarea acestor popoare de pe teritoriul pe care îl locuiau). Dar aceste migrații au început, precum arată limba, numai după cîteva secole de influență slavă sau bizantină asupra limbii noastre, deci cel mai devreme prin veacul al VIII-lea, mai probabil în al IX-lea. Nici un fapt lingvistic nu ne îndeamnă să credem că, în epoca de formație a limbii române și cîteva secole după aceea, s-ar fi produs deplasări ale unor ramuri ale poporului român. Cum se face că unele ramuri din sudul Dunării ale poporului român nu și-au început migrațiile lor nu în secolul al V-lea de exemplu, cînd s-a destrămat cu totul societatea veche, romană, trecînd la regimul feudal și la cel al obștilor și chiar al triburilor, ci abia peste trei sau patru secole? Pînă acum unii cercetători au încercat să explice cele mai vechi din aceste migrații -- după ei, și ale dacoromânilor -- prin năvălirea slavă. Pentru acest motiv, admitea Philippide că primele migrații ale românilor au avut loc în veacul al VII-lea. Am arătat însă mai sus (cap. I, § 6) că această ipoteză nu poate fi acceptată: slavii ocupaseră România, Ungaria și Peninsula Balcanică, inclusiv Grecia, și prin urmare, o migrație a românilor mai spre sud n-ar fi adus o „salvare“ de primejdie. Nici stabilirea altor popoare migratoare în Peninsula Balcanică nu poate explica cele mai vechi migrații românești. Numai indirect s-ar putea pune migrațiile românilor suddunăreni în legătură cu stabilirea slavilor și a bulgarilor în Peninsula Balcanică. Într-adevăr, faptul că unele ramuri ale populației românești din sudul Dunării s-au deplasat spre sud și vest în secolul al X-lea s-ar putea explica prin schimbarea condițiilor sale de viață, prin economia sa. Am arătat (cap. I, § 7) că românii suddunăreni au fost multă vreme numai păstori. Trebuie să recunoaștem că și popoarele agricole își lărgesc teritoriul lor; astfel s-au petrecut lucrurile în antichitate cu celții și germanii (vezi C a e s a r, *De bello gallico*, passim, iar, în evul

mediu, cu slavii. Dar este mai ușor să admitem lărgirea teritoriului de locuire la un popor de păstori. Desigur că schimbările de domiciliu ale unor români suddunăreni, de pînă pe la anul 1 000, au fost numai favorizate de ocupația de predilecție a românilor suddunăreni : păstoritul. Dar ele pot să aibă și o altă cauză : foarte probabil neconținutele războaie dintre bizantini și slavi (bulgari și sirbi), războaie care făceau cu totul nesigură averea în grîne și animale a obștilor sătești din Bulgaria și Serbia sau duceau la impozite în natură, mari și des repetate, i-au determinat pe unii români să se stabilească în Dalmația și Macedonia¹.

§ 23. În epoca comunității de viață a tuturor românilor, limba română a fost și un mijloc de expresie artistică. Desigur, în această epocă s-a creat prima poezie populară românească, care să prezinte pecetea sufletului specific românesc, astfel cum se născuse el în epoca de formație a românei. Relativa stabilitate din acest timp a limbii a permis poeziei populare să se păstreze secole de-a rîndul, ceea ce n-a fost posibil în epoca de formare a românei, cînd aspectul fonetic și morfotic al limbii se schimbă repede de la un secol la altul. Cercetările de pînă astăzi asupra poeziei populare românești (Ovid Densusianu, *Viața păstorească în poezia noastră populară*, I, 1922, II, 1923, și Tache Papahagi, *Folclor român comparat*, București, 1929, ca și *Paralele folclorice (greco-române)*, București, 1944) au constatat o serie de motive identice în poezia lirică și cea epică — balada — a macedoromânilor și a dacoromânilor. Cel puțin în unele cazuri, avem, desigur, a face, cum admite D e n s u s i a n u (*op. cit.*, p. 119), cu poezii care urcă pînă în epoca de comunitate a tuturor românilor, adică pînă în epoca românei primitive. Petru I r o a i e, *Il canto popolare istroromano*, în *Ephemeris Dacoromana*, IX, Roma, 1940, p. 285—287, a relevat că o poezie lirică istroromână, în care se accentuează contrastul dintre om, supus îmbătrînirii, și codru, care întinerește mereu, urcă pînă în epoca vieții comune a tuturor românilor, intrucît se întîlnește și la maramureșeni. Versurile istroromâne, culese chiar de Iroaie (vezi *Cintee populare istroromâne*, Cernăuți, 1936, p. 21) sînt următoarele :

Codru tirer năzat vire,
Io din tirera, betăra.
Codru penele aș pl'ârde

„Codrul devine din nou tinăr,
Iar eu din tinăr, bătrîn.
Codrul frunzele își pierde

¹ Nu putem încheia fără a trage și unele concluzii cu privire la sarcinile care revin în momentul de față lingviștilor români. După cum rezultă din expunerea făcută aici, cronologia unor fenomene de limbă și repartiția primitivă a unor grupe de români se lămuresc în lumina puternică pe care o aruncă asupra începuturilor poporului nostru dialectologia română. Expunerea de față reia, după aceea a lui Ovid D e n s u s i a n u și Tache P a p a h a g i, cercetarea unor fapte esențiale din dialectologia română, prea multă vreme neglijate și chiar ignorate. Această cercetare este, însă, la început. Textele și studiile dialectale românești, ca și ALR, cuprind încă mult material care poate sprijini concluziile noastre de mai sus și care așteaptă să fie excerptat. Desigur însă că acest material, în parte rău adunat de pe teren, trebuie completat prin noi și numeroase cercetări pe teren, în special asupra graiurilor dacoromâne insuficient cunoscute în momentul de față. Atlasele lingvistice regionale vor schimba situația ; dar nici ele nu vor putea cuprinde tot bogatul material al graiurilor dacoromâne. De aceea va trebui să se facă anchete noi pe teren, cu vechile chestionare, precum și cu unul nou, redactat special în vederea soluționării problemelor pe care le pune originea românilor. Generațiilor mai tinere de lingviști le revine această sarcină, care trebuie îndeplinită și cît mai repede, pînă cînd limba literară nu va nivela graiurile populare.

Și năzat acăța âte
Și din tirer vire tirer,
Ca și cum ram noi ânș vrę.

Și din nou capătă altele
Și din tînăr devine tînăr,
Cum noi înșine am dori să fim“.

Versurile din Maramureș, culese de T. Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 50, sună :

„Io-mi gînd'esc, codruț, d'e t'in'e,
Ce nu bătrîn'est'i ca min'e
Că tu toamna bătrîn'est'i,
Primăvara-ntin'ereș't'i“.

Poezia este aproape identică și cu alta de la macedoromâni. O cercetare a poeziei populare române din epoca românei primitive rămîne una din datele cele mai urgente ale epocii noastre. Dar chiar și fără a dispune de o asemenea cercetare, putem afirma că o mare parte din poezia lirică și cîteva balade, cele mitologice, urcă pînă în epoca de dinaintea întemeierii Principatelor. Cum a admis D e n s u s i a n u (*Păstoritul la popoarele romanice*, București, 1913, și *Viața păstorească*, passim), această poezie lirică și epică a fost, desigur, creația păstorilor, adică a crescătorilor de oi. Din chiar acea epocă, poezia noastră populară și-a creat un stil al ei, cerut atît de nevoile metrice, cît și de stările sufletești dominante ale creatorilor păstori. Este ceea ce am numit cu alte ocazii, urmînd o tradiție lingvistică foarte îndelungată, limbajul poetic, adică limbajul elevat, înalt¹. Acest limbaj, care rezultă dintr-o tendință spre frumos a poetului, caracterizează numai poezia și proza poetică și este tot atît de vechi cît și poezia românească. O probă a vechimii acestui limbaj poetic nu avem, sîntem obligați numai la asemenea considerații generale. Bănuim totuși că acest limbaj s-a format mai ales după migrarea spre sud a macedoromânilor și migrarea spre est a românilor rotacizanți, căci el nu este identic la dacoromâni și la macedoromâni și se găsește mai ales la cei dintii. Cum nu avem certitudinea că elementele specifice limbajului poetic dacoromân de azi nu s-au format totuși mai tîrziu, în epoca instaurării regimului feudal la dacoromâni, am înregistrat aici numai faptele mai importante care caracterizează acest limbaj. Este greu de arătat cum a evoluat limbajul poetic în epocile următoare, pînă în secolul al XIX-lea, cînd a fost descoperit de scriitorii care au activat între 1840 și 1880 și a început a fi imitat de scriitori, constituind pînă în momentul de față o sursă de improspătare a limbii poetice culte. El se găsește numai în poezia populară, mai rar și în povești, și de aceea trebuie să concludem că a caracterizat în special poezia. Poveștile și-au avut și ele un stil al lor propriu, săgalnic, adesea ironic, care consta din întrebuițarea unor cuvinte chiar urite. Nici unul din faptele care urmează nu se întîlnesc în poezia populară macedoromână.

Desigur, din nevoi metrice, s-a întrebuițat adesea în poezie, un cã supletiv : *Păcurarii mi-și pleca Și strunga că și-o lăsa, Mereu-n fluiere zcînd, Oile la cîmp pornînd, Păcurarii suspina Că din munte țși pleca Și strunga că și-o lăsa ...* (D e n s u s i a n u, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 206). Desigur

¹. Vezi G. I v ă n e s c u, *Limba poetică românească*, în *Limba și literatură*, II, 1956, p. 197-224, și aici mai sus, I, cap. I, §. 11.

că multe diminutive sînt întrebuințate în poezia populară din lipsa unui efort mai susținut de a găsi rime. Dar altele, — și mai ales acestea își merită numele de limbaj poetic —, se nasc din tendința spre cuvîntul nobil care se manifestă și prin crearea unor variante fonetice ale vechilor cuvinte. Poate, *dalb* „alb“, care apare adesea în poezia populară, este o creație a acestei epoci. El s-a născut din *alb* precedat de prepoziția *de*, care apare iarăși foarte des, fără să fie nevoie, în poezia noastră populară. I. Ș i a d b e i, *Rev. fil.* I, 1927, nr. 1—2, articolul *Prepunerea lui de, di în poezia populară română și italiană de nord* (p. 209—218), a studiat această prepoziție supletivă, dînd și paralele din poezia populară italiană, unde *di* apare exact ca la noi, ceea ce ne îndeamnă să socotim posibilă o moștenire a procedului din poezia populară latină. Adesea apare, în poezia și proza populară, și *măre* sau *mări*, fără sens precis, exprimînd totuși admirația și entuziasmul vorbitorului pentru o persoană sau un eveniment, dar, probabil, egal la origine cu *bre*, căci *măre* apare cu acest sens în proza populară și cultă. Nu este exclus ca tot acum să se fi creat și figuri de stil tipice poeziei populare, precum *mîndru* (î) „iubit“, *mîndr* (u) ă „iubită“¹, *murg* „cal“ etc. Nu este cazul să intrăm aici în cercetarea procedeelelor artistice-lingvistice ale poeziei populare românești, procedee care ar urca în aceeași epocă a românei primitive².

Trebuie să spunem că un stil afectiv, poetic, care pare a fi distinct de acesta, al poeziei în versuri, deși caracterizează și poezia în versuri, găsim și în proză. Mă refer la fapte ca formele inverse ale timpurilor verbale compuse sau reflexive: *făcut-au*, *jelui-m-aș* etc., care caracterizează numai dacoromâna, meglenoromâna și istroromâna (cf. S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 339), sau la formele scurte conjuncte, ale pronumelui personal de dativ, cu funcție de posesiv, care au avut, desigur, chiar din momentul creării lor, o valoare afectivă.

¹ S-au evitat cuvintele *iubit* (ă) și *drag* (ă), probabil pentru că ele se întrebuințează nu numai pentru iubirea între sexe, dar și pentru cea familială. Macedoromânii recurg, în poezia lor, la termenul care caracterizează și limbajul lor obișnuit, *vrut* (ă), iar, pentru masc. *mîndru*, și *gone* „tinăr“. Istroromânii întrebuințează *mușăta* „mîndru“ (cf. Petru I r o a i e, *Cîntece populare istroromâne*, Cernăuți, 1936, p. 66, nota 34).

² Expresiile *frunză verde* și *foaie verde*, cu care se introduc multe din poeziile noastre populare, se explică desigur, cum a admis D e n s u s i a n u (*Păstoritul la popoarele romanice* București, 1913, și *Viața păstorească*, I, p. 33 și 50, nota 1), prin viața păstorească, și urcă, desigur, plină în epoca românei primitive. De altfel, Pentru I r o a i e (*Cîntece populare istroromâne*, p. 66, nota 41), a remarcat existența, — e drept foarte rară — a expresiilor *frîndză vearde* în poezia populară macedoromână și *fol' a verde* în poezia populară istroromână.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§1. *s-* a devenit *ș* în **spareče* (< lat. *sorex, -cis*) > *șpareče* pe tot teritoriul românesc, afară de cel moldovenesc, unde *s* a dat **č* (cum arată actualul *ș*, din mold. *șpăriși*); a devenit *ș* numai la macedoromâni, în *șuășcu* < **șučescu* (< v. slav *sukati*) și **č* numai la moldoveni în același cuvânt (cf. mold. *șjușesc* < **čjučescu*), și în *surcea, surcică* (cf. mold. *șurșici*), păstrându-se la munteni: *sučesc, surčea*. În dialectele moldovenesc și muntenesc, parțial și în cel bănățean și în cel ardelean propriu-zis, *s-* din *soric*, păstrat în dialectul crișean-maramureșean, a devenit *ș* (în dialectul muntenesc: *șorič*, și **č* (în dialectul moldovenesc: **čoric* > *soric* (pentru răspîndirea acestui cuvânt, cf. G. Giulea, *Cercetări de lingvistică*, III, 1958, p. 58 și hărțile de la p. 56—57, din articolul *Elemente pentru a cunoaște istoria formării limbii și poporului român, Problema alimentării vitelor și a omului la dacoromani*). Unii cred că prefacerea lui *s* în *ș* sau **č* este rezultatul unei asimilări la *č* de la începutul silabei următoare (*soric* l-a avut și el, căci există varianta *șoričijū*). În acest caz, numai la moldoveni *ș* s-a asimilat la *č* următor. Dar în *ciut* (cf. și numele de familie *Ciutu*) și *ciută* avem transformarea lui *ș* în *č* fără această condiție).

2. *mbl* > *mn* în macedoromână, meglenoromână și istroromână: *ambulo* > macedor. *ămnu, imnu, amnu*; macedor. *primnu* < *perambulo*.

3. *o* > *ă* în macedor. *surări* și istror. *sorăr* „surori“.

4. *mpt* și *mps* din epoca de formație a românei au devenit, în dialectele moldovenesc și muntenesc și în cel bănățean, *nt* și *ns*. Exemple vezi mai sus, la III, cap. III, §7, nr. 2—4. Dialectul maramureșean a păstrat faza *mt*: *sîmt* „sînt“, „sfînt“, *vîmt* „vînt“, ca și macedoromâna.

↳ *b. l* la sfîrșitul silabei, urmat de consonantă, s-a asimilat la *r* de la începutul unei silabe posterioare, în cuvîntul **mllqară* „mînzară“, în graiurile crișene, ardelen, moldovenești și muntenesti; cuvîntul *mînzară* este de origine traco-dacică (vezi mai sus, III, cap. V, §13, nota ultimă).

5. a. *sl* > *scl* în Bihor, Țara Moșilor și unele graiuri macedoromâne, anume la Olimp (vezi mai sus, cap. II, §11).

b. *m* intervocalic > *mb* în *trémuru*, **tręamuru* (< lat. *tremulo*) în unele graiuri din Crișana și în macedoromână: *tręambur*, **tręamburu* > *trîmbur* (vezi mai sus, cap. II, §11).

c. *n* din grupul *mn* intervocalic > *nd* (în acest caz, *m* dispare) în cuvîntul **scamnu*, **scaynu*, în meglenoromână, în istroromână și în unele graiuri crișene: meglenor. *scant* (< **scamnd*), istror. *scând*, bihor. *sca(u)nt* (vezi mai sus, cap. II, §13).

d. *d* la început de silabă și urmat de *eá* s-a asimilat lui *ǵ* de la începutul silabei următoare în cuvântul *dǵaǵetu*, devenit **ǵǵaǵetu* (vezi mai sus, cap. II, § 11 și 13), în dialectele de vest ale dacoromânei, în macedoromână, meglenoromână și istroromână (formele actuale provin din cea cu africata *ǵ*).

e. Expresia *astă seară* s-a redus la *astără*, probabil prin faza intermediară **astsară*, în Crișana, macedoromână și istroromână (vezi mai sus, cap. II, § 8).

f. *-di* a devenit *-i* în cuvântul compus *amiadădi*, în unele regiuni din Ardeal și Crișana și în meglenoromână (vezi mai sus, cap. II, § 11, 12 și 13).

6. Diftongul *oa*, precedat de *d*, *n* și *r* (deci de sunete anterolinguale fonice), s-a redus la *á* în câteva cuvinte, în unele graiuri macedoromâne și în Crișana de sud, pînă prin Țara Moșilor: bân. *dauă* „două“, *nauă* „nouă“, *rauă* „rouă“, macedor. *dao*, *nao* (cf. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 239, și aici mai sus, cap. II, § 4).

7. Nu putem preciza dacă epenteza lui *i* în **căine*, **măine* „mîine“ **măini* (subst.), *păine*, pe care am situat-o în epoca următoare (vezi V, cap. III, § 3, 4), n-a avut loc în această epocă.

8. În dialectele suddunărene și în dialectul crișan-maramureșean (nu însă pe toată aria sa), *o* și *u* neaccentuați din *acoló* și **acumó*, **acumú*, au căzut, ajungîndu-se la *acló*, **acmó* (cf. istror. *cmó*) și *acmú* (vezi mai sus, cap. II, § 4).

9. Dialectul macedoromân și unele graiuri crișene au dezvoltat, mai mult sau mai puțin consecvent, un *a* protetic. Pentru Crișana avem fapte ca *amînróse* „mîroase“ (P e t r o v i c i, *An. arh. de folclor*, V, p. 148), *aurmă* (cf. D e n s u s i a n u, *loc. cit.*). Și S. P o p (*Introducere la MALR*, p. 25) a relevat existența lui *a* protetic la ardeleni. Vezi și P u ș c a r i u, *Limba română*, I, p. 224, și aici, mai sus, §-ele 5, 6 și 11.

10. Sunetul *r* din grupul *t + r +* vocală a dispărut în dialectele fărșerot, crișan și cel din Ardealul propriu-zis. Fenomenul pare să fie sporadic, adică nu s-a petrecut în toate cuvintele: fărșerotele *nostv*, *nost*, *vostu*, *vost*, criș. și ard. *nost*, *vost*, *călă* etc. (vezi mai sus, cap. II, § 14).

§ 2.1. *e* (la care se cuprinde și *ę* din diftongul *ea*; după prefacere, *ǵ* rezultat cade) și *i* precedați de *ș* și *ț* s-au transformat, pe la începutul epocii în discuție, în dialectul muntean, în *ă*, respectiv *î*: **ședu* > **șădu*, *șade* > *șade,și* > *și*. Lucrul rezultă din aceea că *beșică* și *cămeașe* n-ar fi putut transforma pe *e* precedat de labială, în *ă*, dacă în silaba următoare n-ar fi fost *ă* sau *î*¹. Deci mai înainte, se produsese fenomenul pe care-l discutăm aici. Nu putem ști dacă fenomenul analog din meglenoromână s-a produs în același timp: *șapli*, *șarpi*, *șasi*, *șód* (*ă*' > *ó* mai tirziu). La diftongul *ea*, fenomenul s-a produs și în macedoromân, istroromân și dialectul crișan-maramureșean, dar nu putem preciza nici în acest caz timpul: macedor. *șarpe*, dar *șed* (totuși avem și

¹ Anume, pentru ca de la *vesica* (lat. pop. *besica*, rom. primitiv **beșică*) și *camisia* (lat. pop. **camesja*, rom. primitiv **cămeașă*) să se ajungă la *bășică* și *cămeașă*, a trebuit mai întâi să se spună (în graiul muntean), pe vremea cînd s-a produs velarizarea lui *e* precedat de labiale) *beșică* și *cămeașă*, cu *î* și *ă* în silaba următoare celei cu *e* sau *ea*. Deci, în acel timp, nu existau *î* și *e* precedați de *ș*, ci numai *ă* și *î* precedați de *ș*.

șăd), istror. șapfe, dar șede (infinitiv), crișan: șase, dar șepte, șed, și (vezi A. Philippide, Orig. rom. II, p. 48).

2. e (la care se cuprinde și ę din diftongul ęa; după schimbare, ă cade), precedat de labială (p, b, f, v, m, u) s-a transformat în ă, dacă în silaba următoare nu exista un e, i sau un sunet muiat (numai în dialectele moldovenesc și muntenesc și aproape în întreg teritoriul bănățean; el nu apare în toate cuvintele, în dialectul crișan-maramureșean, și lipsește în dialectele suddunărene): melum > *meru > măr (dar meri, mere), pilus > *peru > pār (dar peri). vîdeo > *veđu > văđu (dar veđi, vede), v. slav. nevěsta > neveastă > nevastă, mensa > *mesa > measă > masă, ventus > *venlu > *văntu > vînt; vena > *vénă > vână > vină, pavimentum > *pămentu > *pămăntu > pămînt.

3. e precedat de t, d, n se transformă sporadic în ă: blasphemo > *blas-téno > blăsténu > blăstănu > blăstăm (verb); peclino > *piepten > pieptăn; radicina > *radecina > rădăcină; septimana > *septemănă > *săplămănă > săplămină; teneru > *lănăr > lînăr; bonitate > *bonetale > *bonătate > bunăta-te; sanitate > sănătate; v. slav. neukŭ > năuc; v. sl. nelégŭ > *nelăngu > *nălăng > năling.

4. e (la care se cuprinde și ę din diftongul ęa; după schimbare, ă cade) și i precedați de ʃ și ǰ s-au prefăcut la macedoromâni și meglenoromâni în ă, respectiv î (fenomenul identic din dacoromână s-a petrecut mai târziu): macedor. ʃăsul, ʃas (eu „șes“), ʃase, ʃișăl, ʃară, ʃașe „zece“, avđa „auzea“, subʃtre, đăc („zic“), meglenor. ʃos („șes“) (< ʃăs), vișel (< vișăl), ʃară, pl. ʃorile (macedor. ʃări), uza „auzea“, păʃoră „pășiră“, uzoră „auziră“.

5. e (la care se cuprinde și ę din diftongul ęa; după schimbare, ă cade) și i precedați de r și rr (poate numai derr), s-au prefăcut în unele cuvinte, la macedoromâni, la munteni, și la unii ardeleni în ă, respectiv î; macedor. arașe „rece“, arău „rău“, pradă, arđ „rîd“; căprile (< *căprile „caprele“), meglenor. rașe „rece“, roșu „rău“ și „riu“, rōđ „rîd“ etc., hotăraște, crape etc.; cf. și țărriș „țării“ din textele secolului al XVI-lea, și ciorriș „ciorii“ din unele graiuri actuale (în celelalte dialecte; fenomenul are loc mai târziu). În alte cuvinte schimbarea nu se produce: munt. cire(a)șă, cred, cresc, d(i)reg, șrec, greu, preol, preș, mare, tare, trec, tremur, întreb, biserică, rece, rea, pl. rele, mreajă, mreană, macedor. crep, creapă, mare, ntreabă, trec, tremură (cf. Philippide, Orig. rom., II, p. 43—44 și 61). Fenomenul s-a petrecut înainte de despărțirea crișenilor și maramureșenilor de macedoromâni, deși în secolul al XVI-lea și chiar azi maramureșenii au riu, urit, nu riu, uril.

6. În unele graiuri macedoromâne, meglenoromâne și crișene, grupul r + i, fie la începutul cuvîntului, fie după explozivă, a suferit metateza lui r, trecîndu-l pe acesta, la sfîrșitul silabei, după vocală; macedor. ărđu (< *irđu < rîđu < rideo), macedor. ărpă (< *irpă < rîpă < ripa), macedor. bătrn (< bătrîn, criș. bătrn) (cf. ibid.). Trebuie să încadrăm aici și fapte macedoromâne ca cheștri „pietre“ (< *chetri < *chetri (într-o fază mai veche a limbii, pîatră avea pluralul pîetri, cu i)¹. Precum arată ărđu,

¹ Africata ʃ s-a impus în locul lui t, fiind considerată ca semn al pluralului. S-a crezut că tema cuvîntului se termină în -t și că -trʃ era terminația de plural -urʃ. Așadar, *chetriʃ a fost încadrat între cuvinte ca macedor. vălʃurʃ, cđlʃurʃ, în care, la pluralul vălʃ, cđlʃ, s-a adăugat sufixul -urʃ, iar t a fost prefăcut în ʃ, ca și cum ar fi fost un sing. *chʃatđ.

ărpă, cheștri, fenomenul este posterior prefacerii lui *ri* în *ri* (vezi §2, nr. 5). De altfel, metateza lui *r* se produce în macedoromână și la *ru* neaccentuat: *paturlu* (< **patrulu*) „al patrulea”, *tastur* < **lastru* < gr. τάγιστρον; dar avem și *tastir*, apoi *șinșirlu* „al cincilea”, cu *-ir-*, prin analogie cu *paturlu*), Așadar, chiar din această epocă, s-a manifestat la români tendința spre silabe închise (cel puțin prin lichide).

7. În unele dialecte (macedoromân, meglenoromân, crișan, maramureșean) *i* din cuvântul *dișă* s-a asimilat la *u*, devenind *u*: *dușă*. La plural *i* a rămas intact: *dile* (vezi mai sus, cap. II, §-ele 7, 8 și 11).

8. *e* neacc. precedat de *d* și urmat de *m* devine *o*, iar acesta devine *u* în cuvântul **demicu*, în dialectele moldovenesc și muntenesc: *dumtc* (vezi mai sus, cap. II, § 11).

§ 3. Labialele *p, b, f, v* și *m*, urmate de *l*, de *-i* final neaccentuat, de *i* + voc. acc. și chiar de *i* neacc. nefinal, s-au prefăcut în palatalele *k, g, χ', γ'* și *ń* (cu excepția lui *ń*, care a devenit *i*; sunetele rezultate, s-au transformat mai târziu în alte consonante, iar *γ'* dispăre în unele graiuri), în dialectul moldovenesc, în cel din Ardealul central (de la Țara Moșilor și Dej pînă la Năsăud și Mureș) și în părțile vecine din Crișana, precum și în dialectul macedoromân și în părți din cel meglenoromân. Este așa-numita palatalizare a labialelor. De fapt, la origine fenomenul a fost unul de epenteză a palatalei între labiala corespunzătoare și *i* sau *ı* următor. Foarte probabil, labiala s-a păstrat multă vreme pe tot teritoriul dacoromân, rămînînd în cele din urmă numai în unele regiuni din Ardeal (*pk, bg, pč, bğ, mń*) și în unele localități oltene (*fk, vğ*) și muntene (*fχ', vγ'*). Unii cercetători cred că fenomenul s-a produs în secolul al XVI-lea, chiar al XVII-lea. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 15—178, că această concepție este greșită. Fenomenul s-a petrecut cel mai târziu prin veacul al X-lea sau al XI-lea, în mod independent, în cele două regiuni în care el se găsește. Acei învățați care, deși îl socotesc vechi, cred că el a fost adus din sudul Dunării, fie prin emigranți macedoromâni (D e n s u s i a n u), fie prin relațiile românilor nordici cu cei sudici (P u ș c a r i u), se înșală. În limbă se pot produce în mod independent fapte identice, și aceasta presupune, în cazul schimbărilor fonetice, o parțială identitate de bază de articulație. Numai prin migrarea acelor români suddunăreni cu grai de tip meglenoromân, care a avut loc în epoca întemeierii Principatelor (vezi mai jos, V, cap. II §6-9, și VI, cap. II, § 5) au fost aduse de la sud și forme palatalizate (atunci dacoromânii deja suferiseră fenomenul).

În câteva cuvinte, fenomenul nu s-a produs. În *mie* și *mii* (mold.), pentru **nil'e*, nepalatalizarea lui *m* se explică tocmai prin disimilație față de *l*: faptul că urma un *l* a avut ca urmare că palatalizarea a fost împiedicată să se realizeze. De aici rezultă că palatalizarea labialei este mai veche decît căderea lui *l* în Moldova. Un caz de disimilație avem și în **vjeclu* > *veclu* vechiu, apoi *pirghie* din **pirghe* < *perg(u)la*. Deci **piergle* a dat **pergle*. Un caz de disimilație prezintă și **vjeņu*, însă numai pentru dialectele moldovenesc și muntenesc, nu și pentru cel crișan-maramureșean, macedoromân și meglenoromân (acestea din urmă presupun forma **γinu* sau *γin* (> *moș. đir*) etc. E de relevat că și **mjergu* (< *mërgo*) a devenit *mergu* în dialectele moldovenesc, muntenesc și în unele dialecte meglenoromâne; dar pentru explicarea acestei forme nu mai putem invoca un sunet

palatal sau muiat din silaba următoare, deși el există (-*ǵ*-), ci analogia formelor cu accentul pe terminație, forme în care diftongarea lui *é* nu se produsese. Poate că o asemenea analogie trebuie admisă și pentru **véñu*.

§ 4. 1. Vocala -*u* (finală) postconsonantică afară de cazul când urma după muta cum liquida) a căzut în unele dialecte române: istroromân, bănățean, meglenoromân, oltenesc, muntenesc, într-o epocă destul de veche, probabil direct, iar nu după ce s-ar fi prefăcut în *u*, adică într-o rotunjire a buzelor, care ar fi însoțit articularea consonantei anterioare. Fenomenul fusese realizat deja de către românii din Serbia medievală (secolul al XIII-lea), precum a arătat Rossetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-ième siècle*, p. 72—73, *Ist. l. rom.*, VI, p. 45—49 și 128—131, și *Ist. l. rom.*, ediția 1968, p. 450—452 și 498—501 (numele personale ale acestor români nu prezintă -*u*). Dar fenomenul fusese realizat și de românii vestici, înainte de secolul al XII-lea (cf. D. Găzdaru, *Cultura neolatina*, VI-VII, 1946—1947, p. 144—163, care relevă antroponimele *Radul* și *Singurel* în Italia de Nord, la 1185). Este de remarcat că el apare la românii care nu suferă palatalizarea labialelor. Odată cu aceasta a avut loc și reducerea lui -*u* final postvocalic la *u* element al unui diftong. Fenomenul nu s-a produs în dialectul moldovenesc, în dialectul ardelenesc și în unele graiuri crișene; în aceste dialecte pînă astăzi vechiul -*u* se găsește redus la o articulație labială (rotunjirea buzelor), care însoțește articularea consonantei precedente. Nu știm cînd a avut loc reducerea lui -*u* postconsonantic la *u* în aceste graiuri: poate în aceeași perioadă, poate mai tîrziu. Ea nu s-a produs în graiul maramureșean, care va avea -*u* final sonant în secolul al XVI-lea și chiar azi; și nici în graiuri din Crișana (cel care are și „să”), în care de asemenea pînă azi s-a păstrat cîteodată -*u* final sonant; în unele împrejurări, fenomenul nu s-a produs pînă astăzi nici în macedoromână.

2. Un fenomen asemănător, dar nu perfect paralel, întîlnim și la -*i* postconsonantic (afară de cazul când urma după muta cum liquida) și postvocalic: el s-a redus la o articulație palatală a consonantei anterioare (cînd era postconsonantic) și la *i* (cînd era postvocalic). Dar, în acest caz, n-a avut loc dispariția totală a articulației palatale acolo unde a dispărut total -*u*. Deci fenomenul s-a produs pe o arie mai vastă, care înglobează și pe aceea a lui *u* postconsonantic. Mai tîrziu, sau poate chiar în perioada pe care o discutăm după anumite consonante, -*i* a dispărut în unele dialecte, de exemplu în meglenoromân: *fi ċor* (pl.), *lingur* (pl.) *tu fur* „tu furi”, *tu si scap* „tu să scapi”, *tu fuz* „tu fugi” etc.; -*i* final, devenit cîteodată -*î*, n-a dispărut în acea parte de sud a regiunii crișene în care se formează conjunctivul cu *și* (în loc de *să*)¹.

§ 5. Simplificarea consonantelor duble moștenite din latină a avut loc în această perioadă. T. P a p a h a g i a arătat, *G.S.*, IV, p. 88, că și în română a trebuit să existe un urmaș al adjectivului latin *carus* „scump”, „drag”, și că el a dispărut din cauza omofoniei cu urmașul latinului *carrus*. Desigur, omofonia n-a existat de la început, căci atîta vreme cît în română

¹ Pentru *u* și -*o* din această regiune, vezi Teofil Teahă, *Vocalele finale silabice (-u, -i) în graiurile din Crișana*, în *SCL*, XIX, 1968, p. 4—10. De acolo fenomenul a fost dus prin migrație, și în alte părți (de exemplu în jud. Gorj). Situația din Crișana se înțelege cînd știm că graiul respectiv este înrudit cu graiul de pe muntele Olimp.

mai existau consonante duble, unul suna **caru*, iar celălalt **carru*¹ (în Maramureș și Țara Oașului, unde *rr* a devenit *r̄*, probabil n-am avut omofonie nici după aceea). În asemenea condiții, limba trebuia să recurgă la cuvinte de origine slavă, ca *drag* și *scump*, care să înlăture omofonia.

§ 6. Se constată că aproape toate schimbările fonetice din epoca românei sînt primitive regionale, adică se petrec numai pe o parte a teritoriului românesc, numai într-unul sau mai multe din dialectele române, nu pe tot acest teritoriu, cum era cazul cu cele mai multe din schimbările care s-au produs în epoca de formare a românei. Aceasta nu înseamnă că baza de articulație, care, în epoca de formație a românei era aproximativ aceeași la toți românii, a devenit în epoca românei primitive deosebită de la o regiune la alta. În epoca românei primitive existau numeroase asemănări fonetice între toate graiurile române, ca de exemplu existența sunetelor *ă, ș, z, ț, d, c, g* etc. Aceste asemănări dovedesc că în epoca românei primitive, baza de articulație era aproximativ aceeași la toți românii. În epoca de formare a limbii, am avut o adaptare la întreaga bază de articulație a românilor (întrucît limba latină trecuse la o nouă populație) și deci se manifesta în limbă atît ceea ce era comun tuturor românilor cît și ceea ce era deosebit de la o regiune la alta, în ce privește organele articulatorii; acum se manifestă numai noile modificări ale bazei de articulație românești, modificări care nu pot fi decît regionale, nu general românești. Era deci de așteptat ca, în epoca românei primitive, să avem numai schimbări fonetice regionale. Căci era firesc ca baza de articulație a românilor să devină din ce în ce mai deosebită de la o regiune la alta și ca aceste deosebiri să se manifeste în limbă. Ca să se producă în această epocă schimbări fonetice comune întregii români trebuia să se schimbe însăși baza de articulație în același sens pe tot teritoriul românesc. Dar aceasta era imposibil să se realizeze: un asemenea caz prezintă o foarte mică șansă de realizare. Ce se întîmplă destul de des acum e faptul că același fenomen fonetic se produce, în două regiuni foarte îndepărtate una de alta, în mod independent și cel mai adesea, în timpuri deosebite. Philippide interpreta (*Orig. rom.*, II, p. 383 — 385) acest fapt în sensul că baza de articulație românească a fost întotdeauna foarte unitară (el credea că astfel de fenomene s-au produs mereu după despărțirea dialectelor, situată de el în secolul al VII-lea, pînă astăzi, și vedea o dovadă în sprijinul acestei afirmații și în faptul că româna a suferit o serie de schimbări fonetice în toate cele patru dialecte sau numai în unele din ele (cînd vorbea de acestea, înțelegea atît schimbările petrecute în ceea ce noi numim epoca de formație a românei, cît și după aceea). Philippide admitea că această unitate a bazei de articulație românești în toate timpurile se explică prin faptul că românii s-au format ca popor aparte pe un teritoriu restrîns. Orice fenomen fonetic care se produce în două arii depărtate una de alta, ale teritoriului românesc, oricît de tîrziu ar fi aceste fenomene, — chiar din epoca noastră —, s-ar explica, după dînsul, prin această unitate de origine a bazei de articulație românești). Noi nu putem tăgădui asemănarea mare a acestei baze de articulație românești din toate timpurile, dar credem că fenomenele care se produc în epoca românei primitive și după aceea, pe toată întinderea

¹ În italiană și franceză, nu s-a ajuns la omofonia celor două cuvinte corespunzătoare.

românei sau numai în arii fără legătură, nu se explică prin unitatea de origine a bazei de articulație românești, ci accidental, adică prin eventuale amestecuri cu alte neamuri, diferite de la o regiune la alta. De altfel se știe că aceleași schimbări fonetice se produc și în limbi care în momentul schimbării n-au nici o legătură una cu alta (limbi înrudite sau nu). Se poate admite, firește, și o schimbare în același sens, în mai multe regiuni, a bazei de articulație românești, datorită altor factori decît amestecul, factori care ne rămîn necunoscuți. În ce privește fenomenele care s-au realizat pe tot teritoriul românesc și care, după constatările noastre, s-au petrecut mai ales în epoca de formare a românei, ele nu trebuie explicate, cum voia Philippide, prin mica întindere a teritoriului pe care s-au format românii, ca popor aparte, deși, firește, acest teritoriu n-a fost prea întins —, ci prin unitatea organelor articulatorii ale substratului tracodac.

Aruncînd o privire asupra sistemului fonetic al limbii noastre din această epocă, trebuie să observăm următoarele : au dispărut consonantele duble moștenite din latinește, care existau încă în epoca de formație a românei ; în unele regiuni au apărut unele sunete muiate, printre care *k* și *g*, care pînă atunci nu existau în limbă ; în alte regiuni unele sunete muiate au dispărut.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§ 1. 1. În epoca aceasta s-a extins terminația de feminin plural *-i* (pe atunci mai ales *i* sonant, nu consonant ca azi) de la declinarea a III-a la I-a, unde la început era la plural numai *-e* (< lat. *-ae*): **poarte* a fost înlocuit cu *porți*. Terminația de plural *-i* a trecut apoi și la forma de genitiv-dativ singular a aceluiași substantive: *porți*. Căci se crease, probabil, în latina populară, norma ca forma de plural a substantivelor feminine să fie identică cu cea de genitiv-dativ singular. Tot în epoca aceasta, terminația de neutru plural, *-ure* (< lat. *-ora*, în *tempora*, *frigora*, cu prefacerea lui *-ură* în *-ure*), s-a extins de la cele câteva substantive care o moșteniseră din latinește și care o căpătaseră în latina populară și în epoca de formare a românei, la foarte multe neutre: *lucure*, *ceriure* etc. Dar macedor. *lucre* „lucruri“ a rămas cu vechea terminație de plural.

2. Unele din schimbările de gen (tregeri de la masculin la neutru) pe care le-am socotit petrecute în epoca de formare a românei (*umăr*, *genunchi*, *grumaz*) au putut avea loc acum. Participarea unor elemente slave la acest fenomen (*obraz*, la maramureșeni, anume în textele rotacizante, vezi *C a n d r e a*, *Ps. sch.*, p. CLXXIX) dovedesc acest lucru. Foarte probabil, în această epocă cuvinte ca *pas*, *sîn*, *muc*, *ochi*, care aveau un plural în *-i* au căpătat și un plural în *-ure*, pentru a denumi alte realități decât cele denumite de pluralele în *-i*. Chiar substantive neutre ca *col*, au căpătat, pe lângă vechiul plural în *-e*, altul în *-ure*, pentru a denumi altă realitate (*cubitus* devenise neutru în latina populară sau în epoca de formare a românei).

3. Substantivele feminine de declinarea I-a terminate în *rr + ă* sau explozivă *+ r + ă*, precum **șarră*, **șioarră*, *capră*, *piatră* au înlocuit, în dialectul macedoromân și în cel crișan-maramureșean (apoi, prin migrația unor ardeleni în Moldova, și în această provincie), poate și în dialectul ardelen, forma de genitiv-dativ singular și cea de plural, în *-e*, **șarre*, *capre*, *piatre*, moștenite din latină, printr-un plural în *-i*, **șerri*, **șiorri*, **capri* (> maced. *căpri*), **pietri*. Mai târziu, aceste forme au devenit pe cale fonetică *șărri*, *șiorri*, **căpri*, **pietri* (poate numai *șărri* și *șiorri*, articulat *șărri*, *ciorri*; pe teritoriul comunei Feleac, lângă Cluj, există toponimicul *Părău Ciorri* (= *șorri*) (cf. G. Giuglea, *Geopolitica și istoria*, III, 1944, nr. 1, p. 22, în cadrul articolului *Cheie pentru înțelegerea continuității noastre în Dacia, prin limbă și toponimie*, p. 13—63). Este greu de văzut de ce numai substantivele în discuție au căpătat un plural în *-i*. Consonanta geminată *rr* impunea, ca și grupul explozivă *+ r*, o pronunțare a vocalei de după *r* ca vocală silabică

(= sonantă), nu consonantică, într-o vreme cînd, în zona centrală a teritoriului românesc, *-i* ca semn al genitivului singular feminin și plural feminin se redusese la *-î* sau la o articulare palatală a consonantei precedente. Pluralele *mêră*, *pêră* existente prin Banat, Ardeal (și Crișana ?) și Moldova de nord, unde ele sună *mêrî*, *pêrî*, se explică prin aceea că formele fonetice *n*-au fost înlocuite prin formele analogice *mere*, *pere*.

4. Prin analogie cu *fată*, *șeate*, *bată*, *beate*, *vadră*, *veadre*, *pană*, *peane*, *masă*, *mease*, care au căpătat alternanța fonetică *ă/â* prin schimbările fonetice din această epocă, cuvinte ca *față*, pl. *șeafe*, *lopătă*, pl. *lopeși*, *vatră*, pl. *veatre* etc., al căror etymon avea *a* (lat. *facies*, v. sl. *lopata*, albanez *vatrë*), au căpătat și ele aceeași alternanță fonetică. Prin analogie, fenomenul s-a extins tot numai la substantive al căror *a* era precedat de labială, deși indivizii vorbitori aplicau inconștient fenomenul de analogie. El nu s-a putut petrece decît în acele graiuri în care avusese loc mai înainte velarizarea lui *e* precedat de labiale, deci în dialectele care vor fi numite mai tîrziu moldovenesc și muntenesc. În dialectele suddunărene și în cel crișan-maramureșean, fenomenul nu s-a produs. Textele rotacizante au *fașeei* (Ps. sch., IV, 7).

5. În dialectele macedoromân și bănățean, poate și în cel crișan, substantive ca *berbec*, *pîncece*, *purece*, *șoarece* au creat, pe baza pluralului în *-i*, noi singulare în *-c(ă)*: macedor. *birbec*, *pînică*, *puric*, *șoaric*, băn. *berbec*, *pîncec*, *purec*, *șoarec* (fapt relevat de Densușianu, *Histoire*, I, p. 329); vezi și mai sus, cap. II, §4 și 5). Au servit ca model substantive ca *drac*, pl. *draci*, *sac*, pl. *saci*. Desigur, tot prin acest fenomen trebuie explicată forma macedoromână *pescu* „pește”. Prin migrații tîrzii, plurale de acest fel au fost aduse și în Moldova: fostele județe Vaslui, Tecuci și Covurlui au *berbec*.

6. *șteauă*, *neauă*, *cășeauă* etc., cu *-uă* provenit din lat. *-lla* în anumite condiții, au pierdut pe *-uă* în dialectele moldovenesc, muntenesc și crișan-maramureșean, nu și în cel bănățean-hațegan și în dialectele suddunărene. Fenomenul trebuie considerat ca o haplogogie produsă în propoziție, în cazul cînd un asemenea substantiv era urmat de pronumele *uă* (> o): *ăceastă șteauă *uă *vădu*.

7. Atît în dacoromână cit și în macedoromână, numele proprii masculine în *-a* au fost integrate total declinării I-a și au primit la genitiv-dativ articolul definit feminin (la nominativ nu se pune problema; ele, terminîndu-se în *-a*, păreau articulate): *Luca*, *Lucăt*.

8. La declinarea I-a, substantivele masculine terminate în *-ă* primesc articolul definit feminin: *tata*, *tatei* (numai articolul nedefinit e masculin: *un tată*). Dar formele *tata*, *tatei* pot fi recente sau numai dialectale (mold. și munt.). Atît în limba veche, deci, probabil, în dialectul maramureșean, cit și în macedoromân, avem *tatăl*, cu articolul *-l(u)* și cu *-ă* din forma nearticulată *tată*.

§ 2. 1. Demonstrativele cu *-a* nu s-au putut naște decît după ce a căzut *-u* postconsonantic. Dar de aici urmează că (*a*)*cesta* și (*a*)*ista*, (*a*)*cela*, *ăla* nu sînt creația întregului teritoriu românesc, — era și imposibil asta; trebuiau să apară întii undeva — și au apărut, anume, în zona mijlocie vest-est, nu în Crișana, Maramureș, Moldova și la macedoromâni. De acolo ele s-au răspîndit la aproape toți ceilalți români, care păstrasera încă pe *-u*; singuri macedoromânii nu le posedă. În compunerea lui (*a*)*cea* cu *-a*, (*a*)*cea*

s-a legat de *-a* prin *i*, grupul *aa* neputînd exista atunci, ca și azi, în mod normal, în română.

În textele vechi, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, variantele *acesta*, *aista* și *acela* apar nu numai după substantiv, dar și înaintea lui. Iorgu Iordănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, I, 1934, p. 110—111, a relevat că vorbirea populară păstrează pînă astăzi această stare de lucruri. Astfel la Tecuci (și, adăugăm noi : și pe la Fălciu și Birlad și, desigur, și în alte părți) se zice : *aista Ținut Ți tari bun (u)*, *aista băiet (u) Ți dușman (u) la casa omului*). Iordan mai dă informația că, spre deosebire de limba veche, cînd apăreau înaintea substantivului și formele feminine cu *-a*, în graiul popular din Moldova de azi găsim numai forma masculină și că, în acest grai popular, nu există demonstrativul fără *-a* (*aist*, *acel*). El recunoaște că întrebunțarea demonstrativului cu *-a* înainte de nume apare cînd individul vorbitor „e stăpînit puternic de afect”.

2. Dubletele dacoromâne *acum*, *acuma*, *alîi*, *aŃita*, **aș* **așia* (> *așia*) ; *ali*, **abŃa* (> *abŃa*) ; *aici*, *aicŃa* ; *aci*, *acia*, **acoli* (?), **acolia* (> *acoleă* > mold. *acolè*), *atunci*, *atuncea*, ne arată clar că, la adverbele „substitute (utilizez terminologia unor structuraliști de după 1950, care recurg la termenul *s u b s t i t u t* pentru a denumi pronumele și unele adverbe), avem două forme : una cu *-a*, alta fără *-a*. Acest fapt trebuie pus în legătură cu *-a* de la *acest*, *acesta*, *acel*, *acela* etc., care-s tot substitute. Vezi Meyer-Lübke, *Grammatik*, II, p. 625. N-au dreptate Candrea și Densusianu, *Dicț. elim.*, p. 1, să respingă (sub cuvîntul *abia*) această explicație. Fenomenul nu există în macedoromână, dar se găsește în istoromână. Deci el s-a răspîndit numai în dialectele de vest și nord.

3. Articolului adjectival român *cel* îi corespunde în limbile romanice occidentale articolul definit (< *ille*) : *Louis le Grand*, *Ștefan cel Mare*. Dialectal, româna recurge la o formă deosebită de articolul definit, dar avînd originea tot în *ille* : *ăl*, *al*, al dialectelor muntean, ardelean, bănățean. Româna recurge și la expresia : *orb*, alături de *cel orb*, *Mihai Viteazul*, alături de *Bogdan cel Orb*. Dar pînă la urmă a devenit cea mai normală întrebunțarea lui *cel*, care e, desigur, mai nouă. Multă vreme se utiliza și *cest*, ca demonstrativ. Mai tirziu a dispărut din limbă.

§ 3. 1. Acuzativul unor substantive și unor pronume a început să se formeze cu ajutorul prepoziției *pe* (azi *pe*), în dialectele moldovenesc și muntenesc, poate și în cel bănățean : *pe Ion*, *pe acesta* etc. În dialectul crișan-maramureșean faptul nu exista, căci nu apare în textele rotacizante și în unele graiuri din Republica S. S. Moldovenească, venite din Ardeal (vezi mai jos, VI, cap. II, §3, și VII, cap. II, §3).

2. De cele mai multe ori, substantivul apozitie pe lingă un substantiv în dativ, se acordă în caz cu substantivul pe care-l determină : *giurau-me lu David șerbului mieu* „m-am făgăduit lui David, robul meu”. Chiar adjectivul care e complement al substantivului se acordă, de obicei, în gen, număr și caz cu substantivul : *se ispovedească numelui tău marelui*, *a chinului celui a reului și al rebdăriei ceia lungiei*.

§ 4. 1. Căderea vocalelor *-u* și *-i* finale a avut unele consecințe asupra formelor neaccentuate ale pronumelor personale de dativ și acuzativ terminate în *-u* și *-i* : *mi*, *Ți*, *lu*, *Ți* „îi” (acesta din urmă, masc. pl. acuz. și

masc. și fem. sing. dat.): reducînd aceste forme pronominale la o singură consonantă *l* sau *l* sau la o consonantă pronunțată cu limba în poziția lui *i*: *mi*, *fi*) (căci ele erau adesea postpuse unui verb, mai exact: erau întrebunțate enclitic, și deci au fost tratate ca și silaba ultimă a unui cuvînt), s-a creat un cuvînt care nu se mai putea pronunța singular: *l* sau *l*, *mi*, *fi*). Acest cuvînt nou creat s-a impus atît de mult conștiinței vorbitorilor, încît a înlocuit și pe *lu* și *li*, *mi*, *fi* proclitici, urmați de consonantă, a căror formă fonetică cu *-u* și *-i* se păstrase; s-au creat astfel forme ca *l-vădzu*, *l-dau*. Întrucît însă un *l* sau *l*, *mi*, *fi* nu se poate pronunța decît împreună cu o vocală, s-a dat acestor cuvinte, prea scurte pentru a putea fi pronunțate, o vocală. *i*, care s-a pronunțat înaintea consonantei. S-a ajuns astfel la formele *il*, *il* (acesta a devenit mai tîrziu *fi*, *mi*, *fi*). Fenomenul este anterior prefacerii lui *l* în *i*; altfel *i* din *l* ar fi devenit *i*. Firește, în poziția enclitică, precum și în poziția proclitică, cînd erau urmate de vocală (*l-am văzut*), cele două forme n-au mai primit vocala *l*. De ce s-a impus vocala *i*, și nu alta? Pentru că ea era vocala implicită, adică a stării de repaus, și pentru că, atunci cînd vrei să pronunți numai o consonantă, trebuie să apară și o vocală, anume aceea a stării de repaus. Fenomenul n-a avut loc în epoca veche (secolul al XVII-lea, pe la 1630, cum credea Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latinesc ille*, Iași, 1929, p. 88, care constata prezența lui *lu* și *li* în texte pînă pe la 1630. Această prezență este un fapt de tradiție cultă, impusă de textele maramureșene, în care fenomenul nu exista, pentru că Maramureșul nu pierduse pe *-u* și *-i*. Fenomenul a trebuit să se producă în graiurile populare mai înainte, și numai pe la 1630 graiul vorbit a învins tradiția scrisă. Cu toate acestea, în Coresi, *Apostolul*, se găsește scris citeodată *l* pentru *il*.

2. La meglenoromâni, vocala care apare în aceste împrejurări nu este aceeași ca la dacoromâni și nu stă numai înaintea pronumelui. Astfel, alături de *ah*, *aj*, *al* (fem. sing. dat.), *âl*, *al* (masc. pl. acuz.), cu *a* provenit din *ă*, care era, probabil, sunetul implicit al meglenoromânilor, s-au creat și forme cu vocale după consonantă: *nă*, *îă*, *lă* (fem. sing. dat.), *la* „îi“, *lă* (*la*) (masc. pl. acuz.). Pe baza primelor, s-au creat în acest dialect și *ău* (*au*) „o“, din *a* (< *o*), cu *ă* protetic.

3. Probabil, în această epocă s-a produs, în graiurile din Ardealul propriu-zis de la nord de Mureș (fără părțile de est ale Munților Apuseni) în dialectul bănățean și în meglenoromână, un fapt sintactic care, mai tîrziu, din Ardeal, s-a extins prin migrații de oameni și în Moldova de nord, și în Muntenia: este vorba de repetarea pronumelui neaccentuat de dativ și acuzativ prin postpunerea lui față de verb, atunci cînd el stă în mod normal înaintea verbului. Aceste pronume se repetă numai la formele compuse ale verbului, în special la perfectul compus și la viitorul I: *l-am văzutu-l*, *m-o ocăritu-mă*, *s-o dusu-să*, *te-a întreba-te* etc. Poate că azi se întîlnesc și exemple cu pronume de dativ: *i-am datu-i*. În orice caz, ele există în unele texte vechi, în special în Dosoftei, *Psallirea în versuri*, Inev, 1673, (vezi G. Istrate, *Construcții pronominale pleonastice*, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XIII—XIV, p. 392—396, apoi în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași, secțiunea III (Științe Sociale)*, II, 1956, p. 395—398, care arată și extensiunea fenomenului). Azi întîlnim în unele graiuri (de exemplu la Dorohoi) și *l-oi vede-lă*, cu *lă* în loc de *lu* vechi sau *l*. Că faptul există și în dialectul meglenoromân a remarcat

Philippe, *Principii*, p. 137; aceasta dovedește vechimea fenomenului și vecinătatea de altădată cu meglenoromânii a românilor din Banat și Ardealul propriu-zis. S. Pușcariu citează (*Studii istroromâne*, II, p. 248) un exemplu istroromân ca *neca l turel*, relevînd și asemănarea cu faptele din Ardeal. Dar în istroromână faptul nu este normal, ci rar.

4. În epoca aceasta, formele *cărui, căror, acestui, acestor, ațelui, ațelor* etc. cu accentul pe *u, o*, cum era în latina populară, au trecut în unele dialecte (moldovenesc, — dar nu cel de nord, care rezultă din amestecul unor graiuri moldovene cu graiuri ardeleno-crișene și maramureșene —, apoi în dialectul muntenesc) accentul pe silaba anterioară: *cărui, căror* etc. Relevat de Pușcariu, *Limba română*, I, p. 224. Desigur, tot atunci și *ațestei* și *ațelei* cu accentul pe *e*, au fost înlocuite aproape pretutindeni cu formele *ațestei, *ațelei*, care apoi, prin trecerea lui *e* neaccentuat la *i*, au devenit *acăștii, ațelii* (de unde v. rom. *acășii*).

§ 5. 1. Desigur, înainte de secolul al X-lea, cînd s-a petrecut despărțirea dintre unii români crișeni-maramureșeni și macedoromâni și cînd moldovenii și muntenii alcătuiau o unitate distinctă de alte unități române, prepoziția mai veche *pentru* „prin” [= *printr-*] a căpătat sensul de „pentru”, „din cauza”.

2. Probabil înainte de migrarea macedoromânilor spre sud s-a născut prepoziția *d(e)reptu* „pentru”, „din cauza”, în dialectul rotacizant dacoromânesc, deși faptul nu există la macedoromâni. Cuvîntul *d(e)reptu* a căpătat întîi sensul „exact”, „tocmai”, „chiar”, care există în dialectul meglenoromân (*direp*) și în dialectul moldovenesc de sud: *fi drept alb* (poate și în cel muntean și bănățean). Acest sens apărea în formulele comerciale, pentru a arăta exactitatea prețului unui lucru vîndut: *l-am vîndut (cumpărat) drept o sută de *solđi*. În asemenea expresii, la meglenoromâni și crișeni-maramureșeni, cuvîntul *derept(u)* „tocmai”, „exact” a căpătat sensul de „în schimbul a”, „pentru”. În felul acesta s-a făcut tranziția și spre sensul causal („din cauza”); sensul de bază al cuvîntului presupune o viață comercială. Întrucît e vorba de rotacizanți, adică de dacoromâni care erau vecini cu românii sud-dunăreni se înțelege ușor că e vorba de viața comercială din cadrul statului bizantin și de la granițele sale. Mă întreb dacă prepoziția macedoromână *ditră* „pentru”, pe care Pascu (*Dicț. elim.*) o scoate din *de + inter*, nu este la origine *dereptu*.

3. Tot ceva specific dacoromânei sînt și prepozițiile *despre* și *prespre*, născute prin compunere din *de + spre* și *pre + spre*. Ele caracterizează întreg actualul dialect dacoromânesc; forma existentă în limba veche (secolul al XVI-lea), *prespre*, născută din compunerea *pre-spre* a devenit mai tîrziu, prin disimilația celui de al doilea *p*, *prestre* și apoi, prin dispariția celui de al doilea *r*, *preste*, în sfîrșit, *peste*.

§ 6. 1. O mulțime de verbe de conjugarea a III-a au trecut la conjugarea a II-a (vezi Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 435—436) în macedoromână. Dintre ele cel puțin unele au suferit schimbarea în această epocă. Așadar forme ca **fățemu, *fățefi, bățemu, *bățefi* etc. au fost înlocuite cu *fățemu, fățefi, bățemu, bățefi* etc. (macedor. *fățem, fățef, băn. fășém, fășef*). Pentru astfel de forme de prezent vezi Densușianu, *Histoire*, I, p. 329, și aici, mai sus, cap. II, § 4 și 5.

2. Forma *ști* „știe“ (< lat. *scit*) a rămas neschimbată în dialectul dacoromân rotacizant, la macedoromâni și istroromâni. În restul limbii române, chiar la istroromâni și macedoromâni, forma *ști* a fost înlocuită cu forma analogică *știe*, după *scriu*, *scrii*, *scrie* (izvoare din secolul trecut — vezi S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 191, — dau și pentru istroromâni forma „știe“). Pentru situația din macedoromână, vezi de ex. Pericle P a p a h a g i, *Basme aromâne*, p. 708.

3. La unele verbe care aveau *é* în temă, s-a dezvoltat pe cale fonetică (prin prefacerea lui *e* precedat de labiale în *ă*), următoarea alternanță fonetică: *ă* la pers. I-a sing. indic. prezent, *é* la pers. a II-a sing. indic. prezent, *á* la pers. a III-a sing. indic. prez. : *apăs*, *apeși*, *apasă* (< *appenso*), *îmbăt*, *îmbeși*, *îmbată* (< *bibito*), *vărs*, *verși*, *varsă* (< *verso*), *învăț*, *înveși*, *învață* (< *invitio*). Prin analogie cu astfel de verbe, au căpătat această alternanță altele care aveau *a* precedat de labială în temă : *înfăș*, *înfeși*, *înfașă*, *desfăș*, *desfeși*, *desfașă*, *înfăl*, *înfeși*, *înfață*, *desfăl*, *desfeși*, *desfață*, *lăs*, *leși*, *lasă* (< *laxo*). Analogia s-a realizat pe baza formelor comune de la persoana a III-a. E interesant de relevat că alternanța s-a transmis (intocmai ca și alternanța identică de la substantive) mai ales la verbe care aveau un *a* precedat de labială. Prin analogie cu verbe ca *săc*, *saci*, *sacă*, la care s-a ajuns pe cale fonetică la alternanța pers. I-a și a II-a sing. -*ă*-, pers. a III-a sing. -*ă*-, verbe care originar aveau -*á*- în temă, au căpătat -*ă*- la pers. I-a și a II-a sing. : *acăț* (*agăț*), *acăși* (*agăși*), *adăp*, *adăpi*, *săp*, *săpi*, *scăp*, *scăpi*. Philippide (*Orig. rom.*, II, p. 23), care relevă aceste fapte (afară de *lăs*, *leși*, *lasă*), dar scapă din vedere modele ca *săc*, *sacă*, nu arată că vocala *é* era și la pers. a III-a sing. și pl. a conjunctivului prezent (aceste alternanțe apar iarăși numai la verbe de conjugarea I-a, lucru de asemenea nerelevat de Philippide): *să înfețe*, *să desfețe*, *să lese* (< *să înfețe* etc.), iar la altele *ă* : *să adăpe*, *să săpe* (ultimele două, la moldoveni, crișeni, bănățeni și unii olteni ; vezi ALR, S.N., VII, passim). La acestea din urmă, a servit ca model conjunctivul *să săce*, apărut pe cale fonetică. Fenomenul nu s-a produs decît la dacoromâni, adică numai la acei români la care s-a realizat și fenomenul velarizării lui *e* precedat de labiale, dacă nu urmează o vocală palatală sau sunet muiat.

4. La verbe ca **salțu-sărire* (< *salire*), *trămitu-trămitere* (< *tramittere*) *guru-gurare* (< *jurare*), ardelenii, crișenii, maramureșenii și bănățenii au creat forme cu *ă*, *é*, *ó* în loc de *á*, *í*, *ú* al temei : *săr* (care probabil se găsește și la bănățeni și crișeni-maramureșeni), *trimet*, *gor*. Ele s-au născut, desigur, prin analogie cu formele neaccentuate : *sărimu*, *sărire*, *săreamu*, *trimetămu*, *gorare*, *goram*. După aceea, verbele respective au fost introduse în seria *cred*, *creață*, *pogor*, *pogoară* etc. și au obținut astfel și formele : *trimetă* (și apoi *trimată*), *goră*. Formele *trimăt*, *trimală* există și în dialectele moldovenesc și muntenesc (cf. ALR, S.N., VII, hărțile 1922 și 1923). Dialectul moldovenesc a realizat procesele în discuție și la verbul *mă mir* (< lat. *miror*) : *mă nêr*, *ti nêri*, *sî nêri*, *ni nêrăm*, *vă nêraț*, *st nêri*, *mă nêram* etc.

5. În unele dialecte dacoromâne (moldovenesc și crișan-ardelean : vezi ALR, S.N., VII, hărțile 1924 și 1925), verbe ca *uțid*, care aveau -*d* în temă (< *occidere*), au căpătat -*g* la unele forme în locul lui -*d* : *uțigă-l țaca* ; verbul *a (se) înținde* „a (se) aprinde“ (< *incendere*) a căpătat -*g* și -*g* la toate formele sale : *a înțințe*, *ințing*. Faptul s-a produs prin analogie cu *a merțe*,

mers, a plînge, plîns etc., pe baza identității de terminație la participiul trecut: *ucis, închin, mers, plîns*.

6. Verbul *a scrie* a trecut la conjugarea I-a la macedoromâni, bănățeni, meglenoromâni și crișeni: *a scria*, macedor. *scrițari*.

7. Verbele *dau* și *stau* au înlocuit în dialectul dacoromân vechile forme de pers. a II-a sing. indic. prezent *da* și *sta* (< *dat, stat*) care se găsesc și azi în macedoromână, prin *dă* și *stă*, al căror *ă* este analogic (terminația formei respective fiind, la conj. I-a, *ă*).

Dialectul muntenesc și cel moldovenesc, ca și cel ardelenesc propriu-zis, au înlocuit pe *a rumpe* (< lat. *rumpere*) cu *a rupe, rupere*, creație analogică, după *a frige, fripsei, fript*, pe baza formelor comune *rupșu, rupsei, rupt*.

8. În dialectul macedoromân și la moți (poate și la unii crișeni), verbul *sînt* (pers. I-a sing.) a fost înlocuit cu *escu*, creat analogic pe baza formelor *cresc, crești, ești*. Asemănarea între cele două dialecte a fost relevată de D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 33).

9. *voiu, veji, va*, au fost înlocuite cu *vrău, vrăji, vră*, în unele dialecte (cel moldovenesc și cel crișan; în Bihor avem *vrau*, ca și în Moldova). Formele *vrău, vrăji, vră*, sînt creații analogice după prezentele *vrem, vreji*, după imperfectele *vrăam, vrăji, vră* (< lat. *volebam, -as, -at*), după perfectul simplu *vrui* < *volui* și după infinitivul prezent *vreare* (< lat. popular *volere*). Fenomenul nu s-a produs încă, în această perioadă și nici mai târziu, la munteni, meglenoromâni și macedoromâni (la munteni, el a avut loc probabil numai în epoca modernă).

10. Verbul **suspîru* „suspîn“ (cf. lat. *suspîro*) a transformat pe *r* în *n* pe baza faptului că era considerat ca formă rotacizantă, deci prin falsă regresie, apoi a schimbat accentul pe prima silabă în dialectele macedoromâne și în unele regiuni din vestul teritoriului dacoromân: *sûspînu* (vezi mai sus, cap. II, § 11). În mutarea locului accentului au servit ca model verbe ca **cûgetu* „(eu) cuget“, formele comune fiind cele cu accentul pe terminație sau vocală tematică: **cugetamu* „(noi) cugetam“, **suspînamu* „(noi) suspînăm“ etc.

§ 7. 1. În această epocă, s-a creat în unele graiuri (meglenoromân, bănățean-hațegan și ardelean propriu-zis) forma de persoana a III-a plural în *-u*: *ctîtau*, prin analogie cu formele de persoana a III-a plural în *-u* a prezentului indicativ: *ședû, auđu* etc.

2. Probabil acum, dialectele moldovenesc și muntenesc au înlocuit vechile perfecte simple cu accentul pe temă, moștenite din latinește (*dedju, dișu, pușu, scrișu, stetișu, venju* etc.), prin forme analogice în *-ûi* și *-(s)ei*, *-ii*: *dădûi, dedei, dișei, pusêi, scrisêi, steti, stătui, venii* etc.).

3. Imperfectele *da(m), dai*, etc., *sta(m), stai* etc. au fost înlocuite în unele dialecte (moldovenesc¹ și cel muntenesc), acum sau în epoca următoare, prin mold. *dădeș(m), stăteș(m)*, analogice după *dădûi, stătui* (< *dedi, steti*, cu influența analogică a formelor *dau, stau, și tăcuș*), munt. *dedșam, stetșam*, analogice după *dedju, stetișu*.

¹ Formele *dam, stam* din Moldova de nord și unele localități muntene se explică prin migrații tirzii din Ardeal.

4. Dialectele moldovenesc și muntenesc au înlocuit vechile forme verbale *cuñere, cuñ, cuñi, cuñă, cūñem, cuñeám* etc. prin *curgère, curg, curgî* etc., create pe baza formelor *curs, curșu, cursei*, prin analogie cu *plîngere, plînsu, plînsei* etc., *meargere, mers, merșu, mersei* etc. Rotacizantii dimpotrivă au modelat pe *a mearge*, după *a cuñe* și s-a ajuns astfel la *a mēre*, prezent azi în Ardeal și la istroromâni. În Maramureș faptul nu s-a petrecut.

§ 8. 1. În această perioadă, pe aproape tot teritoriul limbii române, conjunctivul a căpătat ca morfom specific lui conjuncția *să* „dacă”, care și-a pierdut, în aceste împrejurări, sensul condițional, rămînînd însă și cu valoarea de „dacă”, care va apărea încă în textele secolului al XVI-lea și al XVII-lea. Faptul că româna n-a imitat în acest proces nici greaca, care a pornit de la conjuncția *ἄρα* „ca să”, nici limbile romanice occidentale, care au pornit de la conjuncția *que, che*, dovedește că procesul s-a petrecut în perioada în care româna era izolată de greci și de romanitatea apuseană, deci după cucerirea Peninsulei Balcanice și a unei părți din Dacia de către slavi. O dată cu impunerea conjuncției *să* ca morfom de conjunctiv, s-a realizat și o altă modificare în structura conjunctivului român, modificare care a adus acest mod al verbului la structura sa actuală; persoanele I-a și a II-a sing. și pl. au fost împrumutate de la indicativ, dar li s-a adăugat *să*, care le deosebea de indicativ. S-a înlăturat astfel la singular omofonia lor cu persoana a III-a singular și chiar acest fapt a fost cauza pentru care s-au împrumutat de la indicativ formele verbale în discuție.

2. În graiurile crișene, la nord de linia Salonta-Beiuș, la sud de linia Sătmar-Baia Mare și la vest de linia Baia Mare-Beiuș, conjunctivul se formează cu *și* în loc de *să*: *și aibă* în loc de *să aibă*. Faptul a fost considerat de E. Petrovici, *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș, Transilvania*, 72, nr. 8, p. 551—558, și *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza ALR*, în *LR*, III, 1954, nr. 5, p. 10 (harta nr. 3), ca o particularitate a graiului crișan. De acolo, faptul a fost transportat prin deplasări de oameni și în Republica S. S. Moldovenească și Ucraina (vezi S. Pop, *Rev. Fund. Reg.*, anul VIII, nr. 8—9, p. 434); conjunctivul cu *și* apare, foarte rar, și în texte din secolul al XVI-lea, — desigur, scrise în regiunea respectivă sau de oameni din acea regiune¹ — și se întilnește și în macedoromână (anume, la macedoromânii din Perivoli, dintre care unii au locuit între cele două războaie mondiale în Cadrilater). Ion Gheție, *Și semn al conjunctivului în graiul crișean*, în *LR*, XII, 1963, p. 247—263, a explicat (vezi p. 258) faptul prin evoluția fonetică a latinescului *sī* „dacă”, în graiul respectiv. Autorul presupune că, în latina populară din Dacia sau numai într-o parte a ei, conjuncția *sī* n-a fost înlocuită cu *se*, ca în sudul Dunării și în latina de la baza italienei, așa că *s + i* ar fi devenit *ș*. Ipoteza lui Gheție a fost respinsă de R. Todoran, *Despre și „să” în graiurile dacoromâne*, în *CL*, XI, 1966, nr. 2, p. 193—207, care, reluînd o părere mai veche a lui N. Drăganu, crede că și „să” este o inovație sintactică tîrzie a limbii române și că a rezultat printr-o dezvoltare semantică proprie regiunii respective, a conjuncției *și*, care a devenit și semn al conjunctivului, în locul conjuncției *să*. Todoran are dreptate, căci,

¹ Cf. Diomid Strungaru, *Este atestat și „să” în secolul al XVI-lea?*, în *LR*, XVI, 1967, nr. 1, p. 77—80, și Ion Gheție, *Un hapax legomenon în Codicele sturdzan; și (= să)*, în *LR*, XVI, 1967, nr. 2, p. 191—195.

în epoca de formare a românei, cînd $s + i$ a devenit ξ , conjunctivul român, cum am văzut mai înainte, nu poseda încă morfomul **se*, provenit din conjuncția *se* „dacă”. Cercetătorul clujean nu se pronunță asupra timpului creării acestui conjunctiv. Noi situăm fenomenul înainte de migrațiile din preajma anului 1000, căci, altfel, nu se poate explica apariția lui în macedoromână și dacoromână.

3. Macedoromâna, meglenoromâna și dialectul bănățean, au înlocuit forma de conjunctiv prezent la pers. a III-a sing. și de pers. a III-a pl. de la conjugarea I-a, terminate în *-e*, printr-o formă analogică terminată în *-ă*: (*să*) **cănte* a fost înlocuit cu (*să*) **căntă*. Probabil că modelul a fost constituit de formele corespunzătoare de conjunctiv de la celelalte conjugări. Dar se mai poate face o presupunere: identitatea de la celelalte persoane, dintre formele verbale ale prezentului indicativ și cele ale prezentului conjunctiv — dacă se lasă la o parte *să* al acestuia — s-a extins și la această persoană. Verbele *dau* și *stau*, avînd la pers. a III-a sing. indic. prez. *da*, *sta*, au trecut această formă și la conjunctiv în dialectul macedoromân: *si da*, *si sta*.

4. Prin analogie cu forma de conjunctiv prezent la pers. a III-a sing. și a III-a pl. (*să*) *aibă*, formele de la aceleași persoane, **fiă* (actualul *să fie*), **știă* (actualul *să știe*) au devenit (*se* sau *să*) **fibă*, (*se* sau *să*) **hibă* (*se* sau *să*) **știbă*, în macedoromână și în unele graiuri crișene și ardelen, dintre care unele au emigrat pe teritoriul moldovenesc. Vezi Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 448 (unde nu se explică *hibă* astfel, dar este considerat ca model pentru *știbă*, cînd este clar că modelul l-a constituit pentru amîndouă numai *aibă*) și p. 484 (unde se dau formele *se hibă* și *s-hibă*); vezi și aici, mai sus, cap. II, § 7. Formele în discuție s-au creat pe baza formelor comune, ca cea de la pers. a II-a sing.: *ai*, *fii*, *știi*. Deci noile forme au trebuit să sune cîtva timp **fiibă*, **știibă*, cu *ii*, care apoi a devenit *i*.

§ 9. Căile transformării conjuncției condiționale *să* în formă modală de conjunctiv n-au fost însă lămurite pînă astăzi. Meyer-Lübke, în *Grammatik*, III, p. 141—142, spune următoarele: „În românește conjunctivul prezent se deosebește de indicativ numai la persoana a treia, și aceasta a avut ca urmare faptul că, pretutindeni unde este vorba de a se distinge la persoanele întîia și a doua, conjunctivul de indicativ, primul mod a fost caracterizat prin particula *să*. Se spune așadar *vîndă* „er soll verkaufen”, însă *să vinzi* „du sollst verkaufen”¹ și așa mai departe. Punctul de plecare pentru acest *să* trebuie căutat, firește, în propoziții dependente, ca de ex. *voiu să vinzi* „ich will dass du verkaufst”. Dacă după aceea s-a întîmplat, din cînd în cînd, ca, în afect, expresia voinței să fie înfrînată și indicată numai printr-un gest, s-a creat posibilitatea ca *să* să fie întrebuițat și la introducerea propozițiilor independente [autorul spune: „einfacher Sätze”], cînd aceste propoziții trebuiau să cuprindă expresii ale voinței; și aceasta s-a întîmplat întîi acolo [adică la persoanele I-a și a II-a], unde limba era lipsită de un mijloc pentru a distinge enunțarea de voință sau dorință. Prin analogie s-a spus în sfîrșit și la persoana a III-a *să vîndă* pe lingă simplul *vîndă*”. Autorul

¹ Autorul face o greșeală: *vîndă* este în română numai concesiiv. Numai *să vîndă* exprimă și voința. Apoi traducerea germană „er soll verkaufen” introduce o nuanță care nu se găsește oriunde la conjunctivul românesc.

spune, foarte neclar, că *să* a devenit semn al conjunctivului întâi la persoanele I-a și a II-a, la care era în omofonie [el zice : omonimie] cu indicativul, și că, anume, faptul s-a produs prin elipsa lui *voiu* din sintagme ca *voiu să vinzi*, care s-au redus astfel la conjunctivul de voință *să vinzi*. Dar, în acest loc, Meyer-Lübke nu arată cum latinescul *si* „dacă” a ajuns să fie semn al conjunctivului la persoanele I-a și a II-a. Acest lucru îl face învățatul german la p. 614, unde se completează cele spuse în pasajul citat mai sus : „Foarte remarcabil este *să*, mai vechi *se*, — așadar, desigur, latinescul *si*, — întrebuințat anume în propoziții obiective după verbele de dorință : *voiu să cînt* „ich will singen”, *rog să taci* „ich bitte, dass du schweigst”... Punctul de plecare trebuie văzut, așadar, în propoziții condiționale incomplete : „dacă ai tăcea | te rog”. Așadar *voiu să vinzi*, *te rog să taci* etc., ar fi rezultat prin parataxă, din două propoziții independente, dintre care una cu *să*, care ar fi exprimat voința sau dorința, și alta la persoana I-a indicativ, care ar fi chiar verbul de voință sau dorință. Aceasta din urmă ar fi devenit principala, iar cealaltă secundara. La p. 623, Meyer-Lübke se gîndește la o nouă explicație, asupra căreia el nu insistă : *să* condițional a devenit semn al conjunctivului în propoziții complete, directe și indirecte, care începeau cu *si* condițional : *gaudeo si venias* „mă bucur dacă vii”. Dar el respinge această nouă ipoteză a sa, pe motivul că, în românește, verbele care exprimă simțirea se construiesc cu *că*, nu cu *să* : *mă bucur că vii*.

Păreră pe care o respinge aici Meyer-Lübke a fost reluată de B. Dimand (*Zur rumänischen Moduslehre*, Viena, 1904, p. 89), care susținea că *să* a ajuns semn al conjunctivului în fraze ca *si vales, gaudeo*, în care, dintr-un indicativ prezent cu *si* condițional, s-a născut un conjunctiv, fie potențial, fie iusiv (poruncitor), și că de aici el s-a extins și la cazuri în care era vorba de un fapt real (probabil că autorul se gîndește la timpul trecut). Întrebuințarea lui *să* completiv pe lângă verbele *a voi*, *a dori*, *a putea* etc. a făcut ca *să* „să apară ca un permanent însoțitor al conjunctivului dependent, și, treptat, după ce terminațiile conjunctivului au dispărut în cea mai mare parte, conjuncția a fost considerată ca semn distinctiv al modului”, apărînd și la conjunctivul din propozițiile principale.

O explicație nouă găsim la Iorgu Iordan (*Schiță de sintaxă istorică romanică*, București, 1951, p. 58), care nu discută părerile cercetătorilor anteriori. El crede că schimbarea s-a realizat în fraze ca : *nu știu să fi venit și să fiu mai tînăr, m-aș apuca de această muncă grea și îndelungată*. Iordan nu mai dă alte explicații, dar este evident că el vede două căi de prefacere a lui *să* condițional în *să* morfom al conjunctivului : 1. în propoziții obiective directe (și indirecte ?) cu *să* „dacă”, după verbul *știu* la forma negativă, și 2. în propoziții condiționale cu conjunctivul prezent, în care s-a păstrat *să* condițional. Considerăm ca obligatorie numai a doua explicație. Într-adevăr, Philippide (*Gramatică elementară a limbii române*, p. 280—281) a remarcat că forma de prezent și cea de trecut, ambele cu *să*, ale conjunctivului dacoromân, au cîteodată valoare de ireal prezent, respectiv trecut. Pe noi însă nu ne interesează aici decît forma de conjunctiv prezent, singura care s-a moștenit din latinește. Philippide dădea un exemplu din Creangă : „De Harap Alb nu zic, dar voi, mangosiților și farfasiților, de cîte ori veți fi dormit în stroh și în tîrnomată, să am eu acum atîția bani în pungă. nu mi-ar mai

trebui alta". Cum în latină se utiliza procedeul : *si veniat, cantemus* „dacă ar veni, am cânta” pentru exprimarea irealului prezent, este clar că româna a moștenit forma de prezent a conjunctivului latin cu sensul de ireal prezent pe care această formă îl avea în latină, întrebându-l însă numai în propoziția secundară condițională. În propoziția principală din asemenea perioade condiționale, româna a introdus prezentul noului mod creat de latina populară, condiționalul (sau irealul, optativul). *Să* a rămas semn al conjunctivului în momentul în care el a dispărut din limbă în calitate de conjuncție condițională, fiind înlocuit cu *de, dacă*.

Foarte probabil româna a păstrat, contrar celor spuse de Meyer-Lübke, și formele de conjunctiv latinești, de pers. I-a și a II-a singular și le va fi înlăturat pentru că erau omofone cu pers. a III-a. Pentru claritate, s-au luat formele corespunzătoare de indicativ prezent și li s-a adăugat *să* în procliză. Dar acesta n-a fost posibil decît după transformarea lui *să* din conjuncție condițională în formă modală de conjunctiv.

Teoriile expuse mai sus n-au explicat însă suficient apariția conjunctivului cu *să* în celelalte categorii de propoziții secundare, cum sînt cele finale și consecutive, și chiar în categorii de principale cum sînt cele dubitative : *să fac aceasta ?* Este evident că, odată format conjunctivul cu *să* în unele principale și în unele secundare, el a apărut și în celelalte împrejurări în care nu fusese posibil prin evoluție istorică. Dar oare această extindere a formei cu *să* și la alte cazuri n-a fost ajutată de nimic ? A fost o simplă luptă între cele două conjunctive, pînă ce s-a impus aproape pretutindeni cel cu *să* ? N-ar trebui să se uite că, în unele cazuri, fie din acelea în care *să* se explică evolutiv, fie din acelea în care *să* se explică prin extindere, nu se poate întrebuița astăzi în română decît conjunctivul cu *să*, nu și cel fără *să* (firește, este vorba numai de pers. a III-a). Și trebuie, anume, spus că nu e posibil un conjunctiv subordonat care să nu aibă pe *să*. Aceste fapte ne determină să credem că apariția lui *să* la conjunctiv a fost cerută de o situație anumită și că, din momentul în care *să* a devenit în unele cazuri semn de conjunctiv, printr-o slăbire a sensului său inițial, condițional, schimbarea de sens a fost utilizată de limbă pentru anumite scopuri. Care puteau să fie aceste scopuri ?

Cînd Meyer-Lübke a crezut (p. 141—142) că se produsese o omofonie a conjunctivului prezent cu indicativul prezent la persoanele I-a și a II-a, el n-a văzut toată complexitatea procesului : formele de conjunctiv prezent ale latinei populare și deci și cele ale românei au trebuit să fie la origine deosebite de cele de indicativ prezent ; și anume la conjugarea I-a se terminau în *-e* : *cînte*, iar la celelalte conjugări se terminau în *-a*, devenit în românește-ă : **veađă, *auđă* etc. Limba italiană ne arată că aceste forme caracterizau nu numai persoana a III-a, cum stau lucrurile acum în limba română, ci că ele se găseau și la persoanele I-a și a II-a singular. Așadar româna a moștenit din latina populară o omofonie a formelor personale de singular ale conjunctivului prezent, nu o omofonie a formelor de persoana I-a și a II-a de conjunctiv prezent cu cele corespunzătoare de la prezentul indicativului, cum credea și D i m a n d. Iar înlăturarea acestei omofonii nu se putea efectua decît dînd și formelor de conjunctiv prezent terminațiile de indicativ prezent, care de altfel caracterizau citeodată și alte forme verbale. Aceasta ar fi dus însă la o omofonie cu formele de prezent, și de aceea s-a căutat un semn distinctiv pentru conjunctiv. Acest semn a fost *să*. Și, odată cu

aceasta, conjunctivul subordonat trebuia să aibă numaidecît să (altfel am fi avut omofonie cu indicativul prezent). Și, în acest caz, el a fost considerat de vorbitori drept conjuncție, deși nu mai era (căci devenise o formă gramaticală a conjunctivului), și a făcut impresia că subordonează sintagma care urma verbului din principală.

§ 10.1. Prin evoluție fonetică normală, formele *plovet* și *plovat* ajungeau la omofonie: *plovet* > **plove* > *pləvə*; *plovat* > **plovă* > *pləvə*. Apoi trebuia să aibă loc fenomenul *ă* — *o* > *ó* — *o*. Pe de altă parte, prin aceeași evoluție fonetică, forma de infinitiv prezent, *plovere*, trecea la conj. I-a: **ploḡere* > *ploḡare*. Pentru înlăturarea omofoniei și pentru încadrarea totală la conjugarea I-a, în graiul moldovenesc și în cel ardelenesc s-a creat forma să *pləḡie*, ca să se integreze în conjugarea I-a.

2. În epoca aceasta, formele verbale *creḡ*, *șeḡ*, *văḡ*, *simḡ*, cu *ḡ* sau *d* provenit din *t* și *d* + *i* + voc. (*credo* a devenit în latina populară **credeo* sau **credju*), au fost înlocuite cu formele *cred*, *șed*, *văd*., *simt* de origine analogică (vezi G. I v ă n e s c u, *Probl. cap.*, p. 273—288). S-a pornit anume de la *t*, *d* păstrați la unele forme ale verbului (*șeade*, *ședem*, *ședeși*, *ei șed*, *ședeam*, *ședere* etc.). Totuși analogia nu s-ar fi produs, dacă n-ar fi fost cerută de alt fapt: necesitatea de diferențiere a formelor de pers. I-a și a II-a sing. indic. prez., care ajunseseră la omofonie, atunci cînd *i* precedat de *j*, *d* a devenit *î*, iar *i*, în aceleași condiții, a dispărut, și cînd și *-u* final a dispărut. Deci *eu șăḡ*, *tu șăḡ*, au fost înlocuite prin *eu șăd*, *tu șăḡ*. La fel, pers. a III-a sing. și pl. de la conjunctiv prezent, *creăḡă*, *șeăḡă* etc., a fost înlocuită cu *creădă*, *șeădă* etc., tot pe cale analogică. Fenomenul s-a produs însă numai în dialectele sudduunărene, în cel bănățean, oltean (acesta, parțial, spre vest), și în cel moldovenesc (în acesta din urmă, în mod independent față de celelalte dialecte).

De asemenea formele ca *spuju*, *saju*, conjunctiv *spuje*, *saie* au fost înlocuite cam tot pe aceleași arii cu *spun*, *sar*, conj. *spună*, *sară* (Moldova de sud nu participă, însă, la fenomen). Vezi lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 279—301.

§ 11.1. Vechile participii trecute în *-ptu*: *d(i)reptu*, *șaptu*, *traptu*, *aleptu*, *întortu*, *înteleptu*, păstrate în cea mai mare parte în macedoromână sau în vechi compuneri (*capîntortură*), sau ca substantive și adjective (*faptă*, *dirept*, *întelept*), au fost înlocuite prin forme în *-s*: *d(i)res*, *tras*, *ales*, *întors*, *înteles*, sau în *-ut*: *făcut*, *întelegut* (Coresi); cf. și *învăncul* (acesta din urmă, în textele rotacizante și la Coresi), participiul trecut de la *a învinge*. Aceste participii se găsesc numai la verbele în *-ce*, *-ge* și se explică prin analogie cu *a merge* — *mers*. De asemenea numai macedoromâna a păstrat forma etimologică (fonetică) *tes* „întins“ (< *tensus*), pe cînd dacoromâna și-a creat o formă analogică, *tîns* „întins“. În alte cazuri, dialectul moldovenesc a păstrat forma etimologică (*spars*, în satul Vutcani, județul Vaslui), pe cînd toate celelalte dialecte și-au creat forma analogică *spart* (după *a frînge*, *frînt*).

2. La meglenoromâni, bănățeni, maramureșeni, ardelenii propriu-zisi, crișeni și moldoveni și la unii istroromâni, auxiliarul *a* de la pers. a III-a sing. a perfectului compus a fost înlocuit cu *ay*, existent din capul locului la plural (istroromânii l-au prefăcut în *av*, iar dacoromânii în *o*). Avem a face cu un fenomen de analogie, după cazurile în care există identitate între forma de persoana a treia singular și cea de persoana a treia plural. Dialectul muntenesc (cîtăva vreme) și cel macedoromân (pînă astăzi) au păstrat distincția

între sing. *a* și pl. *ay*, în ce privește persoana a III-a singular ; dialectele care au extins auxiliarul *ay* și la pers. a III-a sing. și-au separat prin aceasta auxiliarul de verbul neauxiliar *a avea*. Singură macedoromâna formează perfectul compus cu verbul auxiliar la o formă egală cu aceea a verbului neauxiliar *a avea* : *are cîntat* „a cîntat”. Dar acest perfect este refăcut, desigur, după albaneză (vezi aici mai jos, nr. 3).

3. În macedoromână și în unele graiuri dacoromâne — cele din Crișana de nord și din Ardealul de nord (de la sud de Munții Rodnei), de unde, desigur, s-a extins și în Oaș și Maramureș și în diverse puncte ale Ardealului, de exemplu la Mohu, lângă Sibiu —, participiul trecut din forma de perfect compus indicativ și din cele de perfect conjunctiv, condițional și prezumtiv se termină în *-ă*, deci prezintă forma feminină : macedor. *am cîntat*, dacor. *să Ț'i făcută* etc. (vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 463—466 și 478—479). Tache P a p a h a g i, *GS*, I, 1923—1924, în articolul *Din epoca de formațiune a limbii române*, p. 224—234, a susținut, și, desigur, cu dreptate, că avem a face cu o influență a formei corespunzătoare albaneze, căci limba albaneză întrebuințează în acest caz participiul trecut feminin, nu pe cel masculin. Nu sîntem însă de acord cu dînsul cînd susține că influența s-ar fi exercitat numai asupra macedoromânei și că faptul de limbă ar fi fost adus la nordul Dunării printr-o imigrație de macedoromâni în Maramureș și Oaș (de fapt la sud-vest de Maramureș, de unde, cum spuneam, s-a extins și în alte părți, inclusiv Oașul și Maramureșul, după 1600). Faptul pare să fi fost realizat la nord de Dunăre de unii crișeni, ardeleni și maramureșeni care erau în apropierea macedoromânilor, cînd aceștia se găseau la nord de actualele lor teritorii.

4. P u ș c a r i u (*Studii istroromâne*, II, p. 181) pare a crede că forma de mai mult ca perfect alcătuită din *am fost* + participiul trecut s-a creat înainte de despărțirea istroromânilor de dacoromâni, căci apare și la istroromâni. Și el, și Leca M o r a r i u (*Rev. Fil.*, I, 1927, p. 208) dau exemple istroromâne ca : *fost-a pișgitu* (I. P o p o v i c i, *Dialectele române din Istria*, II, 1909, p. 3) și *fost-a specît* (*ibid.*, II, p. 31).

§ 12. 1. Probabil în această epocă a căzut în unele dialecte (moldovenesc, muntenesc, crișan-maramureșean și istroromân)-*re* de la infinitivul prezent (atît izolat, cît și în forme compuse). Faptul se reduce, desigur, la un proces de haplogogie, care a avut loc în formele cu topică inversă ale irealului : *cîntare-reș* > *cînta-reș*, de unde apoi *reș cînta*. E mai puțin probabil ca fenomenul să fie latinesc popular, deși forma scurtă a infinitivului se întîlnește și în limba retroromână și în dialecte italiene de sud.

2. Tache P a p a h a g i (*GS*, I, 1923—1924, p. 232, în articolul *Din epoca de formație a limbii române*, p. 224—234) a explicat, cu dreptate, pe *-ură* de la participiul prezent (gerundiul) fărșerot și meglenoromân (vezi mai sus, cap. II, §14) prin influența participiului trecut albanez, care se termină și în *-ură*. Macedoromâna posedă chiar cîteva asemenea participii de origine albaneză, devenite adjective. Faptul că meglenoromânii au făcut confuzie între participiul trecut și cel prezent, atunci cînd s-a imitat participiul trecut albanez, ne arată că a existat un bilingvism al unor români suddunăreni, care învățaseră albaneza, fără însă să știe bine această limbă (cf. G. P a s c u, *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 465, nr. 40, în articolul *Bibliographie roumaine*, 1922—1924, p. 439—484). Vom vedea mai jos, V, cap. II, § 7, că

formele muntene de perfect compus de tipul *am văzută, am făcută* cuprind în ele un participiu trecut de tip meglenoromân, în *-ură*, cu *-u-* devenit *-ă*; el s-a format tot acum.

P a s c u pretindea (*ibid.*) că și *-ăla* de la participiul prezent meglenoromân — *tremurândăla* — se identifică cu același *-ură*, ceea ce îi permitea să explice la fel chiar terminația *-alui* a gerundiului macedoromân (*avđindalui*). Toate acestea arată că, în perioada influenței slave, meglenoromânii și muntenii cu *am căzută, am făcută* etc. se găseau în apropiere de teritoriul albanez de la Niș și Skopje (unii meglenoromâni locuiau în Rodope). Macedoromânii, care au locuit pe un teritoriu în parte comun cu albanezii, au suferit o influență albaneză mai profundă, căci au acceptat și formele în *-ă* de la participiul trecut pentru formele compuse cu participiu ale verbelor.

§ 13. 1. În Crișana și Maramureș, poate chiar numai în acesta din urmă, s-a refăcut în această perioadă condiționalul prezent și cel trecut, cu forma *vrea* a auxiliarului, în loc de *aș*. Noile forme de condițional sint foarte frecvente în textele secolului al XVI-lea, atât nordice, cât și sudice; dar în textele sudice ele se explică, desigur, prin influența limbii textelor nordice. Vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 230—231, unde se înregistrează exemple ca: *ascunde me-vrea, vrei spune, vrea fi ajutat, vrea fi îmblat, fi-se-vrea părut* etc. Ea există până astăzi în Maramureș (cf. Tache P a p a h a g i, *Graiul și folclorul Maramureșului*, LXIX), dar rar, și greșit întrebuintată: *pentru că să vrea arde*. Foarte probabil această formă a existat cindva și în dialectul macedoromân, unde ea a fost cu vremea înlocuită cu cea care există astăzi în acest dialect și a fost creată în epoca următoare vezi V, cap. IV, §3, nr.3). Desigur, din Crișana această formă a fost dusă, prin migrații de oameni, în Țara Hațegului, unde apare și redusă la *vea* (pentru prezența în satele Densuș, Stei, Țuștea, Totești, Merișor, vezi D e n s u s i a n u, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 50: *de nu vea răspunde, să vea întâmpla*).

2. La istororomâni și într-o parte din Crișana (dela orașul Carei până la orașul Beiuș, de exemplu în comunele Căuș și Aghireș și în satul Cărpinet), s-a format un ireal trecut alcătuit din perfectul compus indicativ al verbului *a voi*, deci *am vrut*, reflexiv *m-am vrut* + infinitivul scurt. Pentru istororomână, vezi P. I r o a i e, *Grai și băsmuire cirebiră*, p. 25, nota 21 (extras din *Arhiva*, XXVI, 1939, nr. 3—4), de unde luăm exemplele: *lu frăți mel' ai vrut poseci căpurle „ai fi tăiat capetele fraților miei”, nu s-a vrut crede „n-ar fi crezut”*. Pentru graiul din regiunea orașelor Carei și Beiuș vezi R. T o d o r a n, în *LR*, V, 1956, nr. 2, p. 46—47 (în articolul *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*), care îl consideră, și pe drept, o caracteristică a „subdialectului” de pe Crișuri și Someș. Faptul se întâlnește frecvent în textele secolului al XVI-lea (vezi D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 23), atât nordice cât și meridionale. Aceasta mă îndeamnă să cred că el se găsea altădată și în Maramureș și că, prin textele rotacizante, a pătruns și în limba scrisă în sudul Ardealului și Muntenia.

3. În graiul macedoromânilor din sud s-a mai creat un condițional trecut din *vrea* + vechiul condițional prezent, moștenit din latina populară: *vrea s-cintarim* „aș fi cîntat” (cf. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 473—474, și P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 422—423).

În Țara Moșilor se găsește un ireal trecut alcătuit din *vrea* + perfectul simplu al indicativului (vezi Weigand, *Jahresbericht*, IV, p. 297): *vrea venirăt*, *vrea văzurăt*. Leca Morariu, *Codrul Cosminului*, I, p. 29 (*Morfologia verbului predicativ român*), afirmă că, în compoziția formei, intră nu perfectul simplu al indicativului, ci viitorul în *-re* (= *-rim*). Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 415, nota de la p. 414, dă dreptate lui Weigand și înclină a crede că forma în discuție stă în legătură cu forme similare din macedoromână. Mă întreb, totuși, dacă forma din Țara Moșilor nu este, în fond, egală cu forma verbală din graiul macedoromânilor de sud, discutată chiar sub acest număr. S-ar putea însă ca ambele forme să fie creația epocii următoare.

§ 14. Dialectele macedoromân și meglenoromân au dezvoltat forme verbale reflexive de dativ acolo unde dacoromânii n-au așa ceva: *ș-era* „era“, *și-azbura* „zbura“, *ș-mutrea* „privea“, *și-avdza* „auzea“ și *-avea* „avea“. Fenomenul exista, deși foarte rar, și în textele rotacizante (*nu-și știia* „nu știa“, în *Cod. vor.* XVIII, 5), de unde s-a transmis și altor texte vechi românești (Coresi, *Carte cu învățătură*, 1581, p. 84: *căce că de munca lui auzindu uce-nicii, nu-șū vrea nici Ierusalimului să vază ei*; întâlnim exemple și în cronicarii moldoveni) și există și azi în Banat: *io mi-s bănășan*, și în dialectul crișan-someșean, într-un cîntec popular cules din Bădești-Cluj, în *Neamul românesc*, XXVII, nr. 16—17, 4/21 august 1939, p. 256: *Colo-n josu, mai în josu, hai lerui, Doamne, Sintu-și opt turme de oi și cu opt păcurărei*.

CAPITOLUL V

LEXICUL

§ 1. Slavii erau diferențiați dialectal chiar din patria lor primitivă, care se întindea de la Vistula pînă la răsărit de Niprul Superior. Slavii care au migrat pe teritoriul românesc primitiv se numeau *Slovēne* „sloveni“ (sing. *slovēninū*) (de aici cuvîntul din latina tîrzie —, secolul al VI-lea și urm. —, *Sclavus*, din care s-a născut românescul *șchiău*, pl. *șchiăi* > *șchei*, întrebuițat pînă după întemeierea Principatelor; cf. numele de sate *Șcheia*, care au fost la origine sate de bulgari). Miklosich credea că limba slavă veche, numită de el paleoslovenica, era limba slovenilor din Ungaria și că ea se vorbea și în alte părți, anume în Dacia și Bulgaria. De aceea era firesc ca Miklosich să afirme că slavii care au dat românei cele mai vechi elemente slave ale ei vorbeau o limbă aproape identică cu vechea slavă bisericească, a lui Chiril și Metodiu. El se întemeia pe faptul că limba slavă care a împrumutat românei cele mai vechi elemente slave avea, ca și vechea slavă bisericească, vocalele *ě* și *o* (*e* și *o* nazali) (notați în alfabetul chirilic prin așa numitele iusuri: *ѣ* și *о*; aceste vocale au devenit în sîrbă *e* și *u*, în rusă *ja* și *u*, iar în dialectele bulgare propriu-zise, *e* și *ă*): *grindă* < v. sl. **grěda*, sîrbocroat *greda*, rus *grjadă*, bulg. *gredă*, *muncă* < v. sl. *mьka*, sîrbocroat *mŭka*, rus *mŭka*, bulg. *măka*. Dar cercetătorii de după Miklosich nu admit că vocalele nazale ar fi caracterizat în această epocă numai unele dialecte slave; ei cred că toate dialectele slave le posedau atunci. De la V. J a g i ć încoace slavistiții susțin, și pe drept, că vechea slavă bisericească este limba slavilor din jurul Salonicului, deci ceea ce se numește acum limba macedoneană. Și astăzi avem acolo sau în general în Macedonia graiuri foarte înrudite cu cel slav bisericesc: cu *en*, *ăn*, respectiv *on*, *ăn*, în locul vechilor iusuri. Pentru că dialectele din Macedonia sînt considerate de unii drept bulgare, limba celor mai vechi texte slave a și fost numită de unii lingviști veche bulgară. De fapt vechea slavă macedoneană era atunci atît de puțin deosebită de celelalte dialecte slave, încît era înțeleasă pretutindeni de către slavi. Pentru epoca respectivă nu se poate vorbi de mai multe limbi slave, ci de una singură, diferențiată în mai multe dialecte.

Odată ajunși în acest stadiu al slavisticii, unii învățați au crezut că trebuie să se vorbească de caracterul vechi bulgar al celor mai vechi elemente slave din română, pentru că particularitatea pe care o au elementele slave din română: *șt* pentru rus *č*, sîrbocr. *ć* (*peșteră* < bulg. *peštera*, sîrbocr. *pečera*), *žd* pentru rus *ž*, sîrbocr. *a* (*grajd* < bulg. *graždī*, sîrbocr. *grad*) caracterizează toate dialectele bulgare (în realitate elementele slave vechi din

română posedă *št* și *ždi*, nu *št*, *žd*; vezi mai sus, cap. I, § 5; de aceea ele nu se explică perfect prin bulgara din sudul Dunării, ci numai prin dacoslavă). De fapt, cum deja am spus, pentru epoca respectivă (secolul al VII-lea și următoarele) nu putem vorbi de bulgari ca de un neam slav deosebit, după cum nu putem vorbi nici de sirbi, ruși etc., ca de neamuri deosebite. Avem a face cu un singur neam, slavii, diferențiați însă în triburi cu graiuri deosebite. Dealtfel bulgarii nici nu purtau atunci numele actual, ci pe cel de sloveni (cum am spus-o deja), și numai după ce bulgarii de neam turc, ai lui Asparuch, se vor deznaționaliza, vor căpăta slavii din Bulgaria numele pe care-l au azi. Dar *št* și *žd* se găseau și în afara teritoriului actual de limbă bulgară, în Grecia și Ungaria, unde lexicul de origine slavă și numele topice au aceleași particularități, deci la toți slovenii, căci slavii care se stabiliseră în aceste țări purtau tot numele de sloveni. Mai am de exprimat însă și altă rezervă față de caracterul exclusiv bulgar al celei mai vechi influențe slave asupra românilor: această influență vine de la un dialect slav care se vorbea în Dacia, Moesia Superior, Macedonia, Grecia și Ungaria, iar nu de la dialectul slav din Moesia Inferior și din Thracia. Mă refer anume la sunetul *ě* (ѣ), devenit în bulgara din Moesia Inferior și din Thracia *e*, nu *ea*, cum apare în elementele de origine slavă ale românei (*leac* < v. sl. *lěkŭ*, etc.) sau la tratamentul lui *ǣ* (ѣ, adică *e* nazal) și *ǫ* (ѡ, adică *o* nazal), care acolo nu sună *en*, *ăn*, respectiv *on*, *ăn*, ca în Macedonia, ci denazalizat: *e*, *ă*, respectiv *ă*, *o*. Aproape toți slavii au crezut că denazalizarea vocalelor *ǣ* și *ǫ* s-a produs după veacul al X-lea în regiunea bulgară amintită. Ipoteza este plauzibilă: dar trebuie, desigur, să admitem că deja în patria primitivă a slavilor se produsese o transformare a timbrului vocalelor nazale, — abstracție făcând de nazalitate —, în mod deosebit de la o regiune la alta. Astfel, e probabil că, în dialectele slave primitive care vor deveni mai târziu limbile rusă, sîrbocroată, cehă și slovacă, vocala *ǫ* devenise *ŭ* (*u* nazal), că, în dialectele care se vor transforma mai târziu în bulgară și macedonică, această vocală a devenit *ǣ*, *ā*, că în dialectele slave primitive care vor deveni limba polonă și unele dialecte slovene aceeași vocală a rămas neschimbată, cu excepția unor cuvinte în care în polonă apare ca *q*. Pentru aceste chestiuni se poate vedea articolul meu, *Repartiția geografică a neamurilor slave în patria lor primitivă, Studii și cercetări istorice*, XIX, 1946, p. 18—25, unde însă am făcut greșeala de a crede (după Miklosich și Jagić), că denazalizarea a avut loc în patria primitivă a slavilor.

§ 2. Am spus că elementele slave vechi din română nu sînt aceleași în toate dialectele române. Aceasta se explică prin faptul că influența slavă nu s-a exercitat de către un dialect slav foarte unitar, ci de unul diferențiat, dar mai ales prin faptul că ea s-a exercitat pe o arie foarte vastă, deci în condiții deosebite de la o regiune la alta. Deja în timpul stabilirii slavilor pe teritoriul altădată românesc, românii locuiau un teritoriu destul de întins: o parte din Dalmația, Moesia Superior, Moesia Inferior, Banatul, Oltenia, Muntenia, Crișana, Ardealul și Moldova. Că influența slavă veche a fost variată de la o regiune la alta — adică de la un dialect românesc la altul — au înțeles-o puțini dintre cercetătorii mai vechi.

Mai toți cercetătorii de pînă astăzi ai cuvintelor de origine slavă veche din limba română n-au luat în considerare de aproape variațiile care se con-

stată în influența lexicală de origine slavă veche asupra limbii române de la o regiune la alta. Desigur, nu s-a neglijat faptul că unele cuvinte de origine slavă veche, din română, apar nu pe tot teritoriul român sau dacoromân, ci numai într-o parte a acestui teritoriu. Astfel, în studiile sale despre împărțirea dialectală a dialectului dacoromân, citate mai sus, la I, cap. III, § 6, E. Petrovici și-a întemeiat concluziile și pe diferențele regionale dacoromânești în ce privește influența slavă veche. Între altele, el a arătat că *zupadă* caracterizează numai dialectul muntenesc, conceput larg, adică cuprinzând și Oltenia și Ardealul de sud, pînă la linia Alba-Iulia — Sighișoara — Miercurea Ciucului, că *omăt* se găsește în Moldova și Ardealul de nord. De asemenea, G. Mihailă (*Imprumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960) nu neglijează faptul că unele elemente slave vechi din română se întind numai pe o parte a teritoriului dacoromân. Astfel el arată că cuvinte ca *rariță*, *raliță* (p. 21) se găsesc în partea de sud a țării, că *scoc* (p. 56) apare în regiunea Carpaților meridionali, că *paliță* „nuia”, „vargă”, „băț”, „toiag” (p. 50) apare în Transilvania, că *golumb* (p. 89) se întrebuințează în Banat. Despre alte cuvinte autorul spune că sînt regionale, fără a indica aria: *glnj* (p. 50), *pojar* (p. 54). Dar, la sfîrșitul lucrării sale, autorul nu caută să vadă dacă diversele elemente regionale de origine slavă nu se grupează în general în aceleași arii și dacă din asemenea fapte nu putem scoate unele concluzii asupra diferențierii dialectale a românei din epoca influențelor slave vechi. Studii de această natură s-au făcut pînă astăzi numai în ce privește elementele slave vechi din cele patru grupe de dialecte române: s-a căutat să se identifice elementele slave vechi din dialectele române suddunărene; s-a căutat apoi ca, printr-o comparație cu dacoromâna, să se stabilească dacă influența slavă veche asupra acestor dialecte s-a produs pe vremea românei primitive sau comune, — prin care se înțelegea româna de pînă la desfacerea poporului român în macedoromâni, dacoromâni, meglenoromâni și istroromâni —, sau dacă această influență a avut loc după aceea. Cum am spus-o și mai înainte, unii lingviști au crezut că elementele de origine slavă veche, comune dialectelor dacoromân și macedoromân, au fost împrumutate de la slavi mai înainte decît cele caracteristice unui singur dialect și, firește, în epoca în care româna alcătuia o unitate și nu era despărțită în mai multe dialecte (epoca română primitivă). Se subînțelegea astfel că, chiar dacă aceste elemente lexicale ar fi fost împrumutate într-un singur punct al teritoriului românesc primitiv, ele s-ar fi extins și în restul teritoriului românesc, care alcătuia atunci o arie neîntreruptă. Această teză, susținută întîi probabil de S. Pușcariu (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 119), se găsește și la Th. Capidan (*Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925). Constatările din acest studiu sînt interesante, chiar dacă vor suferi unele modificări: macedoromâna prezintă în comun cu dacoromâna numai 72 cuvinte de origine slavă veche; de unde concluzia autorului că influența slavă veche asupra românei a început pe vremea românei primitive și a continuat după desfacerea macedoromânilor și meglenoromânilor de dacoromâni și istroromâni. Această concluzie pare a-și găsi confirmarea și în faptul că românii suddunăreni au intrat în legătură cu slavii chiar din secolul al VII-lea, pe teritoriul Pindului. Este îndreptățit să se presupună că macedoromânii au migrat în Macedonia centrală și de

sud în secolul al VII-lea, cel mai târziu în prima jumătate a secolului al VIII-lea, de când ne-au rămas informații despre atacurile unor slavi și români (printre care și vlahorihinii) asupra Salonicului și Muntelui Athos (vezi mai sus, IV, cap. I, § 3). Și este îndreptățit să se presupună că dacoromânii, rămași în afara teritoriului de limbă greacă, pe un teritoriu în care, începînd din secolul al IX-lea, s-a întrebuințat, măcar pe alocurea ca limbă de cultură (bisericească, oficială, literară) limba slavă veche, au suferit mai puternic decît macedoromânii influența slavilor. Căci, în Macedonia de sud, slavii sînt asimilați în secolul al IX-lea de greci. Cercetătorii pomeniți fac totuși o greșeală: este evident că aceleași elemente slave au putut intra în mod independent, în regiuni deosebite, așa cum a admis I. Ș i a d b e i, *Problemele vocabularului român comun*, Iași, 1934, p. 37. Și adbe i crede însă, p. 4, că despărțirea românilor în mai multe ramuri fără legături între ele și, implicit, sfîrșitul românei comune s-au petrecut în prima jumătate a secolului al VIII-lea. Aceasta ar însemna că influența slavă veche s-a exercitat mai ales asupra unor dialecte care nu mai aveau legătură unul cu altul. Noi credem că românii au alcătuit pînă în preajma întemeierii voievodatelor române o masă etnică cu contacte reciproce ale regiunilor vecine, din Carpații nordici, pînă în Pind, conviețuind în sudul Dunării și cu slavi, albanezi și greci, și că limba română s-a născut deja diferențiată în dialecte. Trebuie, așadar, să admitem că influența slavă veche s-a petrecut în timpul în care românii alcătuiau o masă unică, dar că, din cauza întinderii acestei mase și din cauză că această masă era alcătuită din mai multe grupuri care nu aveau întotdeauna strînse legături unele cu altele, influența aceasta s-a realizat în mod independent în fiecare dialect. Ea s-a petrecut și după migrațiile din secolul al X-lea, pînă la românizarea slavilor din nordul Dunării sau pînă la intrarea în altă fază — mediobulgară — a limbii slave vechi, în sudul Dunării.

Diferențele de la o regiune la alta în ce privește influența slavă veche, pe care le vom găsi pe teritoriul dacoromân, nu sînt tot atît de numeroase ca cele dintre macedoromâni și dacoromâni și se înțelege de ce: condițiile în care au trăit dacoromânii și slavii din Dacia și care au dus pînă la urmă la românizarea slavilor au fost aproximativ aceleași, pentru că influența slavă veche să apară aproximativ aceeași la toți dacoromânii. Dar diferențe regionale tot se găsesc, și ele trebuie înregistrate, trebuie interpretate. Dacă această problemă nu s-a impus mai mult atenției cercetătorilor influenței slave vechi asupra românei, faptul se explică în special prin scepticismul lingviștilor români cu privire la problema diferențierilor dialectale ale dacoromânei în epoca relațiilor noastre cu slavii vechi, deci în epoca ce se numește româna primitivă sau comună. Admițîndu-se de aproape toți lingviștii români unitatea perfectă a dacoromânei în epoca românei primitive — unii vorbesc chiar de o dacoromână comună —, nu se mai putea concepe o diferențiere teritorială a dacoromânei, deși atît P u ș c a r i u, *op. cit.*, cît și P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 238—239, au arătat că se produsese unele diferențieri străvechi în cadrul dacoromânei, chiar înainte de influența slavă veche. Noi am reluat mai sus ideea diferențierii dialectale străvechi a românei și am susținut, IV, cap. II, § 20, că împărțirea dialectală a dacoromânei, în acea vreme, se explică printr-o împărțire în triburi sau uniuni tribale și de obști sătești a poporului român, în orice caz, prin existența mai

multor comunități lingvistice în cadrul acestui popor. Este evident că existența unor asemenea comunități lingvistice ducea și la împrumutarea unor elemente lexicale diverse de la slavii cu care românii veneau în contact. Desigur, termenii ca *blid* și *cojoc* (vezi mai sus, cap. II, § 16), care au suferit schimbări fonetice identice greu de considerat ca apărute în mod independent pe o arie vastă, se explică prin răspîndirea lor dintr-un anumit punct pe tot teritoriul românesc primitiv, probabil pe calea vînzării produselor designate prin aceste cuvinte. Dar, altădată, împrumutarea elementelor lexicale slave s-a făcut în mod independent, în mai multe părți ale teritoriului român și de aceea a avut rezultate diferite: într-o regiune s-a împrumutat un cuvînt, în alta el nu s-a împrumutat. Pe de altă parte, însăși limba slavă din Dacia prezenta deosebiri dialectale, care se reflectă în împrumuturile din română. În general se constată că ariile pe care apar aceste elemente coincid cu ariile care se disting în cadrul dacoromânei din punctul de vedere al altor fapte, aproximativ tot atît de vechi, deci cu ariile specifice dialectelor fundamentale dacoromâne. Chiar acele variații în influența slavă veche de la o regiune la alta, care se explică prin diferențe în limba slavă veche de pe teritoriul dacoromân, diferențe care sînt atît de ordin fonetic cît și de ordin lexical, coincid cu variațiile dialectale ale dacoromânei. Pentru deosebirile de influență slavă de la o regiune la alta a teritoriului dacoromân, în domeniul lexicului, vezi studiul meu *Variations régionales de l'influence du vieux slave sur la langue roumaine*, publicat în *Romanoslavica*, XVI, 1968, p. 31—42.

§ 3. Foarte puțini cercetători se abat de la teoria tradițională, care admite că cea mai veche influență slavă asupra românei a fost exclusiv de tip paleoslovenic sau bulgar. Cel dintîi care a admis că atunci a avut loc și o altă influență slavă a fost Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1924. El susținea anume că această influență nu e numai bulgară, dar și sîrbă, și se întemeia pe tratamentul ca *un* în română al slavului σ : *męka* > *muncă*. În sîrbă tratamentul vocalei respective este *u*, dar el a urmat unei faze intermediare *un*. Această teorie despre originea unor elemente slave din română nu poate fi respinsă ca falsă, cum s-a făcut în genere pînă astăzi de către lingviști, deși σ perceput de urechea românească drept *on*, a trebuit să se transforme în românește în *un* atunci cînd era accentuat (cf. schimbarea în elementele de origine latină: **monte* > *munte* etc.). Ne putem îndoi de justetea integrală a tezei despre caracterul exclusiv sloven („bulgăresc”), al celor mai vechi elemente de origine slavă din română. Desigur, cele mai multe elemente slave vechi din română ne-au venit de la slovenii cu graiuri de tip bulgar care se stabiliseră pe teritoriul locuit de români. Dar imediat la vest de ei locuiau sîrbocroații, stabiliți acolo în aceeași vreme cu slovenii în Bulgaria, și poate că unii sîrbi locuiau chiar pe teritoriul românesc primitiv, acolo unde se găseau strămoșii istroromânilor. De aceea, după secolul al VII-lea, au putut intra și unele elemente sîrbești în limba noastră. Dealtfel printre termenii de origine slavă veche se găsesc și unii care sînt considerații în general ca sîrbești: *a grăi*, *iđ* „da”. S-ar putea admite că aceste cuvinte existau și la slavii din Moesia Superior și chiar din Dacia, la care se constată dealtfel și alte sîrbisme (e drept însă că nesigure: mă refer la accent). Dar s-ar putea admite și originea exclusiv sîrbească a acestor cuvinte. Printre elementele sîrbești vechi trebuie considerate, desigur, și *mîzgă*, *năviscă*, *stîncă*, care

nu pot avea la bază v. sl. *mězga*, *nevěstka*, *stěnka*, care ar fi trebuit să dea **m(ę)azgă*, **nev(ę)ască*, **st(ę)ancă*, ci numai **mezga*, **nevesika*, **stenka*, așa cum ar trebui să sune cuvintele în sîrbă, chiar din patria primitivă a slavilor. Româneștile **mezgă*, **nevestcă*, **stencă* s-au dezvoltat apoi pe cale fonetică în **măzgă*, **năvăscă*, **stăncă*, iar primele două cuvinte au suferit schimbarea fonetică neînregistrată pînă acum de lingviștii români, care a avut loc și în cuvintele *vîsc*, *vîslă* (vezi V, cap. III, § 1, nr. 2). Și mai putem admite că o influență asupra limbii române au exercitat și dialectele slovene (slovene, nu în sensul că ar participa la limba slovenă, ci în sensul că sînt dialectele slovenilor, pomenite de greci, deci ale vechilor slavi stabiliți în Peninsula Balcanică din Bulgaria de la răsărit de linia Iskăr-Salonic — acestea aveau *e* pentru *ě* —, cu care românii veneau în contact în părțile de răsărit ale teritoriului românesc primitiv (unii români chiar locuiau pe acest teritoriu bulgar). Pe de altă parte, se poate admite că românii au venit în contact, în această epocă, și cu dialecte slave care pierduseră nazalitatea vocalelor *ę* și *ǫ*. Dar aceasta se poate presupune în primul rînd despre unele graiuri bulgare din sudul Dunării și despre unele graiuri sîrbești. Astfel, un cuvînt ca *șagă* nu trebuie considerat în mod necesar ca pătruns în română după secolul al XI-lea, cînd vocalele nazale s-ar fi redus în bulgară și în general în limbile slave la *e*, *ă*, *ia*, *u* și cînd deci v. sl. *šęga* ar fi sunat la bulgarii de răsărit *šęga*. El poate fi un împrumut făcut de români chiar înainte de acest veac, din limba unor slavi din Bulgaria propriu-zisă, care vor fi pierdut nazalitatea vocalelor *ę* și *ǫ* în patria primitivă a slavilor. Numai prin reacțiune la astfel de graiuri, ca și la cele sîrbești, un verb ca v. sl. *mažali*, *mazǫ* „ung“, care ar fi trebuit să dea în română *măjesc* (în Bihor avem *mujesc*; vezi *Cum vorbim*, III, nr. 3—4, p. 46), a ajuns să sune *mînjesc*, ca și cum ar fi avut o vocală nazală și în temă. Românii se învățaseră să creadă că, acolo unde bulgarii și sîrbii (într-o fază mai veche a limbii lor) au *-ă-* sau *-a-* trebuie să pronunțe *ăn* și *în*. Dar aceste cazuri sînt excepționale: de fapt, elementele de origine slavă care au pătruns în limba română în această perioadă prezintă în general fonetismul dialectelor slave care vor da naștere limbii bulgare de mai tîrziu; elementele de origine sîrbocroată, eventual și slovacă (vezi mai sus, I, cap. IV, § 13, și V, cap. I, § 5) sînt puține la număr. Chiar și atunci cînd unele elemente de origine slavă din limba română nu se găsesc în limba bulgară literară, ci numai în dialecte ale bulgarei, sau lipsesc în bulgară și se găsesc numai în alte limbi slave, trebuie să admitem tot o influență a unor dialecte slave de tip bulgar, de pe teritoriul românei primitive (bineînțeles, dacă fonetismul cuvintelor în discuție e de tip bulgar). Mihăilă, *Date noi în etimologia slavo-română (Pe baza materialului dialectal bulgar)*, în *SCL*, XIII, 1962, p. 371—392, apărut și în traducere bulgară: *Njakoi vāprosi na slavjano-rumānskite jezikovi otnošenija*, *Izvestija na Institut za bălgarski ezik*, IX, Sofia, p. 29—45), înregistrează nu numai cuvinte dacoromâne de origine slavă veche, care au corespondent sau semantism identic uneori în unele dialecte bulgare de azi¹, dar și cuvinte care, neavînd corespondent

¹ *Polŋng laz*, *streașină*, *vîrtelniță*, *stînjîn* (fonetism), *cocor*, *pînten*, *prund*, *clred*, *gleznă*, *noroc*, *zdravăn*, *pestrif*, *delniță* (care este totuși sîrbesc, cum arată accentul), *șlpcă*, *steag*, *mîndru* (semantism).

în aceste graiuri, apar în celelalte limbi slave sau în vechea slavă sau nu apar în nici una¹, deși prezintă în română fonetism de tip bulgar.

§ 4. Influența slavă veche asupra poporului român s-a exercitat la început ca o influență de la un popor la altul vecin, cu aproape aceași organizare socială. Atunci când au ocupat teritoriul românesc, slavii erau organizați tot gentilic, ca și unii români, deci în ginți și triburi, conduse de un cneaz, numit *kñeđzī*, și au rămas câteva secole organizați astfel. Numai slavii din sudul Dunării, care au venit în contact cu economia feudală a Bizanțului și a Apusului, chiar în secolul al VII-lea, au ajuns atunci la o societate feudală, deci cu clase. Organizarea feudală trebuie să se fi accentuat atunci când, după supunerea slavilor din Bulgaria de către bulgarii de neam turc, s-a ajuns la o aristocrație de origine turcă, ce se numea *boljare*, sing. *boljarinū* „boier“ (cum vom vedea mai jos, V, Cap. I, § 7). Termenul acesta, de origine uralo-altaică, a pătruns și în română. Români din Bulgaria au ajuns serbi ai unor boieri bulgari desigur numai începând din secolul al VIII-lea. După secolul al VIII-lea apare și la nordul Dunării o boierime slavă, care apoi s-a românizat. În această epocă, se creează la slavii din părțile de la vestul și nordul Daciei, sub model occidental (carolingian), instituția feudală a voievodatului (*vojevoda* „conducătorul războiului“). Existența unor voievodate române și româno-slave în Crișana, Ardeal și Banat, pentru veacurile al X-lea și al XI-lea, poate chiar pentru veacul al IX-lea, este foarte probabilă: asemenea voievodate sînt pomenite de Notarul anonim al regelui Bela al Ungariei (fie Bela al III-lea, fie Bela al IV-lea, deci circa 1 200—1 250); în cronica poporului unguresc, pe care a scris-o acest notar, vorbind de cucerirea Ardealului de către unguri, el pomeneste pe Menumorout, pe Gelou, pe Kean și pe Glad și Ahtum, aceștia doi din urmă voievozi din Banat. Desigur că nu se poate vorbi de mase compacte de slavi; voievodatele pomenite de notar erau locuite în primul rînd de români; slavii aveau numai conducerea unora din ele. Prin existența unor voievodate româno-slave pe teritoriul dacoromân, deci prin existența unei aristocrații slave pe pămîntul românesc de astăzi, explica P. P. P a n a i t e s c u (*Interpretări românești*, p. 57—60) chiar pătrunderea limbii vechi slave la români, ca limbă bisericească și ca limbă oficială (de stat), și foarte probabil că în această privință învățatul bucureștean avea dreptate (vezi mai jos, V, cap. I, § 6—11; faptul, este admis și de C. C. G i u r e s c u și Dinu C. G i u r e s c u, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 191); dar voievodatele conduse de români au introdus limba slavă ca limbă a bisericii datorită numai faptului că erau ortodoxe și în vecinătatea voievodatelor slave. P. P. P a n a i t e s c u mai explica (*op. cit.*, p. 51—56), prin aristocrația slavă de pe pămîntul românesc, — aristocrație care mai tîrziu s-a desnaționalizat, devenind o aristocrație românească — însăși influența slavă asupra limbii române. Este evident că, și în această privință, avea dreptate, dar, cum am spus-o deja (cap. I, § 4; vezi însă mai ales V, cap. I, § 7), numai pentru perioada de mai tîrziu a influenței slave vechi, nu și pentru cea de la început. Această aristocrație slavă a putut impune mulți termeni

¹ Zăvor, nicovală, scovardă, lăstun, cirstei, scund, treaz, care sînt și în slava veche, și *ltnomală*, *per(i)nă*, *mînge*, *gîl* (acesta, mai degrabă dac), *pleată*, *pag*, *ltnjală*, *lretin*, *miaș-lindă*, *zdreanță*, *morcîlă*, care sînt numai în alte limbi slave.

referitori la viața feudală și multe nume de locuri. Ea va impune și o antroponimie slavă la români. Dar influența slavă veche la români se explică nu numai prin feudalismul slav, ci, ca și mai înainte, și prin raporturile directe de la popor la popor. În nordul Dunării, desigur nu toți slavii erau boieri. Unii vor fi rămas organizați mai departe gentilic, alții vor fi devenit șerbi. Toți aceștia, ca agricultori și pescari, aveau probabil legături economice cu agricultorii și păstorii români, cu care schimbau o parte din produse. Până la urmă, slavii din nordul Dunării, fie ei boieri, fie ei țărani, s-au românizat, întrucât erau în minoritate față de români, și atunci, desigur, un nou contingent de elemente slave au pătruns în limba românească. Acest proces a avut loc probabil prin secolul al XI-lea, cel mai târziu al XII-lea, și pe tot teritoriul dacoromânesc, adică în Ardeal, Crișana, Maramureș, Banat, Oltenia, Muntenia și Moldova.

§ 5. După secolul al VII-lea, albanezii locuiau în Munții Dinarici, de la Sarajevo spre sud, și pe teritoriul care se întindea de la nord de Niș până la Scopie și Valona; dar la Niș și Scopie locuiau atunci și numeroși români, anume macedoromâni și meglenoromâni, iar la nord-est de albanezi, locuiau atunci viitorii morlaci, din care se trag istroromânii. Că albanezii au trăit în această vreme la Niș, Skopie și Valona rezultă din faptul că numele topic sîrb (de origine antică: tracă sau iliră) *Niș* (< lat. *Naissus*) și numele topice albaneze, de asemenea de origine antică, *Shqup* (< lat. *Scupi*), *Știp* (< lat. *Astibus*) și *Vllorë* (< *Valona* < **Aulona* sau **Avlona*; cf. v. gr. Αὐλών, -όνος), prezintă o evoluție fonetică exclusiv albaneză. După anul 1 000, albanezii de la Niș se vor retrage mai spre sud sau vor deveni sîrbi. Această conviețuire cu românii pe un teritoriu destul de întins, timp de câteva secole (cu macedoromânii, meglenoromânii și românii din Serbia medievală, conviețuirea va continua și după aceea) a avut ca urmare faptul că în acest timp, au pătruns în limba română o serie de elemente lexicale albaneze și faptul că au pătruns o serie de elemente lexicale românești în limba albaneză. Philippide considera ca împrumuturi din albaneză, dar cele mai multe nesigure, următoarele cuvinte (vezi *Orig. rom.*, II, p. 748—749, unde totalizează rezultatele de la p. 694—743): *Andilandi* „numele unei păsări măiestre din basme” (alb. *dëllëndyshë* „rindunică”), *căpută* (alb. *këpucă*), *călbază* (*gălbază*) (alb. *këlbazë*, *gëlbazë*), *cătun* (alb. *katunt*), *chelbe* (alb. *qëlp*), *coacăză* (alb. *koqëzë*), *copac* (*copaciu*) (alb. *kapaç*), *curpăn* (alb. *kulpër*, *kulpëre*, *kurpul*), *dîrstă* (alb. *dërstilë*, *trëstilë*), *ghimpe* (alb. *gjëmp*, dar mai ales *gljimp*, *gljëmbë* „spin”), *ghiuj* (alb. *gjysh*), *gresie* (alb. *gëresë*), *groapă* (alb. *gropë*), *hudiță* (alb. *udhë*), *lehăiesc* (alb. *leh*), *moș* (alb. *motshë*, *moshë*), *mușc* (oiu) „catîr” (alb. *mushk*), *pală* „strat subțire” (alb. *palë*), *pupăză* (alb. *pupëzë*), *razăm* (alb. *rëzë*, *rëxim*), *stărvesc* (sens neclar) (alb. *stërvit*), *strepede* „vierme al brânzei” (alb. *shtrëp*), *șopîrlă*, format cu sufixul *-îrlă* (care se găsește și în *codîrlă*), de la **șop-* (alb. *shapi*), *uluc* (alb. *luk*, *uluk*, *flug*), *zăcaș* „ucigaș” (alb. *xakësh*). Îndoiala lui Philippide pentru cele mai multe din ele e îndreptățită: unele sînt, în mod sigur, tracodacice, altele grecești etc., cum de altfel le socotesc pe unele din ele Rosetti și alți cercetători. Ca elemente sigur albaneze trebuie considerate: *călbază*, *chelbe*, *ghimpe*, *ghiuj*, *gresie*, *pupăză*, care prezintă fonetisme sau sufixe albaneze, probabil și *cătun* și *moș*. Foarte probabil trebuie adăugat *fară*, discutat de noi mai înainte (IV. cap. II, § 16),

dacă acesta nu e de origine germanică (cf. longobard *fara* „neam“), precum și *coacăză* și *lai* (alb. *laj*); în mod sigur trebuie adăugat **barz* „alb“, fem. *barză* (vezi mai jos, § 8).

Printre cuvintele de origine albaneză trebuie să socotim și pe cele care sînt de origine latină, dar au fost împrumutate de români de la albanezi. Acest lucru se poate recunoaște după evoluția fonetică a cuvîntului, care nu este cea românească, ci cea albaneză. Astfel v. rom. *fsat* „sat“ (> *sat*), care vine din lat. *fossatum* „așezare înconjurată cu șanț“ (pentru a se apăra de dușmani) (deci un fel de cetate), prezintă evoluția fonetică albaneză: dispariția lui -o- neaccentuat înainte de accent (cf. alb. *fšat*). Este drept că acest fenomen fonetic apare cîteodată sporadic și în limba română; totuși, în cuvîntul discutat, fenomenul trebuie socotit ca albanez, căci acolo faptul e normal (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 642). Faptul că, în albaneză, în preajma anului 1000, s a devenit ș ne obligă să concludem că termenul a pătruns în română înainte de această dată.

Nu putem stabili mai amănunțit domeniile vieții la care se referă termenii de origine albaneză din limba noastră. Ei sînt, însă, în primul rînd, rustici și păstorești. Prezența lor în română se explică prin împrejurările de viață identice ale celor două popoare — aceleași ocupații; dar unii albanezi erau meseriași și locuiau în orașe — și prin conviețuirea în parte pe același teritoriu. Important e însă faptul că unele din împrumuturile albaneze ale românei denumesc aspecte ale organizării sociale. Astfel *cătun* și *sat*, care se referă la așezările unei ginți, *ghiuj* (care la început, desigur, nu avea sensul peiorativ de azi, căci în albaneză înseamnă „bunic“), *moș*, care denumeau pe întemeietorul unei ginți sau al unui sat¹, și *fară*, care denumea gînta.

§ 6. Pătrunderea unor termeni slavi și albanezi în română a avut ca urmare dispariția termenilor corespunzători latini. Despre posibila dispariție a unor cuvinte latine în epoca influenței slave, vezi deja cele spuse de noi mai sus, III, cap. V, § 5—7, unde, plecînd de la listele de cuvinte latine dispărute în română, stabilite de T. P a p a h a g i și I. F i s c h e r, am discutat dispariția unor elemente în epoca de formare a românei. Vom adăuga aici altele, despre care putem afirma cu siguranță că au dispărut în această epocă.

Înlocuirea unor elemente latine cu elemente slave a fost admisă de însuși Tache P a p a h a g i. Acest învățat a arătat, GS., IV, p. 93—94, că termeni geografici cum sînt *campus*, adj. *sessus*, *plagijs*, *vallis*, *mons jugum* „lanț de munți“, „platou“, „virf“, s-au păstrat; dar că alți termeni geografici, ca *apex* (care nu e numai geografic), *clivus*, *collis* și *collina* au dispărut. *Apex*, credem noi, a fost înlocuit cu *virf* de origine slavă; deci, poate, a fost utilizat pînă atunci; *collis* și *collina* au fost înlocuite cu *deal*, zice Papahagi. Dar poate, *deal* s-a impus pentru că *mons* însemna și „deal“ sau „colină“.

Dintre termenii panromanici (vezi F i s c h e r, *op. cit.*, p. 446) au dispărut în epoca românei primitive, fiind înlocuiți cu elemente slave vechi, următorii: *aetas* „vîrstă“, *amo* „iubesc“, *avarus* „zgîrcit“, *corpus* „trup“, *calvus* „pleș(uv)“, *crusta* „coață“, *debeo* „trebuieșc“, *dexter* „iscusit“, *erro* „greșesc“,

¹ În epoca românei primitive sau imediat după aceea a trebuit să se formeze derivatul *moșie*, care denumea la început pămîntul unei ginți, stăpînit în devălmășie.

fallo „greșesc“, *fons* „izvor“, *hortus* „grădină“, *infernum* „iad“, *laboro* „muncesc“, *mala* „rogojină“, *monachus* „călugăr“, *nassa* „virșă“, *nego* „tăgăduiesc“, *nudus* „gol“, *opera* „treabă“, „muncă“, *orno* „împodobesc“, *paro* „pregătesc“, *pauper* „sărac“, *persona* „obraz“, *pietas* „evlavie“, *poena* „pedeapsă“, *probus* „cinstit“, *rumor* „zgomot“, *soleo* „obișnuiesc“, *stagnum* „mlaștină“, *stren(u)a* „daruri“ (pe care și le făceau romanii la sărbători), *veto* „opresc“. Ei au fost înlocuiți cu termenii slavi pe care i-am utilizat pentru a indica sensul lor.

Unele regiuni de peste munți, de exemplu Ardealul de nord și Maramureșul, au păstrat expresia impersonală *op iaste, e op* (< lat. *opus est*) „trebuie, este necesar“, iar Ardealul de sud, expresia impersonală *opt* (< lat. *opus est*), care apare la Coresi. În restul țării aceste expresii au dispărut, fiind înlocuite cu cuvântul de origine slavă veche *trebuie*.

§ 7. Noile condiții sociale în care trăiau românii, în special dacoromânii, după secolul al VII-lea, izolarea de lumea bizantină și orizontul spiritual al vieții gentilice, au favorizat unele dezvoltări semantice, care, altfel, n-ar fi avut loc.

Cuvântul *solz* a fost considerat de unii pînă acum drept continuatorul adjectivului latin *solidus* „solid“. Scriban n-a fost satisfăcut de o asemenea etimologie și a admis că termenul în discuție are la bază pe v. sl. *slozŭ* „mucozitate“. Evident, etimologia lui Scriban este falsă, neconvenind nici din punct de vedere fonetic, nici din punct de vedere semantic. Precum am arătat în *SCL*, VIII, 1957, p. 513—516, trebuie să revenim la etimologia lui H. Jarník, *Romanské etimologie (Casopis pro moderní filologii a literatury)*, IX, 1922—1923, p. 56—59: lat. *solidus* „moneda de aur (începînd de la Constantin cel Mare)“. Asemănarea dintre solzii peștilor și monedele de aur sau de argint a provocat metafora. Cuvântul a sunat la început **solid*, dar pe baza pluralului *solđi*, s-a creat singularul *solđ*. Evoluția semantică s-a putut produce numai cînd în Dacia au devenit rare monedele de aur bizantine, deci începînd din secolul al VII-lea. Mai exact, s-a procedat la întrebuițarea figurată, stilistică, a cuvîntului, cu noul sens de „solz“, cînd monedele de aur bizantine s-au rărit, iar uitarea sensului propriu a avut loc mai tîrziu, poate chiar după secolul al X-lea, și a fost, probabil, provocată de faptul că româna a primit un nou termen, de origine mediogreacă, pentru a denumi moneda de aur, *perper*.

Întrebuițarea cuvîntului *solz* cu sensul de „solz“ a avut consecința că acel cuvînt care însemna la început „solz“, *scamă* (< lat. *squama*), a căpătat un nou sens, cel actual, și l-a pierdut pe cel vechi.

Cuvîntul macedor. și bñn. *zbor* „vorbă“ (< v. sl. *sŭborŭ*, bulg. și sîrbocr. *sbor* „adunare“) a trebuit să aibă la origine același sens ca și etymon-ul slav, deci „adunare“. Evoluția semantică a fost provocată de aceleași împrejurări sociale, care au făcut ca termenul *cuvînt* să capete sensul de „vorbă“, „discurs“ (vezi mai sus, III, cap. V, § 8). Ea se găsește și la cuvîntul sîrb (și bulg.) *sbor*, dar acesta a păstrat și sensul inițial „adunare“.

I. Pătruț, în *CL*, II, 1957, p. 295—296), susține că românii, fiind multe veacuri de-a rîndul păstori transhumanți, n-au putut avea cimitire, ci numai morminte izolate și că cel mai vechi cuvînt pentru a denumi cimitirul a fost *morminți* (să se remarce și genul masculin al substantivului, existent deja în latina populară (vezi mai sus, II, cap. IV, § 9); *morminte*, *morminturi*;

căci acest plural apare cu sensul de „cimitir“ în Banat, pe țărmul Mării Negre, (de fapt la Ismail și în delta Dunării), la Nistru (anume pe cursul Nistrului inferior, la sud de Tighina), la aromâni și meglenoromâni (se trimite la *ALR*, I, vol. II, h. 301, și *ALRM*, I, vol. II, h. 423) (desigur, în delta Dunării și la Nistru avem a face cu un fapt adus din Ardeal în epoca feudală). Pătruț mai face presupunerea că, în satele lor răsfirate, români nu aveau cimitire, ci numai morminte izolate, ceea ce ar fi dus la întrebuințarea acestui plural cu sensul de „cimitir“. Eu cred că românii au cunoscut întotdeauna cimitirele, căci, dacă n-au avut ei cimitire, au avut grecii, albanezii și slavii printre care locuiau în sudul Dunării. Dar, foarte probabil, au avut și ei cimitire: cuvântul *cimitir* din Oltenia, Muntenia și Dobrogea poate fi rezultatul unei contaminații între *cimiter*, de origine latină, atestat pentru sudul țării (vezi *Dicț. Acad.*, sub voce), și *kimitir*, păstrat în Muntenia (la nord de București), de origine bizantină (vezi mai sus). Putem socoti pe *morminți* un „fel“ de calc lingvistic după bulg. *grobište* „cimitir“, sîrbocr. *groblje* „cimitir“, derivate de la *grobŭ* „mormint“. Presupunerea a fost deja făcută de Pătruț, p. 295, nota 18, dar este respinsă de el ca puțin probabilă.

§ 8. Unele dezvoltări semantice care se explică prin condițiile psihice generale umane ale indivizilor vorbitori, relevate de Ov. Densușianu, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, în *GS*, II, p. 1—2 și 310—327, au avut loc în această epocă. Astfel, derivatul *nebu* „care nu este bun“, deci „rău“ sau „nici bun, nici rău“, a căpătat în dacoromână și meglenoromână sensul actual, de „nebu“ (la macedoromâni s-a păstrat unul din sensurile inițiale: cel de „rău“. Nu este exclus însă ca această evoluție semantică, caracteristică numai dacoromânci și meglenoromânei, să se fi petrecut în epoca următoare (de după secolul al X-lea, pînă în al XIV-lea), cînd meglenoromânii încă mai aveau legături cu dacoromânii.

Poate, în această epocă, adjectivul feminin *barză* „albă“ a devenit în dialectul muntenesc numele păsării, înlocuind un mai vechi *čicqaŋe* (< lat. *ciconia*), care se mai găsește încă în Banatul de sud. Adjectivul **barz* „alb“ a dispărut din graiul muntenilor. În restul teritoriului dacoromân adjectivul nu exista sau a dispărut în toate formele sale.

§ 9. Multe evoluții semantice din epoca preliterară sînt explicabile prin ocupația de atunci a unei mari părți a românilor, păstoritul (ele ne arată viziunea despre lume a păstorului, orizontul lui intelectual). Cel dintîi care a încercat astfel de explicații ale unor evoluții semantice lexicale este Ov. Densușianu, (deja în *Bul. Soc. Fil.*, II, p. 11 și în *Candrea* și *Densușianu, Dicț. etim.*, nr. 560 și 664, unde sînt discutate cuvintele *fat*, *fată* și *frupt*; deși dicționarul este scris împreună cu I. A. Candrea, desigur explicația semantismului acestor cuvinte aparține lui Densușianu, care s-a ocupat mereu cu reflexele păstoritului la români). Cam în același timp și S. Pușcariu (*Locul limbii române între limbile romanice*, vezi acum *Études*, p. 40—41) explica unele evoluții semantice românești prin viața în munți a românilor: această viață nu se poate concepe decît ca o viață de păstori. În anul universitar 1934—1935, Densușianu a ținut la Universitatea din București un curs intitulat *Aspectele lingvistice ale păstoritului*, curs care a fost numai litografiat. Vom da aici numai puține din faptele relevate de acești cercetători.

Cuvintele *fat* și *fată* însemnau la început puilul unui animal, în special

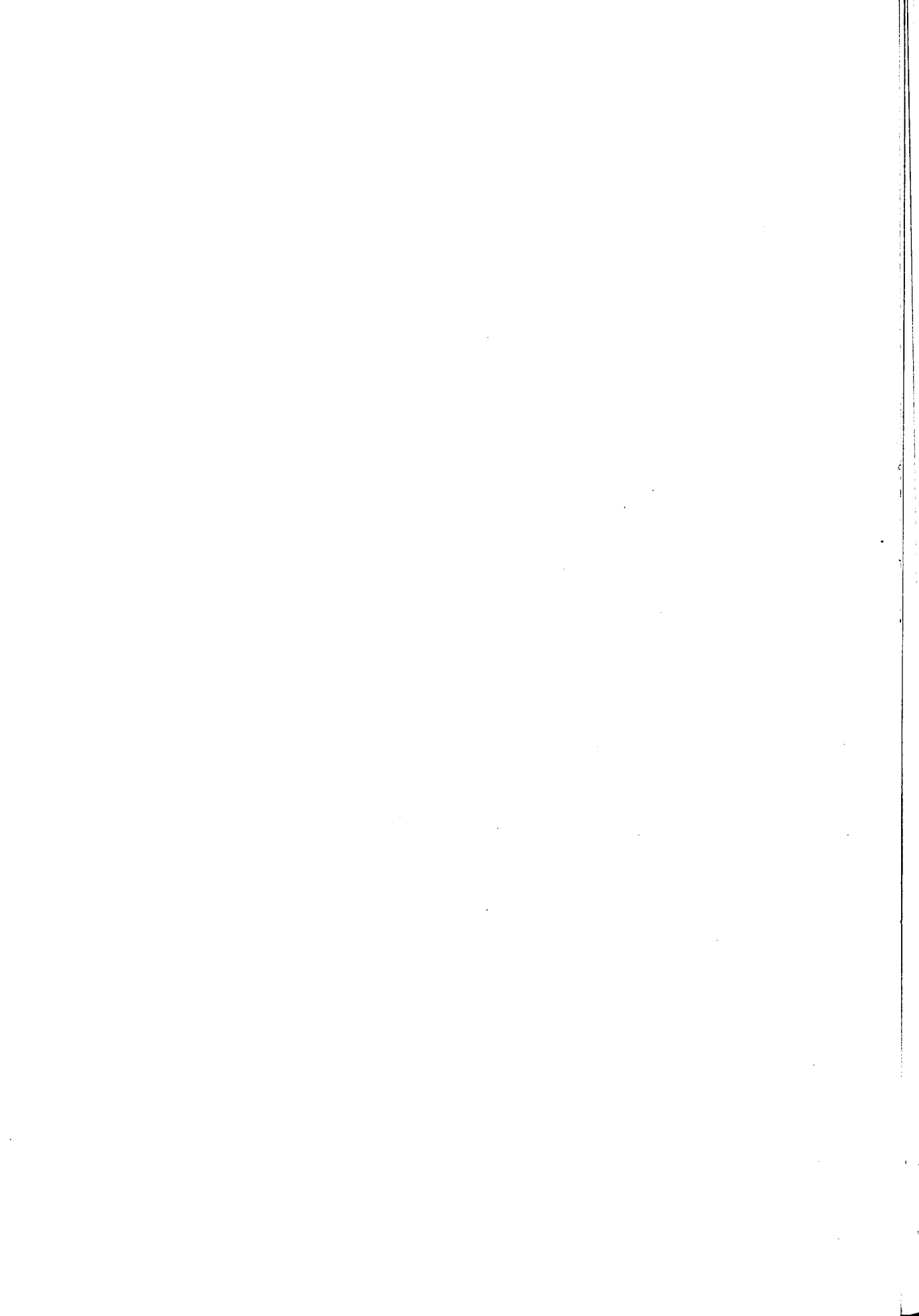
al oii, ca în alte limbi romanice (lat. *fetus* „sarcină“, „fiu“, lat. *feta* „femeie însărcinată“, „femelă“). În română ele însemnează „băiat“, „fată“, adică sînt întrebuințate numai în legătură cu oamenii (dar *făt* însemnează rar și „puiul unui animal“). Extinderea și la om, și mai ales utilizarea acestor termeni cînd e vorba de om, nu se puteau realiza, după cei doi învățați, decît de către niște păstori. Cuvîntul *frupt* (< *fructus*), care în latină însemna „produs“, „fruct“, a ajuns să însemneze „carne“, „grăsime“, „lapte“ și „orice aliment gras“. Evoluția semantică, care se găsește și în alte regiuni din Apus, este explicată, la noi ca și acolo, prin păstorit. Dar, în aceste două cazuri, evoluția semantică se poate explica și prin agricultori, care sînt de obicei crescători de vite mari, ceea ce Candrea și Densusianu nu spun. Cuvîntul *a înfărca* a însemnat la început „a da (mielul) la țarc (împreună cu oile)“ și se întrebuința deci numai despre miei. Cuvîntul s-a extins apoi și la oameni. Pentru cineva care locuiește în munți, soarele pare că sare în momentul cînd răsare dintre brazi, dimineața. De aici cuvîntul *a răsări*, adică „a sări“. Termenul a fost aplicat apoi și răsării plantelor. Pentru cine stă pe munte, cel care merge de acolo în altă parte, se cufundă, se coboară în pădure. Așa se explică de ce *a merge*, care în latină însemna „a se cufunda“, a ajuns să însemne „a merge“.

Viața aproape exclusiv păstorească a unei mari părți a poporului român, din această perioadă a dus și la unele expresii care nu se pot explica fără ea. În articolul *Expresia „a făgădui marea cu sarea“*, publicat în *Cugetul românesc*, I, (1922), p. 395 și urm., și în traducere franceză în *Études*, p. 121—124, — noi vom folosi textul francez —, S. Pușcariu arăta că această expresie se explică numai prin păstori. În expresii echivalente cu cea în discuție, apar, în diferite limbi munții de aur, albastrul cerului etc., adică lucruri rare sau imposibil de obținut. De aici rezultă că, pentru românii care au creat această expresie, marea și sarea au fost lucruri foarte greu de văzut sau de obținut. Pentru acest motiv, autorul credea (p. 122) că expresia pomenită n-a putut fi creată decît în partea occidentală a Peninsulei Balcanice, adică în Iugoslavia, unde sarea era foarte rară și se aducea de pe coasta dalmată, unde ea era obținută din apa mării. Pușcariu mai afirma (*ibid.*) că populația care a creat această expresie era una de păstori, aceștia avînd mare nevoie de sare pentru pregătirea brînzeturilor. Învățatul clujean identifica pe acești români cu românii din Serbia și Croația medievală (strămoșii istroromânilor) și admitea că extinderea expresiei pomenite la nordul Dunării s-a făcut datorită relațiilor și comunicațiilor dintre românii din Serbia și cei din Dacia, confirmate, după el, și de asemănările de limbă dintre istroromâni și dacoromânii vestici. Totuși Pușcariu admitea și o migrație a românilor rotacizanți din sudul Dunării la nord, migrație cu care ar fi fost adusă și expresia în discuție. Eu mă opresc la părerea că expresia a fost creată în Iugoslavia între secolele al X-lea - al XIV-lea și că s-a răspîndit repede după crearea ei și la dacoromâni, prin migrații ale rotacizanților, dar și fără migrații de oameni.

Putem adăuga aici și cîteva fapte nerelevante pînă acum. Desigur, și expresia : *a se băga* (sau *a intra*) *sub pielea cuiva* se explică tot prin păstorit. Se știe că insecta numită *căpușă* se înfinge în pielea oilor și le suge sîngele, ceea ce dă impresia că s-a băgat sub pielea animalului. Și sensul de „mugur“ al cuvîntului *căpușă* (*i-a dat căpușa* se zice despre vița de vie) se explică tot

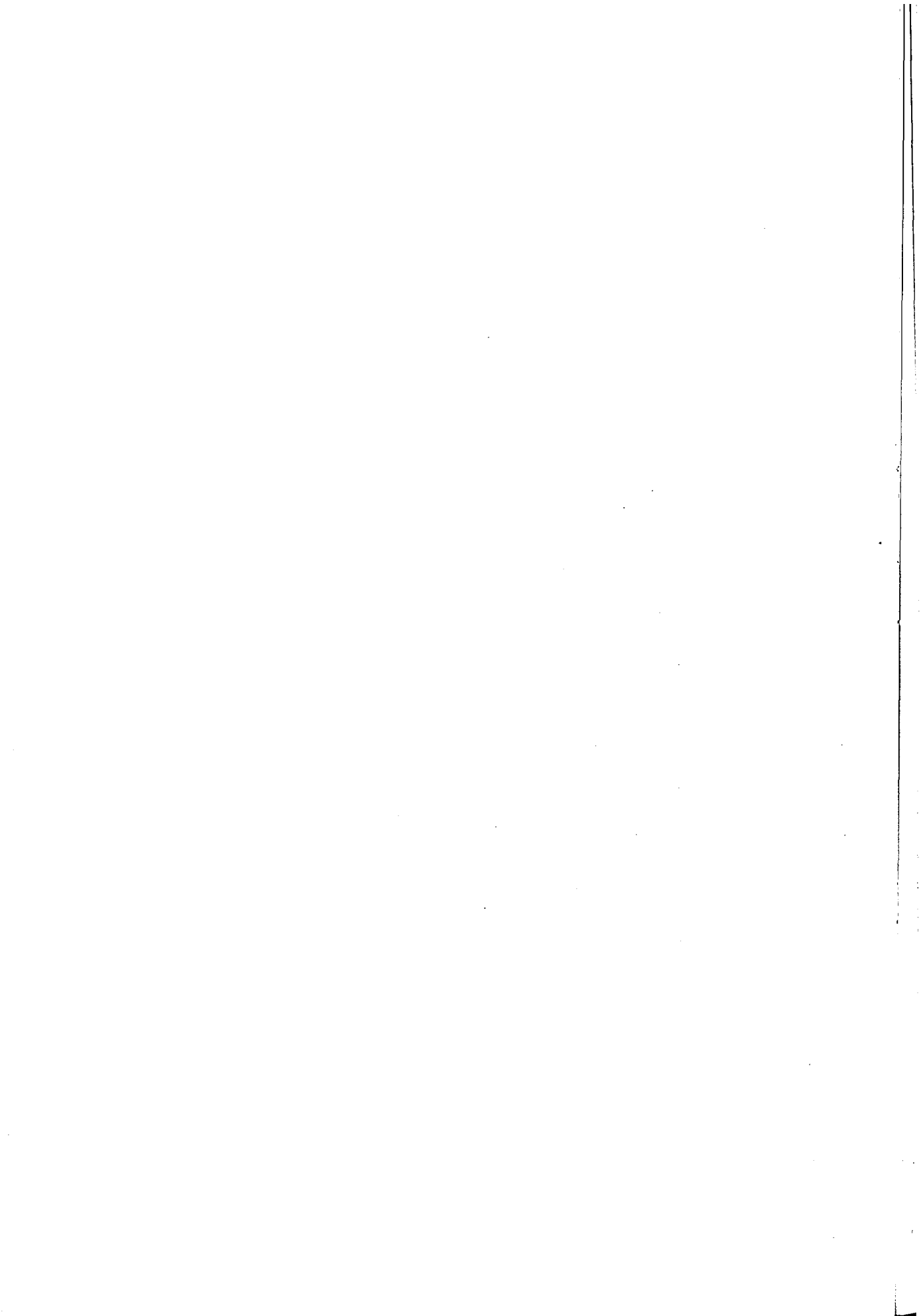
prin păstori. De aici și verbul (*in*)căpușesc „înmuguresc”. Tot prin păstori se explică sensul „buze” al aceluiași cuvânt din expresia : *Ce are-n gușă, și-n căpușă* „Ce are în suflet, are și pe buze”, „E sincer”. În această epocă s-a creat, poate, și expresia *a ridica pe cineva de coadă-n sus* „a face plăcere (cuiva)”, existentă de exemplu în Moldova de sud și explicabilă tot prin păstori, dar și prin crescătorii de vite agricultori.

Alte evoluții semantice, care, după noi, au avut loc în această epocă au fost explicate prin păstorit de Ov. D e n s u s i a n u, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, GS, II, p. 1—20 și 310—327. Astfel, la p. 2—3, acest învățat explică sensul nou de „dor” al cuvântului dacoromân și macedoromân *dor* (la origine „durere”), ca și evoluția cuvintelor macedoromâne *durcare* și *durut* (acestea de la „durere” și „durut” la „iubire” și „iubit”), prin faptul că transhumanța îi separa pe soți timp de o jumătate de an.



PARTEA A V-A

LIMBA ROMÂNĂ PRELITERARĂ
(din secolul al X-lea pînă în secolul
al XIV-lea)



CAPITOLUL I

EVENIMENTELE ETNICE ȘI SOCIALE DE PE TERITORIUL LOCUIT DE ROMÂNI DIN SECOLUL AL X-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ȘI REFLEXELE LOR LINGVISTICE

§ 1. După deplasările ramurilor de sud și vest ale poporului român (macedoromânii, meglenoromânii și rotacizantii) de pînă prin secolul al X-lea, despre care am vorbit mai sus, la IV, cap. II, limba românească se vorbea nu numai pe teritoriul românesc primitiv, — care era acum locuit și de slavi —, ci pe aproape toată aria de limbă sîrbă, precum și în Macedonia, eventual și în Dalmația. Poporul românesc, intrat în contact cu noi triburi slave (sîrbești, ucrainene, chiar croate), care se găseau pe calea transformării lor în popoare deosebite, începe să sufere și influența acestora, dar, în același timp, exercită el însuși o influență asupra lor. O nouă perioadă se anunță în dezvoltarea poporului român și a limbii sale. Întîmplarea a făcut însă ca această nouă perioadă să fie caracterizată și prin contactul cu alte popoare, care au pătruns în secolul al X-lea pe teritoriul locuit de români în nordul Dunării. Datorită faptului că slavii erau aici în număr mai mic, precum și faptului că românii se puteau sprijini, în rezistența lor la acțiunea de asimilare de către neamurile străine, pe existența Carpaților și a codrilor din zona de dealuri și de la cîmpie, numai acest teritoriu avea să rămînă patria poporului român. Pe de altă parte, dezvoltarea poporului român de pînă în secolul al X-lea era de așa natură, încît în acest secol el trece, pe aproape tot teritoriul de la nord de Dunăre, la organizarea socială caracteristică feudalismului timpuriu. Avem așadar condiții noi de dezvoltare a limbii române. Am spus mai sus (IV, cap. II, § 19) că, în fond, româna primitivă continuă și după secolul al X-lea, așa întrucît abia prin secolele al XIII-lea - al XIV-lea se rupe legătura între cele trei mari ramuri ale românimii : dacoromânii, macedoromânii (cu meglenoromânii) și istroromânii. Totuși, pentru că în secolul al X-lea dezvoltarea limbii române suferă o cotitură extrem de importantă, iar noua fază a românei primitive prezintă aspecte radical deosebite de cele ale fazei mai vechi, socotim potrivit să dăm noii faze a limbii române, care începe în secolul al X-lea și se încheie, cum vom vedea mai jos, spre mijlocul secolului al XIV-lea, numele de limbă română preliterară.

§ 2. Pe la 890, pecenegii, un neam de limbă turcă, gonesc pe unguri din Atelkus. Aceștia, o populație de limbă finougriacă, deci înrudită cu finezii, carelienii, zirienii, mordvinii, ostiacii și cu alte popoare din URSS, dar amestecată și cu turcii, pe care i-a asimilat, moștenind de la aceștia multe cuvinte, ocupă în 896 Panonia. În secolul al X-lea, unele triburi maghiare pătrund în Ardealul de nord-vest și în regiunea Bălgradului (actualei Alba-Iulia). Notarul anonim al regelui Bela relată, după tradiție, că, în nord-vestul Ardea-

lului propriu-zis (deci la est de Crișana), se găsea voievodatul român al lui Gelou, și că, după moartea acestuia în lupta cu ungurii, supușii lui Gelou s-au închinat acestora. Conducătorul de pe la anul 1000 al ungarilor de la Bălgrad se numea *Gyula*; numele său s-a adăugat la numele maghiar al orașului, rezultat prin traducerea toponimicului slav *Bölügradü* în maghiară: *Fehérvár*, „Cetatea Albă”, de unde *Gyula-Fehérvár* (despre ungurii de la Bălgrad, vezi D. O n c i u l, *Originile Principatelor române*, București, 1899, p. 128—130). Pătrunderea unor triburi maghiare, în Crișana și Ardeal, în secolul al X-lea, este atestată și arheologic. În aceeași vreme, în Banat și în părțile de sud ale Crișanei existau, după cele relatate de același notar anonim al regelui Bela: un voievodat condus de Glad, iar pe la 1000, de Achtum; în Crișana de centru și nord un voievodat condus de Menumorout, iar în regiunea Clujului și Dejului, probabil și a orașului Alba Iulia, un voievodat condus de Gelou. Notarul anonim al regelui Bela relatează că, alături de români, locuiau și slavi. În vremea în care primele triburi ungare pătrund în Ardeal, deci pe la mijlocul secolului al X-lea, triburile pecenege ocupă unele părți din regiunile de sud (de cîmpie) ale Moldovei și din regiunile de sud (de cîmpie) ale Munteniei și Olteniei. În asemenea împrejurări, românii renunță pentru cîtva timp la unele din așezările lor din cîmpie și din văi, retrăgîndu-se în locuri mai ferite. Cucerirea Dobrogei de către bizantini, în 971, și apoi a întregii Bulgariei (1018) de către aceiași, aduce din nou pe români în contact cu grecii, de care îi separase oarecum colonizarea slavă în Bulgaria și Iugoslavia. În 1057, pecenegii au ocupat și malul drept al Dunării (vezi P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 351).

În secolul al XI-lea, Ștefan cel Sfînt, conducătorul ungarilor care rămăseseră în pustă și care erau acum creștini (trecuseră la catolicism în anul 1000), caută să cucerească Ardealul, chiar împotriva ungarilor care se stabiliseră în secolul al X-lea la Bălgrad. El reușește să cucerească (în 1002—1003) Crișana de sud și Banatul, precum și Ardealul de la Meseș la Alba-Iulia. La 1048, în urma înțelegerii cu Bizanțul, unii pecenegi se stabilesc în Dobrogea. Pecenegii sînt înfrinți, în luptă, la 1096 de către bizantini și cumani (polovți), aceștia din urmă tot de limbă turcă, iar pămîntul ocupat de ei revine cumaniilor. Unii pecenegi s-au refugiat în Ardeal, alții au fost colonizați de bizantini în Meglen, unde descendenții lor trăiau încă pe la 1150 (vezi *ibid.*). Cumanii stăpîneau probabil Moldova de pe la 1055, iar în 1196 au urmat pecenegilor în stăpînirea Munteniei și Olteniei (vezi P h i l i p p i d e, *op. cit.*, II, p. 352). Treptat, în cursul secolului al XII-lea și la începutul secolului al XIII-lea, ungurii cuceresc și restul Ardealului pînă la Carpați¹.

Motive de ordin militar și economic — nevoia de a apăra granița de sud și dorința de a exploata teritoriile cucerite, — au determinat pe regii maghiari începînd de pe la mijlocul secolului al XII-lea, să colonizeze în Transilvania, populații germane din Flandra —, de pe valea rîului Mosella —, și din Luxemburg. Sînt așa-numiții s a x o n i, pe românește s a ș i. Între 1221 și 1225, au locuit în Țara Birsei și cavalerii teutoni, care pînă atunci locuiseră în Palestina.

¹ Despre etapele pătrunderii ungarilor în Crișana și Ardeal, pe baza documentelor arheologice, vezi K. H o r e d t, *Contribuții la istoria Transilvaniei sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 109—145.

În anul 1239, armatele cumanilor au fost distruse cu desăvârșire de mongoli, în stepele Astrahanului. O parte din cumani se refugiază în Ardeal, Banat și Ungaria, iar alții în Imperiul bizantin. La sfârșitul anului 1240, mongolii ocupă Kievul, la începutul anului 1241, ei ocupă cnezatul de Halici și Volinia, iar la începutul primăverii aceluiași an, ei năvălesc în Polonia, Ungaria, Moldova și Transilvania și, foarte probabil, și în Muntenia și Oltenia, devastând totul în calea lor. După ce fac unele incursiuni pînă la Viena, hoarele mongole se retrag din Ungaria și Polonia, păstrînd în stăpînirea lor Moldova și Muntenia de la răsărit de Olt, probabil cu excepția voievodatului lui Seneslau, care-și va fi avut reședința la Argeș (actuala Curtea de Argeș). Năvălitorii mongoli vorbeau o limbă deosebită de cele turcești, dar ei erau asociați, probabil, cu niște triburi turcești, care se numeau tătari și care, mai târziu, și-au impus limba și numele lor și mongolilor cu care se asociaseră.

După retragerea mongolilor din Ungaria, Oltenia rămîne sub dominație maghiară. Pentru a putea organiza expedițiile sale împotriva cumanilor, regele ungar Andrei al II-lea (1205—1235) a creat, în această regiune, probabil în anul 1233, Banatul de Severin, cu reședința la Turnul Severin. Victor Motogna, *Banatul de altădată, Studii istorice*, I, Timișoara, 1944, p. 244 și 250—251 (în cadrul articolului său *Banatul românesc în cele dinții veacuri ale stăpînirii ungurești*, p. 229—328), susține că Banatul de Severin cuprindea nu numai o bună parte din Banatul român de astăzi, dar și Oltenia. El se întemeiază, între altele, pe diploma din 1247, acordată de Bela al IV-lea, cavalerilor Ioaniți. Această părere se găsește și la Ion I. Nistor *Țara Severinului și Banatului timișan, Ac. Rom., MSI, Seria III, Tomul XXVII, mem. 8, București, 1945, p. 12—14*. Istoriografia română de astăzi (de exemplu *Istoria medie a României*, I, București, 1966, p. 81) admite că Țara Severinului ar fi cuprins numai județul Mehedinți.

§ 3. În 1018 a căzut sub stăpînirea Bizanțului nu numai teritoriul de limbă bulgară, dar și o parte din teritoriul de limbă sîrbă. Exploatarea excesivă de către bizantini a populației bulgare și românești din Bulgaria, ca și spiritul de revanșă al intelectualității și aristocrației bulgare, au dus la răscoala din 1185 a bulgarilor și a românilor din Bulgaria contra bizantinilor. Imperiul creat în munții Balcani, în 1186, avea în frunte pe românii Petru și Așean și a fost condus apoi de Ioniță, dar cu Ioan Așean, dinastia se bulgarează. Probabil, așa cum a admis G. Murnu (*Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare, București, 1913, p. 228—230*) și apoi alți cercetători (vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom., IX, p. 167—168*), o parte din românii din Balcani s-au mutat, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea și al XV-lea, în nordul Dunării¹.

Deja în secolul al X-lea (980), vlahii din tema bizantină Elada dispuneau de oarecare autonomie în cadrul statului bizantin. Ei locuiau în munții Pindului și în Tesalia și, parțial, și în Acarnania și Epir și lîngă Salonic. La 980,

¹ Trebuie să admitem că cel de-al doilea Imperiu bulgar a fost creat de strămoșii viitorilor meglenoromâni (cum cred dealtfel o serie de învățați, printre care și Murnu, *op. cit.*), eventual și de strămoșii actualilor olteni și munteni. Murnu, p. 229—230, crede că migrația spre nord a unor români din Imperiul româno-bulgar s-a produs după ce Tracla, în care românii din Balcani își țineau oile, a rămas cuprinsă în Imperiul bizantin (românii au fost nevoiți să-și țineze după aceea oile în valea Dunării).

împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul numise pe Niculița, care era un stăpîn feudal local din Larisa (vezi P. P. P a n a i t e s c u *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1967, p. 212), conducător militar al vlahilor din Elada¹. Pentru istoria acestor vlahi vezi George Murnu, *op. cit.*, p. 7—201, și P. P. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 210—216. La începutul secolului al XIII-lea Pindul și Tesalia poartă numele de Vlahia Mare (Μεγάλη Βλαχία); acest nume apare mereu în izvoare în secolul al XIV-lea. În veacurile al XIII-lea și al XIV-lea sînt pomenite și alte țări ale macedoromânilor: „Vlahia Mică“, Μικρά Βλαχία, în Etolia și Akarnania, precum și „Vlahia de sus“ Ανώβλαχα. După cum a dovedit M u r n u, *op. cit.*, p. 163—171, macedoromânii din Pind au rămas independenți și după 1204, cînd partea europeană a Imperiului a fost împărțită între cruciați și despoții Epirului. Dar ceilalți macedoromâni (cei din Tesalia, în primul rînd) au fost stăpîniți pe rînd de latini (lombarzi și germani), de despoții Epirului, de Ioan Asean, de francezi, de catalani și de albanezi², pînă ce, împreună cu cei din Pind, au fost încorporați, în 1337, pe vremea împăratului Ioan Cantacuzino, din nou la Imperiul bizantin. Cel de-al doilea imperiu bulgar s-a desfăcut cu vremea în mai multe state.

Cucerirea Constantinopolului și a unor părți din Grecia de către latini, în 1204, a favorizat apariția genovezilor în Peninsula Balcanică și pe coastele Mării Negre. Genovezii erau activi în secolul al XIII-lea în Dobrogea. În 1281, activitatea genovezilor la Vicina „însuma acte de comerț“ ce se ridicau cu mult peste suma de 25 000 de florini lunar. Negustorii din Pera (greci ?) trimiteau la Vicina, în același an 1281, peste 1 000 de suluri de postav lunar. Se vindea acolo și postav de Lombardia și postav francez (adică din Flandra); clientela acestor negustori era, desigur, românească, tătarască și slavă. Mihail al VIII-lea Paleologul a legat alianță cu puternicul feudal mongol (tătar) Nogai, care a cedat împăratului Vicina (probabil actualul Măcin).

Trebuie să spunem că, în Bulgaria, dialectele slave vechi deveneau în vremea aceasta o limbă slavă aparte, limba bulgară. Procesul s-a realizat, desigur, prin asimilarea de către slavi a populației bulgare propriu-zise (de limbă turcă) și mai ales prin asimilarea populației romanice și grecești din Bulgaria, ea însăși de origine tracă, cea de la nord de Balcani romanizată, iar cea de la sud de Balcani tracizată. Nu putem considera dialectele slave din Macedonia drept dialecte tipic bulgare, cum au crezut mulți cercetători. Ele prezintă, de la origine, nu numai *št* și *žd* (< *t*, *kt*, resp. *d*), dar și *k* și *g* (< aceiași *t*, *kt* și *d*) și au în unele privințe o dezvoltare proprie. Ele trebuie să fie considerate ca alcătuind o limbă aparte, asemănătoare atît cu sirba cît și cu bulgara, chiar dacă prezintă mai multe asemănări cu bulgara. Această limbă s-a format prin asimilarea unei populații grecești și românești.

¹ Prin „Elada“ se înțelege tema bizantină Elás, ce cuprindea Tesalia, Pindul, părțile de la nord de Tesalia și insula Eubolia.

² Ioan C a n t a c u z i n o spune că, înainte ca macedoromânii (românii din Elada să fi fost din nou încorporați la Imperiu, stăpînirea Macedoniei era împărțită între despotul Acarnaniei, Ioan Ducas, ἀρχων τῆς Βλαχίας, și triburile libere malakasii, bua și mesarite, ale căror nume apar mai tirziu ca nume de localități (cf. satul Malacași) sau de triburi macedoromâne (W e i g a n d, *Die Aromunen*, I, p. 276, dă informații despre neamul fărșeret al boilor și despre dasareți sau masareți).

§ 4. Diferitele formațiuni statale sîrbocroate de pînă spre sfîrșitul secolului al XII-lea erau prea slabe pentru ca să-și poată păstra independența. Un stat sîrb mai puternic nu s-a putut crea decît atunci cînd bulgarii și românii din Bulgaria au înlăturat dominația bizantină și au întemeiat Imperiul româno-bulgar. În 1186, Ștefan Nemanja întemeiază un stat feudal sîrb. Dar croații cad sub dominație maghiară. În această vreme, dialectele de tip sîrbocroat deveneau și ele o limbă slavă aparte, limba sîrbocroată, datorită asimilării de către triburile sîrbocroate a populației dalmate și albaneze, care avea o bază articulatorie deosebită de cea a triburilor slave.

Nu putem ști precis cînd s-au întins românii rotacizanți pînă în Croația. În statul sîrb întemeiat în 1186, vlahii sînt pomeniți în documente începînd chiar din secolul al XIII-lea. Ei erau păstori și se găseau în situația de șerbi ai mănăstirilor. Dar acești români nu suferiseră rotacismul lui *n* intervocalic și deci nu pot fi considerați drept strămoșii actualilor istroromâni. Rotacismul lui *n* intervocalic este atestat numai la vlahii din Bosnia și Croația, în veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Acești vlahi apar în izvoarele istorice sub numele grec de *Mavrólachi* sau italian, de *Morlachi* „vlahi negri”. Morlaci se găseau deja în secolul al XIII-lea răspîndiți pe toată coasta Dalmației, de la Cetinje pînă la Fiume (Reka) (vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din Serbia în secolele XII—XV*, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, I, p. 280—299. *Originea coloniilor române din Istria*, *Ac. Rom., M. S. I.* seria a III-a, tom. II, București, 1924, *Vlahii și morlachii, studiu de istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, *Über die Morlaken (Μαυρόβλαχοι) und ihren Ursprung*, *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, t. XI, 1924, p. 115—126, *Vlahii din nordul Peninsulei balcanice în evul mediu* București, 1959, și S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II)¹.

La sfîrșitul secolului al XII-lea, unele grupuri de români pătrunseseră chiar în Italia de nord. D. Găzdaru (*Romeni occidentali stanziati in Italia nel medioevo*, în *Cultura neolatina*, Anni VI e VII, 1946—1947, p. 144—163) a relevat că, într-un inventar amănunțit din 1185 al populației mănăstirii S. Maria din Friuli, dependentă de patriarhia din Aquileia, inventar în care se cuprind numele tuturor satelor aparținînd mănăstirii și numele tuturor șerbilor ei, apar numele românești *Radul* și *Singurel*. Autorul concludă (p. 153—154) că a existat în secolul al XII-lea o populație românească în cîmpia friulană și înclină să creadă (p. 154—155) că ea a venit în această regiune în secolul al X-lea².

¹ Vezi și în special Demetrio Găzdaru, *El nombre étnico Μαυρόβλαχοι, Su difusión, significado y evolución semántica en la Península Balcánica e Italia*, în *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung, München, 24—28. August 1958*, Band II, München, 1961, p. 296—301.

² D. Găzdaru a tratat din nou problema în articolul *Los Latinos de Oriente en monumentos literarios e históricos de la Edad Media*, în *Romanica*, 2, 1970, La Plata, 1971, p. 53—57, și în articolul *Antiguas referencias sobre el dialecto istro-rumano*, în aceeași revistă *Romanica*, 4, La Plata, 1973, p. 5—43, anume la p. 7—12. În ultimul articol autorul arată că patriarhatul din Aquileia, care avea posesiuni atît în Friuli cît și în Istria, posedea în Istria satele Letaj și Berdo, adică tocmai unele din localitățile în care locuiesc pînă astăzi istroromânii (aceste localități fuseseră donate Bisericii din Aquileia de contele Voldaric sau Volric și de soția lui, Adelaide, în anul 1102). Cum spune Găzdaru, ultimul articol, p. 8, „în acest caz o transferare de coloni din feudale istriane în feudele friulane, aparținînd aceluiași feudal [= Biserica din Aquileia], este perfect admisibilă”.

Cel mai devreme la sfârșitul secolului al XII-lea, pătrunde în Banatul de sud, poate și în Banatul de nord și în Hațeg, precum și în Oltenia de vest, o populație sirbească, care intră astfel în contact cu populația românească de acolo (aceasta vorbea dialectul bănățean-hățegan-oltean de nord-vest) și va exercita o însemnată influență asupra ei. E. Petrovici, *Toponimice slave din valea Almăjului (Banat)*, în *Dacor*, VIII, 1936, p. 175—180, a dovedit că toponimicele de origine slavă din Almăj, ca *Dilboșeț*, *Grădăț*, *Vorăț*, *Prăvălăț*, *Vișăț*, *Găbroșu* etc., prezintă fonetisme sirbești arhaice (cf. etimele lor: *Dibočac*, *Gradac*, *Dvorac*, *Prevalac*, *Prilipac*, *Vršac*, *Găbrojac* etc.), fonetisme care caracterizează și graiul sîrbocroat al carașovenilor, așezați azi în câteva sate de la sud de Reșița (cf. Petrovici, *Graiul carașovenilor*, p. 81, nota 3, 44—47, 84—89 și 106—107): pronunțarea ca *ă* a unicului ier sîrbocroat, accentuarea de dinainte de deplasarea stokaviană a accentului, păstrarea lui *l* silabic (în aproape toate celelalte graiuri sîrbocroate el devine *u*, apoi *o*) și pronunțarea mai mult sau mai puțin bilabială sau ca *u* a lui *v*. E. Petrovici tragea (p. 179) concluzia că graiul sîrbocroat vorbit cîndva în Almăj avea aceleași particularități ca și cel din Carașova. Dar cum învățatul clujean (cf. *op. cit.*, p. 16—18) presupunea că populația carașovenească s-a așezat abia în secolul al XV-lea, în localitățile pe care le locuiește astăzi, el se simțea obligat să presupună (p. 180) că tot atunci s-a așezat și în Almăj o ramură a aceleiași populații sîrbocroate care s-a așezat în Carașova. Petrovici făcea (*ibid.*) presupunerea că, înainte de așezarea acestor slavi în Almăj și în regiunea Carașovei, toponimia slavă din aceste părți a avut un caracter „mediobulgar“ (de fapt vechi bulgar), ca și în restul Banatului, în Ardeal și Muntenia și înclina să considere ca atare toponimicul *Bózović*, care prezintă tratamentul *o* al lui *ŭ* (*bŭzŭ + ovič*). El avea dreptate să susțină că toponimicele de origine slavă, de tip sîrbesc vechi, din Banat, constituie al doilea strat de toponimie slavă din Banat; dar a greșit cînd a crezut că toponimicele de origine slavă din această provincie, care îl constituie, apar numai începînd din secolul al XV-lea. Pentru noi este clar că avem a face cu un strat toponimic mai vechi; desigur, populația carașovenească constituie rămășițele populației sirbe care a pătruns altădată în tot Banatul de sud, poate și în cel de nord și în Hațeg, precum și în Oltenia de vest, și a exercitat o influență constitutivă asupra dialectului bănățean. De aceea înclinăm să dăm dreptate lui Th. N. Trîpcea (*Carașovenii — o „măruntă“ populație din țara noastră*, în *Studii, Revistă de istorie*, X, 1957, nr. 6, p. 93—101), care face ipoteza judicioasă că sîrbii din Carașova s-au stabilit în Banat în timpul prigoanei lui Ștefan Nemanja contra bogomililor, deci spre sfârșitul secolului al XII-lea (faptul că, de multă vreme, carașovenii sînt catolici ar fi o indicație că ei au fost la origine bogomili). În legătură cu toate acestea vezi cele spuse de mine în *AUT, Seria Științe Filologice*, III, 1965, p. 293—294) (în cadrul recenziei despre Ivan P o p o v i č, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960).

Nu știm cît de adînc se întindeau în Oltenia sîrbii care pătrunseseră în Banat spre sfârșitul secolului al XII-lea. Toponimia sîrbă care se întilnește în Oltenia de vest — și chiar în Oltenia de est — și cuvintele de origine sîrbă, ca *mucenic*, din graiurile de acolo (în Muntenia avem bulgarul *măcinic*) ne fac să credem că aria sîrbă din Oltenia a fost cu mult mai întinsă decît credea

Petrovici, *Toponimice sud-slave occidentale în Oltenia*, în *Romanoslavica*, XII, 1965, p. 11—19, care o limita la partea de vest a acestei provincii.

§ 5. Prea puțini dintre istoricii români sau străini mai vechi au admis o epocă feudală în dezvoltarea istorică a poporului român. Lucrul se explică fie prin sensul prea strîmt care se dădea atunci noțiunii de orînduire feudală, fie printr-o superficială privire a realităților sociale din întreaga epocă feudală. Căci unii istorici occidentali — și pe ei i-au urmat și unii istorici români — au ajuns să creadă că numai între secolele al IX-lea și al XIII-lea a existat un regim feudal, și numai în Occidentul Europei. Dar o limitare la o epocă atît de scurtă a perioadei feudale rezultă dintr-o privire superficială asupra istoriei Europei din Evul Mediu. Este evident că îndelungatul ev mediu, cuprins după concepția cea mai răspîdită, între secolele al V-lea și al XV-lea¹ — dacă ne referim numai la Occidentul Europei —, constituie o unitate atît din punct de vedere al producției cit și din punct de vedere al regimului social — al relațiilor de producție — și că trebuie numit în întregimea lui feudal, întrucît în acest ev exista clasa boierilor (a nobililor), proprietari ai mijloacelor de producție (între care și pămîntul), și clasa iobagilor (numiți în istoriografia română modernă și șerbi), care sînt numai în parte proprietatea boierilor, (aceștia nu-i pot omori, ci numai vinde ori cumpăra) și au și ei gospodăria lor proprie și unelte de producție proprii, dar nu și pămînt. O asemenea epocă a existat și la noi. Firește, situația din părțile noastre nu a fost identică cu cea din Occident. Acolo, regimul feudal a urmat direct celui antic, al sclavajului, chiar dacă țărani liberi au existat în evul mediu și în unele regiuni din Apus. În părțile de răsărit ale Mediteranei, adică în Imperiul bizantin, situația a fost cam aceeași — numai că numărul țărănilor liberi a fost mai mare ca în Apus — și au existat și robi, iar, într-o vreme, chiar țărani liberi fără pămînt. În Europa centrală, nordică și răsăriteană, adică la germani, unguri și slavi a avut loc tranziția directă de la orînduirea gentilică și obștile satești la orînduirea feudală, pe la anii 500 (sau 700) — 1 000. Poporul român, care în evul mediu a locuit între zona bizantină și cea germană-maghiară-slavă, a prezentat pînă în veacul al X-lea, ba chiar, al XIII-lea, o situație socială mixtă : și cea din Imperiul bizantin — la românii din sudul Dunării —, și cea a slavilor — la românii din nordul Dunării. Deci în sudul Dunării vom avea și țărani liberi, cu sau fără pămînt, și iobagi, și robi chiar, pe cînd în nordul Dunării vom avea numai organizarea gentilică în destrămare și obștea satească.

Totuși, cu vremea, de prin secolul al IX-lea sau al X-lea, trebuia să apară și în Dacia (Banat, Crișana, Maramureș, Ardeal, Oltenia și vestul și nordul Munteniei) orînduirea feudală. Regimul care s-a creat însă în această vreme prin părțile noastre nu era întotdeauna opera unor nobili români. Nu toți boierii erau la început de limbă românească, așa că, pe alocurea, românii se găseau tot în situația unui popor nediferențiat în clase sociale. Dar fie din sînul poporului român, fie prin deznaționalizarea boierilor de alt neam (slav, peceneg sau cuman, chiar tătar), s-a ajuns la boieri de grai românesc.

¹ Orînduirea feudală continuă și după aceea, în așa-numitul ev modern, pînă în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, cînd regimul feudal este definitiv doborît în unele state sau se acomodează în regim burghezo-feudal în altele.

Apariția unei aristocrații și a unui cler de limbă românească a avut urmări însemnate asupra limbii, însă nu chiar în acest moment al apariției ei, ci mult mai târziu, după ce aristocrația de dincoace de Carpați va ajunge la un grad de dezvoltare care să-i permită crearea și conducerea unor state, iar cea de peste munți să joace un rol politic, economic și cultural și în cadrul statului maghiar (mă refer la statele românești libere, sau vasale. Țara Românească și Moldova, și la voievodatul românesc al Maramureșului, căzut sub vasalitate maghiară). Abia atunci se vor accentua pînă la maximum diferențierile de clasă la români și vor avea loc urmările cele mai însemnate ale acestei diferențieri asupra limbii. Pînă în această epocă, influența regimului feudal asupra limbii avea loc în felul că elementele lexicale ale claselor dominante, străine, pătrundeau și în limba poporului. Începînd din această epocă vom avea și alte răsfringeri ale regimului feudal asupra limbii române.

§ 6. Procesul de trecere la feudalism s-a petrecut în Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria și Cehoslovacia mai devreme decît în Dacia. Începînd din veacul al VII-lea, se dezvoltă pe teritoriul Bulgariei raporturile feudale (vezi D. K o r e v, Hr. H r i s t o v, D. A n g e l o v, *Kralka istorija na Bălgarija*, Sofia, 1962, p. 21). Aceeași este situația și pe teritoriul sîrbocroat (vezi opera colectivă *Pregled istorii jugoslavenskih naroda*, I, Belgrad, [1965], p. 13—43).

Nu este probabil că primul stat bulgar s-a întins în secolul al IX-lea și la nordul Dunării. Mai târziu, în secolele al X-lea și al XI-lea, cum deja am văzut, ungurii pătrund în Ardeal și, pînă la începutul secolului al XIII-lea, ei ajung la Carpați. Dar, în statul maghiar, raporturile feudale sînt foarte avansate în secolul al XI-lea. Pe de altă parte, regiunile de la sudul și estul Carpaților, stăpînite de pecenegi și cumani, iar după 1241, de tătari, intrau, de asemenea, încet-încet în condițiile unei societăți feudale, fiind înconjurată de toate părțile de state feudale (Bulgaria, Ungaria, Polonia, statul chievean și cnezatele feudale care au rezultat prin fărîmițarea acestuia, în secolele al XII-lea și al XIII-lea). Era de așteptat deci ca, în acest timp, să se nască o aristocrație românească și să se ajungă în felul acesta la un feudalism românesc. Este drept că și această aristocrație ar fi fost supusă procesului desnaționalizării; dar, în statul feudal maghiar, clasa boierească românească care ar fi existat de mai înainte sau s-a putut ridica după cucerirea maghiară nu era expusă atît de repede maghiarizării, din cauza diferențelor de religie și, desigur, și din cauza numărului mare de români care locuiau în Banat, Crișana, Maramureș și Ardeal și a numărului mic de unguri stabiliți în aceste provincii în primele secole de stăpînire maghiară.

Cu privire la procesul formării unei aristocrații românești, adică a apariției unui feudalism românesc în Ardeal, considerăm juste cele spuse de P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 40—41 :

„În Ardeal și în părțile românești din Ungaria, nobilii români sînt pomeniți în documentele din veacul al XIII-lea, deci înainte de întemeierea principatelor Munteniei și Moldovei. Acești « nobiles Olachi » iau parte la dietele generale ale nobilimii ardelenene, alături de secui, sași și nobilii unguri pînă la 1291, cu drepturi egale și privilegii nobiliare, scutiri, drepturi militare, și ca toți nobilii sînt proprietari de pămînt. Prezența nobililor români este atestată în Banat, în Maramureș, în numeroase comitate din Ardeal pînă

în veacul al XVI-lea, când nobilimea română se maghiarizează sau își pierde moșiile¹.

Nobilii români din Ungaria veche ridicau biserici ortodoxe pe moșiile lor, cu inscripții în limba slavonă și picturi cu portretele lor în haine asemănătoare cu cele ale boierilor din Muntenia. În inscripții ei se numesc *jupani* și chiar *boieri*². Niciunul din acești boieri români din ținuturile coroanei ungurești nu avea privilegiul scris, spre deosebire de unguri și sași, ce stăpînesc moșiile cu acte regale. Nobilimea română din Ardeal este o clasă anterioară venirii ungarilor, se trage dintr-o așezare fără rînduială scrisă. Dealtfel existența unei nobilimi ortodoxe în Ardeal nu se poate concepe ca o creație a coroanei maghiare catolice, ea este un fenomen social anterior. Nobilii români nu erau nici privilegiați (cu acte), nici catolici; e clar că sînt resturile unei ordini sociale anterioare instituțiilor coroanei sfîntului Ștefan“.

Învățatul român continua (p. 41): „În ducatele românești pomenite de cronică Notarului anonim [al regelui Bela], la cucerirea Ardealului de către unguri, se pomenesc duci româno-slavi, luptători în oastea de arcași, și era o viață economică în jurul exploatării salinelor. Dar toate aceste date impun existența unei nobilimi, a unei clase de proprietari și de conducători politici“.

Întrucît pentru Țara Românească și Moldova unui istoric (A. P h i l i p i d e, *Încercare asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iași, 1881, ed. a II-a, Iași, 1896, A. D. X e n o p o l, *Istoria românilor*, III, ediția a III-a, p. 171—172 și P. P. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 37; acesta făcînd istoricul chestiunii, nu pomeneste pe Philippide, pe care în această privință îl continuă Xenopol), au susținut că boierimea a fost creată de domni, se impune o argumentare în sprijinul ideii că această boierime a fost măcar în parte mai veche decît întemeierea țărilor, cum au admis alți istorici (G. P a n u, *Cercetări asupra stării țăranilor în veacurile trecute*, două volume, București, 1910, și *O încercare de mistificare istorică*, R. R o s e t t i, *Pămîntul, sătenii și stăpînii*, București, 1907³, C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, *Ac. Rom., MSI*, Seria 2, t. XXXVII, *Despre rumâni*, *ibid.*, t. XXXVIII, și *Despre boieri*, București, 1920, I. C. F i l i t t i, *Proprietatea solului în Principatele române*, București, 1937, P. P. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, și M. R o l l e r, *Probleme de istorie*, ed. a II-a, București, 1949).

Iată argumentele aduse de P. P. P a n a i t e s c u *op. cit.*, p. 42, care cel dintîi le-a expus mai sistematic: „Existența micilor voievodate din secolul al XIII-lea pe teritoriul ce urma să formeze mai tîrziu Țara Românească, este adevărită documentar prin privilegiul regelui Bela IV din 1247 pentru cavalerii Ioaniți (voievodatul lui Litovoi în valea Jiului, cnezatele lui Ioan

¹ În notă: I. M i h a l y, *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900, E. L u k i n i c h, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapest, 1941.

² În notă: N. I o r g a, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (Sin-Giorgiu pe Stret, 1408)*, București, 1926, S. D r a g o m i r, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în secolul XIV—XV*, Cluj, *Anuarul Com. Monum. Ist.*, 1930; același, *Ctitorii bisericilor din Bîrseu*, Cluj, 1931, extras din aceeași publicație. Astăzi trebuie adăugată lucrarea lui R. P o p a, *Țara Maramureșului în veacul al XII-lea*, București, 1970.

³ Radu Rosetti admite că boierimea își are originea în vechii cneji, care încălcau proprietățile celor conduși de el.

și Farcaș, probabil în Vilcea și, dincolo de Olt, voievodatul lui Seneslau)". La 1277 a avut loc lupta voievodului Litovoi și a fratelui său Bărbat, cu oștile ungurești. „Din știrile date de documente rezultă că cei doi voievozi dispuneau de mari sume de bani și de oaste proprie, firește cu căpeteniile ei. În teritoriile lor exista organizația fiscală, se pomenesc veniturile pescăriilor, tributul și chiar privilegiile feudale (privilegiile de moară). Este limpede deci, că nu e vorba de triburi nediferențiate social, ci de organizație militară feudală, cuprinzând și o clasă de boieri". P. 42—43 : „Boierimea munteană din acea vreme [a lui Mircea cel Bătrîn], care se întindea în multe județe cu moșiile ei, nu era privilegiată cu acte. În hrisoavele domnilor munteni date boierilor pentru confirmarea moșiilor, niciodată nu se amintește că moșia ar fi fost dăruită de vreun domn, ci e vorba de stăpîniri ereditare (*ocina*, adică moșia de la părinți, *dedina*, moșie din străbuni), a căror origine nu se indică niciodată, desigur pentru că era necunoscută și se pierde în negura timpului. Nici un singur act din veacurile XIV și XV nu pomeneste o moșie dăruită cu prilejul întemeierii țării de primul ei domn, deși era un obicei stabilit în cancelarie, ca atunci cînd donatorul era cunoscut să fie menționat în actele posterioare de întărire. Rezultă clar de aici că cu prilejul întemeierii statului nu s-a făcut o împroprietărire, deci nu s-a creat atunci boierimea munteană, ci că ea este anterioară întemeierii statului. Din citirea documentelor muntene rezultă un aspect de așezare străveche, domnul nu are pămînt, proprietatea este completă din străbuni. „[Am lăsat la o parte, notele, în care se citează H u r m u z a c h i, *Documente*, I, București, 1938]. P. 43—44 : „Observațiile de mai sus asupra stărilor sociale în Țara Românească, reflectate în hrisoavele domnilor, se aplică și la Moldova. Atunci cînd moșia a fost dăruită sau întărită de domn boierului, aceasta se menționează în întăririle date de domnii următori ; cînd nu se știa cine a dat moșia, se folosea formula : „iar hotarele să fie pe unde din veacuri au umblat“, deși e vorba de acte întocmite abia la cîteva decenii după întemeiere. Majoritatea proprietății boierești intră în această categorie, deci boierimea moldovenească creată de domn forma o minoritate față de cea veche, a cărei origine străveche nu se cunoștea. Adaug că niciodată, nici un boier moldovean din vremea lui Alexandru cel Bun și a urmașilor săi nu afirmă în acte că moșia lui se datorește daniei lui Bogdan întemeietorul din Maramureș. O împroprietărire făcută de acesta cu prilejul venirii lui de peste munți nu s-a făcut, căci ar fi lăsat urme în actele ulterioare (boierii obișnuiau să ceară întăriri succesive ale proprietății lor de la diferiți domni, ceea ce constituie un obicei feudal, în legătură cu *beneficiul* moșiei). Situația proprietății boierești în vremea lui Alexandru cel Bun este aceea a stabilității unei situații străvechi, despre a cărei origine nu se știa nimic. În actele acestui domn se dă uneori genealogia proprietarilor, ca să se poată stabili dreptul asupra pămîntului, filiațiune ce atinge adesea trei generații. Socotind la 30 de ani o generație, ajungem pentru epoca 1400—1430, la pomenirea proprietarilor de pe la 1300, deci înainte de venirea lui Dragoș și a lui Bogdan“. Alte probe pentru o viață feudală în Moldova în prima jumătate a secolului al XVI-lea dă autorul la p. 44—45.

§ 7. Să vedem acum ce origine are această nobilime românească, care, după cum a dovedit P. P. P a n a i t e s c u, este mai veche decît stăpînirea maghiară în Ardeal și decît întemeierea țărilor române la sud și est

de Carpați. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—80, susținea că ea s-a născut prin cucerirea românilor de către slavi în secolul al VI-lea și de către cumani în secolul al XII-lea (aceștia, numai în Țara Românească și Moldova). Cu toate că P. P. Panaitescu a renunțat mai târziu la această concepție, vom face aici o critică a ei. Autorul invocă o mulțime de fapte care dovedesc de fapt originea slavă și cumană a acestei boierimi, dar nu ne permit să afirmăm că această boierime s-a format chiar în secolul al VI-lea, prin cucerirea slavă. Dealtfel această ultimă concluzie a autorului este o ipoteză pe care a făcut-o prin analogie cu stările de lucruri din alte părți, din tot restul Europei (p. 46): „Se poate afirma, cu câteva rare excepții că nobilimea din Europa s-a format ca o urmare directă a migrațiunilor din prima parte a Evului Mediu. Migrațiunile sau năvălirile au fost de fapt, cuceriri, cucerirea provinciilor Imperiului roman, apoi cucerirea teritoriului barbar, Germania, Avaria, Slavia, de către statele noi creștine create de năvălitori pe ruinele Imperiului. Cucerirea a însemnat și o luare în stăpânire a pământului de către clasa militară a cuceritorilor, care, subjugând populația băștinașă romanizată, a silit-o să muncească ogoarele pentru noii stăpâni. Astfel s-a născut noua ordine socială în Europa, clasa seniorilor moșieri, din care a ieșit nobilimea, și băștinașii reduși la șerbie, clasă ce se află în toată Europa medievală“.

Dacă aceste afirmații sînt valabile pentru cele mai multe regiuni din Europa occidentală (deși nu trebuie să scăpăm din vedere că șerbi și nobili (latifundiar) existau chiar din secolul al III-lea e.n. în Imperiul roman) și sînt valabile și pentru România, nu se poate admite totuși că boierimea română a rezultat prin cucerirea slavă. Aceeași cucerire din sudul Dunării ar fi trebuit să-i transforme pe românii din sudul Dunării în iobagi sau șerbi, ceea ce nu pare just. Slavii n-au cucerit populație, ci pământ, deși ei au fost stăpîniți de un puternic spirit războinic și, în regiunile suddunărene, au dus lupte pentru a ocupa teritoriile de acolo. Ei au ocupat acest pământ în favoarea comunităților lor gentilice (tribale), nu pentru a deveni o clasă superioară. Și dacă slavii din Bulgaria trec la feudalism abia începînd din secolul al VII-lea (vezi §-ul anterior), iar slavii răsăriteni abia între secolele al IX-lea—al XI-lea (vezi A. M. P a n k r a t o v a, *Istoria URSS*, traducerea românească, I, p. 40 și 44—45), deci în primele secole ale statului de la Kiev, cum puteau să treacă la feudalism slavii din Dacia în secolele al VI-lea și al VII-lea? Trebuie să se admită că slavii veniți la noi erau organizați gentilic și au rămas așa încă multă vreme. Dealtfel chiar slavii din sudul Dunării au fost organizați gentilic multă vreme după migrarea lor acolo, în epoca feudalismului incipient. Ca și slavii din Dacia, în veacurile al VI-lea, al VII-lea și al VIII-lea românii erau supuși avarilor, care au avut totuși o stăpînire mai mult nominală asupra lor. O parte din boierimea din Dacia s-a putut recruta din slavi, dar aceasta abia în veacurile al IX-lea și al X-lea. Atunci s-a impus în română și numele *boier* (< *boljarinū*), care își are originea tocmai la bulgarii de neam uralo-altaic, stabiliți în secolul al VII-lea pe teritoriul slavilor dintre Balcani și Dunăre (cum credea P a n a i t e s c u, cuvîntul este o dovadă de originea slavă a instituției). P. P. Panaitescu afirma însă, p. 51, că instituția exista la slavi înaintea termenului. Lucrul e imposibil de admis, deoarece la slavi nu au existat boieri pînă ce bulgarii uraloaltaici nu au cucerit pe slavii dintre Balcani și Dunăre. Acesta este începutul feudalismului la slavii din sudul Du-

nării — el s-a realizat acolo prin cucerire — și nu era posibil să se creeze o boierime la slavii din Dacia înainte de a se fi creat la cei din sudul Dunării.

Am văzut mai sus (IV, cap. I, § 7) că, după P. P. P a n a i t e s c u, însăși toponimia română de origine slavă, și de fapt întreaga influență slavă asupra limbii române, se explică numai prin faptul că boierimea noastră este de origine slavă. Dar tot acolo am arătat că influența slavă s-a produs întâi prin contactul de la popor la popor, iar mai târziu prin asimilarea slavilor din Dacia de către români.

Din teoria lui P. P. P a n a i t e s c u rămîne ideea că o parte din boierimea română este de origine slavă. Dar această origine a unei părți din boierimea română nu trebuie urcată pînă în secolul al VI-lea, al „cuceririi“ slave la noi, ci numai pînă în secolele al IX-lea și al X-lea. Așadar, în perioada în care s-a format o boierime și din cnejii români și nu prea departe de timpul în care s-a putut forma o nobilime de origine cumănă, dedusă deja de N. I o r g a, pe baza unor nume de boieri de origine turcă, de pe la 1500, precum *Aga, Iarcîn, Toxabă, Talabă, Turcul, Berîndei, Coman* (nume de botez), *Basarabă* (nume de botez), și pentru care vezi și P. P. P a n a i t e s c u, p. 60—62. Desigur însă că boierimea română s-a format în Ardeal, în Muntenia și în Moldova mai ales începînd cu secolul al X-lea. Trebuie să admitem, că odată cu românizarea proprietarilor slavi de prin părțile noastre, a avut loc, și chiar ca fapt determinant al celuilalt, și românizarea comunităților țărănești slave din Dacia, dintre care unele vor fi fost organizate gentilic. P. P. P a n a i t e s c u, p. 74—79, credea că procesul a avut loc între veacurile al XII-lea și al XIV-lea. Dar, chiar din faptele relatate de el acolo rezultă că această desnaționalizare a avut loc în veacul al XI-lea, cel mai târziu al XII-lea (cf. P e t r o v i c i, *Dacor.*, X, p. 267).

Totuși teoria originii străine a nobilimii române corespunde numai în parte realităților. Originea măcar a unei părți din boierimea română trebuie căutată în juzii sau cnejii români, care erau șefii comunităților sătești libere și care, prin poziția lor dominantă în comunitate, au devenit, la un moment dat, proprietari de pămînt. Întrucît românii trăiau pe atunci într-o ambianță culturală slavă, feudalii de origine românească trebuiau să fie numiți tot boieri¹. Ridicarea clasei boierilor dintre cneji a fost admisă de Radu R o s e t t i. (*Pămîntul, sătenii și stăpîinii în Moldova*, I, București, 1907), care însă greșea socotind că acest proces a avut loc numai după întemeierea Principatelor.

Istoriografia română a ajuns la deplina înțelegere a acestui lucru numai după 1948. Concepția la care ne referim se găsește expusă la G. I v ă n e s c u, *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 26 și 28—29, la Barbu C î m p i n a, *Le problème de l'apparition des états féodaux roumains (Nouvelles études d'histoire*, București, 1955; retipărit în versiune românească, în Barbu Cîmpina, *Scrieri istorice*, I, București, 1973, p. 23—46), în *Istoria*

¹ Că așa s-au petrecut lucrurile, rezultă din faptul că și la slavii răsăriteni s-a produs ceva analog prin veacul al X-lea. A. M. P a n k r a t o v a, *op. cit.*, I, p. 45, spune: „În această epocă la slavii răsăriteni mai exista obștea agrară (*verv*) și se mai păstrau unele reminiscențe ale organizării gentilice. Dar obștea era în curs de descompunere: în minile unora dintre membrii ei se acumulează bogății și era utilizată munca consingenilor nelinstăriți. De la p. 41 rezultă că este vorba de cneji. „Astfel se adînci împărțirea în clase, se dezvoltă proprietatea privată a pămîntului și, luără naștere relații feudale“

României, II, p. 15—58, și în *Istoria medie a României, Secolele X—XVI*, București, 1967, p. 31—49. Teoria aceasta n-ar exclude originea slavă a boierilor, căci, la români, cnejii au fost la origine o instituție slavă (sîrbă, slovacă sau ucraineană, după cum arată fonetismul cuvîntului *cneaz*; totuși s-ar putea admite și o origine veche slavă, căci **cnenŭ* — astfel ar fi trebuit să sune cuvîntul slav vechi *künędzĭ*, împrumutat de români — era greu de pronunțat și s-a putut reduce la *cnez*, ca și *gînscă*, care a devenit *gîscă*, iar, prin românizarea slavilor, această instituție a trecut și la români).

Cum am văzut mai sus, în veacul al IX-lea sau al X-lea s-au creat acele voievodate locale, care sînt pomenite de Notarul anonim al regelui Bela¹. Instituția aceasta s-a dezvoltat în instituția de mai tîrziu a voievodatului ca domnie a țării. Existența unor asemenea state slave în nordul Dunării, în secolele al X-lea și al XI-lea, a fost admisă și de alți istorici, printre care Silviu Dragomir (*Dacor.*, I, p. 147—161, articolul *Citeva urme ale organizației de stat slavo-române*). Cum a arătat deja M. Eminescu în *Timpul* de la 3 martie 1881, în articolul *Titulatura vechilor noștri domni*, și după aceea N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, București, 1935, p. 104—105, și *Études byzantines*, II, București, 1940, p. 219, care nu cunoaște cele spuse de Eminescu, voievodatul nu este la origine decît ducatul din orînduirea feudală apuseană (*belli dux*, pe nemțește *Herzog*, tradus și în slavă: *vojevoda* „conducătorul războiului”). Iorga, *loc. cit.*, a mai arătat că această influență s-a putut exercita asupra slavilor de la noi numai în perioada carolingiană, deci numai în veacurile al IX-lea și al X-lea. Avem în acest fapt o nouă dovadă că la noi locuiau slavi și că ei au trecut la feudalism prin veacurile al IX-lea — al X-lea, nu mai înainte.

§ 8. P. P. Pănaiteșcu aducea în sprijinul teoriei sale și faptul că, din momentul în care românii apar în istorie și pînă în veacul al XVII-lea, liturghia s-a slujit în limba slavă (firește, autorul nu scapă din vedere că această limbă era, la români, în aceeași vreme și limba oficială a statului). Despre aceasta a scris autorul întii în *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931 (extras din *Sbornik pracĭ I sjezdu slovanskĭch ťilologju*, 1929), apoi în *Interpretări românești*, p. 57—60, și, în sfîrșit, în *Studii și cercetări de istorie medie*, I, București, 1950, p. 234—236 (în articolul *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-lea—al X-lea*, semnat A. Grecu). Pînă la dînsul, se credea că liturghia slavă (și limba slavă ca limbă religioasă și oficială) la români s-a introdus prin veacul al XIII-lea sau al XIV-lea, de la episcopii bulgare din sudul Dunării și în general de la statele slave de acolo. Se credea că fenomenul coincide în general cu întemeierea statelor românești, cînd pentru prima oară românii ar fi simțit nevoia bisericii organizate și a scrisului. După autor, — și credem că are dreptate —, liturghia slavă la români este cu mult mai veche, anume din veacul al X-lea, cînd existau unele voievodate slave în Ardeal².

¹ Chiar din faptul că exista un voievodat în cadrul statului maghiar, în secolul al XII-lea și următoarele, rezultă că voievodatul e mai vechi decît cucerirea maghiară în Ardeal.

² Argumentele sale, expuse sistematic, se găsesc, în lucrarea ultimă, la p. 235—236:

„1. Liturghia slavă a existat în biserica de pe teritoriul de azi al R.P.R. anterior cuceririi ungurești a provinciilor românești. Liturghia slavă nu s-ar fi putut introduce sub egida coroanei apostolice a sfîntului Ștefan. Ea datează din vremea cînd între românii de dincoace și cei de din-

Introducerea limbii slave bisericești la slavii din Dacia (inclusiv Muntenia) înseamnă creștinarea slavilor din Dacia.

§ 9. Firește, existența unei aristocrații de limbă slavă și cumână și apoi și română, la românii norddunăreni, înseamnă și existența șerbiei (iobăgiei) la acești români.

Din moment ce noi am admis că o aristocrație de limbă slavă sau românească s-a născut, la dacoromâni, prin veacul al IX-lea sau al X-lea, trebuie să conchidem că românii au devenit șerbi întâia oară tot atunci. Dar, cum am spus-o deja, III, cap. I, § 2, poporul român a cunoscut și înainte de secolul al X-lea șerbia (iobăgia), căci altfel n-ar fi păstrat din latinește termenul *șerb* (< lat. *servus* „rob“, „sclav“, iar, mai târziu, și „colon“) (*șerbie* e un derivat românesc, care poate urca pînă în epoca de formație a limbii române, căci sufixul *-ie* este moștenit din latina populară). La români, șerbia pare a fi, ca și la alte popoare romanice, o continuare a colonatului din antichitate. Este totuși probabil că românii au fost organizați pînă la apariția boierimii numai gentilic și în obști și că ei au cunoscut șerbia în cadrul altor neamuri, cel puțin dacă ne referim la dacoromâni. Probabil numai unii români din sudul Dunării au fost organizați, după secolul al V-lea, și feudal și au fost deci în parte șerbi, căci o mare parte din ei au locuit în Imperiul bizantin, care era organizat feudal. Am spus, la II, cap. I, § 3, că, încă din veacul al VI-lea existau în Imperiul bizantin așa-numiții *coloni adscripticii* (*glebae adscripti*), care nu aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta și care erau în situația robilor (în perioada de după influența slavă ei au început a fi numiți *lipiși pămîntului*; azi această expresie, alăturată lui *sărac*, și-a pierdut sensul originar). Prin urmare, chiar de atunci, dacă nu chiar din secolul al III-lea, unii români au putut să fie șerbi. Întrucît însă, după așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, românii au locuit mai ales în spațiul colonizat

colo de Carpați nu erau încă granițe politice, cînd în Ardeal nu era încă o stăpînire catolică și o biserică latină. Cucerirea ungurească a avut loc, după ultimele cercetări, în veacul al XI-lea introducerea liturghiei slave la români trebuie deci datată înainte de secolul al XI-lea.

2. Veacul al X-lea este epoca de expansiune a liturghiei slave din Bulgaria spre vest și spre nord. Tot atunci, în veacul al X-lea, s-a produs expansiunea liturghiei slave printre unguri, unde nu s-a putut însă înrădăcina, dar cuvintele creștine de origine slavă din limba maghiară datează din această epocă. [Se citează I. Melich, *Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache*, în *Afsl Ph*, XXXII, 1920, p. 92, 95—99, 102.]

3. Terminologia religioasă slavă din limba română (popă, liturghie, rai, iad, utrenie, vecernie, vlădică, precista, a blagoslovi etc.) este împrumutată din bulgară și anume, pentru cele mai multe cuvinte, din vechea bulgară [eu aș zice: limba slavă bisericească, uzuală în Bulgaria], limba vorbită în secolele al IX-lea—XI-lea.

4. Introducerea liturghiei slave la români nu s-a putut face decît într-o epocă în care erau în țara noastră locuitori slavi, care vorbeau și înțelegeau limba veche bulgară. Ea este urmarea faptului că o parte dintre locuitorii țării și în special cei din stratul social superior vorbeau slavonește. Nu putem admite că s-a introdus în biserică o limbă pe care nu o înțelegea nimeni.

5. La 1359, după întemeierea Țării Românești, se înființează prima mitropolie românească; în fruntea ei stă un ierarh grec, Iachint. Primii ierarhi ai bisericii române (Iachint, Antim, Hariton și chiar starețul Nicodim, poreclit Grecul) erau greci. Biserica din ambele principate la începuturile ei se afla în strînsă dependență de patriarhia grecească de la Constantinopol. Totuși, liturghia slavă și nu cea greacă a venit după întemeierea statelor, peste un străvechi și tenace strat de influență slavă.

de slavi, — teritoriul macedonean se numea în acea vreme *Sclavinia* —, este de presupus că ei au început să fie organizați mai ales gentilic și în obști sătești, ca și slavii; acești români liberi sînt strămoșii moșnenilor și razeșilor de mai târziu, din nordul Dunării, dar și strămoșii românilor liberi sau șerbi, de mai târziu, din țările suddunărene. Firește, șerbii români care vor fi existat atunci trăiau mai ales pe moșiile unor boieri de neam străin, în primul rînd greci, mai târziu și bulgari sau sîrbi. Românii au cunoscut deci, în acea perioadă, clasa socială a boierimii, dar mai ales ca o realitate socială a altor popoare.

Dar unii învățați susțin că, în Imperiul bizantin, șerbia a fost desființată pe la sfîrșitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea, de către împărații isaurieni (s-a desființat categoria colonilor *glebae adscripti*, care au devenit cetățeni liberi). Această stare de lucruri ar fi durat pînă în veacul al X-lea — al XI-lea, cînd aristocrația latifundiară, care se dezvoltase în secolul al X-lea, a răpit iarăși libertatea țăranilor, cumpărîndu-le pămînturile și intrînd astfel în mijlocul comunităților libere sătești. Dacă astfel s-au petrecut lucrurile, atunci este clar că și românii din sudul Dunării au fost în acel timp organizați în obști sătești libere, iar nu ca șerbi, și că șerbia a reapărut la românii din sudul Dunării abia începînd cu veacul al X-lea, deci tot atunci cînd a început și la nordul Dunării.

Așadar, începînd din veacul al X-lea, atît în sudul Dunării cît și în nordul Dunării, unii români au început să devină șerbi. După ce s-a instaurat în Ardeal stăpînirea maghiară, unii români au ajuns șerbii unor nobili unguri, precum și ai clerului catolic (ungur) de acolo. Primele informații despre asemenea șerbi ni le dau izvoarele istorice privitoare la epoca lui Ștefan cel Sfînt. Vom lăsa la o parte *Gesta Hungarorum* a Notarului anonim al regelui Bela, și ne vom referi numai la *Legenda Sancti Gerhardi*; din aceasta rezultă, că, în jurul lui Achtum, existau nobili (*nobiles*), care aveau moșii (*allodia*) și curți (*curiae*), care posedau turme de oi și capre, cirezi de vite și herghelii de cai, îngrijite de oameni în dependența lor, că o treime din numărul locuitorilor orașului Morisena (actualul Cenad) erau în dependență de mănăstirea din acest oraș. Și informațiile continuă pentru secolul al XI-lea și următoarele. Din ele rezultă că teritoriile cucerite de unguri în Crișana, Banat și Transilvania au devenit în mare parte proprietate regească și că regele a dăruit obști sătești unor mănăstiri, eventual și unor feudali. Astfel, pentru secolul al XIII-lea, avem informația că regele maghiar Ladislau al IV-lea a donat capitulului din Alba-Iulia 60 de „proprietăți” ale românilor la Fîleșd și Aiud. Așa se face că nobilii și mănăstirile posedau șerbi români; exploatarea țăranilor a crescut mereu, încît șerbilor nu le rămînea decît să fugă pe alte moșii. Actul dat de regele Andrei al III-lea, la 1293, ne arată chiar că românii aceștia fugiseră undeva (nu este clar dacă de pe pămîntul regelui pe pămîntul nobililor sau de pe pămîntul nobililor și clerului în alte părți, cum interpretează M o g a, în *Transilvania*, 72, 1941, nr. 3, p. 198—199, și *Les roumains de Transylvanie au Moyen Âge*, Sibiu, 1944), iar regele poruncește să fie readuși.

6. Liturghia slavă este numai o latură a folosirii limbii slave medievale la români. Aceasta este limba oficială, nu numai în biserică, ci și în cancelaria domnească și boierească în literatura profană și oficială (legi, cronici). Ea este deci *limba statului*, presupune o influență a stăpînirii. Aceasta înseamnă că a fost o epocă în care stăpînirea superioară era de limbă slavonă, ceea ce ne duce iar la vremea dinaintea veacului al XI-lea”.

§ 10. Aici este locul să amintim o contribuție de mare valoare la problema șerbiei în țările române. Ion-Radu Mircea, în *SCȘ*, I, 1950, fasc. 21 (Academia Republicii Populare Române, Filiala Iași), p. 372—389, a dovedit că termenul *șerb* nu însemna la români, în secolele al XVI-lea-al XVIII-lea (singurele în care cuvîntul este atestat), „iobag“, „vecin“, „rumân“, cum crede istoriografia română modernă, ci „rob“. Așadar cuvîntul ar dovedi nu existența continuă, din antichitate și pînă azi, a iobăgiei, ci a robiei (se știe că robia a continuat să existe în regiunea de răsărit a Mediteranei și a Europei, ca și în alte părți, pînă aproape de epoca noastră; robii au existat la noi pînă în veacul trecut). Într-adevăr, după cum relevă autorul, în documentele din secolul al XVII-lea, termenul *șerb*, se aplică, în Muntenia și Moldova, nu rumânilor sau vecinilor, ci robilor, care fuseseră numiți pînă atunci în documentele slavo-române, *rabŭ* și *cholopŭ* (ei erau țigani, iar în Moldova și tătari), iar, în secolul al XVIII-lea, se impune tot mai mult *rob* în locul lui *șerb*. Mircea a mai relevat și faptul că, în textele religioase din secolul al XVI-lea, *șerb* traduce pe slavul *rabŭ* și că denumește robia din antichitate. Aceste constatări nu mai pot fi puse la îndoială. Totuși ele nu exclud o idee pe care se pare că o respinge autorul: aceea că, în evul mediu, iobăgia cea grea s-a numit la români *șerbie*. Să nu se scape din vedere că, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, și chiar în secolul al XVIII-lea, în Țara Românească și în Moldova, vecinii și rumânii nu aveau situația extrem de grea pe care o aveau iobagii din Ardeal, din același timp, și în general șerbii din Apus. Este evident că o asemenea iobăgie nu poate fi nicidecum comparată cu iobăgia despre care am vorbit deja mai sus (II, cap. I, § 4), din Imperiul bizantin, a colonilor „lipiți pămîntului“, care era aproape identică cu robia. Cuvîntul *șerb*, care va fi denumit chiar din antichitate o asemenea șerbie, nu mai putea fi întrebunțat de români mai tîrziu pentru o șerbie cu mult mai ușoară, aceea a rumânilor și a vecinilor din Principatele Române. Dealtfel aceștia avuseseră la început libertatea de a se muta de pe o moșie pe alta, ceea ce îi scotea cu totul, — însă numai la început —, din situația șerbilor. Numele le-a rămas totuși și cînd situația lor s-a agravat. Mircea, ca dealtfel și Panaitescu, scapă din vedere că procesul de transformare în iobagi a unor oameni liberi a fost continuu, adică s-a repetat, scapă din vedere că, alături de șerbii foarte vechi, de pînă la întemeierea Principatelor, și care, desigur, aveau o situație foarte grea, au fost șerbiți oameni și după întemeierea țărilor, că aceștia erau la început oameni liberi, dar fără pămînt, și că, ajunși șerbi, ei aveau condiții de viață cu mult mai ușoare decît vechii șerbi¹. Este evident că, din moment ce numele lor era acela de *rumân* sau de *vecin*, și nu cel de *șerb*, tocmai se arăta situația lor diferită de a șerbilor autentici. Dar aceasta nu înseamnă că șerbii erau chiar robi. Dealtfel, în evul mediu, chiar cuvîntul *rob* nu mai designa robia din antichitate, ci una mai ușoară și deci mai apropiată de șerbie. Mircea nu ne spune cum se numeau șerbii (iobagii) în epoca feudală

¹ Totuși în epoca lui D. Canteмир, situația lor era grea. Prințul moldovean spunea, în *Descrierea Moldovei* (vezi traducerea lui Gheorghe Adamescu, p. 124), că vecinii din Moldova, pe care el îi numește pe latinește *servi*, trăiau foarte greu și că numai faptul că ei posedau o avere personală, pe care boierul nu le-o putea lua, li deosebea de robii de altădată. D. Canteмир denuște, în *Descrierea Moldovei*, prin *servi*, pe vecini, ceea ce înseamnă că li echivala cu șerbii din evul mediu. Pe robii li numește *subieci* (cf. *op. cit.*, p. 122).

românească. De aceea trebuie să admitem, cum admitea pînă acum istoriografia română și cum am făcut-o noi mai sus, că *servus*, devenit în românește *șerb(u)*, a ajuns să designeze și pe iobag, în Imperiul bizantin, deja în veacul al VI-lea, cînd colonii legați de pămînt ajunseseră a fi confundați cu robii. Cuvîntul *șerb* era deci nu numai echivalentul cuvîntului bizantin *doulos* (δούλος), „rob“, ci și al cuvîntului bizantin *parikos* (παρικός), dar se referea nu la paricii care erau liberi, ci la cei care deveniseră iobagi. Mai tirziu, în Muntenia și Moldova, rumânii și vecinii vor avea situația paricilor, iar nu a șerbilor. Istoricii români de azi — printre ei și Mircea — scapă din vedere că iobăgia din Muntenia și Moldova nu era atît de accentuată, nu era iobăgia autentică din Imperiul bizantin și din Apus, nici chiar după ce țăranul a fost legat de pămînt, ci abia în secolul al XVIII-lea.

În Ardeal, șerbia a fost, desigur, aspră deja înainte de răscoala de la Bobilna (1437), iar după aceea țăranii, deși n-au pierdut dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta, nu puteau totuși uza de el, și deci au ajuns de fapt lipiți pămîntului. Pînă atunci *iobag* nu însemnase „șerb“; spre sfîrșitul veacului al XIII-lea va ajunge să aibă acest sens¹, luînd oarecum locul cuvîntului mai vechi *șerb*, care apare, în textele religioase din secolul al XVI-lea, ca un reflex al originalelor din secolul al XV-lea, cînd au fost traduse unele cărți religioase în românește, cum vom vedea mai departe (VI, cap.V, § 2—8). Dar, la început, iobagul nu avea viața atît de grea din veacurile următoare, și de aceea el nu putea fi numit *șerb*. În Ardeal, șerbia mai nouă a ajuns totuși repede tot atît de grea cît și șerbia veche și de aceea acolo termenul *iobag*, cu toate că la origine însemna altceva, a ajuns sinonim cu *șerb*. Dacă însă au dreptate aceia care susțin că, în Imperiul bizantin, a fost desființat servajul în secolul al VII-lea sau al VIII-lea, atunci este ușor de înțeles de ce românescul *șerb* înseamnă „rob“, și nu „iobag“: acest cuvînt, care va fi căpătat în secolele al V-lea — al VII-lea și sensul de „iobag“, ca în Romania occidentală, a revenit la sensul său de „rob“ atunci cînd, în Imperiul bizantin, s-a desființat șerbia și au existat numai oameni liberi și robi. Aceasta a făcut ca, și la români, întocmai ca la bizantini și slavi, *vecin* și *iobag*, adică termenii care însemnau la început pe oamenii liberi, să ajungă a denumi pe cei căzuți în servaj.

§ 11. Perioada de caracter feudal care începe pe teritoriul țării noastre în secolul al X-lea și se încheie pe la mijlocul secolului al XIV-lea, — denumită în *Istoria României*, II, p. 3—211, și în *Istoria medie a României*, I, perioada feudalismului timpuriu —, cunoaște unele progrese în activitatea economică². În Ardeal apar diverse categorii de meșteșuguri, care se separă

¹ Într-un document din 1222 (vezi Documente privind *Istoria României*, *Veacurile al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea*, C. *Transilvania*, vol. I (1075—1250), p. VI), termenul *iobag* înseamnă încă „nobil“. Dar, în aceeași vreme, în registrul de la Oradea, el apare cu sensul de „om dependent“.

² Afirmația că, în agricultură, se trece, în această epocă, de la plugul de lemn la plugul de lemn cu brăzdarul de fier, fapt care, la slavii de răsărit ar fi avut loc în secolele al VII-lea - al VIII-lea, este falsă. Trecerea la brăzdarul de fier are loc în nordul Dunării din secolul al II-lea î.e.n. pînă în secolul al II-lea e.n., iar în secolele al IX-lea - al X-lea se impune în trebuințarea unui alt tip de plug, de origine occidentală. Vezi V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XIII-e siècle*, București, 1975, p.

acum de agricultori și întemeiază, în preajma minelor, ocelor, și cetăților, așezări cu un caracter orășenesc, care se vor dezvolta în orașele de mai târziu. Documentele din a doua jumătate a secolului al XII-lea și din prima jumătate a secolului al XIII-lea atestă existența mai multor categorii de meșteșugari chiar în satele Ardealului: olari, cojocari, tăbăcari, cizmari, piuari, lemnari (strungari), dogari (butnari), fierari.

Sub influența statelor din jur — Imperiul bizantin la sud, statul chivean la nord-est, statul maghiar la apus, — tehnica agricolă, cea a construcțiilor și meșteșugurile se ridică la un nivel superior celui anterior și se creează și o viață orășenească, reprezentată la început prin străini: greci și slavi la sud, ucraineni la est, sași în Ardeal. În prima jumătate a secolului al XIII-lea sînt pomenite în documente și unele orașe din Ardeal. În această perioadă apar obiecte noi, ca de exemplu hamul, creat întâia oară în apusul Europei. Dezvoltîndu-se și tehnica construcțiilor, inclusiv a celor de apărare, românii au ocazia să cunoască din nou turnurile fortificațiilor sau castelelor.

Toate aceste progrese ale vieții materiale vor avea ca urmare pătrunderea în limba română a numeroase cuvinte noi de origine greacă, ucraineană, maghiară, săsească.

§ 12. Am arătat la IV, cap. I, § 8, că lexicul de origine slavă veche a pătruns în limba română mai ales după secolul al IX-lea, prin asimilarea de către români a populației slave vechi din nordul Dunării. Astfel s-a impus la români o terminologie feudală, de origine slavă: *boier*, *clacă*, *ceată*, *răzmeriță* etc.

Am văzut mai sus (§ 8) că românii, care erau deja creștini, dar nu aveau o organizație bisericească superioară proprie, au acceptat limba slavă bisericească drept limbă de cultură și religioasă. Din acel moment românii au căzut pentru mai multă vreme aproape complet sub influența culturală slavă. Așa se face că înșiși termenii pe care slavii îi împrumutaseră în secolul al VI-lea și mai ales în al VII-lea de la populația romanică din Dacia și din Peninsula Balcanică (*troian*, *colindă*, *rusalii*) au reintrat în limba română, cu sensul pe care li-l dăduseră între timp slavii¹.

Am văzut mai sus, IV, cap. I, § 4, că prezența slavilor la nordul Dunării în secolele al VI-lea — al IX-lea ne-a lăsat și cea mai veche toponimie românească de așezări. Nu avem nici o dovadă documentară că nume românești de sate urcă pînă atunci, dar foarte probabil, numiri de cetăți și de sate ca *Bălgrad*, *Moigrad*, *Zlatna*, poate și *Zlaști* etc., urcă pînă în veacurile al VII-lea — al IX-lea. Studiile asupra toponimiei române de origine slavă de pe teritoriul românesc (*Xenopol*, *Iorga*, apoi *I. Donat*, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, Craiova, 1947), au arătat că românii ocupau mai ales muntele și dealul cu codrii și pădurile, iar slavii, mai ales cîmpia și valea, dar și unele păduri. Totuși în secolele al IX-lea-al XI-lea, populația slavă, interesată

50—57. În *Istoria României*, II, p. 22, se presupunea că, pe teritoriul României, acest proces a avut loc prin asimilarea slavilor de către români, deci pînă prin secolele al X-lea, al XI-lea sau al XII-lea. Astfel de brăzdare apar în secolele al VII-lea - al VIII-lea la slavii din sudul Dunării; dar românii le aveau mai de mult.

¹ Pentru transmiterea unora din acești termeni la slavi de către strămoșii românilor, vezi G. Ivănescu, *Les plus anciennes influences de la romanité balkanique sur les Slaves: lună „lune”, lunáttk „sommnambule”, etc.*, în *Romanoslavica*, I, p. 44—50.

În exploatarea salinelor și a minelor de aur și aramă, a pătruns și în munți unde a dat nume de localități ca *Zlatna*. Cu vremea, atît populația slavă din munte, cît și cea de la păduri și cîmpie, fiind în minoritate, s-a românizat, transmițînd limbii române numirile de locuri din regiunile în care locuiau, ca și o parte din tezaurul ei lexical. În Oltenia și Muntenia, regiunea cu sate de slavi se găsea mai ales la cîmpie, unde avem și astăzi cea mai mare parte a toponimiei de origine slavă.

Conviețuirea care a avut loc, începînd din secolul al VII-lea, între români și slavi și asimilarea celor din urmă a avut deci urmări însemnate asupra limbii române. Influența slavă în lexic este cu mult superioară tuturor celorlalte influențe lexicale asupra limbii române pînă la 1780. Elementele slave nu s-au impus numai cînd elemente civilizatorii au fost acceptate de români de la slavi, dar și fără o asemenea influență, deci numai printr-o influență pur lingvistică, ca în cazul atîtor cuvinte: *mindru*, *scump*, *a iubi*, *dragoste*, *nădejde*, *noroc* etc.). Unii lingviști admit că limba slavă veche ar fi exercitat și o influență puternică de ordin sintactic, dar în numeroase cazuri este, fără îndoială, vorba de fapte de substrat tracodacic. Influența asupra sunetelor este însă tardivă (pronunțarea lui *e-* ca *je-*) și redusă (n-au dreptate unii lingviști cînd vor să explice prin influența slavă și alte schimbări fonetice). În sistemul morfologic, influența slavă este de asemenea redusă (probabil, numai vocativul feminin singular în *-o*).

CAPITOLUL II

DEPLASĂRI ALE UNOR ROMĂNI SUDDUNĂRENI ÎNTRE SECOLUL AL X-LEA ȘI SECOLUL AL XIV-LEA

§ 1. Unii cercetători cred că, începînd din secolul al X-lea, cînd ungurii pătrund în Crișana, Ardeal și Banat, iar pecenegii în Moldova, Muntenia și Oltenia, și pînă la instaurarea noii ordini feudale în Ungaria, românii au locuit mai ales părțile păduroase și muntoase ale Ardealului. I-ar fi obligat pe români la aceasta atît ocupația principală a multora dintre ei, păstoritul, cît și faptul că văile fuseseră ocupate de unguri și pecenegi. În felul acesta vedeau lucrurile Ion M o g a, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen-Âge*, p. 72—92, și Emil P e t r o v i c i, *Dacor.*, X, p. 517—546 (o lungă recenzie a cărții lui István K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Budapesta, 1938). Procesul de reocupare a văilor de către români ar fi avut loc în secolele al XIII-lea și al XIV-lea și s-ar explica printr-o serie de evenimente care au avut loc în Ungaria și țările cucerite de unguri în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Cercetătorii pomeniți invocă faptul că atunci s-a ajuns în Ungaria la un război civil, în cursul căruia nobilii unguri și-au răpit unul altuia șerbii, iar unii nobili au prădat sau au luat în stăpînire chiar posesiunile regale, aducînd pe pămîntul lor pe șerbii de pe aceste posesiuni, că s-a creat astfel o serie de conflicte între regii unguri și nobilime, dar că, în cele din urmă, regii unguri au acceptat noua situație creată prin anarhia feudală și, deveniți partizani ai noii ordini feudale, au concesionat nobililor fideli domeniile regale și au lăsat acestora organizarea comunităților feudale, în schimbul obligațiilor militare și fiscale. Această situație i se părea lui Emil Petrovici a se potrivi cu o deducție a sa, pe care ar fi impus-o faptele lingvistice. După cum am văzut la I, cap. IV, § 17, și cap. V, § 4, Emil P e t r o v i c i, admite, adoptînd și modificînd teoria lui Ernst G a m i l l s c h e g, că românii nordici au locuit pînă în veacul al XII-lea pe spații restrinse, numite de el vetre, pe care le identifică cu regiunile muntoase. Ariile de astăzi ale dialectelor dacoromâne s-ar explica, după el, prin niște migrații din aceste vetre spre centrul Ardealului și spre șesurile Tisei, Țării Românești și Moldovei, migrații care ar fi avut loc în al XII-lea secol (migrațiile spre sud și est le socotea mai vechi). Este însă greșit să se admită că românii au locuit pînă în secolele al XIII-lea și al XIV-lea numai în regiunile muntoase. Această afirmație nu poate fi valabilă nici pentru secolele al X-lea și al XI-lea, cînd a avut loc năvălirea ungarilor, pecenegilor și cumaniilor, nici pentru secolele al XII-lea și al XIII-lea. Dar chiar înainte de asimilarea slavilor din Dacia unii români au locuit și la cîmpie sau în văi. După cum am mai arătat înainte (I, cap. IV, § 17), este greu de admis că ariile dialectelor dacoromâne au fost

cîndva foarte restrînse. Aceasta ar însemna să admitem ideea falsă că între dialectele dacoromâne nu prea erau atunci relații, că ele nu erau contigui. O asemenea situație nu se poate întîlni în istoria limbilor. Atît în secolele al VII-lea al X-lea, cît și după cucerirea maghiară, pînă la întemeierile de sate românești, despre care am vorbit mai sus, vorbitorii dialectelor dacoromâne locuiau pe arii destul de întinse, sau, ceea ce este același lucru, dialectele vorbite de ei se găseau în directă vecinătate unul cu altul. Aceasta rezultă atît din dezvoltarea comună a graiurilor rotacizante crișene-maramureșene, ardelenene și moldovenești (dezvoltare pe care am examinat-o mai înainte ($v > h$ -, palatalizarea labialelor etc.), cît și din faptul că, pentru dialectul ardelean, n-am putea găsi o vatră proprie decît între Năsăud și linia Blaj-Miercurea Ciucului. Așadar românii au trebuit să locuiască mereu și în regiunea Tîrnavelor; toponimele românești de origine slavă *Bălgrad* și *Tîrnava* dovedesc că în centrul Ardealului a existat pînă în secolul al XI-lea o simbioză româno-slavă. Dealtfel ungruii au pătruns în valea Tîrnavelor abia în secolul al XI-lea (vezi H o r e d t, *op. cit.*, p. 48—60); la Morești se întemeiază un sat maghiar în secolul al XII-lea. Pînă atunci au locuit acolo români sau slavi care au trecut la catolicism. Este evident că nu numai centura de munți a Ardealului, dar și dealurile și pădurile din interior și din afară adăposteau atunci pe români, mai ales că unii dintre ei erau slavi româniizați. Dealtfel însuși E. Petrovici admite că românii locuiau și în zona de păduri.

§ 2. Dialectele dacoromâne și, în special, cel moldovenesc și cel muntenesc-oltenesc, au trebuit să fie la origine mai pure, mai specifice decît astăzi, pe teritoriul lor neputîndu-se distinge atunci, ca astăzi, arii mixte, de influență ardelenescă (în Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului, nu existau atunci nici arii de origine suddunăreană). S-a făcut de mult constatarea (reluată de mine; vezi mai sus, I, cap. IV, § 10) că, pe lângă graiurile net sau puternic caracterizate, există și graiuri mixte, care pot fi sau nu și de tranziție. Este firesc să admitem că dialectele muntenesc și moldovenesc s-au păstrat mai pure în regiunile în care au locuit mase compacte de munteni și moldoveni și în care ardelenii s-au infiltrat în număr mai mic și că puritatea dialectelor în discuție a fost afectată acolo unde moldovenii și muntenii originari au fost mai puțini, iar ardelenii originari mai numeroși. Și nu mi se pare o întîmplare faptul că graiurile moldovenești și muntenesti s-au păstrat mai pure tocmai acolo unde avem mase compacte și întinse de razeși și moșneni — Moldova de sud și Țara Românească de la apus de Prahova și București. Chiar dacă în Oltenia și Muntenia de la apus de Prahova și București au locuit, în epoca feudală, rumâni și vecini, mulți proveneau, desigur, din vechea populație muntenească, așa că aveau tot graiul străvechi, neinfluențat de cel ardelean; pe cînd, în regiunile cu fenomene ardelenene, avem, desigur, mulți foști clăcași, originari din Ardeal¹. Rămîne să se facă

¹ Teza aceasta am formulat-o deja în lucrarea mea *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Iași, 1950, p. 32—33). După ce arătăm că, în Moldova și Muntenia, a avut loc, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, un proces de colonizare prin înființarea de noi sate pe moșiile boierești, continuăm: „De unde se recrutau însă locuitorii satelor nou înființate, locuitori care rămîneau liberi, adică aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta? Precum arată limba, Ardealul a fost un rezervoriu de oameni și pentru colonizările din Țara Românească și Moldova“. Ar fi trebuit însă să arăt că aceste colonizări din Ardeal au continuat și după aceea,

studii amănunțite asupra ariilor care se pot stabili în cadrul celor două dialecte și să se izoleze mai exact aria în care dialectele moldovenesc și muntenesc s-au păstrat mai pure, pentru a se urmări și pe cale lingvistică repartitia cea mai veche pe teren a dialectelor moldovenesc și muntenesc. Pentru a duce la bun sfârșit aceste studii, vor trebui folosite informațiile asupra originii locuitorilor tuturor satelor din Moldova și Muntenia.

Studiul originii și repartiției pe teren a moșnenilor și rumânilor în Țara Românească a fost complet înnoit de Ion D o n a t, *Cercetări geohistorice cu privire la originea românilor*, în *Arhivele Olteniei*, XIX, 1941, p. 1—18, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, în *Arhivele Olteniei*, XXVI, 1947, și *Origină socială și arii de cultură în Ramuri*, 1947, 1 și 2, apoi de Henri H. S t a h l, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, p. 44—48 și 54—89 (redacția refăcută a lucrării mai vechi *Sociologia satului devălmaș românesc*, I, București, 1946), și II, București, 1959. Ei au arătat că, în Oltenia și Muntenia, așezările moșnenilor se găsesc mai ales în regiunea depresiunilor carpatice și a dealurilor, deci în regiunea acoperită de codri, de la nord, și mai puțin în stepă și cîmpie, care a rămas pe alocurea cîțva timp locuită de slavi, pecenegi și cumani. Noi vom concluda că dialectele oltenesc și muntenesc s-au vorbit în unele perioade mai ales în zona muntoasă și deluroasă (nu numai cea muntoasă, cum admisesese mai înainte E. Petrovici), fără să uităm că aceste dialecte s-au vorbit mereu și în codrii de la cîmpie. În Moldova, lucrurile se prezintă altfel, căci întilnim răzeși mai ales în cele două extremități ale regiunii muntoase moldovenești, anume în Vrancea și în Cîmpulung, deci în cele două extremități ale zonei muntoase aparținînd statului moldovean, apoi în Moldova de sud (așa-numita Țara de jos), anume în regiunea de dealuri și codri, printre care și cel al Tigheciului (vezi mai sus, IV, cap. II, § 18, unde am folosit indicațiile despre răzeși, date de D. C a n t e m i r, *Descriptio Moldaviae*, și de Petru P o n i).

§ 3. E. P e t r o v i c i a presupus că dialectul moldovenesc s-a format în Carpații moldovenești și că de acolo s-a extins în zonele vecine, de la vest și est, ale acestor munți. Așa s-ar explica de ce unele fapte moldovenești se întilnesc și în Ardeal, printre ele *omăt*, „zăpadă”. Așadar, după Petrovici, dialectul moldovenesc se întinde și în Ardealul de nord-est, după cum dialectul muntenesc se întinde și în Ardealul de sud, dialectul bănățean se întinde și în Oltenia, iar dialectul crișan se întinde și în Crișana și în Țara Moșilor și,

plină în secolul al XIX-lea. Că o înțelegeam, rezultă din ceea ce urma, deși vorbeam, greșit, de vecini și români în loc de țărani liberi fără pămînt, de origine ardelenească, confundați, după reforma lui Constantin Mavrocordat, cu vecinii și românii, în categoria clăcașilor: „Și nu e o întimplare că fenomenele tipic ardelene se găsesc mai ales în regiunile în care răzeșii sau moșnenii au fost covârșiți de numărul mare al vecinilor sau românilor și lipsesc aproape cu totul acolo unde avem mase compacte de moșneni sau de răzeși. Acest lucru rezultă din faptul că graul tipic moldovenesc, cel fără ingrediente ardelene, apare mai ales în sudul Moldovei, unde a fost o masă compactă de răzeși, iar graul muntean mai pur (cel cu labialele nepalatalizate), se găsește mai ales în munte și la dealuri [ar fi trebuit să adaug: și în codri], unde au locuit moșneni. În nordul Moldovei și în Bărăgan, unde răzeșii și moșnenii au fost puțini sau chiar au lipsit, avem grauri pline de ardelenisme”. D. M a c r e a, *Dacor.*, p. 152—153, credea că emigrările de peste munți au avut loc mai ales în secolul al XVII-lea. Dacă nu l-ar fi scăpat faptul că ele au caracterizat întreaga perioadă feudală din secolul al XIV-lea pînă în al XIX-lea, ar fi admis, poate, și el că arile de infiltrare ardeleană de la est și sud de Carpați depășesc Bucovina și Oltenia de sud.

În general, în partea de vest a Ardealului propriu-zis. Realitatea este că, unele fapte de limbă moldovenești ca *stuchju* „scuip” sau *stuchescu* „scuip”, care presupun **stupju* și *stupjescu*, se găsesc și în Ardealul propriu-zis, de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului, linie care, după Petrovici, constituie granița dintre dialectul de nord-vest (de pe Crișuri și Someș) și dialectul muntenesc: *stuf*, *stupl'esc*, *stopc'esc*, *stuop'esc*, *stopăsc* (vezi ALR, I, 87). Faptul nu trebuie explicat în sensul în care voia E. Petrovici. Căci în Maramureș și în nord-vestul fostului județ Someș, avem forme înrudite cu cele din Moldova și Ardealul propriu-zis: *știop'esc*, *știop'escu*, *ștopăse*, *știopăsc* (vezi *ibid.*), care presupun un **ștopesc* sau *știopesc* (restul dialectelor dacoromâne presupun forme ca **scuip*u, **scupi*ju etc.). Așadar, deși în Maramureș se vorbește și un dialect rotacizant, el participă prin **stopesc* la aria moldovenească. Tot așa va fi participat din capul locului și graiul din Ardealul propriu-zis, în ce privește pe *stuchesc*, la aria moldovenească. Deci graiurile din Ardealul propriu-zis, de la nord de Mureș și din Maramureș, ca unele ce erau vecine cu graiul moldovenesc, care pe atunci se vorbea și în Carpații moldovenești, au dezvoltat unele fenomene comune cu graiurile moldovenești. Împreună cu *stuchesc*, avem și *nedeajdje* (< *nădeajdje*), care se găsește în Banat, la nord de Mureș, de exemplu în graiul din Maramureșul de sud (Cuhea) și din valea Șieului (la sud de orașul Bistrița), de unde va fi pătruns probabil în Ps. Vor. (cf. I.A. C a n d r e a, *Psaltirea scheiană*, I, p. CLXIX; e vorba de formele *nedeajdja* și *nedeajduju*), și se găsește, cu un fonetism mai nou, *nedejdii*, și în satul Vutcani (fostul județ Fălciu, actualul județ Vaslui, deci în graiul autentic moldovenesc¹). Probabil că *nedejdje* (cu variantele fonetice mai noi) apare pe o arie mai mare, adică și în estul Ardealului propriu-zis de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului, și în Moldova de nord, și reprezintă o formă comună a graiului ardelenesc propriu-zis și a graiurilor moldovenești autentice.

§ 4. Spre deosebire de lingviștii români mai vechi, — Bărbulescu, Philippide, Pușcariu, — care au susținut că moldovenii sînt veniți din Ardeal sau din Carpații moldovenești, Ernst G a m i l l s c h e g, plecînd de la existența unor arii lingvistice care unesc Moldova cu Muntenia, arii relevate de ALR, I, a susținut că dialectul moldovenesc a rezultat din amestecul graiului unor locuitori veniți din Ardeal (din Munții Apuseni), cu graiul unor locuitori veniți din Muntenia, deci de tip muntenesc. El nu-și spune părerea asupra epocii în care ar fi avut loc aceste migrații și amestecul celor două populații dacoromâne; dar este evident că, după dînsul, procesul în discuție s-a petrecut înainte de întemeierea Țării Românești și a Moldovei. Tezele acestea au fost combătute de E. P e t r o v i c i (*Dacor.*, X, p. 123 — 124), care a admis nu numai presupusele nuclee din Muntenia și Munții Apuseni, dar și un nucleu din Carpații moldovenești, precum și nucleul din Munții Banatului, vatra dialectului bănățean. Respingînd și tezele acestui învățat cu privire la originea diferențelor dialectale ale dacoromânei — căci noi credem, cum s-a văzut, că n-au fost vetre, ci arii întinse și în contiguitate

¹ Am folosit informații directe de pe teren. Ion G h e ț i e, *Baza dialectală a românet literare*, p. 100, a constatat că fonetismul *nedejde* apare și într-un text din secolul al XVI-lea din Moldova de nord, dar nu cunoaște prezența lui în Moldova de sud.

cu alte arii dialectale, vom spune că dialectul moldovenesc trebuie considerat ca ocupînd de la origine o arie cu mult mai întinsă decît cea a Carpaților moldovenesti; iar asemănările vechi ale dialectului moldovenesc cu cel muntelesc se pot explica altfel decît crede Gamillscheg, și anume prin faptul că aceste dialecte au alcătuit pînă pe la anul 1 000, o strînsă unitate lingvistică și teritorială, care s-a opus unității celorlalte dialecte. Evident, teza lui Gamillscheg nu se poate înlătura *a priori*: prin amestecul populației venite din două regiuni deosebite, cu dialecte deosebite, se poate ajunge la un grai relativ unitar (cred că astfel de graiuri s-au creat în Muntenia din amestecul dintre graiurile ardelenene și cele muntene, în epoca de după secolul al XIV-lea, eventual și după aceea).

V. Arvinte (*Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVII, 1966, în articolul *Formarea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente*, vezi în special p. 29) a crezut că poate sprijini teoria lui Gamillscheg pe date arheologice: el a invocat faptul că cultura Dridu, care se găsește în Muntenia în secolele al X-lea și al XI-lea (eventual și al IX-lea), apare și în Moldova de sud, în secolul al X-lea, interpretînd această expansiune a ariei drept expansiunea unor populații românești, în Moldova. Pentru procesul acesta vezi și I. Nestor, *Revue roumaine d'histoire*, III, 1964, p. 406—408. Dar această interpretare a datelor arheologice nu este deloc sigură: cultura Dridu din Moldova se poate explica cu totul altfel. După cum am văzut mai sus, I, cap. V, § 12, civilizația Dridu trebuie identificată cu civilizația rustică bizantină și ea se întilnește oriunde s-a extins Imperiul bizantin și în vecinătatea lui; de aceea trebuie să admitem că răspîndirea acestei culturi în Moldova pînă în regiunea Cernăuților se explică¹ nu printr-o expansiune din Muntenia a unor români sau slavi de tip bulgar, ci prin directa influență a culturii bizantine din Dobrogea și de pe țărmul Mării Negre, de la nord de gurile Dunării, asupra populației românești și slave din Moldova, din momentul în care bizantinii au ocupat (la 971) din nou Dobrogea. Arvinte a pierdut din vedere (p. 28—29) originea bizantină a culturii Dridu și crede numai în caracterul ei românesc, cînd de fapt cultura respectivă este românească numai în Ardeal, Maramureș, Moldova, Muntenia și Banat; în Ungaria, în Moravia, ea este o cultură slavă, iar în Bulgaria, ea este, desigur, și românească și slavă. Așadar sîntem obligați să explicăm asemănările pe care graiul moldovenesc le prezintă cu cel muntelesc, prin faptul că cele două populații au fost vecine și au avut și o dezvoltare comună fiecărui dialect. Populația moldovenească a locuit în Moldova începînd din epoca de formare a limbii române. Ea a rezultat din romanizarea populației dacice și de alt neam, cîtă mai exista în Moldova pînă în veacul al V-lea, și s-a întărit probabil prin migrații ale populației romanizate din Transilvania și Muntenia.

§ 5. După cum s-a arătat de către unii cercetători — vezi între altele lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 202, și Gr. Brincuş, *Cercetări asupra unui grai de tranziție*, în *Revista Universității C.I. Parhon, Seria științelor*

¹ Pentru influența Bizanțului asupra românilor în această epocă vezi lucrările deja citate mai sus cu diverse ocazii, ale lui Dan Gh. Teodor, apoi Corina Nicolescu, I. Barnea și alții, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, passim, și R. Teodorescu, *Un mileniu de artă românească la Dunărea de Jos*, București, 1975.

sociale, Filologie, nr. 2—3, 1955, p. 197—206, — graiul din partea de nord a județelor Gorj și Mehedinți prezintă multe asemănări cu graiurile bănățene și hațegane. Este vorba de fapte care n-au prea fost luate pînă acum în considerare la definirea dialectelor, ca dispariția lui *h* (de unde *prau* pentru **prah*, *vlr* pentru **vlrh* etc.), menținerea lui *m* din secvența *mn* în *scamn* „scaun”, forma *nima* „nimeni”, provenită poate direct din nom. *nemo*, *ięskie* „așchie” etc. Întemeindu-ne pe astfel de fapte, am susținut, *Probl. cap.*, p. 202, că graiul din nord-vestul Olteniei era, la origine, identic cu graiurile din Banat și Hațeg și că acest grai, fiind încadrat în statul muntean, a căpătat unele din particularitățile dialectului muntenesc, în care cuprindeam și graiurile din restul Olteniei. Brîncuș, care nu cunoștea părerea mea, ajungea la concluzia că graiul din Gorj și din partea nordică a județului Mehedinți este provenit prin infiltrarea în Oltenia a particularităților de limbă din Banat și Hațeg, datorită contactului dintre populația oltenească și păstorii ardeleni, dar și prin stabilirea în părțile indicate, — nord-vestul Olteniei — a unor bănățeni și hațegani. Așadar, după Brîncuș, în părțile de nord-vest ale Olteniei, se vorbea la început același subdialect oltenească, care se întindea și în restul Olteniei; dar, în părțile de nord-vest ale Olteniei, el a căpătat particularitățile graiurilor din Banat și Hațeg, prin contactul cu păstorii ardeleni și prin faptul că pe teritoriul în discuție s-au stabilit bănățeni și hațegani. S-ar fi creat, astfel, un grai de tranziție între dialectele bănățean și ardelean pe de o parte și subdialectul oltean pe de alta.

O altă părere a exprimat Marin Petrișor, în articolul *Graiuri mixte și graiuri de tranziție, Cu privire la un grai mixt din nord-nord-vestul Olteniei*, în *LR*, XI, 1962, nr. 1, p. 87-94, în articolul *Graiurile bușenilor din Banat*, I, în *LR*, XVII, 1968, p. 147-153 și III, *ibid.*, nr. 4, p. 307-317, în special p. 310, precum și în articolul *Graiurile din Oltenia, situația lor actuală, Philologica*, II, 1972, p. 41-55. El susține, ca și mine (fără a cita în primele sale studii lucrarea mea), că, în partea de nord-vest a Olteniei, avem graiuri identice la origine cu cele din Banat și Țara Hațegului — după dînsul, ele se încadrau în dacoromâna de vest — și că aceste graiuri, fiind redistribuite, prin integrarea la statul muntenesc, s-au integrat în subdialectul muntenesc. Dar Petrișor, continuînd în fond, și fără să-și dea seama de asta, pe Emil Petrovici, care punea foarte tirziu diferențierea dialectelor dacoromâne și admitea că dialectul bănățean s-a format și în Oltenia de nord-vest, admite că unitatea lingvistică mai veche, a graiurilor din Banat, Hațeg și Oltenia de nord-vest, s-a realizat în vremea existenței Banatului de Severin, care ar fi cuprins, timp de aproximativ trei secole (1233—1526), atît părțile de la vest de Munții Cernei, cit și părți din Oltenia. Chiar dacă afirmațiile lui Petrișor asupra limitelor teritoriale ale Banatului de Severin în diverse epoci și asupra apartenenței lui la Ungaria, afirmații care reproduc concluziile lui P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, Partea I, Caransebeș, 1899, p. 17—27, nu vor fi exacte, — istoriografia română a ajuns după aceea în parte la alte concluzii, — fapt este că unitatea politică constituită de Banatul de Severin a avut un rol în alcătuirea unității lingvistice la care ne referim. Dar acest rol n-a putut fi așa de mare precum și-l închipuie Petrișor. Noi am arătat mai înainte (III, cap. II, § 6, și IV, cap. II, § 13) că graiurile din Banat, Hațeg și nord-vestul Olteniei se prezintă ca o unitate lingvistică diferen-

țiată de alte unități lingvistice dacoromânești chiar din epoca de formare a românei, dacă nu chiar din epoca latinei populare, și că diferențe noi s-au adăugat în epoca influenței slave vechi și în epoca de după secolul al X-lea până în al XIV-lea (inclusiv epoca existenței Banatului de Severin), despre care vorbim aici. Existența acestei formații statale a avut un rol numai în crearea unor particularități morfologice, sintactice și lexicale, nu și în crearea unor particularități fonetice, care se explică prin baza articulatorie (aceasta trebuie socotită identică la graiurile în discuție).

§ 6. Înseși graiurile oltene și muntene din această vreme pun probleme foarte importante și greu de rezolvat în starea actuală a informației; ele nu constituie o unitate perfectă, ci prezintă variații de la un sat la altul, de la o regiune la alta, variații care par să urce, în parte, în această epocă. Nu ne referim la acele variații apărute tardiv, provenite prin stabilirea unor ardeleni în Oltenia și Muntenia și despre care vom vorbi mai târziu, ci la fapte mai vechi.

Într-un articol publicat în *Dacor.*, IV, p. 353 și urm., intitulat *Sînt în Transilvania așezări de români veniți din sudul Dunării sau nu sînt?*, C. L a c e a a arătat că graiul românilor din Șcheii Brașovului prezintă o serie de asemănări cu graiul meglenoromân, și mai ales cu cel din Țîrnareca, și a tras concluzia că românii din Șcheii Brașovului au fost la origine meglenoromâni. El își întemeiază susținerea sa și pe fapte etnografice și folclorice, precum și pe informația pe care ne-o dau izvoarele istorice (niște cronici săsești), că bulgarii din Brașov au venit în acest oraș la 1392. Numele de bulgari se referă tocmai la populația din Șchei și însuși termenul *Șchei* nu este altceva decît numele etnic pe care îl dădeau altădată românii slavilor din Bulgaria și Macedonia (*șchiau* provine din lat. *Sclavus*, după toate regulile fonetice românești; deci termenul *Sclavus* a pătruns în limbă înainte de influența slavă veche). Lacea aducea astfel proba hotărîtoare că, sub numele *bulgari* din cronici și documente și sub numele românesc de *șchei*, întrebuintat astăzi ca toponimic, se ascunde o populație românească, venită din Bulgaria. Aceasta nu înseamnă, firește, că, alături de acei români, n-a venit atunci din sudul Dunării și o populație de limbă bulgară. Dar trebuie să admitem că cei veniți din sudul Dunării erau în mare parte, poate în cea mai mare parte, români. Faptul că niște români erau numiți bulgari nu trebuie să ne pară curios; în toate timpurile se întîmplă ca numele țării și al populației dominante sau stăpînitoare să fie dat și altor neamuri din acea țară¹. Lacea aducea deci pentru prima oară dovada neîndoielnică a existenței unei colonii de români suddunăreni în nordul Dunării. Faptele lingvistice pe care el se întemeia erau următoarele: 1. dispariția lui *h* inițial și intervocalic (desigur, însă și final; dar pentru acesta lipsesc astăzi exemple); 2. dispariția lui *v* inițial și intervocalic. Lacea n-o spune, dar fenomenul s-a produs numai după ce *v* s-a palatalizat în *γ'*, căci este vorba numai de *v* urmat de *i*; 3. prefa-

¹ Dealtfel, în izvorul săsesc care pomenește de venirea bulgarilor în Brașov la 1392, se dă „bulgarilor” și numele de *Belscher*, ceea ce pare a fi egal cu *Welsch*, deci *român* (cf. *Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Stebenbürgen, besonders Burzenland (1345—1748)*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Krönstadt*, IV, p. 98: „1392 kommen die Bulgaren (Belscher) gegen Kronstadt”). Faptul n-a fost relevant de Lacea.

cerea conjuncției și în *ci* în numeralele de la 20 în sus ; 4. prefacerea lui *ce* în *fe*, întâlnită într-un singur caz, și anume în formula *și țelor din morminturi viașă le-au dăruit* ; 5. căderea lui *a* inițial neaccentuat ; 6. lipsa lui *ă* final în *șăr, for* ; 7. prezența lui *i* în *curcubeju* ; 8. existența cuvintului *june* „tare”, „puternic”. La p. 369, Lacea releva și câteva asemănări ale românilor din Șcheii Brașovului cu macedoromânii și meglenoromânii, din punct de vedere al numelor personale. Cum recunoaște însuși Lacea în nota 5 de la p. 369, asemănările relevate de el sînt numai o parte din asemănările care se pot găsi între graiurile meglenoromân și cel din Șcheii Brașovului. În aceeași notă, el spunea că românii din Șcheii și meglenoromânii prezintă asemănări și din punct de vedere folcloric și etnografic, dar că renunță la înșirarea lor, pentru că „în materie de folclor și etnografie sînt mai probabile cazurile de spontaneitate decît în lingvistică”, mai ales că, pentru cele mai multe asemănări de acest fel, „s-ar putea face obiecțiunea că se găsesc și în alte regiuni locuite de români”.

Lista asemănărilor lingvistice constatate de Lacea rezistă aproape în întregime criticii. Numai cu privire la *țelor* poate fi discuție dacă într-adevăr aveam a face cu un fapt existent în momentul migrației din sudul Dunării și adus deci de acolo. Ipoteza făcută de Al. Procopovici (*Revista filologică*, II, p. 208—210), de altfel imaginată chiar de Lacea, că am avea a face cu o pronunție după moda greacă sau macedoromână, e foarte acceptabilă, dacă ne gîndim la însemnata colonie greacă și macedoromână, din ultimele secole, din Brașov. Procopovici însă n-avea dreptate cînd făcea rezerve asupra caracterului meglenoromân al cuvintului *june* „tare, voinic”, de la românii din Șcheii Brașovului, căci, după ALRM, I, 498, în dacoromână, *june* „tînăr” apare în Banat și regiunea Crișurilor”. Fapte etnografice în sprijinul originii meglenoromâne a românilor din Șcheii Brașovului a relevat și Candid Mușlea, în *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, 1943. Asemănări lingvistice cu meglenoromânii am relevat și eu în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 162—163, în articolul *Colonii meglenoromâne în sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia. Graiul Românilor din Imperiul româno-bulgar*. Adăugam pe *curună* „cunună” (vezi St. Stînghe, *Jahresbericht*, VIII, glosar ; ar fi trebuit să mai pomenesc și pe *a durrii* „a dormi. dat de mine la p. 166), pe *iju, ij, ine* etc. „viu, vii, vine, etc.” (acesta, luat în considerație intrucît *je* de pe vremea cînd verbul suna **vjénu* etc., s-a extins și la formele cu accentul pe terminație, unde la început era numai *e* : *venimu* etc., și a prilejuit, în felul acesta, palatalizarea lui *v*, iar mai tîrziu, dispariția lui¹), și pe *ură* „horă”, care prezintă diftongarea lui *ó* în *ură*, caracteristică graiului meglenoromân din Liurnița (vezi Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 115).

În articolul meu, pomenit mai sus, eu constatam că unele din fenomenele pe care Lacea le găsea la românii din Șcheii Brașovului și la cei din Țîrnareca se găsesc și în alte localități din sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia și că aceste localități prezintă și alte asemănări cu dialectul meglenoromân ; de aceea mă credeam îndreptățit să admit că și românii din localitățile în discuție au fost la origine meglenoromâni și că au venit din Bulgaria într-o epocă tot așa de îndepărtată. Spuneam, între altele, că românii din Săcele, care

¹ Acest fapt, ca și precedentul, se găsește însă și în alte părți ale teritoriului dacoromân, așa că ele nu sînt în situația faptelor folclorice și etnografice la care renunțase Lacea.

fuseseră considerați de N. D e n s u ș i a n u (în *Columna lui Traian*, VII, 1877, p. 266; autorul se întemeia pe unele tradiții locale și pe unele asemănări antropologice și lingvistice), de O v . D e n s u ș i a n u (vezi *Histoire*, I, p. 328, și *GS*, II, p. 348—350, iar în articolul meu, p. 164—167), de T. P a p a h a g i (în revista *Dunărea*, I, p. 67), și de Elena M o r o i a n u , *GS*, IV, p. 312, ca emigranți macedoromâni, sînt de fapt meglenoromâni, ca și cei din Șcheii Brașovului și din multe localități oltene și muntene. Dispariția lui *h* și a lui γ' : *aîne* „haine“, *oșu* „hoțul“, *ine* „vine“, *să ije* „să vie“, *inovat* „vinovat“, *in* „vin“ (substantiv), *itili* „vitele“, *ifor* „vifor“, apoi forme ca *dupîn*, *după* „deprin“, *dupe* (mgl. *dupri* „depe“), *trubuite* „trebuie“ (meglenor. *trubuiês*), *ișîă*, *ișî*, *ișît*, cu *i* în loc de *e* neaccentuat, precum și *nergea* „mergea“, cu *ñ* în loc de *m*, deci cu un *mî* schimbat în *ñ*, și *nergea* din graiul secelenilor (*GS*, V, p. 325)¹, îmi apăreau ca hotărîtoare.

Un singur fapt din graiul din Săcele se opune considerării acestui grai ca fiind meglenoromân la origine: prezența cuvîntului *amñirqañă* „împărăteasă“, relevat de O. D e n s u ș i a n u , *GS*, II, p. 348—350, și T. Papahagi, în revista *Dunărea*, I, p. 67 (contestat pe nedrept de C a p i d a n (în *Junimea literară*, XVI, 1925, p. 282, într-un articol retipărit în *Limbă și cultură*, p. 435); acest cuvînt este identic cu macedoromânul *amirăroaie* și *amirqahe* „împărăteasă“² și ar arăta că aveau dreptate cercetătorii care au susținut originea macedoromână a secelenilor. În articolul pomenit (p. 166—167), eu afirmam că acest cuvînt a fost împrumutat de seceleni din dialectul macedoromân, dacă ținem seama de faptul că, în secolele trecute, secelenii ajungeau cu turmele lor de oi pînă la Constantinopole și în Grecia (vezi N. D e n s u ș i a n u , *Columna lui Traian*, VII, p. 266 — apoi și C a p i d a n , în *Junimea literară*, XVI, p. 282, și *Limbă și cultură*, p. 320 — și Elena M o r o i a n u , *GS*, V, p. 310). Mi se părea că singurii dacoromâni care au cutreierat cu turmele lor de oi și țările de la sudul Dunării, au putut împrumuta un element macedoromân, în aceste peregrinări, mai ales că avem a face cu un termen care se putea foarte ușor împrumuta, fiind vorba de conducătorul suprem al imperiului turc. Mă întreb totuși dacă termenul n-a putut fi împrumutat în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea de la colonia de macedoromâni din Brașov.

§ 7. Cu privire la Oltenia și Muntenia, cercetarea mea era mai puțin amănunțită. Mă mărgineam numai (p. 168—169) să dau cîteva meglenoromânisme neîndoioase, trimitînd la cîteva texte dialectale, fără să arăt localitățile și fără să încerc a stabili aria acestor meglenoromânisme, care este, probabil, foarte fărîmițată. Pentru Oltenia citam pe *ișsche* „așchie“ (mgl. *ișclă*), din Săcel, fostul județ Gorj (vezi *Graiul nostru*, I, p. 26) și pe *furnigă* „furnică“ (mgl. *furnigă*), județul Gorj (atestat de G i l c e s c u , *Cercetări asupra graiului din Gorj*, în *GS*, V, p. 78; din greșală, în articolul meu acest cuvînt era trecut ca atestat în *Graiul nostru*; pentru *ișskie*, *ișșle* aș fi putut cita tot pe G i l c e s c u , p. 75; acest autor nu precizează aria fenomenelor, dar, din felul cum se exprimă („apare de obicei“ și „se aude ca“), ar rezulta că ele sînt generale în fostul județ Gorj). Am arătat însă mai sus, IV, cap.

¹ Precum se vede, unele din aceste meglenoromânisme, se găsesc la românii din Șchel.

² Firește *-oaie* a fost transformat în *-oană*, căci sufixul *-oaie*, cu *ñ*, nu există la ardelenii de sud, care nu și-au putut da seama că aveau de fapt a face cu sufixul *-oaie*.

II, § 13, că *îeșkie* caracterizează și dialectul bănățean și că nu dovedește o migrare din sud a oltenilor propriu-zisi, ci integrează graiurile oltene în care el apare într-o unitate dialectală mai mare, alcătuită împreună cu graiurile bănățene și hațegane.

Pentru Muntenia citam pe *ama* „dar” (me gl. *ama*), din Puținței, fostul județ Teleorman (*Graiul nostru*, I, p. 168)¹ și pe *a durni* și *a își*, pentru care nu făceam trimiteri la texte sau informatori. Invocam și dispariția lui *h* inițial și intervocalic, pentru care, în *Probl. cap.*, p. 322, dădeam un exemplu din anul 1388 (numele de familie *Orșav* pentru *Orșahov*, din v. sl. *orěchŭ* „nucă”, dintr-un document muntenesc; în documente anterioare apare numele topic *Orșahova*), precum și apariția lui *după* „depe”, fără să arăt ariile acestor fenomene, fără să spun anume că ele se găseau și în Oltenia și în Muntenia (de altfel nu pot spune nici acum dacă sint acolo localități în care se spune *de pe* sau *dă pă*; în fostul județ Gorj se spune, totuși, *dipe*; cf. G î l c e s c u, în *GS*, V, p. 77, care nu se exprimă clar). În *Probl. cap.* am adus unele precizări și fapte noi. Astfel, la p. 336, spuneam că *după*, *dupe* „depe” se întâlnește (dacă lăsăm la o parte satul Săcele) și în Oltenia și Muntenia, afară de fostele județe Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila și Ialomița (se mai găsește la românii din Serbia și Banat, unde e *dupră*; vezi lucrarea mea, p. 200). În această lucrare susțineam însă că și *dăpă*, *dipă*, *dipă* „după” (ca și conjuncțiile *dipă cum*, *dipă ce*) din fostele județe Vilcea, Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomița și Vlașca sint me glenoromânisme (cf. me gl. și macedor. *dipu*). Adaug că *dipe* (*ce*) „după (*ce*)” există și în Călărași, județul Dolj (cf. Luca P r e d a, în *GS*, VII, p. 234), alături de *după* (*ce*). În *Probl. cap.*, p. 206—207, făceam precizarea că unele localități din Muntenia prezintă dispariția lui *v* urmat de *i*, *i*: *stăilar* „stăvilar”, *staila* „stavila”, în Cetățenii din Vale, fostul județ Muscel, *Graiul nostru*, I, p. 122; *ișoară* „viișoară” *ibid.*, p. 30, în Dragomirești, fostul județ Dimbovița; *iermii*, *ibid.*, p. 182, în Bătrini, fostul județ Prahova; *Raicoițeni*, nume de sat în fostul județ Rîmnicul Sărat, *ibid.*, p. 261. În articolul din *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, eu atrăgeam atenția asupra faptului că unele din aceste me glenoromânisme sint în același timp și macedoromânisme (*vine* „vine”, *ișia*, *iși*, *ișit*, *nerșeă*, din Săcele, *curună* și *durni* din Șcheii Brașovului și *furnigă*, *ama*, *a durni*, *a își* din unele regiuni ale Olteniei și Munteniei; acum trebuie să adaug și pe *dipă* *dăpă*, *dipă*); dar afirmam (p. 168—169) că „prezența lor în Oltenia și Muntenia [și lăsăm să se înțeleagă faptul că și prezența lor în Săcele și Șcheii Brașovului] trebuie explicată numai prin dialectul me glenoromân”, ceea ce astăzi, cum vom vedea mai jos, nu mi se mai pare valabil în toate cazurile. Tot ca me glenoromânisme consideram și pe *daș* din Muscel², relevat ca element suddunărean de I. I o r d a n, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VII—VIII, p. 328—329, precum și pe *bătrn* (în textul meu, greșit, *bătarn*; forma e din fostele județe Vilcea și Dolj), relevat de Ov.

¹ Acest *ama* nu presupune numai de cît niște me glenoromânisme; el se poate explica și prin vreo colonie de bulgari stabiliți acolo și românizați. El se întâlnește și în Oltenia de sud, unde de asemenea s-ar putea explica prin coloniile de bulgari.

² La p. 69 afirmam: „Este foarte probabil că diferitele macedoromânisme care au fost constatate pînă acum prin Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului și au fost considerate de Densusianu, *Histoire*, p. 326 și 329, ca dovezi ale unor migrații macedoromâne pe teritoriul daco-românesc se explică numai prin migrațiile me glenoromâne.

Densusianu (*Histoire*, I, p. 329, după Weigand, *Jahresbericht*, VIII, p. 39), care însă considera faptul în discuție numai ca macedoromânism. Printre aceste meglenoromânisme din nordul Dunării înregistram atunci și unele fapte la care identitatea cu faptele din meglenoromână nu era sigură. P. 169 : „Un alt fapt care unește Țîrnareca cu Șcheii Brașovului și cu o mulțime de localități din [Oltenia și] Muntenia este forma în *-eam* sau cu *f* a indicativului imperfect de la *a fi*, deci *erëam* sau *eëam*¹, care însă, în Țîrnareca, prin schimbarea lui *e* [inițial] în *ă-* și prin metateza lui *i* (întilnită în acest dialect și în alte cazuri, precum *zgăir* [„*zgrîrii*“]) sună *ăjram* (în Oltenia apare *ărija*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 4, Bala de Jos, jud. Mehedinți, de mai multe ori; adaug acum și formele *ăream*, *ăreă*, *ibid.*, p. 35 și 36, ultimul de mai multe ori, din Cîineni, jud. Vâlcea). Părerea lui Th. Capidan (*Meglenoromâni*, I, p. 70) că formele meglenoromâne „sînt identice“ cu [în textul meu : *vin din*, dar inexact, căci Capidan nu susținea asta, ci că la origine ele sînt identice cu] *iăram*, *iărai*, *iăra* etc., care se regăsesc la aromânii din Zagori, în Epir, mi se pare puțin probabilă. Acest imperfect nu se întilnește la seceleni, care au acceptat forma *eram*. Faptul morfotic în discuție l-am discutat și în *Probl. cap.* p. 332—333, precum și aici, mai sus IV, cap. II, § 14, unde, întemeindu-ne pe prezența formelor *arëam*, *arëai*, *arëa* etc. și la românii din Albania și în Țara Moșilor (Scărișoara), am tras concluzia că ele datează din epoca de vecinătate a crișenilor-maramureșenilor cu macedoromânii și că sînt deci mai vechi decît secolul al X-lea. Aceasta face mai plauzibilă ipoteza că meglenoromâna a pornit de la asemenea forme.

G. Pascu, în *Archivum Romanicum*, X, 1926, p. 465, în articolul *Bibliographie roumaine, 1922—1924*, a susținut că *-ără* din participiul trecut al formei muntene de perfect compus (*am fostără*, *ai fostără* etc.) nu este altceva decît *-urë* din forma de participiu trecut albanez, formă care explică și formele de gerundiu în *-ura* din meglenoromână (vezi mai sus, IV, cap. IV, § 12, nr. 2). Socotim că lingvistul ieșean avea dreptate : populația munteană care prezintă această formă este originară din sudul Dunării și a fost vecină cu meglenoromânii și albanezii și chiar cu macedoromânii, al căror participiu prezent în *-alui* este, pentru Pascu, la origine, aceeași formă în *-ura* (*ibid.*) Rămîne de văzut dacă aria muntească cu *am văzutără* coincide cu aria în care dispare *h* etc.

§ 8. Este evident că, în unele cazuri, nu avem a face cu meglenoromânisme, ci cu fapte aduse din Ardeal și Crișana, prin migrațiile despre care vom vorbi mai tîrziu (VI, cap. II, § 3—4). Dar celelalte fapte invocate de mine în articolul meu nu pot fi considerate altfel decît meglenoromânisme autentice, adică aduse direct din sudul Dunării de niște meglenoromâni, sau de români cu graiuri înrudite. Concluzia care se impunea era că, în epoca ce a precedat întemeierii voievodatelor românești și în cea care a urmat, a avut loc emigrarea din sudul Dunării în Țara Românească și în sudul Ardealului a numeroși meglenoromâni. Și deoarece, după Lacea, dispariția lui *h* și a lui *v* din graiul românilor din Șcheii Brașovului și al meglenoromânilor din Țîrnareca era socotită ca o probabilă influență a graiurilor bulgare de est,

¹ Forma *erëam* se întilnește și în Negreni, fostul județ Olt (cf. E. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 203), iar *eëam*, în Ghîmpași, fostul județ Vlaşca.

mă credeam îndreptățit să situez, întocmai ca și Lacea, pe acești meglenoromâni care au emigrat în nordul Dunării și pe strămoșii meglenoromânilor din Țirnareca, în Munții Balcani, și să-i consider ca o parte din acei români care au întemeiat Imperiul româno-bulgar (căci Lacea nu insista suficient asupra acestui lucru). Meglenoromânii îmi apăreau deci ca ultimele resturi ale populației românești din Imperiul româno-bulgar. Cauza emigrației o vedem în năvălirea turcă, din veacul al XIV-lea, în Peninsula Balcanică, întocmai cum făcuse Lacea pentru românii din Șcheii Brașovului. Dar, cum admiteam că migrația spre nord a avut loc și în secolul al XIII-lea, ar fi trebuit să admit și altă cauză a migrației. Mai rezulta, de asemenea, că graiul meglenoromânilor din Țirnareca nu era, așa cum susținuseră Densusianu GS, II, p. 370 și urm., și R o s e t t i *Recherches*, p. 131—133, un grai meglenoromân care suferise recent, în ce privește palatalizarea labialelor, influența dialectului macedoromân, ci un grai românesc care și-a urmat calea sa proprie, starea de lucruri pe care ne-o prezintă el fiind și aceea din atâtea localități dacoromâne. Aceasta însemna însă a spune că meglenoromânii de astăzi nu au alcătuit în trecut, cum se admisesse pînă atunci de cercetători, o singură comunitate lingvistică, cu un singur dialect, din care o parte ar fi rămas mai curată ca grai, iar alta ar fi suferit o puternică influență macedoromână, ci că ei au alcătuit în trecut două comunități lingvistice, cu două graiuri deosebite. Întemeindu-se pe faptul că, în graiul meglenoromânilor, *ă* s-a prefăcut în *o* (*mōnă* „mînă“, *Zōna* „Zina“, munte de lingă orașul Ninta etc.), Th. C a p i d a n (*Meglenoromânii*, I, București, 1925, p. 64—65) susținea că patria mai veche a meglenoromânilor a fost constituită de munții Rodope (dialectul bulgar de acolo prezintă un fenomen fonetic identic). Dar aceste concluzii ale învățatului român nu mai sînt valabile pentru românii din Țirnareca, care au păstrat pe *ă*. De aceea, dacă pe ceilalți meglenoromâni îi consideram, întocmai ca și Capidan, veniți din Rodope, unde au trebuit să stea multă vreme, pe românii din Țirnareca îi consideram veniți din munții Balcani, din părțile dinspre Dunăre ale Bulgariei. Mi se părea că numai din vecinătatea Munteniei puteau să vină acești români care s-au stabilit la nordul Dunării. Rezulta însă în mod sigur că românii din care se trag meglenoromânii erau, spre sfîrșitul evului mediu, deosebiți ca grai de macedoromâni (lucrul e numai presupus de C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 9). Ajunsesem, în ce privește patria primitivă a meglenoromânilor, la o concluzie care nu se deosebea prea mult de aceea a lui Pușcariu și Capidan: meglenoromânii au locuit la început nu în Macedonia, ci în partea de răsărit a Peninsulei Balcanice, în Munții Balcani și în Rodope. Totuși teoria aceasta era de fapt reluarea aceleia a lui Densusianu despre migrațiile macedoromâne la nordul Dunării în cursul evului mediu, cu modificarea că aceste migrații erau puse numai la sfîrșitul evului mediu și că, în loc de macedoromâni, era vorba de meglenoromâni. Admiteam chiar, ca și învățatul pomenit, că asemenea migrații au adus la nord palatalele în locul labialelor.

Concepția aceasta prezenta marea eroare de a vorbi de migrații meglenoromâne atunci cînd oamenii care migrau nu plecau din Meglen, ci din Balcani. De fapt trebuia să vorbesc de migrația unor români care aveau graiuri înrudite cu cel meglenoromân de azi. Eroarea aceasta am înlăturat-o în *Probl. cap.*, p. 190—201, unde m-am exprimat cum se cuvenea, deși nu aștrăgeam

atenția asupra erorii. Dar o eroare mai gravă am făcut situînd în munții Balcani patria meglenoromânilor din Țîrnareca și a celor care au migrat în nordul Dunării. Această eroare, pe care mi-o însușisem de la L a c e a și care coincidea cu teoria lui P u ș c a r i u și C a p i d a n despre patria mai veche a meglenoromânilor, am înlăturat-o tot în lucrarea pomenită, *loc. cit.* Dacă patria din evul mediu a meglenoromânilor care au prefăcut pe *ă* în *o* trebuie să se fi identificat, așa cum a admis Capidan, cu munții Rodope, nu mai pot crede, ca în articolul pomenit, că patria din evul mediu a graiului din Țîrnareca și a celor înrudite cu el, care au migrat la nordul Dunării, a fost constituită de Munții Balcani. O serie de fapte ne obligă să plasăm, pentru evul mediu, graiul din Țîrnareca în Macedonia. Dar aceasta nu înseamnă că toate graiurile de tip meglenoromân, migrate la nord în epoca întemeierii țărilor, au avut ca patrie Macedonia. Altă serie de fapte ne obligă să considerăm o mare parte din graiurile emigrate la nord ca foarte înrudite cu graiurile din Iugoslavia, din imediata vecinătate a Banatului și din Banat și Hațeg; aceasta înseamnă a situa originea graiurilor înrudite, migrate în Țara Românească, într-o regiune vecină, care nu poate fi decît aceea a Munților Balcani din partea lor de vest (regiunea Sofiei). Asupra acestor lucruri am atras atenția în *Probl. cap.*, p. 190—203, unde totuși nu am insistat suficient asupra faptului că unii din emigranții spre nord, în Țara Românească, au plecat din regiunea Munților Balcani, așa cum admisesem în articolul meu *Colonii meglenoromâne*.

Mai întii, graiul meglenoromân din Țîrnareca prezintă o serie de asemănări cu macedoromâna, relevate de C a p i d a n în *Meglenoromânii*, I, *passim*, care rămîn neexplicate în ipoteza că acești meglenoromâni au locuit în munții Balcani și în regiunea dinspre Dunăre. În articolul meu citat eram obligat să susțin (p. 172) că : „Asemănările mai numeroase cu dialectul macedoromân, pe care le prezintă acest grai din Țîrnareca, ca și cel al românilor emigrați în nordul Dunării, sînt, după toate probabilitățile, din punct de vedere al fenomenelor celor mai vechi posibile“ și că deci, ele se explică prin vecinătatea cu dialectul macedoromân în cele mai vechi timpuri. Totuși aceste asemănări cu macedoromâna sînt numeroase, și la ele pot participa și fenomene mai recente, căci macedoromânii au fost mereu vecini cu acești meglenoromâni. Forma pe care a căpătat-o la meglenoromânii din Țîrnareca palatalizarea labialelor constituie una din aceste asemănări. Faptul a fost remarcat de R o s e t t i (*Recherches*, p. 131—132) și D e n s u s i a n u (*GS*, II, p. 370 și urm.), care însă l-au explicat greșit, ca o influență macedoromână tîrzie; greșit, căci el se regăsește și la românii din Șcheii Brașovului, veniți din sudul Dunării la 1392). Dacă am admite, ca în articolul meu pomenit, că, în tot cursul evului mediu, românii din Țîrnareca au locuit spre Dunăre, ar trebui să admitem, implicit, că palatalizarea labialelor s-a produs și în această regiune, și anume în mod independent de aria palatalizată a macedoromânei. Firește, s-ar putea admite apariția în mod independent a fenomenului în Munții Balcani, căci el s-a produs în mod independent și în graiurile ardeleni și moldovenești. Dar mai avem atîtea alte asemănări ale graiului din Țîrnareca cu macedoromâna, și, în acest caz, o apariție independentă a lor, în Balcani, este imposibil de admis. Dealtfel că graiurile românești din Balcani, din evul mediu, nu palatalizaseră labialele rezultă clar din numele de locuri, de origine românească, care s-au păstrat pînă azi prin regiunea orașelor Sofia,

Teteven și Dupnița : *Picior*, *Petrus* (probabil < *Pietros*) și *Petrina* (acesta însă poate fi la origine numele de botez *Petrina*), relevate de G. Weigand în *Rumänen und Aromunen in Bulgarien, Jahresbericht, XIII*). Lucrul acesta, care mi-a scăpat în *Probl. cap.*, p. 195—196, ne obligă să admitem că aria palatalizantă se găsea numai la sud sau sud-vest de Munții Balcani, în Macedonia. Faptul că mai târziu γ' provenit din $v + i$ sau j a dispărut în graiul din Țirnareca și în unele graiuri care au migrat apoi la nordul Dunării nu ne obligă, cum credea Lacea, să situăm aceste graiuri în Bulgaria răsăriteană, căci fenomenul în discuție se întâlnește nu numai în dialectele bulgare de răsărit, dar și în dialectele bulgare din Macedonia (vezi St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137—138). La fel stă lucrul și cu dispariția lui *h*, care se întâlnește nu numai în dialectele bulgare răsăritene, ci și în Macedonia, unde este aproape generală (vezi Mladenov, *op. cit.*, p. 137—138, și P. Skok, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, p. 302). În *Probl. cap.*, p. 320—321, eu am opinat chiar că, în regiunea bulgară de est, fenomenul a fost adus prin migrații din Macedonia. Prezența unor fapte macedobulgare chiar în sistemul morfotic al meglenoromânilor din Țirnareca (gerundiul în *-ajchi*), ne obligă de asemenea să admitem că acești oameni au stat de multă vreme în Macedonia (vezi mai pe larg în *Probl. cap.*, p. 197—198).

Desigur însă că nu toate graiurile cu meglenoromânisme, migrate la nord, trebuie considerate ca fiind originare din Macedonia. Aceasta nu este valabil decât despre cele care au pierdut pe γ' . Dar chiar aceste graiuri prezintă și fenomene caracteristice altor graiuri meglenoromâne (dispariția lui *h*, comună tuturor meglenoromânilor, *trubuțe* „trebuie“, *după* „depe“), anume celor care au fost vorbite altădată în Rodope. Nu toate meglenoromânismele din nordul Dunării sînt de tip Țirnareca. Bineînțeles, nu ne gândim la meglenoromânismele care se găsesc în dialectul bănățean-hațegan-oltenesc de nord-vest și în cel crișan, ci numai la cele din restul Olteniei și din Muntenia și Ardealul de sud. Dar e un fapt că graiurile suddunărene care au migrat în Oltenia și Muntenia au prezentat unele inovații lingvistice caracteristice celorlalți meglenoromâni. Graiurile din Muntenia și Oltenia care nu sînt de tip meglenoromân se vorbeau de la început în nordul Dunării, iar graiurile cu meglenoromânisme din aceleași provincii se vorbeau, desigur, între Macedonia și Oltenia, inclusiv Balcanii vestici (regiunea Sofiei). Faptul că aceste graiuri au labialele intacte se potrivește perfect cu faptul că în Balcanii vestici se găsesc nume de locuri românești cu labialele intacte. Iar faptul că aceste graiuri au pierdut pe *h* ne arată că ele trebuie puse în legătură cu unele graiuri slave din Macedonia și cu unele dialecte bulgare răsăritene, dar și cu graiuri sîrbe ștokaviene, anume cu cele de la nord de Macedonia. Asemănările cu graiurile sudslave indicate ne obligă să admitem că chiar acei meglenoromâni, care, după părerea lui Capidan, au locuit în Rodope sînt originari din regiunea Balcanilor de vest (nu putem admite că au locuit în Macedonia, din cauză că sînt mai deosebiți în grai de macedoromâni decât cei din Țirnareca).

În articolul meu citat, eu admiteam că aceste migrații au avut loc în secolele al XIII-lea și al XIV-lea și explicam prin ele de ce, începînd din aceste veacuri, izvoarele istorice nu mai pomenesc de români în Bulgaria. Cred că această concepție este mai plauzibilă decât cea din *Probl. cap.*, p. 207, după care migrațiile în discuție ar fi început în secolul al XIV-lea, și decît cea din

Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic, p. 33, după care ele au avut loc în veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Românii care au migrat atunci la nordul Dunării vorbeau deci graiuri care nu pot fi considerate ca meglenoromâne, ci numai prezentînd meglenoromânisme¹.

§ 9. Aceste graiuri suddunărene stabilite la nord, aveau însă și fenomene specifice, care nu se găsesc la meglenoromâni și bănățeni. În articolul meu citat, la p. 169—170, spuneam :

„E de atras atenția asupra faptului că în Șcheii Brașovului, la Săcele și într-o mulțime de localități din Muntenia și Oltenia apar și unele fenomene care nu se întîlnesc în Țirnareca și în general în meglenoromână sau în alt dialect românesc. Foarte probabil, în Oltenia și Muntenia aceste localități sînt aceleași în care apar și meglenoromânismele pomenite mai sus (în unele cazuri aceasta se poate afirma cu siguranță), întocmai cum e cazul și cu localitățile din sudul Ardealului. Urmează de aici că cel puțin o parte din meglenoromâni [trebuia să spun : românii cu graiuri de tip meglenoromân] care au migrat la nordul Dunării aveau și particularități dialectale care-i deosebeau de strămoșii actualilor meglenoromâni din Țirnareca, cu care erau de altfel cei mai apropiați în grai, [și trebuie să adaug : și de strămoșii tuturor meglenoromânilor în general]. În felul acesta, graiurile din Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului devin un izvor de informații pentru graiul românilor din imperiul româno-bulgar“.

O asemenea particularitate lingvistică o constituie epenteza lui *i* între *é* sau *ó* și *k* urmat de *e, i*. Pentru Șcheii Brașovului vezi *S t i n g h e*, *op. cit.* Pentru Săcele găsim exemplele următoare la Elena M o r o i a n u, în *GS*, IV, p. 339 : *zejche, zejchea*, p. 349 : *rojchi*, V, p. 17 : *vejche, strejchea*, p. 18 : *strejche*, p. 24 : *oichj* p. 21 : *vejchj*, p. 35 : *rojche*, p. 37 : *Revejca*. Hărțile 21, 27, 82, 331 și 414 din *ALRM*, I, ne arată extensiunea fenomenului : fostele județe Brașov, Făgăraș, Trei Scaune, o localitate din județul Bacău, care trebuie să fie o colonie din sud-estul Ardealului, părțile de vest și nord ale Olteniei, dar și prin Dolj, mai multe localități din Muntenia, de la fostele județe Buzău și Vlașca — inclusiv — spre vest. Fenomenul se găsește și la românii cu grai oltenesc din Serbia și Bulgaria, care, de asemenea, au pierdut

¹ Bineînțeles, în cercetarea graiurilor oltene și muntene origine din sudul Dunării trebuie să ținem seamă de faptul că unele din meglenoromânismele lor se pot explica prin migrația tardivă a populației unor sate din Banat și Hațeg, unde existau și există și azi meglenoromânisme. Unele graiuri oltene, altele decât cele din Mehedinții de nord și Gorj, ar putea fi socotite ca o variantă a celor bănățene și hațegane, cum am arătat în *Probl. cap.*, p. 201—203. Astfel, graiul din comuna Celar, fostul județ Romanați, pe care (*ibid.*, p. 334) l-am socotit de origine suddunăreană, poate fi socotit ca fiind la origine bănățean. El se caracterizează prin fapte ca *zăușle-te, să ... zăuștă* (perf. simplu), *ferga, arnim „hrănim“* (deci dispariția lui *h*), *acas* (fără *-ă*) și *șlacără* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 48 și 49), cu *ș* sau *l'* în loc de *l* urmat de *a*, deci ca în macedor. *șlacă* și alb. *sljakē* (avem a face cu un macedoromânism de origine albaneză) etc. Dar asemenea fapte de limbă se găsesc și în Țara Hațegului, iar unele și în Banat ; în Țara Hațegului avem *a* (*se*) *zăușta* și *a șlacăra*, cu *l'* (grafia *șlacără*, din *Graiul nostru*, I, p. 89, redă, poate, un *șlacără*) (vezi M. G r e g o r i a n, *Graiul din Clopotiva*, în *GS*, VII, p. 187—193) și, altădată, graiul de acolo se caracteriza și prin dispariția lui *h*, cum am dovedit în *Probl. cap.*, p. 200. O rezolvare a problemei nu se poate obține decât pe baza unor informații mai amănunțite asupra graiului din Celar : dacă acest grai posedă unele ardelenisme, pe care nu le-a împrumutat de la unele graiuri vecine, venite din Ardeal, trebuie să-l socotim ca originar din Ardeal.

pe *h* inițial și intervocalic. Foarte probabil, nu toți acești români, care au realizat epenteza lui *i* și care, desigur, pierduseră pe *h* (inițial, intervocalic și final), palatalizaseră labialele. Astăzi, unele graiuri din Oltenia și Muntenia care au realizat epenteza lui *i* și dispariția lui *h* prezintă palatalizarea labialelor, altele o prezintă foarte rar sau n-o prezintă deloc. Probabil că aceasta a fost situația și în trecut. Se pare că graiurile cu epenteza lui *i* prezintă și dispariția lui *h* sau γ' inițial și intervocalic; iar niște graiuri care să fi pierdut pe *h*, dar care să nu fi alterat labialele, puteau exista în evul mediu, cum există și astăzi (cele din Serbia). Ca și fenomenul dispariției lui *h* și γ' , fenomenul în discuție leagă graiurile românești de cele slave din Macedonia, care prezintă și ele un asemenea fenomen, și poate dovedi, împreună cu celelalte fenomene, că altădată românii care au realizat această epenteză au trăit prin Macedonia sau ceva mai la nord (vezi *Probl. cap.*, p. 329). În anumite graiuri slave din Macedonia există epenteza lui *i* între *é* și *ó* și *k* (pe lângă epenteza lui *i* între *é* sau *ó* și *ne* sau *ni*) (vezi *M l a d e n o v*, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 136 și 151; vezi și p. 154, unde se vorbește de epenteza înainte de *z*, *ž*). În *op. cit.*, p. 323, am arătat că epenteza lui *i* se produce și după *á* și *ú* (*strajchină* și *genuiče*). Exemple de epenteză a lui *i* se găsesc în macedoromână (vezi exemplele relevate de mine *ibid.*, p. 330) și în meglenoromână; pentru acest dialect, în afară de exemplele relevate de Densusianu, *GS*, II, p. 378, se mai pot adăuga: *poîndă* „tipsie de pământ în care se face și se coace plăcinta făcută numai cu făină de porumb“ (cf. macedor. *pondă*) (informațiile le iau din *P. P a p a h a g i*, *Meglenoromânii*, *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, Tomul al XXV-lea, 1902—1903, p. 241), și *caistur* „nume de bărbat“, dar la origine probabil „castor“ (cf. *C a p i d a n*, *Dicționar meglenoromân*, p. 35, care îl pune în legătură cu bulg. *kaslor*). Dar *caistur* a putut fi împrumutat cu al său *i* din limba greacă, căci în greaca medievală exista *καίστωρ* (cf. *S a t h a s* et *L e g r a n d*, *Les exploits de Digénis Akritas*, Paris, 1875, p. 91).

§ 10. Graiuri în care γ' provenit prin palatalizarea labialelor a dispărut se găsesc și în alte regiuni dacoromâne decît cele indicate mai sus, la § 6—8; astfel γ' dispăre în unele sate din Maramureș (Săpînța, Rogna de jos, Giulești) (vezi *Tache P a p a h a g i*, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. LX). Ni se pare greu de admis că în satele respective s-a ajuns la această particularitate lingvistică în mod independent de localitățile din Ardealul de sud, din Muntenia și din meglenoromână (graiul din Țîrnareca). Avem a face, desigur, cu români suddunăreni, care vorbeau graiuri de tip Țîrnareca, și care s-au stabilit la nordul Dunării cam în aceeași vreme în care s-au stabilit și cei despre care am vorbit mai sus. Pare foarte probabil că, în Maramureș, fenomenul a fost adus de un grup de păstori care locuiseră mai înainte în Ardealul de sud. O cercetare amănunțită a graiului din satele maramureșene pomenite în comparație cu graiul maramureșean din celelalte sate și cu graiurile „muntene“ din Ardealul de sud și din Muntenia, care au aceeași particularitate, va lămurii problema.

§ 11. Vom încheia cu câteva considerații despre cauzele acestor migrații. În articolul meu *Colonii meglenoromâne*, ca și în *Probl. cap.*, p. 210—211, am socotit că aceste migrații s-au produs din cauza năvălirii turcești. Cu toate acestea, în articolul pomenit, am admis că migrarea a început

în secolul al XIII-lea și o puneam și în legătură cu ocupația principală a românilor în vremea aceea, păstoritul. În *Probl. cap.*, ajungând la concluzia că românii care au migrat în Țara Românească au venit din Macedonia și din părțile vecine ei, de la nord, am admis drept cauză a migrării numai năvălirea turcă și am pus începutul acestor migrații în secolul al XIV-lea. Am socotit apoi acolo că perspectivele de viață mai lesnicioase, din Țara Românească, îndată după întemeierea țării, au determinat pe unii români din Imperiul româno-bulgar să se stabilească în nordul Dunării. Abia în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 33—34, am explicat migrația prin regimul feudal, și anume prin noua ordine feudală, care favoriza înființarea de sate pe moșiile boierești. Probabil aceasta a fost cauza principală a migrațiilor unor grupuri de români spre nord, în epoca întemeierii Principatelor. Faptul apare și mai plauzibil, dacă ne gândim că în Bulgaria medievală, care era în imediata vecinătate a Imperiului bizantin și a făcut un timp chiar parte din Imperiul bizantin, viața acestei categorii sociale era cu mult mai grea decât în Țara Românească sau în voievodatele din veacul al XIII-lea, de pe teritoriul viitoarei Țări Românești (în Imperiul bizantin, după secolul al X-lea s-a accentuat șerbia). De aceea e foarte probabil că migrația a început chiar în secolul al XII-lea. Când, în mijlocul secolului al XIV-lea, turcii pătrund în Peninsula Balcanică, un nou motiv s-a adăugat la cel vechi, și el s-a menținut, desigur, în veacul al XV-lea.

CAPITOLUL III

SCHIMBĂRILE FONETICE

§ 1. 1. *e* inițial și postvocalic > *je*: **elu* > **ielu*, **aer* (< lat. *aer*) > *ajer*, *sibilo* > **șieru* > *șușeru* sau *șișeru* > *șișeru* > *șușer*; etc. Fenomenul pare a se fi petrecut după ce *e* precedat de labiale a devenit *ă*, căci **estu*, **elu* au devenit **ăstu*, **ălu* la munteni și bănățeni. Unii cred că el se explică prin influența slavă (R o s e t t i, *Istoria limbii române*, 1968, p. 302). În acest caz ar trebui să admitem de fapt numai o schimbare a bazei de articulație românești, prin amestec cu slavii.

2. *é*, *ó* și *ă* + *ñ* + voc., + *n* + voc. + *n* + cons. și + *m* + cons. (afară de *mn*) > *í* respectiv *ú*, *î* pe tot teritoriul românesc (se exceptează cazul în care în silaba următoare se găsea *e*; în acest caz, *e* a rămas neschimbat în unele graiuri de nord-vest): *mente* > *mințe*, *mene* > *mine*, **bjene* > *bine* sau **ghêne* > *ghine*, *lingua* > **lembă* > *limbă*, **tempu* > *limp*, **bonu* > *bun*, *monte* > *munte*, *mână* > *mină*, *vena* > *vână* > *vină*, **văntu* > *vînt*, *ventus* > **văntu* > *vîntu*, **pămentu* > *pămăntu* > *pămîntu*, **glăndă* sau **gléndă* > *glîndă*, **filănu* sau **filenu* (< lat. *filianus*) > *filinu* etc. Fenomenul nu este latinesc popular, cum cred unii. El nu s-a petrecut nici în epoca de formație a românei, căci, cum vom vedea, se aplică și elementelor slave vechi care au pătruns în română. Fenomenul s-a produs după cel al palatalizării labialelor, căci altfel *mine*, *mințe* ar fi sunat *nine*, *nînte*. El este însă mai vechi decît secolul al XV-lea, și aceasta ne arată și vechimea palatalizării labialelor. La macedoromâni, schimbarea nu s-a realizat în *șone* „tinăr“ (< *juvenis*). Și în istroromână, *é* + *n* + consonantă între care și *e* + *n* + *r* (acest *nr*, cu *n* pronunțat fără ocluziune, deci *î* nazal consonantic, fiind provenit prin rotacismul consonantei *n* intervocalic) a devenit *i*: *venre* > *vinre* > *vire*, **teneru* > **tenreru* > **tinrăru* > *tirăr*; **fenu* > **fénru* > **finru* > *firu* „fin“.

Am spus că, în unele graiuri de la nord de Mureș, *é* n-a devenit *i*, dacă în silaba următoare era *-e*, — cazurile *mene*, *mente* etc.; mulți cercetători au admis totuși că schimbarea a avut loc și acolo în secolul al XVI-lea, căci faza mai veche apare încă în texte din acest secol. Nu putem crede ca Andrei A v r a m, în *SCL*, XV, 1964, p. 147—160 și p. 575—611 (în cadrul articolului *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*), că, în condițiile arătate, *ă* a rămas neschimbat pînă în secolul al XVIII-lea. Aceasta nu poate fi valabil decît pentru *ă'* în anumite condiții. Fapt este că unele graiuri din Ardeal, ca de exemplu cel din Țelna (lingă Alba Iulia), nu prezintă nici azi, prefacerea lui *-ene* în *-ine*.

Au suferit cîteodată transformări identice și vocalele *e*, *o*, *ă* neaccentuate în aceleași împrejurări; *monticellus* > *muncel*, **ăngustu* > *îngust*, **ămpăratu* > *împărat*, **ăntru* > *întru* (prepoziție) etc.

3. Cel puțin în unele cuvinte, fenomenul de închidere a lui *ă* în *î* s-a produs și când *ă* era urmat de *r* și *l* la sfârșitul silabei : **părghie* > **pîrghic*, *pîrghie* ; **vărh* (< v. sl. *vrŭchŭ*), munt. **vărf* și ard. și mold. **vărv* > munt. *vîrf* și ard. mold. *vîrv* ; **pălc* (v. sl. *plŭkŭ*) > *pîlc*. În graiurile muntene și ardelenene, *ă* devine *î* și când este urmat de *s* la sfârșitul silabei : lat. *viscus* > *văsc* (în Moldova de sud) > *vîsc* (faptul apare și în Moldova de nord, unde este adus probabil din Ardeal).

4. Grupul alcătuit din vocala *î* + *n* + consonantă s-a transformat sporadic, în dialectul dacoromân (constituit cu crișenii-maramureșenii și bănațenii) în *î* nazal + consonantă : **cîntu* (< *quantus*), și **cîtu* > *cîtu* > *cît* ; *nescio quantum* > *nescîntu* > **neșcîl* > *neșcîl* „puțin“ (în textele rotacizante) ; **ectantu* > **aclîntu* (cf. macedor. *ahlîntu*), dacor. *altî*. În macedoromână, faptul s-a produs în unele cuvinte care nu-l prezintă în dacoromână : *mîncu* > **mîcu* > *mîc* „măninc“. Fenomenul s-a produs după cel examinat la 2, căci altfel *ă* n-ar mai fi putut deveni *î*¹.

5. Foarte probabil, în regiunea crișană și în Ardealul propriu-zis (fără Maramureș), *acmŭ* a pierdut pe *c*, devenind *amŭ*. Faptul s-a petrecut și în *altî*, *așa* sau *așă*, care au sunat mai înainte **actîl*, **acșă* (cf. *eccum* + *tantum*, *eccum* + *sic* și macedor. *ahlîntu*, cu *c* prefăcut în *h*) și *așî* ; dar la aceste cuvinte el a avut loc pe tot teritoriul dacoromănesc de azi. Cuvîntul *acum*, existent în dialectele moldovenesc și muntenesc, nu putea suferi schimbarea, deoarece *c* nu era urmat de consonantă.

6. Vocala *-e* (*e* final), după accent, s-a diftongat în unele cuvinte în *-ie*, în dialectele moldovenesc și muntenesc : *fune* (< *funis*) > **funje*, **are* (< *area*) > **arije*, **roșe* (< *rosea*, *russea*) > *roșie*, **pîrghie* (< *pergula*) > **pîrghie* etc. Mai tirziu, acest diftong a devenit *-ie* (= *ije*). Fenomenul din urmă s-a produs, în graiul moldovenesc, înaintea velarizării prin *ș* și *ž*, căci astfel nu s-ar mai fi creat acolo adj. fem. *roșii* (< *roșije* < *roșie*), alături de masc. *roșŭ*.

§ 2. 1. *v* inițial urmat de vocală > *h* la moldoveni, crișeni-maramureșeni și ardelenii propriu-zisi : *vulpe* > *hulpe*, *a* [*in*]voalbe > *a* [*in*]holba (< [*in*]volvere), *volbură* > *holbură*, *virtop* > *hîrtop*, *Vărtolomej* > *Hor-tolomej* (azi, nume de familie) etc. În *oju* < *voju*, *ăi* < *vei* etc., s-a produs, probabil, dispariția lui *v*, datorită faptului că auxiliarele au tendința de a fi cât mai scurte. De aceea, în aceste cazuri, nu e nevoie să admitem o transformare a lui *v* în *h* și apoi dispariția acestuia. Fenomenul nu se întâlnește în elementele de origine maghiară, pentru că atunci nu existau cuvinte maghiare care să înceapă cu *v*:

2. În graiul ardelenesc și în cel moldovenesc, s-a dezvoltat, în unele cuvinte, un *r* înainte de *j*, când acest *j* urma după o vocală accentuată : *coajă* (v.sl. < *koža*) > *coarjă* ; pl. *găteje* (substantiv de origine obscură) > mold.

¹ În unele cuvinte de origine slavă, se observă apariția unui *n* la sfârșitul silabei, după o vocală : **măjescu* (< v. sl. *mazali*) > **mănjescu* > *mlnjesu*, macedor. **mutrescu* (< v. sl. sau bulg. *motrili* „a privi“) > *muntrescu*. Se pare însă că avem a face nu cu un fenomen fonetic, ci cu unul de analogie : românii care au împrumutat aceste cuvinte slave au crezut că ele reprezentau niște vocale nazale slave și că trebuie pronunțate deci cu o nazală după vocala din temă (asta presupune că el veneau în contact și cu slavi care pierduseră nazalitatea iusurilor). Totuși, dacă maced. *muntur* provine din lat. *mutulus*, atunci fenomenul a fost cîteodată și pur fonetic.

gâterje (satul Vutcani, fostul județ Fălciu, actualul județ Vaslui). Pentru alte exemple vezi Al. Graur, *Tendențele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 51 (unele, de origine maghiară și turcă, pătrunse mai târziu în limbă și prezentînd un *r* înainte de *ș*, trebuie excluse, ca aparținînd epocilor următoare). Sunetul *r* s-a născut prin dezvoltarea unor elemente ale lui *j*, căci *j* are o articulație asemănătoare cu cea a lui *r*.

3. În graiul maramureșean, în formele *điče*, *đičere*, *đičă(m)*, care posedă un *č* în silaba următoare aceleia în care avem *đ*, acesta a devenit *ğ*, prin asimilație: *ğiče*, *ğičere*, *ğičă(m)*.

4. În graiul moldovenesc, *a se piti* și iterativul său, *a se pitula*, devenite prin palatalizarea labialelor: *a se kiti* și *a se kitula* (astfel sună ele în Ardealul propriu-zis), au suferit intervertirea (metateza) consonantelor și schimbarea primului *i* în *u*, probabil pentru diferențierea celor două silabe: *a si tuki*, resp. *a si tukila*.

5. Cuvîntul *čeru* a devenit *čerju*, în dialectele moldovenesc și maramureșean și, probabil, și în graiuri ardelenice și crișene. Cuvîntul *cuptorju*, a devenit *cuptjoru* la moldoveni.

6. Formele cu accentul pe terminație ale verbului **ulitu* „uit“ (< **uľitu* < **ouľitu* < lat. *oblito*) au pierdut pe *i* și au pus pe *l* în contact direct cu consonanta următoare, *l*: **ulitămu* > *uľtămu* (> *uľtăm*), **ulitași* > **uľtași* etc. Fenomenul s-a petrecut numai la moldoveni, munteni, crișeni-maramureșeni, ardeleni, bănățeni și unii meglenoromâni (cei din Oșani au însă *ulit*, *ulif*, *ulită*, etc., cu *i* și cu *l* în loc de *l*; cf. Capidan, *Meglenoromâni*, III, p. 304). Unele texte din secolul al XVI-lea prezintă *ult-*, cu *l* pentru *l* (nu e sigur că acest *l* trebuie citit *l*; forma cu *l* este tot atît de probabilă, mai ales că ea este presupusă de dialectul istroromân (vezi mai jos, VI, cap. VII, § 1 nr. 3). Grupul *ll*, alcătuit dintr-o consonantă muiată și una dură, situate la graniță, contravine normelor fonetice obișnuite în epocile de după secolul al X-lea ale dacoromânei. Baza de articulație românească din epoca românei primitive permitea asemenea legări ale consonantelor.

7. *l* și *ň* au devenit *ĭ* în graiul moldovenesc (s-a pierdut, adică, ocluziunea, rămînînd numai poziția limbii). Fenomenul s-a produs înainte ca *đ* + *ň* + voc. să devină *č*, căci altfel și moldoveni i-ar fi spus *intľij*, *căľctľij*, ca în restul teritoriului dacoromân, nu *intďij*, *căľcăďij*. De fapt, noi putem cronologiza numai prefacerea lui *ň* în *ĭ*. Dar tot atunci trebuie să se fi produs și dispariția lui *l*. Cum a dovedit I. S t a n, *Observații asupra evoluției ń > ĭ în limba română* în CL, IV, 1959, p. 49—59, dispariția lui *ň* a avut loc în dacoromână (cu excepția graiurilor bănățene și hațegane) pe la mijlocul secolului al XV-lea. După cît mi se pare însă, exemplele cu *ň*, din Moldova secolului al XV-lea, apar nu în regiunea de sud a Moldovei, ci în regiunea de nord a acestei provincii, unde se vorbeau graiuri originare din Ardeal (astfel, între altele toponimicul *Zlătăroaňa* (1467), atestat pentru partea de nord a județului Fălciu, vezi Ioan B o g d a n, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 120). Sototim deci că graiul străvechi moldovenesc a pierdut pe *ň* înainte de 1440-1470, cînd *ň* dispăre în Ardeal (fără Hațeg), Crișana, Maramureș, Moldova de nord, Muntenia. Tendențele de dispariție a lui *l* se constată și la *l* din grupurile *cl* și *gl*, care devin astfel *k* și *g* pe tot teritoriul dacoromân, afară de Banat și Oltenia de nord-vest, unde avem *k*, *g*: **okľu* > *okju*.

§ 3. 1. $\check{g} + \acute{o}, \acute{u} > \check{z}$ la munteni, olteni și meglenoromâni: $\check{g}oc > \check{z}oc$, $\check{g}udec > \check{z}udec$, $bo\check{t}e\check{g}une$, megl. $p\check{a}t\check{i}juni$. Fenomenul se dovedește a fi posterior prefacerii lui $d + i + \text{voc. acc.}$ în \check{g} , discutat la III, cap. III, § 16, nr. 5).

2. $d + \text{voc.}$ a devenit z la munteni, olteni și meglenoromâni: $die > zic$.

3. Foarte probabil, în această epocă s-a născut o tendință caracteristică dialectului muntean, oltean și celui meglenoromân, aceea de a pronunța consonantic o serie de vocale neaccentuate, — câteodată chiar accentuate —, și de a le reduce deci la elemente ale unor diftongi sau chiar de a le face să dispară cu totul. Se știe că muntenii pronunță $l\check{o}are$, $l\check{o}at$, $l\check{o}a\check{i}$ pentru $luare$ etc. (vezi pentru persoanele I-a și a II-a plural, ALR, I, vol. I, harta 107), că ei pronunță $C\check{e}-a\check{i}$ cu mine? în loc de Ce ai cu mine? și $p-orm\check{a}$ în loc de pe urmă ($> p\check{a}$ urmă); în acest din urmă cuvânt, $\check{a}y$ a devenit o). Într-o expresie ca $C-\check{c}\check{s}ti$ copil? ($< Ce?$ Ești copil?), care se aude foarte des în Muntenia și a fost ironizată de Caragiale în schița *Cam țirziu*, s-au unit într-o singură accentuare chiar două fraze, căci $Ce?$ era o întrebare deosebită de *Ești copil?* și avea o accentuare interogativă descendentă, deosebită de cea ascendentă, a întrebării care urma. Tendința se regăsește la macedoromâni și meglenoromâni, cel puțin în unele cuvinte: $l\check{y}am$ „luam“, $l\check{y}a\check{i}$ „luai“, $l\check{y}are$ „luare“, $l\check{y}at$ „luat“, în care contragerea poate duce la desființarea diftongului: megl. $lari$ ($< l\check{y}are$), lat ($< l\check{y}at$), nor ($< *n\check{y}or$ sau $*nour$), acesta din urmă prezent și la munteni, olteni și unii ardeleni.

4. \acute{i} accentuat + $n + e$ sau $i > \acute{l}\acute{i}$ (deci epenteza lui \acute{i} , între \acute{l} și n , în condițiile arătate) în graiul muntean, în cel meglenoromân și în unele localități oltene, crișene și ardelenne, unde pare să fi fost adus din sudul Dunării: $cane > cine > c\acute{i}ne$, $mane > m\acute{i}ne > m\acute{l}\acute{i}ne$, $pane > p\acute{l}\acute{i}ne$ (cf. și $c\acute{i}n\acute{i}$, $p\acute{l}\acute{i}n\acute{i}$). Fenomenul s-a petrecut după ce $\acute{a} + n + \text{vocală}$ a devenit \acute{i} .

5. Unele din graiurile suddunărene care au migrat spre sfârșitul evului mediu la nordul Dunării, în Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului, au realizat epenteza lui \acute{i} între \acute{a} , \acute{e} , \acute{o} și k : $strai\check{c}hin\acute{a}$, $ure\check{c}he$, $o\check{i}ch\acute{i}y$, $genu\check{i}che$ etc. În *Probl. cap.*, p. 328—330 (vezi și mai sus, cap. II, § 9) am arătat că fenomenul se regăsește în unele dialecte bulgare din Macedonia. Fenomenul are la bază aceeași tendință ca și epenteza lui \acute{i} de la 4, care de asemenea se regăsește în dialecte bulgare din Macedonia (vezi *ibid.*); de aceea se poate admite că ambele fenomene s-au produs în același timp.

§ 4.1. Desigur, tot în a doua jumătate a evului mediu s-a produs proteza lui a în macedoromână ($la\check{y}du > ala\check{y}du > alavdu$ etc.) și apocopa lui a inițial în meglenoromână și istroromână (cf. megl. $ud < aud$, istr. cmo „acum“ $< acm\acute{o}$).

2. Sub influența limbilor slave meridionale, românii au aplicat unor cuvinte române ceea ce constatau că s-a aplicat unor cuvinte slave. Astfel, în unele graiuri care stau la baza meglenoromânei și a graiurilor din Banat și Hunedoara, $arip\check{a}$, $a\check{s}chie$, au căpătat un \acute{i} protetic, devenind $\acute{i}arip\check{a}$, $\acute{i}a\check{s}chie$, întocmai cum cuvântul $ad\check{u}$, de origine greacă, a devenit la slavi $jad\check{u}$ „iad“.

3. Într-o serie de graiuri suddunărene, vecine cu cel din care se trage actualul dialect meglenoromân, precum și în graiul meglenoromân, s-a produs dispariția lui χ sau h . Vecine cu acestea erau atunci și graiurile oltene și bănațene, precum și cele din Hațeg, care de asemenea au suferit fenomenul.

Abia după realizarea lui au migrat în nordul Dunării unii români suddunăreni care vorbeau graiuri de tip meglenoromân. Prin acest fenomen s-a ajuns la pronunții ca *oș* „hoș”, din atâtea regiuni oltene și muntene, tot astfel se explică *prau* „praf” din Țara Hațegului, Banat și meglenoromână. În general însă bănățenii și românii din Țara Hațegului au revenit la *h* sub influența graiurilor ardelenene și crișene. Vezi *Probl. cap.*, p. 320–323, unde am invocat pe *Asēnū* (< cuman sau peceneg *Hasan*), pentru a dovedi că fenomenul s-a petrecut înainte de întemeierea Imperiului româno-bulgar. La crișeni, ardeleni (fără hațegani) și moldoveni, $-\chi$ sau $-h$ final a devenit *v* (*prav*, *virv*), iar la olteni (fără cei din județele Mehedinți și Gorj) și munteni, $-\chi$ sau $-h$ a devenit *f*: *praf*, *virf*.

4. Unele graiuri meglenoromâne au pierdut și pe χ provenit din *f*, prin palatalizare. Astfel avem acolo *ier* (= *șier*). Graiul meglenoromân din satul Țirnareca n-a suferit acest fenomen, dar a pierdut pe γ' provenit din *v* prin palatalizare. Acest fenomen s-a produs și în unele graiuri vecine cu cel din Țirnareca și care au migrat apoi la nordul Dunării, în Muntenia și sudul Transilvaniei: dacor. *in* „vin”, dacor. *ită* „vită”, dacor. *loit* „lovit”.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§ 1. 1. În epoca cea mai veche a românei, *carte, parte, cetate* aveau pluralele *carși, parși, cetași*. Aceste forme de plural se găseau, desigur, în limba textelor rotacizante, traduse în secolul al XV-lea în Maramureș, căci se întilnesc în textele rotacizante copiate în prima jumătate a secolului următor, păstrate pînă astăzi (-ă- nu devine *ă* în română decît dacă este urmat de *î* și *n* + vocală și *n* sau *m* + consonantă, și apoi, acest *ă* devine *î*). Totuși, în restul teritoriului românesc, s-au creat, înainte de secolul al XVI-lea, formele: *cărși, părși, cetăși*. O dovadă sigură în sprijinul afirmației că aceste forme existau în Muntenia în secolul al XVI-lea o constituie faptul că, în textele tipărite de Coresi, ele apar cîteodată, desigur sub influența graiului popular de acolo, și că forme cu *ă* se întilnesc în documentele slave din Moldova, din secolul al XV-lea (C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 81, document din 1411: *čer(e)s Moldovu u četelovna potokъ, gorě potokomъ četăševomъ* „peste Moldova în Pîriul cetăților, la deal pe Pîriul cetăților“. Cum s-a produs această schimbare, care, după secolul al XVI-lea, s-a extins, prin imitație, și în Crișana și Maramureș, dînd naștere alternanței fonetice de astăzi? Tiktin și Philippide au admis că avem a face cu un fenomen de analogie, care a pornit de la formele *prăzi, sări, țări*, singurele cuvinte în care *ă* ar fi provenit prin evoluție fonetică (prin schimbările fonetice ale limbii române). Acest *ă* de la forma de plural corespundea unui *á* de la forma de singular, rezultat tot prin evoluție fonetică. Într-adevăr, mai vechile * *prădă, șgară, țgară* sau *țgarră* trebuiau să devină *pradă, sară, țară*, iar mai vechile * *prezi, seri, țeri* sau * *țerri* trebuiau să devină *prăzi, sări, țări* sau *țări*. Pluralele acestea, care la început aveau terminația -e, au fost înlocuite cu forme în -i, ceea ce a făcut ca în temă să avem e în loc de *ea* și ca, mai tîrziu, prin evoluție fonetică, să avem *ă* în loc de *ea* ori e. În *Bul. Inst. Fil. Rom.*, VI, p. 97—113, articolul *Originea alternanței substantivale fem. sing. -ă- — fem. pl. -ă-*, am arătat însă că alternanța *á — ă* se produsese pe cale fonetică și în alte cuvinte decît cele trei (de exemplu, în *șapă — șăpi, zamă — zămi, șagă — șăgi* etc.). Fenomenul a fost ajutat, cum a arătat Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 21, și de faptul că în limbă existau, la alte substantive feminine, alternanțele *ăá — é* (*fereastră — ferestre*) și *oá — ó* (*poartă — porți*). Vocala -ă- s-a extins, firește, și la genitiv-dativ singular. Procesul s-a petrecut după despărțirea macedoromânilor de crișeni și maramureșeni, căci altfel ar fi de mirare de ce fenomenul, care e atît de avansat

la macedoromâni, nu s-a produs și la crișeni-maramureșeni. S. Pușcariu credea (*Études*, p. 77—78) că fenomenul, venit din sudul Dunării, n-a putut depăși Mureșul, care, din motive sociale, era o graniță mai puternică, în epoca românei primitive, decît Dunărea. Ne întrebăm însă dacă nu cumva fenomenul nu s-a realizat decît acolo unde velarizările vocalelor *e* și *i* s-au produs în număr mai mare. Se poate admite chiar că, în Crișana și Maramureș, fenomenul nu s-a realizat, pentru că acolo nu se produsese velarizarea prin *r*, *s*, *ț*, *đ*, *ș* și *ž*, și că el apare în Banat și în cazurile în care nu se găsește în Muntenia și Moldova, adică la plurale și la genitiv-dative singulare în *-i* (cf. băn. *apa Sîdćini* „apa Slatinei“, *brăzđt* „brazdei“, în Slatina, jud. Caraș-Severin; fenomenul se întîlnește în Banat și la substantivele cu *ę* și *q* în tema nominativului singular: *Timișqara*, gen.-dat. *Timișori*). Pe de altă parte, extinderea fenomenului spre nord a fost favorizată și de nevoia de a distinge cît mai clar pluralul substantivelor feminine de singular, și mai ales de nevoia de a da substantivelor feminine cu *á* în temă forme de singular și plural paralele cu cele ca *teac* — *teci*, *poart* — *porți*. De aceea, dacă fenomenul nu s-a produs independent atît în nordul cît și în sudul Dunării, el are totuși o cauză, care cerea neîntîrziat realizarea lui.

2. Pe baza modelelor ca *ćireș*, *ćireășă*, *corn*, *qornă* etc. substantivul *măr*, care desemna atît arborele (în acest caz, era masculin), cît și fructul (în acest caz, era neutru), a rămas să desemneze, în Banat și la meglenoromâni, numai arborele, iar pentru a denumi fructul s-a creat substantivul feminin *mară*, *męar*ă.

3. Lat. *nŭx*, *nŭcis* (fem.) „nuc“ și „nucă“ trebuia să devină în română * *nuće*, pl. * *nući*. Acest substantiv trebuia să însemneze, ca și lat. *nux*, atît „nucul“ cît și „nucă“. Probabil, cuvîntul era numai feminin, așa cum stă lucrul cu megl. *nucă* „nuc“ și „nucă“. Cum el se abătea de la norma aproape generală, valabilă pentru numele de arbori și fructe: *ćireș*, *ćireășă*, *ćireșe*, *prun*, *prună*, *prune* etc., din pluralul **nući* s-a refăcut un singular *nucă*, după modelele *vacă*, *vaći*, *fragă*, *frați*, *luncă*, *lunći*, *muncă*, *munći* etc. Substantivul astfel creat trebuia să fie feminin. Pe baza analogiilor *ćireș*, *ćireășă*, *prun*, *prună* etc., s-a creat și un masculin *nuc* „arborele producător de nuci“. (Mai toate aceste explicații au fost date de Th. Hristea, *SCL*, XVI, 1965, p. 262—266, în articolul *Un aspect al derivării regresive: formarea numelor de arbori și arbuști fructiferi în limba română*, p. 263—281, retipărit în Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1968, p. 66—99, și în versiune franceză, în *RRL*, IX, 1964, p. 633—648).

La fel s-au petrecut lucrurile și cu * *falće* — *řălći*, devenit *řalcă* — *řălći* * „secere“ > „řalcă“ (rămînînd vechiul singular *řalće*, *řalćie*, cu sensul de unitate de măsură de pămînt: „un hectar și jumătate“).

4. În această perioadă prepoziția *pre* a început să fie utilizată ca morfom de acuzativ al substantivului; în felul acesta se putea distinge acuzativul de nominativ, în cazul cînd topica substantivului la cele două cazuri era aceeași. S. Pușcariu, *Despre pre la acuzativ*, *Dacor.*, II, p. 565—581 (vezi și *Études*, p. 439—457, sub titlul *Au sujet de pre avec l'acusatif*), a dovedit că faptul este numai dacoromănesc, iar Fl. Dimitrescu, *Despre „pre“ la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în *SCL*, XI, 1960, nr. 2, p. 219—226, a dovedit că textele din secolul al XVI-lea nu

reproduc servil, în privința utilizării lui *pre*, originalele slave, în care se făcea mereu distincția între nominativ și acuzativ, ci urmează o normă a limbii române, creată în „epoca imediat anterioară”. Fenomenul caracteriza însă, desigur, mai ales dialectele muntenești și moldovenești.

§ 2. 1. Macedoromânul *nîs* „dînsul” provine din **nînsu*, născut în sintagma **cu nînsu* „cu dînsul”, prin dispariția celui de-al doilea *n* (un fenomen de disimilație). La dacoromânii rotacizanți trebuie să fi fost tot *însu*, ca la restul dacoromânilor; dar, atunci cînd se combina cu prepoziția *cu*, acest pronume alcătuia acolo în mod obligatoriu, sintagma **cunînsul*. Prin simplificare fonetică, această sintagmă a ajuns la **curîsul*, care se confunda cu sintagma *cu rîsul* „prin rîs”. De aceea ea a fost înlocuită prin sintagma *curusul*. Deci prefacerea lui *-î-* în *-u-* ar fi avut loc atunci cînd s-a produs dispariția celui de-al doilea *n*. Fenomenul a trebuit să aibă loc numai după ce *risu* „ris” a devenit *rîsu*.

2. În această epocă se creează, desigur, pronumele de politețe la românii din nordul Dunării, care trec la feudalism (pronumele de politețe stă în legătură cu nașterea ierarhiei feudale). Cum a arătat Al. N i c u l e s c u, *Sur l'interrelation des pronoms allocutoires révérenciels avec le système pronominal dans quelques langues romanes, Actes du I-er Congrès intern. des linguistes, Bucarest, 1967*, IV, București, 1970, p. 339–334, folosind studii anterioare, în unele regiuni ale Italiei meridionale, ca și în macedoromână și meglenoromână, nu s-a creat niciodată un pronume reverențial, acolo singura formă în uz rămînînd, ca și în latina clasică, *tu*. În Italia de sud și în România, alături de *tu* cu funcție nereverențială, s-a impus și o formulă de tipul *domnia-la*, dar urmată nu de persoana a III-a a verbului, cum era firesc, ci de persoana a II-a a verbului, prin atracția pronumelui utilizat de obicei în asemenea împrejurări, *tu*.

Utilizarea prepoziției *pre* ca morfom de acuzativ al substantivelor s-a transmis și pronumelui personal *dînsu*, ca și pronumelui de politețe.

§ 3.1. Nu putem spune cu precizie cînd au apărut formele de demonstrativ *hăst(a)*, *hăl(a)*, și formele *ahăst(a)* și *ahăl(a)*, create prin analogie cu perechile *cest(a)* – *acest(a)*, *cel(a)* – *acel(a)*. Apariția lui *h-* se poate considera ca o reacțiune la dispariția lui *h-* din unele graiuri oltene și muntene (venite probabil din Imperiul româno-bulgar) și din graiurile bănățene: acei români care pierdeau pe *h* inițial, stabiliți în sudul Ardealului și în Oltenia și Muntenia, ca și bănățenii, puteau să-și însușească graiul cu *h*, al vecinilor, și, la reintroducerea lui *h*, să creeze, prin falsă regresivă, și forme hipercorecte, cu *h*. Apariția unor asemenea forme se poate situa deci în această epocă, din moment ce acum avem primele migrații spre nord ale românilor care au pierdut pe *h*. Dar apariția formelor *hăst(a)* și *hăl(a)* se poate explica și ca o aspirație în poziție inițială, de tipul celei din mold. *harmăsar*.

2. Sensul „celălalt” se exprima în română prin *alaltu*, moștenit din latina populară. Cuvîntul se opunea atît lui *acest(a)*, *ist(a)*, *ăst(a)*, cît și lui *acel(a)*, *ăla*. De aceea prin compunere cu *acest* și *acel*, ca prim element, s-au creat forme noi, care aveau de scop să indice pe cel care se deosebea atît de cel indicat prin *acest(a)*, cît și de cel indicat prin *acel(a)*: *acestalaltu*, *aistalaltu*, *ăstalaltu*, *acelalaltu*, *ălalaltu*. Fenomenul a avut loc, desigur, după separarea dacoromânilor de meglenoromâni și istoromâni, iar nu cum se crede

de obicei (vezi de exemplu Găzdaru, *Descendenții demonstrativului latin ille în limba română*, p. 167), în epoca latinei populare (compunerile acestea lipsesc în celelalte limbi romanice). S-au creat și forme fără *a-*.

3. Când prepoziția *pre* a devenit morfom de acuzativ al substantivelor (vezi mai sus, §1, nr. 4), ea s-a transmis cu aceeași funcție și pronomelor demonstrative discutate sub acest §, ca și celor relative și interogative.

§ 4.1. În dialectele macedoromân, meglenoromân și bănățean, persoana a III-a singular și plural a conjunctivului prezent de la conjugarea I-a a fost înlocuită, poate, în această epocă, pe cale analogică, cu forma corespunzătoare de la indicativul prezent: *să cîntă* (mai sus, la IV, cap. IV, § 8,3, noi am făcut ipoteza că fenomenul a avut loc în epoca anterioară).

2. Existența unui conjunctiv ca *s-cîntu* în macedoromână și *să cîntu* în dacoromână a dus la crearea unei forme de conjunctiv trecut *s-am cîntat* în macedoromână și *să fiu cîntat* și *să fi cîntat* în dacoromână. Forma macedoromână n-a putut scoate din uz forma mai veche *s-cînta(m)*, cu sensul de „dacă aș fi cîntat”. Forma *să fiu cîntat* se găsește în Banat; probabil, în epoca veche, ea ocupa aceeași arie. Forma *să fi cîntat* se găsește în restul teritoriului dacoromân, și azi și în Maramureș. Ea nu trebuie considerată drept un calc lingvistic după limbile ucraineană și bulgară, cum admite E. Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958, p. 38—39.

3. Foarte probabil, în această epocă s-au creat formele în *-m* sau *-mu*, *-mū* ale persoanei I-a a imperfectului indicativ, în dialectele meglenoromân, muntenesc, moldovenesc. Ele au înlocuit acolo formele mai vechi, în *-ă*, care erau omofone cu cele de persoana a III-a singular și de persoana a III-a plural. Forma în *-m* nu este altceva decît forma de persoana I-a plural; ea a căpătat o nouă funcție, aceea de a exprima și persoana I-a singular, pe baza faptului că, și în alte cazuri avem identitate între o persoană de la singular și aceeași persoană de la plural: *el cîntă, ei cîntă, el cînta, ei cînta* etc. Faptul că formele în *-m* apar în texte abia în secolul al XVII-lea, cum a arătat C. Frîncu, *Fonetică și dialectologie*, VII, p. 179—185, în articolul *Cu privire la vechimea a două inovații în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, nu constituie o dovadă temeinică în sprijinul ideii, susținute de acest cercetător, că formele respective au fost create abia la începutul secolului al XVII-lea. Apariția lor poate fi chiar anterioară secolului al X-lea, cum înclină a crede S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 76—77, și *Limba română*, I, p. 250.

4. În această epocă s-au creat, probabil, formele de conjunctiv prezent ale verbului *a avea*: *să am, să ai, să avem, să aveți*, care au înlocuit formele mai vechi *să *aibu, să *aibi* etc. Ele apar în texte tot la începutul secolului al XVII-lea (vezi Frîncu, *art. cit.*, p. 185—188, care admite, după părerea noastră fără a fi obligați la aceasta, crearea lor la începutul secolului al XVII-lea).

5. Formele de perfect simplu în *-ăm, -ăt, -m, -t, -um, -ut, -im, -it* și *-îm, -ît* < (persoana I-a și a II-a pl.) au fost înlocuite în dialectele moldovenesc și muntenesc cu *-ărăm, -ărăși, -erăm, -erăși, -urăm, -urăși* etc. Acestea din urmă s-au creat prin analogie cu forma de pers. a III-a pl., unde era *-ră* din capul locului (din latinul *-runt*).

6. Formele de conjunctiv prezent persoana a III-a singular și plural (*să de, (să) ste*, moștenite din latină, au fost înlocuite în dialectele bănățean,

crișan, ardelenesc și moldovenesc cu formele analogice (*să deie*, (*să steie* (au servit ca model celelalte verbe ale conjugării întâia) (vezi extensiunea pe teren în *ALR*, Serie nouă, VII, 1972, harta 2208, *să dea*, și harta 2228, *să stea*). Faptul că aceste forme apar în texte abia în secolul al XVII-lea, constatat de C. Frîncu, *Vechimea și răspîndirea formelor să deie, să steie, să beie, să icie în graiurile dacoromâne*, în *SCL*, XXII, 1967, nr. 3, p. 261—276, nu ne obligă, cum crede acest cercetător, să susținem că ele au fost create abia atunci. În dialectul muntenesc, formele (*să de*, (*să ste* au devenit (*să dea*, (*să stea* (de fapt au fost înlocuite cu aceste forme analogice, greu de explicat)¹.

§ 5. Cucerirea Dobrogei, Bulgariei și teritoriului sîrb, în anii 971 și 1018, și expansiunea culturii grecești spre nord și vest, pe teritoriul nord-dunărean, croat și ungar, a avut urmări importante și în ce privește structura morfotică a limbii române, anume în ce privește structura verbului. Este evident că acum trebuie situată cronologic noua influență greacă asupra dacoromânei, care, timp de câteva secole, nu mai avusese un contact direct cu greaca. Nu aceasta era situația dialectului macedoromân, care a fost supus continuu unei influențe grecești, atît în morfome și sintaxă, cit și în lexic. Dar unele fenomene morfotice de origine greacă, ce apar acum în dacoromână, trebuie să fi apărut tot atunci și în macedoromână.

1. În dialectele în care *voiu* n-a fost înlocuit cu *vreau*, s-a creat, în această epocă, un alt viitor, alături sau, poate, în locul celui de tipul *voiu cînta*. Acest viitor a fost alcătuit după același principiu, adică tot din indicativul prezent al verbului *a voi*, ca auxiliar, și din verbul la un mod general, dar nu infinitivul prezent, care nu mai funcționa ca verb, ci conjunctivul prezent. Pe de altă parte, în această formă verbală auxiliarul avea (sau tindea să aibă) numai forma persoanei a III-a sing., *va*: *va să fac*, *va să scot*. Acest viitor s-a păstrat în macedor., *va s-cîntu* (după Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 421, a ajuns să exprime și necesitatea pentru prezent și viitor, deci o modalitate nouă: *va s-u tragă* „trebuie s-o tragă”), și în dialectul muntenesc, unde a ajuns să sune *o să fac* (din *oa să fac*, existent în Săcele, lingă Brașov; *o* a rezultat din *v-*). Și mold. *a si fac*, literarizat în *am să fac*, este la origine aceeași formă *va să fac*, cu dispariția lui *v-*, și a fost împrumutat, probabil, de la dialectele vecine care păstrasera pe *voiu* ca verb independent („vreau”). În limba veche, *va să fac* avea sensul de viitor pur și simplu (Ureche, ed. I-a Giurescu, p. 63: *cine nu va să-și fie de leage*; Neculce: *Daniil Sihastru, înțelegînd că va să vie Ștefan Vodă*; foarte des în textele muntene). În megl., *va* a dispărut, căci nu putem crede că acolo n-a existat o asemenea formă de viitor; din moment ce ea există în macedoromână și în dacoromână, ea a trebuit să existe și în teritoriul intermediar. În macedoromână, acest viitor s-a putut crea în epoca anterioară.

Intrucît în macedoromână *să* s-a redus la *s'*, conjunctivul în calitate de component al viitorului apare și fără *s'*: *va cîntu*. C a p i d a n, *Aromânii*,

¹ Apropierea între dialectele crișean și moldovean a fost observată de M. S a d o v e a n u *Viața românească*, 1931, nr. 4—5, articolul *Pe o ediție a lui Creangă*, care credea, după Philippide, că cele două dialecte au alcătuit împreună o ramură unică a poporului român. Formele crișene-ardelene-moldovene au un *e* analogic (după *să cînte*), care, urmînd după *e*, a trebuit să se lege de el prin *ț*.

Dialectul aromân, p. 466—467, susține, probabil pe drept, că acest conjunctiv s-a născut din celălalt, prin dispariția lui *s'*, când să era înainte de un pronume personal obiect, introdus între auxiliar și conjunctiv; căci se spune *va s-grescu* „voi grăi“, dar *va-l' grescu* „fi voi grăi“. În sudul teritoriului macedoromân, se întrebuințează *vaj cîntu*, în care *vaj* reprezintă, probabil, cum admite C a p i d a n, *op. cit.*, p. 466, *va si* sau *va s'*.

Forma verbală în discuție este un calc lingvistic după mediogreacă: în momentul în care în această limbă infinitivul a dispărut, s-a creat acolo un nou viitor întâi, din $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ „vreau“, urmat de conjunctivul prezent. Atît procedeul utilizării auxiliarului la toate persoanele, cît și procedeul utilizării auxiliarului exclusiv la persoana a treia singular, *va*, sînt de asemenea de origine greacă. Viitorul grec corespunzător apare deja în *Biblie* și se găsește în texte din tot mileniul I (vezi G. N. H a t z i d a k i s, *Einleitung in die Geschichte der neugriechischen Sprache*, p. 214, și N. B ă n e s c u, *Die Entstehung des griechischen Futurums*, 1915, p. 97). P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, nota de la p. 414—415, credea pe nedrept că acest viitor dacoromân nu are nici o legătură genetică cu cel identic, din macedoromână și că nu ar fi de origine greacă. Acest viitor are în macedoromână și sens de prezumtiv prezent: *ațel va l-aibă* „acela îl va fi avînd“ (P a p a h a g i, *Basme*, p. 64); *era nă oară, va țibă tora vîră nîle de ani, nă véduă* „era odată, vor fi de atunci vreo mie de ani, o văduvă“ (*op. cit.*, p. 409). Faptul nu are nevoie de explicații speciale: în multe limbi, de exemplu în italiană, în franceză, în germană, în greaca modernă, viitorul I are și acest sens.

2. După ce s-a creat în macedoromână forma de conjunctiv trecut *s-am cîntat*, s-a creat acolo un prezumtiv trecut cu *va* + acest conjunctiv perfect: *va s-am cîntat* „voi fi cîntat“ (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 470) și altul, din *va* + perfectul simplu precedat de *s-*: *va s-șețe* „va fi făcut“ (*ibid.*). Morfomul *s-* dispăre, cînd se introduce între auxiliar și perfectul indicativului un pronume personal aton de dativ și acuzativ; de asemenea avem o formă cu *vaj* + perfectul simplu al indicativului (*vaj aprășe* „va fi aprins“) (vezi *ibid.*), în care *vaj* provine, probabil, din *va si*.

3. Macedoromâna nu avea nevoie de un ireal (condițional) prezent, căci ea întrebuința cu acest sens forma de conjunctiv imperfect și forma de conjunctiv perfect (sau indicativ viitor trecut), contopite în una singură, cum am văzut mai sus, II, cap. IV, § 2. Ea și-a creat însă forme noi de ireal (condițional) trecut.

Existența unui viitor *va s-cîntu* a provocat crearea unui condițional trecut cu imperfectul *vrea* + conjunctivul prezent: *vreă s-cîntu*, care apare în graiurile macedoromâne de sud și a înlocuit probabil o formă mai veche (vezi IV, cap. IV, § 13, nr. 1). Forma mai veche, cu infinitivul prezent în loc de conjunctiv prezent, a rămas în uz în Crișana și Maramureș. În cazul în care verbul are și un pronume personal aton, obiect, el pierde pe *s-* (întocmai ca și *va s-cîntu*). P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 417, relevă și o formă ca *vreăm z-dormu* „aș dormi“ (P a p a h a g i, *Basme*, p. 25), cu sensul de optativ prezent.

4. În graiurile macedoromâne de nord s-a creat un alt ireal trecut, din *vreă* + forma de condițional trecut *s-cîntam*, considerată greșit de C a p i d a n, *op. cit.*, p. 464—465, drept conjunctiv perfect; ea sună: *vrea s-cîntam*.

§ 6. În aceeași epocă, dialectele române și-au creat forme verbale pentru acțiunea instans trecută. Graiurile muntenești și moldovenești, și, probabil, și cele ardelenne propriu-zise și-au creat această formă din imperfectul *eram* + conjunctivul prezent; *eram să mor*, înlocuită apoi cu *era să mor*. În graiul bănățean și în macedoromână ea s-a creat din *vręa(m)* + conjunctivul prezent: băn. *vręa(m) să mor*, macedor. *vręaj cręapă* „era să crape“ (P a p a h a g i, *Basme*, p. 121, relevat de P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 416—417), deci o formă identică cu una din cele de condițional perfect; dar Philippide a susținut (*loc. cit.*) că și celelalte forme de condițional perfect din macedoromână au cîteodată acest sens). Noi îl găsim numai la una din forme: *Va ti tălem, maie, il dîse un fur, că hil-tu nă prideade un-ğară și va nă vătama tuļi* „Avem să te tăiem, mătușă, îi zise un hoț, căci fiu-tău ne-a trădat o dată și era să ne omoare pe toți“. Cealaltă formă are, cel puțin în exemplul dat de Philippide, un sens de necesitate: *Uvreuļu ȳine hărișos, că vręa s-micare caplu gălinălei* „evreul vine voios, căci trebuia să mănince capul găinii“.

În vechea română (probabil, numai în dialectele crișan și maramureșean, poate și în dialectul ardelen propriu-zis), exista o formă alcătuită din perfectul indicativ *am vrut* + conjunctivul prezent, cu sens de „eram“ + conjunctivul prezent. Leca M o r a r i u (*Am vrut să mor*, în *Junimea literară*, XIII, 1924, p. 186—187), pune această formă *am vrut să ...* „era să ...“ în legătură cu o formă macedoromână, pe care eu n-o găsesc înregistrată în operele citate ale lui P h i l i p p i d e și C a p i d a n, dar și cu fapte istroromâne, ce nu pot fi tăgăduite¹. În *Rev. Fil.*, I, p. 208 (în cadrul notei *De-ale morfologiei istroromâne*), el relevă că azi, în istroromână se utilizează o formă alcătuită din *a avea* la perfectul compus și *za* + infinitivul prezent: (P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, I, p. 8/2): *când-a vul gospodăru za muri* „cînd gospodarul era să moară“. Identitatea sau asemănarea de structură dintre formele care exprimă acțiunea instans trecută și cele condiționale de trecut se explică prin înrudirea de sens dintre condiționalul trecut și această acțiune instans trecută.

§ 7. Infinitivul (de obicei cel prezent, singurul mai des întrebuințat pe atunci, ca și azi) este înlocuit cu conjunctivul prezent în foarte multe cazuri, în care limbile romanice occidentale, ca și alte limbi, întrebuințează infinitivul. Evident, și în latina occidentală, infinitivul a fost înlocuit în multe cazuri; el s-a păstrat acolo numai atunci cînd subiectul propoziției secundare obiective drepte este același cu subiectul principalei (*je veux faire*, pe lingă *je veux qu'il fasse*). Dar româna l-a pierdut și cînd subiectul e același în ambele propoziții. Conjunctivul românesc a căpătat, așadar, în aceste cazuri, un sens cu totul general: a devenit un fel de nume al acțiunii sau a procesului designat prin verb. Dacă ne limităm la această situație, româna a păstrat infinitivul numai în anumite cazuri, de exemplu după verbul *a putea*: *nu pot dormi*. Faptul, relevat de M i k l o s i c h (*Die slavischen Elemente im Rumunischen*, p. 6) și discutat de mulți lingviști după aceea, caracterizează, în grade deosebite, greaca modernă (începînd din epoca în care a fost scris *Noul Testament*)²,

¹ Vezi și Emil Vrabie, *O particularitate balcanică a auxiliarului a vrea* în *Analele Universității din București*, Seria Științe sociale, Filologie, XIV, 1965, p. 257—262.

² Dar infinitivul s-a păstrat în greaca pontică și, în parte, în Italia meridională, deci în zone marginale ale limbii grecești.

bulgara, albaneza și sîrbocroata. Faptul este prezentat în cea mai mare măsură de greacă, de bulgară, de macedonică și de macedoromână, în mai slabă măsură de albaneză, dacoromână și sîrbocroată (vezi R o h l f s, *La perdita dell' infinito nelle lingue balcaniche e nell' Italia meridionale*, în *Omagiu lui Iorgu Jordan*, București, 1958, p. 733—744, și *Neue Beiträge zur unteritalienischen Gräcität*, în *Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, München, Jahrgang 1962, Heft 5, p. 111—116). Pentru că greaca prezintă pierderea infinitivului în cea mai mare măsură, trebuie să admitem, după S a n d f e l d (*Linguistique balkanique*, Paris, 1930, p. 170), și R o h l f s (*loc. cit.*), că avem a face cu o influență greacă asupra românei și asupra tuturor celorlalte limbi balcanice. Rohlf s a relevat că întocmai ca româna se comportă și greaca din Italia meridională și sîrba din Bosnia¹ (articolele deja citate, ca și *Zwischen koiné und Neugriechisch*, în *Glotta*, XXXVIII, 1959—1960, p. 94—95; articolul se întinde de la p. 89 la p. 106) și că procedeul caracterizează și limba *Noului Testament*, dar, pînă la urmă, afirmă că treapta de dezvoltare pe care se găsește greaca din Italia meridională (și deci, adaug eu, și româna și sîrba bosniacă) este cea a limbii grecești koiné din secolele al VII-lea-al VIII-lea. Foarte probabil că și dialectele grecești pe bază eolică au rămas mai multă vreme în acest stadiu, prezentat de română. Dar faptul că, după verbul *a putea*, se menține infinitivul se explică, poate, nu prin influența limbii grecești, ci prin natura sensului „a putea”. Faptul însuși al înlocuirii infinitivului prin conjunctiv nu trebuie să mire. El a fost prilejuit de marea asemănare de sens și de funcție dintre cele două forme verbale. Căci conjunctivul în propoziții secundare este un complement, ca și infinitivul, iar sensul său general este acela al unei acțiuni eventuale (la prezent), cum e și aceea a infinitivului.

Dar înlocuirea infinitivului prin conjunctiv are și cauze interne (lingvistice), care n-au fost încă arătate. Mă refer la anumite aspecte ale sistemului verbal românesc. Nu s-a dat încă o explicație verosimilă înlocuirii infinitivului prin conjunctiv în anumite împrejurări, cum e cazul în română, și în toate împrejurările, cum e cazul în greacă. Cred că faptul

¹ El face greșeala de a crede că situația din română caracterizează „în special” Ardealul și Bucovina, cînd, de fapt, este caracteristică întregii țări. Trebuie adăugat că Ardealul întreg este înțeză infinitivul și după *a ști* și că deci, în această privință graiul ardelean este mai depărtat de cel grecesc decît cel moldovenesc sau muntenesc. Lucrul a fost relevat de Magdalena V u l p e, *Repartiția geografică a construcțiilor cu infinitivul și cu conjunctivul în limba română*, în *Fonetica și dialectologie*, V, p. 123—155, anume la p. 141: „infinitivul și-a păstrat maximum de vitalitate într-o arie nordică (Maramureș, nordul Crișancii)”, iar „conjunctivul s-a impus ca prototip sintactic în regiunea de sud și sud-est a țării (Muntenia, Dobrogea, Moldova de sud, mai puțin consecvent Oltenia)”. Cf. și Ion D i a c o n e s c u, *Unele aspecte ale înlocuirii infinitivului cu conjunctivul în limba română din secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Al. Rosetti*, București, 1965, p. 167—170 (la p. 169, autorul arată că în nordul Ardealului și al Moldovei construcțiile cu infinitivul sînt predominante față de cele cu conjunctivul — 55% primele, 45% celelalte —, pe cînd în zona centrală și sudică sînt predominante construcțiile cu conjunctivul: 73%, față de 27% construcții cu infinitivul. Lista verbelor care se construiesc în română cu infinitivul sau cu conjunctivul a fost făcută de C. F r i n c u (vezi articolul citat mai jos, cel mai amplu, consacrat plină astăzi problemei). În legătură cu pierderea infinitivului românesc vezi și M. G a b i n s k i, *Cu privire la poligenza suprimării infinitivului în Balcani*, în *Limba și literatura moldovenească*, 1964, p. 47—55, și M. I l i e s c u, *Encore sur la perte de l'infinitif en roumain*, în *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, p. 115—118, care dau faptului aceeași explicație ca și noi.

se explică prin aceea că greaca a păstrat cele două conjuncții antice $\delta\tau\epsilon$ „că” și $\iota\nu\alpha$ „ca să” și prin aceea că formele personale ale conjunctivului se deosebesc una de alta prin terminații speciale. Într-adevăr, în romanica occidentală, *ut* și *ne* au dispărut din motive fonetice și de omofonie și au fost înlocuite cu *quod*, *quid* sau *quia* (it. *che*, fr. *que* etc.). De aceea *sapio facere* nu putea fi înlocuit cu *sapio che facia*. Sintagma care ar fi înlocuit, în acest caz, sintagma veche era echivocă : se putea înțelege fie ca „știu să fac”, fie ca „știu că fac, că faci, că face” (dacă nu se exprimă și subiectul secundarei). Nimic din acestea în greacă : acolo $\iota\nu\alpha$ arăta clar că ceea ce urmează nu e o obiectivă dreaptă, iar terminațiile personale de conjunctiv arătau clar despre ce persoană este vorba. În română am avut, de asemenea, de atunci distincția între *că* și *să* (sau *ca să*), întrucât conjunctivul românesc și-a recrutat forma sa gramaticală specifică (și de legare cu verbul de care depinde) din *si*, nu din *quod* sau *quid*. Este drept că, în epoca de formație a românei, am avut o formă unică *-e* la singular și formele **-emu*, **-eși*, *-e* la plural pentru conjugarea I-a, apoi forma unică *-ă* la singular și **-ămu*, **-ași*, *-ă* la plural, pentru celelalte conjugări. Dar influența greacă, datorită căreia s-a ajuns la întrebuintarea conjunctivului prezent în locul infinitivului, a dus și la înlocuirea formelor de pers. I-a și a II-a singular și plural ale conjunctivului prezent cu formele de prezent indicativ, precedate de *să*. Nu trebuie, apoi, să uităm un lucru : viitorul **voljo facere* făcea imposibilă întrebuintarea infinitivului după verbul **voljo* ca obiect direct¹. Aceasta cerea să se întrebuinteze conjunctivul prezent în locul infinitivului, cu această funcție. Așadar, în unele privințe, fenomenul în discuție este o urmare a creării viitorului cu **voljo*. Dar faptul similar s-a petrecut și în greacă, și anume întâi acolo, și după aceea în română. C. F r i n c u, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică”, Înlocuirea infinitivului prin construcții personale în limba română veche*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XX, 1969, p. 75—81 (articolul se întinde de la p. 69 la p. 116), constatând că fenomenul nu este realizat integral în textele vechi românești și că el progresează în aceste texte treptat, concludând că fenomenul a avut loc târziu (ar fi început în secolele al XIV-lea - al XV-lea ; vezi în special p. 78) și că s-a produs numai datorită unei cauze interne : afirmarea firească a fixării lui *să* ca marcă a conjunctivului (dar fixarea lui *să* ca morfom de conjunctiv e condiția fenomenului, nu cauza lui), deci în mod independent de fenomenul din greacă. Considerăm că prezența fenomenului în macedoromână asigură influența greacă și că, în dacoromână, apariția lui are loc în perioada de după 1018 (în macedoromână, el a putut începe în perioada anterioară). Lărgirea progresivă a întrebuintării conjunctivului în locul infinitivului, în textele vechi românești, reproduce, probabil, fenomenul care a avut loc în graiurile de peste munți, care, fiind mai îndepărtate de lumea greacă și macedoromâni, au realizat fenomenul numai în parte și cu mult mai târziu. Înseși statisticile făcute de autor (vezi p. 82—108 și anexa dintre p.

¹ În Apus nici măcar confuzia cu „am a face” nu se putea produce, căci acolo auxiliarul, fixându-se în poziție enclitică, s-a sudat cu infinitivul într-un singur cuvânt (am spus și cu ocazia discuției articolului definit, că numai în poziție enclitică se sudează articolul cu substantivul ; dar tot așa stau lucrurile și cu verbul auxiliar). Așadar, în latina occidentală, *habeo facere* se distingea de *facere habeo*, devenit apoi *fașrai* etc. așa încât nu era nevoie de înlocuirea prin conjunctiv a infinitivului în *habeo facere*.

112 și 113) confirmă repartitia pe teren a faptelor, descrisă de Magdalena Vulpe și Ion Diaconescu în studiile lor citate în nota de mai sus. Frincu are dreptate când afirmă, p. 80—81, că înlocuirea infinitivului cu conjunctivul a avut loc numai după ce *să* a devenit morfom al conjunctivului, dar fixează prea târziu acest proces și deci și procesul înlocuirii infinitivelor prin conjunctiv. Frincu a susținut însă pe drept (p. 81) că, în Crișana de nord, infinitivul nu este înlocuit cu conjunctivul decât rar, din cauză că acolo conjunctivul se formează cu *și*, fapt care duce la omofonia conjunctivului cu indicativul la persoanele I-a și a II-a sing. și pl.

§ 8.1. După secolul al X-lea, s-au născut conjuncțiile coordonatoare : *ce* „ci“, din pronumele relativ *ce*, *însă*, din pronumele personal *însu*, la feminin *însă* („ea“, „chiar ea“) și *deaci* (actualul *deci*), din *de* + *aci*. Faptele caracterizează numai dacoromâna. La primele două transformarea semantică nu e clară. Putem explica numai sensul „chiar“ al lui *însă*, întrebuit de o vorbitoare feminină (cf. *eu însămi*, *tu însăși* etc. „chiar eu“, „chiar tu“ etc.). Oare din acest sens s-a dezvoltat cel adversativ ? La conjuncția *deci*, un sens local a devenit abstract, concludiv.

2. Conjuncția concessivă (opozitivă) dacoromânească *deși*, care se întâlnește numai la dacoromâni și, se pare, mai ales spre sud, s-a născut tot în această epocă. Ea s-a alcătuit prin compunere din conjuncția condițională *de* „dacă“, existentă și azi în limbă (*de avea și are și alte sensuri*), și conjuncția și adverbul *și*, care a avut, desigur, în această îmbinare, sensul de „chiar“, așa încît conjuncția *deși* este un echivalent perfect al conjuncției *chiar dacă*, născută mai târziu. E interesant de relevat că procedul din *deși* se găsește și în alte limbi : v. gr. *εἰ καί*, lat. *etsi*, ceea ce întărește presupunerea de mai sus. Conjuncția și adverbul *și* are în românește și sensul „de asemenea“ (cf. *vine și el*, cu accentul pe *și* : „el vine de asemenea“), dar și sensul „chiar“, derivat din celălalt. Un exemplu dat de Tiktin, R.-D.W., II, p. 514, *De m-ai scâlda și-n vinars/Și tot trebuie să te las* (Jarnik și Birseanu I, p. 312), considerat de Tiktin, greșit, ca avînd chiar conjuncția *deși*, prezintă sensul „chiar“ al lui *și* și ne arată în ce fel de fraze s-a produs nașterea conjuncției *deși* : la origine, *de și și* „chiar“ erau separate prin verb ; ele au fost unite mai târziu, iar verbul a fost plasat după conjuncția creată astfel. Este totuși greu de explicat de ce *de* precede pe *și*, căci, normal, în română, ar fi trebuit să avem *și de* : ordinea celor două elemente este inversă, deci ca în greaca veche. Cum a arătat Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale*, București, 1960, p. 161, conjuncția *deși* apare la mitropolitul Varlaam. Dar putem presupune că nașterea ei a avut loc într-o epocă anterioară.

3. Adverbul *chiar* „clar“, „evident“, „limpede“ (născut din adjectivul *chiar* (< *clarus*), care se găsește și azi în limba literară, cu sensul slăbit, în expresii ca *chiar așa* (-i), și-a pierdut acest sens și a căpătat sensul actual „chiar“ : *chiar așa* (-i) ; odată cu asta, a pierdut și accentul principal al frazei, care a trecut pe *asa* (-i). Nașterea adverbului *chiar* a prilejuit, în unele dialecte, legarea lui cu *de* și *dacă*, adică a dus la nașterea conjuncției *chiar de*, *chiar dacă*.

4. Desigur, în această epocă s-a născut conjuncția finală macedoromână *tra* (*si*) „ca să“ și conjuncția dacoromână *ca* (*să*). *Tra* este la origine prepo-

ziția latină *inter* (< dacor. *între*), care avea și sensul „la“, „spre“, la scriitorii latini arhaici; o spune Servius, secolul al IV-lea (vezi Quicherat et Daveluy, *Dict. lat.-fr.*), ceea ce mă face să cred că avem a face cu un sens obișnuit în latina populară. Desigur, trecerea la conjuncție s-a făcut după ce *ira* s-a întrebuițat cu infinitivul, ca și dacoromânul *pentru*, care a devenit conjuncția *pentru ca (să)*, tot numai după ce s-a întrebuițat cu infinitivul. Conjuncția *ca să* există și la meglenoromâni (*ka si*: cf. Denisușianu, *Histoire*, I, p. 332).

5. Interogativul causal *direptu ce ?* din dialectul crișan-maramureșan a devenit și conjuncție causală subordonatoare. Pe o arie mai vastă s-a creat, în această epocă, conjuncția causală *întrucît*, care, după cum a arătat Mioara Avram, *op. cit.*, p. 79, se întâlnește în *Cod. vor.*, 161. În Moldova, Muntenia și Ardealul propriu-zis s-au creat tot acum conjuncțiile causale *fiindcă, de vreme că, și de vreme ce* „de oare ce“, care vor apare în texte moldovenești și muntenesti din secolul al XVII-lea (vezi Mioara Avram, p. 78 și 81). Foarte probabil, în aceeași perioadă s-a creat și conjuncția causală *de *oară ce* „din moment ce“, care a devenit apoi *de oare ce*¹.

6. Probabil, după secolul al X-lea s-au născut la dacoromâni conjuncțiile temporale *după ce, pînă ce, îndată ce, și cum*, aceasta din urmă cu sensurile: 1. „pe cînd, în timp ce“; 2. „îndată ce, imediat ce“². Pînă la apariția lui *după ce* și *pînă ce*, care caracterizează numai dialectul dacoromân, se întrebuițau, desigur, numai *după* și *pînă* cu infinitivul substantival. Ele s-au unit cu *ce*, atunci cînd au căpătat funcția de a introduce propozițiile secundare. Dar de ce s-a întrebuițat *ce ?* Faptul are analogii în franceză (*après que*), italiană (*dopoche, finche*), latină (*post quam*), germană (*nachdem*) etc. S-a plecat de la ideea: „după momentul în care“, „pînă la momentul în care“, care au fost exprimate eliptic, cu *ce* în loc de *carc*. Faptele par a se fi petrecut numai la moldoveni și munteni. *Cum* temporal este greu de explicat. Cred totuși că s-a plecat de la *cum* modal interogativ și că o întrebare retorică a devenit secundară de timp. Aceasta ar explica atît poziția secundarei introduse prin *cum*, care precede principala, cît și faptul că după *cum* urmează predicatul, nu subiectul. Fenomenul pare să se fi produs întîi la munteni și moldoveni (în textele secolului al XVI-lea, de caracter nordic dacoromânesc, conjuncțiile în discuție apar rar).

7. Probabil numai la moldoveni și munteni s-a ajuns la un *cum* causal, deci cu sensul „deoarece“, „dat fiind că“ (Creangă: *Cum erau filele cam unse, trăgeau muștele și bondarii la ele*). S-a născut, desigur, tot din *cum* modal interogativ, ceea ce explică și poziția secundarei. Evoluția de sens a acestui *cum* este greu de explicat: poate că s-a trecut la *cum* causal nu prin *cum* temporal, ci direct.

¹ Iorgu Iordan, *Limba română contemporană*, ediția a II-a, p. 486, susține că *de vreme ce* este mai vechi ca *de oare ce* și că ultima conjuncție s-a creat sub influența celei dintîi. Nouă ni se pare că ele s-au putut crea în același timp.

² Fiindcă pentru această conjuncție nu toate gramaticile înregistrează sensurile pe care le-am pomenit, dau aici cîteva exemple din Creangă, cu sensurile în discuție: *și cum ospăta el, buf ! cade fără sine în groapa cu jăratie ... ; Și cum venea, cil de colo vede cele două capete cu dinții rînjiți în ferești. Cum a ieșit dușmanul din casă, iedul cel mic se dă iute jos din horn și încuie ușa bine.*

8. În vechea română se găsea conjuncția *ca* cu sensul „cînd”. *Cod. vor.* : *ca era mărgîndu și apropiindu-me ... , străluci lumiră multă*. Această conjuncție își are originea în modalul *ca* (cf. *se poartă ca un dușman*) și a apărut după ce se născuse în limbă *cum* cu sensurile : 1. „pe cînd”, „în timp ce”, 2. „imediat ce”, „îndată ce”; din moment ce *cum* însemna „cînd”, s-a ajuns ca și *ca* să aibă aceeași însemnare.

9. Desigur, în această epocă s-a născut și conjuncția *dacă*; ea se găsește numai la dacoromâni și meglenoromâni, nu și la macedoromâni și istroromâni. Prezența ei în meglenoromână este atestată frecvent și numai în forma *di ca* : *Di ca-ŭ pusi ăn coș, la ea că-l' vini ăn criel ...* „Dacă o puse în coș, ei îi veni în mînte ...” (*criel = creier*) (Pericle P a p a h a g i, *Meglenoromâni*, în *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, tomul XXV, 1902 — 1903, p. 141). În acest dialect, conjuncția *di ca* are deci sensul temporal, mai vechi, al dacoromânului *dacă* : „îndată ce, imediat ce, după ce”, pe care-l prezintă și vechea română (chiar de la textele rotacizante; aici dau un exemplu din Gligorie Ureche, *Lelopisețul Țării Moldovei*, ediția C. C. Giurescu, a II-a, p. 22 : *Și a purces și craiul cu oastea de au venit pînă la Liou, ce mai apoi, dacă au oblicit că Roman au murit otrăvit de vărul său Petru Vodă, s-au lăsat de acela gînd*. Foarte probabil, această conjuncție, cu sens temporal, a existat odată și la istroromâni. În *Istrorumänisches Glossar* al lui A. B y h a n, publicat în *Jahresbericht*, VI, găsesc (p. 204) : *de ka muri* tradus „dopo la morte?” (deci „după moarte?”). Semnul întrebării, pus de autor, arată îndoiala lui în ce privește sensul sintagmei în discuție. Cred că această sintagmă are sensul „dacă muri” „după ce muri”. De altfel, în limba populară macedoneană (de exemplu în graiul din Galičnik) există conjuncția *deka* „dacă”, curentă și în limba literară macedoneană. După Petar S k o k, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, t. III—IV, p. 302, această conjuncție macedoneană este de origine românească. Ea dovedește prezența în Macedonia a unor români cu *dacă* — deci a meglenoromânilor. În Muntenia, Oltenia și Banat și chiar și în regiuni nordice *dacă* suna, în secolul al XVI-lea, *dăcu*, (care stă la baza actualului munt. *daca*), și deci identitatea cu megl. *di ca* nu poate fi pusă la îndoială. Cuvîntul s-a născut din prepoziția *de* și conjuncția *ca* „cum”, „cînd”, „de cum”, „de îndată ce”, care se întilnește în vechea română (vezi mai sus, § 6).

CAPITOLUL V

LEXICUL

§ 1. În această epocă influența slavă veche de tip bulgar continuă să se exercite atât în sudul cât și în nordul Dunării, în noi domenii în care nu se exercitase pînă atunci : cel politic și militar, cel religios și cel economic (este însă de presupus că românii suddunăreni suferiseră influența slavă în aceste domenii de prin secolul al IX-lea). Numai macedoromânii și morlacii, care, prin migrația lor în Macedonia și în Grecia de nord, respectiv Croația, au ieșit din zona de puternică influență bulgară veche, nu vor mai suferi această influență. Ea era însă sortită să se încheie în secolul al XI-lea (poate numai în Dacia, unde slavii încă nu se românizaseră, ea a continuat și în acest secol). Începînd din veacul al XI-lea, se poate vorbi de existența limbilor bulgară și sîrbă, ca limbi deosebite una de alta și deosebite și de limba slavă veche. Cam în același timp vechii slavi de pe teritoriul românesc din nordul și sudul Dunării se românizează. Românii vor avea de acum contacte numai cu bulgarii și cu sîrbii de la sud de Dunăre, prezenți însă și în Muntenia, Oltenia, Banat și Hațeg. O serie de cuvinte bulgare și sîrbe au pătruns în limba română începînd din secolul al XI-lea. O. Densușianu, *Histoire*, I, p. 361—369, a căutat să dea o listă a elementelor bulgare și sîrbe care au pătruns în română între secolele al XI-lea și al XV-lea. Putem crede că lista sa cuprinde multe elemente slave vechi, intrate în limbă pînă în secolul al XI-lea ; dar, desigur, o parte din termenii politici și religioși pe care i-a înregistrat el acolo au intrat în română după secolul al XI-lea, pînă la întemeierea Țării Românești și a Moldovei.

Lista elementelor bulgare și sîrbești pătrunse în limbă în acest timp e greu de făcut. Ar fi însă o greșeală dacă s-ar crede că unele elemente slave care nu reflectă iusurile prin grupurile *in*, *în*, *un*, ci numai prin vocală, ar fi pătruns în română numai după epoca paleoslovenică (slavă veche, bulgară veche). Precum am spus mai înainte, un cuvînt ca *șagă* (< bulg. *šega*, prin faza *șșagă*), poate fi și un împrumut anterior secolului al XI-lea, de la slavii din Bulgaria de la răsărit de linia Iskăr-Salonic, unde, probabil, nu existau vocale nazale, poate chiar în momentul stabilirii slavilor acolo. Tot așa, unele elemente de origine sîrbă nu trebuie socotite ca intrate în română numai începînd cu secolul al XI-lea. Dar deoarece numai pentru perioadele din secolul al XI-lea încoace putem vorbi de o limbă sîrbă și de una bulgară ca limbi deosebite, putem pune începuturile influenței bulgare și sîrbești în acest secol. Influența de pînă atunci a limbilor slave din sudul Dunării asupra limbii române trebuie socotită ca slavă veche. Se poate presupune că au pătruns

în română începînd cu secolul al X-lea termenii slavi referitori la organizarea feudală și la cea bisericească.

Termeni referitori la organizarea feudală, politică și militară, deci pătrunși în română după secolul al VIII-lea : *voier*, *slugă* („dregător“), *rînd*, „rang“, „rînd“, *slujbă*, *cinste*, *sfat* „adunare“, *sfetnic*, *voie* „libertate“, *norod*, *voinic* („oștean“, „militar“ în vechea slavă ; numai tîrziu s-a ajuns la sensul actual ; în secolul al XVI-lea avem încă sensul slav), *ceată* („unitate militară“, de unde și *a se înceli* „a se aduna în cete“), *a izbi*, *a risipi*, *primejdie*, *pîlc* (probabil, tot unitate militară), *sabie*, *suliță*, *steag*, *trîmbiță*, *strajă*, în secolul al IX-lea sau al X-lea, cel mai tîrziu al XI-lea și **voievodă*, de unde mai tîrziu *vodă*. Termeni referitori la justiția din acea vreme : *obidă* (nedreptate“), *vină*, *vinovat*, *pagubă*, *zđlog*, *pricină* „proces“, *caznă*, *a ispăși*. Tot aici trebuie amintiți termenii referitori la evenimentele caracteristice epocii feudale : *război* (în vechea slavă : „măcel“ ; în româna veche „luptă“), *izbîndă*, *năpădesc*, *năvălesc*, *izbesc*, *risipesc*, *primejdie*, *prbeag*, *urednic* „care produce pagubă sau chiar o rană altuia“ și termenii referitori la lupta de clasă : *răsccoală*, *răzmeriță*, *zaveră*.

Tot la organizarea feudală se referă termeni ca *ocină* „moștenire de la tată“, *bogat*, *sărac*, *gol* (în vechea slavă „sărac“, „nevoiaș“), *năpastă*, *pacoste*, *nevoie*, *ponos*, *gonesc*, *izgonesc*, *prbeag*, *dar* „cadoul făcut boierului“ întii de toate, *dăruiesc*, *milă* (în vechea slavă „plată“, „dar“), *ispitesc* (în vechea slavă : „aflu spionînd“), *vrajbă* („dușmănie“). Nici termenii referitori la muncă nu trebuie separați de raporturile de producție feudale, care explică evoluția semantică a acestor cuvinte : *muncă* (în vechea slavă de fapt însemna „chin“), *treabă*, *trudă* (în vechea slavă „muncă“ ; deci termenul pentru „muncă“ devine termenul pentru „chin“, „trudă“ ; vezi I. Iordan, *Noștiunea „muncă“ în limbile romanice*, în *Arhiva*, XXIX, 1922, p. 216 și urm.), *silă* („putere“, după aceea alte sensuri, rezultate din abuzurile epocii feudale : cel de „violentare“, cf. *cu sila*, și cel de „antipatie“, cf. *mi-i silă*), *odihnă*, *mă odihnesc*, *spor*, *destoinic*, *grabă*, *mă grăbesc*, *zăbavă*, *lene*, *dobîndă*, *greșesc*, *isprăvesc*, *sfrîșesc*. Tot în legătură cu munca stau termenii : *ceas* „oră“, „timp“, *vreme*, *soroc*. Mulți dintre aceștia au intrat în limbă probabil în perioada anterioară.

Terminologia religioasă (bisericească) : *Iisus Hristos*, *Ierusalim*, *rai*, *iad*, *a se căi*, *a se pocăi*, *arhimandrit*, *arhanghel*, *duhovnic*, *egumen*, *maslu*, *liturghie*, *chilie*, *colindă*, *colivă*, *molitvă*, *nafură*, *odăjdii*, *pomană*, *călugăr*, *popă*, *post*, *praznic*, *pravilă*, *ciudă* „minune“, *potir*, *prapur*, *pristol*, *schimnic*, *schit*, *sfinț*, *slavă*, *smîrnă*, *stareț*, *veac*, *strană*, *taină*, *timplă*, *șircovnic*, *troiță*, *jertfă*, *clopot*, *Rusalii*, *duh*, *sfeșnic*, *a se smeri*, *melanie*, *patrașir*, *apostol*, *aghiazmă*, *aer*, *amin*, *cristelniță*, *milă*, *milostiv*, *colac*, *a ispăși*, *ispită*, *ispitesc*, *greșeală*, *greșesc*, *busuioc*, *a se sffrși* „a muri“, *diavol* (*ghiavol*), *dascăl*, *diacon*, *zugrav*, *heruvim*, *serafim*, *mir*, *iconostas*, *icoană*, *vlădică*, poate chiar *gloată*, *mitropolit*, *patriarh*. Unii din acești termeni, dintre care mulți de origine greacă, au intrat în română în secolele al X-lea—al XI-lea, cînd limba slavă bisericească a fost adoptată și de aristocrația română ca limbă bisericească ; alții însă — e greu de spus care —, probabil ceva mai tîrziu. Creștinismul slav ne-a adus nu numai nume comune, dar și nume proprii, adică nume de sfinți și nume de botez (antroponime) : *Andrei*, *Hristea*, *Vasile*, *Gheorghe*, *Nicolae*, *Dumitru* sau *Dimitrie*, *Constantin*, *Ileana*, *Alexandru*, *Agachi*

(< *Agapie*), *Ioan*, *Grigore*, *Axente* (*Axinte*), *Alexe*, *Bogdan*, *Arvinte* (< *Laurentie*), *Cirstea*, *Dan*, *Dediu*, *Dobrea*, *Dragomir*, *Manu*, *Manea*, *Mihu*, *Neagu*, *Neaga*, *Neagoe*, *Nedelcu*, *Oprea*, *Pirvu*, *Preda*, *Radu* etc. Probabil prin slavii din secolele X-XI din Banat, Crișana, Ardeal și Oltenia au pătruns în limbă formele populare din aceste provincii *Dimitri'e* și *Văsăli'e* (< *Vasili'e*), cu accentul pe penultima silabă *i*, care în greacă și în vechea slavă de tip bulgar era neaccentuată. Schimbarea de accent se întâlnește și în cuvântul *temelie* (la origine gr. θεμέλιον), care a pătruns probabil din aceeași sursă slavă (*temelije* în loc de *temeli*) (dar cuvântul acesta poate fi și sîrb).

Unii din termenii bulgari și sîrbi care au pătruns în limba noastră pînă pe la 1300—1400 sînt de origine grecească. Lucrul e adevărat întii de toate pentru cei mai mulți din termenii religioși. Este chiar probabil că ei provin în română atît din greacă cit și din bulgară, că avem deci a face cumva cu originea multiplă a acestor cuvinte românești. Putem admite de asemenea că ei au pătruns întii la românii suddunăreni și că de la aceștia au fost împrumutați de dacoromâni. În general se constată aceeași modificare fonetică față de greacă atît la români, cit și la bulgari și sîrbi, chiar și la albanezi : gr. *drami*, rom. și bulg. *dram*, gr. *kufi*, rom. și bulg. *cutița* etc. Foarte probabil însă că poporul care a avut inițiativa schimbărilor și a impus cuvintele cu aceste schimbări tuturor celorlalte popoare din Balcani și Munții Dinarici sînt bulgarii sau macedonenii. Influența cea mai puternică asupra dacoromânei pare să fi fost atunci cea bulgară. Vom da întii lista acestor elemente de origine greacă din domeniul economic, venite la noi prin bulgară sau sîrbă, în această vreme.

În legătură cu comerțul, bulgarii ne-au transmis pe *dram*, *camălă* (și v. sl. *kamata*), *cămilă* (și v. sl.), *cămilar* (în Bucovina ca nume de familie și, cred, și ca nume comun), *cutie*, *chimion*, *dîrmon*, *lefter* (poate însă că acesta stă în legătură cu raporturile de producție feudale), *ieștiin*, macedor. *fărmaç*, „otravă, chin“, macedor. și dacor. *hirtie* (acesta numai cu începere din secolul al XII-lea, cînd a fost cunoscută hirtia în Europa), *mărgăril*, *mărgărilor*, macedor. *petală* „potcoavă“, dacor. *peteală*, dacor. *piroslii*, *kiroslii*, *scrumbie*, dacor. *sparangă*, *sparanghel*, macedor. *spăragă*, *tigaie*. Un cuvînt ca *spanac* ne-a putut veni și prin sîrbi. Sîrbii ne-au dat pe *pogace* și *păsui*, *făsui* „fasole“, care sînt la ei de origine italiană (primul) sau dalmată (al doilea). Desigur, tot în legătură cu viața comercială stă și cuvîntul *horă*, căci hora avea loc, ca și azi, în unele localități în apropierea cîrciumei sau a hanului ținut atunci de vreun bulgar, sîrb sau grec. În legătură cu transporturile stau termenii ca *măgar* (< bulg. și sîrb. *magare* și albanez *magar*), față de gr. *γomάρι*; nu pot preciza care limbă a realizat întii metateza), *drum* < bulg. și sîrb *drum* < gr. *δρόμος*, dar cu o modificare a lui *ó* în *u*, care s-a petrecut în limba greacă (anume în dialectul eolic). Prin bulgari au intrat în limbă și unii termeni referitori la zidărie : *mistrie*, dacor. *temei* „temelie“ (acesta poate fi și mai vechi). Românii au avut ocazia să cunoască și case mai mari și mai bine organizate și au împrumutat o serie de termeni referitori la casă, care se găsesc și la sîrbi și la bulgari : *avlie* „casa mediteraneană“, *cămară* (și v. sl.), *cămin* (< v. sl. **kaminŭ*; exista și un v. sl. *kamina*, care se întâlnește în textele sîrbocroate), *firidă*, *crivat* „pat“; macedor. *pospal'ŭ* și dacor. *pospai* par a se fi introdus prin bulgară și stau în legătură cu măcinatul. Bulgarii ne-au transmis unii termeni în le-

gătură cu creșterea viței de vie : *harac*, (*v*)*lăstar*, apoi în legătură cu creșterea trandafirilor : *trandafir*. De la bulgari ne-au venit și unii termeni în legătură cu cancelaria și curtea împăraților : macedor. *călamar* „călimară“, dacor. și macedor. *grămălic* (prin bulgari), *condur* (în sirbă accentul e altul : *côndur*, ceea ce ne arată că nu din această limbă a fost împrumutat cuvântul românesc) și *limpână* (care e și în v. sl.). În legătură cu realități balcanice sau orientale și africane stau *mămușă* (sirb.), *harap* (sirb și bulg.), *pitic* (și în v. sl.), *scorie* (v. sl.). În domeniul medicinei, ne-au venit cuvintele : *stomah*, *holéru*, *lepră* și *oflică*, transmise, desigur, prin bulgari.

În legătură cu navigația : *catarg* (prin sirbi). În legătură cu superstițiile : *stafie* (la munteni și ardelenii de sud, prin bulgari) și *stăfie* (la moldovenii, acesta din urmă, cu accentul schimbat, ca în mold. *bólnav*, *Ștefan* etc., față de munt. *bolnáv*, *Ștefán* etc.). Ca termeni religioși, bulgarii sau sirbii ne-au dat pe *eres*, „erezie“, iar sirbii pe *cândelă* (în bulgară e *kandéla*), dacă nu cumva cuvântul va fi venit din grecește cu acest accent ; (cf. gr. *polikándilon*, de unde rom. *policandru*). Bulgarii ne-au transmis și numiri ca *Mitre*, *Pelca* „Paraschiva“ (de unde și *Pelcu*). Obiceiul Caloianului, ca și numele *Caloian*, ne-au venit tot de la bulgari (vezi G. I v ă n e s c u, *O influență slavă sau bizantină în folclorul românesc și în limba românească*, în *Folclor literar*, Timișoara, 1967, p. 12—23). *Măcar* s-a transmis prin bulgară, iar *ama* „dar“, „însă“, care sună și *ma* (în Banat și la macedoromâni), prin bulgari și sirbi.

Dintre termenii bulgari care nu sînt de origine bizantină au pătruns în această perioadă în română : *a gidila* și *a gidili*, *lebădă* ; dintre termenii sirbi care nu sînt de origine bizantină ne-au venit acum : *făclie*, *odor*, *temelie* (deja pomenit), *scai*, *mucenic*. *Maică* și *dropie* ne-au venit fie din bulgară, fie din sirbă.

Un element sirbocroat pătruns la toți dacoromânii este cuvântul *ban* (dregător). Cum a arătat Aurelian S a c e r d o țe a n u, *Originea băniei și a „banilor“ la români*, *Ramuri*, IV, nr. 3, 36/2, 15 iunie 1967, p. 19, și *Historica*, II, 1971, p. 92—95 (în articolul *Originea băniei și a „banilor“ la români*, p. 79—96), instituția *băniei* a existat în toate țările locuite de români (o dovedesc toponimicele din Moldova în care intră cuvântul *ban* ; de exemplu *Lunca Banului*). Acest cercetător n-are însă dreptate cînd pune cuvîntul în legătură cu macedor. *bănare* „a trăi“ și *bană* „viață“ și respinge originea maghiară și sirbocroată a cuvîntului românesc. Cuvîntul a pătruns în limbă atunci cînd s-a creat Banatul de Severin de către unguri și are o dublă origine : ungurească și sirbească. În ce privește originea cuvîntului *ban* „monedă“, trebuie să dăm, desigur, dreptate lui H. M i h ă e s c u, *Originea cuvîntului ban „monedă“*, *SCL*, XVIII, 1967, p. 343—347, care susține că termenul a pătruns în limbă după năvălirea tătarilor (1241) ; acest eveniment a avut ca urmare faptul că moneda ungurească a dispărut ; de aceea a început să circule în Ungaria și părțile românești (aproximativ după 1270) moneda bătută atunci de banii din Croația și Slavonia, dependenți de regele ungar, monedă denumită *denarius banalis* sau *ban*. Ea ar fi fost întrebuințată în țările noastre (ca monedă măruntă) timp de aproape un secol, pînă în 1365, cînd Vlaicu, domnul Țării Românești, a bătut monedă proprie, ce a fost numită tot *ban*.

§ 2. Din secolul al VII-lea și pînă în secolul al X-lea lumea greacă n-a mai avut legături cu românii, din cauză că slavii din Bulgaria și Iugoslavia

au ocupat teritoriul locuit de români. În această perioadă bizantinii au exercitat asupra românilor o influență în mod indirect, prin bulgari și sîrbi. Influența bizantină se afirmă asupra românilor din nou, începînd cu anul 971, cînd bizantinii ocupă Dobrogea, și mai ales după 1018, cînd toată Bulgaria a căzut sub stăpînirea Imperiului bizantin. În general, întrucît e vorba de perioada anterioară întemeierii Principatelor, cercetătorii au minimalizat influența bizantină asupra românilor, atît în domeniul culturii materiale și spirituale, cît și în domeniul limbii. Numai după ce a fost descoperită cultura Dridu, care este foarte probabil cultura bizantină rustică, au început unii cercetători să studieze influența pe care bizantinii au exercitat-o asupra românilor în această perioadă. Cuvintele române de origine bizantină sînt de altfel foarte greu de distins de cuvintele române de origine neogreacă, căci, din punct de vedere fonetic, neogreaca nu se deosebește întotdeauna de mediogreacă¹. Cercetătorii erau dispuși să considere mai toată influența bizantină care s-a exercitat asupra limbii române ca petrecută în epoca modernă, de la întemeierea Principatelor pînă în secolul al XIX-lea. Dar întrucît românii din sudul Dunării au locuit în evul mediu aproape întotdeauna în Imperiul bizantin, trebuie să ne așteptăm ca influența bizantină asupra limbii române în această epocă să fi fost cu mult mai bogată decît se crede. Legăturile politice feudale și contactul pe teren economic sau suprastructural între cele două popoare, dintre care unul era cel mai civilizată popor al timpului, trebuiau să aibă ca urmare pătrunderea în română a unui număr mai mare de termeni bizantini decît se admite de obicei. Unii din acești termeni bizantini se găsesc atît în dacoromână cît și în macedoromână, alții numai în macedoromână. Dar ar fi greșit să se creadă că toți termenii care se găsesc în ambele dialecte au pătruns în limbă pe vremea cînd românii alcătuiau încă o masă unitară. Unii au intrat atunci, adică din secolul al X-lea pînă în secolul al XIV-lea, alții au intrat mai tîrziu, în mod independent, în cele două dialecte. Numai considerațiile de ordin istoric și fonetic ne ajută la rezolvarea problemei.

Societatea bizantină se alcătua din boieri, funcționari ai statului, clerici, negustori, muncitori, păstori și țărani. Societatea românească de atunci se reducea la boieri, agricultori (țărani) și păstori. Românii aveau cu grecii relații statale, religioase și comerciale. Așa se face că termenii bizantini din limba noastră se referă la aceste domenii. Negustorii din Imperiul bizantin erau greci; românii cumpărau de la greci mărfurile orientale sau locale, dar ei vindeau grecilor și slavilor produsele lor.

Unele din cuvintele de origine bizantină au fost relevate de Denisu, *Histoire*, I, p. 337—380. El a considerat însă ca bizantini cîțiva termeni vechi grecești și viceversa, și n-a arătat pe ce căi a avut loc împrumutarea acestor termeni de către români, n-a arătat de ce acești termeni au fost împrumutați de români de la greci. Mulți dintre ei se găsesc și în celelalte limbi balcanice: bulgara, macedoneana, sîrba, albaneza. Pătrunderea lor în aceste limbi se explică la fel ca și pătrunderea lor în română. Faptul că un termen

¹ Putem considera ca bizantină sau mediogreacă perioada de plină în secolul al XV-lea, cînd se produce ocuparea Bizanțului de către turci, și ca neogreacă, perioada care urmează. Dar, de fapt, cultura, civilizația și limba bizantină continuă plină în secolul al XVIII-lea sau chiar plină în secolul al XIX-lea, cînd grecii se „europenizează“, iar limba greacă modernă își are începuturile în epoca bizantină.

ca *drum* se găsește și în limbile balcanice pomenite ne arată că el nu este un element grecesc vechi, cum credea Densusianu, p. 200, ci unul medieval. Probabil, acest cuvânt ne-a venit prin sîrbă și bulgară.

Cu influența bizantină de pînă la întemeierea Principatelor s-au ocupat și alți cercetători; un studiu mai amplu de sinteză a publicat abia H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, care caută să stabilească și căile de pătrundere a termenilor grecești în limba română, dar acest cercetător face greșeala de a minimaliza influența bizantină asupra limbii noastre. Prima listă de elemente intrate în această perioadă, concepută însă numai ca întinzîndu-se pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea — desigur pentru că la 1186 se întemeiază Imperiul româno-bulgar —, a dat-o H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 103—127. Mihăescu a alcătuit și o listă de elemente grecești pătrunse prin înriurire slavă (p. 83-102 și 128—142), precum și una de elemente pătrunse în epoca dezvoltării feudalismului românesc și a căderii împărăției Bizanțului (p. 143—162), concepută ca epoca de la începutul secolului al XIII-lea pînă după întemeierea Principatelor. În această listă sînt cuprinse însă și elemente care, după părerea noastră, au intrat în limba română în secolele al XI-lea și al XII-lea.

Desigur în epoca aceasta au pătruns în graiul macedoromân termenii *vasilă* „împărat“ (< gr. *vasileiá*) și *vasilie* „împărăție“, care au înlocuit acolo pe cei vechi, *împărat* și *împărăție*, păstrați la ceilalți români. Tot atunci a fost împrumutat termenul macedoromân *îstigare* „vistier“, fapt care se explică prin aceea că perceperea impozitelor era ceva esențial pentru statul bizantin. Dacor. *angărie*, astăzi sing. „gîză“, pl. „păsări domestice“, trebuie considerat identic la origine cu macedor. *angărie* „corvoadă, impozit extraordinar“ și a însemnat, desigur, la origine, același lucru (< gr. *ἀγγαρία*¹ „obligații ale paricilor și ale țăranilor liberi din Creta și din Imperiul bizantin“). Desigur, schimbarea de sens din dacoromână a fost prilejuită de faptul că impozitul era plătit de români în vite sau oi. Notarea impozitelor făceau necesare *condicile*. Termenul există atît în dacoromână cit și în macedoromână. Tot atunci au intrat în română macedor. *caláme* „trestie“ și *călămnauă*. Dacor. *a chivernisi* (și macedor. *chivirnisescu*) se referea la conducerea statului și și-a păstrat acest sens în vechea română și la macedoromâni. Poate tot atunci macedoromâna a căpătat pe *nom* „lege“. Personagiile mari erau întîmpinate cu *limbăna* la macedoromâni. Termenul corespunde dacoromânului *limpănă*, de origine slavă veche. (A existat la dacoromâni și *limpîndă*; de la el s-a derivat: *a întîmpina* „a ieși cu timpene înaintea cuiva“). Împăratul, împărăteasa și, desigur, și marii demnitari purtau *conduri* „pantofi“, care se numeau la greci *kundúra*. De aici macedor. *cundură* „condur“ (dacor. *condur* a venit prin bulgari, vz. § 1)². Desigur, și macedor. și dacor. *schiplru* au intrat tot în epoca aceasta. Tot așa, macedor. *tiîte* „onoare“.

În urma raporturilor pe care păstorii români le aveau cu statul și cu proprietarii de moșii, pe ale căror pămînturi pășteau oile, au pătruns în

¹ *Angarâ* ne-a venit mai tîrziu prin turci, care au împrumutat cuvîntul tot de la bizantini.

² Poveștile noastre, care pomenesc că alegerea împărătesei se făcea încercîndu-se piciorul „candidatelor“ cu un pantof trimis de împărat, pleacă de la realitățile bizantine. Într-adevăr, cînd împăratul bizantin voia să se căsătorească, trimitea candidatelor la titlul de împărăteasă un condur pentru încercarea piciorului, care trebuia să nu depășească anumite dimensiuni.

română termenii ca macedor. *mândră* „stină“ (care există pe alocurea și în dacoromână), macedor. *numisescu, numășescu* „mă numesc“, macedor. *ananghe* și dacor. *ananghie* „nevoie“, macedor. *achicăsescu* „înțeleg“ (< *apikázo*, cu palatalizarea labialei *p*), dacor. *honipsescu*, macedor. *hunipsescu*, „sulăr, suport“. Foarte probabil atunci au pătruns în română și termenii ca dacor. *cocon, cocoană*, macedor. *cocónă*, care se refereau la copiii boierilor, dar s-au extins chiar în grecește și asupra maturilor. Ei vor fi fost termenii de politețe la adresa boierilor greci. *Cocon, cocoană* însemnau la început, — și sensul s-a păstrat în vechea română —, „fiu, fiică“. Tot aceste raporturi între români și greci au făcut să pătrundă în română termenii ca macedor. *furhie* „cauză, pretext, subiect“, macedor. *hoară* „sat“, macedor. *ermu* „pustiu“ (adj.), macedor. *znie* „pagubă“, pierdere“, macedor. *znisire* „a păgubi, a vătăma“, macedor. *urghie* „mînie“ și dacor. *urgie* „năpastă“, macedor. *urșisescu*, dacorom. *urgisesc*, macedor. *spoláeli* „mulțumesc“ (< *is polá éti*, „la mulți ani“), macedor. și dacor. *hiritisesc* „felicít“. De asemenea dacor. (*mă*) *procopsesc* și macedor. (*mi*) *prucupsescu*, cu cele două sensuri ale sale, care se găsesc și în greacă („a studia“ și „a prospera“), au pătruns tot în epoca bizantină. Existența robiei în Imperiul bizantin a făcut să pătrundă în dialectul macedoromân și cuvîntul *sclav* „rob“. Cerșetorii nu lipseau. Termenul macedor. *ziclăr* „cerșetor“ (< *zituliaris*) pare a fi vechi, cum arată căderea lui *u* neaccentuat și prefacerea lui *il* astfel rezultat în *cl*. Numele țiganilor este la macedoromâni tot de origine bizantină: *ýiftu* „eiptean“.

Românii își procurau de la negustorii greci obiecte casnice. Desigur, termenii ca dacor. și macedor. *clondir* (în ambele grupe de dialecte, față de grecul *crondír*), dacor. *cupă*, dacor. și macedor. *scafă* „cupă“, „blid de lemn“ (de unde și *scășiță*), dacor. *strachină*, dacor. *tigaie* și macedor. *tiyane* (mediogrec și neogrec *tigáni* < v. gr. *tegánion*, derivat din *teganon* „tigaie“), *pirostii* (mold. *chirostii*), *piron* (Moldova de sud *chironu*, olt. *piroi*), și probabil și altele, s-au introdus în limba română datorită faptului că obiectele sau mărfurile respective erau procurate de la greci. Tot pe această cale au pătruns în română, desigur, și cuvintele: dacor. *cadă*, macedor. *cađă* (< *kádos*), dacor., macedor. și meglenor. *dirmon*, „ciur mai mare“, *dirmoiu* < *δερμόν*; (*ń* > *i* ne arată vechimea cuvîntului), dacor. și macedor. *prosop* < *πρόσωπον*, apoi numirile unor obiecte de îmbrăcăminte, ca macedor. *pirpodă* „ciorap“, *șigune* „o haină femeiască“, dacor. *sovon* (în Ardeal și Oltenia) „eșarfă“ și macedor. *savan* „giulgiu“. Unii termenii care denumesc fructe și condimente meridionale sau orientale, ca și mirodenii, au pătruns, desigur, tot în această epocă în română. Astfel dacor. *lămîie* trebuie să fie, contrar părerii de pînă azi, care îl socotește recent în limbă, intrat tot atunci, căci gr. *limóni* a suferit prefacerea lui *-óni* în *-úje*: *ó* + *n* + vocală a devenit *ú*, apoi *ú* a devenit *í*. Dacor. *stafidă* și macedor. *stúfidă* a intrat, desigur, tot atunci în limbă, căci în Moldova de sud se spune *strașidl*, cu *f* palatalizat. Dacor. *piper* nu însemna la origine decît condimentul de origine orientală, nu și ardeiul, cum e astăzi cazul în Moldova de sud (*chiperișu*). Vechimea cuvîntului în română este dovedită de faptul că el a suferit palatalizarea labialelor. De asemenea dacor. și macedor. *camșură*, macedor. *oriz, orez, uriz*, dacor. *orez*. Desigur, la fel stă lucrul cu macedor. *drame* (< *δράμ*) și macedor. *litra* (dacor. *litra* e pro-

babel slav). A pătruns în română și termenul pentru negustor: *părmătar*, macedor. *prămătar* „negustor” și dacor. *prămătarju* (vezi mai sus, IV, cap. II, § 16) (termenul dacoromân, de fapt năsăudean, azi înscamnă însă „sărăntoc”, „cerșetor”). Probabil, tot din această epocă sint unii termeni referitori la alimente sau în general la arta culinară, și care ne arată că bucătăria românească a imitat-o pe cea grecească. Cuvântul *zeamă* „supă”, care este considerat ca de origine greacă veche, este mai degrabă un împrumut bizantin. Probabil tot atunci au pătruns în limbă: *dafin* (macedor. *dăfnu*, *dăfin*, *dăfi'n*) (< gr. *dáfni*, cu încadrarea acestui substantiv feminin din greacă la declinarea a II-a masc., pentru că orice nume de pom este în română masculin), dacor. *mărar*, macedor. *marathru*, dacor. *pălămidă*, macedor. *pălămidă*, dacor. *spanac*, macedor. *făsul'e*, băn. ard. și crișan *făsu*, munt. și mold. *fasole* dacor. *marule* sau *marole* și macedor. *mărule*, dacor. *pită*, dacor. *feli*e (dar acesta din urmă a putut pătrunde în limbă și prin intermediu slav sau mai târziu). Numele macedoromân al bucătarului, *măghir*, este, probabil, tot bizantin. Poate chiar termenul dacor. *așină*, întrebuințat în regiunea munților și, desigur, întâi de către românii din Ardeal, este de origine bizantină. El poate fi egal cu *dăfină* „fructul dafinului”, căci fructele dafinului seamănă cu afinele. Cuvântul s-a născut, în acest caz, prin interpretarea greșită a consoanței inițiale ca egală cu prepoziția *de* (în pronunția *dă*). Dar cuvântul *așină* poate fi și o moștenire tracodacică.

Cuvintele macedor. *lipsire*, *lipsescu* și dacor. *a lipsi* (cu sensul „a trebui” din macedor și ard.) par a fi mai noi (sensul mai vechi este „a lipsi”, căci etimonul cuvântului grec înseamnă „a părăsi”; sensul „a trebui” se găsește și în albaneză), dacor. *a sosi*, macedor. *asusire*, dacor. *prisos*, dacor. *a mirosi*, macedor. *ațurdescu*, dacor. *mirezamă*, macedor. *ațurizmă*, stau în legătură cu mărfurile pe care le aduceau negustorii greci (mirodeniile din Orient erau mărfuri căutate în evul mediu). Totuși *a lipsi*, *lipsire*, pare să stea mai degrabă în legătură cu persoane care au părăsit locurile pe unde locuiau, deci, probabil, cu negustori care se mutau în altă parte. Trebuie să relev că și *a părăsi* este de origine bizantină (macedor. *părnăsescu* „părăsesc” are alt etimon, dar tot grecesc: *ἀπαρνοῦμαι*).

Dacor. *folos* stă în legătură cu acumularea de capital și cu operațiile de împrumut de capital. Poate și *camătă* ne-a venit în această epocă, direct de la greci, iar nu prin intermediu slav. Este probabil că negustorii greci împrumutau bani cu camătă românilor. Dacor. *arvună* (mold. *arvonă*, macedor. *arvoană*) dovedește existența unor relații comerciale (cumpărare și vânzare de mărfuri mai scumpe). Pe calea relațiilor comerciale dintre români și greci a pătruns în limbă *ieftin*. Românii sau grecii realizau cu multă trudă averea, așa că verbul grec care înseamnă „a lupta” (*ἀγωνίζω*) a ajuns să însemneze la români „a agonisi” (dacor. *a agonisi*, macedor. *agunisire*, *agunisescu*). Unii termeni grecești stau în legătură cu transporturile, deci în ultimă analiză, tot cu comerțul: macedor. *tastru*, dacor. *traistă*, dacor. *a sosi*, macedor. *asusire*, dacor. și macedor. *desagi*, macedor. și dacorom. *samar*. Gr. *τάγιστρον* însemna „porția de fîn care se da într-o zi unui cal”, apoi „sacul de la gura calului în care era pus fînul”. Cu vremea a ajuns să însemne numai sacul, și acest sens a trecut și în română, unde însă cuvântul a evoluat spre sensul actual: *traistă*. Aici trebuie pomenit și macedor. *γumăr* „măgar” (< *γomdri*),

macedor., băn. și ard. *mul* „catir“, băn. și ard. *mulă* „catircă“ și macedor. *mulare* „idem“. Tot în legătură cu căraușia stă și *cort*, care în grecește (κόρτι) însemna același lucru ca și în română, dar și „bagaj de tabără“, deci era și termen militar.

Ca termeni religioși de origine bizantină avem (unii veniți probabil prin intermediul slavilor) : dacor, *ăfurisesc* și macedor. *ăfurisescu*, macedor. *aschili* „schit“, dacor. *panaghie*, macedor. *panay'ie*, macedor. *cândi'lă* „candelă“, macedor. și dacor. *cămilă*, macedor. și dacor. (dialectal) *chimitir* „cimitir“, macedor. *clir* „cler“, macedor. *episcop*, macedor. *hirotonisescu* și dacor. *hirotonisesc*, macedor. *liturghie*, macedor. și dacor. *evlavie*, macedor. *zugraf*, macedor. și meglenor. *hare* „har“, macedor. *pîsă* (*chisă*) „smoală, iad“, dacor. și macedor. *psalt*, macedor. *săltină* „satana“, macedor. *purnu* „senzual“ „desfrinat“, macedor. *telediū* „caiet“, dacor. și macedor. *zizanie*, dacor. *metanie*, macedor. *mitane* „mitanie“, macedor. *mineu* „mineiu“, dacor. și macedor. *mir* (macedor. și *nir*), macedor. *mînăstir*, dacor. *mănăstire*, macedor. *pănăyir* „iarmaroc“ (la origine „sărbătoarea hramului“ ; acest sens s-a păstrat în grecește, alături de sensul nou), dacor. și macedor. *ađimă*, dacor. și macedor. *demon*, macedor. *đimnamă* „tămîie“ (dacor. *tămîie* este, desigur, vechi grecesc, adică latinesc popular : * *timania*), macedor. *paradis*, macedor. *patriarhu*, macedor. *paraclise*, dacor. *patimă*, macedor. *pađimă*, macedor. *patrăx'ile* „patrafir“, macedor. *stavru* „ziua Crucii“, macedor. *eparhie*, macedor. *enorie*, dacorom. *mărturisesc* (μαρτυρούζω, cu influența fonetică a mai vechiului *martur*), dacor. *chiralesa*, *chiraleisa* (Moldova de nord), *chiraresa* „procesiune religioasă“ (în Crișana și în Maramureș ; pentru acesta din urmă vezi T. P a p a h a g i, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 223) (<Κύριε ἐλέησον „Doamne miluiește“) (în Moldova de nord apare numai unde avem emigranți ardeleni) (această expresie ne-a venit, probabil, prin sîrbi). Poate tot atunci au pătruns în limbă și numiri de luni ca macedor. *septemvriu*. Unii termeni mediogreci (bizantini) stau în legătură cu armamentul medieval : *cucură* „tolbă“, dacor. *za*, pl. *zale*, macedor. *zavă*, *cort*. *Stol* vine din bizantinul στόλος „flotă“ (de la „stolul“ de corăbii s-a trecut la stolul de păsări ; în greaca veche, cuvîntul însemna însă și „trupă“).

Cîteodată românul venea în contact și cu cancelaria greacă sau cu scrisul din mănăstiri ; astfel s-au împrumutat termenii macedor. *călămar*, dacor. *călimară* (mold. *călămară*), considerat mai sus, §1, ca venit la noi prin limba bulgară, macedor. *condilú*, dacor. *condeiu*, poate și *hîrtie* (de altfel în evul mediu negustorii greci umblau cu călimările atîrnate de brîu, așa că românii au putut cunoaște ușor aceste obiecte). Nu credem că termenul *condei* s-a introdus numai prin încondeierea ouălor roșii, cum au presupus unii. Grecii aveau argați români : termenul dacor. *argat* (în Bucovina, *hargat*) (macedor. *arγat*) este de origine greacă.

Tot în această epocă a putut pătrunde în limbă *omidă*. Probabil cultivarea pomilor fructiferi de către negustorii greci cu ajutorul unor argați români a impus acest termen. Macedor. *livade* „livadă“ e, probabil, tot bizantin. Dacor. și macedor. *crin* este tot de origine greacă. Poate, și dacor. *vlăstarju* este împrumutat din mediogreacă, deși cuvîntul se găsește și în vechea slavă (*vlastari*) (dacor. *lăstar* ne-a venit din slavă, căci în bulgară avem *lastăr*, iar în sîrbă avem *lăstar*) (vezi mai sus, §1).

Unii termeni în legătură cu casa sînt tot bizantini. Astfel e cazul cu termenii : dacor. *cărămidă*, macedor. *chirămidă*, macedor. *θιμελυ*, „temelie“, „bază“, „fundament“ și dacor. *lemei* (acesta este probabil de origine slavă bulgară) (sensul de azi e metaforic la origine), dacor. și macedor. *mistrie*, *humă* (< χῶμα), dacor. *cămin* și macedor. *maslur*, *maistur* „zidar“ (*maistor*, care se găsește în Banat, precum și la muntenii și pădurenii din județul Hunedoara, cf. I. Popovici, *Die Dialekte der Munteni und Pădurenii*, p. 119, este de origine sirbească), macedor. *avli'e*, dacor. *avll'e* (Banat și românii din Serbia) „palat“, „casă mai arătoasă“ (vezi Weigand, *Jahresbericht*, III, p. 313, și I. Pătruț, *An. Arh. de folclor*, VI, p. 379), dacor. și macedor. *șiridă*, macedor. *chilar* „pivniță“, macedor. *pălate* „palat“. În legătură cu îmbrăcăminte, pe lingă termenii citați mai înainte, avem : dacor. și macedor. *buzunar*, băn. *pozunari*, olt. *pozunar* (aceste ultime forme sînt mai fidele fonetic originalului : gr. ὑπόζωνάρι), dacor. și macedor. *calșavetă*¹ „jartieră“, dacor. *mălasă* și macedor. *mătase*, dacor. *mărgăritar* și macedor. *mărgăritare*. Alți termeni stau în legătură cu îngrijirea ieții : dacor. și macedor. *multră*, macedor. *mustacă* „mustață“, dacor. (crișan) *mustiacă* (pentru acesta din urmă vezi ALR, I, h. 39), macedor. (c) *surafe* „briciu“ (și în băn. *siratč*, cf. Weigand, *Jahresbericht*, III, p. 326). Dacor. și macedor. *a văpsi*, tot de origine greacă, stă în legătură cu industria textilă casnică a grecilor. Probabil în aceeași epocă ne-a venit și unul din termenii care denumesc un obiect casnic : macedor. *crivale* „pat“. Alți termeni împrumutați atunci de la greci stau în legătură cu magia : macedor. *ursescu* și dacor. *ursesc*, macedor. *scorpiu* „scorpie“ (e vorba de zodie), macedor. *salamandă*, macedor. *miră* „destin“ (și *hîră*, ceea ce arată vechimea) ; alții se referă la superstiții : macedor. *lamne* „zmeu“, macedor. *stixițu* „stafie“ ; alții, la genuri ale literaturii populare : macedor. *isturi'e* „poveste“. Desigur, atunci au pătruns în limbă și termenii care stau în legătură cu navigația pe mare sau pe fluviu : macedor. *calartu* „catarg“, macedor. *cătrig* „corabie“ și dacor. *calarg*, o contaminație între cele două, care se găsește deja în sîrbă (*katarga*). Poate prin contactul cu medicii greci au pătruns atunci în română termeni ca macedor. și dacor. *molipseșc*, macedor. și dacor. *molimă*, macedor. și dacor. *oflică*, macedor. și dacor. *șifnă*. În macedoromână au pătruns atunci și numiri de plante și animale caracteristice sudului : *dafin*, *dafnu* (deja pomenit), macedor. *chipariș* „chiparos“, macedor. *platan* „platan“, macedor. *scorpiu* „scorpie“, macedor. *sfungu* „burete“ (< gr. σφόγγος, cu prefacerea lui *o* în *u* ca în *drum*). La acești termeni trebuie adăugați alții, care sînt greu de clasificat la vreo categorie : *adeca* „în zadar“ (Țara Moșilor ; Tache Papahagi, GS, II, p. 54—56), dacor. și macedor. *măcar*, macedor. *more* „bre“, „hei“, macedor., meglenor. și dacor. (a) *ma* „dar“, „însă“ (acesta, venit probabil prin bulgari și sîrbi).

De la bizantini am împrumutat și nume de botez : **Văsiu* „Vasile“ din *Σινβάσιu*, (pătruns, poate în limbă în epoca de formare a românei), *Paraschiva*, *Irina*, *Frosa* (acesta, și la dacoromâni și la macedoromâni), apoi numiri ca *Dominte*, *Calomfir*, *Zamfir*, *Zamfira*, *Melinte*, *Panainte*, care prezintă

¹ Prefacerea lui *δ* în *v*, prefacere care se găsește și la dacoromâni și la macedoromâni, mă determină să consider cuvîntul intrat pe vremea cînd românimba era încă o masă unitară. Afară numai dacă fenomenul nu se găsește deja în limba greacă populară, ca fenomen fie chiar dialectal, și cuvîntul ne-a venit deci cu *v* chiar de la sursă.

în plus un *n* față de originalele grecești: *Kalofiros, Safiros, Safira, Domitios, Melitios, Panaiolis*. Totuși antroponimele care prezintă un *n* în plus față de fonetismul grecesc au putut pătrunde în română prin filieră slavă.

§ 3. În graiurile bănățene și hațegane, adică pe exact aceeași arie pe care se găesc o serie de elemente slave vechi caracteristice acestor graiuri, întilnim și numeroase elemente lexicale de origine sîrbă. Aceasta poate duce la ipoteza că românii din Banat, ca unii care locuiau la extremitatea de sud-vest a teritoriului dacoromân, în imediata vecinătate a sîrbilor, au suferit, chiar în epoca influenței slave vechi, și o influență sîrbă. Totuși se poate admite că influența sîrbă s-a exercitat în această regiune, mai târziu, începînd de pe la sfîrșitul secolului al XII-lea, cînd sîrbii carașoveni, care sînt ultimele resturi ale unor colonii mai numeroase, par să se fi stabilit în Banat, cum presupune Th. N. Trîpcea (*Carașovenii — o „măruntă“ populație din țara noastră*, în *Studii, Revistă de istorie*, X, 1957, nr. 6, p. 93—101).

Multe elemente sîrbești care lipsesc celorlalte graiuri dacoromâne se găesc și în Oltenia, fapt care pare să se explice prin același val de sîrbi care s-a stabilit în Banat spre sfîrșitul secolului al XII-lea. Acești sîrbi au creat o toponimie cu caracter sîrb, care se întilnește atît în Banat și Hațeg, cît și în Oltenia de vest: *Dilboșeț, Vorăț* în Banat, *Deva*, în Hunedoara, *Pulna* în județul Gorj, *Predel* și *Sağavăț* în județul Mehedinți etc. Pentru *Deva*, vezi Petrovici, *Dacor.*, X, p. 255, nota 2 (în cadrul articolului *Dacoslava*), care a relevat că *Deva* nu prezintă fonetismul bulgar (cf. v. sl. *děva* „fecioară“) (în acest caz toponimul ar fi trebuit să sune *Dęava*). Prezența lui *e* în locul lui *ě* ne indică însă un fonetism sîrbocroat, slovac sau ucrainean. Deși în apropierea Devei se găsește localitatea numită *Rișca* (numele, care apare în documente deja în secolul al XIV-lea, prezintă fonetismul ucrainean *ě > i*: *rička* „riuleț“), socotim că *Deva* prezintă un fonetism sîrbocroat (sîrb primitiv **deva* „fecioară“, astăzi *djěva*). Cum numele *Deva* apare în documente în secolul al XIII-lea (vezi Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 272—273), este clar că a avut loc o imigrare de sîrbi în Hațeg anterioară acestui secol. Probabil, Petrovici nu are dreptate (p. 263), cînd susține că toponimicul ardelean *Stremși* (județele Alba, Sălaj), pe care el îl explică just ca însemnînd „oameni din Srem“ (cf. sîrb. *Sremci* cu acest sens), are la bază un cuvînt bulgăresc („*sremici*“ oameni originari din *Srem*, regiunea orașului numit în antichitate *Sirmium*) — sîrbii ar întrebuița ca nume de locuri de obicei singularul. Dacă ar avea dreptate, ar însemna că în Srem au fost la început slavi de tip bulgar, ceea ce nu se poate respinge în mod hotărît. Dar nu se poate exclude nici ipoteza că am avea a face cu niște sate de sîrbi, veniți în Dacia, probabil, o dată cu cei din Deva. Pentru toponimicele din Banat și Oltenia vezi E. Petrovici, lucrarea citată mai sus, cap. I, § 4 și *Toponimice sud-slave occidentale în Oltenia*, în *Romanoslavica*, XII, 1965, p. 11—19, și alte lucrări.

Cum am arătat, la cap. I, § 4, după E. Petrovici toponimia sîrbă din Banat și Hațeg se deosebește de toponimia sîrbă de după secolul al XV-lea prin fonetismul ei sîrbesc arhaic: ea prezintă pe *ă*, provenit din *ŭ* și *ĭ* slavi primitivi (acest *ă* s-a transformat în *a* în sîrbocroată), și pe *l* antec consonantic păstrat ca *l* (nu redat ca *o*), iar accentuarea este diversă de cea de azi. Dar aceleași particularități lingvistice le întilnim și în unele elemente

de origine slavă ale graiurilor bănăţane. Astfel, găsim accentuarea veche în băn. şi mehed. *gărlină* (şi probabil şi haţegan; presupunerea aceasta se întemeiază pe afirmaţia din DA, că *gărlină* se găseşte în Transilvania), cu sensurile 1. „locul unde s-a tăiat o pădure şi au rămas numai buciumi”; 2. „pădure tinărză”. Cuvîntul provine din sîrbocr. *garina* (la caraşoveni), *gârîna* (în Vranje, Leskovac) „pădure defrişată, huci”. E. Petrovici, *Balcania*, VI, 1943, p. 498—500 (în cadrul articolului *Vestiges des parlers slaves remplacés par le roumain*), a crezut că termenul caraşovean în discuţie este un împrumut din cel bănăţean, iar acesta un împrumut din slava veche de tip bulgar; dar Dorin Gămulescu, *SCL*, XVIII, 1967, p. 564—565 (în articolul *Etimologii româneşti*; vezi şi lucrarea *Elemente de origine sîrbocroată ale vocabularului dacoromân*, Bucureşti şi Pančevo, 1974, p. 113 şi 134), a arătat că termenul românesc este de origine sîrbocroată şi anume un împrumut de la caraşoveni, care ar fi originari din regiunile în care se găseşte încă sîrbocr. *gârîna*, accentuat altădată *garîna*.

E. Petrovici, *Dacor.*, X, p. 341—343 (în articolul *Note slavo-române*, II), susţine că băn. (*d*)*vorèş* „curtea casei ţărăneşti” nu este de origine sîrbească, ci provine din slava veche de tip bulgar. El se întemeiază pe faptul că, în sîrbocroată, cuvîntul sună *dvórac*, pe cînd în bulgară avem *dvorèc*. Dar însuşi Petrovici (*Dacor.*, VIII, p. 176) a explicat toponimicul *Vorăş*, din Valea Almăjului, printr-o formă **dvorác*, pe care o aveau sîrbii din Banat şi o mai au astăzi (în acest cuvînt? sau în altele?) caraşovenii. Este clar deci că sîrbii cu graiuri de tip caraşovenesc, care au împrumutat bănăţenilor şi pe *gărlină*, au exercitat o influenţă puternică asupra tuturor bănăţenilor, şi probabil şi asupra haţeganilor. Şi atunci este firesc să considerăm toponimicele bănăţene şi haţegane în *-ov(a)*, *-ovăş* şi *-inş(i)* nu ca vechi slave de tip bulgăresc, cum face Petrovici (*Dacor.*, X, p. 257—263), ci ca vechi slave de tip sîrbească, şi ceva mai noi decît cele de tip bulgar. (Formele cu *-ovăş* au putut fi date, evident, şi de nişte slavi de tip bulgar; dar nu avem, pentru moment, nici un criteriu de a distinge formele date de bulgari de cele date de sîrbi). Şi nu putem fi de acord cu E. Petrovici nici cînd, pe baza faptului că satul bănăţean numit *Rădmăneşti* este amintit în documentele ungureşti, în anii 1440 şi 1447, sub formele *Radmonocz*, *Radmanowcz* (< **Radmanovici* sau *Radmanovici*), afirmă că simbioza românilor bănăţeni cu slavii de tip bulgar a durat pînă în secolul al XV-lea. Nu ştim dacă avem a face cu un sat de bulgari sau de sîrbi (fugari, atît de limbă bulgară cît şi de limbă sîrbă, s-au aşezat atunci pe teritoriul Banatului). Dar, desigur, nu putem vorbi, pentru Banat, de o continuitate a simbiozei românilor cu slavii de tip bulgar pînă în această vreme. Printre aceste elemente vechi sîrbeşti, pătrunse în dialecte, vom cita pe *blagă* „avere”, *gomilă* „movilă”, *lubenişă* „pepene verde”, *maistor* „meşter”, *rujă* „trandafir”, care se pare că se întinde pe o arie mai mare, găsindu-se şi în Ardeal, *stei* „stîncă”.

Firesc, în acest timp, influenţa bulgară a fost foarte puternică asupra dialectului meglenoromân (în parte şi asupra celui macedoromân), iar cea sîrbească şi croată a fost foarte puternică asupra celui istroromân, vorbit probabil pe atunci în Serbia şi chiar în Croaţia. Dar este extrem de greu să separăm influenţa aceasta de cea care a avut loc mai tîrziu, tot aşa cum este extrem de greu să separăm influenţa greacă ce a avut loc în această epocă

asupra dialectului macedoromân și chiar meglenoromân de aceea care a avut loc mai târziu.

§ 4. Am văzut (cap. I, § 2) că, la sfârșitul veacului al IX-lea, ungurii s-au așezat pe teritoriul Ungariei de astăzi, iar în veacurile al X-lea și al XI-lea au pătruns în Crișana, Banat și Ardeal, pe care l-au cucerit treptat, pînă la 1200. Începînd de la anul 1000, cînd au devenit catolici, ei și-au organizat statul după modelul statelor din Apus, adică feudal. Ocupînd cîmpiile și văile apelor din Ardeal, ungurii au venit în contact cu românii și slavii, de la care au împrumutat numirile de locuri și ape (*Bistrița* > *Beszterce*, *Kolovár* < rom. *Cluj* + ung. *vár* „cetate” etc.). Adesea ei traduceau în limba lor numirile slave. Cum am arătat la cap. I, § 2, orașul numit atunci de români și slavi *Bălgrad* „Cetatea Albă” — numirea oficială de azi : Alba Iulia —, și-a căpătat numele *Fehérvár* „Cetatea Albă” și apoi *Gyula-Fehérvár* „Cetatea albă a lui Gyula” (*fehér* „alb”). Cercetătorii unguri mai vechi pretindeau că aceste numiri maghiare sînt împrumutate de unguri de la slavi și că de la unguri le-au împrumutat românii, atunci cînd, prin secolul al XIII-lea, aceștia ar fi venit în Ardeal din sudul Dunării. Este însă evident că, în acest caz, românii ar fi pronunțat **Besterșe*, **Coloșoara*, **Feișeroara* (cf. numele orașelor cetății întemeiate de unguri și sași în această epocă : *Timișoara*, *Sighișoara*). Și peste granița dinspre Moldova și Muntenia, ei au dat numiri de munți și de ape : *Chiojd*, *Chisirig*, *Ceahlău*, *Tolruș*, *Amaradia*, *Gilort* etc.

Deja în studiul lui Simion Mîndrescu, *Elemente ungurești în limba română*, București, 1892, p. 13, se disting două epoci ale influenței maghiare asupra limbii noastre : epoca în care această influență s-a exercitat asupra tuturor românilor — adică asupra tuturor dacoromânilor — și epoca de influență regională, pe care autorul n-o considera încheiată. Dar autorul nu încerca să stabilească datele absolute ale începutului celor două epoci. Despre epoca în care au început să pătrundă elementele maghiare în română au scris apoi Lajos Tremel (= Tamás), în *Ungarische Jahrbücher*, VIII, 1928, p. 40—46, și *A románság őshazája és a kontinuitás, A Jancsó Benedek Társaság Kiadványai*, I, Budapeșt, 1931, unde fixează însă greșit, în secolul al XII-lea, începuturile acestei influențe. În lucrarea sa *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Budapeșt, 1966, Tamás arată că elementele lexicale de origine maghiară din română, care se găsesc răspîndite pe tot teritoriul locuit de dacoromâni, se ridică la numărul de 195. În recenzia sa despre cartea lui Tamás, RRL, XII, 1967, s. 259—261, H. Mihăescu, care pare să fi făcut o nouă statistică a cuvintelor, coboară la 151 cifra și, întemeindu-se pe apariția lor în texte, concludă că, dintre ele, 121 au pătruns în limba română înainte de anul 1700. Avem convingerea că unele dintre elementele lexicale socotite de acest cercetător ca intrate în română după 1700 sînt de fapt mai vechi. Unele își dovedesc prezența lor în limba română dintr-o perioadă cu mult anterioară prin fonetismul lor : *conci* (< ung. *konty*), *imaș* (< ung. *nyomás*). Primul a suferit prefacerea lui *t'* în *č* iar al doilea a pierdut pe *ń-*, ceea ce presupune un mai vechi rom. **ńimaș*). Altele, precum *cormană*, *hat*, *hădărag*, *a hăitui*, nu se pot explica decît prin condițiile sociale din epoca dintre secolele al XIV-lea și al XVIII-lea, ba chiar prin condițiile anterioare secolului al XIV-lea. Termeni ca *mohor*, *hîrciog*, *vindereu*, *resteu*, *a urlui*, *zurgăluu*,

collon par a fi de asemenea mai vechi decît secolul al XVIII-lea. La stabilirea cronologiei elementelor ungurești din română nu trebuie să ne orientăm numai după apariția termenilor în texte, căci un termen poate exista în graiul popoului fără a pătrunde în operele literare, documente etc. Noi credem că putem menține distincția între cele două epoci pe care le-a stabilit Mîndrescu : epoca cea mai veche a influenței maghiare s-ar întinde din secolul al X-lea, și mai ales al XI-lea, cînd ungerii pătrund în număr mai mare în Ardeal, pînă în secolul al XIV-lea, cînd stăpînirea ungurească — care în secolul al XIII-lea și începutul celui următor a încercat să se impună și la sud și est de Carpați — a fost limitată la culmile Carpaților, prin întemeierea Țării Românești și a Moldovei ; iar perioada a doua a influenței lexicale maghiare ar începe în secolul al XIV-lea, pentru a se încheia, probabil, în secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea, odată cu sfîrșitul regimului feudal.

Adaptarea fonetică și integrarea morfologică a elementelor lexicale maghiare în română pune unele probleme mai dificile. Deosebirea radicală de sistem fonetic dintre cele două limbi (maghiara are și vocale lungi și accentuează cuvintele numai pe prima silabă ; ea posedă vocalele *ō, ū*, dar nu vocalele *ǎ, î*) ducea cîteodată la o mare transformare fonetică a cuvintelor maghiare. După cum a arătat Layos Tremel (= Tamás), *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, *Bul. lingu.*, II, p. 54—66, româna a interpretat silabele finale lungi — cîteodată și pe cele scurte — drept silabe accentuate (nu ne referim la verbe, care, intrînd în română, trebuiau să capete accentul pe desinențe). S-a observat de mult că actualul *v* maghiar apare, în elementele române de origine maghiară, ca *u*, care apoi, cîteodată, prin contopiri cu vocalele vecine, dispăre : ung. *város* > rom. *oraș*, ung. *szavatos, szavados* „garant, chezaș“ > rom. *soduș* (în secolul al XVI-lea, cf. Rosetti, *Ist. l. rom.*, VI, București, 1946, p. 260), *sodăș* (în *Pravila* lui Vasile Lupu) ; vezi Tiktin, *R.-D. W.*, p. 1454) etc. Explicația faptului a fost dată de E. Petrovici, *O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române*, III, în SCȘ, *Filiala Cluj a Academiei R.P.R.*, *Seria Științe sociale*, V, nr. 3—4, 1954, p. 439—469, care a arătat că, în epoca împrumuturilor maghiare mai vechi, deci, probabil, pînă prin veacul al XIV-lea sau al XV-lea, *v* unguresc era bilabial (β). Cum româna nu avea spirante bilabiale, l-a asimilat pe β cu *u*. Sunetele maghiare *ty și dy (gy)*, care erau niște *t'* și *d'*, au fost redată în română prin *č* și *č* : *konty* > *conci*, *Gyövegy* > *Gioagiu*, *gyolcs* > *giulgiu*, *hölgy* > *helge*. Aceste pronunții se găsesc atestate chiar în secolul al XVI-lea. (*Cod. vor.* prezintă a *gilălui* < ung. *gyölölni*), așa că trebuie să admitem că ele caracterizau și pronunția din secolul al XV-lea, cînd s-a făcut traducerea *Faptelor Apostolilor* în românește. S. Pușcariu (*Dacor.*, IV, p. 1379) a crezut că trebuie să explice prefacerea lui *d'* maghiar în *č* prin fenomenul fonetic petrecut în părțile de nord și vest ale Ardealului propriu-zis, al prefacerii lui *č* în *č*, dar, desigur, autorul n-are dreptate. Explicația aceasta ar putea fi valabilă pentru regiunile în care a avut loc prefacerea lui *k'* în *č* și cea a lui *č* în *č*, adică pentru Ardealul propriu-zis, de la Nord de Mureș (vezi mai sus, cap. III, § 3, nr. 7). Dar, cum am văzut chiar acum, textele scrise în secolul al XVI-lea în Maramureș prezintă tot pronunția *č*, iar astăzi aceste forme se întilnesc în Crișana și Maramureș. Avem în Ardeal, Crișana și Maramureș și cuvinte de origine

maghiară cu *k, g, t, d'* păstrați, dar este evident că ele au intrat în limbă mai târziu : ele se găsesc de altfel, numai în aceste provincii, pe când celelalte cuvinte s-au răspândit și în Țara Românească și Moldova. Tratamentul elementelor maghiare intrate la început în limbă a fost explicat de I. Pătruț, *Dacor.*, X, p. 305—318, în special p. 307 : în epoca respectivă, româna încă nu avea *k* și *g, t* și *d'* ; aceste sunete au fost redade în română prin niște africcate omorgane¹. Dar *k + e, i, o, u* este redat prin *k* : *kép > chip, külön > chilin* etc.

Substantivele maghiare, neavînd gen, au fost încadrate de români la unul din cele trei genuri pe baza terminației lor ; dar integrarea la neutre s-a făcut și pe bază de înțeles : substantivele terminate în consonantă au devenit neutre, dacă denumeau lucruri. Verbele au fost încadrate la conjugarea a IV-a, dîndu-li-se sufixul *-ui* (mai rar, *-oi*) și *-i* (cf. Ludwig Tremml (= Tamás), *Über die rumänischen Lehnwörter ungarischen Ursprungs*, *Omagiu Prof. Ilie Bărbulescu*, Iași, 1931 (= *Arhiva*, 1931, nr. 2, 3, 4), p. 310—315 (articol cu multe greșeli de tipar, care se datoresc nu autorului, ci editorilor) : *a alcătui < alkot-, a altoi < olt-, a (a) mistui < emeszt-, a bîntui < bant-, a bănui < ban-, a birui < bir-, a bizui < biz-, a cheltui < költ-, a chibzui < kepez-, a făgădui < fogad-, a hăitui < hayt-, a hălădui < halad-, a îngădui < enged-, a lăcui (= a locui) < lak-, a mîntui < ment-, a tăgădui < tagad-, a tămădui < tamad-, a urlui < öröl-*. Dar verbele maghiare care se terminau în *-ani* au fost încadrate la sufixul mai vechi, de origine slavă, *-ui* (< v. sl. *-ovati, -ujō*) ; de aceea unii cred că asemenea verbe ne-au venit prin ucraineană, sîrbă și chiar bulgară sau slava veche, unde avem verbe de origine maghiară cu sufixul pomenit. Păreră aceasta se poate admite, dar nu e necesară : româna, care avea sufixul *-uiesc*, putea proceda în mod independent la fel ca limbile slave, în adaptarea morfotică a verbelor.

Plecînd de la faptul că mai toți termenii general dacoromânești de origine maghiară se pot raporta la viața feudală și de la faptul că feudalismul s-a afirmat destul de puternic la români în secolele al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea, putem concluda că mulți dintre termenii în discuție au pătruns în limbă în aceste secole. Vom da aici o listă aproximativă a acestor termeni după domeniul la care se referă : organizarea socială : *neam* („gintă”, deci în legătură cu organizarea gentilică a ungarilor și românilor), cu derivatul creat în maghiară, *nemeș* „om liber” (deci categorie socială), *iobag* (situația românilor în statul maghiar în secolul al XII-lea), *bir* și *dijmă* (desigur, în legătură cu organizarea feudală, în special cu impozitul în natură plătit de români regelui ungar sau nobililor ; la baza cuvîntului unguresc *dézsma* stă cuvîntul latin medieval *decima*), *megieș* ; a g r i c u l t u r a : *belșug, dudău, guz, hîrciog, hădărag, holdă, hotar, mohor, rîl* „șes de-alungul unei ape curgătoare, pe care crește iarbă pentru cosit sau pentru pășunat”, „finaț” „locul unde a fost în trecut finaț” și *tăpșan* ; creșterea vitelor : *labă, mai* „ficat”, *talpă, zgău, imaș, ciurdă, sălaș* ; organizația militară (războiul și răscoalele) : *a birui, a se burzului, a bîntui, a celui,*

¹ P h i l i p p i d e credeă (*ZsrfPh.*, XXXI, p. 305—306) că fonetismul *ě* al cuvîntului român *concl(u)* se explică prin aceea că el este un derivat cu sufixul *-iŷ, -iŷu*, de la un *contŷu*, provenit din mag. *konty*. Dar în acest caz cuvîntul ar fi trebuit să sune *contŷu* sau *conŷu*, nu *cončy*.

a celui ce(a)ilău, harță; comerțul și viața orășenească: oraș, adălmaș, bilci¹, a cheltui, dărb, hrdău, lanț, lipie, gazdă, majă, marhă „vite, marfă”, devenit apoi marfă, mertic; meseriile și produsele lor: a alcătui, baie „mină”, bardă, băn. bādți „putineiu în care se bate laptele”, mold. budăi(ȳ) (< bōdōny), „ghizdei (de fîntînă)”, bocanc, gealău, ilău, lacăt, (mold. lăcătă), lăcaluș, meșter, meșteșug, resteu, fedeleş, giulgiu, ham, oloi, pahar, tărăboanță, zăbală; vînațoarea: helge, șoim, uli(u), a hăitui; pescuitul: (h)eleșteu, șalău; în mormîntarea: sicriu, fîntirim; relațiile dintre oameni: a făgădui, a îngădui, a sudui, a lăgădui, a se bizui, samă „socoteală” (mai ales în relațiile dintre vasali și suzerani), chcaș, tîlhar, a pecellui, chilin „separat”; medicina populară: beleag, beleşug, ir, a tămădui; stări și acte sufletești și trupești: chin, a bligui (sensul vechi „a rătăci”, ca în maghiară), a bănuî, a chibzui, gînd, a se strgîui, a ului, a bizui „a încredința ceva cuiva”, „a lăsa ceva în grija cuiva (sens vechi: *Palia de la Orăștie*); locuința: lăcaș, a lăcui (= a locui), feredeu „baie”, „căldare” (numai în Ardeal), sobă „cameră”, „odaie”, (numai în Ardeal); particularități fizice și sufletești: bolînd, chipeș, gîngăș, hilion (șilion) „slab”, uriaș. Alte realități: a(se) mistui „a dispărea”, a hălădui „a fi fugăr”, „a scăpa cu viața”, „a trăi liniștit fără primejdii”, chip, cioclîteu, făgădău, hoit, a ciurmului, arpăcaș, dulman, hang, goz, ogaș, șirag, alean „dușman”, pildă, fel. Poate și termenii pîrjol, dobă, ciupercă, haită, raită, hiclean (și viclean), lipie, mereu, batîr au intrat în română în această perioadă.

În această vreme, ungurii, creatorii unor orașe din Banat, Crișana și Ardeal, au transmis românilor și numirile acestor orașe devenite în română: *Timișoara, Hunedoara, Arad, Beiuș*², *Oradea, Sătmar (= Satu Mare), Sighet, Zalău* (aceasta e pronunția populară, nu *Zalău*), *Sebeș, Mehadia*³, *Odorhei, Sighișoara, Uioara* și le-au transmis românilor și numirile satelor întemeiate de ei: *Praid, Ludoș* etc. Ei nu au reușit să impună numiri noi și unor rîuri care pînă atunci își aveau alt nume: *Beretău, Arieș, Homorod*. Întrucît în secolul al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea au trecut și la sud de Carpați, în Oltenia, chiar și în Muntenia, pînă la limita dintre dealuri și cîmpie, precum și în Moldova, pînă la Siret, și au creat acolo orașe și sate, au impus în aceste regiuni numiri de orașe ca *Bacău* și *Adjud* și numiri de ape ca: *Amaradia, Gilort, Cujejd, Toutroș* (< *Trotuș*), *Chiojd, Tazlău, Audia* (îngă Ceahlău), *Ozana* (< ung. *üzön, özön(y)*) „curent, torent”; (pentru acest ultim hidronim vezi G. I v ă n e s c u, *La toponymie de la zone carpatique*, Iași, 1976, p. 21). Ei au impus noi nume și unor munți: *Ouaș, Meseș, Căliman, Ineu, Harghita, Hașmașul mare, Hașmașul mic, Ceahlău, Tarcău, Rarău*, precum și numele unor regiuni numite *terrae*, rom. *tări*:

¹ Despre *bilci* vezi Petrovici, *Dacor.*, X, p. 343–344, care a arătat că maghiarul *bolcsú* are alt sensul „pelerinaj, praznic, hram”, cit și pe cel de „tîrg”. Româna a împrutat numai ultimul sens. În Ardeal avem formele *bulci(ȳ)* și *bulgi(ȳ)*.

² Acesta este numele dat de popor orașului și el este cel etimologic (< ung. *Belényes*; vezi Marius S a l a, *Cu privire la etimologia toponimicului B e i u ș*, în *SCL*, XI, 1960, p. 699–700). Actuala pronunție, *Beiuș*, se explică prin lectura greșită în documente tardive a lui *n* ca *u*.

³ Greu de explicat (vezi D r ă g a n u, *Români în veacurile IX–XIV*, p. 250–251).

Țara Amlășului etc. Tot în această epocă s-a creat de către stăpînirea de stat maghiară numele de țară: *Maramureș*.

D r ă g a n u, *Românii în veacurile IX—XIV*, p. 389—391, face ipoteza că el este un compus din numele râului *Mara* (sau al persoanei care a dat numele apei) și **moreș*, **mureș* „Flus mit häufigen Überflügen” (un derivat de la rădăcina baltoslavă **mor-*, cf. v. sl. *morje*, lit. *márés* „Binnensee”; de fapt **moreș*, **mureș* poate fi un cuvînt dacic, căci hidronimul dacic *Maris* este un derivat de la aceeași rădăcină indoeuropeană). Deci compusul ar fi însemnat la origine: „mlăștinile Marei” și ar fi un hidronim¹. Drăganu se mai gîndește însă, p. 391—392, și la un *Maroș*, nume de persoană. Că la origine hidronimul în discuție a fost nume de rîu rezultă și din documentele latine medievale. *Maramorisis*, *fluvium Maramorissii*, *Marmarus*, *Maramorissio*, *Maramorusio*, *Maramorissium* (vezi Drăganu, p. 389). Prima ipoteză a lui Drăganu ne îndeamnă să admitem că numele *Mureș* era nu numai nume propriu, dar și nume comun, pînă în vremea cînd s-a creat numele *Maramureș*. Desigur, acest nume comun era de origine dacică.

Din D r ă g a n u, p. 392, aflăm că, în evul mediu, *Maramureșul* se numea și *Marmația*, de unde denumirea de *Sighetul Marmației*, pentru orașul principal al provinciei. Un alt toponimic compus, dar de un gen deosebit, este numele orașului *Caransebeș*, rezultat prin alăturarea numelor a două așezări: *Caran* și *Sebeș* (*Căvăran* e un sat din apropierea orașului Caransebeș).

§ 5. O oarecare influență asupra limbii române din epoca feudală, a exercitat și limba sașilor din Ardeal, căci, precum am spus, aceștia alcătuiau burghezia din Ardeal. Despre influența săsească la noi a scris întîia oară S. Mîndrescu, *Influența germană asupra limbii române*, Iași, 1904, care se ocupă atît de elementele săsești, cît și de cele germane mai noi (șvabe și bucovinene sau austriace în general). Dar, în rezolvarea problemelor, autorul n-a folosit materiale de limbă săsești, așa că multe probleme i-au rămas insolubile. Influența săsească asupra limbii române a fost studiată recent, cu competență și pe baza materialelor din *ALR*, de Vasile Arvinte, *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten*, Berlin, 1971, p. 27—94² dar și în restul cărții. Autorul nu încearcă întotdeauna să cronologizeze toate influențele săsești mai vechi lucru de altfel foarte greu de realizat; pentru noi este sigur că o mare parte din termenii pe care i-am împrumutat de la sași au pătruns în limbă înainte de secolul al XIV-lea, cînd se intensifică relațiile comerciale între români și sași.

Cuvintele de origine săsească din limba noastră prezintă *j* pentru *z* (scris în limba germană literară *s*): *joagăr*, (< *säsesc žäger*) *jimblă* (< *Semmel* „franzelă”), *majă* „măsură de 100 kgr” (< *Maas* „măsură”) *jeț* (< *Sitz*

¹ Vezi și explicația lui Xenopol, *Ist. rom.*, ed. a III-a, I, p. 30.

² Vezi și articolele anterioare ale lui Arvinte: *Criterii de determinare a împrumuturilor săsești ale limbii române*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Iași, XVI, 1965, p. 97—103 (versiune franceză în *RRL*, X, 1965, p. 127—132), și *Raporturile lingvistice germano-române*, aceeași publicație, XIX, 1968, p. 13—27.

„scaun“), *glajă* „sticlă“ (< *Glaas* „sticlă“) (poate însă că *majă* și *glajă* ne-au venit prin unguri). Același fenomen fonetic se întâlnește și în elementele germane din maghiară. Schimbarea lui *z* în *ž* nu s-a produs în limba sașilor decât în câteva cuvinte; avem a face, probabil, cu o pronunțare specială a germanului *z*, care era apreciat de străini ca *ž*.

Termenii de origine săsească din română, pătrunși în această epocă, se referă la administrarea orașelor (în cadrul regimului feudal): *pîrgar* „unul dintre administratorii orașelor săsești“ < *Bürger* „orășean“, „burghez“, construcțiile medievale (castele și biserici): *turn* (< săs. *Turn*), *șanț* (< săs. *Schonz*; vocalismul *a* al cuvîntului ung. *sánc* „șanț“ indică însă originea maghiară a cuvîntului), prelucrarea lemnului: *joagăr* (< săs. *zäger*, germ. *Säger*; cuvîntul există în Oltenia, Muntenia și Dobrogea), *buștean* (< săs. *Bumstamm*, germ. *Baumstamm*), *șind (r)ilă*, existent în Moldova Muntenia, Oltenia, Banat și unele părți din Ardeal, în special cele din sud (< germ. *Schindel*; vezi *Arvinte*, *Die deutschen Entlehnungen*, p. 66—67), *șiță* (în sudul Ardealului, Oltenia și Muntenia), cu varianta *șisă* (< săs. **Schiesse*; cf. germ. *Schiessbrett*; vezi *Arvinte*, *op. cit.*, p. 68—69): *leaț* (< săs. *Leatz*) (Ardeal și Moldova; în Oltenia și Muntenia avem variantele *laț*, *lanț* (< germ. *Latz*, prezent și la sași) (vezi *op. cit.*, p. 79—80); *roabă* (în Moldova de sud, Muntenia și părți din Ardeal) (< *Rabber* < germ. mediu de sus *radeber*; vezi *op. cit.*, p. 79—80), creșterea vitelor: *șopru* (< germ. *Schoppen*) în Ardeal, Maramureș, Banat, Oltenia și Muntenia de vest, și *șoprón* (greu de explicat foneticeste), (Muntenia de sud și est, Dobrogea și Moldova *op. cit.*, p. 80—82); *șură* (în Moldova, Bucovina, Maramureș, Ardealul central, Crișana și Banat) (< săs. *Schyren* = *šyrän*, germ. *Scheure*, germ. m. de sus *schüre*); *stroh* (nordul teritoriului dacoromân) (< germ. *Stroh*); agricultura și pomicultura: *perj* (< săs. *piürš*, germ. *Pfirsich*; unii sași au *firženk*), cu derivatul imediat *perjă* (vezi *op. cit.*, p. 45), *ciuhă* „momie, sperietoare așezată în lan, pentru îndepărtarea păsărilor“ (< săs. *čuha*; cf. germ. m. *schiuhe*, germ. *Scheuche*); alte domeni: *struș* „bucet de flori“ (< săs. *struș* = germ. m. de sus *strüz*, germ. *Strauss*), *șold* „Schulter“, prezent în toată țara (< săs. *Scholdar*; vezi *op. cit.*, p. 91—94); *ștreang* „Stück am Pferdegeschir“ (prezent în regiunile de peste munți și în Moldova, dar pe alocurea și în Oltenia, Muntenia și Dobrogea) (< săs. *Strang*, cu același sens; vezi *op. cit.* p. 83—86).

Un cuvînt de origine săsească intrat în limbă în această perioadă este *maldăr*. El denumea la început unitatea de măsură utilizată la cumpărutul mărfurilor voluminoase sau grele, ca și cuvîntul de origine germană *Malder*, *Malter* „grosses Getreidemass“. V. *Arvinte*, *op. cit.*, p. 73, arată că termenul românesc a păstrat în fond acest sens (el invocă, după *Fr. Weigand*, *Deutsches Wörterbuch*, II, p. 117, m. germ. de sus *malter*, *molder* și germ. de sus *Maltar* „eine Zahl für 30, 32 oder 64 Stück, im ältern Nhd. ein Holzmass für 2 Ellen im Quadrat“), dar ne informează că termenul german nu se găsește în dialectele săsești. Desigur, cuvîntul *Malder* a existat și în aceste dialecte, dar a dispărut cînd s-au impus alte unități de măsură la cumpărarea lemnului etc. Probabil în aceeași epocă au pătruns în limba română o serie de cuvinte de origine săsească, privitoare la *croitorie*: olt. *căptuh* „Kopftuch“ (< săs.

Kapptuch) și *căptug*, pl. *căptuhuri*, *căptuguri*, ard. *căptuv*, „Leineneisatz der auf der Rückseite und auf der Vorderseite beim Hemd eingenäht wird (A r v i n t e, p. 82—83); de la *căptuh* s-au derivat *a căptuși* și *căptușeală*, prezente în sudul și estul Carpaților și o mare parte a Ardealului (în Ardealul de nord avem *berlej* „căptușeală” și *a berlui* „a căptuși” (< ung. *béllelni* „a căptuși”); f r i z e r i e: *barbir* „bărbier” (cu variantele *borbiv* și *borbil*, născute tardiv din forma etimologică; forma *barbir* se găsește în Ardealul de la nord de Tîrgul Mureș pînă la Deva și valea Jiului, fără sudul, sud-estul și estul Ardealului; celelalte două se găsesc în Crișana de la nord-vest de linia Arad-Cluj, în Ardealul (propriu-zis) de nord și în Maramureș (vezi A r v i n t e, *op. cit.*, p. 35—36).

În cuvintele *leaț* și *ștreang*, *l* și *r* săsești urmași de *a* au fost redați prin *le* și *re*. Avem a face cu pronunții palatale ale lui *l* și *r* (dealtfel cea a lui *l* este atestată de etymon). Dar redarea lui *r* urmat de *a* prin *re* se întîlnește și în cuvinte romînești din sudul Ardealului și din Muntenia: *strajă* (< v. sl. *straža*) > *streajă*, **sirac* „sărac” (< v. sl. *sirakŭ*) > *sirșac*. Pentru apariția lui *z* săsesc ca *ž* în unele cuvinte romînești (cum am spus deja, fenomenul se întîlnește și în elementele corespunzătoare din maghiară, polonă și ucraineană), vezi A r v i n t e, *op. cit.*, p. 43—46.

§ 6. Cum am văzut mai sus (cap. I, § 2), în veacul al X-lea, pecenegii au ocupat părțile de șes ale actualei României, de la răsăritul și sudul Carpaților, iar în veacul al XI-lea, teritoriile respective au fost ocupate de cumani. Aceștia din urmă s-au retras în Ardeal. Am văzut de asemenea (*ibid.*) că, din veacul al XIII-lea pînă în veacul al XIV-lea, tătarii au stăpînit Moldova și Muntenia. Aceste popoare erau de neam turcesc. Pentru a distinge influența pe care au exercitat-o ele asupra poporului român de cea exercitată mai tîrziu de turcii osmanlii, se vorbește de o influență turcească veche. Informațiile asupra limbii pecenegilor și cumanilor sînt puține, dar, cu ajutorul unui dicționar cuman din secolul al XIII-lea, numit *Codex Cumanicus*, scris de un călugăr catolic (se știe că a existat cîtva timp o episcopie catolică a cumanilor la Milcov) și cu ajutorul celorlalte limbi turcești, se pot afla elementele pe care ni le-au împrumutat ei. Cumanii erau atunci mahomedani. În calitate de stăpînitori, ei au început să aibă relații cu românii. N. I o r g a (*Imperiul cumanilor și domnia lui Basarabă, Ac. Rom., MSI, seria III, t. VII*) și P. P. P a n a i t e s c u (*Interpretări românești*, p. 60—62) au dovedit că o parte din boierimea română era de origine cumană (aceasta purta nume cumane). Chiar numele *Basarabă*, la origine un nume de botez, e cuman, cum au dovedit-o I o r g a și D e n s u s i a n u (vezi cele scrise de acesta din urmă în *GS, IV, p. 147—149.*). Numirile de ape în *-ui* „vale”, „riu” sînt cumane: *Bahlui*, *Covurlui*, *Călmățui*, *Desnățui* etc. De asemenea, *Teleorman* „pădure mare”, *Caracala*, „cetate neagră” (acesta e numele popular al orașului Caracal), *Fălciu* („luntrași”) ¹ Despre toponimia cumană din Oltenia și Muntenia vezi I. C o n e a și I. D o n a t, *Contribution à l'étude de la toponymie péchénégué-comane de la plaine roumaine du Bas-Danube*, în *Contri-*

¹ Am acceptat etimologia lui A. Philipide, *Orig. rom., II, p. 375*, care explică pe *Fălci*—aceasta e pronunția populară locală—prin cum. *fyłgkëy* „luntrași” (cf. turc. *filtek*).

butions onomastiques, București, 1958, p.139—167. Un studiu amplu asupra elementelor turcești vechi din limba română a publicat Heinz F. W e n d t, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin, 1960. Din nefericire, autorul a considerat ca turcești vechi multe cuvinte care au fost împrumutate după secolul al XV-lea.

E greu de separat împrumuturile pecenege, cumane și tătare de cele turce de mai târziu. Totuși cuvinte ca *beci*, *buzdugan*, *buluc*, *bălăban* „un fel de șoim”, *dușman*, *cioban*, *medean* (nu *maidan*), *toi*, *scrum* etc., sint, desigur, vechi. Numele cumanilor a devenit, ca de altfel și cel al tătarilor, chiar nume de botez: *Cóman* (și *Comăn*), *Tatar* (unul din frații lui Dragoș, un boier maramureșan de pe la 1350, altul decît întemeietorul Moldovei, se numea așa). Cred că și cuvîntul *cinel* este de origine cumănă; în turcă avem *ğumlè*, plural *ğumél* „sentință, proverb”; dat fiind că în Ardeal avem *ciumnelesc* „ghicesc”, putem admite că altădată exista un *ciumnel*, din care poate veni *cinel* și care însemna „gîcitoare” (limbile turcești de nord au transformat pe *ğ* în *ç*).

§ 7. Influența ucraineană a început a se exercita asupra românilor prin preajma anului 1000 sau anului 1100. Întemeindu-se pe faptul că elementele ucrainene din română prezintă pe *g* prefăcut în *h* și pe faptul că acest fenomen apare în textele ucrainene în secolul al XII-lea, învățații admit că raporturile româno-ucrainene au început abia în acest secol. Dar cronologia fenomenului fonetic ucrainean nu e sigură: apariția lui *h* în loc de *g* în texte nu trebuie interpretată numaidecît în sensul că fenomenul a apărut tot atunci și în graiul popular. În graiul popular el putea să fie mai vechi: intrucît prefacerea lui *g* în *h* fonic se găsește și în slovacă, cehă și dialectele velicoruse de sud, se poate concluda că fenomenul este slav primitiv¹. Influența ucraineană a început în secolul al XII-lea sau al XIII-lea și în Maramureș și Ardeal, căci în acest timp s-au stabilit unii ucraineni în actuala Rusie subcarpatică (la nord de Maramureș), în Maramureș și părțile imediat vecine de la sud (regiunea râului numit *Cormaia* și a localității *Hrozavlea*). Nu pare plauzibil că acești ucraineni s-au stabilit în Moldova prin veacul al VII-lea și că civilizația Hlincea I le-a aparținut lor (vezi mai sus, IV, cap. I, § 1, și cap. II § 18). Cum arată toponimicele moldovenești de origine ucraineană, ei au locuit după 1000 sau 1100 în Moldova pînă în munți. Dar populația ucraineană era în număr mai mare în nordul Moldovei, căci acolo avem și numirile de sate și orașe în *-ăuși* < *-ouci*, pronunțat în ucraineană *-óuși* (*Cernăuși*, *Rădăuși*, azi *Cernăuți*, *Rădăuți* etc.). Această terminație este echivalentă cu rom. *-ești* din numirile de localități, adică arată pe membrii unei ginți, descendentă dintr-un singur strămoș. Dar numiri de sate ca *Pătrăuți*, *Broscăuți*, derivate de la rom. *Pătru* și *Broască*, prezintă numai sufixul slav și trebuie să fi fost la origine sate de români. Numiri ca *Halăuca*, *Horaița*, *Rișca*, *Hirlău* sint de asemenea ucrainene (*golovka* „cap”, *gorica* „munte”, *rečka* „riu”, *gorlov*,

¹ Foarte probabil, *gălăgie* și *gălușcă* nu sint de origine ucraineană, tocmai pentru că prezintă *g*, și nu *h*. *Gălușcă* poate fi ungurească, chiar poloneză sau rusă (în aceste ultime ipoteze, el a fost împrumutat în epoca dintre secolele al XVI-lea și al XVIII-lea). Mai târziu ne-a venit *halușcă* (din Maramureș) de la ucraineni. Cuvîntul mold. *gălăgie* pare a fi un clement slav vechi. Mai târziu ne-a venit *hălăgie*, care exista în veacul trecut în Humulești (cf. Creangă, *Amin-tiri*).

de la *gorlo* „gîrlă”, cu transformări fonetice ucrainene : *hoľouka*, *horêța*, *rička*, *horlôu*; dar românii din nordul țării au numele comun *horaiță*.

Originea ucraineană a unor nume de locuri sau ape moldovenești este foarte clară : *Putna* (< ucr. **putna* „valea cu drum” ; un derivat de la ucr. *put'* „drum, cale” ; v. sl. *poľnu*) ; *Voroneș* (< ucr. **voronec*, un derivat de la *voron* „corb” și „negru” sau de la *voróna* „cioară” ; v. sl. *vranečŭ*), care a devenit nume de om și apoi nume de loc, sau a fost din capul locului nume de loc ; *Tecuci* (< ucr. *tekucyj* „curgătorul”, participiu prezent de la **tekŭ*, inf. *teki*)¹ ; *Jijia* (în forme mai vechi *Jejiia*, *Dijiia*) < ucr. *svežaja* „(valea) răcoroasă” fem. de la *svežyj* (vezi Rodica Ciocan-Ivănescu și G. Ivănescu, *Étymologie de l'hydronyme roumain Jijia*, în *Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes perlinentes*, în *10. Internationaler Kongress für Namenforschung, Abhandlungen*, II, Wien [1969], p. 481—487). Și numele *Nistru* este de origine ucraineană : *Dnistr*, provenit din mai vechiul *Dŭnêstrŭ*, slav primitiv, atestat de lat. *Danaster*, în care sunetele *ă(ŭ)* și *â(=ê)* au fost rediate prin *a*, cum le percepea urechea populației latine și romanice. Forma ucraineană mai veche, de pe vremea cînd ucraineana era un dialect (slav de răsărit), alături de cele velicoruse și beloruse, suna *Dnestr*, și la stă la baza românescului *Nestru*, existent la moldoveni, de exemplu în com. Vutcani, jud. Vaslui. Numele *Iași* este dat tot de ucraineni : oșeții (alanii) erau numiți de slavii răsăriteni *jasŭ*, pl. *jasy* ; dar Iașii au fost în secolele al XIII-lea și al XIV-lea locuiți de oșeți, din care cauză se și numeau în documentele străine *Forum Philistinorum*.

Evident, sînt ucrainene și alte numiri de locuri din Ardealul de nord și din Moldova, care n-au caracter fonetic specific ucrainean, dar care nu pot avea în aceste regiuni altă origine. Mă refer la numiri de sate ca ard. *Rebra*, *Răbra* și mold. *Rebricea* (vezi Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 36), care provin dintr-un sl. răs. **rebrŭ* „coastă” (cf. v. sl. *rebrŭ* „coastă”, sloven *reber*, *rieber* „movilă”), chiar din sl. răs. *rebró* „coastă” (cf. rus *rebró* cu acest sens), și dintr-un derivat cu sufixul *-ič-*, **rebrič-*, azi reprezentat în ucraineană de *reberce* „costiță” și de *rebernij* „de costă”, sînt de origine ucraineană. Acești ucraineni care locuiau în Moldova înainte de întemeierea Moldovei s-au românizat cu vremea — mai ales după întemeierea statului moldovenesc —, dar nu toți, căci în Moldova de nord existau ucraineni și pe vremea lui D. C a n t e m i r (vezi *Descrierea Moldovei*, Cap.

¹ Etimologia hidronimului *Tecuci* a fost dată de I. B o g d a n, *Ac. Rom., M.S.I. Seria II*, tomul XI, p. 107. N-avea dreptate P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 370—372, să creadă că orașul Tecuci poartă un nume cumăn, *tehék uéu* „capătul țării” și că denumea la început orașul de la marginea de sud a țării cumănilor. Cuvîntul a fost la origine numele râului *Tecucel*, afluent al Birladului, și numai pe urmă a devenit și numele orașului (vezi cele spuse de Iorgu I o r d a n, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 94, nota 2). O dificultate, dar nu de neluvin, o constituie numai faptul că numele apei nu este la origine forma feminină a participiului trecut ucrainean, care trebuia să fie cerută de substantivul subînțeles, *reka* „râu” (cf. numirile slave vechi sau ucrainene ca *Bistrița*, *Putna* etc., precum și numirile de ape de pe teritoriul slav de sud, de vest și de răsărit, care sînt în general de genul feminin). După ce *Tecuci* s-a impus ca nume al orașului, a fost nevoie să se diferențieze numele râului de cel al orașului și hidronimul *Tecuci* a fost înlocuit cu diminutivul *Tecucel*. *Tecucelul* curge prin partea de apus a orașului și, pentru că la izvor seacă vara, partea respectivă a râului se numește *Tecucelul sic* (vezi Iordan, *Memorii*, I, 1977, p. 7. ca și lămuririle date în *Toponimia românească*, loc. cit.).

XVI). Satele cu grai ucrainean, de astăzi, din Moldova de Nord, sînt întemeiate de coloniștii veniți sau aduși ca șerbi mai tîrziu.

Cu elementele ucrainene din limba noastră (dar fără a lua în considerare toponimia) s-a ocupat H. Br ü s k e, în *Jahresbericht*, XXVI—XXIX, 1921, p. 1—69. Acest cercetător ridică la 364 numărul de cuvinte românești de origine ucraineană, dintre care peste 200 ar fi specific moldovenști. Margareta Ș t e f ă n e s c u - [S e r g h i] (*Elemente rusești-rulene din limba românească și vechimea lor*, Iași, 1924, care studiază și toponimia de origine ucraineană) crede că elementele lexicale românești de origine ucraineană sînt mai puțin numeroase, multe din elementele considerate ucrainene de Brüske, fiind, după autoare, bulgare sau sîrbe. Cercetările ulterioare și dicționarele etimologice apărute între timp au mai adăugat un număr oarecare de elemente fondului lexical de origine ucraineană din română.

Unele dintre elementele de origine ucraineană au intrat tîrziu în limba noastră: prin secolul al XVII-lea, mai sigur al XVIII-lea. Brüske credea că elementele socotite de el ca fiind de origine ucraineană au fost împrumutate pînă în secolul al XV-lea. Probabil că într-adevăr așa stau lucrurile. Multe din aceste elemente au pătruns însă în limbă înainte de întemeierea Moldovei, prin contactul dintre cele două popoare și prin asimilarea ucrainenilor din Moldova de către români. Este greu de făcut o clasificare din acest punct de vedere. Totuși, întrucît multe elemente ucrainene nu se referă la organizarea feudală, putem trage concluzia că multe din ele au pătruns în limbă înainte de întemeierea statului feudal moldovenesc. Vom clasifica aici pe categorii semantice, și deci după realitățile la care se referă, elementele ucrainene din română, intrate în genere pînă la întemeierea Moldovei.

Organizarea gentilică și feudală: *cneaz* „jude“, *vata-man* „jude“, *holoată* „gloată“, *toloacă* „imaș“, „loc mai întins în sat în marginea satului, unde pasc vitele“; *gospodăria*: *horn*, *hrubă*, *zaplaz*, *droagă*, *droșcă*, *hľubă* (*hulubă*), *lobdă*, (*lobbă* și *lozbă*), *clit* (în ucraineană „cămară“, în Moldova, „teanc“), (*h*)*odobaiie* „trunchi scobit, în care se opăresc rufele“; *obiectele casnice*: *coropcă* („coș, paner“ în ucraineană; la noi „lădiță purtată de marchidani“), *corciovă* (și *cociorvă*), *balie*, *balercă*, *proștiie*, *releveii*, *brai* (Botoșani) „maiul cu care se îndeasă brînza în puțină“; *industria casnică* a țesutului: *ozor* (*uzor*) (cf. expresia *covor*, *cuvertură*, *stofă țesută în ozoare*) „model de țesătură în patru ițe cu romburi“, *urujoac* (și *urijoac*) „capătul care rămîne de la urzeală după ce ai țesut“ (ambele, și în Vutcani, jud. Vaslui); *instrumente agricole*: *boroană*, *prepeleac*, *tăvală*, *tăvăluc*, *hreapcă* „coasă cu braț“; *cereale*: *hrișcă*, *sărjoacă*; *alți termeni agricoli*: *năvolocă* (în ucraineană „un fel de grapă“, în română „țarină lucrată numai cu grapa“), *hat*, *siliște*, *movilă* (mold. *moj'ilă*), *hľuj*, *hlei*, *hoaspă*, *corci* „tufă, tufiș“, *coclauri*; *creșterea vitelor*: *buhai*, *naleapcă* „juncă cu vițel“, *curduc* „un fel de bubă sub limba vitelor cornute“; *păsări*: *hľub*; *alimentația*: *bujenișă* „carne de porc pregătită cu ceapă și oțet“, *borș*, *cirmoj* „bucată de pîine ruptă“, *crihan* „codru“, dărb de mămăligă“ (în Maramureș), *halușcă*, *huște* sau *huce*, *holercă*, *chișleag*; *plante comestibile*: *baraboi*, *hrib*, *rîșcov*; *croitorie și cizmărie* (îmbrăcăminte și încălțăminte), *leancă*, *ciobotă*; *meseerii*: *stoler*, *droșcar*, *drogar*, *ciobotar*, *cobzar*; *pescuit*: *voloc*, *selcă* „plasă pentru prins scrumbii sau cegă“, *hodorob* și *hodoroabă* „coșarcă fără

fund“, *vintir* „capcană de împletitură de nuele“, *chișcar* „țipar“, *caracatiță*; *măsură*: *arșin* „cot de 0,68 m“. (și în turcă); *jocuri*: *oină*, *polcă*; *muzică*: *scripcă*, *cobză*, *cobzar*; *realități naturale* (în legătură cu râurile): *plisă*, *bahnă*, *halie* (în jud. Rădăuți, satul Hurjueni, și în satul Băiești, fostul județ Dorohoi); *animale*: *enot* „un fel de pisică sălbatecă“, *șofrac* „o păsărică“, anume „sfredeluș“; *plante sălbatice*: *voronic* „unguraș“, *șovar*, *smorodin* „pomușoară“, *rostopaste* și *rostopască*, *crușei* (*crușin*), *corobatică* (*corovatic*), *hurlup*, *zăvăcust*; *boli*: *cori* „pojar, rujeolă“ *crușeală*, *curduc*, *jabă* „jigăraie“, *jigodie* „boală a ciinilor“; pe urmă a ajuns să însemneze chiar „cîine urît, bătrîn“; privitor la *nuntă*: *sfașcă* „însoțitoare a miresei“; la *înarmorîntare*: *nasălie*, *năséle* (în Moldóva de sud), plurale tantum (în alte părți *năsălie*); *însușiri ale omului sau animalelor*: *cepeleag*, *hămesit*, *burlac*, *vajnic*, *medelean* „robust“ (în ucraineană „cîine box“), *melian* „om înalt și robust“, „hojmalău“, *malercă* „femeie-grasă“, *bașoldină* „idem“¹ „bahniță“, „femeie urîtă și murdară“ (derivat de la *bahnă*); *alte domenii*: *gălăgie* (și *hălăgie*), *corobană* „scorbură“, *copcă* „gaură în gheața de peste un rîu sau lac“ (cf. expresia *s-a dus pe copcă* „a murit“), *hojma* „mereu“, *lip* „murdărie pe cap“, *a toropi*, *a tologi*, *a prerecui* „a contrazice“ (v. rom.), *a moronci* „a chinui“, „a plictisi“ „a bate la cap“ (fostele județe Dorohoi, Botoșani, Iași; în sudul Moldovei nu se găsește); *a îngurzi* „a strînge marginile unei opinci, unei pungi, unui sac“, *a se zborși*, *a se blhli*, *a se buhdi*, *borlă*. După cum se constată, influența ucraineană s-a manifestat, ca și cea slavă veche, în domenii foarte variate. Sînt de remarcat termenii privitori la agricultură, care nu dovedesc, așa cum voia Dumke, loc. cit., că unii români au învățat agricultura și de la ucrainenii, ci se explică prin asimilarea triburilor slave de răsărit de la noi de către români. Foarte probabil și termenii ucrainenii privind pescuitul au intrat în română în același mod.²

§ 8. În această epocă a intrat în limbă alb. *gjon* „graur“: cf. macedor. *ghion* „ciocănitoare“ și dacor. *ghionoaié* (cuvîntul dacoromân * *ghion* a dispărut între timp, rămînînd numai derivatul *ghionoaié*). Că e mai nou decît celelalte elemente albaneze din română o dovedește faptul că *ó + n + voc. n*-a devenit *ú*. Poate și *ghiuș* și macedor., megl., olt. și munt. *daș* „miel de un an“ au fost împrumutate din albaneză în această epocă.

¹ Cu privire la elementele ucrainene din limba română vezi și lucrarea lui V. Vasenco; *Elementele slave răsăritene în limba română (Periodizarea împrumuturilor lexicale)*, în *SCL*, X, 1959, p. 895—408, unde se discută și elementete de origine vellicorusă. Autorul distinge o primă epocă a împrumuturilor, din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVIII-lea, fără alte subdiviziuni, ceea ce nu ni se pare indicat în stadiul actual al cercetărilor.

PARTEA A VI-A

FORMAREA LIMBII ROMÂNE VECHI
(Din secolul al XIV-lea pînă în secolul
al XVI-lea)



CAPITOLUL I

FEUDALISMUL DEZVOLTAT ȘI URMĂRILE LUI LINGVISTICE. CREAREA ȘI ÎNTĂRIREA STATELOR ROMÂNEȘTI

§ 1. Evenimentele secolului al XIV-lea, unele din cele mai importante din istoria poporului român, vor instaura o nouă fază în dezvoltarea culturii materiale și spirituale a românilor și a limbii românești. Până în secolul amintit, poporul român nu crease organizații de stat importante. Statul Asăneștilor, care erau români, a fost creat cu colaborarea bulgarilor și s-a bulgarizat complet după o jumătate de secol de la întemeierea lui, dat fiind că populația majoritară din cadrul lui era bulgărească. În Ardeal, Crișana, Banat și Maramureș, românii trăiau sub dominația maghiară, fără a avea o participare importantă la conducerea statului. Macedoromânii, de asemenea, nu-și aveau statul lor. În Oltenia, Muntenia și Moldova dominau tătarii. În asemenea condiții istorice, poporul român nu ducea o viață normală, completă. Primele formații statale românești importante, de natură a asigura românilor o viață socială completă și la nivelul tuturor celorlalte popoare organizate feudal, din acea vreme, au fost voievodatele numite *Țara Românească* (pentru străini, *Valahia* sau *Ungrovlahia*, pentru moldoveni, *Țara Muntenească*) și *Moldova* (pentru străini *Bogdania*, *Moldovlahia*). Odată cu întemeierea acestor state, poporul român trece la o dezvoltare istorică majoră. Evident, poporul român era încă stingherit în activitatea și viața sa de faptul că, pe teritoriul locuit de el în Ardeal, Crișana, Banat și Maramureș, se instaurase stăpânirea unui alt popor, ungurii. Dar românii maramureșeni se vor bucura în secolele al XIV-lea și al XV-lea de unele drepturi pe care nu le aveau ceilalți români de peste munți și vor putea aduce și ei o contribuție de seamă la progresul culturii și limbii românești.

Cum a arătat Șt. P a s c u (*Contribuțiuni documentare la istoria românilor. în sec. XIII și XIV*, Cluj, 1944, p. 18 ; vezi și *Istoria României*, II, p. 148), documentele papale din primele decenii ale secolului al XIV-lea vorbesc despre „uneltirile” și „rătăcinile clandestine” ale „schismaticilor” din Ungaria și din părțile învecinate, de la estul și sudul Carpaților (anul 1319). Un alt document, din 1327, prin care papa se adresa nu numai regelui Ungariei și altor demnitari din Ungaria, dar și ortodoxului Basarabă, cerându-le să ia sub ocrotirea lor pe dominicanii trimiși împotriva ereticilor, este interpretat de Pascu ca o încercare de prevenire a unei răscoale țărănești împotriva exploatării feudale și bisericești (vezi *Istoria României*, II, p. 149). Deja de mai înainte Cîmpulungul muntenesc era locuit și de unii negustori sași ; în fruntea acestora se găsea, spre sfîrșitul secolului al XIII-lea, comitele Laurentius, a cărui piatră de mormint poartă data de 1300. La sfîrșitul secolului al

XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, stăpînirea tătarilor începe să slăbească. La puțin timp după aceea, Basarabă, fiul lui Tihomir (în documentele latinești din Ungaria, Tocomerius) era deja „mare voievod și domn“, probabil prin recunoașterea lui ca atare de către diverșii voievozi din Oltenia și regiunea din stînga Oltului (Pascu crede că pe la 1322; dar e posibil ca actul de recunoaștere de către aceștia să fi avut loc mai înainte; Xenopol, *Ist. rom.*, ediția a doua, III, 1914, p. 18—20, propunea anul 1310). Unii (Hasdeu, Ștefan Pascu) admit că Basarabă era oltean; alții, ca Iorga, admit că Basarabă se identifica cu voievodul de la Argeș, actuala Curtea de Argeș. Între 1325 și 1328, după cum înclină a crede Pascu, *Ist. Rom.*, II, p. 151, oștile lui Basarabă întind stăpînirea statului muntelesc pînă la Chilia. Basarabă apare ca aliatul bulgarilor în luptele cu bizantinii și cu sîrbii. Războiul cu Carol Robert, din 1330, duce la independența totală a statului muntean. Relațiile cu ungurii sînt reluate după moartea lui Carol Robert, în 1342, cînd fiul și urmașul acestuia la tronul Ungariei, Ludovic cel Mare, recunoaște statul nou creat, iar Nicolae-Alexandru, — fiul lui Basarabă —, care venise la întîlnire, recunoaște conducerea militară a regelui ungar împotriva tătarilor. În cele din urmă, se organizează și biserica munteană, care, pînă atunci, desigur, neavînd episcopi și mitropoliți, depindea de episcopi din sudul Dunării sau din Dobrogea. În 1359, mitropolitul Iachint din Vicina este mutat la Curtea de Argeș, ca mitropolit al Ungrovlahiei. Nicolae-Alexandru avea legături cu toate statele vecine, afară de cel tătăresc.

Și în Moldova se ajunsese la formații politice mai mari pe la începutul secolului al XIV-lea. După cum ne informează o cronică rimată austriacă (*Monumenta Germaniae Historica*, V, vol. 1—2, versurile 88 539—88 543, 88 697), în 1307—1308, unul din pretendenții la tronul ungar, după moartea lui Andrei al III-lea, Otto de Bavaria, venind în Transilvania pentru a stabili o legătură cu voievodul Ladislau al Transilvaniei, a fost prins de acesta și trimis ca prizonier la un voievod „valah“, care stăpînea „peste munți“ (über Walt); însă, după cîtva timp, el a reușit să fugă de acolo la cneazul Hali-ciului, cu care se înrudea. Cronica dădea informația că voievodul valah era stăpîn (Herr) peste alții, în „Țara românilor“ (Wlachenland) (*Ist. Rom.*, II, p. 163—164).

Dlugosz (*Opera omnia*, tomul XII, p. 116) spune că, în 1325, o armată românească, recrutată de pe teritoriul Moldovei, a participat, alături de oștile polone, rutene și lituaniene, împotriva markgrafului de Brandenburg. În 1339 sînt pomenite orașele Baia și Siret. Campania lui Ludovic împotriva tătarilor a avut loc într-o vreme cînd și în Ucraina aceștia primeau lovituri grele. În 1365, Olgierd, cneazul Lituaniei, a cucerit de la tătari Chievul. În anul 1343, sau poate 1345, Ludovic pornește, împotriva tătarilor, o expediție condusă de Andrei Lackfy, comitele secuilor. Dar abia în anii 1352—1353, după alte victorii asupra tătarilor, obținute de regele maghiar, s-a constituit pe versantul de est al Carpaților, o marcă militară, care-și avea, probabil, centrul la Baia. În fruntea acestei mărci a fost pus Dragoș, care se trăgea dintr-o familie de viteji din Maramureș și a participat la expediția din 1352. După moartea lui, are conducerea mărcii fiul său, Sas, iar acestuia îi urmează Balc, fiul lui Sas. La 1359, Bogdan, voievodul românilor din Maramureș, care deja din 1343 este amintit în documente ca răzvrătit și necredincios

regelui ungur, trece, împreună cu câteva mii de maramureșeni, în Moldova și ocupă marca condusă de Bale, înlăturându-l pe acesta de la domnie și instalându-se el ca voievod al Țării Moldovei¹. Balc primește de la rege proprietățile lui Bogdan, confiscate de regele maghiar după 1359. Noua țară românească, întinzându-se întâi numai pe apa Moldovei, trebuia să ia numele apei. Relațiile noului stat cu Ungaria sînt restabilite după moartea lui Bogdan, care are loc în 1365. În 1387, „după izgonirea dregătorilor maghiari din Halici”, cnezatul de Halici a fost anexat de Polonia. În 1392, Moldova se întindea „de la munte pînă la mare”, cum se spune în titulatura lui Roman Voievod (*Ist. Rom.*, II, p. 356). Biserica moldovenească s-a aflat la început în dependență de biserica din Halici. Pe la 1393 s-a înscăunat la Suceava un mitropolit român, Iosif, care a fost afurisit în 1395 de patriarhul din Constantinople; dar, la 1401, el a fost recunoscut de patriarhie.

Viața mănăstirească s-a organizat atît în Muntenia, cit și în Moldova, în ultimele decenii ale secolului, de către călugării veniți din Serbia: Nicodim, de neam grec, care întemeiază, în Banatul Severinului, mănăstirile Vodița și Tismana, și elevi de-ai lui, care întemeiază mănăstirea Prislopul (în Țara Hațegului) și Mănăstirea Neamț în Moldova. Desigur, existau mănăstiri și mai înainte în țările române (astfel, în Muntenia existau mănăstirile Cozia și Cotmeana, refăcute mai tîrziu); dar ele erau sărace, nefiind înzestrate cu moșii, și nu deveniseră centre importante de cultură; probabil, fiind de dimensiuni mici, nu puteau rezista năvălitorilor.

Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, în Muntenia, și, la începutul secolului următor, în Moldova, instituțiile feudale s-au consolidat. Sub Mircea cel Bătrîn (1386—1418) și Alexandru cel Bun (1400—1432), prestigiul celor două state a crescut. Înflorirea economică și culturală continuă, în secolul al XV-lea, ajungînd la apogeu în Moldova sub Ștefan cel Mare (1457—1504). Dar subjugarea țărilor române de către turci stînjenește mult dezvoltarea viitoare a Principatelor.

§ 2. Întemeierea celor două state românești a fost făcută posibilă de dezvoltarea comerțului și a industriei, — fapt care a dus la apariția orașelor —, și de îmbunătățirea căilor comerciale, pe teritoriul muntenesc și moldovenesc, în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Nu trebuie să pară curios că s-a ajuns la o întărire a feudalismului tocmai o dată cu apariția orașelor. Apariția orașelor a avut ca urmare și întărirea nobilimii și a regelui sau voievodului. Asemenea fenomene economice se petrecuseră și în Apus, ceva mai devreme (secolele al XII-lea și al XIII-lea). În aceste noi împrejurări, munca agricolă și-a mărit puterea de remunerare, căci produsele agricole erau acum căutate de către orașeni. Aceasta a avut ca urmare faptul că șerbii fugiți de pe moșii sau eliberați întemeiau noi sate pe pămînturile necultivate ale nobililor, cărora le convenea acest lucru, căci satele noi, de agricultori, le aduceau noi venituri. Prin tăierea pădurilor sau secarea locurilor mlăștinoase, terenul pentru agricultură și păstorit a fost mărit mult. Se creau orașe noi, iar cele

¹ Este tot atît de probabil că Bogdan a trecut munții în Moldova, la moartea lui Sas, petrecută poate în 1359, și că Bogdan era înrudit cu familia lui Dragoș (pentru toate acestea vezi P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*. București, 1969, p. 320—323).

vechi înfloreau. Toate acestea au dus la creșterea considerabilă a populației. O nouă sursă de venituri se ivea pentru proprietarul feudal, ca și pentru voievod sau rege¹. În asemenea condiții boierimea română de pînă atunci s-a întărit și a început să se gîndească la încercări politice care să-i aducă un și mai mare cîștig. Astfel s-a ivit și în mintea unor nobili români, din statul maghiar sau din afara lui, ideea creării unor state românești independente. Precum a arătat însă N. Iorga (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, București, 1935, p. 196), întemeierea principatelor românești libere corespundea și necesităților europene de a avea asigurate căile de comerț, create în secolul al XIII-lea prin țările noastre, în urma aceleiași dezvoltări a vieții economice europene. Prin Moldova ducea drumul de la Marea Neagră la Marea Baltică, iar prin Muntenia, cel de la Constantinopol sau Raguză spre Ardeal. Această teorie a fost completată de P. P. Panaitescu (*Interpretări românești*, p. 204), care a arătat că nu numai nevoia asigurării drumurilor comerciale prin țările noastre, dar chiar nevoia asigurării vieții orășenești, care începuse a se dezvolta în secolul al XIII-lea în aceleași regiuni, a dus la întemeierea celor două Principate românești². Înființarea statelor românești în sudul și estul Carpaților corespundea deci nu numai unor nevoi locale, dar și unora mai generale, europene și chiar mondiale: asigurarea relațiilor comerciale între Orient și Sud pe de o parte și Nord și Vest pe de alta.

La aceste cauze s-a adăugat opresiunea maghiară asupra românilor de peste munți. Întemeierea Moldovei s-a făcut de către românii din Maramureș care nu s-au supus noii ordini feudale instaurate în Maramureș și Ardeal și la sud și est de Carpați de către regii unguri, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea (despre noua ordine feudală din Ardeal și Ungaria vezi mai sus, V, cap. II, §2, și aici, mai jos, §3). Foarte probabil și întemeierea Țării Românești s-a făcut tot de către români veniți din Ardeal, anume din Făgăraș, și din aceleași motive. Regii unguri au căutat, în acea vreme, să răpească libertatea obștilor sătești încă neșerbite, de peste munți, și să le aducă în stare de șerbie, și pînă la urmă au reușit. Dar unii conducători ai uniunilor de obști n-au acceptat noua situație și, atunci cînd presiunea a fost prea mare, au trecut dincoace de munți (Bogdan Voievod și, poate, chiar Basarabă, adică legendarul Negru Vodă). Trebuie să admitem însă că statele întemeiate de aceștia s-au transformat repede în autentice state feudale.

După întemeierea țărilor, clasele de jos rămân aceleași ca și mai înainte: șerbii, păstorii și țărani liberi, organizați în comunități sătești. Avem însă și țărani liberi fără pămînt, care lucrează pe moșiile boierești, dînd dijmă

¹ Pare-se că pe teritoriul U.R.S.S., fenomenul a avut loc într-o măsură mai mică. În Rusia de nord-est, activitatea colonizatoare a revenit, în secolul al XIV-lea, mănăstirilor (vezi Panaitescu, *op. cit.* p. 109—110). Orașele rusești se dezvoltă în secolele al XIV-lea și al XV-lea (*ibid.*, p. 111). Numai regiunea lituaniană a participat din plin la fenomenul despre care vorbim și mai ales în veacul al XV-lea (*op. cit.*, p. 108). În Peninsula Balcanică fenomenul s-a produs în veacul al XIII-lea (cf. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*).

² Întemeierea statului lituan, în secolul al XIII-lea, se explică, desigur, la fel. Tot așa se explică și cucerirea cnezatului Halicului de către Polonia, la mijlocul secolului al XIV-lea. Faptele politice sînt, și în acest caz, reflexul faptelor economice.

(= a zecea parte din produse) și au dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta¹. Țăranii care, în împrejurările noi, scăpau de șerbie și întemeiau sate noi, pe moșiile boierilor, au rămas în Apus oameni liberi. În țările din centrul și răsăritul Europei, ei au devenit cu vremea din nou șerbi (la noi, procesul acesta se va petrece în secolele al XVI-lea și al XVII-lea). Acești țărani liberi dar fără pământ par să fi fost, în primele veacuri după întemeiere, mai numeroși decât șerbii propriu-ziși (vezi P. P. P a n a i t e s c u, *Mircea cel Bătrîn*, p. 75, care se referă numai la Țara Românească; dar situația a fost, probabil, aceeași și în Moldova; numai Ardealul pare să facă excepție). Sistemul obștilor continuă a se năruie, și, pînă la sfîrșitul epocii feudale, el se năruie aproape complet, deși, pînă în secolul al XVI-lea, moșnenii și răzeșii încă își păstrează proprietățile lor și nu primesc străini între ei². Așadar, pe cînd în Apus se pregătea era capitalistă, căci șerbii eliberați nu mai redeveneau șerbi, la noi se pregătea adevăratul ev feudal. Dar orinduiea feudală, care durează în țările române pînă în secolul al XIX-lea, îmbrățișează o epocă prea vastă, în cursul căreia au mai avut de asemenea loc schimbări importante, cu importante reflexe în limbă. Stările de lucruri pe care le-am văzut realizîndu-se mai sus au subsistat pînă în secolul al XVI-lea. Începînd cu această epocă, se vor produce mari schimbări, pe care le vom examina altă dată și care, deși constituie, de fapt, pentru țările noastre, o întărire a relațiilor feudale, considerate într-un cadru mai larg, înseamnă totuși pregătirea epocii capitaliste, întrucît această întărire a relațiilor feudale la noi se explică prin condițiile generale ale capitalismului ce se naște. Distingem deci o a treia epocă în istoria feudalismului românesc, ca și a celui apusean, și, chiar dacă aspectele feudalismului românesc în această epocă sînt altele decât ale celui apusean, avem a face în fond, ca și în Apus, tot cu decăderea feudalismului.

Reflexele feudalismului născînd asupra limbii le-am examinat mai înainte. Rămîne acum să studiem reflexele lingvistice ale epocii de apogeu a orînduirii feudale și ale epocii de decădere. Aceasta cere împărțirea faptelor după cele două mari epoci: cea de pînă în secolul al XVI-lea și cea de după acest secol. Din punct de vedere lingvistic, prima epocă este una de formare a limbii românești vechi atît ca fonetism și morfologie, cit și ca lexic, și de primă

¹ C. Giurescu, în *Vechimea rumâneli la români*, p. 9, spune că în Țara Românească n-au existat, pînă pe la 1600, țărani liberi care să trăiască pe moșiile boierilor și mănăstirilor. Păreră aceasta este reluată de C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 481. Lucrul nu se poate admite, căci existau și mulți oameni fără pământ, veniți de peste hotare sau chiar din țară, — astfel, rumânii sau vecinii care au fost robi și cei născuți înainte de căsătoria mamei (vezi chiar C. C. Giurescu, p. 478 și 479) —, deci în urma unui contract între boier și țărani se putea ajunge și la această situație. Dealtfel, dacă șerbii din Ardeal au avut dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta, va fi fost la fel și în Muntenia și Moldova. C. Giurescu greșea cînd nu distingea pe moșnenii de boieri. Dacă, așa cum relevă acest autor, după 1600 mulți moșnenii își vind moșiile, dar nu se vind și pe ei înșiși, asta nu înseamnă că mai înainte n-au existat asemenea țărani liberi fără pământ. Ei au putut proveni chiar prin vinderea moșiilor lor, deși, C. C. Giurescu spune, p. 481, că un asemenea proces s-a întîmplat numai în secolul al XVII-lea. E probabil însă că, prin veacul al XV-lea, unii țărani liberi devin șerbi autentici. Așa s-ar explica de ce de atunci, în documentele muntene, vecinii apar ca șerbi dăruiți de domni unei mănăstiri sau unui boier (înțeleg aici prin „șerbi” pe oamenii legați de pământ). Vezi și cele spuse de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, 1965, p. 315—344.

² Despre acest proces vezi Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, București, 1965, p. 7—312.

aparitie a ei ca limbă literară, iar a doua, de dezvoltare a limbii românești vechi, prin îmbogățirea ei lexicală, prin crearea unor stiluri noi alături de cel religios și prin prelucrarea artistică a limbii literare.

§ 3. Și în Ardeal, Crișana, Maramureș și Banat, ca și în restul Ungariei, au loc în prima jumătate a secolului al XIV-lea schimbări importante. Am văzut mai sus (V, cap. II, § 2) că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a avut loc în Ungaria un război civil, în cursul căruia nobilii unguri și-au răpit unul altuia șerbii, iar mulți nobili au prădat sau luat în stăpânire posesiunile regale și au adus pe pământul lor șerbi români de pe aceste posesiuni, că, în cele din urmă, regii unguri au trebuit să accepte situația care se crease, că ei au concesionat nobililor fideli domeniile regale și le-au lăsat lor organizarea vieții feudale, în schimbul obligațiilor militare și fiscale. Carol Robert de Anjou este cel care a inaugurat această nouă politică față de nobili. Nobilii vor căuta să pună în valoare pământul prin înființarea de sate noi, alcătuite de foști șerbi români, ce deveneau liberi. Se vor înființa în secolul al XIV-lea în Ardeal o mulțime de sate românești, cu românii veniți din alte părți, în special din regiunile muntoase ale Ardealului. Istoricii unguri care au studiat procesul înființării acestor sate românești au susținut că românii care le întemeiau veneau chiar atunci din sudul Dunării sau din sudul Carpaților. Explicația aceasta nu se poate admite, pentru multe motive, care au fost expuse mai înainte (vezi IV, cap. II, § 9—23). Ea a fost combătută cu alte argumente de Ion M o g a, *Les Roumains de Transilvanie au Moyen-Âge*, p. 72—92, și de Emil P e t r o v i c i, în *Dacor.*, X, p. 517—546 (o lungă recenzie a cărții lui István K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften im XI-ten Jahrhundert*, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, V, Budapesta, 1938), în special la p. 539, unde invocă întemeierea unor sate de iobagi pe moșiile nobililor unguri¹, în secolul al XIV-lea.

Carol Robert de Anjou, care își începe în 1321 domnia sa necontestată, caută să înlăture anarhia nobiliară și să întărească puterea centrală a statului. El ia și o serie de măsuri care aduc mari schimbări în Ungaria. Vom descrie această situație folosind unele citate din *Istoria României*, II, P. 242—243 : „Ca urmare a dezvoltării economice, numărul populației crește în această vreme : numeroase sate noi apar în regiunile cu relief muntos : Munții Apuseni, Zarand, Maramureș, în părțile muntoase ale unor comitate, în Hunedoara, Caraș, Bihor, Sălaj, secuime. Cea mai frecventă modalitate de a întemeia noi așezări, prin mutarea unor locuitori în regiuni cu populație mai rară sau prin defrișarea pădurilor, a fost aceea de a acorda cnejilor români, greavilor sași și obștilor secuiești facultatea de a întemeia sate după dreptul cnezial (*jus kenezialus*), grevial (*jus grebionatus*) și secuiesc. În întreg veacul al XIV-lea, numeroase documente atestă fenomenul întemeierii de sate de către cnejii români, în toate părțile Transilvaniei (Hațeg, Banat, Bihor, Maramureș), ca și colonizări de sași și maghiari în Maramureș, sau întemeieri de sate noi cu populație săsească, în părțile muntoase din sudul Transilvaniei, și [cu populație] secuiască, în regiunile muntoase ale secuimii. Înemeieri de sate au fost făcute și de nobili, prin strămutarea populației din alte părți și prin

¹ E. Petrovici vorbea de fapt despre șesul de la vestul Munților Apuseni, dar el considera, desigur, afirmațiile sale valabile și pentru moșiile nobililor unguri din Ardeal.

ășezarea în chip silnic a unor locuitori sau [a unor] sate întregi pe moșiile lor mai puțin populate. Puterea centrală urmează și ea o cale asemănătoare, acordând privilegiile însemnate celor ce se lăsau ademeniți de perspectivele oferite. Este concludent cazul din 1329, cînd regele Carol Robert acordă largi privilegiile coloniștilor unguri și sași din Maramureș ...“

P. 243 : „Față de cele 1112 sate, țirguri și orașe pomenite în secolul al XIII-lea, în veacul al XIV-lea sînt atestate 2780 de așezări noi, dintre care 10 orașe, 16 țirguri și peste 2750 de sate. Nu poate fi însă nici o îndoială că numărul satelor a fost mai mare decît al celor pomenite în documente atît în secolul al XIII-lea, cît și în secolul al XIV-lea, deoarece documentele nu reflectă întreaga realitate socială, pe lingă faptul că multe documente s-au pierdut sau nu sînt publicate ...“.

Se observă și pătrunderea relațiilor feudale în zonele în care acestea nu pătrunseră pînă spre sfîrșitul secolului al XIII-lea, și unde deci mai existau obști sătești, în general în ținuturile muntoase și în cele de margine (de graniță). La 1300, aproximativ 20—25 la sută din suprafața Transilvaniei nu intrase încă în noul sistem al relațiilor feudale, iar satele de acolo nu sînt ca atare pomenite în documente. E vorba de satele din regiunea muntoasă a Banatului, a Hunedoarei și a Zarandului, din Munții Apuseni, din Maramureș și din regiunea muntoasă a Secuimii. În veacul al XIV-lea se duce o puternică ofensivă împotriva obștilor sătești. Pămînturile obștilor au fost uzurpate de feudali și de stat. „Nici o regiune a Transilvaniei — afară de culmile munților, unde nu sînt așezări — nu mai apare ca o pată [= zonă] albă pe hartă“. Se pare că Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul ajung, pe la 1400, la circa 780.000 de locuitori (vezi *Ist. Rom.*, II, p. 244).

Sub Carol Robert se dezvoltă și producția minieră, mult neglijată pînă atunci. P. 229 : „Începînd mai ales din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, populația orașelor mari — Cluj, Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara, Oradea — a părăsit în cea mai mare parte agricultura, practicînd tot mai mult îndeletnicirile orășenești propriu-zise, de meșteșugari și negustori, chiar dacă își mai păstrează locurile de pășunat și de finaț — necesare întreținerii animalelor — viile, care se întindeau pe o mare suprafață a hotarelor orașului, și chiar unele locuri de arătură“. Meșteșugurile se dezvoltă tot mai mult în țirgurile și orașele transilvane. Spre sfîrșitul secolului se ajunge la separarea meșteșugurilor de agricultură ; populația orășenească este tot mai mult nevoită să apeleze la produsele agricole țărănești. Populația orașelor crește (p. 229) „datorită atît sporului natural, cît și așezării în oraș a fugarilor de pe domeniile nobiliare și bisericesti“. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, cele mai vechi orașe au de la 3500 la 5000 locuitori. P. 229 : „Numărul branșelor meșteșugărești crește, ca urmare a diviziunii muncii în sînul meșteșugurilor“. Tot în secolul al XIV-lea se organizează în Transilvania cele dintîi bresle. P. 229—230 : „În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie, sînt pomenite 25 de branșe meșteșugărești, organizate în 19 bresle, pentru ca, pe la mijlocul secolului al XV-lea, la Cluj, Brașov, Sibiu și Bistrița, branșele meșteșugărești să ajungă la peste 40 ...“ În secolul al XIV-lea, se amintește în documente, de nenumărate ori, fuga țărănilor, „care uneori ia caracter de masă, lăsînd cu totul pustii așezările, cum se întîmplă cu moșia regală Peria, în 1347, sau cu moșia Sombor, în 1396.

Uneori țărani fugari căutau adăpost la mari depărtări, pentru a nu mai fi descoperiți și readuși cu forța pe moșia părăsită, cum făceau iobagii din Nadăș, de lângă Cluj, găsiți în apropiere de Tirgu-Mureș“. Fuga țăranilor, în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea (p. 253), a contribuit „la dezvoltarea orașelor și a mineritului“. Dar nu „toți fugarii se așezau ... pe alte moșii sau în orașe; mulți dintre ei își căutau scăparea în codri, constituindu-se în puternice cete de haiduci, care atacau și jefuiau nobilimea sau negustorimea bogată“. Conducătorul lor se numea în document *capitaneus et ductor* (1386). Ei sînt pomeniți în Banat și sudul Ardealului.

În Banat, Ardeal, Crișana și Maramureș, statul feudal maghiar ajungea, în secolul al XIV-lea, la o exploatare cumplită a țăranimii (vezi Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1971, p. 14—15). Întrucît țăranimea ardeleană sprijinise pe Ladislau Apor, voievodul Transilvaniei, în lupta lui cu Carol Robert, după înfrîngerea lui Apor, regele se răzbună pe iobagi, hotărînd, prin diploma din 1324, ca iobagii să nu se mai poată muta de pe o moșie pe alta fără învoirea nobililor. Noi hotăriri regale, din 1332 și 1342, înrăutățesc situația iobagilor. În 1351, Ludovic de Anjou legiferează o nouă dare a iobagilor, în afară de dijmă: nona, care era, desigur, nu a noua parte din produse, cum au interpretat istoricii români pînă astăzi, ci a noua zecime.

La opresiunile de ordin material se adaugă cele de ordin moral. În 1279, papa Nicolae al V-lea obligă prin jurămînt pe regele ungar Ladislau Cumanul să alunge pe eretici (= ortodocși) din Ungaria. Sinodul de la Buda, din același an, interzice schizmaticilor de a mai construi biserici și mănăstiri. Opresiunea religioasă este reluată de Ludovic de Anjou și de Sigismund. Acesta din urmă hotărăște în 1428 următoarele, privitor la ținuturile Caransebeș, Mehadia și Hațeg: 1. să se expulzeze preoții ortodocși și să se confişte averea acestora; 2. să se confişte averea nobililor care vor tolera pe moșiile lor preoți ortodocși; 3. să se confişte moșiile nobililor, cnejilor și țăranilor care nu-și vor boteza copii în legea catolică. Aplicarea acestor măsuri în ținuturile amintite, apoi și în Crișana și restul Ardealului, a avut ca urmare trecerea nobililor români la catolicism și despoierea de moșii a țăranilor și cnejilor care n-au acceptat catolicismul. Așadar secolul al XIV-lea și al XV-lea aduc consolidarea feudalilor unguri și a clerului catolic și cumplita opresiune a țăranilor români și unguri, pe care țăranii vor căuta s-o înlătore prin violență (în 1437 are loc răscoala de la Bobilna) (vezi M e t e ș, *op. cit.*, p. 15—17).

În asemenea condiții, românii rămîn un popor de țărani și păstori, fără cultură. Viața bisericească a românilor din Ardeal, Banat și Ungaria era în dependență de cea din Țara Românească și Moldova și se integra deci în „ritul grecesc“. Unii voievozi au întemeiat în Ardeal și Crișana episcopii, care însă nu au durat mult. O soartă mai fericită a avut românimea din Maramureș. În anul 1391, mergînd la Constantinopol, voievozii Maramureșului, Balița și Drag, urmașii lui Balc și ai lui Dragoș, au obținut de la Patriarhie ca bisericile sfințite de arehireii localnici să capete binecuvîntarea patriarhului și să intre sub supravegherea Patriarhiei; ei au mai obținut ca starețul Mănăstirii din Peri (azi în U.R.S.S.) să fie numit exarh și să conducă bisericile din aceste ținuturi sub oblăduirea mai înaltă a Patriarhiei, să aibă deci dreptul de a hirotonosi preoți; ei au obținut, în sfîrșit, ca alegerea acestui exarh

să se facă de către călugări cu asentimentul voievozilor localnici. Dar, la sfârșitul secolului al XV-lea, dinastia voievozilor maramureșeni s-a maghiarizat, iar mănăstirea Peri a intrat în minile unei mănăstiri a ucrainenilor din Munkač. Viața culturală a românilor din Ardeal, Crișana, Maramureș și Banat care la 1552 este cucerit de turci, ajunge la cel mai scăzut nivel posibil.

§ 4. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, poporul bulgar locuia în două state feudale: în Bulgaria centrală domnea Șişman, care se încoronase la Tirnovo, capitala statului său, și care, între 1378 și 1382, a stăpinit și Sofia; la apus, domnea Sračimir, avînd reședința în Vidin. În Dobrogea domnea între 1354 și 1387, despotul Dobrotici, urmat de fiul său Ivenco; statul acesta avea capitala la Caliacra (este vorba de statul întemeiat în 1261 de turcii gagauzi), era orientat spre Bizanț și folosea limba greacă ca limbă oficială.

Am văzut mai sus (V, cap. I, § 2) că, în 1337, pe vremea împăratului bizantin Ioan Cantacuzino, macedoromânii au fost din nou încorporați la Imperiul Bizantin. În 1345, sîrbii, sub Ștefan Dușan, cuceresc orașele Kroja, Berat și Valona din Albania și orașele Castoria, Serres, Verria, Ohrida, Drama și Philippi din Macedonia. În 1348, după o epidemie de ciumă, Dușan cucerește Ianina, Arta și alte orașe ale Epirului, iar boierul său Preljub cucerește întreaga Tesalie, așa încît țarul Dușan putea să se intituleze (în 1349) „imperator” Raxie et Romanie, dispotus Larte et Blahie comes” (*Raxia* = Serbia, *Romania* = imperiul bizantin, *Larta* = Larissa, iar *Blahia* = Tesalia). Este de remarcat că el menține titlul de comes ca șef al Blahiei tesaliene, așa cum se numeau șefii bizantini ai acestei țări (vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 394—395). După moartea lui Ștefan Dușan, Vlahia Mare a reintrat între posesiunile imperiului bizantin. Grecul Alexios Angelos purta, între anii 1385 și 1393, titlul de cezar al Vlahiei Mari.

Pătrunderea turcilor în Peninsula Balcanică, după 1354, cînd aceștia au cucerit Galipoli, și ocuparea de către această populație a unui întins ținut în valea Mariței a avut urmări din cele mai însemnate în ce privește soarta popoarelor din sud-estul european. Statele bulgare și cel sîrb, care se afirmau puternic în secolul al XIV-lea pe toate planurile, vor fi în curînd cucerite de turci. În 1363 este cucerit Adrianopolul, care devine capitala statului turc, în 1382 este cucerit orașul Sofia, iar în 1393, orașul Tirnovo, în 1395 este cucerită toată Dobrogea. În 1397, sultanul Baiazid cucerește Tesalia și Vlahia Mare. Ultima luptă pentru independență a vlahilor din Tesalia are loc în anul 1445; sub conducerea unui celnic, dar răscoala aceasta este înfrîntă. Vlahii din Pind și Tesalia alcătuiau, cum spune P. P. Panaitescu, *ibid.*, o confederație de obști țărănești. Serbia cade sub turci în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea. Statele slave din Peninsula Balcanică își trăiesc deci acum ultima lor perioadă de înflorire din epoca feudală. Țara Românească și Moldova cad și ele sub dominația și exploatarea otomană, dar nu vor fi transformate în pașalicuri, ca țările din sudul Dunării, ci vor păstra toată organizația lor proprie. Existența unui corp administrativ românesc și a unei boierimi de limbă română, în această perioadă și în cea următoare, a avut urmări însemnate asupra dezvoltării culturii și limbii române. În 1526 cade și Ungaria sub turci. Și pe cînd Ungaria propriu-zisă devine pașalic, Ardealul este menținut în continuare ca voievodat, avînd

deci situația Munteniei și Moldovei. Cnezatele de Halici și Volinia au fost cucerite de poloni în 1349—1352; dar, prin aceasta, biserica și cultura rusească din acest stat nu au avut de suferit. Prin cucerirea Haliciului, statul polon devenea vecinul de nord al statului moldovenesc. După o vremelnică stăpânire de către unguri (1372—1387), prilejuită de uniunea Poloniei și Ungariei sub Ludovic cel Mare, Haliciul a fost recucerit de poloni. După 1365, cneazul lituanian Olgierd cucerea Kievul și o mare parte din Ucraina, de la tătari. Urmașul său, Witold, a cucerit pînă în 1416, regiunea dintre Nistru și Nipru, pînă la țărmul Mării Negre. Statul lituanian ajungea astfel vecin cu cel moldovenesc. Populația ucraineană își lărgea baza sa teritorială. Unirea celor două state, Polonia și Lituania, care a avut loc în 1386, ducea și la o unire a teritoriilor ucrainene.

În primele lor secole de existență, voivodatele aveau relații cu Ungaria. Dar Țara Românească a avut cele mai strînse relații cu Bulgaria și Serbia, iar Moldova, cu Polonia. În secolul al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, sîrbii au exercitat o puternică influență asupra românilor din cele două voievodate, și în special asupra Țării Românești. După cucerirea Bulgariei de către turci, românii nu puteau avea legături decît cu Serbia. În această vreme, s-a ajuns chiar ca orice slav suddunărean care venea la noi să fie considerat sîrb, — nu se mai vorbea de bulgari — și ca limba literară a bulgarilor — limba bulgaro-slavă — să fie numită limba sîrbească (vezi Ilie Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iași, 1912, p. 176—310, și Iorgu Iordănescu, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 262—265). Cuvîntul a pătruns și în toponimie (vezi Iordănescu, *loc. cit.*) și a rămas în uz cu ambele sensuri pînă prin secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea, cînd termenul *bulgar* a început să fie întrebuițat de poporul român, în locul vechiului termen *șchiau*, pl. *șchei*, care desemnase numai pe bulgari. Bulgarii și sîrbii dezvoltaseră o cultură materială și spirituală de origine bizantină; avînd relații cu ei, în timpul feudalismului dezvoltat, românii și-au însușit această cultură slavă de factură bizantină. De aceea mulți din termenii pe care românii îi vor împrumuta de la sîrbi și bulgari sînt de origine bizantină (grea-că medievală).

Am arătat mai sus (V, cap. I, § 8), că, după toate probabilitățile, limba slavă bisericească a pătruns la români prin secolul al X-lea sau al XI-lea. Crearea statelor numite Țara Românească și Moldova, ca și organizarea bisericii, care a avut loc după aceea în aceste două state, a dus la întărirea limbii slave bisericești ca limbă oficială și religioasă la români. Numeroase texte slave bisericești și de altă natură, nenumărate documente s-au scris în secolele al XIV-lea — al XVI-lea în Țara Românească și în Moldova, chiar și în regiunile de peste munți. Românii au trebuit deci să adopte ca limbă de cultură limba slavă bisericească. Caracterele acestei limbi folosite de români sînt în general mediobulgare; ea prezintă însă unele aspecte sîrbești și macedonene în Muntenia și unele aspecte ucrainene în Moldova. Această limbă era cunoscută de clasele conducătoare: voievodul, boierii, clerul, unii slujbași. În ea s-a scris puțina literatură cultă românească de atunci. Din această limbă, au pătruns atunci o serie de termeni religioși, politici, economici și culturali în limba românească. În documentele slave de la noi apar, pentru

prima oară, în scris, o mulțime de antroponime și de toponime românești, într-o ortografie aproape perfect adaptată limbii noastre.

Influența străină cea mai slabă din această vreme este influența polonă. Statul polon, ajuns la granițele Moldovei cam în vremea întemeierii acestui stat, avea relații cu noi și căuta să obțină recunoașterea ca suzeran din partea Moldovei. Totuși, deja în secolul al XV-lea vom întâlni în documentele slavo-române din Moldova cuvinte de origine polonă.

§ 5. Influența greacă asupra poporului român este, după 1300, cam tot atât de slabă ca și după 1185, când se înființează al doilea imperiu bulgar de către Petru și Aslan și se consolidează statul sîrb sub Ștefan Nemanja (anul 1186). Unele evenimente de după 1300 continuă totuși să favorizeze această influență, deși influența directă este acum destul de slabă (cea indirectă, prin bulgari și sîrbi continuă a fi foarte puternică). Am văzut mai sus, § 1, că, în 1359, mitropolitul grec al Vicinei devine mitropolitul Țării Românești. Muntenii continuă să aibă mitropoliți de naționalitate greacă, pe cînd moldovenii își aleg mitropoliții din rîndul clerului moldovenesc. Pînă la căderea Constantinopolului sub turci, în 1453, mitropoliții Ungrovlahiei erau recomandați de patriarhie și numiți prin decret imperial. Legăturile religioase ale Țării Românești cu Bizanțul erau foarte strînse. Acești ierarhi călătoreau des la Constantinopol și aveau la noi un rol important: ei au dat prima organizare ierarhică a bisericii noastre. Biserica folosea însă limba slavă de tip mediobulgar, iar greaca pătrundea doar sporadic în cancelaria bisericească. Moldova, orientată spre miază-noapte, a intrat ceva mai tîrziu în orbita culturală a Bizanțului. Termenii *Ungrovlahia* „Vlahia de lingă Ungaria” și *Moldovlahia*, „Vlahia moldovenească”, acesta din urmă creat după modelul celui dintîi, au fost puși în circulație de Patriarhia din Constantinopol, în tot cazul de greci. Începînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, țările române au avut legături directe cu unele mănăstiri de la Muntele Athos, care primeau daruri de la noi sau era înzestrate cu moșii. Unii mitropoliți munteni fuseseră egumeni la Muntele Athos. Nicodim și Grigorie Țamblac se formaseră în mănăstiri de la Muntele Athos. Influența greacă directă se exercita prin cărți și prin oameni de cultură, prin meseriași și prin negustori¹. Un contact permanent cu lumea bizantină mai era cu puțință în secolul al XIV-lea, chiar al XV-lea, și dovezile le constituie dependența bisericilor românești din cele două voievodate și din Maramureș de patriarhia din Constantinopol (vezi Mihăescu *Infl. gr.* p. 143). În biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, ridicată, desigur, pe la jumătatea secolului al XIV-lea, o construcție în stil bizantin, alături de inscripții slave, avem și inscripții grecești. În Moldova acelei vremi (1404), „mărfurile bizantine, ca mătasea, piperul, tămia și vinul grecesc, veneau prin tătari” (vezi Mihăescu, *op. cit.*, p. 143). Prestigiul culturii grecești în Moldova, pe vremea lui Alexandru cel Bun, a făcut ca numele creat de greci al Moldovei să apară și în documentele slavoromâne din Moldova (Mihăescu, *ibid.*): *gospodinъ vъsej moldovlahij-*

¹ Cum spune Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 136, dacă un termen de origine greacă apare „în izvoarele bulgare sau sîrbești, sîntem îndreptățiți să presupunem că el era folosit și în limba română, deoarece noi ne aflăm în condiții economice asemănătoare și aveam cam aceleași nevoi spirituale ca și vecinii noștri”.

skoj zemli „stăpin al întregii țări moldovlahe“. Pe la 1400 se stabileau în Țara Românească greci care, ajungând în serviciul voievozilor, se îmbogățeau (vezi Mihăescu, p. 144). Flota grecească venea pînă în apele Dunării, la Chilia; drumul din nordul Europei spre Bizanț trecea și prin Moldova și Muntenia. În Moldova apar obiecte de artă cu inscripții grecești. Pe cărțile slave scrise la noi avem și inscripții grecești (Mihăescu, *ibid.*). Istoricii bizantini din secolul al XV-lea, Dukas, Critovulos, Sphrantzes, Chalkokondyles dau informații despre țările române și despre evenimentele petrecute la noi (Mihăescu, p. 144—146). Mihăescu spune (p. 146): „Documentele vremii îi pomenesc pe greci ca neguțători în Țara Românească și Moldova, încă de la începutul secolului al XV-lea. Ei erau prezenți nu numai la Chilia și Cetatea Albă (Ἀσπροπόλις), ci și pe Siret sau Suceava, în drumul comercial spre Lwow și Gdansk (Danzig)“. În cancelaria sîrbă se găseau scribi greci și e cu putință ca „asemenea scribi să se fi aflat și pe lingă „voievozii noștri“. „Pe vremea lui Mircea cel Bătrîn e amintit un „mare logofăt cu nume grecesc: Philos. Dar n-a existat la noi o continuitate în această privință și nici n-a putut să se înfiripeze o tradiție. (Mihăescu, p. 148). Așa că, în general, influența grecească directă asupra românilor, în secolele al XIV-lea—al XVI-lea, este redusă.

Căderea Bizanțului, a Mistrei și a Trapezuntului, ultimele resturi ale împărăției bizantine, sub turci, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu putea avea ca urmare încetarea influenței bizantine directe asupra românilor. Mulți învățați greci au pornit atunci în pribegie, în țările europene, în special în Italia, „alții au rămas să trăiască sub noii stăpîni. Turcii au tolerat instituțiile religioase creștine“ „și au respectat în general credința supușilor lor, așa încît Patriarhia, mitropoliile, episcopiile și mănăstirile“ au continuat „să joace un rol însemnat în viața poporului grec. Grecii din Constantinopol [și din alte orașe] s-au dovedit mai pe urmă mijlocitori și negustori iscușiți; ei au acumulat cu timpul averi însemnate și au ajuns un element preponderent în viața economică și culturală a împărăției turcești“ (Mihăescu, p. 148). Așa încît căderea ultimelor resturi ale Imperiului Bizantin sub turci n-a însemnat sfîrșitul culturii bizantine. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 5, spunea (dau textul în traducerea lui Mihăescu, *op. cit.*, p. 175): „Bizanțul ca complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religioasă și ca tip de civilizație, cuprinzînd moșternirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă, n-a dispărut, nu putea să dispară, prin cucerirea succesivă a celor trei capitale ale sale, în secolul al XV-lea: Constantinopolul, Mistra, Trapezunt“. Această vastă și multilaterală moștenire o întilnim sub diferite forme pînă la începutul secolului al XIX-lea. Turcii înșiși își însușiseră anumite aspecte ale culturii bizantine cu mult înainte de secolul al XV-lea și, o dată cu ea, și o parte din terminologia bizantină, iar, după cucerirea Constantinopolului, asimilarea anumitor aspecte ale culturii grecești a continuat „cu și mai multă rivnă“. Cum spune Levčenko, *Očerki po istorii russko-vizantijskich otnošenij*, Moscova, 1956, p. 297 (după Mihăescu, p. 175, de la care luăm și traducerea): „Cu toate că Bizanțul pierise ca stat independent, civilizația bizantină continua să exercite o mare influență asupra tuturor popoarelor din Europa răsăriteană. Această înrîurire s-a manifestat multă vreme la turci

și greci, la sîrbi și bulgari, la armeni și georgieni, la români și ruși". „Legăturile cu Bizanțul, spune Mihăescu, p. 175, au avut loc prin refugiați, prin mijlocirea Patriarhiei și a clerului, prin reprezentanții mănăstirilor de la Athos și din alte centre, prin negustori și, în sfîrșit, prin domnii de origine grecească din epoca fanariotă". Mihăescu spune, *op. cit.*, p. 175, că „în țările române se găseau relativ puțini refugiați de origine bizantină. Începînd de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, претендентii la tronurile Moldovei și Munteniei se duceau des în capitala imperiului [turc] sau așteptau multă vreme în locuri de exil, din orient, momentul de a fi instalați ca domni: ei aveau prilejul să cunoască civilizația bizantină și erau impregnați de tradiția ei". În limba noastră, elenismele au început a pătrunde și prin turci.

§ 6. Probabil, așa cum a admis G. Murnu, *Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare*, p. 228—230, urmat apoi de alți cercetători (vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IX, p. 167—168), unii români din Balcani s-au mutat, în secolul al XIII-lea, al XIV-lea sau al XV-lea, în nordul Dunării. Românii care rămîn pe loc sînt asimilați de bulgari, transmitîndu-le totuși acestora multe toponimice, printre care, poate, și oronimul *Murgăș*. La fel se întîmplă și cu românii de pe teritoriul sîrbocroat. Unii, foarte puțini, vor emigra în Banat și Hațeg (vezi mai jos, cap. II, §5); cei care rămîn acolo vor fi, cu puține excepții, asimilați de sîrbi, nu fără a lăsa urme toponimice importante: *Durmilor*, *Visitor*, *Stari-Vlah*, *Romanija*. În secolul al XVI-lea, termenul *vlah* nu mai are în Serbia sensul „român”, ci pe acela de „păstor” sau „chirigiu” (cf. S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 8—11), reea ce înseamnă că mai toți românii din Serbia se desnaționalizaseră.

Așadar, chiar cînd au întemeiat un stat, Imperiul româno-bulgar, românii din Bulgaria n-au putut da un caracter românesc acestui stat, și, cu vremea, numărul lor s-a redus pînă la dispariție, fiind asimilați de bulgari sau migrînd la nordul Dunării. La fel s-au petrecut lucrurile cu vlahii din Serbia medievală și din Dalmația medievală. Numai macedoromânii au fost destul de numeroși ca să poată rezista asimilării totale de către greci și de către macedoneni. Dar relativa lor autonomie în cadrul Imperiului Bizantin și apoi al celui turc nu putea duce la întrebuițarea limbii lor ca limbă scrisă, întrucît ei nu aveau o viață culturală superioară celei populare. Neavînd o limbă de cultură proprie, ei trebuiau să se servească de limba greacă (bizantină), după cum, înainte, românii din Bulgaria, ajunși la conducerea unui stat, se folosiseră de vechea slavă bisericească ca limbă de stat și de cultură. Românii din sudul Dunării erau o minoritate față de bulgari, sîrbi sau greci și nu puteau să creeze un stat național. În afară de aceasta, ei reprezentau o categorie socială pe care nu se putea întemeia un stat: în această epocă ei erau păstori. Poporul român nu putea avea un viitor decît acolo unde el locuia în majoritate un teritoriu întins, adică acolo unde el avea o bază teritorială proprie, deci numai la nordul Dunării. De altfel, aici, românii erau mai ales agricultori. Dar numai agricultorii nu se desnaționalizează ușor; și dacă, dintre românii suddunăreni, macedoromânii au rezistat cel mai mult desnaționalizării, păstrîndu-se ca un grup destul de numeros și de masiv pînă în vremea noastră, aceasta se explică prin faptul că ei au locuit mai ales într-o regiune muntoasă, evitată de greci și chiar de slavi. Dar, fără regiunile vecine, această regiune nu putea constitui o bază pentru crearea unui stat.

§ 7. În această perioadă au pătruns în țările române țigani, o populație de origine indiană, care locuia de mult în Imperiul bizantin, iar mai târziu și în Bulgaria și Serbia și în alte țări din sudul Europei. Vorbind despre migrațiile unor români suddunăreni la nordul Dunării, în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 33, am afirmat: „În Țara Românească coloniștii se recrutau și dintre bulgari. Acest lucru rezultă din izvoarele istorice. W a w r i n (*La campagne des croisés sur le Danube*), vorbește despre stabilirea în Țara Românească, cu voia voievodului Vlad Dracul, a 12.000 de „creștini bulgari“, fugiți din sudul Dunării, din cauza năvălirii turcești. Cum remarcă P. P. P a n a i t e s c u (*Mircea cel Bătrîn*, p. 66, de unde am luat informația de mai sus), acest proces trebuie să se fi petrecut și mai înainte de Vlad Dracul. Este de presupus că, printre acești bulgari, „erau și români suddunăreni“. Eu invocam, pentru această ultimă presupunere, cazul românilor din Șcheii Brașovului. De fapt, admitând că acei „bulgari despre“ care vorbea Wawrin au fost români, reluam părerea lui Ilie M i n e a, exprimată într-o ședință a Institutului de istorie națională din Iași, din 1943, în legătură cu ce spuneam eu despre migrațiile meglenoromâne la nordul Dunării. Afirmăția însă că acești „creștini bulgari“ ar fi fost măcar în parte români nu poate corespunde realităților; ei n-au fost nici bulgari, cum se pare că li considerau ceilalți istorici ai noștri, afară de Minea. Wawrin spunea (ediția Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a românilor*, VI, București, 1927, p. 136) despre acești bulgari: „si disoient ceulz quy les veyrent que c'estoient telz genz comme sont Egiptiens“; de aceea mă asociez părerii lui N. G r i g o r a ș, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“*, IV, 1967, p. 34-35 (în cadrul articolului *Robia în Moldova* (I, p. 31-79), că avem a face cu țigani. În felul acesta s-ar lămurii și apariția țiganilor în țările noastre. Se pare că ei au locuit la început numai în Țara Românească și că pe urmă, ca prinși de război au fost aduși și în Moldova. Cronica germană a lui Ștefan cel Mare spune că acest voievod a adus mulți țigani din Țara Românească, după expedițiile făcute acolo. Dar din informația dată de Wawrin în chestiunea noastră putem concluda că în secolul al XV-lea, creștinii din Bulgaria și deci și românii, părăseau această țară, din cauza cuceririi turce, pentru a se așeza în Țara Românească și în sudul Ardealului.

§ 8. În urma celor spuse în § 6, rezultă că, începând cu secolul al XIII-lea și mai ales cu secolul al XIV-lea, istoria poporului român se petrece aproape exclusiv în nordul Dunării; începând din acest secol românii din sudul Dunării vor duce o existență precară, lipsită de manifestări politice și culturale mai înalte. Înființarea unor state feudale românești, la nordul Dunării, constituie un mare progres pentru poporul român. Aceste state au dat o bază teritorială solidă poporului nostru și au ajutat dezvoltarea unei economii și unei culturi superioare. Pentru timpurile ulterioare secolului al XIII-lea, și mai ales al XVI-lea, vom distinge și vom caracteriza fazele dezvoltării poporului român și a limbii române ținând seamă numai de românii din nordul Dunării. Dar în epocile care se stabilesc astfel se pot integra și faptele istorice și lingvistice petrecute la românii suddunăreni. Unele analogii în dezvoltarea istorică a țărilor din Peninsula Balcanică și a țărilor din nordul Dunării permit încadrarea în aceste epoci a faptelor istorice și lingvistice petrecute la românii suddunăreni, fără o împărțire arbitrară a lor

pe epoci. Dezvoltarea izolată a faptelor de limbă suddunărene are loc probabil numai începînd din secolul al XVI-lea.

Apariția unei limbi scrise, adică a unei limbi literare românești, constituie un mare eveniment în dezvoltarea limbii noastre. Nu putem însă începe o epocă nouă cu acest eveniment, cum au făcut Ovid Densușianu, *Histoire*, II, Al. Rosetti, *Ist. l. rom.*, și autorii operei colective, *Istoria limbii române*, căci acest eveniment este urmarea unor evenimente sociale, anume crearea regimului feudal de apogeu, crearea statelor feudale românești, evenimente care se situează cu un secol și ceva mai înainte. Dealtfel numeroase cuvinte românești pătrund în documentele slave de la noi, deci înainte de apariția limbii române literare, după cum în documentele latine din Ardeal apar multe numiri românești, începînd cu secolul al XI-lea. Dar instaurarea regimului feudal a avut și alte urmări asupra dezvoltării limbii române: trecerea românilor sau a statelor în care se găsesc ei, la feudalismul dezvoltat, duce la împrumutarea și crearea a numeroși termeni referitori la structura socială feudală dezvoltată, inexistenți mai înainte în limbă; tot acum se produce amestecul cu populații de alt neam de pe teritoriul românesc, ceea ce are ca urmare apariția unor schimbări fonetice ale graiurilor populare nord-dunărene); aceste schimbări vor da dialectelor norddunărene și chiar unora din cele suddunărene actualul lor aspect fonetic și pot fi considerate ca începutul unei noi epoci în dezvoltarea limbii noastre. Pe de altă parte, instaurarea regimului feudal sau năvălirea turcă provoacă o serie de migrații ale diferitelor ramuri ale românilor; migrațiile de care este vorba duc la un amestec al dialectelor, amestec început, se pare, ceva mai înainte. În epoca pe care o studiem acum se produce separarea definitivă a românilor din sudul Dunării de cei din nordul fluviului. Unele migrații românești spre nord, deznaționalizarea multor români din sudul Dunării și crearea unor state diverse cu granița pe Dunăre duc la acest lucru. Începînd din secolul al XIV-lea, orice dezvoltare comună a dacoromânilor cu vreun grup românesc din sudul Dunării este exclusă. Numai macedoromâni mai au, se pare, unele schimbări lingvistice comune cu meglenoromâni și chiar cu morlacii.

CAPITOLUL II

DEPLASĂRI ALE UNOR ROMÂNI ÎNTRE SECOLELE AL XIV-LEA ȘI AL XVI-LEA ȘI EFECTELE LOR ASUPRA LIMBII

§ 1. Înstaurarea noii ordini feudale în Ungaria, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea, fenomen despre care am vorbit mai sus, la V, cap. II, § 2, și aici, cap. I, § 3, a avut ca urmare un amestec al dialectelor de peste munți. Deja în *Probl. cap.*, p. 85, am susținut că pe teritoriul muntenesc din sudul Ardealului s-au stabilit români rotacizanți¹. Într-adevăr, regiunea pomenită prezintă azi palatalizarea labialelor sub aceleași forme ca și în părțile de nord ale Ardealului sau cu forme înrudite: *pk, pl, t* pentru *p*, și forma *-uli* a articolului definit (enclitic) masculin de genitiv și dativ, în-tocmai ca în unele regiuni de la nord de Mureș. Forme ca *vîezune*, din fostele județe Alba, Tîrnava Mică, Tîrnava Mare și Făgăraș, au fost considerate de Pușcariu ca o probă că și acolo s-a produs rotacismul; ele trebuie socotite ca aduse de aceiași emigranți (*vîezune* este o falsă regresivă a lui *viezurc*, falsă regresivă care nu era posibilă decât la niște rotacizanți)². Și în regiunea Sibiului avem emigranți din regiunea rotacizantă. În *op. cit.*, p. 118, am arătat că un document din 1601—1602, scris la Săliște (vezi Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 15—16), prezintă *i Prîa*, *i Prîia* și *i Neacșă* (dative), iar altul, din 1628, din Săcel (Sibiu) (*ibid.*, p. 16—17), prezintă *Pătru al Girce* (nu *Gărce* cum e transcris acolo), deci niște forme caracteristice textelor rotacizante și chiar graiurilor populare de azi, din fosta regiune rotacizantă. De altfel graiul din Săliște (vezi Weigand, *Linguistischer Atlas*, harta 22, și *ALR*, I, harta 57, localitățile 131, Răhău, jud. Alba, și 129, Aciliu, jud. Sibiu) prezintă și azi forma rotacizantă *gerunke*³. Asemenea migrații au avut loc în secolul al XIII-lea, dar, mai probabil, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, cel mai târziu, al XVI-lea (documentele de la începutul secolului al XVII-lea o dovedesc).

¹ Mai înainte, Ernst Gammillschegg, *Die Mundart von Șerbănești-Tlulești*, p. 191—194, admisesese că graiurile din Țara Oltului (fostul județ Făgăraș), sînt originare din Munții Apuseni.

² Chiar graiul ardelean dintre Rodna și linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului a fost invadat de cel rotacizant. Forma *vîezune* se găsește și acolo.

³ Graiul din Jina, studiat de D. Șandru și F. Brînzaru, *Printre ciobanii din Jina*, (GS, V și VI), se dovedește a fi, după particularitățile sale (*quă, astară, gerunke, ei aru „ci au“* etc.), tot un grai rotacizant migrat mai la sud.

§ 2. Desigur, un proces asemănător cu cel petrecut în Ardeal în secolul al XIV-lea, de întemeiere de sate noi, s-a petrecut în Țara Românească și în Moldova în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Deja V. C o s t ă c h e l, *Le bénéfice en Moldavie*, în *Revue historique du Sud-est Européen*, XXIII, p. 122, a arătat că, „începînd din prima jumătate a secolului al XV-lea, boierii [moldoveni] desfășoară o activitate colonizatoare destul de remarcabilă”. Autoarea se întemeiază pe unele documente din care rezultă că Alexandru cel Bun a dat unor boieri dreptul de a întemeia sate (unuia 23 de sate, altuia 4 sate, altuia un număr neprecizat de sate). Lucrul este admis și de P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 43, care nu trimite însă la documente, precum și în *Mircea cel Bătrîn*, p. 60, unde se spune că opera de colonizare prin deștelenirea unor codri a durat, mai ales pentru părțile de răsărit ale Moldovei, pînă pe la 1550. Din documentele care ni s-au păstrat nu se poate trage concluzia că acest proces s-a petrecut și în Țara Românească. P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 42—43, plecînd de la faptul că, în Oltenia și Muntenia, domnii n-au donat moșii boierilor, susține că acolo nu se aflau la îndemîna domnului locuri libere „pentru colonizări”, că boierii erau toți mai vechi decît domnia. Dar dacă boierii erau mai vechi decît întemeierea țării, acesta nu însemnează că n-au putut avea loc colonizări pe moșiile lor. Încadrarea țărilor noastre în economia europeană de schimb, din veacul al XIV-lea și următoarele, trebuia să-i ducă și pe boierii munteni la întemeierea unor sate noi. Probabil, trebuie să se distingă între faptul că domnii țării dădeau sau nu moșii boierilor și faptul că boierii înșiși întemeiau sate pe moșiile lor. Este evident că Țara Românească nu putea face excepție la un proces istoric general european. De altfel, în lucrarea sa, *Mircea cel Bătrîn*, p. 59—60, Panaitescu admite și pentru Țara Românească același proces de creștere a populației prin colonizări, dar îl socoate anterior celui din Moldova, plasîndu-l în secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Cred că nu putem considera încheiat procesul de colonizare la aceste date, deoarece, cum vom vedea mai jos, migrații din Ardeal, Crișana și Maramureș în Țara Românească și Moldova au avut loc și în secolele următoare¹. Dealtfel pentru Țara Românească de pe vremea lui Vlad Dracul cronicarul francez W a w r i n spunea (vezi ediția Iorga în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, VI, București, 1927, p. 136) că voievodul muntean „avoit un grant et spacieux pays, mal peuplé en aulcunes marches”.

¹ Că acest proces de colonizare nu s-a terminat în Muntenia pe la 1450, rezultă și din următoarele fapte, relevate de C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Țara românească și legătura lui Mihai Viteazul*, p. 12—13, cu alt scop decît cel pe care-l urmărim noi. La 4 iunie 1495, Radu cel Mare imputernicește pe călugării de la Snagov „să adune vecinii pe moșia lor Popeștii, oricîți ar fi și cîți s-ar afla, și să fie slobozi în patru ani de toate slujbele și dăjdiile mari și mici”. La 27 martie 1505, același voievod imputernicește mănăstirea Tismana să facă la fel pe moșia Topești. La 10 iulie 1511, Vlad Vodă dă un privilegiu asemănător jupanului Nichifor pentru satul Rogozești. Alte privilegii identice au acordat Vlad cel Înecat mănăstirii Tismana la 18 septembrie 1531 și Vlad Vintilă la 19 martie 1533. Este evident că, dacă nu avem a face cu înființarea de sate noi, deși chiar acest lucru este posibil, avem a face cel puțin cu mărirea celor existente.

² Cronica a fost dictată de Walerand de Wawrin, șeful cruciadei din Balcani, din epoca lui Vlad Dracul, unchiului său Jean. Informațiile sînt deci de la cineva care a cunoscut foarte bine pe românii.

De unde se recrutau însă locuitorii satelor nou înființate, locuitori care rămăneau liberi, adică aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta ? Precum arată limba, Ardealul, Crișana și Maramureșul au fost un rezervoriu de oameni și pentru colonizările din Țara Românească și Moldova. Am arătat cu altă ocazie (vezi *Probl. cap.*, p. 170—173 și 203—207) că o mulțime de graiuri din Țara Românească și Moldova trebuie considerate la origine ca ardelenene. Faptul nu poate să mire. Cum am văzut mai sus (cap. I, § 3), situația economică și religioasă a românilor din Ardeal s-a agravat mult în secolul al XIV-lea ; o parte din populația românească de acolo era tentată să părăsească Ardealul. Și dacă, pentru secolul al XIV-lea, lipsesc informații documentare despre migrația unor români ardeleni în Țara Românească și Moldova, avem unele pentru secolele al XV-lea și al XVI-lea (vezi Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XIX*, București, 1971, p. 102—107). Nu e, desigur, o întâmplare că fenomenele tipic ardelenene se găsesc mai ales în regiunile în care nu există răzeși sau moșneni sau există foarte puțini și că lipsesc aproape cu totul acolo unde avem mase compacte de moșneni sau răzeși. Acest lucru, asupra căruia n-am atras atenția în lucrarea citată, rezultă din faptele ce urmează.

§ 3. Moldova nu are un grai unitar. Atât din punct de vedere fonetic, cât și din punct de vedere lexical, iar, la o analiză mai amănunțită, și din punct de vedere morfotonic și sintactic, trebuie să distingem între graiurile moldovenești de nord și cele de sud. Întîia oară a atras atenția asupra acestei dualități a dialectului moldovenesc Iorgu I o r d a n în *Arhiva*, XXVIII (1921), p. 186 și urm., și în *Rumänische Toponomastik*, II. und III. Teil, p. 231 și 232. Iordan limita graiul moldovenesc de sud la fostele județe Putna, Tecuci, Covurlui și la părțile de sud la ale fostelor județe Tutova și Bacău, deși invoca fapte ca palatalizarea labialelor *f* și *v* în χ și γ , care au o arie mai vastă, și considera acest grai ca influențat de cel muntenesc, cu care, într-adevăr, prezintă multe asemănări. Adevăratul grai moldovenesc rămănea să fie reprezentat deci, pentru învățatul moldovean, de graiul din Moldova centrală și de nord. Dar, aria de sud a dialectului moldovenesc se întinde pînă la Vaslui ; și pe de altă parte, nu toate asemănările graiului din Moldova de sud cu cel muntenesc se explică prin influența acestuia din urmă. Graiurile din Moldova de sud sînt, măcar în unele privințe, tocmai graiurile moldovenești cele mai vechi și mai pure, iar graiurile din Moldova de nord se prezintă ca niște graiuri ardelenenești mai mult sau mai puțin moldovenizate din punct de vedere fonetic. Cele două subdialecte moldovenești corespund în genere celor două arii ale palatalizării lui *f* și *v* : una cu χ și γ , care cuprinde fostele județe Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova, Fălciu (fără partea de nord), iar, din R. S. S. Mold. și Ucr., fostele județe Cahul și Ismail, și alta, cu *s* și *z*, care cuprinde restul teritoriului de grai moldovenesc. Totuși în Bucovina și nordul Moldovei se găsesc și regiuni cu χ și γ , deci cu fapte de limbă moldovenești străvechi. În aria de nord, unele substantive masculine au la plural un nominativ în *-î* (*munși*, *dînși* etc.), în loc de *-ii*, cum e în aria de sud. Acest *-î* presupune un mai vechi *-i*, provenit din *-ii* și care apare, în unele cazuri, și azi acolo : *domni* pentru *domniî*. La fel stau lucrurile și cu terminațiile de singular feminin genitiv și dativ *-îi* și *-ii* : *castî* și *fetiî* nu se găsesc la nord, unde avem *cast* și *feli*. Regiunea de la nord (inclusiv Bu-

covina) are de asemenea forme ca *şindură că*, *şindri cl*, *şindrileă cl*, *şindri cl*, *şindre că*, *şindură că* „fiindcă”, care cuprind în ele un gerundiu *fiindură*, în *-ură*, comparabil cu gerundiul meglenoromân în *-ura*, *-ăra*, *urlea*; pe cînd Moldova de sud are *fiindcă*, care cuprinde gerundiul dacoromân *fiind* (vezi pentru acest ultim fenomen, *Probl. cap.*, p. 346—347). La Miorcani (jud. Botoşani) (comunicare orală a lui Ştefan Giosu) avem *sî şibl*, „să fie”, ca în macedoromân. Regiunea de sud se caracterizează, de asemenea, prin forme ca *acû* „acum” (< *acum*), *tot*, *aşa*; regiunea de la nord se caracterizează prin *amû* (< *acmû* + *amû*), *tăt*, *aşă*. Regiunea de sud are *o-nîiet* „a învîiat” (deci verbul este de conjugarea I-a), pe cînd regiunea de nord are, cel puţin în unele locuri, ca de exemplu în satul Hărpăşeşti, comuna Popeşti, judeţul Iaşi (la est de Tîrgul Frumos), *o-nîis* „a învîiat” (deci verbul este de conjugarea a III-a, ca în Maramureş, Crişana, Ardeal şi în limba veche, care are o bază maramureşeană şi ardeleană. Regiunea de la sud are *roabă*, de origine săsească veche, cea de la nord are *tărăboanţă*, ce origine maghiară etc.

Plecînd chiar numai de la faptele lingvistice, se poate deduce că aria de nord cuprinde fapte de limbă venite mai tîrziu din Ardeal. Acolo, palatalizarea labialelor *f* şi *v* se prezintă astfel: *ç* şi *ç*, *ğ* (< *ç*) sau *d* (< *ğ*) în sudul Ardealului, fostele judeţe Alba, Turda (partea de est), Cluj (partea de vest), Sălaj şi Sătmar, iar *ş* şi *ş* în restul teritoriului ardelenesc propriu-zis, adică fără Maramureş, Crişana şi Ţara Moşilor. Sunetele *ş* şi *ş* s-au născut din *ç* şi *ç*. Fenomenul acesta este deci mai nou decît palatalizarea labialelor şi trebuie separat de ea. El este atestat deja în secolul al XV-lea, cînd apare în documente *Saracin* (< *Seraşim*) (vezi I. Mihaly, *Diplome maramureşene*; iau informaţia din P. P a n a i t e s c u, *Interpretări româneşti*, p. 55) şi *Jicov* (< *Vicov*). Numele din urmă nu este însă o dovadă sigură în sprijinul teoriei noastre. Dacă M. C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 443, afirmă cu drept cuvînt că grafia *Jicov* dintr-un document din 1436 ascunde pronunţia *çikov*, a satului numit oficial *Vicov* (fostul judeţ Rădăuţi), nu putem spune cu siguranţă că forma *vicov* este cea mai veche (etimologia dată de C o s t ă c h e s c u, v. sl. *vigû* „bucată dintr-o stofă”, pare foarte puţin probabilă). Dar faptul că cele două arii ale palatalizării lui *f* şi *v* sînt de forma unor fişii ne împiedică să admitem că prefacerea lui *ç* şi *ç* în *ş* şi *ş* s-a petrecut în mod independent în toate regiunile unde găsim *ş* şi *ş*.

Dacă pe la anul 1000 s-a produs în Ardeal şi Moldova palatalizarea labialelor de forma *ç* şi *ç*, migraţiile din Ardeal în Moldova, din epoca întemeierii Principatelor, au adus palatalizarea de forma *ş* şi *ş* (în sudul Ardealului, palatalizarea de forma *ç* şi *ğ* sau *d* trebuie socotită ca originară din regiunea Munţilor Apuseni, căci, după cum am văzut anterior, graiul din Ţara Oltului continuă pe cel rotacizant din Munţii Apuseni). De altfel şi celelalte fapte invocate în sprijinul dualismului lingvistic moldovenesc se regăsesc în Ardeal. Astfel, la sud de Mureş, în Ardeal, avem *-iî*, *-lî*, *acum*, *aşă*, *tot*, pe cînd la nord de Mureş *-i*, *-l*, *amu*, *aşê* (*aşê* etc.), *tăt*. Faptul că ariile inovatoare, ca cele ale lui *-i*, *tăt* etc. sînt prea lungi nu ne obligă să admitem că migrarea a avut loc de pe un spaţiu mai restrîns. Că însă în Moldova de nord avem graiuri aduse de emigranţi din Ardeal, rezultă din faptul că graiurile de acolo posedă ungurisme care lipsesc în Moldova de sud: *tărăboanţă*, *trnaş* „cerdac”.

De altfel, migrațiile de români ardeleni în Moldova sînt dovedite și de faptul că, în unele puncte din această provincie, graiul rotacizant este atestat deja în perioada de după întemeiere și că există pe alocurea și azi, în slabe rămășițe. Rotacismul apare în documentele moldovenesti în prima jumătate a secolului al XV-lea, în toponimicele *Geamăru* sau *Geamără* și *Fîntăreali*; vezi lista completă a toponimicelor și antroponimicelor cu rotacism la *Macrea*, *Dacor.*, VII, p. 184—186); trebuie deci să admitem că chiar în secolul al XV-lea au avut loc migrațiile unor rotacizanți în Moldova. O migrație de rotacizanți a avut loc mai înainte de 1600 și în Bucovina, căci acolo se scria rotacizant pe la 1570—1600.

Aceste migrații ardeleni în Moldova mai sînt dovedite și de numele de persoane maghiare sau latine cu pronunție maghiară, pe care le întîlnim în documentele moldovenesti și primele secole după întemeierea țării, de exemplu *Făer* „Albu”, întemeietorul satul Ferești, jud. Vaslui (vezi *Costăchescu*, *op. cit.*, I, p. 31 și 33), *Tamaș* (< *Thomas*, în pronunție maghiară: *Tómaș*) (*ibid.* p. 103) (un *Tamaș* este întemeietorul satelor *Tamașul*, *Tămășești*, *Tămășeni*, *Timișești*, — cazurile sînt extrem de numeroase; eu am dat numai cîteva exemple —, sau chiar numiri de sate care arată originea ardeleană a locuitorilor, ca *Sălăjani*, dintr-un document din epoca lui Ștefan cel Mare (sat în fostul județ Fălciu, de care are cunoștință și N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 597, fără să ne spună că apare în documentele secolului al XV-lea; învățatul clujean arătase că populația satului era originară din fostul județ Sălaj).

Migrații din Ardeal vor avea loc și mai tîrziu, după veacul al XVI-lea, și tot numai în nordul Moldovei. Dar despre ele vom vorbi la VII, cap. 2, § 1—2. Aici trebuie să spunem că, dacă graiul tipic moldovenesc, adică fără ingrediente ardeleni, apare mai ales în sudul Moldovei, aceasta stă în legătură cu faptul că acolo avem răzeși și că, în mod firesc, ei nu-și înstrăinau moșiile și nici nu aveau nevoie de mîină de lucru străină. Moșiile boierilor erau mai ales la nord, și numai acolo se întemeiau sate cu veniți din altă parte, care capătau situația de vecini¹.

¹ Cel dintîi care, pe baza unor asemănări de cuvînte și forme gramaticale — adesea chiar cele invocate de noi — a vorbit de astfel de migrații din Ardeal în Moldova, ce au adus la estul Carpaților grai ardelenesc, este M. Sădoveanu, *Viața românească*, anul XXII, 1930, nr. 4 și 5 (April și Mai), articolul *Pe o ediție nouă a lui Creangă* (vezi și *Anii de ucenicie*, București, I. a., p. 8: „Cercetînd pe contemporanii mei la Mureș și la Bilhor după 1920, am regăsit ... înfățișeri și grai din Moldova de sus“). După aceea a susținut, cu fapte lexicale, că unii moldoveni, alții decît bucovinenii, care au venit recent din Ardeal, sînt la origine ardeleni, Ernst Gammillscheg, *Randbemerkungen zum Rumänischen Sprachatlas*, Berlin, 1941 (*Abhandlungen der Preuss. Akademie der Wissenschaften*, Jahrg. 1941, *Phil.-hist. Klasse*, nr. 7) și *Rumänische Geschichte und Kultur im Spiegel des neuen Sprachatlas*, București, 1943. Dar acest cercetător a crezut că faptele venite de peste munți se explică prin înființarea principatului moldovenesc al lui Dragoș de către unguri, la jumătatea secolului al XIV-lea. Este evident că o asemenea explicație nu se poate admite, întrucît migrarea lui Dragoș dincoace de munți nu e nici singura și nici cea mai importantă migrație de români ardeleni în Moldova. Ea constituie însă, probabil, prima migrație de acest fel. Așa că Dan Bădărău mi-a atras atenția, acum trei decenii, asupra faptului că ceangăii și alți unguri s-au putut stabili și ei în Moldova tot pentru că, pe moșiile boierilor de aici, viața le era mai ușoară decît în Ardeal.

Firește, în Moldova, vecinii nu s-au recutat numai dintre ardeleni. După cum se știe din cronici, unii dintre ei erau la origine, ucraineni, aduși aici cu de-a silea, în urma expedițiilor de răzbunare față de regii poloni a domnilor moldoveni.

Cum era firesc, veniții ucraineni au acceptat graiul românesc din jurul lor, adică un grai în mare măsură ardelenesc, al vecinilor de origine ardeleană. Totuși, unii dintre ei și-au păstrat pînă astăzi graiul ucrainean, care se vorbește în cîteva sate din fostele județe Dorohoi și Botoșani.

§ 4. În *Probl. cap.*, p. 203—207, am dovedit, după alții, că au avut loc și migrații din regiunile de peste munți (Crișana, Ardealul de la nord de linia Alba-Iulia — Miercurea-Ciucului) în Țara Românească. Desigur, ele au început în epoca întemeierii Principatelor. Trebuie să admitem că forme ca : *bătîrn*, din județele Vilcea și Dolj, se explică prin migrații din Ardeal, anume din regiunea Munților Apuseni, căci și acolo avem o arie *bătîrn*. Aceeași migrație explică, desigur, și pe *ărîám*, *ărîáj* etc., căci, cum deja am spus-o, în Munții Apuseni există *arĕám* etc. Aceste migrații din Ardeal în Țara Românească, ca dealtfel și cele în Moldova, explică unele din macedoromânismele care se găsesc în Țara Românească (chiar cazurile de mai sus ; în ce privește formele *ărĕám*, *ărĕáj* etc., vezi G. I v ă n e s c u, *BIFR*, IX, p. 175—177). Deja Gamillscheg, *Die Mundart von Șerbănești-Titulăști*, p. 191, a susținut că formele *sclab*, *sclănină* etc., cu *c* epentetic între *s* și *l*, care se găsesc și la macedoromânii de pe muntele Olimp și în Țara Moților, au fost aduse în Oltenia printr-o migrare din Ardeal. În *Probl. cap.* p. 205, relevam eu însumi ca un macedoromânism (care nu e și meglenoromânism) pentru comuna Ceacu, fostul județ Ialomița, derivatul *a sfulgera* < cf. macedor. *sfulđirare*), care caracterizează și graiul bănățean (vezi mai sus, IV, cap. II, § 12). De altfel toată aria *dipă*, *dŭpă*, *dĭpă* „după“, din regiunea de est a Munteniei, trebuie explicată printr-o migrare din Ardeal. Forma *dipă* „după“ se găsește și în Bucovina (am auzit-o în Hurjueni, fostul județ Rădăuți), iar forma *dipi*, în satul Florești, cum Huruești, fostul județ Tecuci, actualmente, jud. Bacău, informator V. Adăscăliței), și în însuși orașul Tecuci (informator Iorgu Iordan), precum și în alte părți ale Moldovei de sud). În toate aceste regiuni, ea nu se poate concepe decît ca un fapt adus de emigranți din Ardeal, eventual și din Crișana — moldovenii autentici au *după*, — ceea ce ne obligă să admitem aceeași origine și pentru răsăritul Munteniei. Aceste forme caracterizează unele graiuri ardelenice și crișene și constituie unul din faptele comune cu graiurile din sudul Dunării.

§ 5. În perioada dintre întemeierea Munteniei și mijlocul secolului al XVI-lea au continuat, desigur, mutările unor români din Bulgaria în Oltenia, Muntenia, eventual și sudul Ardealului. Unele din aceste mutări (anume cea a românilor din Șcheii Brașovului, veniți la sfîrșitul secolului al XIV-lea din Bulgaria) sînt atestate istoric. Foarte probabil în această perioadă a avut loc și deplasarea spre sud, pe teritoriul locuit de macedoromâni, a aceluia grup de români de la vest de Crișana, care se caracteriza prin pronunțările *sclab*, *sclugă*, *iescle* etc. și printr-o serie de particularități morfotice de tip dacoromân (vezi mai sus, IV, cap. II, § 11 și 14), dar probabil și prin fenomene proprii, ca formarea conjunctivului cu *și* în loc de *să*. Ei s-au stabilit atunci sau mai tîrziu (lucrul nu poate fi precizat) pe muntele Olimp. Timpul mi-

grației lor este dedus de noi din faptul ei n-au participat la prefacerea africatelor *č* și *ğ* urmate de *ea*, *e* și *i* în *ț* și *đ*, fenomen caracteristic macedoromânilor și meglenoromânilor și care, după cit se pare, s-a realizat în această epocă. Nu putem da dreptate lui C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, care afirmă, (p. 25) că graiul lor prezintă asemănări cu graiul din Pind și (p. 196) că „Așezările din Olimp își au originea în sud...” Ni se pare că aproximativ în aceeași perioadă s-au stabilit în Pind, la Samarina, și niște dacoromâni care transformaseră pe *te* neaccentuat în *ke*. Originea dacoromână a macedoromânilor din Samarina a fost văzută de O v. D e n s u s i a n u, *Histoire*, I, p. 337, care pleacă de la fapte relevate de Weigand, *Die Aromunen*, II, p. 359, și nu face vreo ipoteză asupra timpului migrării; Weigand dădea informația că în Samarina se pronunță *frake* (< *frate*) și *punđe* (< *punte*), dar făcea greșala de a crede că pronunțarea aceasta caracterizează Banatul; Densusianu reia compararea greșită cu graiul bănățean, lăsând să se subînțeleagă că macedoromânii în discuție sînt originari din Banat. Această explicație poate fi acceptată cu o singură condiție: dacă presupunem că macedoromânii din Samarina au plecat din Banat cînd *t* și *d* urmați de *e*, *i* încă nu se africatiseră și sunau muiat: *t*, *d*. Nouă ni se pare mai plauzibilă ipoteza că acești, macedoromâni sînt originari din Crișana, unde *te* a devenit *te*, dar și *ke*. Faptul că, spre deosebire de toți macedoromânii din jur (vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 463), macedoromânii din Samarina posedă imperfectul dacoromân în *-asim*, *-usim*, *-isim* (*adrasim*, *căğusim*, *vinisim* etc.), care, este drept, a existat și la românii din Albania (se găsește în *Codex Dimonie*, cf. *ibid.*), ne arată că ei sînt într-adevăr veniți din altă parte și că pot fi dacoromâni. Originea dacoromână a acestor macedoromâni este dovedită de faptul că în graiul lor apar frecvent („öfter“) africatele *č* și *ğ* provenite din lat. *c* și *g* urmați de *e* și *i*. Constatarea a fost făcută de W e i g a n d, *ibid.*, care însă se îndoia de veracitatea textelor din Samarina: ele îi fuseseră înmîinate de doi învățători din localitatea respectivă, Cövatti și Anastas Popa Ioan, și Weigand înclina să creadă că aceștia au introdus în ele pronunția dacoromână, pentru a i le face mai inteligibile. Cred însă că nu avem motive să ne îndoim de existența pronunțiilor respective, care se întîlnesc și în graiul de pe muntele Olimp. La migrațiile din sudul Dunării spre nord, din veacurile al XIV-lea — al XV-lea, au participat nu numai românii, dar și bulgarii și sîrbii. Este cazul coloniei bulgare de la Cergău (Transilvania), despre care M i l e t i č admitea că s-a stabilit acolo în secolul al XIII-lea, și este, desigur, și cazul unor colonii de sîrbi. Foarte probabil că și unele din coloniile bulgare din Muntenia sînt venite în aceeași epocă. Unele dintre acestea din urmă și-au păstrat graiul bulgar pînă azi.

În legătură cu migrarea acestor sîrbi în Banat stă și migrarea unor morlaci în Banat și Țara Hațegului, în aceeași vreme, deși izvoarele istorice tac. O v. D e n s u s i a n u spunea, în *Graiul din Țara Hațegului*, p. 56, nota 1, cu ocazia cuvîntului *lnkă* „încolo“, din Meria (Hațeg), cuvînt alcătuit, după el, din sîrbocroatul *ča* precedat de prepoziția *in*: „De relevant că forma *kă* apare și în istroromână. Concordanța aceasta între graiul din Meria și dialectul istroromân merită să fie relevată, pentru că pare să confirme și ea ceea ce se poate constata pe altă cale cu privire la originea istroromânei

(cf. *Histoire*, I, p. 339)¹. S-ar putea, desigur, admite că *ka* s-a introdus în istororomână din croată într-o epocă mai nouă; dar prezența aceleiași forme în graiul din Meria ne autorizează mai curînd să presupunem că sîrbocr. *ka* a pătruns într-o epocă veche în graiul românesc din Banat și din sud-vestul Transilvaniei și că de aici l-au dus istororomânii, iar pe vechiul teritoriu s-a păstrat pînă azi numai la Meria. Dacă ținem seama că și într-un alt punct (prefacerea lui *ă* accentuat în *a*) istororomâna se întilnește cu graiul din Meria, nici prezența în amîndouă regiuni a unei forme așa de caracteristice cum e *kâ* nu se poate să fie datorită unei simple întimplări".

Sunetul *ă* din Meria fusese relevat și de Iosif P o p o v i c i, *Die Dialekte der Munteni und Pădureni*, p. 120. Acest *kâ* din *înkâ*, din graiul din Meria, nu poate proveni din graiuri sîrbocroate ștokaviene, căci graiurile în discuție au prefăcut pe slavul primitiv *tj* în *é* (un *č* între *ț* și *ć*), ci numai din graiurile čakaviene (de pe coasta Adriaticei, din Istria pînă la Narenta) și din dialectele kaikaviene (din jurul Zagrebului), singurele care au prefăcut pe *tj* slav primitiv în *t* și *k*, în afară de graiurile slave din Macedonia. Prezența lui *ă* în locul lui *a* accentuat, dovedește că avem a face cu niște graiuri din Dalmația, căci acestea au transformat pe *á* în *ă*. Prezența lui *înkâ* în Meria dovedește că românii din acest sat sînt la origine morlaci și că au venit din regiunile de vest ale peninsulei, după ce morlaciî împrumutaseră de la croați pe *kâ*. Căci este greu de admis că *kâ* s-a extins pe teren sîrb, din nord-vestul Peninsulei Balcanice pînă în Hațeg, atunci cînd ar fi trebuit să se răspîndească forma sîrbească *ka*, și că acest *kâ* a fost dus din nou în nord-vestul Peninsulei Balcanice, de istororomâni. Așadar *ă* (< *a* accentuat), care se găsește în mai multe localități din sud-estul Banatului Mehadica, Verendin, Bănia etc.)², este destul de vechi în limbă.

§. 6. Ne vom ocupa acum de migrațiile spre vest ale morlacilor. În veacul al XIV-lea, vlahii (morlaciî) locuiau în toată Dalmația (vezi S. Pușcariu, *Studii istororomâne*, II, p. 14), inclusiv insulele, ca Veglia, unde s-au menținut pînă în veacul trecut. Documentele de la sfîrșitul veacului al XV-lea ni-i arată pe vlahi stabilindu-se în insula Veglia. În același secol, Giovanni Frangipani (Ivan Frankapan) așează pe insulă morlaci care pînă

¹ Densusianu se referă la teoria formulată de dînsul, conform căreia istororomânii ar fi originari din regiunea munților Apuseni și Țara Hațegului.

² Vezi Weigand, *Jahresbericht*, III, p. 231, Philippide, *Orig.* II, p. 3—4 și 24—25, și Mihail C. Gregorian, *Graiul și folclorul din Oltenia nord-vestică și Banatul răsăritean, Arhivele Olteniei*, Anul XVIII, n. 97—100, mai-decembrie, 1938, p. 240 (lucrarea a fost retipărită cu modificări în *Limbă și literatură*, 23, 1969, p. 135—184, și 24, 1970, p. 189—206; faptul la care ne referim este acum discutat în vol. 23, p. 139). Gregorian adaugă și localitatea bănățeană Cuptoare, unde fenomenul apare destul de des. Că prezența fenomenului în Banat se explică printr-o migrație de morlaci o dovedește și prezența unui cuvînt ca *brentă* și *brencă* „coș ce-l poartă țăraniî în spate” (vezi L. Costin, *Graiul bănățean*, p. 64), care nu e altceva decît istor. *brenĭe* „găleată pentru adus apă”. Originea preromanică (chiar pregalică, deci probabil reto-etruscă sau veneto-ilirică) a acestui cuvînt este asigurată de prezența lui în unele dialecte italiene de nord (cf. C. Battisti, *Studi di storia linguistica e nazionale del Trentino*, Firenze, p. 47—48 și 63). Că *brentă* a intrat în română numai spre secolul al XIV-lea sau chiar la începutul epocii pe care o studiem acum ne arată faptul că, în acest cuvînt, *-en-* nu s-a prefăcut în *in*. Migrația acestor morlaci trebuie să fi avut loc în aceeași epocă în care s-au stabilit în Banat mulți din sîrbii care locuiesc și astăzi acolo. Cauza acestor migrații nu poate fi decît năvălirea turcă. Deoarece s-au constatat cuvinte cu

atunci locuiau pe moșiile sale de pe continent (vezi *ibid.*, p. 16—17). Pe vremea aceea, migrațiile din regiunea respectivă erau cauzate nu numai de nevoia de punere în valoare a pământului (noua ordine feudală), dar și de cuceririle turce. Sub presiunea turcă, populația din Serbia și Bosnia a trebuit să migreze în parte spre vest și nord. Probabil că în secolul al XVI-lea s-au așezat români rotacizanți și în Carniolia (Austria de sud-est). În aceeași vreme s-au așezat acolo și uskocii, care, după cele spuse de Pușcariu, *ibid.*, p. 20, par să fi fost slavi refugiați în fața turcilor spre nord (< sîrbo-croatul *uskok* „pribeag, dezertor, emigrant“). Că s-au așezat și români rotacizanți — și, probabil, odată cu uskocii, — rezultă din faptul relatat de T. B u r a d a, *O călătorie la vlahii (românii) din Kraina, Croația și Dalmația*, în *Arhiva*, Iași, XIX, 1908, p. 281—293, „că la vlahii din Boiana, în Carniola, care, de altfel, nu mai știu românește și nu înțeleg graiul istroromân, s-ar mai întrebuița cuvintele *securc* (va fi *sjekira* slav), *curuna*, *brenza*, *caș*, *fașa*, *fueara*, „fluier“, *furca*, *batir* „bătrîn“, *foalele* „cimpoi“ ș.a.“. (P u ș c a r i u, p. 22). Pușcariu se îndoiește de veracitatea acestei relatări, dar pe nedrept.

O ramură rotacizantă care a rezistat în regiunile acestea pînă astăzi este aceea a cicilor (astfel îi numesc străinii și se numesc și ei înșiși). Ei sînt pomeniți întîia oară într-un izvor din 1463 și sînt considerați ca aparținînd lui Frangipani (vezi P u ș c a r i u, p. 24). În veacul al XV-lea, ei sînt pomeniți de mai multe ori ca locuind la nord de Triest, anume la nord de Monte Maggiore. Tot așa în veacurile următoare, cînd, totuși, sînt pomeniți și în imediata vecinătate a Triestului. Regiunea lor (Carsia) e numită *Ciceria* (nemțește *Tschilschenboden*). Astăzi mai sînt cici care să știe românește numai în satul *Jeiăni*. În veacul trecut se vorbea românește și în satul Dare din districtul Pingvente (*ibid.*, p. 27), în Vodița, Laniște și Mune. După P u ș c a r i u, p. 23, numele *cici* se trage de la cătunarul (un fel de jude sau cnez) care stătea în fruntea lor și care se va fi numit *čič* sau *čiča*, ceea ce pe serbocroată înseamnă „unchi“. Un *Pasculus Chichio* (*ch* = *č* în documentele venețiene) este pomenit chiar la 1329 în Pingvente. D. G ă z d a r u, *Numele etnice ale istroromânilor*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, I, p. 35—54, a arătat că acest Chichio nu era un morlac, cum credea Pușcariu, ci un feudal (nobil) italian din Istria, a cărui familie apare în documente pînă pe la anul 1600, și că românii numiți *cici* au fost șerbi pe moșiile lui. Cicii s-au stabilit în regiunea despre care vorbim în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Ultimele lor resturi, românii din Jeiăni, ca și croații din Mune, proveniți din cici, sînt cărbunari.

Ă pentru *ă* și în Clopotiva (tot în Hațeg), vezi Mihail G r e g o r i a n, GS, VII, p. 135, *Gratul din Clopotiva*, p. 132—193), trebuie să admitem că și acolo avem a face la origine cu o colonie de morlaci. Existența unor asemenea colonii nu poate fi pusă la îndoială, deoarece în aceeași regiune apare și prefixul *res-* de origine slavă, pentru *des-*, de origine latină, exact ca în istroromân (faptul a fost relevat chiar de I. Popovici, p. 132; cf. *a răsfunđa* = *a des-funđa*). Ne întrebăm dacă nu cumva și alte asemănări ale graiurilor din Banat și Hațeg cu istroromâna, relevate pînă acum de alții: viltorul cu *reas*, *foale* „pltece“ (aceasta de asemenea relevată de Popovici, p. 132) etc. — nu se explică prin migrațiile în discuție. Sunetul *ă* pentru *ă* apare și în Oblștia Cloșani (județul Mehedinți) — vezi G r e g o r i a n, *loc. cit.*, care crede că a fost și în aria intermediară între cea bănățeană și cea olteană, căci se găsește, rar, și pe acolo. Nu rezistă, deci, criticii, părerea lui P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II-p. 316, că fenomenul s-ar fi produs în mod independent în toate aceste regiuni (el nu cunoștea faptul că și în Clopotiva avem cuvinte cu *ă* pentru *ă*).

Morlacii au început să se așeze în Istria în jumătatea a doua a veacului al XV-lea. O grozavă epidemie de ciumă decimase populația peninsulei, iar Veneția urmărea în secolul al XVI-lea repopularea, așa că, în acest secol, se vor așeza aici alți români, precum și uskoci. Altădată se vorbea românește în Istria pe o întindere cu mult mai mare decât astăzi (vezi Pușcariu, p. 33—36). Azi se vorbește românește în satele Letâj, Susrievița Nôselo, Sucódru, Grádiñe, Gróbnic și Brdo, toate la sud de Monte Maggiore (numit de croați Učka gora).

Istroromânii și-au pierdut numele etnic original. Ei se numesc cu numele dat de slavi: *vlâș* (*vlâs*). Totuși la sfârșitul secolului al XVII-lea, Ireneo della Croce ne atestă la cicii din apropierea Triestului numirea *Rumeri*. Limba e numită *vlâški*, *vlâski*, iar cea din Jeiăni, *jejanski*; italienii numesc pe românii de la sud de Monte Maggiore *ciribiri*, dar, în trecut, i-au numit *ciciriani*, *ciciliani*, *ciceri*, *cicerani*, *ciceroni*, *cicilianici*, *cicirili*.

Când s-au stabilit în Veglia și Istria, acești români erau ortodocși. Acum ei sînt catolici, ca și croații din jur. Probabil trecerea lor la catolicism s-a petrecut înainte de secolul al XIX-lea. Despre biserica catolică din Sucodru, Ascoli spunea că a fost mai înainte ortodoxă (Pușcariu, p. 45).

§ 7. Aceste migrații ale unora din români au împutinat și mai mult numărul românilor cu grai de tip meglenoromân și ale morlacilor. Dar, în această epocă, se petrece în sudul Dunării și un alt fenomen, foarte important: asimilarea de către bulgari și sîrbocroați a celor mai mulți dintre românii cu graiuri de tip meglenoromân și a morlacilor din Dalmația. (Într-adevăr S. Dragomir a dovedit, *Vlahii din Serbia în sec. XII—XV*, în *An. Inst. Ist. Naț.*, I, 1924, p. 279—299, *Vlahii și Morlacii*, Cluj, 1924, p. 51—53, și *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 141—142, că, începînd cu secolul al XV-lea sau al XVI-lea, numele *vlah* și *morlac* nu mai au, în documentele sîrbești și croate, sensul etnic, de „român”, ci pe cel etnografic, de „păstor”). Aceasta duce la totala izolare a românilor cu graiuri de tip meglenoromân și morlac de ceilalți români: pînă atunci, românii norddunăreni aveau în imediata lor vecinătate, la sudul Dunării, alți români, anume pe cei din Bulgaria și Serbia, iar aceștia, care au migrat mai tîrziu la nord, erau vecini cu macedoromânii și morlacii; începînd cu epoca întemeierii Principatelor nu mai avem o masă neîntreruptă a întregii românimi, ci numai ramuri răslețe: dacoromânii, macedoromânii, meglenoromânii și istroromânii. De acum nu va mai fi posibilă extinderea unor fapte lingvistice de la românii sudici la cei nordici sau de la cei nordici la cei sudici. Cel mult se menține citva timp o legătură între macedoromâni și meglenoromâni. Aceste două procese, migrarea spre nord a meglenoromânilor și a morlacilor și desnaționalizarea lor, au avut urmări foarte importante pentru dezvoltarea ulterioară a poporului român și a limbii sale: de acum înainte, românii nordici (dacoromânii), românii sudici (macedoromânii și meglenoromânii, care continuă încă să fie vecini și să aibă relații) și românii vestici (morlaci, din care se vor recruta istroromânii) vor constitui trei grupuri ale românimii izolate prin populații aloglote, iar grupurile vorbite de aceste grupuri încep să capete noi trăsături proprii fiecărui grup, trăsături care ne obligă să dăm acestor graiuri altă clasificare decât cea care a fost valabilă pentru perioadele anterioare. Abia în această perioadă încep deci să se afirme

acele trăsături dialectale care ne dau dreptul să susținem că limba română are astăzi trei sau patru grupuri de dialecte : cele dacoromâne, cele macedo-române și cele meglenoromâne, cel istroromân.

Dar, în ce privește dialectele de la nordul Dunării, mai avem de luat în considerație și un efect al acestor migrații, deja amintit de noi : ele au dus la amestecul dialectelor. Au avut loc și pînă atunci migrații ale românilor, dar acelea se făceau ținindu-se legătura dintre obștile sătești sau gințile cu același grai. Migrațiile despre care vorbim acum însă, se făceau ne mai ținându-se această legătură, așa că oamenii înrudiți se așezau în puncte deosebite, după posibilitățile de trai întîlnite și după nevoile de coloniști ale nobililor (boierilor). Firește, acest amestec al dialectelor nu e total : în Moldova se păstrează totuși un tip lingvistic moldovenesc, care se impune ca fonetism și graiurilor ardeleni stabilite aici, căci *-ă* și *-e* neaccentuați finali se transformă în *-l* și *-i* și în graiurile venite din Ardeal ; în Muntenia, *z* în loc de *g*, în cuvinte ca *joc*, *judec* etc., se impune veniților din Ardeal, cu *g*.

EVOLUȚIA DIALECTELOR DACOROMÂNE ÎN EPOCA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT ; SCHIMBĂRILE FONETICE, MORFOTICE ȘI SINTACTICE

§ 1. Diftongul *gá* a devenit *e*, dacă în aceeași silabă sau în silaba următoare, imediat sau după alte sunete, era *e*, *i* (*i*), consonantă muiată sau consonantă palatală : *leage* > *lege*, *beșarecă* (< *bășarecă*) > *besérecă* (> *bisérică*) etc. În același timp și în aceleași condiții, *îá* a devenit *îé* : *piatre* > *piétre*.¹ Fenomenul s-a produs în dialectele moldovenesc și muntenesc probabil ceva mai înainte de întemeierea Principatelor sau cam în acel timp. Desigur, că, de la *gá* la *é*, s-a trecut printr-o fază intermediară *e*, iar, de la *îa* la *îe*, s-a trecut printr-o fază intermediară *îe*; aceste faze intermediare se găsesc, de altfel, astăzi în unele regiuni de peste munți, unde schimbarea n-a mai progresat. Este însă probabil că fenomenul ardelean s-a produs ceva mai târziu, deși tot în această epocă. Fonetismul ardelean a fost dus apoi prin migrații și în diferite puncte ale Moldovei de nord, în special în regiunea muntoasă. Nu putem concluda că, în Țara Românească, schimbarea s-ar fi produs prin amestec cu bulgarii — amestecul ar fi dus la schimbarea bazei de articulație românești —, deși unele dialecte bulgare au suferit același fenomen (vezi *M l a d e n o v*, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 81). Fenomenul are asemănări cu așa-numita armonie vocalică din limbile turcești, încît n-ar fi exclus să se fi petrecut, atât la noi cît și la bulgari prin amestec cu pecenegii, cumanii și tătarii. Poate de aceea el nu se găsește în Ardeal decît pe alocurea².

Prin analogie, fenomenul s-a transmis și în forme gramaticale în care el nu trebuia să apară pe cale fonetică sau a fost anulat în altele în care el trebuia să apară pe această cale. Dar, în ce privește regularizarea formelor, dialectele moldovenesc și muntenesc au procedat în mod deosebit. Prin analogie cu imperfectele indicativului *sedei*, *sedeji* etc. (*azi șidéi*, *șidél* etc.), care înlocuiau pe calea evoluției fonetice pe mai vechile *ședçai*, *ședçaji* etc., moldovenii au creat formele **ședém* (*ș*), *ședé* etc. (*azi șidém*, *șidé* etc.). în locul mai vechilor **ședçámu*, *ședjá*. Prin analogie cu participiile *tăjéși*, *tăjéle*, care înlocuiau, pe calea evoluției fonetice, pe *tăjajși*, *tăjate*, moldovenii au creat formele *tăjét* (*ș*), *tăjétá*, care au înlocuit pe mai vechile *tăjat*, *tăjatá*. Moldovenii au extins vocalismul formelor în care schimbarea fonetică s-a realizat. La

¹ Când precede o consonantă muiată, de fapt apare un *î*: *cl'iamă*, *șjade* etc., contrar celor crezute pînă azi de cercetători. Acest *î* este însă foarte scurt și a rămas imperceptibil lingviștilor, care l-au considerat drept muierea consonantei anterioare.

² Vezi *G. Ivănescu*, *Probl. cap.* p. 216—236, unde am citat și literatura anterioară, afară de *Rosetti*, *BSL*, XXIX (nr. 86), p. 24—28.

munteni s-a generalizat vocalismul formelor în care schimbarea n-a avut loc. Astfel, ei au înlocuit formele de imperfect indicativ *ședei, ședeți*, cu *ședeai, ședeaiți*, create după *ședeam, ședeai*, și formele de participiu *tăieți, tăiele*, cu *tăiați, tăiate*, create după *tăiam, tăiată*. La fel, și în alte cazuri, ca *nevoiăș, nevoiașă, nevoiași, nevoiașe*. Moldovenii pronunțau *nevoieș, nevoieșă* (azi *nevoiești*), *nevoieși, nevoieșe* (azi: *nevoieș, nevoieși*).

Fenomenul s-a propagat și în *așa*, în Crișana, Maramureș, Ardealul de nord de Mureș, astfel că în regiunea pomenită s-a ajuns la *așé* (păstrat pe alocurea sau devenit prin velarizare, *așă'*). Desigur, schimbarea s-a produs în expresii ca *așú e*, pronunțate ca un singur cuvânt, cu un singur accent.

2. Diftongul *oá* s-a redus la *ó*, dacă era urmat de *uă* (sau poate de *uo, o*), în dialectul moldovenesc: *dóáúă > dóáuo > dóo*.

3. Diftongii *au* și *eu* (și, desigur, și ceilalți diftongi în *u*: *iu, ou, áu, íu*) s-au păstrat numai când erau în silabă finală (aici intră și monosilabicele ca *au, eu*): *au, lăudau, eu, aveu (aveau)* etc. La începutul sau în interiorul cuvântului, *u* din acești diftongi s-a transformat, în dialectele moldovenesc și muntenesc, în *u*: *aur, adaug, preul* etc.¹. Acesta a constituit baza pentru prefacerea lui *au* și *eu* în *ao* și *eo*: *adaog, preot* etc. Fenomenul a fost relevat de G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 128—142, și de Al. G r a u r, *Bull. lingu.* III, *Notes sur les diphtongues en roumain*, p. 15—53, fiecare în mod independent de celălalt.

4. Diftongii *ea* și *oa* (în pozițiile în care se păstrează, în urma fenomenului discutat la 1 și 2) au devenit pe o arie întinsă din Ardeal și Crișana *e*, respectiv *o*: *leşă (< leasă)*; *portă (< ppartă)* etc.

5. În graiurile bănățene, în cele din Hunedoara și în cele crișene (dar nu și în cele maramureșene rotacizante), diftongul *ii*, care se găsea fie la nominativul și acuzativul masculin plural (*domniii*), fie la genitivul și dativul feminin sing. articulat (din mai vechile *-iei, -eiei, -iiei*, prin prefacerea lui *e* neacc. în *i*), s-a redus la *-i*: *dómni* „domnii“, *féti* „fetii“, *domnii* „domnii“ etc. Prin migrații, el a fost adus și în Moldova de nord.

§ 2.1. Vocalele *e, e, e* (aceasta din diftongul *ea*), și *i*, precedate de *ș* și *z*, s-au transformat în graiul ardelenesc și moldovenesc în *ă*, respectiv *â, â* consonantic (acesta din urmă dispăre) și *î*: *șed(u) > șăd(u)*, *șede > șăde*, *și > șî*, *șeađă (șeadă) > șađă (șadă)* etc. În același timp s-a produs, desigur, și prefacerea vocalelor *e, e* și *i* precedate de *s, z, f*, și *đ* în *ă, â* și *î*, schimbare care caracterizează numai dialectele moldovenesc, ardelenesc, bănățean și istroromân (*ê* exista numai în dialectele de peste munți și deci prefacerea lui în *â* are loc numai acolo; în dialectul crișan-maramureșean fenomenul s-a produs, se pare, numai când în aceeași silabă sau în silaba următoare nu existau *u, e, i* sau sunet muiat): *șărm, șip* etc. Schimbarea aceasta a avut loc și la *e* din diftongul *ea* (*ă* consonantic, provenit astfel, dispăre înainte de *a*): *șeară > sară*, *șeară > țară* etc.). Fenomenul pe care-l discutăm aici este mai nou decât cel discutat la § 1,1. Așa se explică, de ce moldovenii pronunță: *șădi, șăpli* (*șeade, șeapte > șede, șepte > șăde, șăpte, > șădi, șăpli*),

¹ Fac excepție unele cuvinte ca toponimicul *Tirnauca, leucă* etc., care au un *c* după *au*. Probabil că și *g* următor ar fi avut aceleași efecte, dar lipsesc exemple. În *adaug, adaugă* s-a produs desfacerea diftongului probabil pentru că urma și *đ*: *adauge* etc.

săli etc. Un cuvânt ca slavul vechi *žali*, care fusese pronunțat în momentul împrumutării lui de către moldoveni *žale*, cu *ž*, — în acea vreme exista în dialectul moldovenesc numai *ž*, nu și *z* — a devenit *žăle*, *žăli*. În *așa*, fenomenul nu s-a produs, pentru că nu-l cerea legea fonetică. Dar în expresia *așa-i*?, care a devenit un cuvânt deosebit de *așa-i*, fenomenul s-a produs, și azi avem *așăi*? (<* *așei*). Probabil că fenomenul n-a avut loc când întreaga expresie suna *așa e*, adică *așăe*, căci *e* („este”) a devenit *i* prin fenomenul fonetic de la 3. Că fenomenul de velarizare, discutat aici, este anterior secolului al XV-lea rezultă din faptul că el este atestat în documentele slave din epoca lui Ștefan cel Mare (vezi *Probl. cap.*, p. 253).

Vocalele *e* (la care se cuprinde și *ē*), *ē* și *i* precedate de *r* și *rr* s-au transformat cel mai adesea în *ă*, respectiv *â*, *î*, în graiurile dacoromâne și în graiurile sud-dunărene: macedoromân, meglenoromân și istroromân: *rău* (<*reus*), maced. *arău*, megl. *roū*, istror. *rev* (*ē* < *ā*); *răce*, macedor. *arafe*, *urăsc*, *hotărăsc*, *urăște* și *hotărăște*, munt. *uraște* și *hotărăște*; *riu*, *rid*, macedor. *arid*, meglenor. *rode*. istr. *ărdu* (< *rādu* < *rīdu*). Dar în Muntenia avem *rece* (< *reache*), care s-a împrumut și în limba literară.

2. *ș* și *ž* au devenit la munteni *ș* și *ž*, adică *ș* și *ž* muiți. Am arătat mai înainte (IV, cap. III, §2), că, în cea mai veche fază a dialectului muntenesc, *e* și *i* precedați de *ș* și *ž* deveniseră *ă* și *î*. Asta înseamnă că *ș* și *ž* velari (au căpătat timbru de *î*). Dar, înainte de secolul al XIV-lea ei au devenit *ș* și *ž*, cum fuseseră probabil la început. Fenomenul s-a produs la munteni după ce *ă* urmat imediat sau la distanță de *e* devenise *é*, căci altfel muntenii ar spune *șede*, nu *șade*, *șapte*, nu *șapte*. Un cuvânt ca *žale*, care fusese pronunțat de munteni în momentul împrumutării tot așa, deoarece atunci muntenii aveau *ž*, a devenit *žale* abia după prefacerea lui *é* — *e* în *é* — *e* și a rămas de aceea cu *ž* pînă azi.

Velarizarea lui *e*, *ē* și *i* precedați de *š*, *ž*, *s*, *z*, *ř* și *ř* a avut urmarea că nominativul și acuzativul masculin plural articulat sau genitivul și dativul feminin singular articulat, s-au terminat și se termină în Crișana în *-î* (*dînși*, *munși* etc.) în loc de *-i*, cum e în Moldova, pe alocurea și în Muntenia, după aceleași velarizări. Prin migrații, *-i* pentru *-li* a fost dus și în Moldova de nord (inclusiv Bucovina). Este de spus că, în unele regiuni de peste munți, *rr* a velarizat pe *e* și *i* următori, chiar cînd erau forme gramaticale, așa că *řari* a ajuns să sune *řari*, formă pe care o găsim azi în Maramureș (vezi T. Păpăhagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. LXV), unde ea pare a fi venită mai de la sud, cum vom vedea mai jos. Dealtfel e probabil că fenomenul s-a produs și în dialectele bănățean, moldovenesc și muntenesc și că formele *řari* „țări”, *řările*, „țările” *řari* „țării” au fost înlocuite, în aceste din urmă dialecte, cu altele analogice, *řari*, *řările*, *řării*. În graiul din Banat avem *sărli* „sării”, *murli* „mării”, cf. Weigand, *Jahresb.*, III, 241. În Banat și în Moldova de nord (prin fostul județ Dorohoi) avem *mėri* „mere”, *perli* „pere”, ca în unele localități de peste munți, și desigur, prezența acestor forme în Moldova de nord se explică printr-o migrație de oameni dinspre părțile Banatului.

Prin aceste fenomene de velarizare, s-a născut în regiunile de peste munți vocala *ā* (< *ē*), apoi o serie de vocale intermediare între *ă*, *ā*, *î* pe de o parte și *e*, *ē*, *i* pe de alta, vocale care au fost înregistrate întii pe teren de Weigand (cf. și S. Pușcariu, *Dacor.*, VII, p. 7—9; Philippide,

Orig. rom., II, p. 4, a tăgăduit pe nedrept existența lor în unele graiuri daco-române, dar a avut dreptate când a susținut că Weigand n-a înțeles natura lor).

3. *-e* (final) neaccentuat devine *-i* în dialectul moldovenesc: *munte* > *munti*, *carte* > *carti*, *cărțile* > *cărțili* etc. Un fenomen paralel cu acesta și care pleacă deci din aceeași tendință fonetică este prefacerea în același dialect a lui *-ă* (final) neaccentuat în *-i*: *casă* > *cast*, *față* > *fați* etc. În unele localități din fostul județ Dorohoi avem, în aceste împrejurări, nu *i* și *î*, ci *î* și *î* (comunicare orală a lui Șt. G i o s u). Foarte probabil, în această epocă, verbul *e* „este“ a devenit la moldoveni *i*, în expresii ca *așă-i* „așa este“, cu *i* neaccentuat în frază. Acest *i* a devenit apoi consonant, și, prin analogie cu *s*, *is* „sint“, a căpătat un *i*.¹

4. Diftongul *-ea* (final) neaccentuat devine *-e*, *leagea* > *lege* (articulat), *pădurea* > *pădure* (articulat), etc. Fenomenul nu se găsește la Tecuci (comunicare orală Iorgu I o r d a n). El pare a sta în legătură cu prefacerea lui *ea* — *e*, *i* în *e* — *e*, *i* și cu cel studiat la numărul precedent și ne dovedește că, în poziția finală, toate vocalele de deschidere medie și maximală (inclusiv diftongii), afară de *a*, tind spre vocale de deschidere minimală (din categoria cea mai închisă).

5. *e* + *n* + *cons.* + *e* a devenit *i* în mai toată aria ardeleană în care rămăsese neschimbat. Faza *e* este atestată și în veacul al XX-lea pentru localitatea Țelna, fostul județ Alba (vezi S. P u ș c a r i u, *Dacor.*, I, p. 186).

6. În dialectul moldovenesc *cel(a)* și *čelalalt* au devenit *čal(a)*, *čalalant*, desigur, întâi numai atunci când nu purtau accentul în sintagmă. De asemenea *esl(a)* și *estalant* au devenit *ist(a)* și *istalant*, desigur întâi numai atunci când nu aveau accentul în sintagmă.

7. Înainte de întemeierea Principatelor, dialectul crișan a suferit schimbarea lui *ó* din *tót* în *ă*: *tăt* (pl. *tăți*). Forma de feminin a fost refăcută atunci, prin analogie cu cea de masculin, în *-ă*: *tătă* (pl. *tăte*). Prin migrații, formele acestea au fost aduse și în Moldova de nord (până la Iași, inclusiv, unde femininul sună: *tăți*, *tăti*).

8. În unele regiuni de peste munți, *î*, accentuat sau nu, a devenit *i*, în unele cuvinte: *intîmpin* > *intimpin*. Nu avem siguranța că fenomenul s-a produs în această epocă. El poate fi mai vechi sau mai nou. Se pare că n-a fost transportat prin migrații, dincoace de munți.

9. Pluralele *fuiqăre*, *pičiqăre*, în care *iqă* sau *qa* erau precedate de consonantă palatală, au realizat în dialectul muntean o schimbare fonetică care nu se mai întâlnește în alte cuvinte: *iqă* a devenit *é*: *fuiére*, *pičére*, desigur, prin faza *qa*. Pentru *fuiere*, vezi ARL, II, harta 267, localitatea 705 (fapt relevat de S a l a, SCL, VIII, p. 107, în cadrul recenziei *Atlasului lingvistic român, serie nouă*, vol. I și II, p. 101—112). Fenomenul s-a produs, după cit se pare, în aria în care a dispărut *h*, deci în aria imigrată din sudul Dunării.

¹ Într-o fază mai veche a limbii noastre, se spunea *fi-c* „îfi este“, cu *i* sonant moștenit din latină. Astfel: *unde fi-le*, *moarte*, *tărtia*? (Manuscrisul de la Ieud, p. 39, și Coresi, p. 119). După consonantizarea lui *i*, muntenii au pronunțat *fi-c*. Moldovenii, la care *i* cădea, nu puteau ajunge la *fi-c*, care de asemenea ar fi fost în contradicție cu norma fonetică, și au făcut *fi-i*, păstrînd pe *i* cu valoarea sonantă. Tot așa, *nu-c* > **nul* > *nul*, la moldoveni (scrise *nu-i*).

În regiunea Bistriței ardelenne și, poate, și în alte părți ale Ardealului, *yă* din verbul *lŭm* a devenit *o* : *lom*.

10. Spre sfârșitul acestei epoci se produc și o serie de schimbări vocalice caracteristice graiurilor din Crișana, Ardeal și Banat :

a. Foarte probabil, în unele graiuri ardelenne de vest și crișene, ca și în unele graiuri maramureșene, care devin apoi majoritare în Maramureș, *e* și *i* precedați de *č* și *ğ* devin *ă* și *î*. Fenomenul este atestat de forma *dučăfi-vo* „duceți-vă” din *Evangeliarul slavo-român*, tipărit la Sibiu între 1551 și 1553 (vezi mai jos, cap. V, § 12).

b. În aceleași graiuri și în graiurile bănățene, *e* precedat de sunete muiate devine *ę* (o vocală intermediară între *e* și *ă*) : *biņę*, *băn. jașę*.

§3+4-1. *l'* a devenit *i* (înainte de *i*, acest *i* a dispărut) în Moldova pe la 1430—1450, în Hațeg pe la 1480—1500, în Banat pe la 1490—1520, dar și mai târziu (în secolul al XVII-lea avem forme cu *cl'* ; cf. A n o n y m u s C a r a n s e b e s i e n s i s). Aici se cuprinde și *l* din grupurile *cl'* și *gl'*. Despre timpul dispariției lui *l'*, singur sau în grupurile *cl'* și *gl'*, în aceste regiuni, vezi P. N e i e s c u, *CL*, VIII, 1963, p. 49—53 (în cadrul articolului *Un arhaism în fonetismul din graiul bănățean*, p. 45—57). Nu știm când s-a produs dispariția lui *l'* în celelalte regiuni ale țării. E probabil că în Maramureș Crișana, Ardealul fără Hațeg, Oltenia și Muntenia, fenomenul a avut loc pe la 1430—1450. În toate regiunile țării, cu excepția Banatului și a unor localități din Oltenia de nord-vest, *cl'* și *gl'* au devenit *kj*, *gj* (cu *k* și *g*) ; pe când în Banat (vezi P. N e i e s c u, *op. cit.*, p. 45—48 și 53—56) și în unele localități din Oltenia de nord-vest, *k* și *g*, au rămas velari, cum erau înainte de dispariția lui *l'*. Această particularitate de pronunție — pronunțarea velară neschimbată a velarelor urmate de *i* și *i* — arată o deosebire de bază articulatorie a bănățenilor față de ceilalți români și o asemănare cu istroromânii, care posedă asemenea pronunții (o influență sirbo-croată). În urma acestei schimbări, dialectul bănățean-oltean de nord-vest a ajuns să posedă fonetismul *okju* (sing. neart.), cu *u* sonant, care a dispărut, în asemenea cuvinte, în celelalte dialecte daco-române. Acest *-u* sonant este vechiul *-u*, păstrat din motive fonetice în cuvintele în care el era precedat de *cl'*, *gl'*, deși bănățenii pierduseră de mult pe *-u*.

2. Acolo unde *n* nu dispăruse încă (vezi mai sus, V, cap. III, A, §2, nr. 7), el dispăre acum. Că ambele fenomene s-au petrecut abia acum, rezultă și din faptul că la ele participă elementele ungurești, care aveau *l'* și *n'* (*imaș* > < *nyomas*).

3. I. A. C a n d r e a, *Graiul din Țara Oașului*, p. 14, a relevat că, în Țara Oașului, *l* urmat de consonantă a devenit *l̥* (adică *l̥* velar, *l̥* posterior, *l̥* aspru rusesc), iar aceasta trecea (la 1907, când a apărut lucrarea) în *y*, în graiul celor tineri. Aveam : *alb* > *ayb*, *albastru* > *aybastru*, *albață* > *aybață*, *alfel* > *ayfel*, *altu* > *aytu*, *ascultă* > *ascuțtă*, *baltă* > *baytă*, *calcii* > *căucii*, *cald* > *caud*, *caldare* > *caudare*, *codobelț* > *codobeyț* etc. (vezi și P h i l i p p i d e, *Orig. rom.* II, p. 110). De fapt, cum relevă Philippide (după Weigand) *loc. cit.*, *l* în condiția arătată a devenit *l̥* pe un teritoriu mai vast : Crișana, Ardealul propriu-zis de la nord de Mureș, Munteni-Pădureni (în Hunedoara), sud-estul Transilvaniei, pe alocurea și pe teritoriul moldovenesc (în Bucovina) și muntenesc-oltenesc. (Philippide vorbea numai de *l* din cuvinte ca *jițl̥* etc., deci

de *l* final ; dar sînt informat că, în satele Ruseni și Balanu, comuna Mastacăn, județul Neamț, există *l* și în *năsălnic* din regiunea respectivă, deci și la sfîrșit de silabă, înainte de consonantă). Desigur, fenomenul s-a petrecut numai peste munți și a fost adus prin migrații și în Moldova și Țara Românească. Chiar în Hunedoara și sud-estul Transilvaniei, el a fost adus din părțile de mai la nord. Cred însă că și vocalizarea în *u* a lui *l* este veche, cel puțin pentru alte regiuni crișene-maramureșene decît Țara Oașului. Tot după *W e i g a n d*, *P h i l i p p i d e* releva (*Orig. rom.*, II, p. 27) forma *call* „caut“ în regiunea Criș-Mureș. Este evident că această formă nu se poate explica decît ca o falsă regresivă fonetică din *caul* „caut“, existent pe unele locuri în aceeași regiune. Nu puteau transforma pe *caul* în *call* decît niște oameni care pronunțau sau auzeau pe alții pronunțînd *aub*, *caud* etc. și care își dădeau totuși din cînd în cînd silința de a pronunța cu *l*, cum știau ei că e bine. Dar forma *callă* apare deja în *Evangheliarul slavo-român* tipărit între 1551 și 1553 la Sibiu (vezi mai jos, cap. V, § 12).

4. Consonanta *n* din grupul intervocalic *nr*, rezultat prin rotacism, dispăre, lăsînd un *r* pur sau un *r* nazalizat, care se mai păstrează și azi pe alocurea, în Munții Apuseni. Nu putem spune dacă fenomenul a avut loc în același timp pe tot teritoriul rotacizant din nordul Dunării, cum s-ar putea deduce din faptul că, în textele rotacizante din secolul al XVI-lea — chiar în același text —, avem atestate ambele faze. Deoarece se găsesc aproape exclusiv formele de tipul *menre*, *minre* și *mire*, nu și forma *mere*, trebuie să admitem că fenomenul a avut loc după ce *é + n + cons.* a devenit *i* și în această parte a Ardealului. Se poate crede, cu *G. P a s c u*, *Istoria limbii și literaturii românești din secolul al XVI-lea*, Iași, 1921, p. 40, că fenomenul a avut loc după apariția primelor texte literare rotacizante, deci în secolul al XV-lea, și că fazele *minre* și *mire* aparțin copistului din secolul al XVI-lea.

5. *t*, *d* și *n* (deci ocluzivele dentale) + *e*, *i* (la care se cuprind și *ç*, *i* din diftongii ascendenți) s-au muiat în Banat, Crișana și părți din Ardealul propriu zis (anume pînă la linia : vest de Petroșani, Alba Iulia, Sighișoara, Odorhei), deci au devenit *t'*, *d'* și *n'* : *minte* > *min'te*, *des* > *d'es*, *unde* > *und'e*, *tinăr* > *t'inăr*, *dinte* > *d'int'e* etc. În unele regiuni —, vezi mai jos, nr. 7, — aceste sunete au fost transformate în altele. *E. P e t r o v i c i*, *Transilvania*, 72 (1942), nr. 2-3, p. 149-156, articolul *Simbioza slavă în Transilvania*, *SCL*, VII, 1956, nr. 3-4, p. 165 (în cadrul articolului *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*) și *CL*, II, 1957, p. 100 (în cadrul articolului *Fenomene de sinharmonism în fonetica istorică a limbii române*), susține originea slavă a fenomenului. Faptul că fenomenul există la unii slavi (între alții și la slovaci) îl determină să spună că slavii din Dacia aveau aceeași particularitate fonetică și că fenomenul s-a petrecut la români în secolul al XII-lea (adică, după cît înțeleg, tocmai în momentul în care slavii din Dacia deveneau, după dînsul, prin asimilare, români). Autorul credea că fenomenul nu apare în cele mai vechi texte românești — cele rotacizante —, din cauză că ortografia slavă nu nota muierea consonantelor (p. 155). Dar fenomenul nu s-a realizat în epoca influenței slave vechi și sub influența acestei limbi. Cum au susținut *O. D e n s u s i a n u*, *Graiul din Țara Hașegului*, București, 1915, p. 32, *Al. R o s e t t i*, *Sur la palatalisation des occlusives dentales dans les parlers*

roumains de Transylvanie, în *Bull. lingu.*, X, p. 123, și I. Pătruț, *Influențe maghiare în limba română*, SCL, III, 1953, p. 67, și *Contribuții slave și maghiare la formarea dialectelor*, în *CL*, III, 1958, p. 67, fenomenul a avut loc în secolul al XV-lea, și desigur, sub influență maghiară (în această limbă există sunetele *l'*, *d'*, notate prin *ty*, *gy*). Faptele invocate de Petrovici (p. 155), după Densușianu, pentru a dovedi vechimea fenomenului, anume prezența unor nume românești notate cu *ty*, *dy*, *ny*, în documentele latino-maghiare din secolul al XV-lea, ne dovedesc existența fenomenului în acest secol numai în fostele județe Turda, Severin și Hunedoara. Trebuie să admitem că fenomenul nu se produsese în Maramureș, unde muierea s-ar fi putut manifesta prin confuzia lui *fe*, *fi* cu *ke*, *ki* și ar fi putut fi notată printr-un *i* după *l* și *d*, cum vom constata în unele texte din secolele următoare. Fenomenul s-a petrecut deci cel mai târziu în secolul al XV-lea, dar nu și în Maramureș, unde va fi adus mai târziu din Ardealul propriu-zis. Influența maghiară trebuie însă înțeleasă în felul că, prin amestec cu ungurii, românii au căpătat particularitatea articulatorie a consonantelor dentale muiate. Nu putem crede, ca Petrovici, *CL*, II, 1957, p. 105 (în *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*) și Gr. R u s u, aceeași revistă, XI, 1966, p. 348—349 (în *Probleme de fonetică și fonologie dialectală, În legătură cu palatalizarea dentalelor în graiurile dacoromâne*, p. 345—353), că, înainte de apariția consonantelor muiate *l* și *d'*, am avut pronunțiile *Ńe*, *dĭe*. Concepția noastră despre evoluția bazei de articulație ne împiedică de asemenea de a admite ca R u s u, *art. cit.*, că avem a face cu o dezvoltare internă a limbii române.

6. Mai înainte de a se petrece aceste fenomene, grupele *fĭ* și *vĭ*, provenite prin palatalizarea labialelor *f* și *v*, pierduseră exploziva labială. Totuși mai existau în Ardeal regiuni care păstrasera pe *f* și *v*, cum rezultă dintr-o serie de graiuri ardeleni emigrate mai târziu în Țara Românească (vezi mai jos, VII, cap. II, § 1).

7. În Ardealul propriu-zis, de la nord de Mureș, dar fără regiunea Munților Apuseni, deci în regiunea Bistrița-Năsăud-Alba, s-a petrecut, la citva timp după fenomenele examinate anterior, prefacerea sunetelor *k* și *g*, precum și a sunetelor *l'* și *d'*, în *č*, *ğ*. D r ă g a n u, *An. Inst. Ist. naț. Cluj*, II, p. 253—254, a dovedit că fenomenul era realizat la începutul secolului al XVI-lea: toponimicul de origine maghiară *Telci* (notat *Telcz*, *Teltsch*, *Telch*) prezenta deja *č* pentru *k*; cf. maghiarul *telki*, de la *telek* „domeniu”, + sufixul posesiv *-i* (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 183). Foarte probabil, tot în epoca aceea, s-a produs fenomenul asemănător din Banat și partea de apus a fostului județ Hunedoara, de prefacere a lui *l'* și *d'* în *č* și *ğ* cu timbru special de *ș* și *ž*, care caracterizează azi pronunția africatelor *č* și *ğ* din Banat (ele sînt notate *č*, *d*). Schimbarea în *č*, *d* trebuie considerată rezultatul unui amestec al bănățenilor și hațeganilor cu sîrbii stabiliți pe teritoriul lor. Și, foarte probabil, tot atunci în unele regiuni din nord-vestul țării, *k* și *g* au devenit *l*, *d'*, iar *l'* și *d'* au devenit *k* și *g*.

8. *č* și *ğ* străvechi au devenit, în Banat și Moldova, probabil într-o epocă ceva mai veche, *ș* și *ž*: *fașe* „face”, *žană* „geană”. Spirantele bănățene sînt însă întrucîtva deosebite de spirantele moldovene corespunzătoare.

9. *cl'* și *gl'* și, probabil, și *l'*, existau încă în Maramureș, în secolul al XV-lea, cum rezultă din faptul că textele rotacizante din secolul al XVI-lea, care

sînt copii de pe altele, pierdute, din secolul al XV-lea (vezi mai jos, cap. V, § 8), prezintă citeodată aceste grupuri fonetice, înregistrate de copist, ce nu le mai pronunța. E foarte probabil că nici *n* nu dispăruse în acest grai pînă în secolul al XV-lea, deși *n* sau *ni* care apar în textele rotacizante din secolul al XVI-lea s-ar putea considera drept mijlocul de redare a nazalității vocalei anterioare (vezi mai jos, cap. VI, § 2).

10. În mold. *istalalt*, *čelalalt*, *l* din grupul *lt*, a fost transformat în *n*: *istalant*, *šalalant*. Faptul s-a petrecut, poate, în același timp, și în macedoromână.

§ 5. Desigur, tot în această epocă au căpătat dialectele ardelenne, crișene și bănățene și cantitatea lungă a silabei accentuate (*lăle-s bŭne* etc.), precum și intonația mai variată ca înălțime a cuvîntului și a frazei, deci accentul muzical, care s-a adăugat celui de intensitate. Este foarte probabil, de altfel, că acest accent muzical exista și mai înainte la români și că moldovenii l-au pierdut atunci cînd s-au amestecat cu ucrainenii și unele populații de stepă. Într-o oarecare măsură, muntenii îl au și acum. Totuși ardelenii au căpătat, desigur, intonații noi, în epoca de care vorbim.

§ 6. Timpul în care s-au petrecut aceste fenomene fonetice nu este bine cunoscut. Ce se știe uneori este faptul că ele erau realizate în secolul al XV-lea. Dar nu se știe cît de vechi sînt. Unele din ele s-ar putea să fie mai vechi decît epoca întemeierii țărilor, și anume de la sfîrșitul epocii preliterare. Noi le-am tratat aici, și nu acolo, pentru că ele sînt caracteristice celor patru sau cinci dialecte dacoromânești principale. Prin aceste fenomene fonetice s-au creat aproape toate particularitățile dialectale dacoromâne, care există și azi și care atrag nu numai atenția lingviștilor, dar și atenția indivizilor vorbitori. Căci mai toate aceste fenomene caracterizează cite un singur dialect. În această epocă, nici un fenomen fonetic românesc nu s-a petrecut pe tot teritoriul românesc sau în toate dialectele române. Ceea ce am constatat la IV, cap. III, § 6, cu privire la fenomenele fonetice ale româniei primitive, se constată și aici. Numai prefacerea lui *ěá* — *e* în *é* — *e* și fenomenele de velarizare a vocalelor *e* și *i* precedate de *s*, *z*, *ʃ*, *d* și chiar *š*, *ž*, s-au petrecut pe o arie destul de întinsă, care înglobează mai multe dialecte dacoromâne și chiar suddunărene, — dacă considerăm ca petrecută în aceeași epocă și velarizarea din macedoromână și meglenoromână, discutată de noi la IV, cap. III, § 2.

Fie unele din particularitățile regionale caracteristice dialectelor dacoromâne care s-au creat mai înainte, fie cele care s-au născut acum sînt cele mai importante în ce privește caracterizarea dialectelor dacoromâne. Procesele fonetice despre care vorbim au dat o înfățișare deosebită fiecăruia din cele patru sau cinci dialecte dacoromâne. Ele au schimbat în parte sistemele fonetice mai vechi ale dialectelor dacoromâne, dînd naștere sistemelor fonetice de azi ale acestor dialecte.¹ Astfel, dialectele crișene au

¹ O parte din aceste sisteme au fost studiate în special de lingviștii clujeni elevi ai lui Emil Petrovici: E. Petrovici și I. Stan, *Schiță a sistemului fonologic al graiului tecucean* în *GL*, III, 1958, p. 119—135, Gr. Rusu, *Schiță a sistemului fonologic al graiului bistrișean*, *ibid.*, IV, 1959, p. 61—75, I. Nețescu, *Schiță a sistemului fonologic al unui grai din sudul Banatului*, *ibid.*, VIII, 1963, nr. 2; p. 207—215, Gr. Rusu, *Sistemul fonologic al unui grai din Muntenia*, *ibid.*, XII, 1967, nr. 1, p. 53—62, dar și de cercetă-

pierdut pr *k* și *g*, înlocuindu-le cu *t* și *d'*; unele graiuri ardelenene au pierdut pe *č*, altele au pierdut și pe *č'*; graiurile moldovene au pierdut africaterile *č* și *č'*. Toate aceste fapte s-au produs în epoca întemeierii țării. Este greu de imaginat că aceste deosebiri existau și mai înainte. Ele s-au creat în noile condiții în care se găseau românii în diferitele țări.

În noua epocă limba română are o dezvoltare mai mult divergentă. Întemeindu-se pe faptul că unele schimbări fonetice se petrec și după secolul al VII-lea, pînă astăzi, atît la nordul cit și la sudul Dunării, P h i l i p p i d e admitea (*Orig. rom.*, II, p. 383—385) că și după acest secol s-a menținut unitatea de bază articulatorie a poporului român, în toate ramurile sale, moștenită de pe vremea cînd poporul român locuia pe un teritoriu îngust, teritoriul său de formație. În urma celor spuse aici, se înțelege că trebuie să renunțăm la o asemenea interpretare a evoluției fonetice românești din epoca în discuție. Este evident că efecte atît de îndepărtate în timp, ale unei baze de articulație căpătate în momentul formării limbii române, sînt imposibil de admis. Schimbările fonetice din această epocă se explică fie prin evoluția bazei articulatorii românești, fie prin schimbarea parțială a acestei baze articulatorii, în urma asimilării populațiilor străine rămase pe teritoriul românesc. Mă refer în primul rînd la fapte ca tendința de reducere a lui *ea* — *e* la *é* și chiar tendința de velarizare a vocalelor palatale precedate de *s*, *z*, *f*, *d*, *š*, *ž*, care, totuși, pare a fi specifică românilor. Din asemenea fapte rezultă, de asemenea, că Philippide nu era îndreptățit să admită o unitate totală a bazei de articulație românești și să concludă, în consecință, la ideea unui teritoriu restrîns la formarea a poporului român.

Am susținut pînă acum că schimbările fonetice se explică prin schimbările organelor articulatorii. Dar aceste organe articulatorii au unele particularități de pronunție care nu se explică prin forma lor, ci numai prin temperamentul celor care le vorbesc. Mulți învățați au crezut că numai acesta este hotărîtor în articulare, ceea ce este, desigur, greșit. Temperamentul nu face decît să modeleze unele tendințe impuse de organele articulatorii, să le dea ultimele contururi. Temperamentul se manifestase, desigur, și mai înainte în baza de articulație românească, influența lui dar este greu de constatat, deoarece lipsește un termen de comparație pentru sistemul fonetic românesc din acea vreme. Acum cînd, fie datorită condițiilor istorice deosebite, fie prin amestec cu alte neamuri, se produc deosebiri temperamentale

torii din școala lingvistică bucureștenă, ca Andrei Avram, *Observații asupra fonologiei graiului din Scărișoara*, *ibid.*, VIII, 1963, p. 215—228 (faptul că autorii acestor lucrări socot că fac fonologia, iar nu fonetica graiurilor respective nu trebuie să ne înșele: este vorba tocmai de sistemele fonetice ale graiurilor în discuție); Gr. Rusu a publicat și priviri generale asupra fonetismului graiurilor dacoromâne, unele referitoare chiar la sistemul fonetic al dacoromânei în secolul al XV-lea: *Diasistemul vocalic al dacoromânei* în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, București, 1970, p. 399—403. *Sistemul fonologic al limbii române dintre secolele al IX-lea — al XV-lea*, I, *Vocalismul*, *ibid.*, XV, 1970, p. 337—349, și IV, *ibid.*, XVI, 1971, p. 157—171. Dar sistemele fonetice stabilite de autor pentru secolul al XV-lea nu cuprind toate sunetele (fonemele) sistemelor fonetice înfățișate (accasta pentru că el nu urcă pînă înainte de acest secol sau pînă în acest secol o serie de fenomene fonetice considerate de noi ca petrecute atunci) și, cîteodată, repartitia pe teren a acestor sisteme fonetice este alta decît cea crezută de autor (astfel el nu știe că schița fonetică stabilită pentru graiul din Liești nu reprezintă autenticul grai moldovenesc, care merge în această privință cu graiul muntean).

însemnate între diferite ramuri române, aceste manifestări ale temperamentului în fonetism se văd foarte clar, prin comparația unui dialect decoromân cu altul. Ele au fost observate și de nespecialiști, care au făcut aprecieri asupra diferitelor dialecte din acest punct de vedere. Se vorbește astfel de „limba lată“ a moldovenilor, de sunetele lor mai moi sau mai dulci, de vorbirea aspră, sau, mai de grabă, dură a ardelenilor¹, de faptul că muntenii vorbesc „în vârful limbii“. În aceste afirmații este ceva just. Asemenea aprecieri ale nespecialiștilor, chiar ale poporului, au fost introduse în știință de Gr. S c o r p a n, *Graiul moldovenesc, Tendințe fonetice, Expresivitate*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, p. 424—471, care discuta însă numai dialectele moldovenesc și muntenesc, și au fost acceptate și de mine în *Actes du sixième Congrès international des linguistes (Paris, Juillet, 1948)*, Paris, 1949, p. 238—239, unde am luat în discuție și dialectul ardelean. Scorpan a arătat că dialectul moldovenesc exprimă prin sunetele sale ca *ș* și *z* sau *-i* și *-f* (finali) caracterul mai puțin voluntar, mai puțin activ, mai mult contemplativ, pasiv, al moldoveanului, pe când dialectul muntenesc exprimă prin africaterile sale *č*, *ğ* sau vocalele *-e* și *-ă* (finale) caracterul mai mult activ și mai puțin contemplativ, pasiv, al munteanului. El a mai arătat că dialectul moldovenesc este mai apt pentru a reda atmosfera de blîndețe, de intimitate, pe când dialectul muntenesc este mai apt pentru a reda atmosfera de solemnitate, și că scriitorii au folosit formele acestor dialecte în acest scop. Ar fi, poate, mai exact să se supună că limba literară este cea care exprimă solemnitatea și că dialectul muntean exprimă dinamismul, energia. Trebuie să recunoaștem însă că asemenea aprecieri sînt subiective; ele se întemeiază pe impresia pe care o fac asupra noastră dialectele. Cu privire la dialectul ardelenesc, s-ar putea spune că el exprimă nu numai asprimea, duritatea, dar și muzicalitatea, iar cu privire la dialectul bănățean s-ar putea spune că exprimă o oarecare moliciune, făcîndu-ne însă cîteodată, prin intonație, și impresia unei profunde muzicalități. În general eu aș spune că toate dialectele dacoromâne în raport cu limba literară nu par acceptabile, întrucît nu redau o atmosferă solemnă, distinsă, ci una rustică, necultivată. Faptul se explică, desigur, nu prin temperamentul indivizilor vorbitori, ci prin opoziția dialectelor față de limba literară, și trebuie deci exclus din discuția de față. Oricum ar sta lucrurile, există între dialectele dacoromâne deosebiri care se explică prin deosebirea de temperament a diferitelor ramuri ale poporului român.

Gr. S c o r p a n nu făcea însă precizarea, pe care am adus-o eu, *loc. cit.*, că manifestarea temperamentului în sunete se face pe două căi: pe calea schimbărilor fonetice și pe calea fenomenelor de analogie. Dar el dădea explicația foarte prețioasă că răspîndirea prin analogie a lui *e* și *ie* la moldoveni și a diftongilor *ea*, *ia* la munteni se explică tot prin temperament. El invocă și exemple ca munt. *să dea*, *să stea* și mold. *să deje*, *să steje*, unde există de fapt nu numai *ea* sau *é*, dar și prezența sau absența unui *-e*. Direcția deosebită în care se produce analogia nu poate fi explicată, desigur, decît tot prin tem-

¹ Aceasta era și părerea lui E m i n e s c u. S l a v i c i, *Amintiri*, București, 1924, p. 40, spunea: „Eu rosteam la început vorbele cum se obicinuiește prin Podgoria de la Arad. Eminescu se enerva adeseori și zicea că-l sfărâm timpanul pocînd vorbele...“. Așadar, consonantele mufate din graiurile ardeleni nu dau impresia moliciunii, ci pe cea a asprimei.

perament. Sunetul *a* dă impresia solemnității, severității. Sunetul *e* dă impresia intimității, blîndeței. Unele fenomene de analogie se explică deci prin temperament. Faptul nu trebuie să apară curios. Manifestarea temperamentului în limbă se poate face nu numai indirect, prin organele articulării, ci și direct, asupra unui fenomen de natură spirituală, ca analogia.

§ 7.1. În urma schimbărilor fonetice examinate de la § 2, subdiviziunile 3 și 4, declinarea articulată și nearticulată a căpătat forme noi la substantivele feminine : -*i*, -*i* la singular nearticulat și -*a*, -*e* la singular articulat, -*ili* sau -*li* la plural articulat, -*l* la plural masc. nearticulat, -*li* la pluralul masc. articulat. Aceasta înseamnă dublarea în unele dialecte a numărului declinărilor.

În urma schimbărilor de velarizare, s-a ajuns și la terminații verbale noi sau la dispariția unora : [el, ea] *coasă* „coase“, *auđim* „auzim“, sau *coș* „coși“, *șăđ* „șezi; auđ „auzi“. Alte fenomene ca *șeă*, *jeă* > *șă*, *jă* și *já* > *je*, au dus de asemenea la terminații noi : *îngrășăm* „îngrășam“, *îngrășăi* „îngrășai“ etc. *tăiëm* „tăiam“ etc. S-a ajuns astfel, dialectal, la dublarea și chiar triplarea conjugărilor, cu excepția celei de a doua, care număra prea puține verbe și nu putea prezenta cazuri de velarizare în terminație : *a cîntă*, *a îngrășă*, *a tăie*, *a șide*, *a șasi*, *a coast*, *a vini*, *a auzi* (cu *a urî*).

În urma velarizării prin *r*, verbele de conjugarea a IV-a ca *a omorî*, care nu aveau terminația -*esc*, au căpătat la ind. prez. pers. a III-a sing., în locul lui -*e*, terminația -*ă*, caracteristică conjugării I-a : *el cîntă*. Prin analogie cu această conjugare, forma de pers. III-a pl., care nu avea o terminație, — cf. *ei aud* — a căpătat terminația -*ă* : *ei doboară*, *ei omoară*.

2. Pluralele *bătrîneșe*, *tinereșe* (ale substantivelor *bătrîneală*, *tinereață*), întrebunțate de predicție în loc de singular (cf. și expresiile de azi : *bătrîneșele mele*, *tinereșele etc.*, pentru *bătrîneșea mea*, *tinereșea mea*), au fost considerate singulare, după ce *gă* — *e* a devenit *é* — *e*, iar *e* precedat de *l* a devenit *ă*. S-au născut astfel singularele *bătrîneșă*, *tinereșă* (munt. *bătrîneșe tinereșe*), cu *é*, în loc de *gă*. Meglenoromânii n-au suferit fenomenul : *bitărneață*. Probabil, tot în epoca aceasta, pluralele *îmbrăcăminte*, *încălțăminte* au devenit singulare, înlocuind pe *îmbrăcămînt*, *încălțămînt*, care mai apar în cele mai vechi texte românești.

3. În Oltenia și Muntenia verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a au înlocuit pers. a III-a pl. a prezentului indicativ printr-o formă identică cu cea de pers. a III-a singular. Așadar, la verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a, formele în -*u* sau fără desinență, de persoana a III-a plural, au fost înlocuite cu formele identice de la persoana a III-a singular : (*ei*) *vede*, (*ei*) *are*, (*ei*) *face*, (*ei*) *aude*.¹ Aceste forme s-au născut pe baza analogiei cu verbele de conjugarea I-a și cu cele de conjugarea IV-a în -*ri*, la care era identitate între forma de persoana a III-a singular și forma de persoana a III-a plural. Odată cu această schimbare, auxiliarul *ay* de la pers. a III-a plural a perfectului compus a căpătat forma *a* : *ei a cîntat*.

4. Se pare că acum s-au creat în Moldova formele verbale *mă ńer*, *li ńeri*, *sî ńari*, *ni ńerăm*, *vă ńerași* etc. „mă mir“ etc. Vocalismul lor s-a născut

¹ Dar muntenestile (*ei*) *vede*, (*ei*) *are* pot fi de origine latină (< *vident*, *habent*) ; vezi mai sus, II, cap. IV, . 21.

în formele cu accentul pe terminație : *ni nîrăm, vă nîraț* (< *ne mirăm* etc.), în care *i* neaccentuat a devenit *e*; au servit ca model verbe ca *clēm, clēmi, clēamă, clēmăm* etc.

5. Nu este exclus ca forma cu *-m* a imperfectului indicativ, pers. I-a sing. (pentru care vezi mai sus, V, cap. IV, § 4, nr. 3), să fi fost creată acum. În acest caz, ea a avut loc tot numai la o parte din români și s-a produs în mod independent în dialectele macedoromâne și cele dacoromâne.

6. În Muntenia (în jurul capitalei, de exemplu la Otopeni, poate, și mai departe), s-au creat noi forme de plural la persoana a III-a plural a indicativului prezent : *găinele se ouără*, și forme noi de la persoana a III-a plural a indicativului imperfect ; *ei făcēaură*.¹ Este evident că asemenea forme s-au creat prin analogie cu formele de persoana a III-a plural a perfectului simplu de la conj. a III-a. Dar se poate admite că a influențat și perfectul compus alcătuit cu participiul trecut în *-ără* (vezi mai sus, IV, cap. IV, § 7, 11, 4 și § 13, 4), din aceeași regiune.

7. În Ardeal și Moldova s-au format cuvinte noi cu sens gramatical — ele exprimă modalitatea acțiunii — prin unirea (aglutinarea) unui verb de pers. I-a sing. indic. prez., cu conjuncția *că*, introducătoare a prepozițiilor complete : *crēcî* (< *cred că*) (în fostul județ Dorohoi, și *cricî*), *mătîncă* (în jud. Iași, *mătēncă*) (< *mă tem că*) „mi se pare“ „probabil“, *pisănicî, pisănici* (< *pe semne că*), *parcî*. Cuvîntul *parcă* apare și în graiul muntean. Singur acesta din urmă s-a impus în limba literară. În *mătencă, mătîncă*, prefacerea lui *m* în *n* se explică prin acomodarea la *c* următor, după ce *m* a ajuns, prin aglutinare, medial. Acolo unde avem și prefacerea lui *é + n + cons.* în *i* (de exemplu în sudul Moldovei), aglutinarea pare să fie cu mult mai veche decît în celelalte regiuni, adică anterioară prefacerii lui *é + n + cons.* în *î* (vezi mai sus, V, cap. III, § 1,2). La *crēcî* și *pisănicî*, ca și la mold. *bodaprostē* (< *bogdaprostē*), se produce dispariția consonantelor *-d-*, *-m-* și *-g-*, de la sfîrșitul silabei (în această poziție, consonantele sînt mai slabe).

În Ardealul de nord și Maramureș s-a creat de asemenea un cuvînt nou cu sens gramatical (exprimînd modalitatea acțiunii), dar prin aglutinarea unei expresii impersonale eliptice, *op* (< *op iaste*) cu conjuncția *să*, care urma în mod normal după ea: *opsă*, modificat foneticeste în unele regiuni în *optă*.

8. Morfomele *al, a, ai, ale* de genitiv al numelui, de la pronumele posesive și de la numeralele ordinale (la acestea nu existau decît formele de singular) s-au redus în dialectul moldovenesc la forma *a* (vezi mai sus, III, cap. IV B, § 4). La forma *al*, schimbarea a fost la origine fonetică : ea s-a produs, probabil, cînd substantivul care urma începea cu consonantă ; ea s-a extins apoi la numerale și posesive și, analogic, și la formele de plural.

§ 8.1. Probabil, în această epocă s-au creat expresiile de tipul *a veni el mama !*, în care apare în mod obligatoriu pronumele *el*, chiar dacă subiectul exprimat în propoziție este feminin. Procedul pare a fi diferit de cel al întrebînțării pleonastice a pronumelui *el* în narațiune (subiectul propoziției este

¹ După primul război mondial faptele acestea caracterizau și graiul populației periferice a Bucureștiului, originară, desigur, din satele vecine (informație dată de Al. G r a u r).

exprimat doar prin substantiv), pe care o găsim în *Moxa, Hronograf* (cf. *H a s d e u, Cuvente den bătrâni, I, p. 421—422*)¹

Probabil, tot în epoca aceasta, s-au creat expresii de tipul *nici tu junghi, nici tu friguri* (*C r e a n g ă*), sau *nici tu casă, nici tu masă*, care, la origine, au trebuit să sune : *să nu capeși tu nici junghi !, să nu capeși tu nici friguri ! să nu ai tu nici casă, să nu ai tu nici masă !* Expresiile de azi s-au născut prin elipsa verbului și prin mutarea lui *nici* înainte de *tu*, fenomene explicabile la niște propoziții care exprimă mirarea (întrebuințarea persoanei a II-a cu valoarea generală este moștenită din latină).²

2. Probabil în această perioadă, conjuncția *de* a căpătat în Moldova și Țara Românească sensul de „care” : *Cel de n-are ... „cel care n-are ... “*. Foarte probabil modul acesta de exprimare s-a născut dintr-o contaminație între o propoziție principală care începea cu *cela* și o propoziție condițională care începea cu *de* „dacă”. Foarte probabil la început s-a zis deci : *Cela de n-are ...*, și numai în epoca următoare s-a redus *cela* la *cel*.

¹ Cf. Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române, I, p. 270—272*, ediția a II-a, București, 1975, p. 245—247, și *Limba română contemporană*, București, 1956, p. 543—546.

² Cf. Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, București, 1944, p. 124—125, ediția a II-a, p. 114—116, și *Limba română contemporană*, p. 377—383.

CAPITOLUL IV

SCHIMBĂRI LEXICALE IMPUSE DE ORGANIZAREA STATALĂ ȘI BISERICESCĂ¹

§ 1. Întemeierea voievodatelor, chiar viața politică din cadrul statului maghiar, apoi, în general, activitatea politică mai bogată din primele veacuri de după întemeiere, au dus la formarea unui vocabular politic, care, mai înainte, era prea redus. El s-a format fie din împrumuturi, fie din termeni mai vechi, care au suferit acum unele schimbări de sens.

Cum a arătat N. I o r g a cu diferite ocazii (vezi, între altele, *Istoria poporului românesc*, traducere din limba germană, I, p. 209 — 213, și *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 9), înainte de întemeierea Principatelor, cuvântul *țară* denumea atât teritoriul locuit de un popor — de exemplu în expresia *Țara Românească* —, cât și teritoriul mult mai restrâns, de pe valea unei ape, ca în expresiile *Țara Hațegului*, *Țara Oltului*, *Țara Birsei*. Trebuie să spunem totuși că primul sens nu e sigur pentru timpurile anterioare întemeierii Principatelor și că pe atunci numai sensul mai restrâns pare a fi existat la români. Dar sensul prim nu se poate tăgădui, el găsindu-se în latină. Numirile cu al doilea sens nu plecau însă numaidecât de la numele unei ape. Avem și *Țara Făgărașului* — cu același sens ca și denumirea *Țara Oltului* —, apoi *Țara Oașului*, *Țara Moșilor*, *Țara Secuiască*, *Țara Năsăudului*, și chiar *Țara Ardealului*, care, cum vom vedea mai târziu, denumea la început un teritoriu mai mic decât Ardealul. Sensul acesta al cuvântului *țară* este atestat și de unele documente latine din Ungaria, care vorbesc, pe la începutul secolului al XIII-lea, de *terra Blaccorum*, iar la 1247 de *terra Harszoc* (= Țara Hațegului), — lucruri relevate tot de Iorga. Cred dar că n-avea dreptate L. B l a g a, *Spațiul mioritic* (vezi *Trilogia culturii*, București, 1944, p. 302 — 304), să susțină că termenul *țară* și-a schimbat sensul numai odată cu întemeierea Principatelor, când a ajuns să designeze fie voievodatul Ardealului, fie Țara Românească, fie Moldova. Din faptul că și mai târziu s-a vorbit de țări mai mici în cadrul Țării Ardealului — vezi citatul din Gligorie U r e c h e sau Simon D a s c ă l u l, pe care-l dăm mai jos —, rezultă că trebuie să vorbim nu de o modificare a vechiului sens, ci de cîștigarea unui sens nou. Atunci țara se confunda cu statul, dar și cu părți din stat. O împărăție era o țară, dar o asemenea țară cuprindea ea însăși mai multe țări. (Astfel, se vorbea de *Țara turcească*).

¹ Expunerea din acest capitol se orientează câteodată după expunerile făcute asupra lexiconului caracteristic epocii feudale românești de C. C. G l u r e s c u, *Istoria românilor*, II, ediția a IV-a, Partea întâi, București, 1942, Partea a doua, București, 1943.

Stăpînirea ungurească asupra Ardealului a făcut ca Ardealul să fie denumit de români cu un cuvînt de origine maghiară. Cuvîntul românesc, care în documentele slavoromâne din secolul al XV-lea apare cu forma *Erudel* (ꝛ), dat. *Ardelju* (vezi *Drăganu, Românii în veacurile IX — XIV, pe baza toponimiei și onomasticii*, p. 421 — 422), își are originea în ung. *Erdöelü, Erdöelv, Erdöel, Erdeel* „ținutul de dincolo de pădure“ (*erdö* „pădure“ și *elv* „dincolo de“), care se găsesc, cite odată sub ortografii întrucîtva deosebite de cele date de noi aici, în cronicile și documentele latine din Ungaria, de pe la 1200 pînă în secolul al XIV-lea; abia la 1390 se întîlnește sub forma *Erdel*, ce se putea citi cu *l'*, ca actualul maghiar *Erdely*. Etimologia aceasta a fost dată de Pal H u n f a l v y, *Magyarország ethnographiája*, p. 350, și *Korespondzblatt*, X, p. 37 — 43 și p. 49 — 53, și a fost aprobată de toți cercetătorii competenți. Discuția în rezumat se poate vedea la *Drăganu, op. cit.*, p. 420 — 426. Etimologia este asigurată și de faptul că documentele latine din cancelariile ungare numesc Ardealul *Ultra Silvas, Transilvania, Ultrasilvania*, iar cele nemțești, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, *Überwald*. Pădurea la care se face aluzie este cea dintre Munții Apuseni și munții Rodnei, și numirea este dată din punctul de vedere al ungarilor din stepă. Deoarece însă, atunci cînd ungurii au trecut dincolo de păduri, au cucerit numai centrul Ardealului, cuprins între Țara Moșilor, Țara Hațegului, Țara Oltului (Făgărașul), Țara Birsei și teritoriul secuiesc, la început și încă multă vreme după aceea, iar, în poezia populară, pînă în secolul al XIX-lea, românii au înțeles prin *Ardeal* numai această parte, cucerită la început de unguri. Lucrul îl spune de altfel chiar Simion Dascălușul sau poate Gligorie Ureche în *Cronică* (ediția C. Giurescu): „Țara Ardealului nu este numai o țară însăși, ci Ardealul se cheamă mijlocul țării, care multe cuprinde în toate părțile, în care stă și scaunul crăiei. Iară pre la marginile ei sînt alte țări mai mici, carele toate de ea însă se țin și supt ascultarea ei sînt, cumu-i Maramureșul, despre Țara Leșască, și Țara Săcuiască despre Moldova, și Țara Oltului despre Țara Muntenească, și Țara Birsei, Țara Hațegului, Țara Oașului, și sînt și alte holde [la Kogălniceanu : hotare] multe, carele toate ascultă de crăia ungurească și se țin de Ardeal“. Într-un fragment de geografie, scris în românește, din secolul al XVII-lea, publicat de Cipariu, se spune, de asemenea, că Ardealul este numai centrul voievodatului Ardealului, așa că nu mai poate fi îndoială în această privință. Drăganu crede de aceea, p. 425, că numai cronicarii moldoveni au întrebuițat cuvîntul *Ardeal* pentru toată regiunea de peste munți.

Primul stat întemeiat de români la nordul Dunării, acela al lui Basarabă, fiind locul locuit de români, iar nu și de alte neamuri, cum era statul întemeiat în sudul Dunării de Petru și Asean, trebuia să se numească *Țara Românească*. Lucrul a fost arătat de Iorga în diferite rînduri. Firește, numele românesc nu apare decît tîrziu în texte, pentru că s-a scris tîrziu românește. Dar este evident, că, sub expresia *Vlaška zemlja*, din documentele slavo-române din Țara Românească, se ascunde această expresie românească.

Al doilea stat întemeiat de români la nordul Dunării, Moldova, din chiar această cauză că deja exista un stat ce se numea *Țara Românească*, nu se mai putea numi astfel și trebuia să-și găsească alt nume (lucrul a fost arătat tot de I o r g a). Și fiindcă noul stat românesc se întindea la început numai pe

apa Moldovei¹, — avea drept capitală la început orașul numit *Baia și Tirgul Moldovei*, iar pe nemțește, *Die Stadt Mulde* (în limba sașilor), — el s-a numit *Țara Moldovei*. Cînd, mai tirziu, pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, statul acesta s-a întins pînă la mare, el a păstrat numirea *Moldova*, *Țara Moldovei*, cu toate că depășise cu mult bazinul rîului Moldova. De la acest nume s-a derivat apoi *moldovean*.

Cînd însă voiau să specifice că e vorba de Țara Românească și de populația ei, moldovenii nu puteau numi Muntenia *Țara Românească* și *români* pe locuitorii Țării Românești, pentru că ei înșiși se considerau români. De aceea, pentru a denumi *Țara Românească* și pe locuitorii ei, ei au recurs la alte nume decît acelea pe care și le dădeau muntenii. Ei au început să zică *Țara Muntească* și *muntean*. Termenul din urmă apare în cea mai veche cronică a Moldovei, anume în Letopisețul de la Bistrița (P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 100) (cf. și *muntyńskij voskъ* „ceară muntenească“, în tratatul comercial al lui Alexandru cel Bun cu liovenii, din 1408). Termenul apare întrucîtva curios, deoarece Țara Românească nu este numai o regiune muntoasă (*muntean* nu poate însemna la origine altceva decît „om de la munte“). Desigur însă că ipoteza făcută de P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 102, după alții, este justă: Țara Românească a fost organizată de unul din voievozii de la munte (din Argeș sau din altă parte), așa că moldovenii au putut să-i numească *munteni* (P.P. Panaitescu vorbește de o reunire de triburi, fiecare cu voievodul lui, ceea ce este, desigur, greșit: în epoca aceasta nu se mai poate vorbi de triburi).

Pentru întemeierea țărilor de dincoace de munți s-a întrebuițat termenul *descălecat*, *descălecare*, a *descăleca*. Termenul se explică prin aceea că întemeietorii au venit din Ardeal sau, în orice caz, din altă parte (se știe că, pentru Muntenia, tradiția descălecării din Ardeal nu e sigură) și prin aceea că au venit călări, cum trebuia să fie cazul cu niște oameni organizați feudal.

§ 2. Termenul *vojevoda*, care apare în documentele slavo-române, a căpătat un sens nou: acela de șef al unui stat de pe teritoriul românesc, inclusiv Ardealul sau Maramureșul, care erau sub stăpînirea maghiară. Probabil că, în această epocă, s-a ajuns la prescurtarea *vodă* în *Alexandru Vodă*, *Ștefan Vodă* etc. Termenul *domn* a căpătat un sens special, foarte uzual; acela de „voievod“ al Țării Românești, al Moldovei și al Ardealului. Cuvîntul *domnie*, care exista și el de mai înainte, a devenit, desigur, mai uzual. Din limba cancelarilor slave s-a impus pentru „domn“ și termenul *gospodar*, care, ca și *domn*, se întrebuița, desigur, și cu sensul „boier“. Domnul avea o reședință sau capitală, care se numea *celate de scaun*, pentru că era o cetate și pentru că avea tronul, scaunul. Expresia pare să fi plecat de la sl. *stolica* „capitală“, derivat de la *stolŭ* „scaun“ „tron“ și care se găsește și în limba rusă, polonă etc.². Domnul

¹ Cum a arătat I. Iordan, *Viața românească*, XXII, 1920, p. 274 — 276, *Moldova* este un derivat de la româneseul *molid*, pătruns în limba slavilor de pe valea Moldovei; cuvîntul s-a derivat prin sufixul slav *-ova* și însemna deci „valea molizilor“, „valca cu molizi“, „apa molizilor“. Etimologia pare justă, deoarece pe valea Moldovei, în partea ei superioară, cresc mai ales molizi. E interesant de adăugat că documentele slave din Moldova din secolul al XIV-lea prezintă *Moldavska zemlja* (de fapt la genitiv) și *Moldava* pentru țară și apa Moldovei.

² Existau și *scaune de județ* „scaune de judecată“ (cf. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 132, care credea însă că instituția e latină sau străveche).

își avea *curtea* sa — se pare că a pătruns în limbă și termenul slav *dvorŭ* —, unde boierii erau primiți pentru treburi, discuții, distracții. Acest fapt a și avut ca urmare că sl. *dvorŭba* „serviciu, vizită la curte, omagiu“, a ajuns a însemna „vorbire, cuvînt, vorbă“. Faptul a fost văzut de mulți cercetători, printre care Gh. B o g a c i, *Note semantice*, „A vorbi, vorbă“, în *Arhiva*, XLIV, 1937, nr. 3 — 4, p. 251 — 261, — autorul folosește toată literatura anterioară a chestiunii — și P. P. P a n a i t e s c u, *op. cit.* Acesta din urmă spunea, p. 59 : „Vorba prin excelență pentru românul medieval este aceea de la curte, acolo se vorbește deosebit, într-un chip mai înalt decît în popor, anume altă vorbire, cea slavonă ; încă o dovadă că slavona era limba societății înalte, măcar în anume împrejurări“. Credem însă că nu era nevoie să se vorbească limba slavă la curte pentru ca termenul *dvorbă* să ajungă a avea acest sens. Cuvîntul s-a putut introduce și mai înainte de întemeierea țărilor, pe vremea acelor voievodate româno-slave din Ardeal, de prin secolele al IX-lea — al XI-lea, cum ar dovedi faptul că a devenit *horbă* în Moldova¹ ; derivatul *a vorbi* a suferit palatalizarea labialelor (*a vorghi*), ceea ce de asemenea arată o vechime mai mare decît întemeierea țărilor. Dimpotrivă, *a dvori* „a sluji“ și *dvorean* „curtean“ sînt în mod sigur din epoca întemeierii țărilor. Sensul slav, ca și aspectul fonetic slav al lui *vorbă*, exista încă în limba veche, de exemplu la Miron Costin : *țineau dvorba* „făceau serviciu (la curte)“ (ed. Kogălniceanu, I, p. 288).

Cînd Domnul poposea într-un oraș și făcea acolo judecăți : etc., se spunea : *au descălecat acel țîrg : de acolo s-au întors Ștefan Vodă și au descălecat țîrgul Iașii* (Ureche). Avem a face cu un semantism dezvoltat în același fel ca și semantismul aceluiași cuvînt, discutat la § 1 (și în latina medievală, *descendere* și *descensus* se întrebunțau în legătură cu regii, cînd aceștia poposeau într-un oraș, unde erau găzduiți și întreținuți pe tot timpul popasului). Pentru ca cineva să ajungă domn trebuia să fie *din os domnesc*, adică descendent dintr-un domn, și să nu fie *însemnat*, adică infirm (totuși au fost și excepții). Fii legitimi se numeau *feciori*, *fii*, *coconi* ; băstarzii se numeau *copîl*, pl. *copîi*, în unele regiuni, ca Oltenia și *cópil*, pl. *cópîi* (fem. *copîlă*, *cópîlă*). Cuvîntul este de origine bizantină, cum a dovedit Demetrios M o u t s o s, *Zeitschrift für Balkanologie*, VII, 1969/1970, p. 86 — 102, articolul *The origin of a balkanism and related problems* : *κοπέλλα* etc., și a pătruns în toate limbile sud-est-europene, afară de turcă și maghiară, probabil în perioada dintre secolele al X-lea și al XIV-lea. Dintre acești termeni, este nou, adică a fost adoptat în epoca întemeierii statelor sau ceva mai înainte, în epoca nașterii unei aristocrații române, numai *cocon*, feminin *cocoană*, care trebuie să fi însemnat la început, „fiu legitim“, respectiv „fiică legitimă“. *Cocon* este de asemenea un împrumut din greaca bizantină (căci sufixul *-on*, *-oană*, prin care s-ar fi putu deriva acest cuvînt de la *coacă*, *copil mic*“, nu există în românește). Demetrios Moutsos, *op. cit.*, p. 96 — 97, acceptă părerea lui R o s e t t i, *Istoria limbii române*, IV, ediția 1966, p. 42, despre originea greacă a cuvîntului român. Este, poate, curios faptul că el s-a extins pe tot teritoriul dacoromân. Termenii referitori la fiii legitimi sau nelegitimi se întrebunțau și cînd era vorba de boieri, și, probabil și de fiii de țărani și negustori.

¹ Prefacerea lui *v-* în *h-* e anterioară întemeierii Principatelor.

§ 3. Ideea de „a stăpîni“, „a governa“ se exprimă în textele rotacizante prin *a ținrea* și prin *a despunre*, ambele de origine latină. De aici, în aceleași texte *țin(r)ut* și *despus* cu sensul de „stăpînire“, „gubernare“; de aici *fieloriu* (*ținetoriu*) „gubernator“, *despuetoriu* „stăpînitor“, „domn“, „stăpîn“, „voievod“ (*despuetoriu* „domn“ apare și în secolul al XVII-lea, și chiar în Muntenia). Din sensul de „stăpînire“ al cuvîntului *ținut* s-a ajuns la sensul de „putere“, „regiunea stăpînită“, chiar „împărăție“ (vezi Sbiera, *Codicele voronețean*, glosar). Acest cuvînt apare și în Moldova, cu sensul de „județ“. În Țara Românească termenul *ținut* nu se găsește (decît la Coresi și alții, care l-au întrebuițat prin imitarea textelor rotacizante) sau cel puțin n-a fost întrebuițat pentru a denumi județul. Termenii în discuție par să se fi întrebuițat la origine numai de către românii din Maramureș, Crișana și Ardeal. Nu putem spune cînd au căpătat sensurile noi pe care le-am examinat; a *ținea* a moștenit sensul de „a stăpîni“ de la lat. *teneo*; dar acest sens a fost susținut și de faptul că, în limba slavă bisericească a vremii și în limbile slave vecine (bulgara, sîrbocroata, ucraineana, rusa), *drŭzali* are atît sensul „a ține“, cît și pe cel de „a stăpîni“ „a domni“. Însuși termenul *ținut* poate fi un calc lingvistic după slavă, căci în limbile slave avem *drŭzavŭ* „ținut“ și *drŭzava* „stăpînire“, derivate de la *drŭzali* „a stăpîni“. Districtele sau comitatele ungurești din Ardeal și Crișana se numeau pe românește, desigur, *țin(r)uturi*, cu un termen care apare în textele rotacizante. Termenul maghiar *vármegye* a pătruns în românește sub formele *varmeghie*, *varmighie*, dar mai tîrziu, nu acum, cum arată păstrarea lui *gy* ca *g*. În fruntea unui comitat stărea *șpanul*. În fruntea unor ținuturi mai mari stăteau la început *voievozii* (I o r g a, *Istoria poporului românesc*, I, trad. rom., p. 319—320). Un voievodat era numit și *ținut*. Echivalentul latin al termenului românesc apare chiar în latina documentelor, într-o înfățișare în care se recunoaște cuvîntul român: *vaivodatus et tenuli nostri* (H u r m u z a k i, I, 2, p. 59). Nu pot preciza dacă termenul românesc *ținut* este un calc lingvistic după cuvîntul latin medieval *tenulus* sau dacă nu cumva lucrurile stau invers. Am spus că termenul *ținut* apare și în Moldova, pentru a denumi districtele în care s-a împărțit țara Moldovei. Evident, identitatea semantică cu termenul din Maramureș nu e întîmplătoare: termenul uzual la românii din Maramureș, Crișana și Ardeal a fost adus în Moldova de întemeietorii Moldovei, de organizatorii ei, de Dragoș și Bogdan și de colaboratorii lor. Termenul apare în scrierile moldovene mai tîrziu, dar este sigur că el exista de mai înainte și că era tradus în documentele slave prin *drŭzavŭ*, mai tîrziu și prin *kolostŭ*, derivat de la *kolo* „cerc, inel“, deci „ocol“. În Țara Românească, districtele s-au numit *județe*. Cum a admis N. I o r g a, *La plae des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 132, avem a face cu o prescurtare din expresia *scaune de județ* „scaune de judecată“ (*județ* < lat. *judicium* „judecată“). Această expresie: *scaune de județ*, care denumea întîi numai locul de judecată, deci reședința unui jude, a ajuns să se dea, desigur, chiar teritoriului care depindea de acel scaun de județ. După Iorga, *loc. cit.*, acest sens există și azi în denumirea de *scaune* pentru județele secuiești (cf. numele de județ *Trei-Scaune*).

§ 4. În românește se întrebuițau, desigur, deja atunci, pronumele de politeță: *domnia mea*, *domnia ta*, *domnia sa* sau *domnia lui*, *domnia noastră*, *domnia voastră*, *domnia lor*, *domniile lor*, *domniile voastre*, *domniile lor*, care

sint de fapt calcuri lingvistice după sl. *gospodstvo mi* etc. Este evident că numai în epoca aceasta sau cu puțin mai înainte s-a născut pronumele de reverență, care, de fapt, atunci nu se întrebuița față de oricine, ci numai față de boieri. (Dacă voievozii vor spune în actele românești mai tirziu *domnia mea*, formula cu care oamenii se adresau lor era *Măria ta*, iar cea cu care se vorbea despre ei era *Măria sa*; aceste formule s-au creat, desigur, tot în epoca întemeierii Principatelor). Este evident dar că împărțirea societății în clase a dus și la o diferențiere a pronumelor; de unde pînă atunci existau numai pronumele personale (*eu, tu, el, noi, voi, ei*), în epoca aceasta au apărut pronumele de reverență. Dar, cum remarcă Rosetti, GS, II, p. 225, în scrisorile de la Bistrița tutuirea este regula, deși avem și pronumele de reverență. Formația cu *său* (de fapt *sa*, căci *domnia* cerea femininul) se găsește mai tirziu în Moldova, iar cea cu *lui* se găsește mai tirziu în Muntenia (vezi lucrarea mea, *Probl. cap.*, p. 112 și 122, unde am arătat că aceste fapte sint caracteristice limbii scrise în cele două state). Formele uzuale în Moldova prezintă și altă particularitate fonetică: *mn* este redus la *m* la genitiv-dativ: *dumitale, dumisale, dumilor voastre, dumilor sale* (*ibid.*, p. 122). Am arătat în aceeași lucrare că formele moldovenești se găsesc și în Maramureș și, în general, la nord de Mureș (p. 110) și că formele cu *său* trebuie socotite la origine ca maramureșene, pentru că numai în Maramureș era obligatoriu adjectivul posesiv *său* și dispăruse regula întrebuițării lui *lui* atunci cînd posesorul este chiar subiectul (vezi *ibid.*, p. 337 — 339 și, cu privire la *său* în Maramureș, aici, mai sus, III, Cap. III, § 17). Aceasta este o nouă probă în sprijinul originii maramureșene a unei părți din nobilimea Moldovei. Fenomenul reducerii lui *mn* la *m* trebuie considerat ca rezultatul tendinței spre forme corecte, care însă s-a aplicat și în cazuri în care nu trebuia să aplice (fenomenul e de același fel cu hiperurbanismele; dar, intrucît modelul de limbă imitat nu e unul orășenesc, căci nu exista atunci un grai românesc al orașelor, ci graiul aristocratic, trebuie să se vorbească de un hiperaristocratism; am întrebuițat termenul acesta, pentru fenomene ca *moșilă* > *movilă*, deja în *Probl. cap.*, p. 213). Trebuie anume să presupunem că *mn* a devenit *mî* și că, în această situație, secvența fonetică în discuție a fost luată greșit drept rezultatul unei palatalizări a lui *m* urmat de *i*. Fenomenul s-a produs, desigur, nu numai în Moldova, dar și în Maramureș, căci și acolo au fost regiuni cu labialele palatalizate, și, cum vom vedea mai jos, cu vremea, cea mai mare parte a teritoriului maramureșean va avea fenomenul, prin imitarea graiurilor imediat vecine de la sud. Chiar astăzi există prin Ardealul de Nord (și Maramureș) *dumata*.

§ 5. C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 15 (și *Geschichte der Serben*, I, p. 126-127), a relevat faptul că numele unor funcții principale din statul muntean seamănă cu cele din statul croat, mai mult decît cu cele din statul sîrb sau bulgar, dar n-a reușit să explice faptul. Este vorba de numiri ca *dvornic* și *postelnic*, care se găsesc și la croați, și de numiri ca *cliucer* și *stolnic*, care se găsesc la ruși (totuși trebuie să adăugăm, ceea ce Jireček n-a făcut, că termenul *stolnic* era și la polonezi, care aveau și *klucznik*). Nu este așadar exclus ca muntenii să se fi inspirat din terminologia existentă pe atunci la croați și ruși, care le apărea drept cea mai potrivită pentru a exprima și funcțiile din statul lor. Jireček ar fi trebuit să adauge la asemănările dintre Țara Românească și Croația și cuvîntul

paharnic (în documentele slave din Muntenia *peharnic*), care nu apare la sirbi și bulgari, ci numai în Bosnia, la mijlocul secolului al XIII-lea (sirbii și bulgarii au numiri grecești). Autorul admite că, la ambele popoare, dregătoria *paharnicului* este de origine germană (p. 15, nota 4). Totuși dregătoria exista și la bizantini, cum singur o spune la p. 17. Dar această instituție exista și în Ungaria (*pahárnok mester*), și desigur că în Bosnia și în Muntenia ea s-a transmis de la germani nu direct, ci prin unguri. Atît bosniacii cît și muntenii n-au făcut altceva decît să împrumute cuvîntul maghiar, care pătrundea în română cu atît mai ușor cu cît în această limbă exista și primitivul *pahar* „cupă“, „pahar“, de origine maghiară și el. Așadar croații și muntenii, ca unii care erau mai departe de Bizanț și se organizaseră sub influență maghiară, au dat numiri decalcate după latina din Ungaria, în locul celor bizantine și bulgaro-sirbe. Funcțiile fiind cam aceleași și în Moldova, care s-a organizat după modelul maghiar și polon, numirile date de munteni au fost acceptate în general și de moldoveni. Poate tot atunci s-a impus și cuvîntul *diregătoriu* în Moldova. Dar pentru *paharnic* s-a zis *ceașnic*, după poloneză; cuvîntul e un derivat de la *čaša* „cupă“, de unde *čaška*, ce stă la baza românescului *ceașcă*; *pahar* și *ceașcă* au pătruns în limbă, probabil, în epoca organizării țărilor, o dată cu obiectele denumite de aceste cuvinte. Termenul *logofăt* are la bază termenul sîrb *logofet* (cf. J i r e č e k, *Staat und Gesellschaft*, I, p. 19), cu *f*, el însuși de origine bizantină: λογοθέτης. Logofătul avea în serviciul său scribi, numiți *gramaticci*, *diáci*, *pisári* (sau *pisári*, cum spuneau moldovenii), toți termeni de origine slavă bisericească (primii doi proveniți însă la slavi din greacă). Termenul *gramatic* apare deja în documentele slave din secolul al XV-lea din Moldova și Muntenia. Azi, el este numai nume de familie: *Gramaticu*. *Vistierul*, numit cîteodată și *protovistier*, poartă un nume tot de origine slavă, acolo fiind de origine bizantină (βεστιάριος care provine el însuși din lat. *vestiarius* „cel care îngrijește de veșminte“; aceasta era la Bizanț, desigur, la început atribuția vistierului). Termenii *stolnic* și *comis*, care denumesc alte categorii de dregători, sînt de asemenea împrumutați de la slavi (ultimul se găsea și în greacă și este de origine latină: *comes*). Una din numirile altei dregătorii muntene, *spătar*, care a trecut apoi și la moldoveni, este de origine bizantină (σπαθάριος) — acest nume nu se găsește la nici unul din popoarele slave —, sau este un derivat românesc de la *spală* „sabie“, „spadă“. Termenul moldovenesc *halman* este de origine poloneză, iar acolo, de origine germană; el apare în Moldova abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea și nu exclude pe *spătar*. Cuvîntul *pivnicer* pare a fi tot de origine slavă, iar nu un derivat românesc. *Cămăraș* este însă un derivat românesc de la *cămară* „monetărie“, căci demnitarul numit astfel păstra tezaurul. Mold. *aprod* e de origine ungurească (*aprod* „copil, paj, ucenic“). *Șetrarul*, care se ocupă cu *șatrele* (sing. *șatra*) „corturile“, deci cu campamentul militar, purta un nume derivat probabil de români de la *șatră* „cort“, care a căpătat după aceea în română, ca și în polonă, sensul de „șatră țigănească“. *Sulgerul*, mai tîrziu numit și *sluger* — formele *suljer*, *slujer*, din documentele slave, trebuie, desigur, citite cu *ŝ* —, aprovizionă curtea domnească și armata cu alimente. Termenul este un derivat de la *sulŝju*, cuvînt foarte probabil de origine tătarească, cu care se numea darea plătită pe vitele tăiate. De la *armă* s-a derivat cuvîntul *armaș*, care

designa pe demnitarul însărcinat cu siguranța statului și cu execuțiile capitale. Demnitarul numit *medenicar* (mai tirziu *medelnicer*), care ajuta domnului să se spele, își căpătase numele de la *medeniță* sau *medelniță*, termen de origine slavă, care însemna „lighean, vas“ (cf. C. C. Giurescu, *Ist. Rom.*, II, partea I, p. 394). Termenul a fost împrumutat în veacul al XV-lea de munteni de la moldoveni. Termenul *pitar*, care denumea persoana însărcinată cu pregătirea și distribuirea pitei, adică a piinii, este un derivat românesc de la *pită*. Poate că la început, prin *pită*, de origine veche slavă sau bizantină, se înțelegea în general „hrană“, căci v.sl. (bulgarul și sîrbul) *pitati* însemnează „a hrăni“. Sensul de „pline“ trebuie să fi apărut înainte ca termenul să fi fost împrumutat de români. Consiliul domnului cu dregătorii săi se numea *sfeal*, *sfat*, cuvînt de origine slavă veche, dar cu sens nou.

Probabil, nu toate numele demnitarilor voievodului Ardealului, și nici cele ale demnitarilor statului ungar, au fost cunoscute de poporul român de peste munți. În scrisori maramureșene de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, avem totuși *span* (ung. *ispan*). Desigur și *căpitan* „gubernator de ținut“, adică de „comitat“, a pătruns în română în această epocă, din maghiară (*kapitány*, din lat. med. *capitaneus*, nu din neogreacă sau italiană, cum cred unii).

§ 6. Oamenii lipsiți de pămînt, care locuiau pe moșiile boierilor și ale mănăstirilor, nu se numeau *șerbi* (o arată textele religioase rotacizante; vezi și discuția de la V, cap. I, § 10). Încă din veacul al XIII-lea apare, în documentele latine din Ungaria (deci și din Ardeal), termenul *iobbagio*, *-onis* (deci ung. *jobbágy*), cu sensul „șerb“; pînă atunci acest termen designa pe țaranul liber de la graniță (vezi mai sus, V, cap. I, § 9, și VI, cap. I, § 3). Termenul a pătruns în română în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, deci cu noul sens. Deoarece maghiarul *gy* a fost prefăcut, printr-o schimbare fonetică românească din Ardeal, în *ğ*, s-a creat forma *iobağiu*. Pe baza plurarului *iobaği*, s-a refăcut un nou singular: *iobağ*. Cuvîntul nu apare în textele religioase rotacizante, poate pentru că nu era ocazia de a se exprima în ele noțiuni medievale. În documentele slave din Țara Românească, șerbul se numea *susedo*, *sšesedo* și, rar, și *vlachō* (pl. *vlasi*). Ultima numire ne dă dreptul să credem că termenul *rumân*, care apare mai tirziu în documente, cu sensul de „șerb“, se întrebuița de pe atunci cu acest sens și că el a fost tradus în limba slavă oficială. Termenul românesc *vecin* este, desigur, o traducere a termenului sîrb și bulgar pomenit, el însuși o traducere a bizantinului *párikos* „șerb“. Cu privire la modul și timpul în care termenul *rumân* „român“ a ajuns să însemneze „șerb“ s-au exprimat două concepții: una care pretinde că evoluția semantică s-a produs înainte de cucerirea slavă, cînd românii ar fi devenit șerbii slavilor (C. Giurescu, C.C. Giurescu și P.P. Panaitescu); alta, care pretinde că evoluția semnatică s-a produs după întemeierea țării și că a pornit de la un sens intermediar, „om“, „bărbat“ (să ne gândim și la expresiile de azi, din popor (mold.): *romănu meu* „bărbatul meu“). Prima părere, care admite că un nume etnic (de popor) a devenit numele unei clase sociale, nu poate fi acceptată, deoarece, precum am văzut (V, cap. I, § 9), slavii n-au redus la șerbie pe români. Cel mult se poate admite că șerbirea românilor s-a produs prin cumani sau tătari, într-o epocă imediat anterioară întemeierii țărilor. Dar dacă acest fapt ar explica de ce *rumân* „șerb“ nu apare în Ardeal, el nu explică de ce nu apare în Moldova, unde de

asemenea au stăpinit cumanii și tătarii. În documentele slavo-române din Moldova apare ucr. *susedo* „vecin”; este clar deci că acolo șerbii se numeau *vecini*, tot sub influența slavă (prin calc lingvistic după ucraineană). Vecinii mai erau numiți în documente și *poslušnici* „cei care ascultă, care slujesc”, precum și *săraci*, termen care traduce pe sl. *sirakū*, pl. *siraci*, *siromachū*, pl. *siromasi*. Trebuie să se fi întrebuițat însă și termenul *mișel* „sărac” (< lat. *misellus*) (termenul apare în vechea română). Tot în epoca aceasta s-a introdus din mediobulgară cuvântul *volnic* „liber”. De aici s-au derivat *volnicesc* „eliberez”, care este și reflexiv, și *volnicie* „libertate”.

Vecinii și rumânii plăteau *dijma* (termenul a intrat, probabil, în epoca anterioară în limbă, vezi mai sus, V, cap. V, § 4). Ei făceau și *claca* (termenul provine din slava veche sau din limba slavă oficială, de la noi). Ei mai dădeau boierului și *poclon* (> mold. *plocon*) (< medio-bulgar *poklonū*). Pocloane dădea orice vasal suzeranului său. Oamenii liberi, cu pământ, dar care îl lucrau singuri sau în devălmășie, și-au căpătat nume deosebite, în această epocă, în singurele țări în care ei existau: Țara Românească și Moldova. În Țara Românească și Moldova ei se numeau mai târziu, dar, desigur, și în epoca întemeierii țării, *megiaș* — o dovedesc documentele slavo-române —, un termen de origine maghiară (sau sîrbă, cum admit unii). Sensul despre care e vorba s-a născut din cel de „vecin”, care a rămas pînă azi sensul cuvîntului și a venit din limba de origine. În Țara Românească ei se mai numeau și *moșneni* sau *moșteni*, adică „moștenitori”, „oameni cu pământ moștenit”, „proprietari prin moștenire”. Cuvîntul e un derivat de la *moș* „bunic”, „străbun” — la moldoveni *moș* a ajuns să însemneze „unchi”, probabil mai târziu —, dar formația sufixală nu e clară, căci nu există un sufix *-inean*, care să se reducă la *-nean*. Trebuie să admitem existența în română a unui cuvînt **móșinā* „pământul moștenit de la moș sau moși”, format prin analogie cu *deadinā*, *baștinā* (vezi mai jos), de la care s-a derivat apoi, cu sufixul *-ean*, cuvîntul *moșnean* (deci prin faza **moșinean*). Din *moșnean* a rezultat *moștean*, prin influența cuvîntului slav *moștinū* „potens”, „puternic” (vezi T i k t i n, R-D.W.), probabil pe cale cultă. Cuvintele *moșnean* și *moștean* au existat însă și în celelalte regiuni dacoromâne (*moștean* apare în textele rotacizante) și însemnau „moștenitor” în general. De la *moștean* s-a derivat apoi *a moșteni*, prezent și la moldoveni. Aceștia utilizau în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea cuvintele *moșan* „moștenitor” și *moșinaș* „mic proprietar de moșie” (vezi T i k t i n), cel din urmă de asemenea derivat de la *moșinā* (*moșinaș* s-a păstrat și în graiul bucovinean, pînă în vremea noastră). Și la munteni ele au avut la început un sens general, și pe urmă pe cel special, discutat aici. Termenii *moșnean*, *moștean* nu apar însă în documentele slave, unde avem *dēdi* „moși”, *dēdini*, *naslednici*. În Moldova țaranii liberi și proprietari se numeau *răzeși*. Termenul nu poate fi de origine maghiară, cum cred unii, căci instituția aceasta nu se găsește la unguri — cuvîntul maghiar *reszes* „părtaș”, iar la ciangăi „răzăș”, nu poate sta la baza cuvîntului moldovenesc și din motive fonetice: *s* nu devine *z* —, ci este, desigur, un derivat de la românescul *rază*, fiecare răzeș avîndu-și lotul lui, deci raza lui, în proprietatea comună. Moșnenii și răzeșii numeau pământul stăpînit *moșie*, pentru că era moștenit, deci primit de la moși (cf. I o r g a, *Istoria poporului românesc*, I, p. 266). Cuvîntul acesta însemna deci la origine „pământul moștenit de moșneni și răzeși”

(cf. și fragmente din documentele românești, ca *toată partea de moșie și de cumpărătoare*, C. Giurescu, *Ist. Rom.*, II, p. 474). Cuvântul apare tradus în documentele slave prin *očina* „pământul moștenit de la tată”, care a pătruns și în română (textele rotacizante și ardeleno din secolul al XVII-lea; cf. Iorga, *op. cit.*, p. 267), *dădina* „pământ moștenit de la moși” și *bașlina* „pământ moștenit de la părinți”, care de asemenea au pătruns în română¹ (greșește Giurescu, p. 474, când afirmă că *dedină* n-a pătruns la români: chiar *datină* e v.sl. *dădina*, cu influența participiului trecut *dat*). Se observă că toate aceste cuvinte se derivă cu sufixul *-ină*, care a servit și la derivarea lui **moșină* „pământ de la moși”. Moșia era deci destul de întinsă, fiind ori pământul stăpinit de un boier, ori pământul unui sat de moșneni sau razeși. De unde și sensul de mai târziu al cuvântului *moșie* „latifundiu”. Moșiile moștenite erau întărite de domni, după un obicei feudal, mai ales după concepția feudală din veacul al XIII-lea și următoarele, care considera pământul nu ca moștenit, ci ca dat de domni, pentru ca boierii să fie vasali direcți ai lor. Actul acesta de întărire se numea *danie*, cu un termen împrumutat din medievul bulgăru și sârba medievală, care erau limba oficială a Principatelor (el apare foarte des în documente). În Maramureș și Moldova „moștenirea” se numea *uric* (< magh. *örök* „moștenire”; nu cred că termenul român provine din ucraineanul *urik* „cens anual”, polonul *urok* „cens anual”, v.sl. și mediosl. *urokū* „sentință, pensie, stipendiu”). Cf. *uricul său nu lasă* (*Ps. sch.*); *tu ești ce tocmit-ai uricul meu mic* (*Ps. sch.*, XV, 5). Densușianu, *Limba română în secolul al XVI-lea*, *Lexicul*, curs litografiat, p. 158, relevă că, în *Cod. vor.*, avem *partea* pentru *uricul*. Sensul acesta al cuvântului *parte* amintește de faptul că moșiile se împărțeau adesea între mai mulți moștenitori. Cuvântul *uric* apare și azi prin Ardeal. Se zice anume: *are un loc de uric* „are un loc moștenit”. El apare și în documentele slavo-române din Moldova, cu același sens: cf. *cest uric*, dintr-un document din 1431 (C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 315). Cuvântul pătrunsesse în popor înainte de a fi pătruns în limba documentelor slave. Prezența lui numai în Maramureș și Moldova se explică de asemenea prin originea maramureșeană a întemeietorilor Moldovei². Cu timpul, *uric* a ajuns să însemneze și documentul care confirma moștenirea. Nu știm cînd apare acest sens; Iorga, *Ist. pop. românesc*, I, p. 267, spune că el s-a născut mai târziu. Cum a arătat P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 72, s-a plecat de la expresia *carte de uric* (vezi aici, mai jos). Iorga face însă greșeala de a crede că *uricul* era la început *dania* domnului, nu moștenirea din moși (deci feuda, nu alodiul din Apus). El crede că abia mai târziu s-a făcut confuzia între *ocină* și *uric*, și anume pentru motivul că *daniile* vechi deveniseră ereditare. Faptul că, în documentele de întărire a ocinelor, *uric* apare și cu sensul de „moștenire” este considerat de el ca secundar. Este evident însă că a avut loc un proces invers. Abia mai târziu, moldovenii au început să înțeleagă prin *uric* *dania* din partea domnului, și acesta din cauză că întărirea unei moșteniri

¹ După cit aflu din D. A. Angelov și Șt. Ștefănescu, *Obsčestvenoi konomičesko razvitiie na Bălgarija i Vlaško pred XIII—XIV v.*, în *Bălgaro-rumânski vrăzki*, I, Sofia, 1965, p. 85 (articolul întreg, p. 55—111), în Bulgaria se utiliza cuvântul *bașlina*, iar în Țara Românească, cuvântul *vođina*.

² În vechea română exista și derivatul *uricaș* „moștenire” și moștenitor” (< magh. *örökös* „moștenire”, „de moștenire”).

putea fi considerată de domn și boieri drept danie. Mai e de amintit, în același timp, și tendința domnilor, ca și a regilor și împăraților, de a considera danii ceea ce era moștenire. În românește documentele de întărire se numeau, desigur, *carte de uric*. Se știe că termenul *carte* însemna „document, act scris, scrisoare”. De aici expresia : *ai cartele, ai parte* (cf. Gh. Ghibănescu, *Din traista cu vorbe, Desaga I*, ed. a 2-a, Iași, 1924, p. 96—100, și Al. Bocușanu, *Terminologia agrară în limba română*, în *Codrul Cosminului*, II-III, p. 126, care nu citează pe Ghibănescu ; ambii mai relevă că *partea* este dreptul de posesie asupra pământului ; trebuie să se facă legătură și cu *parte* „moștenire” din *Cod. vor.*, pomenit mai sus). În legătură cu aceste întăriri apare des în documentele slavo-române termenul *hotar*, de origine ungurească, căci moșiile trebuiau delimitate prin documentul de danie. Termenul pătrunsese mai înainte în graiul popular. Termenul *pogon* a fost împrumutat din limba mediobulgară tot în această epocă, cu ocazia măsurării moșiilor.

Este evident că, în epoca întemeierii și organizării țărilor române, s-au introdus la noi termeni ca *pravilă* (din slava literară), *canon* (de origine greacă, dar, desigur, la noi prin slavă), *hrisov* (tot de origine greacă, dar venit la noi prin slava literară ; în slavă e *chrisovulū*, ceea ce ar fi trebuit să dea în românește *hrisovul* ; dar *-ul* a fost considerat ca articol definit, așa încît cuvîntul nearticulat a fost redus la *hrisov*). La munteni, *hrisov* avea sensul de „carte domnească”, „scrisoare domnească”, chiar „de moștenire” (deci ceea ce era mold. *uric*) „act domnesc”. Contractul se numea *zâpis* ; termenul nu pare a fi slav vechi, ci mediobulgar. Cererea se numea *jalbă* (slab *žalība*).

§ 7. Pentru a sili pe cei bănuiți de o crimă să-și mărturisească vina, ei erau supuși la cazne. Termenul *caznă*, de origine slavă, a intrat, poate, tocmai atunci în limbă. Amenda se numea *gloabă* (< sl. *globa* „amendă”). Pe atunci, acest cuvînt nu avea sensul pe care îl are azi („vită”, „bou”, „cal”) și care s-a născut mai târziu, datorită împrejurării că amenda se plătea de obicei în vite (Giurescu, *Istoria românilor*, II, partea a 2-a, p. 496). Gloaba care se plătea pentru moarte de om, pentru adulter sau pentru răpirea unei fete se numea, ca și crima, *deșugubină* < medioslav *dušegubina* de la v. sl. *dušegubinū* „cel care și-a pierdut sufletul”. Cuvîntul medioslav pare a se fi modificat fonetic în română în construcții ca *faptă de deșugubină*. Cu vremea, prin haplogie (în construcții ca *deșugubină*), cuvîntul a ajuns să sune *șugubină*. Cu vremea, sensul s-a slăbit, ajungînd la „poznă, boroboață, incurcătură”. Nu știu dacă termenul *deșugubinar* (i)u „cel care strînge deșugubina”, s-a creat în aceeași epocă. Criminalul era numit **deșugubăș* (v. sl. și medioslav *dušegubici* „ucigaș”), apoi, prin aceeași haplogie, *șugubăș*. Tiktin n-are dreptate cînd crede că acest cuvînt nu se găsește în popor. Sensul de astăzi al cuvîntului este târziu și se explică prin crimele mai mici, pe care le desemna cuvîntul, poate și prin influența lui *șagă*. Cînd vitele erau scăpate în hotarul altuia se plătea amenda numită *pripas* (Giurescu, p. 498), care pleacă de la cuvîntul mai vechi din limbă, *pripas*, „venit din altă parte, rătăcit”. Cuvîntul slav vechi *pripasū* „pui, copil, producție”, a căpătat acest sens nou, atestat întîia oară într-un document slavo-român din 1446, probabil prin faptul că mai ales vitele tinere, ca unele care nu sînt învățate cu un drum rînduit, sînt scăpate în hotarul altuia. Sensul acesta trebuie să fie mai vechi

decît întemeierea țărilor române. În aceeași vreme, sint pomeniți în documente și funcționarii numiți și *pripasare* (pl.) (în slavă; dar, desigur, și în română: *pripăsarî*), care încasau amenda numită *pripas* (*ibid.*). Cuvîntul mai vechi *treapăd* „alergătură“, „mers“, un derivat imediat de la *a trepăda* (< lat. *trepidare*) „a alerga“, „a merge“ — de unde și sensul de „a avea diaree“ — a ajuns în Muntenia numele amenzii care se plătea la cea dintîi chemare în fața domnului pentru un proces. În Moldova amenda aceasta s-a numit *ciubote* (de la *ciobotă*, de origine ucraineană), pentru că s-a plecat de la ideea ruptului ciubotelor celor însărcinați cu executarea unui mandat. Această explicație trebuie aplicată și în cazul termenului *treapăd* de la munteni. S-a creat și un verb, *a ciuboli* „a încasa amenda ciubotelor“. În documentele slave din Țările române apar și *chillēnū* „trădător“ și *chillēnstvo* „trădare“, adică „necredința vasalului față de suzeran“; primul e de origine maghiară și a pătruns în același timp și în graiul românesc: *hillean*; al doilea e un derivat slav și corespunde derivatului românesc *hillenie*.

§ 8. Soldații se numeau *vojnici* (ca în vechea slavă, unde, de fapt, este *vojînū*) și erau organizați în *cele*, fiecare cu *steagul* ei. Termenii *ceală* și *steag* fuseseră împrumutați mai înainte, din slava veche. Pe atunci se spunea *călare*, pl. *călari*, *călări*, nu *călăreț(i)*, cel puțin dacă e vorba de Ardeal și de textele rotacizante. În textele lui Coresi avem pl. *calari*, sub influența textelor rotacizante. Miron Costin zice și el *călari*. Din armată făceau parte în Moldova și *curtenii* (termenul este derivat de la *curte*, în epoca întemeierii Principatelor), adică mica boierime militară. Numele lor se explică prin aceea că erau oamenii curții. Comandanții acestor curteni, adică marii dregători, poartă numele de *viteaz* (termenul nu se aplica, probabil, întregii oști). Acest nume este, desigur, nu de origine slavă, ci maghiară, căci nu denumește o categorie militară decît la maghiari. Foarte probabil în epoca aceasta s-au introdus la noi *spadă* (de origine italiană: *spada*; probabil, nu direct), *pavăză* „sabia dreaptă“ (de origine italiană: *pavese*; probabil prin cehă și slovacă, nu polonă, cum admit dicționarele; accentul cuvîntului român este pe prima silabă, ca în cehă și slovacă) și *platoșă* (germ. *Platte*, din lat. med. *plata*, cu un sufix românesc *-oșă*?). În prima jumătate a secolului al XV-lea s-au introdus și la noi armele de foc: *sinețele* sau *flintele*, care erau puștile cu cremene, și *puștile*, adică tunurile. Termenul *sineașă* ne-a venit, probabil, din ucraineană: *svinečī* („de plumb“), în orice caz nu este vechi slav, cum afirmă Tiktin (și la ruși avem *svinečī* „glonț“). De altfel el apare întîi la moldoveni, pe vremea lui Petru Rareș (G i u r e s c u, II, partea a 2-a, p. 515). Termenul *flintă* a venit din polonă, cehă sau maghiară, unde este de origine germană (*Flinte*). Termenul *pușcă* a venit din limbile slave și maghiară (acolo era tot de origine germană: *Büchse*; cs a devenit în slavă *šk*). Cu această ocazie cuvîntul mai vechi, *grăunte*, *grăunț* s-a transformat în *glonte*, *glonț* (*glonțul* se numea atunci *sineț*). El înseamnă în limba veche însă „ghiuleaua, obuzul“. O dată cu armele de foc au pătruns la noi și întăriturile sau mijloacele de apărare corespunzătoare, ca bastioanele, *baștă*, de origine ungurească și polonă¹, sau *palancă* „întărituri de bușteni“:

¹ Actualul *bașcă* „subsol“ este un singular refăcut din pluralul *băști* (cf. *gălușcă*, *găluște* în Moldova de sud *găluș*).

de origine polonă (acolo, de origine italiană), și *șanșurile*, de origine polonă (acolo, de origine germană). Expresia *a da șfară în țară*, care azi înseamnă „a vesti“ „a da de veste“, s-a născut tot atunci și însemna „a vesti năvălirea, pătrunderea dușmanului în țară“. Precum a arătat Gh. Ghibănescu, *op. cit.* p. 56—60, expresia pleacă de la mijloacele de semnalizare de altădată a năvălirii dușmane: anumite străji de pe vârful dealurilor sau movilelor dădeau foc, în asemenea cazuri, unor căpițe de paie cu smoală sau rășină, care făceau un fum gros, adică *șfară* (termen de origine slavă veche) (șfara pe care o făceau se putea vedea la mari depărtări, așa că observatorii de pe dealurile din interiorul țării puteau lua cunoștință de ea și aprindeau și ei alte căpițe de paie cu smoală sau rășină). *Război* însemna „luptă“, de unde și *a merge la război*.

§ 9. În epoca întemeierii țărilor se pomeneste în documentele muntene moneda de aur numită *perpera* sau *perperul*; numele este de origine greacă (ca și moneta) (<ὀπέρρον), dar ne-a venit prin bulgari și sârbi, la care, de asemenea, moneta circula. Ea este pomenită în Țara Românească pînă în primele decenii ale secolului al XV-lea. De la numele ei s-a derivat numele unei dări, *pîrpăritul*, care exista încă pînă în secolul al XVIII-lea.¹ Mai circulau monetele denumite *fertun* (de origine germană, dar venit, probabil, prin unguri; cf. C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 554 și urm.), *ducat* de origine italiană, *ban*, de origine sîrbocroată (moneda banului Slavoniei, cu reședința în Zagreb), pătruns în limbă, cum am văzut mai sus (V, cap. V, § 1), în secolul al XIII-lea, *florin*, de origine italiană, dar cu forma pe care o avea în latina medievală (*florinus*) și *aspru*, de origine greacă. În Moldova circula *zlotul*, o monedă de aur cu nume polonez (*zloto* „aur“); se vorbea însă de *zlofi tătărești*, deși zlotul era o monedă italiană (genoveză); aceasta, pentru că zlofi proveneau în Moldova din coloniile genoveze de la Caffa (Crimeea). În Moldova mai circulau *groșii*, cu nume de origine germană (în acest caz, prin intermediu polon sau ucrainean).

§ 10. Întemeierea țărilor a adus și o organizare a vieții bisericești, care pînă atunci fusese aproape inexistentă la români. Termeni ca *episcop*, *mitropolit*, *patriarh*, *arhiereu*, *protopop*, trebuie să fi pătruns în popor în această epocă. Acum se construiesc pentru prima oară biserici mai mari, și aceasta aduce în limbă termeni ca *pridvor*, *naos*, *pronaos*, *a zugrăvi*, *paraclis*, *ctilor* (cu derivatul *ctitorie*). Probabil tot acum pătrund în română și termeni ca: *patrașir*, *mitră*, *anăforă* (*năfură*) etc. Spre sfîrșitul secolului se organizează viața mănăstirească. Dacă un termen ca *măndăstire* e mai vechi, *stareț*, *egumen*, *chilie*, *arhimandrit*, chiar *schit*, pot fi din epoca aceasta, (iar nu din epoca anterioară, cum am admis la V, cap. V, § 1), cel puțin cînd e vorba de daco-români. Acum au pătruns în limbă și *Biblie*, *liturghier*, *evanghelier*, *praxiu* „apostol“, *psaltire*, *ceaslov*, *octoih*, *mineiu*, *molitvenic*, *triod*, *penticostar*, *Bitia*, *Palia*, *Deuteronom*, *prohod*, *pogrebanie* „înmormîntare“, *a prohodî*, *a se săvîrși* (*din viață*) (forma slavă a cuvîntului, cu *ă* în *să-*, ne arată că e de origine cultă și, deci, din această epocă). Fețelor bisericești înalte (prelați) li se spunea *Kir* sau *Kirio*, după greci și slavi. Se vorbea de *cinuri călugărești*.

¹ Pentru numirile de monede se poate consulta între altele C. Zane, *Sisteme monetare și monede principale din veacurile trecute*, în *Cercetări istorice*, IV, Iași, 1926.

§ 11. Începe a se generaliza în clasa boierească și administrativă și o cultură superioară celei de pînă atunci. Cuvîntul *carte* capătă și sensul de „carte”; poate abia acum se introduc termenii *hîrlie*, *trataj* (*tartaj*) (probabil, la început *tetraz*, pl. *tetraji*) „caiet”; mai tîrziu, „coperti de carton” *condei*, *călimară*. Toți sînt de origine greacă, dar au venit la noi, desigur, prin bulgari și sirbi. Instituțiile se serveau de *catastih*, (pl. *calastise*, cu ș, ca în slavă; cf. Miron C o s t i n : *calastije*), care, mai tîrziu, în secolul al XVI-lea probabil, va fi numit, sub influență greacă, și *condică*. Cuvîntul *pană* începe să însemneze și „condeiul din pană de gîscă”. Atunci s-au înființat, pe lângă mănăstiri, și primele școli, și, foarte probabil, tot atunci s-a introdus, din polonă, rusă și slava bisericească, un termen ca *școală*, el însuși de origine greacă sau latino-germană. Probabil că și *a pedepsi* „a învăța (pe altul)” (în limba veche) > „a pedepsi”, a pătruns în limbă în aceeași epocă, în legătură cu terminologia școlară. Cuvîntul, de origine greacă, a venit la noi, desigur, prin intermediul bulgarilor și sîrbilor. Foarte probabil, tot atunci a pătruns în limbă cuvîntul *dascăl*, de origine greacă. Și tot atunci, desigur, au pătruns în limbă cuvintele de origine slavă (din slava literară): *slovă* „literă”, „scrisoare”, „literatură” și *azbuche* sau *buche* „alfabet” (*buchi* „litere”), *a slomni* „a silabisă”, poate și *slovar* „dicționar”. Un condice miscelaneu („o colecție”) se chema *sbornic*, cu un termen de origine slavă literară. În epoca aceasta s-a derivat *a buchi* (*a ceti*, care e împrumutat din slavă, trebuie să fie mai vechi). Desigur, acum au intrat în limbă, din slava literară a vremii, și *a iscăli*, *leat(o)* „an” (la scrierea datei), *leatopiseș* „scriitor al anilor”, „analist”, care însă s-a substituit mai tîrziu lui *leatopis* „cronică”, „anale”¹, *istorie*, *predoslovie*, *stih*, *zodiac* (cu *zodie*, *zodier*), *rojdanic* „carte de zodii”, „zodiac”, *gromovnic*, *trepetnic*. Au mai intrat tot atunci în română termeni ca *slovean* „slav” (pe lângă mai vechiul și popularul *șchi au*), *slovenesc*, *Rîm* și *Rim* „Roma”, *rîmlean* „roman”. Se va vorbi apoi de *sîrbie* „limba slavă literară”, *lătinie*, *rumînie*.

Mentalitatea mistică-magică a timpului a adus la noi credința în *zodii* și pe *zodieri*, *celitorii în stele*, ca și acțiunea *a ceti în stele*. De aici și expresia : *a spune cîte în lună și în stele*, apoi : *cîte în lună și în soare*.

§ 12. Contactul cu țări și popoare pe care nu le cunoscuserăm pînă atunci a făcut să pătrundă în limbă cuvinte ca *liftă*, care se referea întîi la *Litva* („Lituania”, în polonă și rusă), și apoi și la lituani. Deoarece aceștia au fost păgîni pînă în 1386, cuvîntul *liftă* înseamnă „păgînimă”; dar termenul avea, ca și azi, și determinantul *păgînă* (cf. expresia *liftele păgîne*). Oamenii care vorbeau limbile romanice din occident se numiau *frînci*, un termen vechi, care este mediolatinul *Francus*, căci francii (în frunte cu Carol cel Mare) au pătruns în Ungaria la începutul secolului al VIII-lea, cînd *á + n* consonantă deja se transformase în română în *ă*. Probabil însă că prin *frînci* se înțelegeau cîteodată toți occidentalii. Germanii erau numiți *nemți* (ca în slavă); probabil, termenul a pătruns în română tot în epoca întemeierii Principatelor. Chiar un termen ca *leah*, *leși*, a pătruns, cu pluralul său slav, tot atunci. Statul bulgar dispărînd, prin cucerirea de către turci, limba slavă bisericească

¹ Probabil în epoca aceasta au pătruns în limbă cuvintele *lelopis* și *lelopiseș*, cu sensurile lor reale, din slavă și numai în secolul al XVI-lea s-a produs fenomenul semantic arătat.

și oficială va fi numită *limbă sîrbească*. Prin termenul *sîrbi* s-au înțeles, probabil, de acum încolo, și bulgarii, numiți pînă atunci *șchei*. Au pătruns și numiri de orașe ca *Varșav*, *Buda* etc. Românii cunosc acum mai bine pe catolici, care sînt numiți cu un termen din latina medievală, *latini*¹ sau, cu un termen unguresc, *papistasi*.

Numele lunilor care se întrebuintează astăzi la români (cu unele mici modificări) au pătruns în limbă în aceeași epocă, din slavă (acolo veniseră din greacă, ceea ce explică aspectul lor fonetic): *ianuar(ie)*, *februar(ie)*, *mart(ie)*, *april(ie)*, *mai*, *iunie*, *iulie*, *avgust*, *septembrie*, *octombrie*, *noembrie*, *decembrie*. Termenul *calendar* a venit în același timp și are aceeași origine.

§ 13. Inovații importante se produc în limbă în ce privește numele de botez ale românilor, ca urmare a organizării bisericești, ca și a evenimentelor politice. Pînă în epoca aceasta au avut precădere, dacă nu cumva s-au întrebuintat exclusiv, numirile moștenite din latină, ca *Nicoară*, **Giord*, și cîteva nume de origine bizantină, ca **Văsiu*. Astfel, constatăm, că o biserică făcută în epoca întemeierii Munteniei, Sînicoară din Curtea de Argeș, poartă numele de origine latină al sfîntului. La fel, în Ardeal, unde, în epoca aceasta, o serie de localități au fost numite *Sînjord*. La fel, desigur, și în Moldova. Acum se răspîndesc la români numirile de origine slavă (ele înseși de origine bizantină): *Dumitru*,² *Gheorghe*, *Ioan*,³ *Nicolae*, *Vasile* etc. Că *Gheorghe* a pătruns în această epocă și în Ardeal, o dovedește numele popular *George* din Năsăud, nume pe care-l purta și Coșbuc (vezi G. Istrate, *Numele mic al poetului Coșbuc*, în *Bul. Instit. Fil. Rom. XIII—XIV*, p. 399—402; retipărit cu modificări și adăuse G. Istrate, *Limba română literară*, 1970, p. 232—236) (în Năsăud și în părțile de la sud-est, pînă pe la Alba-Iulia, *g* a devenit *ğ*, și tot așa, acolo *k* a devenit *č*). Alături de influența limbii slave bisericești, avem și una a latinei în pronunție maghiară: *Domoncuș* (< *Dominicus*), *Blaș* (< *Blasius*), *Giurgiu* „Gheorghe” (cu *iu*, ca și în maghiarul *György*, și cu *g* prefăcut în *ğ*), *Iliaș* (< *Elias*, pronunțat după ortografia maghiară), *Matiaș* (< *Matthias*, pronunțat după aceeași ortografie maghiară) etc. Aceste numiri au pătruns, prin migrațiile despre care deja am vorbit, și în Țara Românească și Moldova, și de exemplu un boier din Moldova, din secolul al XV-lea se numea *Iliaș*; *Matiaș* e numele lui Matei Corvin; orașul Giurgiu își trage, probabil, numele de la un om numit *Giurgiu*).

Românii din Maramureș și Moldova își însușesc acum unele nume de botez de la ucraineni. Numiri ca *Oană*, *Onu*, *Vancea* „Ioan”, *Ivașcu* „Ion”, *Ștefcu* „Ștefan”, *Vasco* „Vasile”, care azi denumesc familii, au fost la origine nume de botez și ne-au venit de la ucraineni. *Oancea* este un derivat ucrainean sau românesc de la *Vanja* sau *Oană* „Ion”, iar *Onciu* un derivat românesc de la *Onu* „Ion”. La munteni ne-au venit de la slavi nume de botez ca *Vladislav*, care a dat *Vlad*, prin prescurtare, cum se întîmplă de obicei cu numele de botez; *Dan* pare a fi o prescurtare românească din *Bogdan*. *Mircea* pare a fi

¹ Acest cuvînt sau varianta sa, *ielin*, ajunge mai tirziu să însemneze în Ardeal „om rău”. Prin migrații, cuvîntul a fost dus și în Oltenia (fostul județ Romanai).

² Forma originară *Dimitrie* și **Dmitre* (> *Mitre* și *Dumitre*) a fost considerată un vocativ și de aceea s-a creat nom. - ac. *Dumitru* prin analogie cu *Negru*, voc. *Negre*, *omu*, voc. *oame* etc.

³ Forma originară provenită din greacă suna *Ioanne*; prin analogie cu *Negru*, voc. *Negre* etc. s-a creat în nominativ *Ionu*, *Ion*.

un derivat de la *Mirko*, existent și azi la sîrbocroați. Din *Dan* s-a derivat, pe teren slav sau românesc, *Danciu*, azi nume de familie. Se observă deci pătrunderea în Țara Românească și Moldova a unor sufixe noi de origine slavă, întrebuițate numai în numele de botez (-*cea*, -*ciu*). În ambele țări, se creează acum derivate și prin alt sufix de origine slavă: -*așcu*, pe care-l găsim în numele *Dumitrașcu*, *Ionașcu*, *Toderașcu* etc. Aceste numiri vor dura, ca nume dezmiardătoare, familiare, intime, pînă în secolul al XVIII-lea.

Un fapt care poate să pară curios este acela că unele nume etnice au devenit în această epocă, la români, nume de botez. Astfel *Sas* și *Tătar*, la boieri maramureșeni și în familia voievodală. Am arătat, de altfel, că și mai înainte procedaseră românii așa și că numele etnic al cumaniilor a devenit la români numele de botez *Cóman* sau *Comán*.

În epoca aceasta s-au creat și multe nume de familie. Ele se formau, în țările române de dincoace de munți, cu ajutorul sufixului -*escu*, aplicat la numele de botez al unuia din strămoși (al tatălui). Astfel, fiul lui *Domoncuș* (*Dămăcuș*), boier de la începutul secolului al XV-lea, din Moldova, se va numi *Damacușescu* (vezi I. B o g d a n, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, indice).

§ 14. Organizarea feudală din Principate a dus la crearea unei terminologii religioase și politice în mare parte de origine slavă literară. Despre originea cultă, tîrzie, a unor termeni ca *a se săvîrși*, pomenit mai sus, § 10, sau a numelor în -*anie*, -*enie* a vorbit Emil P e t r o v i c i, *Les éléments slaves d'origine savante en roumain et les suffixes -anie, -enie*, în *Balkanica*, I, 1938, p. 83—87. Alte cuvinte pătrunse în limba română în această vreme din limba slavă literară de la noi sînt *Biblie* (vezi mai sus, § 10), *istorie*, (vezi mai sus, § 11), acesta din urmă cu sensul de „operă istorică“ va ajunge să însemneze în graiul poporului, „întimplare caraghioasă“).

Tot în limba slavă literară oficială din țările române își are originea cuvîntul *prăvălie*. Desigur, acest cuvînt provine din mediobulgarul *privi-*lie** „privilegiu“, el însuși de origine bizantină (*πριβιλύγιον*), iar acolo de origine latină (< *privilegium*). Se știe că privilegiul de a vinde mărfuri în Principate îl obțineau negustorii străini (în special sași, în Moldova și genezezi; mai tîrziu, în ambele principate, greci), printr-un document care emana de la voievod. Acest drept de a deschide prăvălie se numea în limba oficială a timpului *privilije*. Sensul abstract al cuvîntului a fost raportat la prăvălia însăși (vezi G. I v ă n e s c u, *SCL*, VIII, 1957, p. 516—517).

§ 15. O serie de termeni comerciali pătrunși în această vreme în limba noastră sînt de origine italiană: *spișer* „negustor de mirodenii“ la origine, azi „farmacist sau droghist“ < it. *speziario* (cf. fr. *épicier*, sp. *especiero*), *piață* < it. *piazza*, *monedă* < venețian *moneda*, *pont* (în limba veche: „articol de contract, de tratat etc.“) < ven. *ponto* (în toscană *punto*). Termenii italieni care nu sînt de origine venețiană au putut veni din limba negustorilor genezezi, care, în veacul al XIV-lea, erau foarte numeroși în Moldova și, probabil, și în Țara Românească (pentru *spișer*, I o r g a admite acest lucru în *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, p. 194; pentru *piață* ipoteza e făcută de P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 210). Totuși e mai probabil că acești termeni au intrat în română prin greci, care începuseră a înlocui ca negustori pe genezezi în

țările noastre. Cuvîntul it. *piazza* a intrat, prin intermediul limbii maghiare, în dialectul bănățean, unde sună *piaț*.

§ 16. Relațiile economice dintre Ungaria, Țara Românească și Moldova au impus întîi de toate pătrunderea în limba română a cuvîntelor *vamă* (< ung. *vám*), și *vameș* (< ung. *vámos*). Faptul că în acest cuvînt românesc, ung. *v* este redat prin *v*, nu *u*, ne determină să considerăm intrate în limbă în aceeași epocă și termeni ca *viteaz*, cu sensurile: 1. „o categorie de militari din Maramureș și de la curtea Moldovei“ (vezi mai sus, § 8), 2. „viteaz“ (adjectiv) (< ung. *vitéz*, cu aceleași sensuri); *vileag* și *vilag*, „publicité, lieu public de ressemblément, monde“ (< ung. *világ*, „lumină, lume“): *vindereu*, „o specie de șoimi mici, utili în agricultură și silvicultură, pentru că strică ouăle ciorilor și se instalează în cuiburile lor“ (*falco peregrinus*), cu varianta *vinderiu* „erete“ (< ung. *vándor* (*sólyom*), „Wanderfalke“, „faucon passager“; *făgaș*, *văgaș*, *văgaj*, 1. „Radspur, Geleise, Routine“, „ornière, routine“; 2. „Einschnitt, Rinne, Bach“, „tranchée, ravin, ruisseau“, 3. *Holzschlag*, „coupe“, „locul unde a fost tăiată o pădure“, „pădure tînără“ (< ung. *vágás* „Schneiden, Schnitt, Schlag“); *vizitiu* (munt.) și *vezeteu* (mold.), „Kutscher“ „cocher“ (n < ung. *vezető*, „Führer, Anführer, Fahrer“, derivat de la *vezel*, „a conduce“).

Alți termeni privesc construcția palatelor: *feredeu*, „baie“, „Bad, Badeanstalt“ (< ung. *feredő*, literar *fürdő*): construcția în țările rilor: *șarampoi*: 1“ (eingeramnter) Pfahl, Grundpfahl“; pieu (enfonce), pilot de palissade, pilotis“ (în Ardealul de nord, Bucovina și Moldova) (< ung. *sorompó*, „Schlagbaum, Sperrbaum“, dial. *sarampó*, „Lattenzaun, Stangenzaun, Gattertor“, „perchis, clătire en lattis, porte à claire-voie“, de unde mai tirziu sensul de „stîlp“ (în special de telefon).

În legătură cu *vileag*, mai avem de adăugat următoarele:

În Ardeal s-a creat expresia tautologică „*cîtu-i* (sau *pînă-i*) *lumea și vileagul*“ (cf. expresia, de asemenea tautologică, din alte regiuni ale țării: *cîtu-i lumea și pămîntul*). În textul ardelean, pe care-l reproducem la X, cap. I, § 7, *vileag* are sensul de „lume“, „epocă, timp“. În limba populară și în cea literară avem și expresiile *a da în vileag*, cu sensurile: 1. „a face cunoscut, a demasca, a denunța“, *a ieși în vileag* „a deveni de domeniu public“; cf. și *în vileagul vîntului* „în bătaia vîntului“ (= „unde vîntul bate tare“). Cuvîntul *vileag* redă sunetul maghiar *l* prin *le* (vezi *Byck* și *Graur*, *Bull. lingu.*, I, p. 18). Fenomenul se regăsește în unele elemente românești de origine săsească (vezi mai sus, V, cap. V, § 4).

§ 17. Cum am văzut mai sus la I, § 4, mai ales începînd din secolul al XIV-lea, sașii îndeplineau funcția socială a burgheziei pe teritoriul dacoromân: ei erau producătorii mărfurilor de care avea nevoie populația din Ardeal, Țara Românească și Moldova. Este firesc ca termenii împrumutați acum să se găsească mai ales în Țara Românească și Moldova, din moment ce este vorba tocmai de relațiile economice ale acestor state cu sașii din Ardeal.

Meseriașii sași au fost întrebuințați de boierii și orășenii români la confecționarea unor obiecte artistice lucrate. Așa se explică pătrunderea în graiurile de dincoace de munți a cuvîntului *tron* „ladă artistic lucrată“, „sicriu“ cu variantele *trun*, pl. *trunuri*, și *trună*, pl. *truni* (< o formă săsească înrudită cu germ. *Truhe*, germ. med. *truh(e) n*, germ. m. de sus *truhe*, v. germ. de sus

truha), *jeș*, (cu varianta *jilș*, *jelș*, *jilș* etc; vezi Arvinte, *Die deutschen Entlehnungen*, p. 70—71) (< germ. *Sitz*). Poate tot acum au pătruns în română și unele nume de obiecte casnice: ard. *troc* „Schweinetrog” (Banat; cf. An. Car.) *troacă* (olt.) „Schadel” și munt. și mold. *troacă* „Wiege” (Arvinte, *op. cit.*, p. 75—79, și harta nr. 20) (< germ. *Trog*, m. germ. de sus *trok*, *trog*; exista, probabil, la sași și un **troke*), munt. și mold. *ladă* (< germ. *Lade* și ung. *lada*), *cană* „Kanne, Krug”, „pot”, „cruche” (< germ. *Kanne*, dar și ung. *kanna*): *clampă* (< germ. *Klampe*, pătruns și în alte limbi vecine: ceh *klampa*, pol., ucr. *klampa*; nu este exclusă originea polonă-ucraineană a cuvântului; etimologia germană aparține lui Arvinte, *op. cit.*, p. 157—158). În aceeași epocă a pătruns în regiunile de peste munți, din limba sașilor ardeleni, cuvântul *apotecar* (cu variante) „farmacist”.

CAPITOLUL V

APARIȚIA LIMBII LITERARE ROMÂNEȘTI

§ 1. Formarea unei aristocrații românești, distincte de popor, uneori cu origini în alte regiuni ale țării, a dus la formarea unor graiuri specifice ei, deosebite parțial de graiurile populare, și, în cele din urmă, la formarea limbii literare. Diferențierea pe clase sociale, caracteristică acestei epoci din istoria poporului român, a dus, în unele regiuni, la crearea unor dialecte sociale. Aristocrația, concentrată în jurul voievodului, precum și clerul, care va gravita tot în jurul voievodului, au de la început în unele regiuni sau capătă cu vremea în altele fenomene proprii de grai. La început, graiul aristocrației va fi numai vorbit, dar, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, el va deveni și scris. Prin unele particularități ale ei, limba literară românească veche își are originea în graiul acestei aristocrații. Firește, graiul aristocrației este, la origine, tot un grai popular și el rămîne și după aceea foarte apropiat de graiul popular. El nu trebuie considerat drept o creațiune a aristocrației, pentru că un grai nu poate fi numai creația unei clase sociale; el este creația tuturor claselor sociale, a întregului popor. Dar cu vremea, și mai ales atunci cînd devine scris, el se deosebește din ce în ce mai mult de graiul popular, prin sintaxă și lexic. Și dacă, în unele cazuri, graiul aristocrației se recrutează chiar din acela al regiunii în care acea aristocrație joacă un rol politic, iar diferențierile care se produc între graiul ei și graiul poporului sînt de mică importanță, în alte cazuri, graiul aristocrației este la origine graiul popular din alte regiuni decît acelea unde ea joacă un rol politic, este un dialect din afara acestei regiuni. Aceasta înseamnă că ceea ce este o deosebire de dialect local, regional, se transformă într-o deosebire de dialect social. Se mai poate imagina și un alt caz: dialectul aristocrației este originar chiar din regiunea pe care o guvernează această aristocrație; dar, prin imigrații de oameni pe moșiile boierești, veniți din alte părți, graiul aristocrației ajunge destul de deosebit de cel al poporului pe care-l conduce și îl exploatează. Și în acest caz, o deosebire de dialect local a devenit o deosebire de dialect social. Vom vedea mai jos că toate aceste cazuri s-au petrecut pe pămîntul românesc. Desigur că și fără migrații se poate ajunge la unele deosebiri de grai între clasa conducătoare din epoca feudală și popor. Situația în discuție se poate realiza prin faptul că graiul popular, care stă și la baza celui aristocratic, s-a schimbat mai departe, pe cînd cel al aristocrației a rămas, mai mult sau mai puțin, pe loc din punct de vedere fonetic și morfotic, schimbîndu-se numai sintactic și lexical. Se poate spune că aceasta este, în general, situația oricărui grai popular în raport cu limba literară.

Diferențierea limbii în raport cu clasele sociale nu ne dă dreptul să admitem că limba se scindează în mai multe limbi. Diferitele clase sociale ale poporului care vorbește acea limbă capătă unele fenomene proprii, care ne pot îngădui să vorbim de dialecte de clasă. Dar, drept vorbind, nu avem crearea unor graiuri de clasă, ci nașterea unor particularități lingvistice de clasă. De aceea faptul că există diferențieri ale limbii pe clasele sociale nu ne dă dreptul să afirmăm că limba are un caracter de clasă. Există numai fapte lingvistice de clasă, și încă nici acestea nu au întotdeauna un caracter de clasă, ele fiind în același timp și variații de la o regiune la alta, căci, cum vom vedea mai jos, faptele „aristocratice“ dintr-o anumită regiune se găsesc citeodată la poporul din alte părți. Pentru ca un fapt lingvistic să aibă caracter de clasă în adevăratul înțeles al cuvîntului el trebuie să se explice prin interesele și ideologia clasei respective. Dar nici unul din faptele pe care le vom înregistra mai jos ca fiind caracteristice graiurilor aristocrației nu se vor explica astfel. Este vorba numai de fenomene prezente în cutare spațiu și în cutare timp la o clasă socială. De aceea limba vorbită de aristocrație, devenită limbă literară, poate deveni limba de cultură a întregului popor.

Asupra dialectelor sociale vorbite de aristocrația română și de clerul român la început, nu putem să fim informați direct sau în amplă măsură. De aceea lingvistica românească de pînă azi n-a prea vorbit de ele. G. Ibrăileanu, S. Pușcariu și Al. Procopovici au admis însă asemenea diferențieri ale limbii după clase, la români. Problema a fost reluată de mine în *Probl. cap.*, în care am dovedit că au existat asemenea dialecte aristocratice la români în secolul al XIV-lea și următoarele. Dovada cea mai de seamă o constituie faptul că, în documentele slavo-române din secolul al XIV-lea și al XV-lea, chiar al XVI-lea, avem fenomene de grai românesc (nume de locuri, nume de persoane, alte cuvinte românești) care nu se pot explica prin graiul popular de acolo, ci prin graiul aristocrației (adesea, numele de persoane în discuție se referă la această aristocrație). Cercetarea duce la concluzia că limba literară românească veche, sub formele pe care le posedă ea în diferitele părți ale teritoriului românesc, era deosebită de graiul popular din multe regiuni, ca un grai față de altul, și situația e de așa natură, că aceste deosebiri trebuie socotite ca existente și înainte de apariția limbii literare (scrise), deci ca fiind elementele unor graiuri de clasă.

În Ardeal, Crișana și Maramureș existau o aristocrație românească și un cler românesc, care, precum am văzut mai înainte, foloseau limba slavă bisericească ca limbă literară. Trebuie să adăugăm că aristocrația de acolo (în special cea din Maramureș) folosea și limba latină. O parte din marea nobilime românească din Ardeal și Crișana s-a maghiarizat, poate, mai repede decît cea din Maramureș, care a rămas însă mai departe, pînă în secolul al XV-lea sau al XVI-lea, de limbă românească. Aristocrația din Maramureș se concentra în jurul voievodului de acolo, român și el, care, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, se bucura de un mare prestigiu. Graiul vorbit de aristocrația din Maramureș avea aceeași fonetică, morfologie și sintaxă ca și graiul popular de acolo, dar prezenta unele elemente lexicale noi. Întrucît în Maramureș în vremea aceea nu exista palatalizarea labialelor, graiul acesta avea labialele intacte (am susținut acest lucru după alții, adăugînd și unele

argumente noi, în *Probl. cap.*, p. 178—185). El era în același timp și rotacizant și avea multe din particularitățile dialectului crișan-maramureșean. În prima sau a doua jumătate a veacului al XV-lea, cum vom vedea mai jos, el a devenit și un grai scris, al textelor religioase. Trăsăturile sale specifice vor dispărea în secolul al XVI-lea sau în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

§ 2. Asupra graiului vorbit de aristocrația și de clerul din Moldova sîntem informați foarte bine prin faptele de limbă care apar în documentele moldovenești din secolul al XIV-lea și al XV-lea. Am arătat mai sus, IV, cap. III, § 3 (vezi și *Probl. cap.*, p. 166—176), că graiul popular moldovenesc palatalizase labialele în jurul anului 1000. Dar documentele despre care am pomenit dovedesc existența unui grai cu labialele intacte în Moldova acelor timpuri. Astfel, în M. C o s t ă c h e s c u, *Doc. mold. înainte de Ștefan cel Mare*, I, găsim *Mica* (gen.), anul 1399 (p. 23), anul 1400, p. 32 și 37; *Micș*, anul 1400 (p. 41), *Mica* (gen.) 1411, p. 85, *Miculș* 1427, p. 193, *Miculu* (dat.) (1429, p. 290), *Micș* 1436 (p. 475), *Mic* 1435 (p. 424), etc.¹, *Piatra* (gen.), 1435, p. 403, 1435, p. 445; *Piatra* (gen.), 1436, p. 460, *Piatrș* (gen.) 1437, p. 530 etc., *do Pisca* „pînă la Pisc” 1425, p. 168, 1427, p. 190 etc. Faptele acestea au fost relevate de mine în *Probl. cap.*, p. 402. Alte exemple se găsesc la Al. R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, VI, p. 55 (în ediția 1968, p. 456). Asemenea fapte nu se pot explica decît ca venite din altă parte, din regiuni în care nu se palatalizaseră labialele. Cum ele se referă adesea la nume de boieri, putem presupune că aristocrația însăși a Moldovei era, măcar în parte, originară din regiunile cu labialele intacte, de peste munți.

Într-un document scris în slavă, de la Alexandru cel Bun, din 1431, apare demonstrativul românesc *cest* (în *cest uric*) (vezi C o s t ă c h e s c u, *op. cit.*, I, p. 315). Faptul a fost relevat de Damian P. B o g d a n, *Contribuții la studiul diplomatiei vechi moldovenești*, București, 1935, p. 11, care îl consideră, greșit, drept pronume personal. Deoarece graiul popular din Moldova are, și a trebuit să aibă și în trecut, *ist*, *est*, *aist*, *aest*, iar nu *cest*, *acest*, faptul constituie iarăși o dovadă că în Moldova se stabilise o populație românească venită de peste munți (*Probl. cap.*, p. 320): Cum documentul era scris de un boier, trebuie să admitem că, în Moldova, măcar unii boieri aveau un grai deosebit de cel al țăranilor moldoveni.

Așadar în Moldova exista o diferențiere de grai între boieri și țărani, în prima jumătate a secolului al XV-lea (și prin urmare și în secolul al XIV-lea). Lucrul rezultă și din existența, în aceleași documente, a unor forme hipercorecte (false regresii). În *Probl. cap.*, p. 212—213, am susținut că *movilă* este de origine ucraineană, căci numai în această limbă avem un *γ'*, care se găsește și astăzi în Moldova: *moγ'ilă* (v. slav. *mogyla* are *g* și *y*, adică *l*, și nu poate explica deci cuvîntul românesc). Am mai susținut că acest cuvînt a suferit o falsă regresie, pe baza faptului că, în Moldova, *yi* era rezultatul lui *vi*. Dar forma hipercorectă nu este nouă. Ea apare în documentele slave din Moldova, din secolul al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea. Cea mai veche atestare a formei hipercorecte, *movila*, cum am relevat în *Probl. cap.*, p. 404, o găsim, ca nume topic, în documentul din 11 februarie 1400, al lui Alexandru

¹ Dar acest antroponim nu constituie o dovadă sigură, el putînd fi la origine, — și aceasta e mai probabil —, ipocoristicul lui *Micolai* sau *Miklăuș* „Mihai”, de origine slavă și maghiară.

cel Bun : *Movila găunoasă* și *o(t) movilж* „din Movile“ (C o s t ă c h e s c u, I, p.31). După aceea, într-un document din 1438 (*ibid.*, II, p.7), găsim *podli Movi(l) Iuca(ș)* „alături de Movila Iucașului“. Aceste exemple dovedesc în mod neîndoios că, deja pe la 1400, aristocrația moldovenească evita fonetismul palatal chiar în cuvinte în care el era etimologic justificat și duc în mod inevitabil la concluzia că, deja atunci, graiul aristocratic, cu labialele intacte, se opunea în unele privințe graiului popular, cu palatale. Este drept că, după aceea, situația pe care o întâlnim în documentele slave din Moldova este alta. Ca nume comun sau ca nume topic, cuvântul *mohila* apare în prima jumătate a secolului al XV-lea : C o s t ă c h e s c u, I, p. 168, anul 1425 : *do mohilu, ceres mohi(l)* „prin movilă“, *na mohilu* (dar și *na moghilu*). În documentele lui Ștefan cel Mare, apare foarte des *Mohila*, alături cu *Moghila*, ca nume al boierului bine cunoscut (vezi M. C o s t ă c h e s c u, *Documentele de la Bogdan Voevod*, p. 103—105, unde sînt adunate toate locurile în care apar aceste forme). Foarte probabil, scrierea cu *h* notează pe *ŷ* din graiul popular moldovenesc (din cînd în cînd pătrund în documente și formele populare). Cum am relevat însă în *Probl. cap.*, p. 213, forma cu *v* apare într-un document din 1556, în *Vascană Movili* (genitiv slav de la *Vaseană Movilă*) și în *Movili* (dativ).

Ce origine aveau această aristocrație și acest cler ? Dacă încercăm să rezolvăm problema numai cu ajutorul faptelor lingvistice, trebuie să spunem că aristocrația și clerul moldovenesc erau originare din Maramureș sau din Crișana, căci numai în acele regiuni nu s-au palatalizat labialele, — o vedesc textele rotacizante, traduse în Maramureș, și care au, cu puține excepții, labialele intacte, precum și faptul că chiar astăzi încă nu se găsește acolo palatalizarea labialelor, în unele sate sau în unele cuvinte —, și numai în acele regiuni avem pînă astăzi demonstrativul *acest* (faptele rezultă din *ALR I*, h. 182, „aceștia“). Dar acest lucru se potrivește perfect cu ce spun izvoarele istorice (cronicile moldovene și documentele maghiare) despre întemeierea Moldovei : întemeietorul Moldovei ca stat liber a venit din Maramureș, împreună cu un număr de oameni, care au devenit aristocrația Moldovei. Limba aceasta a aristocrației moldovene va deveni în secolul al XV-lea sau al XVI-lea a doua limbă literară din Moldova, alături de slava literară.

Așadar faptul că aristocrația Moldovei, aristocrația care a întemeiat statul moldovean, era originară din Maramureș, a determinat pentru multă vreme caracterul limbii literare din Moldova în epoca feudală : cum vom vedea mai jos, ea prezintă, pînă prin secolul al XVIII-lea, încă multe din particularitățile graiului maramureșean, între care și labialele intacte, care s-au păstrat în graiul ei și după aceea. Este drept că P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 54—55, respingea teoria originii maramureșene a boierimii moldovene, admitînd, p. 43—45, una exclusiv locală, adică moldovenească. Argumentele sale le-am văzut mai înainte : existența boierilor în Moldova înainte de întemeierea țării. Autorul avea dreptate, dar numai în parte. Căci nu se poate admite nici o origine exclusiv maramureșeană a boierimii moldovene. Ambele teorii sînt totuna de greșite, precum cuprind și o parte de adevăr : boierimea moldovenească este în parte de origine locală, în parte de origine maramureșeană. Cînd, la 1359, Bogdan a venit din Maramureș, a adus, desigur, cu el numeroși partizani, din care și-a recrutat o aristo-

crație și o armată. Altfel el nu s-ar fi putut impune boierimii locale. Însuși P.P. Panaitescu a înțeles mai târziu acestea, așa că în lucrarea sa *Introducere la istoria culturii române*, București, 1969, p. 318—323, el admite că Dragoș și Bogdan erau originari din Maramureș. Dealtfel numele unor boieri moldoveni din veacurile al XIV-lea sau al XV-lea prezintă fonetismul latinei medievale din Ungaria, deci cu pronunție maghiară (s este pronunțat ca ș): *Blaș* < *Blasius*, (*Vlasie* este același nume în pronunția slavo-bizantină), *Domoncuș* sau *Domăncuș* < *Dominicus*. Greșește Panaitescu când socoate, *Interpretări românești*, p. 55, pe ultimul de origine slavă, și anume ucraineană. Dealtfel el credea că boierii moldoveni aveau la început numai nume slave și vedea în asta un argument în sprijinul teoriei sale că boierimea moldoveană era de origine slavă. Numele relevate de noi imediat mai sus pot fi socotite ca o modă maghiară în Moldova, dar ele se explică mai bine prin originea maramureșeană a celor ce le purtau, deci prin moda maghiară firească în Maramureș. Numele ucrainene ale boierilor pot indica apartenența la poporul ucrainean a unor boieri moldoveni, dar ele pot fi și ale unor moldoveni, care le-au acceptat ca pe o modă, datorită prestigiului ucrainenilor. La p. 55, autorul afirmă că „numele boierilor moldoveni nu corespund în genere cu acelea ale boierilor români din Maramureș, din acea epocă”, și conchide „că originea nobilimii moldovene nu se poate căuta în Maramureș”. Firește însă că acest argument nu e probant. Faptul că o serie de nume de boieri maramureșeni nu se găsesc în Moldova (el dă acolo o listă) nu exclude originea comună a celor două aristocrații. Nu se poate tăgădui că în Moldova avem nume occidentale în pronunție maghiară. Deci putem socoti pe unii boieri moldoveni originari din Maramureș. Mai e apoi sigur că unii boieri moldoveni erau ucraineni (cum am văzut, în vremea aceea în Moldova locuiau unii ucraineni) și că ei, românizându-se, au acceptat graiul maramureșean al boierimii moldovene. Dealtfel, la început, statul moldovean a fost foarte restrâns (se întindea numai pe valea Moldovei; vezi Panaitescu, p. 103—104), așa că aristocrația a fost la început, probabil, numai maramureșeană. Când hotarele Moldovei s-au întins pînă la Dunăre și Nistru, domniile vor fi menținut în cea mai mare parte aceeași aristocrație, dar au acceptat și pe boierii din regiunile recuperate. Și mai este încă ceva de spus: P.P. Panaitescu a dovedit că a existat, pînă în secolul al XVI-lea, o epocă voievodală (eu aș zice: mai ales dinastică), în care voievodul (eu aș zice: mai ales dinastia) era o realitate. Desigur că și puterea acestei dinastii, întemeiată pe viața orășenească, — comunele libere —, a avut importanță în fixarea graiului maramureșean ca limbă a aristocrației. Este drept, în *Probl. cap.*, am neglijat faptul că exista și o boierime locală, a cărei existență a dovedit-o P.P. Panaitescu, p. 43—45. Dar Panaitescu neglija în opera sa *Interpretări românești* boierimea de origine maramureșeană, care a avut un rost tocmai în întemeierea statului.

Firește, graiul aristocrației moldovene a trebuit să fie la origine în parte și rotacizant, întocmai ca cel din Maramureșul de nord. Cu vremea, rotacismul a dispărut din acest grai, sub influența graiului aristocrației maramureșene de sud și a graiului popular moldovean. Fapt e că, în documentele slave din Moldova, din secolele al XV-lea și al XVI-lea, apar și nume de locuri, precum și nume de persoane (de boieri) rotacizante: *Geamăru* sau

Geamără, ca întemeietor al satului *Gemenești* din ținutul Neamț, pomenit în prima jumătate a secolului al XV-lea, *Finttreali*, sat din ținutul Neamț, din aceeași vreme, și *Rugiră* (scris *Rujira*, din lipsa unui semn cirilic pentru *ŝ*), ca nume de boier din regiunea Orheiului, în veacul al XV-lea, probabil tot la început (vezi *Probl. cap.*, p. 360 și 361—362). Totuși, cum am spus-o deja în lucrarea pomenită, aceste rotacisme (și altele din aceleași documente, adunate de *Macrea*, *Dacor.*, VII, p.184—186) se pot explica și prin emigranți rotacizanți stabiliți pe moșiile boierilor. Dar numele boierului *Rugiră* trebuie considerat ca dovedind existența unor rotacizanți între boieri, ceea ce înseamnă, în modul cel mai plauzibil, emigranți veniți din Maramureș odată cu Bogdan. Foarte probabil, rotacismul a dispărut din graiul boierilor moldoveni în secolul al XVI-lea; chiar faptul că se mai scrie rotacizant în Moldova, în acest secol se poate explica prin existența în această țară a unor graiuri locale rotacizante, ale unor veniți din Ardeal. Pentru toate aceste chestiuni vezi *Probl. cap.*, p. 354—367.

§ 3. În Țara Românească, boierii întemeietori s-au recrutat, poate, din Făgăraș, cum spun tradiția populară și cea scrisă și cum admit și unii cercetători moderni (vezi *Probl. cap.*, p. 349); așa că graiul cel mai vechi al aristocrației muntene va fi fost unul din Ardealul de sud, asemănător cu graiul din Muntenia, avînd, între alte asemănări cu acesta, și păstrarea labialelor urmate de *i*, *î*. Totuși, chiar dacă întemeierea s-a făcut de către aristocrația din sudul Carpaților, cum admit alți istorici (*Iorga* și cei care l-au urmat, printre care și *P.P. Pănaiteșcu*), graiul acestei aristocrații trebuia să prezinte tot labialele intacte, căci așa era graiul muntenesc cel mai vechi. Faptul dovedit de *Pănaiteșcu*, *op. cit.*, p. 41—43, că boierimea munteană e mai veche decît întemeierea țării, stă, oricum, în sprijinul teoriei mele despre originea graiului aristocratic muntean, care, în veacul al XVI-lea, devine o a doua limbă literară a Țării Românești, alături de slava literară. întrebuintată în primul rînd ca limbă oficială și religioasă. De oriunde s-ar fi recrutat însă clasa aristocrată munteană, ea n-a ajuns să aibă un grai deosebit de cel al poporului muntean, decît pentru că în Țara Românească se stabileau, tocmai prin secolele al XIV-lea și al XV-lea, niște români din Ardeal și unii din sudul Dunării, cu un grai care avea palatale în locul labialelor urmate de *i*, *î*.

§ 4. Cei care vorbeau aceste graiuri aristocratice nu tindeau la început să le utilizeze ca „limbi“ literare, deoarece n-aveau multe nevoi literare, iar cînd aveau asemenea nevoi recurgeau la limba slavă bisericească. S-ar părea că primele texte românești de o oarecare întindere au fost de natură religioasă, cum stau lucrurile și în cazul unor limbi ca armeană și georgiana. După cum se știe, cele mai vechi texte românești păstrate pînă astăzi sînt textele rotacizante, nedatate, dar scrise, după cît arată filigranele, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, unele chiar în a doua jumătate a acestui secol: *Codicele voroneșean*, *Psaltirea Hurmuzachi*, *Psaltirea voroneșeană* și *Psaltirea șcheiană*. S-a discutat mult asupra timpului — mai puțin și asupra locului — în care s-a făcut traducerea lor: aproape toți cercetătorii au susținut că ele sînt copii de pe texte mai vechi, traduse în secolul al XV-lea. Cel mai vechi text românesc care posedă și data scrierii lui este scrisoarea lui *Necșu* din Tîrgoviște, către judele Brașovului, din 1521. Dar sînt

informații că s-a scris românește și mai înainte. Astfel, este un fapt care nu se poate tăgădui că jurământul omagial al lui Ștefan cel Mare, din 1485, către regele Cazimir al Poloniei, a fost tradus din românește în latinește și că regele a acceptat versiunea în limba slavă bisericească de tip ucrainean (ruthenica lingua). N. S m o c h i n ă și Nicolae N. S m o c h i n ă, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărții „Floarea Darurilor“*, în *Biserica ortodoxă română* LXXX, 1962, nr. 7-8, p. 412-741, anume la p. 713, dau informația că, în *Psaltirea* slavă scrisă pe vremea lui Ștefan cel Mare în Moldova (1457-1467) de Ion Dobrul, se găsește textul românesc al versetului 1 din psalmul 116: *lăudă! pre domnul, toate neamurile lăudă-și-lă pre el, toate noroadele*. Nu este hazardat deci să admitem că textele religioase rotacizante au fost traduse în secolul al XV-lea. Socotim potrivit să facem un scurt istoric al cercetărilor.

§ 5. N. I o r g a, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, și alte lucrări, a susținut că traduceri textelor religioase în discuție au luat naștere datorită influenței husite exercitate asupra românilor din Maramureș. Această teorie a fost însușită și de cercetătorii I. B i a n u, I. A. C a n d r e a, S. P u ș c a r i u, N. D r ă g a n u (pînă la 1938), A. P r o c o p o v i c i și N. C a r t o j a n, și poate corespunde realităților. Iorga și cei care l-au urmat au făcut însă greșeala să admită că unii români au trecut la husitism și că textele traduse se datoresc muncii unui român husit (izvoarele istorice nu arată trecerea la husitism a unor români). Dar aceasta nu ne obligă să respingem unele influențe ale husiților asupra românilor. Putem admite că niște clerici ortodoxi și-au însușit ideea husită a traducerii textelor religioase în română. Influența husită se simte și în alte acțiuni ale epocii; în special în răscoala țărănilor români și unguri, din 1437, împotriva episcopului ungar Lepesi. Fondul de idei al husitismului, care trebuie considerat ca o manifestare burgheză și populară, ca o manifestare a burgheziei în ascensiune și a poporului, pe care această burghezie și l-a asociat în lupta ei cu aristocrația și cu clerul catolic, nu putea prinde într-o societate feudală ca cea românească, din veacul al XV-lea, lipsită complet de o burghezie românească. Clericii traducători au folosit numai unele din ideile husitismului, printre care aceea de a traduce în limba poporului cărțile religioase, idee care convenea de minune clasei aristocratice și clericale românești, ce simțea nevoia de a întrebuința în scris limba sa. Căci, pînă atunci, această clasă aristocratică și clericală se servea de mediu-bulgară sau latină ca limbă scrisă. De aceea nu trebuie să considerăm ideea traducerii textelor religioase la noi drept un semn al unei noi mentalități, de tip burghez sau de tip popular. La români, ca și în Apus, aristocrația și clerul au scris cei dintîi în limba etnică.

§ 6. Unii cercetători au respins ipoteza că husitismul a dus la primele traduceri de texte religioase în românește. O v. D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 6-7, și Al. R o s e t t i, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 68-81, precum și ediția a doua a acestei cărți, *Istoria limbii române*, VI, București, 1946, p. 73-92, și în a treia, *Limba română în secolele al XIII-lea - al XVI-lea*, București, 1956, p. 49-61, precum și p. 191-204 (unde se retipărește un articol al său din *Revista istorică română*, XIV, 1944, p. 1-14). (În ediția 1968, p. 468-475; articolul din 1944, la p. 639-652), au

susținut că textele religioase rotacizante s-au tradus în prima jumătate a secolului al XVI-lea, după 1521, și că impulsul pentru traducerea lor a venit din partea luteranismului. Cercetătorii pomeniți cred că limba textelor rotacizante păstrate pînă astăzi nu ne obligă s-o considerăm ca fiind uzuală în secolul al XV-lea. Faptul că ea pare a fi sau este mai arhaică decît limba lui Coresi nu se explică, după ei, prin vechimea mai mare cu un secol a acestor texte față de cele ale lui Coresi. Ele pot fi aproape contemporane cu acestea, adică din prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar reprezintă alt dialect, și anume unul mai arhaic. În critica lor, cercetătorii pomeniți au în parte dreptate. Caracterul arhaic al limbii nu este un criteriu sigur pentru datarea textelor. Cercetătorii criticați de Densusianu și Rosetti făceau greșeala de a-și imagina că limba dacoromână evolua mereu, de la un secol la altul, la fel în toate regiunile și că această evoluție s-ar reflecta în texte. Este evident că evoluția a variat de la o regiune la alta și că arhaismele unor texte se explică prin caracterul arhaic al graiului unei regiuni (dealtfel limba rotacizantă este în unele privințe mai inovatoare decît cea din Muntenia, Moldova și Banat). Cu toate acestea, noi credem că limba textelor rotacizante nu se poate considera ca identică cu graiul rotacizant din secolul al XVI-lea. Știm sigur că, spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu mai erau dialecte rotacizante pure, — o arată scrisorile din Ardealul de nord de pe la sfîrșitul secolului, ca și scrierile din *Codex Sturdzanus*. Este evident că o jumătate de veac nu era suficientă pentru a se crea o asemenea situație și că, prin urmare, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, nu s-ar mai fi putut traduce texte într-un grai rotacizant pur, cum e cazul cu *Codicele Voroneșean* sau cu *Psaltirea voroneșeană*. Pe de altă parte, cum vom avea ocazia să constatăm mai jos (VII, cap. III, § 3—4), în secolul al XVI-lea, graiurile ardelenne și cel maramureșean erau atît de evaluate și de apropiate de cele de azi, încît nu mai putem crede că limba textelor rotacizante religioase este limba din Maramureș, din secolul al XVI-lea. Această limbă atît de arhaică trebuie socotită ca fiind limba vorbită de popor și de aristocrația sau clerul maramureșean în secolul al XV-lea. Dealtfel faptul că cele mai vechi texte românești se dovedesc, după limbă, a fi fost traduse în Maramureș se opune net explicării lor prin propaganda luterană. Aceasta a avut loc în Ardealul propriu-zis, la Sibiu, Brașov și Bistrița, adică acolo unde erau sași, precum și în Moldova, unde de asemenea se găseau sași în orașe. Dar propaganda luterană n-a avut loc în Maramureș, un teritoriu care, în secolul al XVI-lea, nu mai era un centru cultural al românilor (mănăstirea din Peri decăzuse), în orice caz, nu se mai găsea sub influența luterană (acolo nu erau sași, nu era o viață orășenească decît în Sighetul locuit de unguri). Dacă luteranismul ar fi cauza traducerii acestor texte, atunci ele ar fi trebuit să apară în Ardeal sau Moldova, nu în Maramureș. Cum însă aceste texte prezintă un caracter maramureșean, trebuie să admitem că ele se explică printr-un eveniment anterior luteranismului, deci din secolul al XV-lea. Această explicație a textelor rotacizante este singura care ține seamă de împrejurările istorice.

§ 7. Pentru a se rezolva însă definitiv problema primelor traduceri religioase în românește, trebuie să se țină seamă și de faptul că aceste texte prezentau la început textul slav în alternanță cu cel român. În această situație se găsește *Ps. vor. Apostolul* însă a fost la început tot slav și român, căci

Apostolul scris de Popa Bratul din Braşov la 1559—1560, prezintă aproape în întregime textul slav în alternare cu cel român.¹ Trebuie să admitem, după Ştefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba română*, Ac. Rom., MSL, seria III, t. X, Bucureşti, 1941, p. 21—58, că primele traduceri religioase aveau ca scop pregătirea preoţilor în limba slavă bisericească şi că erau deci, într-o privinţă, cărţi didactice. Acest cercetător a dovedit că, în secolul al XVII-lea, textele bilingve slave şi române se întrebuintau în ţările noastre ca manuale de învăţămînt. Lucrul rezultă dintr-o însemnare din acel timp, de pe un *Apostol*, slav şi român, manuscris (Acad. R.S. România, ms. 69), care are la bază textul din *Cod. vor.* Dar acum cunoaştem un manuscris mai vechi de acest fel, cel scris de Popa Bratul, care este de asemenea identic cu cel al *Codicelui voroneţean*.² Ciobanu susţine că pe asemenea texte învăţau atît românii cît şi ucrainenii din Maramureş. Această părere va apărea mai plauzibilă numai după ce vom arăta unde s-au tradus textele rotacizante. Ea este sprijinită şi de faptul că, în veacurile al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, apar în Boemia, Polonia, cărţi de acelaşi fel, latino-cehe şi latino-polone, ca manuale de învăţămînt clerical şi juridic.³ Existau în acea vreme şi texte bilingve greco-slave (unul s-a scris în Moldova), faptul că primele texte religioase româneşti prezintă un grai maramureşean, nu un grai ardelean, moldovenesc sau muntenesc (Iorga greşea cînd se gîndea că traducerea a putut fi făcută şi în părţile de nord ale Ardealului), este semnificativ : aceste traduceri s-au făcut într-o regiune mai apropiată de Polonia şi Boemia (Iorga care se gîndea la influenţa husită, spunea : o regiune puţin păzită de reprezentanţii ortodoxiei). Vom vedea mai jos (§ 8) că Maramureşul era singura regiune unde influenţa polonă a putut avea loc pe atunci la români în cea mai mare măsură. Că aceste texte sînt cele dintîi traduceri în româneşte rezultă şi din faptul pe care-l vom dovedi mai tîrziu, (VII, cap. IV, § 3), că ele au creat o tradiţie de limbă scrisă românească, tradiţie care este observată în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea pe tot teritoriul dacoromânesc. deşi în forme deosebite de la o provincie la alta, de la o regiune la alta. Cum vom vedea atunci, ele au exercitat o puternică influenţă asupra graiului scris în toate ţările române, dînd limbii literare române vechi o serie de elemente maramureşene. Această influenţă n-ar fi explicabilă, dacă ele n-ar fi

¹ Vezi G. Mihăilă, *Studii de limbă literară şi filologie*, II, Bucureşti, 1972, p. 306, în cadrul articolului *Observaţii asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*.

² N-am confruntat textul slav al ms. 69, Acad. R.S.R., cu cel scris de Popa Bratul, dar ele trebuie să aibă la bază acelaşi text slav.

³ Pentru Polonia vezi Aleks. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, tom. I, Krakovia, 1931, p. 594 şi 597. Este celebră psaltirea trilingvă (latino-polono-slavă bisericească) descoperită la mănăstirea Sfîntului Florian din Linz. Se scriu nu numai psaltiri, dar şi cazanii, omiliile şi texte din părinţii bisericii bilingve în latină şi polonă. Ele au fost lucrate independent de mişcarea husită, care nu stăpîneşte în veacul al XV-lea literatura polonă (vezi şi p. 552). Literatura polonă din acest veac stă mai curînd sub influenţa cărturarilor oficiali ai Universităţii Caroline din Praga şi ai cancelariei regale cehe, căci persistă marea influenţă culturală a epocii lui Carol al IV-lea. Unele texte de acest fel au fost făcute la cererea unor regine pioase, ca Jadwiga, prima soţie, sau Sonka de Kiev, a treia soţie a lui Wladislaw Jagiello, regentă în timpul minoratului lui Wladislaw al IV-lea Warneńczyk. Rosetti neglijează sau ignorează, *Limba română în secolele al XIII-lea—al XVI-lea* p. 201—203, faptul că, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea, au existat la poloni şi cehi texte bilingve polone-latine sau cehe-latine, cu caracter religios, destinate învăţămîntului ; de aceea consideră el eronată teoria lui Ciobanu

fost cele dintii texte românești și dacă ele n-ar fi circulat și în alte ținuturi românești, unde au fost citite și imitate ca grai.

§ 8. Am admis mai sus că aceste texte s-au tradus în Maramureș. Dar aceste texte religioase, care nu sînt datate, nu poartă de fapt nici locul. Cel dintii care a susținut că ele au fost traduse în Maramureș a fost I. A. C a n d r e a, *Noua Revistă română*, III, 1901, p. 533—541, și IV, p. 14—23, articolul *Monumentele cele mai vechi de limbă românească*. Cercetătorul bucureștean și-a reluat argumentarea sa în *Psallirea scheiană*, I, p. XCI—XCII. El s-a întemeiat pe o serie de fapte lingvistice caracteristice acestor texte și care se găsesc și astăzi în Maramureș și Țara Oașului. Totuși nu toate particularitățile textelor rotacizante, pe baza cărora Candrea a susținut originea maramureșeană a acestor texte și deci și a celor dintii traducători de cărți religioase în românește se găsesc numai în Maramureș și Țara Oașului; unele din ele caracterizează o arie mai vastă, care cuprinde câteodată întreaga regiune de la nord de Mureș, și chiar părți de la sudul acestui riu și din Bucovina. Așadar nu toate faptele invocate de acest învățat pentru a susține originea maramureșeană a textelor rotacizante sînt în realitate astfel de argumente. Lucrul a fost relevant de mine deja în *Probl. cap.*, p. 104, unde citam pe *și* „știe“, care se întilnește astăzi și în regiunea moșilor și mocanilor (aceștia din urmă, pe la Zlatna) din Munții Apuseni, precum și Țara Hațegului. În lucrarea pomenită, *loc. cit.*, am arătat ce fapte ne determină totuși să susținem că graiul în care au fost traduse aceste texte nu este cel din Bihor, cum au crezut câteodată P u ș c a r i u și D r ă g a n u (acesta din urmă vorbea de un amestec între graiul bihorean și cel maramureșean), și în general cel din Crișana. Dacă regiunea bihoreană și în general cea crișană este astăzi singura în care se mai găsesc unele fapte lingvistice caracteristice acestor texte, ca *juă* „unde“ (lucru relevant de P u ș c a r i u, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*; — vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 87 —, care trimite la Weigand *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, harta 9), ea prezintă însă fapte care lipsesc din textele rotacizante, deși sînt foarte vechi în limbă: conjunctivul cu *și* în loc de *să* și epenteza lui *c* între *s* și *l* în cuvinte ca *sclab*, *iescle*, *sclugă* etc., pentru care vezi P e t r o v i c i, *Transilvania*, 72, nr. 8, p. 556, și aici mai sus, IV, cap. II, §14, și cap. IV, §8.

Este foarte probabil, cum a susținut Candrea, că aceste texte au fost traduse de călugări de la Mănăstirea Sf. Arhangel Mihail din Peri, cea mai importantă mănăstire din Maramureș, ctitoria lui Balc, fiul lui Sas Voievod. Printr-o intervenție a lui Dragoș, fratele lui Balc și fiul lui Sas, la patriarhia din Constantinopol, Mănăstirea din Peri a devenit spre 1391 stravropighie, adică a intrat în dependență directă de patriarhat. Starețul mănăstirii a obținut atunci dreptul de a administra bisericile din ținutul Maramureșului și din teritoriul ucrainean, supus Poloniei, drepturi pe care le-a păstrat mai bine de o sută de ani.¹ În august 1391, Dragoș a obținut de la Patriarhia din Constantinopol o nouă favoare, aceea de a avea un episcopat ortodox în Halici (poate, tot prin străduințele lui, Haliciul și-a avut și un mitropolit). Familia lui Dragoș a avut urmași în Polonia, pînă sub ultimii Jageloni (vezi Gostyński

¹ Vezi T. G o s t y ŋ s k i et R. C i o c a n, *La famille des Dragosh en Pologne (Balcania, VIII, p. 141—144; vezi și Șt. C i o b a n u, op. cit., p. 34—36 și literatura citată acolo).*

și Ciocan, *art. cit.*, în special, p. 142—143, și literatura citată acolo). Așadar Dragoș a căutat să desprindă complet Mănăstirea Peri de sub jurisdicția episcopatelor poloneze (vezi K. Chodyński, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, zarys historyczny, 1370—1632*, p. 29—33, Warszawa, 1934, p. 29—33, și Janusz Woliński, *Polska i Kościół prawosławny*, Lwów, 1936, p. 14—16). De aceea putem admite că la Mănăstirea din Peri era un spirit foarte receptiv și foarte inovator. Avînd dreptul de a sfinți preoți, dreptul de a administra biserici, de a numi preoți și de a întemeia biserici, —pînă atunci sfințirea preoților se făcea de către episcopii din alte părți—, călugării de acolo au trebuit să se gîndească și la pregătirea preoților și au întemeiat, desigur, o școală pentru pregătirea acestor preoți. Ei vor fi luat exemplul, în ce privește procedeul textelor bilingve și metoda de predare a limbii bisericești, de la cehi și poloni, lucru pe care Ciobanu nu-l bănuiește. Sintem îndreptățiți deci să credem că la Mănăstirea din Peri s-a putut întreprinde prima traducere a textelor religioase în românește. Așadar traducerea textelor religioase în românește s-a făcut în Maramureș nu datorită trecerii unor români de acolo la husitism, ci datorită faptului că Mănăstirea Peri era un centru de cultură ortodoxă, cu rosturi de școală teologică, foarte receptiv la ideile noi, printre care chiar unele husite.

Nu împărtășim părerea lui Gheție, *Maramureșul secolului al XV-lea — patrie a textelor rotacizante ?*, *LR*, XVII, 1968, p. 252—255, și *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc—Chestiuni de metodă*, în *Studii de limbă literară și filologie*, I, București, 1969, p. 189—241, conform căreia cercetările de pînă astăzi asupra textelor rotacizante n-au ajuns la nici o concluzie neîndoioasă. Este drept că nu putem exclude ipoteza că unele traduceri rotacizante s-au făcut în vreo mănăstire din Moldova de nord-vest, unde au existat graiuri rotacizante, originare din Maramureș. Dar originea maramureșeană a unor texte, cum sînt *Cod. vor.*, *Ps. sch.* și *Ps. vor.*, sau măcar a originalelor lor, nu poate fi pusă la îndoială. Gheție a reluat amplu problema în lucrarea sa *Începuturile scrisului în limba română, Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, în care face o critică cel mai adesea nedreaptă vechilor teorii despre caracterul maramureșean al limbii textelor rotacizante. El nu ține seamă de faptul că toate aceste teorii au meritul de a fi lămurit măcar în parte problema, indicînd ca patrie a textelor regiunea care are cei mai mulți sorți de izbîndă de a fi fost patria lor. Rezultatele la care ajunge Gheție sînt în fond tot cele vechi, căci și el situează tot în extremul nord al țării — Maramureșul și Bucovina — patria textelor rotacizante. Aceasta rezultă și din lucrarea sa, extrem de valoroasă, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 232—242, unde situează în Transilvania de nord textele rotacizante fără indicație de loc și de timp. Dar nu putem să afirmăm ca el că faptele de limbă din texte nu ne permit o localizare mai precisă a lor: nordul Crișanei și chiar Maramureșul de sud și regiunea Bistriței și a Năsăudului sînt excluse pentru că aceste regiuni prezintă, după cum am arătat, palatalizarea labialelor, *scl* pentru *sl* etc.

§ 9. P.P. Pănaiteșcu, *Interpretări românești*, p. 231—256, și *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, passim, crede că începuturile literaturii românești, adică ale scrisului românesc, se explică prin ascensiunea boierilor în viața publică față de dinastiile întemeie-

toare, care mențineau cultura și limba slavă. Autorul distinge anume, în dezvoltarea Principatelor române, o epocă voievodală (secolele al XIV-lea — al XVI-lea), în care voievodul avea toată puterea, iar principiul dinastic era viu, și una aristocratică (secolele al XVII-lea — al XVIII-lea), în care boierii au luat conducerea. Este drept că, atunci când spune că boierii sînt creatorii literaturii în limba națională, Panaitescu se referă mai ales la literatura laică, nu la cea religioasă, și mai ales la literatura din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, nu la cea din secolul al XV-lea. Totuși, nici în acest caz autorul nu are dreptate. Mai întii nu trebuie să se creadă că trecerea de la o epocă în care principiul dinastic a fost viu, la una în care domnia a aparținut boierilor, a avut urmările culturale admise de autor. De fapt, și înainte și după dispariția principiului dinastic, provocată, desigur, de dominația turcă din veacul al XVI-lea, dar cu rădăcini mai adînci, de ordin economic, am avut la putere tot o clasă aristocratică, căci voievozii nu conduceau țara singuri, ci împreună cu boierii; și înainte și după aceea, voievozii au fost tot atît de puternici față de boieri. În loc de o epocă voievodală, ar fi fost mai potrivit să se vorbească de o epocă dinastică, dacă vrem să ne menținem la o caracterizare a epocilor istoriei noastre feudale după un criteriu politic. În al doilea rînd, nu se va putea admite că dinastiile au menținut cultura slavă și că numai odată cu ascensiunea boierilor la domnie s-a putut crea o cultură în românește. Dealtfel, cultura slavă s-a prelungit la noi pînă în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Pe de altă parte, începutul scrisului românesc a avut loc în secolul al XV-lea, deci în epoca în care principiul dinastic a fost viu. P a n a i t e s c u admite, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, p. 78—97, că traducerea textelor religioase rotacizante în românește s-ar datora luptei pe care clerul românesc maramureșean și nobilimea românească din Maramureș, în frunte cu Bartolomeu Drăgfi, urmașului Dragoș, au dus-o între 1488 și 1498, cu episcopia ucraineană din Muncaci, pentru menținerea autonomiei bisericii române maramureșene.¹ Făcînd legătura și cu situația de mai tirziu, din Țara Românească și Moldova, P. P. P a n a i t e s c u crede că poate explica introducerea limbii române ca limbă literară la români prin ascensiunea în viața economică, politică și culturală a țării a unei nobilimi mici, din care ar face parte Buzeștii, Costineștii etc. Ni se pare că nu astfel s-au petrecut lucrurile. Dacă la început s-a scris numai în slava bisericească și în latină, iar în secolul al XVI-lea s-a scris și în română, aceasta se explică prin mersul firesc al lucrurilor: statele create de români sau voievodatul maramureșean trebuiau să folosească una din limbile literare extinse în spațiul pe care s-au creat ele. Dar, cu vremea, trebuia să se nască ideea de a scrie chiar în limba națională. Dacă, în secolul al XV-lea, voievodul, boierii, clerul, unii slujbași și chiar unii negustori știau limba slavă bisericească, aceasta

¹ Teoria a fost dezvoltată de P. P. P a n a i t e s c u în *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 117—189. Lupta cu episcopia ucraineană din Muncaci s-a încheiat prin recunoașterea independenței bisericii maramureșene în 1494 și, în mod definitiv, în 1498. După părerea noastră însă, acest eveniment, cu toată importanța lui deosebită pentru organizarea și destinele bisericii române maramureșene, nu putea duce, tocmai din cauza energiei pierdute în luptă, la apariția traducerilor religioase, care dealtfel nici n-ar fi servit acțiunea în discuție. Se știe apoi că limba bisericii române maramureșene a rămas și după aceea tot cea slavă.

se explică tocmai prin faptul că ea era singura limbă literară existentă. Dar ea era destul de greu de învățat. Limba aceasta nu avea un sprijin în categoriile sociale pomenite. Ea s-a menținut ca limbă oficială a statului și a bisericii și ca limbă de cultură, atâta timp cât n-a existat o variantă literară a românei. După ce s-a creat limba literară românească, limba slavă bisericească ca limbă oficială și de cultură a mai continuat a fi utilizată ca limbă literară, dar cu vremea ea a fost înlăturată, întâi de toate pentru motivul că era mai comod să se scrie în română decît într-o limbă străină. Și cu toate acestea, afirmația lui P. P. Panaitescu rămîne, în liniile ei mari, justă: începutul literaturii române în limba națională se explică, cum am arătat mai sus, prin interesele clasei aristocrate și ale clerului. Căci doar toată epoca feudală, inclusiv secolele al XIV-lea—al XVI-lea, este o epocă a aristocrației. Această aristocrație și acest cler trăiau însă într-o epocă în care, în Apus, burghezia se afirma puternic pe plan suprastructural religios, creînd doctrinele reformatoare și ducînd lupta cu clerul: de aceea, această aristocrație și acest cler se vor influența de ideile reformatoare ale Apusului, cum vom vedea pe larg mai jos (Părțile a VII-a, a VIII-a și a IX-a ale lucrării de față).

Apariția unor graiuri specifice aristocrației și a unei limbi literare constituie cea mai mare noutate lingvistică a epocii pe care o studiem acum. Precum noua ordine feudală românească este negația ordinii feudale anterioare românești, gentilico-feudale, tot așa limba română din această epocă este, prin unele aspecte ale ei, negația limbii române din epoca anterioară. Dacă limba din noua epocă feudală este legată de cea anterioară prin diversitatea dialectelor vorbite de popor, ea se opune acesteia prin existența unor dialecte de clasă, care ne dau dreptul să spunem că româna a intrat în alt stadiu de dezvoltare.

§ 10. Nicolae N. S m o c h i n ă și N. S m o c h i n ă, *O traducere românească din secolul al XII-lea a cărții „Floarea Darurilor”, în Biserica ortodoxă română*, LXXX, 1962, nr. 7—8, p. 712—741, susțin că, între anii 1478 și 1484, postelnicul Gherman, devenit în 1481 pîrcălab de Cetatea Albă, a tradus din italienește *Fiore de virtù*, lucrare care fusese tipărită cu un an mai înainte la Veneția, ea însăși o traducere de pe textul latin redactat de călugărul benedictin Tommaso G o z z a d i n i în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Nu putem expune aici argumentarea autorilor. Fapt este că, după ei, textul bilingv slav și românesc al *Florii Darurilor*, din manuscrisul 4620, din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, care ar fi fost scris la Putna în 1523, de către monahul F i l i p pentru ieromonahul Ioan, preot călugăr în aceeași mănăstire, ar fi o dovadă de efectuarea acestei traduceri, care ar fi stat ea însăși la baza unor traduceri în rusește, spre sfîrșitul secolului al XV-lea. Argumentarea autorilor n-a făcut obiectul unei discuții amănunțite. În principiu, nimic nu se opune ideii că asemenea texte au putut fi traduse în epoca lui Ștefan cel Mare în română, cînd știm că el și-a redactat jurămîntul către regele Cazimir în limba română. Dar părerea autorilor este respinsă de P. P. P a n a i t e s c u, *Începuturile și biruința scrișului în limba română*, București, 1965, p. 111 (text și nota 42).

§ 11. Pe la mijlocul deceniului al șaselea al secolului nostru, cîțiva cercetători au emis o nouă ipoteză cu privire la originea limbii literare românești (Liviu O n u, *În legătură cu problemele limbii literare*, Steaua, 1955, nr. 7,

p. 98—103, și nr. 9, p. 100—106, I. C o t e a n u, *Gazeta literară*, 1955, nr. 47/89, și Al. G r a u r, *Gazeta literară*, 1956, nr. 22/116 și 35/119). Ei susțin că începuturile limbii literare românești sînt cu mult mai vechi decît secolul al XVI-lea, cum se admite de obicei, întrucît trebuie să înțelegem prin limba literară și limba literaturii populare. Onu afirmă, *Steaua*, nr. 9, p. 105 : „Noțiunea de limbă literară nu trebuie legată în primul rînd de forma scrisă a literaturii”; „limba literaturii artistice populare ... în principiu poate fi numită limbă literară”. Liviu Onu înțelege prin limbă literară o limbă măiestrită sau cel puțin corectă și clară, chiar dacă este lipsită de calități artistice. El afirmă că, în această situație, se găsește mai ales limba documentelor și că aceasta este identică cu limba populară, neglijînd faptul că documentele erau scrise într-o limbă pe atunci deosebită de graiul popular. El afirmă, p. 98, că limba română literară „își are rădăcinile în limba creației populare orale”, adăugînd totuși imediat : „Nu e mai puțin adevărat însă că folosirea și răspîndirea scrisului în limba comună a poporului contribuie în mare măsură la unificarea și cristalizarea normelor limbii literare. La noi acest proces începe, se pare, de-abia în jumătatea a doua a secolului al XV-lea și primele decenii ale secolului al XVI-lea”. Onu face aici greșeala de a vorbi de o limbă comună a poporului pentru secolele al XV-lea—al XVI-lea, cînd nu existau decît dialecte (sau, ca să întrebuițăm termenii săi, subdialecte), iar nu o limbă unitară. Căci este evident că literatura populară nu prezintă o limbă unitară, ci este compusă în dialect (sau graiul popular). Boris C a z a c u, *Istoria limbii române literare și problemele studierii ei, Viața românească*, 1957, nr. 7 p. 136—143 (retipărit în Boris Cazacu, *Studii de limbă literară, Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960, p. 9—26), a respins această identificare; el remarcă just că limba folclorului este dialectală.

Onu a arătat că textele rotacizante și chiar cele ale lui Coresi sînt foarte stîngace și adesea ininteligibile, ceea ce dealtfel se știa de mai înainte. El n-a dovedit însă falsitatea tezei că aceste texte stîngace, — și încă ar trebui să spunem că nu sînt oricînd astfel — n-au creat o normă lingvistică și deci o limbă literară. Fapt este că textele rotacizante au fost mereu copiate și prelucrate și în restul teritoriului dacoromân și că limba scrisă — literară — de pretutindeni se dovedește a fi continuatoarea lor. Desigur că, din moment ce vorbim de o literatură populară, putem socoti și limba literaturii populare drept limbă literară. Dar acea literatură e orală, nu scrisă, iar prin limba literară trebuie să se înțeleagă limba literaturii scrise. Limba literaturii populare e numai o limbă artistică și nu trebuie să se facă confuzia între limba artistică, care are scopuri estetice, și cea literară.

Afirmația că limba literară românească își are originea în limba literaturii populare poate avea, cel puțin pentru C o t e a n u și G r a u r, consecințe nebănuite de ei. În spiritul concepției lor, ar trebui să se admită că limba literară românească din secolul al XVI-lea și următoarele este limba literaturii populare românești, că limba literaturii populare a servit ca model primilor traducători de texte religioase. Dar aceste consecințe ale teoriei lor sînt false. Traducătorii n-au luat deloc ca model această limbă, ei avînd a reda un conținut cu totul divers. Stilul literaturii populare, în special al celei în versuri, așa numitul limbaj poetic, este cu totul străin literaturii religioase, și abia în secolul al XVIII-lea, cu Budai-Deleanu, începe acest stil a deveni

și stilul unor anumite genuri literare culte. Desigur, elemente populare de stil întâlnim și la Dosoftei, care a fost, după formula lui Ibrăileanu, un precursor al scriitorilor popularizanți din secolul al XIX-lea și, am putea spune, și al lui Arghezi. Dar acest scriitor rămîne un reprezentant strălucit al limbii literare vechi de tradiție bisericească. Limba literară românească își are o origine religioasă, ca atîtea alte limbi literare, și a rezultat prin acțiunea unor oameni de cultură (evident, nu trebuie să uităm documentele scrise în română ale cancelariei lui Ștefan cel Mare). Însuși cazul limbii literare grecești vechi, care și-ar avea originea într-o limbă artistică, aceea a epopeii homerice, caz invocat de Graur, nu pare a fi fericit ales, căci, după cum au relevat ultimele cercetări, epopeile homerice au ca obiect o societate care cunoștea scrierea. Mai avem de luat atitudine și față de o altă părere.

Pe la mijlocul deceniului al șaselea al secolului nostru s-a făcut distincția, legitimă numai în parte, între limba scrisă și limba literară (cf. I. Iordan, *Limba literară (privire generală)*, în *Limba română*, III, 1954, nr. 6, p. 66—77). Desigur că distincția trebuie făcută, dar în sensul că limba literară este și ea o limbă scrisă. I. Iordan afirmă, p. 68, că, înainte de secolul al XIX-lea, n-a existat la români decît o limbă scrisă, nu și una literară. El înțelege să spună că atunci nu exista o normă lingvistică supradialectală, ci numai dialect transcris. Dar, cum am văzut deja mai sus, § 1, 2 și 3, și cum vom vedea mai jos, VII, cap. III și IV, realitatea a fost alta. Teoria aceasta nu poate fi acceptată nici cu modificările substanțiale pe care i le-a adus Byck. Acest cercetător situează (vezi mai jos, VII, cap. IV, § 15) limba scrisă în secolul al XVI-lea și admite că secolul al XVII-lea aparține limbii literare. Dar noi am dovedit că a existat o influență a textelor maramureșene în ce privește limba scrisă în toate regiunile în care s-a scris vechea română. Plecînd de la distincția între limba literară și limba scrisă, Liviu Onu, *Steaua*, 1955, nr. 6, p. 120, în cadrul articolului *În legătură cu problemele limbii române literare*, p. 117—121, merge cu mult mai departe decît Iordan, opunînd limba literară limbii scrise și deci identificînd limba literară cu limba vorbită, care singură se opune, de fapt, limbii scrise. De aceea Onu se miră că, prin vechea română literară, eu înțeleg aspectul scris al limbii române vechi, iar, prin limba română literară modernă, limba literaturii moderne. Dacă, în cazul limbii literare vechi, autorul se gîndește, probabil, la texte care se abat de la graiul popular prin incorectitudinile și stîngăcia lor, deci la traduceri, nu înțeleg cum, în cazul limbii literare moderne, poate cineva să tăgăduiască afirmația mea, care e de domeniul evidențelor simple (am înțeles prin literatură atît pe cea beletristică, cît și pe cea științifică, filozofică etc.). Limba literară este și scrisă și vorbită, este o limbă scrisă și vorbită în același timp și care-și are originea într-o limbă scrisă, ea însăși avînd la bază o limbă vorbită. Că există și limbă scrisă propriu-zisă, adică numai scrisă, nu și vorbită, e just; dar mai bine s-ar vorbi de trăsături lingvistice de acest fel, de aspecte lingvistice scrise, nu de o limbă scrisă net distinctă de cea vorbită. Nici sensul dat de Iordan expresiei *limbă scrisă* nu e just, căci el înțelege prin această expresie un grai care este altceva decît limbă literară, deci un grai popular, argou etc., care este transcris de un scriitor sau chiar de un dialectolog, folclorist etc. Dar, în asemenea caz expresia limbă scrisă își pierde importanța pentru lingvist; iar o limbă

literară este în această situație numai la început; dar chiar de atunci ea își merită numele de limbă literară.

§ 12. Limba literară rotacizantă s-a răspândit repede în Crișana și Ardeal: textele rotacizante au fost citite și copiate în aceste provincii și adaptate limbii vorbite acolo. S-au născut astfel variante ale limbii literare rezultate din amestecul textelor rotacizante cu limba populară din cele două provincii. Scrisoarea lui Neacsu din Tîrgoviște (1521) este un model de limbă scrisă în primele decenii ale veacului al XVI-lea în Muntenia și la Brașov; faptele de limbă întâlnite acolo se întâlnesc și în tipăriturile lui Coresi. Limba scrisă la Sibiu, pe la mijlocul secolului, ne-o indică *Evangeliiarul slavo-român* tipărit la Sibiu, între 1551 și 1553.¹ Intrucît avem a face cu cel mai vechi text românesc tipărit, care s-a păstrat pînă astăzi, nu este fără interes să ne oprim mai de aproape asupra particularităților de limbă ale acestui text, particularități care vor deveni o tradiție de limbă literară în regiunea respectivă, cel puțin pînă la sfîrșitul secolului. Meritul de a fi descoperit această tipăritură, din care s-au pierdut începutul și sfîrșitul, revine lui Ioan Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în *Convorbiri literare*, 25, 1891—1892, nr. 1 din aprilie 1891, p. 33—40 (textul se găsea atunci în Biblioteca imperială din Petersburg). Este tipărit pe două coloane: una mediobulgară, și alta română, și nu poartă nici data, nici locul tipăririi. Pe marginea unei file se găsește următoarea însemnare de mină: „Ion a scris aceasta în anii 7198, iar de la nașterea lui Hristos 1640, în zilele lui Racoți Ghiorghe“.

Multă vreme s-a căutat să se stabilească locul și timpul tipăririi acestei cărți pe baza limbii. Ioan Bogdan, *loc. cit.*, ne informa că textul românesc se caracterizează prin următoarele fapte de limbă: *ă* precedat de labială > o: *nu vo grijiți, că vo lipsescă ăeste toate, duțăși-vo facatorii fore de leațe, dupo, fo (< fă), forime „fărime“; e* precedat de *ș* > *ă*: *pășăște; i* precedat de *ș* > *î*: *și* (dar și *și*); *u* > *v*: *vareče, luva, luvară, plovă, đuva; u* > *l* în *callă* „caută“ (de mai multe ori); *ú + n + vocală palatală* > *uj + n + vocală palatală*: *plodure buine; -ine, nu -ene: mine, cine, duminică, vinere* (totuși: *den, dentr-ačela čas*); *parjile; đise, verđi, đuva; ađunge, đudecata; spuni, „spui“, gerunchiulŭ, dar anină (< arena); era avînd („avea“) (bunătate mullă); opŭ să „trebuie să“; scărčcat „scrișnit“*. Probabil că pluralul neutru în *-ure* și fenomenul diftongării lui *ú + n + e, i* în *uj* l-au determinat pe I. Bogdan să susțină că textul a fost tipărit în secolul al XVI-lea, intrucît aceste fapte de limbă caracterizează texte din acel timp (*ú > uj* se întâlnește în *Ps. șch.*). G. Pașcu, *Istoria literaturii și limbii române din secolul al XVI-lea*, București, 1921, p. 202, menține această părere și, întemeindu-se pe unele fapte lingvistice (*gerunchiulŭ*), trage concluzia că textul „a fost tipărit în regiunea de la nord de Mureș“, iar întemeindu-se pe faptul că „cele mai multe exemple prezintă pe *n* intervocalic păstrat“, concludă că „modelul de pe care fragmentul nostru a fost tipărit era o copie, și anume un text rotacizant copiat de un copist nerotacizant“.

În anii din urmă s-a arătat, plecîndu-se de la forma caracterelor tipografice, că textul a fost tipărit la Sibiu (vezi L. Demeny și Dan Simonescu,

¹ Vezi *Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*, București, 1971.

Un capitol din vechea cultură românească *Tetraevanghelul*, Sibiu, 1546, în *Studii și cercetări de documentare și bibliografie*, VII, 1965, nr. 1, p. 3—18, L. D e m e n y, *O tipăritură slavo-română precocesiană*, *Studii*, XVIII, 1965, 5, p. 1 001—1 038, apărut și în traducere franceză, *Le premier texte roumain imprimé*, în *Revue roumaine d'histoire*, IV, 1965, nr. 3, p. 385—412), și a c e l a ș i, studiul introductiv la opera colectivă *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, 1551—1553, București, 1971, p. 22—98; (biblioteca din Leningrad ce posedă textul se numește acum Biblioteca publică „M.E. Saltykov-Șchedrin”). De aceea, a apărut întrebarea dacă textul prezintă limba din jurul Sibiului. Cercetarea problemei a fost întreprinsă de Ion G h e ț i e, *LR*, XIV, 1966, articolul *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, p. 47—79; autorul a ajuns la concluzia că textul prezintă particularitățile graiului bănățean-hunedorean (vezi în special p. 73—79). Gheție se întemeiază, între altele, pe prezența în text a lui *teu*, pl. *tei* „tău”, și a lui *callă* „caută”, care apar chiar azi în Banat și Hațeg. Dar, constatînd că un număr de fenomene ale textului, care se găsesc în Banat, Crișana și Ardeal, apar și în Moldova, Gheție concludă și la existența unui strat moldovenesc al limbii textului, strat care s-ar explica prin originea moldoveană a tipografului, sasul Filip Maler. Dacă luăm în discuție fenomenele pur moldovenesti — de fapt unul singur, *pășăște* —, atunci concluzia despre un al doilea strat lingvistic moldovenesc se exclude, mai ales că fenomenul în discuție apare și prin Ardeal. Deja Alexandru M a r e ș, *Observații cu privire la Evangheliarul din Petersburg*, *LR*, XVI, 1967, p. 65—75 (vezi și *LR*, XVI, 1968, p. 85—87), a văzut inconsistența teoriilor care consideră textul ca prezentînd moldovenisme. El a adus și argumente noi în sprijinul originii bănățene și hunedorene a limbii textului și a susținut pe drept că traducătorul era din Banatul de nord-est. Ceea ce mai trebuie să explicăm este numai prezența unor elemente crișene și ardeleni de la nord de linia Alba-Iulia-Miercurea Ciucului, în acest text.

Dintre particularitățile nord-vestice ale textului, este de discutat întâi *gerunkjuly*. Din *ALR*, I, vol. I, h. 57 „genunchi”, rezultă că forma *gerunchiŷ* și variante ale ei se găsesc în partea centrală și de nord a Crișanei, în Maramureș și în Ardealul de vest, dar și la nord-vest de Sibiu (localitățile 129 și 131). Nu este însă de loc de mirare că în aceeași regiune avem, în alte cuvinte, un *n* intervocalic intact. Însăși forma *jiĕrunke*¹, care se întâlnește în localitățile indicate, trebuie considerată ca infiltrată din Crișana și Ardealul vecin. Forma *aĕunĕ* ne îndreaptă spre regiunea de la nord-est de Alba-Iulia, întrucît, de la acest oraș spre nord-vest, avem azi *junghiŷ*, *jundĭŷ*, „înjunghiu” (vezi *ALR*, I, vol. II, h. 293). Dar se poate presupune că, în vremea aceea, formele cu *ĝ* se întrebunțau pînă în apropiere de Sibiu. Prezența în text a fonetismului *anină* (< *arină*), care se găsește atît în Ardeal, cît și în Moldova și Muntenia, ne arată din nou că textul se caracteriza și prin alte particularități de limbă decît cele ale textelor rotacizante. Faptul că în text apare fenomenul *ĕe* > *ĕă* (în forma *duĕăŷi-vo*), caracteristic azi Maramureșului, precum și fenomenul *ŷ* > *v* (*vare ce, duva* „ziua”), care se găsește și în Manuscrip-

¹ Conform notării fonetice din *ALR*, semnul *ĕ* notează aici vocala intermediară între *ă* și *e*.

tul de la Ieud,¹ nu ne obligă să considerăm textul ca scris în graiul maramureșean. Aceste fapte de limbă puteau caracteriza atunci și graiurile din vestul țării. Dealtfel *e* precedat de *i* și de consonante palatale s-a transformat în dialectele dacoromâne de vest în *ę* (sunet intermediar între *e* și *ă*). Fenomenul acesta se întinde astăzi și în vecinătățile Sibiului. De aceea putem conchide că tipograful Filip Maler, care a tipărit acest text, a avut la îndemână un text scris din Hațeg sau din regiunea de la nord-vest de Sibiu. E mai puțin probabil că a folosit un text de la nord de Mureș, pe care apoi l-a adaptat dialectului bănățean-hățegan.

¹ Avem probabil a face nu cu un fenomen fonetic, ci cu o notare a lui *ę* prin *v*, după sistemul ortografic ucrainean.

CAPITOLUL VI

GRAFIA ȘI ORTOGRAFIA TEXTELOR ROTACIZANTE

§ 1. „Scrierea textelor rotacizante este chirilica dreaptă curentă în manuscrisele slave din secolul al XV-lea și al XVI-lea”, spune C a n d r e a, *Psaltirea scheiană*, I, p. CXIV. Autorul se referă la textele care ne-au rămas pînă astăzi și care sînt scrise în secolul al XVI-lea. Dar, desigur, afirmațiile sale sînt valabile și pentru textele originale, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Este așa-numita scriere semiuncială. Să studiem mai de aproape alfabetul chirilic în care aceste texte au fost scrise și normele ortografice pe care le observau ele. Se poate admite că normele ortografice din textele rotacizante s-au creat și mai înainte de traducerea lor din slavă, căci era posibil să se creeze o ortografie românească cu chirilică numai pe baza cuvintelor românești care apăreau în documentele slave de la noi. Și am văzut că limba slavă bisericească s-a întrebuițat ca limbă literară (de cultură) la români, — după ipoteza lui P. P. Panaitescu, — chiar din secolul al X-lea, în Ardeal și Crișana. Totuși este evident că numai din momentul în care au existat în românește texte mai întinse s-a creat o tradiție grafică și ortografică românească.

Prima problemă care se ivește pentru cercetătorul grafiei și ortografiei textelor rotacizante și a tuturor textelor vechi românești este aceea a originii alfabetului chirilic întrebuițat. Această problemă se pune pentru motivul că, în veacul al XV-lea, cînd românii au început să scrie românește cu alfabetul chirilic, acest alfabet era întrebuițat de patru popoare slave : de bulgari, de sîrbi, de ucraineni și de ruși. Problema a fost rezolvată de Ilie B ă r b u l e s c u în lucrarea sa *Fonetika ćirilske azbuke u pisanju rumunjskoga jezika XVI i XVII vjeka*, Zagreb, 1899. Argumentele autorului se pot vedea și în lucrarea scrisă în românește, care o dezvoltă pe cea deja pomenită, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul al XVI-lea și al XVII-lea*, București, 1904, p. 11—12 : „nici de la sîrbi nici de la ruși ci numai de la bulgari am luat noi cirilica”. Faptul care îl îndeamnă să susțină aceasta e că, „în textele noastre cirilice, încă dintru început (secolul XIV [autorul se referă la textele slave scrise în țările noastre] se întrebuițează ж nu în sensul de plsl. q (=on), ci cu o nouă mai tîrzie însemnare de ѣ adică rom. ă sau â ; cît și acela că se întrebuițează ѣ nu cu cea mai veche însemnare nasală de plsl. $ę$, ci cu o nouă mai tîrzie însemnare de e , ia etc. Aceasta ne arată că de la bulgari am luat noi cirilica ; pentru că acel $\text{ж}=\text{ѣ}$ și $\text{ѣ}=e$, ia e caracterul principal al limbii lor mai nouă sau medio-bulgară, cum se mai numește ; pe cînd ceilalți vecini, cum s.e. sîrbi, aproape nu cunosc pe ж și ѣ în cele mai vechi ale lor mo-

numente literare nici ca semne, și nici nu s-a dezvoltat în limba lor niciodată *ă* sau *ia* în locul acelora. Rușii au numai pe *ѧ* = *ia*, iar pe *ѧ*, care nici la ei n-a însemnat niciodată *ă*, l-au eliminat deja din secolul al XII-lea din scrierile lor, spre a-l relua (tot sub influența bulgară cum l-au avut din început) prin secolul al XV-lea. Încă o probă nouă... e litera *ѧ* cu însemnarea-i nazală de *ân*, adică *ŋ* ca un fel de nasalis sonans, în textele române. Căci *ѧ* (care, cum vom dovedi mai târziu în această lucrare, nu e altceva decât o variantă paleografică posterioară a vechiului *ѧ*) nu a putut să aibă această însemnare, adică nu a putut să conțină în sine — în acel timp — sunetul *n*, la niciunul din vecinii noștri, decât numai la bulgari, și anume după ce nasalul *ѧ* = *q* (= *on*), printr-o mai târzie dezvoltare, se transformase în *ѧн*. Iar transformarea lui *ѧ* = *q* în *ѧн* = român. *ân* sau *ăn* nu s-a operat în limba nici unora din ceilalți slavi decât numai la „bulgari”. Să se vadă și Bărbulescu, *Curențele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928, p. 18—26. Ca toate acestea, chiar din cercetările lui Bărbulescu rezultă că românii n-au fost închiși față de influența sîrbă și de cea ucraineană-rusă, care însă s-au exercitat în minimă măsură: litera *ѧ* este de origine sîrbă, iar litera *ѧ* este de origine rusă (vezi mai jos). Vom vedea că avem și norme ortografice sîrbe sau ruse, după cum avem norme ortografice bulgare. Dar concepția lui Bărbulescu rămîne justă, dacă privim alfabetul chirilic de la români în totalitatea lui. La aceleași rezultate a ajuns, desigur, în mod independent, și Ioan Bogdan, *De la cine și cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic*, în *Lui Titu Maiorescu, Omagiu*, București, 1900, p. 585—594.

Bărbulescu își pune și o altă problemă (*Fonetica*, p. 12—24, și *Curențele literare*, p. 26—43): cînd au luat românii chirilica de la bulgari și cum? Această întrebare nu se reduce, pentru el, la chestiunea: cînd au început să scrie românii cu chirilică în românește, ci la chestiunea: cînd au început să scrie și să citească chirilica, deci cînd au întrebuițat ei întia oară limba slavă literară? Bazîndu-se pe argumente paleografice, dar și pe niște tradiții bulgare din secolul al XIX-lea, autorul conchidea că acest lucru s-a întîmplat în secolul al XII-lea, și anume în felul că împăratul româno-bulgar Asean ar fi impus cu forța limba slavă bisericească în biserica românească de la nordul Dunării. După P. P. Panaitescu, noi am admis mai sus (V, cap. I, § 8, vezi și VI, cap. I, § 4) că limba slavă bisericească era în uz în Ardeal și Crișana (și, desigur, și Banat și Oltenia) chiar înainte de secolul al XII-lea, anume din secolul al X-lea (am respins însă că faptul era o urmare a stăpînirii primului imperiu bulgar la nordul Dunării). Nici n-am mai găsit atunci nimerit să pomenim despre teoria lui Bărbulescu, care se întemeiază pe argumente foarte șubrede. Într-adevăr, nu se poate pune nici o bază pe niște tradiții bulgare din secolul al XIX-lea (una din ele este culeasă chiar din popor) cu privire la fapte din secolul al XII-lea. Rămîne să vedem ce valoare are argumentarea de ordin paleografic a autorului.

Bărbulescu pleca (p. 12) de la valorile fonetice ale unor litere chirilice românești, și anume *ѧ*, *ѧ*, *ѧ*, anume *ă* (și *i*), la *ѧ*, *e* și *ia*, la *ѧ*, și în la *ѧ* (ar fi trebuit să invoce și valoarea de *i* a acestui semn, valoare căreia în bulgară îi corespunde cea de *ă*), precum și de la înlocuirea semnelor *ѧ* și *ѧ* cu *ѧ* (sau *н*) (ar fi trebuit să invoce acolo și înlocuirea cu *н*, despre care vorbește la p. 280—286) (alternanța cu alte semne dovedește că semnele în discuție

ajunseseră, în urma evoluției limbii, la aceleași valori fonetice). Întrucît alternanțele semnelor în discuție și valorile fonetice indicate de ele se întîlnesc în textele bulgare numai cu începere din secolul al XII-lea (p. 13—14), autorul trăgea concluzia (p. 14) că „monumentele româno-slave și române, întrebuintînd numai ж = ѣ = ꙗ și ѡ = e, ia etc. n-au putut lua aceasta de la bulgari decît cel mai devreme în secolul al XII-lea — nicidecum înainte de acest timp, judecînd după monumentele bulgaro-slave pînă astăzi cunoscute“. Pentru precizarea mai de aproape a timpului, autorul pleca de la valoarea de *in* a semnului chirilic ꙗ, din scrierea românească (p. 12—14 și 19—21). Acest ꙗ este însă, cum a arătat autorul, o variantă a paleoslovenicului ж (ǰ). Atît ж, cît și ꙗ, afirmă Bărbulescu, au, la bulgari, numai în secolul al XII-lea valoarea de *ăn*, iar în secolul al XIII-lea au această valoare numai excepțional, semnul respectiv notînd atunci pe *ă* sau *î*, rezultat din *o*. „Dar, dacă trebuie să admitem că, pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în textele bulgare și alfabetul lor, ж (= ꙗ) nu mai însemna жн decît cu totul excepțional, ci că mai peste tot însemna *ă*; atunci, fără îndoială că dacă românii ar fi adoptat de pe acum alfabetul cirilic, n-ar fi putut avea de unde să ia pe ꙗ nasal, căci bulgarii mai că nu-l mai aveau. Ca românii să ia pe ꙗ nasal de la bulgari, nu puteau face aceasta decît atunci cînd *întrebuintarea lui ca nasal era în floare la ei*. — Această vreme a trebuit să fie în orice caz înainte de secolul al XIV-lea și sfîrșitul celui de al XIII-lea. De aceea nu ne rămîne altă vreme decît al XII-lea veac“ (p. 20—21). Este de observat mai întîi că ar fi trebuit să se socoată ca o vreme a împrumutului și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Dar la p. 242—243 a lucrării sale, unde se discuta în mod special litera ꙗ, se spune că valoarea ei fonetică de *ăn* apare din secolul al XI-lea sau al XII-lea pînă în secolul al XIV-lea, alături de cea de *ă*. Lucrul este de altfel cît se poate de firesc; în Macedonia există și azi dialecte care au *ăn, ăm* în locul paleoslovenicului ж (ǰ). În acea regiune s-ar fi putut menține și pînă astăzi semnul ꙗ cu valoare de *ăn, ăm*¹. În acest caz, este evident că nu mai sîntem obligați să urcăm în secolul al XII-lea împrumutarea alfabetului chirilic de către români, el putînd fi împrumutat și în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cum a admis I. Bogdan, *loc. cit.*, care se întemeia pe faptul că ж cu valoarea *ă* apare în scrierea bulgară în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Din argumentarea lui Bărbulescu ar rămîne numai faptul că nu putem urca împrumutul înainte de secolul al XII-lea, căci numai cu începere din acest secol ꙗ (ca și ж) ar fi căpătat valoarea de *ăn*. A jungem la concluzia că alfabetul chirilic românesc este cel mediobulgar în general, nu cel mediobulgar din secolul al XII-lea. De altfel însuși Bărbulescu afirmă uneori, în lucrarea sa, că românii au dat literelor chirilice valorile fonetice pe care ei le dădeau sau le găseau în scrierile slave de la noi, care erau tocmai mediobulgare. Din nefericire nu cunosc lucrările de paleografie slavă mai noi ca să-mi dau seama cît rămîne valabil din presupunerile mele de mai sus.

Bărbulescu însă mai face o greșeală; pleacă de la valorile fonetice ale literelor alfabetului chirilic din textele românești, pe care le caută apoi

¹ Ne întrebăm dacă faptul că textele slave nu mai prezintă, după secolul al XIV-lea, pe ꙗ cu valoarea *ăn* nu se explică prin aceea că cucerirea turcă a implicat dezvoltarea unei literaturi în Macedonia după acest secol. Totuși nu se poate considera ca sigură afirmația că, după secolul al XIV-lea, n-ar mai apărea în textele slave ꙗ cu valoarea de *ăn*.

și în textele slave, pentru a vedea cînd au putut pătrunde ele la români. Dar prin aceasta nu s-a dovedit că, într-o epocă mai veche, românii n-au putut da și alte valori fonetice semnelor slave. El a dovedit că alfabetul chirilic românesc este cel mediobulgar. Dar prin aceasta n-a dovedit că românii n-au întrebuințat într-o epocă mai veche și paleoslava, în care valorile fonetice ale literelor erau altele. Se poate admite foarte bine acest lucru, dacă avem în vedere faptele invocate de P. P. Panaitescu pentru a susține originea slavă a aristocrației române din Ardeal. Întrucît însă aristocrația slavă din Ardeal, s-a românizat pînă prin veacurile al X-lea — al XI-lea, putem admite că în aceste veacuri au început românii să scrie cu alfabetul chirilic. Timpul pătrunderii alfabetului chirilic la români ar fi tot cel fixat de Bărbulescu, dar argumentele noastre sînt cu totul altele, iar modul cum a pătruns alfabetul chirilic la români e înfățișat, de asemenea, cu totul altfel decît la Bărbulescu. Iar dacă alfabetul chirilic, întrebuințat în textele românești este cel mediobulgar, aceasta se explică prin faptul că românii au început să scrie românește în epoca mediobulgară, cînd ei întrebuințau ca limbă de cultură mediobulgara. Nu este deloc verosimil să se admită că românii ar fi menținut, atunci cînd au început să scrie românește, valorile fonetice pe care le-ar fi cunoscut la primul lor contact cu literatura bulgară. Ei au urmărit secol de secol scrisul bulgar și au dat mereu slovelor chirilice valorile fonetice pe care le aveau acestea la bulgari în diverse perioade.

Traducătorii maramureșeni, care au scris pentru prima oară mult în românește, au trebuit să-și pună multe probleme de grafie și ortografie. Alfabetul slav nu era potrivit întru totul pentru dialectul românesc pe care îl vorbeau ei. Și, cum am spus-o mai sus, cînd ei au început să scrie românește cu alfabetul chirilic, ei au împrumutat nu numai alfabetul slav, dar și regulile ortografice slave. Totuși traducătorii au fost obligați să facă și unele inovații, fie de alfabet, fie de norme ortografice. Deja de peste o jumătate de veac se poate spune ce inovații au făcut ei. Aceste inovații, pe care Bărbulescu nu le-a văzut, sînt însă puține¹.

§ 2. În aplicarea alfabetului chirilic mediobulgar la limba română, unele slove nu prezentau nici o dificultate, ele avînd în slavă valori fonetice precise, nu flotante. Este vorba de :

а a	б b	к k(c)	т t
ѣ e	в v	л l	ф f
и i	г g	м m	х h și γ, γ'
ѝ i	д d	н n	ш șt (št)
о o	ж j (ž)	п p	ц ț
у o	с ș	р r	ч č
ș și оу u	з z	с s	ш ș (š)

¹ Alfabetul chirilic al textelor rotacizante și normele ortografice din aceste texte au fost studiate în pomenita carte a lui Bărbulescu, apoi de D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 46—51, și de C a n d r e a, *Psaltirea scheiană*, I, p. CXIV—CXXVIII, precum și în alte locuri. O expunere a rezultatelor la care au ajuns acești cercetători se găsește la R o s e t t i, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 14—24, ediția a doua sub titlul *Istoria limbii române*, VI. Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVI-lea, București, 1946 (în ediția 1968, p. 437—446).

Alte semne bulgare aveau și în limba mediobulgară valori multiple și aceste valori au trecut și în română. Este vorba de ѡ, ѧ, Ѣ, Ѥ, Ѧ, ѧ, Ѩ, ѩ.

ѡ notează pe *ă*, dar și pe *î*, întocmai ca în scrierea mediobulgară. La fel, ѧ. C a n d r e a, p. CXIX—CXXI, scapă din vedere valoarea de *î*, relevată de B ă r b u l e s c u. Nu o pierde din vedere D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 50. În *Cod. vor.* și *Ps. sch.* avem mai ales ѡ, pe când în celelalte texte, mai ales ѧ (lucru remarcat de D e n s u s i a n u și C a n d r e a; totuși C a n d r e a spune, p. CXX, că în *Ps. Hurm.* ѡ și ѧ apar deopotrivă). Exemple: БѢСЪСАБЪ, ВАДЪ (din *Ps. Hurm.*).

Toți acești cercetători remarcă apariția între două consonante, de prisos, a lui ѡ și ѧ, după o tradiție ortografică slavă: АРУИИѢТАТЕ (Ps. Hurm.), КСМЪПАНЪ (Ps. sch.).

Urmind pe H a s d e u, *Cuvente den bătrini*, I, p. 192, și II, p. 369, D e n s u s i a n u și C a n d r e a au susținut că ѡ și ѧ finali reprezentau în textele rotacizante (ca dealtfel și în altele) pe -*ă* (Densusianu credea că și pe -*u*). Unele texte au preferință pentru ѡ, altele pentru ѧ (C a n d r e a, p. CXIX—CXX, și D e n s u s i a n u, p. 93—97). B ă r b u l e s c u, constatînd că în mediobulgară, ca dealtfel și în sîrbă și rusă, ѡ și ѧ apar la sfîrșitul cuvintelor fără a avea o valoare fonetică, susține pe drept că aceeași era situația și în scrierea cu chirilică a limbii române. În sprijinul părerii sale eu invoc și faptul că ѡ și ѧ, care notau obișnuit pe *ă* și *î*, nu puteau fi întrebuiți de cineva cu valoarea fonetică *u*. Pentru notarea lui *u* trebuia să se recurgă la semne care aveau valoarea fonetică *u*, deci la ѣ și Ѥ, nu la semne care aveau alte valori fonetice. E de mirare cum lingvistica română a putut să facă timp de un secol această greșeală. Candrea crede că, după ѣ (ш), ѧ avea valoarea de *î*, adică nota caracterul palatal (pronunțarea cu limba în poziția lui *i*) al consonantei precedente: СТЪТШЪ (Ps. sch.). Lucrul nu e sigur; e mai probabil că ѧ nu avea nici o semnificație fonetică. B ă r b u l e s c u a relevat și alte valori fonetice ale lui ѡ și ѧ, valori care se întîlnesc mai rar în texte și care sînt tot de origine mediobulgară.

În legătură cu ѡ și ѧ, este de discutat și cazul cînd unul din aceste semne apare după р sau л, pentru a reda grupul fonetic *lr*. După norma fonetică slavă, în acest caz, р precede în mod obligatoriu pe ѡ sau ѧ: БРЪБАТЪ (Ps. sch.), СКРЪБИЮ (Ps. sch.), КЛЪКА (Cod. vor.) etc. Grupările fonetice românești *ră*, *ri*, *lă*, *li*, se redau bineînțeles la fel (ca în slavă).

După cum a dovedit B ă r b u l e s c u, tendința de a întrebuiți pe ѧ se explică prin influența sîrbă, căci în literatura sîrbă de pînă în secolul al XV-lea apărea numai ѧ, nu și ѡ.

Ѣ are aceleași valori fonetice ca și ѡ, deci *ă* și *î*. B ă r b u l e s c u a relevat și alte valori fonetice, ca *e*, *ea*, *ia*, *u*, *iu*, *în*. Unele din ele sînt relevate și de D e n s u s i a n u, p. 49. Dintre acestea se pare că numai valoarea

Dintre aceste lucrări, singura care se ocupă numai cu limba textelor rotacizante, cu excluderea celorlalte texte, este cea a lui Candrea. Mai trebuie spus că, în ce privește originea semnelor alfabetului chirilic românesc, ca și a normelor ortografiei românești cu chirilică, cartea lui Bărbulescu este fundamentală și că pe nedrept a fost neglijată ea de ceilalți cercetători pomeniți. Fără utilizarea ei, nu se pot rezolva problemele pe care le pune scrierea chirilică a limbii române, adică problemele originii semnelor, a valorii lor fonetice și a regulilor ortografice. Cartea lămurește pentru prima oară și o mulțime de probleme de paleografie slavă în general, precum de exemplu problema originii semnelor chirilice Ѥ și Ѧ.

ia se găsește în textele rotacizante: *мнлѣжскѣ* (*Ps. sch.*). Valoarea aceasta se explică tot printr-o tradiție mediobulgară; la bulgari ea a fost cauzată de amestecul iusurilor.

Ɑ, pe lângă valoarea de *in*, avea și pe cea de *i* sau *n* sau *m*, întocmai ca în bulgară (este de mirare că I. A. C a n d r e a, *Psall. sch.*, p. CXVII—CXVII, a mai putut spune că Ɑ este o creație românească, cum se susținea înainte de apariția cărții lui Bărbulescu și de apariția articolului lui Ioan B o g d a n, în *Lui Titu Maiorescu, Omagiu*, p. 588). Valoarea din urmă (*n* sau *m*) o avem în cazuri ca *лѣⱭгѣ оуѣбредорѣ* (*Cod. vor.*) (*D e n s u s i a n u*, p. 49). Citeodată avem și Ɑн: *Ɑнтѣн* (*Ps. sch.*), (*B ă r b u l e s c u* p. 250). H a s d e u a afirmat că Ɑ, la sfârșitul unei silabe, după vocală, exprima nazalitatea vocalei precedente. El admitea lucrul acesta mai ales despre grupul paleografic Ɑнр, din textele rotacizante. Pe drept, *B ă r b u l e s c u* a luat poziție împotriva acestei păreri, p. 260—268; dar acest cercetător a greșit, crezând că grafia Ɑр reda tot pe *r*, nu un *nr* (avînd un *n* cu deschidere, nu ocluzivă; un asemenea *n* apare cînd el precede unei spirante sau lui *r*). Greșeala lui Hasdeu se regăsește la C a n d r e a, p. CLV—CLXII, la *D e n s u s i a n u*, p. 116, și la R o s e t t i (vezi *Istoria limbii române*, VI, p. 27, ed. 1968, p. 516—517). Valoarea fonetică a lui Ɑр nu poate fi decît cea de *nr*, cum admite de altfel și *D e n s u s i a n u*, *loc. cit.*, cînd vorbește de un „*n* faible” redat prin Ɑ, sau cel mult aceea a unui *r* nazal, cum admite R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 47, care însă face greșeala, asemănătoare cu a lui Bărbulescu, de a admite că și semnul ρ notează același sunet (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 98, nota 1). Acest *r* nazal există și azi în Țara Moșilor (vezi E. P e t r o v i c i, *Dacoromania*, VIII, p. 153—154, și *Anuarul Arhivei de Folclor*, V, p. 133—134). Dar *r* nazal face impresia unui *nr*, așa că, și în acest caz, nu avem a face cu o normă ortografică creată de traducătorii maramureșeni, ci tot cu o normă lingvistică bulgărească. Preferința pentru Ɑ, și nu н, în asemenea împrejurări, nu trebuie considerată ca redînd o sonoritate specifică; ea se explică tot prin tradiția ortografică mediobulgară, căci Ɑ apărea de obicei și în textele mediobulgare la sfârșit de silabă (vezi P e t r o v i c i, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930, p. 86—101). Dacă e să admitem că reda o sonoritate specifică, ea nu poate fi decît aceea a lui *n* cu deschidere, pe care Petrovici, după M e i l l e t, îl numește greșit *n* spirant. După cum am arătat în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 251—257 (recenzia cărții lui Petrovici), acest sunet este în română un *f* nazal consonant, care se pronunță cu o ușoară mișcare de apropiere a vârfului limbii de alveolele dinților superiori, și apare numai la sfârșit de silabă, după vocală, ceea ce a făcut să se tindă spre notarea lui prin Ɑ.

Ɑ apare și cu valoarea de *ia*, *e*, explicabilă tot prin bulgară, unde s-a produs prin amestecul iusurilor: *Ɑреа* (*Ps. sch.*).

D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 49—50, și C a n d r e a, p. CLXII—CLXIV, spun că Ɑ (sau нⱭ, Ɑн) reda și pe *ń*: *precuvi.ńioșilor, a.ńii* (*Ps. vor.*), *se po.ńe, spo.ńiu, se Ńi.ńe* (*Ps. Hurm.*). Cred că numai нⱭ și Ɑн redau în mod obișnuit pe *ń*, pe cînd Ɑ numai excepțional, și numai datorită valorii sale de *n*, căci și н notează pe *ń*. În multe cazuri din acestea, Ɑ notează nazalitatea vocalei precedente, căci este foarte probabil că, pe acea vreme, în Maramureș, vocala care preceda pe *ń* era nazalizată sau s-a nazalizat cînd a căzut *ń*; C a n

d r e a, *Graiul din Țara Oaşului*, Bucureşti, 1907, p. 13—14, a constatat fenomenul în Țara Oaşului, în cuvinte ca *ŷ ie* „vie“ (<lat. *vinea*). Se poate admite că altădată faptul caracteriza şi Maramureşul, precum şi alte părţi din regiunea rotacizantă, şi că, deci, în Maramureş numai în acest caz se nota în limbă nazalitatea vocalei precedente prin *ŷ*. Şi s-a recurs la acest semn pentru notarea nazalităţii, pentru că el însemna de obicei pe *n* de dinainte de secvenţa : spirantă + *r*, adică pe *n* cu deschidere. Această regulă ortografică a fost creată de români.

ʌ apare în textele rotacizante cu valorile *e*, *ea* şi *ja*. Precum a arătat B ă r b u l e s c u, toate aceste valori sînt de origine mediobulgară. *ʌ* apare, în aceleaşi texte, cu valorile *e* şi *ea*. B ă r b u l e s c u a arătat că şi acestea se găsesc în mediobulgară. Trebuie totuşi să spunem că valorile *ea* şi *ja* sînt cele mai preferate, ba chiar aproape excluzive, cum afirmau în general, despre toată literatura românească din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, H. T i k t i n şi A. P h i l i p p i d e (urmaţi de alţii : informaţii complete vezi în *Probl. cap.*, p. 219). N. D r ă g a n u, *Două manuscripte vechi : Codicele Todorescu şi Codicele Martian*, Bucureşti, 1914, p. 103—104, admitea că *ʌ* şi *ʌ* (acolo, din greşeală, *ʌ*) însemnau în Ardeal şi pe *e*, cum se pronunţă în Ardeal pînă azi *ea*, cînd în silaba următoare avem *e* (*lege*). Lucrul e foarte probabil, deşi este neîndoios că acest *e* se nota şi prin *e*.

ʌ are, ca şi în ortografia mediobulgară, valoarea fonetică de *i*. Dar semnul acesta apare rar. În texte apare şi *ʌи*, pe care C a n d r e a nu-l pomeneşte, pentru că îl consideră probabil egal cu *ij*, dar care foarte probabil se pronunţă *i* (*мѣниѣ Ps. sch. II, 12*), cum admite B ă r b u l e s c u, p. 361—362. Această pronunţie ca *i* a semnului în discuţie mi se pare a fi de origine rusească, ceea ce B ă r b u l e s c u nu spune (totuşi, de la p. 351 rezultă că o asemenea pronunţie poate fi şi mediobulgară). Ea trebuie admisă numai pentru părţile de peste munţi şi în Moldova. În Țara Românească *ʌи* avea, desigur, valoarea *ij*.

Alfabetul chirilic întrebuiţat de români mai avea un semn, despre care încă n-am vorbit : *ѣ*. Cum au arătat B ă r b u l e s c u, p. 101—102, şi C a n d r e a, *op. cit.*, p. CXXII—CXXIII, el apărea la începutul cuvîntului şi în interior, la începutul unei silabe după vocală (Candrea însă nu precizează că semnul în discuţie apare numai după vocală, căci învăţatul bucureştean se referea şi la cazuri ca *pieliŷa*), şi avea valoarea de *je*. Bărbulescu a arătat că semnul *ѣ* apare în *Ps. sch.*, *Ps. Hurm.* şi *Ps. vor.* (în aceasta din urmă mai rar), dar nu se găseşte în *Cod. vor.* Cu toată această din urmă limitare, cred totuşi că litera poate fi considerată ca aparţinînd şi originalelor din secolul al XV-lea. B ă r b u l e s c u, *Fonetica alf. cir.*, p. 91—109, spune că, în secolul al XVI-lea, s-a făcut o confuzie între *ѣ* şi *ѥ*, ceea ce e verosimil. Bărbulescu a mai constata, pentru secolul al XVI-lea, în general, că simplul *ѣ* înlocuieşte pe *ѥ*, în unele cazuri. Exemple : *ѣлѣ, ѣоу, ѣи, дѣрѣпѣжѣѣи, кѣѣ (Ps. sch.)*. Desigur, avem cazuri de alternanţă cu *ѥ* în *мѣниѣ, мѣрѣ (Ps. sch.)*, care ar fi trebuit ortografiate *мѣниѣ, мѣрѣ*. Dar în *пѣвица (Ps. sch.)*, *ѣ* notează diftongul *je*. Deci avea oarecum dreptate Candrea, cînd spunea că şi după consonantă apare *ѣ*, cu valoarea de *je*. Ar fi trebuit totuşi să se precizeze că era vorba de diftongul *je*. Mai este de spus că în aceste texte apare şi *ѣѣ (мѣѣѣ, пѣѣѣ, Ps. sch.)*. Semnul *ѣѣ* se întrebuiţează în mediobulgară şi sîrbă, începînd cu secolele al XIV-lea şi al XV-lea (vezi B ă r b u l e s c u, *op. cit.*, p. 91—95).

§ 3. Dar alfabetul mediobulgar nu cuprindea semne pentru toate sunetele românești. Întrucît sistemul fonetic mediobulgar, ca dealtfel și cel al slavei vechi, nu avea unele sunete, limba literară mediobulgară nu dispunea de literele corespunzătoare. Pentru a nota și sunetele acestea, românii au recurs la semne utilizate de sirbi în scrierea limbii lor sîrbă sau au adus unele modificări semnelor existente în alfabetul chirilic. Citeodată un semn era întrebuițat și cu o valoare fonetică apropiată, pentru care nu exista un semn special. Unul din sunetele care lipseau în mediobulgară este *ǵ*. Tot așa stă lucrul cu sunetul *ȝ* din Moldova, corespunzător lui *ǵ* muntean și ardelean. Pentru notarea lui *ǵ*, ca și a lui *ȝ*, textele românești vechi, inclusiv cele rotacizante, prezintă semnul *ϣ*. Cum a arătat Bărbulescu, *op. cit.*, p. 440—448, semnul acesta este împrumutat de la sirbi, la care avea valoarea de *č* și *ǵ*. Se pare că românii l-au specificat cu valoarea de *ǵ* (concluzia lui Bărbulescu). N-au dreptate acei care cred că el e o creație românească (Candrea, p. CXVII—CXVIII) și e de mirare că, în literatura lingvistică românească, s-a mai putut spune acest lucru după apariția cărții lui Bărbulescu, ale cărui constatări erau neîndoioase. La sirbi, semnul a provenit printr-o modificare a lui *ч* (*č*) și se nota și răsturnat (Bărbulescu, p. 443—445). Românii au întrebuițat numai varianta, *ϣ*, ceea ce iarăși dovedește că tradiția românească inițială s-a păstrat mereu. Semnul apare pentru prima oară într-un document slav din Țara Românească, la 1415, și în textele rotacizante, traduse puțin mai târziu. În textele slave din Moldova apare abia la 1454, pînă atunci întrebuițindu-se acolo *ж* pentru *ǵ* (informațiile despre data aparițiilor le-am luat din Rosetti, *Ist. l. rom.*, VI, p. 28, ed. 1968, p. 457—458 și 514—515).

O inovație românească o constituie semnul *σ* din textele rotacizante, care, după cit au arătat Hasdeu, Densușianu și Candrea, nota pe *rr* (*r* lung, *r* dublu sau *r* intens). În *Ps. Hurm.* avem însă, în locul acestui semn, secvența de litere *pp*, care arată și mai bine natura sunetului notat. Că este vorba de un *r* intens rezultă și din faptul că acest sunet există și azi în Țara Oașului, precum a arătat tot Candrea, *op. cit.*, p. LXCI. Ortografia *pp* pare a fi mai nouă; ea a caracterizat, poate, Moldova (vezi și cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 270 nota 1). Bărbulescu credea că *pp* se explică printr-o normă ortografică bulgară. Lucrul e posibil, dar faptul se poate explica și independent. Din nefericire nu pot spune dacă cercetarea paleografică mai nouă rezolvă problema într-un fel sau altul.

Dacă dialectele rotacizante aveau și *ń*, iar nu cumva numai nazalitatea vocalei anterioare, cum am presupus mai sus, o problemă o constituia și redarea în scris a lui *ń*. În afară de *Ɑ* și *ⱭH* sau *нⱭ*, se mai găsește în textele rotacizante și *n* (*cuvinosă*, *Ps. Hurm.*), *ni* (*cuvinosă*, *Ps. Hurm.*), *нѧ* (*Intănѧю*, *Ps. Hurm.*) (fapte relevate de Candrea, CLXIII—CLXIV; Densușianu, p. 50, nu remarcă decît pe *нѧ*, iar la p. 119—120, pe *ni*).

Printre regulile ortografice mediobulgare acceptate de români, se găsește și următoarea (Densușianu dă un exemplu din *Ps. sch.*, II, p. 47; Rosetti, *Ist. l. rom.*, VI, p. 29, și ediția 1968, p. 441, mai adaugă câteva; nu știu dacă fenomenul apare și în celelalte texte rotacizante; Rosetti, *loc. cit.*, dă și un exemplu din *Ps. Hurm.*): grupul fonetic vocală + *i* + *a* se notează numai prin vocală + *a*, deci fără *i*: *ploa* (pentru *ploja*, care nota

pe ploaja, apoa pentru apoia, celua „celuia“, lucuaște „locuiaște“ (*Ps. sch.*), toagul „toiagul“ (*Ps. Hurm.*). Prin urmare semnul *a* avea valoarea de *ja*.¹

O. Densușianu, *Histoire*, II, p. 50, relevă o altă particularitate grafică întâlnită uneori în textele românești ale secolului al XVI-lea: întrebuițarea lui *г* în locul lui *ж*: *гѣкъ* „tău“ și consideră faptul, după I. Bogdan, *Conv. lit.*, XXV, 36, de origine slavă. Mai înainte, Bărbulescu, *Fonetica*, p. 432—433, nu relevase faptul pentru textele rotacizante, ci numai pentru textele secolului al XVII-lea, și nu-l considera de origine slavă, ci latină medievală, italiană sau poloneză.

¹ Această normă grafică a făcut ca, la slavi, să se producă unele schimbări fonetice: cuvintele care începeau cu *a* au căpătat un *j*: *ad'k* > *jad'k*. Cum am văzut, fenomenul s-a transmis și la unii români: mgl. și băn., *ięșk'e*.

CAPITOLUL VII

SCHIMBĂRI FONETICE ȘI MORFOTICE ALE DIALECTELOR SUDDUNĂRENE

§ 1. Dialectele macedoromâne suferă acum câteva schimbări fonetice: *aŭ* a devenit *av* înainte de consoanțe fonice: *adaŭgu*, și *af* înainte de consoanțe afone: *caŭtu* „cauț”, „cer”. Fenomenul s-a petrecut sub influență greacă, căci în limba greacă *aŭ* devenise *av* chiar din epoca antică. Această influență trebuie însă înțeleasă ca petrecută prin amestec cu grecii, ceea ce a dus la o schimbare a bazei de articulație macedoromâne.

2. *ă* neaccentuat devine *e*, iar acest *e* devine *i*, printr-un fenomen ulterior: *acumpăr* > *acumpir* „cumpăr”, *arbănes* > *arbines* „albanez”, *arăkie* > *arichie* „rachiu”, *plătescu* > *plitescu* etc. Această evitare a lui *ă* se explică, poate, tot prin amestecul macedoromânilor cu grecii.

3. *f* și *χ'* > *θ*, sub influență greacă: *Ńamen* > *θeamin* „femeiesc” (= =dacor. *Ńamăn*). *χ'icat* > *iθcat* (prin *iχ'cat*; cf. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 301). În aceeași epocă au început să pătrundă în limbă și sunetele grecești *δ* și *γ*, care se găsesc fie în cuvinte de origine greacă, fie chiar în cuvinte existente atunci în limbă.

4. *Ń* > *s* în unele cuvinte: *ŃudeŃlu* > *Ńudeslu* (C a p i d a n, p. 312—313).

5. *č* și *ġ* + *e* (la care se cuprinde și *ę* din diftongul *ęa*) > *Ń* respectiv *d*: *Ńerbu* „cerb”, *Ńeară* „ceară”, *Ńingu* „încing”, *denuclū* „genunchi”, *đeană* „geană”, *đinđie* „gingie” etc. Fenomenul nu s-a petrecut în *cručișalui* „în cruciș”, *čirșescu* „cerșesc”, *činușă* „cenușă”, *čireășu* „cireș”, *čireășă* „cireșă”. Pentru explicarea excepțiilor vezi IV, cap. II, § 14. Fenomenul s-a petrecut, desigur, sub influență greacă (vezi G. I v ă n e s c u, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, 1937, p. 211—220, și VII—VIII, p. 328—335).

6. În macedoromână, *Ń* și *ž* sînt de așa natură, că după ei nu pot urma *ă* și *l*, ci numai *a*, *o*, *u*, *e*, *i*. Ei nu se pronunță deci ca *Ń* și *ž* moldovenești, ci altfel, dar nu-s, probabil, nici muiiați. Apar și înainte de consoanțe (atunci cînd ei vin dintr-un *Ńi*, cu *i* cons.), și, în acest caz, nu sînt însemnați de cunoșcătorii graiului cu semnul muierii, ceea ce înseamnă că nu-s palatali, ci velari. Dar *Ńed* are, probabil, la bază un mai vechi *Ńăd*, căci, în macedoromână, avem și *tușé* (< *tușđ* „tuși”, perf. simplu, pers. a III-a sing., de la *tușez* „tușesc” < < lat. *tussio*).

7. Desigur, acum încep să se producă acele schimbări care caracterizează graiul macedoromân din sud (Epir, Tesalia, Olimp) și cel din nord (grămustenii și fărșeroții) (C a p i d a n, p. 193—195). Astfel, în graiul din sud, avem următoarele prefaceri: 1. Sincopa lui *i*, *l*, *u* și chiar a celorlalte

vocale: *apcari* (< *apucari*). *mtrescu* (< *mulrescu*) „privesc“, *mșat* (< *mușat*) „frumos“, *ncrun* (< *ncurun*) „cunun“, *s-sclă* (< *si sculă*) etc. În urma acestor căderi vocalice, se nasc în limbă *m* și *n* (*m* și *n* sonanți, cu funcție vocalică, silabică) (C a p i d a n, p. 304, vorbește numai de un *m*, nu și de un *n*). 2. Prefacerea lui *-e* neaccentuat în *-i*: *carti* (< *carte*), *seati* (< *seate*) etc. Fenomenul acesta se întâlnește și la moldoveni; vezi mai sus, cap. III, § 2, nr. 3. 3. Ocluzivele afone *c*, *t*, *p* devin *g*, *d*, *b*, cind sînt precedate de consonanta nazală (*n*, *m*): *mîngare* (< *mîncare*), *amindu* (< *amîntu*) „ciștig“; *subadi* (< *supade*) „jos“. Tot așa *k* și *č* devin *g*, respectiv *ğ*: *nghisescu* „pornesc“ (< *nchisescu* < gr. *ἐκλύσκα*, aoristul de la *κυνῶ* „pornesc“), *mîngunos* „mincinos“ (< *minčunos*), *nğernu* „negru“ (< *nčernu* < bulg. *čeren* „negru“) etc. Fenomenele 1 și 3 par a fi de origine greacă; cel de sub 3 este, sigur, de origine albaneză (vezi, pentru el, G. I v ă n e s c u, *Actele celui de-al XII-lea congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, București, I, 1970, p. 414–415).

§ 2. Dialectul meglenoromân suferă probabil acum următoarele schimbări: 1. *é* precedat de *č*, *l*, *n*, *i* s-a prefăcut în *ă* (acest *ă* devine mai tîrziu *ó* în Liumnița; cf. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, p. 103); fenomenul se petrece și în macedoromână, parțial; am văzut mai sus (cap. III, § 2, nr. 10) că el are loc și în Banat, Crișana și Maramureș: *tălom* „tăiem“ (< *tălăm*), *tălçqs* (< **tălčasc* < **tălcesc* < bulg. *tălča*, v. sl. *tlŭčiti*). 2. *i* precedat de *č*, a devenit *î* (care apoi va deveni *ă* și, în cele din urmă, *ó*): *tălçqi* (< **tălčăi* < **tălčii*) (cf. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 63 și 64). Prefacerea lui *či* în *či* s-a produs sub influență bulgară, căci bulgarii tind să pronunțe, după *č*, numai vocale velare sau rotunjite. Dar tendința aceasta a fost întretăiată de alta, care, ca și în macedoromân, ducea la prefacerea lui *če*, *či*, *čē* în *țē*, *fi* *țē*: *țerbu* „cerb“, *țină* „cină“ etc. Fenomenul pare a fi o imitație după macedoromână. De asemenea, africata *ğ* și spiranta *z*, ambele urmate de *e*, *i*, au devenit în meglenoromână *q*, respectiv *z*: *marđini* „marginie“; *zenă* „geană“ etc. (cf. P h i l i p p i d e, *Orig. rom.*, II, p. 170 și 181). Fenomenul pare a fi de asemenea o imitație după macedoromână. Totuși, nu putem fi siguri că acesta este raportul cronologic dintre tendința de velarizare și cea de africatizare a lui *č*. Nu e exclus ca africatizarea să fie mai veche, iar *č* din cuvintele discutate să se explice prin împrumuturi recente din bulgară și turcă, mai ales că *č* apare numai înainte de formele gramaticale. E mai puțin probabil că africatizarea s-a petrecut după ce *ă* a devenit *ó* și că deci *č*, fiind urmat de *ó*, nu de *é* sau *i*, nu s-a mai putut preface în *ț*; căci fenomenul *ă* > *ó* pare a se fi petrecut în epoca următoare.

§ 3. Indicăm acum cîteva schimbări fonetice ale dialectului morlacilor, păstrate azi de istroromâni.

1. *á* (la care se cuprinde și *á* din diftongii *ǵá*, *já* și *qá*) > *ă*; *qá* a devenit însă *o*: *code* (< *cqadă*) (numai în verbul *loa* „a lua“ *qá* s-a redus la *ă*: *lă*). Schimbarea prezintă asemănare cu unele petrecute în limba dalmată: *á* în silabă închisă > *ya*: *barba* > *bȳarba*; *á* în silabă deschisă > *yo*: *casa* > *kyosa*. Desigur, avem a face cu manifestarea tardivă a substratului iliric.

2. *n* din grupul *nr*, provenit prin rotacismul lui *n* intervocalic, dispăre, lăsînd numai *r* (fenomenul se produce și la dacoromâni).

3. Grupul consonantic *-lt-* din *ulŭa* (dacor. *a uŭla*) a devenit în istroromână **lt-* (deducem aceasta din faptul că, azi, în istroromână, cuvîntul în discuție sună *utăt*, ceea ce presupune un **ullat* „uitat” (nu este exclus ca fenomenul să fie mai vechi, de pe vremea cînd rotacizantii norddunăreni locuiau în Banat). Și, cu toate acestea, istroromâna a transformat (desigur, în această epocă) pe *l* + cons. în *l*, dacă, după consonantă, urma o vocală palatală. S-a ajuns astfel la grupul *lŭ* în pluralul *ălŭ* (< *alŭi*), alături de formele *ăt*, *ătĕ* (< *altă*), *ătĕ* (< *alle*).

4. *u* devine *v*: *novĕ* „nouă”; *avlat* „aluat” (< **avlat*), *a tev* „al tău” (< *a teŭ*), *a sev* „al său” (< *a seŭ*), *grăv* < **grăŭ*, *dăvu* (< *daŭu*) etc. Nu e exclus ca prefacerea lui *u* în *w* (*v* bilabial), în unele localități din Banat (vezi Weigand, *Jahresb.*, III, p. 223, și Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 27), să se explice prin aceiași emigranți morlaci despre care am vorbit mai sus, cap. II, § 5. Acolo *w* a devenit apoi, în unele cuvinte, *p* sau *b*, după cum consonanta fonică următoare era afonă sau fonică: *capt* (< *caŭt*), *labd* (< *laŭd*) etc.

§ 4. Un singur fenomen este comun, în această epocă, tuturor dialectelor suddunărene (dar în macedoromână se produce numai pe o arie limitată): prefacerea lui *ŭ* în *ă*. El pare a se fi petrecut spre sfîrșitul epocii discutate aici, căci nu apare la morlacii migrați în nordul Dunării. Expunerea noastră de aici urmează pe cea făcută de noi în *Arhiva*, XLVI, 1939, nr. 3—4, p. 271—275, articolul *ŭ > ă în macedoromână, meglenoromână și istroromână*.

În regiunea nordică a dialectului macedoromân, adică la grămusteni și la românii din Albania (fărșeroți), lui *ă* latinesc urmat de *n* și de *m* + cons., precum și lui *l* latinesc în condițiile în care acesta se velarizează, îi corespunde un *ă*. Tot așa stă lucrul în dialectul istroromân. În meglenoromână avem, în acest caz, sunetul *ŭ*. În regiunea sudică a dialectului macedoromân apare în unele cuvinte *ŭ*, iar în altele *ă*.

Numai din examinarea unor exemple ca macedor. *qăle* „zile”, *qăse* „zise”, etc., și ir. *ărdu* (< *rădu* sau *ŭrdu*), *ărs* (< *rărs* sau *ŭrs*) etc. rezultă că, în macedoromână și istroromână, a avut loc cîndva o schimbare a lui *ŭ* în *ă*. Schimbarea este posterioară velarizărilor lui *ŭ* din aceste dialecte. Nu se poate admite că, mai înainte de velarizarea lui *e* și *i* prin consonantele precedente, a avut loc o schimbare a lui *ŭ* în *é* și apoi o velarizare a lui *é* în *ă*, căci, în cazurile în care velarizarea palatalelor nu s-a produs, *ŭ* a rămas intact pînă azi (macedor. *ŭiru*, *ŭinu* etc., istror. *ŭil* etc.).

Unii lingviști își vor fi închipuit că *ŭ* s-a transformat dintr-o dată în *ă*, atunci cînd el trebuia să se velarizeze, în regiunile arătate mai sus. Poate de aceea Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 259, formulează fenomenul în felul următor: *ŭ > ă* (*ă*). N-ar fi fost imposibil acest lucru, numai că, și în acest caz, avem a face de fapt cu două schimbări fonetice, una de velarizare și alta de deschidere (de la gradul *i*, *ŭ*, *u* la gradul *e*, *ă*, *o*), schimbări care însă s-ar fi produs simultan. Și pentru că fenomenul de deschidere nu s-a putut produce mai înainte de cel de velarizare, urmează că el a fost provocat și implicat de cel din urmă. Adică *ŭ* trebuia să se velarizeze; dar, fiindcă nu se putea schimba în *ŭ*, s-a schimbat în *ă*.

În cazul că avem a face cu schimbarea directă a lui *ŭ* în *ă*, este de presupus că această schimbare a avut loc și la cuvintele de origine latină care aveau

în latinește un *á* + *n* sau *m* + cons. Cu alte cuvinte, e de presupus că, în acest caz, *á* latinesc s-a transformat în *í* nu numai în dacoromână și în partea sudică a dialectului macedoromân, dar și în partea nordică a acestui din urmă dialect, precum și în istroromână și meglenoromână, și că, după aceea, *í* s-a prefăcut în *ă* conform „legii“ stabilite mai sus. În *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 211, Th. Capidan, vorbind despre *á* latinesc + *n* + cons., spune: „evoluția acestui sunet a fost lentă pentru amîndouă dialectele [macedoromân și dacoromân], fie că ea a început încă de pe cînd aromânii trăiau în unitate lingvistico-teritorială cu dacoromânii, fie mai tîrziu în fiecare dialect în parte. Pentru dialectul aromân trebuie recunoscut faptul că, întrucît sunetul *ă* se află și în graiul grămustenilor din Macedonia, nu numai la fărșeroți, el are o răspîndire relativ mai mare decît la dacoromâni [e vorba de *ă* care apare chiar în dacoromână pentru *í*; vezi Weigand, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, harta 49]. Din acest punct de vedere dialectul aromân se menține pe un punct mai arhaic, dacă considerăm faptul că, după cum arată și limba albaneză, în care avem *ă* (*ë*), nu *í*, *í* s-a dezvoltat din *ă* și nu invers“. Dar *á* latinesc, în condițiile arătate, a devenit *í* și, pe urmă, în unele regiuni, acest *í* a devenit *ă*; deci presupunerile lui Capidan nu sînt juste. Nici evoluția lui *á* spre *í* n-a fost înceată, — sau, chiar dacă a fost înceată, ea s-a realizat totuși de mult, — nici starea dialectului macedoromân nu este, din acest punct de vedere, mai arhaică. Dacă vrem să apreciem din punctul de vedere al acestui fenomen gradul mai arhaic sau mai evoluat al dialectelor, apoi dialectul macedoromân e cel mai evoluat, pentru că, după ce a ajuns la *í*, ca și dacoromâna, l-a schimbat pe acest *í* în alt sunet. Că acest sunet s-a întîmplat să fie tocmai acela prin care s-a făcut trecerea de la *á* latinesc la *í* nu are nici o importanță. Iar aceste afirmații sînt valabile și pentru dialectele meglenoromân și istroromân¹.

În cazul cînd *í* s-a schimbat dintr-o dată în *ă*, trebuie să admitem că schimbarea în *ă* a lui *í* născut din lat. *á* + *n* și *m* + cons. a avut loc sau mai înainte ca *í* să devină *ă*, sau în același timp cu aceasta, căci singura explicație a unei schimbări directe a lui *í* în *ă* este aceea că, deși *í* trebuia să se guturalizeze, el nu se putea preface în *í*, acesta ne mai fiind în spiritul limbii și deci lipsind din ea.

¹ Capidan nu se mulțumește numai cu ipoteze asupra stărilor trecute ale dialectului macedoromân, ci încearcă să stabilească și tendințele de care e stăpînit dialectul în timpul de față, încearcă adică să scruteze viitorul lui. Astfel, el afirmă că pretutindeni acolo unde avem încă un *ă*, există și tendința de a-l preface în *í* (p. 221): „întrucît din ultimele cercetări făcute la fărșeroți reiese că, cu toată răspîndirea extraordinară a lui *ă* pentru *í*, pe alocuri (vezi *Fărșeroții*, p. 180, Observațiune) se aude rostindu-se și *í*, trebuie să admitem că și în dialectul aromân prefacerea lui *ă* în *í* a început din toate părțile. La sud această prefacere este pe cale de a se generaliza. La nord, ea merge progresînd la grămusteni; la fărșeroți ea se mai păstrează poate sub presiunea limbii albaneze care nu cunoaște sunetul *í*“. Deși aceasta este o altă chestiune decît cea care ne preocupă în momentul de față, cred totuși necesar să arăt cum ar sta lucrurile, în concordanță cu presupunerile făcute de noi mai înainte. Foarte probabil nu există o tendință de prefacere a lui *ă*, în regiunile de nord ale macedoromânei. Din faptul că în anumite regiuni un sunet s-a schimbat continuu (multă vreme) în aceeași direcție, nu urmează că în celelalte regiuni schimbarea în aceeași direcție trebuie să ajungă pînă la același punct. E adevărat însă că autorul invocă pentru teza sa prezența lui *í* în puncte din întreaga regiune nordică. Dar atunci avem a face ori cu un amestec al graiurilor din nord cu cele din sud —, și în acest caz nu mai putem vorbi de tendințe fonetice —, ori cu o tendință fonetică contrară celei pe care o presupune Capidan, adică

În ce privește pe meglenoromâni, se poate admite sau o schimbare a lui *ă* (la care se cuprinde și *ă* ieșit din *î*) în *o*, schimbare posterioară deci celeilalte, sau o schimbare atât a lui *î* cit și a lui *ă* în *o*, pe vremea când aceste sunete nu se confundaseră încă unul cu altul.

Adaug că, în legătură cu această schimbare a lui *î* în *ă* (sau a lui *i* în *ă*, dacă fenomenul a fost combinat cu cel al velarizării), trebuie pusă și prefacerea lui *i* neacc. în *ă* (sau a lui *i* neacc. în *ă*, în cazul când fenomenul s-a combinat cu cel al velarizării din macedoromână, de care vorbește C a p i d a n, *op. cit.*, p. 263—266). Tendința de deschidere a lui *i* s-a manifestat deci și asupra lui *i* neaccentuat.

Transformarea lui *î* în *ă*, și deci lipsa lui *î* în regiunile arătate, se explică prin amestecul românilor norddunăreni cu alte populații, amestec care a dus la altă bază de articulație (altă conformație a organelor articulatorii) decît cea obișnuită la ei. Într-adevăr, în imediat contact cu macedoromânii nordici și cu meglenoromânii trăiesc albanezii și bulgarii, în a căror limbă avem numai *ă*, nu și *î*. Se poate considera ca sigur faptul că, de la o vreme încoace, macedoromânii și meglenoromânii s-au amestecat cu aceste două neamuri și au devenit, în felul acesta, întrucîtva deosebiți de ceilalți români.

La istroromâni, fenomenul se poate explica tot printr-un amestec cu o populație străină, numai că aici ipoteza întîmpină dificultăți, căci slavii în mijlocul cărora au trăit și trăiesc istroromânii, anume croații, n-au vocale velare (totuși pînă spre sfîrșitul evului mediu, croații aveau și vocala *ă*). Ce s-a putut căpăta prin amestecul cu această populație a fost numai tendința de a deschide vocala velară cea mai închisă: *î* a dispărut prin amestecul cu o bază de articulație care nu avea nici *ă*, nici *î*. Se pune însă problema de ce a dispărut *î*, și nu *ă*. Probabil că printre bazele de articulație în firea cărora nu este nici *ă*, nici *î*, sînt totuși unele pentru care *ă* este mai în firea lor decît *î*. Astfel e, de exemplu, cazul cu baza de articulație a dialectelor italiene centrale; căci, după cum am putut constata printr-o cercetare proprie în anul 1937, pentru italienii care vorbesc aceste dialecte, sunetul mai greu de articulat — sunetul a căruia articulație este mai greu de însușit — dintre *ă* și *î*, este *î*. Organele articulatorii ale istroromânilor sînt, deci, astfel alcătuite, încît pot forma mai ușor spațiul necesar pentru articularea lui *ă*, decît cel necesar pentru articularea lui *î*, deși nici *î*, nici *ă* nu sînt în spiritul acestor organe. Probabil la fel era cazul cu populațiile cu care s-au amestecat istroromânii.

§ 5. Nici una din schimbările care se petrec, în acest timp, în dialectele suddunărene nu apare pe tot teritoriul dialectelor în discuție. Cîteva schimbări fonetice se produc în această epocă într-un dialect suddunărean și în

cu o tendință de prefacere a lui *î* în *ă*. Și, în acest ultim caz, regiunea sudică este cea care a rămas în urmă. (Dacă, într-adevăr, tendința propusă de noi există, s-ar putea presupune că ea încearcă să meargă și dincolo de *ă*, adică spre *a*, și exemplul *manc* „mîncînc” (C a p i d a n, *op. cit.*, p. 211) ar putea fi considerat ca un rezultat al ei. Vezi însă explicația plauzibilă a lui P u ș c a r i u, *ibid.* p. 212). Dar despre tendințele fonetice contemporane nouă este bine să nu vorbim. Nimic nu ne poate arăta sensul în care se poate schimba un sunet dintr-o limbă cu începerea dintr-un moment dat, dacă dispunem numai de date lingvistice și numai pentru acel moment și cele anterioare. În orice stadiu al limbii pot apărea una sau mai multe tendințe fonetice care să fie contrarii evoluției fonetice de pînă atunci.

unul dacoromân sau pe o arie și mai întinsă a dacoromânei; dar ele au avut loc în mod independent. Ca și schimbările petrecute în acest timp în dialectele dacoromâne, schimbările fonetice din dialectele române suddunărene constau în apropieri de fonetismul limbilor vecine: în cazul de față numai prin limbile balcanice: greaca pentru macedoromână, bulgara pentru meglénoromână și dalmata — poate și croata — pentru dialectul morlac. Trebuie să admitem că, în această epocă, românii suddunăreni s-au amestecat cu populațiile străine printre care se găseau. Dar aceste schimbări sînt relativ puține și nu putem pretinde că, prin ele, dialectele suddunărene au devenit limbi deosebite¹.

În dezvoltarea dialectului macedoromân se petrece următorul fapt important: comunitățile dialectale intruse, venite din nord (vezi mai sus, cap. II, § 5), cea care realizase fenomene ca *sl* > *scl* și conjunctivul cu *și* în loc de *să*, și cea din Samarina, încep să-și modifice graiurile de tip dacoromân, apropiindu-le de cele ale macedoromânilor, cu care acum erau în direct contact, fără însă a ajunge vreodată la o identificare totală. (Probabil astfel se explică prezența unor cuvinte cu *ă* provenit din *î* în graiul macedoromânilor de pe muntele Olimp: *ahântu* „atît“, *născănte* „cîteva“, alături de *pîne*, *pîntecă*, vezi C a p i d a n, *Aromânii*, p. 196). Diferențierile dialectale mai vechi din cadrul dialectului macedoromân, ca cea dintre aria macedoromânilor meridionali, cu *dpaŷă*, *npaŷă*, *roaŷă*, și cea a macedoromânilor din Albania și a fărșeroților, cu *daŷă*, *naŷă*, *raŷă*, sînt menținute. Th. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 193—198, lasă să se înțeleagă că macedoromânii s-au împărțit în mai multe tulpini (cele cinci, distinse de el, p. 11—20: macedoromânii din Epir și Tesalia, macedoromânii din Olimp, grămustenii, fărșeroții și macedoromânii din Muloviște și Gopeși), într-o epocă relativ nouă, al cărei început el nu-l fixează. Noi am văzut mai înainte (IV, cap. II, § 14) că fărșeroții și românii din Albania au avut particularități proprii chiar din epoca imediat următoare celei în care s-a format româna și că la fel stau lucrurile și cu macedoromânii de pe muntele Olimp. După cit rezultă din expunerile de pînă aici, numai diferențierea între grămusteni și macedoromânii din Pind ar putea fi situată între secolele al XIV-lea și al XVI-lea. Învățatul macedoromân a ajuns la o asemenea concluzie pentru că n-a socotit românești primitive fapte ca *sl* > *scl*, *doauă*, > *dao* etc. Pentru noi este clar că împărțirea între macedoromânii de la nord și cei de la sud s-a născut după alte împărțiri mai vechi, care au început să nu mai prezinte importanță tocmai în epoca despre care vorbim.

¹ În epoca aceasta par să se fi născut unele din particularitățile morfotice, caracteristice graiului macedoromân de nord sau celui de sud. Astfel este cazul cu formarea viitorului indicativ de tipul *vaș cîntu* în loc de *va s-cîntu* (*va se cîntu* sau *ou se cîntu*) și crearea formelor prezentului indicativ *χ'iy*, *χ'iy* în loc de *escu*, *ești*, care au rămas să caracterizeze graiurile de nord (C a p i d a n, *Aromânii*, p. 195), sau cu introducerea lui *mine* ca formă de nominativ la macedoromânii din nord (în timp ce ceilalți macedoromâni au rămas la *eu*, *io*, *ioy*, ca dacoromânii; vezi *ibid.*). Poate tot acum s-a pierdut la macedoromânii din nord și întrebuintarea pronumelui personal adjunct de dativ cu funcție de genitiv: *șeală-nă* (la cei din nord: *șeala noastră*) (vezi *ibid.*, p. 195—196).

PARTEA A VII-A

LIMBA ROMÂNEASCĂ VECHĂ
(de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă la
mijlocul secolului al XVIII-lea)

in
un
uni
rot
in
cã
atu
si
au
feu
P.
VI
a r
je
la
de
car
ne;
Ne
ast
cip
caz
tu
suz
cu
Ne
mi
Ch
Pe
tal
ral
la
sup
tot
sec

CAPITOLUL I

FEUDALISMUL ROMÂNESC DIN SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. Începînd cu veacul al XVI-lea, se produc unele schimbări în structura societății românești, deși organizarea socială continuă a avea un caracter feudal. Aceste schimbări au fost văzute de mult de istorici, și unii dintre ei au ținut seamă de ele în împărțirea pe care au dat-o istoriei românilor. Dar nu toți cercetătorii au văzut exact ce schimbări au avut loc în acest secol al XVI-lea. Astfel, N. I o r g a și A. D. X e n o p o l au crezut că în secolul al XVI-lea începe la români epoca feudală propriu-zisă : pînă atunci ar fi existat în Țara Românească și în Moldova numai țărani liberi, și numai după secolul al XVI-lea s-ar fi ajuns la șerbie. Cercetările mai noi au arătat că veacul al XVI-lea desparte două faze bine distincte în epoca feudalității române. Aceste deosebiri nu sînt însă cele pe care le admitea P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, passim (vezi discuția, mai sus, VI, cap. V, § 9). El credea în fond că trebuie să distingem, în perioada feudală a românilor, între o epocă dinastică și una nedinastică. Dar această distincție pleacă de la un fapt de suprastructură, nu de la unul de structură sau de la un eveniment politic, și nu este deci fundamentală : faptul avut în vedere de P. P. P a n a i t e s c u trebuie explicat prin alte fapte. Cauza principală care, în secolul al XVI-lea, a dus la o schimbare în structura societății românești este cucerirea bazinului Mediteranei occidentale și a țărmurilor Mării Negre de către turci (în veacul al XV-lea) și instaurarea suzeranității turcești asupra țărilor române. Suzeranitatea turcească explică de ce s-a năruit principiul dinastic. Pentru turci, principiul dinastic nu putea avea valabilitate în cazul țărilor române : ajungea domn de obicei cine plătea cît mai mulți bani turcilor și le făcea cît mai multe daruri. Dar cucerirea turcească și instaurarea suzeranității turcești în țările române a avut și alte urmări : comerțul Europei cu China și India nu s-a mai putut realiza pe drumurile de la nordul Mării Negre, iar Turcia a monopolizat comerțul cu China și India și n-a mai transmis decît puține mărfuri orientale Occidentului. Comerțul Occidentului cu China și India se face de acum încolo pe noile căi descoperite de Magelan. Pe de altă parte, descoperirea Americii îndreaptă lumea europeană occidentală spre America. Faptele acestea duc la înlăturarea genovezilor și, în general, a italienilor din Marea Neagră. Comerțul care se face de acum înainte la noi cu Orientul și chiar cel cu Occidentul intră încet-încet în mina grecilor, supuși ai Imperiului otoman. Totuși cucerirea turcă n-a însemnat o decădere totală și îndelungată a comerțului în părțile noastre. Este drept, la mijlocul secolului al XVI-lea, în multe regiuni ucrainene în care se cultiva mai înainte

griu, pământul rămîne necultivat (înainte griul de acolo era transportat în Italia; vezi P.P. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 127). Este o greșeală însă să se creadă că această decădere a comerțului a fost de lungă durată, cum pare a reieși din cele spuse de P.P. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 128. Autorul însuși admite, *ibid.*, că bogăția locală constă de acum înainte mai ales din grânele și vitele pe care le producea boierimea (vezi și *Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, p. 27—29). Adevărata schimbare structurală a societății române, în secolul al XVI-lea, se produce în activitatea economică (de producție și de schimb). În epoca ce urmează, exista la noi și o burghezie, dar ea nu e tot atât de puternică ca cea din Apus. Asta nu însemnează că românii n-au pășit într-o nouă fază, mai avansată, a organizării sociale. Decăderea comerțului cu Orientul a avut ca urmare și ruinarea Hansei germane, care făcea comerț cu genovezii din nordul Mării Negre, direct, prin Polonia, sau indirect, prin intermediul sașilor. Hansa germană este nevoită să se limiteze la cumpărarea de cereale, vite, miere, ceară și vin, pe care și le procură din țările noastre (indirect), din Polonia, din Germania și din Ungaria și le vinde în țările nordice. Ea cere nobililor să cultive cât mai mult griu și să crească cât mai multe vite. Dealtfel producția de grâne, începînd din secolul al XVI-lea crește în Rusia, Polonia, Germania, Ungaria și, într-o anumită măsură, și în țările noastre. De aceea în Europa răsăriteană se întărește în secolul al XVI-lea aristocrația, care înțelege să scoată mari cîștiguri din cultivarea pământului. Aristocrația din aceste țări este acum interesată în acumularea de bani, dar, în acest scop, ea se servește de mijloace feudale, pe care le menține și le agravează: șerbii au obligații din ce în ce mai grele. Firește, Principatele fac comerț în mare parte cu Turcia. Considerăm juste următoarele afirmații ale lui P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 228—229: „suzeranitatea turcească lega strîns nu numai politicește ci și economicește Țara Românească de Imperiul Otoman. Principalele produse de atunci ale țării, vitele, peștele, grânele și lemnele încep să fie cumpărate în mare parte de turci pentru aprovizionarea oastei, capitalei și provinciilor întinsului lor imperiu. Prin aceste cumpărături care se fac din țările noastre, grînarul imperiului padișahului, se aduce desigur bănet în țară, dar nu așa de mult ca prin marele comerț italian și săsesc din Evul-Mediu, căci turcii plătesc prost, dar totuși acest negoț devine principalul izvor de bogăție adusă din afară, un stîlp al vieții economice a țării, într-o perioadă cînd această viață era ce e drept în decădere. Negustorii care se ocupau cu acest negoț erau, în veacul al XV-lea, în special greci, care luaseră în mînă întreaga viață comercială a Imperiului Otoman. Astfel se explică, nu prin fuga lor la căderea Constantinopolului, influența grecească și mulțimea de greci care vin de atunci și se așează în țara noastră. Comerțul cu imperiul turcesc e așa de important la sfîrșitul veacului al XVI-lea, avea o însemnătate așa de vitală pentru țară, încît însuși Mihai Viteazul e silit, în cursul vestitelor sale lupte cu turcii, să încheie la un moment dat pace cu sultanul, mai mult un armistițiu, motivînd această măsură față de împăratul nemțesc, aliatul său, prin aceea că țara a sărăcit, nemaiputînd face comerț peste Dunăre și are nevoie de un timp de răgaz cu reluarea negoțului, spre a se reface“. Se citează în notă *Cronica* lui Baltazar Walter, care reproduce pe cea a lui Teodosie R u d e a n n, scrisă în românește. Autorul continuă (p. 229):

„Începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, comerțul nostru este în special sud-dunărean, țara noastră face parte dintr-un organism economic balcanic, prin direcția drumurilor, neamurilor negustorilor și felul mărfurilor, iar legăturile cu Occidentul și centrul Europei slăbesc“. Cu toate acestea, comerțul de grîne, animale, vin și ceară cu Ardealul și Polonia a continuat, cum rezultă din documente. Vezi și *Istoria României*, III, București, 1964, p. 42—95 și 128—144.

§ 2. Introducerea relației marfă-bani în economia românească a secolului al XVI-lea are urmări importante asupra vieții țărănimii române. Boierii caută să-și rotunjească moșiile, încercînd a cumpăra sau a-și întinde stăpînirea și peste pămînturile vecine ale moșnenilor sau razeșilor, care nu le mai puteau cultiva singuri, din cauza impozitelor prea mari. Unii din aceștia vind în secolul al XVI-lea proprietatea lor (partea lor din proprietatea comună, adică *delnișa* lor) unui boier și o dată cu ea se vind și pe ei, devenind șerbi. Acest proces se pare că s-a petrecut mai ales în Muntenia (cel puțin așa spune I o r g a, *Istoria poporului românesc*, III, p. 108—109). C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Țara Românească*, p. 14, nota 1, arată că asemenea „daruri“ făcute unor boieri, — de exemplu lui Firtal din Drăgășani, — au avut loc chiar între 1510 și 1540¹. Interesele boierimii duceau la o reglementare mai serioasă a producției de grîne. P. P. P a n a i t e s c u credea, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (în *Studii și materiale de istorie medie*, I, București, 1956, p. 63—122), că pătrunderea economiei marfă-bani în Muntenia și Moldova duce la apariția clăcii (rentei în muncă pe pămîntul rămas boierului, așa zisa rezervă seniorială), inexistentă în secolul al XV-lea, cînd șerbii erau obligați numai la dijme. Astfel stînd lucrurile, în secolul al XVI-lea pentru prima oară boierimea era interesată la legarea de glie a țăranilor iobagi, care, deși nu mai erau de mult liberi, aveau totuși dreptul de a se strămuta de pe o moșie pe alta. Faptul acesta se petrece în toate țările producătoare de grîne, și deci cu o aristocrație puternică și cu o burghezie slabă; din această cauză, în aceste țări se legiferează lipirea șerbului de glie. În Germania de nord-vest și de centru, faptul are loc de pe la 1490 pînă la 1526, — războiul țăranesc german este tocmai lupta împotriva acestor măsuri noi ale nobilimii —, în Ungaria și Ardeal, la 1514 (imediat după răscoala lui Gheorghe Dozsa, care se ridicase împotriva aceluiași procedee, ce existau și în secolul al XV-lea), în Polonia dieta votează legătura totală a țăranului șerb de glie la 1532, în Rusia fenomenul se produce sub Ivan cel Groaznic (1581) și Boris Godunov (1597), în Țara Românească faptul este legiferat sub Mihai Viteazul (poate la începutul domniei, nu în 1595, cum s-a admis multă vreme), iar în Moldova sub Ștefan Răzvan (1595)². Fenomenele în discuție din țările române n-au fost explicate pînă prin 1955—1960, cum se cuvine: nu s-a făcut decît rar legătura cu fenomenele similare din alte țări deci, n-au fost considerate ca efecte ale aceluiași proces economic (țări cu o evoluție paralelă). În special legătura de

¹ Același cercetător a dovedit însă, *op. cit.*, p. 18—20, că, în secolul al XVI-lea și chiar în al XV-lea, se producea cîteodată în Țara Românească și fenomenul contrariu, al eliberării șerbilor de către boieri (al *judecării* sau *megieșirii* lor, întrucît deveneau *judeci*, *megieși*, adică moșneni). Moșnenii se vor numi după secolul al XVI-lea, în Țara Românească, și *eneji*.

² Pentru Muntenia și Moldova, vezi P. P. P a n a i t e s c u, *art. cit.*, p. 93—102 și 111—115.

pământ instituită de Mihai Viteazul, mai cunoscută decît fenomenul similar din Moldova, a fost obiectul a numeroase discuții. Învățați ca Al. P a p a d o p o l - C a l i m a h, *Desrobirea țăranilor în Moldova, Conv. Lit.*, XXI (1887), p. 6, Radu R o s e t t i, *Pământul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, 1907, p. 32, și 37, și N. I o r g a, *Geschichte des rumänischen Volkes*, II, 1905, p. 88 (vezi și traducerea românească, III, p. 113—114), apoi *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor* (în *Studii și documente*, XVIII, 1908), p. 29—30, și *Scrisori de boieri*, 1912, p. V, ca și în alte lucrări ale sale, au văzut în acest act chiar instituirea sau decretarea șerbiei în Țara Românească. Concepția lor despre șerbie stă în legătură cu concepția lor despre evoluția claselor sociale la români, căci istoricii pomeniți nu admiteau existența șerbilor în primele veacuri ale Principatelor. I o r g a și chiar R o s e t t i fac totuși într-o privință excepție, căci admit că șerbia exista și mai înainte în Țara Românească și că, pînă la Mihai Viteazul, pușinii șerbi pe care ei îi admit pentru acea vreme, aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta. Învățați ca P h i l i p p i d e, *Încercare asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iași, 1881, ed. a II-a Iași, 1896, p. 64, A. D. X e n o p o l, *Istoria românilor*, III, ed. a II-a, p. 418—419 și p. 571—572, D o m n i a l u i C u z a V o d ă, p. 416—417, G r. T o c i l e s c u, *Istoria românilor*, 1889, p. 217 și 505, și I. B o g d a n, *Patru documente de la Mihai Viteazul*, în *Prinos lui D.A. Sturdza*, p. 153, au admis că șerbia exista în Principate de mai înainte și că deci actul lui Mihai Viteazul însemna numai consfințirea unei stări de lucruri deja existente. Este evident că acești cercetători au dreptate, căci, precum am văzut la timp, șerbia exista în Țările Române, chiar înainte de întemeierea țărilor. Dar, cum a arătat P. P. P a n a i t e s c u, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române*, 65—67, cercetătorii pomeniți nu fac distincția între servaj și legarea de glie. Servajul nu excludea libertatea de a se strămuta de pe o moșie pe alta, după ce se plătea fostului stăpîn găleata de ieșire, iar legarea de glie însemna desăvîrșirea vechiului servaj. După cît a arătat P. P. P a n a i t e s c u, *loc. cit.*, singur N. B ă l c e s c u, *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele române în deosebite timpuri*, publicat în *Magazin istoric*, II, 1846, și în *Reforma socială la români*, a văzut lucrurile clar. Dar și unii cercetători care după aceea au studiat problema au adus unele contribuții interesante în rezolvarea ei. Astfel, e cazul cu C. G i u r e s c u, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legarea lui Mihai Viteazul*, care nu acceptă nici una din cele două păreri susținute pe vremea sa și afirmă pe drept (p. 29—34) că legarea de glie era necesară voievodului pentru a ușura perceperea dărilor, proprietarul fiind responsabil de birul rumânilor. Giurescu crede că avem a face cu o hotărîre provocată de faptul că expediția lui Sinan Pașa în Țara Românească robise foarte mulți rumâni și determinase pe unii din cei nerobiți să se așeze pe moșiile altor boieri. Autorul a mai dovedit că actul lui Mihai Viteazul înseamnă rumânirea omului liber fără moșie, stabilit mai înainte în țară, pe moșia cuiva; dar autorul greșește cînd crede că e vorba numai de rumânii veniți din alte țări, de rumânii fugari, de orășenii și de proprietarii fugiți vremelnice, în urma expediției lui Sinan Pașa. Actul avea cele mai mari urmări pentru aceștia, dar el se referea și la șerbii rămași locului, care rămîneau mai departe legați de pământ. A avut dreptate deci P. P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 128—129 (vezi și arti-

colul pomenit), să spună că legătura lui Mihai Viteazul, ca și faptul similar din Polonia și din celelalte țări vecine, este semnul „atotputerniciei proprietarilor de pământ, singurii stăpîni ai vieții economice“. Ideile lui C. Giurescu și P.P. Panaitescu sînt reluate de Șt. Ștefănescu, *Procesul legării de glie a țăranilor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, în *Studii*, XI, 1958, p. 92—95, care concludă că acum începe epoca servajului propriu-zis la români. Trebuie totuși să recunoaștem că era aici și un interes al voievodului, cum spunea C. Giurescu. Că așa stau lucrurile rezultă din faptul că unii boieri nu se împăcau cu așezămîntul lui Mihai Viteazul (chiar documentul invocat de Bălcescu, din 1613, dat de Radu Mihnea, arăta asemenea neînțelegeri între boieri; boierii care pierduseră rumâni erau nemulțumiți). Dar interesul voievodului nu era numai de natură fiscală. Cum a văzut deja M. Eminescu (care, în această privință, e un precursor al lui C. Giurescu) în articolul *Mihai Viteazul și Matei Basarab în ochii liberalilor*, publicat în ziarul *Timpul* de la 25 ianuarie 1881, „Mihai Vodă a luat dar o măsură pentru a fixa populația șesurilor. Un domn avizat a se lupta cu toată lumea, deci a avea o oaste, trebuia să fixeze în loc poporul pe care-și întemeia și bugetul și armata. Aceasta este explicațiunea adscripțiunii [*glebae adscriptio*], la noi, tot acest înțeles îl are edictul lui Ivan cel Cumplit. Rusia ar fi rămas un ocean de triburi în vecinică migrațiune fără edictul care le-a fixat pe toate pe pămîntul cui s-o găsi. Tot așa ar fi rămas șesul Țării Românești.¹ Explicația dată de Eminescu este justă, — ea se găsește și în *Istoria U.R.S.S.*, redactată de A.M. Pancratova, trad. românească, I, p. 173—174. Cum admite însă Grekov, *Krestjane na Rus'*, Moscova, 1946, p. 871—929 (trad. rom., *Țăranii în Rusia*, București, 1952, p. 876—936), care i-a servit ca model lui P.P. Panaitescu, legarea de pământ în Rusia, stă și în legătură cu tendința de imbogățire a boierilor și mănăstirilor, după marile transformări de pe piețele europene (Rusia făcea comerț de grîne prin Suedia, cu Lübeck, Anvers, Anglia, Franța și Spania). Iar cele spuse de învățatul sovietic cu privire la Rusia sînt valabile și pentru cele două țări române, cu deosebirea că piața noastră era mai ales Imperiul turc, și sînt valabile și pentru celelalte țări în care s-a luat aceeași măsură a lipirii țăranilor de pământ. În secolul al XVII-lea va continua la români înmulțirea și îngreuierea obligațiilor șerbilor în general, așa încît, la începutul secolului al XVIII-lea, D. Cantemir putea spune că „șerbii români ar fi trăit mai rău decît șerbii de oriunde, dacă nu i-ar fi scăpat de sărăcie excelența pămîntului“. Pentru Muntenia vezi Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în secolul al XVII-lea*, în *Studii*, XI, 1958, nr. 1, p. 53—65, Ion Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, București, 1960, p. 465—506, D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, București, 1960, p. 221—252, și Șt. Ștefănescu, *L'évolution de l'asservissement des paysans de la Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în *Revue roumaine d'histoire*, 1969, nr. 3, p. 493—499 (articolul integral, p. 491—499); pentru Moldova, vezi N. Corivan, *Formele de aservire a țăranimii moldovene în secolul al*

¹ Eminescu nu uita deci că faptul a avut loc și în alte țări.

XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, în *Academia R.P.R., Filiala Iași, Studii și cercetări științifice, Istorie*, VII, 1956, fasc. 1, p. 75—95, și V. Mihordea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968.

Schimbări importante găsim în această epocă și în ce privește situația moșnenilor și răzeșilor. Șerbirea parțială a țăranilor liberi este una din cauzele care duc la năruirea multor obști sătești din Țara Românească și Moldova. Aceste rămășițe ale orînduirii gentilice de la noi și ale obștilor sătești se mai distrug acum și din cauză că unii din membrii colectivităților moșnenești sau răzeșești își vînd partea lor (*delnița* lor) unor oameni care nu sînt înrudiți cu ei. Satele moșnenilor și răzeșilor încep să devină — pe alocurea — aglomerații de oameni veniți din mai multe locuri. Unii dintre acești țărani liberi trăiesc după secolul al XVI-lea foarte greu, probabil tot atît de greu ca și iobagii. Trebuie să spunem totuși că în secolul al XVII-lea au avut loc și eliberări de șerbi cum a arătat C. Giurescu, *op. cit.*, p. 18—20 și 36. Pe de altă parte, mulți moșneni își vindeau pămînturile. În felul acesta s-a ajuns să existe mulți oameni liberi fără pămînt. Ei se învoiau cu un boier să lucreze o bucată de pămînt dînd numai dijmă, nu făcînd și clacă. Despre modul de aservire a acestor sate vezi C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1956, fasc. 1, p. 1—34, în special p. 23—31, Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I, „întemeietorul“ pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 128—133, și Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, 1965, p. 322—366¹.

Această structură a economiei va împiedica mai departe crearea unui stat unic, unitar, românesc. Totuși se simțea, probabil, nevoia unei guvernări unice peste toate țările române (inclusiv Ardealul), guvernare care singură putea ușura exportul. Așa se explică, desigur, că acum se ivește ideea unirii țărilor române, inclusiv Ardealul, într-un singur stat, idee pe care, Mihai Viteazul reușește chiar s-o realizeze pentru un scurt timp, bineînțeles, așa cum era firesc, în favoarea poporului român².

§ 3. Căderea Ungariei sub turci (1526) și înființarea pașalicului de la Buda au schimbat radical situația politică a Ardealului: el cade sub suzeranitatea turcă. Imperiul german care, după 1526, anexase părțile de nord ale Ungariei medievale (actuala Slovacie), rivnește să cucerească Ardealul și se amestecă mereu în treburile ardelen. Astfel, poporul român intră în direct contact cu civilizația germană. Legăturile românilor cu poporul german se vor intensifica spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul

¹ Foarte probabil are dreptate C. Cihodaru, *Citeva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țăranimii din Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1961, fasc. 1, p. 31—66, cînd susține că în a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu exista în Moldova o țăranime liberă decît la granițe, că țăranimea era atunci aservită și că țăranimea liberă din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, din Moldova, despre care vorbește D. Cantemir, este numai continuatoarea micilor stăpînitori de sate, de mai înainte, care decăzuseră la situația de răzeși, prin fărîmițarea proprietății acestora în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Dar aceasta nu anulează ideea unei dese populații străvechi moldovenești de oameni liberi (obști sătești).

² Pentru faptele discutate în § 1 și 2 vezi și expunerea din *Istoria României*, III, București, 1964, p. 3—29, 32—35, 42—95 și 96—127.

secolului al XVIII-lea, cînd oștile germane pătrund în Țara Românească și Moldova. La 1699 Ardealul este cedat de turci austriecilor prin pacea de la Karlovitz (actualul Sremski-Karlovci). Banatul este cucerit de austrieci în 1718. Tot în 1718 a fost cedată de turci austriecilor Oltenia; dar ea a fost reincorporată Imperiului turc în 1738. În aceste provincii influența germană se afirmă puternic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Moldovenii continuă și după mijlocul secolului al XVI-lea relațiile de tot felul cu ucrainenii și cu polonii. În secolul al XVI-lea Principatele Române au stabilit legături economice și cu alte țări din Apus (chiar cu Anglia). Dar legăturile economice cu Apusul erau încă insuficiente în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, pentru ca să se fi exercitat atunci o puternică influență occidentală asupra noastră. Cea mai puternică influență occidentală din acest timp asupra noastră a fost cea polonă; ea s-a exercitat numai asupra moldovenilor, și a avut urmări culturale numai în secolul al XVII-lea, cînd unii boieri moldoveni au făcut studii în Polonia. Decăderea culturii maghiare din acest timp, provocată de stăpînirea turcă, va avea consecințe și asupra culturii românești din Ardeal. Influența culturii germane asupra intelectualității ardelenese se va face simțită abia după 1780. Țara Românească întreține unele legături cu Italia, mai ales în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Poporul român continuă a avea, în tot acest timp, cele mai strînse relații cu turcii, cu grecii și cu slavi, așa încît limba românească stă, în secolele pomenite, sub influența acestor popoare. Aceleași influențe vor domina și cultura boierimii românești din acea vreme. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea constituie deci un progres nu numai sub raport economic, dar și sub raport cultural. În cultura românească din această vreme se simt puternice influențe de caracter oriental (turcesc și bizantino-slav); puținele relații cu Occidentul (cu Polonia, cu Italia) fac să apară și elemente de cultură noi, de tip apusean, care-și găsesc expresie lingvistică în destul de multe elemente lexicale de origine latină. Miron Costin și stolnicul Constantin Cantacuzino, dar mai ales Dimitrie Cantemir, sînt personalitățile cele mai de seamă în care se manifestă influența occidentală asupra noastră în acea vreme; acest fapt dă limbii lui Cantemir, în ce privește lexicul neologic, un caracter cu totul modern, asemănător cu cel al limbii de azi¹.

§ 4. În epoca pe care o studiem, situația iobagilor din Ardeal s-a agravat foarte mult. Dacă în 1514, cînd s-a interzis ca iobagii ardeleni să se mai mute de pe o moșie pe alta, ei au fost obligați să muncească o zi pe săptămîină pentru nobil, în 1548, ei au fost obligați să muncească pentru nobil două zile pe săptămîină. Dar aceasta era ceea ce cerea legea; de fapt în unele regiuni, de exemplu în comitatul Ugocea, ei erau obligați de către nobili să muncească cîte trei-patru săptămîni în șir, ceea ce a dus la plîngeri din partea iobagilor. Au avut loc și răscoale, ca și mai înainte. În veacul al XVIII-lea, după ce o parte din români se unise cu Roma, au început și persecuții religioase

¹ Influențele culturale din această vreme, ca și impulsurile interne ale unui popor care scria pentru prima oară mai mult în limba sa, au avut ca urmare și unele preocupări lingvistice ale românilor, dintre care unele sînt mărturisite de traducători și de scriitorii din acea vreme. Cele care nu s-au păstrat în scris au fost înregistrate și comentate de V. S o t r o n i, *Preocupări de limbă și literatură română veche, AUI (Serie nouă), Secțiunea III, (Științe sociale)*, Tomul VII, 1961, p. 11-44.

asupra românilor rămași ortodocși. Dieta transilvană din 1714 a ridicat la patru zile pe săptămână munca iobagilor pentru nobili, ceea ce însemna 208 zile pe an. Firește, șerbul mai dădea o dijmă din produse nobilului și o altă dijmă, numită *nona* („a noua“), episcopului catolic (aceasta din urmă exista și înainte de 1514). Se mai adăugau darurile pe care șerbul trebuia să le facă nobilului de mai multe ori pe an și care deveniseră obligatorii. De fapt nobilii unguri îi obligau la și mai mult (lucrul rezultă din plîngerile țăranilor). Abia în 1769, Maria Teresa a încercat să mai îmbunătățească situația țăranilor, reducînd munca acestora pentru nobili la două zile pe săptămână și dînd țăranilor dreptul de circiumărit de la Sf. Mihai pînă la Crăciun, dreptul de a lăsa o treime din averea mobilă văduvelor lor și dreptul de a primi locurile despădurite de ei sau de a li se plăti în bani munca depusă pentru despădurire.

În Țara Românească și în Moldova situația șerbilor era incomparabil mai bună. Am spus mai sus, § 2, că, după P. P. P a n a i t e s c u, claca (renta în muncă) s-a înființat în secolul al XVI-lea. Dar la început zilele de muncă pentru boier erau, desigur, foarte puține. Nu s-a stabilit cîte zile de clacă făceau, pînă la legiuirile lui Constantin Mavrocordat, rumânii și vecinii. Prima reglementare a clăcii în Moldova a fost, desigur, cea făcută de acest voievod. Vecinii din Moldova au fost obligați de C. Mavrocordat, în 1742 și 1743, să presteze 12 zile de clacă pe an. Putem bănui că aproximativ aceasta era atunci claca și în Muntenia. Dar, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, situația șerbilor se agravase mult. Faptul rezultă din cele spuse în actul de desrobire a vecinilor dat de C. Mavrocordat în 1749: „Unii din stăpînii satelor s-au obișnuit a vinde pe vecini ca pe robi și a-i împărți cu împărțeala ca pe țigani și a da numele lor în foi de zestre și a-i despărți pe copii de părinți, luîndu-i în casă la slujba lor, și a-i muta de la un loc la altul“. E drept totuși că nu se vorbește acolo de o mărire a numărului zilelor de clacă. În 1746, în Muntenia, și, în 1749, în Moldova, C. Mavrocordat a desrobit pe rumâni și vecini, adică i-a scos din situația de robi, readucîndu-i la aceea de oameni liberi, fără pămînt, și le-a dat și posibilitatea de a se elibera complet, plătiînd cîte doi taleri boierului. Ei au rămas însă mai departe obligați la dijmă și clacă, și anume vecinii din Moldova trebuiau să dea dijmă și să presteze 24 de zile de clacă pe an, iar rumânii din Țara Românească trebuiau să dea dijmă și să presteze 12 zile de clacă pe an. Alte categorii aveau obligația de a presta 6 zile de clacă în Țara Românească și 12 zile de clacă în Moldova. Claca de 12 zile a rămas valabilă în Muntenia pînă pe la 1818, cînd Caragea a mai adăugat două zile. În Moldova numărul zilelor de clacă s-a mărit deja din 1777, dar fără a se dubla (pentru toate acestea vezi A. O ț e t e a, *Tudor Vladimirescu, în Balcania*, IV, p. 34—36 (în cadrul lucrării sale *Tudor Vladimirescu și mișcarea eleristă în Țările românești*, p. 1-408), unde se citează și izvoarele).

În asemenea condiții este explicabil faptul că iobagii din Ardeal au părăsit și în această epocă locurile de baștină, trecînd în Țara Românească și Moldova, unde găseau condiții mai bune de trai, cu toate mizeriile vieții din aceste țări (năvăliri ale tătarilor, jaful turcilor etc.). Dealtfel, cum am arătat, dincoace de munți, după legarea de glie, făcută de Mihai Viteazul și de Ștefan Răzvan, s-a ajuns la o categorie de țărani liberi, dar fără pămînt, și care puteau lucra pe moștile boierești în urma unor învoielii mai avantajoase pentru ei decît condițiile de viață ale rumânilor și vecinilor (vezi P. P. P a -

n a i t e s c u, *Dreptul de strămutare al țăranilor*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I, p. 108—110 și 117—118). Firește, unele migrații puteau fi provocate și de alte fapte, ca de exemplu seceta: dar viața mai ușoară de dincoace de munți era meru o momeală pentru iobagi. Aceste migrații rezultă din izvoarele istorice și s-au păstrat și în amintirea urmașilor celor veniți dincoace. Oamenii din multe sate oltene, muntene și moldovene știu din bătrâni că au venit din Ardeal acum câteva sute de ani (asemenea informații se pot găsi în *Densușianu*, *Candrea* și *Speranță*, *Graiul nostru*, *passim*, I. Uncori părăseau Ardealul chiar cnejii, adică fruntașii satelor iobage, care reprezentau pe iobagi în fața nobilului și voievodului Ardealului. Dintr-un document din 1635, publicat de Fejer în *Codex Diplomaticus*, XI, p. 503, rezultă că, în acest an, Costea, Stanciul și popa Voicul, care stăpîneau jumătate din cnezatul Rusor și Serel, pustiesc partea lor și fug în Moldova. Ladislau Csáki, voievodul Transilvaniei, împreună cu un tribunal de nobili și de cneji, declară confiscată partea lor de cnezat și o dăruiește altuia (vezi Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpîniții în Moldova*, I, p. 26, nota 2). Încă din veacul al XVII-lea, principele Apafi a trebuit să ia măsuri împotriva emigrărilor transilvane scriind magistrului de graniță din Bistrița: „așa auzim că sărăcimea a început să treacă în Moldova, din pricina lipsei de grâu. De aceea să aveți dumneavoastră bine de grije de poteci și de drumuri, să nu lăsați să plece sărăcimea, căci dacă se duc toți, cine mai plătește birul sultanului?” Pe de altă parte, în Țara Românească și în Moldova se întemeiau în această epocă sate noi. Astfel C. Giurescu, *Veștimea rumânică în Țara Românească*, p. 30, relevă faptul că, în martie 1614, Radu Mihnea a acordat „scutire și înlesniri oamenilor care ar veni să se așeze în vâlștea Vaidei din județul Ialomița a marelui peștelnic Iarachi”. Această vâlște, spune documentul, „a fost toată pustie fără oameni încă din zilele răposatului Mihail Voievod”, desigur, ca urmare a expediției lui Sinan Pașa.

Deplasările de populație românească se produc în mare număr în secolul al XVIII-lea și mai ales începînd de pe la 1750. Deja I. Nistor, *Emigrările de peste munți*, *Ac. Rom.*, *MSL*, Seria II, t. XXVIII, p. 816—865, a arătat că cea mai mare parte din populația românească de pe vremea sa, din Bucovina, a venit din Ardeal, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Unii locuitori români ai Ardealului se mutau în Principate și din alte motive. Partea de sud a Olteniei a fost în trecut unul din locurile obișnuite de iernare a păstorilor ardeleni, veniți cu turmele lor din regiunile Sibiului, Hunedoarei și din Cîmpia Ardealului, pe văile Jiului și Oltului (vezi Mara N. Pop, *Ciobănia la unghureni din dreapta Oltului*, în *Buletinul Societății regale române de geografie*, t. II, 1932, p. 149—167, Nicolae Dragomir, *Din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele din jur*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, II, 1926, p. 195—257, și Laurian Somesșan, *La transhumance des bergers transylvains dans les Provinces roumaines*, în *Revue de Transylvanie*, t. I, 1935, p. 465—476). Dificultățile pe care le întâlneau acești păstori la trecerea graniței i-au determinat pe foarte mulți din ei să se stabilească în Principate. O mulțime de sate de la poalele munților, între văile Jiului și Oltului (Cernădia, Baia de fier, Polovragii, Novacii Gorjului, Vaideienii Vilcei etc.) au fost întemeiate de acești păstori ardeleni (vezi Mara N. Pop, *op. cit.*, p. 149). Mulți dintre ei s-au stabilit

în locurile de iernatic, adică în sudul Olteniei, dar și în alte părți, ca Dobrogea (*ibid.*, p. 167). Despre emigrările care au avut loc în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, de peste munți în Țara Românească și Moldova vezi acum Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1971, p. 106—195.

Românii veniți din Ardeal se numeau „ungureni”, ca dealtfel și în epoca precedentă. Satele care se cheamă *Ungureni* sînt întemeiate de astfel de noi veniți. Cînd se așezau lângă un sat mai vechi, ei acceptau numele satului vechi, dar pentru a face deosebirea, satul vechi se numea *Pămînteni* (adică „localnici, băștinași”), iar satul nou *Ungureni*. Astfel avem în județul Buzău (anume vechiul județ Saac): *Mîneciu-Pămînteni* și *Mîneciu-Ungureni*. La fel stau lucrurile cu multe sate din Oltenia. Asemenea numiri duble nu există în Moldova, unde avem însă sate numite *Ungureni*.

Cîteodată veneau din Ardeal și secui¹. Un sat *Calvini*, din județul Buzău, dovedește că avem a face la origine cu unguri, probabil secui.

Cum se înțelege ușor, asemenea mutări de populație au avut mari efecte asupra amestecului dialectelor. Legarea de glie de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, din Țara Românească și Moldova, n-a putut deci duce la o fixare a graiurilor pe teren, în situația pe care o aveau ele în secolul al XVI-lea. Amestecul dialectelor va continua și în epoca nouă, ce se deschide cu secolul al XVI-lea, căci, după cum am văzut, Ardealul continuă a fi un rezervor de populații, obligate să se refugieze din patria lor din cauza grelelor condiții economice de acolo, ale unui fel de capitalism agrar practicat de nobilimea feudală. Printre graiurile oltene, muntene și moldovene se instalează numeroase graiuri ardelenene care se acomodează numai în parte celor locale. Arii întregi de dincoace de munți prezintă fenomene de grai ardelenesc. În Moldova de sud s-a păstrat o arie mai întinsă cu graiurile străvechi, fără influențele de grai ardelenesc. Asupra acestor fapte am atras atenția în *Probl. cap.* p. 203—207 (pentru Țara Românească) și 170—174 (pentru Moldova)².

¹ Fenomenul avusese loc și mai înainte: mulți secui se așezaseră de mult în vechiul județ *Săcuieni*, numit pe scurt, în cancelaria domnească, și *Saac*; totuși se poate ca acest județ, așezat între județele Prahova și Buzău, să-și tragă numele de la niște români veniți din părțile secuiești, nu de la niște secui, care s-ar fi așezat acolo.

² Pentru situația țărilor române din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea vezi și cele spuse de K. M a r x, *Însemnări despre români*, București, 1965, passim.

CAPITOLUL II

INFILTRAȚII ALE GRAIURILOR DIN ARDEAL ȘI CRIȘANA ÎN ȚARA ROMĂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA). STABILIREA UNOR OLTENI DE NORD-VEST ÎN BANATUL DE SUD-VEST

§ 1. În regiuni destul de întinse din Oltenia și Muntenia întâlnim palatale în locul labialelor; în aceste provincii există și localități care prezintă *s*, *sk* și *sf* în loc de *f*, apoi *z*, *zǎ* în loc de *v*. O arie palatalizantă cu *k* (*ʔ*), *bǎ*, *mǎ* (*mn*, *n*), *fk* (pe vremea cercetărilor lui *W e i g a n d*, și *fx'*) și *vǎ* se întâlnește în sudul Olteniei. *M a c r e a*, *Dacor.*, IX, p. 152—153, a spus pe drept că avem a face cu emigranți veniți din Ardeal și Crișana în secolul al XVIII-lea (el se întemeia și pe constatările unor istorici ca *I. L u p a ș*, și ale unor geografi ca *M a r a N. P o p p* etc., (pe ale celui din urmă le-am folosit și noi mai sus). În sprijinul acestei explicații, noi putem aduce și faptul că, în graiul din această regiune, se întâlnesc și forme cu *r* în loc de *n* și cu *te* prefăcut în *ke* (în realitate, în regiunea respectivă trebuie să fi existând *t'*, dar anchetatorul n-a știut să noteze acest sunet): în *Graiul nostru*, I, p. 52, găsim: *mărunche* (de două ori), precum și ardelenisme ca *rip* „jeg” (vezi *ALRM*, I, 184), *obăcie* „iobăgie” (de două ori), *Graiul nostru*, I, p. 60, toate din Pleșița, județul Dolj, și *a vghiera* „a zbiera”, *ibid.*, p. 68, din Șegarcea, județul Dolj, pe care *T. P a p a h a g i*, *Cercelări în Munții Apuseni*, *GS*, II, p. 59, îl compară cu *a biera* (<lat. *bĕlare*) din graiul moșilor.¹ Pentru originea ardeleană a acestor graiuri (și oameni) pledează și forma pe care o prezintă palatalizarea: *bǎ*, *mǎ* și chiar *fx'* (fonetismul ultim ar arăta că, prin secolul al XVIII-lea, încă se mai găsea în Ardeal faza aceasta a palatalizării). În această regiune apar și *sk* pentru *f* și *zǎ* pentru *v* (cu privire la ultimul, vezi *Luca P r e d a*, *GS*, VII, p. 235). În *Dacor.*, IX, p. 154, și *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 92 (în această carte se retipărește lucrarea din *Dacor.*), *M a c r e a* spunea: „Considerind de origine ardelenescă palatalizarea din sudul Olteniei, pot fi mai ușor explicate formele *sker*, *skere*, *skerbe* și *sfier*, *sfiere* din această regiune, cele dintâi rezultând din contaminarea rostirii *h'er*, *h'iere* etc. adusă (cu *h'*, care a devenit apoi ocluzivă) din regiunea Sibiului, cu *șer*, *șere*, adusă de pe Cîmpia Ardealului, cele de al doilea, din contaminarea rostirii locale *fier*, *fiere*, cu același *șer*, *șere* etc., de pe Cîmpie, — s transformându-se în *s* din cauza lipsei acestei nuanțe din graiul unei părți a populației”. Deoarece însă graiul din Corbu, Opțiși și Potcoava, toate localități din fostul județ Olt (vezi *Luca P r e d a*, *loc. cit.*), precum și graiul bătrînilor din Aluniș, fostul județ Olt (vezi *M. T o m e s c u*, *Migrațiile din comuna Aluniș (jud. Olt) și influențele lor*, p. 11), aveau *s* pentru *f* și *z* pentru *v*, este de presupus (vezi *Probl. cap.*, p. 203—204)

¹ Vezi și *T. P a p a h a g i*, *Contribuții lexicale*, București, 1939, p. 6.

că a avut loc o contaminare între *ser* și *χ'er, fjer*. Ca și *s* din localitățile muntene amintite mai sus acest *s*, presupus de forma *sk* din sudul Olteniei, trebuie să fie de origine ardeleană, căci, precum a arătat Ernest G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Șerbănești-Titulești*, p. 190—193, într-o regiune ardeleană care a cuprins și părți din Munții Apuseni, *f* și *v* au ajuns, după palatalizare, la *s* și *z*. G a m i l l s c h e g a susținut, p. 107—108, că și graiul din Șerbănești și Floru, fostul județ Olt, a avut mai înainte *s* și *z*, în loc de *f* și *v*, și că, prin regresivitate fonetică, sibilantele *s* și *z* au fost înlocuite cu *f* și *v*; dar acest cercelător credea că *s* și *z* au devenit mai întâi *χ* și *ǵ* tot printr-o regresivitate fonetică și că abia aceste sunete au fost înlocuite cu *f* și *v*. Însă nu este sigur că fonetismele *sk* și *zǵ* din sudul Olteniei s-au născut prin contaminare din fonetismele *s*, *z* și fonetismele *χ'*, *ǵ*; ele se pot explica și prin diferențierea continuă a celor două sunete din fazele *fχ'* și *vǵ'*, aduse din Ardeal: prin disimilație față de *χ'* și *ǵ'*, labialele *f* și *v* au devenit *s*, *z*; apoi înșiși *χ'* și *ǵ'* au devenit *k*, *ǵ*, prin disimilație față de *s*, *z*, dar a fost posibilă și altă evoluție: *χ'* și *ǵ'* au devenit *k* și *ǵ*, prin disimilație față de *f* și *v*; apoi acestea din urmă au devenit *s* și *z* prin disimilație față de *k* și *ǵ*. Fazele *fχ'* și *vǵ'* sînt atestate pentru Muntenia (vezi imediat mai jos).

În unele regiuni muntene, labialele urmate de *i*, *î*, au rămas la formele *pχ*, *bǵ*, *fχ*, *vǵ*. Situația se întâlnește și în localitățile care prezintă *oichi*, *ureiche* etc. (vezi *Probl. cap.*, p. 207) și am fi deci îndreptățiți să credem că avem a face cu veniți din sudul Dunării. Lucrul însă nu poate fi admis, deoarece palatalizarea cu aceste rezultate nu se găsește în sudul Dunării. Faptul că, în aceste regiuni, s-a păstrat încă labiala, întocmai ca în Ardeal, în cazurile *pk*, *bǵ*, *mñ*, ne îndeamnă să credem că acolo s-au stabilit cîndva niște ardeleni. Am avea deci păstrarea labialei și în cazurile în care Ardealul a pierdut-o (la spirantele *f* și *v*). Această ipoteză este întărită de faptul că, în Zimnicea, unde există *fχ'* și *vǵ'*, avem și *mñ*, întocmai ca în Ardeal (vezi E. P e t r o v i c i, *Texte dialectale*, p. 299—302).

Aria palatalizantă din răsăritul Munteniei cuprinde fostele județe Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila și Ialomița. Palatalizarea labialelor are aici formele *k*, *ǵ*, *χ'*, *ǵ'*, *ñ*, ca în sudul Ardealului și în sudul Moldovei. Am spus mai sus (VI, cap. III, § 4) că în aceste județe avem și formele *dipă*, *dăpă*, *dipă* „după”, care se regăsesc cu fonetism aproape identic și în sudul Dunării. Am spus tot atunci că putem socoti graiurile cu *dipă*, *dăpă*, *dipă*, din estul Munteniei, ca venite din Ardeal. Această migrație explică, desigur, și faptul că, în estul Munteniei, avem labialele alterate. Migrația din Ardeal și Crișana pare să se fi petrecut mai târziu, adică după secolul al XVI-lea. În *Probl. cap.*, p. 204—206, am arătat că și alte fapte lingvistice din această regiune ne duc spre Ardeal: *tist di dorobanți* „ofițer de dorobanți” *șliiam juca*, *o χ'i făcîndă*, *o χ'i vînită*, *obăgie* „iobăgie”, *ai* „ani”, *o χ'i mersă*, toate atestate în *Graiul nostru*, I. În multe părți avem un grai asemănător celui din Săcele și împrejurimi și, cum foarte mulți români din Săcele s-au așezat în secolul trecut (poate și mai înainte) în Bărăgan (vezi Elena M o r o i a n u, *G.S.*, IV, p. 310),¹ este evident că avem a face cu graiuri care sînt înrudite realmente cu cel din Săcele. Așadar urmașii unor emigranți veniți pe la 1300—1400 din

¹ Dar în Bărăgan s-au mai așezat și cojani (*ibid.*, p. 318).

sudul Dunării și stabiliți în sudul Ardealului, au plecat în roiuri din sudul Ardealului în Muntenia. Fenomene ca prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* în *lăcustili, măturli, angaralili* etc. (toate din *Graiul nostru*, I), care sînt invocate în lucrarea mea, *loc. cit.*, au această origine.

Am spus mai sus (cap. I, § 4) că, în vechiul județ Săcuieni, au continuat a se așeza și după secolul al XVIII-lea ardeleni. Am relevat în lucrarea mea pomenită, p. 207, că, într-un sat ca Cerașu, din județul Prahova, avem un grai ardelean cu *k* prefăcut în *t*, cu unele cuvinte palatalizate (*χ'incă* „fiindcă”) și cu *nemîncîndă* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 179—181). Palatalizarea labialelor apare și în nordul fostelor județe Muscel, Dîmbovița și Prahova. La unele cuvinte, aria cu palatale în locul labialelor înaintează și mai mult spre sud. Și în aceste părți, ea se explică, desigur, mai mult prin migrații din Ardeal decît din sudul Dunării.

§ 2. În Moldova avem aceeași situație ca și în Muntenia : migrațiile ardeleni din acest timp au adus fapte de limbă ardeleni care nu existau mai înainte aici. Întrucît moșiile pe care se puteau așeza noii veniți erau în nordul țării și peste Prut, faptele de limbă ardeleni se întîlnesc și astăzi numai în aceste regiuni. (Desigur, faptele de limbă aduse acum din Ardeal fuseseră aduse și mai înainte de alți emigranți ardeleni). În *Probl. cap.*, p. 171—173, am arătat că unii ardeleni stabiliți în Moldova au adus palatalizarea labialelor de forma *t'* (provenit din *k*), ca în Ardeal, și ar fi trebuit să spun că au adus și palatalizarea de forma *d'* (provenit din *g*). Acești noi veniți au adus și *te* și *de* în locul mai vechilor *ke* și *ge*, precum și în locul mai vechilor *te*, *de*, apoi *ne* în loc de *ne* (*verde, noaptea, înel*) etc. Cum a arătat deja *M a c r e a, Dacor.*, IX, p. 152, graiurile din Bucovina cu *pk, bg* și *mă*, — și mai toată Bucovina are această pronunție—, au fost aduse din Ardeal destul de recent (în secolul al XVIII-lea mai ales). În unele localități din Bucovina și din Moldova de nord-vest (fostele județe Rădăuți, Baia, Roman, Neamț), *k* și *g*, printre care și cei proveniți prin palatalizarea labialelor, se găsesc transformați în *č* și *ğ*, ca în nord-vestul Transilvaniei propriu-zise (fără Maramureș și Crișana), ca și în nord-estul Banatului și părțile vecine din Ardeal (vezi *I. Pătruț, Dacor.*, X, p. 298—304). În localități mai puține la număr, din fostele județe Baia și Neamț, avem a face, evident, cu emigranți din Ardeal. Alți emigranți, anume din Crișana și Maramureș, — acolo nu se produsese fenomenul palatalizării labialelor —, au adus la est de Carpați labialele intacte. Avem și astăzi mici insule cu labialele intacte în nordul Moldovei și în Bucovina. Faptul nu se explică, cum s-ar putea crede, printr-o influență a limbii culte, decît dacă avem a face cu oameni care au venit în atingere cu cultura. În Humulești și Filioara am auzit pronunțîndu-se *a dăuđa* „a doua zi” (în Moldova de sud, *a dăbđa*), ceea ce presupune un *dağă* „două”, exact ca în Crișana de sud. Aceasta înseamnă că oamenii din Humulești și Filioara sau măcar vecinii lor, de la care au împrumutat ei acest fapt, sînt originari de prin Crișana de sud.¹ Acest *dağă* se întîlnește, dealtfel, și în alte părți ale teritoriului

¹ *Creangă* a renunțat, în opera sa literară, la acest element din graiul său de-acasă, dar, în general, graiul său este un grai moldovenesc de nord cu puternice infiltrații ardeleni de nord. Dealtfel Creangă ne dă chiar în *Amintiri din copilărie* informația că țuțuieni și oamenii din Boișteea, sate din aceeași regiune, sînt originari din Ardeal. Însuși bunicul său, David Creangă, venise tot de-acolo.

moldovenesc (Nisporeni, Republica S.S. Moldovenească), cum am relevat în *op. cit.*, p. 173, nota 1 de la p. 172. Emigranții din Ardeal au adus în Moldova și alte fenomene fonetice, precum și în cuvinte ca *ęsti* „este“, *lęgi* „lege“, *dęu*, „două“, *nęu* „nouă“, — asemenea fapte se găsesc în localități din fostele județe Neamț și Dorohoi — și formele ca *intli(u)*, *călci(u)*, *căpăli(u)* etc. Ei au adus și forme verbale proprii precum *țin*, *să țină* (în loc de *fiu*, *să fie*, cum e în Moldova de sud), *sar*, *să sară*, *par*, *să pară* (în loc *saiu*, *să saie* etc. cum e în Moldova de sud). Pe baza unor hărți din ALR, am arătat, în *Probl. cap.*, p. 289 și 296, că formele cu *-n-* și *-r-* nu se întilnesc în fostele județe Neamț și Roman, dar apar în fostul județ Vaslui. Faptul nu trebuie să ne facă să credem că în fostele județe Neamț și Roman n-am avea ardeleni. În Ardeal și Crișana există și graiuri care au păstrat formele *fiu*, *saiu* etc. Tot un ardelenism este și *da-u-ar*, *și-u-ar* etc. din părțile de nord și nord-vest¹ ale dialectului moldovenesc (în loc de *dare-ar*, *χ'ire-ar* etc., prezente în Moldova de sud). Firește, în această epocă, s-a introdus în Moldova și o serie de cuvinte care, fie pentru că s de origine maghiară și lipsesc în Moldova de sud, fie pentru că au fonetism ardelean recent, se dovedesc a fi venite după secolul al XVI-lea din Ardeal. Am relevat în *Probl. cap.*, p. 172 și 173, nota 1 de la p. 172, pe *hitiuan*, *zitiuan* „slab“, de origine maghiară (cu *h* sau *χ'* în unele regiuni, cu *z* în altele, deoarece cuvântul a fost încadrat între cele care suferiseră palatalizarea labialelor; în maghiară e *hitvány*, cu *h-*; dar, desigur, *h-* maghiară era fonic și a fost perceput pe unele locuri ca *γ'*). Acești nou veniți din Ardeal au adus în Moldova și cuvântul *gherlă* cu sensul „închisoare“ (întrucât orașul Gherla din Transilvania era vestit prin închisoarea sa). Expresia se găsește nu numai în Moldova de nord, dar și în partea de sud a fostului județ Fălciu, în care avem un grai moldovenesc pur, și, probabil, și în fostul județ Tutova, căci cuvântul apare la Vlahuță (vezi *Dicț. Acad.*). (Asupra faptului că *gherlă* a venit la noi prin emigranții din Ardeal mi-a atras atenția N. Bejenaru, care însă n-a fixat mai de aproape timpul migrațiilor).

Dintre asemănările cu Crișana, relevate de M. S a d o v e a n u, în *Viața românească*, vol. XXII, 1930, nr. 6 (iunie), p. 246 — 253, pentru valea Moldovei (unele sînt și în Bucovina), trebuie invocate aici: *laz* „curătură“, *a vîșca* „a mișca“, *fărină*, *galife* „găini, păsări“, *nimaș* „imaș“ (cu *n-* ungurească redat prin *n*); cf. maghiarul *nyomás*) (apare și în Humulești), *tureacă* „turească“ (fără *-t-*), *a mogorogi* „a boscorodi“, pronunțat desigur *a mogorozi*, (apare și la Iași), *a zăpsi* „a prinde“, *mascur*, *a sîrtica*, *gangur* (fără primul *r* din *gran-gur*), *ne lovim* „ne potrivim“. Sadoveanu relevă și pe *vitlon*, probabil pronunțat acolo *zilion*.

În Bucovina și peste Prut există cuvântul *a înzita* „a imbia“, care trebuie considerat ca un element crișan-maramureșean (*a invita*). După cite sînt informat, în satul Albești (fostul județ Botoșani) există *ardic*, *aridic*. Forma cu *a* protetic se explică, probabil, tot prin niște emigranți ardeleni. La fel stă, probabil, lucrul cu cuvântul *puscă* „fruntea oțetului“, din satul Prodănești, județul Covurlui. Satul Ghindăoani din județul Neamț își trage numele de la un boier *Hindău* (într-un document dat de Iuga Voievod la 1400, păstrat

¹ Formele ca *da-u-ar* se găsesc în Tîrgul Frumos, județul Iași, în comuna Tătărăuși, altădată în județul Suceava, acum în județul Iași) etc.

într-un târziu rezumat românesc (vezi M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 29—30) sau mai degrabă *γ'indău*, cum vom vedea mai jos. Azi avem și pronunția *zindăoani*, pe care am auzit-o în Humulești și care există probabil și în împrejurimi. Aceasta înseamnă că o mai veche pronunție *γ'indăoani* — de unde deduc că numele boierului era *γ'indău* — a fost adaptată la graiul cu *z* al veniților din Ardeal, probabil deja înainte de secolul al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, numele satului se găsește notat *Vindăoani* și *Indeoani* (cf. *ibid.*, p. 30, n. 3). Forma cu *v* este o formă hipercorectă, rezultată din *γ'indăoani* sau chiar din *zindăoani*. Forma fără palatală, *Indeoani*, dovedește că în regiunea respectivă veniseră și niște maramureșeni sau ardeleni de sud care pierduseră pe *γ'*.

§ 3. Între 1718 și 1738, stăpînirea austriacă a adus și colonizat în Banatul de sud-vest un număr de olteni. Este vorba de așa-numiții bufeni. Numărul lor era destul de mare, căci satele întemeiate de ei, destul de populate, se ridică la cifra de 18 (vezi Marin Petrișor, *Graiul bufenilor din Banat*, I, LR, XVII, 1968, p. 147—153). Cum am arătat mai sus (V, cap. II, §5), graiurile oltene de nord (din jumătatea de nord a fostului județ Mehedinți și din Gorj) au format altădată și formează și azi o unitate dialectală cu cele din Banat și Hațeg, ca graiuri de tranziție. Bufenii sînt originari tocmai din Oltenia de nord-vest (vezi *art. cit.*, p. 152). De aceea, deosebiriile dintre graiul lor și cel al bănățenilor printre care s-au stabilit nu sînt prea numeroase. G. Weigand, *Der Banater Dialekt, Jahresb.*, III, p. 201—203, a constatat că, în Banat, locuiesc trei grupuri de populație românească: *frătuții*, care alcătuiesc elementul băstinaș, deci bănățenii autentici, unii ardeleni, apoi *făranii* (*fărenii*), înrudiți ca grai cu bufenii, și *bufenii*, veniți din Oltenia¹. Numele bufenilor a fost explicat în diverse feluri; dar explicarea este cea dată de Pia Gradea, *Bufeni*, în *CL*, II, Cluj, 1957, p. 305—307: este un derivat de la *bufă* „gărină neîngrijită, tufă deasă”, existent în a doua jumătate a secolului trecut și probabil și astăzi, în împrejurimile Oraviței și Reșiței (satul Cuptoare, com. Secul). Cuvîntul există și în Hațeg, sub forma *buf* „tufă”, pl. *bufi* (vezi *Densusianu*, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 311), unde are și derivatul *bufon*, „tufă mică de fag, cu crengi frunzoase, din fața pămîntului”. În Banat, alături de *gărină* (V, cap. V, §3), care trebuie să fi însemnat la început, conform etimologiei, „terenul defrișat prin ardere”, mai exista și termenul *bufă* cu sensul de „teren defrișat prin tăiere”. Regiunile în care s-au așezat bufenii „erau acoperite cu păduri seculare care au fost defrișate numai încetul cu încetul” (Pia Gradea, p. 307). Bufenii au fost utilizați de stăpînirea austriacă mai ales ea stînenari și cărbunari. Ei despădurau (lăzuiau) terenurile, pentru a-și procura lemnul, pe care apoi îl transformau în cărbune, „la început pentru furnalele de la Bocșa, apoi, odată cu întinderea teritoriului de exploatare minieră, pentru cele de la Reșița, Moldova Nouă, Oravița etc.” (*loc. cit.*). Așadar, pornind de la *bufe* „terenuri despădurite”, vechii bănățeni (*frătuții*) au creat derivatul *bufean*, pl. *bufeni*, pentru a denumi populația oltenească stabilită în aceste regiuni.

¹ Numele *frătuț* (*frate* + *-uț*) se explică prin conștiința înrudirii mai strînsă a vechii populații; numele *făran* sau *fărean*, pl. *făreni*, se explică prin chipul cum numeau ardelenii și bănățenii Țara Românească: *Țara*; Weigand a dat el însuși aceste explicații.

CAPITOLUL III

EVOLUȚIA DIALECTELOR POPULARE DACOROMĂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

§ 1. Faptul cel mai important care se produce în acest timp în dezvoltarea graiurilor populare dacoromâne este dispariția citorva particularități ale unor graiuri din regiunea crișană-maramureșeană, printre care și rotacismul. Dispariția rotacismului s-a produs aproape în toate graiurile în care, pînă în veacul al XVI-lea, el exista ca un fenomen normal. Dar dispariția rotacismului, ca și dispariția altor fapte caracteristice acestei regiuni, nu însemnează și dispariția dialectului crișan-maramureșean. Dialectul crișan-maramureșean rămîne mai departe un dialect deosebit de celelalte dialecte dacoromâne. Dispariția rotacismului nu s-a produs pe cale fonetică, adică sub impulsul bazei de articulație, ci altfel. Unii cercetători au crezut că dispariția lui se explică prin influența limbii literare, care era nerotacizantă și pe care o identificau cu limba lui Coresi. Vom vedea însă mai departe (cap. IV, § 4—11) că nu se poate vorbi de o limbă românească literară perfect unitară, aceeași pentru toți dacoromânii, în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea; atunci au existat dialecte literare. Cărțile lui Coresi nu puteau să aibă o influență atît de mare, în epoca veche românească asupra graiurilor populare, în special asupra celor din Crișana și Maramureș. Cercetătorii care și-au imaginat acest proces au situat în secolul al XVI-lea fenomene pe care le văd petrecîndu-se astăzi, în condiții sociale cu totul deosebite. Cum am admis deja în *Probl. cap.*, p. 84, dispariția rotacismului din regiunile care-l prezentau este un fenomen cauzat de forțe populare, nu culte: formele cu rotacism au fost înlocuite cu forma fără rotacism sub influența graiurilor nerotacizante, imediat vecine, de la sudul celor rotacizante; dar, în lucrarea citată, credeam că rotacismul caracteriza toată Crișana și tot Maramureșul, și deci trebuia să explic dispariția rotacismului prin influența graiurilor ardelenene propriu-zise; acum, cînd cred că rotacismul caracteriza numai regiuni puțin întinse din Crișana și Maramureș, înlăturarea rotacismului îmi apare ca realizată mai ales sub influența graiurilor crișene. Procesul de „desrotacizare“ a fost deci unul psihic, de regresivitate fonetică, adică în fond, de analogie. Cine spunea *bire*, *bură*, *mîră* etc., renunța la aceste forme, în favoarea formelor *bine*, *bună*, *mîna* etc., pe care le auzea în regiunile vecine. O dovadă în sprijinul acestei afirmații vedeam în faptul că asupra graiului crișan-maramureșean s-a exercitat și în alte privințe o influență a dialectului ardelenesc propriu-zis. Aceste fapte ne interesează atît pentru că ele ne arată cum s-a petrecut „desrotacizarea“, cît și pentru că trebuie să înregistrăm aici și celelalte schimbări pe care le-a suferit între timp dialectul

crișan-maramureșean. În *Probl. cap.*, p. 84, atrăgeam atenția asupra faptului că, dacă fenomenul „desrotacizării” ar fi avut loc la crișeni-maramureșeni sub influența limbii literare vechi, aceștia ar fi trebuit să pronunțe *senin*, *anină*, *venin* etc., iar nu *serin*, *arină*, *verin* etc., cum pronunță astăzi. Faptul că ei posedă formele din urmă înseamnă că ei au acceptat niște forme existente în Ardealul central (și, adaug acum : și în Crișana). Aceeași influență a graiurilor ardeleni propriu-zise asupra graiurilor din Crișana și Maramureș s-a exercitat (cum am dovedit, *op. cit.*, p. 181—186) și în ce privește palatalizarea labialelor, precum și în ce privește prefacerea lui *én ... e* în *in ... e*, reducerea la *u* a lui *-u* sau dispariția lui, muierea consonantelor *t* și *d* urmate de *e*, *i*, confuzia consonantelor *k*, *g* cu *t*, *d*) etc. Unele din aceste fenomene nu caracterizează limba literară nici în epoca feudală, nici astăzi, și de aceea nu putem admite că în regiunea crișană-maramureșeană rotacismul a fost înlăturat sub influența limbii literare. Este drept, cercetătorii au considerat pînă astăzi că palatalizarea labialelor a avut loc și în Crișana și Maramureș după secolul al XVI-lea ca fenomen fonetic, iar nu ca împrumut de la ardelenii propriu-zisi. În lucrarea mea, *loc. cit.*, am afirmat că această părere nu rezistă criticii și că trebuie să admitem o „migrare” a palatalizării labialelor spre nord și vest. Procesul de împrumut interesează, de altfel, ca atare, întrucît și el a contribuit la schimbarea înfățișării dialectului crișan-maramureșean. Credeam deci că a avut loc un asalt dinspre sud nu numai asupra rotacismului, dar și asupra celorlalte caracteristici ale dialectului crișan-maramureșean. Afirmam anume că în aceste regiuni s-a răspîndit palatalizarea de forma *pk*, *bġ*, *mñ*, iar, în ce privește spirantele, de forma *χ'*, *ġ* (*đ*). *s* și *z* (*s* și *z* au pătruns în Maramureș, alături de *χ'* și *ġ* sau *đ*), care se găsesc și în Crișana, și anume în părțile de răsărit ale Munților Apuseni și în județul Bistrița-Năsăud). Mai admiteam că, după aceste migrații în Țara Românească și Moldova, din regiunea rotacizantă, s-au stabilit acolo români din Ardealul propriu-zis. Astăzi, cînd înclin să cred că rotacismul caracteriza numai Maramureșul de lingă Tisa (Maramureșul de nord) și cîteva regiuni restrinse din Crișana, sint de părere că Maramureșul central și de sud a participat la palatalizarea labialelor și la alte fenomene din Crișana și Ardealul Central, fără influența graiurilor vecine de la sud. Deci singură dispariția rotacismului a avut loc prin împrumutul formelor nerotacizante de la sud sau est.¹ Și, cum a dovedit A. Meille, împrumutul se justifică întotdeauna prin aceea că graiul împrumutat are mai mult prestigiu decît celălalt. Pentru noi este evident că graiul din restul Crișanei și din Ardealul propriu-zis prezenta un prestigiu oarecare în fața rotacizanților. Mai mult decît atît : putem admite chiar o jenă de propriul lor grai la rotacizanți, jenă pe care au observat-o anchetatorii la puținii români rotacizanți din secolul nostru : aceștia se rușinează să vorbească rotacizant. Dialectul rotacizant ajunsese prea aberant, particularitatea rotacismului era prea ușor de observat și de ironizat de ceilalți români, și de aceea crișenii și maramureșenii care o aveau au renunțat

¹ Cum îmi atrage atenția Ștefan Gîoșu, prezența unor false regresii ca *lingunar* „lingurar” (vezi *ALR pe regiuni, Maramureșul*, III, 1973, harta 750) și *lučefân* (< *lučefâr*) (vezi *ibid.*, harta 662), în Maramureșul de centru și de sud complică problema, pînă la constituirea unui argument în sprijinul opiniei mele mai vechi.

la ea. Nu putem invoca aici principiul că inovațiile pleacă de la centrul teritoriului românesc, pentru că, în acest caz, nu avem la centru o inovație, ci o fază mai arhaică. Nu se poate invoca nici faptul că românii rotacizanți nu mai aveau începând din secolul al XVI-lea, centre culturale (adică bisericești) proprii, cum fusese cazul mai înainte, când mănăstirea Peri (împreună cu voievodatul Maramureșului) exercita o influență foarte puternică asupra regiunilor rotacizante, și că ei depindeau acum de centre religioase pe care le aveau în comun cu românii din Ardealul propriu-zis (ele erau situate chiar în acesta din urmă). Este drept, că, la 1600, Mihai Viteazul a înființat Mitropolia de la Alba Iulia (Bălgrad) și că de această mitropolie au depins de acum înainte toți românii de peste munți. Dar, dacă n-am admis influența limbii literare coresiene, nu putem admite nici influența limbii literare de la Bălgrad asupra românilor rotacizanți. Dealtfel contactul rotacizanților cu restul ardelenilor exista de mai înainte, prin păstorit, și însăși influența regiunii nerotacizante asupra celei rotacizante s-a manifestat înainte de 1600. Putem admite numai că graiul din Ardealul propriu-zis s-a extins spre nord pe valea Someșului inferior, care a fost, desigur, principala cale de legătură a Ardealului propriu-zis cu Ungaria de nord. O expansiune a palatalizării labialelor spre nord, pe valea Someșului, a avut loc însă înainte ca p^k , tx' , χ' și γ' să devină $pč$, $bč$, s și $ž$ (în regiunea Alba Iulia-Năsăud-Tîrgul Mureș), căci aceste faze noi ale formelor palatalizate nu s-au extins acolo.¹

Așadar, pentru a rezuma: un dialect care avusese foarte mult prestigiu în fața propriilor săi vorbitori și care a devenit și prima limbă literară a românilor, începând din secolul al XVI-lea pierde acest prestigiu și, odată cu aceasta, și unele din particularitățile sale. Faptul că textele rotacizante au fost copiate în secolul al XVI-lea ne arată că acest prestigiu mai exista încă în acest secol. Dar deja la sfîrșitul secolului al XVI-lea el era grav compromis, căci scrisorile redactate în acest timp în Maramureș nu mai prezintă consecvent rotacismul (vezi R o s e t t i, *Lettres roumaines des archives de Bistrița*, p. 29—28). Scrisori nerotacizante, datate, apar în Ardealul de nord și în Maramureș cu începere de la 1691 (vezi R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme*, p. 9—10). Foarte probabil, textele rotacizante publicate de I. B i a n u, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea III, Sbornicul de la Teud* — anume textele 2 și 3 — sînt de la începutul secolului al XVII-lea, cum afirmă Rosetti pentru textul 2.

Firește, rotacismul s-a păstrat încă în unele regiuni, cele mai ferite de lume, adică în Țara Moșilor și în Ugocea (Maramureșul n-a fost o regiune izolată, după cît se pare). Azi, unele cuvinte din Țara Moșilor, care au păstrat rotacismul, apar foarte îndepărtate fonetic de cele pe care le utilizează ceilalți români, deși ele au fost identice la origine. Avem astfel *diru* „vin“ (substantiv), *a diri* „a veni“, *dură* „vino“ (acesta din urmă, cu introducerea unui *u*, care pare a se fi născut sub influența lui *-o* final) (pentru faptele dialectale în discuție vezi E. P e t r o v i c i, *An. Arh. de folclor*, V, p. 171) etc.

§ 2. O dată cu fenomenele fonetice discutate mai sus s-au extins spre nord și unele fapte morfologice și, desigur, și lexicale. Vom înregistra aici numai câteva fapte de acest fel.

¹ Totuși avem și în această regiune exemple de k' și g deveniți $č$ și $č$. Astfel în Ugocea există *a înide* „a închide“ și *a ȝiunȝia* „a junghia“ (cf. V. S c u r t u, în *Anuarul Arhivei de folclor*, VI, p. 174).

În regiunea crișană-maramureșeană s-a impus în acest timp modul de formare a pluralului femininelor cu *-ă* în locul lui *-ă-*, caracteristic pentru singular. Totuși, precum a arătat E. Petrovici, *Transilvania*, 72 (1941) p. 553, unele din vechile plurale au rămas în uz. Astfel se zice încă *nari* în loc de *nări*.

În regiunea crișană-maramureșeană, în care avem palatalizarea labialelor, cu excepția Maramureșului, avem și formele fără *n* ale verbelor ca *țin*, *spun* (cf. *ALRM*, I, hărțile 143 și 145), adică *fiu*, *fiu*, *fiu*, *fiu spui* și chiar *spuu*. Aceste forme se găsesc și în Ardealul propriu-zis, fără Hunedoara și partea de nord a regiunii Bistrița-Năsăud, apoi în Moldova de sud și Muntenia. Întrucât textele rotacizante prezintă forme ca *(tu) spu(n)ri* „tu spui”, se *fi*ri „să fi” (vezi *Probl. cap.*, p. 290), se poate presupune că în unele regiuni crișcene se ajunsese și la forme ca *eu spu(n)ru*, *eu fi(n)ru* în locul lui *eu spu*ru, *eu fi*ru, pe care ni le atestă textele maramureșene vechi. Prin desrotacizare, aceste forme ar fi trebuit să ajungă la *eu spun*, *eu țin* și *tu spuni*, *tu țin*i. Poate așa se explică prezența formelor *eu spun*, *eu țin* în Moldova de nord, în Maramureș și regiunea Bistrița-Năsăud și, pe alocurea, și în Crișana. Dacă ele nu se găsesc în partea răsăriteană a Munților Apuseni (inclusiv Țara Moșilor) și pe valea Someșului inferior, asta se explică, poate, prin faptul că a avut loc o migrare spre vest și nord a fenomenelor din Ardealul de la nord de Mureș, unde se găseau formele *spui*u, *fi*u. Această migrare stă însă și în directă legătură cu migrarea pe aceeași vale, spre nord-vest, a lui *-u*, Maramureșul și Crișana de sud-vest nemaiavând nici o urmă din el (am susținut în *Probl. cap.*, p. 291—293, că formele cu *n* se explică prin nevoia de a înlătura omofonia între pers. I-a și a II-a sing. indicativ prezent, atunci când *-u* a dispărut).

Ca să dau un singur exemplu și dintre faptele lexicale, aș crede că *boreasă* „nevastă”, din Ugocea (vezi Scurtu, *op. cit.*, p. 172), este un fapt venit din Ardealul central. Pentru fixarea în Ardealul central a ariei mai vechi a cuvântului, vezi *Probl. cap.*, p. 104—105 (am invocat acolo faptul că *boiereasă* nu putea ajunge la *boreasă* decât pe un spațiu mai restrâns).

Aceste mari schimbări pe care dialectul crișan-maramureșean le-a suferit prin influența Ardealului propriu-zis nu s-au putut petrece, în ce privește Maramureșul, decât începând din secolul al XVI-lea. Nu știm când vor fi fost realizate aceste schimbări, dar ele ne împiedică de a considera limba textelor rotacizante ca reprezentând limba maramureșeană din secolul al XVI-lea. Ele reprezintă o limbă cu cel puțin un secol mai veche.

§ 3. 1. Probabil pe la 1700, dialectul crișan, inclusiv cel din Țara Moșilor și a mocanilor (aceștia din urmă locuiesc în teritoriul care se întinde de la Zlatna la Alba-Iulia), a schimbat pe *ǧ* în *ž*. S-a ajuns astfel să se pronunțe nu numai *joc*, *judec* etc., ca în Muntenia, dar și *leje*, *dejet*, *jer*, *jinere*, *jană* „geană” etc. Foarte probabil, faptul s-a produs pe la 1700, căci el apare în texte scrise în această regiune la începutul secolului al XVIII-lea (vezi *Probl. cap.*, p. 119—120 și 128—131). Prin migrații, fenomenul a fost dus și la răsărit de Prut. El pare să se explice prin amestecul românilor din Ardeal cu ungurii.

2. În aceeași epocă, sau poate mai înainte, în secolul al XVI-lea, diftongul *qă* a devenit *q̂* (aici intră și *qă* din cuvinte ca *dqauă*, *qauă*, *ngauă* etc.) în Ardealul propriu-zis (mai ales de la nord de Mureș) și în Crișana, în special

în județul Sătmar, pe ici pe colo și în Maramureș : *côdă*. Un fenomen paralel nu se găsește la *șă* (ALR, I, 297 „botează“ prezintă într-un singur punct din județul Hunedoara forma *boteză*).

3. În aceleași regiuni, *ă* neaccentuat a devenit *a* : *calci*, *barbat*, *palarie* etc. Prin migrații fenomenul a fost dus și în Moldova de nord (inclusiv Bucovina), Muntenia și Oltenia. Pentru aria fenomenului, vezi I. Iordan, *Un fenomen fonetic dialectal: ă neaccentuat > a* în *Rev. Fil.*, I, 1927, p. 117-154. R. Todoran, *Studii și cercetări lingvistice*, V 1954, p. 63—86, și I. Gheție, *Note asupra trecerii lui ă proton la a în Maramureș*, *ȘCL*, XXII, 1971, p. 297—300, consideră pe nedrept că fenomenul, s-a realizat fără o influență străină.

§ 4.1. Verbele care, pînă în secolul al XVI-lea, aveau la perfectul simplu accentul pe temă, și-au creat, în Crișana și Țara Moșilor, forme de perfect simplu cu accentul pe terminație, ca în celelalte dialecte. Totuși este o deosebire între aceste forme și cele din alte dialecte : la pers. I-a sing. ele au păstrat consonanta *ș*, care se găsea la aceeași persoană din limba secolului al XVI-lea : *pușei* (cf. E. Petrovici, *Anuarul Arhivei de folclor*, V, p. 138, 139), *rămînșei* (*ibid.*, p. 144) etc. Forma din urmă trebuie pusă în legătură cu participiul *rămîns*, pe care l-am auzit în Zlatna (județul Alba), și caracterizează și părți din Banat. Ambele forme au căpătat și alte modificări fonetice, prin analogie cu prezentul și imperfectul : *rămîn*, *rămîneam*. *Fușei* (*ibid.*, p. 140) a căpătat *ș* prin analogie cu celelalte perfecte simple din dialectul de pe Crișuri și Someș.

2. Verbele de a II-a, a III-a și a IV-a conjugare, a căror temă se termina în epoca rotacizantă în *-r* fac, în dialectul crișan și în Țara Moșilor, conjunctivul prezent pers. a III-a sing. și pl. în *-ă*, în loc de *-ră* sau *-nă* : *să rămîă* „să rămînă“ (*ibid.*, p. 152) și *să să guă* „să se urce“, de la *a să guri* „a se urca“. Desigur, s-a plecat de la formele cu *i* etimologic : *să *rămîiă*, în care *i* a dispărut analogic. Verbele ca *a să guri*, care, de la început, n-au avut un *n*, ci un *r* (într-o fază mai veche, *a se *gori*, derivat imediat, românesc sau slav, de la *gora* „munte“), au ajuns la astfel de forme pe cale analogică. În Maramureș *a avea* și-a creat la conjunctiv forme ca *el avă*, *el să auvă*, *el aubă*. Tot acolo, verbe terminate la prezentul indicativ în *-ai* (*sai*, *ta*) au căpătat forme ca *eu sa*, *eu ta* (în Săpînța), *eu tă*, (în Giulești), *tu sai*, *el saie*, *ei sa* (în Borșa), *ei ta* (în Moisei), *ei tă* (în Giulești). Vezi T. Păpăghagi, *op. cit.*, p. LXIX. În Țara Moșilor avem *tăa* „taie“ și *păa* „[să] pară“, cu aceeași pierdere analogică a lui *i*, dar la alte persoane (vezi E. Petrovici, *An. Arh. de folclor*, V, p. 124). E curios totuși că *eu știu* apare și ca *eu ști*, iar *eu să stai* ca *eu să stai* (*ibid.*, p. LXX). Faptul că, în Maramureș, imperfectul indicativ sună la pers. I sing. fără *-m*, ca în textele rotacizante, a prilejuit prin analogie cu perfectul simplu, nașterea unei noi forme de imperfect pers. I sing., în *-i*, pe care ne-o atestă T. Păpăghagi (p. LXX) : *eu mă duceai*, *eu mă puneai* (autorul arată că unele din aceste forme au sens de perfect simplu, iar altele, sens de prezent).

3. În general, graiurile din Crișana și Maramureș, dar mai ales aceste din urmă, au păstrat pînă azi multe din caracteristicile textelor rotacizante.

În Oltenia, Banat, județul Hunedoara și, probabil, și în Moldova, verbele ca *simț*, *văd* sunau, desigur, din epoca preliterară *simt*, *văd* (vezi *Probl. cap.*, p. 284—288). Aceste forme nu existau pînă în secolul al XVI-lea,

cel puțin în Maramureș. Astăzi ele există pe tot teritoriul crișan-maramureșean, ca și în Ardealul de la nord de Mureș. Nu cred că avem a face cu o influență exercitată dinspre Banat și Moldova asupra teritoriului rotacizant, căci, precum am arătat, *loc. cit.*, formele cu *t* și *d* s-au născut din nevoia de a distinge între persoanele I-a și a II-a sing., care, după căderea lui *-u*, deveniseră omofone. Deci apariția formelor verbale cu *t* și *d* în această regiune se explică prin aceea că acolo s-a ajuns, probabil prin imitarea regiunilor de la sud, la dispariția vechiului *-u*.

4. În epoca aceasta, auxiliarul *au* de la pers. a III-a sing. și pl. a perfectului compus indicativ a devenit *o* : *o făcut*. Faptul se întâlnește în Crișana, Maramureș, Ardealul de la nord de linia Alba Iulia-Miercurea Ciucului și în Moldova. Cum a arătat C. Frîncu, *SCL*, XX, 1969, p. 304—305 (în cadrul articolului *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*), auxiliarul *o* apare în texte de la începutul secolului al XVII-lea. Considerăm că, în acest caz, apariția în texte coincide sau este foarte apropiată ca timp de apariția în graiuri a fenomenului¹.

§ 5. Se pare că, în această epocă, celelalte dialecte dacoromâne au suferit schimbări mai puține în domeniul foneticii și morfologiei. Nu cred că schimbările fonetice pe care noi le-am considerat mai înainte ca petrecute în aceste dialecte în secolele al XIV-lea — al XVI-lea au avut loc după secolul al XVI-lea, deși ele nu sînt atestate în vreun text scris în țările române înainte secolului al XVI-lea.

1. În acest timp a avut loc dispariția lui *-l* final ca articol definit, precum și a multor altor consonante finale (*d* în *cînd*, *t* sau chiar *st* în *fost* etc.) în mai toate graiurile dacoromâne. Cu privire la primul fenomen, vezi Andrei Avram, *Cauzele dispariției lui l final — articol hotărît*, *SCL*, X, 1959, nr. 3, p. 457—463, care arată că articolul *-l* s-a mai păstrat în Scărișoara (Munții Apuseni) și face presupunerea întemeiată că *-l* a dispărut întii cînd urma un cuvînt care începea prin una sau două consonante. Dispariția lui *-l* final a avut ca urmare faptul că articolul masculin *-ul* s-a redus la *-u*, iar, la cuvîntele ca *bou*, *leu*, *riu*, articolul este constituit de caracterul sonant al lui *u* din formele nearticulate.

2. În cuvintele *buor*, *nuor*, grupul vocalic *úo* a devenit în dialectul moldovenesc, *ou* : *bour*, *nour*. Avem, desigur, a face cu o influență a derivatelor *bouresc* și *innourat*, *a se innoura*, unde schimbarea s-a putut petrece ușor, grupul *ou* fiind neaccentuat. La *bou* s-a exercitat, desigur, și influența substantivului *bou*, iar la *nour* s-a exercitat, desigur, influența formei oltene ardeleno și muntene *nor*.

3. Spiranta *h* devine *c* în unele localități din Muntenia (cf. G a m i l l - s c h e g, *Die Mundart von Șerbănești-Titulești*, passim); *hrană* > *crană*, *tihnit* > *ticnit* etc.

¹ Înlocuirea lui *au* cu *o* a făcut necesară înlăturarea sintaxei *o o făcut* (< *o au făcut*) cu sintaxa *o făcut-o*, existentă azi în dialectul moldovenesc și în graiurile ardeleno de est și sud (ca și în Muntenia și Oltenia și Banat). Frîncu, p. 304, dă câteva exemple de topică veche *o u crescut* care reprezintă pe *o o crescut*. Sintaxa *o a luat*, *o a prins*, *o am spus*, *vi-o am spus*, apare în Ardealul de vest (satul Pata, com. Boju) și poate și în Crișana (satul respectiv are însă auxiliarul *a* la persoana a III-a singular).

4. Probabil, în această epocă, s-au născut formele cu valoare afectivă *aș !* (< *așa*) și *ăracan de mine* (< *săraca-mi de mine*), pentru care vezi Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, București, 1944, p. 36—37 și 68, ediția a II-a, p. 33—34 și 39.

5. Foarte probabil în această epocă s-au creat, prin analogie cu forma de persoana a treia plural, formele cu terminația *-ră-* de la persoanele întâia și a doua plural, ale perfectului simplu: *cîntărăm*, *cîntărăți*. Ele au înlocuit formele mai vechi, de tipul *cîntăm(u)*, *cîntat(u)*. C. Frîncu, *Din istoria perfectului simplu românesc: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul -ră-*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVIII, 1967, p. 175—192, în special p. 187—188, a arătat că formele respective apar întâia oară în texte începînd din 1776. Trebuie să admitem însă, spre deosebire de Frîncu, că ele au apărut în graiurile populare cu câteva secole mai înainte, deci la începutul epocii pe care o studiem acum.

6. După cit se pare, forma *ačestéi(a)* din Maramureș și forma *istéi(a)*, **eștei(a)* din Moldova de nord au fost înlocuite în secolul al XVI-lea în Maramureș, și, poate, tot atunci și în Moldova, cu formele analogice *ačestéi(a)*, *estéi(a)* *istéi(a)* (vezi C. Frîncu, *Din istoria demonstrativelor românești: formele (a) celei(a), aceleiași, (a)celeilalte, (a)cestei(a)*, în *Studii de limbă literară și filologie română*, II, p. 30 și 34—52, care consideră timpul fenomenului ca sigur). Formele noi apar rar în texte, alături de formele vechi, dar sînt atestate în toată perioada veche.

7. Foarte probabil, spre sfîrșitul epocii a dispărut în Moldova perfectul simplu ca timp al indicativului. Totuși ar fi greșit să se creadă că el a dispărut complet. În Moldova, de sud — dar poate, și în alte părți — există forme de perfect simplu cu o întrebuintare specială, afectivă, de expresie a urii și indignării, dar, poate, și a altor sentimente, de plăcere. Am auzit, astfel, în Vutcani, jud. Vaslui (fostul județ Fălciu): *ti scăpărîm zos !*, *bati-ti și ti bat !*, în care *scăpărîm* este o formă de persoana întâia sing.; sau *N-âl luări moarte și p-eista !*, în care *luări* este o formă de persoana a treia singular. Forma aceasta de perfect simplu se găsește și în Maramureș (vezi Grău, *Tendențele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 248), dar fără a exprima o stare afectivă. Acest perfect simplu prezintă alte morfeme decît cele din limba literară actuală, care se găseau, de altfel, și în limba veche: *-ărîm*, *-ărîș*, și probabil și *-úrîm*, *-írîm* etc. Extinderea terminației *-ră* (în moldovenește *-rî*) s-a făcut și la singular, iar la persoanele a I-a și a II-a singular, precum și la cele de plural, de la conjugarea I-a, *-a-* a fost înlocuit cu *-ă*, desigur sub influența persoanei a III-a singular. Asemenea forme de singular în *-ră* sînt destul de vechi. Ele apar și în textele vechi românești, — dar la conj. I-a, numai cu *-ă-*, de exemplu Gaster, *Chrestomatie română*, II, p. 132—134, pentru anul 1784, (un manuscris al Alexandriei): *luară*, *bătură*, *marsără*, *dideră*, *șăcură*, *miarsără* etc. Firește, în astfel de texte, în care perfectul simplu era întrebuintat în virtutea faptului că el exista în textul mai vechi, copiat, perfectul simplu nu mai are valoarea afectivă de azi. Dar nu este exclus ca, în graiul popular din acel timp, din Moldova, perfectul simplu să fi avut alt sens decît cel afectiv, ca astăzi în Maramureș. Sensul afectiv se explică prin aceea că perfectul simplu, ieșind din uz, era o formă rară, deosebită de cele normale, obișnuite, ale vorbirii moldovenești.

8. După ce s-au născut infinitivele scurte, s-a creat, în Ardealul de nord — de unde a fost dusă prin migrații și în Moldova de nord (vezi mai sus, cap. II, § 3), — o nouă formă inversă de condițional prezent: *da-u-ar*; ea s-a născut din forma scurtă + *ar*, dar s-a adăugat între infinitiv și auxiliarul *u* sau *o*, care este eufonic, adică are scopul de a evita hiatul, și s-a născut, desigur, pe cale analogică.

9. În această perioadă, conjuncția *dacă* și-a pierdut sensul temporal, dominant pînă atunci, și a căpătat sensul condițional „dacă”. După cum a arătat Mioara A v r a m, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960, p. 193—194, conjuncția *dacă* cu acest sens apare în texte întîia oară în secolul al XVII-lea. Deja în texte din secolul al XVI-lea (Coresi, *Palia de la Orăștie*; vezi Mioara A v r a m, *op. cit.*, p. 189 și 191—192) apare rar conjuncția *deca* cu sensul „dacă”. Foarte probabil în acest secol al XVI-lea a avut loc, în Muntenia, schimbarea sensului conjuncției *deca*, *dacă*: sensul mai vechi, „după ce”, este uitat și rămîne în uz numai sensul mai nou „dacă”. Schimbarea de sens a avut loc, probabil, mai tîrziu (pînă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea) în Moldova, Ardeal, Maramureș și Crișana. Noul sens apare foarte rar și în izvoarele literare din secolul al XVII-lea, care prezintă încă pe *deca*, *dacă*, de obicei cu sensul de „după ce” (vezi *op. cit.*, p. 103—104). Numai în textele secolului al XVIII-lea apar *deca*, *dacă* cu sensul condițional, ceea ce explică și rara apariție, în acest secol, a lui *dacă* cu sensul „după ce” (abia în *Cronica* lui Neculce — vezi mai jos, VIII, cap. III, § 3 — apare normal *după ce* în locul vechiului *dacă*, cu același sens).

§ 6. În această perioadă au pătruns în limba populară din Țara Românească, Banat și Moldova numeroase elemente turcești, dintre care vom pomeni cîteva: *casap*, *salam*, *ibric*, *pilaș*, *chiftea*, *baclava*, *telemea*, *tipsie*, *cearșaf*, *mindir*, *ialac*, *tavan*, *ceardac*, *geam*, *balama* (băn. *baglama*); munt. *cimber* „năframă”, *ciorap*, munt. *ghiordan* „colier”, *anteriu*, mold. *antereu*, *tichie*, *găitan*, *tulpan*, *aba*; *chior*, *ceacîr*, *ursuz*, *tiplil*; *beizadea*, *ceaș*, *divan*; *halîr*, *taișas*, *temenea*; *arcan*, *zaherea*; *săivan* „cort deschis pentru sultan sau domn”; *hambar*, *vechil*; *băcan*, *cherestea*, *tinichea*, *chiristigiu*, *linichigiu*, *abagiu*, *bașîș*, *terezie*, *cîntar*, *amanet*; *salahor*; *leafă*, *lefegiu*, *vadea*, *han*, *olac*, *ocă* și *ocă*, *trufanda*, *zarzaval*, *teighea*, *mosor*, *barem*. Pentru influența turcă asupra limbii române vezi Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I, II, București, 1900 (primul volum, *Introducere*, a fost parțial tradus în franceză de autor și publicat în *Romania*, XXVIII, 1902). Acest cercetător a pretins că, în Banat, n-am avea decît turcisme pătrunse prin filieră sîrbă; dar I. Matei, *Notes sur les „turcismes du dialecte roumain de Banat. Un problème de méthode*, în *Revue des études sud-est européennes*, V, 1967, p. 567—571, susține pe drept că și dialectul bănățean a împrumutat direct termeni turci. Matei mai arată că termenii turci din dialectul bănățean — de exemplu *baglamă* — provin din dialectul turc balcanic de apus, vorbit la vest de Lom, Vrața, Sofia și Samokov și la sud de Küstendil.

În aceeași perioadă au pătruns în limba din Țara Românească și Moldova și numeroase elemente neogrecești, între care vom pomeni aici cîteva: *aguridă*, *firidă*, *doftor*, „medic”, mold. *cataroi*, *prosop*, *juhal* (pentru etymon-ul neogrec al acestuia, τσουβάλι, vezi G. Ivănescu, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, I,

p. 163; Al. Graur, GS, VI, 333, a propus turc, *čuval*, care însă face dificultăți din punct de vedere fonetic¹), *a(se) afanisi*, *a (se) litrosi*, *a sfeterisi*, *oleacă*. Elemente grecești intrate în această perioadă sînt greu de distins de cele care au intrat în perioada anterioară; ele au fost înregistrate de George Murnu, *Studiu asupra elementului grec ante-șanariot în limba română*, București, 1894, fără a fi separate de cele intrate în perioadele anterioare, de la latina populară pînă în secolul al XVI-lea.

De asemenea sînt greu de identificat împrumuturile făcute în acest timp din limbile bulgară, sîrbă, maghiară și ucraineană. Printre elementele bulgare pătrunse acum în limbă pot fi socotite unele care sînt în bulgară de origine turcă și greacă, precum *odaie* (< bulg. *odaja* < turc. *oda*), *cozonac* (< bulg. *kuzunak* < neogr. *κουδονάκι*). O influență sîrbă foarte puternică a suferit în această vreme dialectul bănățean, pe teritoriul căruia s-au așezat în continuare sîrbi. O mare parte din elementele înregistrate și studiate de Th. N. Trîpcea, *Cuvinte sîrbești în subdialectul bănățean și importanța lor*, în *Scrisul bănățean*, XIV, 1963, nr. 107, p. 68—77, tradus și în rusă (*Serb-skie slova v banatskom narečii i ich značenie*, în *Revue des études sud-est européennes*, I, p. 137—152) și *Cuvintele de origine sîrbească în graiul bănățean*, AUT, II, 1964, p. 266—275, au pătruns în dialect între veacurile al XVI-lea și al XVIII-lea. Foarte multe dintre ele sînt de origine turcă.

Printre elementele maghiare intrate acum în limbă sînt de citat elementele crișene și ardeleno *nimaș* „imaș“ (cu *î* reproduc ca *î* sau *n*; faptul a fost transportat prin migrații în Moldova; vezi mai sus, cap. II, § 2) și *varmeghie* „comitat“ (cu *v* pentru magh. *v*, nu *u*, ca în perioada anterioară). Foarte probabil tot acum au intrat și termeni administrativi, ca *birău*, *solgăbirău* etc., numiri de plante medicinale, ca *jale* (*Salvia officinalis*), și numiri din alte domenii, ca *chedve* „plăcere“, *găbănăș* „ladă pentru păstrat cereale“, *catană*, *sușig*, *felebărat*, *ceacău*, *cișig*, *a rongiui*, care apar într-un text dat mai jos (vezi X, cap. I, §7). Printre termenii ucraineni intrați acum în limbă putem socoti pe *holercă* „rachi“, cu *i* prefăcut în *e* (pe cînd variantele *horilcă* și *horincă* cu *i* păstrat ca atare, reprezintă un împrumut mult mai vechi). După mai mulți cercetători, printre care și V. Arvinte, *Cu privire la elementele vechi germanice ale limbii române*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Iași XVIII, 1967, p.5-19, tot în această epocă a intrat în dacoromână și cuvîntul *rapăn* (cu variantele dialectale *răpîn*, *răpor*, *răpur*, *rîp*), care au la bază diverse forme dialectale săsești. Foarte probabil tot acum a intrat în graiurile ardeleno și termenul săsesc *făin*.

¹ În articolul meu citat aici am făcut afirmația greșită că în com. Vulcani, jud. Vaslui, cuvîntul *juhal* are și sensul de „covor“.

CAPITOLUL IV

LIMBA LITERARĂ ROMÂNEASCĂ ÎN VEACURILE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. Limba literară românească a început ca o limbă religioasă, dar în curind (în secolul al XVI-lea) ea a căpătat o întrebuințare mai largă, fiind folosită și în corespondență și acte private. Sint cunoscute multe scrisori și acte private românești, din acest secol, dintre care cea mai veche este scrisoarea lui Neacșu din Cimpulung, din 1521, către sașii din Brașov. În secolul al XVI-lea, literatura religioasă de traduceri din Maramureș era citită și copiată și în alte părți ale regiunilor de peste munți, iar limba acestor texte a fost utilizată și în traducerea cărților religioase apocrife, ca și a scrisorilor și actelor particulare. Preoți din orașe și din sate, ca și dieci din orașe o întrebuințau ca limbă scrisă. În Ardeal, Crișana și Banat ea nu putea deveni o limbă oficială, deoarece acolo nu exista, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, un stat românesc, condus de un voievod român, care să fie înconjurat de o boierime românească. În aceste provincii limba literară românească nu mai putea fi utilizată, începînd din aceste secole, decît de clerici și de dieci și de puținii români care mai învățau să scrie limba literară românească. În Țara Românească și Moldova însă exista o clasă boierească și de aceea limba literară va fi utilizată acolo nu numai de cler și dieci, dar și de boieri, iar, în cele din urmă, și de voievod. În veacul al XVII-lea, centrele culturale (religioase și laice) cele mai importante ale românilor se găsesc tot în Țara Românească și Moldova, unde exista nu numai o boierime cultă, dar și un cler foarte organizat (cu mult mai organizat decît cel din Ardeal). Ardealul nu va avea în acest secol decît un centru cultural religios, Bălgradul, unde Mihai Viteazul a întemeiat singura mitropolie ortodoxă a Ardealului.

Am arătat mai înainte că prima formă a limbii literare românești, cea rotacizantă, din Maramureș, se explică, în calitatea ei de limbă literară, prin existența unei aristocrații românești și a unui cler românesc, deci prin regimul feudal. Dar prin aceste fapte sociale se explică de fapt întreaga limbă literară românească de pînă în secolul al XIX-lea, adică întreaga limbă literară românească veche. Deși nu toți lingviștii fac distincție între o limbă literară veche și una modernă sau nouă, această distincție se impune cu necesitate în discuțiile despre evoluția limbii literare românești. Limba literară veche este prima fază a limbii literare românești, ea s-a scris în epoca feudală și stă în legătură cu orînduirea feudală. Limbii literare vechi îi urmează o variantă intructivă deosebită, a limbii române, limba literară modernă, care s-a scris în epoca capitalistă și continuă a se scrie în epoca construirii socialismului și în cea socialistă. Cum vom vedea la timp, această nouă fază a limbii

literare se explică prin boiernași și burghezie, prin apariția regimului burghez și a devenit sau este pe punctul de a deveni limba întregii națiuni. Apariția limbii literare românești este deci o urmare a diferențierii românilor în clase sociale, o urmare a apariției statului și bisericii la români, o urmare a apariției aristocrației și clerului. Așa s-a născut orice limbă literară în Europa medievală. Aceste afirmații nu trebuie însă înțelese în sensul că limba literară veche ar fi fost, în elementele ei concrete, creația aristocrației și a clerului și că ea ar fi fost deosebită total de graiul poporului. Precum s-a văzut, limba literară rotacizantă era de fapt graiul poporului maramureșean de nord, căci clerul maramureșean nu avea alt grai, ci pe cel popular. Începînd din secolul al XVI-lea, limba literară românească se deosebea pretutindeni mai mult sau mai puțin de graiul popular. Dar aceste deosebiri nu erau încă prea numeroase, așa încît limba literară românească constituia un organ de expresie nu numai pentru boieri și cler, ci și pentru popor. Ea era scrisă mai ales de boieri și de cler, dar ea se adresa întregului popor românesc. Să ne gîndim la literatura religioasă în primul rînd, dar și la pravile, actele publice și private: adesea, în prefețele cărților religioase, se spune clar că aceste cărți se adresează poporului întreg. De pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea, limba română literară era, alături de slavă, și limba statului, limba oficială. Ea fusese mai înainte numai limba particularilor de tot felul, care o scriau cum puteau. Începînd din secolul al XVI-lea, cînd ea se deosebea întrucîtva de graiul poporului, limba literară era numai un dialect de clasă, un dialect social; dar, ca atare (ca dialect social), ea era înțeleasă de toate clasele sociale care vorbeau românește și servea întregului popor. Evident, poporul vorbea numai graiurile sale, iar boierii și clerul foloseau ca grai zilnic limba literară.¹ Pentru a ne exprima în întregime ideea, trebuie să spunem că dialectele de clasă nu sînt legate în toate faptele lor caracteristice de o anumită clasă socială: un dialect social poate caracteriza într-o epocă dată o clasă socială, dar în altă epocă poate caracteriza altă clasă socială sau națiunea întreagă. Cum vom vedea, dialectele claselor conducătoare, boieri și cler, își au originea în dialecte populare și ajung cu vremea limba națională, adică limba întregii națiuni. Dintre faptele lingvistice caracteristice într-un anumit moment unei clase sociale numai puține au un caracter de clasă (ceea ce înseamnă că nu mai puține se explică prin concepțiile claselor sociale). Dar, în epoca feudală, limba literară caracterizează numai clasele conducătoare. Chiar în caz de identitate totală între graiul popular și graiul scris, existența unui dialect ca limbă scrisă se explică printr-o clasă socială sau mai multe, cea conducătoare și cea preoțească. Așadar limba literară veche se explică, nu în structura

¹ Al. Rosetti, *SCL*, I, 1950, p. 104—106, afirmă că boierii vorbeau ca și țărani și că numai scriau altfel, adică literar. Afirmația, care are de scop să combată susținerile mele din *Probl. cap.*, nu este însă susținută cu nici un fapt. Autorul a ajuns la această concluzie numai pentru că, după dînsul, ca și după alți lingviști români (vezi mai jos, § 2), în secolul al XVI-lea și chiar al XVII-lea, limba literară încă se identifica, pretutindeni pe teritoriul dacoromân, cu graiul popular. Dar o cercetare atentă a dialectelor dacoromâne literare și populare, în evoluția lor, ne arată că limba literară românească se deosebea în secolul al XVI-lea, pretutindeni afară de Maramureșul de nord, de graiul popular. Rosetti îmi obiecta pe nedrept că aș separa „cu totul limba literară de limba vorbită” adică de limba populară (*ibid.*, p. 105), cînd eu am arătat numai că între ele erau unele deosebiri fonetice și morfotice (pe lângă cele de sintaxă și lexic).

sa intimă (sunete, morfome, sintaxă, cuvinte), ci numai ca limbă literară, prin statul feudal și prin biserica de atunci. Fără acestea, ea n-ar fi existat. Abstracție făcînd de o serie de fapte culte, ea era și limba obișnuită a poporului. Ea era dialectul obișnuit al aristocrației și clerului, dar ea nu era creația lor. Ea fusese la origine tot un grai popular, și deosebirea cea mai mare care exista între limba literară și graiurile poporului consta în faptul că ea a rămas mai arhaică din punct de vedere fonetic și morfotic și în faptul că s-a îmbogățit cu fenomene sintactice noi și cu cuvinte noi, care singure erau creația boierilor și a clerului. Unii fac greșeala de a vorbi de o limbă bisericească în loc de limba literară veche. Este o greșeală, deoarece, cu excepția începutului, limba literaturii religioase era și limba literaturii istorice și a actelor publice și private, ca și limba conversației boierilor și clerului. Limba literară veche era o limbă scrisă; dar, ca orice limbă scrisă, ea era și vorbită de boieri și de cler.¹ De o limbă bisericească distinctă de restul limbii literare se poate vorbi numai în epoca capitalistă, cînd limba bisericească a rămas arhaizantă în raport cu limba culturii laice și în general moderne.

Soarta limbii literare românești în secolul al XVI-lea și următoarele este determinată de o serie de mari procese sociale și culturale care au avut loc în secolul al XVI-lea și mai ales în secolul al XVII-lea. Întrucît limba literară scrisă este, în epoca feudală, numai expresia boierimii și a clerului, ea se dezvoltă tocmai acolo unde boierimea și clerul de limbă românească vor cunoaște cea mai mare dezvoltare. În secolul al XVI-lea, marea boierime românească din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș s-a maghiarizat. Cultura românească n-a mai putut fi acolo, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, decît opera clerului român ortodox, care, în luptă cu cel reformat, al sașilor și ungarilor, trăia foarte greu. Așa se face că centrele culturale cele mai însemnate ale literaturii române și ale limbii române se găsesc, începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu peste munți, ci în Țara Românească și în Moldova. În secolul al XVII-lea, peste munți, numai Bălgradul a fost un centru cultural, datorită faptului că acolo a existat mitropolia românească întemeiată de Mihai Viteazul. Dar ar fi o greșeală să se creadă că voievozii n-au sprijinit limba românească.

P.P. P a n a i t e s c u, *Interpretări românești*, p. 231—256, a spus cel dintîi că limba românească literară veche se explică prin aristocrație, că limba românească a devenit limbă literară prin opera aristocrației. Dar acest cercetător credea că limba românească a devenit limbă scrisă (oficială și de alt fel) în secolul al XVI-lea, tocmai pentru că atunci boierimea a luat puterea din mîinile voievodului dinastic, care, avînd la îndemînă o cancelarie, sprijinea limba slavă ca limbă oficială și culturală. Am discutat și mai înainte (V, cap. V, § 9) teoria lui P.P. P a n a i t e s c u despre cele două epoci pe care le desparte, după dînsul, secolul al XVI-lea și am arătat erorile sale: nu se poate spune că boierii au luat puterea din mîinile voievodului tocmai în acest secol, căci ei au condus țara și mai înainte și după aceea, împreună cu voievodul, care a fost la fel de puternic și înainte și după acest secol. Deosebirea dintre cele două epoci este alta: în prima epocă conduce țara o dinastie, în a doua, domnia o au familiile boierești. În ambele epoci a existat o

¹ Vom vedea mai jos, VIII, cap. III, § 7, cum s-a ajuns la această greșeală.

boierime care s-a manifestat economic, politic, cultural, împreună cu clerul și cu voievodul, iar apariția limbii române ca limbă literară în secolul al XV-lea, ca și existența ei în secolul al XVI-lea și următoarele, trebuie explicată tot prin acești factori. Am văzut, dealtfel, că dialectul literar rotacizant se explică atât prin voievodul din Maramureș și boierimea din jurul lui, cât și prin clerul maramureșean, și că el a existat în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Apariția limbii literare în celelalte regiuni de peste munți se explică, de asemenea, atât prin aristocrația, cât și prin clerul de acolo. Iar apariția limbii literare în Țara Românească și Moldova, fapt care se produce abia în secolul al XVI-lea, se explică tot prin boieri și cler. Totuși ar fi greșit să se spună ca P.P. Panaitescu, că limba română literară este opera boierilor, că boierimea a introdus limba română ca limbă literară dincoace de munți. Este adevărat că româna apare aici ca limbă literară întâi în scrisori ale boierilor și în acte particulare; și este adevărat că, în secolul al XVI-lea, limba cancelariei voievodului este tot slava bisericească. Dar aceasta nu înseamnă că limba românească nu găsea la voievozi nici un sprijin. Desigur că slava bisericească era folosită ca limbă oficială, în secolul al XVI-lea, datorită numai tradiției. Dar atunci când această tradiție a fost slăbită suficient, atunci când cancelaria slavă nu mai găsea destui cunoscători ai limbii slave bisericești, voievozii au renunțat la limba slavă, introducând limba română în cancelarie, dând deci limbii românești religioase și caracterul de limbă oficială a statului (în Țara Românească sub Mihai Viteazul, în Moldova, ceva mai târziu). P.P. Panaitescu invocă faptul că boierii au scris cele dintîi cronici în română, ca să dovedească că lor li se datorește limba literară românească veche. Nu vom putea tăgădui că boierii sînt autorii primelor cronici în românește. Dar faptul nu trebuie interpretat chiar în sensul în care voia P.P. Panaitescu. Este evident că șefii statelor numai rareori au făcut literatură. Este evident că, în epoca feudală, cînd nu aveau accesul la cultură decît membrii dinastiilor și boierii, numai aceștia trebuiau să ajungă la crearea unei literaturi laice, originale, pe lingă cea de traduceri de texte religioase, a clericilor. După faza în care limba literară română a existat numai ca limbă religioasă trebuia să urmeze faza în care ea a existat și ca limbă de corespondență, oficială și de cultură în general. Iar, în această fază, ca și în cea dintîi, limba română a avut nu numai sprijinul boierilor și al clerului, dar și pe cel al voievodului. Forma munteană și moldoveană a limbii literare vechi s-a născut nu printr-o simplă transcriere a graiului de clasă vorbit de boierii munteni și moldoveni (vezi mai sus, VI, cap. V, § 1). Limba literară nu este un lucru atât de ușor de realizat. Pentru a transforma un grai numai vorbit în limbă scrisă este nevoie de oameni competenți, care să se ocupe cu aceasta, care să rezolve diferitele probleme de ortografie etc. Boierimea și clerul nu aveau oricînd timp și pregătire pentru asta, dar erau singurele categorii sociale care o puteau face. Iar ceea ce a dat avînt limbii române ca limbă scrisă, în aceste regiuni, a fost cunoașterea textelor rotacizante.

§ 2. Afirmațiile făcute mai sus despre limba literară veche, în special despre originile ei și despre situația ei față de graiurile populare, nu sînt împărtășite de toți cercetătorii. Cei mai mulți dintre lingviști își imaginează că, în epoca veche, anume pînă în secolul al XVII-lea — după unii chiar și mai târziu —, limba scrisă românească nu se deosebea de graiul poporului

decit prin fapte de sintaxă și de vocabular (o sintaxă mai complicată, cu imitații după limbi străine, un lexic mai bogat, provenit prin împrumut sau calcuri lingvistice). Ei cred că graiul scris coincidea, din punct de vedere fonetic și morfotic, în întregime cu graiul popular.¹ Teoria aceasta este însă falsă : dialectele populare decoromâne erau destul de deosebite unele de altele în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, — o arată toate fenomenele fonetice, morfotice și sintactice discutate pînă aici de noi —, pe cînd limba literară veche este cu mult mai unitară și seamănă mai ales cu dialectul popular maramureșean. Cum am mai spus-o, limba scrisă era identică cu limba populară numai în Maramureșul de nord și numai în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Noi am dovedit aici mai sus (VI, cap. V, § 1—3) că, în alte regiuni, în special în Moldova și Țara Românească, boierimea avea alt grai decît poporul chiar în primele secole de după întemeierea țărilor ; cu atît mai mult, în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, limba literară din fiecare provincie se deosebea de limba populară. Chiar acolo unde labialele s-au păstrat intacte, existau multe deosebiri între limba literară și cea populară. Acest lucru este ușor de înțeles de cine admite cronologia schimbărilor fonetice și morfotice ale dialectelor dacoromâne propusă de noi în *Probl. cap.* și în prezenta lucrare. Cum boierii și clerul au fost, cel puțin la început, singurii care au scris, se pune problema dacă nu cumva atunci cînd ei au început să scrie românește n-au recurs chiar la dialectul social vorbit de ei. Acest lucru este foarte firesc. Cine studiază originea vechii limbi literare românești trebuie să se întrebe dacă nu cumva, în Țara Românească și Moldova, limba literară își are originea în graiul aristocrației din aceste țări. Noi am văzut mai sus (*loc. cit.*) că, datorită unor cauze deosebite, aristocrația din ambele țări avea labialele intacte, atunci cînd ele erau urmate de *i* și *j*. Faptul că mai tirziu limba literară din ambele țări prezintă, ca dealtfel întreaga limbă literară românească, labialele intacte poate constitui o probă că la baza limbii literare vechi din aceste țări stă graiul cu labialele intacte al aristocrației. Totuși o întrebare se pune : trebuie să admitem că limba literară din Țara Românească și Moldova își are originea numai în graiul aristocrației ? Nu s-ar putea admite că labialele intacte ale limbii literare se explică prin tradiția textelor rotacizante,

¹ Printre cercetătorii care s-au ocupat cu originile limbii literare române au fost unii care au susținut că ea își are originea în faza mai veche a limbii populare dacoromânești, cînd încă nu se născuseră deosebirile actuale dintre dialectele ardelenesc, moldovenesc, muntenesc, cu alte cuvinte, că limba literară românească a căpătat caracterul ei specifice într-o vreme în care diferențierea dialectală a dacoromânei nu exista în măsura în care există azi (primul e G. Păscu, *Arhiva*, XVI, 1905, p. 548—549, articolul *Limba comună și dicționarul nostru*). După acești cercetători, limba literară de astăzi seamănă cu graiurile muntene pentru că singur dialectul muntean a păstrat, între toate dialectele dacoromâne, stadiul mai vechi al întregului dialect dacoromân, celelalte abătîndu-se în secolul al XVII-lea de la acest stadiu mai arhaic, păstrat de limba literară. Cercetătorii care susțineau aceasta se întemeiau în special pe palatalizarea labialelor, a cărei apariție o puneau mai tirziu, prin secolul al XVII-lea. De aceea, într-o oarecare măsură, această concepție despre originea limbii literare române o reprezintă și acei lingviști români (în primul rînd Rosetti și Byck ; pentru Rosetti, vezi mai sus, § 1, nota 1), care admit că limba românească scrisă în secolul al XVI-lea se identifica cu dialectul popular. Pentru toți cercetătorii pomeniți, și cu atît mai mult pentru Iorgu Iordan, care admite această identitate și pentru secolele următoare pînă în al XIX-lea, palatalizarea labialelor s-a produs, ca și pentru G. Pascu, abia în secolul al XVII-lea. Cum vom vedea mai jos (§ 4, nota), această teză este reluată de cercetători ca Onu și Coteanu. Acestor cercetători ca și altora, le vine greu să creadă că în epoca veche există o adevărată limbă literară supra dialectală.

cele mai vechi texte românești? Noi constatăm că și în Ardeal, unde totuși palatalizarea labialelor s-a produs și unde nu era o aristocrație de limbă românească, ci numai un cler care se recruta mereu din popor, limba literară veche prezintă labialele intacte. Nu cumva dar totul se explică prin influența textelor rotacizante?

§ 3. Limba textelor rotacizante, ca primă formă a limbii literare românești, a exercitat o influență covârșitoare asupra limbii literare românești din epoca veche care i-a succedat, și, prin aceasta, asupra întregii limbi literare românești. Nu fără dreptate cercetători ca N. I o r g a, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. 192 — 193, și *Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 192 — 193, apoi G. I b r ă i l e a n u, în cursul de *Istoria literaturii române moderne, Epoca Conachi* pe care l-a ținut în 1909 — 1910 la Universitatea din Iași au susținut că limba literară românească s-a fixat în bună parte prin aceste texte rotacizante, că începuturile actualei limbi literare românești, și în special ale limbii vechi, stau în limba textelor rotacizante. Textele rotacizante au început să circule și în celelalte părți ale teritoriului dacoromân, în special în Ardeal, și să fie copiate. Este drept, pînă astăzi nu s-a dovedit în mod neîndoios că textele copiate sau tipărite în restul țării ar fi copii de pe cele rotacizante sau ar deriva din astfel de copii. S-a crezut multă vreme că *Apostolul*, tipărit de Coresi la Brașov în 1564, avea la bază un text rotacizant. Dar Șt. P a ș c a, *Probleme în legătură cu începuturile scrisului românesc, Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în *Cercetări de lingvistică*, II, 1957, p. 47 — 65, și N. K o r l ă t e a n u, *În jurul unei controverse filologice (Raporturile dintre „Codicele Voronețean“ și „Lucrul apostolesc“ al lui Coresi)*, în *SCL XI*, 3 (= *Omagiu lui Al. Graur*), 1960, p. 443 — 457, au susținut că versiunea *Apostolului* lui Coresi nu este o copie îmbunătățită după *Cod. vor.*, ci opera unui alt traducător, că traducătorul *Cod. vor.* a folosit o versiune slavă răsăriteană, iar Coresi o versiune slavă de sud și că asemănările dintre cele două texte se datoresc nu dependenței unui text de celălalt, ci servilismului traducerii. Dar acești cercetători au dovedit că s-a folosit și o versiune slavă de sud sau o traducere după o asemenea versiune; alături de aceasta s-a putut folosi și un text de filiație rotacizantă. Și chiar dacă *Apostolul* n-ar avea la bază un text rotacizant, aceasta nu înseamnă că textele rotacizante n-au jucat un rol în formarea limbii literare din Ardeal și Muntenia. Rezultatele muncii celor doi cercetători privesc — și încă cu rezervele făcute de noi — numai versiunile *Apostolului*, nu și versiunile celorlalte cărți bisericești din secolul al XVI-lea. Alte texte copiate sau tipărite la Brașov sînt, probabil, copii de pe texte rotacizante. După cît rezultă din articolul lui G. M i h ă i l ă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559 — 1560)*, din *Studii de limbă literară și filologie*, II, București, 1972, p. 301 — 345, în special p. 324 — 327, versiunea românească a *Apostolului* slavo-român copiat în anii 1559—1560 de popa Bratul de la biserica din Șcheii Brașovului, prezintă deosebiri mari față de textul coresian, dar asemănări cu cel al *Cod. vor.*, ceea ce mă determină să cred că are la bază, direct sau indirect, un text rotacizant. Se pare că și *Psaltirea* tipărită la 1577 are la bază versiunea *Psaltirilor* rotacizante. Și, după cum se poate cunoaște pe baza limbii, chiar *Evanghelia* tipărită de Coresi pare a avea la bază un text rotacizant, astăzi pierdut. Tex-

tele despre care am spus însă că reprezintă copii făcute de nerotacizanți ca popa Bratul și diaconul Coresi n-au păstrat intactă limba textelor rotacizante. Copiștii sau tipograful au făcut o serie de modificări, care sînt o adaptare la graiul muntean, ce era vorbit și în Ardealul de sud (regiunea Sibiu-Brașov). D e n s u s i a n u, *Histoire*, II, p. 6—7, și cursul litografiat, ținut la Universitatea din București, *Limba română în secolul al XVII-lea*, p. 17, dar mai ales elevii săi, P. V. H a n e ș, *Dezvoltarea limbii române literare*, ed. I, p. 52—54, 134 — 135, și ed. a II-a, p. 45 — 46 și 127 — 128, Al. R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme*, Paris, 1924, p. 12—13, I. B i a n u *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*, IV: *Lucrul apostolesc*, p. III, VII și X, N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 63, și alții cred că limba lui Coresi, constituie începuturile limbii literare românești de azi, mai ales că ea s-a bucurat de răspîndire prin tipar; și chiar dacă Densusianu și Rosetti recunosc că și factori mai tîrzii, politici și culturali, au contribuit la fixarea limbii coresiene sau muntene ca limbă literară, ei socotesc că textele rotacizante au căzut în desuetudine prin acțiunea lui Coresi și consideră deci pe Coresi fondatorul limbii literare de azi. Lucrul nu se poate admite; mai întîi, cum am văzut mai înainte, nu Coresi a înlăturat limba literară rotacizantă, ci faptul că aceasta nu mai avea suport în graiul popular, precum și faptul că centrele culturale ale românilor s-au mutat dincoace de munți; și, în al doilea rînd, Coresi mai mult a imitat decît a schimbat limba textelor rotacizante. E chiar posibil ca diaconul muntean să nu fi avut la îndemină texte rotacizante, ci texte deja adaptate în parte la dialectul ardelean sau la cel muntean de preoți ardeleni, așa că chiar această parțială adaptare a limbii rotacizante la limba munteană nu s-ar datori lui. Putem bănui că textele rotacizante au circulat și mai înainte de jumătatea a doua a secolului al XVI-lea în teritoriile dacoromânești nerotacizante. Lucrul rezultă de altfel clar din faptul că limba scrisorii lui Neașu din Cîmpulung către brașoveni, din 1521, nu se deosebește în fond prin nimic de aceea a lui Coresi și prezintă o puternică influență a textelor rotacizante; astfel scrisoarea lui Neașu cuprinde formele *io* „unde“ (vezi *Probl. cap.*, 115 — 116) și *corabii* (*ibid.*, p. 208), forme care, probabil, nu se mai întîlneau atunci în graiul popular din Țara Românească (vezi mai sus, V, cap. IV, § 1). Pînă la apariția lucrării mele *Probl. cap.*, această puternică influență a limbii textelor rotacizante asupra limbii scrisorii lui Neașu și asupra limbii lui Coresi a fost scăpată din vedere de către cercetători, deoarece nu se avea în vedere decît principial, nu și de fapt, ideea că și în secolul al XVI-lea dacoromâna avea dialecte (pe atunci nu se cunoșteau mai de aproape particularitățile acestor dialecte în evoluția lor). Lipsa punctului de vedere geografic în problemele limbii secolului al XVI-lea împiedica să se vadă că acele fapte aveau și ele, ca fapte populare, o existență dialectală și că deci, în scrisul lui Coresi se găseau nu numai fapte caracteristice dialectului muntean, dar și fapte caracteristice altui dialect. În *Probl. cap.*, p. 94 — 96, și în articolul *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, publicat în SCȘ, Filiala Iași a Academiei R.P.R., Seria Filologie, 1959, nr. 1, p. 19 — 31, am arătat că graiul lui Coresi nu este o simplă expresie a graiului muntenesc, ci cuprinde și o serie de elemente maramureșene, adică o serie de elemente de limbă împrumutate din textele rotacizante. Ceea ce fusese pînă atunci o intuiție a cercetătorilor, în special a lui N. I o r g a, era acum probat. Fapte care sînt de obicei caracteristice

textelor rotacizante și care câteodată se întâlnesc azi numai în regiunea crișană-maramureșeană, apar și în textele lui Coresi, dar nu cu excluderea altora, ca în textele rotacizante, ci în alternanță cu altele, care, mai târziu, vor caracteriza singure limba literară din Muntenia, și care și azi se găsesc acolo în graiul popular. Astfel, de pildă, e cazul cu *judet* „judecată“, care reproduce pe *gudeț* din textele rotacizante, dar care în textele coresiene este înlocuit câteodată cu *judecată*; astfel, de pildă, e cazul cu *acmu* „acum“, *io* „unde“, care sînt imprumutate de-a dreptul din textele rotacizante, dar care la Coresi sînt înlocuite câteodată cu *acum* și *unde*. Cercetătorii de pînă azi nu se întrebau dacă aceste cuvinte nu erau răspîndite numai în unul din dialectele dacoromâne din secolul al XVI-lea. Întrucît ei le constatau și în textele tipărite de Coresi le considerau chiar ca generale în dacoromână, ceea ce este imposibil de admis. În loc de o grupare a acestor fapte pe regiuni, cercetătorii procedau la o grupare pe epoci, considerînd pe unele. — și în general pe cele caracteristice textelor rotacizante —, drept mai vechi, mai arhaice, iar pe cele caracteristice numai lui Coresi drept mai recente. Coresi apărea astfel ca un om care a întrebuițat în scris forme mai noi, mai evolute. Această concepție nu este justă decît în parte: numai unele din faptele lingvistice muntene ridicate la rangul de fapte literare de către Coresi sînt, într-adevăr, mai noi decît celelalte. Dar aceasta nu înseamnă că faptele mai vechi nu puteau coexista, în dialecte deosebite, cu cele mai noi. Pe de altă parte, în cazuri ca *acmu* și *acum*, *io* și *unde*, variația s-a produs chiar în latina populară, iar în română cele două fapte cu sens identic au coexistat în dialecte deosebite întotdeauna, fără ca unul din ele să fie mai arhaic decît celălalt. Iar faptul că, deja înainte de Coresi, limba uzuală scrisă de boierii și orășenii munteni este întocmai ca a sa și că prezintă elemente caracteristice textelor rotacizante ne arată că diaconul muntean n-a avut rolul care i s-a acordat în ce privește crearea limbii literare românești și că el a găsit la boierii munteni și la clericii munteni și la cei din Ardealul de sud limba pe care o întrebuița. Dar acest fapt ne arată clar că influența textelor rotacizante asupra boierilor munteni s-a produs înainte de 1521. Putem admite că chiar labialele intacte ale variantei munte-nești a limbii literare se explică și prin această influență a textelor rotacizante, sau, mai exact, că în această privință atît aristocrația munteană, cît și textele rotacizante trebuiau să ducă la întrebuițarea labialelor în limba scrisă din Țara Românească. Influența textelor rotacizante s-a exercitat, desigur, așa cum a admis N. Sulică, în *Athenaeum*, 1939, articolul *Preoții de la biserica Sf. Nicolae din Brașov ca precursori ai lui Coresi*, în special p. 253 — 258, prin intermediul preoților români din Șcheii Brașovului, care aveau legături cu sașii și cu boierii munteni. Și, poate, această influență urcă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Această puternică influență a limbii textelor rotacizante asupra limbii scrise în Muntenia înainte de Coresi și în epoca lui Coresi este o dovadă că primele texte românești au fost scrise în graiul rotcizant (maramureșean) și că ele au servit de model și românilor din Ardealul de sud și din Țara Românească (lucrul l-am spus deja în *Probl. cap.*, p. 96). Ea ne arată clar că nu în al doilea sfert al secolului al XVI-lea s-au tradus cărțile religioase în dialectul rotacizant maramureșean, cum cred Denusianu și Rose tti, ci înainte de 1521. Dar aceasta ne obligă să nu mai punem în legătură cu luteranismul cele mai vechi traduceri de cărți religioase în româ-

nește, cum au făcut aceiași cercetători, ci ori cu husitismul (deci prima jumătate a secolului al XV-lea), ori cu școala de preoți, din secolul al XV-lea, de la mănăstirea Peri. Luteranismul explică însă răspîndirea traducerilor făcute de maramureșeni în celelalte regiuni de peste munți, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, și mai ales copierea lor fără textul slav, în alternare cu care apăreau, precum și tipărirea lor de către Coresi. Deci trebuie să admitem că primele texte românești mai întinse, fie și slavo-române, s-au scris în sudul Ardealului și în Țara Românească sub influența textelor rotacizante, în secolul al XV-lea, cel mai târziu la începutul secolului al XVI-lea, deci înainte de influența luterană.

§ 4. Această puternică influență a limbii textelor rotacizante asupra limbii textelor muntene și, cum am spus mai înainte, asupra întregii limbi literare românești în epoca veche, nu trebuie să ne facă să credem că n-au existat și diferențieri dialectale ale limbii scrise de la o regiune la alta. Acei care își imaginează că chiar Coresi a fixat limba literară românească admit sau subînțeleg prin aceasta că limba literară românească în epoca veche era unitară, că ea era limba lui Coresi. Cei mai mulți și-au dat însă seama că lucrul nu stă așa, că existau mai multe dialecte literare, situate regional. Și atunci s-a admis că dialectul lui Coresi și al scriitorilor munteni posteriori era limba literară, iar celelalte dialecte, inclusiv cel mai vechi — mai vechi și decît Coresi —, dialectul rotacizant, erau formele dialectale, neliterare, ale limbii noastre de atunci. Totuși unii cercetători, dîndu-și seama că limba textelor lui Coresi n-a putut fi, în vremea ei, decît tot un dialect — scris — alături de celelalte, au susținut că limba diaconului a devenit limba literară a românilor în secolul al XVII-lea. Reluînd părerea unor cercetători ca G a s t e r, *Chrestomatia română*, I, *Introducere*, și A. P h i l i p p i d e, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888, care totuși nu-și dădeau seama de existența unor diferențe între graiul scris și cel popular în secolul al XVI-lea, am susținut în *Probl. cap.* (în special p. 66 — 137) — și am rămas pînă astăzi la aceste idei — că limba literară veche, nu era perfect unitară, că ea avea diferențieri dialectale,¹ că nu se poate vorbi pentru epoca feudală — chiar și pentru secolul al XVII-lea — de o normă a limbii scrise unică pe tot teritoriul dacoromânesc, normă către care ar fi tîns scriitorii din toate regiunile, că, dimpotrivă, am avut și unele norme deosebite ale limbii scrise de la o regiune la alta, și am dedus din aceasta că au existat pe teritoriul dacoromân mai multe dialecte literare. Cu alte cuvinte, am susținut, în lucrarea pomenită, că, în acea epocă, nu exista la scriitori o conștiință lingvistică unică și identică pe tot teritoriul dacoromânesc, că dimpotrivă existau mai multe conștiințe lingvistice, deosebite, dar nu radical, de la o regiune la alta. N-am insistat acolo suficient asupra faptului că mă deosebeam de cercetători ca H a s d e u, D e n s u s i a n u și R o s e t t i nu prin aceea că am admis existența mai multor dialecte scrise², ci prin faptul că nu considerăm, ca ei, numai pe unul din aceste dialecte, și anume pe cel muntean, drept limbă literară, reducîndu-le

¹ Această părere se întîlnește foarte pe scurt expusă și la T i k t i n, *Manual de ortografie română*, Iași, 1889, p. 12—13.

² Numai cercetători ca I b r ă ă l e a n u, H a n e ș, B i a n u și C a r t o j a n și-au imaginat că limba literară era aceeași pe tot teritoriul dacoromânesc în epoca veche și numai acestora trebuia să li se obiecteze că n-au văzut tradițiile regionale ale limbii literare vechi.

pe celelalte la simple graiuri populare ce pătrund în limba literară din neștiință de carte, deci din necunoașterea limbii literare de către scriitori, sau dintr-o concepție greșită a lor despre limba literară. Dealtfel așa este și firesc într-o epocă feudală : să existe nu o limbă literară unică, aceeași peste tot teritoriul unei limbi, ci o limbă literară diferențiată regional, tot așa după cum avem o fragmentare din punct de vedere economic și politic. Variația regională a limbii literare române este chiar mai mare ca în Apus, întrucît la noi existau mai multe state. Acest lucru trebuia să ducă numaidecît la o diferențiere a limbii scrise pe țări. Și celelalte limbi literare europene care s-au născut în epoca feudală și-au început existența prin mai multe dialecte literare. Româna n-ar fi putut să facă excepție. Adepții teoriei care susține că româna a fost perfect unitară de la început și că de la început a existat un uz literar, bun, și unul dialectal, rău, socotesc valabil și pentru epoca feudală ceea ce este valabil numai pentru epoca capitalistă și socialistă. Întrucît regimul feudal la români a durat pînă la 1859 — 1864, româna a avut pînă atunci mai multe dialecte literare. Aceste dialecte literare există din secolul al XV-lea sau al XVI-lea pînă în secolul al XIX-lea, cînd se ajunge la o limbă literară unitară, aproximativ cea de azi.

Cei care nu admit existența dialectelor literare pleacă în fond de la ideea, nemărturisită sau neexprimată clar de ei, că în epoca veche nu exista o conștiință a limbii scrise deosebită de la un stat la altul, ci numai conștiința unei limbi scrise unice, a cărei puternică unitate o simțeau toți intelectualii din epoca veche, cum o simțim și noi astăzi, cînd citim textele românești vechi. Dar conștiința acestui sistem lingvistic unitar pentru toată dacoromânia se combina la intelectualii de atunci cu conștiința unor deosebiri regionale (de la un stat la altul) în cadrul sistemului limbii scrise.

În lucrarea mea pomenită am distins următoarele dialecte literare românești în epoca veche : 1. dialectul rotacizant ; 2. dialectul din Ardealul propriu-zis de la nord de Mureș ; 3. dialectul muntenesc, scris și în Ardealul de sud ; 4. dialectul moldovenesc și 5. dialectul bănățean, scris în Banat și în regiunea Hațegului și a Orăștiei. Plecam așadar de la dialectele populare pe care le distinsesem, folosind cercetările anterioare. Mă abăteam de la clasificarea făcută de Rosetti pentru secolul al XVI-lea, care, după cum am văzut la I, cap. III, § 5, distingea (de exemplu, *Istoria limbii române*, VI, 1946, p. 265, ed. 1968, p. 478), „un grup dialectal alcătuit din Moldova (inclusiv Bucovina și Basarabia), nordul Ardealului și Maramureșul“, și altul „alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului“ (după autor, „Banatul ocupă un loc aparte ; el prezintă particularități fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de al doilea“). Cînd Rosetti a făcut această clasificare, a pornit de la concepția mai veche despre numărul dialectelor dacoromâne populare, conform căreia trebuie să distingem un dialect moldovenesc (la care se cuprîndeau și cele ardelene, maramureșene și chiar crișene), unul muntenesc și unul bănățean. Noi am distins și un dialect crișan-maramureșean, care altădată era rotacizant, precum și dialectul ardelean, de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului. Mi se părea firesc să se admită că și limba literară avea aceleași dialecte ca și limba populară. Astăzi trebuie să fac o ușoară rectificare celor susținute atunci : dialectul literar moldovenesc nu se poate separa net de dialectul literar ardelean și de cel literar bănățean,

decît prin fapte de vocabular ; din punct de vedere al fonetismelor, morfomelor și chiar al sintaxei, toate aceste dialecte alcătuiesc o unitate. Prin aceasta nu trecem însă pe poziția lui R o s e t t i, căci dialectul rotacizant nu poate fi încadrat în dialectul literar ardelenesc-moldovenesc pe care îl putem numi n o r d i c, în opoziție cu cel muntenesc, pe care îl putem numi s u d i c. Dialectul literar rotacizant, care, dealtfel, este mai vechi decît celelalte două și care chiar precede pe cel ce l-am numit nordic, nu poate fi identificat cu acesta din urmă, — deși pentru Crișana și Maramureș, el va constitui faza mai veche a lui —, tocmai din cauza numeroaselor schimbări pe care le-a suferit limba scrisă, în această regiune, în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, sub influența limbii populare de acolo. Dialectul literar rotacizant e o altă realitate, și ca timp și ca material, și trebuie distins de celelalte dialecte literare.

Trebuie să spun însă că situația dialectelor literare, pe care am descris-o aici, nu este valabilă pentru toată perioada de existență a limbii vechi. Ea este valabilă numai pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, se produce o mare uniformizare din punct de vedere fonetic, în favoarea dialectului muntean, deși în Moldova continuă formele specific moldovene. Dacă ținem seamă de acest din urmă fapt, ar trebui chiar să distingem un dialect s u d i c și v e s t i c, care se scria în Oltenia, Muntenia și peste munți, și un dialect m o l d o v e n e s c. Situația aceasta este însă valabilă mai ales pentru epoca de după 1780 sau 1800. Pînă pe la 1800, cărțile religioase din Moldova urmează, din punct de vedere fonetic, pe cele din Țara Românească¹. Totuși limba scrisă în diferitele regiuni ale teritoriului dacoromănesc, limba manuscriselor, este și după 1750 destul de deosebită de la o regiune la alta, așa încît trebuie să se distingă mai departe dialecte literare. Aceste dialecte literare sînt însă reflexul dialectelor românești populare, pe care le-am distins mai sus. Firește, nu vom mai avea acum un dialect literar ardelean, distinct de cel crișan-maramureșean, căci particularitățile dialectului popular crișan-maramureșean nu pătrund în limba literară.

Cum se face dar că dialectele literare nu reflectă de la început dialectele populare decît parțial? Cum se face că, pînă în secolul al XVIII-lea, numai graiul popular muntean își are graiul său literar propriu, pe cînd dialectele bănățean, ardelean, crișan-maramureșean și moldovean au o formă scrisă comună? Lucrul nu este greu de explicat. Această formă a limbii literare, formă comună celor trei dialecte dacoromăne, este în fond vechiul dialect literar rotacizant cu unele schimbări, printre care și desrotacizarea. Această formă a limbii literare seamănă deci foarte bine cu graiul popular din Ardeal, Crișana și Maramureș din secolul al XVI-lea, și mai ales din secolul al XVII-lea și următoarele, dar se deosebește mult de graiul popular din Banat și din Moldova. În Banat ea s-a introdus, pentru că acolo nu se mai putea crea o altă limbă literară decît cea existentă, mai ales că dialectul era acum destul de deosebit de limba aceasta, scrisă în alte părți ale teritoriului dacoromăn

¹ Vezi G. I v ă n e s c u, *Teorii eronate despre limba literară românească în Iașul literar* 1956, nr. 10, p. 97 (articolul întreg, p. 86—104), și, mai amplu, Ion G h e Ț i e, *Contribuții la problema unificării limbii române literare, Momentul 1750, LR, XX, 1971, nr. 2, p. 115—124, și Baza dialectală a românei literare, București, 1975, p. 377—430.*

(prefăcuse pe *te, ti, de, di* în *te, ci, de, di* etc.). Faptul că organizația socială a românilor era atunci cea feudală nu putea duce la o diferențiere radicală a limbii literare românești, mai ales că această limbă literară avea o origine unică: limba scrisă în Maramureș. În Moldova, această limbă literară era deja folosită de boieri și de cler, căci boierii moldoveni vorbeau vechiul grai maramureșean cu unele modificări în sensul apropierei de graiul moldovenesc popular, precum era desrotacizarea. Dealtfel faptul că dialectul moldovenesc popular era prea deosebit de limba literară (el avea de exemplu labialele alterate) împiedica adoptarea graiului popular de acolo ca limbă scrisă.

Dialectele literare nu puteau fi expresia totală a dialectelor populare, atât pentru că acestea din urmă erau destul de deosebite unul de altul — s-ar fi ajuns în acest caz la o limbă scrisă prea diferențiată pe regiuni —, cât și pentru că, în unele regiuni, aristocrația avea alt grai decît poporul. Ele sînt întii de toate expresia aristocrației și a clerului și au fost prelucrate de aristocrația și clerul Maramureșului și Moldovei, care avea același grai, și de aristocrația Olteniei și Munteniei, care s-a întîmplat să vorbească tot cu labialele intacte. Le-a prelucrat și clerul din Ardealul propriu-zis, — desigur, chiar înainte de a le prelucra aristocrația din Țara Românească și Moldova —, căci, deși acest cler nu avea o aristocrație română alături de el, simțea nevoia unor texte religioase în românește, iar în secolul al XVI-lea, el va suferi influența luterană și calvină. Ioan Sigismund Zapolia a ordonat preoților români din Ardeal să țină slujba în românește. Acest fapt ne arată că limba scrisă în Ardeal trebuia să aibă o oarecare unitate, că ea nu putea fi prea deosebită de la o regiune la alta, căci ea era limba bisericii române din Ardeal. Acest fapt ne mai arată că, cel puțin de la mijlocul secolului al XIV-lea, regiunea cea mai importantă de prelucrare literară a limbii române nu mai era Maramureșul, ci Ardealul propriu-zis. Clerul bănățean, care nici el nu avea alături o aristocrație română, trebuia să accepte, dintre cele două dialecte, pe cel care semăna mai bine cu dialectul bănățean și a trebuit deci să se inspire mai mult din textele nordice.

§ 5. Cel dintîi dialect literar nerotacizant, care s-a născut, desigur, sub influența textelor rotacizante, este cel din Ardealul de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului. Desigur, înainte de a ajunge în mîinile preoților de la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, textele rotacizante au intrat în mîinile preoților sau călugărilor din Ardealul de la nord de Alba Iulia și Miercurea Ciucului. Cînd unii dintre acești preoți sau călugări copiau un text rotacizant, ei introduceau particularitățile lor nerotacizante. Se știe că toți cei trei copişti (A, B și C) ai *Psaltirii Șcheiene* întrebunțează și forme nerotacizante, iar copistul C are mai ales forme nerotacizante. Dacă, poate, la copistii A și B, ele se explică prin aceea că chiar modelul copiat le va fi avut, copistul C era, desigur, nerotacizant (vezi C a n d r e a, *Ps. Sch.*, I, p. XXVIII—XLIV). Texte care prezintă și forme nerotacizante, alături de cele rotacizante, avem și în *Codex Sturdzanus*, care a fost scris în parte pe la 1600 de popa Grigore din Măhaci, pe Mureș, în județul Alba, în parte mai înainte de altcineva. Graiul popular pe care îl reprezintă ele este fie cel din Ardealul de la nord de Mureș, — citeodată și de la sud de Mureș —, fie cel din Crișana (vezi cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 104—107). Tot în regiunea aceasta s-au scris în secolul al XVI-lea și texte nerotacizante,

cum sînt *Codicele Todorescu* și *Codicele Marțian* (vezi *op. cit.*, p. 108—109, unde am exprimat o părere deosebită de aceea a lui N. D r ă g a n u, *Două manuscrise vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 86—89), precum și alte manuscrise din același secol (vezi *Probl. cap.*, p. 107—108), apoi scrisori.

Graiul tuturor acestor texte nerotacizante, scrise în Ardealul de la nord de Mureș și din Crișana desrotacizată sau cel puțin de oameni care erau originari de acolo, nu este unitar. El prezintă o serie de fenomene care apar la ardelenii nerotacizanți și astăzi (*mîine, pîine*), citeodată chiar fapte care nu mai apar astăzi dialectal și care ne par foarte curioase. Acestea din urmă constau în epenteza unui *i* între *á, é, ú* și *n, r*: *căraire, cîntaie, maire, cureire, minuine*. Fenomenul se găsește și în *Evangheliarul* descoperit de I. B o g d a n la Sankt Petersburg (vezi mai sus VI, cap. V, § 12) și pe care cercetările recente îl consideră tipărit la Sibiu între 1551 și 1553. Faptele fonetice în discuție, despre care unii au afirmat că s-ar explica prin niște străini, în special sași, se pot explica și ca petrecute în unele graiuri ardelenice într-o epocă cu mult mai veche. Dacă ele nu se găsesc astăzi în dialectele ardelenice, găsim în schimb ceva analog în graiul motilor: *mă deic* „mă duc” și *feiga* „fuga”. Abstracție făcînd însă de asemenea fapte curioase, dialectal literar respectiv se caracterizează prin *ǝ* în cuvinte ca *ǝudec, aǝul* etc., prin *ǝkde* sau *ǝade, ǝkǝle* sau *ǝale, ǝadǝ, sluzascǝ* etc.; unele texte (rotacizante sau nu) au *ǝade, ǝale*, altele (de asemenea rotacizante sau nu) au *ǝkde, ǝkǝle*. În veacul al XVII-lea însă dialectul literar ardelenic va avea exclusiv *ǝkde, ǝkǝle* etc., sau *ǝade, ǝale* etc., iar nu *ǝade, ǝale* etc. Cele mai multe din particularitățile textelor rotacizante rămîn în uz, tot așa *mîine, pîine*, din textele nerotacizante din Ardeal, ale secolului al XVI-lea, dar în alternanță cu *mîine, pîine* (vezi *Probl. cap.*, p. 110—115). Pronumele de reverență era *dumneata, dumnealui, dumnealor, domniei tale, domniei sale, domnitale, domniilor voastre, domnilor voastre*, dar și *dumitale, dumisale, dumilor sale*, cu *m* în loc de *mn*, și cu *sale* în loc de *lui* la formele de genitiv și dativ (vezi *Probl. cap.*, p. 110 și 116). Este evident că forma cu *m* se explică printr-o falsă regresivă a lui *mǝ*, la o boierime care vorbea cu labialele intacte și venea în contact cu poporul palatalizant, sau la niște scribi care au crezut că ei trebuie să vorbească corect și în acest caz. Fenomenul poate fi vechi, de dinainte de 1359, căci el se găsește și în Moldova. Probabil, textele la care ne referim prezentau formele (*ǝri(le), ǝri(i)*), în care *i* precedat de *r* (sau, poate, *rr*) se schimbă în *ǝ*, căci aceste forme nu caracterizau textele rotacizante, dar se găsesc astăzi dialectal în Maramureș și în vestul Ardealului și sînt, poate, origine din Ardealul propriu-zis, de unde s-au extins și în Maramureș. Unele din textele scrise în Ardealul propriu-zis de la nord de linia Alba Iulia—Miercurea Ciucului (vezi *Probl. cap.*, p. 124), anume *Cuvînt pentru curăție* și *Paleia* (ambele, manuscrise de la începutul secolului al XVII-lea, publicate de G a s t e r, *Chrestomatie*, I) au o conjuncție care lipsește textelor rotacizante: *căci că* „pentru că”. Relevam, *loc. cit.*, că ea se găsește la Varlaam, dar scăpăm din vedere că ea apare deja la Coresi.¹

¹ Vezi de exemplu *Carte cu învățătură*, 1581, ed. Pușcariu și Procopovici, p. 98, r. 8 sus: *căce că* „căci”. Coresi întrebunțează și *căce* „căci”, *ibid.*, r. 5 de jos, precum și *că* „căci”. Aceasta l-a dus și la întrebunțarea lui *căce că* cu sensul de *că* completiv: p. 99, r. 7 de sus.

Se poate oare pretinde că ea a fost întrebuințată întâi de diaconul muntean ? Aș crede că nu, aș crede că el a găsit-o în texte ardeleni propriu-zise, și că și-a însușit-o de acolo. E deci probabil că în graiului Coresi s-a făcut resimțită nu numai influența textelor rotacizante, dar și cea a textelor din Ardealul propriu-zis. Forma aceasta pare a fi o contaminație cultă (adică a călugărilor și preoților din Ardeal), nu populară, între că din textele rotacizante și căci din graiul lor.

§ 6. Dialectul literar muntean, scris și în Ardealul de sud, mai exact în regiunea Sibiu și Brașov, se caracteriza prin epenteza lui *i* între *i'* și *n + e*, *i* (*cîine*, *mîine*, *pîine*), velarizarea lui *e* precedat de labială în cuvinte ca *bășică*, *cămașe*, velarizarea lui *ę* din diftongul *ęa* precedat de *ș* și *ž*, chiar cînd în silaba următoare avem *e*, *i* sau un sunet muiat (*șade*, *șapte* etc., *žale*, *služaste* etc.; fenomenul se găsește și în *așa*), *ž* în loc de *ğ*, în cuvinte ca *jur*, *ajut* etc. Aceste fapte se impun chiar de la început și se mențin mereu în graiul literar muntean. În alte privințe, faptele dialectului popular muntean, fapte care, desigur, existau și în graiul boierilor munteni, nu pătrund decît rar în textele lui Coresi și la Moxa și se găsesc în mod obișnuit abia la scriitorii de pe la 1620 încoace: *acum*, *đi(ua)*, *drept*, *dreptate*, *unde*, *curînd* (nu *curundu*) etc. Pronumele de reverență este *domniata*, *dumnelui*, *domnietale*, *dumnielui*, *domnielile voastre*, niciodată cu *m* în loc de *mn* și cu *sa*, *sale* la formele de genitiv și dativ (vezi *Probl. cap.*, p. 115—117). Demonstrativele *ăst(a)*, *ăl(a)*, care există în graiul popular, desigur din epoca latinei populare, nu s-au putut impune în limba literară, în fața formelor din textele maramureșene, *acest(a)*, *acel(a)* (vezi *ibid.*, p. 303—320). Pînă pe la 1720 încă se întrebuința o serie de forme maramureșene, crișene sau ardeleni, care după aceea au căzut în desuetudine, ca *dirept*, *direaptă*, „drept“, „dreaptă“, *dirept ce* „pentru ce“, *pietri(le)*, *șării*, *șărilor*, *nice(o) dinioară* „niciodată“, *a cură* „a curge, a alerga“ (*ibid.*, p. 119). N-au căzut însă în desuetudine niciodată demonstrativele *acest(a)* și *acel(a)*. Încă erau întrebuințate perfecte simple cu accentul pe temă ca *ziș*, *puș* (ele nu mai existau, desigur, în graiul popular muntean pe vremea lui Coresi, care le înlocuia, din cînd în cînd, cu formele muntene, ce aveau accentul pe terminație), imperfectele în *-ișam*, *ișai* etc. ale verbelor de conjugarea a IV-a etc., întrebuințarea imperativului negativ alcătuit cu *-re*, *-reș* etc. Toate acestea se găsesc, de exemplu, la stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești* (vezi ediția îngrijită de N. Cartoian și Dan Simonescu), care totuși nu știe să întrebuințeze bine imperativul în *-re* (astfel la p. 16, găsim: *pentru mine slujește-o pînă direptele fac; iar de nu direptele voir face, împotriva mea tu o întoarcere*, adică imperativul în *-re*, în fraza afirmativă, ceea ce în textele rotacizante este imposibil¹). Tot scriitorii munteni de după 1620 au lăsat la o parte o serie de fapte caracteristice textelor rotacizante, care se mai găseau încă la Coresi și Moxa: formele ca *mene*, *menle*, imperfectele în *-a* de pers. I-a sing., ca *eu era* (Coresi, *Carle cu învățătură*, 1581, 34/7). Fenomenul are loc cam în același timp, dealtfel, și în Ardeal și este probabil

¹ În textele rotacizante se întîlnește, dealtfel, numai persoana a doua plural, în *-reși*. Trebuie văzut de ce nu se întîlnește și persoana a doua singular, în *-re*. Nu era oare ocazia să apară ? Sau fusese înlocuită cu forma de azi ?

că se explică prin caracterul laic al celor care scriau : aceștia se abăteau mai ușor de la tradiția creată de textele religioase rotacizante¹.

§ 7. Dialectul literar moldovenesc s-a născut, probabil, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Ne îndeamnă să credem aceasta faptul că, în documentele slave din Moldova, scrise în prima jumătate a secolului, particularitățile de grafie ale cuvintelor românești sînt altele decît cele pe care le întîlnim în textele românești scrise după 1550 în Moldova. Astfel, precum am arătat în *Probl. cap.*, p. 259—262, în Moldova avem grafii ca *Șarpe, Radeșani, Leucușani, Crjani, Măgdășanii* etc., deci exact ca în Țara Românească, cu -ș- în loc de -șk-, așa cum se scria după 1550 în Moldova. De asemenea, pînă pe la 1550, documentele slavo-române din Moldova prezintă *j* în loc de *ĵ* (în orice împrejurare, nu numai înainte de *o-* și *u-*; mai exact : în Moldova nu se întrebuițea pînă pe la 1550, semnul *у*, ci numai semnul *ж*, (deși *у* apare citeodată în documente), de exemplu *Jurju* în loc de *Giurgiu* „Gheorghe”. Aceste norme grafice, care nu acoperă pronunțiile populare moldovenești, ce erau atunci ca și astăzi : *Șărpi, Rădeșani, Leucușani, Giurgiu*, se explică totuși nu prin influența Țării Românești (deși *ĵ* înainte de *o* și *u* devenise *ž* în Țara Românească), căci atunci nu se poate explica grafia *j* pentru *ĵ* (în Țara Românească se scrie deja de pe la 1415 cu *ĵ*), ci prin influența ortografiei ruse ucrainene, care nu dispunea de *ĵ* și care avea, probabil, și obiceiul de a scrie *ša, ža*, nu *še*. Așadar, abia de pe la 1550 s-a întrebuițat în Moldova o scriere adaptată limbii române din această regiune. Și s-ar putea crede că aceste norme grafice moldovenești nu s-au creat sub influența textelor rotacizante. Căci în Moldova de nord, unde mai ales aveau boierii moșii, nu erau uzuale pronunțiile *Șărpi, Leucușani* etc., ci *Șerpe, Leucușeni* etc., sau *Șerpe*, cu *ș*, pentru notarea căroră se impunea *к*. Totuși, întrucît noile norme ortografice obișnuite în Moldova se găsesc și în unele texte rotacizante din Maramureș, s-ar putea pretinde că ele nu sînt o creație a localnicilor, ci că au fost împrumutate din textele rotacizante. Nu se poate crede că, într-o vreme în care textele rotacizante erau de mult și foarte bine cunoscute în alte regiuni, ele nu erau încă cunoscute în Moldova. Trebuie să admitem dar că schimbarea de norme ortografice în Moldova, pe la 1550, se explică prin faptul că atunci au fost cunoscute textele rotacizante în această țară. Textele rotacizante au adus atît norma *șărpe, Leucușeni* etc. cît și norma *ĵ* pentru sunetul *ĵ*.

Influența textelor rotacizante pe la 1550 în Moldova nu mai poate fi pușă la îndoială, cînd avem în vedere că, în această epocă, apar în Moldova texte rotacizante ca glosele (mai exact : notele de traducere) la *Sintagma* lui Matei Vlastaris, de pe un text slav al acestei *Sintagme*, text care se găsea pe la 1890 în Rusia (glosele au fost publicate de I. B o g d a n, *Conv. lit.*, XXIV, p. 727—752). Aceste note au fost scrise probabil pe la jumătatea secolului al XVI-lea (vezi *Probl. cap.*, p. 81—82) și ele au fost urmate de scrieri rotacizante în Moldova de nord și de texte, ca *Pravila* scrisă de ritorul Lucaci la Mănăstirea Putna, în 1581 (vezi I. R i z e s c u, *Pravila ritorului*

¹ D e n s u s l a n u, *Limba română în secolul al XVII-lea* (curs universitar litografiat), relevă că muntенismul *ușure* (derivat regresiv din *ușurel*, cum spune T i k t i n, *R.-D.W.*), apare la Radu Greclanu.

Lucaci (1581), București, 1971). *Notele de traducere* amintite, ca și *Pravila* din 1581 (pentru aceasta vezi *Rizescu*, p. 41 și 62), prezintă grafii specifice textelor rotacizante, ca *pp* pentru *r* intens. Această grafie apare în Moldova și în texte nerotacizante, ceea ce e o dovadă sigură că textele rotacizante au fost aici cunoscute. Am relevat deja în *Probl. cap.*, p. 270, nota 1, că într-un document scris în limba slavă bisericească, din 7062 (1554), decembrie 21, apare *ppъчнлѣни*, nume de sat, azi Răciuleni, lângă Baia (vezi *Costăchescu*, *Documentele moldovenesti de la Bogdan Voevod*, p. 332, și locurile citate acolo; pentru informații asupra satului vezi *ibid.*, p. 330). Este drept că nu dispunem de documentul original, ci de o copie, dar, desigur, copistul a păstrat ortografia cu *pp* a originalului. Prezența grafiei *pp* în unele texte moldovenesti nu se datorește întâmplării: *pp* este modul de notare al lui *r* intens în *Ps. Hurmuzachi*. *Candrea*, *Ps. sch.*, I, p. L—LVII, a susținut că *Ps. Hurmuzachi* nu este o copie, ci traducerea originală de pe un text slav. Argumentele pe care se întemeiază el nu sînt puternice: faptul că în textul român avem și unele cuvinte slave sau inițiale ale cuvintelor slave, care apoi au fost șterse, nu trebuie interpretat numai deocamdată în acest fel, căci existau atunci multe texte slavo-române, iar un copist neexercitat putea copia și ceva din textul slav. Chiar dacă nu admitem, după *Candrea*, p. XCIII—XCVIV, că, *Psaltirea Hurmuzachi* a fost scrisă pe la 1500—1520, faptul că, în unele privințe ea are alte norme ortografice decît celelalte texte rotacizante ne arată că ea e mai nouă ca ortografie. Această ortografie *pp* pentru *r* intens se găsește și într-un alt text moldovenesc, anume *Psaltirea* copiată de Ioan de la Vaslui în 1710 (vezi *Gaster*, *Chrestomatie română*, I, p. 363, r. 12 de jos: *ppъ* „rea“), și chiar în predoslovia copistului, nu în textul copiat. Este dar evident că a existat în Moldova regula ortografică de a se scrie *pp* pentru *r* intens, exact ca în *Ps. Hurmuzachi*. Această tendință dovedește cunoașterea în Moldova nu a textelor rotacizante cele mai vechi, care notau pe *r* intens cu *ѣ*, ci a celor mai tîrzii, de tipul *Ps. Hurmuzachi*, cu *pp*. Dar se poate presupune și altceva: *pp* este din capul locului grafia din Moldova a lui *r* intens, care, în Maramureș, se nota cu *ѣ*.

De ce oare, în Moldova, textele rotacizante n-au fost cunoscute mai înainte de jumătatea secolului al XVI-lea? Foarte probabil, faptul că lipsea în orașul Bistrița (Ardeal) o instituție religioasă ortodoxă, cum era biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, a întîrziat aducerea la cunoștința boierilor moldoveni și a clerului moldovean a textelor rotacizante.

§ 8. Pînă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, dialectul scris în Moldova prezintă *ğ* în cuvinte ca *ğoc*, *ğudec* etc., *mîne*, *pîne*, *șępte* sau *șapte*, *služęste* sau *služăște*, *așę* sau *așă* și *cămęșă*, adică ceea ce caracterizează și astăzi dialectul moldovean. Dar aceste particularități caracterizează și dialectul crișan-maramureșean, precum și pe cel din Ardealul de la nord de linia Alba Iulia — Miercurea Ciucului, dialect care, mai tîrziu, se va întinde și peste Crișana și Maramureș. În general, dialectul scris în Moldova prezintă cele mai multe din particularitățile dialectului rotacizant și crișan-ardelean. Avem astfel *-u* final (cel puțin în unele cazuri), *acmu*, *curund*, *dirept*, *direptate*, *đuă*, *ğudę* „judecată“ (nu *ğudecată*), *dirept* „pentru“, *dirept ce* „pentru ce, pentru că“, *nice dănăoară* „niciodată“ (cu desrotacizare), *simtu* „sînt“, pluralul *pietri* în loc de *pietre* (cf. Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. Panai-

tescu, București, 1944, p. 79). Printre faptele gramaticale normale avem: *țărți, țărțile* (ca și în dialectul literar din Ardealul de nord și ca și în cel din Muntenia, și faptul e din Ardealul de la nord de Mureș și din Maramureș), pronumele de reverență *dumneata, dumitale, dumnealui, dumisale, dumilorvoastre și dumilorsale*, cu *m* în loc de *mn* și *său, sa* la formele de genitiv și dativ (deci tot ca la nord de Mureș; pronumele în discuție a fost adus în Moldova, desigur, de către boierii descălecători din Maramureș, la 1359, și de către emigranții ardeleni, căci numai peste munți, unde exista palatalizarea lui *m* sub forma *mî*, se putea produce o asemenea falsă regresivă, o asemenea formă hipercorectă), imperfectul indicativ al conj. a IV-a, în *-ițam, -ițai* etc., lipsa articolului definit în expresii ca *în toate zile*, exact ca în textele rotacizante și ca astăzi în Maramureș și la macedoromâni etc. Pentru cele mai multe din faptele pomenite aici vezi *Probl. cap.*, p. 121—122. Firește, unele din particularitățile dialectului popular pătrund și ele în scris, unde găsim de exemplu *ciuă*. În alte cazuri se poate spune că faptele populare moldovenești s-au impus de-al binelea. Astfel avem *dice, știe, credinței noastre, cumplit* „foarte rău“, nu „sfirșit“, „perfect“, *dînsul, sintem*, perfecte simple tari ca *scrisei, venii* etc. Dar adesea avem și în aceste cazuri fapte specifice textelor rotacizante (care deci de obicei nu apar în Moldova), ca *ști „știe“, țice „zice“, ei Gripinei* „[a] Agripinei“, *i Ciolpăneasă* „[a] Ciolpăneasei“, *cu nuși* „cu dinșii“. Limba scrisă în Moldova, ca de altfel și cea scrisă în Ardeal, Crișana și Maramureș, apare în general mai modernă decît cea a textelor rotacizante, totuși, foarte asemănătoare cu ea. La scriitorii moldoveni se simte însă și prezența unor fapte de limbă din textele central-ardelene și muntene, cum sînt conjuncția *căci* că „căci“, care există de exemplu la Varlaam (vezi *Probl. cap.*, p. 124) și la M. Costin (*Letopiseșul*, ed. Panaitescu, 1944, p. 76, r. 30—31). Un fapt interesant îl constituie apariția unor forme hipercorecte — „hiperliterarizate“, ca să întrebuițăm o expresie creată de noi, sub influența lui Ibrăileanu, — și care se întîlnesc numai la scriitorii moldoveni: forme cu *e* și *i* în loc de *ă* și *î*: *grije, simtu, vădindu, singe* (vezi de exemplu M. Costin, *op. cit.*, ed. Panaitescu, p. 80, 81, 82, 84, 86, 90). Ele se explică tot prin tradiția limbii scrise maramureșene, dar și prin tendința moldovenilor de a vorbi literar; aceștia, știind că graiul popular din Moldova are *griji, sint, vădînd, singi* etc., prefăceau pe *-i* final neaccentuat în *e* și pe *î* medial accentuat în *i*. Mai interesante decît aceste literarizări sînt altele ca *mulțemită, lesindu-l* (p. 14), *să-l vađe* (p. 107 r. 13)¹.

§ 9. Unii din scriitorii cei mai însemnați din Moldova, din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, se abat în unele privințe de la normele lingvistice arătate mai sus. Aceste abateri le-am discutat mai pe larg în *Probl. cap.*, p. 123—128. Am susținut, după alții, că una din aceste abateri este apariția lui *țj* în loc de *ț* în *pline, tăține-său, rămăine* la Varlaam, *pline și mîne* și la Dosoftei și D. Cantemir. În forme ca *pline* nu vedeam niște elemente muntene, cum au crezut unii, ci niște elemente ardeleni, căci ele se găsesc în textele din secolul al XVI-lea, din Ardealul de la nord

¹ Se vorbește în lingvistică și de *hiperurbanisme*. Termenul nu este potrivit decît pentru epocile cu viață orășenească intensă, și deci nu și pentru epoca feudală. În acea epocă limba către care se tînde nu e cea a orașelor, ci cea scrisă și vorbită de aristocrație și cler. Pentru acea epocă se poate vorbi deci numai de forme hipercorecte sau „hiperliterarizate“.

de Mureș, și chiar azi, în graiul popular de acolo, împreună cu *ȝoc, ȝudec*. Formele artificiale ca *rămline, tălține-său*, care nu există nicăieri în graiul popular, le credeam ieșite din aplicarea tendinței spre corectitudine și în cazurile în care dialectul de la nord de Mureș (și din Moldova) are *rămline, tălține-său*. Astăzi mă întreb dacă nu e de dat altă explicație: *ti*, adică în chirilică т, este o normă ortografică specială, de origine rusă și ucraineană, pentru a nota pe *t*. Așa că n-am mai avea abateri de la limba scrisă în Moldova, ci numai niște abateri de la normele ortografice caracteristice Moldovei. Cu toate acestea, limba lui Dosoftei și D. Cantemir tot prezintă unele abateri de la normele limbii literare moldovenești. Probabil trebuie să admitem o influență munteană asupra lui Dosoftei (*puț* și *genuchiu*, din scrisul său, pentru care vezi *Probl. cap.*, p. 125—126, se pot datori unei influențe a textelor rotacizante); dar la Dosoftei apar o serie de elemente macedoromâne, care dovedesc originea sa macedoromână, o serie de pronunții populare macedoromâne și moldovenești (*ȝă, ȝi* în loc de *te, ti*), cuvinte populare din Moldova, neologisme de origine greacă și latină și foarte multe creații proprii (derivate). În privința neologismelor, el este un precursor al limbii moderne.

Limba lui D. Cantemir se caracterizează prin crearea multor cuvinte noi, prin multe împrumuturi de cuvinte și prin abaterea conștientă de la regulile topicii, în parte, după limba latină și după cea grecească, în parte personală. În afară de studiile mai vechi, asupra limbii acestui scriitor, citate în *Probl. cap.*, p. 127, să se vadă Al. R o s e t t i, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglifică*, în *Academia R.P.R., Buletinul științific*, 1951, nr. 1—2, p. 17—38, Emil P e t r o v i c i, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *LR. II*, 1953, nr. 6, p. 5—16 (acesta susține că, în *Hronic*, avea o limbă mai firească decât în *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea* și că, în ce privește neologismele, D. Cantemir este un precursor al creatorilor limbii literare moderne, din secolul al XIX-lea, care vor relua independent de dînsul activitatea sa pe acest teren, complet uitată în secolul al XVIII-lea), Ștefan G i o s u, *Limba în opera lui Dimitrie Cantemir, Analele științifice ale Universității, „Al. I. Cuza” Iași*, seria III, t. IV, 1958, p. 109—182, și Dimitrie Cantemir. *Studiu lingvistic*, București, 1973, precum și Dragoș M o l d o v a n u, *Influențe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui D. Cantemir: hiperbatul*, în *Studii de limbă literară și filologie*, București, 1969, p. 25—50.

§ 10. Dialectul literar bănățean-ardelean de sud-vest este reprezentat în secolul al XVI-lea prin *Palia* de la Orăștie (1582) (am arătat mai sus, V, cap. II, § 5, că dialectul popular bănățean se întinde și în Țara Hațegului și regiunea Orăștiei); dialectul literar bănățean are, ca și celelalte dialecte literare, și o bază populară locală. El s-a născut tot prin adaptarea locală, dar în foarte slabă măsură, a limbii textelor rotacizante sau ardelene. Acest fapt rezultă atît din caracterele generale ale limbii din *Palia* de la Orăștie, cît și din particularități ortografice, ca *pp* pentru *r* intens, care nu există și, desigur, n-a existat în Banat, Țara Hațegului și regiunea Orăștiei. În acest text avem *ȝoc, ȝur*, ca la rotacizanți, ardeleni și moldoveni, amestecul lui *ȝ* cu *z*, al lui *-îne* cu *ține* și *șase, șapte*, ca la munteni; *acmu, curînd*, ca în textele nordice. Dintre particularitățile bănățene ale textului vom pomeni păstrarea lui *ń*, care apare aproape regulat și care e notat cu *ni*. Alte particularități bănățene apar în *Palia* în mod excepțional sau nu apar deloc, deși ele existau

în secolul al XVI-lea în graiul popular bănăţean. Astfel, pers. a III-a sing. şi plural a conjunctivului prezent de la conjugarea I-a, care în Banat se termină în -ă, nu se întâlneşte decât foarte rar în primele 15 capitole : numai *să lucră* (în Ardeal, *să lucre*) şi *să viaţă* (în Ardeal, *să vieadze*) (vezi *Probl. cap.*, p. 119). Fiind aşa de puţine, putem concluda că nu este cazul să distingem un dialect literar bănăţean, că în general limba literară scrisă în secolul al XVI-lea în Banat, Haţeg şi la Orăştie este aproape identică cu cea din Ardealul de nord şi Crişana, din aceleaşi vreme.

§ 11. Am urmărit evoluţia dialectelor literare româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. Schiţa evoluţiei lor, prezentată aici, care a fost expusă cu aproape tot atâtea fapte şi în *Probl. cap.*, p. 80—128, n-a găsit însă aprobarea unor cercetători. Dacă Al. R o s e t t i, care şi mai înainte admisesese, fie şi cu şovăiri şi fără a întrebunţa expresia folosită de noi existenţa dialectelor literare, pare a admite integral teza noastră (vezi *SCL*, I, 1950, p. 104—106, şi *Despre unele probleme ale limbii literare*, Bucureşti, 1956, p. 26—27), alţi cercetători, plecînd de la ideea că dacoromâna prezintă o mare unitate pe întreg teritoriul pe care se vorbeşte şi că în cadrul dacoromânei nu există dialecte propriu-zise, ci numai subdialecte sau graiuri, tăgăduiesc existenţa dialectelor literare în epoca veche. Această idee apare întâi la L. O n u, *Steaua*, 1955, nr. 6, p. 119—120, care admite unitatea (se pare, totala unitate) a limbii literare româneşti, înainte de secolul al XIX-lea. El nu înţelege că unitatea limbii literare româneşti o poate admite şi cel care distinge mai multe dialecte literare, că chiar dialectele unei limbi, — ceea ce acest cercetător înţelege prin dialecte, anume nişte forme foarte deosebite una de alta ale graiului popular —, prezintă o mare asemănare unele cu altele, apar deci şi ca o unitate. De aceea el crede util să dovedească unitatea limbii noastre populare şi literare invocînd faptul că au existat relaţii între Moldova şi Muntenia, fapt care nu poate dovedi nimic împotriva existenţei dialectelor literare, cînd acestea au existat chiar în cadrul unor state feudale unitare, ca Franţa medievală. În dorinţa lui de a dovedi unitatea limbii literare româneşti în epoca veche, O n u ajunge pînă acolo încît tăgăduieşte chiar existenţa deosebirilor dialectale ale graiului popular, admise de toată lumea, ca aceea dintre *şoc* (*şoc*) şi *zoc*, invocînd faptul că ele sînt faze diverse ale aceleiaşi evoluţii fonetice, ca şi cum o parte din deosebirile fonetice dialectale n-ar fi tocmai de această natură. Am văzut de altfel mai sus (VI, cap. V, § 11) că Onu vorbeşte, greşit, chiar în cazul limbii populare, de o limbă comună a poporului. Aşadar deosebirea dintre mine şi Onu nu e numai una de terminologie, — de ceea ce înţelegem prin *dialect* —, dar şi de concepţie¹.

Concepţiei susţinute de mine despre existenţa dialectelor literare în evul mediu românesc, i-a consacrat un articol special J. B y c k în *Gazeta literară* din 31 mai 1956 (p. 2), deşi autorul nu pronunţă deloc numele meu, ci numai pe acelea ale unor cercetători vechi, ca G a s t e r şi L a m b r i o r. Am combătut punctul său de vedere în *Iaşul literar*, 1956, nr. 10, p. 87—92, în cadrul articolului *Teorii eronate cu privire la limba literară românească* (arti-

¹ O n u mai face greşeala de a-mi atribui ideea că n-aş fi admis existenţa unei limbi literare la români pînă în secolul al XIX-lea, crezînd că eu, întocmai ca şi Iorgu I o r d a n, nu vorbesc de limba literară decât acolo unde admit o limbă literară perfect unitară.

colul întreg, p. 86—104). Aici vom reproduce o parte din cele spuse acolo. Byck admite existența dialectelor literare, dar nu în cadrul limbii române vechi, ci în acela al altor limbi din epoca medievală, ca franceza veche și germana veche. După dînsul (col. 2), existența dialectelor literare din Grecia veche sau din Franța și Germania medievală „este rezultatul unor curente, al unor tendințe de ridicare la o treaptă superioară a fiecărui dialect”. Autorul crede că nu putem atribui „această calitate diverselor graiuri pe care le aflăm în textele noastre vechi, mai înainte ca printre cei care scriau să-și fi făcut loc conștiința unei limbi literare” : „Libertatea de a scrie cum vorbești nu îndreptățește calificarea de „dialect literar”. Dialectul literar este, în mic, ceea ce în mare este limba literară. El se caracterizează printr-o voință fermă, printr-un efort comun de a găsi norme și de a li se supune acestora. În el se oglindește, de o parte, tendința de diversificare față de celelalte dialecte, de alta, tendința de unificare înăuntrul dialectului însuși”.

Sînt convins că, dacă s-ar studia statistic deosebirile dintre dialectele literare vechi grecești sau dintre dialectele literare ale francezei din evul mediu, nu s-ar găsi între aceste dialecte literare mai multe deosebiri decît între realitățile pe care le-am numit dialectele literare românești. Byck face greșeala de a-și imagina limba literară românească din secolul al XVI-lea ca identică pretutindenea cu graiul popular, greșeală pe care am combătut-o mai sus (VI, cap. VI § 1—4), și ignorează mărturiile ca aceea a lui D. Cantemir din *Descriptio Moldaviae* (vezi *Probl. cap.* p. 99—102), din care rezultă că opoziția normelor dialectului moldovenesc literar față de graiul literar muntean era vie la începutul secolului al XVIII-lea. Pentru D. Cantemir, nu dialectul muntenesc, ci cel moldovenesc era norma de limbă literară, pe care el ar fi dorit s-o urmeze nu numai moldovenii, ci toți românii ; Cantemir chiar afirma, contrazicîndu-se, că muntenii urmează limba moldovenească în scris. Principele moldovean pleca de la faptul, evident și pentru dînsul, că limbile literare sînt unitare și nu putea ajunge la ideea că limba română literară se prezenta sub forma unor dialecte literare. Așadar, ceea ce Byck socoate, în același articol, col. 2—3, drept rezistențe față de limba literară de caracter muntean sînt de fapt tradiții de limbă literară diverse, din secolul al XVI-lea pînă într-al XVIII-lea chiar al XIX-lea. Eu am exagerat, desigur, în *Probl. cap.*, admițînd, oricînd și în toate domeniile limbii (fonetisme, morfome, lexic), existența a patru dialecte literare românești pînă în secolul al XVIII-lea, cînd de fapt existau numai două bine și complet conturate, iar celelalte aproape numai lexical. Dar existența acestor două dialecte literare, iar, din punct de vedere lexical, și a dialectelor bănățean și ardelean, nu se poate tăgădui.

Byck acordă un rol extraordinar faptului că textele coresiene au fost tipărite. El crede că acest fapt le-a impus în secolul al XVII-lea ca model de limbă literară a tuturor dacoromânilor. El mai crede, desigur, că aceste texte sînt scrise în dialectul muntean și că deci dialectul muntean a devenit atunci și în secolul al XVIII-lea limba literară a românilor, deși într-un pasaj necitat de noi admite că și celelalte graiuri (noi am zice : dialecte) dacoromâne au dat cîte ceva limbii literare. Rolul tipăriturilor lui Coresi este discutat de Byck în articolul *Despre limba noastră literară din Gazeta literară* de la 10 mai 1956, (p. 2, col. 2). Byck afirmă acolo că, în tipăriturile lui Coresi,

„descoperim nu limba literară, — cum afirmă unii, — ci izvorul, faza primitivă a limbii literare de azi, cu aproape toate particularitățile care deosebesc limba literară de azi de ceea ce numim graiuri regionale. Prestigiul cărții tipărite a făcut ca dintre toate graiurile dacoromânești să se impună acela în care au apărut textele coresiene. Aceste texte, în număr destul de mare și de cuprins variat, au avut o largă circulație pe întreg domeniul dacoromânesc și s-au bucurat de exclusivitate — unele timp de mai bine de un secol“. Când afirmă asemenea lucruri, Byck nu pleacă de la faptele lingvistice, de la curente de limbă care există la început în limba literară românească și pe urmă se unesc în unul singur, ci de la un fapt exterior limbii : importanța tipăriturilor, căruia el ar trebui să-i găsească echivalente lingvistice : impunerea limbii coresiene pretutindeni pe teritoriul dacoromânesc în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ceea ce el nu face. Byck a pierdut din vedere că greaca veche, franceza veche, germana veche etc. s-au constituit ca limbi literare fără ajutorul textelor tipărite, numai pe baza textelor manuscrise, și datorită unui grup de oameni : aristocrație, cler, intelectuali, de la o vreme și orășeni, care și-au însușit această limbă literară, deși chiar în același articol, p. 2, col. 3, cînd vrea să dovedească, împotriva lui Iorgu I o r d a n, că limba literară a apărut înainte de formarea națiunii române, invocă limbi literare formate fără texte tipărite, numai pe baza unci tradiții orale sau manuscrise. Cum am arătat mai sus (§ 3), existența limbii literare românești este legată de apariția primelor scrieri religioase, care erau manuscrise, și nu tipărituri ; și elementele lexicale maramureșene o caracterizează mereu pînă în secolul al XVIII-lea.

Byck dă mare importanță unor afirmații făcute de unii traducători din secolul al XVII-lea, afirmații din care rezultă, după dînsul, că acești traducători tindeau spre o limbă unitară. Cea dintîi luată în considerație este celebra afirmație a lui Simion Ștefan din prefața la *Noul testament* din 1648 (vezi *Gazeta literară* din 24 mai 1956, p. 2, col. 1). Dar o examinare a limbii acestui text ne arată că el nu are nimic muntean, decît doar *pine* alături de *pîne* și *z* pentru *đ*. Cu excepția acestor fapte, limba textului în discuție este cea folosită în secolul al XVI-lea în Ardealul central (*acum, curînd* etc. ; vezi *Probl., cap.*, p. 111—112), și ea va fi folosită și în secolul al XVII-lea, și în parte și după aceea, pînă pe la 1830. Că Simion Ștefan se va fi străduit spre o limbă unitară trebuie să credem. Dar aceste strădanii nu l-au dus, desigur, la graiul muntean, ci mai degrabă la graiul textelor ardeleno-nordice și moldovene. Mărturisirile mitropolitului trebuie dealtfel să se fi referit la graiul popular ardeleno-nordic, care, și în vremea sa, trebuie să fi avut multe elemente maghiare ; pe acestea, desigur, dînsul le-a părăsit în traducerea sa, pentru că nu le înfîlnea în textele moldovene sau muntene.

În articolul de la 10 mai 1956, deja discutat aici, și în cel de la 2 august, 1956, Byck invocă un alt pasaj, nerelevat pînă la dînsul, din *Pravila* manuscrisă tradusă de Eustratie Logofătul înainte de 1632 (vezi *Gazeta literară* din 10 mai, p. 2, col. 2—3). Deși Byck recunoaște acolo că înlocuirea particularităților regionale ale limbii literare s-a făcut treptat, el crede că „conștiința existenței unei limbi literare, ale cărei norme trebuie urmate, s-a manifestat de timpuriu“, în secolul al XVII-lea, prin utilizarea de către moldovenii a expresiei „limba românească“ pentru a denumi limba comună a „românilor din toate țările“. Pasajul respectiv, din prefața lui Eustratie,

pomenită mai sus, sună astfel: „Dup-aceia și eu ... m-am apucat de-am scos această cinstită carte de pre limba grecească pre această limbă care se chiamă acmu românească“. Și în continuare, Byck spunea: „Oricine poate surprinde, ca și noi, în această calificare unul dintre cele mai de seamă momente din evoluția limbii noastre literare. Un moldovean deprins să vorbească și să scrie *moldoveneste* înregistrează apariția unei noțiuni noi pentru vremea sa: limba *românească*, limba comună tuturor românilor“ (sublinierile sînt ale autorului). Byck dă apoi, col. 2—3, o serie de citate, binevenite, din care rezultă că moldovenii culți din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea își numeau limba lor adesea: „limba moldovenească“.

Cu toate acestea, interpretarea dată de autor acestor fapte este eronată. Eustratie scrie și acest text în dialectul literar moldovenesc, care este, după cum am spus, un amestec de elemente populare moldovene, în special de nord, și de elemente culte maramureșene. El n-a părăsit deci ceea ce alți moldoveni au numit limba moldovenească. Dacă, însă, la un moment dat, logofătul afirmă că a tradus în acea limbă căreia i se spunea atunci (cf. *acmu* „acum“, adică în vremea autorului) *românească*, asta înseamnă pur și simplu că Eustratie și-a dat seama de unitatea lingvistică populară și cultă a tuturor românilor, chiar dacă aceștia vorbesc și scriu întrucîtva deosebit unii de alții. Nu la impunerea unei limbi literare unice de tip muntean — căci aceasta pare a gândi Byck: muntenii își numeau doar limba lor *rumânească* —, ci la unitatea limbii literare românești, care exista, — cu toată diferențierea ei în mai multe dialecte literare, — se referea logofătul moldovean. Dealtfel, înșiși moldovenii se numesc popular și *români* (sau s-au numit astfel, căci *român(u)* „bărbat“ este curent chiar azi la femeile moldovence), și și-au numit limba lor și *românească*. Eustratie Logofătul nu spune altceva decît că, în vremea lui, unii moldoveni au început să numească limba scrisă de ei și *românească*, așa cum o numeau muntenii și unii români de peste munți, desigur pentru că acest termen era singurul care se potrivea pentru limba scrisă sau populară din toate țările locuite de români.

Cînd așa-zisele „rezistențe“ la limba scrisă în Țara Românească există pînă în secolul al XIX-lea, cînd Moldova și regiunile de peste munți se caracterizează printr-o serie de fapte care nu sînt părăsite de loc în provinciile respective și au alături și tradiții grafice (mold. și ard. *șade, jkle*, etc., cu *ț* sau *ʌ*, alături de munt. *șade, jale*), nu este oare cazul să admitem și la noi existența unor dialecte literare, ca în Grecia veche și în Apusul medieval? De ce oare să ne mai opunem unui asemenea punct de vedere, din moment ce tot admitem existența unor dialecte literare la începutul altor limbi literare? Sau numai în cazul limbii române trebuie să presupunem o situație cu totul nouă și să admitem manifestarea unor rezistențe față de norma literară, chiar din capul locului, iar nu a unor tradiții de limbă scrisă, diverse de la o regiune la alta? (Căci existența rezistențelor la o normă lingvistică nu se poate tăgădui aproape pentru nici o limbă literară; e numai o chestie de epocă și de doza).

Teza dialectelor literare nu este acceptată nici în opera alcătuită de Al. Rosetti, B. Cazașu și L. Onu (numele celui din urmă nu apare, la prima ediție, pe copertă), *Istoria limbii române literare*, I, București, 1960, ed. a doua revăzută și adăugită, București, 1971. Autorii apreciază (ed. întâia, p.

506—520, ediția a doua, p. 585—597) drept regionalisme faptele de limbă care se abat în secolele al XVI-lea—al XVIII-lea de la dialectul literar muntean; după ei (ediția întâia, p. 520, ediția a doua, p. 597), deosebirile lingvistice regionale din textele vechi românești „nu au... un caracter tranșant, nu constituie deosebiri esențiale și sînt puține la număr și nespecifice [în ediția a doua : periferice] în sistemul limbii“. Și dacă ei admit (ediția întâia, p. 21), că, în secolul al XIX-lea, „se accentuează procesul de definitivare a normelor unice ale limbii literare“ (ediția a doua, p. 39 : „se accentuează procesul de unificare a normelor“), aceasta nu presupune, pentru ei, că au existat dialecte ale limbii literare, ei înțelegînd că au existat numai abateri de la norma unică încă slab fixată. Nouă însă ne apare evident că, în epoca veche, aveau curs, pe lângă normele comune, ale limbii române literare de pretutindeni și niște norme ale limbii literare, deosebite de la o regiune la alta, pentru care motiv nu putem vorbi pentru acea epocă de fapte de limbă regionale în opoziție cu o limbă literară generală dacoromânească, inexistentă atunci. Că deosebirile dintre dialectele literare vechi nu se ridicau la un număr prea mare este adevărat ; dar aceasta nu înseamnă că nu trebuie să vorbim de dialecte literare.

Teza dialectelor literare nu este admisă nici de I. C o t e a n u, *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1960, passim ; acest cercetător reia, ca și Onu și Byck, în fond, cele spuse de G i o r g e P a s c u (*Limba comună și dicționarul nostru*, *Arhiva*, XVI, 1905, p. 548—549), și de R o s e t t i (vezi mai sus, § 2, nota), și acordă de asemenea un rol important, în unificarea limbii literare, unor evenimente din epoca feudală, printre care și tipărirea unor texte religioase de către Coresi. Despre această concepție vezi cele spuse de noi în *Convorbiri literare*, 1972, nr. 2, p. 10, nr. 3, p. 10, și nr. 4, p. 11. Aici vom relua numai unele din observațiile făcute acolo. Motivul principal pentru care acest cercetător tăgăduiește că limba română literară ar fi avut dialecte literare îl constituie faptul că, după dînsul, pînă în secolul al XVII-lea, dacoromâna încă nu era diferențiată dialectal sau prezenta prea puține diferențe regionale. Admițînd (p. 32—33) că palatalizarea labialelor s-a realizat în Moldova în veacul al XVII-lea și că în același secol s-a realizat palatalizarea dentalelor în Banat, el conchide (p. 33) „că cel puțin două mari unități dialectale românești, dialectul moldovean și cel bănățean, se diferențiază mai puternic de limba comună după secolul al XVI-lea, în cursul secolului al XVII-lea și în special în cursul celui următor“. Concepînd astfel lucrurile, Coteanu nu mai putea acorda textelor scrise în Maramureș, Crișana, Ardealul de nord și Moldova nici un rol în formarea limbii literare românești ; un asemenea rol au avut, după el, numai tipărirea religioasă ale lui Coresi și tipărirea muntene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (vezi p. 47—48 și 91—92). Cercetătorul bucureștean nu uită că în Moldova se scria în epoca veche altfel decît în Țara Românească ; dar face greșeala de a crede (p. 36) că această „tradiție literară“ (de fapt și lingvistică) începe cu Varlaam, cînd de fapt ea este cu mult mai veche și urcă în secolul al XVI-lea, chiar al XV-lea. El recunoaște (p. 36—37) că Varlaam și Dosoftei scriau altfel decît se scria în Țara Românească. Dar plecînd de la constatarea lui I b r ă i l e a n u că, în secolul al XVIII-lea, pătrund în limba scrisă din Moldova, ca și din restul teritoriului dacoromân, multe elemente populare, Coteanu se credea îndreptățit să afirme că abia acum se diversifică limba română literară scrisă. Întemeindu-

se (p. 37) pe faptul că, în secolul al XVIII-lea, exista conștiința necesității unei limbi literare unitare, manifestată prin aceea că „intelectualii români“ de atunci „evită în scris particularitățile regionale, când pot și când le cunosc“, cercetătorul bucureștean conchidea : „e exagerat să numim dialecte literare deosebiri de modul cum se scria în Moldova și modul cum se scria în Muntenia, căci ele nu sînt cu mult mai importante decît cele care apar chiar astăzi în operele beletristice“. „Așadar, limba română literară, în sens de limbă scrisă, nu a apucat să aibă dialecte literare, deși tendințele ei o duceau într-acolo“.

A afirma că, în epoca veche, limba literară românească nu prezenta diferențieri regionale cu mult mai numeroase (căci asta înseamnă în unul din citatele făcute mai sus, cuvîntul *important*) decît cele din limba literară de astăzi este a anula tot complicatul și îndelungatul proces de unificare a limbii literare românești, proces care a început în secolul al XVIII-lea și s-a încheiat pe la 1880. O problemă a unificării limbii literare a existat în Franța medievală, în Italia medievală și modernă, în Germania; dar ceva similar n-ar fi avut loc la români. Oricine se ocupă mai de aproape de dezvoltarea limbii literare din secolul al XIX-lea constată că unificarea limbii literare s-a propus și încercat după 1830 de mai multe ori, că unificarea limbii literare românești era văzută în mod deosebit, după originea locală a scriitorului sau filologului care făcea propunerea, că ea s-a realizat după 1840, și mai ales după 1859, pînă spre 1880, și chiar după aceea. Toate aceste eforturi au fost necesare pentru că limba literară românească de pînă în secolul al XIX-lea a prezentat unele deosebiri de la o regiune la alta; deosebiri de norme lingvistice și chiar ortografice, destul de numeroase, care, la lectura textelor vechi, sînt covârșite de numărul faptelor comune tuturor dialectelor dacoromâne, cum e firesc în cazul dialectelor unei limbi, dar care, totalizate, se ridică la un număr impresionant. Coteanu, ca de altfel și Onu și Byck, subestimează deosebirile din limba scrisă și cea populară din epoca veche, existente de la o regiune la alta.

După aceste tribulații ale lingvisticii române în problema limbii literare vechi, lucrarea lui Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 43—87 și 209—547 și 623—629, revine la ideea dialectelor literare, înțelese așa cum trebuie, ca forme regionale puțin deosebite una de alta ale limbii literare din perioada veche, iar nu ca niște forme regionale foarte deosebite ale acestei faze a limbii literare române, și întrebunțează pentru a le denumi, expresia care ni se pare foarte potrivită; *variantele regionale ale limbii literare românești*. Opera sa este o refacere, pe baza unui material scos din texte, destul de bogat, a istoriei limbii române din epoca veche, schițată de mine în *Probl. cap.*, după indicațiile lui Ibrăileanu și constatările mele proprii. Evident, nu putem fi de acord în toate chestiile de amănunt cu autorul, care aduce și unele corectări justificate concepției mele; dar lucrarea lui, cu adevărat monumentală, constituie un însemnat pas înainte în studierea limbii literare românești din epoca veche (și putem adăuga: și din epoca nouă).

§ 12. Limba literară românească veche prezintă și alte aspecte decît acelea examinate pînă acum, care se referă la caracterul ei mai mult sau mai puțin unitar. Trebuie să examinăm pe scurt și aspectele îmbogățirii ei cu

termeni noi și cu stiluri lingvistice noi, perfectarea ei continuă, ridicarea pe o treaptă din ce în ce mai înaltă în ce privește posibilitățile ei de expresie.

Întocmai ca și în prima ei fază, de pînă pe la 1550, limba literară românească de după 1550 pînă la 1850 a împrumutat unele elemente lexicale de cultură de la limbile de cultură vecine. Bineînțeles, ne referim numai la elementele specifice limbii literare românești și care n-au pătruns și în graiul poporului din acea vreme. Separarea lor de acestea din urmă nu este întotdeauna ușor de făcut, dar în genere ea se poate face. Împrumuturile lexicale cele mai numeroase din această epocă își au originea, cum e și firesc, în slava bisericească și literară. Dar, începînd din secolul al XVII-lea, se fac și împrumuturi din latină și greacă, și ele se vor înmulți în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu ne gîndim să dăm aici liste amănunțite ale elementelor împrumutate în această vreme.

Desigur, un număr de asemenea elemente, de origine slavă literară, a împrumutat Coresi; dar, în lipsa unor studii mai amănunțite asupra limbii lui, nu putem spune care sînt neologismele introduse de el în limba literară. Se pare că, în secolul al XVII-lea, cel mai mare număr de elemente slave pur literare se găsește în Cazanua lui Varlaam: *blagocestiv*, *boğ* „zeu“, *ciudesă* „minune“, *isfelenie* „vindecare“, *liubov* „iubire“ etc. (vezi R o s e t t i, C a z a n u, *Istoria limbii române literare*, I, ed. a II-a, p. 123). La Varlaam apare și forma fonetică mai apropiată de cea din limba slavă bisericească a cuvîntului *boier*: *boiarin* (vezi *ibid.* p. 122—123). Unele din aceste neologisme slave, ca *isfelenie* și *libov* — acesta, cu o mică modificare fonetică, aplicată de intelectualitatea vremii — apar și la Dosoftei (vezi *ibid.*, p. 147), (dar la Dosoftei avem și *liubov* și chiar *lubov*; vezi *ibid.*, p. 150). Elemente neologice de origine greacă veche găsim la Simion Ștefan (*ibid.*, p. 111), de origine greacă veche și nouă la Dosoftei (*ibid.*, p. 148). Elemente neologice de origine latină, venite de-a dreptul din această limbă, găsim în textele ardelenice: *testament* la Simion Ștefan, *testămînt* „testament“ la Popa Ioan din Vinț, *testament* și *testamînt* la Dosoftei, la care apar și *cauză* „cauză“, dar și *cauză* „vină“, *comes* „cont“, „voievod“, *dux* „duce“, *figură* (vezi *ibid.* p. 149) etc. Terminologia neologică de origine greacă și latină se mărește considerabil în epoca lui Constantin Brîncoveanu și a lui Dimitrie Cantemir. Mulți din termenii de origine turcă din textele literare din această perioadă și din secolul al XVIII-lea sînt, desigur, și ei caracteristici numai limbii literare. După 1700, se afirmă asupra limbii române literare și o influență rusească în Moldova și germană în țările de peste munți. Termenii de origine latină pătrund fie direct, din latina obișnuită atunci în Ungaria, Transilvania și Polonia, fie prin intermediul limbilor maghiară și polonă. În limba română se impune de pe atunci redarea prin *-ie* a terminației latinești *-io*, gen. *-ionis*, în cuvinte ca *coronație*, *orație* (vezi cele spuse de mine în *Îndrumări în cercetarea morfologică*, LR, IV, 1955, p. 34, și acum în *Studii de istoria limbii române literare*, *Secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 41, unde se retipărește articolul meu). L. G á l d i, R. T o d o r a n, N. A. U r s u și Despina U r s u (vezi lucrarea acesteia, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada 1760—1860* în *Studii de limbă literară și filologie*, București, 1969, p. 140—142, — articolul întreg la p. 131—154 — unde se citează literatura anterioară) au arătat că sufixul *-icesc* nu are o origine rusă, cum au crezut alți cercetători, ci este

rezultatul unei adaptări a sufixului grecesc *-ικός* și a celui latinesc *-icus*, combinat cu sufixul românesc *-esc*.

§ 13. Limba literară rotacizantă prezintă și câțiva termeni culti, creați de traducători pentru a reda unii termeni filozofici ce apăreau în textul slav, iar în acesta, ca urmare a apariției lor în textul grecesc. Nu e cazul să facem aici o expunere fie și sumară a acestor fapte. Voi pomeni doar de *desfirșit* „desăvârșit”, „perfect”, care reda pe sl. *sūvrūšennyj* (gr. *τέλεος*)¹. Dar texte mai tirzii, din Ardealul propriu-zis, ca și cele coresiene, prezintă ca azi, *desăvârșit*. Limba literară de pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea posedă și alți termeni culti, folosiți cîteodată pentru a reda noțiuni filozofice necesare teologiei, ca *fire* cu sensul de „substanță”, „esență” (gr. *οὐσία*). Dar ei sînt relativ puțini. Abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd se traduc în românește lucrări de teologie și morală, se ajunge la o terminologie filozofică și științifică mai bogată. Dosoftei are un rol hotărîtor în îmbogățirea limbii cu termeni și aspecte expresive noi. El reformează în parte și terminologia religioasă, înlocuind de exemplu pe vechiul *fire* „substanță”, „esență”, cu *ființă*, rămas pînă astăzi cu acest sens în *Crezul (de aceeași ființă cu Tatăl)*. D. Cantemir îmbogățește și mai mult începuturile de terminologie filozofică din cărțile teologice, căutînd să dispună de o terminologie filozofică completă. Se creează în acest timp și o terminologie științifică, matematică și gramaticală. Aceste aspecte ale limbii noastre au rămas aproape în întregime nestudiate. Nu dispunem decît de lucrarea lui Jacques B y c k, *Vocabularul științific și tehnic în limba română în secolul al XVIII-lea*, SCL, V, 1954, nr. 1—2, p. 31—43. Terminologiei filozofice i-am consacrat eu o lucrare încă netipărită, intitulată: *Terminologia filozofică românească de pînă la 1830*.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, se plasează și începuturile poeziei culte românești. Opera poetică cea mai însemnată din această vreme o constituie *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (Unev, 1673). E semnificativ faptul că numai cu puțin mai înainte se introdusese în limba literară românească cuvîntul polonez *viers*, *vers* „vers” și „operă în versuri” (Mardarie C o z i a n u l, *Lexicon*, p. 129—130, și *Pravila lui Vasile Lupu*, p. 249). Trebuie să spunem că, atunci cînd Dosoftei a întrebuițat în scrisul său o serie de pronunții populare, amintite mai sus (§ prec.), el n-a intenționat să creeze un stil popular, ci a urmărit o reformă a limbii literare, ceea ce e cu totul altceva. El a încercat însă un stil popularizant în poezie, dar anume în sensul că a luat ca model în ce privește metrele, poezia populară, deși pe de altă parte

¹ Vezi G. I v ă n e s c u, *Expresia ideilor „perfect” și „perfecție” în limba literară românească din epoca feudală*, în *Mitropolia Olteniei*, 1970, p. 823—829 (numerele 5—6 și 7—8 apărute sub titlul: *600 de ani de la întemeierea celei dintîi mitropolii în părțile oltene*). Trebuie adăugat că terminologia juridică și cea administrativă, singurele care au pătruns în epoca feudală și în graiurile poporului, sînt mai vechi decît primele texte de legi redactate sau tipărite în românește. Cu privire la terminologia juridică din această epocă, vezi studiul lui Ștefan G i o s u, *Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, în *AUI (Serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale)*, a. *Istorie, filologie*, Tomul IX, Anul 1963, p. 101—151, care înregistrează, între altele, terminologia juridică din *Pravila lui Matei Basarab* și din cea a lui Vasile Lupu. Între termenii înregistrați de Giosu găsim unii cu un caracter aproape în întregime popular: *ardlare* „dovadă”, *fector de suflet* „băiat înfiat”, *fată de suflet* „fată înfiată”, *piră* „acțiune juridică”, *piriș* „reclamant”, (cel) *piril* „acuzat”, *prepunere* „bănuială” etc. Alți termeni care par să fi fost creați de legiuitori și au rămas cumva culti: *carte de despărțală* sau *carte de lăsat* „act de divorț”.

poezia sa a avut în aceeași privință ca model și poezia polonă (traducerea în versuri a *Psaltirii*, publicată de Jan Kochanowski, care i-a servit ca model, imita ea însăși metrele populare polone).

§ 14. Ortografia textelor rotacizante a devenit, cu puține modificări, ortografia tuturor textelor românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Vom pomeni aici numai câteva din modificările aduse. Au fost înlăturate semnele ρ și $\rho\rho$, care nu puteau să apară în restul teritoriului dacoromân, acolo neexistând r intens; a fost înlăturat și τ după consoanță, la sfârșit de silabă, înainte de consoanța cu care începe silaba următoare; τ și κ au rămas cele mai întrebuințate semne pentru a reda pe \tilde{a} și l , iar τ și κ au rămas cele mai întrebuințate pentru a reda pe \tilde{e} , \tilde{e} , respectiv \tilde{i} . Aceste modificări au fost însușite și de Coresi, care a impus, se pare, prin tipăriturile sale litera κ ca semn obligatoriu, dar fără valoare fonetică, la sfârșitul cuvintelor terminate în consoanță (eliminând pe τ în această împrejurare). Cărțile tipărite în prima jumătate a secolului al XVII-lea păstrează în general normele ortografice ale cărților lui Coresi.

Dosoftei este cel dintii scriitor român care și-a pus problema creării unei ortografii chirilice adaptate limbii române. Până la dînsul, regulile ortografice ale chirilicii întrebuințate în țările române erau cele slave: se scria atît τ cit și κ pentru vocalele \tilde{a} și l , se întrebuințau grupurile $\rho\tau$, $\rho\kappa$ atît pentru a nota pe \tilde{a} , $\tilde{a}l$ (sau $\tilde{i}r$, $\tilde{i}l$), cit și pentru a nota pe \tilde{e} , $\tilde{e}l$, se întrebuința κ cu valoarea de \tilde{i} și \tilde{e} etc. Dosoftei a fixat valoarea \tilde{a} pentru τ și valoarea l pentru κ , a întrebuințat pe $\rho\tau$, $\rho\kappa$ pentru $\tilde{i}r$, $\tilde{i}l$ și pe $\rho\tau$, $\rho\kappa$ numai pentru \tilde{e} , $\tilde{e}l$, a dat lui κ valoarea de \tilde{e} etc. Primele două reguli ortografice au fost adoptate repede de toate tipăriturile românești. Probabil că generalizarea distincției între τ și κ în tipărituri se explică și prin aceea că a fost adoptată de *Biblia* de la București (1688), care a impus-o imediat în Muntenia, Ardeal și Moldova. Manuscrisele au continuat vechiul uz al lui τ și κ , pînă în epoca de tranziție de la alfabetul chirilic la cel latin, în secolul al XIX-lea. Dosoftei a lăsat intact uzul întrebuințării fără rost a lui κ la sfârșitul cuvintelor terminate în consoanță, care va rămîne o particularitate a ortografiei textelor bisericesti pînă în epoca de tranziție la alfabetul latin¹.

§ 15. Multă vreme nu s-a gîndit nimeni să tăgăduiască limbii textelor românești din secolul al XVI-lea și deci și limbii textelor originale, caracterul de limbă literară. Ca și lingviștii străini care au studiat istoria atîtor limbi literare, lingviștii români admiteau că o limbă literară începe cu primele texte, scrise în acea limbă, dacă acestea au constituit începutul unei tradiții. Noi înșine ne-am situat, în expunerile de mai sus, pe această poziție: limba literară românească începe cu primele traduceri în limba română, deci, după părerea pe care am considerat-o și noi justă, în secolul al XV-lea. Cel dintii s-a abătut de la acest punct de vedere Iorgu Iordănescu (vezi cele expuse mai sus, la VI, cap. V, § 11). Pe poziții apropiate se situează după aceea și Liviu Onuș (vezi *ibid.*). Ideea e reluată, dar în forme noi, mult deosebite, de J. Byck,

¹ Este de remarcat că M. Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1944, ediția P. P. Panaitescu, și N. Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția I. Șt. Petre, București, 1942, scriu a *suppone* (*re*), cu *pp.* Avem a face aici cu o ortografie latinizantă, explicabilă la niște atît de buni cunoscători ai limbii latine. În multe privințe, epoca 1650—1750 seamănă cu secolul al XIX-lea.

ale cărui păreri le vom discuta aici. După acest cercetător nu se poate vorbi de o limbă literară la un popor, decât în momentul în care limba scrisă, care e la origine un dialect, a devenit o normă lingvistică supradialectală, prin acceptarea ei ca limbă literară pe tot teritoriul aceluia popor; dar, după părerea lui, limba literară românească a ajuns la această fază de dezvoltare în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Cum am văzut, cercetătorul amintit afirmă anume că limba literară românească a fost creată și impusă de tipăriturile lui Coresi, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, că prin urmare caracterul muntean al limbii noastre literare s-a fixat în secolele pomenite, datorită faptului că aceste tipărituri au fost citite mult în acea vreme și că textele a căror limbă se abate, atât înainte de secolul al XIX-lea cât și după aceea, de la normele lingvistice ale textelor de tip muntean, sînt scrise în dialect (graiul popular) sau prezintă un amestec de limbă literară și de dialect (graiul popular) și se explică fie prin necunoașterea limbii literare de către scriitor, fie prin tendința condamabilă, a scriitorului, de a distruge unitatea limbii literare. Punctul de vedere despre care vorbim nu se întâlnește în articolul său *Vocabularul științific și tehnic în limba română în secolul al XVIII-lea*, publicat în *SCL*, V, 1954, nr. 1—2, p. 31—43, unde autorul admitea (p. 31) existența unei limbi literare românești și în secolul al XVI-lea, ci numai într-o serie de articole publicate în *Gazeta literară*, în anul 1956, și discutate de mine în articolul *Teorii eronate despre limba literară românească, Iașul literar*, 1956, nr. 10, p. 86—104 (expunerea de mai jos reproduce în parte cele spuse de mine acolo). Ideea că limba literară românească unitară s-a născut în secolul al XVII-lea, din graiul tipăriturilor lui Coresi, este o reluare a unei idei a lui O. D e n s u s i a n u, și ea se regăsește și la R o s e t t i, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 52 și 90, după care o limbă comună românească a existat numai începînd din secolul al XVII-lea. B y c k încearcă să aducă noi argumente în sprijinul acestei idei, dar ele nu rezistă criticii. În articolul *Despre limba noastră literară*, *Gazeta literară* din 24 mai 1956, p. 2, col. 1, Byck afirmă: „Dacă a susține că limba noastră literară apare în secolul al XIX-lea [el se referă la teoria lui Iorgu I o r d a n din articolul citat la VI, cap. V, § 11] este o eroare, nu-i mai puțin greșită concepția potrivit căreia ea se ivește în secolul al XVI-lea [Byck are în vedere teoria lui D e n s u s i a n u și R o s e t t i]. Nu se poate vorbi de existența limbii literare în momentul în care apar abia condițiile formării ei. Tipăriturile coresiene nu sînt scrise în limba literară; ele cuprind doar o parte din aspectele care încetul cu încetul au ajuns să se impună ca norme ale limbii literare“. Am văzut mai sus, § 11, că Byck situează apariția limbii literare românești în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cînd textele coresiene ar constitui un model de limbă pentru toate teritoriile dacoromâne. Faptele discutate de noi mai sus: influența limbii textelor rotacizante asupra limbii scrise în toate țările române, apariția unei terminologii filozofice chiar cu primele traduceri, crearea unei ortografii odată cu primele traduceri, dovedesc că trebuie să vorbim de o limbă literară chiar din momentul primelor traduceri. Concepția lui Byck a fost reluată de unii lingviști români și străini, asupra părerilor cărora nu ne mai oprim. Ion Gheție a revenit și în acest caz la ideea justă că limba literară începe odată cu primele texte scrise (vezi opera sa, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 66—68).

CAPITOLUL V

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLELE AL XVI-LEA — AL XVIII-LEA

§ 1. După Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 34, trecerea macedoromânilor de la păstorit la comerț s-ar fi petrecut „încă din timpurile cele mai vechi”. Autorul afirmă, și desigur pe drept, că indeletnicirea cu comerțul a fost prilejuită de faptul că macedoromânii se ocupau cu cărvănăritul. Ei transportau cu caravanele nu numai mărfurile altora, ci și propriile lor produse (lapte și fabricate de lână). Din negustori ambulanzii, ei au devenit cu vremea negustori stabili. Trebuie să obiectăm acestor afirmații că macedoromânii au trebuit să fie negustori oricând, căci păstorul este întotdeauna și negustor, dacă el este un om liber, cum erau unii macedoromâni în evul feudal. O burghezie macedoromână a existat și în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Ea emigra încă din secolul al XVII-lea în alte țări, ca de exemplu în Polonia. În macedoromânia de acolo își are originea mitropolitul Dosoftei; limba acestuia prezintă unele macedoromânisme, care nu se pot explica decât prin faptul că mitropolitul cunoaștea macedoromâna (vezi *Probl. cap.*, p. 126, și aici, mai sus, cap. IV § 13). Deja înainte de secolul al XVI-lea, macedoromânii s-au așezat în orașele de pe teritoriul lor, existente de mai demult, unele chiar din antichitate, și în care locuiau greci, albanezi sau bulgari. Existau și orașe locuite numai de macedoromâni. În veacul al XVII-lea a ajuns la o mare înflorire economică (comerț și meserii) orașul macedoromân Gramostea, astăzi în Albania, care avea atunci 40.000 locuitori. Orașul a fost distrus pe la 1769 de albanezii înfometaji (vezi Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, Partea I, ed. a II-a, p. 418). Românii de acolo s-au așezat mai ales în Iugoslavia (în Bitolia, Crușova, Pärleap, Tîrnova, Magarova, Nijopole, Velea, Cočani, Hrupiștea, Blața etc.) și în regiunea Meglenului (în comuna Livă; aceștia din urmă sînt păstori) (vezi Capidan, *op. cit.*, p. 16). Toți acești români poartă numele de grămusteni. În secolul al XVIII-lea s-a ridicat pe primul loc Moscopole, centrul economic și cultural al macedoromânilor din Albania. Numele de moscopolean ajunsese pentru macedoromâni un termen de elită (cf. Capidan, p. 18). Acest oraș a fost de asemenea distrus în 1774 de albanezi, ca și alte orașe vecine, printre care și cel deja pomenit, Gramostea. În urma războiului dintre Turcia și Rusia, în provinciile turcești din Peninsula Balcanică a încetat orice siguranță pentru viața publică. Ținuturile cele mai expuse erau acelea ale macedoromânilor, căci cetele de albanezi înflămânziți s-au răscolat împotriva tirgurilor și comunelor mai mari. Cum vom vedea mai jos, o parte din macedoromânii din Moscopole au emigrat peste hotare, alții s-au răspîndit prin orașele Albaniei, unde se găsesc pînă

astăzi. În Albania mai locuiesc și alți macedoromâni, care au continuat însă să ducă o viață păstorească „nomadă” : fărșeroții. Numele lor este un derivat de la numele comunei Frașări din Albania, de origine albaneză : *frashër* (< lat. *fraxinus*) „frasin”. *Capidan* spune (p. 18) despre macedoromânii din Albania : „Se pare că cu câteva veacuri înainte, pe când aromânii nu se depărtaseră de la ocupațiunea lor cu păstoritul; toți, atât cei de la țară cât și cei de la orașe, țineau de tulpina de aromâni din care se trag fărșeroții. Astăzi este o deosebire între unii și alții atât în viață cât și în grai. Cei dinții, ca elemente orășenite, s-au amestecat cu aromânii din alte tulpini, deosebindu-se azi de frații lor fărșeroți nu numai în viață, ci și în grai.” (Aceleași lucruri le spune *Capidan* și la p. 197). Noi credem însă că grămustenii și moscopolenii se deosebeau ca grai din capul locului de fărșeroți (vezi mai sus, IV, cap. II, § 14).

Firește, la viața comercială au trecut nu numai unii din macedoromânii de nord — despre care am vorbit —, dar și unii din macedoromânii de sud, anume atât dintre cei din Epir și Tesalia, cât și dintre cei de pe muntele Olimp. Mulți macedoromâni din centrele Călar'i, Siracu (de unde se trag sărăcăciani, niște păstori „nomazi” sau, mai exact : transhumați, care s-au grecizat) și Aminciu, ca și mulți macedoromâni din satele Asproptomós și Zagori, după cum aflăm din cele spuse *F.C.H.L. Pouqueville, Voyage dans la Grèce*, tome II-e, Paris, 1829, cap. XXXIX, p. 174 și urm., începuseră încă de pe la 1760 să se răspîndească în principalele porturi mediteraneene, deschizînd case de comerț în Napoli, Livorno, Genova, Sardinia, Cadix, Sicilia, Malta, Veneția, Ancona și Ragusa (vezi *Capidan*, p. 35). Macedoromânii din Olimp au emigrat ca negustori și meseriași în orașele din Macedonia și mai ales în Salonic (*Capidan*, p. 16). Dar și macedoromânii din nord au emigrat peste hotare. *Capidan* continuă (p. 35) : „După împrăștierea aromânilor din sudul Albaniei, unde aveau ca centru cultural și comercial Moscopole, cei mai mulți s-au răspîndit în Ungaria, Austria, Polonia și Rusia. Fugind de teama dezordinilor din patrie, provocate de sălbăticia cetelor albaneze, ei duceau cu sine tot avutul lor în bani. Amintirea acestor zile grele a rămas vie încă pînă azi în memoria aromânilor. Mulți dintre bătrînii familiilor refugiate își aduc aminte că părinții lor plecau în orașele din Ungaria cu „saci și traiste de aur”, cu „galbeni ascunși în oale umplute pînă în vîrf cu miere”, sau cu hainele căptușite cu bancnote, de teamă ca să nu fie jefuiți de turci, la trecerea lor în alte țări”.

Meseriașii macedoromâni erau cizelori (fabricanți de obiecte în filigran), argintari, sculptori, arhitecți, zidari, lăcătuși, dulgheri, timplari, giuvaergii (*Capidan*, p. 35—36).

§ 2. Strămoșii meglenoromânilor, care, după cum am arătat mai sus, V, cap. II, § 8, locuiau în Macedonia de nord-vest și în munții Rodope, se împuținează foarte mult prin migrațiile la nordul Dunării și, desigur, și prin deznaționalizarea lor (prin asimilarea lor de către bulgari). Un grup restrîns, acela care va suferi fenomenul $\acute{e} > \acute{o}$, a locuit, probabil pînă prin secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, în Rodope. Ajungînd foarte puțin numeroși, ei și-au pierdut numele pe care și-l dădeau la început, adică *rumâni*, **rumōni*, și s-au numit așa cum îi numeau slavii înconjurători : *vlași*. Numirea

de megleniți sau meglenoromâni e dată de cărturari la sfârșitul veacului trecut sau după aceea.

Probabil prin secolul al XVI-lea, românii din Rodope s-au stabilit în Meglen sau Caragiova, unde existau și alți români de tip meglenoromân, cei originari din Macedonia de nord-vest. Ei locuiau, pînă acum cîteva decenii, în orășelul Nînta și în următoarele comune: Lugunța, Bîrislav, Huma, Liurnița Cupa, Țîrnareca, Barovița, Coinsco și Sîrmirina (în ultimele trei, locuiau și bulgari). De fapt numai primele trei localități se găsesc în Meglenul propriu-zis (vezi C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, *Istoria și graiul lor*, București, 1925, p. 7, de unde iau de altfel toate informațiile despre meglenoromâni).

O parte din acești meglenoromâni care aveau o' s-au stabilit în satele Muloviște și Gopeși, în imediata vecinătate a macedoromânilor, și și-au schimbat graiul așa de mult după graiul acestora, încît trebuie considerați macedoromâni. W e i g a n d, *Die Aromunen*, II, 3,6, cap. I, 40, și *Wlacho-Meglen*, p. 551, a atras atenția asupra faptului că graiul din Muloviște prezintă aspecte dacoromâne, ca articolul -ul (*omul, bărbatul*) și *ž* în loc de *ǰ* în cuvinte ca *žos, žone*. O v. Densusianu, *Histoire*, I, p. 337, credea că avem a face cu niște resturi ale acelei emigrații dacoromâne spre sud, care a dat naștere și meglenoromânilor. Dar, precum au arătat Tache P a p a h a g i, *Originea muloviștenilor și gopeșenilor în lumina unor texte*, în *G.S.*, IV, p. 195—256, și T h. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, p. 62, și 124—125, și *Aromânii*, p. 19—20, macedoromânii din aceste două localități au fost la origine meglenoromâni. Ei s-au stabilit în Muloviște și Gopeși, (vezi T. P a p a h a g i, *art. cit.*, p. 253, nota 1), în secolul al XVII-lea, în urma presiunii exercitate de turci. Faptul relevat de C a p i d a n, *Aromânii*, p. 19, că acești macedoromâni nu prezintă tipul fizic meglenoromân, nu poate fi invocat, cum face învătutul macedoromân în această operă, în contra originii lor meglenoromâne. Ei putuseră să piardă acest tip mai înainte, prin amestec cu macedoromânii autentici sau cu o populație slavă. Numai cercetările antropologice vor rezolva problema.

Istroromânii, împreună cu care trebuie să considerăm și pe românii din insula Veglia, deznaționalizați în secolul trecut, au rămas, probabil începînd cu veacul al XVI-lea sau al XVII-lea, să reprezinte singuri pe românii vestici, întrucît, după cît se pare, pe teritoriul croat din Peninsula Balcanică, nu mai erau români în aceste secole (morlacii din văile rîurilor Kerka, Cetina și Narenta și din munții Dalmației, din secolul al XVIII-lea, vorbeau sîrbocroata; cf. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 15, nota 1 de la p. 14).

Creștinismul a dus la o literatură istroromână de rugăciuni. În 1819, Ivan F e r e t i e a cules de la o românie veglioți două rugăciuni. Mai tîrziu, în 1857, I. M a i o r e s c u, — el e primul român care i-a cercetat la fața locului pe istroromâni și a căutat urme românești și în Veglia, unde românii se deznaționalizaseră —, a primit de la doctorul Cubich din Poljica, it. Polizza, (Veglia) informația că acesta culesese cu 23 de ani mai înainte rugăciuni românești, pe care i le-a și arătat lui Maioreșcu. T. B u r a d a (*Arhiva*, Iași, VI, 1895, p. 413—414) a aflat, în a doua călătorie la istroromâni, că, pe la 1882, Anton Baicici din Poljica, de 97 ani, și soția lui, de 92 ani, mai știau *vlaški* și se rugau în această limbă (P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 17—18).

Meglenoromânii din Nînta au trecut la islamism, fiind siliți la aceasta cu începere din 1671 (C a p i d a n, p. 18). Pînă atunci, ei erau agricultori. Foarte mulți se ocupau și cu olăria, meserie care încă îi caracteriza între cele două războaie mondiale. După trecerea la islamism ei au devenit bei, adică hoți și ucigași de rînd, și trăiau din prădarea avutului celorlalți români, din satele vecine. Ca bei, ei aveau și robi țigani (C a p i d a n, p. 13—14). Satele meglenoromâne au rămas creștine.

§ 3. Se pare că, în secolele al XVI-lea — al XIX-lea, s-au produs puține schimbări fonetice în dialectul macedoromân. În această epocă, limba a fost relativ staționară, căci populațiile macedoromâne nu se mai amestecau acum cu greci sau albanezi, ci mai degrabă se deznaționalizau. Starea de bilingvism, — mai toți macedoromânii știau și greaca —, a favorizat totuși apariția unor inovații de origine greacă în dialectul macedoromân. Probabil că acum s-au născut multe forme verbale compuse prin calc lingvistic după limba greacă (pentru ele vezi A. Philippide, *Orig. rom.*, II, p. 414—430). De asemenea, probabil, acum s-au produs fenomenele fonetice caracteristice graiului din Albania și mai ales celui fărșerot. Vom da aici cîteva din aceste schimbări¹.

ă accentuat devine e (sau poate ä) lung: *cărș* > *kerș*, *văș* „vacii” > *veș*; *adărăm* „făcurăm” > *adărēm*, *s-turnă* „se întoarse” > *s-tupē*, etc.

l devine ț: *căculă*, *cățăl*, *țunța*, *țas* etc., sau γ: *γună* (< *lună*), *γoc* (< *loc*), *δαγă* (< *dală* „lapte”) etc. Cînd în cuvînt se află și r, atunci l devine ρ: *mulări* „catîri” > *mupepi*, *lucru* > *puclu* etc. În unele graiuri sau cuvinte ț sau γ provenit astfel dispăre sau se transformă în y: *allu* > *atu*, *umflată* > *umfată*, *multă* > *mută*, *flambura* > *fambuța*, *aclo* > *acó*, *čelnic* > *čenic*, *psaltu* > *psautu*, etc. A dispărut și -l final din articolul -ul: *focu*, *măndu* etc.

r devine rr, (adică \bar{r}) la macedoromânii din Albania: *řaná* „rană”, *řămănu* „român”, *přăndu* „prînz” etc.

r devine ρ (am acceptat notația lui C a p i d a n, *Aromânii*, p. 351, care spune că acest sunet apare la aceeași persoană cînd velar, cînd uvular) la fărșeroți: *bpătu*, *mape*, *specu*, *vpută* „iubită” etc.

rl și rn au devenit rr (\bar{r}) la românii din Albania: *águrlu* > *águřu* „ogorul”, *călurle* > *căluřă*, *đinirle* > *điniră*, *carne* > *cařă* etc.

Se pare că r intens există și în unele dialecte sîrbești (cel puțin așa spunea Ucuta, vezi C a p i d a n, *Aromânii*, p. 351, nota 1).

La grămustenii din Bulgaria întîlnim *cupăr*, în loc de *cumpăr*, cum se aude la ceilalți macedoromâni.

Foarte probabil, toate aceste schimbări fonetice s-au produs din cauză că baza de articulație a fărșeroților s-a schimbat prin amestec cu albanezi și cu sîrbi.

§ 4. În general, meglenoromâna a suferit în acest timp puține schimbări fonetice. Totuși ele dovedesc amestecul cu niște oameni ce aveau o bază articulatorie cu totul deosebită de cea românească, anume cu cea bulgară

¹ C a p i d a n, *Aromânii*, p. 206, afirmă că, în cuvîntul *oarbări* „arbore”, din graiul fărșeroților, avem prefacerea lui a accentuat în *oá*. Printr-o fază \bar{a} . Cîred că avem a face cu un împrumut făcut de fărșeroți, fie din limba dalmată, unde \bar{a} în silabă închisă devine *ya* (cf. *byarba* „barbă”), fie din graiul acelor români (morlacii), care transformaseră pe \bar{d} în \bar{a} .

(Capidan credea că influența e din partea graiului bulgăresc din Rodope). Schimbările morfotice, tot puține la număr, dovedesc același model bulgar și s-au realizat datorită bilingvismului.

În meglenoromână s-au produs acum următoarele schimbări fonetice mai importante. Vocala *đ* (la care se cuprinde și *đ* provenit din *t*) s-a transformat în *o* în localitățile Cupa, Oșani, Lugunța, Birsilav și Ninta: *lónă* (< *lănă* < *lînă*), *pónză* (< *pănză* < *pînză*) etc. În Liumnița s-a ajuns la *o*.

e devine *îă* în Liumnița: *bjăm* < *ben*, *îăl* < *el* etc.

e neaccentuat devine *i*: *capili* < *capete*, *dirip* < *derept*, *niveastă* < *neveastă*, *căloari* < *căloare* „căldură” etc.

o devine *uă* în graiul din Liumnița: *buău* < *bou*, *cuărb* < *corb* etc. *c* final din sufixul *-esc* a dispărut în unele verbe: *dărujes* „dăruiesc”.

Perfectul conjunctivului s-a pierdut în meglenoromână (vezi C. F r i n c u, *Conjunctivul perfect românesc, Privire diacronică, SCL, XXI, 1970, p. 206*).

Condiționalul s-a creat din conjuncția (*a*)*cu* „dacă” (de origine bulgară), urmată de prezentul sau imperfectul indicativ al verbului de conjugat: (*a*)*cu cōnt* „dacă aș cânta”: (*a*)*cu cântaru* „dacă aș fi cântat”, sau din conjuncția *tucu*, urmată de prezentul sau imperfectul conjunctiv: *tucu si cōnt*, *tucu si cântam*.

Au dispărut unele impersonale sau expresii impersonale ca *ninge*, *plouă*, *cade grîndină*, care au fost înlocuite cu propoziții personale (calcuri lingvistice după bulgară): *mearzi neaăă*, *mearzi ploaie*, *mearzi grîndină*.

§ 5. Istroromâna și-a schimbat acum mai mult decît celelalte dialecte suddunărene sistemul lingvistic (fonetic și morfotico-sintactic). Faptul este explicabil, cînd ne gîndim că istroromânii au fost în acest timp izolați cu totul de restul românilor (unii meglenoromâni, cei din Țîrnareca, erau doar în apropierea macedoromânilor și aveau relații cu ei). Istroromânii au fost deci cei mai supuși atît amestecului cu popoarele străine, anume cu croații, cît și influenței lingvistice directe a acestora, explicabilă în situația lor de bilingvi. Schimbările fonetice par să se facă toate în direcția unei apropieri de croată. Dar ele nu sînt atît de numeroase încît să ne dea dreptul să vorbim de o limbă nouă.

În istroromână, s-au produs în această epocă următoarele schimbări fonetice:

-*ă* final neaccentuat a devenit *e* (după alții *ă*): *feată* > *fetă* > *fete*, *veardză* > *vêrdză* > *vêrzê* etc.

.. *ă* neaccentuat a devenit *e* în multe cuvinte. Astfel prefixul verbal *ză-*, din atîtea verbe, care a devenit productiv la morlaci (istroromâni) mai ales în epoca aceasta, după ce a devenit *ză-*, s-a transformat în *ze*: *zegledi* < croat *zagledati*. Fenomenul apare ca o continuare a altuia identic, petrecut în epoca anterioară.

e neaccentuat devine *i*: *bășerecă* > *bășerike*, *qmeri* > *qmir*.

-*i* precedat de *r*, *s*, *z*, *ș*, *ț*, *đ* a dispărut: **omiri* > *qmir*, **siromași* > *siromaș*, *previ* > *preuș*, *punși* > *punș*. În acest fenomen trebuie să vedem o manifestare a tendinței de a avea la sfîrșitul cuvîntului numai consoanțe dure. Se știe că româna este printre puținele limbi europene care posedă și la sfîrșitul cuvîntului consoanțe pronunțate cu limba în poziția lui *i*. Istroromâna a pierdut această particularitate, desigur sub influența croatei și a altor limbi

vecine. Apar, bineînțeles, la sfârșitul cuvîntului, consonantele muiate propriuzise ca *l, n* : *căl* „cai“, *fil* „fiu“, *puł* „pui“.

Prefacerea lui *-ă* în *-e* n-a avut ca urmare transformarea în palat ale a consonantelor velare precedente (consonanta velară nu și-a acomodat pronunția la vocala următoare, cum e de obicei cazul în dacoromână). S-au creat astfel pronunții ca *furke* (nu *furkē*), *veruge* „verigă“ (nu *veruĝe*) etc. Informația despre această pronunție o dă Petru I r o a i e, în *Arhiva*, XLVII, 1940, nr. 1—2, p. 13 și 26; cf. și același, *Cîntece populare istroromâne*, p. 27, cu privire la *uroki* „deochi“, probabil un plural în *-i* de la **urok* (slav *urok* „farmec“).

l de la sfârșitul silabei (inclusiv sfârșitul cuvîntului) a dispărut : *ălb* > *ăb*, *căld* > *căd*, *căl* > *că*, *satul* > *satú*, *scaldă* > *scadă*, *scultă* > *scută*, (*v*)*ultă* > (*v*)*ută*.

A dispărut și *-l* final care era articol, așa că articolul masculin istroromân, întocmai ca și cel dacoromân, este acum *-u*, nu *-ul* : *meru* „mărul“, *fečoru* „feciorul“ etc.

ğ a devenit *ž* : *suĝe* > *suže*, *traĝe* > *traže*, *ğăĝet* sau *ğăĝet* „deget“ > *žăžet* etc. Fenomenul s-a produs deci independent de cel identic din Crișana (vezi mai sus, cap. III, § 3).

-c din sufixul verbal *-esc* a dispărut în unele verbe : *domislès* „gîndesc“ ; fenomenul a avut loc independent de fenomenul identic de la meglenoromâni.

č a devenit *ʃ* (un sunet intermediar între *ș* și *č*, ca sîrbocroatul *č*) : *česta* > *ʃesta* „acesta“, *čăče* > *ʃăfe* „tată“ etc.

Istroromâna nu prezintă diferențe de cantitate vocalică (cf. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, II, p. 131). Totuși istroromânul Glavina și alții au notat în unele cuvinte vocale lungi : *umeru*, *șoreču*, *lēșița*, *căpra*, *ășiru*, *lîșepuru* etc.

Unele din transformările fonetice relevate mai sus au dus la desființarea desinenței de plural, anume cea a masculinelor, *-i*, și deci la desființarea deosebirilor dintre formele de singular și cele de plural ale unor substantive. În alte cazuri, dezvoltarea fonetică a permis nașterea unor forme noi de plural (e drept, la adjective, nu la substantive). Astfel, după dispariția lui *l*, s-a ajuns ca *ălt* să aibă formele *ăl*, *âte*, *ălʃ*, *âte*. Prin analogie cu asemenea cuvinte, *mușăt* „frumos“ (fem. *mușăte*) a ajuns să formeze un plural *mușalt* (pl. fem. *mușăte*)¹.

¹ Ion C o t e a n u, *Cum dispăre o limbă (istroromâna)*, p. 28—29, crede că istroromâna prezintă numai desființarea deosebirilor dintre singular și plural, între care socotește și desființarea diferențelor de vocalism a temel (*fełe*, pl. *fełe*). El afirmă că aceste fapte caracterizează istroromâna față de dacoromână și că ne dau dreptul să admitem o schimbare structurală a istroromânei în sensul unei apropieri de structura limbilor romanice occidentale. Coteanu nu ține seamă de faptul că și în dacoromână au avut loc asemenea fenomene (desființarea deosebirilor dintre singularul și pluralul substantivelor în Moldova și în alte părți, prin velarizarea lui *-e* sau *-i* al pluralului feminin de la declinarea I-a, în *-ă*, respectiv *-i*, desființarea alternanței în Ardeal în cuvinte ca *leşă* „leasă“, pl. *leşe* etc.). Coteanu nu ține seamă nici de faptul că alternanțele vocalice nu caracterizau la început româna (cf. *fealdă*, pl. *feate*), că ele s-au născut mai târziu în dacoromână, că nu sînt deci atât de importante pentru determinarea structurii unei limbi ci au un rol numai în stabilirea dialectelor acelei limbi. Coteanu crede, p. 29—30, că și formarea genitivului și dativului substantivelor prin antepunerea lui *lu* trebuie încadrată în aceeași tenință a dialectului („limbii“, după autor; vezi mai sus, I, cap. III, § 3), de apropiere de limbile romanice occidentale. El pierde din vedere că nu avem aici, ca acolo, o prepoziție, ci un pronume, și că procedeul se găsește și în meglenoromână, precum și în graiurile bănățene și crișene.

Sub influența croatei, pe baza împrumuturilor din această limbă, ca *mlad*, *mlade*, *mlado* „tînăr”, s-a creat o formă adjectivală neutră în -o, care a fost extinsă și la adjectivale mai vechi: *bur*, *bure*, *buro* „bun”, *ât*, *âte*, *âto* „alt” etc.

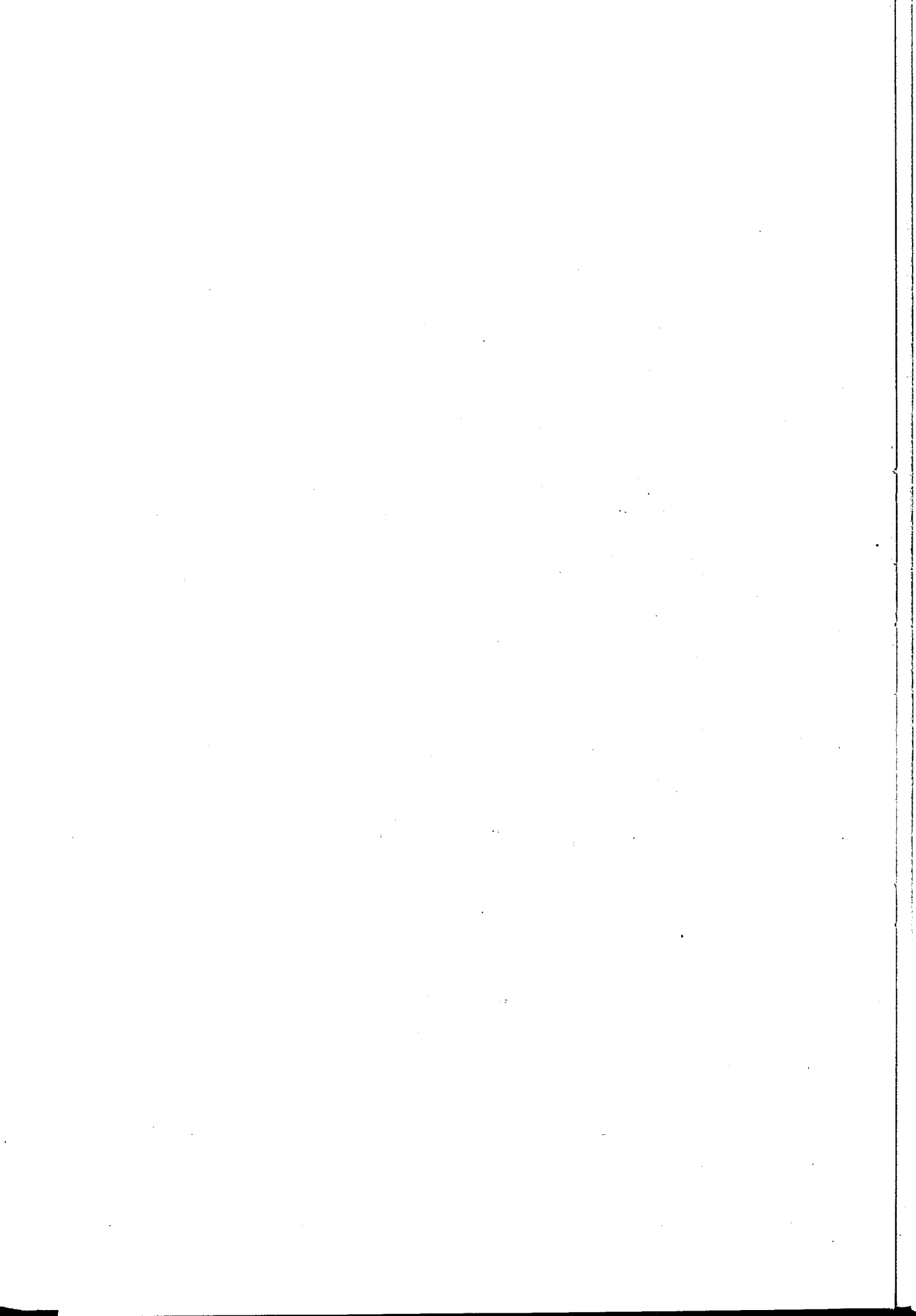
Philipide, *Orig. rom.*, II, p. 490—491, a relevat că *fešta* a devenit articol definit în istroromână (alături de vechiul articol enclitic, care apare și el, și alături de *feła*, care este o moștenire străveche, găsindu-se și în dacoromână): *fešta mer* „mărul” *feła palăju* „palatul”, *feła mer* „mărul”.

Verbul a suferit modificări mai importante. Terminațiile -*ăm*, -*ém*, -*im* de la pers. I-a pl., prezentul indicativului, și -*ăm* de la pers. I-a pl., imperfectul indicativului etc., au transformat pe -*m* în -*n*: *rugân* „rugăm”, *cadén* „cădem”, *veriian* „veneam” etc.

S-au creat imperfecte ca *întrebăia* „cerea”, „întreba”, *fafeja* „făcea”, *me(r)feja* „mergea” etc., probabil prin analogie cu *veriiam* (de la *veri* „a veni”), analizat ca *veri* (forma de infinitiv) + -*iam*.

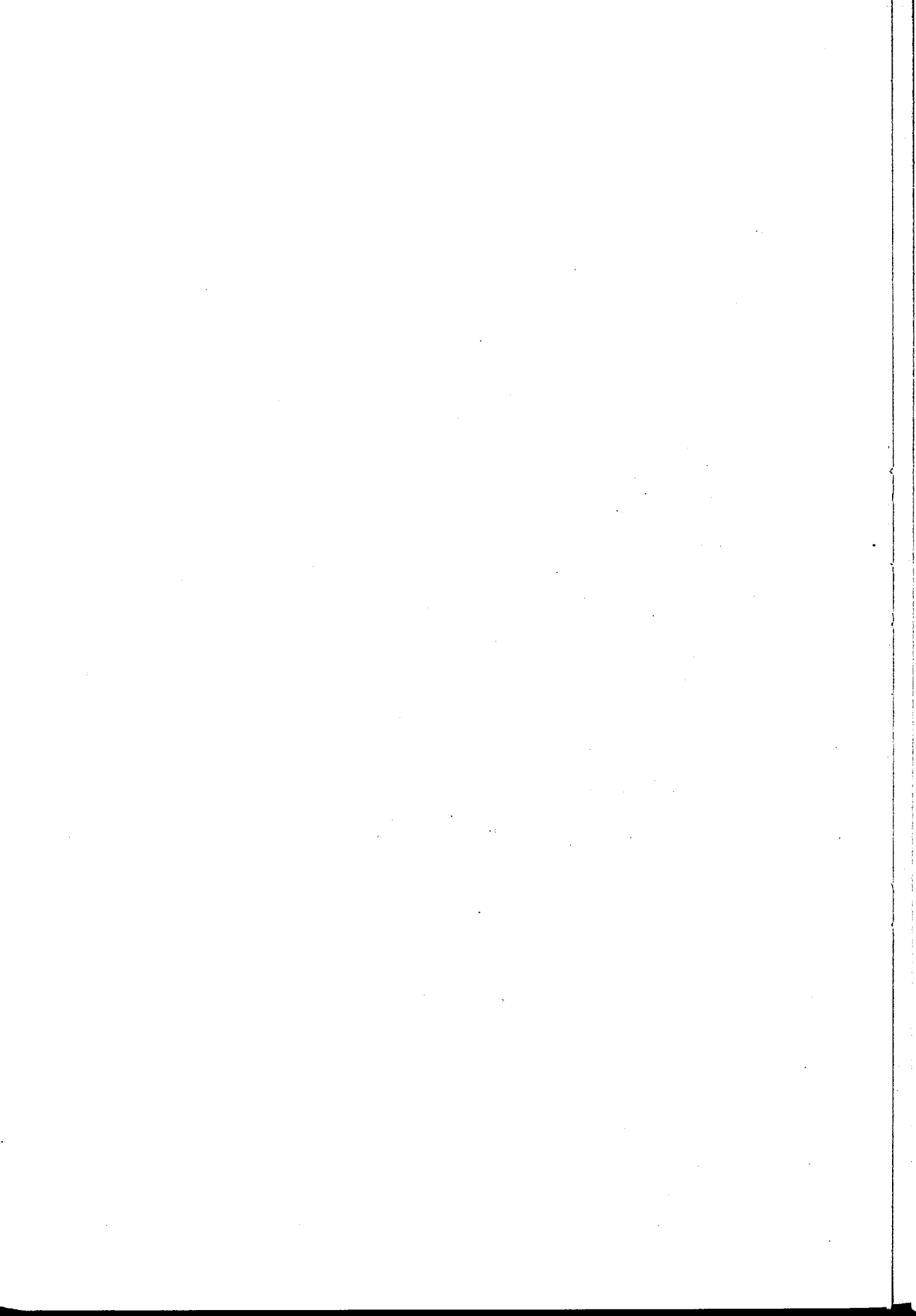
Perfectul simplu și mai mult ca perfectul indicativului au dispărut. Conjunctivul prezent se formează cu *neca* „să”, „ca să” (de origine croată) și prezentul indicativ al verbului de conjugat. S-a pierdut perfectul conjunctivului.

Ordinea cuvintelor se prezintă, în multe privințe, deosebită de cea din dacoromână (vezi, între altele, Philipide, *Orig. rom.*, II, p. 551—553).



PARTEA A VIII-A

**LIMBA ROMÂNĂ ÎN PRIMA PERIOADĂ
A MODERNIZĂRII EI
(de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea
pînă la 1829)**



CAPITOLUL I

INCEPUTURI DE MODERNIZARE A SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ȘI URMĂRILE LOR LINGVISTICE

§ 1. În deceniile care au precedat mijlocul secolului al XVIII-lea se produc în Țările Române unele evenimente care anunță stări de lucruri cu totul deosebite: cele caracteristice secolului al XIX-lea¹. Stăpînirea austriacă în Ardeal, Crișana, Maramureș și Banat trebuia să aibă, „spre mijlocul secolului al XVIII-lea, urmări importante: o parte din intelectualitatea românească se va forma acum în centrele culturale ale lumii germane; iar trecerea unora dintre românii ardeleni la catolicism va avea ca urmare faptul că o parte din clerul românesc va putea studia la Roma. De pe la 1730 încep să se simtă efectele acestei noi orientări în cultura și limba ardelenilor; cultura occidentală începe a pătrunde în Ardeal și a modela limba românească de acolo. În aceeași perioadă, în Țara Românească și Moldova, turcii instau-rează un regim care să le dea mai puține surprize: regimul fanariot. Dar cultura greacă era atunci superioară culturii noastre, deși nu la înălțimea culturilor occidentale, iar voievozii fanarioți vor aduce nu numai tendința de a scrie actele publice și istoria națională în limba greacă, dar și preocupări spirituale mai înalte, care de asemenea vor modela limba literară românească într-un sens nou. Pe de altă parte, războaiele rușilor cu turcii aduc pe teritoriul celor două Principate oștile rusești; dar, odată cu acestea, în special cu războiul din 1769—1774, pătrunde în Principate și cultura rusă, care se angajase deja într-o direcție europeană și modernă. Prin germani, greci și ruși, pătrunde la noi și cultura italiană și apoi cea franceză, chiar de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Spiritul epocii luminilor începe a se resimți și la români. Reformele care au loc, atît cele în favoarea românilor din Banat, Crișana și Ardeal, cît și cele din Țara Românească și Moldova, constituie începuturile unei epoci moderne. Regimul feudal începe să capete în veacul al XVIII-lea elemente noi: în special se dezvoltă manufacturile. Pacea de la Küçük-Kainargi (1774) duce la dezvoltarea comerțului intern și extern și la ridicarea unei clase negustorești mai puternice decît cea de pînă atunci, iar pacea de la Adrianopol (1829), care stabilea relații economice cu Occidentul, duce la crearea unei adevărate burghezii românești, cel puțin în Țara Româ-

¹ Pentru evenimentele istorice de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă în 1830 și starea socială inaugurată atunci, vezi *Istoria României*, III, București, 1964, p. 840—932, și 1005—1151, *passim*. În această lucrare se consideră, însă, în mod eronat, că procesul de destrămarea a feudalismului în țările române a început pe la 1774, cînd el de fapt începe mai înainte, spre mijlocul secolului, cum au arătat unii istorici, cărora mă asociez și eu.

nească. Dar regimul feudal durează pînă la 1859—1864. Limba urmează de aproape toate aceste mari transformări în viața poporului nostru : ea începe să se modernizeze.

Această modernizare, atît cea socială, cît și cea lingvistică, se realizează în această epocă încet și, în unele privințe, în sens diferit în cele două mari zone politice și culturale ale teritoriului românesc : cea supusă Austriei și cea supusă turcilor. Dar dezvoltarea în același sens nu se explică numai prin modernizarea societății, ci și prin faptul că cele două mari ramuri ale românimii în această perioadă se influențează din cînd în cînd reciproc în idei și în limbă.

Această nouă perioadă a dezvoltării limbii noastre durează pînă la 1821, cînd poporul român începe cu avînt modernizarea sa culturală și socială, și chiar pînă la 1829, cînd pacea de la Adrianopol angajează țările române și mai mult pe calea modernizării vieții lor. Limba care se scrie și se vorbește mai ales după 1774, pînă la 1829, continuă a avea în genere structura din epoca feudală, dar prezintă inovații în raport cu noua economie și suprastructură. Avem a face cu prima fază a modernizării limbii române. A doua fază, mai hotărîtoare în această privință, se situează între 1829 și 1878, anul independenței naționale.

§ 2. Am văzut mai sus (VII, cap. I, § 4) care erau obligațiile iobagilor din Ardeal față de nobili, de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Am văzut de asemenea, tot acolo, că emigrările românilor de peste munți în Țara Românească și Moldova au căpătat în secolul al XVIII-lea forme impresionante. Ele se intensifică în a doua jumătate a secolului, cînd măsurile de îmbunătățire a vieții iobagilor, luate de Maria Teresa în 1769, au fost zădărnice de rezistența latifundiarilor. Cu toate că situația țărănimii din Principate, cum vom vedea la § 3, se agrava în această vreme, ea era totuși mai ușoară decît cea a țăranilor din Ardeal și Crișana. Dacă au avut loc și unele migrări de țărani din Principate dincolo de munți, migrările din Ardeal în Principate covîrșesc. O tratare completă a problemei găsim la D. P r o d a n, *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, și la Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele al XIII-lea — al XX-lea*, București, 1971, p. 151—258. Noi vom da aici numai cîteva informații cu privire la aceste migrări, studiate și mai înainte incidental de Ioan L u p a ș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 166—167, și de Marina L u p a ș-V l a s i u, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1945, p. 163—164.

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, Halmágyi, care a fost slujbaş în cancelaria guvernatorului transilvan timp de un sfert de veac și e autorul unei cronici, dă informații, în această cronică, asupra emigrărilor unor români din Transilvania în Principate în 1764 și în 1767, adăugînd că emigrările din 1767 au lăsat un mare gol și în fondul contribuțiilor fiscale. Halmágyi indică și cauza principală a emigrărilor : asprimea stăpînilor de moșii. În același veac, al XVIII-lea, un raport al sinodului bisericii greco-catolice, trimis la Viena, arată cum mii de români treceau Carpații, pentru a se așeza în Muntenia și Moldova, așa încît locuitorii acestor țări, speriați de această invazie, strigau : „Întreg Ardealul vine la noi“. Ioan L u p a ș spunea, *op. cit.*, p. 166—167 : „În satele săsești încă s-a început în veacul al XVIII-lea un fel de prigonire a românilor : din multe locuri ei au fost alungați, căci

sașii văzîndu-i că se prea înmulțesc, se temeau de ei. Apăsăți de atîtea greutăți, nu e de mirare că începuse a trece cu sutele în Țara Românească. Cîrmuirea a dat dese porunci spre a împiedica ieșirea lor din țară. Văzînd că aceasta nu e cu putință, au pus grănițeri să păzească prin munți și să-i întoarcă înapoi pe românii care și-au părăsit vetrele. Astfel, despre căpitanul Petauer din Jina se spune că umbla cu o patrule de 30 feciori prin munți și [că] la 1776 a reușit să întoarcă 400 familii române din calea lor de pribegie spre Țara Românească. Tot așa făcea și căpitanul român Caliani prin părțile Hațegului¹. Autoarea citată ne spune (p. 164) că în anii 1751 și 1752, agenți ai țarevnei Elisaveta a II-a, care a intervenit în cîteva rînduri la Viena în favoarea ortodocșilor din Transilvania, au convins vreo 30.000 de ortodocși, sîrbi și români, să emigreze în Rusia, colonizînd acolo „Noua Serbie”. Emigranții s-au bucurat de solitudinea domnilor români, ca Grigore Ghica Vodă (Țara Românească), care, la îndemnul protopopului Nicolae din Balomir, a permis, prin hrisovul din mai 1750, tuturor românilor ardeleni și ungureni, să se așeze pe teritoriul Țării Românești în orice loc liber („terra deserta”). Hrisovul domnesc mai îngăduia celor veniți de peste munți să-și închege sate deosebite, cu primar ales dintre ei, cu obligațiunea de a plăti dijmă și de a presta șase zile de lucru pe an stăpînilor pe ale căror moșii s-au așezat. Birul pe care urmau să-l plătească era de 6 taleri pe an: „Asupra viilor părăsite din lenea localnicilor vor avea drept de moștenire, plătînd numai din cîte 20 de vedre una, după obicei”, iar stăpînii turmelor de oi, după ce vor plăti ca și „străinii unguri și sași, care vin cu oile pentru iernatec, cîte 15 parale, alte supărări nu vor avea”. Aceste bejenii au continuat și în secolul al XIX-lea. După cîte aflăm din Marina Lupăș-Vlasiu, *op. cit.*, la începutul acestui secol Monseniorul Ercolani constata că „nu de mult, mînați de foame, 20.000 de greci (desigur români ortodocși) și valahi uniți, domiciliați în Transilvania, au venit în Muntenia și s-au răsîndit în diferite sate, unde s-au așezat”.

În lipsa studiilor speciale, nu putem distinge lingvistic emigrațiile din această perioadă de cele care au avut loc în perioada anterioară și de aceea nu ne vom ocupa de ele.

§ 3. Pe la mijlocul veacului al XVIII-lea și mai ales în a doua jumătate a secolului, au loc schimbări destul de importante în starea socială a țăranilor din Țara Românească și Moldova¹. Cum am arătat mai sus, pînă în această vreme, țăranii șerbi, care constituiau o mare parte a țărănimii, duceau o viață asemănătoare cu a țiganilor robi, boierii obișnuindu-se a dispune de ei ca și cum ar fi fost robi, înscriindu-i în actele de donație și întrebuintîndu-i în servicii domestice. Acest tratament, ca și grelele sarcini fiscale, au provocat emigrări ale țăranilor în țările vecine, probabil mai ales în sudul Dunării. Printr-un decret de la 1 martie 1746, Constantin Mavrocordat a

¹ Pentru cele ce urmează am folosit studiile lui A. Oțetea, *Le second asservissement des paysans roumains (1746-1821)*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 299-312, și *Constrîngerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea (Studii și referate privind istoria României, II, p. 1055-1076)*, unde se citează literatura anterioară. Am urmat adesea de aproape și expunerea autorului. Să se vadă și G. Georgescu-Buzău, *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, București, 1949, precum și cele spuse de Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, III, București, 1965, p. 315-403.

promis fugarilor care se vor întoarce în țară eliberarea de servaj și libertatea de a se stabili unde vor voi. Printr-un al doilea decret de la 5 august 1746, el a adresat boierilor un apel de eliberare a șerbilor care rămăseseră pe loc. Șerbii care n-ar fi fost eliberați de stăpînii lor puteau să se răscumpere, cu sau fără asentimentul boierilor, plătindu-le 10 taleri. Devenit domn al Moldovei, Constantin Mavrocordat a desființat și acolo șerbii printr-un act de eliberare din 1749. Această reformă a lui Constantin Mavrocordat acorda șerbilor libertatea, dar menținea în fond servituțile lor. Șerbii, — în terminologia de atunci, *vecini*, — se vor numi după aceea *clăcași*, întrucît ei erau obligați la o corvoadă către boier, *claca*. Ei nu mai depindeau de boier, ci de pămînt, adică nu puteau fi vînduți fără pămînt și nu puteau părăsi satul lor (dacă fugeau, erau aduși cu forța). Ei trebuiau să presteze stăpînului 24 de zile de muncă pe an și să dea dijmă din produsele recoltate pe pămîntul concedat. Dar țăranul nu mai era obligat să lucreze cînd ar fi primit ordin. El putea face plîngere împotriva stăpînului său. Guvernul încuraja asemenea plîngeri. Boierul era interesat să rețină pe clăcași pe pămîntul său, căci mîna de lucru era încă rară, iar defrișările de păduri se găseau abia la început.

În secolul al XVIII-lea, locuiau pe domeniile boierești sau eclesiastice și țărani liberi, dar fără pămînt, așa numiții *lăturași*, veniți din Ardeal (poate și din sudul Dunării). Aceștia aveau obligații mai mici decît vecinii : de la trei la șase zile de corvoadă, pe care o puteau plăti și în bani, și se bucurau de uzufructul perpetuu al pămîntului pe care-l defrișau și de o reducere a impozitelor. Ei populau localitățile părăsite și defrișau pădurile.

Dar noi schimbări în economia Principatelor au loc după 1774, cînd încetează monopolul turc al comerțului Principatelor și se deschid pentru Principate noi piețe de desfacere. Pînă la această dată, principatele dunărene nu produceau cereale decît pentru consumația internă și pentru aprovizionarea Constantinopolului. Principalele articole de export erau animalele (boi, oi, porci și cai), lina, săul, mierea, ceara, pieile, lemnul, sarea, vinul, catranul și, în cantitate mică, inul și cînepa. După 1774, crește exportul de cereale — grîul și porumbul. Rusia și Austria stabilesc atunci relații comerciale cu Moldova și Țara Românească ; în acest scop, ele înființează în 1782, respectiv 1783, consulate la Iași și București. Turcia înființează un consulat în Țările Române, în 1784, Franța în 1795, iar Anglia în 1801. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, producția crește ; numărul populației orașenești se mărește, adăugîndu-se veniții de la sate și din țările vecine. Crește numărul corporațiilor de meseriași. Suprafața orașelor se mărește. Se creează și o industrie manufacturieră (fabrici de postav, de potasiu, de testemele și basmale și de hîrtie) ; acum apare în limbă cuvîntul *fabrică* (de origine rusească). Se înființează porturi (*schele*, în Oltenia : *schile*) la Dunăre în 1775 și 1795 ; apar tîrguri (orașe) noi atît în Țara Românească cît și în Moldova (Călărași, Odobești, Panciu, Fălticeni). Se creează astfel o burghezii mai puternică decît cea existentă pînă atunci¹. Crescînd cererea

¹ Pentru Moldova, vezi D. Ciurea, *Orașele și tîrgurile din Moldova în cadrul perioadei de descompunere a feudalismului*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie*, Iași, 1956, VII, nr. 1, p. 97 — 105 ; pentru ambele țări române vezi C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, București, 1972.

de cereale peste hotare, boierii au început să extindă suprafețele cultivate, și, pentru a-și asigura mîna de lucru agricolă, au mărit neconținut corvezile concesionarilor (arendașilor). Corvoada tinde astfel să devină forma principală a rentei funciare.

Legislația lui Constantin Mavrocordat a dus peste citva timp la o egalizare a condițiilor clăcașilor cu cele ale lăturașilor. S-a ajuns astfel ca clăcașii să presteze 12 zile pe an, în loc de 24. Așezămîntul lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782) recunoaște țăranilor clăcași dreptul de a moșteni pămîntul închiriat de ei, în special pămîntul defrișat de ei, dar dă și boierilor dreptul de a aduce alt clăcaș, dacă cel care are o vie n-o îngrijește timp de trei ani și nici în al patrulea, după avertisment. Boierii erau nemulțumiți de cele 12 zile pe an și căutau o mărire a clăcii, ca și o restrîngere a drepturilor clăcașilor. Cînd voievodul Caragea a încercat să-i oblige pe lăturași la plata impozitului funciar, ei au intenționat să migreze în masă în Serbia și n-au putut fi reținuți decît prin reconfirmarea privilegiilor.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a mărit numărul arendașilor, care erau și mai nemiloși decît înainte cu țăranii de pe moșiile arendate. Țăranii căutau să se apere prevalîndu-se de dreptul de protimisis și luînd ei înșiși domeniul în arendă. Dreptul de protimisis devenea o sursă de conflicte păgubitoare pentru boieri și o piedică în pătrunderea capitalului în mediul agrar. Cum cel mai adesea țăranii nu obțineau dreptate la judecată în procesele pe care le aveau cu boierii, în tot cursul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea s-a produs o migrare în masă a țăranilor olteni în Serbia. Așa se face că astăzi se vorbesc dialecte oltene în părțile dinspre Timoc ale Serbiei (așa numiții *țărani*). În părțile dinspre Morava au migrat, probabil în aceeași vreme, țăranii bănățeni — așa numiții *ungureni* —, din motive asemănătoare. Nu este dar de mirare că au avut loc, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, numeroase tulburări, care au culminat cu insurecția din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu. Limitînd mereu drepturile țăranilor clăcași, boierii ajung să-și transforme titlurile feudale în drepturi de proprietate quiritară, — de mici nobili — înțeleasă în sensul dreptului roman. Dar, după ce dreptul de protimisis al țăranilor este desființat, în Moldova în 1815, iar în Muntenia în 1818, țăranii pot să arendeze fără piedică domeniile lor. Aceasta întărește dreptul de proprietate și consolidează validitatea contractelor, așa că înlesnește pătrunderea capitalului în agricultură. Este drept totuși că unii țărani se eliberează, cumpărînd moșiile pe care locuiesc. Dar aceasta înseamnă, de asemenea, o instaurare a unor situații caracteristice proprietății individuale, a unor raporturi capitaliste.

Așadar, după regimul feudal anterior, în care apăruseră elemente de capitalism, ca manufacturile, capitalismul se manifestă la români, ca și în alte țări ale Europei centrale și orientale, sub forma unei mari exploatare agricole. Acesta era însă semnul disoluției vechiului regim și anunța un capitalism autentic.

CAPITOLUL II

LIMBA POPULARĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ PE LA 1829

§ 1. Este foarte probabil că limba populară a suferit în această perioadă unele modificări fonetice, morfotice și sintactice; dar este greu ca ele să fie identificate. S-ar putea admite de exemplu că transformarea lui *g* în *i*, care se întâlnește pe alocurea în Muntenia (vezi Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Șerbănești—Titulești*, p. 109—110; el dă exemple ca *îindă* < *ghindă*, *ioacă* < *ghioagă*, *iozdan* < *ghiozdan*, *iete* > *ghete*) sau prefacerea lui *mn* în *gn*, care se întâlnește în unele localități din Banat (vezi ALRM, I, harta nr. 81 : *pugn* „pumn“), au avut loc acum.

Forma de genitiv-dativ *așei*(*a*) sau *așei*(*a*) și *așei*(*a*) din Ardealul de nord (fără Maramureș și Crișana) și din Moldova de nord și est, ca și forma (*h*)*ăii*(*a*), din Banat, Oltenia și Muntenia și Ardealul de sud, au fost înlocuite, probabil, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu formele analogice (*a*)*șelăi*(*a*), *așelei*(*a*), (*h*)*ălăi*(*a*), (*h*)*ălei*(*a*) (în pronunțiile lor dialectale) (vezi C. F r i n c u, *Din istoria demonstrativelor românești; formele (a)celei(a), aceleiași, (a)celeilalte, (a)cestei(a)*, în *Studii de limbă literară și filologie română*, II, p. 25—52, anume la p. 26—34 și 37—49). Forma (*a*)*șelei*(*a*) din Muntenia centrală și de nord-est pare a fi originară din Ardeal¹. Limba populară suferă însă inovații numeroase în domeniul lexicului, explicabile prin noile condiții sociale, noile legături externe și progresele societății. Acum se impun în Moldova și Țara Românească termeni ca *judecătorie* pentru instituția și clădirea în care se fac judecățile (cuvântul apare în cronică lui Ioan Canta, ediția M. Kogălniceanu, III, 1846, p. 177 : *la condica judecătoriei din Iași*). Acum pătrund în limbă o mulțime de termeni noi, privitori la industrie (cîțiva din ei au fost indicați mai sus, la cap. I, § 3), și se afirmă și influențe lexicale noi. Începînd de la 1769, cînd Rusia declară război Turciei și armatele ruse se stabilesc pentru mai mulți ani în Moldova și Țara Românească, pătrund în limbă numeroase elemente rusești. Relațiile ruso-române continuă și după aceea și se intensifică în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, așa că numărul elementelor rusești din română se mărește. Foarte probabil în această perioadă au pătruns în română cuvinte ca mold. *aholnic* „dornic“, „lacom“, „vinoval“ (< rus *ochotnik* „vînător“) și *volintir* „voluntar“, atestat de cronică

¹ Ariile formelor analogice în discuție nu coincid total cu ariile formelor analogice ale lui *acest(a)*, căci cauzele apariției fenomenului sînt altele decît pentru *acest(a)*: nevoia de a introduce o consonantă înainte de terminația *-ei(a)*. Formele în discuție apar pentru prima oară în texte, dar sporadic, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Probabil, apariția în texte coincide, în acest caz, cu apariția în graiul popular.

Stolnicului Dumitrache și apoi dispărut din limbă (< rus *volintir* „voluntar“, dispărut și el din rusă între timp), dar rămas ca nume de familie (*Volintiru*).

Influența neogreacă este în această perioadă puternică, dar termenii care au pătruns acum în limbă nu pot fi separați oricând de cei care au pătruns numai în graiul boierilor și nu se pot separa întotdeauna de cei care au fost împrumutați în perioada anterioară. Ei au fost studiați de L. G á l d i, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939 (vezi și observațiile mele în recenzie pe care am publicat-o în *Insemnări ieșene*, Anul V, vol. XV, nr. 6, 1 august 1940, p. 540—550). O expunere sumară asupra acestei influențe în perioada fanariotă au făcut și Al. Rosetti, B. C a z a c u și Liviu O n u, *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, București, 1971, p. 428—434 (folosind lucrarea lui Gáldi). Vom da o listă a unora din termenii care au rămas în limbă și după perioada fanariotă. Ei se referă la următoarele domenii: administrația și viața politică: *epistat* „intendent“, *epitrop* „împuternicit“, *éfor* „administrator“ (cu derivatul *eforie*), *catagrafie* „inventar, recensământ“, *diată* „testament“, *eterie* „răscoala greacă și română de la 1821“; viața socială și de familie: *protipendadă* „marea boierime“ (> „virfurile claselor aristocrată și burgheză din epocile următoare“), *arhondologie* „curte nobiliară“, *ipochimen* „persoană“ apoi „persoană importantă pe care o privești cu dispreț“ (în epoca fanariotă, și termen gramatical: „subiect“), *simandicos* „important, de calitate“, azi ironic, *babac(ă)* „tată“, *clironom* „moștenitor“, *clironomie* „moștenire“, *matracucă* „amantă“, *cartofor* „jucător de cărți“, *rigă* „rege (la jocul de cărți)“, *arghirofilie* „iubire de bani“, *a heretisi* „a saluta, a felicita“, *a plictisi*, *a se sclifosi*, *a se fandosi*, *a se sinchisi*, *a irosi*, *ipocrizie*, *ananghie*, *dihonie*, *orfan*, *mutră*, *mof*, *anost*, *nostim*, *daifas*, *poliloghie* > *polologhie*, (existent, de exemplu, în Vutcani, jud. Vaslui), *sindrofie*, *a catadixi* „a socoti de demnitatea sa“, „a binevoi“, *ifos* „arogantă“ (la origine și „stil al cîntării“, „demnitate“, „prestanță“); școala și tiparul: *a paradosi* „a învăța“, *a silabisi*, *logos* „discurs“, *filă* „foaie“, *oxie* „accent ascuțit“, *acrostih*; medicină: *cangrenă* (și *gangrenă*), *(i)dropică*, *tifos*, *flegmă*, *nevricale*, *istericale*, *a se gargarisi*, *molimă*, *a se molipsi*, *mamoș*, *spital*; comerțul: *procopie* (păstrat pînă acum cîteva decenii în orașele moldovene), *magherniță* (la origine „magazin mic“), *zahăr* (în Moldova *zăhár*), *zaharicale*, *a (se) zaharisi*, *portocală*, *șir*, *scrumbie*, *stambă*, *fundă* (și *fontă*, de exemplu în Vutcani), *calăvetă* „jartieră“, *prosop*, *misit*, *lefter*; meseriile: *ipsos*, *calapod*, *mistrie*, *sculă*, *igrasie* (în Moldova, popular și *egrasie*); idei filozofice: *scopos* „scop“, *noimă*, *pronie*; termeni bisericești: *psalt*, *psaltichie*; alte domenii: *plic*, *(h)alandala*, *anapoda*. Cele mai multe din aceste cuvinte au pătruns și în popor.

Foarte probabil tot atunci a intrat în limbă și un termen ca *haractir* „caracter“ (N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 163, situează cele mai vechi atestări în această epocă), păstrat în unele orașe pînă în secolul nostru. Niște cuvinte ca mold. *cataróju* „o boală“ și olt. munt. și mold. *frang* „leu“ (monedă), deși nu se găsesc în texte din acea epocă, au pătruns, desigur, în română tot atunci (cel din urmă este, neîndoios, de origine neogreacă,

cum arată fonetismul *ng* în loc de *nc*; el a intrat în limba noastră după 1800, căci francul monedă de stat este creația lui Napoleon).

De pe la 1699, cînd, prin pacea de la Karlovitz, Austria ia în stăpînire Ardealul, și mai ales de la 1718, cînd Austria cucerește Banatul, se intensifică influența germană asupra românilor din aceste provincii. Începînd din secolul al XVIII-lea, se exercită asupra românilor din Banat influența șvabilor așezați acolo în tot cursul secolului al XVIII-lea. Ambele influențe au fost studiate de Șt. Binder, *AUT*, Seria *Științe filologice*, III, 1965, p. 103—121, IV, 1966, p. 221—245, și V, 1967, p. 49—72, și de V. Arvinte, *Raporturile lingvistice germano-române, Anuar de lingvistică și istorie literară*, XIX, 1968, p. 23—27, și *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten*, Berlin, 1971, *passim*.

În aceeași perioadă a continuat a se exercita asupra românei cu aceeași intensitate influența turcă. Ca și în cazul celei grecești, termenii pătrunși acum în limbă nu se pot deosebi ușor de cei pătrunși în epoca anterioară. Lista de elemente de origine turcă pătrunse în română în epoca fanariotică, făcută de Rosetti, Cazacu și Onu, *op. cit.*, p. 410—418, cuprinde, desigur și elemente împrumutate mai înainte.

Trebuie să adăugăm că, în această perioadă a început să se exercite asupra limbii române și influența franceză și italiană: ne referim nu la elemente pătrunse prin limbile germană, rusă și greacă, ci direct. Dar cum ele se pot separa greu de cele pătrunse în limba literară în aceeași epocă, nu ne vom ocupa de ele aici.

§ 2. Probabil între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, poate chiar și mai înainte, s-a creat argoul românesc, adică limbajul categoriei sociale a răufăcătorilor (criminali și hoți). Aceștia, izolîndu-se de societatea feudală a vremii și trăind în marginea ei, și-au alcătuit (intenționat sau nu), fie pentru a nu fi înțeleși de restul comunității românești, fie din nevoie de expresivitate, un limbaj aparte. Nu avem informații asupra argoului românesc din acel timp, — de altfel nu avem nici măcar informația că ar fi existat o asemenea categorie socială. Dar, din puținele elemente de argou culese în veacul al XIX-lea (anume de G. Baronzi, *Limba română și tradițiile ei*, Brăila, 1872, p. 149—151), ca și din ceea ce s-a cules după aceea, deducem că argoul românesc a existat și în epoca feudală. El nu se confunda cu *limba păsărească*, prin care poporul român a înțeles și înțelege acea vorbire în care, după fiecare silabă, se adaugă una și aceeași silabă convențională, ceea ce face de nerecunoscut vorbirea. Baronzi a înregistrat numele de *limba cîrtilor*, care, probabil, a fost unul dintre termenii întrebuițați și înainte de secolul al XVIII-lea pentru a denumi argoul românesc. Termenul ne-ar arăta că între cei ce vorbeau argoul românesc erau foarte mulți țigani¹. De altfel aceasta ne explică numărul mare de cuvinte de origine țigănească din argoul românesc: *baftă*, *biștari*, *a ciordi*, *a hall*, *miștô*, *a mardî*², poate și *șucăr*

¹ Numiți de obicei *ciori* sau *cioroi*. Dar verbul *a cîrli* este dat de Baronzi cu sensul „a fura”, iar *cîrtilor*, cu sensul „hoți”.

² Pentru acești termeni, ca și pentru alții, cf. Al. Graur, *Les mots tsiganes en roumain Bull. lingu.*, II, p. 108—200.

(*șucar*)¹ etc., dacă nu cumva unii din acești termeni vor fi pătruns în limba română direct de la țigani, iar nu de la răufăcătorii ce vorbeau argoul românesc. Între oamenii care vorbeau argoul au venit mulți din țările vecine, ceea ce explică prezența unor termeni argotici germani, greci, turcești, sîrbocroați, bulgari, ucraineni sau rusești în argoul românesc. Vom da aici lista termenilor argotici din pomenita carte a lui *Baronzi*. Desigur, toți sau aproape toți caracterizau argoul românesc și în secolul al XVIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

P. 149 : *sticlele* „dorobanț”; *gagiu* „stăpîn”, „negustor”; *mol* sau *molet* „vin”; *topardos* „rachiu”; *busuioc* „cuțit”; *cîrșitor* „hoț”; *a cîrși* „a fura”; *tescar* „pungaș”; *ochi, ochișori, ochi de vulpe* „galbeni”; *albitură, albișori* „bani de argint”; *picioare de porc* „pistoale”; *picior de porc mare* sau *baston desfundat* „pușcă”; *bidiviu* „cal” și „băiat”; *rogojină* „iapă”; *cerneală* „cafea”; *corobangie* sau *gagică* „femeie”; *lovele* „bani”; *cărăuesc* „ascund”; *a vrăji* „a spune”.

P. 150 : *spală-varză* „sabie”; *zapciu* „cîine”; *cerc* „inel”; *tească* „pungă”; *labe* „cisme”; *crăcani* „pantaloni”; *găină* „căciulă”; *prangă* „fiare”; *luminare* „gîscă”; *a nălbît pînza* „s-a făcut ziuă”; *aiureală* „somm”; *verdeșul* „moartea”; *cornea* „dracul”; *a face rachiu pisicii* „a plînge”; *traistă* „clondir”; *barosan* „curcan”; *cocoană* „găină”; *carantan* „pahar”; *șap* „preot”; *pisică* „tîrtan”, „ovrei”; *biserică* „cîrciumă”; *tîrcava* sau *caro !* „fugi”; *a ciurupui* „a număra”; *gogoși de tufă* „nimicuri”; *iarba fiarelor* „mijloc sigur”; *pintenog* „ofițer”; *chezaș* sau *pișigoi* „lacăt”; *cînepă* „păr”; *grubă* „bani mulți”; *candriu* „beat”.

P. 151 : *a pili* „a bea”; *praștoriișă* „popă, rigă”; *laică* „asul”; *beiserul* „doi ochi”; *spirea* „trei”; *frateleabei* „patru”; *laba* „cinci”; *salman* „șase”; *fratele cernichii* „șapte”; *cernica* „opt”; *fratele grubei* „nouă”; *gruba* „zece”; *ciolac* „valet”; *mingeac* „damă”; *mardeală* „bătaie”; *pontoarcă* „cheie”; *purcea* „ladă”; *părul purceleii*, *capacul lăzii*; *fecior de popă* „urs”; *urs* „fecior de popă”; *a da cu mîna în foc* „a da de bani”; *ușa cășelului* „ușă secretă”; *gras la ceafă* „avut”; *a loarce pisicii* „a sufla”; *a face talmeș balmeș* „a omori”; *de pripaș* „fugar”.

Desigur, și termeni ca *a gini*, *nasol* etc., neînregistrați de *Baronzi*, urcă înainte de secolul al XIX-lea. Un termen ca *zapciu* ne duce în epoca influenței turce².

¹ Cf. I. Iordan, *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 196—198, în cadrul articolului *Note și observații la articolele precedente* (e vorba de trei articole despre argoul românesc ale unor colaburatori).

² Cuvîntul *grubă* din lista lui *Baronzi* este, desigur, femininul adjectivelor bulg. *grub* și sîrbocr. *grub* „grosolan”, „aspru”, „brutal”.

CAPITOLUL III

LIMBA LITERARĂ ROMÂNĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ LA 1829

§ 1. Dacă privim faptele fără să facem o comparație cu graiurile populare, constatăm că evoluția dialectelor literare românești în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea se caracterizează prin apropierea dialectelor ardelean-crișan-maramureșean, bănățean și moldovenesc de cel muntenesc. Avem, din unele puncte de vedere, o unificare a limbii literare, în favoarea dialectului literar muntenesc. Numai dialectul literar moldovenesc se „muntenizează“ mai puțin, deși în tipăriturile religioase muntenizarea este tot atât de accentuată ca și în Ardeal. Trebuie să spunem totuși că, la unii scriitori laici din Moldova, muntenizarea nu se observă deloc sau aproape deloc, așa că dialectul literar moldovenesc rămîne mai departe deosebit de celelalte. Pe de altă parte, în același timp în care se produce „muntenizarea“ parțială a dialectului, avem și o diferențiere pe regiuni, atât de accentuată, cum n-a mai fost niciodată pînă atunci și după aceea. Este drept că această diferențiere nu apare în aceeași măsură în limba marilor scriitori și a cărților religioase, ea fiind mai accentuată în limba unor texte literare copiate și în limba unor însemnări de pe cărți, scrise de oameni cu puțină lectură românească. Dar ea există și e un fapt fundamental. Trebuie să pomenim și un alt fapt care se produce în această epocă : avem și schimbări în același sens ale tuturor dialectelor literare românești, și anume apropieri de limba literară de azi (*țările, țării* sînt înlocuite cu *țările, țării* etc.). Are loc deci acum și o modernizare a limbii (cel puțin așa s-ar părea la prima vedere). Dar, deși a intrat într-o nouă fază, limba literară rămîne tot cea veche : avem același pronume relativ *carele, carea, carii, carele*, același *u* final (însă nu generalizat la toate cuvintele care ar trebui să-l aibă), *acestaș* „tot acesta“ etc., cuvinte ca *a invita* „a îmbia“, *a imputa* „a acuza“, *a vorovi* „a vorbi“, *vorovă* „vorbă“ etc.

§ 2. În regiunea de la nord de Mureș și în Banat, oamenii care fac însemnări pe cărți, dar scriu și texte mai lungi, obișnuiesc, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea să scrie *ž* în loc de *ğ*, nu numai acolo unde și dialectul muntean prezintă această transformare, dar și în alte cazuri. Am relevat faptul în *Probl. cap.*, p. 120 și 128—131, unde am dat exemple ca *leje, dejet, jurat, jurămînt, a înțeleaje, Mărjinime, Jioagiu, josu, jupînul* etc. Apar, firește, și formele cu *ğ*, singurele care sînt literare. Este evident că avem a face cu pătrunderea unor forme populare în limba scrisă, fără ca ele să devină normă lingvistică. Faptul trebuie explicat prin decadența culturii, care a avut loc în acel timp în Ardeal, în urma opresiunii exercitate de Viena (austriei) în numele catolicismului. Aceasta, mai ales cînd e vorba de clerici. Cred însă

că nu e numai atât : avem a face și cu apariția în viața socială a Ardealului a unei clase românești noi, burghezia, adică negustorii și meseriașii. Aceștia nu cunoșteau limba scrisă de pînă atunci decît foarte vag și lăsau să pătrundă foarte multe elemente populare în limba lor scrisă. Acum știința de carte se răspîndește în mase mai largi, burgheze și chiar sătești. Pînă la urmă, se impun formele cu *ž*, în cazurile în care se pronunța *ž* și în dialectul muntean. Cărțile religioase care se tipăresc la Blaj cu începere de la 1750 prezintă *ž* în loc de *ġ* numai acolo unde el apare și în Muntenia. Scriitorii ardeleni de după 1780, Clain, Șincai și Maior, precum și ceilalți, vor scrie în această privință tot ca în Muntenia. Numai rar de tot vor apărea la ei forme ca subst. pl. *sluji* („slugi”) (vezi de exemplu Clain, la L u p a ș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I, p. 104). Este drept că primii doi erau originari din Ardealul de sud, unde se pronunța *j*, ca în Oltenia și Muntenia. Dar Maior se născuse în teritoriul dialectului ardelean propriu-zis, și totuși întrebuință formele cu *j*, ceea ce arată că s-a schimbat ceva în limba scrisă în Ardealul central și de nord. Sub această formă, dialectul literar din Ardeal și Banat continuă și după 1830.

Dar după 1780, această imitare de către ardeleni a limbii literare din Muntenia, care trebuie socotită ca o tendință de a scrie literar, nu s-a realizat întotdeauna fără șovăiri. Vom releva aici un fapt care nu și-a căpătat explica care pînă acum, ba chiar a fost cu totul ignorat de cercetători : apariția unui *ġ* în cuvintele în care trebuia să fie chiar după graiul popular din Moldova, *ž*. În *Hronicul* lui Șincai (ediția 1853) se găsesc multe fonetisme de acest fel ; p. 3 : *sluġindu'i* „slujindu-i” ; p. 5 : *prileġiuind* p. 277 : *l'au sluġit* ; p. 5 : *cuġma* „cușma” din *cujma* ; p. 299 : *se vor ġelui*, *se va ġelui* ; p. 321 : *ġefuiaġ* (pl.). Avem, evident, a face cu niște forme hipercorecte, firești la un ardelean care știa că în graiul din Crișana orice *ġ* a devenit *ž*. Aceste false regresii fonetice ne arată însă că Șincai nu cunoștea perfect, din punct de vedere fonetic, limba literară românească.

Textele ardeleni și bănățene din secolul al XVIII-lea prezintă și alte elemente populare, care înseamnă o înlăturare a normelor lingvistice mai vechi : *curînd*, *judecatâ* (în loc de *ġudeġ*), *acum*, *șerile* (nu *șărlle*), *pântru*, *pîntru*, *trăizăci*, *au teltuit* (= *au cheltuit*, deci cu *t'* pentru *k*), toate din Ardeal și Crișana (vezi *Probl. cap.*, p. 129—130), precum și : *zioa*, *au luvat* „au luat”, *să joară*, *or năvălit*, *să scoată*, *să vină*, *scamnul*, *nima* „nimeni”, toate din Banat (vezi *ibid.*, p. 131).

La Șincai și Maior, găsim și forme populare specifice Crișanei, precum : *cîștigă arme* „se îngrijește de arme” (*Hronic*, I, p. 5 ; apare și la P. Maior), *bucinul* (*ibid.*, p. 312), *lipsă* „nevoie” (cf. *de lipsă* „de nevoie”, Șincai, p. 314), *a lipsi* „a fi nevoie” etc. La Budai-Deleanu găsim fonetismul *sărin* „senin”, care caracteriza și textele de nord-vest, din secolul al XVI-lea, și un cuvînt ca *a desmînta* „a abate”, „a determina să renunțe”, care este, desigur, popular (nu pare a fi un derivat de la *smîntă* „sminteală”, care apare la Dosoftei ; vezi D. G ă z d a r u, *Contribuții la originea, limba și influența Mitropolitului Dosoftei*, Iași, 1927, extras din *Arhiva*, XXXIV, 1927). Găsim la unii din scriitorii ardeleni și forme ca *tut* „tot” (cf. Șincai, *Hronic*, I, p. 314 : *tute va să zică toate*, Budai-Deleanu, *Țiganiada*, București, 1969, ed. Fl. Fugaru, vol. I, p. 251 : *tută*), *ibid.*, p. 118, care nu pot fi socotite macedoromânisme, ci pronunții populare ardeleni pătrunse în limba scrisă, căci aceste forme se găsesc

și în unele texte ale secolului al XVI-lea și la Dosoftei (trebuie să admitem că ele s-au păstrat în graiul popular de peste munți pînă în secolul al XIX-lea, cînd au dispărut).

Vocalele *ę* și *o*, mai ales în pozițiile *-e* și *-ă* sînt transcrise fie prin *e* și *o*, fie prin *ĳ* și *oa* (*lĳge, șĳde, žĳle* etc.), deci altfel decît în Muntenia și Ardealul de sud.

Așadar identificarea cu dialectul literar muntean nu are loc decît în ce privește pe *ž*. În celelalte privințe nu se poate vorbi de acest proces, decît dacă e vorba de *curînd* (cu *i* în loc de *-u-*), *acum* și alte forme analoage, pe care nu le-am mai relevat. Cum trebuie interpretată această parțială apropiere de dialectul muntean a dialectelor de peste munți? Avem a face cu o influență a graiului literar muntean, așa cum a crezut G a s t e r, *Crestomatie română*, I, p. XC și XCVIII, care vorbea și despre Moldova și se referea de fapt numai la limba textelor religioase? (Dealtfel acest cercetător nu dădea exemple, așa că nu știm dacă se referea la fapte ca cele invocate de noi.) Și sub influența căror scrieri muntenești s-a făcut unificarea? Gaster pare a admite că schimbarea s-a produs sub influența cărților lui Coresi. Presupunerea nu este, desigur, justă. Alții, printre care și R o s e t t i, *Istoria limbii române, Noțiuni generale* p. 80—81, au afirmat că *Biblia* lui Șerban, tipărită în foarte multe exemplare, a avut o influență considerabilă în ce privește unificarea limbii literare românești. Lucrul nu este de exclus în ce privește Ardealul, dar cred că nu numai *Biblia* lui Șerban, ci în general tipăriturile muntenești religioase de tot felul au dus la aceasta, și nu imediat, ci pînă către mijlocul secolului. Și, desigur, prestigiul pe care l-au avut textele muntenești în ochii ardelenilor se explică nu prin aceea că ele ar fi fost tipărite în Muntenia, ci prin faptul că biserica ortodoxă și cea unită din Ardeal se găseau, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în urma opresiunii catolice, austriece, în condiții grele de viață, așa încît n-au mai putut tipări în Ardeal cărți pentru uzul lor și au fost nevoite să accepte cărțile religioase muntenești, atît de des tipărite în epoca lui Brîncoveanu și a lui Antim Ivireanu, precum și după aceea, în tot secolul al XVIII-lea. Dealtfel tipăriturile religioase muntenești de pe atunci se găsesc și azi în număr foarte mare în bisericile din Ardeal (vezi I o r g a, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, I, II, passim). Această influență muntenească trebuie separată de procesul care a avut loc în prima jumătate a secolului și care este manifestarea unor fapte populare, de peste munți, în limba scrisă. Avem două procese deosebite în istoria dialectului literar din Ardeal. O legătură între ele însă tot există, căci numai decăderea culturii și bisericii de peste munți a dus la amîndouă aceste fapte¹.

¹ S-ar putea crede că înlocuirea lui *ȝoc, ȝur* prin *joc, jur* în limba literară de peste munți a primit un ajutor și din partea stărilor de lucruri populare de acolo, cum am admis în *Probl. cap.*, p. 370—371. Am văzut mai sus (VII, cap. III, § 3), că în Crișana, în partea de răsărit a Munților Apuseni și pe Someșul de Jos, orice *ȝ* a devenit *ž* și că schimbarea fonetică în discuție apare în texte de pe la 1700. Așadar, în această vreme, o mare parte a ardelenilor (în sens larg) a ajuns să pronunțe *joc* și *jur*, ca muntenii și ca ardelenii de sud, și numai Maramureșul, Năsăudul și regiunea de la nord de Ilna Alba Iulia-Miercurea Ciucului a păstrat pe *ȝ* mai vechi. Este drept, că aceiași ardeleni pronunțau și *leje, jer* etc., ceea ce nu se găsea în Ardealul de sud și în Muntenia. Dar este evident că acum dialectul literar muntenească reda mai bine realitățile populare din Crișana decît le reda vechiul dialect literar ardelenesc și moldovenesc. Așadar schimbarea lui *ȝ* în *ž* în cuvinte ca *ȝoc*, în graiul literar de peste munți, nu se explică numai printr-o influență

Muntenizarea limbii literare din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș are însă și o altă bază, o altă motivare. Acolo se găseau multe particularități lingvistice aberante față de limba literară de oriunde. Aceste realități locale nu se puteau impune decât în slabă măsură în limba scrisă, căci altfel s-ar fi ajuns la divergențe mari, din punct de vedere fonetic, în limba literară românească, de la o regiune la alta (cele care s-au impus au dat coloratura specifică a dialectului literar ardelean-bănățean-crișan-maramureșean în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea). În orice caz, în epoca aceasta, graiurile bănățene, ardeleni, crișene și maramureșene populare nu mai apăreau ca baza limbii literare, cum fusese cazul pînă atunci. Evoluția fonetică le depărtase prea mult de ce fuseseră ele altădată și ele apăreau acum ca dialectale față de limba literară mai veche (din Ardeal și de pretutindeni). Asistăm la procesul foarte interesant, că românii de peste munți consideră ca literară nu limba scrisă pînă atunci de dînșii, și nici limba lor populară, ci limba scrisă în Muntenia, pe care au avut ocazia s-o cunoască în secolul al XVIII-lea (și cu privire la care ei puteau constata totuși că posedă numeroase elemente comune cu graiul lor popular). Pînă pe la 1700 românii de peste munți nu comparau limba lor scrisă cu cea scrisă în Muntenia, căci nu cunoscuseră un număr mai mare de tipărituri muntene. Cînd ei le-au cunoscut, au început să vadă că limba scrisă la ei pînă atunci semăna mai mult cu cea muntenească decît cu graiul lor popular, căci graiul lor popular avea și labialele alterate și atîtea alte particularități. Să nu uităm că limba muntenească se scria și în Ardealul de sud, așa că ardelenii de nord erau mereu în situația de a constata că limba literară din Muntenia se întrebuintă în Ardeal. Aceasta putea să-i facă să creadă că dialectul muntenească popular este cel literar.

Putem spune că și decăderea culturală a românilor din Ardeal pe la 1700—1750, provocată de persecuțiile austriece și catolice, a contribuit la crearea acestei noi conștiințe lingvistice. Dar decăderea despre care vorbim a contribuit mai ales la ruperea în mare parte a vechii tradiții de limbă din Ardeal și Crișana, și nu la impunerea limbii literare muntenești în Ardeal. Aceasta nu s-ar fi realizat fără prezența textelor religioase muntenești în Ardeal. Și *impreșur*, *înconșur* etc., care apar acum în limba de peste munți (la P. Maior etc.) alături de *judec* etc., — ele păstrează pe *ș* contra normei generale a dialectului muntenească —, dovedesc influența textelor muntenești, căci caracterizează limba literară din Muntenia de la Coresi pînă în secolul al XIX-lea.

Pentru a încheia, trebuie să spun că influența muntenească în Ardeal se simte și în ce privește lexicul. O serie de cuvinte turcești și grecești, specifice Moldovei și Țării Românești, se răspindesc în secolul al XVIII-lea și în Ardeal (*leafă*, *scopos* etc.). Vom constata în Ardeal — de fapt la I. Budai-Deleanu — și un cuvînt ca *poetic* „poet”, care apare întîi la Dosoftei și la Stolnicul

pasivă a textelor muntenești asupra scriitorilor din Ardeal, ci și prin aceea că limba scrisă în Muntenia corespunde unor realități locale, cele din Crișana și răsăritul Munților Apuseni. Dar, deși fenomenul fonetic popular se întîlna numai în Crișana, particularități ale limbii literare muntenești s-au extins și în Banat și Ardealul de nord, inclusiv Maramureșul. De aceea influența culturală munteană e faptul fundamental.

Constantin Cantacuzino, *Istoria țării românești* (vezi ediția Cartoian și Simonescu p. 7)¹ și D. Cantemir.

§ 3. O schimbare a normelor limbii literare se constată spre mijlocul secolului al XVIII-lea și în limba literară din Moldova, dar aici *ğ* și *đ* în cuvinte ca *ȝoc*, *đic* rămân încă în uz. Multe fapte de limbă din vechea tradiție de limbă maramureșeană cad acum în desuetudine și sînt înlocuite cu fapte ca *acum*, *așa*, *curînd*, *țările*, *țării*, *șese* (< *ș*se*), *lege* (< *l*ge*) etc. Unele din aceste fapte caracterizează întreaga Moldovă, altele Moldova de sud și Muntenia, în Moldova de sud, ca un fonetism întrucîtva deosebit: *săși*, *legi* etc. Am atras atenția asupra acestui fapt în *Probl. cap.*, p. 132. Dacă, într-adevăr manuscrisele de care dispunem astăzi, ale cronicii lui Neculce, n-au denaturat fonetismele textului original², atunci Neculce este primul scriitor care consideră literare aceste fapte lingvistice. I. I o r d a n, *Studii și cercetări lingvistice*, V, 1954, p. 340, relevă faptul că Neculce scria: *avere*, *boier (i)*, *petrece*, *pulere*, *semne*, *vr me* etc. Mai găsesc la el *să șadă* (ed. Procopovici, I, p. 289, și ed. Iordan, p. 276)³, *să scoată* (Procopovici, p. 342, și Iordan, p. 310), dar și *să vađă* (Procopovici, p. 379), *să scoađă* (Procopovici, p. 255, și Iordan, p. 255). El rămîne totuși la *vei* „vrei” (*O samă de cuvinte*, XXVI, ed. Procopovici, I, p. 25, ed. Iordan, 1959, p. 19)⁴, la *acmu* (Procopovici, p. 377 și Iordan, p. 377, 378). Nu putem deci crede că toate elementele populare ale manuscriselor lui Neculce au fost introduse în textul cronicii de copiiști. Ba, deoarece acești copiiști păstrează adesea textul aproape intact, trebuie să admitem că particularitățile de limbă populară ale textului aparțin lui Neculce. Iorgu I o r d a n, în *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 69—94, a arătat unele ezitări din cronică lui Neculce, între limba scrisă pînă atunci și limba populară

¹ O decădere culturală avem în Ardeal nu numai după 1700, dar și mai înainte, pe la 1689, cînd încetează a mai tipări popa Ioan din Vinț și încetează și tipărișurile de la Bălgrad. Vencul al XVII-lea a fost destul de vitreg pentru românii de peste munți, ceea ce i-a și obligat pe unii dintre ei, spre sfîrșitul lui, să ceară unirea cu Roma. Atunci cînd s-a încercat acolo să se reia activitatea de tipărire a cărților religioase, s-a recurs la un om care venea din Muntenia, Mihai Iștvanovici Typograful. Și nu e o întîmplare că acesta scrie pentru prima oară în Ardeal și în genere în regiunile de peste munți ca în Țara Românească sau, cel puțin adoptă unele muntenisme. Astfel, în *Chiriacadromion*, Bălgrad, 1699 (vezi *Bibl. rom. veche*, I, p. 375) avem: *grijaște*, *ibid.*, p. 376: *ajutorul* etc. Totuși în text apar și formele întrebuițate în Ardeal (*ibid.* p. 293): *virvul* (cu *v* < -h).

² Unul singur din manuscrisele cronicii lui Neculce, Acad. R.S.R., nr. 253, posedă cîteva pagini scrise de Neculce (vezi Iorgu I o r d a n, *Despre limba lui Neculce*, în *Studii și cercetări lingvistice*, V, 1954, p. 337—346, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Ion Neculce*, *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II, 1953, p. 233—246, și Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, și *O samă de cuvinte*, Ediție îngrijită ... de Iorgu Iordan, 1955, p. 89—100 ediția a II-a, 1959, p. CXIV—CXXVII. Din aceste pagini scrise de Neculce rezultă clar că el a introdus multe inovații în sens popular în limba literară scrisă în Moldova în secolul al XVIII-lea.

³ Formele verbale cu *t* și *d* apar în limba literară și mai înainte, dar nu ca norme lingvistice, ci în mod excepțional.

⁴ Elena Berea, *Voiu, vreau, v(r)oiesc*, în *Limba română*, XXI, 1972, p. 116—119 (articolul întreg, p. 111—126), a arătat că *vreau*, *vrei*, *vrea* apar în limba scrisă mai ales spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și mai ales în Moldova și Ardeal—Dimitrie Cantemir întrebuița însă formele *voiu*, *vei*, *va*— și că aceste forme apar în mod excepțional și la unii scriitori munteni care au activat în epoca dintre 1750 și 1830. Pe la 1750 apare în texte scrise în Moldova (Oxensstiernă, *Vorba trupului cu sufletul*; vezi G a s t e r, *Chrest.*, II, p. 47) *vroiu* „vreau”, alături cu *văvăi* „tu vrei”. Împotriva celor spuse de Elena Berea, p. 114—115, considerăm etimologice formele *vrem*, *vrefi*, care apar în texte din secolul al XVI-lea pînă astăzi.

sau limba literară de mai târziu. Vom indica aici alte inovații ale sale, de aceeași natură : *după ce* apare cu mult mai des ca înainte, în locul lui *dacă* „după ce”, atât de frecvent la Ureche ; în locul vechiului *judef* „judecată”, apare *judecată*, ca azi (cf. Procopovici, II, p. 339, și Iordan, p. 309)¹.

Limba populară moldovenească nu se putea transpune de-a dreptul în scris. Ea trebuia să sufere niște literarizări și hiperliterarizări fonetice. În această epocă, găsim pentru prima oară în texte foarte multe asemenea literarizări și forme hipercorecte (hiperliterarizări). Dăm câteva din însăși cronică lui Neculce: *osinda* „osînda”, *seu* „său” (posesiv), *trimefind* (Procopovici, p. 292), *pîrire* (*ibid.*, p. 293), *pîrit* (*ibid.*, p. 339), *omorit* (*ibid.* p. 340) etc. Dacă la cuvinte ca *pîrire*, *omorit* etc., avem poate chiar tradiția de limbă maramureșeană, la *seu*, *osinda* etc., nu se mai poate invoca această tradiție lingvistică. Moldovenii din veacul al XVIII-lea nu știau întotdeauna dacă *e* sau *i* este literar (corect) și înlocuiau prea des pe *ă* moldovenesc popular cu *e* și pe *î* moldovenesc popular cu *i* (vezi alte fapte la Iorgu Iordan, *art. cit.*, din *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II, p. 242). Aceste literarizări presupuneau că limba literară nu era identificată încă, de cei care făceau literarizarea, cu dialectul muntean (vezi mai jos, § 5), ci cu limba literară scrisă în raza propriului lor dialect, care, cu unele modificări fonetice, devenea literar.

Alături de fapte ca viitorul cu *a*, *or* în locul lui *va*, *vor*, — în cronică lui Neculce apar și unele și altele² —, aceste literarizări și hiperliterarizări sînt dovada că acum, mai mult decît înainte, se pleca de la limba populară moldovenească, și nu de la vechea tradiție de limbă, scrisă și vorbită, a boierilor. Inovațiile în sens popular ale limbii lui Neculce par întrucîtva curioase la un scriitor care a fost contemporan cu Cantemir și intim colaborator al acestuia. Apariția unor forme ca *acum*, *așa*, în limba scrisă în Moldova nu trebuie considerată ca o influență a textelor muntene, căci nu putem pricepe de ce această influență muntenească nu se petrece și în alte privințe, de exemplu în ce privește înlocuirea lui *îoc* cu *joc*, *să vadă* cu *să vadă* etc. Cum, pe de altă parte, formele *acu* (prin literarizarea căreia a rezultat *acum*), *așa*, *șări*, *șăsf* (prin literarizarea căreia a rezultat *șese*) etc., se găsesc și astăzi în Moldova de sud, — ele caracterizau dialectul moldovenesc propriu-zis, fără ingrediente ardelene —, trebuie să admitem o influență a graiului popular din Moldova de jos asupra limbii scrise. Prin această influență a graiului popular din Moldova de jos asupra limbii scrise în Moldova s-a realizat o mai mare unitate a limbii scrise, la români. Această unificare parțială nu se explică deci prin prestigiul pe care l-a avut graiul muntenească în Moldova, începînd cu jumătatea secolului al XVIII-lea, fapt de care ne vom ocupa în §-ul următor.

Trebuie să spunem de altfel că însăși limba scrisă în Țara Românească suferă acum unele schimbări în sensul apropierii ei de limba populară din Muntenia. Se renunță și acolo la *șările*, *șării*, *lăge* etc. pentru *șările*, *șării*, *lege* etc. Un text de acest fel, de pe la 1750, din Muntenia, a publicat Gaster, *Chrest.*, II, p. 58—59. Tot așa, *Octoih*, Tirgoviște, 1712 (*Bibl. rom. veche*,

¹ E probabil că *judecată* nu caracterizase de la început graiul popular moldovenesc și că pătrunderea lui în limba literară din Moldova în secolul al XVIII-lea se explică prin influența muntenească, despre care vorbim în §-ul următor.

² Dar viitorul cu *a*, *or* nu devine literar, deși e tolerat în epoca modernă în poezie.

I, p. 484 : a țării, dar ca excepție), *Chiriadromion*, București, 1732 (*Bibl. rom. veche*, II, p. 47) : țării ; Cazaniile lui Ilie Miniat, București, 1742 (*Bibl. rom. veche*, II, p. 59) : țării, dar II, p. 58 : al țării (cf. și *Catavasier*, București, 1742, *Bibl. rom. veche*, II, p. 57 : al țării).

Așadar faptul din Moldova nu e izolat, el avîndu-și fenomenul corespunzător la munteni. Și, cum am văzut, ceva analog există și la ardeleni. Explicația care trebuie dată este tot aceea pe care am dat-o pentru procesele analoge de peste munți : apariția unei noi clase în viața socială a Principatelor, anume apariția burgheziei, care a influențat și limba boierilor, (printre ei, Neculce). Deja în *Probl. cap.*, p. 372—373, explicam schimbările limbii scrise din Moldova și Muntenia prin democratizarea vieții sociale românești, care a avut loc în acel timp. Într-adevăr, precum a arătat întii N. Iorga în diferite lucrări, dintre care ultima e *Istoria românilor*, VII : *Reformatorii* (în special în capitolul *Cele dintii acte de reformă*), în această epocă se observă o schimbare în politica românească, schimbare care e inițiată de Nicolae Mavrocordat, primul reprezentant al democratizării despre care vorbim. Acest voievod, care cunoștea stările de lucruri din Apus și se inspira de la despoții luminați ai Apusului, — primul este Philippe, regentul Franței —, a lovit și în boieri și a luat adesea partea orașenilor în conflictele acestora cu boierii. El este deci în parte și reprezentantul mulțimilor de la orașe, pe care, desigur, a căutat să se sprijine, el este deci în situația monarhilor din Apus, de prin secolul al XVI-lea și al XVII-lea, care se aliașeră cu burghezia împotriva nobililor¹. Cum mai relevam acolo, în această epocă, cronicarii se recrutează dintre boierii mici ca Axinte Uricariul și N. Mustea. Acești cronicari, care sînt oamenii lui N. Mavrocordat, — scriu despre domnia lui, — au și concepția politică a acestuia. Mă întrebam atunci și mă întreb și acum dacă nu cumva acești oameni, sau alții care au scris după ei, și anume nu numai scriitorii, dar și diecii, care se vor fi recrutat din clasele de jos și vor fi devenit numeroși în această epocă, nu vor fi schimbat limba literară mai veche, introducînd forme populare din Moldova de sud, forme care pînă atunci nu fuseseră considerate literare. Foarte probabil, știința de carte s-a răspîndit în această epocă mai mult decît înainte, în special printre negustori ; foarte probabil, aceștia au început să dea tonul în chestie de limbă. Ei aduceau și un scris mai neglijent, în care pătrundeau o mulțime de fapte populare. Asemenea fapte populare, din care se pot cita multe, se găsesc după 1730 și în scrisul unor boieri. Explicația pe care am dat-o aici faptelor din Moldova este, desigur, valabilă nu numai pentru această țară, dar și pentru Țara Românească, unde N. Mavrocordat de asemenea a domnit.

§ 4. Dar aceasta ne ajută să explicăm numai încetarea unor norme de limbă scrisă din Moldova, nu și un alt fapt, care se produce acum, în această țară, după cum s-a produs și în Ardeal : impunerea particularităților de limbă muntene în limba literară din Moldova. Am văzut că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, limba literară de peste munți capătă o particularitate

¹ Sub o formă intructivă deosebită, intruct se inspira de la politica lui Petru cel Mare, iar nu de la cea a despoților luminați ai Apusului, primul reprezentant al acestui curent este D. Cantemir. Dar, ca norme de limbă fonetice și morfotice, învățatul voievod moldovean se încadrează în epoca precedentă.

fonetică munteană : întrebuițarea lui *ž* în loc de *ǵ* în cuvinte ca *žoc*, *ažut*. Am văzut apoi ce procese din graiurile populare au favorizat-o. Totuși, oricât această schimbare a limbii literare de peste munți a fost ajutată de fenomenul popular, ea înseamnă o întunecare a prestigiului graiului ardelean ca limbă literară. Este evident că acum românii de peste munți nu mai consideră graiul lor ca bază a limbii literare, cum fusese cazul mai înainte, decît în parte, deși ei nu mărturisesc aceasta. Este evident că, pentru dînsii, de acum încolo limba literară are unele caractere care se găsesc numai la munteni și în Ardealul de sud. Acest lucru nu se mai întîmplase niciodată pînă atunci în Ardeal și Crișana. Această nouă conștiință lingvistică a celor care scriu în Ardeal va fi fatală pentru graiul literar din Ardeal. Ea constituie baza pentru o predominare a dialectului muntean în formarea limbii literare moderne, ceea ce se va produce în secolul al XIX-lea.

Dar această situație nu se întîlnește în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea numai în regiunile de peste munți. Ea se găsește atunci și în Moldova. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 132—133, că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, găsim în scrierile din Moldova, alături de faptele moldovene, și fapte de limbă tipic muntene : *ž* în loc de *ǵ* în cuvinte ca *ažunže*, apoi *săvirșaste*, *služaste*, *šade* etc. Cum a relevat G. Ibrăileanu, *ž* în locul lui *ǵ* apare deja într-o tipăritură a Mitropolitului Iacov, *Sinopsis*, 1757¹. Faptul apare și în operele lui A. Beldiman, *Numa Pompiliu și Jalnica tragodie a Moldovei*, precum și în operele lui Amfilohie Hotiniul, la care am găsit și celelalte muntenisme citate (vezi *Probl. cap.*, p. 133). Dar noi găsim multe muntenisme mai ales în cărțile bisericești tipărite după 1743 în Moldova. Unii scriitori laici, în special cronicarii, nu le au. Fapte muntene de limbă se găsesc și în manuscrise ; vezi de exemplu N i c h i f o r, *O aritmetică manuscrisă*, Iași, 1930 (extras din *Revista Critică*, III, 1929), p. 29, unde se arată că, alături de forme ca *a agiunže*, *giunătate* etc., apar altele, mai puține, cu *j*. La ele, ca și la altele, ca *piine*, se gîndea probabil G a s t e r, *Chrestomatie română*, I, p. CVIII, cînd spunea : „Abia pe la mijlocul secolului trecut [= al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericești și în tipăriturile din Moldova“. În *Probl. cap.*, p. 373—374, afirmam : „Nu ni s-a păstrat nici o mărturie că părăsirea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a particularităților moldovene, s-ar fi făcut voit sau cu conștiință că formele moldovene sînt dialectale, adică limitate la un spațiu restrîns, și că deci limba literară se vorbește în celelalte părți ale țării, în special în Muntenia. Dar este sigur că moldovenii din a doua jumătate a secolului, care scriau cu aceste muntenisme, au fost cei dintîi moldoveni care și-au simțit graiul lor ca neliterar [ar fi trebuit să spun : graiul lor scris, căci cel popular tot era neliterar și atunci și a fost și după aceea, simțit ca nedemn de a mai fi între-

¹ Întemeindu-se pe fapte în parte identice cu cele invocate de noi, prezente în unele manuscrise ale cronicii lui I. Neculce, Iorgu I o r d a n, *Introducere la Ion Neculce, Letopiseșul Țării Moldovei*, p. 47—50, admite și el o influență a textelor muntene asupra celor moldovene, neexcludînd ipoteza introducerii muntenismelor în textul lui Neculce de către copiii munteni. El nu are însă dreptate să cuprindă la faptele muntene grupurile *-șe*, *-je*, care înlocuiesc pe actualele *-șă*, *-jă* : *grije*, *Dabi je* etc., întrucît formele cu *-șe*, *-je* se întîlnesc în toate textele românești nordice (maramureșene, ardelenene și moldovene) de pînă în secolul al XVIII-lea și constituite la Neculce continuarea unei norme a limbii literare celei mai vechi din Moldova.

buintat întocmai în scrierile culte]. Moldoveanul care pronunța *slujăști* ar fi trebuit să scrie, „literarizându-și” această pronunție, *slujește*; dacă Amfilohie Hotiniul scrie *slujaște*, ca în Muntenia, avem o probă că el nu mai ținea să scrie în graiul său moldovenesc [ar fi trebuit să spun: după normele limbii scrise în Moldova până atunci], și că el recunoștea graiului muntean [ar fi trebuit să spun: graiului muntean cult și probabil și celui popular] calitatea de limbă scrisă și a moldovenilor. Era o stare sufletească care nu se mai întilnise până atunci la moldoveni. Căci scriitorii din prima jumătate a secolului care au renunțat la graiul mai vechi, cu atâtea particularități maramureșene, n-au gândit astfel. Aceia nu renunțau la ideea că graiul moldovenesc este un grai demn de a fi scris [ar fi trebuit să adaug: firește, în urma aplicării unor literarizări ca *acu* > *acum*, *șăpli* > *șapte* etc.]. Avem două procese deosebite aici, și trebuie să le dăm explicații deosebite: acelea pe care le-am dat”.

Dar apariția unor forme muntene în limba literară din Moldova nu este explicată suficient, dacă ne limităm la explicațiile date mai sus. Ca și pentru Ardeal și Crișana, trebuie să admitem că moldovenii au ajuns la un moment dat să citească multe texte muntene. Fără lectura unor texte muntene, fără cunoașterea mai amănunțită a dialectului literar muntean, ei n-ar fi avut ocazia să gândească așa cum au gândit despre propriul lor dialect scris și vorbit. Trebuie așadar să admitem că împrejurări speciale au adus și în Moldova cunoștința amănunțită a limbii scrise din Țara Românească. Izvoarele istorice ne arată că într-adevăr astfel au stat lucrurile. În cronica atribuită de unii lui Ienachi C o g ă l n i c e a n u și publicată de M. K o g ă l n i c e a n u (în *Letopisițiile Țării Moldovei*, ediția I-a, III), găsim, p. 198, cu privire la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741—1743): „Ear Constantin Vodă în Moldova domnia cu pace apucându-se de capul preoților să-i învețe carte, frământându-i în tot chipul; întâiași dată au poroncit de au scos pe eromonasi, călugări greci de prin mănăstirile cele mari, orînduind preoți de mir, ... Poroncit-au de au adus și cărți pi-nțăles din Țara Românească, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostoli și Leturghii, dînd poroncă Mitropolitul acele cărți să le cetească pi-nțăles pe la biserici: mai poroncînd Domnul mitropolitului și episcopilor să facă Tipografie fiește care la eparhia lui, ca să se tipărească cărți pi-nțăles. Și așa s-au apucat de au făcut stampă, [=tipar]¹ și de atuncea și pîn acum [pe la 1769—1774] lucrează acea pomenire în pămîntul Moldovei, care la aceasta au lăsat mare pomenire în țările aceste. Au mai dat Vodă poroncă prin toate ținuturile ca să cercezeze ispravnicii ținuturilor pe preoți, diaconi carii vor fi fără de biserică neștiind carte, adecă orînduiala bisericii, pe unii ca aceia să aibă voe a-i pune la bir cu țaranii, ca să plătească și ei bir ca și altă țară. Și așa de mare frică ce avea bieții preoți și diaconi, căci începuse Constantin Vodă a orîndui preoți învățați de imbla prin toate ținuturile și pin toate satele ca să vadă ce fel de cettanie fac pe la biserici, la care nu putem scrie ce frică trăgea bieții preoți, că se apuca la bătrînețe să învețe carte”. Acest fapt pe care l-am scăpat din

¹ Este curios cum cuvîntul *tipar*, care exista în limba literară începînd din secolul al XVI-lea, este evitat totuși de autorul acestei cronici care utilizează în locul ei italianismul *stampă* „tipar”. Cuvîntul apare și la Petru Maior, *Întîmplările lui Telemah*; cf. și *o dea de la stampă* (p. 47, a ediției originale) (vezi mai jos, Cap. III, § 10).

vedere în *Probl. cap.*, este de cea mai mare importanță pentru lămurirea influenței muntene în Moldova. *Cărți pi-nțales* înseamnă „cărți scrise în românește”. Așadar, din acest pasaj, rezultă că acum se introduce în Moldova liturghia românească, și anume de către Constantin Mavrocordat. Bogăția tipăriturilor de acest fel, din Muntenia, ne arată că acolo se introdusese în mare parte liturghia românească în biserică, înainte de a se fi introdus în Moldova. În tipografia înființată la Iași, s-a tipărit o *Psaltire* (1743). Altă tipografie s-a înființat la Rădăuți, unde era episcopie și unde se tipări un *Catavasier* (1744), un *Ceaslov* (1745) și o *Liturghie a Sf. Ioan Gură de aur* (1745). Aceste cărți sînt primele care prezintă muntenisme în Moldova, în special muntenismele pe care le-am pomenit mai sus¹. Astfel, în *Psallire*, Iași, 1743, găsim, p. 76 : *acmu*, dar *să săvîrșaste*, p. 78 : *genuche* ; în *Catavasier*, Rădăuți, 1744, (vezi *Bibl. rom. veche*, II, p. 79), găsim *acum*, în *Ceaslov*, Rădăuți, 1745, II, p. 85 : *acmu*, *au agiutat*, dar *pîine*. Influența munteană în Moldova pleacă însă nu numai de la cărțile muntene de slujbă, tipărite atunci în Moldova, ci chiar și de la Constantin Mavrocordat, care trăise de copil în Muntenia și vorbea, desigur, munteneste. Dealtfel, în această epocă, influența munteană se exercită și în alte privințe în Moldova, și tot prin Constantin Mavrocordat : „care ispravnici întiaș dată acest domn i-au scornit, aducînd această muștră din Țara Românească”, spune același cronicar (p. 198). Așadar autorul cronicii spune că domnul fanariot a creat în Țara Românească instituția ispravnicilor și că a introdus-o apoi și în Moldova. Așadar, întocmai ca și în Ardeal, tot decăderea culturală din Moldova, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a prilejuit influența munteană. Desigur, o decădere a culturii a avut loc după 1720—1730 și în Muntenia. În ambele țări, după generația de învățați și scriitori de pînă pe la 1720—1730, avem o sărăcire spirituală, care e foarte greu de explicat și care durează pînă pe la 1780. Probabil că lipsa de legături a boierimii române din acel timp cu Polonia și Austria și însăși sărăcia spirituală din acel timp a acestor țări, ca și a grecilor, explică această sărăcie a culturii românești a epocii. Cu toate acestea, ca urmare a epocii strălucite a lui C. Brîncoveanu și Antim Ivireanu, în timpul cărora a existat un necontestat primat religios al Munteniei față de celelalte țări române, — acolo s-au tipărit atunci foarte multe cărți bisericești —, a existat o preponderență munteană în toată prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Așadar impunerea variantei muntene în Ardeal și Moldova are loc în urma supremației religioase a Munteniei, dintre 1688 și 1730. În Moldova, după Dosoftei, biserica a decăzut aproape tot așa de mult ca și în Ardeal după Ioan din Vinți. Epoca lui Brîncoveanu aduce supremația munteană pe plan bisericesc. Moldova avusese deja un istoric în Miron Costin și avea acum un filozof, un literat și un savant de talie europeană, pe D. Cantemir, dar pe plan bisericesc nu putea opune nimic asemănător. Dar în epoca de care vorbim numai supremația pe plan bisericesc era hotărîtoare în unificarea limbii literare.

¹ Vezi și I. G h e ț i e, *Contribuții la problema unificării limbii române literare, Momentul 1750, Limba română*, XX, nr. 2, 1971, p. 115—119, și *Baza dialectală a românei literare*, p. 387—406 și 425—430; dar cercetătorul bucureștean crede că primul text religios cu muntenisme din Moldova este *Liturghierul* publicat la Iași în 1747; de fapt muntenisme avem și în textele publicate anterior, pomenite de noi în text.

§ 5. Această nouă stare sufletească se găsește deci pentru prima oară în epoca în care începe să-și impună preferințele sale lingvistice burghezia. Cîtă vreme a dominat în limbă aristocrația, care avea un grai cu labialele intacte, ca nu putea considera ca muntenesc graiul ei cu labialele intacte, care era și graiul scris, pentru că graiul scris în Ardeal și Moldova avea multe deosebiri față de cel muntenesc. Cînd însă cei care scriau în Ardeal și Moldova au început să se recruteze din rîndurile burgheziei, care, avîndu-și recent originea în popor, vorbea cu palatale în locul labialelor, trebuia să se ivească și ideea că graiul cu palatale, deci cel ardelenesc și cel moldovenesc, se identificau cu dialectul și că graiul cu labialele intacte, deci cel muntenesc, este cel literar. Am spus că acest raționament îl făceau nu numai moldovenii, dar și ardelenii și unii crișeni și maramureșeni, al căror grai avea și el palatale în locul labialelor. Că fenomenul palatalizării labialelor a jucat un mare rol în formarea conștiinței despre limba munteană ca limbă literară, în secolul al XVIII-lea, am spus-o în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 38—39. Trebuie să adaug însă că, în formarea acestei conștiințe, au avut un rol și celelalte fenomene dialectale ardelenesc și moldovenesc, ca muierea ori africativizarea lui *t* și *d*, urmați de vocale palatale, confuzia lui *t'* și *d'* cu *k* și *g*, prefacerea lui *-e* și *-ă* finali în *-i* și *-î* etc. Nu se mai comparau acum variantele limbii scrise în cele trei țări românești, ci se comparau graiurile populare din fiecare țară și limba scrisă acolo cu limba tipăriturilor muntene și se constata că limba scrisă a românilor semăna mai bine cu graiul popular muntean sau din unele regiuni muntene, decît cu graiurile populare ardelenesc și moldovenesc. De fapt limba scrisă de pînă atunci prezintă deosebiri și față de graiurile populare muntene, dar aceste deosebiri erau scăpate din vedere și se vedeau mai mult asemănările¹.

Așadar, apariția și ascensiunea în viața socială românească a unor oameni mai de jos, în special a celor de la orașe, a dus la crearea unei noi conștiințe lingvistice: limba literară românească seamănă cu dialectul popular muntean. Această nouă conștiință lingvistică, care, atît în Ardeal, cît și în Moldova nu este prezentă întotdeauna, întrucît se mai observă și formele tipic ardelenesc sau moldovenesc, trebuia să se impună din ce în ce mai mult și să ducă, pe la 1830—1880, cînd s-a format limba literară modernă, la impunerea multor particularități muntene ca fapte caracteristice limbii literare românești. La început ea nu putea avea urmări prea mari, și dialectele continuau pe toate planurile limbii, inclusiv pe plan lexical. Ea se manifesta atunci numai prin unele literarizări fonetice. Vom vedea însă că, pe la 1860, ea a fost ajutată și de alte fapte: burghezia cea mai puternică, de limbă românească, a fost cea munteană, și capitala statului românesc modern (burghez) a fost

¹ Firește, nu chiar burghezia făcea aceste raționamente, ci reprezentanții ei în cultură, care erau mai ales clerici. Faptul că cei care au gîndit întîi așa erau niște clerici nu trebuie să ne înșele: avem a face cu niște ideli care apar în epoca de ascensiune a burgheziei și care, chiar dacă se întîlnesc întîia oară la clerici, se explică prin noua situație socială. Ideea că dialectul muntean se identifica cu limba literară era ideea unității limbii literare românești, și ea n-a fost posibilă fără o burghezie românească în toate țările române și fără un domn care se sprijinea și pe această burghezie și avea ca model statele autocrate din Apus, cu o limbă literară unitară (chiar dacă el nu se va fi gîndit la o asemenea limbă). Muntenizarea limbii scrise în Ardeal, Banat, Crișana și Moldova e de fapt unificarea parțială sau provizorie a limbii literare românești și faptul se explică parțial prin burghezie.

fixată la București. Se știe că ideea aceasta, — limba literară are la bază dialectul popular muntean —, a rămas pînă astăzi ideea oricărui om de cultură român și a pătruns și în masele largi, care chiar azi cred că a vorbi muntenește — chiar cu elemente dialectale muntenești — este a vorbi literar.

§ 6. Dialectul literar bănățean, care, pînă pe la 1790, exista mai mult datorită faptului că graiul popular pătrundea în limba scrisă de bănățeni, fără ca aceștia să voiască a scrie cu elemente dialectale, devine o realitate vie, o formă literară deosebită, intenționat promovată, prin scrisul lui Paul Iorgovici. Conștient de faptul că limba literară românească încă nu se unificase și nu se fixase, că trebuia să se ducă o acțiune în sensul modernizării și perfecționării ei, lingvistul bănățean, care este primul mare teoretician și practician al modernizării limbii noastre literare, a căutat să reformeze limba literară românească pe baza dialectului bănățean, să impună dialectul literar bănățean ca limbă literară a tuturor românilor, cum mai tirziu, unii scriitori moldoveni vor încerca să impună dialectul moldovenesc ca limbă literară a tuturor românilor. Bineînțeles, Paul Iorgovici nu și-a mărturisit niciodată intenția sa; ea rezultă numai din felul cum scria. Putem crede însă și altceva: el își considera normele scrisului său drept o formă provizorie a limbii literare românești, pînă la deplina ei fixare.

Cu toată impresia de integrare în multe privințe în limba literară a epocii, impresie pe care o avem citind operele lui Paul Iorgovici, sare în ochi de la primele rînduri aspectul fonetic adesea foarte curios dat cuvintelor. Faptele pe care le întîlnim în opera sa, *Observații de limbă rumânească*, Buda, 1799, se pot clasa în mai multe categorii. O primă categorie este alcătuită de grafiile latinizante, care, în unele împrejurări, au putut deveni pronunții. O latinizare a aspectului fonetic al cuvintelor nu se mai întîlnește în acea epocă decît la Samoil Clain, *Carte de rogacioni*, Viena, 1779. După cum ne arată chiar titlul acestei cărți, ortografia sa se caracterizează prin notarea ca *o* a lui *u* din silaba ce precede accentul și a lui *u* accentuat urmat de *n*, pentru ca grafia să fie mai aproape de latină. Acest fenomen îl întîlnim și la Paul Iorgovici: *a potea* în loc de *a putea*, *nu s-au potut* în loc de *nu s-au putut*, *portarea* în loc de *purtarea*, *portem* în loc de *purtăm*, *rogăciunile* în loc de *rugăciunile*, *nomele* în loc de *numele*. Tot așa el scrie *a* în loc de *ă* neaccentuat provenit din *a* latin sau grecesc vechi neaccentuat: *marturie* pentru *mărturie*, *innascută* în loc de *innăscută*, *innascute* în loc de *innăscute*, *parere* pentru *părere*, *am cazul* pentru *am căzul*, *capetarea* pentru *căpătarea*.

La Paul Iorgovici apare din cînd în cînd pînă și norma ortografică a scriitorilor latiniști de mai tirziu, a notării lui *î* provenit din lat. *ı* urmat de *n* + vocală, *n* + consonantă, *m* + consonantă, prin vocala *a* (p. XIV): *se nu se respandearke* în loc de: *să nu se răspîndească*. Cu toate că în titlul lucrării sale apare grafia *rumînească*, în text întîlnim și grafia *romanească* (p. 71): *limba romanească* „limba românească”, *Nașia romanească*, etc. Este clar că autorul n-a introdus în titlu ortografia sa cea obișnuită în text (în text apare o dată *rumânii*), pentru că voia să înlătore confuzia cu cuvîntul *roman*. Dar în cuprinsul cărții, adjectivul *romanesc* apare și pentru a denumi ceea ce caracteriza pe romani, cu atît mai mult cu cît și pentru Paul Iorgovici românii și romanii sînt același popor; astfel, *pre romanie* apare pentru *pe românie* „în limba română”. Găsim și grafia *e* pentru sunetul *î* care provine

din lat. *é* urmat de *n* + consonantă, *m* + consonantă : *curend* pentru *curind* ; *se poate stempera* pentru *se poate stîmpăra*. Învățatul bănățean notează citeodată pe *i* provenit din *e* + *n* + cons. prin *e*. Apare la el și întrebuintarea consonantelor duble în unele cuvinte ale căror etimologii latine aveau asemenea consonante : *applekeciune*, *attinge*, *curre* „curge“, *peccatul* etc. ; vom trage concluzia că Paul Iorgovici a dat, după Clain, un nou model de ortografie latinizantă, model care va avea succes în Ardeal și Banat după 1840. În opera sa găsim și *sunt* pentru *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a pl.) — probabil prima apariție a acestei forme în scrisul românesc, și un italianism : *dopă* sau *dope* „după“ (cf. it. *dopo*). Nu știm cum pronunța autorul aceste cuvinte. Poate avem niște fapte pur ortografice.

Trecem acum la a doua categorie de fapte : cazurile în care grafia reproduce o pronunție bănățeană. Paul Iorgovici notează grupul *št* provenit din lat. *sc* + *e*, *i*, prin *sč* ; *a sci* (pentru *a ști*), *sci* pentru *știu* [*eu*], *ceresci* pentru *cești*, *sciințe(lor)* pentru *științe(lor)*, *cunosce* pentru *cunoaște*, *conoscințe* (sing.) pentru *cunoștință*, *creascere* pentru *creștere*, *se va vescezi* pentru *se va veșezi*, *s-au vescezi*, pentru *s-au veșezii*, *starea creșterii pruncilor* pentru *starea creșterii pruncilor*, *nascere* pentru *naștere*, *a pasce* pentru *a paște* etc. Se știe că, în Banat, aceste cuvinte sînt pronunțate *šci*, *šciință*, *creșcere*, *naștere* etc. În aceste cazuri, nu trebuie să vedem însă, la Paul Iorgovici, o pură latinizare a aspectului grafic al cuvintelor în discuție, din dacoromână, așa cum e cazul cu textele latiniștilor de mai târziu, ci o notare, desigur latinizată, a pronunției bănățene populare bine cunoscute *šc* pentru *št* urmat de *e*, *i* sau *št* cu *t* palatal. Se constată deci, în limba scrisă de Paul Iorgovici, o inovație fonetică extrem de importantă (și consecventă, căci în scrisul lui Iorgovici nu apare niciodată *st* + *e*, *i*). Dar că învățatul bănățean a socotit că se pot introduce în limba literară niște pronunții bănățene populare rezultă din prezența altor aspecte dialectale bănățene indubitabile în limba lui Paul Iorgovici. Cercetările dialectale în Banat ale lui Weigand, E. Petrovici, D. Șandru, ca și cele mai recente, au scos la iveală o pronunție care nu se mai găsește în alte părți ale țării. Ea nu caracterizează toate graiurile bănățene, ci numai pe cele din Valea Carașului, valea Almăjului și regiunea Nerei inferioare. Este vorba de pronunțarea lui *ă* neaccentuat ca *e* în cuvinte ca *șenină* (< *făină*), *pemînt* (< *pămînt*) etc. Se pare că prefacerea nu are loc numai după labiale, cum ar rezulta din exemplele de mai sus, ci și după alte consonante, și ea se întilnește și în silaba finală. Acest fapt fonetic apare foarte frecvent în opera lui Paul Iorgovici, numai că *e* este notat prin *e* : *sunt îmbracate* (p. 1), *pecatul stremoșesc* (p. 2), *din leuntru, să fim pertași* (pl.) (*ibid.*), *a ... numera, jumelate, stre-lucesci, fer* (< *șără*), *redici* < *rădici*, *nenumeratele supărerii, celeșenilor, redicina* (p. 12), *a areta* (p. 72), *urmetorii aceița nații* (p. 74), *învețași* (p. 75), *învețelura* (p. 76), *ștepînitoare* (p. 78), precum și în poziția finală : *dake, ei între* pentru *ei intră*, (p. 12), *are lipse de îndreptare* (p. 72), *dope cum urmeaze ele* (p. 74), *nu e de lipse* (p. 75), *să se naske* (p. 76), *redicine* „rădăcină“ (p. 77 și 78) etc. E interesant de relevat că fenomenul apare și la *ă* accentuat, ceea ce pare a nu se mai întilni azi în dialectul bănățean. Îl găsim în pluralul substantive-lor feminine cu *ă* accentuat la singular : *supărerii* pentru *supărări*, *șchimberii* (p. 72) pentru *șchimbări*, *kerșile* (p. 74) pentru *cărșile*, *kerși* (p. 75), *cuvinterii* (gen.) (p. 79), *impedekerile* (p. 76) etc., precum și la *ă* accentuat din pers. I-a

pl. a indicativului prezent: *intrebuințem* (p. 74 și p. 78). Nu putem avea a face cu niște scăpări, niște lapsus calami, ale învățatului bănățean, care a studiat atât de serios limba românească nu numai în starea ei de atunci, dar și în trecutul ei, și a căutat s-o îmbogățească cu neologisme. Avem a face cu intenția conștientă de a introduce în limba literară o serie de forme dialectale bănățene, pe care deci el le considera apte de a deveni norme ale limbii literare românești de pretutindeni, cel puțin pentru cităva vreme. Nu putem crede că el voia să introducă numai o inovație ortografică, căci dacă, în unele privințe, aceste fonetisme bănățene dădeau un aspect fonetic mai apropiat de cel latin cuvintelor românești — este cazul cuvintelor *a numera, numeral, laude* pentru *laudă*, în alte cazuri nu se poate observa o latinizare fonetică a cuvântului, intrucît etimologia e mai puțin clară: *fer* „fără”, *jumetate, supăreri* pentru *supărări* etc. Înseși formele ca *schimberi, kerli, împedekerî, întrebuințem* etc., cu *ă* prefăcut în *-é*, pot fi populare, chiar dacă astăzi dialectologii nu au informații că ar exista prin Banat. Nu s-au făcut încă suficiente anchete pe teren pentru ca să putem afirma că ele nu se găsesc pe undeva. Iar dacă, după asemenea anchete, s-ar constata că ele nu se găsesc nicăieri în Banat, ar trebui să presupunem că ele au existat pe vremea lui Paul Iorgovici și că au dispărut după aceea¹.

Că Paul Iorgovici a văzut în unele fonetisme ale dialectului bănățean un mijloc de a apropia limba literară românească de latină este sigur. Acest lucru îl dovedește și cuvântul *scamn* pentru *scaun*, care apare și mai înainte în limba literară scrisă de bănățeni. Am arătat în *Probl. cap.*, p. 131, că apare la Nicolaie Stoica; acesta fiind însă cu 12 ani mai în vîrstă decît Paul Iorgovici și stînd în afara curentului școlii ardelenene, trebuie să concludem că nu putea fi stăpînit de tendința de latinizare a limbii literare. Paul Iorgovici este primul scriitor la care apariția unor elemente bănățene se explică și prin latinismul său. Am arătat în lucrarea pomenită (p. 131—132) că latinismul n-a fost numai o mișcare de latinizare a limbii pe calea neologismelor, ci a scos la iveală, introducîndu-le în limba literară, o serie de elemente lexicale și pronunții dialectale bănățene sau ardelenene.

Faptele bănățene de ordin morfotic pe care le găsim în limba lui Paul Iorgovici sînt numeroase și extrem de importante. Găsim treceri de la o conjugare la alta, ca de ex. *a scria* pentru *a scrie*. Este interesant de adăugat că din verbul *a scria* cu prefixul neologism *de-*, Paul Iorgovici formează derivatul *a descrii* (în *Prefață*), într-o vreme cînd în Moldova și Muntenia, poate și în Ardeal, cuvîntul suna *a descrie*. Avem a face în fond cu o adaptare fonetică și morfotică a lat. *describere*, fr. *décrire* etc. în limba română. Autorul întrebuințează numai forma bănățeană *a curre*, scrisă etimologic, cu dublu *rr* (p. 78): *[cuvintele] noastre curr una din alta precum curre apa împede din izvorul seu cel neturbat*. Condiționalul verbelor este format întotdeauna cu auxiliarul în fonetismul *reaș*, nu cu fonetismul *aș*.

Interesant este și faptul că Iorgovici introduce terminația dialectală *-u* de la pers. a III-a pl. a imperfectului indicativ ca terminație normală în

¹ Aceste forme se găsesc și în *Calendarul de Viena*, din 1794, pe care N. A. Ursu, *Un calendar istoric-literar publicat de Paul Iorgovici*, în *LR*, XII, 1963, p. 350—360, îl consideră pe drept publicat de învățatul bănățean.

limba literară. În limba literară veche se scria : *ei cînta, ei ședea, ei făcea, ei auzea* sau *auđiia*. Paul Iorgovici scrie : *ei cîntau, ei făceau* etc. Faptul de limbă discutat aici nu este numai bănățean, ci se găsește și în anumite regiuni ale Ardealului propriu-zis, de exemplu la Săliște (lingă Sibiu) ; dar Paul Iorgovici este primul scriitor care a introdus ca normă în limba literară românească acest fapt de limbă¹.

În ce privește norma fonetică *ș* pentru *ș* în cuvinte ca *judec, judecată* etc., trebuie să spunem că ea este respectată de Paul Iorgovici, dar că un singur cuvînt face excepție în scrisul său : *a agiunge, agiungere(a)*.

§ 7. Pînă pe la 1730—1750, limba literaturii beletristice ca și a actelor de tot felul — care, bineînțeles, la scribii cu puțină cultură, era străbătută de numeroase elemente populare — se identifica, în ce privește fonetismul și morfomele, ba chiar și sintaxa și lexicul, cu limba textelor religioase. Cînd însă, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-au impus, în scrisul beletristic și al documentelor, fenomene populare ca *gă ... e > é ... e*, limba textelor religioase a rămas fidelă ortografiei mai vechi, cu *κ* sau *λ*, care ascundea o pronunție *ç* sau *ga, ia* ; faptul rezultă și din apariția în aceleași texte a unor grafii ca *īaste, Iașii* etc., care nu pot fi considerate decît redînd pronunțiile culte *īaste, Iașii*. Pe de altă parte, limba literaturii artistice, mai ales după 1780—1800, cînd literatura artistică ia o mare dezvoltare, este deschisă tuturor influențelor populare lexicale și chiar fonetice, — să ne gîndim la limba lui Budai-Deleanu, a lui Conachi sau a lui Iancu Văcărescu —, pe cînd limba cărților bisericești este mai mult sau mai puțin aceeași pretutindeni, posedînd un caracter în general munteneasc. Oamenii vremii, mai ales cei din prima jumătate a secolului al XIX-lea, erau conștienți de deosebiri dintre cele două „stiluri” și au început a vorbi de o limbă *b i s e r i c e a s c ă* (subînțelegînd : o limbă literară a bisericii), deosebită de limba obișnuită, pe care noi o vom numi *l a i c ă* sau *l i t e r a t u r i i l a i c e*. Veacul al XVIII-lea a făcut deci un pas înainte spre apropierea limbii literare de cea a poporului, spre limba literară de azi, prin reprezentanții literaturii laice (artistice). Dar trecutul era încă prea puternic, pentru ca să dispară dintr-o dată : limba literară de pînă atunci, încorporată mai ales în textele bisericești, trebuia să rămînă multă vreme în uz, pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, cînd s-a modernizat parțial și ea. Este de remarcat că cei trei mari scriitori ardeleni dintre 1780 și 1825, Clain, Șincai și Maior, scriu operele și traducerile lor în această limbă cu fonetism arhaic, (dar Budai-Deleanu a utilizat „stilul” celălalt).

Trebuie să spunem că cele două „limbi” au avut ortografii deosebite. Astfel limba bisericească a păstrat pînă după 1830 ortografia de după Dosoftei, caracterizată între altele prin *κ ... ç* și *λ ... ç* sau prin *ι* de prisos de la sfîrșitul cuvintelor terminate în consonantă ; am văzut (VI, cap. VI, § 2) că, încă din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, se utiliza, la sfîrșitul cuvintelor terminate în consonantă, semnul *ι*, lipsit de o valoare fonetică și că această normă ortografică a fost impusă prin cărțile lui Coresi drept

¹ I. Gheție și Mirela Teodorescu, *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în *SCL*, XVI, nr. 1, 1965, p. 87—101 ; XVII, nr. 2, 1966, p. 175—183, au arătat că -u de la pers. a III-a plural a imperfectului apare sporadic și în diverse texte bănățene din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea.

normă universală a tipăriturilor românești în epoca veche. Limba laică, care, după Dosoftei, își avea, cum am văzut mai sus (VII, cap. IV, § 14), particularitățile sale ortografice, rezultând din vechea tradiție ortografică, înlăturată de învățatul cleric moldovean, a rămas la ele sau a inovat. Între altele este de pomenit scrierea la sfârșitul cuvintelor terminate în consonantă, a unui *-u* care, desigur, se pronunța când întreg, când consonantic, așa cum apare el astăzi în atâtea graiuri populare (el se întâlnește la Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția a II-a Iordan, București, 1959, p. 110—111 și 203), apoi în multe texte din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de exemplu cele publicate de Gaster, *Chrest.* II, și în scriitori mai noi, ca Ioan Cantacuzino. *Poezii noue*. Marele reformator al ortografiei chirilice în secolul al XVIII-lea este Iannache Văcărescul, care a avut ocazia s-o facă mai ales pentru că a alcătuit o gramatică a limbii române și a fost astfel obligat să mediteze asupra ortografiei. Cu cele două ediții ale gramaticii sale (1787), Iannache Văcărescul aduce ortografiei chirilice românești o modificare care este o simplificare, întrucât înlătură unele semne care aveau aceeași valoare fonetică. El a crezut că trebuie înlăturate numai *ѣ*, *ѧ*, *Ѩ* și *Ѣ*; având părerea greșită că româna posedă și vocale lungi, a păstrat pe *н* și *ш*. Pe de altă parte, el s-a menținut în unele cazuri pe o poziție etimologistă, păstrând pe *Ѡ* și pe *ѡ* — acesta din urmă pare a se fi introdus în limbă în secolul al XVIII-lea, când clericii noștri au ținut să distingă pe *і* care-și avea originea în gr. *ι* de *і* care avea alte origini. Înlăturând însă pe *ѣ*, *ѧ* și *Ѩ*, ca și pe *Ѩ*, Văcărescul a pregătit ortografia de azi. Pe de altă parte, el a introdus unele modificări care constau și mai mult într-o pregătire a ortografiei de azi și se anunțau, pe plan ortografic, ca un început al unei epoci noi (nu mai e nevoie să spunem că și pe planul lingvistic propriu-zis, Văcărescul, ca și toți scriitorii mai de seamă din acel timp, au fost mari inovatori, anunțători ai unei epoci noi). Astfel, el renunță la grafia *-ііа* în cuvinte ca *istorііа*, *тăрііа* etc., scriind ca azi, *istoria*, *țaria* etc. Este clar că forma articulată a substantivelor feminine în discuție a fost scrisă astfel, pentru a semăna perfect cu forma substantivelor feminine de declinarea I-a din greacă, latină și unele limbi romanice. Dar procedeul a fost acceptat mai târziu de Heliade Rădulescu și de alții și a devenit norma ortografică a limbii moderne (il găsim și la Iancu Văcărescu, *Poezii alese* [București], 1830; vezi G. Ivănescu, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese“*, 1830, *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. II, 1958, p. 57).

În aceeași epocă, Clain, Șincai și Maior au făcut încercarea de a scrie cu caractere latine. Dar această încercare era menită să nu izbutescă atunci. Ea nu va avea succes decât după 1830, în epoca de instaurare a regimului burghez la români și de creare a limbii literare românești moderne.

§ 8. Limba literară veche, fie „stilul bisericesc“, fie „stilul laic“, durează pînă pe la 1830, chiar 1860—1880, cînd dispar ultimii ei reprezentanți în scris. În acel timp, însă deja începuse noul scris, în limba literară modernă, cum vom vedea mai jos. Ceea ce spunem aici este în contradicție cu părerea unor învățați, pe care am admis-o și noi în *Probl. cap.*, p. 29—34, conform căreia limba literară românească nouă începe pe la 1780. Cei care pun începuturile limbii moderne pe la 1780, pleacă de la faptul că și cultura românească modernă începe pe la 1780. În lucrarea mea, *loc. cit.*, adunam

toate faptele în sprijinul acestui punct de vedere : pe la 1780 se ridică în Ardeal o clasă cultă, cu originea în popor ; tot pe atunci se organizează acolo școlile românești ; în același timp se modernizează în Principate viața particulară, se reorganizează academiile grecești din București și Iași ; tot în acel timp avem primele manuale de știință modernă, atât în Ardeal, Crișana și Banat cât și în Principate ; în acel timp începe, atât în Ardeal, Crișana și Banat, cât și în București și Iași, literatura artistică modernă ; se fac atunci și planuri de organizare nouă a Țărilor Române. Mi se părea așadar că poporul român trece, pe la 1780, de la o cultură de tip medieval la una de tip modern și că această trecere are ca urmare trecerea de la limba literară veche la limba literară nouă. Ar mai fi trebuit să spun, cum rezultă din lucrările lui I o r g a, și cum a fost spus foarte clar de D. P o p o v i c i, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1944, că această epocă a fost de fapt una a luminilor și la noi¹. În sprijinul acestei concepții invocam și faptul, care era o urmare a înnoirilor indicate mai sus, că tocmai pe la 1780 pătrund în limba română nemăsurat de multe neologisme, de origine greacă în Principate, de origine latină în pronunție germano-maghiară în Ardeal, precum și faptul că tot atunci se pune problema unei ortografii latine și că, la puțin timp după aceea, Paul Iorgovici formulează în lucrarea sa, *Observații de limbă rumânească*, Buda, 1799, principii în general juste ale introducerii neologismelor în limba română.

Toate acestea sînt adevărate. Totuși nu poate nimeni tăgădui că, în epoca 1780—1830, există la noi, și pe plan cultural, multe rămășițe ale trecutului, că noua cultură este dominantă numai cu începere de pe la 1820—1830, cînd noi scriitori, oameni de cultură și oameni politici, pătrunși de spiritul modern, încep să activeze mai ales în Muntenia și Moldova (de aceea unii istorici literari încep istoria literaturii române moderne nu cu 1780, ci cu 1820 sau cu 1830). Începînd de pe la 1820, încercările culturale în sens vechi sînt o raritate și dispar cu totul în a doua jumătate a secolului. Nu este însă întîmplător că și limba literară românească suferă o mare transformare începînd cu 1820—1830 : abia atunci începe să se scrie la noi o limbă cu adevărat nouă, limba literară de azi, care-și are baza în limba laică a epocii precedente, și abia atunci limba veche sau, mai bine zis, bisericască, nu mai e urmată de nimeni (mai tîrziu, limba bisericască însăși se modernizează). Desigur, este greșit să punem sfîrșitul limbii vechi și începutul limbii noi la 1780 sau la 1830. În tot timpul scurs între aceste două date se scrie la noi atât o limbă veche, cât și o limbă nouă, și această limbă nouă, caracterizată printr-o mare bogăție de neologisme, o întîlnim mai ales de pe la 1780. Limba dintre 1780 și 1830 încă nu este cea de azi, deși are toată bogăția unei limbi moderne de cultură (lucrul acesta îl spuneam și în lucrarea mea pomenită, p. 34—36, unde uitam, totuși, să precizez că deosebirea față de limba de azi se constată nu numai în caracterul neologismelor, dar și în ce privește trăsăturile ei fonetice și morfotice). Limba aceasta, chiar stilul laic, are un caracter vechi, deși ceea ce se spune prin ea este nou. Astfel, din punct

¹ Totuși, din cauza întîrzierii vieții noastre sociale, în raport cu cea din Occident, caracterele epocii luminilor din Apus se întîlnesc la noi și după 1830, cînd ele se amestecă cu cele ale ideologiei romantice. Ele își găsesc legitimarea în burghezia română, care tocmai atunci trecea la luptă.

de vedere fonetic ea prezintă încă -u după consonantă finală la unii scriitori, imperfectele ca *ei cînta*, *ei vedea*, perfectele singulare ca *au făcut*, cuvinte ca *a oblici* „a afla”, *predislovie* „prefață”, expresii fixe ca *mai vltos* „mai ales” etc. (pentru alte fapte vezi mai sus, § I). În al doilea rînd, limba aceasta nu dispunea de multe neologisme de origine occidentală sau modelate după limbile romanice occidentale, care s-au impus în limbă după 1830; așadar, ea avea un caracter vădit oriental sau germano-oriental, și anume: grecesc, rusesc și turcesc în Principate, german și latino-maghiar peste munți. Trecînd la o cultură superioară într-o vreme în care contactul său cu Occidentul romanic nu era prea strîns, poporul român și-a făurit întîi o limbă literară modernă, apelînd, în ce privește lexicul, la limbile de cultură înconjurătoare. Limba de cultură care se formează astfel merge deci cu limba mai veche, nu numai din punct de vedere al sunelelor și al morfomelor, dar și din acela al neologismelor, căci și limba mai veche stătea sub influența greacă, maghiară, rusă și germană. Evenimentele care se vor produce în prima jumătate a veacului al XIX-lea, și anume înlăturarea regimului fanariot din Principate (1821) și trecerea sub protectorat rusesc, prin tratatul de la Adrianopol (1829), așadar ruperea relațiilor cu grecii și turcii și întărirea legăturilor cu Rusia și Occidentul, au avut ca urmare părăsirea cuvintelor turcești și grecești și înlocuirea lor cu elemente neologistice romanice, latine sau create pe baza acestora. Influența rusă a continuat și după aceea în Principate, pînă la 1856, cînd tratatul de la Paris a scos Principatele de sub protectoratul rusesc și influența rusească. Acest ultim fapt a avut ca urmare părăsirea multor elemente rusești, pe la 1860. În Ardeal, latiniștii vor face să fie uitate multe din elementele germane și maghiare. Dar acestea nu sînt singurele deosebiri dintre limba de pînă la 1830 și cea de după 1830. O cercetare mai atentă a terminologiei științifice și filozofice românești din acel timp ne duce și la concluzia că, pînă pe la 1830, foarte mulți termeni științifici și filozofici români sînt nu împrumuturi directe dintr-o limbă străină sau mai multe, ci calcuri lingvistice după aceste limbi străine (să se vadă pentru moment cele spuse de mine în articolul *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, publicat în *Contribuții la istoria limbii literare românești în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—204). După 1830 aceste calcuri lingvistice, care adesea caracterizau și limba literară românească din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, pînă la 1780, au fost uitate, fiind înlocuite cu termeni de origine latină sau romanică, care s-au impus aproape toți în limba literară modernă. Toate aceste schimbări ale limbii, de după 1830, au fost impuse de burghezia vremii prin intelectualii ei. Dar, în această vreme, burghezia impune limbii, prin aceeași intelectualitate a sa, și schimbări în fonetism și morfome, schimbări care constau în ridicarea la rangul de norme ale limbii literare a unor particularități ale limbii vorbite de burghezie; căci limba acesteia era atunci mai apropiată de limba poporului decît cea literară. La drept vorbind, numai după 1830 se manifestă lingvistic burghezia, și, anume, în limba scrisă. În primele trei decenii ale secolului al XIX-lea nu se observă o manifestare a burgheziei în limba literară, ci o influență a burgheziei asupra graiului boierilor. Așadar, avem dreptul să spunem că, pînă pe la 1830, predomină limba literară veche și că după aceea, pînă pe la 1880, predomină și în cele din urmă se impune ca singura uzuală limba literară nouă. Cu 1780, începe nu limba

literară nouă, ci o fază nouă a limbii literare vechi și modernizarea mai sensibilă a limbii literare vechi.

§ 9. În *Probl. cap.*, p. 29—34, am arătat că, pe la 1780, începe a se exercita asupra poporului român o puternică influență culturală a Occidentului (franceză în Principate, germană și italiană în Ardeal), dar n-am arătat mai de aproape cum se explică dezvoltarea spirituală deosebit de vie și de variată, care se observă în Țările române de pe la 1780 încoace (deși o puneam în legătură cu războiul ruso-turc din 1769—1774). Am susținut mai sus (§ 3—7) că unele aspecte lingvistice din acest timp se explică prin burghezie. Ar fi însă greșit să se creadă că dezvoltarea culturală de după 1780 se explică prin dezvoltarea comerțului și burgheziei în țările noastre, dezvoltare care, la rîndul ei, se explică prin tratatul de la Kūčuk-Kainargi (1774), cum am susținut în *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*, p. 40. Este drept că tratatul de la Kūčuk-Kainargi a permis integrarea economiei și în general a societății românești în lumea capitalistă, îndreptîndu-ne și pe noi spre capitalismul propriu-zis (mai ales după acest tratat apar în țările române fabrici și muncitori) și că abia atunci, după secole, a fost posibil în Principate un comerț liber, ceea ce a dus la îmbogățirea peste măsură a boierilor și la crearea unei clase mai numeroase de negustori. Dar burghezia română din acea vreme, recrutată în mare parte din străini, era incultă, nu dispunea de un învățămînt în românește și nu avea preocupări intelectuale, așa că nu se putea ajunge la o literatură a ei. De aceea am și admis în §-ul precedent că ea s-a manifestat lingvistic mai ales după 1830. Desigur, activitatea culturală atît de vie de după 1780 se explică mai ales prin contactul pe care boierimea și clerul au început a-l avea cu Occidentul, direct sau indirect, prin greci și mai ales prin ruși, care acum cunoșteau foarte bine viața și cultura apuseană. Cred deci că mai ales războiul ruso-turc din 1769—1774 a avut un mare rol în această importantă intensificare a vieții spirituale românești. Că nu însăși apariția burgheziei, ci contactul cu alte culturi a dus la aceasta, rezultă și din faptul că reprezentanții noii culturi sînt, în general, boierii și clericii și că aceeași înflorire spirituală se observă și peste munți, unde tratatul de la Kūčuk-Kainargi n-a putut să aibă aceleași urmări economice. Este drept însă că, în Ardeal, datorită unor împrejurări sociale care rămîn să fie identificate, tocmai pe la 1780 s-a ridicat și o intelectualitate românească laică (un Molnar de pildă). Contactul cu marile culturi trebuia să ducă la o nouă suprastructură, de tip capitalist, chiar dacă regimul era feudal: anume la literatura modernă, la ideile moderne, și, ca urmare asupra limbii, la crearea neologismelor. Apariția atîtor neologisme pe la 1780 se explică prin noua producție de tip capitalist și prin noua suprastructură, care se născuseră în sînul regimului feudal. Dar limba se schimbă numai din acest punct de vedere, deci numai în lexic, și mai de loc în sunete, morfome și sintaxă. Această modernizare a limbii este parțială, ca și modernizarea societății, care este tot parțială. (Dealtfel schimbarea culturii nici n-ar fi trebuit să ducă la o schimbare a sistemului fonetic și morfotic al limbii: o cultură nouă se poate folosi de sistemul lingvistic existent, deci, în cazul nostru, de limba veche. Limba nu urmează decît în lexic schimbările culturii, care poate varia mult de la o epocă la alta). Și adesea, faptele de ordin suprastructural nu sînt creația burgheziei, ci a aristocrației, ba aproape exclusiv a ei. Cu toate că limba de

pe la 1730 încoace a suferit o puternică influență din partea burgheziei în ascensiune, ea era și limba boierilor și a clerului. Avem a face cu o epocă în care încă predomină aristocrația și clerul și de aceea nici schimbările limbii nu sînt prea mari. Asemenea schimbări nu puteau să fie aduse decît de o nouă clasă socială în afirmare, cum era burghezia română după 1820—1830¹.

Așadar limba din epoca 1780—1830 prezintă unele aspecte moderne anume existența a numeroase neologisme —, dar ea este o limbă veche. Că limba dintre 1780 și 1830 are unele aspecte caracteristice limbii moderne nu trebuie să pară curios. Asemenea aspecte găsim cîteodată și la unii scriitori de pînă la 1730, ca Dosoftei și D. Cantemir. Este drept că natura unei limbi de cultură este dată de faptul că ea exprimă ideile culturii, că este caracterizată deci de natura vocabularului, care cuprinde neologismele necesare. Din acest punct de vedere, pe care m-am situat și în *Probl. cap.*, p. 29 și 35—36, nu putem tăgădui caracterul de limbă modernă limbii dintre 1780 și 1830. Și, într-adevăr, dacă nu s-ar fi manifestat tendințe noi ca cele ale lui Heliade Rădulescu și ale lui Cipariu, am fi avut azi o limbă literară modernă numai cu asemenea neologisme. Neologismele și în general faptele lingvistice despre care e vorba merg totuși cu fazele anterioare ale limbii și separă epoca în discuție de epocile care au urmat. Această primă limbă modernă a poporului român, care continuă în această privință pe cea anterioară ei, a făcut loc alteia, care e și azi în uz. Pe de altă parte, neologismele fazei dintre 1780 și 1830 a limbii literare române nu făceau încă posibilă exprimarea oricăror idei moderne, iar cele create de unii scriitori încă nu se impuseseră. Limba mai avea nevoie și de alte neologisme, în unele cazuri ea încă dibuia și era stîngace; foarte adesea cuvîntul străin nu era adaptat limbii românești, ci era lăsat întocmai ca în limba din care era împrumutat, chiar cu formele gramaticale de acolo. Situația se prezintă deci iarăși ca la unii scriitori de pînă la 1730. Pe la 1780 încep cu mult mai insistente încercările spre deplina transformare a limbii române literare într-o limbă de cultură, cum e ea de pe la 1880 încoace. Dar aceste încercări, care au existat și mai înainte, din secolul al XVII-lea începînd, leagă faza dintre 1780—1830 mai mult de cele anterioare decît de faza de după 1830. Și putem spune că toată limba și literatura românească veche, începînd din secolul al XVII-lea, este, într-un fel, modernă. Este cea ce se numește, de cîteva decenii, umanismul român al epocii vechi. În cazul poporului român, la care trecerea la capitalism s-a realizat și prin boieri (vezi mai jos, IX, cap. I, §.2), literatura și limba au un aspect vechi și modern, feudal și capitalist în același timp. Faptul se explică prin aceea că boierii și clericii noștri trăiau într-o epocă capitalistă a istoriei europene. Decăderea culturală care a avut loc între 1730 și 1780 nu trebuie să înșele: epoca 1780—1830 este, în mai multe privințe, ca spiritualitate, directă continuare a epocii de pînă la 1730. Distincția prea netă între o cultură (sau literatură) veche și una nouă este artificială în cazul culturii române din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Nu are rost să căutăm a defini cultura

¹ În legătură cu faptul că o nouă epocă începe pentru cultura română pe la 1780, este de spus că, în aceeași epocă, se constată o mare înflorire și în ce privește alte culturi, ca cea greacă, cea maghiară, cea italiană și cea germană. Oare nu cumva avem a face cu o cauză comună în toate aceste cazuri, inclusiv cel al literaturii române? Totuși pentru Ungaria, Italia și Germania trebuie să admitem că avem a face cu intrarea în arena socială a burgheziei.

română dintre 1780 și 1830 ca veche sau ca nouă. Ea este evident, nouă, dar are și aspecte arhaice. Chiar epoca dintre 1730 și 1830 nu înseamnă o întrerupere totală a ceea ce se făcuse pînă pe la 1730. Din alte puncte de vedere, avem o perfectă continuitate de pe la 1630 și pînă la 1830.

Așadar limba literară dintre 1780 și 1830, cu prelungiri pînă pe la 1860, se caracterizează printr-un mare număr de neologisme și este o limbă preluată în primul rînd de aristocrație și de cler. Lipsa de legături cu popoarele străine de mare cultură a făcut să avem, pînă pe la 1780, o oarecare sărăcie spirituală, deci și o oarecare sărăcie de neologisme. Influențele greacă, rusă și germană se exercitau de pe atunci, chiar din secolul al XVII-lea. Ele devin mai puternice în secolul al XVIII-lea. Cu puțin înainte, grecii fanarioți ajunseseră a conduce țările române de dincoace de munți, Rusia a început să poarte războaiele sale cu turcii pe pămînt românesc, iar Austria a cucerit de la turci Ardealul. Aproximarea unei mari puteri ca Rusia de teritoriul românesc și luarea în stăpînire de către Austria a unuia din teritoriile locuite de români par a se explica tot prin burghezia care se afirmase puternic în veacul al XVIII-lea în cele două imperii și nu este exclus ca însăși ascensiunea burgheziei de la noi, din același secol, să se explice tocmai prin contactul cu asemenea state, ce se îndreptau spre o structură capitalistă.

§ 10. Epoca dintre 1750 și 1830 a cunoscut apariția în limba literară a multor elemente neologice de origine neogreacă, înregistrate de L. G á l d i, *Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939. Nevoile culturale ale epocii au determinat pe intelectualii români din acea vreme să recurgă la termenii grecești. Nu este exclus ca un cuvînt ca *mușă* „muză“ să fi pătruns în limbă în această epocă, deși el se găsește și la Cantemir, *Divanul*, foaia 233 verso (*musele*). Epoca în discuție a cunoscut și apariția multor neologisme de origine latină și romanică, ca și crearea unor procedee de adaptare fonetică și de încadrare morfologică a acestora. Dar cuvinte ca *eroe* „erou“ și *poesie* „poezie“, ambele la Budai-Deleanu, *Țiganiada*, *Prolog*, sint de origine exclusiv italiană (în Italia de sud și la Roma s intervocalic se pronunță obișnuit ca s, nu ca z). Acum se produc, ca și în perioada veche, multe calcuri lingvistice în domeniul terminologiei științifice și filozofice, care devin cu mult mai bogate ca înainte. Un studiu amplu asupra terminologiei științifice din această vreme și de după 1750, pînă pe la 1860, a dat N. A. U r s u, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962. Acest cercetător a ajuns (p. 125—126) la concluzia că, în genere, pe la 1830, exista o terminologie științifică românească, dar cu multe elemente de origine rusă și neogreacă, și că, de pe la 1830, se formează terminologia științifică de astăzi. Despre terminologia filozofică vezi cele spuse de mine în articolul *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—172. În actuala stare a cercetărilor, nu putem spune oricînd cine a introdus cutare neologism în limba română și nici ce este caracteristic limbii de pînă pe la 1830 și limbii de după aceea. Studiul neologismelor române sub toate raporturile va fi reluat de noi pe scurt la IX, cap. II, § 9—13. Aici vom spune numai că S. Clain și G. Șincai au introdus cei dintîi o serie de neologisme în limba română și le-au dat adesea cei dintîi o formă care a rămas pînă astăzi în limbă. În articolul scris împreună cu L. L e o n t e, *Fonetica*

și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică, Academia R.P.R., Filiala Iași, SCȘ, *Filologie*, Anul VII, 1956, fasc. 2, p. 6—7¹, am arătat că, după părerea lui Clain și a altora, aspectul fonetic al neologismelor latine trebuia „românizat”, ceea ce, după dinșii, însemna a impune cuvântului latin o parte din modificările pe care le suferiseră elementele populare de origine latină ale limbii române (că aceste schimbări fonetice ale limbii române îi erau cunoscute lui Clain s-a arătat mai înainte de R. I o n a ș c u, *Gramaticii români*, Iași, 1914, p. 17—19, și de S. P u ș c a r i u, *Despre legile fonologice*, în *Dacor*, II, p. 20, în special nota 1). De aceea neologismele introduse de Clain și de alții sint adesea prea schimbate fonetic: lat. *experientia* devine la el *speriință* (dar și *speriență*), *distinct* devine la Petru Maior *distinpt* etc. Am spus cu altă ocazie (vezi articolul scris împreună cu L. L e o n t e, p. 11), că termenul *plintă* „plantă”, cu modificarea fonetică a lui *á + n + cons.* în *î*, ca în cuvintele moștenite de română direct din latină, — ceea ce dovedește că cel care l-a întrebuințat întâi astfel cunoștea unele din transformările latinei spre română, — apare la Conachi. Cum rezultă din N. A. U r s u, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 256, el apare întâia oară la Șincai. I. Budai-Deleanu merge și mai departe, modificând pe lat. *sanctuarium*, it. *santuario* în *sfintariu* „templu, sanctuar”; dar aceste modificări sint de așa natură că putem admite și un calc derivativ în limba română: după modelul lui *sanctuarium*, s-a derivat în română de la *sfint + -ariu* cuvântul *sfintariu* (cuvântul apare în *Prolog* la *Țiganiada*). Societatea românească de după 1830 n-a acceptat toate aceste transformări: ea a impus neologismelor de origine latină mai puține transformări fonetice, cum era și firesc. Dar, în alte cazuri, Clain și Șincai au dat neologismelor latine formele pe care le au ele și azi. Astfel, pe cînd mulți scriitori din vremea lor credeau că trebuie să spună în românește *calită*, *unită*, ca în italienește, Clain folosește neologisme de tipul *universitate*, cu sufixul *-itate*, ca azi, adică pleacă de la cazurile latinești oblice. Foarte probabil, a impus acest mod de adaptare a neologismelor în discuție. Neologismele de origine latină în *-ione* n-au căpătat la el forma *-ione*, pe care le-o dădea în același timp Iannache Văcărescul, ci au rămas cu cea veche, de origine latină-polonă și latină-maghiară, în *-ie* (cf. mai vechiul *orație*)². Alții plecau pe atunci de la forma franceză a cuvintelor latine în *-ione*, pe care o introduceau de-a-dreptul în românește, fără a-i mai impune

¹ Vezi și N. A. U r s u, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române*, în *jurul anului 1800*, în *LR*, XIII, 1964, nr. 5, p. 413—422, Despina U r s u, *Adaptarea morfologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVI, 1960, p. 113—121, Despina U r s u, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în *LR*, XIV, 1965, nr. 3, p. 371—379, Luiza și Mircea S e c h e, *Despre adaptarea neologismelor în limba română literară (Unele considerații generale)*, în *LR*, XIV, 1965, nr. 6, p. 677—687, și Despina U r s u și N. A. U r s u, *Observații privitoare la adaptarea neologismelor în limba română*, în *LR*, XV, 1966, nr. 3, p. 245—254. Privitor la originea neologismelor vezi Despina U r s u, *Rolul accentului în stabilirea etimologiei unor neologisme ale limbii române*, SCȘ, *Filologie*, XIII, 1962, fasc. 1, p. 7—20, N. A. U r s u, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, XVI, 1965, p. 10, și Despina U r s u și N. A. U r s u, *Observații asupra etimologiei neologismelor în Dicționarul limbii române*, *ibid.*, XXI, 1970, p. 127—145.

² Adaptări fonetice ale neologismelor de origine latină, impunându-le transformări fonetice ale elementelor populare de origine latină, se făcuseră și mai înainte de Clain, chiar în secolul al XVII-lea (de exemplu *testămint*, *t^o*), dar nu în aceeași măsură ca la el.

alte modificări, decît pronunțarea ca *en, on* a vocalelor nazale *ā, ē, ō* : *pension, rezon*. Asemenea cuvinte au pătruns în graiul vorbit de masele culte, rămînînd în limbă pînă astăzi. Alături de ele se vor introduce mai tîrziu dubletele cu aspect fonetic latin : *rație* sau *rațiune* și *pensie* sau *pensiune*, adesea cu sensuri deosebite.

Epoca 1780—1830 a cunoscut și pătrunderea în limba literară a multor fapte dialectale. Neexistînd pe atunci o normă lingvistică literară acceptată de toată lumea, neexistînd adică o limbă literară precisă, neșovăielnică, scriitorii din fiecare provincie erau ispitiți să creadă că pot ridica la rangul de literare multe fapte de limbă din provincia lor, ba chiar dialectul popular din acea provincie, cu unele literarizări sistematice, printre care aceea a depalatalizărilor în primul rînd. Desigur, scriitorii care au ajuns să creadă astfel nu mai aveau de loc sentimentul că limba literară se identifică cu dialectul muntean, cum credeau alții din vremea lor (vezi mai sus, § 5). Și nu e o întîmplare că scriitorii la care găsim tendința de a ridica la rangul de limbă literară dialectul din provincia lor, cu unele literarizări, nu utilizează de loc munte-nisme ca cele examinate mai sus la § 2 și 4 (numai ardelenii au renunțat la formele ca *ȳoc, ȳudec*). Mă refer în primul rînd la Petru Maior și la Conachi. Desigur că, în epoca aceea, nu se putea prevedea care dialect va deveni limba literară românească. Nici o provincie nu avea primatul pe plan cultural. Efervescenta culturală de după 1780, din fiecare provincie, putea face să se creadă că orice încercare poate avea sorți de izbîndă.

În *Probl. cap.*, p. 131—132, am atras atenția asupra faptului că limba latiniștilor, de la Petru Maior pînă pe la 1870—1880, s-a caracterizat nu numai prin numeroasele neologisme de origine latină, dar și printr-o serie de forme dialectale bănățene, ca *scamn* „scaun“, *sum* „sînt“ (pers. I sing.), *nat* „om“, care nu fuseseră pînă atunci literare și care au fost acceptate de latiniști, tocmai pentru că dialectul bănățean păstrase mai bine fonetismul latin (*scamn*) sau păstrase cuvîntul latin, pierdut în celelalte dialecte dacoromâne (*nat*). Ar fi trebuit să spun că și dialectul crișan-maramureșean și cel ardelean propriu-zis au fost aduse la o nouă viață de latiniști, căci *nat* „om“ se găsește și în aceste dialecte, cel puțin pe o parte din aria lor. Evident, faptele discutate aici nu sînt singurele fapte dialectale din scrisul ardelenilor și bănățenilor dintre 1780 și 1880 (cf. P. Maior, *Istoriia pentru începutul românilor în Dacia*, 1812, p. 4, r. 1 din cap. 3 : *a mîndă* „în mîndă“, p. 5, r. 4—3 de jos : *se căștigă* „se îngrijește“ (*de arme*) etc., caracteristice dialectului crișan-maramureșean și celui ardelean; vezi pentru unele din aceste fapte, mai sus, IV, cap. II, § 4)¹.

Și Conachi a întrebuițat multe moldovenisme care nu mai apăruseră pînă la dînsul în limba literară. Astfel, găsim la el *hojma* „mereu“, *mitilele* „mici“, *paingul* „păianjenul“ etc. (toate în traducerea din Pope, *Cercare de voroavă asupra omului*). Conachi mai introduce în limba sa scrisă și cîteva cuvinte cu labiale alterate. Faptul se explică prin aceea că e vorba de cuvinte care

¹ La scriitorii de la 1800, din Ardeal (Clain, Șincai și Maior), avem o topică care nu e firească limbii române și care dă, împreună cu alte fapte, un caracter arhaic limbii lor, căci se găsește și în textele bisericești. Ea se explică, desigur, prin topica originalelor grecești și latine folosite sau traduse și a fost înlăturată de scriitorii propriu-zisi, ca Văcăreștii și Conachi, apoi de Heliade Rădulescu, care au revenit în această privință la graiul popular.

nu avuseseră pînă atunci ocazia să apară în limba scrisă. De aceea, pentru ele neexistînd tradiția scrierii cu labiale, autorul le-a înregistrat în scrisul său întocmai cum se pronunțau în Moldova. Astfel *se înghină* (prez. pl.), *chiotind*, *frînghie* (rimează cu *chilie*), *înghie* (pl.) „îmbie”. Înțelegem acum de ce s-a impus mold. *frînghie* în limba literară: termenul acesta nu avusese ocazia să apară în epoca veche, iar echivalentul etimologic de peste munți, ardelean și bănățean, *frîmbie*, prezenta și deosebiri de sens, la care s-a ajuns prin evoluția semantică a cuvîntului în Moldova și în Banat: sensul original, de „ciucuri”, „franjuri” a făcut loc în Moldova sensului „frînghie”, iar în Banat, sensului „cingătoare”, așa că cele două forme dialectale apăreau drept cuvinte deosebite¹.

Conachi a creat în Moldova o adevărată tradiție a limbii literare scrise, după cum Petru Maior a creat una peste munți. Și, firește, această tradiție nu s-a limitat la întrebuințarea unor elemente dialectale (moldovene) în limba scrisă, ci și la aceea a unor neologisme într-o formă specială (cu o adaptare fonetică specială). Am arătat mai sus că el a acceptat în scrisul său neologismul *plîntă* „plantă” în această înfățișare fonetică, dată lui de Șincai. Dar, datorită lui Conachi, neologismul în discuție persistă în scrisul moldovenesc pînă pe la 1880 (il găsim și la Alecsandri). Alte particularități ale limbii scrise în Moldova pînă pe la 1860 va impune Asachi (unele au fost relevate de P. V. H a n e ș, în *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, București, 1927, p. 37—47).

Desigur, multe din particularitățile de limbă pe care le întîlnim la scriitorii dintre 1780 și 1830 nu sînt inovații ale lor, ci ale intelectualității acelei vremi, alcătuită mai ales din boieri. Desigur, atunci (poate chiar numai în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea) a pătruns în limbă cuvîntul *amor* „iubire”, popular și *amoriu*, care apare la Conachi și a cărui finală se explică prin integrarea în categoria cuvintelor moldovene în *-oriu*, corespunzător munteanului *-or*: *ajutoriu* față de *ajutor*. Substantivele latinești masculine sau feminine în *-or*, *-oris* au fost încadrate atunci în limbă sub forma *-or(iu)* (*amor*, *favor*, *onor* etc.), dîndu-li-se genul neutru (unele din ele au dispărut între 1830 și 1880, din limba literară). Cuvîntul *amor* vine din forma italiană fără *-e*, *amor*, ca și *favor*, care se găsește la Conachi. Poate fiindcă amîndouă sînt masculine în italiană (primul și în franceză), au căpătat forma *-or*. Poate că au venit mai ales cu oștile rusești, între 1769—1774, și că la fixarea lor în *-or* a contribuit faptul că numele zeului *Amor*, împrumutat din latină, se termina în *-or* la nominativ. Nu e exclus să se explice această formă prin latina cunoscută atunci în Ardeal². Tot atunci datează și *amurez amorez*, -ă (>fr. *amoureux*), de la care s-a derivat, cam în același timp,

¹ Limba lui Conachi trebuie studiată pe baza manuscriselor rămase de la el. În articolul *Limba în opera lui Costachi Conachi, AUI (Serie nouă), Secțiunea III (Științe sociale)*, VII, 1961, p. 45—53, Ecaterina Teodorescu reconstituie limba lui Conachi pe baza unui manuscris în care însuși scriitorul a operat unele corectări, pe baza unor poezii scrise integral de el și pe baza unui manuscris autograf. Concluziile autoarei sînt interesante: în textele lui Conachi apar fonetisme populare ca *-e > -i* (*diparte, disparte* etc.), *-că > -é* (*vidé „vedea”*) etc.

² Cuvîntul *amor* a pătruns în masele largi ale păturilor orășenești, așa că n-a mai putut fi scos din limbă cînd Heliade-Rădulescu a impus pentru asemenea substantive formele în *-oare*: *favoare* etc. Dar poate că această terminație a dat-o scriitorul muntean numai substantivelor latine în *-or*, *-oris* care erau feminine.

a (se) amoreza, amorezat. În *amorez* avem tratamentul francezului *eu* din sufixul *-eux* ca *e*, deoarece, în română, sunetul *o* (scris în franceză *eu*) nu exista și ar fi putut fi redat fie prin *eo*, *io*, fie prin *e*. Același tratament al francezului *eu* îl găsim și în alte cuvinte de origine franceză: *boxer, frizer, miner, picher, remorcher, șofer, sufler* etc., care în franceză prezintă sufixul *-eur*. Ele trebuie să fi intrat în limbă de asemenea în secolul al XVIII-lea, cel mai târziu, la începutul secolului al XIX-lea, pînă pe la 1830. Se pare însă că asemenea cuvinte nu au venit direct din limba franceză, căci polona posedă *friżer, szofer, bokser* și probabil și altele. Avem fie un împrumut din această limbă, fie o adaptare fonetică românească, la fel ca în polonă. Originea polonă pare cu atât mai plauzibilă, cu cât în această limbă există și *fołel* pentru fr. *fauteuil*, cu exact același fonetism ca în românește (în toate cuvintele polone citate aici numai accentul e deosebit de cel din română, el stînd acolo pe penultima silabă). Ne putem întreba totuși dacă la fixarea cuvintelor discutate, în *-er* n-a contribuit și vechiul sufix românesc *-er* și *-ier* (*pălărier, bărbier*).

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea a intrat în limba clasei boieresti din Moldova și a intelectualității ardelenne, poate și în limba boierimii muntene — cuvîntul italian *stampă* „tipărilură“ (vezi mai sus, cap. III, § 4). Multe italianisme se întîlnesc la membrii Școlii ardelenne. Unele din italianismele care apar la aceștia au fost înregistrate de Șt. C u c i u r e a n u, *Italianismele la Petru Maior, Studii și cercetări științifice, Istorie Filologie*, Anul X, 1959, p. 53—67 (printre ele și *stampă*). Dintre numeroasele italianisme utilizate de Petru Maior, ca și de ceilalți scriitori ai epocii numai puține au rămas în limba literară și ca atare au pătruns în limba maselor (astfel *stampă* a fost înlăturat din limba cultă și n-a pătruns nici în popor).

Am spus că limba literară de pînă la 1830 a stat mai mult sub influența directă a limbilor greacă, rusă și germană decît sub influența directă a latinei, francezei, italienei etc. De aceea unele cuvinte romanice ne-au venit atunci prin intermediul grec, rus și germano-maghiar și au căpătat nu numai un aspect fonetic grec, rusesc sau germano-maghiar, dar și sufixe care nu se găseau în limba de origine și n-ar fi avut rost să apară în românește. Sînt cunoscute formele ca *a recomandariși*, venite prin greacă, și cele ca *a recomandăului*, de origine germano-maghiară. Ele vor fi înlăturate după 1830, sub influența lui Heliade Rădulescu, în favoarea formelor fără sufix. Pentru alte sufixe neologice ale epocii vezi Despina U r s u, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada 1760—1860*, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I, București, 1969, p. 131—154, unde se citează și studiile anterioare. Autoarea discută în special formele adjectivale în *-icesc, -alicesc*, ca : *comicesc, naționalicesc* (ultimul, la Dinicu Golescu). Cum am văzut la VII, cap. IV, § 13, ele se găsesc și mai înainte de 1750, și sînt rezultatul adaptării sufixului grecesc *-ikós* și latinesc *-icus*. După 1830 ele au fost de asemenea modificate ca formă, sub influența lui Heliade Rădulescu. Interesant e faptul (vezi *art. cit.*, p. 151—152) că atunci au intrat în limbă și numeroase adjective neologice, de origine latino-romanică, în *-os* și *-iv*.

§ 11. În epoca dintre 1780 și 1830 se plasează începuturile literaturii moderne. Puțina poezie care se crease pînă atunci în limba română (Dosoței, Miron Costin și alții) sau puțina proză poetică, adesea ritmată și rimată, a lui D. Cantemir, nu reușiseră să creeze și să impună o tradiție a măiestriei

artistice a limbii, deși adesea admirăm vigoarea, chiar muzicalitatea unora dintre aceste versuri scrise în epoca veche și a unora din paginile de proză de atunci. Limba bisericească avea adesea și ea „dulceața” ei, și poate că aceasta constituia singura tradiție artistică a epocii vechi, pe lângă măiestria limbii pe care o găsim în textele cronicarilor.

Poezia care se scrie pe la 1780—1830 în românește este adesea foarte stingace (să ne gândim de exemplu la poezia lui Iannache Văcărescu sau la aceea a lui Ioan Cantacuzino, pentru care vezi G. I v ă n e s c u, *Un poet român necunoscut din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Iașul nou* 1953, nr. 3—4, p. 219—232, și G. I v ă n e s c u și N. A. U r s u, *Un scriitor muntean de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: Ioan Cantacuzino*, în *SCȘ, Filiala Iași a Academiei R.P.R., Seria III: Filologie*, Anul XI, 1960. p. 135—140. Un progres mare în direcția tehnicii verbale se observă la Conachi și la Iancu Văcărescu, dar ceea ce strică în special poeziei lor este limba de atunci, pentru noi adesea vulgară sau inadapată estetic fondului ce avea a exprima. Se pare că poeții acelei vremi, trăind într-o epocă de mare variație a normelor limbii literare — de la o regiune la alta și de la un gen literar la altul; mă refer la limba laică și la cea bisericească —, dar mai ales în lipsa unei îndelungate folosiri cu scopuri estetice a limbii, nu puteau să scrie „ales”, „elegant”, „poetic” (în sensul restrâns al cuvântului), chiar dacă voiau aceasta cu tot dinadinsul. Cel puțin aceasta ne-o spune cel mai mare scriitor artist al acelei vremi la români, I. Budai-Deleanu, în *Prolog la Țiganiada* (vezi ediția îngrijită de J. Byck, București [1953], p. 64): „Revărsându-se întru mine naște scintei din focul ceresc a muselor, bucuros aș fi cîntat doară pe vreun eroe dintru cei mai sus numiți [Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul]; însă, băgînd de samă că un feliu de poesie de aceste, ce să chiamă epicească, pofteste un poet deplin și o limbă bine lucrată, nesocotință dar ar fi să cînt fapte eroicești, mai virtos cînd nice eu mă încredințaz în putere, iar neajungerea limbii cu totul mă desmîntă”. El spune apoi că din această cauză a fost nevoit să-și aleagă un subiect comic, lăsîndu-ne să înțelegem că pentru un asemenea subiect nu era nevoie de un mare efort lingvistic: „Eu, spuînd adevărul, vrui să mă răpez într-o zburată, tocmai la vîrful muntelui acestui [= Parnasul], unde e sfîntariul muselor, ca să mă deprinz într-o armonia viersului ceresc a lor. Dar ce folos? — căzui și eu cu mulți alții depreună, și căzui tocma într-o baltă unde n-auzii numa broaște cîntînd!”. El crede însă că, mai tîrziu, va fi posibilă în limba română și o poezie în limbaj ales. Aceleași mărturii le face și poetul muntean Ioan Cantacuzino, în poezia *Răsuflare* din volumul *Poézii nóo*, tipărit între 1791 și 1797¹. După părerea noastră, tocmai pentru că Budai-Deleanu a înțeles aceste lucruri și s-a limitat la o poezie cu conținut comic, opera sa a rezistat vremii sub aspectul lingvistic. Pe cînd limba haotică și rebarbativă a epocii este dezastruoasă pentru toți ceilalți poeți din acel timp, ea apare perfect adecvată pentru a exprima fondul la fel de haotic și primitiv, cînd energetic, cînd comic, al operei lui Budai-Deleanu. Ironia și satira sa continuă nu puteau găsi un limbaj mai potrivit, chiar dacă scriitorul

¹ Termenul *răsuflare* are aici sensul de „mărturisire”, „desvăluire” și, în cazul dat, este deci echivalent cu „mărturisire de credință”. Poetul stînd și sub influența rusă, introduce în limbă cuvîntul rus *poézia* „poezie” (> rom. **poézie*).

nu va fi dat oricînd acestui limbaj valorile afective pe care i le dăm noi (atîtea ardelenisme, care apar în textul său, erau la el stilul normal). Limba sa nu tindea atunci a fi o normă a limbii literare propriu-zise, ci numai un stil, cel ironic-satiric, care și-a ales oricînd elementele sale din afara normelor limbii literare propriu-zise. De aceea opera lui Budai Deleanu nici n-a putut fi înțeleasă sub aspect lingvistic decît în epoca de după 1918, cînd însăși limba literară românească și-a creat un stil poetic tulbure, cu elementele cele mai disparate posibil. Totuși ceva din stilul său se regăsește la unii scriitori dintre 1830 și 1880.

Trebuie să spunem că Budai Deleanu a creat și un stil ales ; și e interesant de relevant că, în această privință, el a recurs, ca și unii scriitori dintre 1840 și 1880, la limbajul poetic popular. Astfel, la dînsul găsim pe *dalb* din poezia populară (ed. J. Byck, p. 49) : „Zîmbi tinăru ca și zorile, Ș-i roși fața ca și rubin, Cu dînsu rîseră dalbe florile, Soarele rîsă pe cer săriu”¹. Pentru prima oară limba literară românească absoarbe în ea ceva din stilul poeziei populare românești, și tocmai pentru a exprima același conținut poetic ca și poezia populară. Vom adăuga că la Conachi, nu găsim decît doar un stil înalt alcătuit din figuri de stil: epitete, metafore etc.

Dar limba poetică din acest timp este, cu toate inovațiile ei, și o continuare a limbii poetice mai vechi. Scriitorii de după 1800, ca Iancu Văcărescu, probabil și alții, folosesc limbajul poetic creat în epoca veche. Astfel, găsim la Iancu Văcărescu : *pururi* (*Poezii*, 1830, p. 55), *apururea* (p. 29 : Ș'aprins apururea'n noi să fie), sau *a sălta* „a juca”, „a dansa”, „a sări” (p. 20 : Saltă-n sus pe lîngă focuri, Călători și ciobănași ; p. 28 : Săltînd și greer'i tot în jocuri”) (cf. G. I v ă n e s c u, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese”, 1830, în Contribuții la istoria limbii literare în secolul al XIX-lea, II, p. 72).*

¹ Dar Budai Deleanu întrebunțează adjectivul *dalb* și cînd se exprimă ironic (ed. J. Byck, p. 77) : „Dar ce mă tragi de guler, o musă ! ... Iarăș cătră dalba țigănie, ... ,” ceea ce nu vom mai găsi la scriitorii de după 1840.

CAPITOLUL IV

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎN PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

§ 1. Înflorirea economică a macedoromânilor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ca și contactul lor cu cultura greacă sau cu străinătatea, nu puteau să nu ducă și la o înflorire culturală, despre care vezi expunerea făcută de C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 38—84. Unii dintre macedoromâni învățau carte în școlile grecești, înființate în secolul al XVIII-lea în Ianina, Larisa, Aminciu și Moscopole. Cîțiva dintre ei vor deveni pionieri ai mișcării patriotice grecești de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (mișcare comparabilă cu cea latinistă de la noi); ei vor trece însă de greci. Scrisul și cititul s-au răspîndit din ce în ce mai mult printre macedoromâni: mulți negustori și meseriași, dintre cei mărunți, își țineau registrul despre afacerilor lor și își redactau corespondența în greacă și macedoromână, utilizînd și pentru limba lor maternă scrierea greacă (cf. C a p i d a n, *Aromânii*, p. 47). În curînd s-au recrutat dintre macedoromâni și profesori pentru școlile din centrele macedoromâne; în centrele pur românești ca Aminciu și Moscopole, profesorii macedoromâni erau singurii conducători ai școlilor. Afară de aceasta, Academia din Moscopole pregătea cadre de dascăli români pentru localitățile vecine de pînă la Ohrida, căci încă de pe atunci localitățile românești își aveau școlile lor.

Scriindu-se macedoromâna cu litere grecești, se năștea un nou dialect literar al limbii române, o nouă variantă literară a românei. Crearea acestei limbi literare a fost ajutată și de faptul că, în unele localități macedoromâne, deși serviciul religios se făcea în limba greacă, *Evangheliile* și *Cazania* se citeau în macedoromână. În secolul al XVIII-lea s-au tradus în macedoromână cărți religioase, dintre care unele s-au păstrat pînă astăzi. Cea mai cunoscută este *Codex Dimonie*¹. Acum apar manuale de învățămînt pentru clasele elementare, scrise de macedoromâni, în limba greacă sau în macedoromână

¹ Cel mai vechi text macedoromân cunoscut astăzi îl constituie o frază scrisă cu litere grecești, pe o gravură în lemn, din 1731, reprezentînd pe fecioara Maria cu Iisus în brațe. Această gravură a fost descrisă de Dh. S. Shuteriqi, *Buletin për shkencat shoqërorë*, III, 1952, p. 14—15. Alături de trei inscripții în greacă, una în latină și alta în albaneză, avem pe gravură și inscripția macedoromână, pe care Vladimir Dri n b a, *Asupra unui text aromân din 1731*, *SCL*, VI, 1955, p. 341—344, o transcrie: *Vir' (l) rã, muma-l dumeedã, orã trã noi pãcãtoș'i* „fecioară, maica lui Dumnezeu, roagă-te pentru noi păcătoșii”. Textul pare a fi fost scris, cum a arătat Dri m b a, de egumenul macedoromân Nectarie Tãrpu.

(deci, exact în același timp ca la dacoromâni). Chiar manualele scrise în grecește prezintă termenii macedoromâni, căci ele sînt de fapt dicționare. Prima carte de acest fel, un dicționar în trei limbi, a fost scrisă de Theodor Cavallioti, protopop în Moscopole, și se întitulează *Προτοπειρία* (= *Prima învățătură*). Manualul e un vocabular de 1170 cuvinte grecești, traduse în română și albaneză (pe 104 pagini), și a fost tipărit la Veneția, în 1770 (o tipografie exista și în Moscopole). Un student macedoromân, originar din Moscopole, Constantin Hagi-Ceagani, într-un popas de mai mulți ani la Halle, a dăruit un exemplar lui Th u n m a n n, care a publicat textul în lucrarea sa, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I, Leipzig, 1774, împreună cu alte știri despre macedoromâni și despre autorul cărții (Constantin Hagi-Ceagani a călătorit după aceea în Anglia — la Cambridge —, Franța și Italia). Un alt dicționar, acesta grec, macedoromân, albanez și bulgar, întitulat *Λεξικόν τετραγλωσσον* (= *Lexicon în patru limbi*), a fost publicat de un alt protopop din Moscopole, Daniil Moscopoleanul, în *Εισαγωγική διδασκαλία* (= *Învățătură introductoare*), apărută în două ediții, prima la Veneția, în 1794, iar a doua, în 1802. Cartea cuprinde, pe lângă acest dicționar, și capitole, redactate în grecește, de fizică, aritmetică, stil epistolar etc. Acest Daniil disprețuia însă limbile popoarelor fără cultură din Peninsula Balcanică. El îndemna pe macedoromâni, albanezi și bulgari să-și părăsească limba lor, pentru a deveni „romei”, adică greci. El era deci lipsit de conștiința națională. Nu toți macedoromânii culți gîndeau însă astfel. Alții voiau o literatură în limba macedoromână. Este vorba de Constantin Ucuta Moscopoleanul, hartofilax și protopop în Posnan (Posen), pe atunci în Prusia orientală, azi în Polonia. El a scris un abecedar în macedoromână, *Νέα παιδαγωγία*, care s-a tipărit la Viena, în tipografia „Puliu”, desigur a unor macedoromâni (firește, macedoromâna e scrisă cu litere grecești). Autorul știa că macedoromânii sînt de origine latină și de aceea îi numește *romano-vlahi* (limba lor este numită *romano-vlahă*). *Codex Dimonie* e scris tot cu litere grecești.

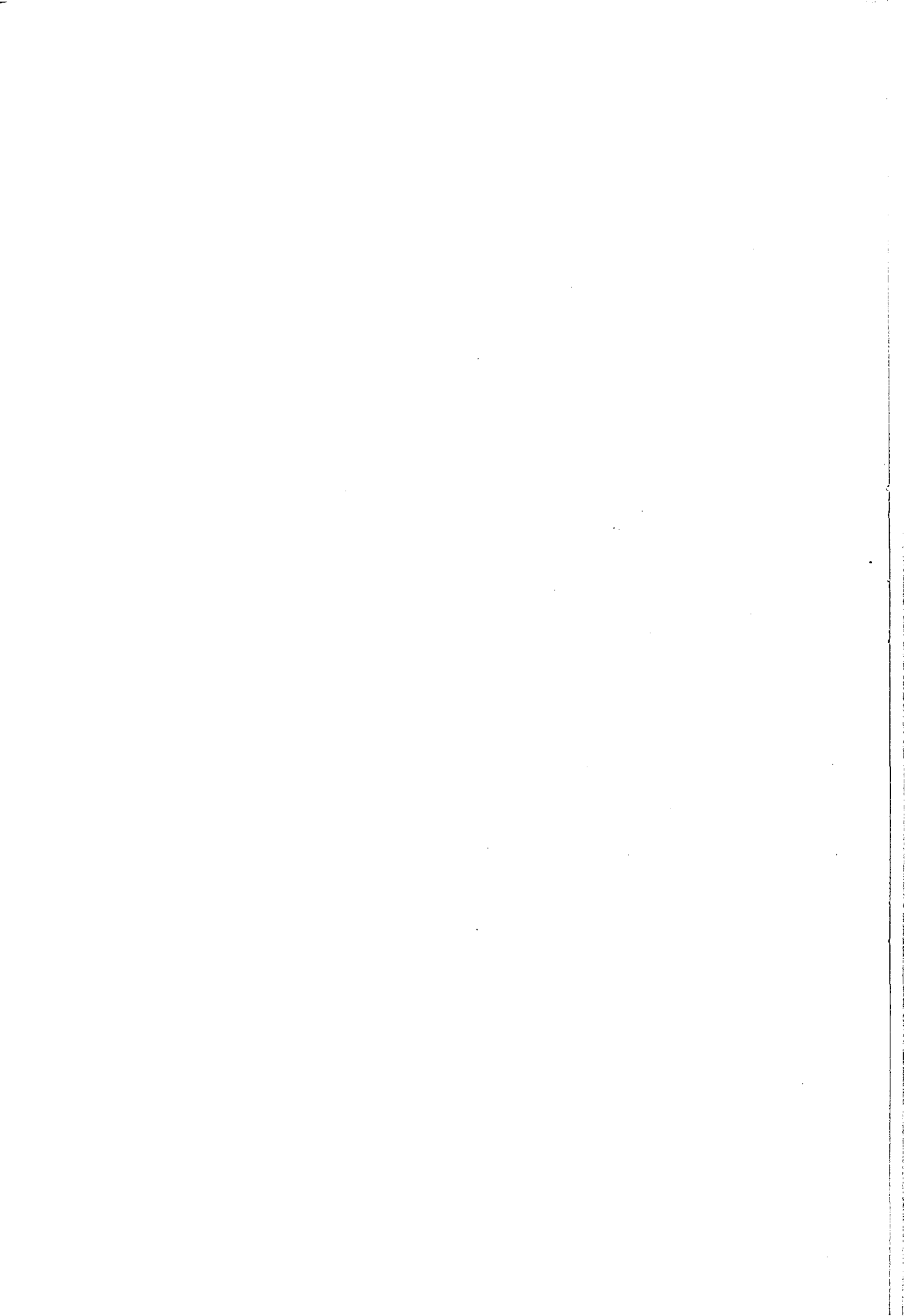
Avem a face cu prima literatură cultă macedoromână. Ea a fost creată de burghezia macedoromână, prin reprezentanții ei, clerici. Spre deosebire de felul cum s-au petrecut lucrurile la dacoromâni, prima limbă literară a macedoromânilor a fost creată nu de o aristocrație, ci de burghezie. Lucrul acesta se explică prin aceea că macedoromânii n-au avut o aristocrație nici pînă la apariția burgheziei lor, nici după aceea.

Limba lor literară, apărută în secolul al XVIII-lea, nu este însă limba actualilor macedoromâni din orașele Albaniei. Ea are multe din particularitățile fărșeroților (vezi C a p i d a n, p. 52—53, 59 și 63—65). Aceasta înseamnă, ceea ce n-a văzut Capidan, că graiul macedoromânilor culți din Moscopole era cel fărșerot, nu cel al românilor din orașele Albaniei. Este oare de admis că moscopolenii, după părăsirea orașului lor, s-au lăsat influențați de graiul celorlalți macedoromâni ?

În curînd însă, această înflorire culturală avea să ia o nouă direcție. O serie de învățați macedoromâni, anume cei care trăiau în Austria, vor cădea sub influența învățaților dacoromâni din Ardeal. Ei vor scrie macedoromâna cu litere latine, nu cu litere grecești, și vor introduce în graiul macedoromân schimbări care îl apropiau de cel dacoromân, intenționînd

ca pînă la urmă să se ajungă la o singură limbă scrisă. Ei vor fi puternic stăpîniți de sentimente naționaliste. Este vorba de Gheorghe Constantin Roja, medic în spitalul Universității din Pesta, care se iscălea și Valachus Moscopolitanus, și de Mihail G. Boiagi, profesor de limba greacă la gimnaziul din Viena. Roja a scris două lucrări: *Untersuchungen über die Romanien oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen*, Pesth, 1808, și *Măiestria ghiovăsirii românești, cu litere latinești, care sînt literele românilor ceale vechi*, Buda, 1809. Roja consideră o greșeală scrierea dialectului macedoromân cu litere grecești, cerind să se scrie acest dialect cu litere latine. El este teoreticianul unificării limbii scrise a macedoromânilor și dacoromânilor. Dar această idee el a împrumutat-o de la Petru Maior. Mihail G. Boiagi a publicat *Gramatica română sau macedoromână*, Viena, 1813 (cu titlu grecesc și german). E opera cea mai desăvîrșită ce s-a putut scrie pe vremea aceea despre dialectul macedoromân.

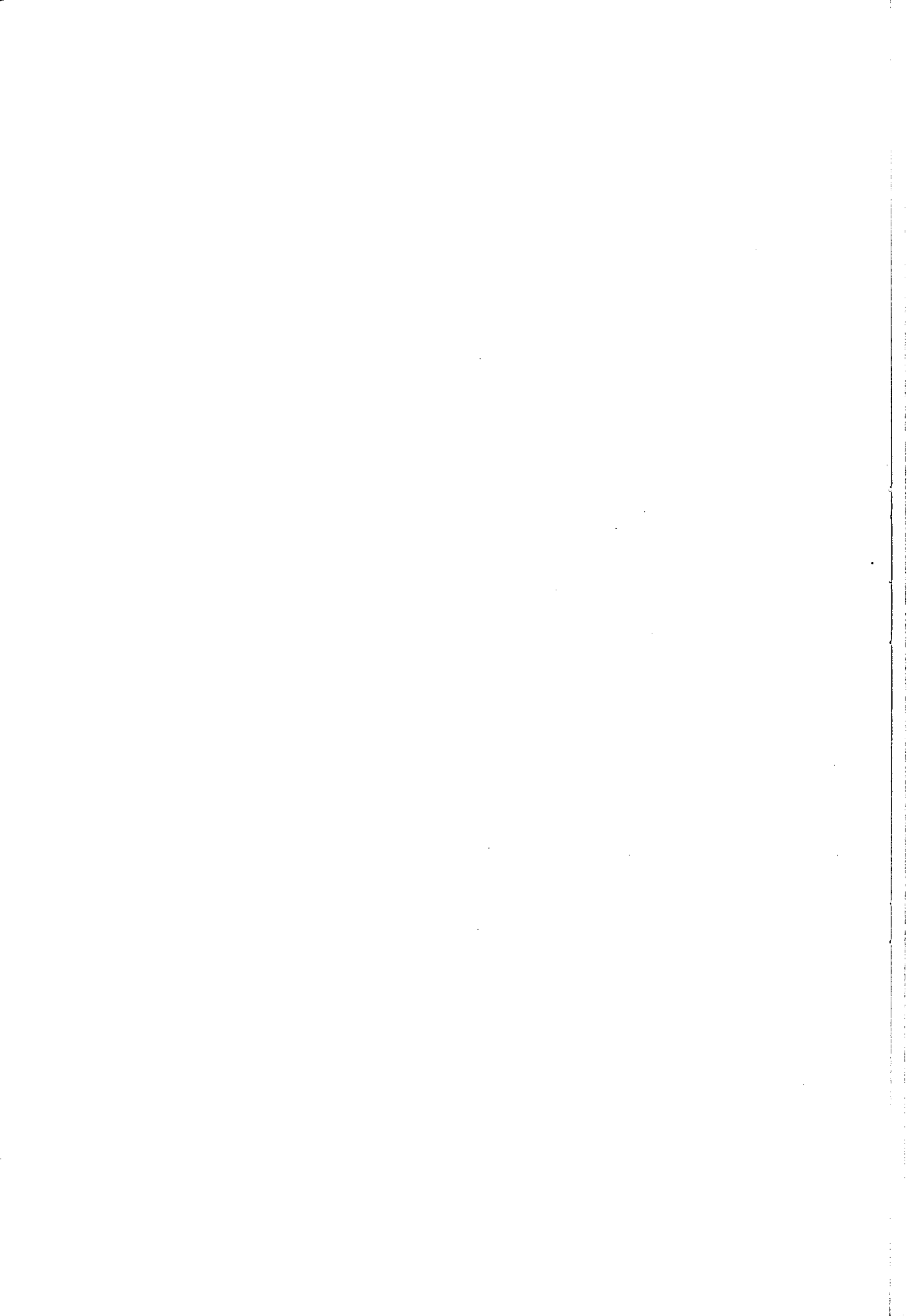
Macedoromânii din Austria și Ungaria, unde ei au jucat un important rol ca mari comercianți, — vezi C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 40, care spune că acest rol n-a fost încă bine studiat —, s-au deznaționalizat cu vremea. Cei din Peninsula Balcanică n-au putut să dezvolte frumosul început de activitate culturală, din cauză că Patriarhia din Constantinople, care vedea în conștiința națională a macedoromânilor o primejdie pentru greci, a înăbușit orice manifestare de acest fel a macedoromânilor. A început deci lupta între burghezia greacă și cea macedoromână.



PARTEA A IX-A

**A DOUA PERIOADĂ
A MODERNIZĂRII LIMBII ROMÂNE
(de la 1829 la 1878)**

**FORMAREA LIMBII ROMÂNE
MODERNE**



CAPITOLUL I

INSTAURAREA REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI

§ 1. O nouă epocă în dezvoltarea limbii române începe în momentul în care limba literară românească veche devine limba cultă a burgheziei. Nu vrem să spunem că puțina burghezie care exista în Țările române pînă pe la 1830 nu folosise și ea limba literară românească, atunci cînd simțea nevoia să scrie. Am admis chiar că această burghezie a exercitat o oarecare influență asupra limbii literare vechi în secolul al XVIII-lea. Dar influența de care vorbeam atunci a constat mai degrabă în aceea că boierii înșiși și toți cei care scriau și-au însușit mai mult sau mai puțin limba orașelor. Acum se constată însă altceva : această burghezie devine ea însăși organismul social care susține limba literară. Desigur, nu trebuie să punem prea mult accentul pe burghezie în întregimea ei, în special pe negustori și meseriași ; trebuie să ne referim mai ales la intelectualii care se ridică din mijlocul ei : învățători, profesori, judecători, funcționari administrativi, militari, avocați, medici, ingineri etc. Acest corp de intelectuali vorbește și scrie limba literară. Începutul noii epoci în dezvoltarea limbii române literare este determinat în fond de apariția unei intelectualități mai numeroase decît înainte, cînd această intelectualitate era constituită aproape numai din clerici și boieri. Dar o intelectualitate mai numeroasă a fost posibilă numai în momentul în care a devenit numeroasă și activă burghezia română ; boierimea și clericii constituiau acum o minimă parte în alcătuirea intelectualității române. De aceea avem dreptul să vorbim de o nouă epocă în dezvoltarea limbii române, începînd din momentul în care s-a afirmat o burghezie românească. Acest moment de afirmare coincide cu momentul în care începe puternic modernizarea Țărilor române, modernizare care nu e numai opera burgheziei, ci și a aristocrației ; și coincide mai ales cu momentul în care se stabilesc numeroase relații cu Apusul și cu Rusia. Firește, intrucît în acel moment exista deja o limbă românească cultă, o limbă românească literară, cu diferențieri dialectale mai ales în domeniul lexicului, deși în genere unitară, burghezia, în momentul în care a început să se cultive sau a creat din sinul ei o intelectualitate, a plecat de la această limbă, pe care și-a însușit-o și a dezvoltat-o mai departe în împrejurările noi în care ea se găsea. Trecerea limbii române culte sau literare asupra burgheziei va avea ca urmare schimbări importante care duc la limba română literară de azi, adică la limba română literară modernă. Aceste schimbări se produc și în sensul unificării, ajungîndu-se astfel la o limbă fără mari diferențieri pentru toată națiunea românească, deci la o limbă comună națională (I. Heliade Rădulescu întrebuintează expresia

l i m b ă g e n e r a l ă). Dar să vedem mai de aproape împrejurările care au determinat această nouă evoluție a limbii noastre¹.

§ 2. Trecerea la capitalism a Țărilor române s-a petrecut altfel decât a țărilor din Apus. Pe când acolo capitalismul a apărut reprezentat de o clasă nouă, alta decât aristocrația, și în luptă cu ea, la noi, ca de altfel și în țările vecine (Rusia, Polonia, Ungaria, Germania), trecerea la capitalism a fost inițiată și, în parte, realizată chiar de boieri, între care cuprindem și pe voievod. Deja în secolul al XVIII-lea existau unele fabrici (manufacturi) în Țările române, ca de exemplu fabrica de postav de la Afumați, care aparținea voievodului. Precum aflăm din N. I o r g a, *Istoria comerțului românesc*, II, *Epoca mai nouă*, p. 138—139, în memoriul lor din 1821, către Poartă, boierii munteni cereau să li se acorde dreptul de a face negoț liber peste hotare cu produsele pământului și cu vitele, de a deschide fabrici și de a vinde produsele lor, precum și de a exploata subsolul. După 1821, unii boieri — astfel e cazul cu C. Conachi — au întemeiat fabrici. Mîna de lucru în aceste fabrici era tot cea a clăcașilor. Cu alte cuvinte, în țările noastre, capitalismul se îmbină cu feudalismul, mai exact structura feudală trece la capitalism, păstrîndu-se cîtva timp. Noi am constat deja existența relației marfă-bani în agricultură, în Țările române, în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea, și chiar în secolul al XIX-lea. Acest „capitalism“ agrar devine la începutul secolului al XIX-lea un capitalism comercial și industrial. Trăind într-o epocă în care burghezia occidentală se manifesta intens pe plan economic și suprastructural, boierimea română din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate al secolului al XIX-lea se lăsa influențată de această burghezie în preocupările și ideile ei. Nu s-ar putea spune că aristocrația română a fost împotriva civilizării țării, mai ales după 1859. Ea a fost numai împotriva unor reforme liberale, ca de exemplu improprietărirea țăranilor. Ea voia, cu alte cuvinte, civilizația și cultura numai pentru ea. De altfel, unii boieri au trecut de-al binelea de partea revoluționarilor, luînd parte la alcătuirea și traducerea în viață a planurilor liberale de organizare a Țărilor române. Și în țările din Apus în care revoluția de la 1848 a fost înfrîntă (Germania, Austria) feudalitatea s-a acomodat treptat relațiilor capitaliste, așa că aceeași cale ar fi urmat boierimea română, chiar dacă ea ar fi avut mereu puterea.

Nu trebuie totuși să se creadă că trecerea Țărilor române la capitalism s-a realizat numai în felul acesta. În Principate existau și negustori, străini sau români. Cu vremea străinii se românizau. O negustorie a existat în țările noastre, oricînd în epoca feudală, de la întemeierea Principatelor. Dar abia la începutul secolului al XIX-lea ea devine cu mult mai numeroasă ca înainte, deoarece, după pacea de la Kükük Kainargi, comerțul este mai liber ca înainte, iar după pacea de la Adrianopol (1829), care a redat Țărilor române

¹ Pentru perioada de după 1828 pînă la 1878, vezi *Istoria României*, III, 1964 (volum consacrat epocilor dintre 1611 și 1847), p. 933—1037, passim, și 1038—1145, apoi 1145—1148, și IV, 1964 (volum consacrat în întregime epocii 1848—1878), p. 1—36, 180—223 și 261—773, passim. Schimbările foarte importante ale societății românești, pe care le aduc evenimentele de la 1821 și 1848, sînt totuși mai puțin importante decât cele provocate de evenimentele de la 1828 și 1856—1859, care au inaugurat două etape importante ale „occidentalizării“ Țărilor române. De aceea am considerat că trebuie să situăm epoca de occidentalizare a Țărilor române între 1828 și 1878.

teritoriul raialelor de la nordul Dunării și a permis navigația pe Dunăre, este complet liber.

Am văzut că, după 1774, regimul feudal din Țările române intrase într-un proces de descompunere, că elemente capitaliste și-au făcut apariția: se dezvoltă manufactura și se măresc suprafețele de cultură a cerealelor în vederea exportului. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, în special după 1829, dezvoltarea capitalistă se accentuează¹: se intensifică extragerea sării și cărbunilor, se sapă primele puțuri de petrol (exploatat încă primitiv), se înființează multe manufacturi și fabrici noi (de postav, sticlă, porțelanuri, hîrtie, luminări, chibrituri, săpun, de prelucrare a pieilor mari) și fabrici de unelte agricole (cu lucrători clăcași sau liberi)². S-a dezvoltat însă și producția meșteșugărească. Piața internă și externă a Principatelor s-a lărgit³. S-au construit șosele care legau orașele din toate părțile țării. Tratatul de la Adrianopol (1829) a dus la stabilirea și intensificarea relațiilor comerciale și cu alte țări decît Rusia și Austria. Dispozițiile *Regulamentului organic* au contribuit la dezvoltarea capitalismului prin stimularea comerțului, prin desființarea vămilor între Moldova și Muntenia și prin înlesnirea înființării de întreprinderi. Datorită acestor fapte, între 1830 și 1848 se constată în Principatele dunărene creșterea simțitoare a întreprinderilor industriale și creșterea burgheziei. Mărfurile românești (cereale, vite, piei, sare) încep să fie prețuite în țările din Apus. Atrase de bogățiile țării, puterile apusene încep să-și trimită și ele consuli la noi. O bună parte din mica boierime se ocupă intens de comerț și camătă. Marii proprietari intensifică și mai mult cultura cerealelor, silind pe țărani, în timpul domniilor *Regulamentului organic*, să le muncească de la 50 la 72 de zile pe an. Cu toate acestea, și în epoca de care vorbim, avem migrații ale țăranilor din Ardeal în Țara Românească și în Moldova, căci condițiile de viață ale iobagilor de peste munte erau cu mult mai grele (vezi Ștefan M e t e ș, *Emigrări românești din Transilvania*, p. 277—281 și 328—341, și aici, mai jos, § 3).

Se înțelege că, în asemenea împrejurări, relațiile de producție feudale, chiar dacă ele corespundeau intereselor marilor proprietari, împiedicau dezvoltarea industriei. Burghezia, care avea nevoie de brațe de muncă libere, pentru crearea industriei, nu putea să fie de acord cu menținerea clăcășiei. Menținându-se relațiile „iobăgiste“ în agricultură, aceste brațe de muncă nu puteau fi recrutate în industrie decît greu. Din această cauză, ca și din altele, burghezia începe lupta pentru răsturnarea regimului feudal. Această luptă este însă condusă de acea parte a boierimii care era interesată în schimbul de mărfuri și care, influențată de ideologia revoluționară liberală din Apus, voia o viață cu totul modernă și pentru poporul român. Așadar păturile largi ale populației: țăranii clăcași, categoria socială cea mai numeroasă și mai năpăstuită, apoi elementele muncitorești care apăruseră la orașe, meșteșugarii,

¹ Vezi în special stenograma prescurtată a discuțiilor de la Constătuirea istoricilor din R.P.R. (16—17 ianuarie 1953), publicată în revista *Studii*, anul 6, nr. 1, ian.-martie 1953, p. 79—80, pe care o urmărim citeodată și ca exprimare.

² Între 1830 și 1850 s-au înființat în Țara Românească aproximativ 5 000 de mori și de fabrici și ateliere pentru prelucrarea pieilor, fabricarea postavului, săpunului, luminărilor etc.

³ Exportul Țării Românești crește de la circa 33 milioane lei în 1831 la circa 96 milioane lei în 1840, fiind mereu cu mult mai mare decît importul.

negustorii, proprietarii de ateliere și manufacturi, intelectualii care ieșeau acum din școlile țării, create între 1820 și 1840, precum și elemente ale micii boierimi, erau nemulțumite de regimul feudal și cu cea dintâi ocazie vor încerca o răsturnare a lui. Bineînțeles, lupta pentru răsturnarea regimului feudal s-a împletit cu lupta pentru independența națională. Revoluția de la 1848, din Principate, n-a reușit, iar speranța într-o nouă revoluție mondială a trebuit să cadă cu vremea, mai ales că burghezia europeană a întâmpinat tot mai puține rezistențe în încercarea ei de a cuceri poziții din ce în ce mai importante. Dar generațiile de luptători, aristocrați sau burghezi, ridicate de pe la 1820—1830, îndrumate de Heliade Rădulescu și de Gheorghe Asachi, apoi de Kogălniceanu, Bălcescu și alții, vor avea norocul să realizeze după 1856 statul liberal pe care îl doreau. Pacea de la Paris (1856) a eliberat Țările române de protectoratul rusesc, adică de protectoratul unui stat feudal, care menținea acest regim și în cele două principate, și, punându-le sub tutela marilor puteri occidentale, cu o structură burgheză sau burgheză-moșierească, le-a permis să se organizeze social după modelul lor, garantându-le în același timp autonomia. Unirea Moldovei și Munteniei într-un singur stat și domnia lui Alexandru Ioan Cuza au adus aceste reforme. Abia acum se realizează programul revoluționarilor înfrinți la 1848. Kogălniceanu spunea clar, pe la 1862, că țara este de mai mulți ani în revoluție. Atunci au loc cele mai mari schimbări sociale, care duc la înlăturarea regimului feudal și înlocuirea lui cu unul feudal-burghez. Dealtfel dezvoltarea economică a Țărilor române apucase pe căi noi. După 1848, manufacturile au început a fi înlocuite la români, dar într-un ritm lent, cu întreprinderi industriale mecanizate. Au început să se înființeze mori cu aburi, rafinării și societăți petroliere, cu capital străin. Împroprietărirea țăranilor clăcași, din 1864, a însemnat desființarea relațiilor de producție feudale în agricultură, relații care deveniseră o piedică în calea noilor forțe de producție burgheze. Relațiile capitaliste de producție au luat locul celor feudale, în agricultură.

În 1865, domnitorul Alexandru Ioan Cuza reușește să înlătore regimul capitulațiilor, deși puterile garante se opuneau. Faptul a ușurat burgheziei române asigurarea pentru sine a pieței interne. Burghezia s-a dezvoltat însă mai mult în Muntenia, care era mai întinsă decât Moldova și care avea o capitală cu o populație de două ori mai mare decât aceea a Moldovei (așa se face că revoluția de la 1848 și unirea Principatelor au avut loc ca mișcări de mase populare numai în Muntenia, nu și în Moldova). Cu toate progresele ei, burghezia română întâmpina în timpul domniei lui Carol I unele piedici, rezultate din lipsa de independență a țării (vezi V. Maciu, *Condițiile interne de proclamare a independenței României*, București, 1955, și D. Berindei, *De la unirea Principatelor la independența României*, passim, în volumul colectiv *Independența României*, București, 1977, p. 115—133). De aceea reprezentanții ei au intrat în legătură cu Rusia, pentru a ataca Turcia. Războiul de independență din 1877—1878 și rezultatul lui imediat, independența (1881), au constituit un moment important în construirea statului național român¹.

¹ G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, ed. a doua, Iași, 1922, p. 10 și 59, pune pe la 1880 sfârșitul occidentalizării în țara noastră, sfârșitul procesului de integrare

Cărturarii ridicați din rindurile diferitelor categorii sociale, de fapt numai din acele ale micii boierimi și ale burgheziei, n-au exprimat în scrierile lor numai ura față de regimul feudal, ci și aspirația către un regim politic democratic și către realizarea unirii și independenței naționale, creînd o cultură românească progresistă, deci au introdus la noi toate categoriile de manifestări culturale ale lumii înaintate din Apus și din Rusia. Presa a jucat un mare rol în popularizarea acestei culturi europene și române în masele burgheziei.

S-a pus problema dacă burghezia românească a dat tonul în probleme de cultură, cum s-a susținut de către unii cercetători. Este evident că rolul ei a fost mai mult economic, și nu cultural. Burghezia română a fost lipsită de o cultură adevărată, cel puțin pînă la 1900, cum rezultă din piesele de teatru ale lui Caragiale, din schițele lui Vlahuță etc. Numai intelectualii ieșiți din rindurile ei, s-au manifestat pe plan cultural. Cultura română modernă, și cu atît mai puțin cea dintre 1830 și 1880, nu este opera burgheziei române; ea este opera intelectualilor ieșiți din rindurile acestei burhezii, ca și din acelea ale aristocrației și țărănimii. Cultura română din Principate este reprezentată și în această epocă prin cîteva figuri mărețe, care se înscriu, atît prin gîndirea și fapta lor politică, cît și prin realizările lor artistice, printre personalitățile de seamă ale poporului român și ale culturii mondiale; I. Heliade Rădulescu, Gr. Alexandrescu, N. Bălcescu, D. Bolintineanu, C. Negruzzi, M. Kogălniceanu, A. Russo, V. Alecsandri.

§ 3. Dezvoltarea socială a Transilvaniei în secolul al XIX-lea a fost în parte diferită de cea a Țării Românești și a Moldovei. Acolo, poporul român avea de luptat nu numai pentru înlăturarea ordinii feudale, dar și pentru recunoașterea ca o altă națiune alături de unguri și germani. Încercarea lui Josef al II-lea de a înlătura dieta ardeleană n-a reușit. Dieta ardeleană rămînînd alcătuită mereu, pînă la 1848, numai din reprezentanții celor trei națiuni privilegiate, — ungurii, sașii și secuii, — românii rămîneau mai departe numai o națiune tolerată. Ei nu aveau dreptul să practice meseriile și negoțul în localitățile săsești, așa încît, deși Transilvania se îndrumase mai devreme și mai mult decît țările de dincoace de munți pe calea capitalismului — la 1718—1719 încep să funcționeze primele cuptoare pentru topit minereul de fier, la 1750 încep să funcționeze primele cuptoare înalte de la Ghelar (Hunedoara), iar la 1771 sînt date funcționării primele furnale la Reșița —, românii erau mai toți păstori și agricultori (nemeși și iobagi) și muncitori (băieși). Școlile elementare românești, întemeiate din ordinul lui Josef al II-lea, deschideau drumul spre cultură unor români. Cîteva școli secundare românești au fost înființate după 1830 în mai multe orașe. Dar din aceste școli nu putea ieși un public cititor românesc prea numeros. Pe de altă parte, intelectualitatea de acolo nu putea găsi întrebuițare în școlile locale și trebuia să se stabilească în Țara Românească și Moldova, pentru a putea trăi. Din această intelectualitate nu s-au putut recruta decît cîteva lingviști, istorici și scriitori și cîteva reprezentanți ai științelor naturii. Burghezia și intelec-

a României între țările Europei civilizate. Aceleași idei se găsesc și în cursul netipărit, de *Istoria literaturii române moderne*, ținut la Universitatea din Iași, despre care vezi G. I v ă n e s c u, *Probl. cap.*, p. 9—12 și 54—64. El se referă atît la faptele economice și politice, cît și la cele culturale, și are, desigur, dreptate. Un act dintre cele mai importante mi se pare construirea celor cîteva căi ferate fără de care țara noastră ar fi rămas mai departe izolată de celelalte țări.

tualitatea care s-au ridicat din rîndurile românilor de peste munți erau extrem de reduse numeric. Virfurile acestei burghezii și ale acestei intelectualități încercaseră în 1791, prin publicarea doleanțelor lor în *Supplex libellus Valachorum*, să obțină dreptul de a trimite reprezentanții ei în dietă, dar n-au reușit. Totuși în 1792, după al doilea memoriu adresat împăratului de către români, s-a obținut recunoașterea confesiunii ortodoxe, care pînă atunci fusese una tolerată, și deci primirea în funcțiuni a ortodocșilor.

Deși, în 1785, după revoluția lui Horea, Cloșca și Crișan, Josef al II-lea desființase iobăgia, ea continua în fapt, mai ales după 1790, cînd unele măsuri ale împăratului au fost revocate chiar de el. Apăsarea feudală a continuat și în secolul al XIX-lea tot așa de aspră ca și mai înainte. Țăranul era obligat să muncească nobilului 52 de zile pe an cu vitele și 104 zile pe an cu brațele. Mai ales după 1815 nemulțumirile țăranilor și minerilor deveneau din ce în ce mai mari. De aceea, unii români au migrat în Principate sau în România de după 1859; și tot de aceea s-au produs acolo diferite răscoale ale țăranilor și minerilor, răscoale care au culminat în revoluția de la 1848, devenită revoluția întregii națiuni române din Ardeal și Crișana. Din nefericire, conducătorii revoluției maghiare n-au voit să recunoască drepturile românilor, așa că, în loc de a-și uni cu aceștia eforturile pentru răsturnarea regimului feudal, ei s-au luptat cu românii, pregătind astfel propria lor înfrîngere și înfrîngerea acestora. După 1848, în Imperiul austriac s-a întronat din nou absolutismul. Cu toate acestea, regimul feudal a fost desființat: privilegiile feudale au fost înlăturate; unii iobagi au fost improprietăriți cu pămînt, în 1854; practicarea comerțului și a meseriilor a fost decretată liberă; în locul limbii latine ca limbă oficială a fost introdusă limba germană, care a devenit limba de învățămînt pînă și în școlile elementare. A început deci în Ardeal o politică de favorizare și a burgheziei, un regim capitalist de compromis, care ducea totuși la dezvoltarea diverselor burghezii naționale, inclusiv cea românească.

În 1861, Franz Josef a fost silit să acorde o constituție care prevedea funcționarea unui parlament alcătuit din o cameră a magnaților și o cameră a reprezentanților. În anul 1863, li s-au acordat cîteva drepturi și românilor, iar episcopia unită de la Blaj și cea ortodoxă de la Sibiu au fost transformate în 1864 în mitropolii. În 1867, ungurii reușesc să-și capete, în cadrul statului austriac, toate drepturile care se cuvin unei națiuni. Se creează astfel monarhia dualistă austro-ungară. Dar nobilimea și burghezia maghiară, în loc să acorde ele însele națiunilor din statul ungar, în care fuseseră integrate și Ardealul Maramureșul, Crișana și Banatul, aceleași drepturi pe care le obținuseră ele, au început lupta de deznaționalizare și persecuția acestor naționalități¹. Astfel, în 1868 se votează legea naționalităților, după care în statul maghiar nu exista decît o singură națiune, cea maghiară, și alături de ea, bineînțeles, și cea germană. Limbile naționale, altele decît maghiara, nu mai erau admise decît în administrația locală și în justiție. De aceea burgheziile celorlalte naționalități, printre care și cea română, au fost silit să ducă o continuă luptă, sub

¹ Burghezia română, întărită numeric după 1848, pătrundea în comerț, industrie și chiar în bănci. S-au înființat, începînd cu 1872, bănci românești. Timotei Cipariu și Gheorghe Barițiu au creat în 1861 „Asociația pentru literatura română și cultura poporului român din Transilvania”, care era o expresie a burgheziei române și avea secțiuni în toate orașele locuite de români.

diferite forme, pentru libertate și egalitate. Atit românii din Banat, Crișana și Maramureș, care au trimis în parlament 25 de deputați, cit și cei din Ardeal, care au refuzat să participe la lucrările parlamentului din Budapesta, au întemeiat în 1869 două partide naționale, care se vor uni în 1881. Guvernul maghiar din 1872 a fost obligat să ceară să i se comunice doleanțele poporului român. O conferință a românilor din 1872, a cerut între altele recunoașterea limbii române ca limbă oficială alături de cea maghiară, vot universal și o nouă împărțire administrativă, bazată pe principiile naționale. Dar guvernul maghiar a fost răsturnat de reacțiunea maghiară și s-a întronat astfel în Ungaria un regim care nu îngăduia decit cu greu manifestările românești. Lupta pentru obținerea drepturilor sale firești i-a împiedicat pe pușinii intelectuali români din Ardeal de a se consacra creației culturale. De aceea este explicabil faptul că această intelectualitate, în fruntea căreia se situează T. Cipariu, S. Bărnuțiu și A. T. Laurian, personalități de valoare mondială, s-a lăsat orbită de frumosul mit creat de Clain, Șincai și Maior (mai înainte, de D. Cantemir), după care românii sînt urmașii cei mai curați ai romanilor de altădată, dacii fiind exterminați. Lipsa unei literaturi artistice de valoare, în această epocă, la românii din Ardeal, lipsă cauzată de grelele împrejurări sociale în care au trăit ei, îi puneau într-o vădită inferioritate culturală față de moldoveni și munteni, care dețineau atunci primatul în cultură.

CAPITOLUL II

EFECTELE LINGVISTICE ALE INSTAURĂRII REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI : FORMAREA LIMBII NAȚIONALE (LIMBII LITERARE MODERNE) A ROMÂNILOR ¹

§ 1. Urmările pe care procesele sociale discutate mai sus, cap. I, le-au avut asupra limbii au fost foarte mari. Faptul că, începînd de pe la 1820, burghezia română participă la viața culturală a țării, fie chiar numai prin lectura cărților și ziarelor, deci ca public cititor, însemna, cum am spus deja, fixarea de către burghezie a limbii literare. Limba română literară, pînă atunci oscilantă, nefixată, întrucît era limba unei minorități, variabilă de la un scriitor la altul, de la o provincie la alta, trebuia să se fixeze, căci devenea limba de cultură a unei mase numeroase de oameni. De aceea se și definitivează limbile literare în forma lor ultimă atunci cînd burghezia este în ascensiune și capătă puterea. Limba literară românească nu putea fi perfect unitară atîta timp cît existau încă state românești deosebite sau cîtă vreme unii români trăiau sub dominație străină. În fiecare stat, datorită îndrumărilor mai mult sau mai puțin inteligente și practice ale unor scriitori care se ocupau cu problemele limbii literare, dialectele literare, care erau în parte o moștenire a epocii feudale, trebuiau să continue a exista și chiar să-și mărească deosebirile. Limba românească literară va deveni unitară în două etape : pe la 1856—1865, adică odată cu unirea Moldovei și Munteniei, cînd se produce o fuziune între graiul scris pînă atunci în Moldova și Muntenia, prin eliminarea unor particularități și dintr-o parte și din alta, și apoi, pe la 1870—1880, cînd noii scriitori ardeleni nu mai scriu latinizant și cînd nu mai avem nici scriitori italianizanți în Muntenia. Faptul că Ardealul acceptă limba literară din Principate ne arată că, și fără unirea Moldovei și Munteniei la 1859, tot s-ar fi ajuns la o limbă literară unitară pentru toți românii. Nu factorul politic este deci hotărîtor, ci cel economic ori cel spiritual, dar cel politic pecetluiește unitatea perfectă a limbii literare. Apoi nu trebuie să se uite că unificarea limbii române literare n-a fost completă (de altfel nici nu se putea face complet) : în domeniile fonetic, morfotic și sintactic încă apar trăsături specifice scriitorilor moldoveni și mai ales celor ardeleni, cel puțin pînă prin 1945—1955 (în domeniul lexical trăsăturile specifice se vor menține încă multă vreme).

Limba literară se fixează acum și din alte motive. Materialul din care se alcătuieste orice limbă literară are o dublă origine : populară și cultă sau savantă. O limbă literară este întotdeauna o limbă a poporului, adică se naște din graiurile acestuia, și trebuie să rămână mereu o limbă a poporului, ceea ce și face ca, atunci cînd graiul popular a evoluat mult, limba literară să se

¹ Înțelegem prin limbă națională limba literară unitară.

adapteze acestuia, prin acceptarea unor fapte de limbă populare în țesătura ei. Pe de altă parte, o limbă literară adaugă elementului popular, de la origine pînă azi, dar mai ales în epoca de trecere de la feudalism la capitalism, cînd tezaurul spiritual al popoarelor s-a îmbogățit mult, o mulțime de elemente noi, în cea mai mare parte lexicale, dar și de ordin morfotic și sintactic, necesare culturii superioare, tehnicii, vieții politice etc., deci caracteristice în primul rînd științei, filozofiei, artei, politicii etc. Acestea din urmă sînt creația categoriei largi a intelectualilor și se numesc de aceea *c u v i n t e s a v a n t e* sau *n e o l o g i s m e*¹. Ambele categorii de materiale ale limbilor literare, cele de origine populară și cele de origine cultă sau savantă, pun cercetătorilor nenumărate probleme, atît în ce privește originea lor înseși, cît și evoluția lor. La limbile de cultură formate tîrziu și după modelele altor limbi, elementele populare își au originea în unul sau mai multe din dialectele limbii în discuție, iar neologismele, în diversele limbi de cultură. Dialectele și limbile în discuție sînt bazele sau sursele limbii literare. Vom distinge deci bazele românești, dialectale, ale unei limbi literare și bazele străine ale unei limbi literare. Dar este de spus că ascensiunea burgheziei în viața economică, politică, culturală a unui popor schimbă adesea bazele românești dialectale și pe cele străine ale limbii. Aceste lucruri s-au petrecut și la români.

Evenimentele din 1828—1829 au adus intîi de toate o mare schimbare în ce privește sursele neologismelor române. Dacă pînă atunci, scriitorii români și publicul cult românesc împrumutau neologismele din limbile greacă și germană și din limba latină în pronunție germano-maghiară, după tratatul de la Adrianopol (1829), cînd capitalul occidental industrial pătrunde în Principate și se înmulțesc considerabil relațiile directe cu Apusul, se înlătură neologismele grecești, germane și latino-maghiare, înlocuindu-se cu neologisme romanice (franceze, italiene) și latine (neologismele rusești rămîn mai departe în limbă, ba, în timpul protectoratului rusesc și al domniilor regulamentare, se introduc altele noi, și numai puține dintre ele, ca *epochă*, *comandir* etc., vor fi înlocuite mai tîrziu cu occidentalele *epocă*, *comandant* etc.). Așadar, după 1856, neologismele care ne veniseră prin intermediul rusei capătă un aspect fonetic sau structural identic sau asemănător cu cel din limba latină.

Pe de altă parte, se schimbă acum bazele dialectale ale limbii literare românești. Limba literară veche își avusese baza dialectală atît în limba maramureșeană cît și în dialectul popular specific fiecărei provincii. Cu secolul al XVIII-lea, o serie de elemente maramureșene sau în genere nordice au dispărut din limba literară și au fost înlocuite cu elemente din Ardealul de sud, Moldova de sud, Muntenia. Întrucît, în secolul al XIX-lea, centrele culturale mai importante sînt în Muntenia și Moldova, căci acolo s-a dezvoltat burghezia, fiind mai puțin stînjenită de statele asupritoare, limba literară românească își capătă acum o bază dialectală muntenească și moldovenească. După 1829 se părăsesc unele fapte fonetice, morfotice și sintactice caracteris-

¹ Corectă este numai expresia *cuvintele savante*, căci cealaltă, *neologisme*, ar trebui aplicată tuturor inovațiilor lingvistice. Lingviștii ar putea accepta și expresia *cuvintele radicale*, dacă s-ar referi numai la împrumuturile făcute din limba de origine (în cazul limbilor romanice, latina). Bineînțeles, limba de origine nu poate influența tîrziu limbile fiice decît dacă a fost o limbă de cultură și a rămas în uz ca atare, — ca limbă savantă —, și după dispariția ei ca limbă vorbită, pînă în epoca modernă.

tice limbii vechi. Graiul zilnic al burgheziei pătrunde și mai mult în limba scrisă. Acest grai al burgheziei nu se identifica însă total cu graiurile populare. Burghezia își formase limba ei la școala limbii literare vechi. Când, pe la 1859—1870, burghezia iese victorioasă din lupta ei, deși nu fără a fi căzut la un compromis cu aristocrația, care s-a acomodat în cea mai mare măsură condițiilor de viață burgheze, are loc și impunerea limbii intelectualității burgheziei ca limbă literară românească. Trăsăturile esențiale ale limbii literare moderne s-au fixat cam atunci, cum am arătat în *Probl. cap.* p. 34—36 și 135—136, (tot atunci s-a înlăturat definitiv și alfabetul chirilic, caracteristic limbii vechi, și s-a înlocuit cu cel latin). Așadar, cum spunea G. Ibrăileanu, limba literară românească modernă s-a creat pînă pe la 1880. Afirmarea este justă; chiar dacă el se gîdea mai mult la faptul că, pînă pe la 1880, s-a scris și latinizant sau cu multe franțuzisme, fapt e că așa stau lucrurile și din punctul de vedere al faptelor lingvistice: forme ca *pășaste, slujaște* apar la munteni pînă pe la 1880.

Bineînțeles, procesul de creare a limbii noi n-a fost un proces mecanic, el a fost un proces sufletesc. Oameni diverși puși în condiții diverse de cele din epoca feudală și diverse și de la o provincie la alta, au reacționat deosebit. Rolul conducător l-au avut scriitorii, dar cîteodată și masele indivizilor vorbitori.

Timp de aproape un secol, de pe la 1780 pînă pe la 1880, dar mai ales de pe la 1820 pînă pe la 1865, limba literară românească a fost supusă unor schimbări extraordinar de mari din partea scriitorilor români, care încercau să exprime în ea gîndirea și sentimentele omului modern. Luînd ca model limbile literare ale popoarelor cu o cultură mai veche, scriitorii din acel timp căutau să creeze din limba românească un instrument cît mai adecvat pentru expresie și comunicare. Modul în care însă acești scriitori credeau că trebuie schimbată și îmbogățită limba varia mult de la unul la altul și s-a cristalizat în fiecare provincie în curente deosebite, adesea chiar în cadrul aceleiași provincii, în mai multe curente. Toți își puneau problema creării limbii literare unitare a poporului român, adică a limbii naționale, dar fiecare o înțelegea altfel. Prin traduceri, prin opere originale, prin manuale școlare, prin legi, prin presă, prin gramatici și dicționare chiar, fiecare își realiza limba pe care o voia, iar masele de intelectuali din fiecare provincie își însușeau în mare parte modul de a vorbi și de a scrie al reprezentanților mai cu autoritate ai curenților de limbă. Oricît de aberante erau unele din aceste sisteme, susținătorii lor nu s-au putut abate total de la limba poporului: aceasta constituia baza pe care se ridica orice sistem. Din toată această frămîntare, din toată această luptă, s-a ajuns, spre sfîrșitul epocii pomenite, la o limbă literară nouă, acceptată cu mici variații, de toată lumea. Cum era și de așteptat, au învins curentele care reprezentau bunul simț, adică acelea care propuneau să rămînem cît mai aproape de limba poporului. Această limbă, care a rămas după aceea relativ neschimbată, e limba pe care o vorbim și o scriem și astăzi, e limba literară modernă¹. Să vedem mai de aproape cum s-a format ea.

¹ G. Ibrăileanu spunea, în cursul său universitar, intitulat *Epoca [lui] Conachi*, că termenul *modern* aplicat literaturii române moderne este ceva care se referă nu la gen, la școală, ci la ceva social, chiar dacă spiritul modern aduce și genuri noi, și școli noi. Acest lucru

§ 2. Am spus mai sus că două sînt marile probleme pe care le pune procesul complicat de trecere de la limba veche la limba nouă : 1. cum s-a produs modernizarea limbii, adică transformarea ei într-un instrument de comunicare și expresie, care, rămînînd cît mai apropiat de limbajul poporului, să fie totuși la înălțimea culturilor moderne, și 2. cum s-a produs unificarea limbii, dat fiind că s-a plecat de la o limbă literară deja diferențiată pe regiuni și că încercările de modernizare s-au făcut adesea în sens divergent. Aceste două probleme sînt determinate de cele două mari procese pe care le putem distinge în dezvoltarea limbii literare din acel timp. Cele două probleme însă nu se pot trata separat, cum nici cele două procese nu se pot separa de fapt unul de altul. O separare a lor nu este posibilă decît în idee și e dictată de nevoia de organizare, de sistematizare a materialului, de nevoia de a vedea sensul dezvoltărilor.

Pînă acum, însăși trecerea de la limba veche la cea nouă a fost neglijată de unii cercetători. Epoca despre care am vorbit separă două faze fundamentale ale limbii noastre literare, limba literară veche și limba literară nouă, modernă. S-a crezut de către unii că procesul de modernizare a limbii a fost exclusiv de ordin lexical și că a constatat mai ales în împrumutarea a nenumărate neologisme și în nenumărate calcuri lingvistice. De fapt această modernizare a avut loc și pe plan fonetic, morfotic și sintactic. Procesul de unificare a limbii literare românești, care are loc în secolul al XIX-lea, a fost de asemenea neglijat de unii cercetători, anume de acei care, ca J. Byck, *SCL*, V, 1—2, p. 32 (în articolul *Vocabularul științific și tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*), pun în secolul al XVIII-lea „desăvîrșirea acestei unificări”. De fapt în secolul al XVIII-lea limba literară românească era încă diferențiată după regiuni, deși cărțile bisericești tipărite, precum și alte tipărituri din Ardeal și Moldova, prezentau unele fenomene ale limbii literare întrebuintate pînă atunci în Muntenia. Am studiat altădată dialectele literare românești din ultima lor fază, de pînă pe la 1880 (*Probl. cap. p. 66—137*). Trecerea de la limba veche la limba nouă nu se poate înțelege decît înfățișîndu-se și aceste diferențe de limbă care dispar în favoarea limbii naționale unice. Procesul de formare a limbii literare moderne se confundă cu acela de formare a limbii naționale¹.

este just și pentru limbă : și anume epitetul *modern* se aplică activității omenești pătrunse de spiritul critic, desfășurate de la Renaștere pînă azi, și formelor lingvistice utilizate în acest timp. O asemenea activitate este desfășurată înălți de burghezii și de aristocrație, apoi și de clasa țărănească și de muncitorii.

¹ J. Byck neglijează aproape complet importante procese de dezvoltare a limbii literare române în secolul al XIX-lea. Procesele morfotice și lexicale din acest timp, în special împrumutarea și crearea a numeroase neologisme, fenomene care au loc mai ales după 1830 pînă pe la 1860, sînt complet pierdute din vedere de autor, cu toată marea lor bogăție și cu toată marea transformare pe care o aduc ele limbii literare. Căci el spune, în articolul *Despre limba noastră literară (Gazeta literară din 24 mai 1956)*, p. 2, col. 1 : „Opera de hotărnicire a domeniului limbii noastre literare, de precizare a aspectului fonetic, de selecționare și îmbogățire a vocabularului, de perfecționare a structurii gramaticale se desăvîrșește către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor, în așa fel încît atunci cînd, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, se produc unele încercări de revizuire în sens latinist, italianist și regionalist, acestea se izbesc de puternica rezistență a tradiției literare”. Pe lângă greșeala de a crede că încercările latiniste și italianiste au căzut numai pentru că limba literară era deja statornică, eăci ele au fost respinse pentru că întreaga limbă românească, deci și cea vorbită de popor pre-

§ 3. Cercetarea limbii literare românești moderne, ca de altfel și a celei vechi, a fost lăsată multă vreme de lingviștii români pe ultimul plan. Abia în ultimii ani au apărut lucrări în care să se fi înregistrat și clasificat faptele de limbă ale secolului al XIX-lea cronologic, precum și după natura lor, și în care să se fi încercat a se prinde, măcar în linii mari, formarea și evoluția limbii literare românești moderne.

Citeva observații foarte interesante despre formarea limbii literare românești moderne a făcut G. Ibrăileanu în cursurile sale netipărite, de *Istoria literaturii române moderne*, ținute la Universitatea din Iași, în special în cel închinat epocii 1780—1840, pe care criticul ieșean o numea epoca lui Conachi. Din nefericire, Ibrăileanu n-a avut timpul necesar pentru a înjgheba un text definitiv al cursurilor sale universitare; în ce privește cursul pomenit, ca și cel consacrat epocii dintre 1840 și 1880, numită de Ibrăileanu epoca lui Alecsandri, sîntem obligați să plecăm numai de la textul redactat și litografiat de Iorgu Iordan în 1909—1911, pe cînd era student al Universității din Iași¹. Acolo Ibrăileanu a trasat și o istorie a limbii literare românești, care cere corectări și completări, dar rezolvă unele probleme ale dezvoltării limbii literare românești.

O serie de interesante observații asupra limbii literare românești din epoca modernă găsim și la Iorgu Iordan, *Limba română actuală* ed. a doua, București, 1948, deși autorul își propusese să studieze numai limba română dintre cele două războaie mondiale. Multe din constatările făcute de autor sînt de fapt valabile și pentru limba literară din secolul al XIX-lea și-și găsesc adevărata explicație numai în cadrul proceselor care au avut loc în limba literară din acel timp. Astfel, ca să dau cîteva exemple, faptul constatat de Iordan, p. 29—31, că numai neologismele terminate în *-agiu* (ca *avantagiu*) au și forme de origine franceză, în *-aj* (ca *avantaj*), nu și neologismele terminate în *-egiu* (ca *privilegiu*), se explică prin uzul unor scriitori din secolul trecut, care au întrebuițat numai formele în *-egiu*, cu excluderea celor în *-ej*. Și tot așa, faptul că verbe neologice, de origine latină și romanică, precum *a prefera* și *a preferi*, *a repeta* și *a repeși* etc. (vezi p. 130—131), au o dublă formă, adică o dublă conjugare, I-a și a IV-a, deși în latină erau de conjugarea a III-a, se explică prin diversele curente de adaptare a neologismelor care s-au manifestat la noi în veacul trecut: formele în *-a*, de origine franceză se datoresc scriitorilor ce au reprezentat această influență, iar celelalte, în *-i*

tutîndeni, nu le putea primi, Byck mai face alci greșeala de a crede că procesul de formare a limbii literare române este încheiat pe la 1830—1840. Oricine studiază mai cu atenție textele literare din secolul al XIX-lea constată tocmai că procesul de formare a unei limbi mai apropiate de graiul poporului decît cea veche și mai bogată ca posibilități de exprimare, întruclt împrumută neologisme și stiluri care exprimă tot ce gîndirea omenească a produs mai înalt, capătă amploare pe la 1830—1840 și continuă pînă în epoca de creare a statului român modern, de după 1859, așa cum a arătat înții clar Ibrăileanu în *Spiritul critic în cultura românească*, Iași, 1909, p. 10—18, dar mai ales p. 59, 61 și 142, și în cursurile sale universitare. O epocă întrecută din istoria limbii noastre literare, și încă una din cele mai bogate în modificări lingvistice, este total ignorată de J. Byck.

¹ Editările litografice ulterioare ale acestor cursuri reliau de fapt acest text, așa încît numai datorită muncii din anul de studii universitare a lui Iorgu Iordan s-a pus la îndemîna contemporanilor și s-a salvat pentru posteritate un adevărat monument de gîndire în domeniul istoriei limbii noastre literare și al literaturii românești moderne.

se explică, cum a arătat însuși I. Iordan, prin intelectuali care luau ca model cuvintele românești populare înrudite, *a suferi* și *a peși*. Va trebui să căutăm, printre scriitorii români de după 1780, pe cei care au reprezentat tendințele despre care am vorbit aici. Adesea Iordan însuși citează, alături de faptele de limbă contemporane, și fapte din limba literară a secolului trecut.

Lucrarea mai veche, a lui P. V. H a n e ș, *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1904, retipărită fără schimbări în 1927, n-a adunat un material suficient de bogat, nu l-a clasificat și explicat bine și n-a tras concluziile care se impuneau: liniile generale ale dezvoltării limbii literare din secolul al XIX-lea au rămas tot în vagul în care existau pînă atunci. Dar ea este, desigur, utilă.

O istorie a limbii literare românești dintre 1829 și 1881 a ambiționat să scrie (și în parte a reușit) Paula D i a c o n e s c u; mă refer la lucrarea sa *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*, Partea I, *Probleme de normare a limbii române literare moderne*, 1830—1880, București, 1974, și Partea a II-a, *Evoluția stilului artistic în secolul al XIX-lea*, București, 1975. Materialul, foarte bogat, nu este repartizat nici în această lucrare după marile procese lingvistice care au avut loc, ci după principiile exterioare acestor procese, ceea ce duce la o repetare continuă a acelorași fapte de limbă în diversele capitole ale părții întâia a lucrării¹. Autoarea acordă de altfel o mai mare atenție faptelor de limbă artistice (volumul al doilea al lucrării este de două ori mai întins decît cel dintîi). Paula Diaconescu intenționează să publice și o lucrare despre evoluția stilului artistic în secolul al XX-lea.

§ 4. Avîntul din ce în ce mai mare pe care-l lua intelectualitatea românească după 1821, relațiile din ce în ce mai strînse cu Occidentul și cu Rusia, înființarea școlilor elementare și secundare în Muntenia și Moldova, formarea unui public cititor relativ numeros, toate acestea obligau pe cei

¹ În primul capitol al părții I-a a lucrării se discută îndrumările date de diverși scriitori și în genere intelectuali români, de la Heliade Rădulescu pînă la Titu Maiorescu, în legătură cu limba literară care se crea atunci, fără a se neglija și sistemele ortografice care au însoțit aceste îndrumări. În cel de al doilea capitol al primei părți a lucrării autoarea studiază „procesul de constituire și consolidare a normelor nonartistice” și anume ale stilului științific, ale celui administrativ și ale celui publicistic. Acest plan nu este cel mai fericit. Considerăm că, întrucît limba literaturii artistice moderne românești este în fond tot limba literară modernă a românilor, cu unele abateri sau apariții specifice stilurilor artistice, era necesar ca, în al doilea capitol al lucrării, să se discute despre limba cultă însăși, formată în urma îndrumărilor date atunci de cei mai de seamă intelectuali români, și prin traducerea în viață a acestor îndrumări. Astfel, deși în primul capitol al lucrării se vorbește despre o limbă literară care se crea, ea nu mai apare ca o realitate în cel de al doilea capitol al lucrării, ci se trăvestește în cele trei stiluri amintite: științific, administrativ și publicistic. Realitatea este că, în toate cele trei subdiviziuni, A, B și C, consacrate acestor stiluri, autoarea înregistrează aceleași fapte de limbă, aceleași evoluții ale așa-ziselor stiluri. Nu formarea stilurilor trebuia să studieze autoarea în al doilea capitol al lucrării, ci însăși formarea limbii literare românești, mai clar: formarea limbii culte românești. Evident, și limba cultă reprezintă tot un stil; dar e vorba de stilul de bază al limbii literare românești moderne, stilul care s-ar putea numi neutru al limbii literare românești moderne, stilul despre care am vorbit de mai multe ori în lucrările mele consacrate limbii literare românești. Lingviștii români rezistă propunerilor mele de a se distinge și un stil neutru, un stil zero, cum spun unii critici și istorici literari francezi contemporani; lucrarea despre care vorbim arată, prin planul ei, cît este de necesar să distingem acest stil neutru, despre care vorbeam, dar în alți termeni, deja Aristotel. Față de acest stil neutru, stilul științific, cel administrativ și cel publicistic se deosebesc prin unele particularități specifice, care ar fi trebuit discutate de Paula

mai de seamă reprezentanți ai intelectualității românești, în special pe scriitori și pe cei care trebuiau să predea limba în școli, să-și pună problema perfecționării limbii literare românești, pentru a o face aptă să exprime ideile și sentimentele lumii moderne. Această problemă se puse și între 1780 și 1830, ba chiar mai înainte, dar acum, după 1820, ea nu mai putea fi evitată. Mulți scriitori fac mărturisiri asupra greutății de a se exprima în română în probleme de știință, artă și filozofie. Generațiile de scriitori care se ridică pe la 1810—1840 au fost ajutate de evenimentele istorice europene în realizările de ordin cultural pe care le ținteau. Pacea de la Adrianopol (1829) nu numai că înlătura monopolul turcesc, permițând accesul vapoarelor occidentale și ruse în apele Dunării, dar făcea posibilă crearea în cele două Principate a unei prese românești periodice și în general a unei prese laice, care lipsise până atunci. Problema limbii literare trebuia rezolvată rapid; și ea a fost rezolvată diferit în cele două țări. Era pentru toți evident că nu se putea lua ca bază vreunul din dialectele populare dacoromâne, că trebuia să se plece de la limba literară de până atunci, pe care intelectualii vremii o numeau bisericească, pentru că se gădeau mai ales la varianta ei bisericească; dar unii voiau să-i impună acestei limbi mai multe modificări, alții mai puține, și nimeni nu voia să renunțe la particularitățile dialectale ale limbii literare din fiecare provincie.

În Muntenia, rolul principal în această privință l-a avut I. H e l i a d e R ă d u l e s c u, care încercase prin *Gramatica românească*, Sibiu, 1828, o reformă a limbii și ortografiei, și, în parte, a realizat-o. În celebra prefață a acestei gramatici el ironiza atât limba cât și ortografia de până atunci, între altele formele greoaie ale unor neologisme ca verbele în *-arisc* (*-erisc*) și *-ăluiesc*, și aspectele inutile ale scrierii chirilice (literele de prisos, spiritele, accentele). El a început a scrie o limbă care era vechiul dialect literar muntean, dar cu modificări fonetice, morfotice și lexicale care au fost în general acceptate de toți scriitorii munteni, unele și de cei moldoveni și ardeleni. Așadar, o nouă epocă începe în istoria limbii literare române cu I. Heliade Rădulescu¹. Acest mare animator cultural cel dintâi a început să scrie, în secolul trecut, în

Diaconescu într-un al treilea capitol al lucrării, situat după capitolul în care trebuia să trateze despre stilul neutru. Abstracție făcând de aceste obiectii, privind nu numai clasificarea materialelor, dar și concepția autoarei despre limba literară din secolul trecut, lucrarea adună toată informația de până astăzi asupra limbii literare românești din perioada indicată, constituind primă sinteză mai amplă și mai informată în materie.

Deși autoarea nu o spune (mi-a mărturisit-o însă într-o comunicare orală), limitarea de către d-sa a perioadei de formare a normelor limbii literare românești moderne între anii 1830 și 1880 se explică prin influența pe care o exercitat-o asupra sa concepția lui G. Ibrăileanu despre formarea limbii române literare moderne, concepție acceptată și de mine în lucrările mele anterioare și în cea de față.

Unele aspecte ale dezvoltării limbii române literare dintre 1830 și 1880, anume cele privind bazele dialectale și procesul de unificare a limbii române literare, sînt tratate de Ion G h e ț i e în *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 431—547, în special p. 489—547. Poziția autorului este cea pe care și noi o considerăm justă.

¹ Când afirmăm aceasta, reluăm părerile lui G. I b r ă i l e a n u, exprimate în cursul de *Istoria literaturii române moderne. Epoca lui Conaht*, și în *Spiritul critice în cultura românească*, Iași, 1909. Acest istoric literar susținea că limba literară românească modernă își are începutul în limba lui Heliade Rădulescu din perioada anterioară epocii italianizate și în limba scrii-

graiul vorbit în orașele muntene, — bineînțeles, un grai cu labialele intacte, căci era o continuare a limbii literare vechi din Muntenia —, lăsînd la o parte unele arhaisme pe care le mai avea încă pînă atunci limba literară. Dar el a adoptat pînă la urmă și fapte din alte dialecte decît cel muntenesc, existente în limba scriitorilor din epoca anterioară. El a introdus în limba scrisă elementele populare — de exemplu auxiliarul *a* în loc de *au* la pers. a III-a sing. a perfectului compus, terminația *-r* în loc de *-rișu* (scris *-riu*) în cuvinte ca *trecător, ajutor* etc., în locul mai vechilor *trecătorîșu, ajutorîșu* etc. (dar muntenii aveau, după 1600 sau 1720, mai ales formele în *-or*), *care* în loc de *carele* și *careea*, pl. *carii* și *carele* etc. Heliade Rădulescu a rămas totuși la unele forme arhaice, ca *a priimi*. În limba lui se găsesc și multe elemente dialectale muntești, la care, după aceea, limba literară a renunțat. Astfel gen. sing. *a casi* „a casei”, nom. pl. *urși* „urșii”, *păște*, „peste” *dă* „de” etc.¹ El avea ideea unei „limbi generale”, adică naționale a românilor, pe care nu o concepea chiar identică cu limba veche, ci o voia un amestec din toate dialectele daco-românești vorbite.

Neologismelor de origine latino-romanică, Heliade Rădulescu le-a dat adesea, ca și membrii Școlii ardelenne, forma pe care în general o au ele și astăzi, modificînd în spiritul dezvoltării fonetice românești aspectul lor fonetic latin — de exemplu *-lia* devine *-lă* și *-én-* devine *-in-*, ca la Clain și ceilalți scriitori din Ardeal. Imitînd tot pe membrii Școlii ardelenne, el integrează la conjugarea I-a, după modelul limbii franceze, verbe ca *a exprima* (lat. *exprimere*), pe care latiniștii de mai tîrziu vor încerca zadarnic să le încadreze la conjugarea a treia, ca în latină și italiană.

Criteriile de îmbogățire și perfectare a limbii după care se conducea Heliade Rădulescu erau următoarele: respectarea geniului și naturii limbii, care se manifestă, în ce privește neologismele, prin încadrarea lor în sistemul lingvistic și prin împrumutarea lor din limbile înrudite², apoi vigoarea și fru-

torilor moldoveni și munteni din generația de la 1840. Ibrăileanu spunea între altele că Heliade Rădulescu a avut, pînă în momentul cînd a devenit italianizant, o limbă aproape ca cea de azi, dacă lăsăm la o parte cîteva neologisme, a căror formă nu o nimerise. După marele critic moldovean, A. Sachi, C. I. Iova și A. Alexandrescu au o limbă aproape veche. Aceste păreri, pe care le-am expus și în *Probl. cap.*, p. 27—28, și pe care mi le-am însușit, sînt intradevăr juste și este de mirare că marele rol al lui Heliade Rădulescu în ce privește formarea limbii române literare moderne a fost neglijat multă vreme.

¹ Printre faptele de origine populară pe care a căutat el să le introducă în limba literară este unul care n-a putut pătrunde; este vorba de pronunțarea lui *-ij* ca *-i* în forma de nom. ac. plural articulat a substantivelor masculine: *oameni* pentru *oamenii* (și poate și în forma de gen. - dat. sing. articulat a substantivelor feminine). Găsim această inovație la un membru al *Societății literare*, anume la Iancu Văcărescu, *Poezii* (vezi G. I. Iovanescu, *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu, din „Poezii al se” în Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, p. 58). Pronunția în discuție pătrunsese deja în limba literară din Muntenia, căci o găsim și în *Poezii nou* de Ioan Cantacuzino, tipărită între 1791 și 1797, pentru care vezi mai sus, VII, cap. III, § 11 (în opera acestui scriitor, grupul *ij* este notat, în cazurile pomenite, ca și în altele, prin *ij*).

² De aceea el renunța la cele mai multe din numeroasele calcuri lingvistice lexicale de pînă atunci, din română, la care se recursese pentru a exprima ideile noi, și împrumuta termenii de-a dreptul din limbile înrudite, cum făcuseră înșși francezii, italienii și spaniolii în evul mediu și în epoca renașterii. În *Prefața la Aruncătură de ochiu asupra limbii și începutului rumânilor* (vezi O. Densușianu, *Literatura română modernă*, ed. a IV-a, p. 290—291) el critica pe acei care căutau „să cîrpească limba”, crezînd că puteau da sensuri noi cuvintelor „de obște”.

museŝea limbii. De aceea el cerea înlăturarea formelor lungi și greoaie, printre care și atitea plurale neutre în *-uri*, în locul cărora prefera formele în *-e*. Limba pe care o scria Heliade Rădulescu pînă la 1840 și al cărei început îl avem în *Gramatica* sa din 1828, a fost scrisă și vorbită multe decenii numai în Muntenia, unde burghezia cultă și-a însușit-o (această burghezie și-a însușit dealtfel și unele din italianismele sale de după 1840). Heliade Rădulescu susținea unitatea limbii bisericești, invocînd faptul, — care acum ne apare fals (vezi cele spuse de mine în *Probl. cap.*, p. 135) —, că nicăieri în literatura religioasă nu găsim *gios, gioc etc., cîne, pîne etc.*, ci numai *jos, joc etc., cîine, pîne etc.* Afirmările acestea ale lui Heliade Rădulescu sînt niște generalizări pripite: desigur marele îndrumător al limbii noastre literare nu cunoștea texte religioase moldovenești și ardeleni din secolul al XVII-lea, ci numai texte ardeleni din secolul al XVIII-lea și texte moldovene din a doua jumătate a aceluiași secol, care într-adevăr prezintă un aspect fonetic muntean. Dar el nu identifica întotdeauna limba textelor bisericești cu dialectul literar muntean. Într-un articol din 1838, *Heliade Rădulescu* afirma că limba cărților bisericești este o medie a dialectului dacoromân (D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, p. 267).

În Moldova, Asachi s-a menținut la particularitățile dialectului literar moldovenesc din epoca veche, cu *ș* pentru *j* în *șoc, șudec etc.*, iar neologismelor le-a dat adesea forme cu totul deosebite de cele la care se fixa în același timp Heliade Rădulescu. Astfel, Gheorghe Asachi, urmînd limba rusă de atunci, scria *imperie* pentru *imperiu* (cf. rus. *imperiia*) etc. și dădea acestor substantive genul feminin². Limba lui se mai caracteriza și prin unele italianisme ca *dril* „drept” (termen juridic), sau prin creații proprii, ca *a înainti* pentru *a înainta*, singurul rămas în limbă (acesta creat, probabil, tot atunci în Țara Românească). Sufixul neologic *-itate*, utilizat de ardeleni și de Heliade Rădulescu chiar în această formă, căpăta la Asachi forma *-ită*, de origine italiană (*cualità etc.*).

În Ardeal și Banat, unii continuă scrisul lui Petru Maior. Astfel scrie D. B o j i n c ă, *Anticile romanilor*, la care avem de exemplu *nat* „om” (I, p. 9), dar cuvîntul e un element popular bănățean, crișan și ardelean; alții ca G. Barițiu, care întemeiază în 1835 presa românească în Ardeal, continuă limba celorlalți scriitori ardeleni de pînă la 1825. Dar în curînd încep acolo exagerările lui A. T. L a u r i a n și Timotei C i p a r i u, care, deși plecau tot de la limba literară existentă, în special de la cea a lui P. Maior, vor introduce atît de multe modificări lexicale în sens latinizant, încît vor crea o limbă în

Totuși, cum era firesc pentru cineva care trăia în epoca respectivă, el a menținut unele din calcurile lingvistice la care ne referim, chiar dintre acelea care au fost eliminate mai tîrziu, precum *băgare de seamă* „observație”, *zicere* „cuvînt” „rațiune” (pentru unele din ele vezi G. I v ă n e s c u, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—204).

¹ El mai invoca și cuvintele *faimă, ainte* sau *înainte*, pe care le opunea unor *famă, ante*, inexistente în limba română. De altfel *faimă* și *ainte* au căpătat un *l* în alte împrejurări declt *ciine, pl'ne etc.* și nu trebuiau discutate împreună.

² Cum a arătat Iorgu I o r d a n, *Influențe rusești asupra limbii române* (An. Ac. Republicii Populare Române), p. 14, asemenea fapte se găsesc și la T. S t a m a t i, *Dicționaraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, Iași, 1851: *seminarie* (rus. *seminariia*), *stipendie* „bursă” (rus. *stipendiia*), *subsidiie* „ajutor” (rus. *subsidiia*).

mare parte artificială. De altfel după 1840, însuși Heliade Rădulescu se va îndrepta pe o cale asemănătoare: aceea a italianizării limbii. El menținea, bineînțeles, și în această fază lingvistică, modificările morfotice și fonetice pe care le impusese limbii literare prin *Gramatica* sa și prin publicațiile sale de pînă atunci.

§ 5. O înțelegere justă a problemei limbii găsim la o serie de personalități ale culturii române, care au început să activeze în preajma anului 1840. Ne referim în primul rînd la scriitorii moldoveni grupați în jurul revistelor *Dacia literară* și *Arhiva românească* (mai tîrziu și *Propășirea*), anume C. Negruzzi, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, A. Russo, apoi la scriitorii munteni de aceeași vîrstă, ca Ion Ghica, C. Bolliac, N. Bălcescu, C. A. Rosetti, D. Bolintineanu. Scriitorii munteni pomeniți mai sus întrebunțau din cînd în cînd cîte un italianism din acelea care caracterizau pe Heliade Rădulescu (de exemplu *popol* „popor”); totuși ei scriau o limbă ca cea a lui Heliade Rădulescu de dinainte de faza sa italianizantă. Limba scriitorilor moldoveni pomeniți prezintă pe la 1840 de asemenea unele modificări față de limba lui Asachi, și a celor care l-au urmat. Deși acești scriitori au întrebunțat, cel puțin cîteodată, unele din particularitățile limbii literare din Moldova, scrise de Asachi ca *a înainti*, *studie* (substantiv feminin), *drit* „drept” (termen juridic), *cualità* etc., ei au renunțat la multe din caracteristicile adesea curioase ale acestuia, scriind, atît în ce privește neologismele, cît și în ce privește fonetismul, morfemele și lexicul autohton, o limbă mai apropiată de aceea a muntenilor. Într-o vreme în care aberațiile latiniste abia se anunțau și în care publicațiile periodice ale românilor din Ardeal aveau, sub raport fonetic, o limbă destul de asemănătoare cu aceea a lui Heliade Rădulescu, scriitorii moldoveni de la 1840 au crezut că era de datoria lor să renunțe la unele din particularitățile moldovene: limba revistei *Dacia literară* (1840), ca și a atîtor cărți originale sau traduceri publicate de moldovenii de pe atunci, este în multe privințe cea a lui Heliade Rădulescu. Începutul l-a făcut C. Negruzzi, care deja din 1836 a purtat corespondență cu Heliade Rădulescu și a discutat cu el în presă problemele limbii literare. Primul său text cu muntенisme este traducerea din Victor Hugo, *Maria Tudor*, tipărită la București în tipografia lui Heliade Rădulescu, în 1837. În această traducere scriitorul moldovean adoptă formele în *-tor*, *-or*, *-ar* pentru *-torîu*, *-orîu*, *-ariu*, auxiliarul *a* pentru auxiliarul *ay* de la pers. III sing. a perfectului compus, *e* pentru *îi* „este” și alte muntенisme. Deși în 1836, în prima sa scrisoare către Heliade Rădulescu, Negruzzi se pronunța pentru *gios*, *gioc* în loc de *jos*, *joc*, pentru că „*ğ* sună mai bine decît *ž*” și pentru că, în cazurile analoage și limba italiană are *ğ*, el a început a scrie cu *ž* (ж) în loc de *ğ* (y), deci ca în dialectul muntенesc (însă el întrebunța în unele cazuri *j* în loc de *ğ* și mai înainte, căci găsim acest fonetism atît în prima sa scrisoare către Heliade Rădulescu, cît și în traducerea publicată de el la Iași, în tipografia „Albina”, în 1833: *Triidzeci ani sau viața unui jucătoriu de cărți*). Toate aceste forme muntene le găsim și în scrierile sale ulterioare. Desigur, Negruzzi a renunțat după 1836 la unele particularități moldovenești, deoarece credea că aceste particularități n-au constituit, în epoca veche, o normă de limbă literară pentru moldoveni. Este foarte probabil că Negruzzi s-a lăsat convins de afirmația falsă a lui Heliade Rădulescu, făcută în diverse

ocazii, după care limba bisericească fusese unitară fonetic și avusese, în ce privește fonetismele *ș/z*, *-î/-i*, *-riy/-r* și altele, tipul muntenesc. Negruzzi, care era convins că unitatea limbii literare românești nu se putea obține decît prin renunțarea moldovenilor la unele din particularitățile lor dialectale, a reușit să convingă de aceasta și pe scriitori mai tineri ca el, care se ridicau atunci în Moldova, în primul rînd pe M. Kogălniceanu și pe V. Alexandri, și au întemeiat cu toții revista *Dacia literară*, care avea ca scop, între altele, și unificarea limbii literare românești, chiar dacă în articolul program, scris de Kogălniceanu, recunoscîndu-se necesitatea acestei unificări, nu se arăta în ce sens trebuia să aibă loc această unificare. Se poate spune, după Ibrăileanu, *Spiritul critic*, ediția a II-a, Iași, 1922, p. 52¹, că limba lui Negruzzi de la 1840 este limba literară de azi, căci de exemplu nu are formele *pășaste*, *slujaște* etc., care se găsesc la scriitorii munteni de atunci (inclusiv Heliade Rădulescu), ci formele literarizate moldovenești: *pășește*, *slujește* etc.

§ 6. Dar „muntenizarea“ parțială a dialectului literar moldovenesc, inițiată de Negruzzi, a găsit împotrivire la unii moldoveni. Rezistențele întimpinate trebuie studiate, atît pentru că cei care n-au acceptat modul de a vorbi și scrie al lui Heliade Rădulescu au continuat să scrie cum se scrisese pînă atunci în Moldova cît și pentru că teoreticianul cel mai de seamă al acestei rezistențe, filologul moldovean G. Săulescu (el semna atunci *Seulescu*) a reușit să convingă în parte, cu argumentarea sa, pe unii dintre contemporanii săi (faptul rezultă din felul cum scriu mulți pe la 1848) că Eliade Rădulescu nu avea oricînd dreptate. Discuția care a avut loc atunci între Săulescu, Negruzzi și Heliade Rădulescu este foarte instructivă în ce privește istoria limbii noastre literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea și de aceea ne vom opri puțin asupra ei. Ea a fost studiată de Al. Andriescu, *Limba și stilul presei românești în perioada 1829—1860*, în *Anuarul de filologie*, XV, 1964, p. 56—60, apoi de Petru Zugun, *Polemica filologică dintre Gh. Săulescu și I. Heliade Rădulescu în AUI* (Serie nouă), *Secțiunea II, C. Limbă și literatură*, XII, 1966, p. 183—202 (aprecierile noastre se deosebesc în parte de aprecierile din ultimul articol; ele se întemeiază de altfel pe lectura directă a textelor lui Heliade Rădulescu, C. Negruzzi și Săulescu).

În articolul *Literatură* din *Curierul românesc*, No. 101 din 17 iunie 1839 (p. 334—335), Heliade Rădulescu, constatînd că, dintre publicațiile periodice românești de atunci, singură *Albina românească* se abate de la limba bisericească și „ține cu totul limba populară“, cere ca literaturii să cadă de acord în ce privește „stilul limbii“. Reproducînd apoi un text publicat în *Albina românească*, numărul citat, p. 336—337, și nr. 102 din 20 iunie 1839, p. 377—340, anume *Doctorul și coteleta*, el arată, în note, care sînt, după părerea sa, formele lingvistice cele mai potrivite. Cele mai multe din observațiile făcute de dînsul sînt juste, întrucît se refereau la pronunția dialectale moldovenești, care nu caracterizează limba literară din Moldova secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea (printre ele, și *li* în loc

¹ Ibrăileanu constata că Asachi nu scrie în „limba nouă literară“, cea care a triumfat, pe care o scriem azi, a lui C. Negruzzi.

de *e* sau *este*). Dar scriitorul muntean face greșeala de a cere ca moldovenii să scrie *împărlășaste, pîraște, izvoraște* etc.

Desigur, un răspuns la articolul lui Heliade Rădulescu și la popunerile sale de unificare a limbii, făcute pe baza textului *Doctorul și colelela*, este articolul *Observații gramaticale asupra limbii românești*, publicat în *Suplement* la nr. 51 al publicației *Albina românească*, din 29 iunie 1839, p. 209—212 și în *Suplement* la nr. 55 al aceleiași publicații din 13 iulie 1839, p. 229—230 (*Începerea observațiilor gramaticale*), scris de G. Săulescu, care semnează S xxx. El recunoaște limbii bisericești numai o unitate în forme, adică în formele gramaticale, — și poate și în fonetism, — nu și în materie, adică în cuvinte, despre care spune că sînt în bună parte deosebite în cele trei provincii. Admite și el că trebuie să se creeze o limbă națională unitară, dar tăgăduiește că, în cărțile bisericești, s-ar fi scris muntește, cum pretindeau scriitorii munteni. Referindu-se, desigur, la Heliade Rădulescu și la alți scriitori munteni, el spune că aceștia cer ca „toți românii să urmeze provincialismului lor“ și se exprimă cînd ironic, cînd enervat cu privire la ei și la moldovenii care îi imită, lăsînd să se înțeleagă astfel că se referea și la Negruzzi, chiar dacă el nu-l va fi vizat în mod special pe acesta. Săulescu încriminează între altele (p. 209—210) fapte ca acestea: 1) Persoana a III-a sing. a perfectului compus, cu *a*: *a arătat*; 2) genitivul articulat în *-i* în loc de *-ei*, la femininele de decl. I-a: *a casi* „a casei“; 3) nom. pl. articulat în *-i*, în loc de *-ii*; 4) *pă, păste, dă, dintră, p'ăsta* etc.; 5) substantivele și adjectivele în *-tor, -or, -ar* în loc de *-torii, -orii, -arii*: *făcător, mărar* etc. Afară de acestea, la p. 211, col. 2, și 212, col. 1, el cere să se mențină formele neologice cu *-ie* pentru gr. *-ios, -ion* și lat. *-ius și -ium*, considerînd nepotrivite pe cele în *-iu*: *seminarie*, nu *seminarii*, *privilegie*, nu *privilegiu* etc., luîndu-se după faptul că existau deja în limbă forme ca *Dimitrie, Gheorghie* etc., din gr. biz. *Dimitrios, Geörgios*, venite prin filieră slavă. Dintre cuvintele care au *ș* la moldoveni și *j* la munteni, Săulescu scrie cu *j* numai pe cele care au *j* în latină, deci pe *jur* (verb), *judec, joc* etc., nu și pe celelalte, ca *șur, împreșur* (*gyrus*) *înconșur* (*congyro*), *șiumătate* (*dimidium*), *șos, (deorsum), rpeșione* (*rapidus*) etc.¹, ale căror etyma latine aveau alte sunete (el se înșela însă în ce privește etimologia lui *giumătate*). Așadar numai latinismul ortografic și lingvistic îl determina pe autor să accepte un fapt de limbă muntenesc. Propriu-zis, el nu a adoptat, în această privință, o pronunțare munteană. Legitimarea pe care Săulescu o dădea formelor cu *ș* este falsă, dar ea a avut influență. În col. 2 autorul mai cere, greșit, să se facă o diferențiere între *di (de)* conjuncție „dacă“ și *de* prepoziție, apoi între *undă* și *unde*, *ci și ce*.

Față de Săulescu au luat poziție C. Negruzzi și Heliade Rădulescu. Cel dintîi a răspuns în nr. 59 din 27 iulie 1839 (*Feilcton*, p. 234—245) cu o rară violență. După ce spune că el este cel vizat de Săulescu („Eu am scris *a* în loc de *au* și *e* în loc de *ii* ...“), declară că nu poate urma pe atari „pedanți stirpitori de filologie“, cu „bufoana lor strabografie“, că a acceptat *a* pentru auxiliarul *au*, pentru ca să se distingă singularul de plural, și pe *e*

¹ Termenii latini, din paranteze, sînt dați de Săulescu drept etyma ale cuvintelor discutate.

pentru *îi*, pentru ca să nu se amestece verbul cu pronumele. Nu intrăm în discuția altor fapte de limbă. Negruzzi mai spune că muntenii n-au introdus provincialismele lor în textele tipărite de el la București și că limba lui Săulescu nu e cea a cărților bisericești, cum pretinde acesta.

Heliade Rădulescu a răspuns lui Săulescu în *Curier românesc*, micrcuri, 26 iulie, nr. 122, 1839, articolul *Literatură* p. 417—420) și miercuri, 9 august, nr. 128, 1839, p. 445—446, articolul *Încheiere la băgările de seamă din partea redacției Curierului românesc la observațiile Dlui S xxx*. În primul articol, Heliade Rădulescu persistă să creadă că notele sale făcute la textul *Doctorul și coteleta* arătau faptele de limbă de la care nu trebuiau să se abată moldovenii și regretă că discuția asupra limbii literare, inițiată de dinsul n-a dus decât la o singură intervenție: aceea a lui Săulescu. Fără să intre în amănunte, în ce privește modul cum trebuie să se facă unificarea, Heliade Rădulescu spune (col. 2): „Trebuie să mărturisim, fraților rumâni, că fiecare popor rumân își are provincialismele sale, și că nimeni n-au ajuns încă în stare a pretinde că la noi este Castilia sau Toscana Rumâniei”¹. Cere ca fiecare ramură a poporului rumân să lepede ce e rău la ei și să primească „ce e bun și clasic” la alții. El recunoaște că unele observații ale lui Săulescu sînt întemeiate, dar nu spune care anume.

Săulescu a încheiat discuția cu o scrisoare publicată în *Albina românească*, nr. 64, 13 august 1839, adresată lui Negruzzi, și cu o scrisoare adresată redactorului revistei, de răspuns lui Heliade Rădulescu, publicată în *Albina românească*, nr. 72, 10 septembrie 1839. În scrisoarea către Negruzzi, el spune (p. 263, col. 2) că traduceri la care se referise nu erau ale acestuia, ci ale altora, că prețuiește pe Negruzzi ca scriitor, dar că nu-i poate accepta „muntenismele” și că regretă faptul că Negruzzi a ajuns la invective. Recunoaște și el (p. 264, col. 1) că e nevoie ca moldovenii „să pășească într-o unire cătră cultura limbii”, dar crede (col. 2) că este încă mult de făcut pentru a ridica edificiul limbii române pînă la „coperemint” și (p. 265, col. 1) că limba se va fixa („își va avea gramatica”) cînd vom avea și în literatură „veacul de aur”, care încă n-a venit. Tot acolo, Săulescu spune că n-a cerut să fie întrebuintate de alți români „provincialismele moldovenilor”, ca de exemplu auxiliarul *o* (= *au*) sau palatalele în locul labialelor, și acuză (265, col. 2) pe munteni că au schimbat limba cărților pe care moldovenii le-au tipărit la București. După el (p. 266, col. 1), cărțile lui Negruzzi au fost tipărite acolo fără schimbări, pentru că ele erau scrise muntenește. Mai afirmă că „schizma” lingvistică (adică abaterea de la limba bisericească) au produs-o muntenii (se referea deci la limba lui Heliade Rădulescu), dar recunoaște că sînt și munteni „carii nu aprobează ais feliu de renovații fără temei”. După el (col. 2), „idioma” bisericească sau generală nu coincide cu limba lui Heliade Rădulescu, ceea ce era adevărat.

¹ În acest citat apare pentru prima oară numele *România* în fonetismul *Rumânia*, cu sensul de astăzi: „Țara tuturor românilor”. Vezi și V. A r v i n t e, *Numele etnic român și crearea denumirii statului național România*, în *Cronica*, Anul XI (I) nr. 22 (531), vineri, 28 mai 1976, p. 1 și 3, și (II) nr. 27 (544), vineri, 2 iulie 1976, p. 3—4 (pasajul care ne interesează se află la p. 4). Vezi și fragmentele dintr-o lucrare mai întinsă, în curs de apariție, a lui Arvinte, cu aceeași temă, publicate în *Convorbiri literare*, nr. 5(77), mai 1976, (I), p. 1 și 2, și (II) nr. 6 (78), iunie 1976, p. 5 și 10, sub titlul *Român, românesc, România*.

În răspunsul către Heliade Rădulescu, el își exprimă (p. 294, col. 1) mulțumirea pentru răspunsul dat de scriitorul muntean, ale cărui observații și principii exprimate acolo (p. 295, col. 1 și p. 297), ca și în celelalte articole ale sale, le consideră înțelepte, recunoaște nevoia de a se unifica limba literară a românilor și formulează următoarele principii și propuneri: 1. „nu trebuie a lua o provincie jargonul celialante, fără numai cele bune, dejudicate la criteria filologiei“ (p. 297, col. 1). 2. „Să primim limba bisericeii de simbol însă nu ca perfectă, ce ca aceia care se poate supune corecției și perfecției“. 3. Să se înființeze (vezi p. 296—297) un tribunal filologic (era ideea lui Conachi, nepomenit de Săulescu), fără de care (zice el, p. 297, col. 2) nu se va putea ajunge la unire. Afirmă (p. 297, col. 2) că moldovenii, ardelenii și bănățenii luptă pentru limba bisericească, întrucît ei s-au lepădat de provincialisme, ceea ce era fals. Are dreptate cînd spune (p. 297) că revista *Curierul românesc* voia să dea „o prerogativă provințialismului seu“ și sprijinea „idioma stilului bisericesc“, cînd aceasta se potrivește cu dialectul muntean al *Curierului*, și că revista se opunea moldovenismelor, dacă ele nu se potrivesc cu idioma bisericească și nici cu cea a *Curierului*, chiar cînd ele amintesc de limba latină. Între altele, cere (p. 296, col. 2) să se recurgă la derivare atunci cînd avem nevoie de termeni noi, pe care îi consideră pe nedrept barbarisme, formulînd principiul: „Au formele au cuvintele ce vor fi mai aproape de origine atît în cele bisericești, cît și în idiome din ori-ce provincie a Dacoromaniei, să le primim cu toții“.

Din această discuție rezultă că atît Heliade Rădulescu cît și scriitorii de la *Albina Românească* nu erau în stare să ajungă la o limbă literară unică, fiecare dintre ei dorind să impună particularități specifice graiului lor drept norme de limbă ale tuturor românilor. Se poate spune că Heliade Rădulescu cerea ca toți românii să accepte dialectul literar muntean, deși el afirma că n-a înțeles niciodată să impună provincialismele muntene celorlalți români. Fapt este că el renunțase la provincialismele muntene, dar anume la cele care nu erau nici atunci literare, de exemplu *ăsta*, *ăla*, nu și la particularități ca *pășaste*, *slujaște* etc., care caracterizau dialectul literar și popular muntean. Pe de altă parte, Săulescu adoptase prea multe elemente populare moldovenești și cerea chiar distincții arbitrare, ca cea între *ce* și *ci*, cea între *de* și *di* etc., așa că nu scria în vechiul dialect literar moldovenesc. El nu înțelegea să renunțe decît la un singur moldovenism, și încă și la acela parțial (e vorba de *ș* corespunzător lui *j* muntean). Dar el avea dreptate să nu renunțe la toate moldovenismele. De fapt evoluția ulterioară a limbii literare, petrecută între 1840 și 1880, a dat în unele privințe dreptate și lui Heliade Rădulescu, și lui Săulescu, după cum a arătat că în alte privințe ei greșeau.

§ 7. Procesul unificării limbii literare române trebuia să fie opera altei generații de scriitori, cea de la 1840. Am spus deja (§ 5) că scriitorii moldoveni de la *Dacia literară* au fost cei dintii care au renunțat, desigur, sub indemnul și modelul lui C. Negruzzi, la unele din particularitățile graiului literar moldovenesc, începînd astfel unificarea limbii literare (*ș* pentru *z* muntean, *-oriș*, *-ariș* pentru *-or*, *-ar* muntenesc și altele). Ei n-au acceptat însă, la 1840 (în *Dacia literară*), forme muntenesti ca *sase*, *șapte*, *pășaste*, *jale*, *slujaște* etc. (cf. C. Negruzzi, *Dacia literară*, p. 9 : *șapte*). Dar nu toți scriito-

rii moldoveni de la *Dacia literară* au urmat mai târziu aceeași linie. Pe cînd Negruzzi a întrebuițat mereu forme ca *joc, judec* etc., — cu unele excepții pe care le-am amintit, — V. Alecsandri a „muntenizat“ limba literară din Moldova cu mult mai puțin decît C. Negruzzi și a scris pînă pe la 1875 cu multe moldovenisme, printre care *ș* pentru *ž* în cuvinte ca *șoc, șudec, -să* pentru *-se* (*esă* „iesese“), *să* „se“ (pronume), *pre* „prea“ etc. Dar el a acceptat formele cu *-lor, -or, -ar* (le găsim de exemplu în *Teatru românesc, Repertoriul dramatic*, I, Iassi, 1852) și a introdus din nou, în limba literară din Moldova, forme de tip muntenesc ca *șase, șapte, șarpe, jale*, care mai fuseseră introduse acolo în secolul al XVIII-lea (găsim pe *jale* în *Teatru românesc*, I, *Crai nou*, și în poeziile sale, de exemplu în *Calul Cardinalului Bathory*). Probabil, asemenea forme s-au impus printr-însul în limba literară a tuturor românilor, căci muntenismele similare, pe care el nu le-a întrebuițat (*pășaste, slujaște* etc.) au rămas neliterare. Este evident că, după 1848, Alecsandri a dat, în unele privințe, dreptate lui Săulescu, adică a devenit independent, în părerile sale despre limbă, față de C. Negruzzi și Kogălniceanu și a acceptat numai acele muntenisme care i s-au părut lui mai potrivite cu limba literară, adică mai frumoase sau mai poetice, mai potrivite cu stilul înalt. Fiind creatorul teatrului român și unul dintre poeții cei mai activi și mai citați, el a jucat un rol important în formarea limbii române literare după 1848, mai ales după 1859, și putem spune că limba română literară de azi este limba lui Alecsandri, muntenizată în unele pronunții de generația de scriitori de la 1860 (Odobescu, Hasdeu etc.). Muntenii au părăsit pe la 1860—1880 unele particularități specifice ale dialectului lor literar, pentru a scrie, în unele privințe, cam așa cum scria Alecsandri, bineînțeles, cu *j* în locul lui *ș* din cuvinte ca *șoc, șudec*, și cu alte fonetisme muntene sau ardeleni, în locul celor tipic moldovene, de la Alecsandri. Limba literară modernă este o fuziune între scrisul muntenesc și scrisul moldovenesc de pe la 1830—1880. Au rămas totuși diferențe de la o provincie la alta, mai ales în lexic, dar cu mult mai puține ca înainte sau nu în punctele esențiale. În Moldova, abia scriitorii care se afirmă după 1859, deci Hasdeu și cei din cercul „Junimii“, au acceptat și impus unele forme ale graiului muntean. Dar dacă n-au renunțat la moldovenismele cele mai tipice, scriitorii moldoveni și-au modificat în multe privințe limba între anii 1850 și 1870, acceptînd modificările pe care le aduseseră scriitorii munteni limbii literare de la 1828 și pînă în vremea lor. C. Negruzzi este și acum printre cei dintîi. În această epocă dispar forme ca *a înainti, studie, dril* „drept“ (termen juridic) etc. și se introduc și la moldoveni forme ca sing. *a făcut* în loc de *au făcut* și pl. *ei făceau* în loc de *ei făcea*, care caracterizaseră toată limba literară veche, precum și atîtea alte schimbări fonetice și morfologice.

În ce privește înlocuirea vechilor formă de pers. a III-a pl. a imperfectului, indicativului, cu forme terminate în *-u*, inovație care apoi a devenit caracteristică limbii literare moderne, un merit mare și-au creat unii scriitori ardeleni și munteni (vezi I. Gheție și Mirela Teodorescu, *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în *SCL*, XVI, nr. 1, 1965, p. 87—101 și XVII, 1966, nr. 2, p. 175—183, care confirmă rezultatele obținute de mine anterior). În deceniul 1841—1850, apar în diferite publicații forme de imperfect indicativ pers. a III-a pl. în *-u*, dar nu ca normă lingvistică, ci facultativ. Se pare că P. M. Cîmpianu, *Gramati-*

ca românească, Iași, 1848, p. 93 și 98, este cel dintâi care consideră ca forme literare unice de persoană a III-a plural a imperfectului indicativului, formele în -u. Scriitorii moldoveni ca V. Alecsandri nu acceptă acest procedeu decât foarte târziu; dar unii scriitori munteni îl acceptă imediat. Astfel colaboratorii publicației *România viitoare*, Paris, 1850, al cărui suflet era N. Bălcescu, introduc ca normă obligatorie în scrisul lor asemenea imperfecte în -u (p. 30: *erau, căutau, proslăveau*; p. 35: *pismuiau*, toate în *Cîntarea României*). În Moldova, traducătorii ca T. Codrescu le acceptă de pe la 1852 (astfel, în traducerea publicată de el, *Coliba lui Moș Toma*). C. Negruzzi acceptă aceste forme în ediția a doua a lucrărilor sale, apărută sub titlul *Păcatele tinerețelor*, Iași, 1857 (vezi P. V. Haneș. *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ediția a doua, București, 1927, p. 125).

Probabil Cezar Bolliac, I. Ghica și A. Odobescu au folosit în Muntenia cei dintâi formele *pășește, slujește*. Asemenea forme nu se găsesc în *România viitoare*, Paris, 1850, care rămîne la formele specific muntene (cf. p. 28: *pășasce*, în *Cîntarea României*). Dacă muntenii au acceptat aceste forme moldovene și ardeleni, moldovenii din cercul „Junimii” și-au însușit în schimb formele muntenești ca *joc, judec*, pe care ardelenii le aveau deja în limba lor scrisă. Trebuie studiată presa zilnică din Muntenia, dintre 1850 și 1870, pentru a vedea dacă limba utilizată de ea n-a jucat un rol în înlăturarea formelor ca *pășaste și slujaște* din limba literară scrisă de munteni. Fapt e că G. Crețeanu, *Patrie și libertate*, București, 1879, pronunță încă *slujaște* (scris *slujasce*) (cf. p. 27), și nu din nevoile rimei, adică recurge încă la dialectul literar muntean¹, ale cărui forme au căzut după aceea din uz (astfel *voi „vreau”, vei „vrei”, va „vrea”,* care apar și la Crețeanu). Unificarea — dar încă nu totală — a limbii literare românești nu se produce decât pe la 1880, și procesul care a avut loc a fost nu unul de înlăturare a dialectului literar moldovean și a celui de peste munți, în favoarea celui muntenească, care ar fi devenit astfel, cum cred atîția, limba literară a tuturor românilor, ci un amestec între graiul muntean și cel moldovean-ardelean-bănățean. În Ardeal, abia scriitorii care încep să activeze între 1870 și 1880 acceptă limba literară de dincoace de munți, în forma în care se fixa ea pe atunci.

§ 8. În ce privește fonetismul, limba literară românească modernă are la bază limba literară veche, în special stilul laic al limbii literare din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Dar, ca orice limbă literară care e foarte apropiată de graiul poporului, ea a continuat a avea o bază, din punct de vedere fonetic, și în graiurile poporului. Scriitorii care nu cunoșteau limba veche, — și după 1840 cam aceasta este situația generală, chiar dacă în acest timp se publică cronicile —, nu făceau legătura cu limba veche, nu considerau limba literară drept un stadiu mai nou al limbii literare vechi, ci drept forma literarizată sau nu a dialectelor populare (literarizată pentru moldoveni, ardeleni, crișeni, maramureșeni și bănățeni, neliterarizată pentru munteni): unii, în special scriitorii munteni, credeau că literarizarea duce la muntenizare, adică la adevărata limbă literară; alții, în special scriitorii moldoveni (scriitorii ardeleni doar nu prea existau în această epocă), rămîneau la ideea din veacul al XVIII-lea, că limba literară folosită de ei

¹ Dar Crețeanu pronunță altădată (p. 7) și *pășaste* (scris *pășasce*).

este o expresie a dialectului lor, cum de fapt și stăteau lucrurile. Firește, faptul popular din Moldova, Ardeal, Crișana, Banat devenea literar numai câteodată prin simpla lui transcriere în limba literară. Cel mai adesea era nevoie de o modificare fonetică a lui în sensul limbii literare, de o corectare a lui, de o literarizare. Am văzut (VIII, cap. III, § 3 și 5) că asemenea literarizări trec câteodată peste limitele îngăduite, că atunci avem forme hipercorecte, hiperliterarizări, că ele s-au produs începând din secolul al XVIII-lea, când s-a năruit vechea tradiție a limbii literare și că au caracterizat mai ales Moldova și regiunile de peste munți, al căror grai ajunsese a se deosebi cel mai mult de limba literară¹. Era firesc ca literarizările să continue după 1830, când ele apar într-un număr cu mult mai mare. În special scriitorii moldoveni de după 1830 — 1840 prezintă foarte multe hiperliterarizări. Fenomenul a fost remarcat mai de mult, dar n-a fost bine explicat decât de Ibrăileanu, ale cărui idei, nefiind tipărite, n-au fost reluate decât de puțini cercetători: de un fost elev de al lui, G. I v ă n e s c u, *Probl. cap., passim*, și de G. I s t r a t e, *O problemă controversată: literarizarea, în Studii și cercetări științifice*, Iași, VII, 1956, p. 1—46 (tipărit în *Limba română literară*, București, 1970, p. 72—121). Dar G. Istrate, deși recunoaște că termenul *hiperliterarizare* este mai bun decât termenul *literarizare*, pentru a denumi procesul de naștere a formelor hipercorecte (vezi p. 10, nota 97 de la p. 9), numește totuși fenomenul, ca I b r ă i l e a n u, *literarizare* și se limitează la studierea literarizărilor vocalice, la care introduce greșit și fapte ce nu-s literarizări, cu atât mai puțin hiperliterarizări, ci constau în pătrunderea în limba cultă a unor elemente populare²; pe de altă parte Istrate confundă literarizarea cu muntenizarea (când citează fapte de literarizare consonantică, cele mai multe după Ibrăileanu; ne referim la p. 10—11, unde totuși nu se spune clar că avem a face cu literarizări, și la p. 24—25).

Pentru explicațiile date hiperliterarizărilor, vezi G. Istrate, *op. cit.*, p. 6—10 (toate, cu excepția celei a lui I b r ă i l e a n u, aveau în vedere mai ales limba lui Eminescu, dar ele sînt valabile și pentru faptele similare de la alți scriitori). Se constată două teorii: una care pretinde că avem a face cu fapte de limbă (Al. R o s e t t i), alta care pretinde că avem a face cu fapte de ortografie (Gr. S c o r p a n, Iorgu I o r d a n). Printre cei care admit că avem a face cu fapte de limbă, unii aduc precizarea că hiperliterarizările se explică prin influența limbii vechi (Iordan), alții, că ele sînt rezultatul unei literarizări a limbii populare (Ibrăileanu). Eu le-am considerat ca

¹ Am văzut că avem și cazul cînd formele cu fonetism neliterar pătrund în limba literară neliterarizate (exemple: *a conceni* „a conteni“ la Malor, *inghin* etc., la Conachi; *desghin* se găsește la Hellade Rădulescu).

² Istrate face anume greșeala de a introduce între literarizări și fapte ca *schintce*, *a schintelea*, *sîrîmt*, *reu*, *sprinceană*, *tinăr* (vezi p. 1—4), probabil chiar *Intimpina* (p. 27, unde se citează din nou *sprinceană* și *sprincenușă*, apoi la p. 28; *schintele* e și la 29, nota 156; *sprinceană* și la p. 29; *Intimpina* și la p. 30 și 33), *beut*, (p. 33), *tinără* (p. 33), *schinteletoare* (p. 34), *schinteușă* (p. 34). El însuși recunoaște, p. 28, 33—34, 41—42 și 43, pentru unele dintre aceste fapte, prezența lor în graiul popular, dar nu vede că, în acest caz, nu mai poate fi vorba de literarizare, ci de un fenomen cu totul opus, de pătrundere a unui fonetism dialectal în limba literară. Nu orice prefacere a lui *đ* în *e* și a lui *l* în *t* este o literarizare sau hiperliterarizare; a proceda astfel înseamnă a proceda mecanic, iar nu dialectic, înseamnă a considera procesele lingvistice formal, iar nu după cauzele și după natura, după esența lor. Numai pentru scriitorii din acele regiuni în care nu există asemenea forme populare cu *l* în locul literarului *l*, am putea să considerăm fenomenul drept o literarizare, cum l-a considerat Istrate. Dar cîteva fapte ca acestea n-ar fi avut forța de a „declanșa“ hiperliterarizări, care își au alte cauze.

fapte de limbă. Istrate, care, în afară de greșelile arătate mai sus, mai face (p. 34—39) și pe aceea de a îngloba la fenomenul în discuție fapte de ortografie (notarea lui *i* inițial ca *i* de către Hasdeu în *Ionu Vodă cellu cumplitu*, București, 1865, și de către Maiorescu și colaboratorii *Convorbirilor literare*; chiar Alecsandri în *Fințina Blanduziei*, București, 1884, și Slavici, *Novele*), nu mai poate considera fenomenul drept unul de limbă, și crede că, procedând astfel, se găsește pe linia lui Iordan, deși învățatul citat nu se referise la astfel de cazuri. Istrate cuprinde aici și alte fapte de ortografie, ca de exemplu scrierea *me, ve* pentru *mă, vă* (pronumele reflexiv), pe care o semnalează (p. 34, nota 75) la V. Alecsandri, *Fințina Blanduziei*, București, 1885 (se știe că literarizarea se produce numai când e vorba de un *ă* sau *i* precedat de *s, z, ș, j, f, d, r*, nu și la un *ă* sau *i* precedat de *f, v, p, b, m*, când alternanța *ă/e* — căci alternanța *i/i* nu există în acest caz — se găsește chiar în flexiunea aceluiași cuvânt; însuși Istrate, *loc. cit.*, nu poate cita ca forme identice din epoca veche decât pe *me* (secolul al XVI-lea), care nu poate fi considerat drept modelul lui Alecsandri). Istrate are dreptate însă când afirmă că, în multe din cazurile ca *ride, scobori, seruta, vezduh, zer*, pe care le întâlnim între 1830 și 1910, nu avem a face, la unii scriitori, cu pronunții, ci numai cu grafii. Faptele citate chiar acum se găsesc la Ion Creangă, *Făt Frumos fiul epei* (vezi Istrate, p. 38—93, unde se dau și altele, tot din opera lui Creangă). Dar ar fi de asemenea greșit să se creadă, cum afirmă același cercetător, p. 38—39 și 40, că Alecsandri sau Creangă nu le pronunțau cum le scriau, cel puțin cîteodată. La p. 40, Istrate afirmă că nici pe la 1840 ele nu prea existau ca pronunții. Pronunția palatală se găsea, după acest cercetător, cel mult la „cei în al căror scris întâlnim formele cu *e, i*, în locul celor cu *ă, i*”, și nici la aceștia întotdeauna, ci numai în anumite perioade ale vieții lor, căci altfel nu s-ar putea explica de ce Negruzzi a renunțat la *ripitor* din *Dacia literară*, 1840, înlocuindu-l cu *răpitor*, din ediția din 1857. Nu putem accepta decât ultima afirmație. Dar aceasta nu înseamnă că, pe la 1850—1860, scriitori ca Negruzzi și alții au renunțat la toate hiperliterarizările (ca pronunție). Ele au fost realități fonetice și după aceea. Că avem a face cu pronunții reale rezultă din cele spuse de un contemporan, Ion Nădăjde, *Contemporanul*, V, 1887, nr. 12, p. 552—553, în cadrul articolului *Limba literară*.

Am greși însă dacă am crede că fenomenul discutat aici e numai de această natură. El s-a născut în primul rînd din nevoia de literarizare și a apărut mereu ca atare; dar, la un moment dat, — în special pe la 1830 — a fost provocat și susținut și de o altă tendință a scriitorilor români: tendința, de latinizare fonetică a limbii, care nu trebuie confundată cu tendința de latinizare a ortografiei, cum face Istrate. Căci, la sfîrșitul articolului său (p. 43) Istrate afirma că tendința de literarizare, atît de puternică, a scriitorilor moldoveni, de la 1840—1880, „trebuie pusă și în legătură cu trecerea de la alfabetul cirilic la cel latin. Foarte mulți români ezitau, cînd erau puși în situația de a transcrie dintr-unul în altul, și din motivul că pentru unele litere cirilice nu existau nici un fel de semne în noul alfabet”. Această părere înseamnă a admite o latinizare forțată a ortografiei și a explica eventual prin influența ortografiei faptele de limbă. Afirmația de la p. 44, conform căreia acțiunea latinistă a ardelenilor și cea italianistă a lui Heliade au avut și ele un rol, nu cuprinde precizarea dacă este vorba de o latinizare a ortografiei sau de una a

limbii. De fapt pe la 1830—1840, la unii scriitori, tendința de latinizare a limbii populare s-a confundat cu această tendință de literarizare. Unii scriitori de atunci credeau chiar că literarizarea se explică numai ca o latinizare a limbii. E cazul lui G. Săulescu, care, în *Suplement* la nr. 55 al publicației *Albina românească*, Eșii, în 13 iulie, 1839, p. 329, col. 2 și 230, col. 1, după ce spune că pronunțiile *ă* (notat *ѣ*) și *î* (notat *ѣ*) sînt împrumutate de la slavi (acesta vine deci cu altă părere decît aceea exprimată de Petru Maior), cere să urmăm latina și să preferăm formele *de*, nu *dă*, *pe*, nu *pă*, *peste* sau *preste*, nu *păste*, *dintre*, nu *dîntre* sau *dîntră*, *case*, nu *căși*, *numcru*, nu *număru*, *restornu*, nu *răstornu*, *resboiu*, nu *răsboiu*, *ris*, nu *ris*, *riu*, nu *riu*, *reu*, nu *rău*, *ripă*, nu *ripă*, *pămîntescu*, nu *pămîntescu*, *sosînd* în loc de *sosînd*, *zile* în loc de *zile*, *vorbescu* în loc de *vorbăscu*, *iubescu* în loc de *iubăscu*¹. De aici rezultă că avem a face cu pronunții, nu cu fapte de ortografie. Avem o latinizare fonetică a limbii, dar, cum vom vedea (X, cap. I, § 2), după 1880 rezultatele ei au rămas în uz numai dacă ele coincideau cu pronunțiile populare.

§ 9. Procesul esențial din dezvoltarea limbii române în secolul al XIX-lea este latinizarea sau romanizarea unor sectoare ale lexicului, în care pătrunseseră elemente străine, mai exact: înlocuirea, în limbajul cult, a unor elemente slave sau de altă origine cu neologisme latine sau romanice și introducerea a numeroase elemente latine și romanice în același limbaj cult. Oricît de eronate au fost teoriile și încercările latiniştilor de latinizare a limbii, ele au stăpînit mai mult sau mai puțin toată intelectualitatea românească — chiar pe Heliade Rădulescu de pînă la 1841, iar mai tîrziu pe Maiorescu —, care voia, pe plan cultural, — și a reușit — o reintegrare a poporului român și a culturii sale în lumea modernă, dar, în primul rînd, între popoarele și culturile neolatine (romanice). Li se părea firesc acestor oameni, pentru care ideea apartenenței poporului român la „gînta“ latină era o idee călăuzitoare, să negligeze legăturile cu popoarele slave, cu cel grecesc și cu cel maghiar, să reia și să intensifice legăturile cu celelalte popoare romanice și să încerce și pe plan lingvistic o apropiere cît mai mare de limba latină și de limbile romanice². Am văzut că o latinizare și o romanizare a limbii s-a produs de altfel nu numai pe plan lexical, dar și pe plan fonetic. Dar ea e mai importantă în planul lexical și a stăpînit pe toți scriitorii epocii. Astfel, se cunosc latinizările vocabularului de la o ediție la alta a operei unor scriitori ca Gr. Alexandrescu. Ele nu sînt o concesie făcută latiniştilor, ci aduceri la curent ale textului cu limba mai nouă, care avea curs realmente la români în deceniile ce urmau³.

¹ De această latinizare fonetică a limbii vorbește și Ion Nădejde, *Contemporanul*, V, 1886, art. cit., p. 553.

² Faptul, evident pentru toți scriitorii români din veacul trecut (printre ultimii l-a afirmat Măceșki, *Opere*, IV, București, 1946, p. 118—128, în cadrul articolului *Evoluțiunea limbii române*), a fost recunoscut și de S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, p. 410—411, în cadrul articolului *Au sujet des néologismes*.

³ Relatinizarea și reromanizarea limbii în secolul al XIX-lea din punct de vedere lexical se poate exprima în termeni matematici: D. Măceșki, *Circulația cuvintelor în limba română, Transilvania*, anul 73, 1942, p. 268—288, și *Contribuție la studiul fondului principal de cuvinte al limbii române*, *SCL*, V, p. 7—18, a făcut o statistică a elementelor lexicale din limba română, clasificate după originea lor. Luînd în considerație materialul din Candrea și Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, Partea I-a, el a constatat că lexicul de origine franceză (de fapt se cuprind aici și cuvintele savante de origine latină și italiană sau de origine multiplă latino-romanică,

În ce privește latinizările pe plan fonetic, avem de făcut observații ca următoarele. Cu toate că Heliade Rădulescu scria la 1836 (în *Corespondența cu C. Negruzzi...*) *vărsat* (în literatură) pentru *versat* (în literatură) (vezi *Opere*, ed. Popovici, II, p. 213), românizînd fonetic cuvîntul latinesc, el a scris totuși *a judica, judicată*, cu *i*, numai pentru că etimonul latin avea *i* (*judico*) și *sunt* pentru *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a pl. indic. prez. a verbului *a fi*) (pe *sunt*, împrumutat de el de la Paul Iorgovici, l-au acceptat apoi și scriitorii moldoveni de la 1840, de exemplu Negruzzi și Alecsandri, precum și latinistii, și astfel s-a impus în limba literară românească, unde a rămas pînă la 1954, cînd a fost scos din scris). Pe de altă parte, Săulescu acceptase în unele cuvinte pe *j* în locul lui *ğ*, tot pentru motivul că aceste cuvinte prezentau și în latină *j*, și socotise înseși hiperliterarizările vocalice drept rezultatul unei latinizări fonetice a limbii (vezi mai sus, § 6) (această idee nu-l caracteriza numai pe el; ea se găsește la toți contemporanii săi). Înșăși literarizarea palatalelor rezultate din labiale a dus la forme care erau mai aproape de cele latinești, nu numai pentru că aveau labiale, ci, în cazuri ca *perd, meu* etc., și pentru că labiala era urmată imediat de vocala *e*, ca în latina clasică (desigur, cei mai mulți scriitori de atunci, ca și cei de azi, nu știau că *e* latin, care era un *ĕ*, se transformase în latina populară în *iĕ* și că diftongul rezultat s-a păstrat în română și caracteriza limba literară veche). Nu trebuie să se uite nici latinizări fonetice ca prefacerea lui *nărav* în *morav*, sub influența cuvîntului latin *mos*, gen. *moris*, sau prefacerea lui *război* în *resbel* sub influența cuvîntului latin *bellum*, petrecute în aceeași epocă (ele sînt de fapt niște contaminări între cuvîntul român și cel latin). Dintre cele două cuvinte, rezultate astfel, primul s-a impus în limba literară modernă, pe cînd cel de-al doilea a rămas numai în diverse graiuri.

Scriitorii moldoveni și munteni de după 1830—1840 care au întrebunțat mai departe elementele slave, maghiare, turcești etc., și chiar latinești și italienești, s-au dovedit prin aceasta adversari ai latinistilor, iar unii chiar au luptat împotriva exagerărilor latiniste, dar ei înșiși au contribuit la latini-

din limba română se ridică la aproximativ 30% din total. Întrucît mai toate aceste neologisme au fost introduse în limbă între 1830 și 1880, urmează că, în această epocă, limba română a primit în sinul ei, un număr de neologisme egal aproape cu jumătate din numărul de cuvinte de care dispunea pe la 1780—1830. Bineînțeles, nu trebuie să uităm că, între timp, limba română pierduse foarte multe din elementele grecești și turcești utilizate atunci de români. Macrea a reluat statistica pe baza *Dicționarului limbii române moderne*, București, 1958, în *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 31—96. Elementele neologice latino-romanice se ridică acum la mai bine de 42%. Putem crede că diferența de mai bine de 10% în ce privește numărul elementelor latino-romanice se explică în parte prin aflulul de noi neologisme din deceniile care nu precedat anul 1960, în parte prin aceea că *Dicționarul limbii române moderne* a înregistrat un număr mai mare de neologisme. O îmbunătățire a metodei statistice a lui Macrea aduce C. Dimitriu, *Aspecte ale structurii vocabularului limbii române vechi*, în *AUI*, Secțiunea III. c) Lingvistică XVIII, 1972, p. 15—49 și în *Romanitatea vocabularului unor texte vechi românești*, Iași, 1973, p. 7—41, care cere pe drept să se facă distincție între cuvintele moștenite sau împrumutate și cele derivate în cadrul românei. Altfel decît rezultă din titlul articolului și al cărții, autorul se ocupă și de limba română modernă (în lucrare se fac comparații între faza veche și faza modernă a limbii noastre literare). Procedînd la noi statistici și reinterprettud datele statistice obținute de Macrea, el constată că, dintre cuvintele limbii române, în număr de circa 50 000, aproximativ 80% sînt de origine latină și romanică, că, dintre acestea, mai bine de 40% sînt derivate în cadrul limbii române și că aproape 30% sînt neologisme latino-romanice.

zarea unor sectoare ale limbii în care pătrunseseră elemente străine. Spiritul de latinizare și romanizare a acestor sectoare ale limbii este dominant în toată epoca de formare a limbii noi, adică pînă pe la 1870—1880. Chiar literarizările vocalice se întîlnesc numai în aceeași epocă — ceea ce găsim în texte după 1880 e prea puțin¹; generația de scriitori formată sub influența lui Hasdeu, a lui Maiorescu, a lui Gherea și a lui Eminescu, adică generația care a scris între 1880 și 1920, nu s-a mai gîndit la o latinizare a limbii, fie sub aspect fonetic, fie sub aspect lexical, și a stat deci exact pe aceeași poziție pe care stăm și noi, cei de azi.

§ 10. Totuși latinizarea despre care am vorbit n-a fost o tendință prea puternică a scriitorilor. Mai mult decît o latinizare, a avut loc atunci un alt fenomen : introducerea în limba română a cuvintelor străine a necesitat, de cele mai multe ori, o modificare în vederea încadrării lor în sistemul fonetic al limbii noastre. Cum am văzut mai sus (VII, cap. III, § 10), asemenea adaptări au avut loc în mare număr și în epoca anterioară (studiile citate acolo se referă și la perioada pe care o discutăm acum).

Problema adaptării fonetice se pune ori de cîte ori un cuvînt străin pătrunde într-o anumită limbă. Din acest punct de vedere, limba română se află într-o situație destul de avantajoasă, întrucît sistemul ei fonetic este deosebit de variat și-i dă posibilitatea să „românizeze“ cu relativă ușurință neologismele. Iorgu Iordana a arătat, *Limba română contemporană*, p. 84, că limbi ca italiana și franceza întîmpină destule dificultăți atunci cînd e vorba să introducă cuvinte străine. Italiana, de pildă, are numai finale vocalice și orice împrumut străin, chiar dacă e terminat în consonantă, trebuie să capete o vocală la sfîrșit, în afară de faptul că această limbă nu posedă sunete ca : *h* și *ž*. Franceza este și mai dezavantajată : cuvintele franceze se termină în mod obișnuit în consonantă, astfel încît multe din neologismele care se termină în vocală trebuie încadrate prin eliminarea vocalei ; dar, mai ales, francezei îi lipsesc sunete ca *h*, *č*, *ğ*, *ł*, destul de frecvente în alte limbi. Pentru limba română, cu tot sistemul ei fonetic bogat, s-au ivit greutăți îndeosebi atunci cînd s-au împrumutat cuvinte din limba franceză, care are un sistem fonetic deosebit de cel al limbii noastre. Sunete ca vocalele nazale, apoi *õ*, *ü*, *ń*, nu există în limba română literară (*ń* se găsește numai în graiurile teritoriale) și deci trebuiau înlocuite cu altele sau cu grupuri fonetice existente în limba noastră. Introducerea în limba română a unor cuvinte avînd sunetele *õ* și *ü* nu se produsese pentru prima oară odată cu influența franceză și deci rezolvarea problemei nu se putea face neținîndu-se seama de felul cum au fost tratate în alte împrejurări de către limba română aceste sunete. Aspecte ale acestui proces au fost relevate de Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, București, 1938, p. 25 și 29, și de Iorgu Iordana, *op. cit.*, p. 85—87.

Înainte de a trece la studiul termenilor de origine franceză din română, intrați după 1820 în limbă, e nevoie de o precizare : din discuție trebuie excluse foarte multe cuvinte ca : *manufactură*, *cultură*, *ilustru*, *iluzie*, *institut* și

¹ Trebuie să remarcăm că revista *Contemporanul*, datorită lui Ion Nădejde, care era un partizan al literarizării (de fapt al hiperliterarizării), a rămas, în această privință, la o concepție nerealistă, depășită de scriitorii de după 1880.

altele nenumărate de acest gen, la care, deși dicționarele limbii noastre dau în mod obișnuit o etimologie franceză, trebuie să admitem, măcar în ce privește aspectul fonetic, în primul rând o proveniență latină. Așa încît trebuie să admitem că ele au o origine multiplă. La asemenea neologisme, la care aspectul fonetic francez e latinizat, prefacerea sunetelor franceze *ö* și *ü* în *o* și *u* se explică altfel decît printr-o simplă adaptare fonetică, deși latinizarea fonetică a cuvintelor franceze a urmărit și o mai ușoară încadrare a lor în limba română. Excludem de asemenea, din discuție, cuvintele de origine pur franceză, la care *ö* și *ü* au fost adaptați fonetic (cînd *ü* era în terminație, adaptarea în română se făcea ușor, prin influența factorului morfologic : asimilarea cu terminația *-iu*, veche în limbă : *fișiu*, *pardesiu* etc.). Rămîne să discutăm aici numai foarte puține cuvinte de origine franceză, acelea care nu au echivalent apropiat în limba latină, pentru că ele nu sînt împrumuturi savante ale francezei din latină, și la unele dintre ele procesul de adaptare nici astăzi nu poate fi considerat terminat. Adamescu, *op. cit.*, p. 25—26, dă o listă de cuvinte românești de origine franceză, care posedă în limba de origine *ü* și a căror formă nu era fixată în momentul cînd a apărut lucrarea (1938) și, putem spune, că nu e fixată nici astăzi. Ele au cînd *-iu* (*ü* francez posedă elemente fonice, atît de la *u* cît și de la *i*), cînd *i* : *birou* și *biurou* (< fr. *bureau*) ; *piurea* sau *pireu* (< fr. *purée*) ; *chiuloși* și *chiloși* (< fr. *culotte*) ; *chiuvetă* și *chivetă*, dar mai rar și *cuvetă* (< fr. *cuvette*) ; *costum* (< fr. *costume*) (în vechea vorbire familiară moldovenească, spune Adamescu, exista și pronunția *costium*) ; *centiron*, dar și *centuron* (< fr. *centuron*). Dintre acestea, unele și-au definitivat forma. Azi zicem numai *birou*, *chiloși*, *a epuiza*, *costum* (e foarte probabil că forma *costium* se datorește în special limbii ruse), *centiron*. Iorgu Iordan, care a reluat problema, *op. cit.*, p. 85, a constatat de asemenea că unele cuvinte din această categorie au multiple feluri de pronunțare.

În general, *ö* din neologismele franceze a devenit aproape întotdeauna în românește *o* sau *e*, lucru foarte firesc de almintrelea, căci *ö* are elemente fonice atît de la *e* cît și de la *o*. Cum, în majoritatea cazurilor, *ö* se afla în sufixul cuvintelor (*-ateur*, *-teur*, *-seur*, *-eux* etc.), la fixarea lui în română au avut o influență hotărîtoare sufixele românești corespunzătoare și ca sens și ca origine, existente în limbă, *-ător*, *-tor*, acestea simțite și ca egale semantice cu *-or*¹, și *-os*, *-oasă*. Nu trebuie neglijat nici rolul jucat, acum, ca și în perioada anterioară, mai ales la membrii Școlii ardelene, de cuvintele latinești ori italienești care aveau sufixe corespunzătoare : lat. *-tor*, it. *-tore*, lat. *-osus*, it. *-oso*. Adesea fr. *-cur* corespundea sufixului românesc *-ător* (*chercheur* = *căutător*, *cercelător*), celui italianesc *-atore*, celui latinesc *-ator*. Nimic mai firesc decî decît să se redea prin *o* sunetul *ö* accentuat. Acesta era rezultatul latinizării elementelor franceze, despre care am vorbit mai sus. Identitatea dintre cuvinte ca rom. *cercelător*, *căutător* și fr. *chercheur*, sau mai exact, dintre sufixul român *-ător* și cel francez *-eur* nu era greu de văzut. Dar, în alte cazuri (fr. *professeur*, lat. *professor*, it. *professore*), fr. *-eur* corespunde nu sufixului latin *-ator* și it. *-atore*, ci secvenței latinești *-or*, it. *-ore*. Însăși franceza avea, între neologismele sale, sufixul *-ateur* (cf. *cultivateur*, *littérateur*). Probabil, s-au introdus întii, în limba română — unele chiar în perioada anterioară anului 1830 — cuvinte

¹ În privința acestui sufix, vezi Iorgu Iordan, *Limba română actuală*, ed. a II-a, p. 86

ca *literator, conservator, cultivator, conductor, profesor*, în care, mai mult decât o românzare fonetică, avem o latinizare și o italianizare. În asemenea cuvinte care, și în franceză, erau neologisme, și, ca atare, nu pierduseră pe *-t-* inter-vocalic, corespondența fr. *-eur* = rom. *-or* era mai ușor de observat. Ea putea fi observată tot atât de ușor și în cuvinte precum *conducteur (conductor), professeur (profesor)*. Aici, echivalența era *-ateur = -ator, -teur = -tor* etc. Dar *diréctor, profésor* sînt numai de origine germană, eventual și rusă, cum arată accentul.

Am văzut mai sus (VIII, cap. III, § 10) că unele din cuvintele franceze terminate în *-eur* au primit în română alt sufix decât *-or*, și anume *-er (boxer, frizer, picher, remorcher, șofer, sufler* etc.). Numărul acestor cuvinte este destul de redus. Pe cînd, la cele examinate mai sus, o se explică printr-o românzare și latinizare de ordin analogic, la acestea avem o adaptare strict fonetică. Trebuie să mai adăugăm că pronunția și ortografia sufixului care rezultă din neologismul francez terminat în *-eur* nu s-a făcut întotdeauna fără șovăire¹. Citeodată a existat o fază intermediară, în care *o* s-a pronunțat ca în franțuzește și chiar s-a scris cu grafia franceză (*boxeur, șofeur* „fochist“, *suflleur*) și abia mai târziu s-a încetățenit forma cu *-er, -ior*, care s-a impus (*lichior*). Se înțelege că din această categorie am exclus cuvinte ca *dansator, exploator, vizitator* etc., cărora nu le putem atribui etimologiei corespunzătoare în fr. *danseur, exploiteur, visiteur*, ci trebuie să le socotim derivate cu sufixul *-ator* pe terenul limbii române. Un singur cuvînt face aici figură separată (vezi A d a m e s c u, *op. cit.*, p. 33): este vorba de *colecționar*, care derivă din fr. *collectionneur* și pe care nu-l putem considera un derivat normal de la verbul *a colecționa*. El s-a creat, desigur, prin analogie cu *acționar* („posesorul de acțiuni“), care este rezultatul adaptării în română a cuvîntului fr. *actionnaire* „posesor de acțiuni“ și cu care rom. *colecționar* prezintă și o mare asemănare semantică, întrucît *colecționarul* e un posesor de colecții de obiecte rare etc.

Sufixului francez *-eux* îi corespunde sufixul român *-os*. Și în acest caz, ca și la *-eur > -or*, trebuie să plecăm mai degrabă de la formele latine și italiene corespunzătoare (cele care au *-osus* și *-oso*). Deci, cînd în română s-a spus *capricios* sau *monstruos*, s-a plecat înainte de toate de la it. *capricioso* sau de la lat. *monstruosus*, iar formele franceze corespunzătoare au servit doar ca suport (*capricieux, monstrueux*). Abia după ce s-a stabilit legătura: sufixul francez *-eux* = sufixul românesc *-os*, s-au putut crea forme ca *pios*, numai pe baza fr. *pieux*, fără a mai putea apela la limbile latină și italiană, care nu posedă un cuvînt corespunzător (în cazul de față, *piosus* sau *pioso*), ci au *pius*, respectiv *pio*. Bineînțeles, nici în această situație nu trebuie omisă influența pe care ar fi putut-o avea factorul morfotic (existența vechiului sufix *-os*, din *fricos, bărbos* etc.).

Problema adaptării fonetice nu se limitează, în ceea ce privește influența franceză, la sunetele mai sus discutate. Ea este mult mai vastă și a fost tratată în bună măsură în studiile deja pomenite (în special la A d a m e s c u). Dar o adaptare fonetică au suferit nu numai neologismele franceze, ci și cele latine și italiene.

¹ Această situație e justă numai pentru unele cuvinte ca *miner* spre exemplu, care, după cum arată Iorgu Iordăni, *op. cit.*, p. 86, foarte probabil că nu a sunat niciodată *minür*.

§ 11. Am spus (VIII, cap. III, § 10) că neologismele (cuvintele raticale) n-au fost acceptate în limba română decît rar așa cum se pronunțau în limba de origine, că, și înainte de 1830 și după aceea, neologismele latinești au fost de obicei românizate fonetic, în sensul că li s-au impus unele din schimbările fonetice pe care le-ar fi suferit ele dacă ar fi fost moștenite de limba română, iar cele franțuzești și italienești au fost de obicei latinizate, sau, mai exact, au căpătat un aspect mai apropiat de cel latinesc, prezentînd și o anumită românizare fonetică. Această românizare fonetică a fost aplicată din cauză că se părea că aspectul fonetic latin nu este acceptabil în românește, ceea ce era greșit. Se putea spune perfect *testament*, *plîntă*, *leptură*, cum voiau Aron Pumnul și alții (am arătat mai înainte că *testămint* apare chiar în limba veche iar *plîntă* la Șincai, Conachi etc.). Să nu se creadă că numai A. Pumnul a aplicat astfel de schimbări fonetice elementelor latine de împrumut. Procedeeul, atribuit în exclusivitate acestuia, se întîlnește la toți latiniiștii dintre 1830 și 1880, și nu numai la latiniiști, dar chiar la ceilalți scriitori, ca Heliade Rădulescu (mă refer la epoca de pînă la 1840) și alții, deși el a fost dus la absurd de scriitorii ardeleni (am văzut, VIII, cap. III, § 10, că a fost amplu utilizat de Clain, Șincai, Budai-Deleanu etc.). El a fost aplicat chiar unor cuvinte latine care, prin aceste transformări, ajungeau să sune identic cu cele moștenite direct, pe cale populară, din latină, dar care aveau alt sens. Astfel Budai-Deleanu, *Țiganiada*, II, București, 1963, ed. Fl. Fugaru, p. 183, întrebuițează *urătoriu* „orator”, iar Heliade Rădulescu, *Opere*, ed. Popovici, II, p. 213, *vărsal* „versat” ; dar intelectualitatea română, cel puțin după 1880—1900¹, n-a acceptat aceste neologisme în forma pe care le-au dat-o acești scriitori, deoarece s-ar fi ajuns la o omofonie (mai exact : polisemie) insuportabilă. Este de observat totuși că unele din formele rezultate prin adaptări, care nu erau oricînd necesare, s-au impus și că le folosim și astăzi². Așa stau lucrurile cu neologismele latine terminate în secvența fonetică *-lia*, care a fost modificată în ro-

¹ Gh. Erbliceanu, *Arhiva*, III, 1892, p. 622, utilizeza termenul *vărsat* eu sensul „versat”.

² Iorgu Iordan, *Limba „eroilor” lui I. L. Caragiale*, București, 1955, p. 20 și 25—28, în special p. 25 și p. 26, nota 24, ed. a II-a, București, 1957, crede că acei scriitori care au impus neologismelor latine astfel de schimbări fonetice au ținut seamă de legile de dezvoltare ale limbii române, că ele s-au adaptat astfel la sistemul fonetic al limbii noastre. Am văzut că numai în parte acest fapt este adevărat : atunci cînd *ö* devine *o* și *ü* devine *u*. Dar nu putem fi de acord cu învîțatul pomenit cînd afirmă că tot o adaptare la legile de dezvoltare ale limbii române, la sistemul ei fonetic, a avut loc și la fr. *comerçant* sau *suspendre*, deveniți *comerciant* și *a suspenda* (p. 20), și la lat. *gens*, devenit *gîntă* (p. 26, nota 24). În aceste cazuri, transformările fonetice au fost impuse numai de scriitorul care a împrumutat neologismul și au rezultat dintr-o concepție a sa, iar nu din necesitatea unei adaptări la sistemul fonetic. O adaptare fonetică trebuia să aibă loc, dar ea constă în alte procese (vezi § 10), iar nu în impunerea unor schimbări fonetice vechi de secole, chiar de peste un mileniu, pe care limba română le suferise în epoca ei de formare sau la cîteva secole după aceea. Că așa stau lucrurile ne-o arată faptul că fonetismele pe care le „evitau” cel ce modifica neologismele existau în limba română în secolul al XIX-lea, în cuvinte deja încetățenite în limbă, și că unele neologisme chiar s-au încetățenit în limbă cu acel fonetism „francez” sau „latin”. Desigur, modificările fonetice impuse cu voință și avînd ca model transformările fonetice de altă dată ale limbii române vizau o „românizare” a cuvîntului francez sau latin, o adaptare cît mai perfectă a neologismului la sistemul fonetic al limbii române. Dar această românizare era înțeleasă greșit (excesiv), și cuvîntul era schimbat mai mult decît trebuie. Iorgu Iordan consideră drept un proces spontan ceea ce a fost un proces reflectat. Nu sîntem deci de acord nici cu cele spuse în *Limba română actuală*, Iași, 1949, p. 24—25 (vezi și

mână în -*ă*, chiar la membrii Școlii ardelenne (azi nu mai avem nici un neologism din această categorie care să aibă -*ție*; căci *vacanție* nu este literar). Desigur că fixarea formelor în -*ă* se explică și prin aceea că limbile romanice occidentale aveau forme identice (it. -*zza*) sau asemănătoare (fr. -*ce*, sp. -*za*).

§ 12. Alături de adaptarea fonetică, care, în cazul împrumuturilor din limbile latină și italiană, nu era întotdeauna necesară, neologismele au suferit și o adaptare morfotică, mai exact o încadrare în una din categoriile morfotice ale limbii noastre. Asupra acestei probleme nu ne oprim în mod special în acest capitol. Amintim doar că A d a m e s c u, *op. cit.*, p. 24, o consideră tot o adaptare la mediu, adică la noul mediu lingvistic, la noua limbă în care a pătruns neologismul. De fapt, întrucît cuvîntul trebuie să aibă în mod necesar anumite categorii gramaticale (genul, spre exemplu, la substantive) și trebuie să facă parte, ca substantiv sau adjectiv, dintr-o anumită declinare, iar ca verb, dintr-o anumită conjugare, nu mai sîntem îndreptățiți să vorbim de o adaptare, ci de o încadrare morfotică, așa cum am spus mai sus. Această încadrare morfotică, atunci cînd ne referim la neologismele de origine latină sau romanică, nici nu mai este o adaptare, întrucît categoria gramaticală (gen, declinare, conjugare etc.) este indicată de chiar limba de origine. Cum structura morfotică a limbii române prezintă unele asemănări cu aceea a latinei și a limbilor romanice (toate aceste limbi au o declinare feminină în -*a*, -*ă*, fr. -*e*, o declinare masculină sau masculină și neutră în -*us*, -*u*, -*o* sau zero, acesta din urmă, după consonantă, etc., o conjugare în -*ore*, fr. -*er* etc.), cuvintele noi, introduse în limba noastră, își cer de la sine structura lor morfotică corespunzătoare. Sînt și cazuri în care neologismelor de origine latină și romanică li s-a dat o altă structură morfotică decît aceea pe care o aveau în limba lor de origine (situație valabilă, în special, pentru neologismele de origine latină și italiană). Astfel, o serie de substantive și adjective de declinarea a III-a (lat. *moralis*, -*e*, *capitalis*, -*e*, it. *morale*, *capitale*, *nazionale* etc.) au fost încadrate la declinarea I-a și a II-a : *național*, *națională*; *moral*, *morală* (subst. și adj.), *capital* (subst. și adj.), *capitală* (subst. și adj.). În acest caz nu avem de fapt o adaptare la sistemul morfotic al limbii noastre, transformarea explicîndu-se prin aceea că a servit ca model limba franceză, unde distincția formală între declinarea a III-a și primele două s-a pierdut. Pînă pe la 1880, scriitorii latinizanți au utilizat formele rezultate prin încadrare la declinarea a treia : *morale*, *capitale* etc., urmînd în această privință pe Paul Iorgovici.

§ 13. În legătură cu transformările fonetice suferite de neologisme (atît adaptarea la sistemul fonetic al limbii noastre, cît și românizarea după legile fonetice evolutive ale elementului popular de origine latină), mai trebuie să discutăm o altă problemă, deja atinsă de noi mai sus : etimologia multiplă. Am văzut că modificările fonetice suferite de neologisme ne împiedecă de a admite că ele au fost împrumutate numai din latină sau numai din cutare limbă romanică, franceza sau italiana, care, de fapt, singure trebuie luate în

ed. a II-a, București, [1948]), despre dispariția lui -*iu* sau -*iu* în *laboratoriu*, *ministeriu* etc. ca și despre reducerea lui *serviciu* sau *serviciu* la *serviț*, explicată acolo prin tendința mai veche a căderii vocalelor finale.

considerare dintre limbile romanice occidentale¹. Toate faptele de această natură sînt în sprijinul tezei lui Al. Graur, care admite (în *Studii și cercetări lingvistice*, I, 1950, fasc. 1, p. 22—33, în articolul *Etimologie multiplă*, reîmpărit în *Studii de lingvistică generală*, București, 1955, p. 26—35), în anumite cazuri, pentru un singur cuvînt, o etimologie multiplă, sau, cum putem să mai spunem, o origine multiplă, o proveniență multiplă (ceea ce duce obligatoriu la o etimologie multiplă). Principiul stabilit de Al. Graur se aplică nu numai în cazuri cînd există adaptări fonetice, dar și atunci cînd asemenea procese nu au loc. Al. Graur a plecat și de la astfel de cazuri, argumentînd cu exemple ca *ofițer*, care nu se găsește pronunțat astfel în nici una din limbile care ni l-au putut da (fr. *officier*; it. *ufficiale*; rus. *ofițer*; pronunțat *afițer*, bulg. *ofițer*, dar cu o neaccentuat pronunțat foarte închis, aproape de *u* al nostru²).

Principiul etimologiei multiple trebuie ținut în seamă la orice studiu asupra neologismelor, mai ales cînd e vorba de limba unor popoare care s-au dezvoltat cultural mai tirziu, sub semnul unor variate și bogate influențe. Dacă în ce privește marile limbi internaționale moderne, în special cele care s-au format mai întîi (italiana și franceza), el nu găsește aplicare pe o scară largă, întrucît acolo un neologism este împrumutat de obicei dintr-o singură limbă, limbile popoarelor care au suferit multiple influențe culturale (cum este poporul român) au împrumutat un neologism în același timp sau în timpuri diferite, prin același om sau prin oameni diferiți, din mai multe limbi. Cîteodată, în paginile anterioare, am lăsat impresia că se poate face net distincția între termenii neologistici români de origine latină, cei de origine italiană și cei de origine franceză. Desigur, în unele cazuri, această distincție își are justificarea. De cele mai multe ori însă, un neologism este totodată de origine latină și italiană; sau de origine latină, italiană și franceză; sau de origine latină și franceză; sau de origine italiană și franceză. De aceea, este greșit să se reducă totul sau aproape totul, în neologismul român, la influența franceză, cum au făcut unii cercetători din trecut, iar unii o fac și astăzi. Atît în *Dicționarul Academiei*, cît și în *Dicționarul enciclopedic ilustrat* al lui Candrea și Adamescu, precum și în studii ca cel pomenit al lui Adamescu, se consideră neologismul românesc ca fiind aproape exclusiv de origine franceză³. Pînă și un cuvînt ca *cifra* este socotit de Candrea de origine franceză (fr. *chiffre*) (Candrea invocă însă și pe germ. *Ziffer*), deși este mai firesc să fie scos din it. *cifra* și lat. medieval și modern *cifra*, de origine arabă, așa cum face de altfel *Dicționarul Academiei* (nescutit însă de erori de acest fel). Putem admite, desigur, că și cuvîntul francez a contribuit la impunerea lui

¹ Cuvinte care, originar, aparțin altor limbi romanice ne-au venit fie prin franceză sau italiană (*cantibal*, din fr. *cannibal*, it. *cannibale*), fie prin intermediul unei limbi neromanice (*mahorcă*, din rus. *mahorka*).

² Am putea adăuga că, în limba literară rusă, varianta de nord-vest, care este normală la Leningrad, avem chiar pronunția *ofițer* și că este posibil ca neologismul român, introdus în limbă în prima jumătate a secolului trecut, să redea pronunția din capitala de atunci a Rusiei (Sankt-Petersburg).

³ Originea latină se atribuie unui neologism numai dacă franceza nu posedă termenul latin respectiv, modificat potrivit sistemului său fonetic. În cazul cînd franceza dispune de un asemenea termen, neologismul român era socotit ca de proveniență franceză (*natură*, spre exemplu). De fapt, noi trebuie să punem accentul, în asemenea situații, pe limba latină.

cifră în limba noastră, dar aspectul fonetic este cel italian și latin în pronunție italiană, așa că termenul trebuie considerat, înainte de toate, ca un italianism. În general, influența franceză în lexicul românesc este mai mică decît a fost apreciată pînă acum. Este, așadar, metodologic greșit să se trateze întotdeauna separat influențele latină, franceză și italiană asupra limbii noastre.

Dealtfel, așa cum a arătat Al. Graur în articolul pomenit mai sus, etimologia multiplă a unor neologisme cum sînt cele de care ne ocupăm nu se limitează la limba latină și la limbile romanice, ci se extinde și asupra germanei, rusei și chiar limbii neogreacă. Aceste limbi au împrumutat și ele elemente latine sau romanice și ni le-au transmis nouă. Așa că, în epoci diferite, neologismul român de origine latină sau romanică a putut avea aspecte fonetice deosebite, după cum ne-a venit direct din latină și limbile romanice sau din germană, rusă, neogreacă. Astfel, ca să luăm un exemplu discutat de noi mai sus, cuvîntul *cifră*, care a sunat în română, în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului trecut, *șifră*, ne-a venit atunci din rusă și greacă, cum ne indică chiar fonetismul *ș*, care se explică prin limba de origine. Problema poate fi pusă deci și altfel: *cifră* nu este un împrumut exclusiv de origine italiană, ci vechiul cuvînt *șifră* de origine greacă și rusă, modificat fonetic, în ceea ce privește pe *ș*, după limba italiană. În acest caz, este greu să se vorbească numai despre originea italiană sau, în general, latină și romanică a actualului *cifră*, care trebuie socotit și ca un element de origine greacă și rusă. Deci, și în cazul cînd avem diferențieri formale de la o epocă la alta, originea cuvîntului pare a cumula originile tuturor variantelor fonetice.

§ 14. Am spus că noua formă a limbii literare, care se creează între 1829 și 1878, aparține intelectualității, care e formată din vechii aristocrați și din burghezia intelectuală. Restul burgheziei se găsește în acea epocă — ca și mai tîrziu — într-o stare de incultură, care nu-i permite să urmeze dezvoltarea limbii literare moderne. Burghezia fără cultură păstrează în general elementele limbii culte pe care și le însușise în epoca fanariotă și în primele decenii care au urmat epocii fanariote.

L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 88—89, a considerat, — și noi credem că pe drept — cuvintele familiare de origine greacă din limbajul de azi, *sindrofie*, *nostim*, *anost* (ele se găsesc atestate deja la Filimon, Alecsandri și Caragiale), ca intrate în limba română în epoca fanariotă, chiar dacă nu sînt atestate în texte din acel timp (cercetătorul maghiar a presupus că asemenea cuvinte n-au pătruns în texte tocmai din cauza caracterului lor familiar). Probabil, n-are dreptate Al. Graur cînd, în cadrul unei recenzii despre cartea lui Gáldi (*Bull. lingu.*, VII, 1939, p. 188), susține că pătrunderea unor asemenea termeni în limba română în epoca fanariotă nu e sigură, ea putîndu-se datora unor relații ulterioare dintre români și greci. Desigur, elementele neogrecești au încetat de a mai pătrunde în limbă după 1820—1830. Pe de altă parte, Iorgu Iordănescu crede, *Limba „eroilor“ lui I. L. Caragiale*, ed. a II-a, București, 1957, p. 17—21, că multe din faptele de limbă de origine franceză, pe care le găsim la personajele comice ale lui Caragiale, sînt creații ale scriitorului muntean, în spiritul celorlalte creații lingvistice ale burgheziei, pe care Caragiale le-a găsit realmente în graiul acestei categorii sociale. Noi însă sîntem de

păreră că scriitorul muntean n-a avut nevoie să inoveze, că el a găsit termeni francezi în graiul acestei burghezii, unde ei pătrunseseră între 1830 și 1880.

La fel stă lucrul cu elementele de origine latină sau romanică, pătrunse în limbă în epoca fanariotă sau la începutul epocii dintre 1830 și 1880, pînă prin 1856 : ele au rămas să caracterizeze, în fonetismul și cu adaptările morfotice de atunci, limba aristocrației înapoiate sau a burgheziei de pînă pe la 1880, chiar de pînă prin 1930—1940. Astfel, fapte ca *prinșip* „principiu“, pl. *prinșipuri*, intrate în limbă pînă pe la 1850, au caracterizat după aceea, pînă pe vremea lui I. L. Caragiale, care le-a și utilizat cu scopul satirizării unor personaje, limba burgheziei românești din acea vreme, cu o cultură superficială. Păstrarea unor fapte de limbă grecești din epoca fanariotă sau franțuzești din aceeași epocă sau din epoca imediat următoare, în unele centre urbane ca București sau Iași, este un proces care s-a putut constata chiar între 1830 și 1880. D. Bolintineanu ne informează în primele pagini ale romanului său *Elena*, că *anost* s-a păstrat numai în suburbia Bucureștilor; pe de altă parte *parol d'onșor*, *par exemplu*, *rezon* și altele s-au păstrat în graiul micii burghezii (*mersi*, chiar în graiul intelectualilor), cel puțin pînă la al doilea război mondial. Într-o mahala a Iașilor, Ciurchi, se putea auzi, acum trei decenii, cuvîntul *haraclir* cu sensul de „dispoziție sufletească“; acum patru-cinci decenii, tineri muncitori din Iași întrebuițau verbul *a salia* „a saluta“, care pare a fi fr. *saluer* în pronunție franceză, acomodat limbii române prin prefacerea lui *ü* în *i*. Foarte probabil, acesta din urmă era împrumutat din graiul burgheziei mărunte.

Pătrunderea românilor în unele industrii noi, ca aceea a imprimării cărților, duce la crearea prin împrumut a unor termeni tehnici necunoscuți pînă atunci românilor (privitor la terminologia tipografică românească, în cea mai mare parte de origine germană, pentru că ne-a venit de la germanii din Ardeal, vezi Johannes Thiele, *Zum deutschen Lehngut im Wortschatz der rumänischen polygraphischen Industrie*, în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität*, Leipzig, 14. Jahrgang, 1965, *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Heft 4, p. 797—803). Această terminologie este cunoscută în special de noua clasă socială care apare acum la români: clasa muncitoare (în cazul discutat mai sus, tipografii).

Diferențele dintre clasele sociale și conflictele dintre ele au dus la crearea unor termeni cu voalare afectivă (peiorativă), privitori la clasele și categoriile sociale, plecîndu-se mai ales de la deosebirile de îmbrăcăminte, cele mai vizibile: *pantalonar*, *surtucar*, *gulerar*, *ișlicar*, *opincar*, *burtă-verde* (aluzie la briul verde pe care-l purtau negustorii) (cf. B. C a z a c u, *Termeni referitori la port și semnificația lor în cadrul relațiilor sociale*, SCL, IV, 1953, p. 99—146).

Neologismul, fie cu aspectul fonetic din limba de origine, fie cu aspectul fonetic românizat, odată ce era primit de marile mase burgheze, suferă unele transformări fonetice, prin care era adaptat la sistemul fonetic al limbii române. Nu avem în vedere aici schimbările de adaptare din chiar momentul împrumutării (am văzut că ele au avut loc numai la neologismele de origine franceză și cîteodată și italiană, care trebuiau să sufere o adaptare fonetică imediată: *ô > o*, *ü > u*, *gn (=ñ) > n* (cf. *inginer* <it. *ingegnere*); ne referim la acele

schimbări fonetice care au avut loc mai târziu și s-au impus sau nu în limbă (* *ingener* > *inginer*, *articul* > *articol*¹).

Dialectele dacoromâne au suferit în această epocă o serie de transformări semantice ale vechilor elemente lexicale și au împrumutat din limba literară noi elemente lexicale: sub influența jocului de cărți, *crai* „rege” a ajuns să însemneze și „om care se ține numai de petreceri”; *săivan* (vezi mai sus, VII, cap. III, § 6) a ajuns să însemneze „adăpost de iarnă pentru oi sau vite” etc.²

§ 15. În epoca dintre 1830 și 1880, scriitorii erau cu mult mai îndrăzneți decât în epocile următoare în ce privește introducerea unor cuvinte noi (neologisme în sens larg, dar în special cuvinte radicale). Și pînă atunci scriitorii manifestaseră aceeași îndrăzneală în ce privește inovarea lingvistică, dar mai ales în ce privește calculul lingvistic. Acum calculul lingvistic cade pe planul al doilea, ba chiar se realizează foarte rar, așa încît îndrăzneala se manifestă în împrumutul lexical și în creația lexicală prin derivare, care adesea e tot calc³. Scriitorii de atunci au introdus în limbă cuvinte de care nu era de fapt nevoie, întrucît limba dispunea deja de un echivalent perfect al cuvîntului străin sau și-l putea crea prin calc. Se recurgea în special la termenii străini în terminologia de specialitate, crezîndu-se că în știință era nevoie de un termen special, cult. Am arătat în *Formarea terminologiei filozofice românești moderne (Contribuții la istoria limbii române lit. în sec. al XIX-lea, II, p. 193)* că s-a recurs la *veritate*, *judițiu* (< lat. *judicium*) pentru a denumi ceea ce astăzi se numește *adevăr*, *judecată* în logică. Tot așa Petru Maior a întrebuințat neologismul de origine latină *son* „sunet” (< lat. *sonus*) pentru a denumi sunetele limbii, și inovația aceasta a caracterizat și limba altor scriitori de pînă la 1880 (Săulescu, articolele citate, publicate în *Albina românească*, și Maiorescu, *Despre scrierea limbii române*, București, 1868; aproape de vremea noastră, G. Călinescu l-a utilizat ca termen al stilului înalt). Neologismul era întrebuințat și în cazul cînd, în limbă, nu exista un cuvînt simplu pentru a exprima o noțiune unică, ci o expresie ca *aducere aminte*. Înainte de a se crea *amintire*,

¹ Cele mai multe din aceste schimbări fonetice impuse de marile mase, în general inculte, adică necunoscătoare ale termenului cult, de origine franceză, italiană sau latină, nu s-au impus în limba literară și, întocmai ca și unele elemente neologice adaptate anterior, au rămas să caracterizeze, atunci, ca și după aceea, pînă astăzi, limba burgheziei, iar în cele din urmă pe cea a țărănilor. Ele au constituit așadar un jargon și ca atare au fost ținta de atac a unui scriitor ca I. L. Caragiale, care a caracterizat personajele sale comice cu astfel de elemente lexicale-fonetice (cf. în special lucrarea deja citată a lui Iorgu Iordan, *Limba „eroilor” lui I. L. Caragiale*, ed. a II-a, p. 17—19),

² Pentru influența limbii literare românești asupra graiurilor populare vezi Stelian Dumistrăcel, *Les conditions de l'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires roumains*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, București, 1971, p. 421—429 (problema ce ne interesează este tratată numai la p. 425—427) și, mai pe larg, în *Influența limbii literare asupra graiurilor populare românești. Premise*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară XX*, 1969, p. 117—131, traducerea franceză: *L'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires roumains. Prémisses* în *Revue de linguistique romane*, 34, 1970, p. 349—365. Vezi și Stelian Dumistrăcel, *Adaptarea fonetică a neologismului în graiurile populare românești. Acomodarea, asimilarea, propagarea, diferențierea și disimilarea sunetelor*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară, XXIII*, 1972, p. 5—39. Autorul relevă (primul articol, p. 426) că influența limbii literare românești asupra graiurilor începe pe la 1860 în vechiul regat și la 1918 în regiunile de peste munți).

³ Pentru unele din calcurile realizate în această epocă în limba română vezi Th. Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1965, p. 145—188, passim. Astfel la p. 163—164, se relevă derivatele create atunci prin calc: *frățielate*, *intlielate*, *simțămînt*, *ședință*, *ușier*.

sau chiar în același timp, unii scriitori — și printre ei e și Alecsandri — întrebuințau neologismul *suvenir*, pl. *suvenire*, care apoi a fost lăsat pe planul al doilea, în limbajul cu pretenție de distincție sau eleganță (stilul înalt).

§ 16. Epoca de modernizare a limbii noastre, dintre 1829 și 1878, este cu mult mai bogată în schimbări decât cea anterioară, deși trebuie să recunoaștem că și atunci au avut loc multe schimbări ale limbii literare românești. Ba limba unor scriitori dintre 1830 și 1880 este cu mult mai schimbată față de cea veche decât este cea de azi. Cei mai inovatori au fost ardelenii; după ei se plasează muntenii; moldovenii au fost cei mai conservatori. Între spiritele alese ale celor trei ramuri ale dacoromâniei au avut loc atunci chiar aprinse polemici în problema limbii literare. Conservatorismul lingvistic al moldovenilor stă, desigur, în legătură cu faptul că și politicește ei au fost conservatori și se explică prin aceea că, în Moldova, burghezia nu era prea dezvoltată, iar intelectualitatea a stat sub influența culturii germane și ruse, ele însele pînă atunci mai ales conservatoare. Dacă, dimpotrivă, limba scrisă în Muntenia este mai inovatoare, aceasta stă în legătură cu caracterul mai progresist în politică al muntenilor și se explică prin puternica burghezie care s-a dezvoltat atunci în Muntenia și prin influența culturii franceze, de esență progresistă. Limba și mai inovatoare din Ardeal stă în legătură cu atitudinea politică a intelectualității române ardeleni, dar această atitudine politică implică contradicții extraordinare. Suferințele de tot felul ale românilor din statul austriac, devenit apoi statul austro-ungar, au avut ca urmare faptul că intelectualitatea română din Ardeal a început să considere originea latină a poporului, limbii și culturii românești ca îndreptar în organizarea culturală și politică, iar lipsa unei burghezii românești puternice în Ardeal, (acolo exista mai ales o burghezie săsească și maghiară; cea românească era puțin numeroasă), în sufletul căreia să aibă ecou ideile intelectualilor români de acolo, și care să arate acestor intelectuali ce era mai simplu și deci realizabil, și ce era mai complicat și deci nerealizabil, a făcut ca acești intelectuali, în parte clerici, să ajungă la teorii politice curioase, ca aceea a unui stat liberal român care să actualizeze aidoma instituțiile politice și religioase române. Era cu mult mai ușor, dar, să apară ideea revenirii la o fază mai veche a limbii, caracterizată numai prin cuvinte latine, deci fără împrumuturi lexicale, și la scrierea latină. Latiniștii aveau dreptate mai ales în ce privește scrierea, nu și limba. Abătîndu-se astfel de la graiul poporului și întorcîndu-se spre trecut, pînă spre limba latină, care a fost, pînă la 1848, limba oficială în Ungaria, ei se făceau reprezentanții unei atitudini complicate, nepractice, și deci aristocratice sau feudale în problemele limbii, cu toate că aveau convingeri liberale-democrate, chiar republicane¹. Dealtfel limba latiniștilor prezintă multe

¹ Așadar a fost o strînsă legătură între concepțiile asupra limbii literare și cele politice și culturale. În această privință avem mărturișirile lui Gh. Asachi și C. Negruzzi, care disting trei categorii de „școli lingvistice”: conservatoare, mijlocii sau juste-milieu și radicale. Se constată deci că, atunci cînd a fost vorba de a împărți pe intelectuali români de pe la mijlocul secolului trecut din punctul de vedere al atitudinii lor față de limba literară, s-au utilizat termenii din viața politică (Asachi o face în 1844, iar Negruzzi în 1847). Cei care voiau să păstreze limba cronicarilor erau conservatorii; latiniștii, italieniștii etc., care voiau modificarea limbii, erau radicalii, iar cei care voiau introducerea de cuvinte străine, vechi etc. dar cu măsură, erau moderatii, școala critică. Asachi se laudă că e juste-milieu sau moderat.

elemente din limba literară veche, în special din dialectul literar ardelean (*mai vîrtos*, „mai ales“, *carele* „care“, *am op* „am trebuință“ etc.), care dovedesc aderența latiniștilor la epoca feudală. Era o lipsă de contact cu realitățile sociale, lipsă de contact care se explică la niște clerici sau, în general, intelectuali de cabinet, erudiți, stăpîniți de orgoliul originii romane a poporului și limbii, orgoliu tipic feudal, deși a pătruns și în lumea burgheză și s-a manifestat mai cu putere tocmai în epoca burgheză, pentru că s-a grefat pe sentimentul național. Probabil, dacă Ardealul, Crișana și Banatul ar fi avut o puternică burghezie românească în ascensiune, această burghezie ar fi creat o opinie publică mai sănătoasă, care ar fi arătat acestor intelectuali clerici și laici ce se putea realiza și ce nu se putea realiza în materie de politică și limbă. Firește, în limba scriitorilor latiniști există și multe elemente moderne, după cum și în activitatea lor politică ele au existat. Se afirmă în general că linia urmată de limba modernă românească a fost aceea trasată și urmată de scriitorii moldoveni de la 1840 și de la „Junimea“. Afirmarea e valabilă numai în parte. Acești scriitori erau prea conservatori, iar graiul de azi are neologisme de origine străină, acolo unde ei propuneau sau întrebunțau termeni românești mai vechi, cărora urma să li se dea un sens nou. Maiorescu scria *sărire* în loc de *salt*, care s-a impus în limbă, și numai *împrejurare*, nu și *circumstanță*, deși amîndouă aceste cuvinte au fost acceptate de mase. Linia urmată a fost, atît în privința lexicului, cît și în privința unor fonetisme, mai ales cea a scriitorilor munteni, deși, cum era firesc, scriitorii moldoveni și ardeleni, acceptînd această limbă, au respins multe din particularitățile ei, menținînd unele particularități moldovene-ardelene. Cum am spus-o deja, un mare rol au jucat mai ales scriitorii, care au creat termeni neologici și au dat o formă nouă limbii; printre ei, în special, Heliade Rădulescu, pentru perioada 1830—1850, iar Alecsandri pentru perioada 1850—1880. Ca reprezentant al burgheziei, Heliade Rădulescu a renunțat la multe arhaisme, apropiînd limba literară de graiul popular, iar Alecsandri are meritul de a fi realizat o sinteză lingvistică moldovenească-muntenească. Este de asemenea greșit să se creadă, cum se face astăzi de aproape toată lumea, că particularitățile limbii scrise a latiniștilor au căzut în întregime. Multe fapte de limbă din scrisul lor au fost acceptate atunci de scriitorii munteni și moldoveni și au rămas pînă astăzi în limbă. Ce era util, ce era real progres în limba lor scrisă nu se putea să nu fie acceptat¹.

Așadar limba literară românească modernă are un caracter mai mult muntenească, pentru că ea este în special rezultatul afirmării burgheziei românești, care a fost mai puternică în Muntenia. Moldova, Ardealul, Banatul și Crișana n-au putut impune decît prea puțin din limba lor scrisă ca limbă literară, deoarece acolo burghezia română era slabă. La impunerea particularităților muntene în limba literară a contribuit și părerea mai veche, care apare acum din nou, — și este, de această dată, mărturisită —, că limba

¹ Vom vedea (mai jos, cap. III, § 2 și 3) că, și în chestia scrierii, latiniștii au avut și n-au avut dreptate: au avut dreptate cerînd și realizînd înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin, dar n-au avut dreptate cerînd o ortografie etimologică, adică mai exact latinizantă. Ce era bun în concepția lor a fost acceptat și de munteni și de moldoveni și s-a impus: alfabetul latin. Ce era rău, ortografia latinizantă, a fost părăsit în parte chiar atunci de scriitorii munteni și moldoveni. Un muntean, și anume Heliade Rădulescu, a creat alfabetul cu semne diacritice întrebunțat în scrierea limbii române pînă după 1880.

literară veche se identifică cu dialectul muntean și că deci și limba modernă trebuie să se identifice cu acest dialect. Această părere era întemeiată tot pe fapte iluzorii, ca și mai înainte (convingerea unor scriitori ca C. Negruzzi, Kogălniceanu și alții că limba bisericască era identică cu graiul muntean), dar ea a ușurat dispariția dialectului literar moldovenesc. Și chiar dacă unii scriitori n-ar fi ajuns la această convingere, pînă la urmă tot s-ar fi ajuns la acceptarea formelor muntene. Firește, scriitorii moldoveni, ardeleni, bănățeni și crișeni trebuiau să aducă ceva din graiul lor — astfel formele ca *văd*, *să vadă* —; și limba literară de pe la 1870 încoace le-a acceptat¹. Limba literară modernă nu e un limbaj tipic muntean, ci un amestec din toate graiurile dacoromânești (căci forme ca *văz* și *să vază* nu sînt literare). Faptele de limbă muntene sînt însă mai bătătoare la ochi, așa încît, chiar astăzi, multă lume crede că limba literară românească se identifică cu dialectul muntean.

Unii lingviști, printre care întii A. Philippide, *Principii*, p. 8, au explicat acest caracter pregnant muntenesc al limbii literare moderne prin aceea că statul nou întemeiat al românilor de dincoace de munți și-a fixat capitala sa la București. Pentru noi însă fixarea capitalei statului român la București nu este un fapt primar, fundamental, ci el însuși un efect al unor alte fapte, de ordin economic: tocmai pentru că burghezia munteană era mai puternică decît cea din Moldova s-a fixat acolo capitala statului român. Iar dacă românii din Ardeal, Crișana și Banat n-au putut intra atunci în statul românesc, aceasta se explică tocmai prin lipsa unei burghezii române mai numeroase în părțile de peste munți, în acea vreme. Cînd această burghezie a fost mai puternică, ea a putut face actul unirii Ardealului, Banatului și Crișanei cu România. Numai după 1880 graiul capitalei a căpătat un prestigiu deosebit, impunîndu-se ca normă a limbii literare.

Limba literară modernă, creată între 1830 și 1880, nu este totuși chiar limba de azi. Ea cuprinde încă fie elemente arhaice, fie elemente artificiale, ca pluralele neutre *elogie*, *principie* etc. Abia cu apariția, după 1880, a unor curente democratice sau demofile în viața socială românească (socialismul, poporanismul) se înlătură forme artificiale ca *ris*, *sin* etc. și se impune limba de azi, foarte apropiată de graiul popular din Muntenia și Moldova. Tot după 1880, s-a preconizat și aplicat ortografia cu adevărat fonetică a limbii moderne (mă refer la reglementarea notării vocalelor *ă* și *î*).

În concluzie: limba literară românească din epoca instaurării capitalismului este limba intelectualității românești ridicate din mica boierime și din burghezie, iar dezvoltarea acestei limbi s-a făcut pe calea voită de această intelectualitate, cîteodată chiar de burghezie. Și după cum societatea românească rezultată prin acțiunea micii aristocrații și a burgheziei este în parte negația societății feudale anterioare, tot așa limba românească scrisă în epoca burgheziei se prezintă în parte ca negația limbii scrise în epoca feudală, atît în ce privește elementele constitutive ale limbii, cît și în ce privește faptul că ea a ajuns la o unitate apreciabilă și nu mai prezintă variante dialectale.

¹ Un fonetism ca *întăiu* a constituit multă vreme norma lingvistică pentru scriitorii moldoveni.

CAPITOLUL III

ALFABETUL LATIN ȘI ORTOGRAFIA EPOCII

§ 1. Scriitorii din epoca de formație a limbii moderne întrebun-
taseră un alfabet de tranziție între cel chirilic și cel latin, din ce în ce mai
apropiat de acesta din urmă, transcriind multe cuvinte (neologisme), în special
în titluri, de-a dreptul în alfabet latin. Se pregătea astfel înlăturarea totală
a alfabetului chirilic, fapt care a avut loc, oficial, după unirea celor două
Principate, în 1860 pentru Țara Românească și în 1863 pentru Moldova.
Dar, între 1840 și 1860, se tipăriseră deja unele cărți cu alfabet latin, chiar
și de alți scriitori decât cei latinizanți sau italianizanți. Scriitorii care foloseau
alfabetul de tranziție urmau, în scrisul lor, principiul fonetic, care stăpînise și
scrierea veche, chirilică (numai începînd de pe la 1848, unii scriitori sau tra-
ducători au adoptat reguli de scriere etimologică, ca dublarea consonantelor
sau notarea prin *é* și *ó* a diftongilor *ea* și *oa*). Așadar ortografia scriitorilor care
foloseau alfabetul de tranziție era mai aproape de cea de azi decât ortografia
latiniștilor și a lui Heliade Rădulescu, care au optat pentru principiul eti-
mologic. Alfabetul de tranziție a fost inițiat de Heliade Rădulescu, chiar în
Gramatică românească, Sibiu, 1828. Heliade Rădulescu a ținut însă seamă,
cum o spune singur în prefața *Gramaticii* sale, și de părerile celorlalți membri ai
„Societății literare“. El voia o simplificare a ortografiei chirilice mai mult
decît Iannache Văcărescul și de aceea propunea să se lase la o parte semnele
Ѣ, ѣ, Ѡ, ѡ, Ѣ, ѣ, Ѡ, ѡ, Ѣ, ѣ, Ѡ, ѡ și să se scrie în locul lor *кe, ne, т, ит, i, o, s, e, ig, ta*
(numai *ѣ* era menținut, dar nu din motive de ordin lingvistic, ci pentru că
„Societatea literară“ încă nu hotărîse excluderea lui). De asemenea Heliade
Rădulescu propunea să se înlăture *ѣ* și *ѡ* de la sfîrșitul cuvintelor și să se în-
locuiască cu un apostrof. El mai propunea să nu se mai însemneze accentul
cuvintelor (deoarece indivizii vorbitori îl cunosc) și cu atît mai puține spiritele
(deoarece ele nu corespundeau la nimic real din pronunția românească). În
felul acesta, Heliade Rădulescu a creat în chirilică ortografia noastră modernă.
Dar el propunea greșit să se despartă articolul feminin de singular, *-a*, prin
apostrof, de substantivul său. Reforma sa ortografică era o ultimă și totală
adaptare a alfabetului chirilic la sistemul fonetic al limbii române.

Din ortografia scriitorului muntean, toată lumea cultă românească
(cu excepția clericilor, care au continuat să scrie cîtva timp în ortografia veche)
a acceptat renunțarea la accent, la spirite și la notarea lui *ѣ* sau *ѡ* finali, care
n-aveau valoare fonetică (*ѣ* a fost întrebunțat, în această poziție, numai cu
valoarea de *ă*, cum de altfel fusese întrebunțat cel mai adesea și în epoca

veche. Pentru *ă* se folosea *Ꝥ*, iar pentru *î* se folosea *Ꝥ*¹ urmat de *n* sau *m*; dar în scrisul său ulterior, câteodată el întrebuința și *Ꝥ*, părăsind astfel o distincție utilă, făcută de Dosoftei. Probabil, unii dintre acești scriitori, publicând multe texte românești vechi manuscrise, anume documente și cronici, în care nu se făcea distincția ortografică între *Ꝥ* = *ă* și *Ꝥ* = *î*, impusă de Dosoftei cărților tipărite, au revenit la confuzia ortografică a lui *ă* și *î*, notați cu *Ꝥ* (când de exemplu). Era un regres ortografic, pe care l-a acceptat și Maiorescu și l-a impus revistei *Convorbiri literare*, ca și publicațiilor societății „Junimea”. Este de mirare că găsim această ortografie și în publicații dintre 1830 și 1840 ale lui Heliade Rădulescu, care n-a tipărit cronici. În același timp, alți scriitori, ca Alecsandri, notau pe *î*, chiar în interiorul cuvintului, cu *Ꝥ*, care li se părea mai apropiat de semnul *î* și pe care ei îl voiau ca semn pentru *î*, cel puțin în anumite cuvinte, pregătind astfel transcrierea lui *î* ca *i* la începutul, la sfârșitul și în interiorul cuvintului. Este de adăugat că, la scriitorii dintre 1830 și 1850 (astfel, la Heliade Rădulescu, apoi în *Albina românească* și în *Dacia literară*), nu se găsește liniuța, ci numai apostroful. Când era nevoie să se lege două cuvinte, se folosea apostroful; altădată nu apare nici el, deci se proceda exact ca în epoca veche. Iancu Văcărescu a întrebuințat în *Poezii alese*, 1830, un alt procedeu pentru a indica unirea a două cuvinte: el nota caracterul scurt al vocalei cuvintului precedent, care alcătuiă un singur cuvint fonetic cu cuvintul următor (vezi G. I v ă n e s c u, *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, p. 59, articolul *Ortografia și limba lui Iancu Văcărescu din „Poezii alese”*). Dar acest sistem, folosit poate și de alții, nu va fi urmat mai târziu².

§ 2. Cum deja am spus, începînd cu deceniul al cincilea al secolului, unii scriitori au început să scrie românește cu alfabetul latin. Se observă la început două curente, lucru asupra căruia nu s-a atras întotdeauna atenția, cele două curente fiind considerate ca unul singur: etimologismul. Primul recurge la notarea sunetelor române ce nu existau în latină (*ă, î, ș, ț, đ*) prin caractere latine sau grupuri de caractere latine fără semne diacritice (de exemplu *ș* se nota prin *s* — bineînțeles, cînd era urmat de *i*, ca în *si* „și”, sau prin *si*, ca în *siuer* „șuiet”; *ț* se nota prin *t* sau *ti*, *đ* se nota prin *d* sau *di* etc.); acesta este curentul latinist³; al doilea recurge la notarea sunetelor române ce nu existau în latină prin caractere latine cu semne diacritice; acesta este curentul inițiat de Heliade Rădulescu. Nu vom insista asupra celui dintii curent, întrucît el nu avea sorți de izbîndă și n-a reușit. Cel de-al doilea curent, singurul rațional, recurgea la o notare fonetică, dar nu pleca de la principiul cel mai temeinic al ortografiei fonetice: un sunet trebuia notat printr-o singură literă, ci de la acela al notării ei prin mai multe litere, anume cele care îi stăteau la bază în limba de origine, numai că prevăzute cu un semn diacritic. Această scriere, care era și fonetică și etimologică în același timp, a dominat la români multă vreme, pînă pe la 1880. Creatorul acestui curent, Heliade

¹ Totuși, câteodată, în scrisul său, apare și *Ꝥ* (Gramatică, p. 23: ꝤꝤꝤꝤꝤꝤꝤꝤꝤ).

² Iancu Văcărescu lega cuvintele care alcătuiesc un singur cuvint fonetic și prin apostrof: *osă'ml ascunz*.

³ Se scriau deci cuvintele ca în limba de origine și de aceea apăreau în scris și sunetele dispărute, ca *l, n*, transcrise prin *li, ni*.

Rădulescu, a exercitat în această privință o mare înfrîurire asupra tuturor scriitorilor mari sau mici ai țării, de pînă pe la 1880 (cu excepția celor de la „Junimea“). El publică texte românești cu alfabet latin, începînd cu *Curier de ambe sexe, Periodul III*, (1840 — 1842). În nr. 1, p. 8—11, în cadrul lucrării *Paralelismu între limba română și italiană*, 1841, (p. 1—84), el propunea următorul alfabet: *a, b, v, g, d, e, j, q* și *z, i, c* și *k, l, m, n, o, p, r, s, t, f, ch (= χ), â, ê, ô (= ѳ), î = ꞥ, c (= u), ș, sc (= ψ), t* și *ç (= u)* și *ge*. Ca reguli ortografice principale el indica: *che = ke, chi = ki, ô = oa* (dar *ea = ea*). Propunea de asemenea să se utilizeze consonantele duble, chiar la cuvintele neaoșe, nu numai la neologisme (consonantele duble apar de altfel și în scrisul său cu chirilica de tranziție). De la *Periodul V* inclusiv, Heliade Rădulescu notează prin *é* diftongul *ea* și prin *ô*, diftongul *oa*. Semnul *ô* notează pe *ă*. Probabil că *ô* notează pe *â* (*ô* rămîne mai departe să noteze pe *ă*). Semnul *â* apare începînd cu *Periodul V* pentru a nota pe *î*¹. Nu întrebunțează semnele *î* și *ñ*, ci numai *i* și *u*. În *Periodul III* se notează vechiul *u* sonant final dispărut din limbă (*veșmîntulu* „veșmîntul“, *prostu* „prost“ etc.), dacă nu cumva avem a face cu o notare a rotunjirii buzelor care însoțește dialectal consonantele finale. Începînd cu *Periodul V*, apare nu numai apostroful, dar și liniuța, după principiul: liniuța se folosește cînd legarea cuvîntului aton de cel tonic nu duce la dispariția unei vocale, iar apostroful se folosește cînd această legare a celor două cuvinte (pot fi amîndouă atone) duce la dispariția unei vocale (în *Periodul III* se utilizează procedeul care se întilnește la Iancu Văcărescu, vezi mai sus). Nu știu dacă *ô* notează pe *î*. Heliade Rădulescu notează prin' (chiar de la *Periodul III*) accentul cuvîntului, atunci cînd acesta e pe finală — deși, în 1828, renunțase la accent în scrierea chirilică —, așa că avem de exemplu *ô, ô* în poziție finală². În *Periodul VI* notează însă prin *è* pe *e* „este“, ca în italienește. Trebuie să spunem totuși că Heliade Rădulescu face concesii și principiului latiniștilor, notînd de exemplu pe *c* și prin *qu*, atunci cînd etymon-ul latin prezenta *qu*: *que* „că“, *quātu* „cîți“, *quādu* „cînd“ etc.

O încercare de a scrie românește cu alfabet latin au făcut, după 1848, scriitorii munteni emigrați la Paris, grupați în jurul lui N. Bălcescu. Broșura lor, *România viitoare*, Paris, 1850, nu prezintă numai importanță ideologică, arătînd drumul pe care trebuia să-l urmeze poporul român în viitor — și pe care l-a și urmat —, dar și o importanță ortografică, întrucît ea e prima publicație cu alfabet latin a scriitorilor munteni din grupul care nu urma pe Heliade Rădulescu, simțindu-se mai aproape de scriitorii moldoveni de la *Dacia literară* decît de Heliade Rădulescu și de latiniști. Ortografia acestei publicații este influențată de ortografia lui Heliade Rădulescu și a latiniștilor, pe care autorii ei au luat-o în general ca model. Vocalele *ă* și *î* sînt notate în *România viitoare* prin *ă, e*, respectiv *â, î*, dar adesea *î* interior este notat prin *ă*, ceea ce trebuie socotit ca o transpunere în alfabet latin a normei ortografice chirilice,

¹ În *Periodul III*, Heliade Rădulescu a publicat cu alfabet latin traducerea în versuri a *Cîntului VII* din opera *Gerusalemme liberata* a lui Tasso. În *Periodul IV* nu se găsește scris nimic cu litere latine. În *Periodul V*, totul (afară de *Prefață*) e scris în alfabet latin. De asemenea, *Periodul VI* e scris în alfabet latin.

² *ă* pentru *â* (care apare cîteodată în textele lui Heliade Rădulescu) este desigur o greșală de tipar pentru *ă*.

după care *h* nota și pe *l*. Caracterul consonantic al vocalelor *i* și *y* este însemnat prin semicercul de deasupra lor : *î*, *ÿ*. Grupurile *sce*, *sci* notează pe *ste*, *ști*. Semnele *ș*, *đ*, *ț* sînt întrebuintate și ele; dar apare și *t* în locul lui *ț* (poate, avem în aceste cazuri greșeli de tipar). Diftongii *ea* și *ya* accentuați erau notați prin *é* și *ó*. Consonantele duble apar mereu acolo unde sînt justificate etimologic, iar *ce*, *ci* notează și pe *je*, *ji*, — aceasta, deși apare și semnul *j*, — și pe *čc*, *či* (*dorincele*, *trebuincele*, p. 10; *celăceni*, p. 14, *cipătul*, p. 23). Grupul *ci* are și valoarea *ț* : *se mulciumește* (p. 10). Avem și aici unele concesii făcute scrierii latiniștilor, ca de exemplu notarea lui *z* prin *j* în cuvinte ca *jacem* „zacam” sau „zăcem” (p. 3) (dar găsim *că*, nu *quo*, și *cîl*, nu *quâl*)¹. Diftongul *-ja* după vocală, în cuvinte ca *România*, *imaginația*, este notat prin *ca*.

§ 3. Scrierea cu alfabet latin se impune repede după 1858, în special în Muntenia, unde existau deja încercările lui Heliade Rădulescu și N. Bălcescu. Cînd are loc înlocuirea oficială a alfabetului chirilic cu cel latin, normele ortografice pe care le acceptă mai toată lumea (cu excepția latiniștilor) sînt cele ale lui Heliade Rădulescu și ale *României viitoare*. Atît Odobescu, care începe să publice în 1862 *Revista Română*, cît și Bolliac și Hasdeu (acesta, în scrierile sale de la 1864 inclusiv pînă la 1873 inclusiv), ba chiar Alecsandri² și alții, acceptă ortografia etimologică a lui Heliade Rădulescu, cu mici modificări. Hasdeu va nota însă după 1860 pînă pe la 1880 pe *i* interior și cu *ă*, *e*. Cum am spus-o (§ 1), procedeul notării lui *i* interior cu *ă* va fi adoptat și de Maiorescu și de revista *Convorbiri literare*. Dar Odobescu și colaboratorii săi de la *Revista română* (1862—1864) vor diferenția grafic oricînd pe *l* de *ă* și vor nota pe *l* numai prin *â*, *ê*, *î*, eventual și *ó*, *ÿ*, nu și prin *ă*, *ê*, eventual *ó*. Așadar ortografia etimologică n-a caracterizat numai pe latiniști. Aceștia au recurs de fapt la o scriere etimologică, lipsită de semne diacritice. Ceilalți scriitori au avut o ortografie etimologică în care literele cu semne diacritice aveau o largă întrebuintare sau erau întrebuintate oricînd trebuia. În 1866, scriitori și învățați români din toate țările locuite de români întemeiază Societatea Literară Română, — transformată în 1867 în Societatea Academică Română — cu scopul de a reglementa limba și ortografia. Dar în sinul acestei societăți domnea un latinism ortografic mai accentuat decît al celorlalți scriitori, intrucît nu se utilizau semne diacritice, care să indice cînd avem *ă*, *i*, *ea*, *oa*, *ș*, *ț*, *đ*, ba se notau și faze complet depășite ale limbii, ca *l*, *ń* etc. prin *li*, *ni* etc. (Cipariu, Laurian, Massimu)³. Pînă pe la 1880, mai fiecare scriitor își avea ortografia lui, deși, totuși, în cadrul etimologismului, se observă, ca și la început, două tendințe sau, mai bine zis, două sisteme: acela al latiniștilor,

¹ Apar și scrieri ca *miscărli* (p. 31) *dușmanil* (p. 4), cu semnul *s* pentru *ș*, presupunându-se astfel că în aceste cuvinte a fost la origine un *s* (Intrucît *dușman* este un cuvînt turc de origine persană, iar acesta este corespunzătorul v. gr. *δυσμενής*, lucrul este adevărat, dar pentru indoeuropeană primitivă; etimologia lui *mişc* este necunoscută; cuvîntul pare a fi de origine traco-dacă).

² *Operele complete* ale lui Alecsandri, București, 1875—1880, ca și alte lucrări mai vechi sau mai noi ale lui, au apărut transcrise în acest alfabet.

³ Vezi Flora Șuteu, *Proiectele ortografice ale Societății Academice Române*, în *LR*, XV, 1966, nr. 5, p. 503—518, și Petru E. Zugun, *Din istoria ortografiei românești. O sută de ani de la apariția lucrării Despre scrierea limbii române de Titu Maiorescu*, în *AUI*, (Serie nouă), Secțiunea III, C. *Limbă și literatură*, XIV, 1968, p. 43—60.

care nu foloseau semnele diacritice, și acela al celorlalți scriitori, care le foloseau. În acea vreme, Societatea Academică Română, nefiind încă o instituție de stat, nu avea puterea să impună statului și particularilor o anumită ortografie, cu atât mai mult cu cât ea nu putea ajunge la un sistem acceptabil. După discuții numeroase, în anii 1867—1869, s-a ajuns la sistemul de scriere etimologică, votat la 13 septembrie 1869, care nu era cel al latiniștilor, ci cel cu semne diacritice (al lui Odobescu, Alecsandri, Hasdeu). În școli se întrebuința ortografia introdusă de Eforia școlilor în 1858. Dar intrucit această ortografie nu mai corespundea cerințelor noi, mai ales că acum se scria cu litere latine, Ministerul instrucțiunii publice și al cultelor a stabilit, în ședința din 28 octombrie 1871, noi reguli ortografice pentru școli, și anume în sensul celor întrebuințate pe atunci de Odobescu, Hasdeu și alții, deci pe baza principiului etimologic cu semne diacritice (vezi *Regule ortographice ale limbei romane* București, 1873).

Cum a arătat Philippide, *Principii*, p. 257—265, românii sînt singurul popor care, deși nu avea o tradiție ortografică etimologică, a acceptat în secolul trecut, o ortografie etimologică; firesc ar fi fost să adopte una fonetică (principiul comodității, adică al utilității, ducea la asta). După ce s-a trecut la alfabetul latin, printre cei dintii care au introdus în scrisul românesc ortografia fonetică au fost și scriitorii de la *Convorbiri literare*, care s-au lăsat călăuziți în această privință de Maiorescu (vezi Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, p. 56, și *Principii*, p. 264). Cum vom vedea îndată, în câteva cazuri și ortografia lui Maiorescu a făcut concesii etimologismului. Dar, în total luată, ea este fonetică și a obișnuit la noi lumea cu acest principiu. Ortografia fonetică a fost acceptată în sesiunile generale din 1880 și 1881 ale Academiei române, după ce Societatea Academică Română a fost reorganizată sub numele de Academia română și a fost recunoscută, prin legea din 1879, ca *Institut național* (vezi *Ortografia limbii române*, București, 1881). S-a renunțat atunci la etimologismul latinizator, menținîndu-se numai un etimologism în marginile limbii române. Examinarea acestor reguli ortografice intră însă în sarcina altei părți a lucrării noastre.

În ce privește ortografia lui Maiorescu și a *Convorbirilor literare* (și, în genere, și a colaboratorilor ei), ea prevedea notarea lui *i* inițial prin *i*, iar a vocalelor *ă* și *î* mediale și finale, prin *ă*, cîteodată și prin *e*. Maiorescu pleca¹ de la considerații ca aceea că germanii notează prin *e* și sunetul *ă* din *Mutter* etc. și prin *s* și pe *ș* din grupurile *st*, *șp*, iar francezii notează prin *n* și *m* și nazalitatea vocalei anterioare, nerecurgînd la un semn special pentru vocala nazală. Dar Maiorescu pleca și de la cîteva informații date de Petru Maior, *Tratat de ortografie*, § 6, anume că în epoca veche se scria *ъ* și pentru *i*. Maiorescu învoca un principiu pe care-l folosesc astăzi fonologii, și care, după cum se vede, n-a fost formulat de aceștia întîia oară, anume că, dacă două sunete apar în poziții complementare, ele alcătuiesc un singur sunet și pot fi notate cu același semn (e drept că Maiorescu nu formulase clar acest principiu; dar el îl subînțelegea). Maiorescu se referea la lipsa de funcție, a lui *i*, chiar dacă

¹ Vezi *Scrierea limbii române*, 1866, reimpărită în *Critice*, București, 1974, p. 173—179; pasajul a fost reprodus de G. Istrate, S.C.S. Filologie, Academia P.R.R., Filiala Iași, Anul VII, fasc. 1, 1965, p. 36—38; vezi acum studiul amănunțit al lui Petru E. Zugun, amintit mai sus, unde sînt citate lucrările anterioare despre ortografia lui Maiorescu.

nu pronunța termenul „funcție“, ci folosea expresiile „importanță gramaticală“, „importanță logică“, „treabă“, „însemnare“ și „valoare proprie gramaticală“. Maiorescu constata anume că, înlocuind pe *ă* cu *î*, nu se nasc cuvinte noi decît în cîteva cazuri (*mănos*, *minos* „cu mîini mari“, *rănișoară*, *rînișoară*; *rămășoară*, *rîmășoară*; *rău*, *riu* și *văr*, *vîr*) și conchidea că *î*, neavînd vreo funcție „ar putea dispărea fără nici o daună și din limba românească“. Evident, argumentele lui Maiorescu nu sînt întemeiate: limbile germană și franceză au o ortografie etimologică (germanii, mai puțin), la care s-a ajuns prin evoluția limbii, iar limba românească veche n-a notat cele două sunete distinct nu din cauze funcționale, ci din alte cauze, pe care le-am văzut mai sus (VI, cap. VI, § 2). Pe de altă parte, chiar dacă va fi adevărat că numai în cîteva cuvinte *ă* și *î* prezintă valoare funcțională, aceste două vocale nu sînt totuși mai puțin două sunete diverse. Dealtfel s-ar putea inversa situația și s-ar putea vorbi de lipsa de funcție a lui *ă* față de *î* și s-ar fi putut nota sunetul *ă* cu semnul care notează pe *î* (mai ales că, în limba română, *î* provine nu numai din *ă*, ci și din *i*)¹. G. Istrate a arătat, *loc. cit.*, p. 59, că înainte de Maiorescu, B. Petriceicu-Hasdeu a scris în *Ionu-Vodă cellu cumplitu*, București, 1865, cu *in* în loc de *în*. Dar faptul nu prezintă importanță, deoarece înșiși latiniiștii scriau așa. Cum dealtfel a spus-o și Istrate, p. 38, trebuie să vedem la Maiorescu o concesie făcută etimologismului; așa adăuga însă că, în ce privește notarea lui *î* prin *ă*, avem a face cu un etimologism în cadrul limbii române, — faza cu *ă* e mai veche decît cea cu *î* —, deși acest etimologism nu este întotdeauna perfect, întrucît, în interiorul și la sfîrșitul cuvîntului, *î* provine și din *i*. Dar lui Istrate i-a scăpat că Hasdeu, ca dealtfel mai toți scriitorii timpului, nota și el cel mai adesea pe *î* din interiorul cuvîntului prin semnele cu care nota pe *ă*: *ă*, *e*, ceea ce înseamnă o și mai mare apropiere a acestui scriitor de Maiorescu în chestiunea ortografiei. Justificarea acestei ortografii a dat-o Hasdeu însuși mai tirziu, în *An. Ac. Rom.*, Seria II, t. II, p. 407 (cu ocazia discuțiilor ortografice din anii 1880 și 1881); „D-l Hasdeu susține că nu există două vocale obscure, ci numai *ъ*, *ж* neexistînd prin sine însuși, ci numai prin influența sunetelor învecinate. Aceste două semne aveau pînă la 1750 numai o valoare caligrafică: *ж* se punea mai ales la fine, pe cînd la mijloc se înlocuia prin *з*. Deosebirea între ele este că *з*, aflîndu-se înaintea lui *r* sau *n* și accentuîndu-se, se pronunță mai dur“ (la P h i l i p p i d e, *Principii*, p. 268—269). Evident, Hasdeu greșea, și cam în același sens ca Maiores-

¹ Aceste pagini erau deja scrise cînd au apărut cîteva lucrări în care se fac aceleași constatări: Maiorescu a înțeles că ortografia unei limbi trebuie să fie fonetică și a întrevăzut principiul de bază al fonologiei contemporane. Mă refer la articolul lui Gr. Brîncuș, *Titu Maloirescu și problemele limbii*, în *LR*, XIII, 1964, nr. 5, p. 483-493 (vezi în special p. 484-487), și la cel al lui D. Macrea, *Titu Maloirescu și problemele limbii române*, în *CL*, IX, 1964, p. 5—34 (= D. Macrea, *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, București, 1968, p. 387—416; vezi în special p. 396—398). Cei doi cercetători nu atrag însă atenția asupra aspectelor criticabile ale concepției lui Maloirescu despre scrierea vocalelor *ă* și *î*. Adaug că nu sînt de acord cu afirmația lui Brîncuș, p. 483, conform căreia Maloirescu poseda „o sumară cultură lingvistică propriu-zisă“. El a fost primul lingvist al *Convorbirilor literare* și unul din lingviștii de atunci ai țării. Cunoștea bine teoriile lui Schleicher și ale altor lingviști ai vremii. S-a ocupat apoi de problema ortografiei nu numai pentru că era (p. 483—484) „conducătorul spiritual al uneia din cele mai influente reviste de literatură din acea vreme“, ci pentru că problema era una dintre cele mai importante ale culturii române de atunci, iar el, ajutat de cultura lui lingvistică, putea da o rezolvare problemelor.

cu : el considera pe *î* o variantă combinatorie a lui *ă* (ca să folosim terminologia școlii lingvistice din Praga), uitînd că *ă* apare și înainte de *n* sau *r*. Nu sînt exacte nici indicațiile lui Hasdeu despre întrebuintarea în epoca veche a semnelor *⌘* și *⌚* : numai la unii scriitori (de exemplu la Dosoftei) se observă regula ortografică stabilită de el acolo. Dar referirea la situația ortografică veche arată că, întocmai ca și Maiorescu, Hasdeu nu se situa în acest caz pe punctul de vedere fonetic, ci lua ca model o grafie arhaică, pe care de altfel o interpreta greșit. Noi trebuie să considerăm notarea lui *î* prin *ă* sau *ě* de către scriitorii de după 1860, ca o continuare în scriere cu alfabet latin a situației care se găsea în scrierea cu alfabet de tranziție, dintre 1828 și 1863 ; și am văzut mai sus că aceasta este o revenire la ortografia tipăriturilor de dinainte de 1688 și a manuscriselor din toată epoca veche¹.

¹ Pentru informații mai ample asupra introducerii alfabetului latin în țările române și asupra sistemelor ortografice din veacul trecut, de la români, vezi Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, 1976, passim, (contrar titlului, autoarea se ocupă, pe jumătate din paginile lucrării ei, de sistemele ortografice utilizate de la început și pînă astăzi). Dar rezultatele la care ajunge în această privință Flora Șuteu nu sînt întotdeauna cele la care am ajuns noi, întrucît autoarea nu accentuează asupra distincției dintre sistemul etimologic cu semne diacritice, propus și susținut de Hellade Rădulescu, și cel etimologic propriu-zis, propus și susținut de latiniști.

CAPITOLUL IV

TRANSFORMĂRILE LIMBII LITERARE

§ 1. Limba modernă a suferit, în comparație cu limba veche, citeva schimbări fonetice, care se explică prin aceea că unele particularități ale graiului poporului s-au impus, prin intermediul burgheziei, în limba scrisă. Astfel, în epoca veche diftongul *șă* în poziția *-e* (adică atunci când în silaba următoare se găsea *-e*) se menținea ca atare sau se pronunța *ș*: *șage, lege*. În limba modernă nu vom avea decât *é* în poziția *-e*. De asemenea diftongul *ja* în aceeași poziție se scria ca atare (*я*) și, bineînțeles, se și pronunța în limba literară *ja*: *iasle*, deși poporul pronunța *ieste ieste, iesti*. Grafia și pronunțarea *iasle* a fost părăsită de limba modernă. În privința impunerii fonetismului *e, ie*, trebuie să admitem o influență moldovenească și muntenească asupra limbii literare. În alte fonetisme ale limbii literare moderne avem influența graiului popular muntean, bineînțeles, prin intermediul burgheziei muntene, care și-a impus formele sale. Astfel, *j* în loc de *ğ* în *judec, joc* etc., sau *șă* în poziția *-e*, în *șase, șapte, șarpe, șade* (este drept că acestea din urmă apar și în graiuri populare din Crișana și Ardeal; însă aceste graiuri n-au contribuit, desigur, cu nimic la impunerea lor, căci, în secolul al XIX-lea, graiul popular din Crișana și Ardeal n-a avut un rol în formarea limbii române literare). Același lucru este de spus și despre *nor*, în raport cu moldovenescul *nour*.

Totuși fonetismul limbii române moderne literare nu este întotdeauna pregnant muntenească. Forme ca *slujește, pășește* etc., cu *șé, jé* în poziția *-e* (excepție fac *șase, șapte, șarpe, șade, jale*), se deosebesc de cele care caracterizează graiul popular muntean de azi, ca și graiul literar muntean din epoca veche: *slujaște, pășaște* etc. Ele nu sînt însă nici formele moldovenești de azi, adică populare, căci în Moldova se spune azi *slujășli, pășășli* etc. Ele rezultă din aceste forme populare prin literarizare (sau regresivitate fonetică): se știa că grupurilor *șă, șí, já, jí* moldovenești le corespunde în limba literară *șe, și, je, ji*; și „regula” aceasta s-a aplicat și în acest caz. Este drept că formele cu *e* se găsesc astăzi în unele graiuri populare de peste munți. Dar în secolul al XIX-lea aceste graiuri n-au avut nici un rost în formarea limbii literare românești. Formele ca *slujește, pășește* nu pot fi considerate nici ca elemente ale limbii literare moldovenești vechi, căci atunci ele sunau *slujăște, pășăște*, (formele muntene s-au impus numai în cazul unor cuvinte: *șade, șapte, șase, șarpe, jale*, pomenite mai sus).

Ceea ce am spus despre aceste forme verbale este valabil și despre plurale ca *greșeli* (în dialectul muntean literar din epoca veche *greșale*, iar în cel moldovean și ardelean din aceeași epocă, *greșale*).

Un caz deosebit de modificare fonetică îl constituie verbul *sînt* (pers. I-a sing. și a III-a plural), care a început să fie scris și pronunțat în secolul al XIX-lea *sunt* (faptul apare la C. Negruzzi — lucrul a fost relevat de G. Ibrăileanu, vezi lucrarea mea *Probl. cap.*, p. 62, — care însă pare să-l fi împrumutat de la I. Heliade Rădulescu). Se găsește *sunt* și în D. Bolintineanu, *Poesiile*, București, 1855, p. 33 și 84, care pare să-l fi întrebuintat tot sub influența lui I. Heliade Rădulescu, căci în graiul lui Bolintineanu avem și multe din italianismele acestui scriitor (ca de altfel și la ceilalți poeți munteni de atunci). Este evident că predilecția pentru *sunt*, care s-a accentuat mereu, se explică prin limba latină. Latiniștii au acceptat, desigur, faptul, și acceptîndu-l și Academia, el a devenit general (cu excepția cîtorva lingviști și istorici care, în prima jumătate a secolului nostru scriau încă *sînt*).

Limba nouă se caracterizează prin fonetisme noi, populare, care înlocuiesc formele mai vechi, ca *a se înfășoșa, împotrivă, a se împotrivi, a mulțami, preste, pre, a priimi, a pogori, lăcuință* etc. (acestea apar pînă pe la 1830 și chiar după aceea). Dar scriitorii din epoca 1780—1830 recurg deja la formele de azi: *a se înfășișa, împotrivă, a se împotrivi, a mulțumi, peste, pe, a primi, a cobori, locuință* (pentru unele din aceste forme fie cele vechi, fie cele noi, vezi vezi G. Ivănescu, *Contribuții la istoria limbii literare în secolul al XIX-lea*, II, p. 60). Unele din aceste inovații ale limbii literare sînt numai muntene: *a mulțumi*; dar cu vremea au devenit generale. La scriitorii munteni dintre 1780 și 1830 apar: *dă, pă* (cf. *ibid.*, p. 60), *privigătoare* (cf. *privigătorile, ibid.*, p. 61).

Fonetismul limbii literare moderne se identifică în general cu cel al limbii vechi. Din punct de vedere fonetic, limba literară nu mai este identică cu graiul popular decît pe ici pe colo în Muntenia și Oltenia, și nici acolo perfect, căci graiurile de acolo au *pă, dă* etc. Dialectele teritoriale transmit materialul lor lexical limbii literare, dar acest material este transformat din punct de vedere fonetic, este „literarizat“, cum spunea Ibrăileanu foarte potrivit, este transpus în fonetismul limbii literare.

§ 2. Limba română literară modernă prezintă mari deosebiri față de cea veche în ce privește sistemul morfotic. Cîteodată, în epoca de formare a limbii literare moderne, faptele morfotice sînt altele decît cele de azi.

În vechea română, *român, grec* etc., erau numai substantive. De la ele se formau cu ajutorul sufixului *-esc*, adjectivele: *românesc, grecesc* etc. Limba modernă întrebuintează însă și adjectivele: *român, -ă, grec, greacă* etc., fără sufixul *-esc*. Găsesc astfel de formații deja la Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica*, p. 47 (vezi textele în *An. Inst. de Ist. Naț. Cluj*, I, p. 113—115), care scrie: *limba română* (nu *românească*) (p. 113), *limba spaniolă, limba italiană* (p. 114), *poporului roman* (p. 115) (în limba veche s-ar fi spus numai *italienesc, rîmlenesc*). Firește, la Petru Maior, găsim și forma mai veche, care, de altfel, e în uz și azi, *românesc* (p. 113: *limba românească*). Apariția formelor fără sufixul *-esc* se explică prin influența limbii latine și a limbilor romanice occidentale.

Dimpotrivă, alte fenomene se explică prin influența graiului popular. Astfel, dispar fapte ca singularul vechi și popular (cel puțin prin Moldova de sud este așa) *copaciu*, înlocuit cu *copac*, care e o refacere a singularului pe baza pluralului, după modelul substantivelor ca *sac*, pl. *saci*. Tot așa dispore

iobagiu, care este înlocuit cu *iobag*, refăcut după *tocmag*, pl. *tocmagi*). Forma *copar* pleacă de la un anumit dialect teritorial, cel muntenesc. Forma *iobag* poate fi o creație cultă. Avem de relevat și variante ale pluralului, ca munt. *paseri* și mold. *păsări*, care pot caracteriza diferitele dialecte literare din veacul trecut. Până la urmă s-a impus *păsări*, care corespunde legii generale a pluralului femininelor cu *-ă* în temă : acest *-ă* - devine la plural *-ă-*.

Pe de altă parte, în secolul al XIX-lea avem încă lupta între limba veche (scrisă) și limba nouă (populară) în ce privește formele gramaticale. Astfel, chiar la Alecsandri (*Iorgu de la Sadagura*, 1844, p. 83), găsim o dată *greșalele*, ca în limba veche, altă dată *greșăli*, ca în graiul popular din Moldova. Aici avem înlocuirea unui vechi plural feminin în *-e* prin pluralul feminin în *-i*. În această epocă se întrebuița foarte des și pluralul în *-uri* la unele substantive neutre care azi îl fac în *-e*: *morminturi*, *veșminturi* etc. Faptul, studiat de Iorgu Iordan, *Limba română actuală*, p. 63—70 (mai înainte în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, V, p. 1 și urm.), caracteriza și limba veche, și trebuie socotit ca o continuare a stărilor de lucruri din acea epocă. Avem, în secolul al XIX-lea, și cazuri în care însuși genul substantivului este altul decât cel de azi : *pas* este neutru și atunci când nu însemnează „trecătoare în munți”, cum arată pluralul *pasuri* „pași”, prezent la atîția scriitori, printre care și Heliade Rădulescu. Nu știm dacă, în acest caz, avem a face cu o transmisiune din limba veche, în care găsim pluralul *pași*. Dimpotrivă, *cîmp* apare des ca masculin în secolul al XIX-lea, cum arată pluralul *cîmpi*, care se întâlnește și în limba literară veche. Sînt de pomenit și fapte ca gen. - dat. *tăline-meu*, alături de *tatălui meu*. Primul se găsește la Alecsandri, *op. cit.*, p. 39. Limba literară s-a fixat însă la cel din urmă, singurul care apare cu o declinare regulată.

Lupta dintre formele muntene (eventual, și ardelenene) și cele moldovene și victoria celor muntene se observă în cazul pluralului substantivelor neutre în *-ău* : și Alecsandri scrie, *op. cit.*, p. 37, *pîrae* în loc de *pîraie*, cum ar impune pronunția populară din Moldova.

§ 3. Scriitorii dintre 1830 și 1880 aduc limbii scrise pînă atunci mari schimbări în ce privește diferitele categorii de pronume. În unele cazuri avem a face cu pătrunderea unor fapte populare în limba scrisă. Astfel, vechiul pronume relativ *carele*, *carea*, pl. *carii*, *carele* își încheie în acest timp existența. În locu-i se impune forma *care* (nu numai muntenscul și ardelenescul *care*, dar și moldovenescul *cari*, căci *-i* a fost socotit echivalentul popular al lui *-e* din limba cultă). Unii scriitori întrebuințează o formă de plural identică cu cea de singular, alții (Heliade Rădulescu, Hasdeu etc.) îi dau un plural în *-i* : *carî*, reluat apoi de N. Iorga și de alți scriitori. Își are această formă originea în graiul popular ? Sau este ea o creație cultă ? Noi am crede că s-a plecat de la forma populară *cari*, atestată pentru unele localități din Ardealul de sud-est de textele dialectale și de *ALR, Serie nouă*, VI, hărțile 1681 și 1682, ca formă de singular și plural, dar că utilizarea acestui *carî* ca formă unică, de plural, în opoziție cu forma în *-e*, de singular, aparține numai limbii culte care a tins spre o diferențiere formală a pluralului de singular.

Printre faptele vechi, care dispar acum din limbă, sînt de notat : *fieste-care* (Alecsandri, *op. cit.*, p. 83), înlocuit cu *fiescare*, *fiecare* ; *luiș* „lui însuși”, care se găsește la Conachi ; demonstrativele *cest*, *ceastă*, pl. *cești*, *ceaste*, pronumele de identitate (*a*)*cestaș*, (*a*)*ceastaș* „tot aceasta”, apoi formele de

nom. - ac. pl. și de gen. - dat. ale demonstrativelor *acest(a)* și *(a)cel(a)*. În epoca 1830—1880, probabil numai la scriitorii moldoveni care utilizau cronicile ca un izvor de limbă, găsim forma *acestii* „aceștia“ (masc. pl.) care caracterizează și pe Neculce (astfel, la Alecsandri, *op. cit.*, p. 83). Muntenii și ardelenii scriau atunci altfel: *aceștia*. Mai interesant e faptul că, în epoca 1830—1840, se renunță definitiv la formele de gen. - dat. sing. fem. ale demonstrativelor pomenite: anume *aceștii*, *(a)ceiți*, *(a)cei*, care sînt înlocuite cu actualele forme analogice, *acestei* și *(a)celei* cu *-st-* în loc de *-șt*, și cu *-l-* în locul vechiului *-l-* dispărut, sau cu variantele *aceștii* și *(a)celiți*. Cum a arătat C. F r i n c u (vezi articolul citat mai sus, VII, cap. III, § 5, nr. 6, și VIII, cap. II, § 1), ele au fost introduse în limba literară de scriitorii ardeleni și bănățeni, de după 1780, dar mai ales de scriitorii munteni și moldoveni de după 1830. Printre primii este și Heliade Rădulescu, care le utilizează în opera sa literară de după 1829, căci, în *Gramatica* sa, formele în discuție n-au fost înregistrate (în operele acestui scriitor avem și formele vechi *aceștii*, *(a)cei*).

În epoca dintre 1830 și 1880 faptele caracteristice limbii vechi nu dispar numai pentru că sînt înlocuite cu altele populare, socotite de scriitori și gramatici ca mai potrivite pentru limba literară nouă, pe care și-o făurea atunci poporul român. Cîteodată rațiunea, judecata gramaticului sau scriitorului intervine de-a dreptul în faptele de limbă și le modifică în sensul voit de ea, în sensul socotit de ea ca cel just, chiar dacă de fapt avem a face cu o greșală. Astfel formele pronominale mai vechi *čelălalt*, *čejalaltă*, pl. *čejalalți*, *čelgalalte*, care, cu modificări fonetice, se găsesc și astăzi în dialectele teritoriale, au fost socotite ca alcătuirea nu din *čela + alalt*, *čēja + alaltă* etc., ci din *čel + lalt*, *čga + laltă* etc., și au fost deci înlocuite cu *cellalt*, care e însă mai rar, și cu *cealaltă*, pl. *ceialalți*, *celelalte*. Greșala de interpretare a pornit de la faptul că, dialectal, și în limba veche, avem pronunțiile *ceialalți* și *celelalte*, ce păreau a arăta că pronumele în discuție sînt alcătuite din *cei*, *cele + lalți*, *lalte*, și că, la pronumele *celălalt*, *celalalt* (dialectal și *șčălalant* în Moldova), *ă* sau *a* neaccentuat se părea a fi fost introdus din cauza greutateii de a se pronunța un dublu *l*. Nu știm cînd a apărut în limba literară românească o asemenea particularitate gramaticală și la care scriitori sau gramatici. Probabil că ea e mai recentă și că s-a răspîndit prin școală, deci prin chiar manualele de gramatică și prin limba reglementată a manualelor de școală. P h i l i p p i d e înregistrează în a sa *Gramatică elementară a limbii române*, Iași, 1897, p. 60, pe *celalalt* și *ceialaltă* ca singurele forme corecte ale limbii literare.

§ 4. În ce privește verbul, este de făcut observația generală că, în această epocă, de asemenea se renunță la o serie de fapte caracteristice limbii vechi și că pătrunde în limbă o serie de alte fapte populare. Acum sînt înăturate definitiv fapte arhaice chiar pentru acea vreme, ca formele tari ale perfectului simplu *feace* și *feaceră*, care mai apar numai la scriitorii ardeleni de pînă pe la 1830 (de exemplu la Petru Maior; vezi P. H a n e ș, *op. cit.*, p. 20).

Limba veche avea aproape pretutindeni forme verbale cu *ț*, *đ* la sfîrșitul temei verbale la prezent indicativ, pers. I-a sing. și prezent conjunctiv, pers. I-a și a III-a sing. și a III-a pl.: *scoț*, *auđ*, *cređ*, *văđ*, *să scoț*, *să auđ*, *să cređ*, *să văđ*, *să scoață*, *să auđa*, *să creađa*, *să văđa*. Scriitorii ardeleni, bănățeni și moldoveni au renunțat la ele deja de dinainte de 1830, pentru forme cu *t* și *d*:

scol, vād, să scoată, să vadă. Se ajunge astfel la o deosebire morfotică a limbii literare pe provincii. Astfel, mold. și ard. *simt, cred* și *vād*, față cu munt. *simț, crez* și *văz*, care se mențin în limba scrisă și vorbită de munteni și după 1880. Forma *simț* pare a fi dispărut, pentru a fi înlocuită cu *simt* sau *simțesc*. Va trebui să se urmărească și repartizarea în operele literare scrise în diferitele provincii, a formelor *puțu, țiu, sațu* etc., față de *pun, țin, sar* etc., ale căror arii se prezintă altfel decît pentru verbele examinate anterior, atît în dialectele teritoriale, cît și în limba literară.

Ar fi o greșeală să se creadă că formele cu *ț* și *đ* sau *z*, care se găsesc la scriitorii din secolul al XIX-lea, trebuie socotite ca muntenisme, cum sînt ele simțite azi, și pe drept, de oricine. În acea vreme, asemenea forme care s-ar găsi la scriitorii moldoveni și ardeleni nu sînt muntenisme, ci transmisiuni din limba veche. Astfel e cazul cu formele corespunzătoare de la Budai-Deleanu sau ce cu cele de la Conachi. Totuși, în veacul trecut, aceste forme alternează. Astfel Budai-Deleanu utilizează încă forme cu *ț, đ*; în poezia lui Alecsandri și Eminescu se găsesc și forme cu *ț, đ*, și forme cu *t, d*. Forma *poțîu*, care apare, alături de *pot*, la scriitorii din secolul al XIX-lea, din toate provinciile, caracteriza și limba veche. Nu sîntem lămuriți asupra felului cum forma analogică *pot*, a devenit singura normală în limba literară modernă. Foarte probabil ea este pe alocurea populară. Ea apare în gramatici începînd de pe la 1780 sau 1850, dar ca fenomen izolat se întîlnește deja în textele secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului trecut.

Dialectul literar muntenesc se caracteriza, pînă pe la 1830, prin forma de prezent indicativ, pers. I-a sing. *voi*, pers. a II-a sing. *vei*, pers. a III-a sin. *va*, iar dialectele literare moldovenesc și ardelenesc se caracterizau, de pe la 1730 pînă la aceeași dată, prin *vreau, vrei, vrea* (popular *vreu* sau *vrau, vrai, vra*), dar și prin *voi, vei, va* (după cum am văzut mai sus, VIII, cap. III, § 3, se pare că *vreau, vrei, vrea* au pătruns în limba literară din Ardeal și Moldova la începutul secolului al XVIII-lea). Vechile forme *voi, vei, va* rămîn să caracterizeze în secolul al XIX-lea numai limba literară din Țara Românească; în Banat, Crișana, Ardeal și Moldova se impun formele populare, dar literarizate fonetic; în Moldova, *vreau, vrei, vrea* (vezi *ALR, Serie nouă, VII, hărțile 2179 și 2180*), citeodată și în fonetism popular: *vreu, vre* (vezi *ibid.*), precum și formele tot populare: *v(r)oișesc, v(r)oiște*. Dar aceste forme sînt acceptate în cele din urmă și de unii scriitorii munteni. Astfel, Caragiale întrebunțează forma *voiște* (*Opere, V, Articole politice și cronice*, ediție îngrijită de Șerban Cioculescu, p. 24; e vorba de un articol din ziarul *Timpul*, 1879). Dacă totuși personajele comice din operele lui Caragiale, scrise în același timp, spun *voi „vreau“* (Zița, Tipătescu și Cațavencu), desigur nu mai avem a face cu un fapt de dialect literar, ci cu redarea realistă a limbii orașelor muntene din acel timp. Fapt e că și în romanul *Dan* al lui Vlăhuță, personajul principal, care e muntean, utilizează tot forma *voi „vreau“*.

În aproape toate aceste cazuri ale morfologiei verbului, avem a face cu înlăturarea unei forme vechi și cu înlocuirea ei printr-o formă populară, care e și mai nouă. Scriitorii n-au depus alt efort decît acela de a adopta ca literară forma populară. În alte cazuri însă se observă o participare activă a scriitorilor sau gramaticilor la crearea noilor forme gramaticale. Astfel, de la Iancu Văcărescu începînd, se observă apariția în limba literară, în special în aceea a poeziei, dar și în aceea a prozei, forme ca *ei se joc, ei zbor* etc., pentru

normalele *ei se joacă, ei zboară* etc. (exemple din operele scriitorilor de după 1830, vezi la Tudor V i a n u, *LR*, III, 1954, nr. 4, p. 55—56). Asemenea forme se găsesc aproape numai în Muntenia. Totuși ele apar câteodată și în limba scriitorilor din alte provincii. Astfel, la Alecsandri, *Iorgu de la Sadagura*, Iași, 1844, p. 82, precum și în poeziile acestui scriitor, găsim *ei joc*. În presa din Muntenia, ele s-au menținut pînă la primul război mondial, cum rezultă din materialele înregistrate de Iorgu I o r d a n în revista *Școala normală*, I, 1916, p. 262—263 (în articolul: *Cum vorbesc românii românește*). Nu știm dacă asemenea forme verbale se explică prin graiul popular din Banat, Oltenia și Muntenia. După I o r d a n, *Limba română actuală*, p. 137—138, avem a face cu niște creații culte, analogice, rezultate prin reacțiune la situația din dialectul popular muntean. Se știe că în aceste provincii (vezi *ALR, Serie nouă*, VII, hărțile 1912 : *vede*, 1919 ; *duce*, 1929 : *zice*, 1936 : *scrie*, 1939 : *rămîne*, 1943 : *ține*, 1951 : *aude*, 1956 : *știe*) există o identitate morfotică între formele verbale de pers. a III-a sing. și cele de pers. a III-a pl. (considerată greșit de obicei, pentru formele de plural, ca un fenomen sintactic de dezacord, la verbele de conjugările a II-a, a III-a și a IV-a : *el vede, ei vede ; el face, ei face, el aude, ei aude*. Reacțiunea este provocată de formele conjugărilor a II-a, a III-a și a IV-a din limba literară : formele de plural sună în limba literară fără *-e* al singularului. S-a crezut deci, în Muntenia, că și formele de plural de la conjugarea I-a trebuie să se termine în consonanta de la sfîrșitul temei verbale. Dacă această explicație este justă, — și noi nu vedem posibilă alta —, atunci trebuie să considerăm formele în discuție, împreună cu Iorgu Jordan, ca rezultatul unui hiperurbanism morfologic.

Cîteva mari schimbări în morfologia verbului au fost recomandate sau introduse în limba literară de către I. Heliade Rădulescu. În *Scrisoarea la D. Căminarul C. Negruzzi*, din 26 octombrie 1838, publicată în *Curierul de ambe sexe*, I, p. 369—374, Heliade Rădulescu spunea (p. 373) : „Rumânii în deobște cum și cărțile lor zic : o a m e n i i c î n t a, și bănățenii în parte zic o a m e n i i c î n t a ũ, v o r b e a ũ ... și gramaticește zic mai bine“. Dar Heliade Rădulescu n-a îndrăznit să introducă la 1828 în limba literară formele de imperfect cu *-u*, în locul celor fără *-u* : *ei cînta, ei ședea*, care caracterizau pînă atunci limba literară, cu excepția celei scrise în Banat pe la 1800. Ele au fost acceptate de scriitorii români după 1848, pînă pe la 1860—1870 (vezi Ion G h e ț i e și Mirela T e o d o r e s c u, *SCL*, 16, 1965, p. 95 articolul *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*). Prin ele se înlătura omofonia care exista pînă atunci între persoana a III-a singular și persoana a III-a plural a imperfectului indicativ. Dar Heliade Rădulescu a cerut să se întrebuițeze la persoana a III-a singular a perfectului compus auxiliarul *a* în locul lui *au*, care caracterizase pînă atunci limba literară românească, și a scris în consecință *el a cîntat, el a șezut*, etc., în loc de *el a ũ cîntat, el a ũ șezut* etc. Se înlătura astfel omofonia, existentă pînă atunci în limba literară românească, între forma de persoana a III-a singular și forma de persoana a III-a plural ale perfectului compus. Ar fi greșit însă să se creadă că, deoarece auxiliarul de persoana a III-a singular a fost recomandat sau introdus de un scriitor muntean, avem a face cu niște norme ale graiului popular muntean, introduse în limba cultă. În graiul popular muntean, există, la imperfect și perfectul compus indicativ, ca și la prezentul indicativ, identitatea

dintre persoana a III-a singular și persoana a III-a plural : *el cînta, ei cînta, el a cîntat, ei a cîntat*. Precum se vede, Heliade Rădulescu n-a folosit din graiul popular muntean decît forma persoanei a III-a singular de la perfectul compus : *el a cîntat*, lăsînd neatînsă forma mai veche, de persoana a III-a plural, a limbii literare : *ei au cîntat*. Se pune întrebarea : Care graiuri populare au dat limbii literare forma în *-u* de persoana a III-a plural a imperfectului ? Cum ne arată textele dialectale, graiurile din sudul și estul Carpaților, ca și cel din Crișana și Maramureș, n-o prezintă. Ea există însă în Banat și în diferite puncte ale Ardealului. Am văzut mai sus, VIII, cap. III, § 6, că Paul Iorgovici le-a întrebuițat ca singura normă în această privință, a limbii sale. Așadar, scriitorii din secolul trecut au adoptat în acest caz o formă populară nemunteană, anume bănățeană și ardeleană propriu-zisă, pe care au introdus-o în limba literară numai pentru a diferenția formele de persoana a III-a singular și plural ale imperfectului indicativ. Modificînd forma literară mai veche, de persoana a III-a plural, ei au lăsat neatînsă pe cea de singular. Este clară intenția inovatorilor de limbă : ei au plecat de la ideea că formele verbale de singular și de plural trebuie să fie bine diferențiate una de alta, și acolo unde graiurile populare prezentau forme ce făceau posibilă o diferențiere, ei le-au acceptat, introducîndu-le în limba literară.

Dintre inovațiile despre care vorbim, singura pe care Heliade Rădulescu a impus-o, prin *Gramatica* sa și prin publicațiile sale de după 1829, este forma a a auxiliarului de la pers. a III-a sing. a perfectului compus. Ea apare la toți scriitorii munteni de după 1830 (Alexandrescu, Bolliac, Bălcescu, Bolintineanu). C. Frîncu, *art. cit.*, p. 311—314, a stabilit datele la care această inovație a fost introdusă în limba literară a muntenilor, moldovenilor și ardeleanilor : la primii s-a impus pe la 1840, la ceilalți, după 1860, dar unii ardeleni și moldoveni acceptaseră de mai înainte formele adoptate de munteni. Fapt este că ambele forme discutate aici sînt înregistrate de Cipariu în *Elemente de limba română*, Blaj, 1854, alături de formele mai vechi.

Foarte probabil scriitorii din toate ținuturile dacoromâne au acceptat de pe la 1830 forma adjectivală de gerundiu în *-înd, -înd, feminin -îndă, -îndă*, care e o creație prin calc lingvistic, după latină, franceză și italiană, a lui Heliade Rădulescu, și care, în cîteva cazuri, s-a impus întregii intelectualității dacoromâne (*lăcrămînd, -ă, tremurînd, -ă* etc.)

§ 5. Limba literară se caracterizează și prin numeroase derivate și compuneri. Unele dintre ele sînt calcuri lingvistice prin derivare sau compunere după franceză și italiană sau germană și au rămas pînă astăzi în limbă : *ziar* (< fr. *journal*, it. *giornale*), *propășire* (< lat. *progressus*, fr. *progrès*, it. *progresso*), *înrîurire* (< fr. *influence*, it. *influenza*, germ. *Einfluss*), *anotimp* (< germ. *Jahreszeit*). Se creează, prin derivare, cuvinte noi și în alte cazuri, în care procedeul nu e un calc lingvistic după vreo limbă străină, dar cuvîntul nou a fost creat pentru a da expresie unei idei noi, a epocii. Astfel căutîndu-se un echivalent pentru ideea de „neant”, exprimată astăzi printr-un neologism de origine franceză, ca și pentru cea de „nimicnicie”, s-a recurs în veacul trecut la derivatele *nimicie* (C. Negruzzi și Petru Cîmpeanu) și *nimicnicie* (Marcovici, Donici, Eminescu) (cu un sufix *-nicie*, extras din *fășărnicie, cucernicie* etc. ; vezi § urm.), acesta din urmă destul de întrebuițat pînă astăzi. Pe cînd *neant* este astăzi și un termen filozofic, *nimicnicie* apare numai ca

artistic (poetic). S-a recurs la un neologism, *neant*, sau la un derivat românesc, *nimicnicie*, pentru că, substantivat, pronumele și adverbul *nimic* are alte sensuri decât cel filozofic. Alături de aceste substantive avem și vorbele *a nimici* și *a nimicnici* (acesta din urmă, la Mumuleanu, Marcovici, Bălcescu, Donici). Dacă primul e popular, al doilea este, desigur, o creație cultă, poate chiar a lui Donici. Cuvintele *a vedera* „a fi evident“ și *vederat* „evident“, care apar deja în limba veche, capătă, se pare acum, formele *a învedera* și *învederat*, care sînt uzuale și azi; *însumurat* „fudul, încrezut, grandoman“, derivat de la *fum*, anume de la forma de plural); probabil, se pleca de la faptul că fumatul caracteriza pe atunci numai pe snobi (poetul Ioan Cantacuzino, criticînd pe cei îngîmfați, se exprimă astfel, *Poézii n00: El în cap e plin dă fum*). Pe de altă parte un cuvînt ca *pumnal*, care apare la Heliade Rădulescu, este pe jumătate împrumutat, pe jumătate format prin derivare pe teren românesc, cu sufixul neologic *-al*; italianul *pugnale*, care, desigur, stă la baza lui, a fost adaptat fonetic limbii române; dar, în această adaptare, numai cuvîntul rădăcină a căpătat aspectul fonetic românesc; pe cînd sufixul, care nu se găsea în fondul mai vechi al limbii române, a fost păstrat. Aici s-a impus o aparentă derivare de la cuvîntul românesc *pumn*, mai ales că atît franceza (cf. *poignard*) cît și italiana păreau a deriva cuvîntul, pe propriul lor teren, cu mijloace proprii.

§ 6. Cu mult mai numeroase decât calcurile lingvistice, ba chiar foarte numeroase, sînt în această perioadă împrumuturile lexicale directe din latină și limbile romanice occidentale. După cum am văzut mai sus, I, cap. II, § 3, și IX, cap. II, § 9, nota 1, lexicul român cult de origine latină și romanică occidentală se ridică, împreună cu derivatele, la aproximativ 40% din totalul lexicului românesc. În cifre absolute, am avea a face, după Macrea, cu peste 20 000 de neologisme de origine latină și romanică occidentală. Elementele neologice de origine franceză s-ar ridica la peste 19 000, cele de origine latină la peste 1 000, cele de origine italiană la peste 800. Dimitriu reduce la vreo 14 500 numărul neologismelor în discuție și constată că aproximativ 1 700 din aceste neologisme sînt derivate pe teren românesc. Dar avem a face, foarte probabil, aproape întotdeauna cu elemente derivate în limbile de origine. Desigur, numai puține din aceste neologisme au pătruns în limbă în epoca anterioară sau în cea ulterioară. Este imposibil să dăm o listă de cuvinte intrate în limbă între 1830 și 1880, care să sugereze imaginea realităților. Nu putem face altceva decât să înșirăm cîteva cuvinte care, foarte probabil, au pătruns în limbă noastră în această epocă.

Cuvinte de origine franceză și italiană, ca și latină: *acvilă, aerian, a adia, aliat, a adora, adorație, ardoare, artă, atmosferă, atracție, august* (adj.), *aură, auroră, autor, balsam, cadență, cauză, a circula, a comanda, comandant, contrast, a contrasta, a crea, creator, a dedica, dedicație, a dicta, dictator, diplomat, diplomație, divin, divinitate, electric, electricitate, elegie, eminent, a esala* „a exala“, *a esista, existență, estaz, a estazia, etern, eternitate, fabulă, fabulos, fatal, fluviu, a forma, fruct* (poate și popularul actual *fructă*), *generație, geniu, genial, genialitate, glorie, glorios, grație, grațios, idee, ideal, imperiu, imperial, impresie, infect, infecție, a infecta, infern, infernal, ingrat, ingratitude, a întona, licoare, liber, libertate, magic, magie, mantă, „manta“, martir, moment, momentan, natură, natural, nație și națiune, nobil, odă, orizón(t), partid(ă), personal,*

perspectivă, port (subst.) portret, post „loc“ „funcțiune“, prestigiu, a prezida, prezident, privat, profan, a profana, protest, a protesta, rebel, a reflecta, republică, republican, ruină, a ruina, sacru, salut, a saluta, secol, semilună, sex, sexual, simplu, simplitate, spasm, sperjur, splendid, splendoare, student, strident, suveran, suveranitate, superb, suspect, templu, teribil, tricolor, (adj. și subst.), triumf, triumfal, torent, torențial, univers, universal, universitate, van „zădarnic“, a varia, variabil, vers, versificație, virtute, virtuos, viciu și viciu, vișios. De la unele din aceste cuvinte s-au derivat în franceză și italiană alte cuvinte, care au pătruns și ele în română : artist.

Despre unii din termenii intrați atunci în limbă, ca *rege*, trebuie să spunem că provin numai din latină, dar *regal, regalitate* provin din franceză, unde, alături de *royal*, avem și *régal*, și din italiană, unde avem *re(g)ale, regalità*.

Unii din termenii de origine franceză și italiană din română provin în aceste limbi din greaca veche în pronunție erasmiană și nu se regăsesc în latină. Cum însă citiva dintre aceștia pătrunseseră în română în epoca anterioară, în pronunție neogreacă, împrumutarea termenilor francezi și italieni înseamnă de fapt adesea modificarea vechii pronunții în sensul pronunției erasmiene sau a limbilor franceză și italiană : *barbar, barbarie, eclipsă, a eclipsa, erou, eroic, fantasmă, hidră, metal, meteor, mister, muză, sistem(ă)*. Alți termeni, ca *poezie*, de origine franceză și italiană, înlocuiesc pe mai vechiul *poëzie*, de origine rusă. La alții, cum e *colos, colosal*, se adaugă și influența germană. Trebuie pomenite aici și nume de continente, ca *Asia* (pentru mai vechiul *Asia*), *Europa* (pentru mai vechiul *Evropa*).

Cuvinte de origine franceză și latină : *plan* (adj. și subst.).

Cuvinte de origine italiană și latină : *insulă, palid, principe*.

Cuvinte de origine franceză și italiană : *curaj și coraj, carnaval, înamorat, a se înamora, rimă, spion, stanță, „strofă“, talent*.

Cuvinte de origine franceză : *cochet* (adj.), *fantomă, objet, pal* „palid“, *sujet, souvenir(e), ranchiună*.

Cuvinte de origine italiană : *armură, gelozie, straniu*.

§ 7. În epoca de trecere de la limba veche la limba nouă, epocă ce se întinde mai ales de pe la 1780 pînă pe la 1865, apar în textele de tot felul multe formații ale limbii vechi. Unele, care sînt caracteristice limbii religioase, rămîn în uz și după aceea, pînă astăzi : *treime* „trinitate“, *a binecuvînta, preafericit, preasfînt* etc. Altele, tot caracteristice limbii vechi, apar încă pînă pe la 1830 sau 1850—1860 : *începătură* „principiu“ (el însuși, în limba veche, un calc lingvistic, după gr. ἀρχή, lat. *principium*), *fășărie* „fășărnice“, *cucerie* „cucernicie“ (probabil, după *fășărnice* și *cucernicie* s-a creat *nimicnicie*), *curăție* „curățenie sufletească“, *înțelepție, bolnăvie, smericiune, iubef, slobozenie* „libertate“, *a oclîrmui, neplăcere, neispravă, prepuelnic* „bănuitor“, *prepus* „benuială“, *jacaș* „jefuitor“. Astfel de elemente, supraviețuiri din epoca veche, au fost înlocuite fie cu noi derivate românești, fie cu împrumuturi din limbi străine. Trebuie văzut totuși dacă unele din aceste elemente, de exemplu *neplăcere*, nu este o creație a perioadei de după 1780.

În această trecere de la limba veche la limba nouă, unele sufixe capătă funcții noi, date de unii autori de manuale, care erau obligați să-și creze cît

mai repede o terminologie științifică. Astfel sufixul *-ime*, care avea pînă pe la 1780 sau 1830 numai sens colectiv—însuși *treime*, atît de frecvent în limba bisericească pînă astăzi, ne-o arată —, capătă funcția cu totul deosebită, de exprimare a părții dintr-un întreg: *doime* „a doua parte”, *treime* „a treia parte”, *pătrime*, „a patra parte” etc. Totuși, într-o vreme în care *secol* nu se impusese definitiv, iar *veac* părea foarte banal, Odobescu întrebuițează *sulime* cu sensul de „secol”, „sută de ani”. Evident, ne referim aici la formații vechi care nu aveau valoare stilistică, la formații vechi care apar încă în scris, numai pentru că limba literară încă nu și-a creat termenii noi, cu care să înlocuiască pe cei vechi. Cînd însă Eminescu întrebuițează în *Călin* arhaismul *curăție* „curățenie sufletească și trupestă” (*curăția ei de față*), el o face din motive de ordin stilistic; elementele arhaice servesc scriitorului la crearea stilului înalt. Dar cu această problemă ne vom ocupa ceva mai jos (cap. V, § 1—4).

În perioada de după 1830 românii din Principate încep să adopte nume de botez occidentale, dintre care vom pomeni aici pe *Elvira*, prezent într-o poezie a lui Heliade Rădulescu. La românii de peste munți începe acum moda numelor de botez de origine latină, ca *Aureliu*, *Corneliu*, *Tit(u)(s)* sau chiar *Tit-Liviu*, *Valériu* etc. Sub influență germană, dar și franceză, se recurge peste munți și la formele *Aurel*, *Cornel*, *Valér*. Ambele tipuri de forme, în *-i* sau fără această „dezinenetă”, pătrund pe la 1859 și în Principatele Unite. Probabil, în aceeași vreme se impune în țările române, dar mai ales în țara unită și numele de botez *Cezar*.

În perioada aceasta se constată și utilizarea sufixelor vechi pentru crearea unor nume dezmierdătoare (hipocoristice), ca *Rică*, probabil pentru *Cezărică* sau *Tudorică*. Asemenea nume caracterizează burghezia și au apărut, probabil, după 1859: *Rică* există cel puțin de pe la 1870, cum dovedește prezența lui în Caragiale, *O noapte furtunoasă*. Mai tîrziu se observă și la numele de botez hipocoristice derivarea prin sufixe de origine străină (desigur, engleză), ca *-i*, scris și *y*, adăugate la o parte din tema cuvîntului, ea însăși prescurtată: *Valy* pentru *Valeriu*, *Rody* pentru *Rodica*; *Tony* pentru *Anton*.

Se creează în această epocă peste munți și o modă de latinizare fonetică a numelor de familie românești terminate în *ț*, cîteodată și în alte consonante: *Barițiu*, de la *Băriț*, *Bărnățiu* de la *Bărnăț*, *Șuluțiu*, de la *Șulăț*, *Mănișiu*, de la *Man* (mai tîrziu va fi accentuat greșit *Manișiu*, și pronunțarea aceasta va deveni generală după 1919).

CAPITOLUL V

FORMAREA LIMBII ARTISTICE MODERNE

§ 1. Faptele de limbă studiate în capitolul anterior caracterizează stilul normal, neutru, al limbii literare române moderne. Ne rămâne să studiem acum stilul înalt (limba poetică în sens restrins) și stilul satiric (vulgar) al limbii literare române moderne, ambele existente și mai înainte, dar mult modificate (îmbogățite) și precizate tocmai în perioada dintre 1830 și 1880¹.

S-a spus adesea că Eminescu a creat limba poetică românească și că, după aceea, scriitorii ca Arghezi au dat altă direcție limbii poeziei românești, înțelegându-se, anume, că el a introdus în poezie și lexicul vulgar. Dar, cînd s-a spus că Eminescu a creat limba poetică românească, s-a înțeles numai în parte și oarecum inconștient că genialul poet a creat stilul înalt la care ne referim noi aici, căci noțiunea de limbă poetică, astfel cum a fost definită la I, cap. I, § 11—13, a lipsit pînă astăzi cercetătorilor români. Cei care au spus că Eminescu a creat limba poetică românească au înțeles că Eminescu a creat prima poezie românească adevărată, prima poezie de mare valoare în limba română. Dar ce înseamnă aceasta? Sîntem în drept să credem că nu numai figurile de stil au fost luate în considerare atunci cînd s-a spus că el este creatorul limbii poetice sau, mai exact, al poeziei românești, ci și rima sa bogată și neașteptat de nouă, ritmul perfect, muzicalitatea versurilor eminesciene și perfectă adaptare a formei fonetice la fond. Și, în această privință, se va recunoaște de către, oricine că Eminescu este într-adevăr primul scriitor care a creat o poezie românească de cea mai înaltă valoare estetică. Dar se pune problema dacă Eminescu este și creatorul limbajului poetic în sensul restrins pe care noi l-am dat, după o îndelungată tradiție, acestei expresii. Cercetarea duce la concluzia că Eminescu a contribuit în mare parte la crearea lui, dar că nu e singurul lui creator și că nu e cel dintîi.

Născîndu-se prin antiteză cu limbajul obișnuit, din sinonimele de care dispune limba, limbajul poetic va varia în raport cu variațiile limbajului obișnuit. Astfel, întrucît la românii culți limbajul obișnuit s-a schimbat și îmbogățit considerabil în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, mai ales după 1830, limba poetică românească s-a schimbat și ea și s-a îmbogățit în secolul al XIX-lea. Am văzut că puțina poezie cultă care s-a scris la noi în epoca veche nu putea duce la crearea unui limbaj poetic deosebit de cel uzual pe acea vreme, decît într-o slabă măsură. Limbajul poetic românesc cult s-a creat

¹ Acest capitol reproduce, cu unele modificări §-ele 5—8, p. 213—222, din articolul nostru *Limba poetică românească, Limbă și literatură*, 11, 1956, p. 197—224.

de fapt în secolul al XIX-lea, atunci cînd am avut pentru prima oară o poezie cultă bogată. Cu toate acestea, poezia populară care se crease la noi în epoca veche și s-a transmis foarte bine pînă în secolul trecut, — dovadă baladele din colecția lui G. Dem. T e o d o r e s c u —, ne arată existența unui limbaj poetic al poeziei populare românești (cf. cele spuse aici, mai sus, IV, cap. II, §-ul 23). Acest limbaj poetic a fost preluat de poeții culți români din veacul trecut, de după 1840, cînd a început a fi culeasă și cunoscută poezia populară românească; începînd cu Alecsandri, s-a creat chiar o poezie cultă popularizantă atît o prin formă cît și prin conținut (ea are afinități cu stilul înalt, chiar intră în acest stil). Aici ne vom ocupa de limbajul poetic cult al românilor dintre 1830 și 1880, și încă numai de limbajul poetic nefigurat, care a fost cu totul neglijat pînă acum la noi. Trebuie să spunem însă că o bună parte din acest limbaj poetic s-a transmis și epocii următoare din istoria limbii noastre, adică a fost acceptat de poeții din această vreme.

§ 2. Limbajul poetic românesc cult dintre 1830 și 1880 s-a născut din trei surse: din limba veche, din cea populară și din neologisme, bineînțeles cînd toate acestea se deosebeau de limba literară curentă din acea vreme. Atunci cînd un cuvînt care în limba veche fusese uzual era înlocuit cu un neologism, atunci cînd de exemplu *slovă* a fost înlocuit cu *literă* și *literatură* în graiul zilnic, *slovă* a căpătat valoare poetică. Valoarea poetică n-o avea acest cuvînt în limba veche: atunci el era un termen uzual. Numai noi, modernii, i-am dat această valoare, atunci cînd s-au impus ca termeni uzuali *literatură* și *literă* (ca și termenul mai vechi *scris*, care a căpătat un sens nou, cel de „literatură“). În aceeași situație sînt: *ființă* față cu *lume* și *existență*, *neființă* față cu *neant* și *neexistență* (cf. Eminescu: *La-nceput pe cînd ființă nu era, nici neființă...*), *stih* față de *vers* (Eminescu: *Beldiman vestind în stihuri pe războiul inimic*); *stihuire* față de *versificare* (Eminescu: *Însă tu îmi vei răspunde Că e bine ca în lume Prin frumoasă stihuire Să pătrunză al meu nume*), *crai* față de *rege* (Eminescu: *Ascultam pe craiul Ramses și visam la ochi albaștri*), *crăiasă* față de *regină* (Eminescu: *Naintea nopții noastre umblă Crăiasa dulcii diminești*); ultimii doi termeni poetici nu-s numai arhaici, dar și populari; cf. *Miorița*, varianta Alecsandri: *A lumii crăiasă*) etc. În alte cazuri termenul arhaic este înlocuit în limba modernă nu cu un neologism, ci cu un alt termen românesc, care, de altfel, se întrebuiștea chiar în limba literară veche. Astfel e cazul cu *pururi* (*pururea*, *de-apururi*, *de-apururea*) în raport cu *mereu* (dar, ca termen uzual, avem în limba modernă și neologismul *etern*) (Eminescu: *Cu mîne zilele-ți adaugi, Cu ieri viața ta o scazi, Și ai cu toate astea-n față, De-apururi ziua cea de azi... Avînd cu toate astea-n față De-apurure ziua de azi*). Valoarea poetică a elementelor arhaice o întîlnim chiar în cazul unor conjuncții, deci chiar în cazul cuvintelor care au numai funcție sintactică și sînt în situația elementelor gramaticale. Astfel e cazul cu întrebuișterea lui *cum că* în loc de *că*, a lui *precum* în loc de *după cum* și a lui *ci* în loc de *dar*, *însă*, *pe cînd*, Eminescu: *Cînd unul trece altul vine În astă lume a-l urma, Precum cînd soarele apune, El și răsare undeva. Se pare cum că-i altă toamnă, Ci-n veci aceleași frunze cad... Trăind în cercul vostru strîmt, Norocul vă petrece, Ci eu în lumea mea mă simt Nemuritor și rece*. Termenii vechi au devenit poetici, desigur, mai ales cu generația de la 1840, care s-a inspirat din cronici. A putut servi însă ca izvor și limba bisericească. Procedeu

a fost continuat de Eminescu, care cunoștea bine literatura veche, atît pe cea istorică, cît și pe cea bisericească, și apoi, după 1900, de Sadoveanu și alții.

În urma celor spuse aici, este clar că, pentru noi, modernii, limba veche posedă valori estetice (poetice) pe care nu le avea la cei care o vorbeau și o scriau. Valorile poetice ale unui text sînt schimbătoare, variază de la o epocă la alta. Este chiar de admis că valorile poetice ale limbii, pe care le simțim noi astăzi, nu existau pentru unii din scriitorii de la 1800 sau 1830, pentru că în acea vreme nu pătrunseseră în limbă o serie de neologisme care au devenit apoi termeni uzuali și încă nu se impuseseră ca elemente uzuale ale limbii literare o serie de fapte de limbă populare mai noi. Putem admite totuși că numai generația de scriitori de la 1840 se găsea în condiții lingvistice asemănătoare cu cele de azi, avea adică aproximativ același grai uzual ca și noi —, pentru ca ea să creeze măcar în parte limbajul poetic românesc modern.

Am spus deja că arhaismele nu sînt întrebuițate de scriitori numai cu funcția estetică, ci și cu aceea de caracterizare a epocii, atunci cînd se zugrăvesc persoane din epoca veche (deci în balada istorică, în evocări istorice în proză sau în versuri, în romanul istoric și în nuvela istorică). În acest caz, realismul impune scriitorului să recurgă la termeni arhaici, chiar urîți. Ei se găsesc în mare număr în romanul lui N. Filimon, *Ciocolii vechi și noi*.

Pînă acum am examinat cazuri în care neologismul devine termenul uzual, iar termenul mai vechi din limbă devine element poetic. În alte cazuri, neologismul devine termenul poetic, iar termenul mai vechi din limba noastră rămîne termenul uzual. Astfel stă lucrul cu neologisme ca *auroră*, *divin*, *fantasmă*, *laur*, *rebel*, *roză*, *suav* etc. Echivalentele lor mai vechi, din limbă, ca *zori* (i zilei), *dumnezeesc*, *închipuire* (*nălucă*, *nălucire*), *dafin*, *răsculal*, *trandafir*, *dulce*, *plăcut*) etc., aparțin limbajului obișnuit (ceea ce nu înseamnă că nu pot apărea în poezie; de altfel în poezie apare mai ales limbajul obișnuit). Este clar de ce, în aceste cazuri, neologismele au devenit elemente poetice. În cazul cuvintelor *slovă* și *literă* sau *literatură*, termenul mai vechi nu avea un prea puternic suport în graiul popular, căci aparținea mai ales limbii literare. În cazul cuvintelor despre care vorbim acum, dimpotrivă termenii mai vechi din limbă erau foarte uzuali în graiul popular, iar neologismele au ajuns să-i dubleze. Cum aspectul fonetic al unora dintre aceste neologisme era foarte armonios, ele au intrat în limbajul poetic (înalt). A contribuit, desigur, la aceasta și sensul lor, care se referă la realități poetice.

Termenii uzuali ai limbii literare pot fi dublați însă nu numai de termeni caracteristici limbii vechi și de neologisme, dar și de termeni populari, adică dialectali. Cîteodată asemenea termeni dialectali devin poetici. Astfel e cazul cu *a desluși* și *deslușit*, față de *a lămuri* și *lămurit*, sau *clar*; *a dura* față de *a construi* etc. Firește, nu tot ce este dialectal este și poetic. O mulțime de elemente dialectale sînt, dimpotrivă, nepoetice. Ele sînt la locul lor nu numai în poezia umoristică și satirică, dar și în operele literare care evocă realități rustice. Astfel, găsim la poezii moldoveni termeni dialectali moldovenești nepoetici, evocatori ai realităților rustice: *a holba*, *scrinciob* etc. (la Alecsandri), *a se giugiuli*, *prispă*, *a se hîrjoni*, *boi*, *hîrb*, *turtă*, *rîșnișă*, *colton*, *motan* etc. (la Eminescu, cei mai mulți în poezia Călin, *File de povește*). Astfel cuvîntul *boi* „statură, înfățișare, trup” în poezia amintită a lui Eminescu: „Dacă boiul mi-l înmlădiu, dacă ochii mei îmi plac, E temeiu că acestea fericit pe el îl fac”;

sau *se hîrjoană* „se hîrjonesc“ în poezia *Diana* a lui Eminescu : „Ce cauți unde bate luna, Pe-un alb izvor tremurător Și unde păsările-ntr-una Se-ntrec cu glas ciripitor ? N-auzi cum frunzele-n poiană Șoptesc cu zgomotul de guri, Ce se sărută, se hîrjoană În umbr-adîncă de păduri ?“ Asemenea termeni apar însă în mare număr mai ales în proză, la Slavici sau Creangă. Ei dau o nuanță realistă și poeziilor romantice în care apar, precum cea citată mai sus.

În această situație sînt și pronunțiile dialectale. Astăzi ne fac o impresie foarte neplăcută forme ca *pîntre* „printre“, *dismerdare* etc., din poeziile unor scriitori din veacul trecut (cuvintele cu fonetism dialectal, citate aici, se găsesc la Alecsandri). Dar asemenea forme ar fi urite și în limba literară obișnuită. Asemenea forme dialectale, prin opoziție cu limba literară, evocă un mediu popular moldovenesc. Este drept că, precum a arătat Gr. S c o r p a n, *Graiul moldovenesc, Tendințe fonetice, Expresivitate*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, p. 442—446, limbajul moldovenesc exprimă intimitatea, blîndețea, în raport cu cel muntenesc, care exprimă solemnitatea, fermitatea, energia (vezi mai sus, VI, cap. III, § 6). Dar graiul moldovenesc nu exprimă numai atît, ci și mediul rustic moldovenesc. Firește, intimitatea, blîndețea, se pot exprima și prin mijloacele limbii literare.

§ 3. Procesul de formare a limbii poetice românești moderne (dintre 1830 și 1880) este însă mai complicat decît s-ar părea din cele spuse pînă acum. În discuția de mai sus, noi am admis identitatea între popular și dialectal. De fapt unii termeni populari ai limbii poetice românești erau normali și în dialectele literare românești, care, cum am arătat în *Probl. cap.* p. 131—136, și aici mai sus, cap. II, § 1 și 5—7, au existat pînă la 1880, și putem vorbi nu de originea populară a acestor termeni, ci de originea lor în unul din dialectele literare românești din secolul al XIX-lea. Se știe însă că două au fost dialectele literare care au contribuit mai mult la formarea limbii literare de azi : cel muntenesc și cel moldovenesc. Faptele normale ale limbii literare actuale s-au recrutat cînd din unul, cînd din altul, dar mai ales din cel munte-nesc.

Limba poetică românească și-a tras unele elemente ale sale din dialectul moldovenesc, atunci cînd s-a impus ca fapt literar unul din Muntenia. Astfel, întrucît termenul muntenesc *rinichi* a devenit termenul normal, obișnuit în limba literară, în special în cea științifică, s-a ajuns ca termenul moldovenesc și ardelenesc *rărunchi* să aibă valoare poetică. Heliade Rădulescu : *Veninul din rărunchii în veci mă otrăvea* ; (Eminescu : *Suflînd din gură boala vieții ce-ași urmat-o, Și arși pînă-n rărunchi*). În alte cazuri, termenul muntenesc devine cel poetic, și anume pentru motivul că el n-a devenit termenul normal : alături de *vreau* de origine moldovenească (și ardelenescă) (vezi mai sus, cap. IV, § 4), avem forma poetică *voi* „vreau“, care de asemenea se găsește și la Eminescu (*Nu voi sicriu bogat ... Nu voi mormînt bogat*). Faptul caracteriza și graiul burgheziei muntene în formație, pe care o ironiza Caragiale (vezi mai sus, cap. IV, § 4). În acest caz, desigur, nu avem de loc la Caragiale intenția de a ironiza, ci numai intenția de a păstra culoarea locală. Scriitorii munteni de la 1830—1860, poate și de mai tîrziu, au întrebuițat această formă ca singura normală. În poezia lui Eminescu însă, ea are valoare poetică. Prin Eminescu deci, formele ca *rărunchi* și *voi* au căpătat demnitatea de forme poetice. Faptul acesta nu era posibil mai înainte, deoarece ele erau

formele normale într-un dialect literar sau altul. Putem vorbi chiar de o nouă etapă a limbajului poetic românesc, după 1859. Poezii anteriori dăduseră deja o valoare poetică unor termeni, unor fapte gramaticale, dar nu unora ca cele de mai sus. Până atunci, limba poetică se crea în cadrul fiecărui dialect literar și nu începuse procesul de specializare a termenilor dintr-un dialect ca termeni uzuali ai limbii literare, iar a termenilor corespunzători din celălalt dialect pentru funcția poetică. După 1859, capătă o asemenea valoare poetică fapte dialectale care până atunci n-o putuseră căpăta.

Putem admite că, în unele cazuri, termenii muntenesți s-au impus în limba literară, pentru că ei aveau valoare poetică la scriitorii moldoveni, pentru care termenii moldovenesți erau în mod fatal banalizați. Putem admite, cu alte cuvinte, că limbajul poetic al moldovenilor a devenit limbajul normal al tuturor românilor, cînd acest limbaj poetic se recruta din dialectul literar muntenesc. Astfel, muntenii spuneau și spun *zăpadă*, *nor*, moldovenii spuneau și spun *omăt*, *nour*. Azi *zăpadă* și *nor*, adică formele muntene, sînt și termenii literari neutri, caracteristici limbii scrise și vorbite obișnuit de către oamenii de cultură; ceea ce nu însemnează că *omăt* și *nour* nu pot apărea în poezie; dimpotrivă, *omăt* se întilnește la Eminescu, care întrebuițează rar și cuvîntul *zăpadă*, iar *nour* se întilnește atît la el, cît și la Alecsandri, precum și la alți poeți moldoveni. Conștiința artistică a scriitorilor români mai însemnați, dintre 1830 și 1880, care erau moldoveni, a putut determina, în acest caz, alegerea formelor muntene ca fapte poetice, ajutînd prin aceasta alegerea lor ca fapte literare comune. Într-adevăr, Alecsandri întrebuițează în poeziile sale mai ales *nor* și foarte rar *nour*, și, dacă nu mă înșel, întotdeauna numai *zăpadă* (cel puțin în *Pasteluri*), deci în special sau exclusiv forme muntenesți. Cum se face că marele scriitor moldovean, care menține atîtea moldovenisme în cazuri în care limba literară a renunțat la ele, întrebuițează totuși, de preferință sau exclusiv, formele muntenesți *zăpadă* și *nor*? Este de presupus că el a acceptat formele muntenesți pentru că acestea i se păreau mai poetice. Am arătat mai sus (cap. VI, §7) că Alecsandri a impus și fonetismele *șase*, *jale* etc. în loc de *șese* și *jele* etc. Deci iarăși niște forme muntenesți în locul celor moldovenesți culte. Cu privire la termenii poetici ce-și au originea în graiul ardelean — și firește, în cel popular, nu în dialectul literar al latinisților — este de spus că ei au început să pătrundă în limbă numai o dată cu Slavici și Coșbuc. Faptul e explicabil: în epoca de formare a limbii literare, Ardealul nu avea scriitori mari.

„În unele cazuri este greu de spus dacă faptele de limbă poetice sînt arhaisme sau elemente populare — privim lucrurile din punctul de vedere al poetului și al cititorului, nu al lingvistului, care, desigur, poate rezolva problema. Astfel stă de exemplu lucrul cu fapte de limbă ca *ades* pentru *adesea* sau *adeseaori* (Alecsandri: *Ades copila mindră, vioae, De soare-n păru-i se ascundea*) sau *indeosebi* pentru *mai ales*, *mai cu seamă*, în special. Alte fapte la care ne referim sînt de ordin sintactic. Este vorba, anume, de lipsa negației nu atunci cînd în frază apare *nici* (Eminescu: *Nici incline a ei limbă Recea cumpăn-a gîndirii*) și de întrebuițarea pronumelui personal, aton, de dativ, după substantiv sau după unele prepoziții, în locul pronumelui posesiv cu funcția adjectivală (Eminescu: *Te duci și ani de suferință N-or să te vază ochi-mi triști... C-auzu-mi n-o să-l mai întuneci Cu-a gurii dulci suflări fierbinți,*

Pe fruntea-mi mîna n-o s-o luneci, Ca să mă faci să-mi ies din minți ... Deasupra-i frunzele pustie, A mele visuri care mor. Viața-mi pare-o nebunie ... Pururi tinăr, înfășurat în manta-mi ... Cînd deodată tu răsăriși în cale-mi, Suferință, tu, dureros de dulce ... Jalnic ard de viu chinuit ca Nessus, Ori ca Hercul înveninat de haina-i.) Este drept că, în unele din aceste cazuri, s-ar putea vorbi de arhaisme. Dar faptele caracterizează și graiul popular sau măcar anumite aspecte ale sale, precum graiul proverbelor, al poeziei populare etc. (cf. *Nici să văz vreodată drac, Nici cruce de el să-mi fac.*) și, în orice caz, ele au putut fi împrumutate și din graiul popular. Întrebuințarea infinitivului în locul conjunctivului (Eminescu : *Cînd unul trece altul vine În astă lume a-l urma ... Focul meu a-l slinge nu pot cu toate Apele mării*), procedeu care are și el valoare poetică, se datorește influenței limbilor occidentale : franceză, germană etc. și apare întii la scriitorii de la 1848, atît în proză, cit și în versuri.

În alte cazuri, faptul lingvistic cu valoare poetică nu poate fi considerat ca element arhaic, neologistic sau popular, din cauză că el rezultă printr-o modificare formală (adică de semn) a elementului lingvistic uzual. Asemenea inovații lingvistice pot apărea la orice poet și trec de la un poet la altul. În această situație este, desigur, forma verbală fără -ă a verbelor cu infinitivul în -a sau în -rî, la persoana a III-a plural a indicativului prezent (Alecsandri : *Frunzele cad, zbor în aer și de crengi se deslipesc : Fulgii zbor, plutesc în aer ca un roi de fluturi albi* ; Eminescu : *Vezi, rîndunelele se duc, Se scutur frunzele de nuc*).

Nu trebuie să trecem sub tăcerea nici faptul că, în unele cazuri, este greu de făcut distincția între poetic și uzual. Astfel cuvîntul *glorie*, deși este astăzi termenul uzual, pare totuși poetic. Am impresia că distincția între poetic și uzual este greu de făcut în unele cazuri tocmai pentru că termenii uzuali sînt în același timp și poetici. În aceeași situație sînt, desigur, și cuvintele : *glorios, grație, grațios, enigmă, enigmatic, candid, splendid, gigant, inocent, feerie, feeric, criplă, himeră, himeric, nimb* etc., toate neologisme. Ele sînt însă poetice pentru că denumesc realități frumoase (vezi mai sus I, cap. I, § 11). Multe din aceste cuvinte poetice au alătura, tot ca termeni uzuali, sinonime ca *farmec, fermecător, strălucitor, uriaș, nevinovat, nălucire*, toate vechi în limbă. Dintre aceste cuvinte, unele sînt de asemenea poetice : *farmec, fermecător, nălucire*, și, desigur, pentru același motiv.

Limbajul poetic își are și numele sale proprii, în special antroponimele individuale (de botez) : *Mărioara, Rodica, Lisandru, Cătălina, Călin* etc. Ele se recrutează mai ales din numele de botez populare, de obicei rar întrebuințate sau necunoscute în alte regiuni.

Firește, o bună parte din limbajul poetic este alcătuit și din metafore, comparații, epitete etc., care revin mereu la un poet sau mai mulți. Astfel la Alecsandri : *fugar și murg pentru cal, a sălta pentru a se zbate, a se ridica (Sînul gingaș ti sălta ... Căci inimile noastre săltară mai fierbinte ... Nici lung covor de Ispahan Ce saltă sub picior ... Pe sînul tău ce saltă aprins de dulce dor ... Gondoleta saltă lin ... Și saltă căfelușu-mi de pe genunchii mei ... Iar din apă cînd sălta etc.)*, *a zbura pentru a merge repede, a se îndrepta repede (Gîndul meu la tine, dragă, Veșnic, veșnic, va zbura ... La Veneția mult duiosă Duios zboară gîndul meu ... Zburam noi pe lume precum gîndul zboară ... Atunci inima-mi zboară în raiul vieții mele etc.)*. Faptele date mai sus se explică însă,

la Alecsandri și la alții, ca o transmisiune din limba poetică a poeziei populare. Verbul *a sălla*, cu sensul pomenit, caracterizează și limba poetică veche (el se găsește la Dosoftei și la Budai Deleanu; pentru acesta din urmă, vezi IX, cap. III, § 11). Ce mai merită să fie relevat aici e faptul că metaforele, chiar cele uzuale, pot fi realizate nu numai cu termeni ai limbajului uzual, ci și cu termeni ai celui poetic. Astfel, *laur* înseamnă *victorie* (Eminescu: *Laurii voiau să-i smulgă de pe fruntea ta de fier*), *crăiasă* poate denumi și alte persoane decît o regină (Eminescu: *Se întrebă trist izvorul: Unde mi-i crăiasa oare?*).

§ 4. Firește, limba poetică românească modernă nu s-a format prin contribuția unei singure generații de poeți; ea este opera mai multor generații, fiecare avînd gusturi deosebite, deci, s-a format în mai multe etape. Cum deja am văzut (VIII, cap. VI, § 11), începuturile ei se situează înainte de 1830. În general însă, limba poetică românească modernă se formează după această dată. I. Heliade Rădulescu, care a dat un nou impuls limbii literare moderne a românilor, are o contribuție însemnată și la crearea limbii poetice moderne a românilor. Găsim în poeziile sale, originale sau traduceri, foarte multe neologisme, unele derivate proprii și, rar, și arhaisme sau elemente populare, toate acestea cu valoare poetică. El și-a permis în multe cazuri și schimonosiri ale limbii, care, firește, nu s-au mai transmis poezilor următori. Limba poetică a generației de la 1840, ca de altfel și a celei de la 1830, are multe elemente care au displicut lui Eminescu și generațiilor de după dînsul, inclusiv generația noastră. Au fost relevate de multe ori ca o scădere din punct de vedere estetic diminutivele care abundă în poezia de dinainte de Eminescu. Dar ele sînt numai unul din faptele caracteristice limbii poetice preeminesciene. Ar fi trebuit să se adauge totuși că diminutivele nu pot să lipsească din poezie, dacă sînt întrebuițate cu rost (Eminescu: *Minușile, ce făcurăți de atîtea săptămîni?*). Multe alte fapte de limbă poetice, caracteristice acestor scriitori preeminescieni, nu mai fac azi parte din limba poetică. Vom da aici o listă de astfel de fapte. La Heliade Rădulescu găsim: *ferice, rubinos, undos, amor, a sălla, ușure* (acesta din urmă se găsea și în proza unor scriitori de la 1848; el a căzut în desuetudine pe nedrept, din lipsa unor poeți mari munteni în secolul trecut, și a fost reluat abia de Arghezi) etc. La Alecsandri găsim: *falnic* „glorios“ (întrebuițat de scriitor de cele mai multe ori fără rost: *În sîn falnic de maghiară ... Al Moldovei steag de fală fil-filie falnic în cer ... „Acolo fi-va altarul“ zise falnicul monarh ... Mihai mîndru vine, iară, Falnic ca un stîlp de ceară ... Răcni falnic de trei ori ... Falnic calul se izbește ... Sai, voinice, și nechează Ager, falnic ca un zmeu ... Falnic coama-și încorda ... Vezi tu vulturul falnic, o scumpa mea iubită ... Simfiri, măreșe visuri de falnic viitor!*, acesta din urmă, în poezia *Steluța*, cu privire la planurile de viață ale autorului!; *falnic* apare și la Eminescu, dar rar, de fapt numai în *Scrisoarea III*), *dalb*, preluat din limbajul poetic popular (*Mult ești dalbă și frumoasă ... Mult ești mîndră, mult ești dalbă ... Dalb luceafăr aurit* etc. dar, în *Dridri*, apare la Alecsandri și inesteticul diminutiv *dălbică* „blondă“; *dalb* apare și la Eminescu, dar numai în tinerețe), *suvenir, durdă, murg* (cu *murgușor* și *murguleț*), *fugar, a sălla* (toate trei, din poezia populară, ultimul și din literatura veche), *ferice* (care însă s-a compromis după Eminescu, căci acest poet încă îl întrebuițează), *fală* etc. De asemenea în Bolintineanu gă-

sim : *amor, suvenir, ferice, dalb, a sălta (Ca un crin în vînturi saltă pieptul meu ... În aceste cînturi sufletu-mi sălta)* etc.

Dar nu toate elementele poetice din limba acestor scriitori au căzut în desuetudine. Limba poetică românească modernă este în bună parte creată de scriitorii dintre 1830 și 1880, al căror simț poetic era totuși adesea foarte îndoielnic. De altfel, cum am spus-o deja, limbajul poetic dă numai în parte valoare unei poezii; el este un element accesoriu. Valoarea unei poezii depinde în primul rînd de imaginea, de reprezentarea poetică în întregime ei. Eminescu a trebuit numai să cearnă această limbă poetică și să-i adauge o serie de elemente noi. Cum cercetările asupra limbii poetice românești lipsesc, nu se poate spune astăzi întotdeauna ce a adăugat Eminescu la lexicul poetic românesc, nici ce au adăugat scriitorii de după el. Desigur însă că partea sa la crearea limbii poetice românești este foarte mare. Voi nota aici cîteva elemente de limbaj înalt din operele scriitorilor anteriori lui Eminescu. La Heliade Rădulescu apar : *divin, umbros, blondin, auroră, misterios, emblemă, august*, (adj.), *fire „natură”, dar și natură, armonie, deslușit, melodios, cupă, a declina*, „a se apropia de sfîrșit”, *son „sunet”, străluce „strălucește”, acvilă, a celebra, harpă, june „tînăr”, copios, glorie, van* (adj.), *vid* (adj.), *abis, susur, liră, funebru, tenebre, revelă „revelează”, imortal, blond, buclă, mîngîios, aură, nălucire, dară „dar”, iară „iar”, tărie „cer”, undă „val”* etc. La Alecsandri se găsesc : *nor, lin, ades, precum, iară, nime „nimeni”, fantasmă, a se înamora, înamoral, mări, acesta din poezia populară (Și fugea, mări, fugea ... Iată, mări, cum cînta etc.), a slăvi, slăvit, mîngîios, fapt (faptul dimineții, faptul zilei), a îngîna (Mergi, pe-aripe-ți să se culce, Adormind încetișor, Și îngîna-a ei somn dulce Cu dulci visuri de amor ! ... Cu privigheloarea dulce se îngîna-armonios), nălucire, văpaie, talaz, jilț, splendoare, nostalgie, maiestos, umbros, sacru, grașos, diafan, voluptate, harpă* etc. La Bolintineanu întîlnim : *lin, fantasmă, auroră, roză, grație, grașos, suav, rugă „rugăciune”, cupă, splendid, divin, liră „poezie”, nor, harpă, bard, străluce „strălucește”, a înclina „a pleca”, a essala (azi a exala), nime, mantă, paloș, mări (Dar, iată mări, iată, Că un ostaș s-arată ... Iată, mări frășioare), argintos* etc. Aproape toți acești termeni poetici din limbajul lui Heliade Rădulescu, al lui Alecsandri și al lui Bolintineanu, chiar acci care par inactuali, se găsesc și la Eminescu (doar *harpă* sună *arsă* la el). Am impresia chiar că, din acest punct de vedere, Eminescu a împrumutat mai mult de la Heliade Rădulescu și Bolintineanu decît de la Alecsandri. Scriitorii de la 1840, de altfel ca și cei anteriori, au recurs și la procedeul întrebuintării pronumelui personal de dativ în locul celui posesiv. La Alecsandri este foarte frecventă și antepunerea lui *cel* (*cea, cei, cele*) față de substantiv, cu valoare poetică și în vorbirea populară (*Hai, voinice, la cel mal ... Pe cel deal, pe coaste, Trece-o mîndră oaste ... Vezi cea zare de lumină ... Multe fiare din cei codri*). Antepunerea lui *cel* față de substantiv este rară la Bolintineanu (*Mai în toată lumea am călătorit, Dar cel înger dulce nu l-am întîlnit*). Procedeul acesta a trecut la poezii următoare (se găsește și la Eminescu : *În cea oglindă mișcătoare Vrei să privești un straniu joc*). La Alecsandri se întîlnește des și întrebuintarea infinitivului în locul conjunctivului sau înlăturarea negației în frazele cu *nici*. Toate aceste procedee poetice au trecut și la Eminescu, precum și la mulți din poezii ulterioare. Foarte probabil, termeni poetici ca : *flamură, lințoliu, caier, maur, gigantic, mag, gîntă „popor”, a arginti, rebel, inocent,*

zvon „sunet“, plebe, candid, mizer, nefast, vil, Cezarul, factă, azur (adj. : cîmpiiilor azure), în van „în zadar“, uman, a se destăinui, etern, nea, ariniște. Ieric, criptă, pururi, de-apururea, armie, rămuos, Crist (față de Hristos), boschet, a consola, ram, osebit, tom, brac, ființă „lume, existență“, neființă, „neant“ genune, stihii, himeric, pană „condei“, a adauge (conjugarea a III-a), Egipt, undoiare, iniște, limbă „neam, popor“, uragan, oaspe (nu și oaspete), nimb, rapsod, letopiseș, calp, ilot, promenadă, solitar, vaier, colonadă etc., au fost introduse în stilul înalt de Eminescu. Tot așa stă lucrul și cu întrebuințarea lui *ci* cu sensul de „dar“, „însă“, „pe cînd“, care abia apare la poeții anteriori, dar se găsește ca termen normal în proza lui Săulescu și în cea a lui Cipariu¹.

§ 5. Am văzut că schimbările limbii literare dintre 1830 și 1880 s-au produs prin acțiunea unor categorii sociale, altele decît țărănimea, anume mica boierime și o parte din burghezii (cea cultă). Celelalte categorii sociale cu oarecare cultură, boierimea mare și burghezia obișnuită, nu urmau dezvoltarea lingvistică mai nouă și au rămas să utilizeze multă vreme graiul literar mai vechi, bineînțeles, nu cel bisericesc, ci cel al conversației obișnuite sau savante, plin de elemente grecești, sau cel oficial, care avea chiar elemente slave ca *ot* „din“ și altele. Așadar, după 1830, în special după 1840, chiar după 1859, cînd intelectualitatea întrebuința noul grai al scriitorilor, limba scrisă de pînă la 1820—1830 rămîne să caracterizeze mai ales boierimea și o anumită burghezii. Graiul literar mai vechi devine un jargon, dacă nu se găsea în această situație chiar în secolul al XVIII-lea și pînă la 1830, și ca atare era el simțit de scriitorii de după 1830—1840, ca Heliade Rădulescu, C. Negruzzi, Alecsandri și alții; de aceea va fi exploatat de scriitorii pentru satirizarea claselor sociale în discuție, retrograde sau inculte². L-au ironizat mai ales Heliade Rădulescu și Alecsandri.

Dar în epoca de după 1821 se naște un nou jargon, cel al franțuziților, mai exact : al franțuzitelor, care se găseau numai în clasa boierească și întrebuințau prea multe cuvinte franceze într-o pronunție mai de loc modificată, adică neadaptată sistemului fonetic al limbii române. Acest jargon a fost ridiculizat de C. Fața în piesa *Franțuzitele*, apoi de V. Alecsandri în unele din piesele sale : *Iorgu de la Sadagura*, *Chirița în provincie* și *Chirița în Iași*,

¹ Cu privire la alte elemente ale stilului înalt, pe care Eminescu le-a împrumutat din limbajul poetic al poezilor români anteriori, și nu în anii tinereții, ci mai tîrziu, vezi Ștefan Munteanu, *Eminescu și limba poetică a tîrîntășilor săi*, în *Eminescu-Creangă, Studii*, Timișoara, 1965, p. 79—100. Autorul înregistrează nu numai fapte lexicale de tipul celor studiate de noi, dar și fapte morfologice și sintactice (printre care unele licențe poetice), precum și sintagme, figuri de stil. Este însă posibil ca unele din elementele relevate de Munteanu, de exemplu *dismeșii* „dezmeticii“ (p. 86), să nu fie termeni poetici, ci termeni ai limbajului normal : atât Alecsandri cît și Eminescu au recurs la *dismeșii* pentru că socoteau că au nevoie de un termen care să exprime noțiunea de dispariție a ameteții. Munteanu mai are meritul de a fi relevat și împrumuturi din limba unor poeți ca Al. Șhleanu.

² C. Negruzzi spunea următoarele (*Din Moldova*, 1862, p. 75, *Lumina*, 1863, p. 11 și 55, retipărit în *Păcatele tinerețelor*, ed. 1872, sub titlul *Scrisoarea XXXII*, p. 337) : „Ne aducem aminte de decadența în care căzuserăm în privința limbii sub domniile străine. În corupția generală, se corupsese și ea ! Nu mai era acum limba lui Dositeu și a lui Cantemir, nici a cărților bisericești ; era un gerg hibrid amestecat cu ziceri turco-grece, etc. Atunci era de bun ton a vorbi numai grecește sau o românească pestrițată. Dama noastră începură a nu putea pronunța pe ș, pe j, pe ê, pe ģ. Ele ziceau : *mazieule*, nu știi că nu se șede șos dinaintea dudufelor?“

de C. Negruzzi în *Muza de la Burdujeni* și de Kogălniceanu în *Tainele inimii*¹, iar mai târziu de B. Petriceicu-Hasdeu. Pînă și Caragiale va scoate efecte comice din jargonul franțuzit al micilor funcționari, căci între timp, jargonul acesta coborîse la mica burghezie: *monșer, mașer, comersant, a suspanda, a depanda, romanse* (pl. „romane“), *santim, santimetru, parol și ma parol, rezon, (de) paregzamplu, pansion* (la Caragiale *pasion*), *bonjur, bonsoar, alevoa, madam, musiu, ex-marșandă, a pardona, gramama* (= *gran'maman*), *afront, infam, de un pamplezir* (= *par plaisir*), *sansaso* (= *sans fașon*), *per toujours, per l'amour di Dieu, du reste și sapristi, a anfluansa, pasajer* (cf. Iorgu Iordăna *Limba „erorilor“* lui I. L. Caragiale, ed. a II-a, București, 1957, p. 11, 19, 30—31 și 34, nota 4). Nu putem spune dacă *emploiat*, înlocuit atunci sau mai târziu cu *impiegat*, de origine italiană, era element de jargon sau termenul normal. Un jargon a devenit și limba latinistă, care, fiind vorbită și scrisă de o minoritate, nu mai putea înlătura limba literară ce se formase sau se forma atunci. Dar elemente ale acestui jargon au intrat în limba intelectualității ardelenene.

§ 6. Crearea limbii literare moderne nu înseamnă însă înlăturarea definitivă a limbii arhaice și a celei populare din literatură. La un popor ca cel românesc, la care limba modernă nu prezintă un stadiu fonetic cu totul diferit de stadiul fonetic al limbii vechi, iar baza dialectală a limbii literare este constituită în special de dialectul dacoromân de sud, în mod fatal trebuiau să pătrundă în limba literară, în scopuri artistice, și elemente din limba veche și cea populară. Deja la scriitorii din generația de la 1840, de exemplu la C. Negruzzi și V. Alecsandri, întîlnim începuturi ale stilului arhaizant și ale celui popularizant. Aceste stiluri se dezvoltă în ultimele decenii ale perioadei în discuție. În special stilul popularizant, care transpune în fonetismul limbii literare stilul viu, de povestire, al poporului, a căpătat o mare strălucire prin Petre Ispirescu la munteni și prin Ion Creangă la moldoveni. El a devenit deci un stil literar autonom, care era sortit unui mare succes, după exemplul atît de valoros — pe plan universal — al operei lui Creangă. Acest stil este caracterizat printr-un număr mare de fapte lexicale și sintactice populare; și, pentru că cei doi scriitori care pînă pe la 1880 au reprezentat acest stil, Ispirescu și Creangă, erau originari din țara liberă, dialectele populare care au dat coloratura stilului popularizant sînt cel muntenesc și cel moldovenesc.

Dar nu numai stilul povestirii populare a dus la crearea unui stil cult popularizant; și poezia populară, în special doina, cu trăsăturile ei caracteristice de formă și de conținut, a constituit un model în constituirea unei poezii popularizante sau, mai exact: de stil popular, care a fost creată chiar înainte de crearea stilului popularizant în proză, căci este reprezentată de primele încercări poetice ale lui Alecsandri, *Doine și lăcrămioare și Mărgăritărele*. Această poezie popularizantă a ajuns la o formă impecabilă cu cele cîteva poezii ale lui Eminescu, scrise în stil popularizant: *Ce te legeni, codrule?* și *Doina*.

¹ Lucia Pop, *Probleme de limbă în cercul Kogălniceanu*, în SCȘ, *Academia R.P.R., Filiala Iași, Seria III (Științe sociale)*, Anul VI (1955), p. 72, a arătat că M. Kogălniceanu, în articolele *Scene pitorești din viața poporului*, *Dacia literară*, p. 37, și *Pămîntul moldo-românesc*, *Dacia literară*, p. 352, punea în legătură, pe drept, crearea jargoanelor cu izolarea aristocrației de popor și acceptarea fără discernămint a civilizației, „care ne face cosmopolți“.

CAPITOLUL VI

DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎNTRE 1829 ȘI 1878

§ 1. O nouă mișcare culturală vom avea la macedoromâni numai începînd din jumătatea a doua a secolului trecut și anume prin inițiativa unor macedoromâni din țară și prin sprijinul dat de statul român (cf. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 40—45). Evenimentele politice din Principate, de la 1848, au silit pe unii bărbați de stat români ca D. Bolintineanu, generalul Cristian Tell și I. Ionescu de la Brad să se stabilească pentru citva timp în Turcia, unde au cunoscut pe macedoromâni¹. Dar revoluționarii de la 1848 au avut din capul locului intenția de a trezi la o viață culturală pe macedoromâni. N. I o r g a, *Revista istorică*, XIII, 1927, p. 278, a relevat că și N. Bălcescu voia să meargă la macedoromâni, pentru a întemeia o școală acolo. Capidan, care reproduce aceste informații (p. 41, nota 2), spune (p. 41) că ideea de a crea școli pentru macedoromâni venea de la macedoromânii stabiliți în București.

Cel ce a deșteptat interesul publicului român din Principate pentru macedoromâni a fost D. Bolintineanu, care a publicat călătoriile sale la români din Macedonia (C a p i d a n, p. 41 ; cf. și articolul lui C a p i d a n, *Scrierile lui Dim. Bolintineanu despre Macedonia*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 79). Pînă atunci macedoromânii rămăseseră necunoscuți publicului cult românesc. Aceste scrieri au trezit și în sufletele macedoromânilor stabiliți în țară speranțe în ce privește ridicarea culturală a macedoromânilor. Firește, se căuta să se împiedice grecizarea lor.

Din inițiativa macedoromânilor Dimitrie Cozacovici din Aminciu, Zisu Sideri, Mihail Nicolescu, primul poet cult macedoromân, și Iordache și G. Goga (aceștia doi erau frați), se formează în anul 1860, la București, un comitet în fruntea căruia se aflau C.A. Rosetti, D. Bolintineanu, Cezar Bolliac, Cristian Tell, Dimitrie Cozacovici, Dinu Sideri și Iordache Goga. Acest comitet trebuia să strîngă mijloace materiale pentru deschiderea unei școli românești în Macedonia. Comitetul a redactat în românește și în grecește un manifest, care a fost răspîndit printre românii din Macedonia și a pus în gardă pe prelații greci din această provincie, iritați de secularizarea averilor mănăstirești de la noi. Manifestul a ajuns, chiar în anul lansării sale, în mîna lui Di-

¹ Imperiul turc cuprindea pe atunci aproape toată Peninsula Balcanică ; numai părțile nordice din actuala Iugoslavie și Grecia de Sud nu făceau parte din statul turc ; Macedonia, Albania, Muntenegru și părțile de la răsăritul acestei regiuni pînă la Vidin, inclusiv acest oraș, apoi toată Bulgaria, aparțineau Turciei.

mitrie Atanasescu, macedoromân originar din Tîrnova de lingă Bitolia, în acea vreme, croitor la Constantinopole. Acest om entuziast a fost cîștigat de ideea înființării unei școli românești la macedoromâni și, după ce în cîteva luni a lichidat atelierul de croitorie, la 20 iulie 1861 a venit în România, ca să învețe carte românească. Intenția sa era de a se face dascăl în Macedonia. C a p i d a n, *op. cit.*, p. 91, nota 1, spune că Atanasescu a fost adus în țară de Mihail Nicolescu (membru în comitetul amintit). Prin stăruința lui Cezar Bolliac, Atanasescu a fost înscris în toamna aceluiași an la liceul „Matei Basarab” din București, unde a urmat cursurile primelor trei clase. În 1864 el ceru domnitorului Alexandru Ioan Cuza să-i acorde un ajutor pentru înființarea primei școli românești în Macedonia. Cererea, înaintată ministrului instrucțiunii, D. Bolintineanu, a fost aprobată de guvern; la 16 august 1864 s-a publicat decretul domnitorului pentru înființarea primei școlii românești în Macedonia, la Tîrnova.

Dimitrie Atanasescu a fost un adevărat apostol al românilor din Macedonia. El a fost și un fecund autor de cărți didactice pentru școlile românești din Macedonia. Primul manual pe care l-a scris a fost *Gramatica românească tră românilji din dreapta Dunăreljei*, București, 1865, care e o simplă localizare a gramaticilor școlare de atunci de la noi (vezi C a p i d a n, p. 91). El s-a lăsat influențat de gramatica lui Boiagi, pe care o pomenește. Mai înainte însă, I. C. Massimu, care se familiarizase puțin cu dialectul macedoromân, învățat, desigur, de la macedoromânii din țară (nu cum afirmă C a p i d a n, p. 90, „de la primii elevi macedoromâni aduși în țară”, căci aceștia vor veni în 1865), a publicat cu cheltuiala patrioților macedoromâni G. Goga și D. Cozacovici, manualul *Rapeda idea de gramatica macedo-romaneasca (tipărită tra se împartă gratuitu rumânilor de a dreapta Dunării)*, București, 1862, redactat românește (cu ortografie latinizată) și grecește. C a p i d a n, p. 90—91, spune că manualul a fost alcătuit pentru școlile române din Macedonia; dar faptul e îndoios, căci singur Capidan spune (p. 42—43) că aceste școli se înființează abia după 1864.

Exemplul Tîrnovei a fost imitat și de alte localități, mai întii de Gopeși. Lipseau însă dascălii. De aceea, comitetul despre care am vorbit a intervenit pe lingă guvern, să se aducă din Macedonia tineri, care să studieze cîtva timp la școlile din țară și apoi să fie trimiși ca dascăli în Macedonia. Cererea s-a aprobat și, în 1865, au fost aduși zece tineri originari din Pind, pentru care s-a creat un internat. Mai tîrziu internatul număra pînă la 40 de elevi. În anii următori s-au înființat mereu școli românești în Macedonia, cu sau fără sprijinul guvernului român, așa că, în 1900, macedoromânii aveau șase școli secundare și 113 școli primare (vezi C a p i d a n, p. 43). Cele mai multe fuseseră înființate sub conducerea inspectorului Apostol Mărgărit.

PARTEA A X-A

**DEZVOLTAREA LIMBII ROMÂNE
DUPĂ 1878**

**Limba română, expresie a unei culturi
de valoare mondială**

CAPITOLUL I

DEZVOLTAREA SOCIALĂ, ECONOMICĂ ȘI CULTURALĂ A POPORULUI ROMÂN DE LA 1878 PÎNĂ ASTĂZI;

REFLEXELE EI LINGVISTICE

§ 1. După războiul pentru independență, din 1877—1878, era evident pentru oricine că o nouă epocă începea pentru poporul român. Acest lucru îl recunoșteau pînă și conservatorii, care au fost obligați să-și revizuiască programul lor politic și au început ei înșiși să vorbească de o eră nouă (cf. P. P. C a r p, *Era nouă, Discursuri parlamentare*, București, fără an; cuprinde discursurile din anii 1879—1888). Țara liberă cîștigase, în acest război, un prestigiu deosebit. Posibilitățile pe care le oferea țara liberă dezvoltării culturale, deși mici, erau cu mult mai mari decît cele de care dispuneau românii din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș, care abia își creau atunci cîteva publicații periodice noi, ca *Tribuna*. Pînă la 1918, principalele centre culturale românești se găseau în regat, unde se și stabileau scriitorii ardeleni ai epocii: I. Slavici, G. Coșbuc, Șt. O. Iosif și criticii literari I. Chendi, G. Bogdan-Duică.

România de după 1878 era o țară înapoiată din punct de vedere economic. Industria ei era slab dezvoltată; rolul predominant în economia țării revenea agriculturii; dar pămîntul se găsea în mina unor moșieri, țăranul român posedînd numai o parte din pămînt. Țărănimea clăcașă, improprietărită la 1864, trăia greu, din lipsă de capital; pe de altă parte, prin împărțirea pămîntului între mai mulți moștenitori, se ajunsese la fărîmițarea proprietății agricole țărănești. Țăranul trebuia să trăiască tot muncind pe moșia boierului, care cel mai adesea slătea în străinătate și era reprezentat de un vechil lipsit de orice omenie și interesat numai să-și adune și el averi și să cumpere moșii. În anul 1905, în teritoriile vechiului regat, 4 171 moșieri dețineau peste 57,4% din suprafața agrosilvică a țării — în medie, 1 430 ha de fiecare moșier —, iar 920 939 țărani dețineau restul suprafeței agrosilvice. Dintre aceștia din urmă, 143 871 țărani aveau proprietăți, pămînt arabil și finețe sub 1 ha, 279 530 țărani aveau proprietăți între 1 și 3 ha, 148 717 țărani aveau proprietăți între 4 și 5 ha și 176 375 țărani aveau proprietăți între 5 și 10 ha. Pe lingă aceasta, aproximativ 300 000 de țărani capi de familie nu posedau deloc pămînt arabil și finețe (vezi N. N. C o n s t a n t i n e s c u și V. A x e n c i u c, *Capitalismul monopolist în România*, București, 1962, p. 90, care pleacă de la datele din G. D. C r e a n g ă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907, p. XLIX). Așa se face că țărănimea, nemaiputînd suporta exploatarea și voind să stăpînească pămîntul, a recurs la metodele dure: la răscoala din 1888 și cea din 1907. Intelectualitatea conștientă de datoriile sale a înțeles

că statul român era un stat democratic numai cu numele și că trebuia dusă o luptă grea pentru democratizarea țării.

Aproape tot atit de înapoiat economiceste era și Ardealul, cu Crișana și Maramureșul. În teritoriile de la nordul și vestul Carpaților, țăranii se găseau într-o situație asemănătoare. La începutul secolului nostru, 6 953 moșieri aveau gospodării de peste 1 000 de iugăre, în total 4 982 226 iugăre, deci 40% din totalul pământurilor arabile; mai erau 635 864 gospodării țărănești de cîte maximum 10 iugăre fiecare (71,4 % din totalul gospodăriilor agricole), în total 2 207 980 iugăre, cu 17,8 % din totalul pământului arabil, și 180 954 gospodării cu mai puțin de un iugăr fiecare, reprezentînd 20,3 % din totalul gospodăriilor agricole, cu 72 495 iugăre (6 % din totalul pământului arabil), ca să nu mai vorbim de țăranii lipsiți de pămînt (vezi *ibid.*, p. 90—91).

Dezvoltarea industriei, care în Apus a constituit o revoluție tehnică, în România a avut loc lent și nu în toate domeniile, deci fără rapiditatea și amploarea celei din țările capitaliste înaintate. Ea a continuat încet și după 1900, în condițiile capitalismului monopolist, fără a se fi încheiat în 1945—1946, cînd se desfășoară în România revoluția populară. România rămâne mai departe o țară agricolă, deși realizase o revoluție burgheză. Românii din Austro-Ungaria nu aveau nici ei posibilitatea de a deveni industriași. Puțina intelectualitate de la sate și din orașe nu dispunea de mijloace economice deosebite. Războiul mondial din 1914—1918 a permis României să treacă la lupta pentru eliberarea românilor din această monarhie. Realizarea unității naționale în cadrul unui stat român unitar, în 1918, a dat și românilor de peste munți posibilitatea de a dezvolta nestingheriți o activitate economică și culturală. În preajma celui de-al doilea război mondial, industria producea aproximativ o treime din venitul național și se reducea mai ales la industria ușoară (vezi N. N. C o n s t a n t i n e s c u și V. A x e n c i u c, *op. cit.*, p. 6—7), iar agricultura reprezenta 58,9% din totalul venitului național (*ibid.*, p. 89). Luînd în considerație întreaga țară, populația rurală reprezenta în 1913 peste 81 % din populația țării, iar în 1930, 78,9 % din populația țării. Numărul muncitorilor (fără meseriași) a crescut de la cifra de 37 325 din 1901—1902, la cifra de 255 336 în 1938.

Împroprietărirea din 1921 n-a dus la o rezolvare a situației țărănimii. Și după această dată au mai rămas moșieri — conform legii, din fiecare proprietate moșierească urma să rămînă proprietarului o cotă de 100 ha în regiunile de munte și de deal și de 150 ha în regiunile de șes, cota putînd fi mărită pînă la 500 ha, dacă proprietarul avea investiții pe moșie (vezi *ibid.*, p. 92) — și unii din aceștia au căutat să-și reia pămîntul dat țăranilor. Pe de altă parte, din cei 2 308 922 țărani care trebuiau să fie împroprietăriți, au fost împroprietăriți pînă la 1 ianuarie 1934 numai 1 478 663, adică 64 % (vezi *ibid.*, p. 93). Deposedarea totală de pămînt a moșierilor a avut loc în 1945.

Cel de al doilea război mondial a adus falimentul politicii claselor conducătoare de pînă atunci și a permis clasei muncitoare și țărănimii să pună efectiv mîna pe putere. Situația politică, economică și culturală a țării noastre se schimbă radical după 1947, cînd dinastia Hohenzollern este înlăturată, monarhia este abolită și se creează Republica Populară Română, devenită în 1965 Republica Socialistă România. Sub conducerea Partidului Comunist Român, poporul român a realizat statul socialist de astăzi, în care industria a

luat o mare dezvoltare — aproximativ jumătate din veniturile țării provin din industrie —, iar agricultura a fost mecanizată.

§ 2. Cu toate că România era o țară inapoiată din punct de vedere economic, ea poseda, în deceniile după 1878, o intelectualitate cu mult mai numeroasă decât înainte, așa că limba literară unitară (limba națională) trebuia să capete o stabilitate pe care n-a avusese pînă atunci. Această nouă intelectualitate cuprindea, încă de pe la 1870, un mare număr de persoane originare din țărănime, printre care unii sînt și scriitori: B. Ștefănescu-Delavrancea, Al. Vlahuță, I. Creangă, I. Slavici, G. Coșbuc, mulți alții după 1900. De aceea limba literară va renunța, după 1880, la unele fapte de limbă artificiale din trecut, cum erau hiperliterarizările, și va introduce un mare număr de elemente populare în limba poetică și în general în limba artistică. La crearea acestei intelectualități ajutaseră numeroasele licee întemeiate după 1859, cele două universități ale țării, cea din Iași, întemeiată în 1860, și cea din București, întemeiată în 1864, și alte instituții superioare de învățămînt, precum și presa, cu mult mai dezvoltată decât fusese pînă la 1878. Mișcarea culturală a țării se desfășoară pînă la 1918, mai ales în cele două mari orașe ale țării, București și Iași, care-și au tradițiile lor culturale și chiar tradiții de limbă literară. De aceea limba literară prezintă și în aceasta perioadă, două variante regionale, una muntenească și alta moldovenească (munt. *văz*, mold. *văd*, munt. *înlîi*, *călcii*, *căpătii*, mold. *întăi*, *călcăi*, *căpătăi* etc.). Ardelenii și bucovinenii au de asemenea o tradiție lingvistică proprie (*cazină* „cazinou“, *întreolaltă* „unul cu altul“, „împreună“; acesta din urmă pare fie un decalc după germ. *zwischeninander*, fie un element popular din unele regiuni de peste munți etc.). Limba vorbită și scrisă de intelectualitatea ardeleană poseda o serie de latinisme specifice ei, ca *a conturba*, o moștenire din epoca latinizării, și apar în limbajul lui Marius Chicoș Rostogan (eroul unei schițe a lui I. L. Caragiale). Crearea universităților românești din Cluj și Cernăuți, în 1919, fortifică tradițiile culturale și lingvistice și din aceste regiuni ale țării, supuse pînă atunci Austro-Ungariei. Cultura românească, ajunsă la o mare înflorire deja înainte de primul război mondial, a avut între cele două războaie mondiale o dezvoltare care a situat-o definitiv între culturile de seamă ale lumii. Scriitori ca M. Eminescu, I. Creangă, I. L. Caragiale, G. Coșbuc, M. Sadoveanu, T. Arghezi, L. Rebreanu, I. Barbu, L. Blaga, Al. A. Philippide etc. creează o literatură specific românească și de o mare valoare artistică, prin care viața din trecut și din epoca modernă și contemporană a poporului român ajunge să ocupe un loc imens în literatura universală, iar pe de altă parte este impusă lumii o problemă poetică și de viață, neglijată în parte de marii poeți și scriitori străini ai epocii. Oameni de știință și filozofi ca B. Petriceicu-Hasdeu, T. Maiorescu, C. Dobrogeanu-Gherea, V. Conta, Gr. Tocilescu, A. D. Xenopol, N. Iorga, Alexandru Philippide, C. Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, M. Dragomirescu, G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, Ov. Densusianu, V. Pârvan, S. Pușcariu, I. Petrovici, Șt. Zeletin, M. Florian, D. Gusti, P. Andrei, L. Blaga, T. Vianu, G. Călinescu etc. creează în științele sociale și filozofie numeroase concepții și puncte de vedere de mai puțină sau de mai mare originalitate, care ne dau dreptul să vorbim de o viziune românească atît în științele sociale cît și în filozofie și au impus peste hotare nu numai știința românească, dar și viața poporului român din trecut și din epoca modernă și cunoașterea limbii noastre.

În același timp numeroși oameni de știință pozitivă și matematicieni și numeroși tehnicieni, ale căror nume nu le mai dăm, au adus și în aceste domenii contribuții importante pe plan mondial. Filozofi și oameni de știință români creează noi termeni științifici și filozofici, care însă nu se impun în terminologia internațională. Centrele culturale românești de dincoace de munți, ca și noile centre culturale din Ardeal, Crișana, Banat și Bucovina, au permis accesul la o cultură superioară unui mare număr de persoane originare din păturile țărănești și din clasa muncitoare. Intelectualitatea românească dintre cele două războaie mondiale continuă tradițiile regionale culturale și lingvistice anterioare. După 1948, învățământul și cultura au avut o dezvoltare cu mult superioară celei de până atunci, atât din punct de vedere al numărului instituțiilor de cercetare și învățământ, cât și din punct de vedere al numărului cercetătorilor și al membrilor corpului didactic, ca și al numărului elevilor și studenților. Așa că, în această perioadă, intelectualitatea românească constituie un corp cu mult mai numeros decât înainte.

Reglementarea limbii și a ortografiei a fost unul din țelurile Academiei Române, deși rolul ei în această privință a fost redus, ca și în perioada anterioară. Academia Română, creată prin legea din 1879, care reorganiza Societatea Academică Română, a reluat în 1880 și 1881 discuțiile asupra ortografiei, de fapt și asupra ortoepiei. Înaltul for științific a părăsit cu această ocazie sistemul etimologic al lui T. Cipariu, care fusese aprobat în 1869 de Societatea Academică Română. Acest sistem ortografic nu fusese urmat decât de latiniști, acum în minoritate. După cum am văzut (IX, cap. II, § 3), sistemul ortografic al latiniștilor nu utiliza semne diacritice. Academia Română a acceptat în 1881 un sistem ortografic fonetic, dar cu concesii etimologice, ca notarea grupurilor *ște*, *șli*, prin *sce*, *sci*, notarea lui *y* după consoanante finale, când provenea din *-u* sonant, prin *ũ*, utilizarea lui *đ* alături de *z*, notarea lui *i* și *y* prin *ĩ* și *ũ*, notarea diftongurilor *ęa* și *õa* prin *é*, respectiv *ó*. S-a definit această, în broșura Academiei Române, *Regulile ortografice*, București, 1904, p. 3—4, drept un „etimologism românesc“ (= etimologism în marginile limbii române) și se poate considera această interpretare ca justă, întrucât se pleca de la faza mai veche a limbii române. Dar fazele *é*, *ó* ale diftongilor accentuați *ęá*, *õá* se situează în primele secole ale românei, așa încît, notarea diftongilor în discuție prin *é* și *ó* se poate considera un etimologism latin. De aceea ar fi mai corect să se admită că, după 1881, avem o ortografie fonetică cu menținerea grafică a identității rădăcinii sau temei cuvîntului în toate variantele sale. Pe de altă parte, întrucît africata *đ* și *-y*, acesta, ca rotunzime a buzelor, care însoțește consoananta anterioară) se găsesc dialectal, alături de arii cu *z* sau fără *-y*, putem spune că, din acest punct de vedere, ortografia din 1884 era fonetică, dar că scrierea reprezenta un stadiu dialectal, chiar dacă *-y* nu era pronunțat de intelectuali. Această ortografie nu era însă respectată de cei mai mulți intelectuali (scriitori, oameni de știință), care scriau fonetic, așa încît în 1904 Academia Română a renunțat la ea, adoptînd principiul fonetic. Totuși și acum se făceau cîteva concesii etimologismului, notîndu-se sunetul *i* prin două litere, *ĩ* și *ũ*, scriîndu-se *-u* în cuvinte ca *ochiu*, *roi*, deși nu se mai pronunța, utilizîndu-se consoanante duble în cazuri ca neologismele *massă*, *cassă*, deși pronunția era *s*. La ultimele două procedee s-a renunțat în 1932, iar la utilizarea lui *đ* cu valoare de *i*, în 1953 (în 1948, Academia Ro-

mână a fost din nou organizată prin lege și a căpătat numele de Academia Republicii Populare Române, pentru ca începând din 1965, să se intituleze Academia Republicii Socialiste România).

Limba literară românească s-a fixat definitiv, adică în forma pe care o are astăzi, după Eminescu. Este vorba, firește, de o fixare aproximativă, dar, în orice caz, a avut loc o fixare față de starea de continuă schimbare de până atunci și față de anarhia lingvistică din secolul al XIX-lea, de la noi. Firește, limba literară românească era în multe privințe fixată și mai înainte de Eminescu, — altfel Eminescu n-ar fi putut duce la apogeu limba poetică românească — ; dar, în unele privințe limba literară s-a schimbat și după aceea¹. Astfel Eminescu recurge, în tinerețe, la unele neologisme ca *darn* în expresia *în darn* „în zadar” (italienism), *palm* „palmier” etc., care azi nu mai sînt uzuale. Fapt e că, mai târziu, Eminescu le-a părăsit. Totuși, și în perioada maturității, Eminescu utilizează fapte de limbă neuzuale azi : astfel, în proza politică, scrie *conștiut* „conștient” (adv.) (după Maiorescu). El a recurs mereu la fonetisme moldovenești neliterare chiar în morfeme, ca pl. *păreț* (în rimă cu sing. *isteț*), *împrăștiel* (în rimă cu *încel*), *spăriel* etc.² Limba scrisă în veacul trecut se deosebea însă și din punct de vedere fonetic de cea de azi. S-a relevat mai sus (IX, cap. II, § 8) că forme hipercorecte (hiperliterarizate), ca *sin*, *ris*, *rid*, *ripă*, *a amări* etc., apar la Eminescu și la alți scriitori anteriori, că unii le consideră simple grafii ; că deja în *Probl. cap.*, p. 133, noi le-am considerat ca hiperliterarizări, deci ca pronunții reale. După cum am arătat tot acolo, avem o mărturie din veacul trecut că formele citate mai sus nu numai se scriau, dar se și pronunțau cum se scriau : I. Nădejde, *Limba literară, Contemporanul*, V, nr. 12 (p. 543—570), se pronunța pentru păstrarea faptelor de limbă în discuție, recunoscute de el, ca arhaisme și despre care rezultă clar din expunerea sa (p. 252—553) că erau realități fonetice în acea vreme. Nădejde se pronunțase de altfel și pentru păstrarea altor arhaisme în limbă, care de asemenea n-au rămas. Este de mirare cum acest marxist, care ar fi trebuit să fie de partea graiului viu și care și-a creat de altfel, împreună cu Al. L. a m b r i o r, mari merite în ce privește crearea ortografiei fonetice³ (căci cea de la *Convorbiri Literare* nu era consecvent fonetică), în cazul acesta n-a știut să meargă pe calea dreaptă. Formele hipercorecte de tipul celor [de mai sus au fost înlăturate

¹ Cu privire la limba lui M. Eminescu vezi cele spuse de mine în *Problemele limbii lui Mihail Eminescu, Ortizont*, I, nr. 5, mai 1964, p. 101—111.

² Vezi Gr. Scorpan, *Forme dialectale în poezia lui Eminescu*, în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, III, 1936, p. 117—157 (retipărit în Grigore Scorpan, *M. Eminescu, Studii și articole*, Iași 1977, p. 107—130). Dar cele spuse aici, ca și mai sus, la IX, Cap. V, § 4, nu epuizează problemele puse de limba marelui nostru scriitor. Scorpan a arătat că fonetismele moldovenești își găsesc și o justificare prin fondul poeziei eminesciene, iar studii temeinice mai recente asupra limbii scriitorului, publicate de D. Irimia, arată cum faptele gramaticale caracteristice limbii literare a epocii sînt întrebunțate sau respinse de Eminescu, fie ele cele normale, fie unele populare, pentru singura rațiune a nevoii de muzicalitate (la care Irimia cuprinde, după tradiție, și nevoia ritmului) (astfel Eminescu a eliminat adesea pe *al lui*, *al lor* folosind *a lui*, *a lor*), sau pentru singura rațiune a „imaginii” poetice (*Deasupra-mi teiul sfînt să-și scuture creanga*, în care apare singularul pentru plural). Dintre aceste studii ale lui Irimia vom pomeni pe cel intitulat *Aspecte stilistice ale articulării substantivului în poezia lui Mihail Eminescu*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Tomul XXIV, 1973, p. 60—73.

³ El a introdus o ortografie întru totul fonetică în scrierea limbii române. Între altele, el întrebunța numai *i* din *i*, deci era pentru principiul : un sunet, o literă.

din limbă de scriitori ca B. Ștefănescu Delavrancea și Al. Vlahuță, ale căror inovații lingvistice tocmai de aceea nu le acceptă Nădejde (vezi p. 553—561) Într-adevăr, la acești scriitori găsim fonetismele următoare (citate deja de Nădejde): *surid*, *risul*, *răspunse* (nu *respunse*), *șișa*, *sînul*, *zîna*, *șările* (nu *șerile*), *rămii* (nu *remiiu*), *răceală* (nu *receală*), *așifau*, *răsărit* (nu *resărit*), *rău* (nu *reu*), *săptămîni* (nu *septămîni*), *holărit* (toate, la Delavrancea; vezi p. 556), *stringea*, *nerăbdare*, *arătarea*, *șaranii*, *rămînea*, *urîle*, *vîrise*, *răci* „reci“, *holărit*, *răulatea*, *rizînd*, *săptămîni*, *sînul*, *rămîn*, *rlde*, *rămas*, *scobori*, *răsuflarea*, *urîle*, *sărmana*, *strînși*, *răspuns*, *holărire*, *arătau*, *zău*, *posomorî*, *risul*, *zîmbind*, *sîn*, *ocărăsc*, *șaran*, chiar *răvărșă* (toate, la Vlăhuță; vezi p. 559) (acești scriitori notau însă atunci pe *ă* cu *ê* în unele cazuri). Este evident că intelectualitatea și burghezia română, care aveau un grai în această privință identic cu cel al poporului, și-au impus graiul lor în limba literară.

Tot în perioada de după 1878 dispar și fapte de limbă artificiale ca pluralele în *-ie*, ale substantivelor neutre în *-iu*, neologisme, deci *principie*, *reper-torie*, *studie* etc., impuse de latiniști, rămînînd în uz numai pluralele în *-ii*, acceptate probabil atunci de masele orășenești: *principii*, *reperorii* etc.

Deja la 1869 un intelectual ca Eminescu își exprima convingerea că dispunem de o limbă literară definitiv formată, deși, firește, această limbă literară prezenta atunci mari oscilații fonetice, morfotice, sintactice și lexicale¹ Dar gradul de dezvoltare a unei limbi nu se măsoară după aceste oscilații, ci după posibilitățile sale de expresie. Aceste posibilități erau și mai bine simțite pe la sfîrșitul secolului trecut, cînd, oricum, mai toate oscilațiile inutile ale limbii literare fuseseră înlăturate și scriitorul nu se mai preocupa de fixarea limbii, ci de utilizarea ei artistică. Este semnificativă mărturia lui Duiliu Zamfirescu, care spunea (în prefața ediției din 1902 a romanului său, *În război*): „E o mare mîngiere sufletească, pentru cine își petrece viața căutînd să prindă, în vorbe, icoana fugară a imaginii, a ști că are la îndemînă o limbă atît de perfectă, cum e limba noastră din sfîrșitul secolului al XIX-lea“. Mărturia unui scriitor de valoarea lui Duiliu Zamfirescu, a cărui limbă se caracterizează printr-o vioiciune și o varietate deosebită, este la polul opus față de declarațiile atîtor scriitori de la începutul secolului, care se plîngeau tocmai de „neajungerea“ limbii.

Cum deja am spus, limba literară românească n-a avut, după 1878, o formă perfect unitară pe tot întinsul teritoriului locuit de dacoromâni și nici n-a rămas total neschimbată. Ea prezenta oarecare diferențieri dialectale, de fonetism (*întlii*, *întăi*, *pîne*, *pîine*, *mecanic*, *mehanic* etc.) și de morfome (*văd*, *văz*), ca să nu mai vorbim de variațiile de sintaxă și lexic. Trebuie să spunem că variații sintactice și lexicale se întîlnesc în orice limbă literară, oricît de fixată ar fi ea; dar că cele fonetice și morfotice reflectă încă o perioadă de imperfecție a limbii. S-a atras atenția de către unii lingviști (de exemplu

¹ „Aștăzi mai toate ziarele românești au aceeași limbă scrisă; va să zică în nici unul nu s-a[u] consacrat vicii provinciale. Din contra cu toată unitatea limbii literare pronunția diferă în fiecare provincie...“ (articolul intitulat *Cesliuni de pronunție românească*, în manuscrisul 2257 de la Biblioteca Academiei R.S.România, p. 53—66, publicat de I. Scurtu în M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, I, 1870—1877, 1905, p. 412—413, apoi de A.C. Cuza, în Mihail Eminescu, *Opere complete*, Iași, 1914, p. 393).

de Alf Lombard, *La lingua letteraria meno fissata: il rumeno*, în VIII *Congresso internazionale di studi romanzi*, 1956, *Alli*, II, *Comunicazioni*, Parti seconda e terza, Firenze, 1959, p. 283—286) asupra faptului că româna literară nu prezintă o perfectă unitate fonetică, morfotică și lexicală; noi vom adăuga că româna literară se alătură acelor limbi care, ca italiana literară în secolul trecut, încă nu aveau perfectă unitate fonetică și morfotică. Dar situația aceasta a fost înlăturată în noile condiții de dezvoltare a limbii române literare; hotărârile ortografice și ortoepice ale Academiei și ale Consiliului de Miniștri, din 1953 și 1954, prin care s-a realizat și unitatea fonetică și morfotică a limbii române, au fost acceptate de toți scriitorii moldoveni și munteni; cei dinții au renunțat la particularități ca *înlăi*, cei din urmă, la particularități ca *văz*.

§ 3. Așadar, limba română literară se găsește, după 1878, într-o fază de stabilitate și de unitate, pe care n-a prezentat-o niciodată mai înainte. În domeniul fonetic și morfotic avem doar unele oscilații și înlăturarea lor. În perioada de după 1878, limba română literară nu prezintă o dezvoltare decât din punct de vedere lexical și artistic. Iar dezvoltarea lexicală stă în legătură cu progresele în domeniul culturii materiale și spirituale a poporului român — care urmează acum de aproape progresele realizate în Occident, — și cu epocile fundamentale din dezvoltarea poporului român de după 1878. Am arătat în I, cap. I, § 8 și 9, că limbile își realizează deplin funcția lor de comunicare și expresie numai ca limbi literare unitare ale unui popor; în asemenea faze, se înlătură cu totul schimbarea limbii datorită unor factori materiali ca baza articulatorie, iar limba nu se mai schimbă decât în vederea realizării unui plus de claritate, de comoditate și de frumusețe. Această condiție a început a fi realizată, în cazul limbii române, de pe la 1780—1830; când limba literară românească este îndrumată voluntar și conștient spre asemenea țeluri. Dar, în mod fatal, această perioadă nouă în viața unei limbi începe printr-o perioadă de formare, după care urmează una de stabilitate.

În dezvoltarea societății românești și deci și în dezvoltarea limbii române literare de după 1878, distingem aproximativ cinci perioade: 1. perioada dintre 1878 și 1900, în care societatea românească a fost stăpinită numai de sentimentul luptei de eliberare socială; 2. perioada dintre 1900 și 1918, în care societatea românească a fost stăpinită și de sentimentul unității naționale și, după o crâncenă luptă cu Puterile centrale, a realizat statul național; 3. perioada dintre 1918 și 1948, în care societatea românească duce o luptă de eliberare socială și teoretizează o democratizare a regimului și o naționalizare a culturii, fără a le putea realiza în întregime; 4. perioada dintre 1948 și 1964, în care poporul român realizează socialismul; și 5. perioada de după 1964, în care poporul român caută o afirmare politică, social-economică și culturală pe plan mondial. În primele trei perioade se observă o influență lingvistică occidentală, în special franceză și germană, cea franceză în sintaxă și lexic (cf. *aliură*, *șansă*, *poantă*, *vo(a)lițj* etc.), cea germană, în terminologia filozofică (*ontologie*, *fenomenologie*, *existențialism* etc.), mai rar și engleză. În a patra perioadă se observă o puternică influență lexicală și sintactică rusească (atunci se împrumută *cursant*, *etnogeneză* etc. și se creează prin decalc după rusul *zakonomnost'*, un cuvânt ca *legitate*); în ultima perioadă se observă în lexic o influență engleză (de fapt americană) (*impact*, „amprentă” etc.)

și franceză (*audiență* „ecou în spiritul cititorilor“ etc.). Limba română, definitiv formată și aproape în întregime fixată, nu mai este supusă unor procese ca cele petrecute în epocile anterioare, care constau în modificarea neintenționată, fără sens, a elementelor limbii, ci se schimbă numai în vederea exprimării unor noi noțiuni și a realizării unor valori artistice. Începînd de pe la 1780—1830, istoria limbii române face parte aproape integral din istoria spirituală a poporului român, nemaicuprinzînd fenomene care să fie adaptări ale limbii la un factor material ca organele articulatorii. Ne lipsește un studiu amplu asupra limbii literare românești dintre 1878 și 1918. Avem numai observații asupra greșelilor de limbă din acea vreme, comunicate de unii scriitori de a doua mînă, din acea vreme, și de unii oameni de știință; dar aceste observații sînt făcute adesea dintr-un punct de vedere îngust, refractar neologismelor. Pentru limba literară din această perioadă se poate citi cu folos lucrarea lui Ion G o r u n, *Știi românește?*, București, 1911, apărută și în ediția a doua (Biblioteca pentru toți), București, 1914, cea mai judicioasă lucrare de acest fel de atunci. Limba română literară dintre cele două războaie mondiale a fost magistral tratată de Iorgu I o r d a n, *Limba română actuală, O gramatică a greșelilor*, Iași, 1943, ediția a doua, București [1948]. O recenzie a operei, în primă ediție, a fost publicată de mine în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, XI—XII, 1944—1945, apărut în 1948, p. 507—519. Asupra inovațiilor limbii române de după 1945, în special de după 1948, pînă prin 1964, s-au publicat numeroase articole în revistele *Cum vorbim*, *Limba română*, *Studii și cercetări lingvistice* etc. Interesul care s-a acordat după 1948 învățării și utilizării corecte a limbii literare este cu mult mai mare ca înainte, ceea ce a făcut necesară apariția unor rubrici speciale consacrate de reviste și ziare cultivării limbii române. Lingviștii acordă acum mai mult ca oricînd după 1880 atenție cultivării limbii române literare.

§ 4. Graiurile poporului n-au suferit nici în perioada de după 1878, schimbări fonetice, morfotice și sintactice proprii (cele care se vor fi produs în această epocă, relativ puține, sînt greu de identificat). Limba română literară a exercitat mereu o puternică influență asupra limbii populare din toate regiunile, dar numai lexicală. Multe cuvinte referitoare la administrație, justiție, economie, stat, școală, armată, biserică, cultură s-au răspîdit la sate. În graiurile populare din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș au pătruns, înainte de 1918, elementele lexicale corespunzătoare din limbile literare maghiară și germană. După 1878, mica burghezie (negustori, meseriași, funcționari) a părăsit dialectul, pentru o formă vorbită a limbii literare, formă care era un compromis între limba literară și dialectul din fiecare regiune. Am arătat în *Bul. Inst. Fil. Rom.*, IV, p. 146—152, că limba de acest fel, vorbită în Moldova, înlătura palatalele care apăreau în dialect în locul labialelor urmate de *i* și *j*, dar că *j* al dialectului nu era pronunțat, ajungîndu-se astfel la forme ca *fer*, *verme*, *pept*, *bel*, *meu*, care se păreau corecte datorită perfectului lor paralelism cu *fin*, *vin*, *pic* „cad“, *bine*, *mi* etc., pronunțate în dialectul moldovenesc *șin* și *șin*, *γ'in* și *z'in*, *kic* „cad“, *șini*, *ni*. Formele *fer*, *verme*, *pept*, *meu* etc. apar la scriitori din secolul trecut, Conachi, Alecsandri, care le împrumutaseră din graiul orășenesc al vremii (dar se inspirau și din pronunția franceză și italiană: *fer*, *ferro*, *petto* etc.). În Muntenia și Oltenia, burghezia folosea fapte ca *pă*, *dă*, *ăst*, *ăl*, în Ardeal, Banat, Crișana, fapte ca *céva* „ceva“,

jam „geam“, jantă „geantă“ etc. Limba literară a început să pătrundă între cele două războaie mondiale și la sate, dar fără să înlăture graiurile dialectale, care rămân în uz în masa țărănească, cum rezultă din faptele prezentate de ALR. Situația s-a schimbat în bună măsură după 1948, cînd, datorită presei, radio-ului (electrificării), propagandei culturale și de partid, și în special participării unui mare număr de muncitori și țărani la viața culturală și politică a țării, limba literară a pătruns puternic și la sate, ceea ce are ca urmare faptul că mulți locuitori ai satelor nu mai vorbesc sau nu mai cunosc graiurile pe care le vorbeau părinții lor. Pînă și un atlas lingvistic ca *NALR (pe regiuni)*, I, *Oltenia*, elaborat în această perioadă, arată clar cunoscătorilor graiului popular din această regiune, că unii locuitori ai satelor noastre sînt puternic influențați de limba literară. Din acest punct de vedere, putem spune că, în 1948, începe o nouă perioadă pentru limba română, aceea a înlocuirii graiurilor poporului prin limba literară.

În perioada de după 1878, poate chiar după 1900 sau 1918, argoul răufăcătorilor, care pînă atunci se menținuse separat de graiul celorlalte categorii sociale, își varsă unele din materialele sale, ca *gagiu* „individ“, *a gini* „a vedea“, „a observa“, *nasol* „urît la înfățișare“, în limbajul școlarilor, care capătă și el un caracter argotic: multe din elementele argotice vechi, care continuă a caracteriza pînă prin 1948, argoul răufăcătorilor, au fost descoperite de cercetători, între cele două războaie mondiale, în graiul școlarilor. După cit se pare, în perioada de după 1848, argoul răufăcătorilor a dispărut, categoria socială în discuție fiind anulată.

§ 5. Cînd Duiliu Zamfirescu spunea, în prefața la ediția a doua a romanului său *În război* (vezi mai sus, § 2), că scriitorul român dispunea, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, de o limbă literară perfectă, el se referea, desigur, nu atît la faptul că limba noastră literară era fixată, cît mai ales la posibilitățile de variație stilistică pe care le oferea de pe atunci — de fapt, de dinainte de 1878 — limba literară românească. Cele două stiluri artistice fundamentale, cel înalt, distins sau poetic, și cel ironic-satiric, apoi stilul popularizant, ca și stilurile de caracterizare a personajelor după epoca în care au trăit și după clasa socială din care făceau parte, erau atunci puternic individualizate, și ele vor continua a avea reprezentanți iluștri și după aceea. În poezie, stilul înalt urma cel mai adesea limbajul poeziei eminesciene, pe care-l imitau atîția, în frunte cu Alexandru Vlahuță¹, și au continuat a-l imita scriitorii de pînă pe la 1918.

În proză, stilul înalt capătă aspecte mai variate. Poeții și prozatorii lirici au continuat a îmbogăți lexicul caracteristic stilului înalt cu termeni dialectali care nu pătrunseseră în limba poetică pînă pe la 1880—1890. Prin scriitorii ardeleni, începînd cu G. Coșbuc, pătrund în limba poetică termeni dialectali ardeleni ca *glie* „pămînt“, care apare și în poezia lui L. Blaga. (de exemplu, în poezia *Paradis în destrămare* din *Lauda somnului: odată vor putezi și țîgerii sub glie*); prin scriitorii munteni, începînd cu B. Ștefănescu-

¹ Pentru lexicul eminescian al acestuia vezi Gr. Scorpan, *Elemente eminesciene în poezia lui A. Vlahuță*, Iași, 1937, p. 111—188; lexicul înregistrat de Scorpan cuprinde nu numai elementele cu valoare poetică, dar și termeni normali, care însă revin frecvent în opera poetică a lui Eminescu și-l caracterizează din punctul de vedere al imaginilor.

Delavrancea, au pătruns în limba poetică termeni olteni sau munteni ca *a adăsta* „a aștepta” (existent în Oltenia, Muntenia, Ardeal și Moldova de nord) și *cleștar* (care caracteriza, până pe la 1944, chiar graiul popular bucureștean și este deci, un muntenism). T. Arghezi a reintrodus în limbajul poetic pe oltenescul *ușure* „ușor”, reactualizând astfel, cum deja am spus mai sus, IX, cap. V, § II, un element poetic folosit pe la mijlocul veacului trecut, dar căzut în desuetudine după aceea. Limbajul poetic românesc variază în această perioadă, ca și în cea anterioară, de la un poet la altul. O mare parte din lexicul poetic din epoca de până la 1880 este utilizat de unii scriitori până astăzi (astfel este de exemplu cazul cu *dalb*, care apare la atîți scriitori de după 1918, printre care de exemplu Cezar Petrescu). Lexicul caracteristic stilului înalt, cu excepția celui compromis, constituie un fel de tezaur din care orice scriitor contemporan utilizează elementele pe care le simte încă în stare de a crea stilul înalt. Era însă firesc ca o serie de termeni poetici din acea vreme să apară acum cu totul nepotrivii pentru limba poetică. Astfel, Alexandru Macedonski, *Arta versurilor*, o lucrare din *Literatorul*, I, 1880, și II, 1882 (vezi *Opere*, IV, *Articole literare și filozofice*, București, 1946, p. 44), respinge o serie de termeni poetici care circulaseră între 1830 și 1880, cei mai mulți de origine neologistică, propunînd înlocuirea lor cu elemente ale limbajului comun. El intitulează *Vocabular poetic* aceste cîteva rînduri de critică a limbajului poetic, distins, de până pe la 1880: „Zi *privighetoare* iar nu *filomelă*; de poți zi mai bine *salcîm* decît *dafin*; zi *trandafir* iar nu *roză*; de poți zi *miros* iar nu *parfum* și, în niciun caz, nu zice *profum*. *Aură* în loc de *adiere* nu mai merge. Uită *zefirii* și zi *vîntulețe*. *Azvirle* cît colo pe *belă*, *fidelă*, *rebelă*; încît de *stelă* [= stea] nu mai vorbesc. *Azur* și *pur* se iartă, uneori de hatîrul rimelor; zi *ceasornic* iar nu *orologiu*; iar la dobitoace, e bine să le zici *asini*, dar mai bine *măgari*”. Trebuie să spunem însă că o serie din termenii poetici care nu-i plăceau lui Macedonski (*roză*, *parfum*, *aură*, *rebel* (ă), *azur*, *pur*, *orologiu*) au rămas pînă astăzi în limbajul poetic și că unii din cei pe care-i propunea el nu erau realmente poetici. Probabil că prin vocabular poetic el înțelegea și vocabularul obișnuit care apare în poezie. În orice caz, stilul poetic înalt nu caracterizează decît în slabă măsură opera literară a lui Macedonski, și teoria sa este deci în consonanță cu practica¹.

Stilul ironic sau satiric, utilizînd elemente și expresii tari, grotești, vulgare, a avut și el dezvoltările sale, în special în perioada dintre cele două războaie mondiale. Dar, de la o vreme, se produce, în limba literaturii artistice, un fenomen care a avut darul de a deruta pe unii cercetători ai limbii poetice (ai stilului înalt), îndemnîndu-i să-i ignoreze existența. Limbajul poetic neputînd fi utilizat la infinit fără a se banaliza și fiind, deci, simțit de la o vreme ca insuficient, unii scriitori cu o bogată cunoaștere a graiului popular au căutat să-l varieze într-un mod care însemna de fapt negarea lui, adică absorbînd în stilul înalt, limbajul vulgar, grotesc, burlesc, cu expresii tari sau ridicole. Tendința aceasta există oricînd; dar elementele „nepoetice” nu apar decît rar la acei care au vrut să scrie „poetic” pînă pe la 1918. La

¹ Despre limba lui Macedonski și despre părerile sale în problema limbii literare românești vezi: G. I v ă n e s c u, *Limba lui Alexandru Macedonski*, în *Comentarii macedonskiene*, București, 1971, p. 45—60, precum și studiul lui Adrian Marino, citat acolo., *Alexandru Macedonski și limba literară*, în LR, XIV, 1965, p. 381—397.

scriitorii pe care li avem în vedere acum, limbajul vulgar pătrunde masiv în limbajul poetic; și, cu toate acestea, el nu strică tonalitatea generală, elevată sau gravă, a operei literare, ci-i dă numai un aer de exprimare proaspătă și îndrăzneată. Această tendință se manifestă în literatura noastră mai ales după 1918, și anume întâi în poezia lui T. Arghezi. Vom cita câteva pasaje din opera poetică a acestui scriitor, în care apar termeni aspri sau vulgari, evitați până la dînsul. Scriitorul n-ar fi avut motive să recurgă la astfel de termeni, întrucît atitudinea sa este de fapt gravă. Dar, în tendința de a înnoi limba poetică, poetul a utilizat și termeni care distonează cu sentimentul grav, care îl stăpînește, și totuși nu strică impresia de gravitate pe care o lasă poezia. Astfel, poezia *Psalm* din *Cuvinte potrivite* (*Versuri*, a treia ediție, București, 1943, p. 17—18): „Iar cînd plecam călare, cu trofee, Furasem și cite-o femeie Cu părul de tutun, Cu dudu țîții neagră, cu ochii de lăstun. Ispitele ușoare și blajine N-au fost și nu sînt pentru mine. În blidul meu, ca și în cugetare, Deprins-am gustul otrăvit și tare. Mă scald în gheață și mă culc pe stei, Unde dă beznă eu frămînt scînteii, Unde-i tăcere, scutur cătușa, Dohor cu lanțurile ușa. Cînd mă găsesc în pisc Primejdia o caut și o isc, Mi-aleg peteca strîmță ca să trec, Ducînd în cercă muntele întreg.“

Tot așa, în *Psalm* din *Alle cuvinte potrivite* (*ibid.*, p. 163): „Ca să te-ating tîriș pe rădăcină, De zeci de ori am dat cite-o tulpină În cîmp, în dîmb, în ripi și-n pisc, Viu cînd mă urc și trist iar cînd mă isc. Am fost un pai și am răzbit în munte, Molift înalt și mîndru că pui frunte Pe creștete, din lume către veac. Și-am ascultat bătaia-i de tic-tac“. Și tot așa, în *Cuvînt* (*ibid.*, p. 229) din *Versuri de seară*: „Farmece aș fi voit să fac Și printr-o ureche de ac, Să strecor pe un fir de ață, Mieșorata, subțiată și nepipăita viață Pînă-n mina, cititorule, a dumitale. Măcar citeva crimpeie, Măcar o țandără de curcubee, Măcar nițică scamă de zare, Nițică nevinovăție, nițică depărtare“. Termeni ca *lîță*, *pisc*, *isc*, *cîrcă*, *tîriș*, *dîmb*, *răzbec*, *țandără*, *nișel*, și chiar alții, nu prea au apărut pînă la Arghezi în poezia românească sau n-au apărut de loc, fie din cauza caracterului lor vulgar, fie din cauza asprimii lor (unii dintre ei nu aparțin limbajului obișnuit al omului cult, adică limbii literare normale). La Arghezi, termenul frumos apare rar, deși nu e o luptă împotriva lui, iar cel urît este preferat. Teoria limbii poetice, creată în antichitate și acceptată fără schimbări esențiale pînă în secolul al XIX-lea, deci într-o vreme cînd încă nu se ajunsese în diferitele literaturi europene la noul limbaj poetic¹, se resimte de situația lingvistică pe care o reflecta: ea și-a înfățișat limbajul poetic nefigurat, și chiar, pe cel figurat, drept o manifestare a frumosului în limbă, a frumosului conceput în sens oarecum restrîns, ca opus uritului. Abia lingviștii din epoca noastră, ca J. Mukařovskij, *V-e Congrès international des Linguistes, Rapports*, Bruxelles, 1939², au conceput limbajul poetic mai larg, înglobînd în el și limbajul poetic urît. După părerea noastră însă, aprecierea ca frumos sau urît, distins sau vulgar, elegant sau disgrățios, solemn sau ridicul, melodios sau aspru, dur, înalt sau grotesc, se poate face mai departe în cadrul acestui

¹ În literatura rusă inovația aceasta a fost introdusă de Cehov și Maiakovski, care chiar au luptat împotriva limbajului poetic frumos.

² O redacție mai amplă în limba cehă, *O jazyce básnickém*, în *Slovo a slovesnost*, VI, 1940, retipărit în *Kapitoly z české poetiku*, I, Praha, VI, 1948, p. 78—86 (tradus în română *Limbajul poetic*, în *Poetică și stilistică, Orientări moderne*, București, 1972, p. 195—219).

limbaj poetic, și cele două categorii de fapte de limbă poetice rămân tot așa de deosebite una de alta, precum se deosebesc unul de altul frumosul și uritul, distinsul și vulgarul etc. Caracterul urit, dur, vulgar al unei părți din lexicul poetic nu dispare prin înglobarea lui în limbajul poetic, căci el continuă a fi evitat în stilul elegant sau solemn al vorbirii obișnuite curente. De aceea limbajul poetic urit, care e, de altfel, mai recent în poezie, nu constituie tendința dominantă a limbii poetice și este evitat de unii scriitori. Putem concluda că, întâi de toate, limbajul poetic cuprinde elemente ale limbii, pe care le socotim frumoase. Am spus (I, cap. I, § 11) că limba poetică se naște din fuga de limbajul banal. Dar această fugă de limbajul banal este dictată întâi de toate de sentimentul frumosului. Scriitorul caută în general expresiile frumoase. Limba poetică, fie figurată, fie nefigurată, se naște din tendința spre frumos a omului, care stăpânește orice activitate omenească, și deci și pe aceea a exprimării. Numai când acest procedeu nu mai poate da rezultate însemnate pentru limba poetică se recurge și la împospătarea limbii poetice prin limbajul urit, dar nu de către orice scriitor. Așa a procedat Arghezi, așa au procedat și alți scriitori, dintre care voi pomeni pe dramaturgul Ion Luca. Atât Arghezi cât și acești scriitori care l-au urmat ca limbă amestecă în același text limbajul frumos cu cel urit, care, aproape, își pierde astfel, în context, caracterul său vulgar, neelegant, și devine un limbaj acceptabil și pentru cel ce urmărește să redea numai frumosul. Firește, dozajul celor două categorii de fapte variază de la un scriitor la altul, iar la același scriitor de la un moment la altul. De altfel, Arghezi spune singur, chiar în versuri, că a voit amestecul uritului cu frumosul în limba și în poezia sa. Sint prea cunoscute versurile sale din *Cuvinte potrivite*, poezia *Testament*, *Versuri*, a treia ediție, p. 1—2: „Bătrînii-au adunat printre plăvani, Sudoarea muncii sutelor de ani. Din graiul lor cu-ndemnuri pentru vite Eu am ivit cuvinte potrivite Și leagăne urmașilor stăpîni. Și, frămîntate mii de săptămîni, Le-am prefăcut în visuri și-n icoane ... Am luat ocară, și torcînd ușure Am pus-o cînd să-mbie cînd să-njure ... Din hube, mucegaiuri și noroi Iscat-am frumuseți și prețuri noi”.

§ 6. Din toate cele spuse pînă aici, rezultă că stilul acesta este altceva decît noul stil popularizant, al poeziei lirice, stil care este creația aceluiași poet. Dovada o face și faptul că poezia *Testament* a lui Arghezi, în care poetul își exprimă țelul său de înnobilare a cuvintului urit, evitat pînă la el, deschide volumul de poezii *Cuvinte potrivite*, iar nu *Flori de mucigai* sau *Hore*, în care apare stilul popularizant. Aceasta nu înseamnă însă că cele două stiluri, sau, mai exact, cele două tendințe, nu se amestecă una cu alta, că ele nu se confundă pînă la urmă într-o tendință unică, de înnoire prin expresia populară ce nu e încă literară, a limbii poeziei și a întregii literaturi artistice. Așa se face că acel scriitor care a recurs întâi în mare măsură la termenul urit, Arghezi, este și inițiatorul noului stil popularizant. Să examinăm mai de aproape acest stil:

Am văzut mai sus (IX, cap. V, § 6) că la noi a existat o poezie popularizantă ca fond și ca formă, chiar în veacul trecut; mă refer la *Doine și lăcrămioare* ale lui Alecsandri și la unele poezii ale lui Eminescu. Poezia popularizantă capătă forme noi la Coșbuc, care introduce mai mult decît se făcuse pînă la dînsul graiul popular în poezie (cf. D. N i c a, *Elemente de sintaxă populară în poezia lui George Coșbuc*, AUI, Serie nouă, Secțiunea III (Științe sociale),

c. Limbă și literatură, Tomul XIII, Anul 1967, p. 65—79). Ea reapare, de asemenea în forme noi, în literatura noastră, după primul război mondial, cu Tudor Arghezi. Despre poeziile din *Flori de mucigai* spunea G. Călinescu, *Istoria literaturii române, Compendiu* (p. 357): „Efectul artistic constă în surprinderea suavității sub expresia de mahala. E vorba de un dialectalism, asemănător aceluia napoletan al lui Salvatore di Giacomo sau aceluia[ă] roman al lui Cesare Pascarella, în care cu cât expresia e mai grotesc tipică, cu atât vibrația autentică e mai surprinzătoare”. Și, după același critic (*ibid.*), „*Horele*, în ce au mai original și mai serios valabil, intră în definiția folklorului pur, tratat ca simplă formalitate plăcută ochiului și urechii”. Acest nou stil, popularizant, al liricii noastre, inițiat de Arghezi, se deosebește de cel al veacului trecut tocmai prin elementele neelegante, „vulgare”, absorbite de el. Pe cînd poezia popularizantă din veacul trecut pleca de la ceea ce era „frumos”, „distins”, „elegant” în poezia și în limba populară, noul stil popularizant nu pregetă de a folosi tot ce se găsește în graiul popular.

Stilul popularizant al epocii noastre a fost înnoit cu ajutorul elementelor populare ardelenne, de Lucian Blaga și de Mihai Beniuc. Cel dintîi a încercat tonalitatea popularizantă în *Lauda somnului* și în volumele de poezii care au urmat. Această tonalitate ia citeodată formele descîntecului popular. Astfel în *Drumul sfintului* din *Lauda somnului*: „Pe cal turnat în oșele/Sfîntul Gheorghe caută semne/de drum — și în vînt/ se oglindește pe rînd/in ape sfînte și rele./Cînd numai umbră,/cînd numai om,/binecuvîntă pînea pe cîmpuri,/binecuvîntă vinul pe dealuri,/lovește pînteni de pom”. Altădată el urmează versul de 7—8 silabe al poeziei populare. Astfel, în *Trenul morților* din *La cumpăna apelor*: „Cît e noaptea-n lung și-n lat/nu s-aude un lătrat./Colo numai dintre spini/pîn'la stelele-n vecini/licuricii dau lumini./Licuricii cu lămpașe/semne verzi dau spre orașe .../Pentr-un tren care-a veni, / nimeni nu-l va auzi”. Deși textele citate cuprind numai cîteva cuvinte populare (*oșele, lămpașe*), ele prezintă o accentuată tonalitate populară, sugerată și de metru.

Mihai Beniuc profită de experiența poetică a lui Arghezi și a lui Blaga, dar inovează din alte puncte de vedere. Arghezi și Blaga se mențineau în idealurile poeziei moderniste și ca atare continuau numai latura apolitică a poeziei populare, deși primul nu uita durerea „surdă și amară” a strămoșilor săi, robi, și explica, în poezia *Testament*, care constituie prefața la *Cuvinte potrivite*, asprimea limbii sale prin „mînia bunilor” săi, socotind poezia sa ca „Rodul durerii de vecii întregi”. Beniuc a dat formei populare un conținut revoluționar, de asemenea existent în poezia noastră populară. Ca și Arghezi, Blaga și alții, el continuă poezia populară românească, dar pe motive sau teme noi. Luînd pe Arghezi și Blaga numai în parte ca exemplu, generația de scriitori a realismului socialist s-a situat pe poziția revoluționară. Trebuie să precizăm că, și în epoca de după 1880, scriitorii folosesc stilul popularizant nu numai cînd vorbesc personajelor lor, dar chiar atunci cînd vorbesc ei înșiși. Voi exemplifica cu cîteva versuri din *O samă de poeme* de Beniuc. Astfel, în *Tara* (p. 3): „De vrei să știi, nepoate, cine-am fost, Istoria învaț-o pe de rost. Și află că mă trag din țara Peste care luminează para Coroanei de fier înroșit Pe fruntea lui Doja cel vestit. În țara ceea au zdrobit c-o roată Pe Horea, c-a pornit flămînda gloată Să sloboadă omul de sub jug Și să strice blăstămatul nemeșug. În codrii țării prin frunziș răsună Fluera lui Iancu cea nebună, Pe care l-a

mințit și l-a-nșelat Mincinosul de-mpărat". Tot astfel, în *Au mijit zorii omenirii* (p. 25); „Vremea burgheziei, iarnă ucigașă, Noapte a urgiei, șarpe care-n-fașă, Ai fi zis alt'dată Că nu se mai găță! Dară nu, se găță, Gată-se, vezi bine. Și cu ce rușine! De om blestemată. D-apoi da, se găță, căci mai aprig soare N-a fost niciodată, Ca ierni să doboare, Să-ncălzească huma, Cum e cel de-acuma". Elementele ardelenesti și în general populare din aceste versuri sint vizibile oricui: *nepoate* (ca formulă de adresare), *Doja cel vestit* „celebrul Dozsa", în *șara ceea, mă trag* „sint originar", *c-a pornit*, „căci a pornit", *să sloboadă* „să elibereze", *blăstămat*, *nemeșug*, *fluieră* „fluier" (substantiv), *d-apoi da, se găță* și altele.

Apariția acestui stil în poezia românească își are explicația sa nu numai în tendința de innoire lingvistică a artei literare, dar și în stările sociale ale epocii. El stă în legătură, întâi de toate, cu faptul că, acum, scriitorii mari, inovatori ai limbii poetice, sint originari din popor sau de la țară. El stă, apoi, în legătură cu o mișcare de democratizare a societății românești, căci, după primul război mondial, s-a acordat țaranului—e drept că numai formal—un rol mai mare decit înainte în viața țării. Acest fapt a contribuit și el la innobilarea expresiilor populare evitate, la reabilitarea unor expresii care, începînd din epoca fixării limbii literare moderne (între 1830 și 1880), rămăseseră în zona extraliterară. Am văzut mai sus (IX, cap. V, § 2) că, și pînă la Arghezi, cuvîntul evitat în limbajul academic, solemn sau elegant, a intrat citeodată în poezie, după cum însăși poezia cultă popularizantă a existat și mai înainte la români.

§ 7. Crearea limbii literare românești moderne pînă la 1880 și adopțarea ei de către intelectualitatea dacoromână a avut și o altă urmare: ea a făcut posibilă crearea unui stil umoristic, ironic, satiric, care recurge exclusiv la elemente dialectale. Acest stil este folosit numai în poezia umoristică sau satirică și nu pătrunde decit rar în proză. El se întilnește și în literatura altor popoare, ca de exemplu cea italiană, unde Carlo Porta, Gioachino Belli și Trilussa au utilizat dialectele milanez sau roman în scopuri umoristice și satirice. Scriitorul păstrează, în opera sa literară, particularitățile unui dialect, care, prin fonetismul și lexicul său, nu stă la baza limbii literare. Ele pot constitui, pentru cităva vreme, o tradiție literar-lingvistică a unei regiuni anumite. Astfel este cazul dialectului literar roman, întrebuițat în Italia în secolele al XIX-lea și al XX-lea numai în literatura versificată satirică și umoristică. La noi există numai încercări în dialectul ardelean și în cel bănățean, singurele care se pretează mai mult la aceasta în epoca modernă, dat fiind că limba literară este acum foarte aproape de dialectele moldovenesc și muntenesc ca lexic, iar ca fonetică de cel muntenesc. Sint cunoscute poeziile în graiul bănățean ale lui Victor Vlad Delamarina și ale celor care l-au urmat. Aici voi cita un fragment dintr-o poezie mai puțin cunoscută, a lui Coșbuc, scrisă cu scopul de a combate neologismele graiului popular din Ardealul de Nord (titlul: *Pildă de grai tyistaș rumânesc de prin părțile Ardealului de miază-noapte*), publicată parțial de N. Drăganu, *George Coșbuc la liceul din Năsăud și raporturile lui cu grănicerii*, [Bistrița, 1926—anul mi-a fost comunicat de G. Istrate, care mi-a dat și informația], p. 77:

„Alduit o fo'vileagu - n celi vremuri bătrînești. Cînd gân'ești la el cu chedve așa fain te revenești : Traiu-n slobod, găbănașul plin de buză, trai cu hasnă ;

Azi sușig, porții, zăloage, cheltuieli, muncă și casnă. Dar să vezi felebărate c-azi și portu-i prefăcut, Chiar cătana nu vrea coardă, nici ciacău pe cap mai mult. Și bocancii-i par cisiğuri pentru el prea rongiuite : Opșă toate-s azi sub soare pustușagului hernite“.

§ 8. Dar crearea acestor stiluri noi nu exclude apariția, la unii scriitori dintre cei mai mari, din prima jumătate a secolului nostru, a stilului poetic pur, fără ingrediente de vulgaritate. Opera literară a lui M. Sadoveanu, în care se pot găsi toate stilurile posibile, prezintă și exemple dintre cele mai reușite ale stilului înalt, prilejuite în special de momentele de încintare ale autorului în fața naturii, dar și în fața unor oameni. Să cităm un pasaj din opera lui M. Sadoveanu, *Anii de ucenicie* (p. 29—31 ; sublinierile ne aparțin) :

„Drama din preajma mea *contenește* o clipă. Prin rariștile luncii zăresc ghiolul de apă nouă și inima *prinde* a-mi bate cu *grăbire*. Pentru întâia oară în viața mea de vânător am înaintea ochilor cea mai variată expoziție a paserilor sălbatice de apă. Feluri de feluri de rațe, rațe crihance, rațe de șuvoiu, cenușii, rățuște mărunte și iuți, — pe urmă americani cu plisc lung, ibiși, lopătari, stirci albi ; nagiți și lari ; giște și gîrlite ; toate erau grupate pe familii și simpatii ; petreceau ca într-o împărăție a bucuriei ; fără grijă se bucurau de soare și de lumină ; își aveau răstimpul de popas în această minune a lumii, pe unde mai trecuseră și în alte primăveri și toamne fără s-o găsească ; era o minune *efemeră* a dezghețurilor, care mini nu va mai fi ; în acest raiu de o clipă care amintea speciilor lor apele *dintru început* ale creației și lacurile din vechiul *ev* al topirii ghețarilor, se desfătau, avînd în ele soarele primăverii și al iubirii. Curînd vor pleca spre destinul lor, și niciodată nu vor mai face un astfel de popas, căci niciodată combinațiile în aparență capricioase *ale stihilor* nu vor mai crea pentru migrația lor un *atare* peisagiu.

De atunci, în ani și ani, n-am mai apucat, *în acele locuri* ale tirgului meu de naștere, asemenea primăvară grabnică de sfîrșit de *faur*, asemenea năvală de dezghețuri, asemenea lacuri alpine, asemenea popasuri glorioase *ale sălbătăciunilor* aripate. În *acel an* anumit, în *acele zile* unice de explozie solară, a apărut *acea minune* nerepetată ochilor mei de vânător de la începutul carierei. Fără ca să fie nimic asemănător între *ce* era acum și *ce* fusese odinioară, aveam și eu priveliștea măreață pe care o avusese un strămoș din alt *ev*, în aceleași locuri, însă în epoca unui Siret curgînd plin în albia lui superioară. Ca și *cel de demult* mă cutremurasem și eu de izbucnirea vieții care venea și trecea cu *larmă* de vijelie și tunet.

„Cum m-au identificat, toate *sălbătăciunile* au bătut apa dezghețului cu *zvon* de aripi și, țipînd împotriva-mi, s-au suit în cer.

Am rămas emoționat și umilit pe pămînt, căci eu n-aveam de la Dumnezeu aripi.

Rînduiala înțelepciunii *cele* mai *presus de fire* făcea ca aceste *săpturi* nenumărate și bucuroase să fie neliniștite numai o clipă de un *pămîntcan* fără experiență“.

Dacă facem abstracție de figurile de stil (epitete, metafore, hiperbole, comparații, repetiții), de topică și de ritmul și cadențările care dau textului încintarea muzicii, vom întîlni aici și o altă serie de fapte, care fac farmecul acestui pasaj și care nu se pot reduce nici la figuri de stil, nici la topică, nici la elemente de sonoritate și ritm : cele care sînt elemente ale limbajului înalt.

Mă refer la elemente ca : *contenește pentru încelează, inima prinde a-mi bate cu grăbire pentru inima începe a-mi bate repede, grăbit ; o minune efemeră pentru o minune trecătoare ; apele dintru început ale creației, pentru apele de la început ale creației ; lacurile din vechiul ev al topirii ghețurilor pentru lacurile din vechea epocă, vechea eră a topirii ghețurilor ; combinațiile în aparență capricioase ale stihurilor pentru combinațiile în aparență capricioase ale elementelor naturii ; un alare peisagiu pentru un asemenea peisaj, în acele locuri ale țirgului meu de naștere pentru în locurile țirgului meu de naștere ; sfârșit de faur pentru sfârșit de februarie ; ale sălbătăciunilor aripate pentru ale păsărilor sau ale animalelor sălbatice aripate ; în acel an anumit pentru în anul acela ; un strămoș din alt ev pentru un strămoș din altă epocă, altă eră ; între ce era acum și ce fusese odinioară, în loc de între ceea ce era acum și ceea ce fusese odinioară ; ca și cel de demult pentru ca și strămoșul meu îndepărtat ; cu larmă de vijelie pentru cu zgomot de vijelie ; toate sălbătăciunile pentru toate păsările sălbatice, zvon de aripi pentru zgomot, fîlfîl de aripi ; șipînd împotriva-mi pentru șipînd împotriva mea ; rînduiala înțelepciunii celei mai presus de fire pentru legile înțelepciunii celei supranaturale ; aceste făpturi nenumărate pentru aceste ființe nenumărate, un pămîntean pentru un locuitor al pămîntului, al solului. Bogăția acestor elemente, care nu e cu nimic mai prejos de bogăția figurilor de stil, contribuie și ea în foarte mare măsură la crearea impresiei generale de încîntare, de farmec, pe care ne-o dă lectura pasajului respectiv. Avem a face cu elemente care nu caracterizează limbajul curent al intelectualului român din epoca noastră, adică limba literară, limba comună de azi ; aceste elemente sînt sinonime cu cele evitate de autor pentru banalul lor și scriitorul a recurs la ele tocmai pentru prospețimea și distincția pe care o dau exprimării.*

Proza lirică a căpătat și alte tonalități decît acelea pe care le-am întîlnit la Sadoveanu. Geo Bogza a realizat adeseori, în *Cartea Oltului*, iar *Zaharia Stancu*, în *Desculț*, un stil poetic (înalt) foarte personal, care, ca și stilul multor scriitori străini lirici, din veacul nostru, recurge sau nu la un lexic special, dar și la procedee de altă natură, în special la repetiții. La polul opus stă poetul Al. A. Philippide, care, în limbajul obișnuit al intelectualului român, deci fără a recurge la limbajul distins, înalt, — facem abstracție de cel figurat —, reușește să creeze o poezie de cea mai mare valoare artistică, situîndu-se, ca și Arghezi și Blaga, la culmile poeziei contemporane mondiale. Dintre poeții mai noi, Eugen Jebeleanu utilizează și el numai limbajul comun.

§ 9. Diferențele stilistice cele mai mari le prezintă, cum e și firesc, nuvela și romanul (acesta din urmă s-a afirmat puternic ca gen literar tocmai în perioada de după 1878). Necesitatea de a reda graiul diferitelor categorii sociale a făcut ca, în nuvele și romane, să predomine limbajul de caracterizare, iar acesta variază după tema pe care o tratează. În romanele istorice ale lui M. Sadoveanu, de exemplu în *Șoimii*, *Zodia cancerului* sau *Nicoară Potcoavă* predomină stilul arhaizant ; în nuvelele și romanele sale avînd la obiect de studiu țărănimea română, de exemplu în *Crîșma lui Moș Precu* și *Mitrea Cocor*, predomină lexicul popular ; în romane ca *Strada Lăpușneanu* sau *Oameni din lună* avem graiul intelectualității și burgheziei române. Și în romanele lui L. Rebreanu apar puternic limbajele diverselor categorii sociale. Este de pomenit în special romanul *Jar*, disprețuit de criticii literari ca valoare artistică, dar extrem de interesant prin faptul că reproduce limbajul micii burghezii

bucureștene. În nuvelele cu subiect țărănesc, ale lui Ion Agirbiceanu, ca *Fefe-leaga* avem reproducerea autentică a limbajului țaranului ardelean, Numeroase romane ale scriitorilor afirmați după 1919 sînt atît de bogate în elemente dialectale, încît s-ar putea face studii de dialectologie numai pe baza lor. În romanele lui Zaharia Stancu, de exemplu în *Descult*, dar și în altele, ca *Jocul cu moarlea*, pătrunde puternic limbajul țărănimii din sudul județului Teleorman, deși cu o tonalitate de lirism sumbru, caracteristică autorului. În cele mai multe din romanele lui Marin Preda, graiul țărănimii muntene, prins într-o fază de puternice influențe ale limbii de la orașe, nu mai apare deloc idealizat. În romanul *Groapa* al lui Eugen Barbu, se găsește înregistrat argoul românesc, care a existat pînă în vremea noastră. Dimpotrivă, G. Călinescu a transpus în romanele sale limbajul intelectualității celei mai culte¹, Aurel Baranga și Horia Lovinescu utilizează în valoroasele lor piese de teatru limbajul obișnuit al epocii noastre.

§ 10. Marea schimbare lexicală și chiar morfotică pe care a suferit-o limba română literară de pe la 1780 pînă aproape de 1880, deși fonetismul ei a rămas în genere acela al limbii vechi, schimbarea totală a surselor neologismelor, variatele influențe lexicale pe care le-a suferit limba română în epoca veche și în cea modernă, au permis crearea, pe terenul limbii române literare, a unor mari variații stilistice, care nu sînt posibile în limbi ca franceza, italiana și germana (variația de ordin lexical din cadrul acestor limbi este cu mult mai mică de la faza veche sau medie la cea modernă, care sînt, de altfel, radical deosebite fonetic și morfotic). Stilul arhaizant sau cel popularizant, realizate de atîți scriitori, pot utiliza un registru de cuvinte cu mult mai bogat decît stilurile respective ale limbilor franceză, italiană sau germană, — la care schimbările lexicale din perioada de trecere de la feudalism se reduc mai mult la schimbări semantice —, pentru ca să se poată individualiza puternic prin ele stilul înalt sau cel arhaizant, iar deosebirile dialectale fonetice sînt cu mult mai mari decît cele din cadrul dacoromânei — în cazul francezei mă refer și la provențială —, pentru ca să se mai poată recurge la ele pentru varierea stilului. Din acest punct de vedere, limba română modernă seamănă cu limbile polonă și rusă, în care găsim de asemenea, în trecerea de la faza veche la cea nouă, o mare variație lexicală și, parțial, schimbări fonetice. Asupra acestei posibilități a românei de mare variație stilistică a atras atenția Henri J a c q u i e r, *Lauda limbii române*, în *Steaua*, 1958, nr. 6 (100), p. 47—54; în special p. 51.

§ 11. Originea latină a limbii române, care a prilejuit, în secolul al XIX-lea, pătrunderea în limba literară a mii, chiar zeci de mii, de neologisme de origine latină și romanică, a prilejuit și în perioadele de după 1880, în special după 1918, pătrunderea în limba literară a unor noi termeni neologici de origine latină sau romanică, termeni care nu erau absolut necesari, întrucît limba literară dispunea deja de termeni pentru exprimarea noțiunilor redede printr-înșii. Un mare număr de termeni de origine franceză și italiană, recep-

¹ Despre limbajul popular ca mijloc de caracterizare prin limbă a personajelor din proza românească de după 1948 vezi Liviu L e o n t e, *Elemente populare și regionale în proza actuală*, în *SCȘ, Filologie* (Academia Republicii Populare Române, Filiala Iași), Anul XIV, 1963, p. 65—89.

tați într-un fonetism latin, ca și în epoca de pînă la 1880, pătrund în limbă ca termeni ai unei exprimări culte, deși termenii români nu cad în desuetudine. Ei au fost acceptați de intelectualii români pentru că aceștia, familiarizați cu limbi străine ca franceza, mai rar și cu italiana, au întrebuițat și în română, printr-un fel de inerție, termeni normali în limbile de cultură amintite, românzîndu-i sau latinizîndu-i fonetic, dacă era nevoie. Este acesta cazul unor termeni ca *benign, cotidian, decent, decență, depravat, depravar, impecabil, impertinent, impertinență, rural, rustic, rusticitate, urbe, urban, urbanitate* etc. S-a ajuns cu vremea, în română, la un stil special al intelectualilor, stil care, deși apare la aceștia ca un stil normal, prezintă totuși o nuanță de distincție, de eleganță, față de stilul unui individ vorbitor care ar recurge la termenii corespunzători români, tot normali: *blînd, zilnic, cuviincios* sau *politicos, cuviință* sau *politeță, stricat* sau *desfrînat, desfrinare, fără păcate* sau *fără cusururi, obraznic, obrăznicie, țărănesc* sau *sătesc, caracter țărănesc, oraș, orășenesc, politicos, politeț* etc. Pe de altă parte, în unele științe, ca medicina, se întrebuițează termeni ca *maladie, cord, pulmon, venă* care, desigur, au fost adoptați de intelectuali din aceeași obișnuință cu termenii străini respectivi, dar și pentru a evita cîteva numiri populare obscene. Intelectualul român a ajuns deci la o a doua normă lingvistică față de cea pe care o avea de pe la 1880. S-a creat, în fond, o situație asemănătoare ca aceea pe care o prezenta limba română literară în epoca latinistilor și italienistilor, cînd exista aceeași dedublare a limbii literare românești, și tot pe baza lexicului, dar și a sintaxei. Numai că astăzi nimeni nu se mai opune întrebuițării acestui al doilea ansamblu de norme ale limbii române literare; căci lexicul întrebuițat în stilul intelectual la care ne referim, ținînd seama de regulile estetice ale creației lingvistice, nu jignește simțul lingvistic al indivizilor vorbitori, cum era cazul cu limba latinistilor și italienistilor, ci prezintă, dimpotrivă, cum deja am spus-o, o nuanță stilistică de eleganță, de distincție. Ceea ce combăteau scriitorii moldoveni dintre 1840 și 1880 și T. Maiorescu — încărcarea limbii cu neologisme de origine latină — a devenit, împotriva previziunilor și voinței lor, o realitate lingvistică, numai că acest stil nu tinde la înlăturarea celui alt stil, cum voiau latinistii și italienistii, ci face casă bună cu el. Așadar, spre deosebire de limbi ca franceza, italiana, germana, care prezintă o variație stilistică mică, româna prezintă o extraordinară variație stilistică, care constituie o trăsătură caracteristică ei. Putem chiar admite că, prin oscilarea între faptele de limbă orientale și cele europene, fie cu valoare stilistică, fie ca fapte normale, româna este una din limbile cu cea mai mare variație stilistică de pe glob. Este indiscutabil că, atît prin valoarea literaturii artistice scrise în limba română, cît și prin valoarea literaturii științifice, filozofice, economice și politice românești, limba literară românească este astăzi una din limbile literare importante ale globului, chiar dacă este vorbită numai de vreo 25 000 000 de suflete, dintre care, aproximativ 22 000 000 o vorbesc ca limbă maternă (în R. S. România ea este vorbită de aproape 22 000 000 de persoane, dintre care mai mult de 19 000 000 sînt români)¹.

¹ Este vorba bine înțeles, numai de dacoromâni, nu și de macedoromâni, meglenoromâni și istroromâni. Dar aceste ramuri ale poporului român, pentru al căror număr eu nu dispun de date, nu pot schimba cifrele aproximative date mai sus.

CAPITOLUL II

LIMBILE LITERARE MACEDOROMÂNĂ, MEGLENOROMÂNĂ ȘI ISTROROMÂNĂ DUPĂ 1878

§ 1. În epoca dintre 1878 și 1948 au existat și condițiile optime pentru dezvoltarea ca limbi literare a dialectelor macedoromân, meglenoromân și istroromân. Aceste forme scrise ale dialectelor în discuție nu erau însă adevărate limbi literare, căci ele serveau numai ca organe de expresie ale literaturii beletristice, literatura scrisă în ele fiind ea însăși limitată la câteva genuri literare (poezie, nuvelă), la unele îndrumări în domeniul economic, la corespondență și la comunicarea în presă a unor știri. Lipseau acestor limbi literare neologismele și terminologiile de specialitate. Afară de aceasta, forma scrisă a istroromânei și meglenoromânei n-a ajuns niciodată la o prelucrare artistică a limbii. Ele nici n-au fost create în scopul de a deveni autentice limbi literare, ci numai cu scopul de a pune la dispoziție unor ramuri ale poporului român, întrucâtva deosebite ca grai, din cauza izolării lor față de dacoromâni, o literatură artistică și practică, care să le dea unele din satisfacțiile pe care le procură în mod obișnuit limbile literare. De aceea ele seamănă cu acele dialecte literare care apar în țări ca Italia și Germania și apar și la noi (dialectul bănățean în opere literare umoristice), despre care am vorbit mai sus, la § 7. Față de dialectul literar bănățean, întrebuințat într-o anumită poezie, ele se deosebesc prin aceea că utilizarea dialectului nu se face în scopuri umoristice sau satirice, ci numai pentru a crea frumosul. Dar o literatură cultă artistică n-a fost creată decît în dialectul macedoromân. Celelalte două dialecte au fost utilizate numai pentru a se da îndrumări în diverse ocupații populațiilor care le vorbesc.

§ 2. Crearea atîtor școli primare și secundare românești în Macedonia, începînd din epoca lui Al. I. Cuza și pînă pe la 1900, a dus la apariția unei noi și adevărate literaturi macedoromâne în dialect și deci la crearea unei limbi literare dialectale macedoromâne, cu funcție numai artistică. Am spus (IX, cap. VI, §1) că primul poet macedoromân a fost Mihail Nicolescu. Acesta era originar din Magarova, de lingă Bitolia. Rămas orfan, la 10 ani a fost adoptat de un unchi al său, negustor, care locuia în Sibiu, și a fost adus în acest oraș. Face studiile liceale la Sibiu și urmează cursurile Academiei de comerț din Viena. La moartea tatălui său adoptiv, în 1860, moștenind o frumoasă avere, el se stabilește la Giurgiu (cf. C a p i d a n, *Aromânii, Dialectul aromân*, p. 91). I-a urmat în poezie Constantin T. Belimace, născut la 1848 în Moloviște (lingă, Bitolia). După cît rezultă din T. P a p a h a g i, *Antologie aromânească* p. 196, Belimace a început să scrie în 1878, cînd se găsea în România. El e primul scriitor macedoromân a cărui poezie are o valoare artistică deosebită.

Ceilalți poeți macedoromâni de seamă, care au scris mai ales după 1900, sînt : George Murnu (1868—1955), originar din Veria, traducătorul în dacoromână al *Iliadei* și *Odiscei*, autor de studii lingvistice (cel citat mai sus, VII, cap. III, § 6, și *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen*, 1902), fost profesor secundar la Iași, apoi de arheologie la Universitatea din București ; Zicu A. Araia, Nicolae Batzaria, Marcu Beza, Tache Caciona, George Ceara, Ion Foti, Nuși Tului și Nicolae Velo. Părți din operele tuturor acestor poeți, cu excepția lui Nicolescu, se pot citi la T. P a p a h a g i, *Antologie aromânească*, București, 1922. De la sfîrșitul veacului trecut au apărut și reviste și ziare macedoromâne. Alți macedoromâni au publicat lucrări numai în dacoromână : Ioan Caragiani (se citește : Caraiani) (1841—1921), junimist, profesor de limba greacă la Universitatea din Iași, care a scris și primul studiu despre poezia populară macedoromână, *Românii din Macedonia și poezia lor populară*, în *Convorbiri literare*, II, 1868, Iuliu Valaori (1868—1936), indoeuropeist și filolog clasic, Cezar Papacostea, elenist, lingviștii și etnografii Pericle Papahagi. (1872—1943), Th. Capidan (1879—1953) și Tache Papahagi (1892—1977). Unii etnografi și lingviști români sau străini au cules literatură populară macedoromână spre sfîrșitul veacului trecut și în veacul nostru. Cele mai însemnate culegeri sînt : G. W e i g a n d, *Die Aromunen*, I, 1894, II, 1895, și Pericle P a p a h a g i, *Basme aromâne*, București, 1905.

Se constată, așadar, că noua literatură macedoromână a apărut cu sprijinul burgheziei macedoromâne din România și că stă în legătură cu instaurarea burgheziei române la putere după 1859, burghezie care și-a însușit idealurile burgheziei macedoromâne de la noi. Această limbă literară s-a folosit de dialectul macedoromân de nord, grămustean. Sprijinul pe care burghezia română l-a dat macedoromânilor a fost posibil numai în timpul cît Turcia a stăpînit Macedonia (pînă în 1913). După războiul balcanic, prin pacea de la Londra, Macedonia a fost împărțită între Grecia și Serbia. Au urmat apoi dificultățile primului război mondial. După acest război, școlile române din Grecia au continuat a funcționa, dar condițiile economice ale macedoromânilor au început să se înrăutățească din mai multe motive, printre care și acela că o lege agrară greacă a deposedat pe celnici, șefii comunităților păstoraști macedoromâne, de livezile și de pășunile din zona muntoasă, pe care le posedau și care au fost date grecilor aduși din Asia Mică, în urma schimburilor de populație dintre Grecia și Turcia. S-a întezit acum conflictul dintre naționalismul grec și cel românesc, și era evident că macedoromânii, ca naționalitate minoritară, trebuiau să cedeze națiunii majoritare. De aceea, începînd din 1925, mulți păstori macedoromâni din Grecia s-au așezat în Cadrilater. În 1940, acești macedoromâni au fost colonizați în Bucovina de sud și în Banat. După 1944, unii dintre cei din Bucovina s-au mutat în alte părți ale țării. Din cauza lipsei de legături cu statul român începînd din timpul celui de al doilea război mondial, școlile românești, în care predau profesori români, subvenționați de statul român, n-au mai putut funcționa. În noile condiții, macedoromânii nu mai studiază limba literară românească și nu se mai gîndesc să se stabilească în România, ci caută să-și însușească perfect limba greacă și să devină funcționari ai statului grec ; de aceea procesul de grecizare și de slavizare a căpătat proporții de neimaginat mai înainte. Înrăutățirea condițiilor economice și culturale ale macedoromânilor a avut urma-

rea că literatura beletristică cultă macedoromână e pe cale de a apune, dacă nu cumva a apus de-al binelea¹.

§ 3. Descoperiți de cercetătorii limbii române abia în deceniul al optulea al veacului trecut și studiați etnografic și lingvistic după aceea, meglenoromânii nu și-au căpătat un rudiment de limbă literară decît după ce unii intelectuali dacoromâni s-au grăbit la aceasta. Meglenoromânii sînt agricultori și olari (olari sînt nîntenii), dar se mai ocupă și cu cultura viermilor de mătase, cu fierăria, potcovăria și croitoria. Spre sfîrșitul secolului trecut s-au înființat în satele meglenoromâne cîteva școli românești. După aceea s-a adoptat româna și în biserică. Înainte de războiul balcanic (1913) se slujca în bisericile lor și românește (pe lingă grecește) (Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 20, de la care luăm informația, nu spune că e vorba de serviciul religios în dacoromână; dar e evident că nu poate fi vorba decît de dacoromână)². Meglenoromânii sînt pe cale de desnaționalizare (bulgarizare). Nu avem informații despre ei pentru anii celui de al doilea război mondial și pentru epoca de după acest război.

Istroromânii n-au avut școală românească pînă în 1921, căci croații se opuneau la întemeierea de școli românești. Astfel, a căzut încercarea de a se crea o școală românească în Susnevița, în 1888, creîndu-se una croată (P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, I, p. 46). Din rîndurile istroromânilor s-au ridicat foarte puțini intelectuali, care să cultive limba proprie.

Texte istroromâne au adunat cîteva cercetători din secolul al XIX-lea și din secolul nostru. Colecțiile cele mai bogate sînt următoarele: S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, I, București, 1906, I. P o p o v i c i, *Dialectele române din Istria*, I, Halle, 1909, Leca M o r a r i u, *Libru la rumeri din Istrie*, Cernăuți, 1925 (ca și alte lucrări ale acestuia) și Traian C a n t e m i r, *Texte istroromâne*, București, 1959. Prima încercare de a întrebuița graiul istroromân în scopuri literare aparține lui Andreiu Glavina, susnevițean adus de Theodor Burada la Iași și înscris ca elev de același la „Institutele Unite” din acest oraș, școală secundară echivalentă cu un liceu de pe vremuri, una din cele mai bune și mai prestigioase din toată România veche. Mă refer la opera acestuia *Calindaru lu rumeri din Istrie* (1905), tipărită în colaborare cu C. Diculescu. Glavina a condus școala întemeiată în 1921 la Susnevița (din nefericire prea puțin, căci a murit în 1925). Pe urmele sale a mers Leca Morariu, publicînd cartea pomenită mai sus. Se credea că istroromânii și-au pierdut vechea lor poezie populară. Dar, în vara anului 1937, Petru I r o a i e, profesor la Universitatea din Palermo, pe atunci asistent al lui Leca Morariu și membru al Școlii române din Roma, a putut

¹ Indicăm aici studiile cele mai importante cu privire la dialectul macedoromân: Th. Capidan, *Aromânii, Dialectul aromân*, București, 1932; Tache P a p a h a g i, *Aromânii, Grai, folclor, etnografie*, București, 1932; Matilda C a r a g i u M a r i o ț e a n u, *Fono-morfologie aromână*, București, 1968, și Tache P a p a h a g i, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologie*, București, 1962, ediția a II-a, București, 1974.

² Primul studiu serios, cu texte meglenoromâne, despre meglenoromâni a fost alcătuit de G. W e i g a n d, *Wlacho-Meglen, eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892. I-au urmat Pericle P a p a h a g i, *Românii din Meglenia, texte și glosar*, București, 1900, și *Meglenoromânii*, I și II, București, 1902 și Th. C a p i d a n, *Meglenoromânii*, I, București, 1925, II, *Literatura populară la meglenoromâni (texte)*, 1928, și III, *Dicționar meglenoromân*, București, fără dată.

culege o serie de poezii populare istroromâne, publicate apoi sub titlul : *Cin-tece populare istroromâne*, Cernăuți, 1938 ¹.

Istroromânii sînt pe cale de croatizare. După cel de-al doilea război mondial, cam jumătate din ei a optat pentru cetățenia italiană și s-a mutat în Italia (prin pacea de la Paris, 1946, peninsula Istria, a fost încorporată aproape în întregime la Jugoslavia). Radu F l o r a, *Despre stadiul actual al istroromânei, Contribuția geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziției graiurilor istroromânei față de dacoromână*, în *Fonetică și dialectologie*, IV, 1962, p. 135—170, susține că graiurile istroromâne sînt pe cale de dispariție ; E. P e t r o v i c i și P. N e i e s c u, *Persistența insulelor lingvistice, Constatări făcute cu prilejul unor noi anchete dialectale la istroromâni, meglenoromâni și aromâni*, în *CL*, IX, 1964, p. 187—214, combat ideea lui Radu Flora, susținînd că istroromâna este tenace ca limbă obișnuită a satelor de istroromâni și că va continua multă vreme să fie utilizată ².

¹ Studiul cel mai vast asupra dialectului istroromân a fost publicat de S. P u ș c a r i u, *Studii istroromâne*, I, București, 1906, II, București, 1926, III, București, 1930 ; cf. și August K o v a č e c, *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971.

² În lucrarea citată, Radu Flora reia în discuție și problema dacă istroromâna este limbă sau dialect, rezolvînd-o într-un mod cu totul deosebit decît se făcuse pînă la dînsul. El susține (p. 166) că graiurile istroromâne, fiind vorbite numai „în cîteva sate rătăcite și de puțini vorbitori”, nu sînt nici limbă, nici dialect, că trebuie considerate ca niște graiuri românești arhaice. Desigur, autorul are dreptate să spună că istroromâna este constituită de cîteva graiuri ; dar un grai sau mai multe pot fi ultimele rămășițe ale unui dialect, și în acest caz ele constituie și un dialect al limbii respective.

Î N C H E I E R E

SPECIFICUL LIMBII ROMÂNE ȘI AL DEZVOLTĂRII EI

§ 1. Poporul român este unul dintre popoarele cu o dezvoltare puțin obișnuită între popoarele lumii ; deși populația în care își are originea a făcut parte dintr-un imperiu cu o limbă literară de o mare valoare politică, economică și culturală, el a trebuit să ducă timp de aproximativ un mileniu o existență modestă, oarecum subterană, rămânând în afara hotarelor lumii „civilizate”, bizantine și occidentale. Din această cauză, și limba română a avut o dezvoltare puțin obișnuită între limbile de pe glob : deși își are originea într-o limbă de mare cultură, ea a fost obligată timp de aproximativ un mileniu la o existență exclusiv populară, neavând în tot acest timp decît legături sporadice cu limbi literare ca greaca bizantină sau slava bisericească. Numeroase limbi din Asia și Europa, pînă și unele limbi din Africa, au devenit limbi literare în antichitate sau în evul mediu și au continuat a se dezvolta ca limbi literare după aceea pînă astăzi, chiar dacă în anumite epoci ele au suferit mari transformări fonetice și de altă natură, care ne determină să vorbim de stadii cu totul noi ale acestor limbi ; pe cînd limba română a devenit limbă literară foarte tîrziu : în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Este drept că noi trebuie să considerăm într-un fel ca făcînd parte din istoria poporului român și a limbii române și istoria populațiilor și limbilor din antichitate, de pe teritoriul Carpatobalcanic pe care s-a format poporul român și limba românească și că aceste populații au avut o dezvoltare remarcabilă în antichitate. Dar realitatea e că puține popoare de pe glob au fost constrînse de împrejurările istorice să ducă o existență obscură atît de îndelungată, ca românii, după ce participaseră la viața extrem de activă și în multe privințe strălucitoare a Imperiului roman.

„ În trecerea de la evul antic spre evul mediu, latina a suferit pretutindeni, sub influența popoarelor cucerite de romani, transformări de structură și a dat astfel naștere diverselor limbi romanice. Dar, pe cînd romanitatea occidentală a utilizat mereu latina ca limbă de cultură, din epoca antică pînă în pragul epocii moderne, și a căzut sub influențele germanice și arabă, romanitatea meso-dacică, desfăcută de acest trunchi romanic, a căzut sub influență slavă și greacă și a vorbit pînă în secolul al XV-lea un grai pur popular. Trunchiul romanic occidental, utilizînd mereu latina ca limbă literară, a putut să treacă, în perioada care a urmat celei de formare a limbilor romanice, la procesul de formare a limbilor literare romanice din faza lor veche ; pe cînd trunchiul romanic meso-dacic, neavînd decît rar obișnuința scrisului pînă în secolul al XIV-lea, n-a putut utiliza în acea vreme o limbă

literară și n-a putut păși decît după aceea la crearea unei limbi literare. Și pe cînd limbile romanice occidentale se adaptau revoluției culturale a Renașterii și deveneau limbi naționale, româna abia își înjgheba normele de scris regionale, rămînînd să se adapteze unei culturi superioare și să devină limbă națională în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea, o dată cu atîtea alte limbi din Orientul european : sîrbocroata, bulgara, slovacă, ucraineana, maghiara, chiar rusa și neogreaca.

§ 2. Româna prezintă nu numai un tip de dezvoltare rar întîlnit în istoria limbilor, dar și o structură tot atît de rar întîlnită pe glob. Păstrînd în genere structura morfotică și sintactică a limbii latine, deși cu modificări importante, impuse de substratul autohton, ea ne înfățișează totuși o serie de trăsături care o deosebesc atît de latină cît și de celelalte limbi romanice.

În ce privește sistemul vocalic, limba română prezintă vocalele velare (nu e corect să le numim mediale sau centrale) *ă* și *î*, care se mai găsesc în limbi caucazice de nord-vest, de exemplu în limba carbardină, și în unele limbi ale aborigenilor americani (pentru prezența acestor vocale în limba aborigenilor americani vezi Charles F. H o c k e t t, *A Manual of Phonology*, Baltimore, 1955, p. 87, care citează dialectul din Terena al limbii araucane — e vorba de un dialect din Mato Grosso, Brazilia — și dialectul maidu al limbii penutiane). Într-o fază mai veche, limba română a avut numai *ă*, ca și albaneza, bulgara, unele graiuri macedoromâne și istroromâne. Foarte probabil. *ă* a fost impus de substratul traco-dacic. Nu este nici o legătură între *ă* românesc și *ă* din alte limbi romanice, ca de exemplu *ă* din italiană și portugheză. Nu avem adică, aici, o tendință fonetică romanică, cum ar fi ispitiți unii să admită, căci nu există tendințe fonetice romanice (vezi G. I v ă n e s c u, *Le problème des tendances phonétiques romannes*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, I, 1970, p. 409—417). Româna nu posedă vocalele palatale rotunjite *o* și *u*, pe care le întîlnim în limbi ca franceza, germana, engleza, limbile germanice de nord. Este clar că, din punct de vedere al sistemului vocalic, româna se integrează într-o arie sud-est-europeană și caucaziană, ale căror populații au innăscută tendința de a articula vocalele *ă* și *î* sau numai pe *ă*.

Nu este exact să se afirme că româna posedă vocale nazale, cum au afirmat toți lingviștii români din trecut și o afirmă și mai toți lingviștii români de astăzi. După P e t r o v i c i, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930, p. 35—53, am arătat (*Bul. Inst., Fil. Rom.*, II, 1935, p. 251—255, și III, 1936, p. 141—144) că acolo unde se admite prezența unor vocale nazale, de exemplu în cuvinte ca *ins*, *însă*, *înființez* etc., româna posedă vocale obișnuite, urmate de un *n* special, fără ocluziune, un fel de spirantă nazală, dar, mai corect : o vocală nazală cu funcție consonantică. Unele dialecte dacoromâne prezintă și vocalele deschise *é*, *ê*, *ó*, altele, și *i'*, *ă'*, *ê* palatali (primii notați prin *i* și *é*).

Spre deosebire de alte sisteme consonantice, ca cel al francezei moderne, sistemul consonantic al limbii române cuprinde și africcate : *ț*, *đ*, *č*, *ğ*, și se caracterizează, spre deosebire de sistemele consonantice ca cel al limbilor greacă și latină, chiar al limbii grecești moderne, prin prezența spirantelor și africcatelor șuierătoare *ș*, *ž*, *č*. *ğ*. Unele din acestea au fost create de latina populară, de la care româna le-a moștenit ; altele, ca *ș*, *ž* au fost create de română, sub influența substratului traco-dac.

Limba română se încadrează între numeroasele limbi care, înainte de *e* și *i*, nu pronunță *k*, *g*, ci *k̄*, *ḡ*. În italiană, în sardă, în germană—probabil dialectal—, în limbi celtice din Marea Britanie ca cea gaelică, în latină, *k* și *g* urmați de vocalele palatale *e* și *i* rămân velari; chiar în istroromână avem pronunția *veruge* „verigă”, cu *g* velar, pe care mi-a acertat-o verbal Petru Iroaie, cercetător pe vremuri al istroromânilor, la fața locului. Româna merge în această privință cu limbi ca franceza, spaniola, greaca modernă, limbile slave, limbi asiatice etc. Plecînd de la unele afirmații ale lui R. J a k o b s o n, și în general de la teoriile fonologilor ruși, despre sistemul fonetic și fonologic al limbii ruse, E. P e t r o v i c i admite existența în limba română a două serii de consonante: seria dură și seria palatală sau muiată, iar, dialectal, a încă două serii: seria dură rotunjită și seria palatală rotunjită. Urmind pe P h i l i p p i d e care a considerat, *Orig. Rom.*, II, p. 4—10, velare vocalele *ă* și *î*, corect ar fi fost să se vorbească de o serie velară, cu limba în poziția lui *i*, de o serie palatală, cu limba în poziția lui *i*, și de seriile corespunzătoare rotunjite (deci cu rotunjirea buzelor). Dar aceste sunete există numai în poziție finală, cum a arătat deja P h i l i p p i d e, *op. cit.*, (p. 66—67 și 87) (după W e i g a n d); mai târziu G r a u r și R o s e t t i, *Bull. lingu*, V, p. 4—29, au admis același lucru; în interiorul cuvintelor, nu se poate admite, în asemenea împrejurări, decît secvența: consonantă + vocala consonantică + vocală sonantă, cel puțin pentru limba literară. Numai în cazuri în care palatalitatea apare și la pronunția izolată a unor consonante, de exemplu la *ș* și *z*, sunete caracteristice atîtor români din Muntenia, Oltenia, Ardeal și Crișana, trebuie să admitem existența unor consonante muiate, fie în limba literară, fie în dialect. Rămîne de văzut dacă graiurile care posedă consonante finale rotunjite au această pronunție și în interiorul cuvintelor. Socotind că dialectul moldovenesc prezenta seriile consonantice dură și muiată la toate consonantele, J a k o b s o n a integrat dialectul moldovenesc în uniunea lingvistică eurasiatică, care s-ar fi caracterizat prin prezența acestor două serii pe toată întinderea sistemului consonantic. Dacă Petrovici ar avea dreptate, ar trebui să integrăm limba română în întregimea ei în această uniune lingvistică. Dar cum limba română prezintă dialectal și consonantele rotunjite, fie chiar numai în poziție finală, ea trebuie alăturată de limbi ca cele caucazice, care prezintă și aceste serii. S-a arătat că și limba dungană din Asia centrală, prezintă cele patru serii de consonante ale graiurilor dacoromâne. Dar consonante rotunjite existau și în indoeuropeana primitivă, care avea pronunții ca **syésôr* „soră”, și există și în spaniolă și engleză, unde avem *muerte* „moarte”, *suerte* „soartă”, *well* „bine” etc. Se constată din nou că limba română se alătură unei arii care cuprinde limbi caucazice de nord-vest și nord și prezintă prelungiri sau arii înrudite în Asia, dar și în Europa de sud-vest și nord-vest.

Cum, după părerea noastră, sistemele fonetice sînt determinante de conformația organelor articulatorii și de tendințele articulatorii înăscute (vezi mai sus, I, cap. I, §3—5 și III, cap. I §1—3), lucru pe care structuraliștii nu-l văd sau îl tăgăduiesc—, asemănările fonetice dintre unele limbi caucazice și română se explică prin înrudirea antropologică a popoarelor Caucazului cu popoarele carpatice; se știe că popoarele caucazice prezintă tipul antropologic anatolian sau armenoid, care se găsește și la noi, precum și în Peninsula Balcanică și Egeea (inclusiv Creta) (tipul dinaric este derivat din tipul

anatolian sau armenoid și se găsește al noi, în Iugoslavia, Austria, R.F. Germania, Franța). Dar aceasta nu exclude asemănări cu limbile altor popoare, de tip antropologic diferit, din Asia și din America.

§ 3. Rezultatele la care am ajuns nu trebuie să ne surprindă, o limbă se integrează într-o familie de limbi nu prin sistemul ei fonetic, ci prin originea ei, prin structura ei morfotică și prin lexicul ei fundamental. Din punct de vedere fonetic, orice limbă se apropie de limba substrat și de cele cu care aceasta este înrudită sau cu care prezintă asemănări de tip. S-a spus de mult că româna este o limbă romanică de tip balcanic, înțelegându-se prin asta că prezintă asemănări de tot felul cu limbile balcanice. Cum deja am arătat la III, cap. II, § 5, ar fi mai potrivit să denumim carpato-balcanică această grupă de limbi, dat fiind că limbile în discuție se vorbesc și în regiunea carpatică. Și ținând seama de faptul că sisteme fonetice identice sau asemănătoare se găsesc și în Caucaz, s-ar putea vorbi chiar de o grupă de limbi carpato-balcano-caucazice. Româna este deci limba romanică formată pe substrat carpato-balcanic care era de aproape înrudit ca structură fonetică cu limbile caucazice.

§ 4. Din cele spuse mai sus rezultă că limba română a urmat calea ei proprie, în ce privește schimbările fonetice, față de celelalte limbi romanice. Astfel, pe când spaniola și portugheza, au păstrat în general atit vocalele finale cît și consonantele finale, pe cînd franceza veche și provenșala au păstrat în general numai consonantele finale, pe cînd italiana a pierdut consonantele finale, dar a păstrat vocalele finale, româna a pierdut consonantele finale și a redus vocalele finale la simple articulații palatale, rotunjite sau palatale-rotunjite ale consonantelor care le precedau. Româna merge, în unele privințe, cu franceza, provenșala, retoromâna și dialectele italiene de nord, care au pierdut și ele aproape toate vocalele finale. Dintr-un alt punct de vedere, dezvoltarea fonetică a românei se separă de dezvoltarea fonetică a celorlalte limbi romanice, a limbii grecești etc., și se alătură dezvoltării fonetice a limbii slave primitive: înainte de a se reduce la o pronunție palatală a consonantei precedente, vocala finală *-i* africitizează exploziva care o precede, dă naștere unei explozive palatale, transformă în șuierătoare sibilanta precedentă. Fenomenul se petrece și în interiorul cuvîntului, dar pe noi ne interesează în special fenomenul din silaba finală, căci el produce alterarea ultimei consonante a temei sau rădăcinii. De aici rezultă un nou mod de declinare și conjugarea substantivelor, adjectivelor și verbelor cu rădăcină sau temă terminată în consonantă: diferitele sensuri gramaticale se exprimă nu prin terminații (desinențe), adică morfome sufixate, ci prin modificarea ultimei consonante a temei sau rădăcinii: *sac, sač, fac, fač, leg, leğ* etc. Este ceea ce se numește al t e r n a n ț ă c o n s o n a n t i c ă. T r u b e t z k o y și, după el, atîția structuraliști, au întrebuițat, pentru această alternanță, termenul de m o r f o n e m, în loc de mai corectul m o r f o f o n e m, adică „fonem cu funcție morfologică”. Socot că trebuie să vorbim de alternanțe consonantice ale temei sau rădăcinii, sau de forme diverse ale temei sau rădăcinii, de variante ale acestora. Nu aș vorbi nici de a l o m o r f e, ci de variante ale rădăcinii, sufixului, prefixului, morfomului.

P u ș c a r i u a atras cel dintii atenția, în articolul *Morfonemul și economia limbii*, *Dacoromania*, VI, p. 211—243, și în *Limba română*, I, p. 54, că, în declinarea și conjugarea română, rolul morfonemului este covirșitor și că tendința de creare a unor alternanțe consonantice între o consonantă

dură și alta muiată sau africată, explicabilă prin schimbările fonetice petrecute în română, se găsește și în limbile slave (de fapt o asemenea tendință caracterizase slava primitivă). Lingvistul italian V. P i s a n i a afirmat, în *Geolinguistica e indeuropeo*, 1940, p. 191—205, că româna a realizat schimbările fonetice respective și altele sub influența limbilor slave, începînd chiar cu slava primitivă. Dar Pisani este un neolingvist și, ca atare, consideră schimbările fonetice drept fenomene de imitație care trec ușor granițele dintre limbi. Pentru noi, dimpotrivă, care urmăm în această privință pe unii neogramatici și pe P h i l i p p i d e, schimbările fonetice sînt legate de om și nu migrează în genere decît odată cu oamenii. Noi credem că baza articulatorie românească, la origine identică cu cea tracodacă, avea asemănări nu numai cu cea cauzică, dar și cu cea slavă primitivă, fiind vorba, desigur, de populații antropologic înrudite (se știe că slava primitivă s-a format în parte pe teritoriul culturii neolitice tripoliene, locuit în primul rînd de mediteraneeni și cauzicieni). Fenomenul se întîlnește și în limbile romanice, alături de diferențierea prin desinențe vocalice sau vocalice-consonantice, dar în mai mică măsură.

§ 5. Sistemul morfotic și sintactic al limbii române arată clar asemănările și înrudirea limbii române cu latina și cu limbile romanice; mai mult: el arată net caracterul indoeuropean al limbii române. Numai că, așa cum am arătat mai sus, acolo unde latina, clasică sau populară, avea desinențele *-u* și *-i*, româna le-a redus la o articulare labială (rotunjită), respectiv palatală, a consonantei anterioare, după ce *-i* a dat naștere unor alternanțe consonantice. De aceea declinarea și conjugarea română vor recurge nu numai la desinențe, dar și la alternarea consonanțelor finale ale rădăcinilor sau temelor. Abstracție făcînd însă de asta, sistemul morfotic românesc păstrează foarte bine, ca și sistemele morfotice ale celorlalte limbi romanice, cu excepția francezei, sistemul morfotic al latinei clasice și mai ales pe cel al latinei populare. Limba română a păstrat cele trei declinări și urme din a patra și a cincea (*mînu, zi*); a păstrat esențialul din declinarea pronumelor; a păstrat cele patru conjugări. Este drept că s-ar putea distinge, în limba română, și mai multe declinări și conjugări. Dar cele latinești populare se întrevăd perfect pînă astăzi ca grupe mai mari de flexiune, și, prin aceasta, sistemul morfotic al românei se integrează și în sistemul morfotic indoeuropean.

Româna a păstrat, ca și celelalte limbi romanice, categoriile de număr, caz, timp, persoană și diateză ale latinei populare. Și eu aș adăuga că a păstrat și aspectul verbal exprimat prin mijloace gramaticale, anume imperfectivul, perfectivul simplu și perfectivul rezultativ, pe care de asemenea le întîlnim în latina populară și în toate limbile romanice, cîteodată exprimate prin forme net distincte, altădată numai prin două forme. Să se vadă în această privință articolul meu *Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indoeuropéennes*, publicat în *Mélanges linguistiques*, București, 1957, p. 23—61 passim. Româna a păstrat și articolul, definit și nedefinit, care sînt iarăși o creație a latinei populare.

Dar trebuie să luăm în considerație și faptele prin care româna se separă de limbile romanice occidentale. Asemenea fapte sînt numeroase; ele au fost relevate de Kr. Sandfeld; sînt faptele care unesc româna cu limbile balcanice și cîteodată și cu dialectele italiene de sud, mai rar, chiar cu dialectele italiene centrale și de nord și cu dialectele retoromane. Printre aceste fapte vom cita

formele cazuale speciale, de genitiv-dativ, opuse celor de nominativ-acuzativ, articolul definit enclitic, prezența infinitivului scurt, formarea viitorului cu *voi* și a condiționalului cu *vream*, întrebuițarea conjunctivului, în anumite cazuri, în loc de infinitiv. Ar trebui să introducem aici și fapte pe care balcanologii nu le întregistrează, ca păstrarea neutrului în limba română și dialectele italiene de sud, întrebuițarea lui *intro* pentru prepoziția *in* (cf. *într-o zi*), întrebuițarea lui *per* cu sensurile *per* „prin” și *pro* „pentru” etc. Aceste fapte se explică nu numai prin izolarea românei de limbile romanice occidentale, ca rezultat al colonizării slave în Peninsula Balcanică, — în acest fel s-ar explica faptele specific românești de mai târziu, — ci și prin dialectul apenino-balcano-carpatic al latinei populare, care avea el însuși particularitățile sale (dintre acestea, vom pomeni pe aceea a pluralelor neutre în *-ora*).

§ 6. Limba română posedă încă o serie de particularități morfotice-sintactice, care n-au fost identificate și a căror origine încă nu se cunoaște. Aș releva aici una din ele : româna exprimă acțiunea iterativă, prin adverbul *tot*, pus înaintea verbului : *tot vine pe la mine, tot venea pe la mine*. Această întrebuițare a lui *tot* scoate faptul lingvistic respectiv din rîndul lexicului și îl trece în acela al cuvintelor morfome (forme gramaticale) ; faptul pare a fi de origine slavă veche, deși procedul nu este atestat pentru limba slavă veche, ci numai pentru unele limbi slave moderne.

Unele fapte gramaticale leagă româna de limbile caucazice. Expresii ca *mi-i drag, mi-i frig, mi-i jale* etc., care se găsesc și în limbile slave, au corespondentele lor în limbile caucazice, unde sînt fapte normale, nu excepționale, ca la noi, și exclud exprimarea activă *iubesc* ; astfel, în georgiană, *miq'vars* „iubesc”, înseamnă literal : „mi-i drag”. F. N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaus*, ed. a II-a, 1923, p. 13, dar mai ales 133, numea cu dreptate verbele de tipul *iubesc* verbe de acțiune (Tatverben), iar pe cele de tipul georgianului *miq'vars*, deci și rom. *mi-i drag*, verbe de simțire (Empfindungsverben). Româna s-ar dovedi astfel mai afectivă decît alte limbi, care nu posedă decît exprimarea activă a unor astfel de sentimente.

§ 7. N-am pomenit aici de specificul limbii române în domeniul topicii cuvintelor, pentru că, prin topică, întocmai ca și prin sistemul fonetic, româna se integrează nu numai între limbile romanice, ci și într-un grup mai mare de limbi, indiferent de origine, grup în care se cuprind și limbile romanice, dar nu intră latina. Mai mult decît franceza, italiana, spaniola etc., româna prezintă topica progresivă, în care determinantul urmează determinatului (substantiv + adjectiv sau genitiv ; sau verb + adverb sau obiect drept + obiect nedrept). Această topică se găsește și în limba bască, în limbile caucazice, în cele austroasiatice și australiene și în limbile aborigenilor din America. Ordinea cuvintelor cu totul opusă, în care determinantul precede pe determinat, este ordinea regresivă, anticipativă, și caracterizează limba germană. Ea se găsește și în celelalte limbi indoeuropene, în limbile semitice, în limbile uralo-asiatice, în chineză, în tibetană, în japoneză etc. Schmidt, *Die Sprachstämme und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg, 1926, de la care am luat aceste informații (vezi p. 381—395), a arătat (p. 262—267) că cele două topici sînt expresia unor structuri psihice deosebite, a unor temperamente deosebite : ordinea progresivă caracterizează „modul de a gândi analitic-raționalist, artificial, logic, rece”, pe cînd ordinea regresivă caracteri-

zează „modul de a gândi natural, spontan, naiv, cald“. Nu considerăm aceste caracterizări ca perfecte, întrucît nouă ni se pare că modul logic sau rece de a se exprima este cel firesc, cel spontan, pe cînd modul cald de a se exprima presupune pe celălalt și este deci mai complicat, mai artificial, chiar dacă el are și o valoare afectivă. Dar este clar că, în topica limbii române, se manifestă, mai clar decît în alte fapte de limbă, particularitatea psihică cea mai de seamă a poporului român, care mi se pare înclinarea spre supunere la obiect, înclinarea de aderare perfectă la realitate, pe care n-am recunoaște-o popoarelor ca cel german, caracterizate printr-o accentuare a eului și a fantastului, prin introducerea realității în scheme fixate de eu, de unde și idealismul, care caracterizează o mare parte din filozofia germană. Cred că, susținînd acestea, nu mă las stăpînit de stări sufletești subiective, nejustificate. Cultura română de pînă astăzi este o dovadă clară a judiciozității (echilibrului, clasicismului) spiritului românesc : nici în filozofie, nici în științe, românii nu s-au făcut reprezentanții curenților extreme.

§ 8. Româna are o individualitate proprie și în ce privește modul cum și-a creat unele forme gramaticale (unele morfome). Ea a procedat altfel decît limbile romanice occidentale și decît limbile balcanice și multe alte limbi, atunci cînd și-a creat un conjunctiv : ea a recurs la conjuncția condițională *să* pentru a-și crea morfomul de conjunctiv ; ea și-a creat o nouă conjuncție condițională *de*, probabil, dintr-un cuvînt care însemna „și“ ; ea a recurs la construcția *de + că*, pentru a-și crea o nouă conjuncție temporală, care a devenit apoi condițională etc. (în limba veche românească, *deaca*, o variantă a lui *deacă*, avea sensul de „după ce“).

§ 9. În ce privește lexicul, romanitatea balcano-carpatică se vedește a fi pînă astăzi mandatară principală a lumii traco-dacice în lumea medievală și modernă, căci româna păstrează pînă astăzi un bogat lexic traco-dacic, încă neidentificat în întregime. Aceste resturi lingvistice ale unei umanități care și-a pierdut propria ei limbă obligă pe lingviști să ia în considerație româna și atunci cînd studiază limba tracodacică.

Terminologia de origine latină este reprezentată în toate domeniile, dar numai în elementele esențiale. Cînd se intră în amănunte, se dă de termeni traci sau daci, slavi, grecești, maghiari, turci etc. Astfel, în terminologia casei, termenii referitori la elementele fundamentale, *casă*, *ușă*, *fereastră*, *curte* etc. sînt de origine latină. Cînd însă se trece la detalii, găsim și o terminologie slavă, turcă, maghiară etc. Tot așa, în agricultură și creșterea vitelor mari, unde terminologia de detaliu e nu numai latină, dar și slavă și maghiară, sau în păstorit, unde terminologia de detaliu e deasemenea nu numai latină, dar și tracă și dacică. Dar din asemenea fapte ar fi greșit să se tragă concluzia că românii n-au fost decît păstori, care apoi au asimilat niște slavi agricultori sau crescători de vite sau au trecut ei înșiși la asemenea ocupații (deducția aceasta se întîlnește la unii cercetători germani ca H. D u m k e sau la unii învățați maghiari). Cum arată posibilitățile economice ale pămîntului locuit de români, românii au fost întotdeauna și agricultori ; și de altfel însuși păstoritul lor nu e separat total de agricultură. Popoarele vecine ne-au influențat în terminologia agricolă prin tehnica agricolă superioară, la care au ajuns ele prin secolele al IX-lea și al XI-lea, iar faptul care explică prezența altor elemente străine în lexicul român al meseriilor și negoțului este altul : într-o

perioadă îndelungată, românii n-au fost negustori și meseriași : olari, lemnari, sticlari, fierari, potcovari etc. Negustorii și meseriașii la care au recurs multă vreme românii au fost întotdeauna străini și au impus ca atare o terminologie străină în limba română. Această terminologie a pătruns în limbă atunci când românii au venit în contact cu ei, aduși de nevoile lor materiale. Desigur însă că terminologia dacică și apoi cea slavă a pătruns în limbă și prin asimilarea dacilor neromanizați pînă în secolul al VII-lea și a slavilor.

§ 10. În ce privește specificul limbii române în formarea cuvintelor, observații juste a făcut S. Pușcariu, *Limba română*, I, p. 52—54. În limba noastră, au un mare rol, în formarea cuvintelor noi, sufixele, prea puțin prefixele și compunerea. Cam aceeași este și situația din latină și limbile romanice, dar cu totul alta este situația la germani și la slavi. Am susținut, în cadrul articolului *Formarea cuvintelor în limba română*, LR, XIV, 1965, nr. 1, p. 31—32 (și versiunea franceză, *Problèmes concernant la formation des mots en roumain*, RRL, 10, 1965, nr. 1—3, p. 81—82), că puțina utilizare a procedurii compunerii stă în legătură cu topica progresivă a cuvintelor în propoziție. S. Pușcariu a arătat, *op. cit.*, p. 52—53, că limba română posedă, în comparație cu franceza și germana, multe sufixe diminutive; dar acest fapt se explică nu numai printr-o afectivitate mai puternică, care se manifestă în același fel în limbă la italieni și spanioli, ci și prin aceea că româna a primit, datorită influențelor străine ca cea slavă și maghiară, noi sufixe derivate pe lingă cele moștenite din latină.

§ 11. Limba română se caracterizează, ca și celelalte limbi romanice literare, prin faptul că, în faza de creare a limbii literare, a împrumutat multe elemente lexicale (neologice) din latină, necesare exprimării ideilor culte. Dar româna, venind în această privință după celelalte limbi romanice, a împrumutat și elemente neologice din înseși aceste limbi romanice. Nu am avut o reromanizare a limbii noastre, cum a spus Pușcariu, *op. cit.*, p. 370—371, căci limba noastră era și așa latină, întrucît lexicul fundamental cuprinde vreo 15 000 de cuvinte de origine latină sau derivate de la cuvinte de origine latină, iar aceste cuvinte au o circulație de 80—85 la sută, cum au arătat D. Macrea și alții în unele studii. Dar am avut o reromanizare a unora din sectoarele lexicului în care elementul moștenit fusese între timp înlocuit cu elemente de origine străină. Limba română, ca de altfel toate limbile romanice, se prezintă din acest punct de vedere altfel decît limbi ca germana, maghiara sau limbile slave, în care calcul lingvistic joacă un mare rol în formarea termenilor culți. Împrumutarea atîtor termeni neologici — unii și cînd nu era nevoie de ei, întrucît noțiunile pe care le exprimau sînt curente și aveau deja expresie în limbă —, a făcut ca în limba română să existe două stiluri : unul cu termeni neoași și altul cu termeni neologici inutili, care se observă în limba noastră literară, de la latiniști pînă astăzi.

§ 12. Acestea ni se par a fi trăsăturile esențiale ale românei vorbite sau scrise, dar folosite ca instrument de comunicare, nu ca instrument de artă. În X, cap. I, § 10 și 11, am arătat caracteristicile limbii române artistice. Am privit specificul limbii române din punctul de vedere al unor teorii de lingvistică generală mai puțin admise, ca acelea despre rolul bazei articulatorii innăscuțe, în structurarea fonetică a limbii. Aș putea pretinde că am reușit să explic limba română prin psihologia poporului român ; bineînțeles, să ex-

plic prin această psihologie atita cît se poate explica prin ea. Căci limba exprimă și un fond general de idei și o structură logică a judecării, care sînt aproximativ aceleași pe tot globul. Orice limbă este expresia omului general, universal, același pretutindeni, dar care, situat în anumite condiții proprii, ajunge să posede și trăsături specifice. Limbile însă, care sînt și niște sisteme de semne, exprimă mai mult decît omul, exprimă și schimbările care au avut loc de-a lungul timpului în semne, și de aceea sînt cu mult mai deosebite, unele de altele decît oamenii care vorbesc aceste limbi.

Bineînțeles, am trasat numai o schiță a faptelor care individualizează limba română. O tratare amănunțită a problemei ar fi reclamat luarea în considerare a numeroase alte fapte. Cu toate că materialul de fapte discutat aici se reduce la esențial, putem afirma că limba română este puternic individualizată și în cadrul limbilor romanice și în cadrul limbilor în general, deși faptele care o caracterizează se găsesc și în alte limbi. Nouă ni se pare că, de exemplu, italiana prezintă o limbă mai slab individualizată decît româna, deși este evident că unele trăsături ale limbii italiene se întîlnesc rar în alte limbi. Problema aceasta ar merita să fie studiată pe baze statistice.



INDICE DE AUTORI

	A		
Adamescu,	324, 390, 672, 674,	Bally, Ch.	19, 20
Gheorghe	675, 676, 678, 679	Balotă, Anton	287
Adăscăliței, V.	471	Baranga, Aurel	733
Aebischer, Paul	285	Barbu, Eugen	733
Agârbiceanu, Ion	733	Barbu, I.	719
Alecsandri, V.	637, 651, 663, 668,	Barbu, N. I.	18
	669, 671, 673, 680,	Barić, Henrik	59
	683, 684, 689, 690,	Barițiu,	652
	695, 696, 698, 704,	Gheorghe	
	705, 706, 707, 708,	Barnea, I.	396
	709, 710, 711, 712,	Baronzi, G.	612, 613
	728	Bârscanul, A.	423
Alexandrescu,	651, 661, 672, 699	Bartoli, Matteo	53, 55, 100, 107, 109,
Gr.			111, 112, 116, 147,
Altheim, F.	169		159, 170, 176, 300, 310
Anamali,	58	Battisti, C.	125, 473
Skänder		Batzaria, Nicolae	736
Andrei, P.	719	Bauche, H.	141
Andriescu, Al.	664	Bălcescu, N.	546, 547, 650, 651,
Angelov, D. A.	380, 500		663, 669, 688, 689,
Apostatul, Iulian	182		699, 700, 713
Apuleius	251	Bănescu, N.	419
Araia, Zicu A.	730	Bărbulescu, Ilie	273, 292, 293, 294,
Arghezi, T.	522, 709, 719, 726,		295, 395, 460, 526,
	727, 728, 729, 730,		527, 528, 529, 530,
	732		531, 532, 533, 534
Aristotel	659	Bărnățiu, S.	653
Armbruster, A.	24	Beiuș	279
Arvinte, Vasile	40, 80, 64, 254, 396,	Bejenaru, N.	566
	441, 442, 506, 564,	Beldiman, A.	621
	612, 666, 746, 747	Belimace,	735
Asachi, Gh.	629, 642, 653, 654,	Constantin T.	
	655, 656, 675	Belli, Gioachino	730
Ascoli, G. I.	7, 8, 187	Beniuc, M.	729
Avanesov, R. I.	14	Berea, Elena	618
Avram, Andrei	215, 409, 485, 563	Berindei, D.	650
Avram, Mioara	423, 424, 565	Berneker	303
Axenciuc, V.	717, 718	Bertoldi, Vittorio	261
		Beza, Marcu	730
		Bianu, I.	514, 560, 573, 575
		Bichir, Gheorghe	90
		Binder, Șt.	612
		Biondo, Flavio	23
		Bischoff, Karl	264
	B		
Bahner, Werner	24, 112, 113, 170		

- | | | | |
|----------------------------|---|----------------------------|---|
| Blaga, Lucian | 15, 490, 719, 726, 729,
732 | Burger, André | 126, 131, 208 |
| Bocănețu, Al. | 500 | Byck, J. | 506, 507, 522, 571,
585, 586, 587, 588,
589, 590, 592, 593,
594, 639, 640, 657, 658 |
| Bogaci, Gh. | 493 | | |
| Bogdan, Damian
P. | 510 | Byhan, A. | 425 |
| Bogdan, Ioan | 277, 279, 281, 411,
446, 505, 523, 527,
528, 531, 534, 579, 581 | | |
| | | | C |
| Bogdan-Duică,
G. | 717 | Çabej, Eqrem | 58, 59, 145, 174 |
| Bogrea, V. | 78, 264 | Caciona, Tache | 730 |
| Bogza, Geo | 732 | Caesar | 196, 331 |
| Boiagi, G. | 643, 714 | Câmpeanu, Petru | 699 |
| Bojâncă, D. | 662 | Câmpianu, P. M. | 668 |
| Boldur, A. V. | 186, 288 | Câmpina, Barbu | 384 |
| Bolintineanu, D. | 651, 663, 694, 699,
709, 710, 713, 714 | Candrea, I. A. | 116, 119, 129, 219,
225, 226, 227, 252,
253, 294, 298, 310,
311, 312, 313, 319,
342, 344, 367, 368,
395, 481, 514, 517,
526, 529, 530, 531,
532, 533, 551, 578,
582, 672, 679 |
| Bolliac, Cezar | 663, 669, 689, 699,
713, 714 | | |
| Bonfante,
Giuliano | 102 | Cankova-Petkova,
D. | 92 |
| Bopp, Franz | 21 | Canta, Ioan | 610 |
| Bourciez, Ed. | 116, 148, 160, 161,
167, 171, 187 | Cantacuzino,
Constantin | 549, 580, 618 |
| Bracciolini,
Poggio | 23 | Cantacuzino, Ioan | 376, 629, 639, 643,
700 |
| Brâncoveanu,
Constantin | 591, 616, 623 | Cantemir, Dimitrie | 175, 221, 324, 388,
394, 447, 547, 548,
549, 583, 584, 586,
591, 592, 618, 619,
620, 623, 633, 634,
638, 653 |
| Brâncuș, Gr. | 43, 313, 314, 396, 397,
671 | Cantemir, Traian | 737 |
| Brânzeu, F. | 466 | Caper | 165 |
| Bratul, (Popa) | 516, 573 | Capidan, Th. | 49, 50, 74, 83, 110,
115, 141, 174, 230,
237, 256, 262, 275,
283, 284, 293, 294,
295, 298, 300, 304, |
| Brătianu, G. | 103 | | |
| Brückner, Aleks. | 516 | | |
| Brunot, F. | 190 | | |
| Brüske, H. | 447 | | |
| Buck, C. D. | 121 | | |
| Budagov, R. A. | 25 | | |
| Budai-Deleanu,
I. | 226, 521, 615, 617,
628, 634, 639, 640,
677, 697, 709 | | |
| Bugeanu, Dan | 164 | | |
| Burada, Theodor | 474, 597, 737 | | |

	306, 313, 314, 315,		
	316, 317, 318, 319,	Cioculescu, Șerban	697
	325, 327, 328, 329,	Ciorănescu,	23
	346, 350, 354, 355,	Alexandru	
	359, 361, 399, 402,	Cipariu, T.	633, 652, 653, 662,
	403, 404, 405, 407,		689, 699, 712, 720
	411, 418, 419, 420,	Ciurea, D.	608
	472, 535, 536, 537,	Clain, Micu	23, 175, 615, 626,
	538, 539, 540, 595,		628, 629, 634, 635,
	596, 597, 598, 599,		636, 653, 661, 678
	641, 642, 643, 713,	Codrescu, T.	669
	714, 735, 736, 737	Cogălniceanu,	622
Caracostea, D.	247	Ienachi	
Caragață, G.	137, 147, 148	Cohen, M.	189, 190
Caragiale, I. L.	412, 651, 680, 681,	Comșa, Maria	68, 69, 70, 193, 271,
	682, 697, 702, 706,		272
	712, 719	Conachi, C.	628, 635, 636, 637,
Caragiani, Ioan	736		640, 648, 670, 678,
Caragiu-	140, 737		695, 697
Marioțeanu, M.		Condurachi, Em.	96, 182
Caraman, P.	321	Conea, I.	70, 445
Caransebesiensis		Confessor,	181, 182
Anonymus	481	Theophanes	
Cârlova, V.	661	Constantinescu,	193
Carnoy	148	Miron	
Carp, P. P.	717	Constantinescu, N.	717, 718
Cartoian, N.	514, 573, 575, 580,	N.	
	618	Conta, V.	719
Cavallioti,	642	Contini, G.	238
Theodor		Copceag, Dumitru	201
Cazacu, Boris	32, 304, 521, 588,	Coresi	221, 280, 351, 356,
	591, 611, 612, 681		414, 480, 494, 501,
Călinescu, G.	682, 719, 729, 733		515, 521, 523, 558,
Ceara, George	736		572, 573, 574, 575,
Cehov	727		579, 580, 586, 589,
Chendi, I.	717		591, 593, 594, 616,
Chircă, H.	547		617, 628
Chiril	275, 357	Corivan, N.	547
Chodynicky, K.	518	Coroï, Jean N.	253
Cicero	125, 155	Costăchel, V.	193, 288, 467
Cihac de, A.	25, 26, 264	Costăchescu, M.	277, 414, 469, 470,
Cihodaru, C.	548		499, 510, 511, 557,
Ciobanu, Ștefan	516, 517, 518		582
Ciocan-Ivănescu,	446, 517, 518	Costin, Lucian	312, 473

Costin, Miron	494, 502, 504, 548, 582, 583, 593, 623, 638	173, 175, 176, 194, 199, 204, 219, 227, 237, 241, 251, 252, 253, 258, 261, 273, 281, 284, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 332, 333, 336, 338, 343, 344, 346, 348, 355, 367, 368, 369, 400, 401, 402, 404, 407, 424, 426, 430, 445, 465, 472, 482, 499, 505, 506, 520, 521, 522, 524, 525, 551, 557, 573, 574, 575, 594, 597, 661, 719
Costin, N.	593	
Coşbuc, G.	707, 717, 719, 728, 730	
Coteanu, I.	32, 34, 35, 42, 46, 135, 139, 141, 142, 220, 221, 294, 521, 571, 589, 590, 600	
Covatti	472	
Cozacovici, Dimitrie	713, 714	
Cozianul, Mardarie	592	
Creangă, G. D.	717	
Creangă, Ion	163, 230, 231, 233, 239, 349, 424, 445, 488, 555, 671, 706, 712, 719	
Creţeanu, G.	669	
Croce della, Ireneo	456	
Crocioni	150	
Cubich	597	
Cuciureanu, Şt.	638	
D		
Daicoviciu, C.	49, 61, 70, 90	
Dan, Ilie	145	
Daniil (Moscopoleanul)	642	
Dante, Alighieri	150, 225	
Darmesteter, A.	230	Detter
Dascălul, Simion	491, 492	Devoto, Giacomo
Daveluy	157, 424	101, 102, 122, 189, 190
Dečev	266	Diaconescu, Ion
Delamarina, Victor Vlad	730	421, 423
Demeny, L.	523, 524	Diaconescu, Paula
Demetrius	16	217, 651, 652
Densuşianu, N.	298, 400	Diaconu, Gh.
Densusianu, Ovid	24, 49, 50, 84, 85, 102, 105, 112, 116, 119, 120, 129, 141, 151, 163, 171,	Diculescu, C.
		268, 737
		Diez, Fr.
		21, 111, 165
		Dimand, B.
		239, 240, 241, 349, 352
		Dimitrescu, Fl.
		415
		Dimitriu, C.
		26, 673, 700
		Dio, Cassius
		182

Dlugosz	452	Eustratie	587, 588
Dobrogeanu-Gherea, C.	674, 719	(Logofătul)	
Dobrul, Ion	514	Eutropius	61, 90
Dolinescu Ferche, Suzana	91		
Domaschke, W.	243		F
Donat, Ion	390, 394, 445,		
547		Faca, C.	711
Donici, Al.	699, 700	Fassel,	148, 149
Dosoftei	522, 583, 584,	Luminița	
	589, 591, 592,	Fejer	551
	593, 595, 615,	Feretić, Ivan	597
	616, 617, 628,	Filimon, N.	680, 705
	629, 633, 638,	Filip	520
	686, 692, 709	Filitti, I. C.	381
D'Ovidio	165	Finck, F. N.	744
Dragomir, Nicolae	551	Fischer, I.	177, 248, 365
Dragomir, Silviu	377, 385, 475	Flora, Radu	738
Dragomirescu, M.	719	Florian, M.	719
Drăganu, N.	72, 76, 143,	Foti, Ion	736
	167, 204, 232,	Franceschi,	152
	239, 240, 241,	Temistocle	
	293, 321, 349,	Frâncu, C.	417, 419, 421, 422, 423,
	436, 470, 483,		563, 564, 599, 610, 696,
	491, 514, 517,		699
	532, 579, 730,		
	746		G
Drăgălina, P.	397		
Drimba, Vladimir	237, 641	Gabinski, M. G.	421
Ducange, Charles	177	Gâlcescu	400, 401
Dumistrăcel, Stelian	682	Gâldi, L.	50, 115, 591, 611, 634,
Dumitrache (Stolnicul)	611		680
Dumitrașcu, Sever	67	Gamber, Klaus	153
Dumke, H.	284, 448, 745	Gamillscheg,	79, 80, 81, 85, 86, 115,
		Ernst	116, 118, 202, 307,
			323, 392, 395, 396,
			466, 468, 554, 563, 610
	E		
Eminescu,	16, 186, 288, 385, 486,	Garaudy, Roger	193
Mihai	547, 670, 674, 699, 702,	Gaster, Moses	167, 564, 575, 579,
	703, 704, 705, 706, 707,		582, 585, 616, 618,
	708, 709, 710, 711, 712,		619, 621, 629
	719, 721, 722, 725, 728	Gălăbov, Ivan	227, 228, 229
Engels,	191	Gămulescu,	437
Friedrich		Dorin	
Erbiceanu, Gh.	677	Găzdaru, D.	140, 219, 220, 223,

- | | | | |
|--------------------------|---|-------------------------|---|
| | 224, 339, 345, 377,
417, 474, 615 | Greco, A. | 385 |
| Georges | 124 | Gregorian, M. | 406 |
| Georgescu-
Buzău, G. | 607 | Gregorian,
Mihail C. | 473, 474 |
| Georgiev, Vl. | 59, 227, 274, 275 | Grekov | 547 |
| Ghetie, Ion | 37, 318, 349, 395, 518,
524, 562, 577, 588,
594, 623, 620, 660, 690 | Grigoraș, N. | 464 |
| Ghibănescu, G. | 324, 500, 502 | Grimm, J. | 3, 21 |
| Ghica, Ion | 663, 669 | Guitar, H. | 126 |
| Giacomo di,
Salvatore | 729 | Gusti, D. | 719 |
| Giese, Wilhelm | 134 | Gvozdev | 20 |
| Ginneken van, J. | 8 | | H |
| Giosu, Ștefan | 39, 40, 480, 559, 584,
592 | Halle de la,
Adam | 225 |
| Giuglea, G. | 72, 78, 252, 258, 262,
335, 342 | Hamp, P. | 263 |
| Giurescu, C. | 278, 381, 418, 455,
467, 498, 499, 500,
501, 540, 543, 545,
546, 547, 587 | Haneș, P. V. | 573, 575, 637, 659,
669, 707 |
| Giurescu, C. C. | 62, 363, 425, 455, 490,
497, 502, 608 | Harhoiu, Radu | 91 |
| Giusti | 225 | Hasdeu, B. P. | 24, 25, 26, 27, 31, 36,
49, 50, 205, 219, 255,
256, 261, 300, 452,
488, 530, 533, 575,
668, 671, 674, 689,
690, 691, 692, 695,
712, 719 |
| Glavina, A. | 600, 737 | Hatzidakis, G. N. | 419 |
| Goga, G. | 713, 714 | Haudricourt, A. | 3, 128 |
| Goga, Iordache | 713 | G. | |
| Golescu, Dinicu | 638 | Hecht | 294 |
| Gorun, Ion | 724 | Heliade- | 629, 633, 636, 637,
638, 647, 650, 651,
659, 660, 661, 662,
663, 664, 665, 666,
667, 670, 671, 672,
673, 677, 684, 686,
687, 688, 689, 692,
694, 695, 696, 698,
699, 700, 702, 706,
709, 711 |
| Gostynski, T. | 517 | Rădulescu, I. | 76, 77 |
| Gozzadini,
Tommaso | 520 | Herodot | |
| Gradea, Pia | 557 | Hervási Panduro, | |
| Grandgent | 102, 129 | Lorenzo | 23, 27 |
| Graur, Al. | 25, 32, 35, 46, 123,
135, 143, 144, 145,
146, 182, 197, 224,
233, 26, 262, 266, 292,
411, 478, 488, 521,
522, 564, 566, 604,
671, 672, 733, 747 | Herzog, E. | 160 |
| Grecianu, Radu | 581 | | |

- | | | | |
|-------------------|---|------------------|---|
| Heuzey | 315 | Iorga, N. | 49, 50, 90, 275, 284, 288, 381, 384, 385, 390, 445, 452, 454, 462, 466, 467, 490, 491, 492, 494, 498, 499, 105, 513, 514, 516, 543, 545, 546, 572, 573, 616, 620, 630, 648, 695, 713, 719 |
| Hockett, F. | 740 | Iorgovici, Paul | 625, 626, 627, 628, 630, 673, 678, 699 |
| Hofmann | 158 | Iosif, Șt. O. | 717 |
| Homorodean, M. | 72 | Irinia, D. | 721 |
| Hopf, C. | 286 | Iroaie, Petru | 332, 334, 355, 600, 737, 741 |
| Horedt, Kurt | 64, 66, 91, 268, 272, 374, 375 | Ispirescu, Petre | 239, 712 |
| Hotiniul, | 614 | Istrate, G. | 41, 42, 239, 345, 504, 670, 671, 690, 691, 730 |
| Amfilohie | | Ivănescu, G. | 15, 73, 84, 102, 201, 209, 209, 220, 227, 239, 264, 267, 310, 319, 320, 353, 375, 384, 429, 441, 463, 471, 478, 505, 535, 536, 565, 629, 639, 640, 661, 662, 670, 687, 694, 726, 740, 753 |
| Hristea, Th. | 223, 415, 682 | Ivircanu, Antim | 616, 623 |
| Hristov, Hr. | 380 | | |
| Hugo, Victor | 663 | | |
| Humboldt von, W. | 10 | | |
| Hunfalvy, P. | 49, 50, 591 | | |
| Hurmuzachi, E. | 49, 382, 494 | | |
| | I | | |
| Ibrăileanu, G. | 509, 522, 572, 575, 583, 589, 590, 621, 650, 656, 658, 660, 661, 664, 670, 694, 719 | | |
| Ieud | 480 | | |
| Iliescu, Maria | 116, 126, 134, 141, 148, 152, 166, 172, 177, 421 | | |
| Iliescu, Vladimir | 49, 62 | | |
| Ionașcu, R. | 635 | | |
| Ioniță, Ion | 91 | Jaberg, K. | 116, 170 |
| Iordan, Iorgu | 32, 37, 41, 43, 45, 46, 76, 106, 107, 126, 140, 161, 172, 176, 183, 230, 254, 278, 327, 338, 345, 384, 395, 418, 421, 438, 439, 452, 466, 469, 475, 478, 486, 487, 480, 522, 562, 564, 571, 577, 585, 587, 592, 593, 594, 613, 618, 619, 621, 651, 658, 659, 662, 670, 674, 675, 676, 677, 680, 682, 695, 698, 712, 724 | Jacquier, Henri | 733 |
| | | Jagić, V. | 357, 358 |
| | | Jakobson, R. | 22, 741 |
| | | Janjaquet, J. | 167 |
| | | Jarnik, H. | 366, 423 |
| | | Jebeleanu, Eugen | 732 |
| | | Jensen | 239, 240, 241 |
| | | Jiričec, C. | 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 104, 286, 287, 459, 454, 495, 496 |
| | | Jokl, N. | 57, 58, 59 |
| | | Juilland, A. G. | 3, 128 |
| Iordanes | 120 | | |
| | | | J |

	K		
Karlowa, O.	253	Lucrețiu	235
Kedrenos	287	Lüdtke, Helmut	107, 128
Kekavménos	47, 287, 310, 317	Lukinich, E.	50, 381
Kisch, G.	266	Lupaș, Ioan	553, 606, 615
Kluge	265	Lupaș-Vlasiu,	606, 607
Kniezsa, István	276, 282, 322, 386, 448	Marina	
Kochanowski,	593		M
Jan		Macarie, Liliana	134, 141, 148
Kogălniceanu, M.	491, 493, 622, 650, 651, 663, 664, 668, 685, 712	Macedonski, Al.	672, 726
Korev, D.	374	Maciu, V.	650
Korkuti, Muzafer	58	Macrea, D.	26, 32, 394, 553, 555, 672, 673, 691, 700, 746
Korlăteanu, N.	564	Macrea, M.	95, 96, 470, 513
Kovačec, August	730	Maiakovski, Vl.	727
Krahe, H.	741	Maior, Petru	23, 27, 61, 175, 615, 617, 622, 628, 629, 635, 636, 637, 638, 653, 662, 670, 672, 682, 690, 694, 696
Krandžalov, D.	69	Maiorescu, I.	597
Kretschmer, P.	97, 169	Maiorescu, Titu	659, 671, 672, 674, 682, 684, 687, 690, 691, 719, 722, 735
Kuhn, Alwin	5		
	L	Malecki, M.	197
Lacea, C.	398, 399, 402, 403, 404	Maler, Filip	524, 525
Lambrior, Al.	585, 721	Mândrescu,	438, 439, 440
Lascaris, M.	275	Simion	
Laurian, A. T.	653, 662, 689	Maneca, C.	150
Lausberg, H.	100, 106, 107, 129	Manoliu, Maria	128
Legrand	407	Marcelinus,	74
Leonte, Liviu	634, 635, 733	Ammianus	
Leunclavius		Marcovici	699, 700
(=Löwenklau)	196	Marcu, Al.	23
Levčenko, M. V.	185, 462	Mareș,	524
Lewy	238	Alexandru	
Lipšic, E. E.	185	Mărguliș, A.	279, 280
Livius, Titus	161	Marian, S. Fl.	119
Löfstedt, Einar	102, 169, 171, 172	Marin, D. Șt.	65
Lombard, Alf	237, 238, 239, 723	Marius,	165
Lovinescu, E.	719	Victorinus	
Lovinescu, Horia	733	Marr, N. J.	10
Luca, Ion	728		

- | | | | |
|----------------------|---|------------------------|---|
| Martin, | 281 | Moga, Ion | 385, 392, 456 |
| Turciansky Sv. | | Mohl, F. George | 101 |
| Martinet, André | 3, 13 | Moldovanu, | 564 |
| Marx, F. | 169, 191 | Dragoş | |
| Marx, K. | 523 | Mommsen, Th. | 62 |
| Massimu, I. C. | 289, 714 | Monteverdi, A. | 45 |
| Matei, I. | 565 | Moór, Elemér | 276, 280 |
| Matei, M. D. | 68 | Morariu, Leca | 352, 356, 420, 737 |
| Meillet, A. | 4, 5, 6, 7, 8, 11, 27, 28,
134, 161, 170, 171, 187,
188, 189, 190, 293, 520,
531 | Morariu, Victor | 159 |
| Meister, K. | 169 | Moroianu, Elena | 400, 406, 554 |
| Melich, I. | 386 | Motogna, Victor | 375 |
| Meteş, Ştefan | 450, 460, 598, 641 | Mourin, L. | 159 |
| Metodiu | 273, 357 | Moutsos | 493 |
| Meyer, Gustav | 263 | Moxa | 488, 580 |
| Meyer-Lübke,
W. | 6, 28, 29, 84, 107, 109,
110, 119, 123, 134, 137,
141, 142, 141, 148, 156,
158, 159, 166, 167, 168,
169, 190, 200, 225, 238,
239, 240, 242, 251, 265,
300, 344, 350, 351, 352 | Mukarovski, J. | 727 |
| Mihaly, I. | 381, 469 | Mumuleanu,
B.P. | 700 |
| Mihăescu, H. | 52, 55, 56, 57, 59, 60,
62, 91, 92, 94, 113, 114,
115, 125, 134, 150, 153,
159, 173, 183, 429, 431,
438, 461, 462, 463 | Munteanu,
Ştefan | 711 |
| Mihăilă, G. | 359, 362, 516, 572 | Murnu, George | 286, 287, 375, 376, 463,
566, 736 |
| Mihordea, V. | 548 | Muşlea, Candid | 399 |
| Miklosich, Fr. | 31, 49, 50, 83, 159, 219,
273, 292, 293, 297, 357,
359, 420 | | N |
| Miletič | 472 | Nandriş, Gr. | 274 |
| Minea, Ilie | 564 | Nădejde, Ion | 671, 672, 674, 721, 722 |
| Miniat, Ilie | 620 | Năsturel, Petre
Şt. | 182 |
| Mioc, D. | 547 | Neacşu | 513, 523, 573 |
| Mircea, Ion-
Radu | 186, 394 | Neamţu, V. | 389 |
| Mirčev | 227 | Neculce, Ion | 418, 618, 619, 620, 621,
629, 696 |
| Mitzka | 264 | Negruzzi, C. | 651, 663, 664, 665, 666,
667, 668, 669, 672, 673,
683, 685, 694, 699, 711,
712 |
| Mladenov, St. | 73, 274, 405, 406, 477 | Negulescu, P.
P. | 719 |
| | | Neiescu, P. | 481, 738 |
| | | Nestor, I. | 49, 61, 65, 66, 67, 68,
194, 272, 274, 396 |
| | | Nica, D. | 728 |
| | | Nichifor | 621 |

- Nicholson, G. 166
 G.
 Nicolescu, Corina 396
 Nicolescu, Mihail 713, 714, 735
 Nicolescu, Alexandru 152, 416
 Niederle, L. 193
 Nistor, Ion I. 375, 551
 Notarul anonim al regelui Bela 273, 277, 363, 373, 374, 381, 385, 387
- O
- Onciul, D. 31, 49, 50, 204, 296, 297, 301, 302, 312, 374
 Odobescu, A. 668, 669, 689, 690, 702
 Olteanu, Pandele 275
 Onu, Liviu 511, 512, 513, 563, 577, 580, 581, 582, 583, 585, 603, 604
 Origene 95
 Otobăcu, C. 32
 Oțetea, A. 550, 607
- P
- Panaitescu, P. P. 186, 277, 278, 283, 288, 363, 376, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 388, 445, 453, 454, 459, 464, 467, 469, 492, 493, 497, 499, 505, 511, 512, 513, 518, 519, 520, 526, 527, 529, 543, 544, 545, 546, 547, 550, 551, 569, 570, 582, 583, 593
 Pankratova, A. M. 383, 384, 454, 547
 Pann, Anton 239
 Panu, G. 381
 Papacostea, Cezar 736
 Papadopol-Calimah, Al. 546
 Papahagi, Pericle 347, 407, 424, 736, 737
 Papahagi, Tache 50, 116, 119, 136, 140, 142, 164, 172, 173, 204, 226, 230, 246, 247, 260, 261, 292, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 317, 332, 333, 339
 Papahagi, Th. 70, 352, 355, 365, 400, 407, 420, 434, 429, 479, 553, 562, 597, 735, 736, 737
 Pârvan, V. 49, 50, 52, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 90, 94, 95, 96, 97, 135, 165, 174, 175, 719
 Pascarella, Cesare 729
 Pascu, G. 119, 156, 205, 209, 210, 256, 303, 305, 310, 311, 346, 354, 355, 402, 482, 523, 571, 589
 Pascu, Ștefan 451, 452
 Pașca, Șt. 572
 Pavelescu 303
 Pătruț, I. 39, 42, 184, 274, 366, 367, 435, 440, 483, 555
 Pedersen 264
 Petrescu, Cezar 726
 Petrescu-Dâmbovița, M. 69
 Petrișor, Dan 397
 Petrișor, Marin 43, 397, 557
 Petronius 169
 Petrovici, Emil 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 49, 59, 70, 71,

	73, 79, 80, 81, 86, 131, 194, 197, 199, 200, 208, 210, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 282, 285, 297, 305, 308, 317, 324, 325, 336, 349, 359, 378, 379, 384, 392, 393, 394, 395, 397, 402, 436, 437, 439, 441, 456, 482, 483, 484, 505, 517, 531, 554, 560, 561, 562, 584, 626, 738, 780, 741		Piotrovskij, R. G.	144, 145
			Pippidi, D. M.	94, 95
			Pisani, V.	743
			Planta von, R.	137
			Plaut	113, 137, 162, 169
			Pliniu	251
			Poerck de, G.	159
			Poghirc, C.	256, 261, 263, 267
			Pokorny	261, 266
			Poni, P.	324, 394
			Pop, Lucia	712
			Pop, S.	73, 115, 306, 336, 349
			Popa Ioan, Anastas	472
Petrovici, I.	719		Popa, R.	381
Philippide, A.	7, 8, 9, 10, 11, 27, 31, 32, 36, 37, 38, 41, 45, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 72, 73, 74, 83, 84, 85, 89, 91, 92, 94, 108, 110, 120, 121, 120, 130, 159, 196, 214, 218, 220, 229, 231, 233, 240, 241, 244, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 274, 275, 280, 281, 282, 292, 293, 294, 295, 301, 302, 307, 314, 322, 323, 325, 327, 329, 337, 340, 341, 346, 347, 351, 355, 356, 360, 364, 365, 374, 381, 395, 414, 416, 419, 420, 440, 445, 446, 473, 474, 479, 481, 482, 485, 532, 536, 537, 546, 575, 598, 601, 685, 690, 691, 696, 719, 741, 743		Pope	236
			Popescu, Nicolae M.	208
			Popovič, Ivan	70, 194, 378
			Popovici, D.	630, 662
			Popovici, Iosif	306, 354, 435, 473, 474, 737
			Popp, N. Mara	551, 553
			Porfirogenetul, Constantin	24, 75
			Porta, Carlo	730
			Pouqueville, F. C. H. L.	596
			Preda, Luca	401, 553
			Preda, Marin	733
			Premenstein von, A.	90
			Priscus	182
			Probus	164
			Procopius	72, 271
			Procopovici, Al.	140, 204, 209, 293, 294, 295, 300, 307, 315, 317, 318, 325, 327, 399, 509, 514, 579, 618, 619
			Prodan, D.	606
			Protase, D.	62, 63
			Pumnul, Aron	677
Philippide, Al. A.	719, 733		Pușcariu, S.	31, 32, 36, 38, 39, 40,
Picot, É.	40			

- 43, 49, 50, 72, 83, 84,
123, 126, 133, 139,
140, 201, 202, 203,
204, 205, 210, 238,
243, 244, 245, 247,
248, 251, 252, 265,
266, 275, 281, 284,
285, 292, 293, 294,
295, 296, 299, 300,
301, 302, 306, 307,
313, 314, 319, 323,
324, 325, 326, 327,
328, 329, 334, 336,
338, 346, 347, 354,
359, 360, 367, 368,
377, 395, 403, 404,
415, 417, 420, 439,
463, 473, 474, 475,
479, 480, 509, 514,
517, 539, 579, 597,
600, 635, 672, 719,
737, 738, 742, 746
- Q**
- Quicherat 157, 424
Quintilian 102
- R**
- Rabelais, Fr. 225, 226
Raicu, T. 240
Rădulescu-
Motru, C. 719
Rebreanu, Liviu 719, 732
Reichenkron,
Günter 80, 81, 86, 256, 263,
266, 307
Richter, Elise 6, 7, 127, 189, 190
Rizescu, I. 581, 582
Roceric-
Alexandrescu, 131
Alexandra
Roesler, R. 49, 50, 63, 296, 322,
329
- Rohlf, G. 45, 112, 116, 119, 152,
157, 174, 421
- Roja, Gheorghe
Constantin 643
Roller, M. 381
Roques, Mario 239, 240
Rosetti, Al. 32, 37, 38, 49, 83, 84,
85, 105, 106, 112, 113,
115, 121, 128, 170,
174, 176, 197, 198,
204, 208, 210, 219,
227, 260, 267, 274,
279, 292, 293, 294,
295, 306, 307, 312,
317, 325, 327, 339,
364, 403, 404, 409,
439, 465, 477, 482,
493, 495, 510, 514,
515, 516, 529, 531,
533, 546, 560, 568,
571, 573, 574, 575,
576, 577, 584, 585,
588, 589, 591, 594,
611, 612, 616, 670,
741
- Rosetti, C. A. 663, 713
Rosetti, Radu 49, 288, 381, 384, 546,
551
544
- Rudeanu,
Teodosie
Russo, Al. 24, 651, 663
Russu, I. I. 70, 73, 92, 256, 257,
261, 262
Rusu, Gr. 483, 484, 485
- S**
- Sacerdoțeanu,
Aurelian 275, 429
Sadoveanu, M. 418, 470, 552, 705,
719, 732, 733
Sala, Marius 200, 201, 480
Salvioni 237
Sandfeld, Kr. 155, 197, 239, 240.

	241, 421, 743		
Sathas	406	Stamati, T.	662
Saussure de, F.	5	Stan, I.	72, 484
Săulescu, G.	664, 665, 666, 677, 668, 672, 673, 682, 711	Stancu, Zaharia	732, 733
Sbiera	494	Stanislav, I.	280
Scerba, L. V.	20	Stănescu	239
Schiaffini.	107, 150	Stepanov, G. V.	15, 16, 17
Alfredo		Stinghe, St.	399, 406
Schleicher, A.	7	Stoica, Nicolae	627
Schmalz	158, 162, 163	Stolz	162, 163
Schmidt	744	Strungaru,	349
Schuchardt, H.	27, 28, 29, 109, 120, 144, 240, 241, 265	Diomid	
Schwyzer, Ed.	73	Sulică, N.	574
Scorpan, Gr.	182, 670, 706, 721, 725	Sulzer, Franz	49
Scriban	302, 366	Joseph	
Scurtu, I.	561, 722	Symocattes,	
Scurtu, V.	560	Theophylactos	181, 182
Seche, Mircea	26, 635		§
Seelmann	102, 126, 129	Șandru, D.	41, 140, 295, 303, 304, 308, 466, 626
Seidel, E.	417	Șăineanu, L.	175, 565
Serebrennikov, B.	10, 13	Șerban	616
A.		Șiadbei, I.	84, 100, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 123, 155, 161, 187, 292, 293, 294, 325, 327, 334, 360
Sergievskij, M. V.	6, 189, 190	Șincai,	23, 175, 615, 628, 629,
Servius	153, 418	Gheorghe	634, 635, 636, 637, 653, 677
Shuteriqi, Dh. S.	641	Ștefan, Gh.	70, 190, 191, 192
Sideri, Zisu	713	Ștefan, Simion	587
Simionescu, Dan	523, 580, 618	Ștefănescu-	
Skok, Petar	52, 74, 77, 105, 112, 405, 425	[Serghei],	500, 547, 548
Sköld, H.	264	Margareta	
Slavici, I.	486, 671, 706, 707, 717, 719	Ștefănescu-	
Smochină.	514, 520	Delavrancea, B.	719, 722, 725, 726
Nicolae N.		Șutei, Flora	689, 692
Sobolevskij	77		
Sofroni, V.	549		T
Someșan, Laurian	215		
Sommerfelt, Alf.	3		
Speranță	551		
Stahl, Henri H.	186, 289, 394, 455,	Tafrali, O.	275

- | | | | |
|-----------------------|---|-----------------------------------|---------------------------------------|
| Tagliavini, Carlo | 181, 254 | | |
| Tamás | 50 | | |
| Tanoviceanu, I. | 139 | | |
| Tasso, T. | 688 | | |
| Tănase, E. | 144, 224 | | |
| Tărpu, Nectarie | 641 | | |
| Teaha, Teofil | 339 | | |
| Tell, Cristian | 713 | | |
| Teodor, Dan Gh. | 65, 67, 68, 69, 70, 271, 396 | | |
| Teodorescu, Ecaterina | 637 | | |
| Teodorescu, G. Dem. | 239, 704 | | |
| Teodorescu, Mirela | 318, 628, 668, 698 | | |
| Teodorescu, R. | 396 | | |
| Terențiu | 169 | | |
| Tertullian | 95 | | |
| Theotimos | 92 | | |
| Thiele, Johannes | 681 | | |
| Thielmann | 160 | | |
| Thunman, J. | 24, 49, 642 | | |
| Tikitin, H. | 35, 115, 118, 119, 220, 232, 233, 240, 241, 262, 264, 268, 414, 423, 498, 500, 501, 532, 575, 581 | | |
| Tocilescu, Gr. | 62, 546, 719 | | |
| Todoran, R. | 32, 34, 39, 40, 42, 349, 355, 562, 591 | | |
| Togebay, Knud | 6 | | |
| Tomaschek | 50, 76, 275 | | |
| Tomescu, M. | 553 | | |
| Trâpcea, Th. N. | 378, 436, 564 | | |
| Tremł, Lajos | 438, 439, 440 | | |
| Trilussa | 730 | | |
| Trubetzkoy | 742 | | |
| Tudor, D. | 62 | | |
| Tuliu, Nuși | 736 | | |
| Turculeț, A. | 44 | | |
| | | | U |
| | | Ucuta, Constantin (Moscopoleanul) | 642 |
| | | Ureche, Gligorie | 116, 425, 490, 491, 493, 619 |
| | | Ursu, Despina | 591, 635, 638 |
| | | Ursu, N. A. | 591, 611, 627, 634, 635, 639 |
| | | Uspenskij, P. | 275 |
| | | | V |
| | | Väänänen, V. | 102, 121, 137, 155 |
| | | Valaori, Iuliu | 736 |
| | | Varlaam | 221, 579, 583, 589, 591 |
| | | Varro | 102 |
| | | Vascenco, V. | 448 |
| | | Vasilievskij | 287 |
| | | Vasiliu, | 37, 113, 120, 128, 129, 131, 215, 216 |
| | | Emanucl | 57, 77, 78 |
| | | Văcărescu, | 628, 629, 640, 687, 688 |
| | | Iancu | |
| | | Văcărescul, | 620, 635, 639 |
| | | Iannache | |
| | | Velo, Nicolae | 736 |
| | | Vetter, E. | 121 |
| | | Vianu, Tudor | 698, 719 |
| | | Vinogradov, | 25 |
| | | V.V. | |
| | | Vlahuță, Al. | 651, 697, 719, 722, 725 |
| | | Vopiscus, Flavius | 61 |
| | | Vossler, K. | 5, 19, 20 |
| | | Vrabie, Emil | 420 |
| | | Vraciu, Ariton | 256, 263 |
| | | Vuia, Romulus | 282, 283, 285 |
| | | Vulpe, | 421, 423 |
| | | Magdalena | |
| | | Vulpe, Radu | 79, 89, 90 |

W			
Walde	261, 266	Wiese	167
Walter.	536	Wijk van, N.	279, 280
Baltazar		Wolinski,	518
Wartburg von.	22, 94, 160, 161, 162,	Janusz	
W.	163, 189, 190, 225, 281		X
Wawrinde, W.	464, 467	Xenopol, A.	31, 49, 50, 284, 381, 390,
Wechssler, Ed.	7	D.	452, 543, 546, 719, 724
Weigand, Fr.	754		Z
Weigand, G.	28, 35, 36, 38, 39, 43,	Zaharia,	65, 68, 69, 70, 191, 289
	49, 50, 77, 78, 129, 155,	Eugenia	
	163, 280, 287, 292, 293,	Zamfirescu,	722, 725
	294, 296, 298, 305, 310,	Duiliu	
	311, 312, 313, 314, 315,	Zanc, C.	502
	321, 356, 376, 402, 405,	Zeletin, Șt.	719
	435, 466, 472, 473, 479,	Zugun, Petru	664, 689, 690
	480, 481, 482, 537, 538,		
	553, 557, 597, 626, 736,		
	737, 741		

INDICE DE CUVINTE

- Albanezã
 ar-237
 avull-259
 bac-259
 bagjë-259
 bagjëljë-259
 baglë-259
 bajgë-259
 baltë-259
 bardhë-258
 barth-258
 baskë-258
 berr-258
 bollë-114
 bolle-259
 bredhi-258
 bres-258
 breth-258
 brezi-258
 bukurë-258
 bullar-259
 bungu-258
 bunk-258
 buzë-258
 byk-259
 çok-259
 çufkë-259
 çuke-259
 çupe-259
 çypis-258
 dëftonj-114
 dëlëndyshe-364
 dërstilë-364
 dhallë-259
 dhe-240
 diftonj-114
 drejk-96
 droe-259
 dru-259
 druja-259
 Durrës-57, 58, 59
 edhe-240
 edhë-240
 ëmë-322
 faqe-106
 farë-287, 288
 fjakë-406
 fjo(j)ere-260
 flug-364
 frashër-596
 fšat-365
 furkë-100
 gardhi-262
 garth-262
 gat-260
 gëlbaze-259, 364
 gëresë-260
 gëresë-364
 gjembi-258
 gjëmp-258, 364
 gjon-260, 447, 448
 gjymës,-se-260
 gjysh-260, 364
 glëmbë-258
 glimp-258
 gljëmbë-364
 gljimp-358
 gogë-260
 grep-260
 gropë-260, 364
 grundë-260
 gurmas-260
 gurmazi-260
 gushë-260
 hamës-260
 hudherë-260
 hudhre-260
 hurdhe-260
 hutój-28
 kafshonj-114
 kam-237
 kapaç-364
 kapshonj-114
 katund-259
 katunt-259, 364
 këlbazë-259, 364
 kënishë-108, 110
 këpuca-364
 këpushë-259
 kësulë-259
 kishë-114
 kodrë-114, 115, 258
 kofshë-320
 kokë-259
 kopil-259
 koqëzë-364
 kreshtë-100
 kulpër-364
 kulpërc-364
 kurpul-364
 kurthë-259
 kuvënd-254
 laj-365
 leh-364
 luftë-100
 luk-364
 madh-264
 magar-428
 magulë-260
 mal-258
 maraj-260
 mbret-108, 110, 136
 mës-258
 mëzi-258
 mirë-263
 modhullë-256, 258
 mok(ë)rë-114
 moshë-260, 364
 motshë-260, 364
 mugull-258
 mulli-114
 murgu-260
 murk-260
 mushk-260, 364
 nëperkë-260
 Niš-59
 pak-114
 pakë-114
 palë-364
 par-110
 pelk-259
 pëllumbë-100
 përrua-260
 peshk-100
 pjeskë-114
 prrua-260
 püll-114
 pullpë-100
 pupeç-260
 pupe-260
 pupëzë-260, 364
 pupzë-260
 qafë-84, 184, 256, 259
 qëlq-364
 qen-108
 qepë-114
 qepër-114
 qingullë-108
 qishë-114
 ragal-258
 regj-114
 rendes-259
 rëxim-364
 retrë-114
 rëzë-364
 rrufë-259
 Rush-59
 rushkull-114
 shapi-260, 364
 shekë-114
 shkrep-260
 Shkup-57, 59
 shollë-114
 shpartë-114
 shpatullë-114
 shpëndër-260
 shpesë-110
 shqfur-110
 Shqup-364
 (i)shrëmp-114
 shrumbi-260
 shrump-260
 shtëngërë-266
 (i)shtënk-114
 shtënk-266
 shtjerrë-260
 (i)shtërëmbërë-114
 shtrep-260, 364
 shuall-114
 shurt-100
 shut-258
 skhardhë-260
 sorre-259
 stan-258
 stërvit-364
 Štip-59, 364
 sumbull-259
 tërmet-114
 tharbët-260
 thark-260
 thep-260
 thërrimë-259
 thjap-260
 thumbulle-256, 259
 thump-259

- tréstilë-364
 tsap-260
 tsjap-260
 udhë-364
 ujane-260
 ujë-260
 uluk-364
 urdha-260
 utüem-258
 vatrë-260, 343
 vesh-114
 vetul'-264
 vjedhullë-256, 259
 vjetër-114
 Vllorë-364
 Vlorë-57, 58, 59
 votrë-260
 xakësh-364
- Bulgară**
- avlija-321
 Bózović-378
 čelnik-310
 čop-305
 cutiia-428
 dobriyat-227
 dram-428
 drum-428
 dvata-229
 graždi-357
 gredã-357
 grobište-367
 gvozd-310
 kandëla-429
 kastor-407
 kožurec-313
 ma-321
 magare-428
 maka-357
 Murgas-463
 peštera-357
 pramatari-321
 sbor-311
 sbor-366
 šega-362
 šega-426
 smetana-258
 stana (v. bulg.)-258
- stapü-257
 trite-229
 vrabec-313
- Catalană**
- aquell-118
 aquella-118
 aquest-118
 cinc-129
 garra-265, 266
 manugar-238
 moli-114
 par-114
- Cehă**
- bida-279
 klampa-506, 507
- Dalmatã**
- cenk (vegl.)-129
 ci (vegl.)-129
 doi-150
 intrik-127
 kamaisa-110
 kol(a) (vegl.)-118
 kost (vegl.)-118
 manonka (vegl.)-238
 mlin-114
 nulba-127
 pauk (vegl.)-114
- Francezã**
- acheter-251
 actionnaire-676
 aider-171
 amoureux-637
 après que-424
 atteindre-171
 (un) autre-154
 boche-264
 bouc-261
 bouche-172
 bouchée-253
 bracc-146
 bureau-675
- cannibal-679
 capricieux-676
 car-166
 carême-127
 celui-ci-118
 celui-là-118
 centurion-675
 cet-118
 chasser-114
 châtier-323
 chemise-110
 chenu-169
 chercheur-675
 chiffre-679
 cinq-129
 cité-208
 collectionneur-675
 commerçant-677
 conducteur-676
 costume-675
 craindre-233
 culotte-675
 cultivateur-675
 cuvette-675
 danseur-676
 décrire-627
 diable-174
 droit-117
 église-114
 engraisier-119
 épicier-505
 esfoldrer-119
 exploiteur-676
 fauteuil-638
 fer-724
 frange-251
 genou-171
 huis-214
 hurler-127
 (i)ces(t) (v. fr.)-118
 (i)cil (v. fr.)-118
 influence-699
 ive-172
 jarre (v. fr.)-265
 jarret-265
 jarretière-265
 jouer-233
 jour-122
 journal-699
- jurér-233
 l'autre-154
 les-149
 lier-171
 littérateur-675
 loche-262
 manger-171
 mois-79
 monstrueux-676
 moulin-114
 mouton-261
 naître-233
 occire-171
 officier-671
 oreille-167
 ost (v. fr.)-245
 poisson-214
 palu (v. fr.)-127
 palude-127
 par plaisir-712
 pêche-114
 Pentecôte-174
 peser-171
 place-244
 pleurer-171
 poignard-700
 porteur-122
 professeur-675, 676
 progrès-699
 purée-675
 quarante-123
 quatre-142
 que-166, 349, 422
 régal-701
 rène-114
 rire-233
 royal-701
 rue-251
 saluer-681
 sans façon-712
 sauter-171
 sembler-233
 serpent-136
 soit que-241
 soit-241
 suspendre-677
 tête-172
 toucher-171
 vieux-172

visiteur-676

Greacă veche și neogreacă

ἸΑκυλα-129
ἸΑνώβλαχια-376
ἸΑρδάγαστος-272
ἸΑσπροκάστρον-462
Αυλων, -ονος-364
Βλάχοι-196
βλάχοι ὀδίται-286, 287
Δριστρα-60
Κυριος-129
Μαυροβλάχοι-377
Μεγαλή Βλαχία-376
Μικρά Βλαχία-376
Πειράγαστος-272
Πόρατα-74, 75
Πυρετός-74, 75, 77, 78
Ῥηχιος-275
Ῥωμαιοι-182, 254
Ῥωμανία-254
ἄδικα-303
ἄγαρία-431
ἄγωνίζω-433
ἄκαρνα, -ης-265
ἄκορνα-265
απαρνούμαι-433
αρχή-701
ασπρός-321
αυλή-311
βάζω-303
βεστιάριος-496
βουράτ-74, 75
χωμα-435
δάφνη-265
δερμόνι-432
δουλος-389
δράμι-432
δράω-262
δρόμος-428
δυσμενής-689
ἔγγεσίμωρος-264
ἔκίνησα-536

ἔλεισον-434
ἐπίχωριω-182
ἔτος-262
εὐφημος-264
φαλιός-264
φαμίλια-275
φόρτος-262
γομάρι-428
γυρος-130
ἱνα-236, 422, 349
κάδος-432
καῖστωρ-407
καλίβαι-175
καράμβας-262
κατα-275
κινω-536
κοπέλλα-493
κουδουνάκι-564
κόρτι-434
κύκλος-259
κυρίακος-129
κυρίανος-129
κυρύε-434
λέων-209
λογοθέτες-496
μαχανά-114
μαγγανεύω-132
μανδραγόρα-267
μαρτυρίζω-434
μαστορία-267
μάστωρ-267
μέδος-175
νά-236
οτι-422
ουσία-592
πάροικος-389
παίρωαφωνη-182
πεντεκοστή-174
ποιμενικήν-182
πραγματάρης-321
πριβιλήγιον-506
προσωπον-432
θέλω-419
θεμέλιον-428
ράβδον-262
ρομφαία-259

σαλαμάνδρα-267
σφόγγος-435
σπαθαριος-496
στόλος-434
στρατηγός-286
στύλος-244
ταγιστρον-338, 433
τελεος-592
τηλώττη-182
τσελνίκος-287, 288
τσουβάλι-565
τύκος-259
υαλος-244
υπέρπυρον-502
υπόζωναρι-435
ξουράφι-311
adu-412
argella (maced.)-258
argilla (cimerian)-258
Aulon-58
*Avlona-57
Callatis-60
crondir-432
dáfni-433
Dánuvís-267
Dimitrios-665
Domitios-436
drami-428
Elasona-74
Fetos-262
Georgios-665
Halmyris-60
Kalofiros-436
kundúra-431
kutí-428
limoni-432
mavrovlachí-84, 377
Melitios-436
Mousaios-73
Panaiotis-436
párikos-278
polikóndilion-429
Puretos-750, 751
Safira-436
Safiros-436
*Salona-73, 74
tegánion-432
teganon-432

(The)salonica-74
Tomis-60
vasilicia-431

Indoeuropeană

*ákar(n)os-264
*alkar(n)os-264
*arkar(n)os-264
*bhardha-78, 262, 278, 279
*bhrdha-78, 278, 279
*ghel-262
*gradhla-265, 266
*gradhna-265
*gro(d)tlóm-266
*kún-263
*kúnko-263
*plátús-75, 76, 77, 78
*prtós-75, 76
*ser-74, 75
*smiiar-263
*sreu-258
*suésör-741
*ued-73
*uct-262

Italiană

abbia-208
aiutare-171
(un) altro-154
attingere-171
bocca-172
braccia-146, 148
braccio-146, 148
*broasca-122
broscus-122
ca (v. lomb.)-242
*ca-166
*ca (lomb.)-166
cacciara-114
camesa (bellunza)-110
camicia-110
cannibale-679
canta-157
canuto-169
capitale-678

- capitare-251
 capitò-251
 capricioso-676
 (le) carre (lomb.)-149
 (le) castelle (lomb.)-149
 ce (apul.)-129
 che-162, 349
 chè-242, 422
 chiesa-114
 ci (apul.)-129
 cicilianici-475
 ciccirili-475
 cicerani-475
 ciceri-475
 ciceroni-475
 ciciliani-475
 ciciriani-475
 cifra-679
 cinque-129
 ciòè-122
 ciribiri-475
 città-208, 251
 citu (apul.)-129
 con-126
 convenire-233
 cresta-100
 qualità-635
 desso-151
 di-136, 137, 334
 diabolo-174
 diritto (sic.)-117
 dissero-165
 dita-147
 doi (bologneza)-150
 doi (marchigiana v.)-150
 doi (sieneza)-150
 doi (tosca)-150
 dopo-156, 626
 dopo-626
 dopoche-424
 dreto (ven.)-117
 due (tosca)-150
 Durrazzo-59
 c sì (v. it.)-167
 esso-151, 212
 ferro-724
 finche-424
 fiume-136
 forca-100
 fosse-123, 237
 frutta (il)-147, 148
 frutti (i)-147
 frutto (il)-147
 fummo-238
 furca-100
 ginocchio-171
 giornale-699
 i di-137
 il-146, 149
 imperatore-136
 indettare-114
 influenza-699
 ingegnere-681
 io-121
 l'altro-154
 le-138, 146, 147
 lla (it. de s.)-157
 lotta-100
 lume-136
 lungo-156
 (una) malatia-251
 mangiare-171
 marmo-136
 membre (le) (lomb.)-149
 mentre-166
 mese-79
 mininkyu (sicil.)-238
 moglie-124
 moneta (ven.)-505
 morale-678
 Morlachi-377
 mulino-114
 mura (le)-147, 148
 muri (i)-147
 muro (il)-147
 nalla (treviz.)-127
 nalla (ven.)-127
 narba (camp.)-127
 nazionale-678
 nome-136
 occidere-171
 orecchia-171
 ossia-241
 podule (tosca)-127
 palombo-100
 pani-133
 pare (napol.)-114
 pavese-501
 per-156
 pesare-171
 pesca-114
 pesce-100
 petto-724, 122
 piazza-244, 505, 506
 pio-676
 piombo-100
 poco-114
 polpa-100
 ponto (ven.)-505
 pozzo-100
 professore-675
 progresso-699
 pugnale-700
 punto (tosca)-505
 quaranta-127
 quaresima-127
 quasi-166
 quello-118
 questo-118
 rame-136
 re(g)ale-701
 redine-114
 regalità-701
 ruschio-114
 saltare-171
 santuario-635
 scaldare-131
 scapitare-252
 se-166
 secchia-114
 secea (lomb.)-135
 secete (napol.)-135
 serpente-136
 sì (v. it.)-167
 sia che-241
 sordo-100
 spada-501
 spalla-114
 speziario-505
 stanco-266
 strada-244
 tardi-173
 terremoto-114
 testa-172
 toccare-171
 ufficiale-679
 unità-635
 uomini-136
 uomo-135
 uscio-214
 vecchio-125
 vecchio-172
 veleno-211
 vespe (lucc.)-119
 vespre (abruzz.)-119
 vespre (lucc.)-119
 vespre-119
**Latină clasică,
 populară,
 moesodacică (m.s.d.)**
 (ad)satis-250
 a(r)unco-177
 *a-157
 ab-155, 156
 *abante-156
 abellona-223*
 abscondi-165
 abscondidi-165
 absconsi-165
 ac-168
 accendere-173
 acer-264
 acia-130
 *acora-147
 acus-147
 ad-107, 126, 129, 140,
 141, 142, 143, 144,
 152, 154, 156, 157,
 219, 220, 221, 222,
 234
 adaquare-130
 adaugere-164
 adjungo-130
 adjunxit-212
 adjutare-171
 adjuto-130
 adjutum-171
 adjuvi-171
 adjuvo-171
 admissarius-131
 adunamus-206

- aeger-173
 Aer-409
 aeramem-136, 146, 206, 207
 aestas-172, 246, 247, 363
 ager-283, 284
 agnellus-171
 agnus-171
 *aio-237
 ala-177
 alae-247
 alapa-177
 albas-249
 Albastri-214
 alere-173
 alicubi-208
 alium-284, 285, 322
 allium-209
 allodia-387
 alnus-249
 alter-153
 Altinum-60
 *altru (m.s.d.)-154
 alumen-24
 *Alutu-72
 alvina-172
 amarus-206
 amita-137
 amnis-173
 amo-247, 365
 amplius-250
 *Ampoliu-72
 Amutrium-72
 an-212
 anas-249
 ancora-249
 Andreas-245
 *anellu-128
 anellus-122, 128, 206, 246
 angelus-213
 *angustu-409
 angustus-206, 215
 *aniellu-128
 anima-188
 animalis-309
 anni-209
 annus-206
 *antancus-206, 208, 268
 ante-156, 157, 268, 662
 *anu-137
 ape-119
 apes-172, 246
 apex-365
 apis-119, 172
 apium-249
 apparare-253
 appellare-172, 246, 247
 Aprilis-245
 apud-156
 aqua-130
 Aquila-129
 arare-262
 arca-249
 *arcora-147
 arcus-147, 245
 ardeo-165
 ardere-164
 arca-125, 214, 283
 arena-248
 *Argešu-72
 *Argišu-72
 aria-125
 arietem-124, 136
 arista-249
 arma-245
 armentum-246
 Arpinas-121
 Arpinatis-121
 ars-249
 ascendero-159
 *ascla-127
 assimili-209
 assimilo-209
 Astibus-57, 364
 astla-127
 astula-127
 *atomna-124
 *atomnus-124
 atque-153, 168
 attingo-171
 aua-247
 audet-247
 *audi (pers. II, sg.) (m.s.d.)-157
 audiat-130
 audii-165
 audimus-213
 audio-165
 audire-213
 audis-157
 audit-121, 216
 auditis-213
 audunt-165*
 Augustus-245
 aunculus-125
 aurarius-246
 *aurecla-171
 auricula-124, 125, 171
 auris-171
 aurum-205
 aut-241
 autumnus-123, 124
 ava-249
 avarus-365
 avicellus-247
 avunculus-125
 avus-247
 Axungia-131
 ballaena-249
 ballare-187
 ballo, arc-249
 balneum-249
 balteus-130
 baptizo-131
 barba-137, 262
 barbati-213
 basilica-78, 96, 97
 batalia-208
 bato-125
 batt(u)alia-245
 battuere-282
 battuo-125
 belare-553
 belli dux-385
 bellum-173, 673
 bellus-172, 246
 bene-206
 benedico-245
 besica-336
 bibito-347
 biblia-245
 bibo-212
 Blahia-459
 Blasius-504, 512
 blasphemus-337
 boletus-209
 bona-207
 bonitate-337
 brachiale-1130, 246
 brachium-130
 *brenu(m)-209
 brevis-172, 246
 broscia-177
 bruscum-122, 177
 bruscus-122, 123
 brusture-177, 178
 bubalus-213
 bucca-172
 *bucca-250
 buccata-253
 bulla-177, 250
 *Buceu-72
 c(h)arta-245
 caballus-209
 caballus-172
 *cadeo-165
 cadere-164
 cadis-213
 caedere-171
 caelum-124, 213
 calcaneus-208
 calcaria-114
 calcare-130
 calceatus-130
 calceavi-130
 *caldura-110
 caldus-125
 *calenda-174
 Calendae-174
 calidus-125
 *calle-250
 callum-247
 calore-110
 calvus-365
 *comesia-336
 camisa-108, 110, 336
 *campora-147
 *campu-184
 campus-147, 184, 206, 282, 365

- cane (subst.)-412
 *canipa-284, 285
 canis (subst.)-108
 cannabis-284, 285
 cano-171
 canonicus-245
 canta (vb., pers. II, III, sg.)-157
 cantabam-157
 cantabant-157
 cantabas-157
 cantabat-157
 cantabit-157
 cantai (m.s.d.)-165
 *cantamus-125
 cantamus-235
 *cantare (conj., pl., pers. III, sg.)-125
 cantarem-157
 cantas-157
 cantasset-125
 *cantasti (vb., pers. II, sg.)-125
 cantat-121, 125, 157, 216, 235
 *cantava (imperf., ind., pers. I, sg., II, sg.; III, sg., pl.) (m.s.d.)-157
 cantaverim-157
 cantaverit-125
 cantavero-157
 cantavi-157
 cantavimus-125, 235
 cantavisset-125
 cantavisti-125
 cantavit-125, 157, 235
 cantâre-171
 canto-184, 206
 *cantora-147
 cantum-171
 cantus-147
 canus-169
 canutus-168, 211
 caper-260
 capere-247, 251
 capita-136
 capitalis, e-678
 capitaneus-458, 497
 *capitare-251
 capite-172
 capitina-172
 *capora-148
 capra-260
 capreolus-125
 *capreus-114
 *capriolu-125
 captiare-114
 *capu-136, 137
 caput-126, 136, 172, 251, 252
 *cararia-250
 carbone-207
 caro-146
 carrus-339
 Carsium-60
 Carso-60
 carus-247, 339
 casa-133, 134, 172, 206, 243, 275
 casâ-133
 *casa (N. sg.)-137
 casam-133
 *case (N. pl.)-134, 137
 castigo, arc-252
 castigo-214
 catinus-304
 cauda-124
 cauliculus-124
 cavea-208
 cavere-173
 cecini-171
 censere-173
 cepa-284, 285
 cera-213
 Christianus-268
 cichorea-177
 ciconia-367
 cifra-679
 cingula-108, 129, 131
 cinque-213
 cipus-213
 circellus-246
 circulus-110
 circus-110
 *citare-126
 *ciutula-130
 civis-173
 civitas-78, 126
 civitate (pop.)-126
 civitate-208, 251
 clamare-172, 247
 clamor-206, 212
 clarus-423
 *clinga-108, 131
 clivus-365
 coctorium-249
 coda-124
 cogitare-173, 208
 cogito-236
 coliclu-284, 285
 coliclus-124
 *collégo-208
 colligere-247, 283, 284
 collina-365
 collis-365
 collus-172
 color-250
 colus-246
 comedere-171
 comes-496, 591
 commito-250
 comparare-246
 conflo-126
 confundo-126
 congyro-665
 conspocere-173
 Constantiana-60
 contra-156, 212
 contremuto-212
 conventare-126
 conventum-126
 conventus-126, 212, 253
 coquere-129, 284, 285
 coquo-129
 cor-246
 cornu-136
 corona-207, 211
 corporis-156
 corpus-148, 365
 correndo-212
 cortem-124
 cos-213
 cotem-124
 cotis-213
 cotitus-213
 cotonea-207
 columnicula-177
 covitate (pop.)-126
 coxa-212
 crassus-126
 cratis-126
 Creatio-96
 Creatione-173, 174, 246
 credeo-165
 credere-173
 creditis-206
 credo-353
 crepo-177
 crescere-214
 *Crisius-72
 crista-100
 *Cristu-245
 crusta-365
 *Crușu-72
 cubitus-122, 342
 cubium-177
 cuculus-250
 cucurbita-284, 285
 cui-138
 cuius-138
 cum-126, 156, 166, 167
 *cun-126, 133
 cuneus-125, 208
 *cuniu-125
 curatus-213
 curiae-387
 caecus-172
 *d(i)rectas, atis-245
 *d(i)rectitas-245
 Dacia-258
 damna-213
 damnum-213
 Danaster-446
 dant-107, 165
 Danuvius-267
 *dao (m.s.d.)-107, 165
 dat-348
 *dau(ni) (m.s.d.)-165
 *daunt-107
 de-133, 140, 154, 156, 177, 346

- debeo-365
 decem-128, 213
 dedito-159
 dedi-348
 Demetrius-246, 300
 demicare-309
 densus-110, 126
 *dente-128
 dentem-128
 dentes-213
 deorsum-126, 130, 665
 *depo (m.s.d.)-156
 descendere-493
 descensus-493
 desidero-213
 despico-177
 dexter-365
 *di-137
 Diabolus-174
 diabolus-96
 diaconus-245
 dicis-126
 dicit-126
 dicunt-126
 dies-96, 136, 213
 diffamia-208
 digita-147
 digitus-147
 dimidium-665
 directus-245
 *discalceatus-116
 *discludere-247
 discludo-214
 disculcius-116, 117
 disseco-177
 dixerunt-165
 dixi-165
 dixit-131
 do-107, 165
 dogarius-246
 dolere-208
 dolo, are-262
 dolor-126, 135, 209
 dolore-135, 207
 dolus-209
 Dominicus-504, 512
 dominus-125
 *domna-208
 *domni-137
 domnu-137
 dominus-125
 domus-172, 243
 dono-148
 *dopo (m.s.d.)-156
 dormire-208
 dorsum-126
 douazeci-247
 draco, onis-173
 draco-96
 *drectus-245
 duae-124, 150
 duarum-142
 duo-122, 123, 150
 duorum-142
 *Durratu-57, 58, 59
 dux-114, 246, 591
 duxit-131
 Dyrhachium-57, 58, 59
 e(x)-155, 156
 e-167
 ecce-153, 154
 *eccella (m.s.d.)-153
 *eccelle (m.s.d.)-153
 *eccelli (m.s.d.)-153
 *eccellu (m.s.d.)-153, 207
 *ecesta (m.s.d.)-153
 *eceste (m.s.d.)-153
 *ecesti (m.s.d.)-153
 ecestu (m.s.d.)-153, 207*
 eccille-153, 224
 ecciste-153
 *ecciste-313
 ecclesia-96, 245
 *eccuella (m.s.d.)-153
 *eccuellu (m.s.d.)-153
 *eccuesta (m.s.d.)-153
 *eccuestu (m.s.d.)-153
 eccum-410
 edere-171
 ego-126, 151
 elemosyna-245
 Elias-504
 *ella (m.s.d.)-153
 *ella-138
 ella-208
 *ellaltru (m.s.d.)-154
 *elle (m.s.d.)-153
 *elle-138, 140
 *ellei-138
 *elli (m.s.d.)-153
 *elli-138
 *elliei (m.s.d.)-153
 *elloru (m.s.d.)-153
 *ellu (m.s.d.)-153, 154
 *ellu-138, 218, 219, 224
 *ellui (m.s.d.)-153
 ellui-138
 *entre (pop.)-126
 episcopus-245
 *epsu-212
 equa-130, 172
 equus-172
 eram-237
 cramus-237
 erant-237
 eras-237
 erat-237
 eratis-237
 *erbor-148
 eremita-245
 *erratico-177
 erraticus-177
 erro-177, 365
 ervum-148
 esse-157, 165, 237
 est-107, 126, 165
 *esta (m.s.d.)-153
 *este (m.s.d.)-153
 este-165*
 *esti (m.s.d.)-153
 *esti(t)-107, 126
 *estici (m.s.d.)-153
 estis-165
 *estit (m.s.d.)-165
 *estoru (m.s.d.)-153
 *estu (m.s.d.)-153
 et-156, 167
 etsi-422
 evangelium-245
 ex-129
 excaldo-131
 *excipitare-252
 excoquo-131
 excurro-131
 excutere-284, 285
 excutio-123
 excutulare-284, 285
 exeo-131
 *exfulgerare-119
 exibo-158
 experientia-635
 expolit-125
 expolivit-125
 exponis-209
 expono-131
 exprimere-661
 exsudo-131, 207
 extempero-131
 extergeo-128, 131, 214
 extinguer-129, 184
 extinguo-129
 extinquo-131
 extorreo-131
 extra-156
 extrico-131
 exvolo-177
 faber-213, 246
 fabrum-213, 246
 *facebam-165
 *faci (pers. II, sg.) (m.s.d.)-157
 facia-130, 136
 facies-106, 130, 343
 facio-107
 facis-157
 faciunt-107
 facta-253
 factum-253
 facunt (m.s.d.)-165
 Faenum-1240
 *fagulus-129
 fagus-136
 fallo-366
 falx-283, 284
 fama-662
 familia-208, 247, 275
 *fao-107
 farina-211, 284, 285
 *faunt-107
 favus-129
 febrarius-125
 februius-125

- feci-165, 235
 fecui-165
 fecuit-165
 fel-146, 148
 felix-176
 *fenu-124
 fero-171
 ferrarius-246
 ferrum-122
 fervere-164
 festa-96
 feta-367
 fetus-177, 367
 *feurar-125
 fiam-165
 fias-165
 fieri-165
 figura-576
 filianus-197, 409
 *filiu-124
 filius-124, 208
 fimbria, ae-250
 fimbria-184
 findo, ere-250
 findo-177
 *fire (inf., prez., pop.)-165
 flere-171
 flevi-171
 flore-207
 florere-164
 *Florilia-96, 208
 florinus-502
 flumen-136
 flumen-136, 173, 247
 fluvium-754
 *focora-147
 focus-147
 folia-149*
 folium-149
 fontana-206, 208
 *fora (m.s.d.)-156
 foras-156
 formosus-172
 fornax-249
 forum-244
 Forum-444
 fossatum-365
 *foste-237
 *fosti-237
 *fostis-237
 fracidus-214
 fraga-150
 fragum-149
 fragus-149
 Francus-274, 503
 fraxinus-131, 596
 fremitus-147
 frenum-209, 323
 frigora-136, 342
 *frigora-137
 *frigu-136, 137
 frimbia-249, 251
 frondia-130, 149
 frondis-149
 frons-149
 fructa-147
 fructus-147, 368
 fugere-164
 fugire-164, 213
 fuistis-122, 123
 *fulgerare-119
 fuligine-209
 fundora-147*
 fundus-147
 funis-177, 249, 447, 448
 furca-10, 172
 *fustis-122, 237
 gallina-209
 gaudium-177, 178
 gelu-136, 213
 gemitus-147
 gemo-128
 gena-131, 207, 213
 genista-249
 *genna-131, 207, 213
 gens-677
 genu-171
 geniculum-171
 Georgius-246
 *Gerasus-749
 *Gesu-245
 glacia-130, 136
 glaciare-214
 glaciers-130, 212
 glanda-197
 *glarra-265
 Graecus-124
 grandis-177, 178
 granum-85, 209, 284, 285, 323
 gratus-250
 gravis-131
 *grevis-131
 grevis-213
 guardare (pop. Apus)-173
 guerra (pop. Apus)-173
 gula-172
 ustus-147
 gyrus-142, 665
 habeat-208
 habebam-163, 313
 habent-487
 habeo-159, 237
 habere-163, 213
 habes-237
 habet-237
 *habunt-237
 haedus-124
 hasta-249
 hiberna-173
 hic-152
 hiems-173
 hircus-260
 homines-136
 homo-126, 135, 136
 hordeum-130, 284, 285
 horrere-164
 hortus-366
 hospes-136
 hospitium-130
 hostis-245
 humerus-126
 humidus-126
 illac-107, 157
 illae-138, 140
 illaci-124, 138, 140
 illaeius-138
 illam-219
 ille-118, 137, 138, 141, 143, 144, 152, 153, 154, 218, 219, 223, 224, 227, 228, 263, 342, 343
 *ille-148
 illi-140, 153
 illius-140
 illo-140
 illorum-152
 *illu-148
 illui-138, 152
 illuius-138
 illum-219
 *imbracare-116, 117
 imperarc-173
 imperator-108, 126, 136, 207
 imperatore-136
 implantare-249
 impleo-207
 imus-247
 in-126, 156, 744
 *inaltiare-130
 *inaltiatus-130
 incendere-173, 347
 incensum-173
 inclinatione-130
 indictare-114
 infans-177, 248
 infernum-366
 *in florere-164
 infra-156
 *ingrevicare-119
 *ingrevincare-119
 insula-244
 integru-122
 *integru-127
 integrum-122
 intellectus-238
 intellexit-131
 intelligo-238
 inter-126, 156, 207, 344, 424
 interficere-169, 171
 *interguare-130
 interrogare-130
 intingo-177
 intra-156
 intre-126*
 *intregu-127
 intro-156, 744
 introicris-159

- intubus-177
 *inuxorare-247
 investio-177
 investire-116, 117
 invinco-177
 invitio-345
 [in]volvere-410
 iobbagio, onis-497
 ipsa-212
 ipse-126
 ire-173
 is-152
 iste-153, 154
 Ister-267
 *iualu-244
 jaceo-127
 jacto-177
 jam-250
 Jannes-127
 Joannes-127
 jocare-171, 173, 249
 joco-171
 *jocora-147
 jocus-127, 147
 Johannes-246
 Jovis-127
 judex-79, 136, 189
 iudicium-130, 494, 682
 iudico-669
 *juene-126
 jugum-365
 *june-126
 jungo, ere-250
 juniperus-127
 jurare-347
 iuridici-253
 iuro-127
 jus-173
 iustitia-192, 245
 justus-245
 juvene (N. pop.)-126
 juvenis-116, 117, 125, 126, 213, 409
 iuxta-156
 *kinquenta-129
 *la-107, 138, 157
 laboriosus-213
 laboro, are-250
 laboro-364
 labrum-247
 lac-146
 lacora-147*
 lacrimare-171
 lacte-212
 lacus-147
 lampas-249
 lampreda-249
 lancea-249
 lanosa-114
 lanterna-249
 lappa-177
 laqueus-129, 130, 147
 Larta-459
 latratus-147
 latro-137, 249
 laudassem-162
 laudo-157
 laudor-157
 lavo-213, 233
 lavor-233
 laxo-131, 347
 *le-138
 lectus-249
 *legare-208
 legem (subst.)-206
 *lei-138
 levare-213
 levis-131, 209
 levo-209, 213
 *li-138
 libare-173
 liber-245
 ligare-171
 ligat-206
 ligna-207
 lignarius-246
 lignum-212
 ligo-171
 lima-249
 lingua-130, 207
 lingula-7
 linter-127
 littera-245, 249
 litterae-245
 *lo(s)-138
 *iocora-147
 locus-142, 147, 148
 *longa (adv. - m.s.d.)-156
 longe (in)-156
 longum (in)-156
 longus-284, 285
 loqui-173
 loru-138
 *loru-138
 *lu-138
 luceo-164
 lucere-164
 lucesco-164
 lucro, are-252
 lucrum-252
 lucta-100, 245
 *luctare-173
 luctum-171
 ludere-171, 173
 ludo-171
 lugere-171
 *lui-138
 lumen-126, 135, 136, 146, 247
 luminaria-250
 luna-78, 110, 174, 209, 247
 lunter-127
 lupo-133
 lupu-133
 lupum-133
 lupus-126, 133
 lusi-171
 lusum-171
 luxi-171
 macellarius-246
 machinare-284, 285
 magis-126
 magistra-126
 *malba-127
 malehabitus-173
 malleus-209
 malum-209
 malva-127
 Malvensis-258
 mamma-137, 177
 mamani-137
 manducamus-238
 manducare-171, 238
 manducatis-238
 manducis-238
 manduco-238
 mane-177, 412
 mantellum-249
 manus-136, 184, 206, 250
 Maramorisii-754
 Maramorisio-754
 Maramoris-754
 Maramorisium-754
 Maramorus-754
 mare-146, 148, 244
 margella-246
 maria-146
 maris-172, 246, 264
 *Marisu-72
 *Mârișu-72
 *maritare-247
 *maritus-173, 246
 marmor-146, 244
 Martius-245
 mas-172, 246, 264
 mata-366
 mataxa-249
 mater-177
 matutinus-177
 Maxilla-131
 me-150, 151, 233
 mea-151
 meac-151
 meare-173
 medium-130
 medius-142
 medulla-208
 mee-151
 mei-151
 mel-146, 148
 *mele-122
 mele-128
 melum-149, 209, 335
 melus-149
 membrum-250
 memoria-173
 memoro, are-250
 *méne-151
 mensa-126, 335
 mensis-78, 110, 245, 247

- mensura-126
 mente-128
 mente-207, 409
 mentem-124
 merda-250
 mergere-116
 mergimus-247
 mergo-338
 *mesa-126
 *mesura-126
 meu-151
 meus-151
 *mie-151
 micle-128
 mihi-151
 milium-284, 285
 miror-233, 347
 misellus-498
 mola-177, 246
 molaris-246
 molere-248
 molinarius-248
 *molinum-114
 molinus-177, 248
 moliri-248
 monachus-245, 249, 366
 monasterium-245
 monumentum-251
 monumentus-148
 mons-365
 monstro-126
 monstrosus-676
 monte-207
 *monte-361
 montes-156
 Monticellus-409
 monumentum-148, 192, 251
 moralis, e-678
 morari-173
 mordeo-177
 mori-248
 morio-157
 morior-124, 157
 morire (inf.)-157, 248
 morire-248
 moriri-157
 moris-673
 moriu-124
 morsico-177
 mortus-125
 mortuus-125
 morum-124
 mos-673
 moveo, erc-250
 *muccico-177
 *mucla-127
 mulgere-164
 mulier-124
 muliere-124*
 mulierem-124
 mundus, a, um-250
 mundus-247
 mura-136
 mura-147
 muria-123
 murus-136, 147
 musculus-177, 214
 muscus-177
 *Museu-72
 *mutlu-127
 mutulus-127, 410
 naevus-124, 129, 177
 Naissus-364
 *nalba-127
 napus-284, 285
 nassa-366
 Natale-96, 174
 natis-250
 Nativitate-174
 navis-244
 ne-129, 150, 422
 nebula-129
 *negellus-129
 nego-366
 negotiator-246
 negotium-130, 252
 *negula-129
 Neiaduno-272
 nemo-397
 nepos-223
 nepotis-223
 neque-168
 nescio quantum-212, 307, 408
 Nicola(u)s-246
 nidus-177
 nigellina-284, 285
 nivis-213
 *no-123, 151
 nobiles-387
 nobis-151, 213
 *nodora-147
 *nodus-147
 *noi-151
 nomen-124, 126, 135, 136, 148
 *nomora-148
 nos-123, 150, 151
 nosco-125
 nostra-151
 nostrc-151
 nostri-151, 214
 nostru-151
 noum-125
 nova-213
 novem-213
 novi-125
 novum-125
 nucis-415
 nudus-366
 nullus-250
 nuptiae-212
 nurus-123, 136
 nutricium-284, 285
 nutrire-173
 nutrit-125
 nutritvit-125
 nux-415
 oblitio-411
 obscurus-250
 occidere-169, 171
 oculus-125
 octo-212
 oculus-125
 ollarius-246
 *omu-136, 137
 *omulli-140
 opera-250, 366
 orare-208
 orbus-172
 *ordio-157
 ordior-157
 ordire (inf.)-157
 ordiri-157
 *orecla-171
 oricla-124, 125
 oris-172
 orno-366
 os-174
 *ospes-136, 137
 *ospiti-137
 osteolum-214
 ostia-214
 ostium,-124
 ostreum-249
 ova-213
 padule-114
 paganus-268
 pagus-268
 pala-114, 249
 palea-283
 palude-127
 palumbus-100
 *pamentu-126
 pampinus-249
 pane-133, 137, 412
 panem-133
 pani-133, 137
 panicum-211, 284, 285
 panis-133, 146, 284, 285
 *pannula-177
 pannus-114, 177
 papaver-249
 par-114, 250
 parabola-173, 249
 parabolare-173
 parare-253
 paretes-124
 parietem-124, 136
 paro-366
 parochia-245
 parte-134
 *parti-134
 passare-116, 117, 187, 313
 passus-117
 pastione-214
 pater-177
 *patio-157
 patior-157
 *patire (inf.)-157
 patiri-157
 patria-135

- pauci-250
 paucus-114
 pauper-364
 pavatum-249
 pavimentum-78, 126, 174, 337
 pavor-250
 pectino-337
 pectora-136
 pectorale-260
 *pectu-136
 peculium-185
 pendo-171
 pensare-171
 pensum-171
 Pentecosta-96, 174
 pependi-171
 pepo-284, 285
 per-126, 133, 156, 744
 perambulo-335
 perdo-128
 perdrix-177
 perg(u)la-338
 pergula-410
 persona-250, 366
 pertica-249
 pervica-249
 pes-177
 pessica-114
 petiolu-124
 petiolus-124, 177
 petra-206
 Petrus-246
 *pettia-114
 Philistinorum-444
 *picculeus-185
 picula-177
 pictas-249, 366
 piget-154
 pillu-208
 pilus-337
 *pira-149, 150
 pirum-149
 piscis-100
 pituita-250
 pius-676
 pix-177, 178
 plagius-365
 planctum-171
 planctus-148, 250
 plangere-171
 plango-177
 planta-249, 250
 planus-250
 planxi-171
 plata-501
 platea-188, 244
 plebs-245
 plena-206
 plenum-284, 285
 plicare-208
 plorare-171
 ploro-177
 plovat-353
 plovere-353
 plovet-353
 plumbum-148
 plumbus-100
 plus-250
 pluvia-123, 208
 poena-366
 polio, ire-250
 pollex-177
 pollicaris-177
 *poma-149
 poma-207
 pomum-149
 ponte-207
 populus-244, 245, 249
 porcellu-128
 porcellus-128
 *porciellu-128
 porkelu-128
 *porkiellu-128
 porta-207
 portam-156
 porto-171
 portus-244, 249, 750
 poscere-173
 poscrunt-165
 posit-165
 posse-165
 post-156
 postquam-424
 posuerunt-165
 posuit-165
 *poteo-165
 *potere-164
 *poterem-164
 praeda-124
 praesto, arc-250
 prandium-130
 pratum-249
 *pre-126
 precor, ari-250
 pretium-130
 primarius-228
 principium-701
 privilegium-505
 pro-156, 744
 probai (ind., p l., pers. l. sg.)-125
 probavi-125
 probus-366
 proelium-173
 professor-675
 progressus-699
 provinciales-72
 provincialis-61
 pudet-154
 puer-177, 246
 *puerunculus-178
 pugnare-173
 pulejum-249
 pulpa-100
 pumex-249
 punctum-250
 puppis-249
 purgo, arc-250
 purpura-249
 purus-250
 *puselella-127
 *pustella-127
 pustula-127
 putare-173
 puteus-100, 130
 qua-130
 quia-422
 quadragesima-127
 quadragesimae-130
 quadragessimae-126
 quadraginta-127
 quaerere-129
 quaero-184
 quales-130
 qualis-209, 230
 quam-126, 130, 166, 167
 quando-130
 quantus-130, 212, 410
 quare-166
 *quarenta-127
 *quaresima-127
 quasi-166
 quattor-125
 quattuor-125, 130
 *que-129
 que-184
 quem-129
 quetus-124, 129
 qui-129, 138, 184, 230
 quia-166, 242
 quid-126, 129, 230, 422
 quietus-124
 quinquaginta-129
 quinque-129, 184, 213
 Quiriacus-129
 Quirinus-129
 quis-130
 quod-130, 166, 422
 rabies-250
 racemus-249
 *radia-149
 radicina-177, 208, 337
 radius-149
 radix-177, 249
 ramus-206
 rana-177
 ranucia-284, 285
 rapidus-665
 rapum-249
 ratio-137
 Raxia-459
 rege-114
 regula-249
 remansit-126
 reniculus-115, 116
 renuculus-115
 respondeo-165
 respondere-164
 restis-177, 249
 rete-177, 249
 *retella-177
 *retina-114

- reus-128, 479
 rex-79
 rideo-165, 337
 ridere-164
 rigo, arc-249
 ripa-337
 Ripensis-258
 risi-235
 risu-416
 risus-147
 *Rivu de molae-72
 rivus-169, 213, 247
 robeus-123
 robur-250
 rogare-208
 rogatione-130
 Romania-254, 459
 romanice-254
 Romanus-208, 253, 254
 roomanicus-254
 rosa-249
 Rosalia-96, 174
 Rosea-410
 roseus-125
 *rosiu-125
 rosseus-123
 *rossione-208
 rostrum-172, 169
 rota-207
 rotundi-213
 rubeus-123, 208
 rubia-123
 rubus-129
 ructus-250
 ruga-248, 250, 251
 rumor-366
 rumpere-753
 *rusculum-114
 ruscus-177
 Russea-410
 russeus-123, 125
 ruta-249
 sabbatum-248
 saeculum-173, 245
 saeta-249
 sagitta-245
 sagma-249
 saissus-57
 sal-146
 salem-7
 salii-171
 salio-171
 salire-114, 171, 209, 347
 salitum-171
 saliva-250
 Salona-73, 78
 saltere-171
 salto-171
 saltum-171
 salvo, are-250
 salvus-250
 *sambata-248
 *Samušu-72
 Sanctu-246
 sanctuarium-635
 Sanctus Georgius-130, 131
 Sanctus-127, 218
 sanctus-212
 Sanguis-129
 sanitate-337
 sanitosus-248
 sanus-247
 sapere-172, 177, 246
 sappa-283, 284
 sappare-283, 284
 sarculo, are-249
 *scabia-208
 scabies-208
 scamna-137
 *scamnu-137
 scamnum-83, 203, 213
 scio-214
 scire-172, 177, 178
 scit-347
 sclavus-284, 357, 398
 scoria-124
 scortea-130
 scribere-245
 scribo-213
 scriptor-245
 sculphur-110*
 Scupi-364
 scutum-245
 *se (m.s.d.)-165
 se-150, 349
 *sea-151
 sebum-213
 secalis-284, 285
 secare-247
 secundum-156
 sedeo-128, 213
 *sec-151
 *sci-151
 seminare-283, 284
 semper-250
 semu-165*
 sentiat-130
 sentio-130, 165, 212
 *sentu(nt)-126
 *sentu-165
 *sentunt-165
 sepelire-246
 septimana-337
 sequere-246
 sequor, i-250
 serena-206
 serenus-211
 *Secretu-72
 sermo-137
 *serpente-135
 serpentem-136
 serpentes-13, 136
 servatoria-96
 servi-388
 servus-386, 389
 sessus-365
 *seti-165
 setis-165
 *seu-151
 seu-241
 *sexe-131
 *si-164
 si-165, 167, 349, 351, 422
 Sibilo-409
 sibi-151
 sic-126, 167, 410
 sicilis-283, 284
 sicitas-135, 136
 *sicia-114
 signum-212
 silva-248
 simus-165
 sine-156
 *sintu-165
 sinus-248
 Sirmium-436
 sit-165
 sitis-165
 situla-114, 249
 *slufur-246
 socius-130
 soerus-136
 sole-207
 solem-7
 solco-366
 solidus-183, 366
 solum-114
 solus-250
 somnora-147
 somnus-147
 sonitus-147, 208
 sonus-682
 sorbeo-165
 sorbere-164
 sorex, cis-335
 *sori-137
 sorores-208
 sorori-137
 sparta-114
 spartum-114
 spatula-114
 spectare-173
 spicum-284, 285
 spiritus-245
 spissus-110
 spodia-130
 spodium-130
 squama-206, 366
 stabulum-215
 stagnum-250, 366
 stancus-114
 stant-107, 165
 *stao-107
 stat-348
 *staunt-107
 stella-208
 steti-348
 sto-107, 165
 strata-188, 244
 stren(u)a-249, 366
 striga-214
 stylus-245

- *su-126
 sub-156
 subieci-388
 subtilis-250
 *subtu (pop.)-156
 sulfur-246
 sulphur-110
 sum-126
 sumus-165
 sunt-126
 *suntu-165
 *suntunt-165
 super-158, 229
 supra-158
 supter-158
 surdus-100
 sursum-126
 suspiro-346
 suus-123
 tacere-206
 tactum-171
 tacui-165
 *tacut-121
 tacda-124
 tango-171
 tantum-410
 *tardare-173
 tardivus(m.s.d.)-173
 tardo, are-250
 tardus, a, um-173
 tata-137, 177, 218
 *tatanem-218
 tatanes-137
 tatani-137, 218
 *tatani-218
 te-150, 151
 tea-151
 teae-151
 tectum-250
 tee-151
 tei-151
 temita-250
 tempora-136, 342
 *tempora-137
 tempore-207
 *temporivus-173
 tempto, are-250
 tempu-128, 136, 137
 tempus-128
- *tene-151
 teneat-207
 teneo-128, 494
 tener-116
 *teneru-128
 teneru-337
 tenerum-128
 tensus-126, 353
 tenus-156
 tepidus-250
 terra-175, 213
 terrae-750
 tertius-228
 testa-172
 testum-172
 tetigi-171
 teus-151
 texo-128, 131
 Thessalonica-78
 *ti(v)e-151
 tibi-151
 tiexu-128*
 *timania-434
 Timisu-72*
 timor-250
 tinca-249
 tingo-177
 titione-130, 208
 *tocco-171
 tractus-114
 *tragere-165
 *trago-165
 trahere-165
 traho-165
 trahere-347
 trans-156
 Transilvania-491
 transversus-250
 tremulo-309, 335
 trepidare-501
 tribulare-283, 284
 tribulo-213
 trifolium-284, 285
 trium-142
 tu-151
 tuli-171
 turris-249
 tussio-535
 tuus-123
- uber-129
 ubi-166
 ultra-156
 Ultrasilvania-491
 ululare-127
 uncia-249
 unda-244
 unde-166
 urbs-244
 urceolus-125
 *urkiolu-125
 *urlare-127
 ursi-213
 *urulare-127
 ut-166, 236, 422
 uva-296
 uxor-173, 246
 va-237
 vagina-249
 valco, ere-250
 vallis-365
 Valona-364
 vanus-250
 veclus-125, 127, 172
 veclus-172
 *vede (m.s.d.)-157
 vedio-125*
 *velenu (pop.)-211
 velit-159
 velle-165
 vello, ere-250
 vellutus-250
 velum-249
 vena-337, 409
 venatus-147
 vendere-246
 venenum-211
 *veneri-128
 veneris-128
 *venetu-128
 venetus-128
 venia (verb)-124*
 veniat-124, 206, 207
 venio-128
 venire-209
 ventilare-284, 285
 ventora-147
 ventus-147, 212, 337, 409
- ver-172
 vera-172, 247
 verruca-177
 verso-347
 versus (subst.)-147
 versus (prep.)-156, 250
 vervecem-129
 vesica-129, 336
 vespa-118
 *vespera-119
 *vespra-119
 vessica-177
 vestiarius-496
 vestio-177
 veteranus-129
 vetere-268
 veteris-114
 *vetlus-125, 127, 172
 veto, are-250
 veto-366
 vetulus-125, 127, 172
 vetus-114, 172
 via-250
 vices-250
 vicinus-213
 vicis-250
 vico-135
 victimo-131
 vicus-244
 vident-157, 487
 video-125, 337
 vides-158
 videt-158
 vidit-206
 viginti-247
 vii-125
 vilis-250
 villa-244, 249
 vimen-249
 vincio-171
 vinco-177
 vinctum-171
 vindemia-249
 vindemiator-249
 vinca-125, 208, 209, 532
 *vinia-125
 vinxi-171

- vipera-250
 viridia-284, 285
 viridis-125
 viscus-410
 vitis-309
 vitrum-244
 vitta-129
 vitulus-262
 vius-125
 vivi-125
 vivus-125
 vix-129
 Vixit-131
 *vo-151
 vobis-151, 213
 vocem-129
 Voleac-196
 volebam-163
 volebam, as, at-348
 voleo-165
 *volere-159, 163
 volere-348
 volet-230, 237, 241
 volo-105, 129, 159, 178
 voluerit-159
 volunt-237
 volvo-250
 vos-150, 151
 vostra-151
 vostre-151
 vostra-151
- Limbi celtice**
- don (osetică)-267
 garr (kimric)-264
 *garr(u)la (celt)-265
 gâr (cornic)-265
 Iantumarus (gal)-264
 manr (kimric)-264
 *maros (celt)-264
 maur (cornic)-264
 meur (breton)-264
 moerr (v. nordic)-264
 muyar (kimric)-263
- Limbi germanice**
- ahorn-264
 Ahorn-264
 Alhorn-264
 Bart-262
 Bartfisch-262
 Baustamm (germ.)-443
 Belscher-398
 Bûchse-501
 Bumstamm (sas)-443
 Bürger (sas)-443
 çuhà (sas)-451
 Einfluss-699
 Elhorn-264
 fara (long.)-287, 288, 365
 firzenk (sas)-443
 Furt-75
 Geburt-262
 Glaas (sas)-444
 Herzog-384
 Jahreszeit-699
 judans (got)-79
 Kanne-506, 507
 Kapptuch (sas)-754
 Klampe-506, 507
 kralle-265, 266
 kratla-266
 *kratton-265
 krätzen-265, 266
 krellen-265
 Lade-506, 507
 Latz (sas)-443
 Leatz (sas)-443
 Maas (sas)-441, 442
 Malder-442, 443, 444
 Maltar-442, 443, 444
 Malter-442, 443, 444
 malter-442, 443, 444
 mari-264
 mills (prus.)-263
 molder-442, 443, 444
 Mutter-690
 nachdem-424
 Pfirsich (sas)-443, 444
 piârş (sas)-443, 444
 Platte-501
 radeber (sas)-443, 444
 Rabber (sas)-443, 444
 Reiks (got.)-79
 Säger (germ.)-443, 444
 Scheuche (sas)-443, 444
 Scheure (sas)-443, 444
 Schiessbrett (sas)-443, 444
 Schiesse (sas)-443, 444
 Schindel (sas)-443, 444
 schiure (sas)-443, 444
 schmre (sas)-443, 444
 Scholdêr (sas)-443, 444
 Schonz (sas)-443, 444
 Schoppen (sas)-443, 444
 Schyren (sas)-443, 444
 Semmel (sas)-441, 442
 Sitz (sas)-441, 442
 Sitz-506, 507
 stab-257
 stank-266
 Strang (sas)-443, 444
 Strauss (germ.)-443, 444
 Stroh (sas)-443, 444
 strut (sas)-443, 444
 struz (germ.)-443, 444
 trok (germ. m. de sus)-506, 507
 *troke (sas)-506, 507
 Trop-506, 507
 Truhc-506, 507
 truh(e) (med.)-506, 507
 truhc (germ. m. de sus)-506, 507
 truha (v. germ. de sus)-506, 507
 Tschitschenboden-474
 Turn (sas)-443, 444
 Überwald-491
 valha-196
 valhisk-196
 wailamers (got.)-264
 Welsh-398
 Zäger (sas)-441, 443, 444
 Ziffer-679
 Zwischeneinander-719
- Lituaniană**
- dainà-261
 meilùs-263
 mârês-442, 443, 444
- Maghiară**
- alkot -440
 ban-440
 bant-440
 bellelni-754
 Beszterce-438
 bir-440
 biz-440
 bödöny-441, 442
 bolcsú-441, 442
 búcsú-441, 442
 dézsma-440
 elv-491
 cmeszt-440
 cnged-440
 Erdecl-491
 Erdely-491
 erdö-491
 Erdöel-491
 Erdöelü-491
 Erdöelv-491
 fehér-438
 Fchervár-372, 438
 feredö-506, 507
 fogad-440
 fürdö-506, 507
 gyolcs-439
 György-504
 Gyövegy-439
 Gyula-374
 Gyula-Fehervár-374, 438
 gyüölni-451
 halad-440
 hayt-440

- hitvány-556
 hölgy-439
 ispan-497
 jobbágy-497
 kanná-497
 kapitány-497
 kenéz-288, 289
 kép-440
 kepez-440
 Kolosvar-438
 költ-440
 konty-438, 439, 440
 külön-440
 lada-506, 507
 lak-440
 Matthias-504
 ment-440
 mester-496
 nyomás-438, 481, 556
 olt-440
 örök-499
 örökös-499
 öröl-440
 özön(y)-753
 paharnok-496
 Radmanowicz-437
 Radmonocz-437
 reszes-498
 sánc-443, 444
 sarampó (dial.)-506, 507
 sólyom-506, 507
 sorompó-506, 507
 szavatos-439
 Szécs-276
 szovados-439
 tagad-440
 támad-440
 Telch-483
 Telez-483
 telek-483
 telki-483
 Teltch-483
 Tómas-462
 üzzon-441
 vágás-506, 507
 vám-506, 507
 vámos-506, 507
 vándor-506, 507
- város-439
 vázmege-494
 vezet-506, 507
 vezető-506, 507
 világ-506, 507
 vitéz-506, 507
- Polonă**
- bosker-638
 čaša-496
 čaška-496
 frizjer-638
 klampa-506, 507
 klob-303
 klucznik-495
 pręt-75, 76
 szofer-638
 urok-499
 zloto-502
- Portugheză**
- aquela-118
 aquela-118
 aqueste-118
 ca (v. port.)-166, 236*
 che-166
 cinco-129
 cornas-129
 corno-148
 garra-265, 266
 las-149
 lo-149
 paul (v. port.)-127
 pera-149
- Provensală**
- aquel-118
 aquela-118
 aquest-118
 che-166
 cinc-129
 *cinku (vald. de sus)-129
 *cjunk (vald. de sus)-129
 descaptar-251
- espatla-114
 garre-265
 manenjon-238
 miningo-238
 moli-114
 pera-149
 tschum (vald. de sus)-129
- Retoromană**
- brumar-245
 ce (friul.)-129
 cet (friul.)-129
 chel (friul.)-118
 chest (friul.)-118
 ciri (friul.)-129
 doi (friul.)-150
 drept (eng.)-117
 drept (friul.)-117
 kabri (friul.)-114
 kameza (friul.)-110
 quaist-118
 quel-118
 schavdar-252
 veider (eng.)-114
 vespe (friul.)-119
- Română**
- a (art.)-139, 141, 142, 152, 218, 219, 488
 a (prep.)-140, 143, 234
 a (vb. aux.)-665, 698
 a(e)mu-117
 a(ce)l(a)-117, 118
 a-72, 126, 224619
 aba-565
 abagiu-565
 abi-344
 abia-129, 344
 abis-710
 abur-259
 acas-406
 acat-347
 acăți-347
 accii-154
 acel(a)-416
 acel(a)-580
- acel-152, 207, 227
 acel-344
 acela-137
 ačela-523
 acclalaltu-416
 același-218
 ačelci-346
 acclciași-564
 aceleiași-610
 ačelii-346
 acelor-154
 ačelor-346
 acelui-154
 ačelui-346
 acest(a)-416
 acest(a)-416
 acest(a)-580
 acest(a)-610
 acest(a)-696
 acest-152, 154, 207, 227, 510
 acest-313
 acetalaltu-416
 acestas-614
 acestei(a)-564
 acestii-696
 acestor-154
 acestor-218
 ačestor-346
 acestui-154
 acestui-218
 ačestui-346
 ačeștei-346
 aceștei-696
 aceștia-696
 aceștii (v. rom.)-218
 aceștii-154
 ačeștii-346
 aceștii-696
 accștii-696
 aci-423
 acló-297
 aclo-336
 *acmo-336
 acmu-329, 336
 acmu-410, 469, 574, 582, 584, 587, 588, 618, 623
 acolé-344

- acolca-344
 acolo-336
 acrostih-611
 acși-410
 acționar-676
 acu(m)-117
 acu-469, 619, 622
 acum-329, 344, 410,
 469, 574, 580, 616,
 619, 622, 623
 acùm-615, 616, 618
 acuma-344
 *acumu-336
 acvilă-700, 710
 ada-310
 adaog-478
 adaug-478
 adaugă-478
 adauge (a)-711
 adauge-478
 adăp-347
 adăpare-130
 adăpe (să)-347
 adăpi-347
 adăsta (a)-726
 adeca-320
 adéca-435
 ades-707
 ades-710
 adesea-707
 adescori-707
 adevăr-682
 adia (a)-700
 adica-303
 adiere-726
 adimă-434
 Adjud-279, 441
 adora (a)-700
 adorație-700
 adunăm-206
 adurni-401
 *aer-409
 aer-427
 aerian-700
 aest-510
 afanisi (a se)-566
 afară-156
 afină-433
 afront-712
 afurisc-434
 Aga-384
 Agachi-427
 Agapie-428
 agăsască-310
 agâț-347
 agâți-347
 aghiazmă-427
 agiunge (a)-621
 agiungere(a)-628
 agiunse-212
 agiutat (au)-623
 ajutoriu
 agonisi (a)-433
 agru -310, 320
 agru-283, 284
 agung-130
 agunțe-523, 524
 aguridă-565
 ațut-130
 ahăl(a)-416
 ahăst(a)-416
 ahotnic-610
 ai (art.)-488
 ai (să)-417
 ai fostără-402
 *ai-218
 ai-140, 141, 142, 152,
 209, 219, 237, 324,
 350
 ai-410
 aibă (să)-349, 350
 aibă (si)-349
 aibă-208
 aici-344
 aicia-344
 aicia-344
 aier-409
 aine-400
 ainte-156
 ainte-662
 aist-344
 aist-510
 aistalaltu-416
 aiu-209
 aiul-284, 285
 aiurea-208
 aiureală-613
 ajunge (a)-628
 ajut-323
 ajut-580
 ajutor-637, 661
 ajutoriu-661
 ajutoriul-618
 al bun-227
 al lor-721
 al lui-721
 al(a)-152
 al-141, 142, 152
 al-219, 227, 488
 al-229
 al-344
 ala-220, 343
 (h)ala(a)-152
 alaltăieri-154
 *alaltra-154
 *alaltri-154
 *alăltru-154
 alaltu-154, 416
 (h)alandala-611
 alatre*-154
 alb-322, 481
 albaștri-214
 albastru-481
 albață-481
 albișori-613
 albitură-613
 alcătui (a)-440
 alcătui (a)-441
 aldămaș-441
 ale-141, 142, 152, 218,
 219, 488
 alean-442
 ales-353
 alevoa-712
 Alexandru-427
 Alexe-428
 alfel-481
 ali-140
 aliat-700
 aliură-723
 altăoară-303
 altei-154
 altoi (a)-440
 altor-154
 altu-481
 altui-154
 altul-218
 *alu-218
 alun-219
 alună-219
 am (să)-417
 am căzut (am)-625
 *am-237
 am-237
 ama-401
 ama-429
 amanet-565
 Amaradia-279, 441
 amaru-212
 Amărdia-438
 amări (a)-212, 721
 amiază-313
 amidădi-336
 amin-427
 amintire-682
 amiroană-298, 300
 amiroasă-310
 amiroană-400
 amnirose-336
 amor-206, 637, 709,
 710
 amarez,ă-637, 638
 amoreza (a se)-638
 amorezat-638
 amoriu-637
 ampoi-712
 Ampoi-73
 amu-410, 469
 amû-469
 amurez-637
 an-206
 anaforă-502
 ananghie-432
 ananghie-611
 anapoda-611
 andilandi-364
 Andrei-427
 anfluansa (a)-712
 angară-431
 angaralili-556
 angărie-431
 ani-209
 anin-248
 anină-248, 523, 524,
 553
 anost-611, 680, 681

- anotimp-699
 antereu-565
 anterior-565
 Anton-702
 anțârț-228
 anumără-310
 apasă-347
 apă-130, 415
 apă-303
 apă-347
 apeși-347
 aplecat-310
 apoa-534
 apoi-156
 apoia-534
 apostol-427
 apotecar-507
 applekciune-626
 april(ie)-504
 aprod-496
 apururca-640
 ar-205, 237
 Arad-279, 441
 aramă-136, 146, 206, 246
 *aramă-146
 arănim-406
 ară-283, 284
 arătare-592
 arătarea-722
 arătat (a)-665
 arătau-722
 are-245
 arcan-565
 arcu-212
 arde-212
 Ardeal-491
 ardelean-297
 ardeleni-30
 Ardeliu-491
 ardic-310
 ardic-556
 ardoare-700
 are-237, 487
 area-402
 ărea-402
 areai-402
 aream-316, 402
 ăream-402
 aream-471
 arăpă-177
 arca (a)-626
 arce-124, 136
 arfă-710
 argat-434
 argea-255, 258
 Argeș-73, 194
 arghirofilie-611
 argint-246
 arginti (a)-710
 argintos-710
 argintu-212
 arhanghel-427
 arhiereu-502
 arhimandrit-427, 502
 arhondologie-611
 aric-313
 arie-125, 284, 285
 Arieș-279, 441
 arin-249
 arină-38, 85, 248, 524, 553
 ariniște-711
 aripă-176, 412
 aridic-556
 armân-30
 armân-30
 armaș-496
 armă-245, 496
 armăsar-131
 armie-711
 armonie-710
 armur-304, 306
 armură-701
 aromân-31
 arpăcaș (a)-442
 arșin-448
 artă-700
 articol-682
 artist-701
 arțar-264
 aru (ei)-466
 *aru-237
 arunc-309
 arunca (a)-309
 Arvinte-428
 arvonă-433
 arvună-433
 aș-582
 așă-410
 așă-479
 așă-582
 așăe-479
 ascultă-481
 ascuită-481
 ascamân-209
 aseamenca-209
 așeci (a)
 așci (a)-610
 asemenca-209
 Asănă-413
 Asia-701
 asini-726
 aspru-502
 ăst-313, 416
 asta-231
 astâmpăr-131
 astară-306, 309, 310, 312, 466
 astă seară-336
 astă-seară-309
 astea-231
 asud-131
 asudori-310
 asupra-156
 aș-564
 așă-410, 469, 479, 564, 618, 619
 așă-i-480
 așă-469
 așăi-479
 așchie-127
 așchie-412
 așe-469
 *ași-344
 așia-344
 aște (a se)-233
 atare-731
 atât-344
 atât-410
 atăta-344
 atinge (a)-171
 atmosferă-700
 atracție-700
 attinge-626
 atuncea-344
 atunci-344
 ațâncea-310
 ațâțau-722
 ațâ-130
 au (vb. aux.)-665, 698
 au-237, 241, 478
 aua-303
 auace-297
 auace-303
 aub-481
 aubastru-481
 aubață-481
 aubă (el)-562
 aud (să)-696
 aud-299, 487, 696
 audă*-352
 audâm-487
 audă (să)-696
 audă-130
 aude (ei)-698
 aude (el)-698
 aude-487, 698
 Audia-279, 441
 audiență-724
 audiia-235
 audiia-628
 audiiai-235
 audiiamu-235
 audiiați-235
 audim-213
 audire-213
 auditu-238
 audiți-213
 audu-348
 aufel-481
 august-504, 700, 710
 auoce-310
 aur-18, 246, 478
 aurar-246
 aură-700, 710, 726
 Aurel-702
 Aureliu-702
 aurmă-297, 336
 auroră-700, 705, 710
 Ausoni-255
 autor-700
 autu-481
 auva (să)-562
 auzea-628
 auzi-235

- auzim-214
 auzim-235
 auzi (a)-487
 avantajiu-658
 avantaj-658
 avă-562
 avea (a)-160, 354, 417
 avea-564
 aveam-212, 237
 avcare-237
 aveau-478
 avem (să)-417
 avem-212, 237
 avere-212
 avere-618
 aveți (să)-417
 aveți-212, 237
 aveu-478
 avlie -311, 321
 avlie-428, 435
 avui-212, 237
 avusem-212
 avut-213
 Axente-428
 Axinte-428
 azbuche-503
 ațunțe-621
 azur-711, 726
 ațut-621
 azvârl-309
 (h)ăi(i)(a)-610
 ăiram-402
 ăl(a)-117, 152, 580
 ăl-117, 150, 153, 724
 ăl-344
 ăla-137, 210, 416, 666
 ălălalt-154
 ălălaltu-416
 (h)ălei(a)-610
 ălu*-409
 ănsu-151
 ănsul-151
 ăria-402
 ăriai-471
 ăriam-471
 ăst(a)-117
 ăst(a)-153
 ăst(a)-580
 ăst-152
 ăst-724
 ăsta-231
 ăsta-667
 ăstalalt-154
 ăstalaltu-416
 ăștia-231
 ăștu*-409
 babac(ă)-611
 Bacău-279, 441
 baci-259
 baclava-565
 bacșis-565
 baftă-613
 bag-259
 baglama-565
 băhli (a se)-448
 Bahlui-445
 bahnă-448
 bahnîță-448
 Baia-492
 baie-441
 baier-304, 305, 306
 baieră-306
 băigui (a)-442
 balama-565
 balaur-255, 259
 bală-255
 balc-259
 bălci-441
 balercă-447
 balie-447
 baligă-259
 balsam-700
 baltă-259
 baltă-481
 Balu-320
 ban-429, 502
 bană-311
 băntui (a)-440
 băr-258
 baraboi-448
 barăce-303
 barăce-310
 bară-305, 319
 barbar-701
 barbarie-701
 țarbat-562
 țarbir-443, 444
 bard-710
 bardă-441
 barem-565
 Bariț-702
 Barițiu-702
 Bârlad-279, 441
 barosan-613
 Bârzava-73
 barză -258, 259, 365, 367
 Basarabă-384, 445
 bască-258
 baștina-499
 bașcă-501
 bașoldină-448
 baștă-501
 baștină-498
 batâr-442
 batâr-474
 bătâr-401
 bată-129
 bată-343
 bate (se)-283, 284
 bătemu-346
 baută-481
 băcan-565
 bădii-441
 băl -70, 311, 320
 bălai-320
 bălan-320
 bălăban-445
 Bălgrad-273, 390, 393, 438
 bănățeni-30
 bănie-429
 bănui (a)-440, 442
 bărăce-305
 bărbate-137
 bărbatul-597
 bărbați-213
 bărbier-638
 bărbos-676
 Bămuț-702
 Bărnățiu-702
 Băroi-61
 băsearecă-477
 bășică -336, 580
 băști-501
 bătaie-208, 245
 bătâr -297, 310, 312, 337
 Bătâr-471
 bătâr-401
 bătemu-346
 băteți-346
 bătrân-129
 bătrân-247, 337
 bătrâneală-487
 bătrâneță-487
 bătrânețe-487
 bătură-564
 beat-226
 beată-226
 beate-226, 343
 beci-445
 Beinș-279, 441
 beiserul-613
 Beiuș-279, 441
 beizadea-565
 bel-70, 320
 belă-726
 belșug-440
 benign-734
 Berândeii-384
 berbec-298, 343
 berbece -125, 260, 343
 Beretău-279, 441
 berleji-443, 444
 berlui (a)-443, 444
 besearcă-477
 beserecă-477
 beșacă-336
 beșică-129
 beșică-336
 bet-724
 beteag-442
 beteșug-442
 beu-213
 beut-670
 biată-226
 biate-226
 Biblic-502, 505
 bidă-280, 281
 bidiviu-613
 biera (a)-553
 biet-226, 263

- bine-206, 409, 481, 558
binecuvânta (a)-701
birău-566
birbec-297
birc-558
birou-675
birui (a)-440
birui (a)-440
biserică-337
biserică-477
biserică-613
Bistra-276
Bistrița-78, 276, 278, 279, 438, 446
biștari-613
Bitia-502
biuror-675
bizui (a se)-442
bizui (a)-440
bizui (a)-442
blagă-437
blagoceștiv-591
blagoslovi (a)-386
blând-734
blastăm-337
Blaș-504
Blaș-512
blăstămat-730
blăstămu-337
blid-319
blid-361
blond-710
blondin-710
boacc-129
bocanc-441
bod-591
bodaproste-488
bogat-427
Bogdan-428, 504
Bogdania-451
bogdaproste-488
boi-705
boiamă-119
boiarin-591
boier(i)-618
boier-390, 427, 591
boicreasă-561
boieri-381, 383
bojogi-18
bolând-442
bolnav-429
holnăvie-701
bolț-130
bonjur-712
bonsoar-712
borbiv-443, 444
bordei-261
bordei-67
boreasă-561
boroană-448
borș-448
bortă-448
boschet-711
bostan desfundat-613
bot-18, 125
boteșune-412
botez-131
boteză-562
bou-563
bour-212
bóur-563
bouresc-563
boxer-638
boxer-676
boxeur-676
brabete-313
brac-711
brad-258
brai-447
brânză-259
braț-130
braț-147
brațe-147
brațele-148
brațul-148
brâu-258
brățare-130
brățări-246
brăzdi-415
bre-334
brencă-473
brentă-473
brenza-474
broască-122
Broască-446
Broscăuți-446
brudă-257
brudă-262
brumar-245
brumărel-245
buăru-212
buc-259
bucată-253
bucate-253
bucă-172
*buccă-250
buche-503
buchi (a)-503
buchi-503
bučium-303
buclă-710
bucur-258
Bucur-258
București-225
bucurie-177, 178
Buda-504
budăi(u)
buf-557
bufă-557
bufé-557
bufean-557
bufeni-557
bufenii-557
bufi-557
bufoń-557
buhai-448
buhăi (a se)-448
buine-523
bujeniță-448
bulci(u)-442
bulgar-460
bulgari-398
bulgi(u)-442
bun-231, 439
bună-207, 231, 558
bunătare-136, 337
bunc-231
bungét-258
buni-231
bunul-227
buor-563
bură-558
burdă-260
burete-209
burlac-448
burtă-77, 262, 324
burtă-verde-681
burzului (a se)-440
busuioc-427, 613
buștean-443
butuc-445
buvat (au)-615
buză-258, 259
Buzău-73, 194, 225
Buzăul-225
buzdugan-445
buzunar-435
că(i)ne-36
ca-126, 130, 166, 167, 425
cadă-432
cadență-700
cadi-213
cai-209
caibă-208
caier-710
câine-298, 300, 323, 412, 580, 662
caistur-407
čal(a)-480
cal-212, 708, 709
cal-260
čalalant-480
calapod-611
calări-501
cald-125, 481
caldarc-481
calendar-504
Caloian-429
Calomfir-435
calp-711
caltă-523
caltă-524
calțavetă-435
calțavetă-611
Calvini-552
camătă-428, 433
câmp-206, 283, 284, 310, 320, 695
câmpi-695
câmpu-184
cană-507
când-130
cânelă-429
candid-708, 711

- candriu-613
 câne-412, 662
 câne-662
 cânepa-284, 285
 cânesc -304, 305
 cangrenă-611
 canibal-679
 canon-500
 cânt-206
 cânta (ei)-631
 cânta (el)-417, 699
 cântau (ei)-628
 cântăjre-579
 *cântamu-235
 cântândă-312
 cântar-565
 cântarăm-564
 cântărăți-564
 cântare aș-354
 cântare-125
 cântasc-125
 cântasem-118
 cântași-125
 cântat (ei au)-699
 cântat (el a)-698, 699
 cântat(u)-564
 cântați-236
 cântau-348
 cântă (ei)-698, 699
 cântă (el)-417
 cântă (să)-297
 cântă-157, 160, 235, 236
 cântăm(u)-564
 cântămu (perf. simplu)-125
 cânte (să)-417
 cânte-352
 cântu (să)-417
 cântu-184
 canură-304, 305, 306
 cap-126, 135, 136, 146
 capăt-252
 capetarea-625
 capete-135, 252
 capital-678
 capitală-678
 capitale-678
 capîntortură-353
 capră-260, 342
 capre-342
 capricios-676
 Caracala-445
 caracatiță-448
 cârâi (a)-612, 613
 cârâitor-612, 613
 carâmbă-263
 Caran-443, 444
 Caransebeș-443, 444
 carantan-613
 cărăuesc-613
 cârcă-362, 727
 care -130, 209, 230, 424, 661, 695
 carele-614, 661, 684, 695
 careva-230
 cari-695
 carii-614, 661, 695
 *cărindă-174
 cărmoj-448
 carnaval-701
 Cârstea-428
 cărstei-363
 carte -245, 414, 480, 500, 503
 cartofor-611
 cărțali-480
 carți-414
 čas-523
 casăi-468
 casap-565
 casă-206, 480, 745
 casi (a) (gen. sing.)-665
 cași-468
 cași-480
 cassă-720
 caș-474
 câștig -214, 252
 câștiga (a (se))-297, 323
 câștigă (se)-636
 câștigă-252
 cât-212, 410
 catadixi (a)-611
 catagrafic-611
 catană-566
 catarg-429, 435
 cataroi-565
 cataroiu-611
 catastih-503
 catastișe-503
 cătorva-154
 cătu-212, 410
 cățiva-230
 caud-481, 482
 caudare-481
 caut-482
 cauză-591, 700
 cavză-591
 cazi-214
 cazină-719
 caznă-427, 500
 cazut (am)-625
 că-166, 167, 242, 422, 579, 689, 704
 căcăradă-304, 305
 căcă-297, 299
 căce-579
 căci-297, 579
 căciulă-259
 căi (a se)-427
 *căine-336
 călare-501
 călămară-434
 călăreț(i)-501
 călări-501
 călbază-364
 călbează-259
 călcăi(ț)-556
 călcăi-481, 562, 718
 călcăiu-411
 călcăi-719
 călcăiu-208, 411
 căldură-110
 căli (a)-303
 Căliman-443, 444
 călimară-434, 503
 Călin-708
 Călmățui-445
 (în)călțai-130
 (în)călțare-130
 (în)călțat-130
 călugăr-427
 cămară-428, 496
 cămasă-336
 cămașe-580
 cămașă-108, 110
 cămăraș-496
 cămeașă (v. rom.; dial.)-108, 110
 *cămeașă-336
 cămeașe-336
 cămeșă-110
 cămilar-428
 cămilă-428, 434
 cămin-428, 435
 căntă-216
 căntăi-216
 căntatu-238
 *căntă (să)-350
 cănte (să)-350
 cănunt-211
 *cănuntu-203
 cănutu-203
 căpătăi(ț)-556
 căpătăi-719
 căpătare-251
 căpătarea-625
 căpătăi-719
 căpățînă-172
 căpitan-497
 căpramă-119
 căprior-125
 căptug-443, 444
 căptuguri-443, 444
 căptuh-443, 444
 căptuhuri-443, 444
 căptușeală-443, 444
 căptuși (a)-443, 444
 căptuv-443, 444
 căpușă-259, 368
 căpută-364
 (în)căpușesc-368
 cărașre-579
 cărare-212
 cărămidă-435
 cărbune-135
 cărbune-207
 cărei-154
 Cărhana-277
 cărinte-305
 căror-154, 346
 cărțale-480
 cărți-299, 414, 480

- cărțile-626
 căruțor-214
 cărui-154, 346
 cărunt-169, 211
 căruță-214
 căși-672
 căta-336
 Cătălina-708
 cătră-212
 către-156
 cătun-259
 cătun-364
 cătun-365
 cătușă-304, 305
 cătușă-305
 căfân-304, 305
 căjeauă-343
 căucâi-481
 căutau-669
 căutător-675
 căzutără (am)-355
 cbucinul-615
 cc(a)tlău-441
 cc-126, 129, 230, 241, 423, 424, 665, 667
 čea-219, 696
 cea-710
 (a)cea-343
 (a)ceastaș-695
 ceacăr-565
 ceacău-566
 ceafă-84, 184, 256, 259
 Ceahlău-438, 443, 444
 čeaia-219
 cealaltă-696
 ceapa-284, 285
 ceară-213
 ceardac-565
 cearșaf-565
 ceas-427
 ceaslov-502
 ceasornic-726
 ceastă-695
 ceaste-695
 cășcă-496
 ceașnic-496
 ceată-390
 ceată-427
 ceaș-565
 cei-696, 710
 (a)cei-696
 čeia-696
 ceialaltă-696
 čeialalți-696
 (a)ceii-696
 čeilaltă-696
 ceilalți-696
 cel sărac-227
 cel(a)-416
 čel(a)-480
 cel-150, 227, 228, 229, 344, 489, 710
 čel-153, 219, 696
 čela-219, 696
 cela-489
 (a)cel(a)-696
 (a)cela-154, 343, 344
 čelalalt-480
 celalalt-696
 (a)celalt-154
 celălalt-696
 čelălalt-696
 cele-696, 710
 čelealalte-696
 celebra (a)-710
 (a)celei-696
 (a)celeii(a)-564, 610
 (a)celeilalte-564, 610
 (a)celii-696
 celelalte-696
 cellalt-696
 čelnic-286, 287, 310, 320
 čelua-534
 celui (a)-440
 centiron-675
 centuron-675
 *cep-213
 cepeleag-448
 cer (subst.)-213
 čer-184
 cer-36, 124
 cerc-110, 613
 cercei-246
 cercetător-675
 cere(re)-129
 ceresci-626
 cerești-626
 čeriu-411
 ceriure-342
 cern (se)-284, 285
 Cerna-73, 276
 Cernăuți-446
 cerneală-613
 cernica-613
 čeru-411
 cest(a)—416
 (a)cesta-343, 344
 (a)cesta-117, 153
 čest-153
 cest-227
 cest-344
 cest-510
 cest-695
 (a)ceștalalt-154
 čestalt-484
 (a)ceștaș-695
 (a)ceștei(a)-564, 610
 cești-695
 cetate de scaun-492
 cetate-126, 136, 208, 251, 414
 cetați-414
 cetăceni-689
 cete-501
 ceteșenilor-626
 ceti (a)-503
 cellui (a)-441
 ceva-230, 724
 Cezar-702
 Cezarul-711
 Cezărică-702
 chedve-566
 chelbe-312, 364
 cheltui (a)-440, 441
 cheltuit (au)-615
 chem-212
 chemeșă-314
 chemeșă-314
 cheretea-565
 chezaș-442
 chezaș-613
 chiar-423
 chibzui (a)-440, 442
 chicuț-185
 chiftea-565
 chilie-427, 502, 637
 chilin-440, 442
 chiloți-675
 chimașă-314
 chimeșă-314
 chimion-428
 chimitir-434
 chin-442
 chinez-288, 289
 chingă-108, 131
 Chiojld-279, 441, 438
 chior-324, 565
 chip-440, 442
 chiperiu-432
 chipeș-442
 chiraleisa-434
 chiralesa-434
 chirstigiu-565
 chironu-432
 chirostii-432
 chiroșind-637
 Chisirig-438
 chișcar-448
 chișleag-448
 chitlenu-501
 chiuloți-675
 chiuvetă-675
 chivernisi (a)-431
 holopu-388
 ci-399, 665, 667, 704, 711
 cicieria-474
 cici-474
 čicoane-367
 cifră-679, 680
 cimiter-367
 cimitir-367
 cimper-565
 cinče-213
 cincea-229
 cincii-129
 činči-184
 cincii-213
 cincile(a)-229
 cindrilea că-318
 cindri că-318
 cindură că-318
 cine-36, 129, 241, 523
 cinel-445

- cineva-230
 cinste-427
 cioacă-263
 cioară-259
 cioareci-263
 cioban -324, 445
 ciobotar-448
 ciobotă-448
 cioc-259
 ciocâlțeu-442
 ciocârlie-263
 ciolac-613
 ciorâi-342
 ciorap-565
 ciordî (a)-613
 ciori-612
 țiori-342
 Ciorîu-342
 cioroi-612
 cipatul-689
 circula (a)-700
 circumstanță-684
 cire(a)șă-337
 cireasă-219
 țireasă-415
 țireasă-415
 cirș-219
 țireș-415
 țireș-415
 cireșar-245
 țirêșe-415
 cișig-566
 ciubotă-501
 ciubote-501
 ciubotî (a)-501
 ciucă-259, 263
 țiucuti (a)-303
 ciudă-427
 ciudesă-591
 ciuf-259
 ciuhă-443
 ciul-263
 ciumnel-445
 ciumnelesc-445
 ciump-259
 ciumurului (a)-442
 țiup-303, 305
 ciupercă-442
 ciupesc-258, 259
- ciurdă-440
 ciurpui (a)-613
 ciut-258, 335
 ciută-335
 ciutu-335
 ciutură-130
 cînepă-613
 cînta (a)-487
 cît-689
 cîtva-230
 cl'em-488
 cl'emăm-488
 cl'emî-488
 cl'iamă-477
 claca -498
 clacă-390, 698
 clampă-507
 clar-705
 clăcași-608
 Clempuș-303
 cleștar-726
 clironom-611
 clironomie-611
 cliț-447
 cliucer-495
 clondir-432
 clonț-18
 clopot-427
 Cluj-438
 cneaz-288, 289, 447
 Cnez-385
 coacăză-259
 coacăză-365
 coace (se)-284, 285
 coacere-129
 coadă-124
 coafșă-322
 *coagetu-348
 coajă-410
 coapsă-212
 coarjă-410
 coarnă-219, 415
 coaroană-207
 coasă-487
 coasi (a)-487
 coate-147
 cobori (a)-694
 cobzar-448
 cobză-448
- coc-129
 cocă-493
 cochet-701
 cociorvă-447
 coclauri-448
 cocoană-432, 493, 613
 coconi-493
 cocor-362
 codârlă-364
 codă-562
 codobec-481
 codobuc-481
 codru-258, 263
 cojoc-319, 361
 colac-427
 colecționa (a)-676
 colecționar-676
 colindă-174, 390, 427
 colivă-427
 colonadă-711
 colos-701
 colosal-701
 Coman-384, 505
 Cóman-445
 comanda (a)-700
 comandant-655, 700
 comandir-655
 comerciant-677
 comersant-712
 comeș-591
 comfură-432
 comicesc-638
 comis-496
 conceni (a)-670
 concî-438, 439, 440
 condei-434, 503
 condeiu-434
 condică-431, 503
 conductor-676
 condur-429
 conduri-431
 conosciște-626
 conservator-676
 consola (a)-711
 Constantin-427
 Constanța-60
 construi (a)-705
 conștiut-721
 contenește-731
- contrast-700
 contrasta (a)-700
 conturba (a)-719
 copac-364, 694
 copaciu-364, 694
 copcă-448
 copii-493
 copil-246, 259, 263, 311, 493
 copilă-493
 copios-710
 corabii-573
 coraj-701
 corb-304
 corbă-304, 306
 corci-448
 corciovă-447
 cord-734
 Corhana-78, 278, 279
 cori-448
 corindă-174
 cormană-438
 corn-136, 219, 415
 cornea-613
 Cornel-702
 Corneliu-702
 corobană-448
 corobangie-613
 corobatică-448
 coronație-591
 coropcă-447
 corovatic-448
 cort-434
 cosi (a) (gen., sing.)-661
 costium-675
 costum-675
 coș-487
 cot-122, 147, 342
 cotidian-734
 cotlon-439
 cotlon-705
 coți-147
 covor-447
 Covurlui-445
 cozonac-566
 crai-682, 704
 crană-563
 Crasna-276

- crăcani-613
 Crăciun-174, 246
 crăiasa-709
 crăiasă-704
 crea (a)-700
 creadă (să)-696
 creadă-347, 353
 createți-208
 creascere-626
 creastă-100
 creator-700
 creci-488
 cred (să)-696
 cred că-488
 cred-337, 347, 353, 696, 697
 credeți-208
 credinços-214
 credință-214
 credinței-583
 cresc-337, 348
 creștere-214, 626
 crești-348
 creștin-268
 crez-697
 crici-488
 crihan-448
 crin-434
 criptă-708, 711
 Crist-711
 cristelniță-427
 Criș-72, 194
 crivat-428
 crușcală-448
 crușei-448
 crușin-448
 crzjani-581
 cșiu (interj.)-303
 ctitor-502
 ctitorie-502
 cu-126, 133, 156
 cualită-662, 663
 cualită-635
 cucerie-701
 cucernicie-699, 701
 cucură-434
 Cuejd-279, 441
 cufund-126
 cugetam-236
 cugetare-208
 cugetare-236
 cugetat-236
 *cugetați-236
 *cugetămu-236
 ~cugetu-236
 cuğma-615
 cui-125
 cuiu-125, 208
 kujma-615
 kujureț-313
 culeg-208
 culege (se)-283, 284
 cultivator-676
 cultură-674
 cum că-704
 cum-166, 167, 424, 425
 cumpăra (se)-246
 cumplit-583
 cumva-230
 cunoaște-626
 cunosce-626
 cunoștință-626
 cunună-85, 207, 211
 cupă-432, 710
 cuptioru-411
 cuptor-245
 cuptoriu-411
 cur-348
 curaj-701
 curând-580, 584, 587, 615, 616, 618, 626
 curânșii-151
 cură (a)-580
 cură-348
 curăție-701, 702
 curățire-213
 curcubeiu-399
 curcubeta-284, 285
 curduc-448
 cure (a) (v. rom., dial.)-309, 310, 312
 cure (a)-212, 349
 cuream-348
 curechi-124, 323
 curechiul-284, 285
 cureire-579
 curēm-348
 curend-626
 curere-348
 curg-348
 curge (a)-310
 curgere-348
 curgi-348
 curi-348
 curpân-364
 curre (a)-627
 curre-626
 curs-348
 cursant-723
 cursă-259
 cursei-348
 cursu-348
 curte-124, 501, 745
 curtea-493
 curteni-501
 curună-211
 curună-85, 399, 401, 474
 curundu-208
 curundu-580, 582
 curunră-211
 curură-211
 curusul-416
 cusururi-734
 cute-124, 324
 cutie-428
 cutiia-428
 cutremur-212
 cuțit-213
 cuțovlahi-30
 cuvânt-126, 212, 366
 cuvânta (a)-126
 cuveni (a se)-233
 cuvertură-447
 cuvetă-675
 cuviincios-734
 cuviință-734
 cuviniosu-533
 cuvinosu-533
 d(i)reg-337
 d(i)reptate-245
 d(i)reptu-353
 d(i)res-353
 d'iri-560
 d'iru-560
 d'ură-560
 da (a)-348, 350
 da cu mâna în foc (a)-613
 da(m)-348
 da-156
 Dabije-621
 dac-127
 dacă-164, 351
 dacă-423, 425, 565, 619
 dacoromân-31
 dafin-433, 705, 726
 dafină-433
 dai-348
 daică-263
 daină-261
 dake-626
 dalb-334, 640, 709, 710, 726
 Dâlboset-378, 436
 dam-348
 Damancușescu-505
 dâmb-727
 Dâmbovița-273
 Dan-428, 504, 505
 Danciu-505
 danic-499
 dansator-676
 dansu(l)-151
 dansu-416
 dansul-583
 dânși-468, 479
 dântre-672
 dâpă-401
 dâpă-401
 dapă-471
 dâpă-471, 554
 dar(u)-212
 dar-427, 704
 dară-710
 dârmoiu-432
 dârmon-428, 432
 darn-721
 dârstă-364
 dascâl-427, 503
 daș-448
 dată-212
 datină-4999
 dau-165, 348, 360

- dauar-556
 dauă-297, 556
 dăuă-310
 dauă-336
 dăuda (a)-556
 daune-213
 dă (prep.)-661
 dă pă-401
 dă-348, 433, 665, 672, 694, 724
 dădea(m)-348
 dădui-348
 dălbică-709
 Dămâncuș-505
 *dănsu(l)-151
 dăpă-554
 dărăb-441
 dărui (a)-212
 dăruiesc-427
 dăți-212
 de (să)-417, 418
 de pe-401
 de pripas-613
 de-133, 72, 140, 142, 143, 156, 164, 221, 232, 239, 240, 241, 334, 351, 423, 433, 489, 665, 667, 672
 dea (să)-418
 dea (să)-486
 de-a pururea-711
 deaca-425
 deacă-745
 deače-213
 deaci-423
 deade-235
 deadem-235
 deadină-498
 deașet-309
 deașetu-336
 deal-365
 deamă-222
 de-apururea-704
 de-apururi-704
 deca-565
 deče-128
 decent-734
 decență-734
 dechemvrie-504
 deci-423
 declina (a)-710
 dedeam-348
 dedei-348
 dedet-309
 dēdi-498
 dedica (a)-700
 dedicație-700
 dēdiina-499
 dedina-382
 dedină-277
 dedini-498
 dediu-348
 Dediu-428
 defaimă-208
 degete-147
 dejc (mă)-579
 deie (să)-486
 dejet-561, 614
 delnița-545-548
 delniță-362
 demi-222
 demon-434
 den-232, 523
 densu(l)-151
 densu-151
 dent-523
 dentră-665
 dentru-232
 depanda (a)-712
 depărat-310
 depravare-734
 depravat-734
 derept(u)-346
 des-110, 126, 247, 482
 desagi-433
 desăvârșit-592
 descăleca (a)-492
 descălecare-492
 descălecat-492
 descălțat-117
 deschid-214
 descri (a)c-627
 descriia (a)-627
 desfârșit-592
 desfașă-347
 desfață-347
 desfăș-347
 desfăț-347
 desfeși-347
 desfețe (să)-347
 desfrânare-734
 desfrânat-734
 desfunda (a)-474
 desghin-670
 deșider (v. rom.)-213
 desluși (a)-705
 deslușit-705, 710
 desmânta (a)-615
 Desmățui-445
 despre-346
 despuctoriu-494
 despunre (a)-494
 despus-494
 destăinui (a sc)-711
 destoinic-427
 deși-423
 *deșugubăț-500
 deșugubinar (iu)-500
 deșugubină-500
 Deva-436
 Deuteronom-502
 dezbinare-214
 dezghețare-214
 di(ua)-580
 di-213, 665, 667
 diáci-496
 diacon-427
 diafan-710
 diată-611
 diavol-427
 dic-412, 618
 diče-411
 dice-583
 dičca(m)-411
 dičere-411
 dicta (a)-700
 dictator-700
 dīderă-564
 difelă-726
 dihâni-127
 dihonie-611
 Dijiiă-446
 dijmă-498
 dijmă-440
 dile-337, 338
 Dimitri'e-428
 Dimitrie-427, 504, 665
 din-232
 dinicare-309
 (n)dinioară-580
 dinte-482
 dintre-128, 672
 dintru-232
 dinți-213
 diparc-637
 dipă-471, 554
 dipe-401
 diplomat-700
 diplomație-700
 direapă-580
 director-676
 diregătoriu-496
 direge (a)-117
 direct-117, 353, 580, 582
 directate-117, 582
 *directătate-245
 dreptu-117
 disc-523
 disei-348
 dismerdare-706
 dismeșit-711
 disparte-637
 distinct-635
 distīpt-635
 disu-348
 divan-565
 divin-700, 705, 710
 divinitate-700
 doamnă-207
 doamne-137, 217, 219
 doăo-150
 doauă-478
 doauă—561
 *dăauc-150
 doauo-478
 dobă-442
 dobândă-427
 doboară-487
 Dobreca-428
 doftor-565
 dogar-246
 doi (ai)-229
 doi (al)-229
 doi (ăi)-229
 doi (cei)-228

- doi spre zece-229
doi(ăi) (num.)-228
doi-122, 123, 150
doică-263
doile(a)-229
doilea (al)-218, 221, 228, 229
doime-702
doină-261
Domancuș-504,505
Domăncuș-512
Dominte-435
domn-125, 213, 492
domni-468, 478
domnia-495
domniata*-580
domnia-ta-416
domnic-492
domnici-579
domniile-580
domnietate-580
domnii-468, 478
domniilor-579
domnilor-579
domnitate-579
Domuncuș-512
dóo-478
dóoda (a)-556
dopă-626
dope-626
dor-126, 135, 209, 369
dori (a (să))-304, 306
dori (a)-351
dorincele-689
dormi (a)-27, 67, 208
dos-126
doș-401
dóu-556
doua (a)-228
doua-229
două (a)-229
două-122, 150
*doue-150
drac-343
draci-343
drag(ă)-334
drag-247, 340
Dragomir-428
dragoste-391
dram-428
drege (a)-117
drept-117, 580
dreptate-117, 188, 580
drit-662, 663, 668
droagă-447
droaie-259
drogar-448
(i)dropică-611
dropie-429
droșcar-448
droșcă-447
druiete-259
drum-428, 431, 435
du reste-712
dua (a)-311
dua-582
duă (a)-304
dúă-40
duă-466
ducat-502
ducăț-481
duce-698
dudău-440
duh-427
duhovnic-427
*dúi-123
dulce-705
dulman-442
dumata-495
dumic-337
dumilor(salc)-573, 583
dumilor-495
duminecă-523
dumisale-495, 573, 583
dumitale-495, 573, 583
Dumitrașcu-505
Dumitru-427, 504
dumnealor-579
dumnealui-579
dumneata-579
Dumnedău-303
dumnelui-580
dumnezeesc-705
dumnelui-580
Dunăre-73, 77, 225, 267
Dunărea-72, 225
*duoi-123
dupân-400
după ce-619
după cum-704
după-400, 401, 405, 424, 471
dupe-400, 401, 405
dupră-401
dura (a)-705
durdă-709
durere-208
durez-262
durmi (a)-309
durni (a)-399, 401
duroare-135, 208
dusc-131
dusmanii-689
dușman-445, 689
duuă-309, 310
duva-523, 524
dುವ-524
dux-591
dvorbă-493
dvorean-493
dvori (a)-493
dvornic-495
e (vb.)-480, 663, 665
e-165
ea-208
*ealle-219
cauă*-219
eclipsa (a)-701
eclipsă-701
efemeră-731
efor-611
eforie-611
Egipt-711
egrasie-611
egumen-427, 502
ei (pers. a III-a pl.)-495
ei-152, 218, 227
Ekrené-60
*el-153
el-27, 236, 488, 495
electric-700
electricitate-700
elegie-700
(h)cleșteu-441
*elli-219, 224
elogie-685
*elu-409
emblemă-710
emenint-700
enigmatic-708
enigmă-708
enot-448
Eoropa-701
episcop-502
epistat-611
epitrop-611
epocă-655
epohă-655
epuiza (a)-675
erá-237
érá-237
erái-237
eram-161, 299, 316, 402, 420
crau-669
cream-316, 402
éres-429
eroe-634
eroic-701
erou-701
esala (a)-700
escu-297, 299, 348
esista (a)-700
esistență-700
esprima (a)-661
essala (a)-710
est(a)-117, 480
est-510
estalant-480
estaz-700
estazia (a)-700
este-126, 665
estei (a)-564
*estu-409
ești-348
éști-556
eterie-611
etern-700, 704, 711
eternitate-700
ctnogeneză-723
eu-27, 126, 236, 299, 478, 495

- Europa-701
 ev-731
 evanghelier-502
 evlavie-434
 exala (a)-710
 existență-704
 existențialism-723
 ex-marșandă-712
 exploatator-676
 fabrică-698
 fabulă-700
 fabulos-700
 fac (ei)-698
 fac-165, 742
 făc-742
 face (ei)-698
 face rachie pisice (a)-613
 face talmeș-balmeș (a)-613
 făce-487
 faclă-711
 făg-129
 fagure-129
 fală-709
 falcă-415
 falce-283, 284
 falce-415
 falcie-415
 falnic-709
 fân-124
 fandosi (a se)-611
 fântână-206
 fantasmă-701, 705, 710
 Fântăreali-209, 480
 Fântireali-513
 fantomă-701
 fapt-253, 710
 faptă-253, 353
 faptu-353
 fară-287, 288, 298, 300
 fărină-203
 farmec-708
 fărțat-321
 fașe-481, 483
 fași (a)-487
 fasole-433
 fașa-474
 fatal-700
 fată-343, 367
 față-130, 343, 480
 fați-480
 fați-343
 faur-213, 245, 246, 731
 favoare-637
 favor-637
 făcător-665
 făcea (ei)-668
 făcea-235, 628
 făceau-628, 668
 făceaură-488
 făcemu-346
 făceți-346
 făclie-429
 făcui-165
 făcură-564
 făcut (a)-668
 făcut-353
 făcutără (am)-355
 făgaș-506
 făgădău-442
 făgădui (a)-440, 441
 făină-209, 284, 285, 626, 662
 fălci-415
 Fălciu-445
 fămân-536
 fâmeaic-208
 fâmeală-247
 *fănină-203
 fănină-211
 făpturi-731
 făr-399
 fărâmbă-259
 fără păcate-734
 fără-156, 364, 626
 fărână-36, 211, 318, 556
 fărînă-211
 fărîră-211
 fărțat-321
 fășem-297, 299
 făsem-346
 fășet-346
 fășet-297, 299
 făsui-428, 433
 făt-367
 fățâric-701
 fățârnice-699, 701
 făurar-125, 245
 feace-235, 696
 feacem-235
 feaceră-696
 Feacr-480
 feate-343
 feateei-220
 featloru-221
 feațe-343
 fecior de popă-613
 feciori-493
 fecu-235
 fecui-165
 fedcleș-441
 feeric-708
 feerie-708, 711
 feș-742
 feiga-579
 fel-442
 felebărat-566
 felic-433
 femeie-208
 fênină-626
 fenomenologic-723
 fer-626, 627, 724
 fereastră-414, 745
 feredeu-442, 506
 ferestre-414
 ferice-709, 710
 fermecător-708
 fertun-502
 feti-468, 478
 fetii-468
 fevruar(ie)-504
 fi (a)-161, 231, 238, 297, 402
 *fibă (să)-350
 ficat-311
 ficați-311
 fie (să)-350
 fie (ver)-241
 fie că-241
 fie-241
 fiecare-695
 fier-122, 246, 553
 fierar-246
 fiere-553
 fieru-212
 fieșcare-695
 fieștecare-695
 fi-350, 493
 *fiia-350
 fiind-469
 fiindeă-469
 fiindură-469
 ființă-592, 704, 711
 fiu-208
 fil'ănu-197
 *fil'enu-197
 fil'in-197
 fil'inu-409
 filă-611
 filomelă-726
 fin-724
 fire-592, 710, 731
 firidă-428, 435, 565
 firotisesc-434
 fișiu-675
 fiu-124, 208
 fintână-208
 fl'acără-406
 fl'ecăra-406
 flamura-710
 flămândi-214
 flămângos-214
 fleacură-406
 flegmă-611
 flintă-501
 flinte-501
 floare-18, 207, 304
 florar-245
 Florii-208
 florin-502
 fluier-259
 fluieră-260, 730
 Flurii (dial.)-208
 flutura (a)-176
 fluviu-700
 foale-474
 foalele-474
 folos-433
 fontă-611
 for-399
 forime-523

- forma (a)-700
 fost (au)-354
 fost-122, 238
 fostără (am)-402
 fotel-638
 frag-148
 fragă-149, 415
 fraged-214
 fragi-415
 frâmbic-251, 637
 frânc-274, 503
 francez-254
 frang-611
 frânce (a)-353
 frânghie-188, 251, 637
 frânt-353
 frasin-131
 fraspâne (băn.)-131
 frate-472
 fratele cernichii-613
 fratele grubei-613
 fratele labci-613
 frate-său-218
 frațietate-682
 frâu-323
 frătuț-557
 frătuți-557
 frățâne-său-218
 freamăt-147
 frec-337
 fricos-676
 frig-146
 frige (a)-279, 441
 fripsei-279, 441
 fript-279, 441
 frizer-638, 676
 Frosa-435
 fruct-700
 fructă-700
 frumos-247
 frumușat-247
 frundă-130
 frupt-147, 367, 368
 fsat-365
 fucara-474
 fugar-708, 709
 fugindă-312
 fugire-213
 fuiere-480
 fuioare-480
 fulgera (a)-119
 fum-700
 fumu(vb. pf. simplu,
 pers. I)-238
 fundă-611
 fune-410
 funebru-710
 funie-177
 funingină-209
 furca-474
 furcă-100
 furnică-314
 furnigă-314
 furnigă-400, 401
 furtat-321
 fusem-238
 fúset-238
 Găbroju-378
 gădil-263
 gădila (a)-429
 gădili (a)-429
 gagică-613
 gagi-613, 725
 galițe-556
 gând-442
 (în)gânf-126
 (în)gânflu-126
 gangrenă-611
 gangur-556
 gânj-359
 gânscă-385
 Gârce-466
 gard-260
 Gârda-276
 gardu-212
 gargarisi (a se)-611
 gârlă-258
 gârlici-258
 gârnu-321
 găscă-385
 gât-363
 gata-258, 259
 gazdă-441
 găbănaș-566
 găină-209, 613
 găitan-565
 gălăgie-445
 gălăgie-448
 gălbădă-214
 gălbază-259, 312, 364
 gălbeadă-214
 gălbează-259
 gălbișos-214
 gălușcă-445, 501
 gălúște-501
 găoace-263
 gârâit-250
 gârâna-557
 gârână-437
 Gârce-466
 găteje-410
 gäterje-411
 găvozd-310, 320
 ȝeașet-309
 gealău-441
 geam-565
 Geamără-480, 513
 Geamăru-209, 480,
 512
 geamăt-147
 ȝeană-131
 geană-207, 213
 ȝefui-615
 gelozie-701
 gem (vb., pers. I, ind.)-
 128
 Gemenești-513
 generație-700
 genial-700
 genialitate-700
 geniu-700
 genuche-623
 genuchi-115
 genuchiu-584
 genucl'u-203
 genuiche-407
 genuiche-412
 *genunchi-115
 genunchi-115, 171,
 342
 genunchiu-203
 genune-711
 George-504
 ger-136, 213, 245
 gerar-245
 gerunchiulu-523, 524
 gerune-38
 gerunke-466
 gheară-265, 266
 gheață-130
 Gheorghe-427, 504
 Gheorghe-665
 gherlă-556
 ghete-610
 ghjaspi-119
 ghiată-212
 ghiavol-427
 ghimpe-258, 259
 ghimpe-364
 ghindă-197, 610
 ghine-409
 ghinoai-260
 ghioagă-610
 ghioc-263
 ghiodan-565
 ghion(oaic)-312
 ghionoi-448
 ghiozdan-610
 ghiuj-260, 312, 364
 ghiuj-447
 ȝiaspă-118
 ȝiaspe-119
 ȝiașpă-119
 ȝițe-411
 ȝițea(m)-411
 ȝițere-411
 ȝie (subst.)-532
 gigant-708
 gigantic-710
 gilălui (a)-439
 Gilort-279, 438, 441
 ȝin-128
 ȝindăuani-557
 ȝindău-557
 gingaș-442
 gini (a)-613, 725
 gintă-677, 710
 Gioagiu-439
 ȝ'ioara-244
 gioc-662, 663
 gios-662, 663
 giugiuli (a se)-705
 giulgiu-439, 441
 giumătate-621, 665
 Giurgia-504, 581
 ȝie-532

- *gl'endă-197
 gl'inda-409
 glajă-443
 glezniă-362
 glican-310, 319
 glicănuș-319
 glic-725
 gloabă-500
 gloată-427
 glonte-501
 glonț-501
 gloric-700, 708, 710
 glorios-700, 708
 Go(a)ța-303
 goară-347
 goc-127, 412, 582, 616, 618, 619, 662, 668
 goga-260
 gogoși de tufă-613
 goi-127
 gol-427
 golumb-359
 gomilă-437
 gonesc-427
 gor-347, 636
 goram-347
 gorare-347
 gori (a se)-562
 gos-130, 665
 gospodar-277, 492
 goz-442
 grabă-427
 Gradiște-277
 grajd-357
 gramama-712
 grămătic
 Gramăticu-496
 gran'maman-712
 grangur-556
 grapă-260
 gras la ceafă-613
 gras-126
 gratie-126
 grație-700, 708, 710
 grațios-700, 708, 710
 grâu-85, 323
 grâul-284, 285
 grăbesc (mă)-427
 grăbire (cu)-731
 Grădăț-378
 grăi (a)-70, 280, 281, 361
 grămătic-429
 grăunte-501
 grăunț-501
 grăunțele-284, 285
 grec-124, 694
 greccesc-694
 gresăli-695
 gresie-260, 324, 364
 greșale-693, 695
 greșcală-427
 greșcale-693
 greșeli-693
 greșesc (mă)-320
 greșesc-427
 greși (a se)-306
 greu-131, 213, 337
 *greuă-213
 griglean-319
 Grigore-428
 grijaște-618
 grije-583, 621
 grijă-583
 grindă-357
 grindei-262
 groapă-260, 364
 gromovnic-503
 groși-502
 gruba-613
 grubă-613
 grumaz-260, 342
 grunt-263
 grunz-260
 guă (să să)-562
 gudec-412, 582, 636, 662, 668
 gudecată-523, 582
 gudeț-582, 615, 619
 gulerar-681
 gumătate-665
 gunc-117, 213
 gunția (a)-560
 gunoi-18
 gur-127, 130, 616, 665
 gurare-347
 gură-172
 gūru-347
 gust-147
 gusta (a)-245
 gustar-245
 gușă-260
 gutuic-207
 guz-440
 h'cr-553
 h'iere-553
 haită-442
 Halăuca-446
 hali (a)-613
 halușcă-445
 halușcă-448
 ham-441
 hambar-565
 hameș-260
 han-565
 hândău-556
 hang-442
 harac-429
 haractir-611
 haractir-681
 harap-429
 hârb-705
 hârciog-438, 440
 hârdău-441
 hargat-434
 Harghita-443, 444
 hârjoană (se)-706
 hârjoni (ase)-705
 hârjoni (a se)-18
 Hârâu-446
 harmăsar-416
 harpă-710
 Hârșova-60
 hârtie-428, 434, 503
 hârtop-324
 harță-441
 Hașmașul Mare-443, 444
 Hașmașul Mic-443, 444
 hat-438, 448
 hatâr-565
 hatie-448
 hatman-496
 hădărag-438, 440
 hăitui (a)-438, 440, 441
 hăl(a)-152, 416
 hălădui (a)-440, 442
 hălăgie-445, 448
 hămesi (a)-260
 hămesit-448
 hârțile-698
 hăst(a)-416
 helge-439, 441
 heretiși (a)-611
 heruvim-427
 hiclean-442
 hidră-701
 himeră-708
 himeric-708, 711
 ținură că-469
 hiritisesc-432
 hition-442
 hitian-556
 hitlean-501
 hitlenie-501
 hlei-448
 hlubă-447
 hluj-448
 hoaspă-448
 hodorob-448
 hoit-442
 hojma-448, 636
 holba (a)-705
 [in]holba (a)-410
 holbură-410
 holdă-440
 holcră-429
 holercă-448, 566
 holoată-447
 Homorod-279, 441
 honipsescu-432
 Horaița-446
 Horaița-446
 horă-428
 horbă-493
 horilcă-566
 horincă-566
 horn-447
 horodoabă-448
 Hörtolomei-410
 hotar-440, 500
 hotaru-212

- hotărăre-722
 hotărăște-479
 hotărât-722
 hotărăsc-479
 hotărăște-479
 hoț-263
 hrană-563
 hreapcă-448
 hrib-448
 hrisov-500
 Hristea-427
 Hristos-711
 hrișcă-448
 hrubă-447
 huce-448
 hudiță-364
 hulpe-324, 410
 hulub-448
 hulubă-447
 humă-435
 Hundoara-279, 441
 hurlup-448
 huște-448
 hututui-258, 259
 i (vb.)-480
 i-126, 165
 iă-487
 iad-386, 427
 ianuar(ie)-504
 iapă-130, 172, 260
 iara-402
 iarai-402
 iaram-402
 iară-710
 iarba fiarelor-613
 iaripă-412
 iaste-628, 693
 iașchie-412
 Iași-446
 Iașii-628
 iatac-565
 ibric-565
 icoană-427
 iconostas-427
 ideal-700
 idee-700
 ie-311
 ic-487
 jed-124
 ieftin-428, 433
 jei-124
 ierea-406
 iermii-401
 Ierusalim-427
 ies-131
 iescle-320
 iescle-471, 517
 ieskie-397, 401
 iesle-320
 iespre-119
 icste-400
 iesti-693
 ieșche-400
 ieșim-208
 iește-693
 iete-610
 ieu-209, 212
 ifor-400
 ifos-611
 igrasie-611
 ii (art.)-139
 ii-399
 ↑ii (a)-531
 iie-400
 iindă-610
 Iisus Hristos-245, 427
 iișoară-401
 iiu-399
 ilău-441
 Ileana-427
 Iliș-504
 ilot-711
 ilustru-674
 iluzie-674
 imaginația-689
 imaș-438, 440, 481
 imortal-710
 impact-723
 impecabil-734
 imperial-700
 imperie-662
 imperiu-662, 700
 impertinent-734
 impertinență-734
 impicgat-712
 impresie-700
 in-400
 inchinăciune-130
 Indeoani-557
 ine-399, 400
 inel-122, 128, 202
 inél-556
 inele-246
 Ineu-443, 444
 infam-712
 infect-700
 infecta (a)-700
 infecție-700
 infern-700
 infernal-700
 inginer-681
 ingrat-700
 ingratitude-700
 iniște-711
 inocent-708, 710
 inovat-400
 ins-212, 740
 instalant-484
 institut-674
 insulă-701
 intră (ei)-626
 intru-207
 io-573, 574
 ioacă-610
 Ioan-428, 504
 Ioan-504
 iobag-389, 440, 497, 695
 iobagi-497
 iobagiu-497, 695
 Ion-504
 Ionașcu-505
 Ionu-504
 Iorcân-384
 Iordanu-212
 iozdan-610
 ipochimen-611
 ipocrizie-611
 ipsos-611
 ir-442
 Irina-435
 irosi (a)-611
 isc-727
 iscăli (a)-503
 ispăși (a)-427
 ispăși (a)-427
 ispită-427
 ispitesc-427
 ispitesc-427
 isprăvesc-427
 ist-313, 510
 ist(a)-117, 416, 480
 (a)ista-343, 344
 (a)ist(a)-117, 118
 istalalt-484
 istalant-480
 istei (a)-564
 istericale-611
 isteț-721
 istoria-629
 istorie-505
 istoriia-629
 isțelenie-591
 ișâm-208
 iși (a)-401
 iși-400, 401
 ișia-400, 401
 ișit-400, 401
 ișlicar-681
 italianesc-694
 ițili-400
 iu-311
 iuă-312
 iută-40
 iuă-517
 iubăscu-672
 iubesc-744
 iubescu-672
 iubet-701
 iubi (a)-391
 iubit(ă)-334
 iulie-504
 iunie-504
 iuo-329
 Ivașcu-504
 izbândă-427
 izbesc-427
 izbi (a)-427
 Izdrail-267
 izgonesc-427
 Izrail-267
 izvor-212
 izvoraște-665
 îi (vb.)-663, 664, 666
 îi-126, 165, 345
 imă-322

- îmbată-347
 îmbăt-347
 îmbeți-347
 îmbrăca (a)-117
 îmbrăcare-117
 îmbrăcământ-487
 îmbrăcăminte-487
 îmbuca (a)-172
 împărat-126, 136, 207, 215, 246, 430, 431
 împărăție-431
 împărătește-665, 694
 împedekerile-626, 627
 împlânta (a)-249
 împlu-207
 împotrivă-694
 împotrivi (a se)-694
 împrăstiet-721
 împreșur-617, 665
 împrejurare-684
 împuța-614
 în afară-156
 în lung-156
 în special-707
 în van-711
 în-156, 212, 472
 înainta (a)-662
 înainte-156, 662
 înaintii (a)-662, 663, 668
 înamora (a se)-701, 710
 înamorat-701, 710
 înapoi-156
 înălța (a)-130
 înălțat-130
 înăuntru-323
 încălțământ-487
 încălțăminte-487
 încărcare-303
 începătură-701
 încet-129, 721
 încetare-129
 înceti (a)-427
 închipuire-705
 încide (a)-560
 încinde (a (se))-347
 încing-347
 încinge (a)-173, 347
 încîns-348
 înclina (a)-710
 înconșur-617
 înconșur-665
 încurc-263
 îndelung-156
 îndeosebi-707
 îndrea-245
 înduat-311
 înel-206
 înfașă-347
 înfața-347
 înfăș-311, 347
 înfășur-311
 înfăș-347
 înfășișă (a se)-694
 înfășoșă (a se)-694
 înfeate (să)-347
 înfeși-347
 înfete (să)-347
 înfeți-347
 înființez-740
 înfloresc-164
 înfumurat-700
 îngâna (a)-710
 îngădui (a)-440, 442
 înger-213
 înghie-637
 înghin-670
 înghină (se)-637
 *înglațare-214
 îngurășă (a)-487
 îngurășăi-487
 îngurășăm-487
 îngreca (a)-119, 304
 îngreuia (a)-304
 îngreuna (a)-119, 304
 îngurzi (a)-448
 îngust-206, 409
 îngustu-215
 înkă-472
 înlontru-323
 înmormânta (a)-246
 înnascută-625
 înnăscute-625
 înnoura (a se)-563
 înnourat-563
 înrăurire-699
 însă-212, 215, 423, 704, 740
 însămi-423
 însăși-423
 însemnat-493
 însu(mi)-212
 însu(ți)-212
 însu-151, 416
 însu-416
 întâi(u)-556
 întâi-206, 719, 722
 întâietate-682
 întâiu-411
 întâmpin-480
 întâmpina (a)-431
 întâi-206, 722, 723
 întâiu-411, 685
 întimpin-480
 întimpina (a)-670
 întona (a)-700
 întors-353
 între-126, 156, 157, 207, 424
 întreb-337
 întrebare-130
 întrebuișem-627
 întreg-119, 127
 întreolaltă-719
 întru-156, 207, 409
 întrucât-424
 întârca (a)-368
 întealege-238
 *întealegi-238
 *întealegi-238
 *întealegi-238
 *întealegi-238
 *întealegi-238, 239
 *întealegi-238
 întealegă-239
 *întealegere-238
 întealegere-239
 întealegeți-239
 întealeje (a)-614
 întealeg-238
 *întealegai-238
 întealegea-239
 întealegeai-239
 întealegeamu-238
 întealegi-239
 întealegut-353
 întealept-353
 *întealeptu-238
 întealeptu-239
 întealeptie-701
 înteales-353
 înteales-131
 înuntru-323
 învăță-347
 învăcut (vb.)-357
 învăț-347
 învăște (a)-117
 învădera (a)-700
 învăderat-700
 învăsti (a)-117
 învăște (a)-117, 177
 învăști (a)-177
 învătați-626
 învățetura-626
 învăți-347
 învinge (a)-353
 învita (a)-556
 învita (a)-614
 înzita (a)-556
 îs-126, 165, 480
 jabă-448
 jacaș-701
 jacem-689
 jalbă-500
 jale-667, 668, 693, 707
 jam-725
 jană-561
 jantă-725
 jă-487
 jea-487
 jeajet-312
 jejet-309
 Jejiia-446
 jele-707
 jelt-507
 jep-261
 jer-616
 jertfă-427
 jeț-442, 507
 Jicov-469
 Jijia-446
 jilț-710
 jimblă-442
 jinere-561
 Jioagiu-614

- jir-561
 jițâl-481
 Jiu-73, 77
 joacă (ci se)-698
 joagâr-442, 443
 joară (să)-615
 joc (ei se)-697
 joc (ei)-698
 joc-36, 83, 323, 476,
 561, 616, 619, 660,
 662, 663, 665, 669,
 693
 jogodie-448
 jos-126, 323, 662, 663
 josu-614
 juca (a se)-233
 jude-135, 136, 186
 judec-36, 83, 135, 186,
 476, 561, 617, 628,
 665, 668, 669, 693
 judecată-574, 615,
 619, 628, 682
 judecătorie-610
 judeci-288, 289, 545
 judecire-545
 județ-130, 494, 574,
 582
 județe-494
 judica (a)-673
 judică-673
 judițiu-682
 jumătate-260
 jumatate-626, 627
 jund'iiu-524
 june-126, 213, 323,
 399, 710
 junghiiu-524
 jupân-277
 jupani-381
 jupânul-614
 jur-580, 616, 665
 jura (a se)-233
 jurat-614
 jurământ-614
 Jurju-581
 juzi-288, 289
 kem-206
 kerți-626
 kerțile-626
- kir-502
 kirio-502
 kirosții-428
 kiti (a se)-411
 kitula (a se)-411
 l-126
 lâ (v. rom.)-138
 la-224
 laba-613
 labă-440
 labe-613
 laboratoriu-678
 lacât-441
 ladă-246, 249
 ladă-507
 lai-298, 300, 311, 365
 laic-298
 lanț-441, 443
 lapte-146, 212
 larmă-731
 las-131
 lasă-347
 latini-504
 latopis-503
 laț-129, 130, 147, 443
 lau-212
 *lauă-208
 laudă-627
 laude-627
 laur-705
 laur-709
 Lavrentic-428
 laz-362, 556
 lâ-224, 309
 lăcaș-442
 lăcată-441
 lăcatus-441
 lăcrimând, ă-699
 lăcui (a)-440, 442
 lăcuiță-694
 lăcustili-555
 lămâie-432
 lămpașe-729
 lămuri (a)-705
 lămurit-705
 lăs-347
 lăsar-434
 (v)lăstar-429
 lăstun-363
- lătinie-503
 lătrat-147
 lăturași-698
 lăudă-235
 lăudăi-235
 lăudămu-235
 lăudăți-235
 lăudau-478
 lăzj-127
 lăzi-246
 le-138
 leac-358
 leafă-565, 617
 leage-206
 leage-206, 477, 693
 leagea-480
 Leah-503
 leamne-207
 leancă-448
 leasă-478
 leat(o)-503
 leatopiseț-503
 leaț-443, 444
 lebădă-429
 lectură-677
 lefegiu-565
 lefter-428, 611
 leğ-742
 lega (a)-171
 legă-206
 lege-477, 480, 618,
 619, 693
 lege-532
 legi-556
 legi-618
 legitate-723
 lehăiesc-364
 leje-561, 614, 616
 lemnar-246
 lemne-207
 lemnu-212
 lene-427
 lepră-429
 leptură-677
 leșă-478
 lese (să)-347
 leși-347, 503
 letin-504
 letopis-503
- letopiseț-503, 711
 leu-209, 563
 leucă-478
 Leucușani-581
 Leucușăni-581
 Leucușeni-581
 li (a)-140, 3903
 li (art.)-139
 li-344, 345
 liber-700
 libertate-700
 lichior-676
 licoare-700
 liftă-503
 lihov-591
 limba românească-30
 limbă-130, 207, 409,
 711
 lin-710
 lingunari-553
 lingură-7
 lințoliu-710
 lip-448
 lipie-441, 442
 lipsă-615
 lipsi (a)-433, 615
 lipsirc-433
 liră-710
 Lisandru-708
 literator-676
 literatură-704, 705
 literă-704, 705
 litră-432
 litrosi (a se)-566
 liturghie-386, 427
 liturghier-502
 litvă-503
 liubov-591
 loai-412
 loare-412
 loat-412
 lobdă-447
 locui (a)-440, 442
 locuință-694
 lodbă-447
 logofăt-496
 logos-611
 lom-481
 lombard-254

- lopată-343
 lopeți-343
 lor (a)-721
 lor-139, 218
 loru-227
 lovele-613
 lovim (ne)-556
 lozbă-447
 lu-139, 344, 345
 luară-564
 luare-213, 412
 luăm-481
 luări-564
 lubeniță-437
 lubov-591
 Luca-343
 Lucăi-343
 luceafân-553
 luceafăr-553
 lucesc-164
 lucră (să)-585
 lucre (să)-585
 lucrure-342
 lucuaște-534
 lucvaște-534
 Ludoș-279, 441
 lui (a)-721
 lui-139, 152, 218, 227,
 495
 luiș (pron.)-695
 lumânare-613
 lume-126, 135, 136,
 247, 704
 lună-110
 luncă-415
 lunci-415
 lungi-284, 285
 luntre-127, 244
 lup-126
 luptă-100, 245
 lură-209
 luva-523
 luvară-523
 ma parol-712
 mă(i)ne-36
 ma-311, 321, 429
 mac-249
 macedoromân-31
 madam-712
 mag-710
 magherniță-611
 magic-700
 magie-700
 Mahadia-279, 441
 mahorcă-679
 mai ales-707
 mai-126, 156, 440,
 504
 Maică-429
 maidan-445
 maiestos-710
 maimuță-429
 mâine-323, 412, 579,
 580, 583
 mainte (v. rom.)-156
 maistor-435, 437
 maiu-209
 majă-441, 442
 mal-258
 maladie-734
 maldăr-443, 444
 malercă-448
 mamă-323
 mamă-sa-218
 mamoș-611
 Man-702
 mână (a)-636
 mână-184, 206, 409,
 558
 mânc-238
 mânca (a)-27
 mâncare-171, 234, 253
 mândară-304, 305
 mândare-304, 305
 mândr(u)ă-334
 mândru(t)-334
 mândru-362, 391
 mâne-412, 579, 582,
 583
 Manea-428
 Mănescu-552
 mâne-sa-218
 mângâi-131
 mângâios-710
 Mangalia-60
 mâni-136
 Maniu-702
 mănânc-362, 410
 mânji-214
 mânos-691
 mână-184
 mantă-700, 710
 mântui (a)-440
 mânu-136, 743
 (a)ma-435
 Manu-428
 manufactură-674
 mânuri-136
 mânz-258
 mânzar(ă)-266
 mânzară-335
 mânzi-214
 Mara-443, 444
 Maramureș-443, 444
 marat-309
 mără-184
 mară-415
 mără-558
 mardeală-613
 mardi (a)-613
 mare (al)-218
 mare (subst.)-156
 mare, adj.-177
 mare-176, 178, 264,
 337
 marfă-441
 marhă-441
 Marmația-443, 444
 marmură-136, 146,
 244
 *marmure-146
 marole-433
 marsără-564
 mart(ie)-504
 martir-700
 martur-434
 marturie-625
 marule-433
 mârzar(ă)-266
 masă-126, 343
 măsoi-260
 mascur-556
 maslu-427
 massă-720
 mașer-712
 Matiaș-504
 matracuță-611
 matrice-311
 mazăre-255, 258, 260
 mazăgă-361
 mă-671
 măcar-429, 435
 măcelar-246
 măcinată-284, 285
 măcinic-378
 măduvă-208
 măgar-428
 măgari-726
 Măgdășanii-581
 măgură-260
 măiastră-126
 *măiestru-126
 măine-336
 măjesc-362
 *mână-184
 *mânănc-238
 *mânănci-238
 mânănci-238
 mânăncu-238
 mânăstire-434, 502,
 mănăcare-238
 măncați-238
 mânăncămu-238
 mănçi-238
 măncu-238
 mânos-691
 mănucl'u-203
 mănuncul'u-203
 mănuntu-203
 măr-149, 209, 337,
 415
 mărac-312
 mărar-260, 433, 665
 mărat-312
 măre-334
 mărgărit-428
 mărgăritar-428, 4356
 mărgele-246
 mări-334, 710
 Măria (sa)-495
 Mărioara-708
 Mărijinime-614
 mărturie-625
 mărturisesc-434
 mărtișor-245
 mărunche-553

- mă-sa-218
 mă-sauă-311
 mă-sca-131
 mă-sură-126
 mă-tasă-435
 mă-tencă-488
 mă-tincă-488
 mă-tră-gună-267
 mă-trică-312
 mă-trice-311
 mă-tūr-310
 mă-tūrli-556
 me (pron. reflexiv)-671
 me-a-152
 me-ără-415
 me-arge (a)-312
 me-ăr-gere-348
 me-ăsă-126
 me-asc-343
 me-ășă-337
 me-canic-722
 me-dean-445
 me-de-lean-448
 me-de-lnicer-497
 me-de-lni-șă-497
 me-de-nic-iar-47
 me-de-ni-șă-497
 Me-dru-246
 *me-du-lariu-250
 me-gia-ș-498
 me-gie-ș-440
 me-gie-și-545
 me-gie-șire-545
 me-hanic-722
 me-iul-284, 285
 me-lian-448
 Me-linte-435
 me-lo-dios-710
 me-ne-580
 me-nre-482
 me-nte-580
 *me-nun-tu-203
 me-ră-343
 me-re (a)-312
 me-re (a)-349
 me-re-149, 343, 482
 me-reu-442, 704
 me-rg-236
 me-rg-e (a)-117, 310, 347, 353, 368
 me-rg-e (a)-349
 me-rg-e-re-117
 me-rg-u-236, 338
 me-ri-149
 me-ri-479
 me-ri-ză-304
 me-ri-343
 me-rs-348, 353
 me-rsei-348
 me-rsi-681
 me-r-șu-348
 me-rtic-441
 me-ru-209
 *me-ru-n-tu-203
 me-sc-231
 me-serie-267
 Me-se-ș-443, 444
 me-ș-ter-441
 me-ș-te-șug-441
 me-tal-701
 me-ta-nic-427, 434
 me-te-or-701
 me-u (al)-218, 221
 me-u-673, 724
 me-344, 345
 me-ars-eră-564
 Mi-ca-510
 mi-clău-ș-510
 Mi-cu-lu-510
 Mi-cul-z-510
 mi-c-338
 mi-ed-130, 175
 mi-e-re-122, 128
 mi-er-g-e-236
 *mi-er-gi-236
 mi-er-lă-310
 mi-șeu-152
 Mi-hu-428
 mi-i-338
 mi-lă-427
 mi-lo-stiv-427
 mi-ndir-565
 mi-nc-409, 523
 mi-nciu-502
 mi-ner-638, 676
 mi-ng-e-363
 mi-ng-eac-613
 mi-nis-teriu-678
 mi-nre-482
 mi-nte-128, 206
 mi-nte-409, 482
 mi-nu-i-ne-579
 mi-nu-tu-203
 mi-r(u)-263
 mi-r-263, 427, 434
 mi-răm (ne)-488
 Mi-rcea-504, 505
 Mi-rcea-505
 mi-re-176, 263, 482
 mi-re-ăsă-263
 mi-re-az-mă-433
 mi-ri (mă)-347
 mi-ri-263
 mi-ri-lă-310
 mi-ro-s-726
 mi-ro-si (a)-433
 mi-se-că-rii-689
 mi-sit-611
 mi-s-ter-701
 mi-s-terio-s-710
 mi-s-trie-428
 mi-s-trie-435, 611
 mi-stui (a (se))-442
 mi-stui (a)-440
 mi-ș-c-263, 689
 mi-ș-el-498
 mi-ș-to-613
 mi-tă-427
 mi-ti-te-le-636
 mi-tră-502
 Mi-tre-429
 mi-tro-po-lit-427, 502
 mi-zer-711
 mi-lă-ș-ti-nă-363
 mo-ără-72
 mo-are-123, 324
 mo-are-324
 mo-ci-r-lă-363
 Mo-co-lai-510
 mo-ft-611
 mo-go-ro-gi (a)-556
 mo-go-ro-zi (a)-556
 mo-hi-lă-511
 mo-hor-438, 440
 Mo-i-grad-273, 276, 390
 mo-ire-579
 mo-ji-lă-448
 mol-613
 Mo-l-do-va-78, 278, 279, 451, 492
 mo-l-do-ve-an-492
 mo-l-do-ve-ne-ș-te-588
 mo-l-do-ve-ni-30
 Mo-l-do-va-lahia-451, 461
 mo-le-te-613
 mo-li-d-263, 492
 mo-li-ft-263
 mo-li-mă-435, 611
 mo-li-psi (a se)-611
 mo-li-t-vă-427
 mo-li-t-ve-nic-502
 mo-men-t-700
 mo-men-tan-700
 mo-ne-dă-505
 mo-n-struo-s-676
 mo-n-ș-er-712
 mo-ral-678
 mo-rală-678
 mo-rale-678
 mo-rar-173, 246
 mo-rari-173
 mo-rav-673
 mo-re-304
 mo-riu-124
 mo-ri-lac-475
 mo-ri-laci-30
 mo-rmânt-188
 mo-rmânturi-366, 695
 *mo-rmântu-246
 mo-r-mi-n-te-366
 mo-r-mi-n-ți-366, 367
 mo-ro-i-319
 mo-ro-n-ci (a)-448
 mo-rt-125
 mo-sor-565
 mo-ș-260, 364, 365
 mo-ș-498
 mo-ș-an-498
 mo-șie-498, 499
 mo-șina-ș-498
 mo-șină*-498
 mo-ș-ne-an-277, 278, 279, 280
 mo-ș-ne-ni-498

- moșteni (a)-498
 moșteni-498
 motan-705
 Motru-72
 Motru-73
 movilă-495, 510
 Movili-511
 moy'ilă-448
 moy'ilă-510
 mreajă-337
 mreană-337
 muc-342
 mucenic-378, 429
 muche-127
 mugur-258
 mugure-260
 mujesc-362
 mul-434
 mulă-434
 mulciumește (se)-689
 *muljiere-124
 mult-221
 multor-154, 221
 mulțami (a)-694
 mulțemită-583
 mumă-323
 muncă-357, 361, 415, 427
 muncel-409
 munci-415
 munte-156, 207, 361, 409, 480
 muntean-492
 munteni-30, 492
 muntrescu-410
 munți-480
 munți-468, 479
 mur(ă)-124
 murdărie-18
 Mureș-73, 443, 444
 murg-260, 334, 708, 709
 murguleț-709
 murgușor-709
 muri'i-479
 musă-634
 muscol-260
 múscur-304
 muscură-305
 musele-634
 musiu-712
 mustiacă-310, 435
 mustru-126
 mușat-309
 mușc(oiu)-364
 mușcat-310
 mușcătură-304
 mușchiu-214
 mutră-435, 611
 muză-701
 nafură-427, 502
 nalbă-127
 naleapcă-448
 nânsu-151
 naos-502
 napul-284, 285
 nare-297, 310
 nari (si)-347
 nari (si)-487
 nari-561
 nari (si)-347
 nasălie-448
 nascere-626
 naslednici-498
 nasol-613, 725
 nastur-311
 nasture-268
 naștere-626
 nat-309, 312, 636, 662
 natural-700
 natură-679, 700, 710
 națic-700
 național-678
 națională-678
 naționalicesc-638
 națiune-700
 nauă-297, 336
 navescă-70
 nă-309
 nădejdie-395
 nădejde-391
 nălbeală-321
 nălbit pânza (a)-613
 nălucă-705
 nălucire-705, 708, 710
 nămaie-311
 nămaiu-311
 năpărcă-212, 250, 260
 năpastă-427
 năpădesc-427
 nărav-673
 nări-561
 Năruja-73, 194
 năsălie-448
 năsălnic-482
 năsele-448
 năspreală-321
 nătâng-337
 nătărău-18
 năuc-337
 năvăscă-361
 năvălesc-427
 năvălit (or)-615
 năvoloacă-448
 nea-213, 307, 311, 324, 711
 Ncaga-428
 Ncagoe-428
 Neagu-428
 Neajlov-273
 neam-440
 neant-699, 700, 704
 neauă-222, 320, 343
 neavândă-300
 nece-168
 nedeajdie-395
 nedejde-395
 nedejdie-395
 nedejdii-395
 nedejdiiu-395
 Nedelcu-428
 neexistență-704
 nefast-711
 neființă-704
 neființă-711
 neg-124
 neg-129
 neghină-284, 285
 negoț-130
 negoț-246, 252
 Negre-504
 negru-177
 Negru-504
 negură-129
 negustori-246
 neispravă-701
 nemâncândă-556
 nemerat-627
 nemeș-440
 nemeșug-730
 nemți-503
 neplăcere-701
 nepoată-219
 nepoate-219, 730
 nepotu-219
 ńer (mă)-347
 ńer (mă)-487
 ńeram (mă)-347
 neraț (vă)-347
 nerați (vă)-487
 nerăbdare-722
 ńerăm (ni)-347
 ńerăm (ni)-487, 488
 ńergea-400, 401
 ńeri (te)-347
 ńeri (ti)-487
 nerlă-310
 nescântu-212
 nescântu-212
 neschit-410
 Nestru-446
 neșchit-212, 309
 nevăscă-70
 nevastă-337
 neveastă-247
 nevinovat-708
 nevoiaș-478
 nevoiașă-478
 nevoiașe-478
 nevoiași-478
 nevoie-427
 nevoieș-478
 nevoieșă-478
 nevoieșe-478
 nevoieși-478
 nevricale-611
 nice-580
 nicedănăoară-582
 nici-168, 489, 707, 710
 Nicoară-246, 504
 Nicolae-427, 504
 nicoudă-363
 nima-397
 nimaș-556, 566
 nimb-708, 711

- nime-710
 nimic-699, 700
 nimici (a)-700
 nimicie-699
 nimicnici (a)-700
 nimicnicie-699, 700
 nimicnicie-701
 ningă-304
 niraț (vă)-488
 nirăm (ni)-488
 nirlă-310
 Nistru-446
 nițel-727
 njiet (o)-469
 noapte-27
 noaptéa-556
 noastă-306
 noastră-152
 noață-561
 nobil-700
 noemvrie-504
 noi-123, 150, 495
 noian-260
 noimă-611
 nomcle-625
 nona-550
 nor (ă)-123
 nor(u)-136
 nor-323, 563, 693,
 707, 710
 noroc-362, 391
 norod-427
 nost-306, 336
 nostalgie-710
 nostim-611, 680
 noștri-214
 nostru-152
 nostu-306
 nou-150
 nóu-556
 nouă (adj.)-213
 nouă (num.)-213
 nouă (pron.)-213
 nouă-150
 noulea (al)-228
 nóur-563
 nour-693, 707, 710
 (prin)nsul-151
 nu-236, 707
 nuc-415
 nucă-415
 număr-672
 nume-124, 126, 135,
 136
 numele-625
 numera (a)-626
 numera (a)-627
 numeru-672
 nuntă-212
 nunți-212
 nuor-563
 nusu (rom. v.)-126
 nutreț-284, 285
 nzis (o)-469
 o (vb. aux.)-666
 o-563
 oaie-260
 oame (voc.)-504
 oame-217
 oameni-135, 136, 222,
 661
 oamenii-661
 oamenilor-220
 Oană-504
 Oancea-504
 *oarc-241
 oare-230, 241
 oarecând-230
 oarece-230
 oarecine-230
 oarecum-230
 oaspe-133
 oaspe-136
 oaspe-711
 oaspete-135, 711
 oaspete-711
 oaspeți-135
 oaste-245
 oață-561
 obăcie-553
 obidă-427
 objet-701
 oblici (a)-631
 obraz-342
 obraznic-734
 obrăznicie-734
 ocă-565
 ocă-565
 ocărăsc-722
 ochi de vulpe-613
 ochi-342, 613
 ochișori-613
 ochiu-481, 720
 ochiul cel mort-116
 ochiuli-140
 ocină-382
 ocina-499
 ocină-277, 427
 octoih-502
 octomvrie-504
 odaie-566
 odă-700
 odăjdii-427
 odihnă-427
 odihnesc (mă)-427
 (h)odobaie-447
 odor-429
 Odorhei-279, 441
 ofițer-679
 ofică-429, 435
 ogaș-442
 ogor-320
 oichi-406, 554
 oichiu-412
 oină-448
 oiu-410
 okiu-411
 olac-565
 olar-246
 oleacă-566
 oloi-441
 Olt-77
 olteni-30
 Oltina-60
 om-126, 135, 136, 222
 omăt-307, 320, 324,
 359, 394, 707
 omidă-434
 omoară-487
 omorit-619
 omorî (a)-487
 omu-224, 504
 omul-597
 omului-220, 224
 Onciu-504
 onor-637
 ontologie-723
 Onu-504
 op (am)-684
 op iaste-279, 441
 op-444
 opincar-681
 Oprea-428
 opsă-444
 opt-212, 279, 441
 opta-229
 optul (al)-228
 optul-229
 optulea (al)-228
 optă-444
 opū-523
 or-237, 619
 Oradea-279, 441
 oraș-439, 441, 734
 orație-591
 orațic-635
 orășenesc-734
 orb-324
 orbul-344
 ord-130
 Orahov-401
 Orahova-401
 Oreaov-401
 orez-432
 orfan-611
 ori că-241
 ori-241
 orice-241
 oricine-241
 orizón(t)-700
 *orma-247
 orologiu-726
 orz-130
 orzul-284, 285
 osândă-130
 osebit-711
 osindă-619
 ospăt-130
 ot-711
 otcîrmui (a)-701
 oț-413
 oțele-729
 oțu-400
 Ouaș-443, 444
 ouă-213, 298, 300
 oxie-611

- Ozana-279, 441
 ozor-447
 p'acesta-665
 pâ(i)ne-36
 paa-562
 pacoste-427
 pâf-413
 pag-363
 pagubă-427
 pahar-441, 496
 paharnic-496
 paiele-284, 285
 pâine-146, 298, 300, 323, 412, 579, 580, 583, 587, 621, 623, 662, 722
 paingul-636
 pâini-129, 412
 pal-701
 pală-364
 palâncă-501
 pâlc-410, 427
 Palia-502
 palid-701
 paliță-359
 palm-721
 paloș-710
 pamplezir (de un)-712
 panaghie-434
 Panainte-435
 pană-207, 343, 503, 711
 până-424
 pâncéc-297
 pânčec-343
 pâne-571, 582, 583, 662, 722
 pâneș-284, 285
 pansion-712
 pantalonar-681
 pântec-299
 pântece-324
 pântru-615
 papistași-504
 par plaisir-712
 par-231, 556
 paraclis-502
 paradosi (a)-611
 pârae-695
 Paraschiva-435
 pârâș-592
 pâraște-665
 pârât-592
 pârâu-260
 pară (să)-556
 pară-149, 219
 pâră-212, 592
 pârâie-695
 parcă-488
 parci-488
 pardesiu-675
 pardona (a)-712
 (de) paregzamplu-712
 parere-625
 parfum-726
 pârghie-338, 410
 pâri (a)-212
 pârîre-619
 pârît-619
 pârjol-442
 parol-712
 pârpârit-502
 *parte-222
 parte-414, 499, 500
 pârtop-410
 parți-414
 parțile-523
 Pârveu-428
 pas-342
 pasajer-712
 pasce (a)-626
 paseri-695
 pasion-712
 pasuri-695
 pași-695
 paște (a)-626
 pat-249
 patid(ă)-700
 patimă-434
 patra-229
 patrafir-502
 patriarh-427, 502
 patru-130
 patrul (al)-228
 patrul-229
 patrulea (al)-228
 pâță-114
 pavăză-501
 pă-665, 672, 694, 724
 păcui-185
 păcurar-324
 păcură-177
 pădină-311
 pădure-127, 248, 480
 pădurea-480
 păgân-268
 păgână-503
 păhar-212
 pâine-336
 pâlârie-562
 pâlămidă-433
 pâlârier-638
 pământ-126, 337, 626
 pământean-731
 pământeni-552
 pământescu-672
 pământu-409
 pământu-409
 pămîntescu-672
 pântru-615
 pânură-177
 pār-219, 337
 pârâsi (a)-212, 433
 pârâu-260
 Pârâu-342
 pârea (a se)-233
 pârëasemi-126, 127
 pârere-625
 pârësemi-130
 pârëte-124
 pârëț-721
 pârînc-211
 pârîncul-284, 285
 pârîmatar-433
 *pârți-222
 pârți-127
 pârți-414
 pârul purceleii-613
 pâsa (a)-117, 313
 pâsa (a-i)-171
 păsări-695
 pâste (prep.)-661
 pâste-672
 păsui-428
 pășasce-669
 pășaste-656, 693
 pășaste-523, 524, 669
 pășăști-693
 pășeaște-693
 pășește-664, 667, 668, 669, 693
 păște-665
 pășune-214
 Pătrăuți-446
 pătrime-702
 Pătru-446
 pătura-303
 pe când-705
 pe românie-625
 pe semne că-488
 pe-156, 344, 672, 694
 peană-207
 peane-343
 peccatul-626
 pece-177
 pecetlui (a)-442
 pedepsi (a)-503
 pedestraș-307
 pedestru-307
 peharnic-496
 peșmânt-626
 pensie-636
 pension-636
 pensiune-636
 Pentecosta-174
 penticostar-502
 pentru-232, 346, 424
 pepenele-284, 285
 pept-724
 per toujours-712
 per(i)nă-363
 péră-343
 perd-673
 pere-343
 perete-136
 perți-479
 perț-343
 perjă-443
 perper-366
 perper-502
 perpera-502
 personal-700
 perspectivă-701
 peste-346, 672, 694
 pestriț-362

- pește-100, 244
 peșteră-357
 Petca-429
 Petcu-429
 ptecală-428
 petrece-618
 Petrii-139
 Petrina-405
 Petruș-405
 peți (a)-659
 piat-506
 Piatra-510
 piatră-206, 337, 342
 piatre-342, 477
 piață-505
 piază-263
 pic-311
 pičerc-480
 picher-638, 676
 picioare de porc-613
 pičioare-480
 picior de porc mare-613
 picior-124
 Picior-405
 picui-185
 picur-311
 pięatră-206
 pielită-532
 piepten-337
 pierd-128
 pierdu-128
 piersic-219
 piersică-219
 pietrare-67
 pietre-477, 582
 pietri(le)-580
 pietri-337, 582
 Pictros-405
 *Pictru-246
 piez-263
 picziș-263
 pildă-442
 pili (a)-613
 pină-208
 pinten-362
 pintenog-613
 pintre-706
 pios-676
 piper-432
 piroi-432
 piron-432
 pirostii-428, 432
 pisări-496
 pișanici-488
 pisc-727
 pișcur-311
 pisică-613
 pișinici-488
 pismuiau-669
 pitar-497
 pită-433, 497
 piti (a se)-411
 pitic-250, 429
 pitula (a se)-411
 pițigoi-613
 piure-675
 piurea-675
 pivnicer-496
 plan-701
 plânge (a)-348
 plângere-348
 plâns-348
 plânsei-348
 plânsu-348
 plântă-635, 637, 677
 plantă-677
 plăcut-705
 pleată-363
 plebe-711
 *plecare-208
 plic-611
 plictisi (a)-611
 plin-283, 284
 plină-206
 plisă-448
 ploa-533
 ploaia-534
 ploaie (să)-208
 ploaie (să)-353
 ploaie-123, 208
 ploauă-353
 plocon-498
 plodure-523
 ploia-533
 plouare-208, 353
 plouare-353
 plouă (să)-208
 plumb-100, 246
 poamă-149
 *poamă-207
 poantă-723
 poarcă-260
 poartă-207, 222, 414, 415, 478
 pocăi (a se)-427
 pociu-697
 poclon-498
 poțe (se)-531
 poesie-634
 poetic-617
 poezie-639, 701
 pogace-428
 pogoară-347
 pogon-500
 pogor-347
 pogori (a)-694
 poindă-407
 pojar-359
 polcă-448
 policandru-429
 poliloghie-611
 politeță-734
 politicos-734
 polologhie-611
 pomană-427
 ponos-427
 pont-505
 pontoarcă-613
 popă-386, 427
 popol-663
 popor-245
 *poporeanu-249
 poporu-249
 *popur-249
 porc-260
 port-701
 portarea-625
 portă-478
 portem-625
 portocală-611
 portret-701
 portul-321
 *porți (subst.)-222
 porți-342, 414, 415
 porumb-100
 poslușnici-498
 posomori-722
 pospai-428
 post-427, 701
 postelnic-495
 postrungă-314
 pot-697
 potâng-362
 potea (a)-625
 potir-427
 pozunar-435
 pozunari-435
 pradă-124, 414
 praf-324, 413
 praftoriță-613
 Prahova-273
 Praid-279, 441
 prând-130
 prangă-613
 prânz-130
 prapur-427
 prau-324, 413
 prâu-397
 prav-324
 prav-413
 pravilă-427, 500
 praxiu-502
 praxnic-427
 prământariu-433
 Prăvălăt-378
 prăvălie-505
 prăzi-414
 pre romanie-625
 pre-232, 344, 415, 416, 417, 668, 694
 *preadă-414
 preadă-124
 preafericit-701
 preasfânt-701
 precistă-386
 precum-704, 710
 precum-710
 precuvișioșilor-531
 Preda-428
 Predel-436
 predislovie-631
 predoslovie-503
 prefera (a)-658
 preferi (a)-658
 premătariu-321

- pren-232
 prentu-232
 preot-337, 478
 prepeleac-448
 prepuelnic-701
 prepunere-592
 prepus-701
 prerecui (a)-448
 prespre-346
 preste-346, 672, 694
 prestigiu-701
 prestre-346
 pret-130, 337
 preut-478
 *prezi-414
 prezida (a)-701
 prezident-701
 pribeag-427
 pricină-427
 pridvor-502
 prier-245
 priimi (a)-661, 694
 privileiuid-615
 prim(ă)-228
 primar(ă)-228
 primejdie-427
 primi (a)-694
 prin-133, 232
 principe-701
 principie-685, 722
 principii-722
 prinde-731
 prințip-680
 prințipuri-681
 pripas-500, 501
 pripăsari-501
 Prislop-276
 prisoș-433
 prispă-705
 pistol-427
 privat-701
 privigătoare-694
 privigătorile-694
 privighetoare-726
 privilegie-665
 privilegiu-658, 665
 privillie-505
 privilije-505
 procopie-611
 procopsesc (mă)-432
 profan-701
 profana (a)-701
 profesor-676
 profum-726
 progrebanie-502
 prohod-502
 prohodi (a)-502
 promenadă-711
 pronaos-502
 pronie-611
 propășire-699
 proslăveau-669
 prosop-249, 432, 565, 611
 prostire-447
 pfostu-688
 protest-701
 protesta (a)-701
 protipendadă-611
 protopop-502
 protovistier-496
 prun-219, 415
 prună-219, 415
 prunc-177, 246, 263
 prund-76, 362
 prune-415
 Prut-75, 76, 77, 78
 psalt-434, 611
 psaltichie-611
 psaltire-502
 pu'ș-580
 pugn-610
 pulicar-177
 pulmoni-734
 pulpă-100
 pumn-173, 700
 pumnal-700
 pumni-173
 pun-697
 puncte-207, 251, 472
 pupăză-260, 364
 pur-726
 purcea-613
 purcel-128
 purec-297
 purece-343
 purice-343
 purtarea-625
 purtăm-625
 pururi-640, 704, 711
 puscă-556
 pusei-348
 pusu-348
 pușchea-127
 pușei-562
 puști-501
 put-173
 pute-173
 putea (a)-351, 420, 421, 625
 putere-250, 618
 Putna-436, 446
 puț-100, 130, 584
 puți (a)-18
 puținor-154
 cându-688
 quātu-688
 que-688
 rabu-388
 Racoțieni-401
 răd-479
 rade (a se)-233
 rade-722
 Radeșani-581
 rădu-337
 Radu-428
 Radul-377
 răgâit-250
 rai-386, 427
 raliță-359
 ram-206, 711
 Râm-503
 râmblean-503
 râm-258
 râm-255
 râm-694
 râm-691
 rană-211
 ranchiună-701
 rând-427
 rânduiala-731
 ranișoară-691
 rându-151
 rându-259
 rându-553
 rându-337, 672
 rapide-212
 rapor
 rapsod-711
 Rarău-443, 444
 rariță-359
 răs-147, 672
 răs-416
 răsul-722
 Râșca-446
 râșcov-448
 rât-18, 440
 rață-255
 rație-636
 rațiune-636
 Râu de mori-72
 Râu-212, 247, 337479, 563, 672, 691
 rauă-297, 336
 Răul de mori-72
 răzând-722
 rază-498
 razâm-364
 răbd-263
 Răbra-447
 răce-479
 răceală-722
 răci-722
 rădăcină-208, 211, 337
 Rădăuți-446
 Rădeșani-581
 rădici-626
 Rădmănești-437
 rămă-562
 rămăi-722
 rămăie-583
 rămăine-584
 rămân-30
 rămân-562, 722
 rămâne-584, 698
 rămânea-722
 rămâneam-562
 rămâns-562
 rămânșeu-562
 râm-722
 rămase (vb., pers. III, sg.)-126
 rămășiță-211
 râmuros-711
 râm-691
 ranișoară-691

- rănuchi-115
 răpciunc-245
 răpitor-671
 rărunchi-115, 116,
 323, 706
 răsări (a)-368
 răsărit-722
 răsbel-673
 răsboiu-672
 răscoală-427
 răsculat-705
 răsfunđa (a)-474
 răsândească-625
 răspons-722
 răsponse-722
 răstornu-672
 răsufłare-639
 răsufłarea-722
 rău-128, 479, 672, 722
 răutatea-722
 răvărșa-722
 răzbec-727
 război-427, 502, 673
 răzeș-277, 278, 279,
 280
 răzeși-498
 răzmeriță-390
 răzmeriță-427
 rea-337
 reațe-479
 rebel-701, 705, 710
 rebclă-726
 Rebra-447
 Rebricea-447
 rece-337, 479
 receală-722
 recomadarisi (a)-638
 recomandălui (a)-638
 redcina-626
 redcine-626
 redici-626
 reflecta (a)-701
 regal-701
 regalitate-701
 regc-701, 704
 regină-704
 rele-337
 remăiu-722
 remf-258, 259
 remorcher-638, 676
 repede-212
 repegiune-665
 repertorie-722
 repertorii-722
 repeta (a)-658
 repeti (a)-658
 republican-701
 republică-701
 resărit-722
 resboiu-672
 republican-701
 resărit-722
 resboiu-672
 respandeașke-625
 respunse-722
 resteu-438
 resteu-441
 restornu-672
 retevei-447
 reu-128, 670, 672, 722
 revelă-710
 rezon-636, 681, 712
 Rică-702
 rid (vb.)-721
 ride-211, 671
 ridica (a se)-708
 rigă-611
 rim-503
 rimă-701
 rinichi-115, 116, 323,
 706
 ripă-672, 721
 ripitor-671
 ris-672, 685, 721
 risipesc-427
 risipi (a)-427
 Rișca-436
 riu-212, 337, 672
 Rî-de-moare-72
 rîșniță-705
 roabă-443, 469
 roată-207
 rob-186, 388
 Rodica-702, 708
 Rodna-283, 284
 Rody-702
 rogăciunile-625
 rogojină-613
 roib-123
 roibă-123
 roibu-208
 roiche-406
 roichi-406
 roiu-556, 720
 rojdanic-503
 român-31, 67, 208,
 398, 588, 625, 694
 română-30
 românească-588
 romanesc-625
 românesc-694
 romani-254
 români-30, 492
 România-689
 romanse-712
 rongiu (a)-566
 Rosalia-174
 rostopască-448
 rostopaste-448
 roș-123, 125
 rōșâi-410
 rōșâie-410
 roșie-410
 roșu-125, 410
 rotundi-213, 214
 rotunșor-214
 rotunșire-214
 rotunșire-213
 roză-705, 710, 726
 rubinos-709
 rug-129
 ruga (a)-208
 rugă-710
 rugăciune-130
 rugăciunile-625
 Rugiră-513
 ruina (a)-701
 ruină-701
 rujă-249, 437
 Rujiră-513
 rumân-30
 rumân-30, 278, 279,
 280, 388, 497
 rumânașcă (dial.)-30
 rumânească (dial.)-30
 rumânească-588
 rumâni (dial.)-30
 rumâni-596
 rumânie-278, 279,
 280, 503
 rumâni-625
 rumpe (a)-279, 441
 rupe (a)-279, 441
 rupere-279, 441
 rupsei-279, 441
 rupșu-279, 441
 rupt-279, 441
 rural-734
 Rusalii-174, 427
 rusalii-390
 rustic-734
 rusticitate-734
 rușine-208
 -s (vb.)-480
 -s-165
 sa-152, 227, 580
 Saac-552
 sabie-427
 sac-343, 347, 694, 742
 sač-742
 sacă-347
 saci-343, 347, 694
 sacru-701, 710
 șada-579, 580
 șadă-478
 sâde (a)-487
 șade-579, 580
 șade-580
 șade-621
 Sagavăț-436
 saie-353, 562
 saiu-171, 353, 562,
 697
 saju-556
 salahor-565
 șalalant-484
 salam-565
 salbă-248
 salcîm-726
 sale-227, 580
 salia (a)-681
 salman-613
 Salmoruda-60
 salt-684
 salut-701
 saluta (a)-701
 samar-433
 samă-442
 sâmbure-255, 259, 260

- Sâmedru-246
 Sâmpietru-212
 sânt-212, 335
 sân-247, 342
 Sâncetru-246
 Sandului-139
 sanfaso-712
 sânge-129
 Sângeorz-245
 sânghi-583
 Sânghiord-504
 Sânghord-130, 131
 Sân-Medru-304
 Sânpietru-246
 sânt'-212
 sânt-324
 Sântămărie-212
 santim-712
 santimetru-712
 sânul-722
 sânu-mi-230
 Sânvăsiu-435
 Sânzânie-246
 Sânzieni-246
 sapa-283, 284
 sapă-283, 284
 sapristi-712
 șapte-582
 sar-353, 556, 697
 Saracin-469
 sară (să)-556
 sară-353, 414, 478
 sarbăd-260
 sârbie-503
 sare-7, 147
 sârgui (a se)-442
 sâr'i-479
 saș-505
 sat-365
 sau-241, 562
 să-164, 165, 236, 305, 310, 349, 350, 351, 352, 422, 444, 471, 517, 668
 săbor(u)-212
 săc-347
 săce (să)-347
 Săcuieni-552
 șad(u)-478
 săgeată-245
 săi-152, 227
 *săie-152
 săivan-565, 682
 sălaș-440
 Sălăjani-480
 sălămândră-267
 sălămâzdră-267
 sălbătăciunile-731
 sălta (a)-640, 708, 709, 710
 sănătate-337
 sănătos (a fi)-250
 sănătos-248
 *Sândane-127
 Sândănie-127
 *sănetosu-250
 sănii-127
 săp-347
 săpe (să)-347
 săpi-347
 săptămână-337
 săptămâni-722
 sâr-347
 sârac-312, 386, 427
 săraci-498
 săracul-227, 228
 săreamu-347
 sări-414
 sărimu-347
 sărin-615
 sărire-171, 209, 347, 584
 sărjoacă-448
 sărmana-722
 Sărună-225
 săși-618
 sătesc-734
 săți-479
 Sătmar-279, 441
 său-123, 152, 212, 227, 495
 săvârșate (să)-623
 săvașate-621
 săvârși (a se)-502
 sbornic-503
 sca(u)nt-335
 scafă-432
 scaibă-208
 scald-131
 scamă-206, 366
 scamn-203, 213, 397, 627, 636
 scamnu-315
 scand-203, 213, 312
 scară-222, 246
 *scari-222
 scaun-83, 213, 231, 627
 scaune de județ-492
 scaune-231
 scaunu-213, 315, 335
 scă(u)nt-313
 scăfiță-432
 scăp-347
 scăpăra (a)-260
 scăpărăm-564
 scăpăta (a)-251
 scăpătare-252
 scăpi-347
 scărțcat-523
 scări-246
 schele-608
 schiai-285, 286
 schiau-460
 schile-608
 schimbări-626
 schimberi-626, 627
 schimnic-427
 schintee-670
 schinteia (a)-670
 schinteie-670
 schinteietoare-670
 schit-427, 502
 sci (a)-626
 sciințe(lor)-626
 sciiu-626
 sclab-299, 310, 320, 471, 517
 sclav-432
 sclănină-320, 471
 sclifosi (a se)-611
 slugă-320, 471, 517
 scoarță-130
 scoată (să)-618, 697
 scoate (a)-284, 285
 scoată (să)-618
 scobori-671
 scobori-722
 scoc-131, 359
 scomnul-615
 scopos-611, 617
 scopos-617
 scorbura-263
 scorpie-429
 scot-123, 697
 scoț (să)-696
 scoț-696
 scovardă-363
 scradă-304, 306
 scrânciob-705
 scria (a)-310, 348, 627
 scriadă-304
 scrie (a)-245, 348, 627
 scrie-347, 698, 704
 scrii-347
 scriia (a)-311
 scripcă-448
 scriptură-245
 scrisi-348, 583
 scrișu-348
 scriu-212, 347
 scroafă-260
 scrum-260, 445
 scrum-445
 scrumbie-428, 611
 scruntar-263
 scuipare-323
 scuipesc-323
 *scuipu-395
 scukii-310
 sculă-611
 scump-247, 340, 391
 scund-363
 scupii-310
 *scupitu-250
 scur(g)-131
 scut-245
 scutura (a)-284, 285
 se săvârși (a)-505
 se-315
 șeadă-478
 sealbă-248
 seamănă (se)-283, 284
 seară-414, 478
 șease-131

- Sebeș-279, 441, 443, 444
 seca (a)-247
 secara-284, 285
 secera-283, 284
 seceră (se)-283, 284
 secetă-135, 136
 secol-701, 702
 secure-474
 șed-213
 ședu-213
 (a)șelei(a)-610
 sem (v. rom.)-165
 semilună-701
 seminarie-662, 665
 seminariu-665
 semne-618
 semnu-212
 senin-83, 85, 203, 211, 559
 senină-207
 seninu-211
 septămâni-722
 septembrie-504
 șer-553
 scrafiim-427
 Serafiim-469
 șere-553
 seri-414
 serin-38, 83, 85, 203, 211, 318, 553
 serinru-211
 seriru-211
 seruta-671
 servič-678
 serviciu-678
 setcă-448
 seți-165
 seu-619
 sex-701
 sexual-701
 sfânt-324, 427, 635
 sfântariu-635
 sfârșesc-427
 sfârși (a se)-427
 sfântica (a)-556
 sfașcă-448
 sfat-427, 497
 sfeat-497
 sfeclă-249
 sfeșnic-427
 sfeterisi (a)-566
 sfetnic-427
 sfier-553
 sfiere-553
 sfulger-119
 sfulgera (a)-119, 471
 s-hibă-304
 ši-478
 šiade-477
 šibî (sî)-469
 Siciu-276
 sicriu-441
 siedu-213
 Sighet-279, 441
 Sighișoara-279, 441, 438
 silabisi (a)-611
 silă-427
 Silistra-60
 siliște-448
 simandicos-611
 Simedru-305
 simplitate-701
 simplu-701
 simt-212, 299, 353
 simtu-582
 simț(esc)-130
 simț-212, 562, 697
 simță (vb.)-130
 simțământ-682
 simțesc-697
 sin-685, 721, 724
 sinchisi (a se)-611
 șindre că-469
 șindri cî-469
 șindrilea că
 șindri cî-469
 sindrofie-611, 680
 șindură că-469
 sineață-501
 sineț-501
 sineți-501
 singe-583
 Singurel-377
 sirace-311
 siratce-435
 sireac-444
 Siret-73, 74, 75
 sistem(ă)-701
 știuar-556
 siuer-687
 știușesc-335
 ši-478
 sint-126, 165, 233, 626, 673, 694
 sîntem-583
 Sîntilie-212
 sîrbi-503
 škde-580
 sker-553
 skerbe-553
 skere-553
 slab-320
 Slatina-283, 284
 slavă-427
 Slăcini-415
 Slănic-78, 273, 276, 278, 279
 slănină-320
 slăvi (a)-710
 slăvit-710
 slgă-320
 sloboadă (să)-730
 slobozenic-701
 slomni (a)-503
 slovar-503
 slovă-503, 704, 705
 slovean-503
 slovenesc-503
 slugă-277, 427
 slugcr-496
 slugîndu-615
 slujaște-622, 664, 667, 668, 669, 693
 slujăște-656
 slujăști-622, 693
 slujbă-427
 slujeaște-693
 slujer-496
 slujește-622, 693
 sluji (a)-277
 sluji-615
 služască-579, 580
 služaște-582
 služaște-621
 smânta-615
 smântână-256
 smârc-18
 smeri (a se)-427
 smericiune-701
 smeur-263
 smcură-263
 smirnă-427
 smorodin-448
 soare-7, 18, 207, 225
 soare-apune-225
 șoarece-335
 soarele-224
 soare-răsare-225
 șoariși-335
 soață-247
 sobă-442
 soc-78, 278, 279
 socoață (să)-696
 socru-136
 sodăș-439
 sodus-439
 soi-18
 soldii-366
 solgăbirău-566
 solitar-711
 Solnoc-283, 284
 solz-183
 solz-366
 Someș-73
 somn-213
 son-682, 710
 sor(u)-136
 soră-222
 soră-sa-218
 soric-335
 soroc-427
 soru-222
 soru-sa-218
 sosând-672
 sosi (a)-433
 sosind-672
 soț-130
 soție-247
 sovon-432
 spadă-501
 spală-varză-613
 spanac-428, 433
 spânz-260

- sparangă-428
 sparanghel-428
 spars-353
 spart-304, 353
 spasm-701
 spată-496
 spate-116, 323
 spăriet-721
 spătar-496
 spelendoare-701
 speriență-635
 speriiță-635
 sperjur-701
 spicul-284, 285
 spinare-116, 323
 spion-701
 spirea-613
 spital-611
 spițer-505
 splendid-701, 708, 710
 splendoare-710
 spoșiu-531
 spor-427
 spre-156, 229
 sprinceană-670
 sprincenuță-670
 spu(n)ri-561
 spu(n)ru-561
 spudă-130
 spui-209
 spuie-353
 spuiu-353, 561, 697
 spun-131, 353, 561
 spună-353
 spuni-523, 561
 spunu-561
 spuu-561
 spuză-130
 sta (a)-348, 350
 sta(m)-348
 stafidi-432
 stafie-429
 stai-348
 stailă-401
 stam-348
 stambă-611
 stampă-622, 638
 stâmpăra-626
 stână-257, 258
 stâncă-361
 stângen-362
 stanță-701
 stareț-427, 502
 stau-165, 348
 staul-213
 stașidi-432
 stă-348
 stăilar-401
 stăpân-257, 277
 stărvesc-364
 stătea(m)-348
 stătui-348
 ste (să)-417, 418
 stea (să)-418, 486
 stea-216
 steag-362, 427, 501
 steauă-208, 222, 311, 343
 stei-437
 steie (să)-486
 stelă-726
 stempera-626
 stepânitoare-626
 șterg-214
 ștergu-128
 steteam-348
 stetei-348
 stetiu-348
 Stețcu-504
 sticlete-613
 stih-503, 704
 stihii-711, 731
 stihuire-704
 sting-129, 131
 stingere-129, 184
 stipendie-662
 stofă-447
 stol-434
 stoler-448
 stolnic-495, 496
 stomah-429
 stopăsc-395
 stopăesc-395
 *stopesc-395
 store-131
 strachină-432
 strachină-407, 412
 strachină-412
 strajă-427, 444
 strană-427
 străngea-722
 straniu-701
 strănși-722
 străluce-710
 strălucitor-18, 708
 streajă-444
 streășină-362
 Strei-73
 streiche-406
 streichea-406
 strelucesci-626
 Stremți-436
 strepede-260, 364
 stric-131
 stricat-734
 strident-701
 strigă-214
 strimt-670
 stroh-443
 strugur(e)-247
 strugure-298
 struț-443
 stuchesc-323, 395
 stuchescu-395
 stuchiu-395
 student-701
 studie (subst.)-722
 studie (subst., fem.)-663, 668
 stupiescu-395
 *stupitu-250
 stuptesc-395
 *sturu-244
 stut-395
 suav-705, 710
 sub-156
 subsidie-662
 Suceava-78, 278, 279
 sučesc-335
 sučitoarc-303
 sudui (a)-442
 suferi (a)-658
 sufler-638, 676
 suflet-188
 sufleur-676
 suier-409
 sujet-701
 sulf-110, 246
 sulger-496
 suliță-249, 427
 suljer-496
 sum-636
 Sumedru-300
 Sumedru-305
 sunet-147, 208
 sunt (sint)-348
 sunt-212, 626, 673, 694
 supărări-626, 627
 supăreri-626, 627
 superb-701
 supune(re) (a)-593
 surăd-722
 surcea-335
 surcea-335
 surcică-335
 surd-100
 surori-136, 208, 222
 surori-sa (le)-218
 șurșici-335
 surtucar-681
 sus-126
 susedt-487
 suspanda (a)-712
 suspect-701
 suspenda (a)-677
 suspin-310, 311
 suspinu-348
 *suspiru-348
 susur-710
 sușig-566
 sutime-702
 suvenir(e)-701
 suvenir-683, 709, 710
 suvenire-683
 suveran-701
 suveranitate-701
 srsedt-497
 șa-487
 șadă (să)-618
 șadă-478
 șade-336, 588, 693
 șâde-477
 șâdei-477
 șâdem-477
 șâdeț-477

- șagă-362, 414, 426, 500
 șalău-441
 șansă-723
 șanț-443
 șanțuri-501
 șapte-580, 584, 667, 668, 693
 șarampoi-506
 șarpe-135, 136, 668, 693
 Șarpe-581
 șarpele-224
 *șarpelu-224
 șase-131, 337, 584, 667, 668, 693
 șatra-496
 șatrele-496
 șă-487
 șăd-337, 487
 șăde-478, 479, 693
 șădi-478
 șăgi-414
 șapte-478, 479
 șăpti-478, 622
 Șărpi-581
 șăsi-619
 șchei-357, 398, 460, 504
 Șchei-398
 Șcheia-357
 șchiau-285, 286, 357, 398, 503
 școală-503
 șeadă-353, 478
 șeade-336, 353, 478
 șeagă-426
 șeapte-478
 șed (ci)-353
 șed(u)-478
 șed-336, 353
 șede-235, 477, 478, 479
 ședea (ci)-698
 ședea-478, 628
 ședeai-477, 478
 ședeam-353, 478
 ședeai-477, 478
 ședei-477, 478
 *ședem-477
 ședem-235, 353
 ședere-353
 ședeți-353, 477, 478
 ședia-477
 ședință-682
 ședu-128, 348
 șepte-337, 478, 479, 622
 șerb-186, 277, 386, 88, 389
 șerbie-386, 388, 389
 șerpe-135
 Șerpe-581
 șesc-618, 619, 707
 Șetrar-496
 șezut (el a)-698
 șfară-501
 și-126, 166, 241, 310, 315, 349, 399, 423, 471, 517
 șind(r)ilă-443
 șipcă-362
 șirag-442
 șisă-443
 șiță-443
 șiueru-409
 șoarec-297
 șoarece-343
 șofer-638, 676
 șofeur-676
 șofrac-448
 șoim-441
 șold-443
 șopârlă-260, 364
 Șopi-193
 șoprón-443
 șopru-443
 șoric-335
 șovar-448
 șpan-494, 497
 șt'opâsc-395
 ștau-348, 360
 Ștefan-429
 șterg-131
 ștergar-249
 ști (a)-626
 ști-347, 517, 583
 știbă (să)-306
 știbă (a, să)-350
 știe (să)-350
 știe-347, 583, 698
 știi-350, 562
 *știiă-350
 științe(lor)-626
 știopâesc-395
 știopesc-395
 știră-260
 știu-214, 351, 562, 626
 ștreang-443, 444
 ștuopâsc-395
 ștuopt'escu-395
 șubugăț-500
 șucar-613
 șucăr-613
 șugubină-500
 șuieru-409
 Șuluț-702
 Șuluțiu-702
 șură-443
 șut-258
 ta-152
 taa-562
 taică-613
 tăie (a)-487
 taifas-565, 611
 taină-427
 taiu-562
 Talabă-384
 talaz-710
 talent-701
 tâlhar-442
 talpă-440
 Tamaș-480
 Tamașul-480
 tâmbariu-321
 tâmpănă-431
 tâmpină-431
 tâmplă-116, 207, 323, 427
 tânăr-116, 128, 337
 tânjală-363
 tânpănă-429
 târăș-727
 târcava-613
 Tarcău-443, 444
 tare-337
 Târgul Moldovei-492
 târnaț-469
 Târnauca-478
 Târnavă-276
 Târnavă-393
 Târnavă-273
 Târnavele-282, 283
 târnomată-363
 tartaj-503
 tata-343
 Tatar-445
 tatăl-343
 tatălui-695
 tată-său-218
 tatei-343
 Tatroș-279, 441
 tâța-722
 tau-562
 tavan-565
 Tazlău-279, 441
 tăcere-206
 tăciune-130, 136, 208
 tăcu-235
 tăcui-348
 tăcúm-235
 tăgădui (a)-440, 442
 tăiat-477, 478
 tăiată-477, 478
 tăiate-478
 tăiați-478
 tăiem-487
 tăiet(u)-477
 tăietă-477
 tăiete-477, 478
 tăieți-477, 478
 tămie-434
 tămădui (a)-440, 442
 Tămășeni-480
 Tămășești-480
 tăpșan-440
 târăboanță-441, 469
 țaria-629
 țarie-710
 țarii-629
 tăt-469, 480
 tătăine-său-583, 584
 tătăine-meu-695
 tătăine-său-584
 tătăine-su-218
 tătâr-505

- tătă-480
tăte-480
tăți-480
tăți-480
tău-123, 152, 562
tăvală-448
tăvăluc-448
te-671
teacă-249, 415
teamă-250
tească-613
teci-415
Tecucel-446
Tecuci-446
tejghea-565
telemea-565
teltiut (au)-615
tem că (mă)-488
teme (a se)-233
temei-428, 435
temelie-429
temenea-565
templu-701
tenebre-710
terezie-565
teribil-701
tescar-613
testamânt-591, 635
testament-591, 677
testamint-677
testământ-591
tetraji-503
tetriz-503
tichie-565
ticnit-563
tifos-611
tigaie-432
tihnit-563
Timiș-73
Timișești-480
Timișoara-279, 441, 415, 438
Timișori-415
timp-128, 409
tinăr-128, 482, 670
tinără-670
tinereață-487
tinereță-487
tinerețe-487
tinichea-565
tinichigiu-565
tipar-622
tipsie-565
tiptil-565
Tisa-73
Tit(u)(s)-702
Tit-Liviu-702
toagul-534
toamnă (o)-124
toamnă-123, 124
toarce pisice (a)-613
toată-226
tocare-171
toomag-695
tocmagi-695
Toderașcu-505
toi-445
toloacă-447
tologi (a)-448
tom-711
Tony-702
topardos-613
topesc-319
torent-701
torential-701
toropi (a)-448
tot-221, 226, 469, 744
tôt-480
Totuș-438
Toxabă-384
traistă-433, 613
trâmbiță-427
trâmbur-309
trandafir-429, 705, 726
traptu-353
tras-353
trataj-503
trăizăci-615
trămitu-347
treabă-427
treambur-309
treamur-309
treapăd-501
treaz-363
trebuie-279, 441
trebuincele-689
trec-337
trecător-661
trecătoriu-661
trecere-234
trei (a)-229
trei (al)-229
treia-229
treier-212
treieră (se)-283, 284
treile(a)-229
treime-701, 702
tremur-309, 337
tremurând (ă)-699
tremuru-335
trepăda (a)-501
treptnic-503
tretin-363
tricolor-701
trier-212
trifoiul-284, 285
trimată-347
trimăt-347
trimeată-347
trimet-347
trimeteamu-347
trimefind-619
trioid-502
triumf-701
triumfal-701
troacă-507
troc-507
troian-390
troiță-427
tron-506
Troțuș-279, 441
trubue-400, 405
trudă-427
trufanda-565
trun-506
trună-506
truni-506
trunuri-506
tu-27, 236, 416, 489, 495
Tudorică-702
tuki (a și)-411
tukila (a și)-411
tulpan-565
Turcul-384
tureacă-556
tureată-268
turn-443
turtă-705
tut-615
tutor-154
tuturor-154, 221
tuturor-221
țâiu-561
țandără-727
țap-260, 613
țâp-478
țapă-414
țâr-611
Țara Moldovei-492
Țara Muntenească-451, 492
Țara Românească-451, 492
Țara-557
țârâi-614
țară-414, 478, 490
țarc-260
țarcovnic-427
țâță-727
țâu-561
țâpi-414
țârâi-342, 479, 580, 583, 619, 620
țârâle-479, 614, 615, 619
țârâlor-580
țâran-277
țârâni-557, 722
țârânesc-734
țârăan-557
țârăni-609
țârăni-557
țâră-414, 443, 444, 479, 619, 620
țârăii-479, 614, 618
țârăile-479, 614, 618, 619, 722
țâră(i)-579
țâră(le)-579
țâră-414, 479
țârm-478
țârri-342
țeapă-260
țeară-212, 213, 414, 478

- țeară-414
 țeastă-172
 țelină-249
 țelor-399
 țeri-414
 țerile-615, 722
 țeriră-212
 țes-131
 țest-172
 țesu-128
 ți(n)ru-561
 ți-344, 345
 ție-207, 480
 ție (să)-556
 țițe (se)-531
 țictoriu-494
 țifnă-435
 țifră-680
 țiiu-556, 561
 țin(r)ut-494
 țin(r)uturi-494
 țin-128, 556, 561, 697
 țină (să)-556
 ținc-263
 ține-698
 ținea (a)-494
 țini-561
 ținrea (a)-494
 țintirim-441
 țințari-30
 ținu-561
 ținut-494
 țiri-561
 țiu-561, 697
 țihal-565
 țihal-566
 uace-297
 uără-399
 ucid-347
 ucide (a)-171
 učis-348
 udc-574
 uger-129
 Uioara-279, 441
 uita (a)-537
 uităm-411
 *ul'itu-411
 ul'tămu-411
 ulah-475
 ulčor-130
 uli(u)-441
 uliț-411
 uliț-411
 uliță-411
 uluc-364
 ului (a)-442
 uman-711
 umăr-126, 342
 umbros-710
 umed-126
 umplu-207
 un(u) spre zece-229
 una-231
 undă-298, 299, 300, 710
 unde-329, 482, 580, 665
 undeva-230
 undi-665
 undoiare-711
 undos-709
 unei-154
 unele-231
 Ungrovlahia-451, 461
 ungureni-30, 609
 Ungureni-552
 unii-231
 unită-635
 univers-701
 universal-701
 universalitate-701
 universitate-635
 unor-154
 unu-221
 unui-154
 unul-231
 ura (a)-208
 uragan-711
 urâre-164
 urât-337
 urâte-722
 urâsc-164, 479
 urăște-479
 urătoriu-677
 urban-734
 urbanitate-734
 urbe-734
 urcior-125
 urdă-260
 urdina (a)-297, 299
 ureche-124, 171
 urechic-412, 554
 urgie-432
 urgisesc-432
 uri (a)-212
 uriaș-442, 708
 uric-499, 510
 uricaș-499
 uriioc-447
 urit-337
 urî (a)-487
 urla (a)-303
 urlare-127
 urleai-303
 urlui (a)-438
 urlui (a)-440
 urma (a)-247
 *urma-247
 urmări (a)-247
 urs-613
 ursesc-435
 urși-213
 ursuz-565
 urși-661
 uruioc-447
 uscat-156
 usturoi-324
 ușa cățelului-613
 ușă-124, 214, 745
 ușier-682
 ușor-131, 214
 ușure-581, 709, 726
 ușurel-581
 utrenie-386
 uzor-447
 v(r)oiesc-618
 v(r)oiesc-697
 v(r)oiește-697
 *v(u)remu-237
 *v(u)reți-237
 va(re)-237
 va-237, 348, 418, 419, 618, 619, 669, 697
 vacanție-678
 vacă-222, 415
 *vači-222
 vači-415
 vadă (să)-618, 619, 685, 696, 697
 vadea-565
 vadră-343
 vaier-711
 vajnic-448
 Valahia-451
 Valer-702
 Valeriu-702
 Valy-702
 vamă-506
 vameș-506
 vâmt-335
 van-701, 710
 vânat-147
 vână-337, 409
 vânăț-128, 409
 Vancea-504
 vândă-350
 vântu-337, 409
 vântulețe-726
 vântura (sc)-284, 285
 vâr-324, 397, 691
 vârâse-722
 vare ce-524
 vare-230, 237, 241
 varece-230
 varêce-523
 vârț-324, 410
 varia (a)-701
 variabil-701
 varmeghic-566
 varmighie-494
 varșă-347
 Varșav-504
 Vârșăț-378
 vârtelniță-362
 Vârtolomei-410
 vârtop-324, 410
 vârtos (mai)-631, 683
 vârv-324, 410, 413
 vârvul-618
 varza-284, 285
 varză-323
 vâsc-263, 362, 410
 Vasco-504
 Vasile-427, 504
 Vasili'e-428
 vâslă-362

- vataman-447
 vatăm-131
 vatră-260, 343
 văză (să)-685
 vă-309, 671
 vād (să)-696
 vād-353, 562, 685,
 696, 697, 719, 722
 vādând-583
 vādindu-583
 vādu-337
 vādută (am)-299
 vāgaj-506
 vāgas-506
 vānă-337, 409
 vāpaie-710
 vāpsi (a)-435
 vār-691
 vārs-347
 vārsat-673
 vārsat-677
 Vāsāli'e-428
 Vāsii'u-435
 vātui-262, 266
 vāz-125, 685, 697,
 719, 722, 723
 vāzusem-118
 vāzutără (am)-355,
 402
 vea-355
 veac-427, 702
 veadă*-352
 veade-206
 veadre-343
 veatre-343
 vecernic-386
 vechi-172
 vechil-565
 vechiu-125, 127, 338
 vecin-213, 278, 279,
 280, 388, 389, 497
 vecini-498, 608
 vede (ei)-698
 vede (el)-698
 vede-206, 235, 337,
 487, 698
 vedea (a)-235
 vedea (ei)-631
 vedea-235
- vedeă-235
 Vedea-73, 194
 vedeai-235
 vedeamu-235
 vedeai-235
 vedem-235
 vedera (a)-700
 vederat-700
 vedi-337
 vei-237, 348, 410,
 618, 669, 697
 veiche-406
 veichi-406
 venă-734
 venii-348, 583
 venimu-399
 venin-203, 553
 veniu-348
 *venu-236
 verde-125
 verdé-556
 verdeşul-613
 verdi-523
 veri-237, 241
 verin-38, 203, 211,
 318, 553
 veritate-682
 verme-724
 vers-701, 704
 versat-673
 versificare-704
 versificație-701
 verşi-347
 vescezi (se va)-626
 vescezit-626
 veşmântulu-688
 veşmânturi-695
 veştezi (se va)-626
 veştezit-626
 vezduh-671
 vezeteu-506
 vghiera (a)-553
 viadă (să)-585
 viaşpă-118, 119
 viaspe-119
 viaţă-311
 viciu-701
 viclean-442
 Vicov-469
- victorie-709
 vid-710
 vidé-637
 vie (subst.)-125
 vie (subst.)-209
 vie (vb.)-124, 206
 vie-208
 vieadze (să)-585
 *vieni-236
 viers-147, 592
 vjespe-118
 viezune-466
 viezure-255, 259, 260,
 466
 vihor-212
 vil-711
 vilag-506
 vileag-444, 506
 vimtu-212
 vin (vb.)-236
 vină (să)-615
 vină-427
 Vindăoani-557
 vindereu-438, 506
 vine-125, 209
 vinere-523
 Vineri-128
 vineţi-128
 vini (a)-487
 vinovat-427
 vintir-448
 vinzi (să)-350, 351
 virga-249
 virs-592
 virtuos-701
 virtute-136
 virtute-701
 vise (vb.)-131
 Vistier-496
 vită-311
 vite-311
 viteaz-501, 506
 viţă de vie-249
 viţă-311
 viţea-216
 viţios-701
 viţiu-701
 vizitator-676
 vizitiu-506
- vişca (a)-556
 vlahu-278, 279, 280
 vlacht-497
 Vlad-504
 vlâh (istror.)-30
 vlah (mezl.)-30
 vlah-196
 vlahi-254
 vlâs (istror.)-30
 vlasi (mezl.)-30
 vlasi-497
 Vlasiie-512
 vlâş (istror.)-30
 Vlaşca-273
 vlaşi-596
 vlădică-386, 427
 vlăstariu-434
 vo(a)iaj-723
 [in]voalbe (se)-410
 *voare-230, 237, 241
 voastră-152
 vocina-499
 vodă-427, 492
 voi (a)-241, 351, 355,
 418
 voi (vb.)-669, 697,
 706, 744
 voi-85, 234, 495, 697
 voiam-237
 voie-427
 voieşte-697
 *voievedă-427
 voievod-494
 voim-237
 voinic-427
 voinic-501
 voiţi-237
 voiu-163, 237, 348,
 351, 410, 418, 618
 volbură-410
 volintir-610
 Volintiru-611
 volnic-498
 volnicesc-498
 volnicie-498
 voloc-448
 voluptate-710
 vom-306
 vomez-306

- vor-237, 619
 Vorât-378
 Vorât-378, 436, 437
 vorbăscu-672
 vorbescu-672
 vorbi (a)-493
 (d)voret-437
 vorghi (a)-493
 voroavă-212, 614
 Voroneț-446
 voronic-448
 vorovi (a)-614
 voru-237
 vost-306, 336
 vostru-152
 vastu-306
 vouă-213
 vra-697
 vrai-697
 vrajbă-427
 vrând-237
 vrau-348, 697
 vrăji (a)-613
 vre(a)i-237
 vre(a)ți-237
 vre-697
 vrea (a)-310
 vrea-237, 297, 348,
 355, 356, 618, 697
 vream-348
 vream-237, 744
 vream-237, 348
 vream-237, 348, 418,
 618, 697, 706
 vrednic-427
 vrei-618, 697
 vrem-237, 348, 618
 vreme-427, 618
 vreți-237, 348, 618
 vreu-697
 vroiam-237
 vroiu-618
 vrui-237, 348
 vrut (am)-355
 vrut (m-am)-355
 vrut-237, 310
 vulpe-324, 410
 vuzi (a)-303
 za-434
 zac-83
 zadă-124
 zagra-273, 276
 zaharicale-611
 zaharis (a (se))i-611
 zahăr-611
 zaherea-565
 Zalău-279, 441
 zale-434
 žale-479
 žałe-580
 zâle-672
 zamă-414
 zâmbind-722
 Zamfir-435
 Zamfira-435
 zâna-722
 zană-483
 zapciu-613
 zăpis-500
 zaplaz-447
 zară-259
 zarzavat-565
 zaveră-427
 zăbală-441
 zăbavă-427
 zăcaș-364
 zăhăr-611
 Zălau-279, 441
 žăle-479
 zăle-580
 žăli-479
 zălog-427
 zămi-414
 zăpadă-307, 320, 324,
 359, 707
 zăpsi (a)-556
 zăr-262
 zău-722
 zăuita (a (se))-406
 zăuită-406
 zăuite-406
 zăvăcust-448
 zăvor-363
 zbate (a se)-708
 zboară (ei)-698
 zbor (ci)-697
 zbor-129, 177, 311,
 366
 zborăsc-311
 zborși (a se)-448
 zdravăn-362
 zdreanță-363
 zeamă-324, 433
 zăpsă-119
 zeazet-309
 zeazet-312
 zece-83, 213
 zefiri-726
 žele-616
 zer-671
 zăspre-119
 žespre-119
 žestre-119
 zgaibă-206
 zgair-402
 zgardă-260
 zgăriu-265
 zgău-440
 zgură-124
 zi-27, 40, 136, 137,
 743
 ziar-699
 zjastră-119
 zic-126
 zic-412
 zicândă-300
 zice (a)-27
 zice-126, 698
 zicere-662
 zici-126
 Zikov-469
 zile-137, 672
 zilnic-734
 Zindăoani-557
 zioa-615
 zis'-580
 zise-131
 ziseră-165
 zition-442, 556
 žitiuon-556
 ziuă-83
 zizanie-434
 žkdc-580
 žkle-580
 Zlagna-273
 Zlasti-390
 Zlaști-273
 Zlatna-273, 276, 281,
 282, 283, 284, 390,
 491
 Zlătăroana-411
 Zliche-406
 zlichea-406
 zlot-502
 zmeu-319
 žneapăn-127
 žoc-412
 žoc-621
 zodiac-503
 zodie-503
 zodier-503
 zori-705
 žudec-412
 zugrav-427
 zugrăvi (a)-502
 zurgalău-438
 zvârlugă-262
 zvon-711, 731

Dialectul istroromân

- âb-600
 al-140
 âl't-600, 601
 âlb-600
 altă-537
 alte-537
 alti-537
 alț-537
 âr-237
 ârdu-537
 asiru-600
 astareș-309, 312
 at-537
 ate-537
 âte-600, 601
 avlat-537
 ârdu-479
 ârs-537
 barba-536
 bășerecă-599
 breteș-473
 buarba-536
 buarba-598
 bur-601
 bure-601

- buro-601
 că-600
 cățe-600
 căd-600
 căibă-208
 căl-600
 căld-600
 capra-600
 capt-537
 casa-536
 caut-537
 căden-601
 căl'-600
 cântânda-312
 česta-600
 cmô-336, 412
 coadă-536
 code-536
 cumpăr-598
 cupăr-598
 dauu-537
 davu-537
 fațea-601
 feată-599, 600
 feate-600
 fečoru-600
 feță-599, 600
 fețe-599, 600
 fil-537
 fil'-600
 firu-409
 fujinda-312
 furke-600
 geăget-600
 grāv-85
 grāv-537
 iuve-312
 i'rs-537
 irđu-537
 jâjet-312
 kâ-473
 labd-537
 laud-537
 leșă-600
 leșe-600
 leșița-600
 liepuru-600
 loa-536
 mărâncu-238
 me(r)jeia-601
 meře-312
 meru-600
 mierlă-310
 mlad-601
 mlade-601
 mlado-601
 mușât-600, 601
 mușâta-334
 mușâte-600
 navîscă-280, 281
 neca-601
 nerlă-310
 nove-537
 oarbări-598
 omeri-599
 omir-599
 pământ-175
 prevț-599
 prevți-599
 pul'-600
 punț-599
 punți-599
 rădu-537
 răs-537
 rugân-601
 satu-600
 satul-600
 sâr-248
 scadă-600
 scaldă-600
 scând-203, 213, 312, 335
 scultă-600
 scută-600
 seu (a)-537
 sev (a)-537
 sir-248
 siromaș-599
 sorăr-335
 šoreču-600
 suđe-600
 suže-600
 șapte-337
 șede-336
 teu (a)-537
 tev (a)-537
 tirdr-409
 trađe-600
 traže-600
 trebăia-601
 tsâtse-140
 ț'at'e-600
 ț'esta-600, 601
 țela-153
 țela-601
 țela-istu-153
 țesta-153
 țesta-istu-153
 ulta-537
 (v)ultu-600
 umeru-600
 uroki-600
 (v)ută-600
 veardză-599
 vęrdză-599
 veri-601
 veriiam-601
 veriian-601
 veruge-741
 veruge-600
 vęrže-599
 vinre-409
 vire-409
 vlăs-30, 475
 vlăș-30, 475
 žăzet-600
 zegledi-599
**Dialectul
 macedoromân**
 (a)ma-435
 (a)ngricari-119
 (a)uă-298
 (c)surafe-311, 435
 (mi)precupsescu-432
 (se)-apară-303
 a-139, 141, 141
 achicăsescu-432
 aclô-297
 acumpăr-535
 acumpir-535
 adar-262
 adavgu-535
 adărâm-598
 adărem-598
 adimă-434
 adrasim-472
 afurisescu-434
 agiumse-212
 agîrsecu (mi-)-320
 agîrșescu (mi-)-306
 agru-310, 320
 agunisescu-433
 agunisire-433
 águrlu-598
 águru-598
 ahântu-540
 ahtântu-213
 ahtîñtu-410
 al-139, 140
 alantu-154
 alaudu-412
 alavdu-412
 ali-139, 218
 altu-598
 alu-139
 amindu-536
 amintu-536
 amirăroane-400
 amirăroané-298
 amirid(u)-304
 amiroane-400
 amiroané-298
 amnu-335
 ämnu-335
 ananghe-432
 anéu-152
 angărie-431
 angricari-304
 añurdescu-433
 añúrizmă-433
 apcari-536
 apucari-536
 arate-337
 arațe-479
 arákíe-535
 arău-337, 479
 arăvoană-433
 arbănes-535
 arbines-535
 arcare-309
 area-316
 areai-316
 aream-316
 aream-316

- areaț-316
 aria-316
 arichic-535
 arid-479
 arină-85
 arid-337
 aristoacă-258
 arîșu-235
 armur-304
 arniclú-323
 arucu-309
 arugă-248, 250, 251
 aruți-309
 aryat-434
 aschiti-434
 ascuchiare-323
 ascukiu-310
 aspartu-304
 astară-310
 astără-306, 309
 atău-152
 atu-598
 aua, auate-297
 auațe-280, 281
 auate-303
 auă-303
 aurlari-303
 auș-247
 aușu-247
 avda-337
 avdîndalui-355
 avdza (și-)-356
 avca (și-)-356
 avli'e-435
 avlie-311
 azbura (și-)-356
 ađică-303
 ărdu-337
 ărpă-337, 338
 băir-304
 bal'u-264
 baltu-130
 bană-429
 bară-303
 Baçisa*-73, 74
 bază-320
 Băiasa-73, 74
 bănare-429
 bărbatului-140
 bărlațlor-140
 bătărn-297
 bătrân-337
 beal-311, 318
 bel-311, 318
 birbec-297
 birbec-343
 blid-319
 brad-150
 brată-l'i-230
 bruscami-119
 bruticami-119
 buarba-598
 bučium-303
 buzunar-435
 bpațu-598
 c(ă)limbociu-303
 cadă-432
 caftu-535
 căinli-317
 calăme-431
 calțavetă-435
 camfură-432
 cântată (am)-355, 417
 cântă (să')-350
 cânte (să)-350
 cântu (va s-)-418
 cântu (va)-418
 canură-304
 căpit-252
 cară-598
 carne-598
 carte-536
 carți-536
 căt-212
 catărtu-435
 catrig-435
 cațân(ă)-304
 cațé-297, 299
 căcăradă-304
 căcұлă-598
 cădusim-472
 căinl'i-298
 căl'ură-598
 căl'urle-598
 călămar-429
 călămar-434
 călămnauă-431
 căli-337
 călire-303
 căliuri-337
 căliva-139
 cămilă-434
 cāndi'lă-434
 cānut-169
 cānut-211
 căpri-342
 căprile-337
 cărinte-304
 cărț-598
 căștigare-297
 căt-212
 cătuș(ă)-304
 cățal-598
 cățină-305
 čelnic-286, 287
 čelnic-598
 čelnic-310, 320
 čenic-598
 chețiri-337, 338
 chilar-435
 chimitir-434
 chipariș-435
 chipen-311
 chipin-311
 chipur-311
 chirămiđă-435
 chisă-434
 chivirnisescu-431
 činușă-535
 čireașă-535
 čireașu-535
 čirșescu-535
 čiucutescu-303
 čiupu-303
 cîntă (s')-297
 cîntu (s-)-417
 ciștigă-252
 clembă-303
 cleoambe-303
 clir-434
 clondir-432
 cocónă-432
 cojoc-319
 condilu-434
 cōpil-311
 corbu, -ă-304
 cort-434
 creapă-337
 crep-337
 crin-434
 crivate-435
 cucură-434
 cumpăr-598
 cundură-431
 cupăr-598
 cureari-309
 curună-85
 cuvendă-253
 d(e)reptu-346
 da (si)-350
 dafin-433, 435
 dăfnu-433, 435
 đayș-598
 đală-598
 dăle-537
 dao-297
 dao-540
 dao-336
 darac-139, 140
 daș-447, 448
 datile-150
 dațe-337
 dațile-228
 dauă-540
 dăuă-310, 318
 dăc-337
 dăse-537
 Deadet-309
 deadet-309
 deană-535
 deka-425
 demica (a)-309
 denucl'u-535
 des(u)-247
 desagi-433
 di-232
 đica (a)-321
 di(t)ru-232
 dile-338
 dimica (a)-309
 din-232
 diniră-598
 dinirle-598
 dipirari-311
 dipu-401
 ditră-346

- diumica (a)-309
 dirmon-432
 doauă-540
 doil'i-228, 229
 doile-229
 doile-150
 doilu-228
 dor-304
 drame-432
 două-232, 310, 311
 dumica (a)-309
 Dumnidale-317
 Dumnidău-303
 dureare-369
 durniri-309
 durut-369
 enorie-434
 eparhie-434
 episcop-434
 era (ș-)-356
 ermu-432
 escu-316, 348, 540
 ești-540
 evlavie-434
 fără-298
 fără-321
 fare-286, 287
 fălcări-286, 287
 farmac-428
 fârtat-321
 fâsul'e-433
 fâtem-297
 fâtem-346
 fâțet-297
 fâțet-346
 feamen-535
 feată-139, 141
 featălci-139, 141
 feate-141, 218
 featilei-139, 140, 141, 218
 feailor-141
 feciu-165
 feču-235
 fibă*-350
 fiiă*-350
 firidă-435
 flambura-598
 fleacă-406
 flumin-136
 fluriță-304
 focu-598
 fost-122
 frake-472
 frapsin-131
 Frosa-435
 furnie-432
 furtat-321
 fută-238
 fpuecu-598
 gărmu-85
 gărgălan-310, 319
 gărmu-85
 găvozdu-310, 320
 ghion-260
 ghion-447, 448
 ȳiftu-432
 ȳin-128
 ȳisteare-431
 ȳite-311
 ȳițâl-337
 ȳoc-598
 ȳomări-433
 ȳumăr-433
 ȳună-598
 gone-213, 334, 409
 grânului-139
 grămătic-429
 gudeslu-535
 gudetlu-535
 guneapine-127
 guvozdu-310
 hare-434
 hârtie-428
 hibă (s-)-304
 hibă (s')-306
 ȳibă (se; să)-350
 ȳicat-311, 535
 ȳicate-311
 ȳ'ilu-139
 hiritisesc-432
 hirotonisescu-434
 ȳiru-537
 hoară-432
 humă-435
 hunipsescu-432
 iara-237
 iării-237
 iaram-237
 imnu-335
 isturi'e-435
 ițcat-535
 iȳ'cat-535
 încarcare-303
 între-164
 kerț-598
 l'aiu-311
 l'i-138
 l'ie-311
 l'inu-537
 lamne-435
 Las-598
 Lăsun-74
 li-139, 140, 141, 218
 lipsescu-433
 lipsire-433
 litră-432
 liturghie-434
 livade-434
 loc-598
 luai-412
 luam-412
 luare-412
 luat-412
 lucre-342
 lucru-598
 luna-598
 lună-110
 Lunea-598
 ma-429
 ma-311
 maghir-433
 main'le-298
 maisțur-435
 manc-539
 mandră-432
 mândruț-334
 maraoru-433
 marat-309
 mare-337
 Marie-140
 martu-245
 mastur-435
 măscătură-304
 mape-598
 măcar-435
 măinle-317
 mându-598
 mărat-312
 mărgăritare-435
 măru-238
 mărule-433
 mătase-435
 mătrică-312
 mătūr-310
 mer-306
 mes-74
 mes-110
 minciunos-536
 mineu-434
 mingunos-536
 mir-434
 miră-435
 mistrie-435
 mitane-434
 mic-410
 micu-238
 mîin'le-298
 mîinli-317
 mîncare-536
 mîngare-536
 mîrnăstir-434
 moasă-139
 moași-139
 moașilei-139
 molimă-435
 molipsesc(u)-435
 moră-319
 more-304, 435
 Moțiani-304
 mșat-536
 mtrescu-536
 mul-434
 mulare-434
 mulări-598
 muldară-304
 multă-598
 mumă-323
 muntur-410
 muș(e)at(u)-247
 muscur(u)-304
 mustac-310
 mustacă-435
 mușat-536
 mușcătură-304
 mușeat-309

- mută-598
 mutră-435
 mutrea (ș-)-356
 mutrescu-410, 536
 mupepi-598
 nao-297, 336
 nare-297
 nastur(e)-311
 nat-312
 nauă-540
 naurili (a)-228
 nămal'e-311
 nămal'u-311
 născănte-540
 nčernu-536
 nchisescu-536
 ncrun-536
 ncurun-536
 ndre-156
 nduare-304
 nescântu-213
 nescintu-309
 nđer'nu-536
 nđernu-536
 nghisescu-536
 ningă-304
 nîr-434
 nîră-435
 nîrlă-310
 nîngă-304
 nîs-126
 nîs-416
 noaalu-228
 nom-431
 nor-323
 nost-336
 nostu-336
 ntră-156
 ntrcabă-337
 nșesu-173
 numășescu-432
 numisescu-432
 numtă-212
 oarbări-598
 ocl'u-139
 ocló-598
 ocó-598
 oftică-435
 oi-150
 optule-228
 optulu-228
 orez-432
 oriz-432
 oves-306
 panay'ie-434
 paraclise-434
 paradis-434
 patriarhu-434
 patrulu-228
 paturlu-337
 paθimă-434
 pădină-311
 pălate-435
 pălămiđă-433
 pănăyir-434
 părinčil-139
 părmătari-321
 părnășescu-433
 pătrăχ'ile-434
 pedestru-307
 per-306
 perlu-140
 pescu-343
 petală-428
 picul'u-185
 pimint-174
 pisă-434
 pine-540
 pîntecă-540
 pîntică-297
 pîntică-343
 pîrpodă-432
 pîturu-303
 platan-435
 plătescu-535
 plicare-208
 plitescu-535
 pondă-407
 pospal'u-428
 pradă-337
 prămătar-433
 prăndu-598
 preftu-139
 primnu-335
 prin-232
 prit(r)u-232
 prosop-432
 psalt-434
 psaltu-598
 psautu-598
 punge-472
 puric-297
 puric-343
 purnu-434
 putearim (s-)-164
 putúrc (s-)-164
 rană-598
 rao-297
 rămăni-317
 rămănu-598
 roauă-540
 romăni-317
 romăni-317
 Rusál'c-174
 salamandră-435
 samar-433
 savan-432
 Sărună-73, 74
 sătînă-434
 scafă-432
 scamnu-213
 scărkescu-247
 sclab-297
 sclă (s-)-536
 scorpiu-435
 scradă-304
 scradă-304
 scriari-310, 311
 scriere-311
 scriiari-348
 scrire-311
 sculă (si)-536
 seate-536
 seati-536
 septemvriu-434
 serin-85
 sfuldirare-471
 sfuldirari-119
 sfulgu-119
 sfungu-435
 si-423
 sigunc-432
 sin-248
 sîn-248
 Sîn-Medru-304
 spăragă-428
 spes-110
 spesu-247
 spolaeti-432
 sta (si)-350
 stăfidă-432
 stavru-434
 stăpuescu-257
 stiχju-435
 subadi-536
 subțire-337
 suntu-165
 supade-536
 surări-335
 suskir-310
 şușescu-335
 ș(u)lală-303
 șarpe-336
 șasele-228
 șad-535
 șcl'ifur-110
 șcl'ifur-246
 șcd-535
 șed-336
 șoaric-297
 șoaric-343
 știbă (se; să)-350
 știiă*-350
 şușu-303
 tă-156
 tâmbare-321
 tâmbăna-431
 tastir-337, 338
 tastru-433
 tatăl-343
 tăcută-238
 Ńeamîn-535
 tentă-l'i-230
 tercl'u-110
 tes-353
 tetradiū-434
 tigaie-428
 Ńimel'u-435
 Ńimnămă-434
 tinie-431
 tîns-353
 tiycane-432
 tra-156, 423
 tră-156
 trecambur-309, 335
 trec-337

- treilu-228
 tremură-337
 tuchescu-319
 turnă (s)-598
 tușe-535
 tușez-535
 tupê (s)-598
 țară-175, 337
 țas-337
 țase-337
 țări-337
 țăsut-337
 țeară-535
 țerb-83
 țerbu-535
 țes-126
 țifnă-435
 țină-83
 țingu-535
 țintirlu-338
 țințile-228
 țințirlu-228
 umflată-598
 undă-298
 urdinare-297
 urghie-432
 uriz-432
 ursescu-435
 uryisescu-432
 vač-222
 vai-419
 vasilă-431
 vasilie-431
 vâli-337
 vâliuri-337
 vâpsi (a)-435
 vâpsi (a)-435
 vâț-598
 vâți-222
 vâzire-303
 verdu-323
 veț-598
 vinisim-472
 vitulu-262
 vost-336
 vostu-336
 vrut(ă)-334
 vpută-598
 zavă-434
- zbor-311, 320
 zburare-311
 zburăscu-311
 zburire-311
 ziclar-432
 zizanie-434
 zmeu-319
 znie-432
 znisie-432
 zugraf-434
- Dialectul
 meglenoromân**
- al-345
 ama-321
 ampiratu-140
 an-228, 345
 angricari-119
 aric-313
 arniclu-323
 aț-345
 au-345
 âl-345
 bală-264
 bem-539
 biâm-539
 bitârneață-487
 bou-599
 buău-599
 capete-539
 capiti-539
 căinl'i-298
 căloare-110
 căloare-599
 căloari-539
 cântaru-599
 căroare-110
 ciorii-337
 cont-599
 corb-599
 crape-337
 cuărb-599
 cujureati-313
 dar-262
 daș-447, 448
 dăruies-599
 derept-539
 di-228
- dica-425
 direp-346
 dirip-539
 dirmón-432
 Dumnidale-317
 dupri-400
 el-539
 feată-140
 fičor-339
 fur-339
 furnigă-400
 fuz-339
 ȳ'in-338
 grăclan-319
 grindină-599
 gron-85
 hare-434
 hotăraște-337
 iașcl'a-400
 iâl-539
 ieșk'e-534
 jóc-323
 jos-323
 june-323
 jut-323
 kan-424
 l'ă-345
 la-228
 la-345
 la douli-228
 lână-539
 lari-345
 lat-345
 lână-539
 ligari-208
 lingur-339
 lonă-539
 lu-140
 lună-110
 main'le-298
 mară-415
 mardini-536
 meară-415
 mearzi-599
 mes-74, 110
 mierlă-310
 miim'le-298
 monă-403
 mumă-323
- Nânta-30
 nazăț-313
 nă-345
 năuntru-323
 neauă-599
 nerlă-310
 neveastă-539
 niveastă-539
 nor-323, 345
 nucă-415
 pânză-539
 păză-539
 pătijuni-410
 pățoră-337
 ploaie-599
 ponză-539
 prav-324
 prima-228
 rațe-337
 rod-337
 rodc-479
 rou-337, 479
 Rusăl'ă-174
 cîntă (s')-297
 cântă (să)-417
 Sărună-74
 scand-203, 213
 scant-313, 335
 șapti-336
 șarpi-336
 șăsi-336
 șod-336
 talom-536
 tălâm-536
 tălcoi-536
 tălčos-536
 treil'i-228
 tremrodal'a-355
 trubuies-400
 tu-339
 țară-175, 337
 ță-345
 țărri-337
 țerbu-536
 țerc-110
 țină-536
 țorile-337
 țos-337
 ud-345

- ușă-228
 uza-337
 uzăi-323
 uzoră-337
 vcardă-323
 vișol-337
 vîrv-324
 vlasi-30, 317
 zeizît-309
 zenă-536
 zóna-403
- Rusă**
- grjada-357
 imperija-662
 mahorka-679
 muka-357
 ochotnik-610
 ofiter-679
 poézia-639
 prut-75, 76
 rebró-446, 447
 seminarijă-662
 stipendija-662
 stolu-492
 subsidiija-662
 svineci-501
 volintir-611
 zakonomernost'-723
- Sardă**
- bukkada-253
 *ca (v. sarda)-166, 242
 derettu (log.)-117
 espe-119
 kavidare (log.)-251
 kinbe (log.)-129
 mandugu (campid.)-238
 pagu (log.)-114
 paule (log.)-127
 paule-127
- Sârbo-croată**
- avlijă-321
 bara-305
- bel*-70
 ca-472
 čiç-474
 čiça-474
 cóndur-429
 *Deva-436
 djeva-436
 Dlbočăç-378
 drum-428
 Durmitor-463
 dvorac-437
 Dvorăç-378
 Gábrouăç-378
 garina-437
 grad-357
 Gradăç-378
 grajati-280, 281
 grăjati-70
 greda-357
 groblje-367
 grub-613
 Katarga-435
 kjelator-314
 kjelatori-314
 lâstar-434
 logofet-496
 ma-321
 magare-428
 Mirko-505
 mûka-357
 Muntimirus-278, 279, 280
 *nevesta-70
 *nevestka-70
 Niš-57, 59, 364
 pecera-357
 pramatari-321
 Prevalăç-378
 Prilipăç-378
 prût-75, 76
 Romanija-463
 sbor-366
 Sremci-436
 stan-258
 Stari-vlah-463
 Štip-57, 58
 uskok-474
 Visitor-463
 vlah-463
- vojnîk-286, 287
 Vršaç-378
 zagledati-599
- Slavă comună și slavă veche**
- bara-305
 bělu-311
 bljudo-319
 boljare-363
 boljarinu-363, 383
 Bolugradu-374
 borodă-262
 brod-324
 būllo-279, 441
 būrladū-279, 441
 cămară-428
 čelo (v. sl.)-286, 287
 černa-73
 chrisovulu-500
 *cnend-385
 čubu-303
 čupu-303
 čupū-305
 da-241
 dēdi-498
 dedina-499
 dēdini-498
 dēva-436
 dîni-207
 Draç-58
 Drustoru-60
 druzati-494
 druzava-494
 druzavu-494
 Dunavu-267
 Dunepriu-74, 75
 dușegubina-500
 dușegubinu-500
 dușegubici-500
 dvoreba-493
 dvoru-493
 globa-500
 gora-536
 gospodstvo-495
 gotovū-258
 *gręda-357
 grobu-367
- gruklanu-319
 guvozdi-310
 jadu-412
 jeremiinu-207
 kamata-428
 kamina-428
 *kaminu-428
 klempu-303
 klumba-303
 *Koleda-174
 koža-410
 kožuchu-319
 Kraçun-174
 krūchū-277
 krūnica-277
 kuņędzi-363, 385
 lēkū-358
 lîvū-209
 lopata-343
 mazati-410
 mažati-360
 mazo-362
 mēzga-362
 milū (v. sl.)-263
 mogyla-510
 moka-357, 361
 Moldava-492
 Moldovska-492
 *mor-442, 443, 444
 *Mórisu-72
 morjic-442, 443, 444
 moștinu-498
 motriti-410
 naslednici-498
 netegu-337
 neuku-337
 nevesta-337
 nevęstka-362
 *nevcstka-280, 281
 ocina-499
 Oltu-72
 orēchu-401
 pitati-497
 pitic-429
 plūkū-410
 potina-446
 priapasu-500
 prodū-76, 77, 78
 *protū-76

- *Pürütü-76
rabu-388
rana-184
rebró-446, 447
rebru-446, 447
rička-436
Rusaliija-174
Rusalka-174
Scopje-57, 59
scorpie-429
šęga-494
siraci-498
siraku-498
sirakü-444
siromachu-498
siromasi-498
sjekira-474
slovęne-357
slovęninu-357
slozu-366
*Somušu-72
stęnka-362
stolica-492
stolu-492
stopanü-258
straža-444
suboru-366
sukati-335
susedü-278, 279, 280
susedr-497
suvrusennyj-592
stsedr-497
temelije-428
timpana-429
tluciti-536
urok-600
uroku-499
vigu-469
vlacht-497
Vladimeru-264
Vladislav-504
vlasi-497
Vlaška-489
vlastari-434
vojevoda-363, 385, 492
vojinu-501
vraneču-446
vrüchü-410
- *zágora-273
žali-479
žaliba-500
zeleü-262
Zemlja-489
zmija-319
- Slovacă**
baština-499
bida-279
čeren-536
dvorec-437
grub-613
kuzunak-566
lastár-434
odaja-566
ofiřer-679
poklonu-498
prät-75, 76
Radmanavici-437
Srem-436
sremici-436
tälča-536
- Slovenā**
reber-446, 447
rieber-446, 447
smetana-258
stan-258
- Spaniolā**
aque1-122
aquella-122
aqueste-122
ca (v. sp.)-170, 245*
che-170
cinco-133
ciudad -255
comer-175
derecho-121
don-152
donas-148
especiero-505
garra-265, 266
garro (basc)-265
juega-201
- jugamos-201
lagrimar-171
las-149
lo-149
muerte -737
par-114
paul-127
pensamos-201
pera-149
piensan-201
suerte-737
tarde-173
yegua-172
- Ucraineanā**
Dnistr-446
Dunęstru-446
golovka-446
gorica-446
gorlo-446
gorlov-446
holóuca-446
horéta-446
horlóu-446
jasu-446
jasy-446
klampa-506, 507
Prut-75, 76, 77, 78
prut-75, 76, 77, 78
put'-446
*putna-446
reberce-446, 447
rebernij-446, 447
rečka-446
rička-446
Seret-74, 75
susedr-498
svežaia-446
svežvi-446
svineci-501
tekti-446
*teku-446
tekucyj-446
voron-446
voróna-446
*voronec-446
- Limbi de substrat**
*báliu (tracā)-264
*bálivu (tracā)-264
*bhrto (dacā)-77, 78
*brenu (tracā)-258
brudā (dacā)-78, 278, 279
*bungu (tracā)-258
*burta (dacā)-77, 78
Danapris (sciticā)-74, 75
Dierna (dacā)-73
*Dónari(s) (dacā)-267
*Donari(s) (tracā)-267
*Dúnari(s) (dacā)-267
*Dunari(s) (tracā)-267
Germisara (dacā)-259
Germisera (dacā)-259
*grala (dacā)-266
*grala (tracā)-266
Istros (tracā)-267
imā (tracā)-322
Malva (dacā)-258
Maris (dacā)-442, 443, 444
*mánzi (tracā)-213
*mánzu (tracā)-213
*milu (tracā)-263
mores* (dacā)-442, 443, 444
pōrōtū (sciticā)-75, 76
Pórata (sciticā)-75, 76
*pru (tracā)-74, 75
Sapaei (tracā)-193
sara (dacā)-259
ser (dacā)-74, 75
seretós* (dacā)-74, 75
stana* (tracā)-258
stanou* (dacā)-266
stangu* (tracā)-266
Tierna (dacā)-73
řink* (dacā)-263
uetuleus* (dacā)-262, 266
*uetuleus (tracā)-262, 266
*ved (tracā)-73
*vetos (dacā)-262

- *vctos (tracă)-262
 Z(i)erna (dacă)-73
 zara (dacă)-259
 *zeru (tracă)-262
- Alte limbi**
- aōdha (avestică)-74, 75, 76
 beldé (arabă)-279, 441
 beléd (arabă)-279, 441
 bilád (arabă)-279, 441
- čuval (turcă)-566
 dačna (avestică)-261
 danu (sanskrită)-267
 don (osetică)-267
 filikči (turcă)-445
 furd (osetică)-75, 76
 fylgkcy (cumană)-445
 ġumél (turcă)-445
 ġumle (turcă)-445
 mār (irlandeză)-264
 miq'vars (georgiană)-744
- móa (irlandeză)-264
 mór (irlandeză)-264
 oda (turcă)-566
 pōrōtu (avestică)-75, 76
 pōrōthu (avestică)-75, 76
 *pār-autha(h) (iraniană)-74, 75
 phrhúh (v. ind.)-75, 76
 reka (cumană)-446
 sarit (sanskrită)-74, 75
- smér (irlandeză)-263
 stana (sanskrită)-258
 sthana (sanskrită)-258
 sthāpāyāmi (sanskrită)-258
 tchup (turcă)-303
 tehék uču (cumană)-446
 well (engleză)-741

CUPRINS

Prefață (p. VII).

Semne, abrevieri, cărți apărute recent sau neutilizate în lucrare (p. XI).

Ultim cuvânt către cititor (p. XVI).

Notă asupra ediției (p. XVII).

PARTEA I. PRELIMINARII

CAP. I: PRINCIPIILE DEZVOLTĂRII LINGVISTICE (p. 3).

§ 1. Dezvoltarea limbii stă mai ales sub influența factorilor externi (p. 3).

§ 2. Rolul gândirii în dezvoltarea limbii (p. 4).

§ 3. Rolul organelor articulatorii în dezvoltarea limbii (p. 5).

§ 4. Existența unor epoci de rapidă schimbare a limbii (p. 5).

§ 5. Explicarea unor asemenea epoci (p. 6).

§ 6. Bazele limbii (p. 9).

§ 7. Rolul claselor sociale și al structurilor sociale în determinarea structurii și dezvoltării limbilor (p. 10).

§ 8. Procesul de formare a unei limbi este și procesul de formare a unui popor (p. 11).

§ 9. Evoluția fonetică a limbii dăunează funcției de comunicare și diversifică inutil limbile (p. 12).

§ 10. Deosebiriile dintre istoria graiurilor poporului și istoria limbilor literare (p. 13).

§ 11. Limbajul poetic sau stilul înalt; geneza lui; stilul vulgar (p. 15).

§ 12. Stilurile limbii literare, geneza lor (p. 19).

§ 13. Aplicarea efectivă a unora din aceste principii lipsește în opera de față (p. 20).

§ 14. Cum trebuie făcută istoria limbii (p. 21).

CAP. II: ORIGINEA LATINĂ A LIMBII ROMÂNE (p. 23).

§ 1. Vechimea ideii originii latine a limbii române și a originii romane a poporului român (p. 23).

§ 2. Fondul lexical principal, definit ca lexicul cel mai frecvent întrebuințat, este rezistent la schimbări (p. 24).

§ 3. Înțelegerea greșită a latinității limbii române. Romanitatea limbii române, ca și a oricărei limbi romanice, nu este o chestiune de cantitate; ea nu presupune nici o structură romanică anumită, ci numai originea latină a limbii (p. 27).

CAP. III. DIALECTELE LIMBII ROMÂNE ÎN EPOCA MODERNĂ (p. 30).

§ 1. Subdiviziunile dialectale fundamentale ale limbii române (p. 30).

§ 2. Părerii mai vechi despre poziția macedoromânei, meglenoromânei și istroromânei față de dacoromână: dialecte mult deosebite unele de altele, iar nu limbi deosebite (p. 31).

§ 3. Concepția lui Al. Graur și I. Coteanu despre dacoromână, macedoromână, meclenoromână și istroromână (p.32).

§ 4. Concepția lui G. Weigand și S. Pușcariu despre împărțirea dialectală a dacoromânei (p. 35).

§ 5. Concepția lui A. Philippide, Iorgu Iordan și Al. Rosetti despre împărțirea dialectală a dacoromânei (p. 36).

§ 6. Concepția lui E. Petrovici despre împărțirea dialectală a dacoromânei (p. 38).

§ 7. Adepți ai teoriei lui E. Petrovici: I. Pătruț, R. Tudoran, G. Ivănescu, Șt. Giosu (p.39).

§ 8. Alți adepți ai teoriei lui E. Petrovici: I. Coteanu (p. 42).

§ 9. Concepția lui Gr. Brîncu despre dialectul oltenesc (p. 43).

§ 10. Subdiviziuni ale dialectelor moldovenesc și muntenesc (p. 43).

§ 11. Clasificarea dialectelor dacoromâne pe baza ideii că există dialecte mai puternic caracterizate și dialecte mai slab caracterizate (p. 44).

§ 12. Este potrivit să se vorbească de mai multe dialecte dacoromâne și de mai multe dialecte macedoromâne (p. 45).

CAP. IV. TERITORIUL DE FORMAȚIE A LIMBII ROMÂNE ȘI A POPORULUI ROMÂN (p. 47).

§ 1. Diversitatea și natura teoriilor, determinate de originea etnică a cercetătorilor (p. 47).

§ 2. Cele patru teorii principale privitoare la patria primitivă a românilor; calea rezolvării problemei (p. 49).

§ 3. Granița dinspre sud a teritoriului românesc primitiv este granița dintre teritoriul romanizat și cel grecizat, din Peninsula Balcanică; contribuțiile aduse de J. Jireček, A. Philippide, V. Pârvan și P. Skok la rezolvarea problemei (p. 50).

§ 4. Granița dinspre vest a teritoriului românesc primitiv; contribuția lui A. Philippide la rezolvarea problemei (p. 62).

§ 5. Granița dinspre vest a teritoriului românesc primitiv; contribuția lui H. Mihăilescu la rezolvarea problemei (p. 55).

§ 6. Lacuna de romanizare din munții Dinarici; contribuția lui A. Philippide și Egrem Cabej la rezolvarea problemei originii albanezilor (p. 57).

§ 7. Contribuția lui H. Mihăilescu la rezolvarea problemei originii albanezilor (p. 59).

§ 8. Granița de răsărit a teritoriului românesc primitiv: țărmul vestic al Mării Negre (p.60).

§ 9. Granița de nord a teritoriului românesc primitiv: Dacia, Moldova și Muntenia intrau în teritoriul de formație a românei și a poporului român (p. 61).

§ 10. Populația de limbă latină din Dacia: romanizarea dacilor din provincia romană Dacia, din Moldova și din Muntenia (p. 63).

§ 11. Dovezi ale continuității populației romane sătești în Dacia după părăsirea de către romani pînă în secolul al VII-lea (p. 64).

§ 12. Dovezi ale continuității populației române în Dacia din secolul al VII-lea pînă în secolul al XIII-lea (p. 66).

§ 13. Concluziile lui E. Petrovici despre granița de vest a teritoriului românesc primitiv, trase din fonetismul bulgăresc al celor mai vechi cuvinte de origine slavă din română, sînt false (p. 70).

§ 14. Ce spune toponimia românească cu privire la întinderea teritoriului românesc primitiv (p. 71).

§ 15. Probe lingvistice ale continuității românilor în Dacia: *pavimentum* > *pămînt*, lat. *luna* > *lună* (p. 78).

§ 16. Mărturia notarului anonim al regelui Bela; simbioza slavoromână (p. 79).

§ 17. Teoria nucleelor, elaborată de Ernest Gamillscheg, este falsă (p. 79).

CAP. V: VECHIMEA DIFERENȚIERII DIALECTALE ÎN CADRUL ROMÂNIEI (p. 82).

§ 1. Nevoia de a stabili de la început vechimea diferențierilor dialectale ale românei (p. 82).

§ 2. Părerile de pînă astăzi asupra vechimii diferențierilor dialectale ale românei (p. 82).

§ 3. Procese fonetice tardive, care trebuie ignorate cînd se studiază diferențierea străveche a românei: africativizarea consonantelor *c* și *g* din secvențele latine *ce*, *ci*, *ge*, *gi* (p. 83).

§ 4. Concepția lui Ernest Gamillscheg cu privire la vechimea diferențierilor dialectale ale românei (p. 85).

PARTEA A II-A: LATINA DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE (DE LA ÎNCEPUTURILE LATINEI POPULARE PÎNĂ ÎN SECOLUL AL V-LEA (p. 87).

CAP. I: CUCERIREA DE CĂTRE ROMANI A TERITORIULUI ROMÂNESC PRIMITIV, ROMANIZAREA ȘI CREȘTINAREA POPULAȚIEI TRACODACICE DE PE ACEST TERITORIU (p. 89).

§ 1. Cucerirea romană la Dunărea mijlocie și de jos (p. 89).

§ 2. Romanizarea populației din Mesii și din Dacia (p. 91).

§ 3. Starea socială a populației din Mesii și Dacia din veacul al III-lea pînă în al V-lea (p. 93).

§ 4. Creștinarea populației mesice și dacilor (p. 94).

CAP. II. DIALECTUL LATIN POPULAR DE LA BAZA LIMBII ROMÂNE: (LUCANO)-MESO-DACICA (p. 98).

- § 1. Latina populară din Italia de sud și din teritoriul meso-dacic (p. 98).
- § 2. Originea umbrică și oscă a fenomenelor latinești populare din perioada clasică a literaturii latine (p. 101).
- § 3. Originea sud-italică a latinei meso-dacice (p. 105).
- § 4. Teoria unității latinei balcanice (p. 105).
- § 5. Teoria unității latinei din Imperiul de răsărit (p. 107).
- § 6. Fundamentele teoriei despre unitatea latinei apenino-balcanice-carpatică (p.11).
- § 7. Reluări ale teoriei latinei balcanice: W. Bahner, E. Vasiliu (p. 112).
- § 8. Concepția lui H. Mihăescu despre latina din Peninsula Balcanică și Dacia (p.13).
- § 9. Diferențieri dialectale în cadrul latinei populare de la baza românei, relevate de diverși cercetători (p. 115).
- § 10. Diferențieri dialectale ale latinei populare de la baza românei nerelevante pînă acum (p. 117).
- § 11. Data încetării latinei populare (p. 119).

CAP. III. ARTICULAȚIILE ȘI FONEMELE LATINEI POPULARE DE LA BAZA ROMÂNEI ÎN COMPARAȚIE CU CELE ALE LATINEI CLASICE (p. 121).

- § 1. Vocalismul latinei populare în raport cu cel al latinei clasice (p. 121).
- § 2. Dispariția sau consonantizarea unor vocale în latina populară; dispariția secvențelor *ve, vi* în unele forme verbale și în unele cuvinte (p. 124).
- § 3. Consonantismul latinei populare (p. 126).
- § 4. Fenomene fonetice sporadice petrecute în latina populară (p. 127).
- § 5. Schimbările tratate în § 1-4 sînt mai vechi și se explică prin latina din Lațiu sau prin influența limbilor umbrică și oscă; cele care urmează sînt tardive și se explică prin substratele din Imperiu (p. 127).
- § 6. Schimbări tardive ale vocalelor (p. 128).
- § 7. Schimbări tardive ale consonantelor și ale vocalelor cu funcție consonantică (p. 129).
- § 8. Sistemul fonetic al latinei populare de la baza românei (p. 131).

CAP. IV. MORFORMELE LATINEI POPULARE MESO-DACICE ȘI SENSURILE LOR (p. 133).

- § 1. Declinarea substantivului (p. 133).
- § 2. Teoria existenței a două forme cazuale în latina-dacică (p. 135).
- § 3. Regrupări ale substantivelor în clasele de declinare (p. 136).
- § 4. Apariția articolului; poziția lui față de substantiv (p. 137).

- § 5. Caracterul sintetic a formelor de genitiv-dativ ale declinării numelui în română (p.140).
- § 6. Genitivul cu prepoziția *de* (p. 142).
- § 7. Genitivul numelui însoțit de un numeral cardinal (genitivul analitic) (p. 142).
- § 8. Poziția enclitică a articolului definit român impusă de poziția demonstrativului în limba traco-dacică (p. 143).
- § 9. Păstrarea neutrelui în latina italo-balcano-carpatică (p. 145).
- § 10. Schimbări de gen ale unor nume (p. 149).
- § 11. Numerele cardinale (p. 150).
- § 12. Pronumele personale (p. 150).
- § 13. Pronumele posesive (p. 151).
- § 14. Pronumele demonstrative (p. 152).
- § 15. Deosebiri ale declinării pronominale față de cea a numelui (p. 154).
- § 16. *Ille + alter* (p. 154).
- § 17. Complementele substantivale ale verbului (p. 154).
- § 18 – 20. Prepozițiile (p. 155÷157).
- § 21. Transformări ale conjugării provocate de dispariția consonantelor finale și de confuzia vocalelor finale (p. 157).
- § 22. Crearea unor noi forme verbale de indicativ (p. 160).
- § 23. Crearea condiționalului (optativul) (p. 162).
- § 24. Treceri ale verbelor de la o clasă de conjugare la alta (p. 164).
- § 25. Schimbări ale morfomelor verbale de indicativ și de conjunctiv (p. 165).
- § 26. Conjuncțiile (p. 165).
- § 27. Ordinea cuvintelor (p. 168).

CAP. V: LEXICUL LATINEI POPULARE MESO-DACICE (p. 169).

- § 1. Deosebiri lexicale ale latinei populare față de latina clasică (p. 169).
- § 2. Dispariția unor cuvinte prezente în latina clasică (p. 171).
- § 3. Dispariții lexicale relevate de T.Papahagi (p. 172).
- § 4. Schimbări semantice, împrumuturi și derivări, în special în domeniul terminologiei creștine; asemănări cu latina populară din teritoriile italiene, dalmate și retoromane (p. 173).
- § 5. Cuvinte latine păstrate de română și cuvinte panromanice pierdute de română (p. 176).

PARTEA A III-A: FORMAREA LIMBII ROMÂNE (DIN SECOLUL AL V-LEA PÂNĂ ÎN SECOLUL AL VIII-LEA) (p. 179).

CAP. I: CONDIȚIILE ISTORICE CARE AU DUS LA FORMAREA LIMBII ROMÂNE ȘI A POPORULUI ROMÂN (p. 181).

- § 1. Procesul de formare a limbii române și a poporului român a avut loc din secolul al V-lea pînă în secolul al VII-lea sau al VIII-lea (p. 181).

§ 2. Destrămarea societății române din Dacia și Peninsula Balcanică și trecerea la feudalism și la obștile sătești (p. 184).

§ 3. Acest proces istoric a permis adaptarea limbii la baza articulatorică și la cea psihologică a populației romanizate și deci transformarea limbii (p. 187).

§ 4. Epoca obștilor sătești nu este o perioadă de trecere la feudalism, ci de revenire la comuna primitivă (p. 190).

§ 5. Romanizarea ultimelor resturi ale tracilor și dacilor (p. 193).

CAP. II: GENERALITĂȚI ASUPRA LIMBII ROMÂNE ÎN PERIOADA SA DE FORMARE (p. 196).

§ 1. În perioada de formație a românei s-a născut caracterul specific al românei (p. 196).

§ 2. „Balcanizarea” parțială a latinei meso-dacice în epoca de formare a românei (p. 198).

§ 3. Eroarea lui Ov. Densusianu și a lui E. Petrovici, de a crede că limba română s-a format numai odată cu influența slavă veche (p. 199).

§ 4. Eroarea de a explica unele schimbări specifice ale românei prin apartenența ei la familia limbilor romanice (p. 200).

§ 5. Crearea grupului de limbi balcano-carpatică (p. 202).

§ 6. Diferențierea dialectală a românei în epoca sa de formație (p. 202).

§ 7. Originea locală a unora din dialectele actuale ale românei, dedusă de faptele dialectale realizate în acea vreme (p. 204).

CAP. III: SCHIMBĂRI FONETICE (p. 206).

§ 1. Schimbările vocalei a urmate de *n* sau *m* + cons. și *n* + voc. (p. 206).

§ 2. Diftongările vocalelor *é* și *ó* în anumite condiții; transformări ale vocalelor neaccentuate (p. 206).

§ 3. Metateza lui *i* în cuvintele ca *habeat* > *aibă*, *rubeus* > *roib* etc. (p. 208).

§ 4. Muieri ale consonantelor *l*, *n*, *ll*, *nn* (p. 208).

§ 5. Transformări ale consonantelor *l* și *n* intervocale; propagarea lui *n* intervocalic (lat. *comutus* > rom. *cărunt*) (p. 209).

§ 6. Schimbări ale lui *r* și *rr* (p. 211).

§ 7. Schimbări ale unor consonante condiționate de alte consonante (p. 212).

§ 8. Nazalizarea unor vocale urmate de *n* (p. 212).

§ 9. Transformările lui *v* intervocalic sau din secvențele *bl* și *br* intervocalice; *mn* intervocalic (p. 213).

§ 10. Africativări și asibilări ale consonantelor (p. 213).

§ 11. Sistemul fonetic al românei în epoca sa de formare (p. 215).

CAP. IV. SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE (p. 217).

- § 1. Cauzele schimbărilor morfotice și sintactice din această epocă (p. 217).
- § 2. Apariția alternanțelor vocalice și consonantice caracteristice declinării nominale românești (p. 217).
- § 3. Nașterea celor două forme cazuale ale numelui feminin românesc. Caracterul sintetic al genitiv-dativului feminin românesc (p. 218).
- § 4. Apariția morfomului *al, a, ai, ale*, care servește ca "articol" genitival, adjectival, posesiv și de numeral ordinal (p. 218).
- § 5. Părerile lui I. Coteanu asupra originii morfomelor *al, a, ai, ale* (p. 220).
- § 6. Procedee analitice ale declinării nominale românești moștenite din latină (p. 21).
- § 7. Apariția, generalizarea sau dispariția unor morfome nominale; apariția morfomului *-i* al pluralului și al genitiv-dativului singularului femininelor; dispariția secvenței fonetice *-uă* din unele substantive feminine (p. 222).
- § 8. Crearea unor substantive ca *alun*: încadrări la alte declinări (*nepot*) (p. 223).
- § 9. Nașterea formelor românești ale articolului definit; sudarea articolului definit cu substantivul (p. 223).
- § 10. Noi norme de întrebuințare a substantivului cu articol definit (p. 224).
- § 11. Topica obiectivă și cea afectivă a adjectivului (p. 226).
- § 12. Diferențierea formelor *cest* și *cel, ăl, al* (p. 227).
- § 13. Deosebirea de sens dintre *său, sa, săi, sale* și *lui, ei, lor* (p. 227).
- § 14. *al, a, ai, ale* ca articol al pronumelui posesiv și al numeralului ordinal; macedor, *doil'i* "cei doi"; formarea numeralelor cardinale de la 11 la 19 (p. 228).
- § 15. Topica pronumelui personal; funcția de posesiv a formelor neaccentuate conjuncte (p. 229).
- § 16. Nașterea pronumelor nedefinite (p. 230).
- § 17. Sintaxa *care..., care...* cu sensul de "unul...altul..." (p. 230).
- § 18. Forma de feminin singular a pronumelor (*asta, aceasta, aceea, una, alta, o* capătă și valoare de neutru abstract) (p. 230).
- § 19. Crearea unor prepoziții noi; Valori noi ale unor prepoziții vechi (p. 232).
- § 20. Diatazele moștenite din latină: activul, reflexivul și pasivul; înlocuirea unor active cu formele corespunzătoare reflexive; particularități ale întrebuințării persoanelor (p. 232).
- § 21. Infinitivul substantival capătă genul feminin (p. 234).
- § 22. Morfomele de indicativ ale verbelor regulate (p. 235).
- § 23. Morfomele de indicativ ale verbelor neregulate auxiliare (p. 237).
- § 24. Morfomele de indicativ ale altor verbe neregulate (p. 238).
- § 25. Apariția conjuncției *de* (p. 239).
- § 26. Conjuncțiile disjunctive *au, sau, fie, ori* (p. 241).
- § 27. Conjuncția concluzivă *că*. "căci" (p. 242).

CAP. V. LEXICUL (p. 243).

- § 1. Aspectele generale ale inovațiilor lexicale din această epocă (p. 243).
- § 2. Dispariții lexicale provocate de rusticizarea vieții (p. 244).
- § 3. Dispariția unor termeni creștini; crearea unor noi nume pentru a designa liniile anului; numele de botez latinești care s-au păstrat (p. 245).
- § 4. Păstrarea unor termeni referitori la meserii și la comerț (p. 246).
- § 5. Dispariții lexicale relevate de T.Papahagi (p. 246).
- § 6. Dispariții lexicale provocate de omofonie (p. 247).
- § 7. Dispariția unor cuvinte panromanice (p. 248).
- § 8. Evoluții semantice provocate de rusticizarea vieții (p. 250).
- § 9. Păstrarea numelui *Romanus* ca nume etnic al românilor; cauzele acestei păstrări (p.253).
- § 10. Căile de identificare a elementelor traco-dacice din română; posibilitatea de a identifica elementele traco-dacice din limba română care nu se găsesc în limba albaneză (p.255).
- § 11. Cuvintele românești de origine traco-dacică care nu se găsesc în albaneză, relevate de A.Philippide și Al.Rosetti (p. 257).
- § 12. Cuvinte românești de origine traco-dacică, care nu se găsesc în albaneză, relevate pînă astăzi (p. 261).
- § 13. Cuvinte românești de origine traco-dacică, care nu se găsesc în albaneză, nerelevate pînă astăzi (p. 263).
- § 14. Numele *Dunăre* este de origine traco-dacică (p. 266).
- § 15. Cuvinte românești de origine bizantină (p. 267).
- § 16. Dispariția unor sufixe latinești în română (p. 268).

PARTEA A IV-A: LIMBA ROMÂNĂ PRIMITIVĂ (DIN SECOLUL AL VII-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL X-LEA (p. 269).

CAP. I: CONDIȚIILE GENERALE ALE DEZVOLTĂRII LIMBII ROMÂNE DIN SECOLUL AL VII-LEA PÎNĂ ÎN AL X-LEA: CONTACTELE CU SLAVII ȘI CU BIZANTINII (p. 271).

- § 1. Așezarea slavilor pe teritoriul de formație a limbii române și a poporului român (p.271).
- § 2. Slava veche este limba vorbită în secolele al VII-lea – al X-lea de triburile slave care încă nu se diferențiază în popoare deosebite. Influența slavă veche asupra românei începe prin secolul al VII-lea, cel mai târziu al VIII-lea (p. 273).
- § 3. Cele dintîi știri despre români: vlahorihinii, care au atacat împreună cu slavii Muntele Athos, pe vremea împăraților iconoclaști (p. 275).
- § 4. Teritoriul norddunărean locuit de slavii de tip bulgar, dedus din toponimia românească de origine slavă veche; starea socială a slavilor din Dacia (p. 275).
- § 5. Elementele sîrbești vechi sau slovace vechi în limba română (p. 279).

§ 6. Rolul slavilor în dezvoltarea poporului român: ei au exercitat o puternică influență asupra limbii române, dar nu o influență formativă (p. 281).

§ 7. Rolul slavilor în dezvoltarea poporului român: slavii, ocupându-se în special cu agricultura, mulți români s-au îndreptat în special spre păstorit (p. 282).

§ 8. Slavii din Ardeal s-au romanizat în secolele al XI-lea – al XII-lea (p. 285).

§ 9. Românii din sudul Dunării au fost mereu organizați gentilic; celnicii (șefii fălcărilor) (p. 286).

§ 10. Obștile sătești din nordul Dunării (p. 288).

§ 11. Efectele formației sociale feudale și a obștilor sătești asupra dezvoltării limbii (p. 289).

CAP. II.: ROMÂNĂ PRIMITIVĂ, DIFERENȚIEREA DIALECTICĂ ȘI STILISTICĂ A ROMÂNII DIN ACEA VREME. DESFACEREA UNITĂȚII LINGVISTICE INIȚIALE PRIN DEPLASĂRILOR ALE UNOR RAMURI ALE POPORULUI ROMÂN (p. 291).

§ 1. Modul general de a concepe româna primitivă: româna de până la despărțirea dialectelor; numele dat de diverși lingviști acestei realități (p. 291).

§ 2. Crearea noțiunii de română primitivă; dezvoltarea ei în lingvistica românească (p. 292).

§ 3. Cele două concepții despre durata românei primitive: Ea durează 1. pînă în secolul al X-lea; 2. pînă în secolul al XIII-lea (p. 294).

§ 4. Concepția lui Ov. Densusianu despre diferențierea dialectală a românei în evul mediu (p. 296).

§ 5. Critica făcută de S. Pușcariu concepției lui Ov. Densusianu (p. 299).

§ 6. Critica făcută de A. Philippide concepției lui Ov. Densusianu și celei a lui S. Pușcariu (p. 301).

§ 7. Concepția lui T. Papahagi despre diferențierea dialectală a românei în evul mediu (p. 303).

§ 8. Părerile altor cercetători în privința diferențelor dialectale ale românei în evul mediu: I. Popovici, S. Pop, Ernst Gamillscheg, G. Ivănescu (p. 306).

§ 9. Bilanțul cercetărilor cu privire la diferențierea dialectală a românei în evul mediu; sarcinile actuale ale cercetătorilor (p. 307).

§ 10. Criterii pentru stabilirea marii vechimi și deci a caracterului românesc primitiv al schimbărilor lingvistice (p. 307).

§ 11. Asemănări între graiurile crișene și cele macedoromâne (p. 309)

§ 12. Asemănări între graiurile bănățene și cele macedoromâne (p. 311).

§ 13. Asemănări între graiurile crișene și cele istroromâne; asemănări ale graiurilor oltene cu cele macedoromâne și meglenoromâne, patria primitivă a rotacizanților, a meglenoromânilor și a oltenilor (p. 312).

§ 14. Situația graiului macedoromânilor de pe muntele Olimp și a graiului fărșeroților în epoca românei primitive; patria primitivă a macedoromânilor (inclusiv românii de pe Olimp și fărșeroții) (p. 315).

§ 15. Asemănări între graiurile ardelenice și cele macedoromâne și meglenoromâne (p. 318).

§ 16. Timpul deplasării spre sud a macedoromânilor și meglenoromânilor și a deplasării spre vest a morlacilor (p. 319).

§ 17. Critica teoriei lui R. Roesler despre originea românilor (p. 322).

§ 18. Situația graiului moldovenesc și a celui muntenesc, în epoca românei primitive patria primitivă a muntenilor și a moldovenilor (p. 322).

§ 19. Rectificări ale teoriilor de pînă azi despre româna primitivă: cele două faze ale românei primitive: de pînă în secolul al X-lea și de după acest secol; numai prima trebuie numită *româna primitivă* (p. 325).

§ 20. Dialectele românei primitive (vechi) (p. 328).

§ 21. Adîncirea diferențierilor dialectale ale românei primitive pe liniile despărțitoare anterioare se explică prin faptul că românii erau organizați în uniuni de obști satești sau chiar triburi (p. 330).

§ 22. Cauzele deplasărilor ramurilor sud-dunărene ale poporului român de pînă în secolul al X-lea: păstoritul, războaiele din sudul Dunării, asprimea regimului feudal din Bulgaria și Imperiul bizantin (p. 331).

§ 23. Crearea unui prim limbaj poetic românesc în epoca românei primitive (p. 332).

CAP. III: SCHIMBĂRILE FONETICE (p. 335).

§ 1. Schimbări fonetice, în special sporadice, caracteristice unor dialecte sau graiuri (p. 335).

§ 2. Velarizările vocalelor *e* și *i* în anumite condiții (p. 336).

§ 3. Palatalizarea labialelor în anumite condiții (p. 338).

§ 4. Dispariția sau consonantizarea vocalelor finale *-u* și *-i* (p. 339).

§ 5. Simplificarea consonantelor duble moștenite din latină (p. 339).

§ 6. Observații generale asupra schimbărilor fonetice din epoca românei primitive (p. 340).

CAP. IV: SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE (p. 342).

§ 1. Schimbări morfotice și de gen ale numelui (p. 342).

§ 2. Inovații ale pronomelor și adverbilor: crearea demonstrativelor și adverbilor în *a* (*acesta, acela, acuma, atâta, abia, așa* etc.), utilizarea demonstrativelor *cel, ăl, al, ca* articole adjectivale (p. 343).

§ 3. Inovații în sintaxa numelui și pronomelui: apariția acuzativului cu *pe*, acordarea substantivului apozitie în gen, număr și caz cu substantivul pe care-l determină (p. 344).

§ 4. Inovații morfotice și sintactice ale pronomelui (p. 344).

§ 5. Schimbări semantice și formale ale prepozițiilor *pentru* și *d(e)reptu*; crearea unor conjuncții noi: *despre, prespre* (p. 346).

§ 6. Inovații morfotice ale prezentului indicativ, treceri de la o conjugare la alta (p. 346).

§ 7. Inovații morfotice ale imperfectului și perfectului simplu indicativ; modificări ale rădăcinii verbului (p. 348).

§ 8. Crearea conjunctivului cu *să*, dialectal și *și* (p. 349).

§ 9. Căile transformării conjuncției *să* în morfom al conjunctivului (p. 350).

§ 10. Inovații morfotice ale prezentului conjunctiv; apariția formelor verbale cu *t-*, *-d-*, *-n-*, *-r* în locul celor cu *-t*, *d, n, -i* (p. 353).

§ 11. Inovații ale participiului trecut și prezent și ale perfectului compus al indicativului (p. 353).

§ 12. Inovații ale infinitivului și participiului (p. 354).

§ 13. Crearea condiționalului optativ cu *vrea* și a mai mult ca perfectului indicativ cu *aveam* (p. 355).

§ 14. Crearea reflexivului de tip *ș-era* în macedoromână și meglenoromână (p. 356).

CAP. V: LEXICUL (p. 357).

§ 1. Dialectele slave vechi de pe teritoriul românesc primitiv erau de tip bulgăresc (p.357).

§ 2. Existența în graiurile bănățene și crișene a unor elemente slave vechi de tip sîrbocroat sau slovac (p. 358).

§ 3. Existența în graiurile bănățene și crișene a unor elemente slave vechi de tip sîrbocroat sau slovac (p. 361).

§ 4. Natura relațiilor dintre români și slavi (p. 363).

§ 5. Relațiile dintre români și albanezi (p. 364).

§ 6. Dispariția termenilor latini înlocuiți de elemente slave și albaneze (p. 365).

§ 7. Evoluții semantice ale unor cuvinte de origine latină și slavă, explicabile prin izolarea de lumea bizantină și prin particularitățile orînduirii obștilor sătești (p. 366).

§ 8. Dezvoltări semantice explicabile prin condițiile psihice ale indivizilor vorbitori (p.367).

§ 9. Evoluții semantice explicabile prin păstorit, relevate de Ov. Densusianu și S. Pușcariu (p. 367).

PARTEA A V-A: LIMBA ROMÂNĂ PRELITERARĂ (DIN SECOLUL AL X-LEA PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA) (p. 371).

CAP. I: EVENIMENTELE ETNICE ȘI SOCIALE DE PE TERITORIUL LOCUIT DE ROMÂNI DIN SECOLUL AL X-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ȘI REFLEXELE LOR LINGVISTICE (p. 373).

§ 1. Noile condiții de existență ale românilor; limba română preliterară (p. 373).

§ 2. Evenimentele etnice și politice de pe teritoriul nord-dunărean (p. 373).

§ 3. Evenimentele etnice și politice de pe teritoriul bulgar și macedonean (p. 375).

§ 4. Evenimentele etnice și politice de pe teritoriul sîrbocroat și bănățean (p. 377).

§ 5. Începuturile feudalismului în Dacia se situează în secolele al IX-lea – al X-lea (p.379).

§ 6. Dovezile în sprijinul acestei concepții (p. 380).

§ 7. Originea nobilimii române (p. 382).

§ 8. Prezența la români, începînd din secolul al X-lea, a limbii slave bisericești ca limbă bisericească și oficială, o probă a vechimii feudalismului la români (p. 385).

§ 9. Șerbia la români (p. 386).

§ 10. Părerăa lui Ion-Radu Mircea despre termenii care desemnau pe rob și pe șerb la români (p. 388).

§ 11. Progresele tehnice ale agriculturii, dezvoltarea meșteșugurilor și a negoțului, noua tehnică militară (p. 389).

§ 12. Relațiile dintre români și slavii suddunăreni în secolele al X-lea – al XIV-lea; noi împrumuturi slave vechi în limba română (p. 390).

CAP. II: DEPLASĂRI ALE UNOR ROMÂNI SUDDUNĂRENI ÎNTRE SECOLUL AL X-LEA ȘI SECOLUL AL XIV-LEA (p. 392).

§ 1. Românii din Ardeal, obligați în parte mai înainte să se retragă la munte, coboară din nou la câmpie (p. 392).

§ 2. Dialectele moldovenesc și muntenesc-oltenesc nu prezentau atunci infiltrații ardelenene; ele s-au păstrat mai pure în regiunile locuite masiv de razeși sau moșneni (p. 393).

§ 3. Moldovenii au locuit, în epoca românei primitive și după aceea, nu numai în Moldova, dar și în Ardeal și Carpații Orientali, în vecinătatea maramureșenilor și a ardelenilor de la nord de linia Alba Iulia – Miercurea Ciucului (p. 394).

§ 4. Teoria lui Ernst Gamillscheg și a lui V. Arvinte despre originea moldovenilor (p. 395).

§ 5. Graiurile oltene din nord-vest au alcătuit altădată un dialect împreună cu cele bănățene și hațegane (p. 396).

§ 6. Lipsa de unitate a graiurilor oltene și muntene; originea meglenoromână a graiului din Șcheii Brașovului (p. 398).

§ 7. Fapte de limbă meglenoromâne pe teritoriul oltenesc și muntenesc (p. 400).

§ 8. În Bulgaria și Macedonia locuiau, în evul mediu, români cu graiuri de tip meglenoromân; o parte din aceștia s-au stabilit spre sfârșitul evului mediu, în Oltenia și Muntenia; patria celor două grupuri de meglenoromâni (p. 402).

§ 9. Fenomene fonetice oltene, muntene și ardelenene de sud, care par să fi aparținut românilor suddunăreni stabiliți la nordul fluviului: epenteza lui *i* înainte de *k'* intervocalic urmat de *e*, *i* și dispariția spirantelor *h* sau χ' și γ' (p. 406).

§ 10. Originea graiurilor maramureșene în care a dispărut γ' provenit prin palatalizarea labialei *v* + *i*, *i* (p. 407).

§ 11. Timpul și cauzele deplasării unor români suddunăreni la nordul Dunării (p. 407).

CAP. III: SCHIMBĂRILE FONETICE (p. 409).

§ 1. Schimbări fonetice petrecute pe o arie foarte mare (p. 409).

§ 2. Schimbări fonetice dacoromânești nordice (p. 410).

§ 3. Schimbări fonetice oltenești-muntenești și suddunărene (p. 412).

§ 4. Fenomene fonetice macedoromâne, meglenoromâne, istroromâne, muntene, oltene și bănățene (p. 412).

CAP. IV. SCHIMBĂRI MORFOTICE ȘI SINTACTICE (p. 414).

- § 1. Apariția alternanței *ă - â* în teme substantivelor feminine (p. 414).
- § 2. Inovații ale pronumelui personal; crearea pronumelui de reverență (p. 416).
- § 3. Inovații ale demonstrativului (p. 416).
- § 4. Inovații ale conjunctivului (p. 417).
- § 5. Crearea unor noi forme de viitor și de condițional (dacor. *va să fac*, macedor. *vrea s-cîntu* etc. (p. 418).
- § 6. Crearea unor forme de *actio instans* trecută (p. 420).
- § 7. Înlocuirea infinitivului prin conjunctiv (p. 420).
- § 8. Inovații în domeniul conjuncțiilor, adverbelor și interogativului (p. 423).

CAP. V: LEXICUL (p. 426).

- § 1. Influența slavă veche din secolele al X-lea și al XI-lea (terminologia politică, militară, religioasă și economică). Influențele bulgară și sîrbă din secolul al XI-lea pînă în secolul al XIV-lea (cap. 426).
- § 2. Influența bizantină (mai ales din secolul al X-lea pînă în secolul al XII-lea (p. 429).
- § 3. Influența sîrbească asupra dialectului bănățean-hațegan-oltenesc de nord-vest (p.36).
- § 4. Influența maghiară (p. 438).
- § 5. Influența săsească (p. 442).
- § 6. Influența turcă veche (p. 444).
- § 7. Influența dialectelor slave răsăritene de tip ucrainean (p. 445).
- § 8. Influența albaneză (p. 448).

PARTEA A VI-A: FORMAREA LIMBII ROMÂNE VECHI (DIN SECOLUL AL XIV-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA (p. 449).

CAP. I. FEUDALISMUL DEZVOLTAT ȘI URMĂRILE LUI LINGVISTICE. CREAREA ȘI ÎNTĂRIREA STATELOR ROMÂNEȘTI (p. 451).

- § 1. Întemeierea Munteniei și Moldovei și dezvoltarea lor (în special cea culturală) pînă în secolul al XVI-lea; apariția feudalismului dezvoltat la români (p. 451).
- § 2. Condițiile favorabile întemeierii celor două state românești: apariția feudalismului dezvoltat (p. 453).
- § 3. Noile condiții sociale și culturale din Transilvania, Crișana, Maramureș și Banat (p. 456).
- § 4. Evenimentele politice și sociale din țările vecine; legăturile românilor cu aceste țări pînă în secolul al XVI-lea (p. 459).
- § 5. Influența greacă asupra poporului român în epoca feudalismului dezvoltat (p.461).
- § 6. Asimilarea românilor suddunăreni de către bulgari și sîrbocroați (p. 463).
- § 7. Pătrunderea țiganilor în Țările române (p. 464).

§ 8. Întreruperea legăturilor între dacoromâni, macedoromâni-meglenoromâni și istroromâni; noile condiții ale dezvoltării dacoromânilor. Începînd cu secolul al XIV-lea, centrele principale de dezvoltare a românei rămîn cele din nordul Dunării (p. 464).

CAP. II: DEPLASĂRI ALE UNOR ROMÂNI ÎNTRE SECOLELE AL XIV-LEA ȘI AL XVI-LEA ȘI EFECTELE LOR ASUPRA LIMBII (p. 466).

§ 1. Deplasări ale românilor din Crișana și Maramureș în Ardeal (p. 466).

§ 2. Întemeieri de sate noi în Moldova și Muntenia (p. 467).

§ 3. Cele două suddialecte fundamentale ale dialectului moldovenesc: particularități ardelenene în graiurile de nord; deplasări ale unor români din Crișana, Maramureș și Ardeal în Moldova de nord (p. 468).

§ 4. Deplasări ale unor români din Crișana, Maramureș și Ardeal în Muntenia și Oltenia (p. 471).

§ 5. Deplasări ale unor români din Bulgaria, Macedonia, Serbia și Croația la muntele Olimp, în Oltenia, Muntenia, Banat și sudul Ardealului (p. 471).

§ 6. Deplasarea unor morlaci în Veglia și Istria (p. 473).

CAP. III: EVOLUȚIA DIALECTELOR DACOROMÂNE ÎN EPOCA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT. SCHIMBĂRILE FONETICE, MORFOTICE ȘI SINTACTICE (p. 477).

§ 1 – 2. Vocalismul (p. 477-478).

§ 3 – 4. Consonantismul (p. 481-483).

§ 5. Apariția vocalelor lungi în graiurile crișene, ardelenene și bănățene (p. 484).

§ 6. Valoarea afectivă (stilistică) a unora din sunetele caracteristice diverselor dialecte (p. 484).

§ 7. Schimbări morfotice (p. 487).

§ 8. Schimbări sintactice (p. 488).

CAP. IV. SCHIMBĂRI LEXICALE IMPUSE DE ORGANIZAREA STATALĂ ȘI BISERICESCĂ (p. 490).

§ 1. Numele celor trei state ale românilor; evoluția semantică a cuvîntului *țară* (p. 490).

§ 2. Numele voievodului, al capitalei, al slujirii la curte, al fiilor domnului; termeni pentru poposirea voievodului într-un oraș din țară (p. 492).

§ 3. Numele ținutului peste care domnește cineva (țară, districte), termeni pentru actul guvernării (p. 494).

§ 4. Formele de cancelarie și dialectele ale pronomelui de reverență (p. 494).

§ 5. Numele dregătorilor (p. 495).

§ 6. Numele categoriilor sociale a șerbilor și a țăranilor liberi, ale obligațiilor lor, ale pămîntului țăranilor liberi, ale moștenirii și documentului de întărire (p. 497).

§ 7. Numele amenzilor și ale celui amendat (p. 500).

§ 8. Termeni privitori la oaste și la arta militară (p. 501).

- § 9. Termeni privitori la monede (p. 502).
- § 10. Termeni privitori la viața bisericească (p. 502).
- § 11. Termeni privitori la scris și la carte (p. 503).
- § 12. Termeni privitori la popoarele vecine (p. 503).
- § 13. Termeni referitori la numele de botez (p. 504).
- § 14. Termeni împrumutați din slava literară a epocii (p. 505).
- § 15. Termeni de origine italiană (p. 505).
- § 16. Termeni de origine maghiară (p. 506).
- § 17. Termeni de origine săsească (p. 506).

CAP. V: APARIȚIA LIMBII LITERARE ROMÂNEȘTI (p. 508).

- § 1. Existența unor dialecte ale aristocrației la români în secolele al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea (p. 508).
- § 2. Graiul aristocrației din Moldova (p. 510).
- § 3. Graiul aristocrației din Țara Românească (p. 513).
- § 4. Problema apariției celor mai vechi texte românești (p. 513).
- § 5. Teoria influenței husite (p. 514).
- § 6. Teoria influenței luterane (p. 514).
- § 7. Teoria nevoilor didactice (de pregătire a preoților) (p. 515).
- § 8. Caracterul maramureșean al limbii textelor rotacizante (p. 517).
- § 9. Teoria lui P.P.Panaitescu asupra condițiilor sociale care au dus la apariția textelor rotacizante (p. 518).
- § 10. Traducerea în limba română a operei *Floarea darurilor* s-ar fi făcut, după unii cercetători, în epoca lui Ștefan cel Mare (p. 520).
- § 11. Teoria originii populare a limbii literare românești (p. 520).
- § 12. Răspîndirea limbii literare rotacizante în restul teritoriului dacoromân: apariția unor dialecte literare nerotacizante: limba primelor tipărituri (de la Sibiu, din 1551 și 1553) (p. 523).

CAP. VI: GRAFIA ȘI ORTOGRAFIA TEXTELOR ROTACIZANTE (p. 526).

- § 1. De la cine și când au împrumutat românii alfabetul chirilic (p. 526).
- § 2. Valorile fonetice ale semnelor chirilice adoptate de români (p. 529).
- § 3. Inovații românești în întrebuițarea alfabetului chirilic (p. 533).

CAP. VII: SCHIMBĂRI FONETICE ȘI MORFOTICE ALE DIALECTELOR SUDDUNĂRENE (p. 535).

- § 1. Schimbări fonetice macedoromâne (p. 535).
- § 2. Schimbări fonetice meglenoromâne (p. 536).
- § 3. Schimbări fonetice morlace (p. 536).
- § 4. O schimbare fonetică comună tuturor dialectelor suddunărene (p. 537).

§ 5. Fenomene fonetice și morfotice specifice unuia din dialectele suddunărene sau numai unei arii și mai restrânse (p. 539).

PARTEA A VII-A: LIMBA ROMÂNEASCĂ VECHĂ (DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVI-LEA PÎNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA) (p. 541).

CAP. I: FEUDALISMUL ROMÂNESC DIN SECOLUL AL XVI-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA (p. 543).

§ 1. Suzeranitatea turcă aduce integrarea Țării Românești și a Moldovei într-un organism economic în care predomină grecii (p. 543).

§ 2. Schimbări ale structurii feudale românești, care au loc în secolul al XVI-lea, ca urmare a faptelor indicate la § 1 (p. 545).

§ 3. Legături cu popoarele din vest și nord. Influențe ale Occidentului exercitate asupra românilor în această vreme (p. 548).

§ 4. Situația șerbilor în țările române în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea; deplasări ale românilor din Crișana, Maramureș și Ardeal în Moldova și în Muntenia (p. 549).

CAP. II: INFILTRAȚII ALE UNOR GRAIURI DIN ARDEAL ȘI CRIȘANA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA DIN SECOLUL AL XVI-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. STABILIREA UNOR OLTENI DE NORD-VEST ÎN BANATUL DE SUD-VEST (p. 553).

§ 1. Graiuri cu ardelenisme în Oltenia și Muntenia (p. 553).

§ 2. Graiuri cu ardelenisme în Moldova (p. 555).

§ 3. Migrații din Oltenia în Banat (p. 557).

CAP. III. EVOLUȚIA DIALECTELOR POPULARE DACOROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA (p. 558).

§ 1. Dialectul rotacizant din Maramureș și de pe Someșul inferior asaltat de graiurile ardelenice vecine; înlăturarea rotacismului, împrumutarea unor fenomene fonetice ardelenice de către maramureșeni (p. 558).

§ 2. Extinderea spre nord a unor fapte morfotice și lexicale ardelenice (p. 560).

§ 3. Schimbări fonetice ale dialectului de pe Crișuri și Someș (p. 561).

§ 4. Schimbări morfotice ale dialectului de pe Crișuri și Someș (p. 562).

§ 5. Schimbări fonetice, morfotice și sintactice ale celorlalte dialecte dacoromâne (p. 563).

§ 6. Elemente lexicale străine în dialectele poporului (p. 565).

CAP. IV: LIMBA LITERARĂ ROMÂNEASCĂ ÎN VEACURILE AL XVI-LEA – AL XVIII-LEA (p. 567).

§ 1. Lărgirea funcțiilor limbii literare românești vechi în secolele al XVI-lea și al XVII-lea; limba literară veche: un dialect social: al voievodului, aristocrației și clerului, dar fără caracter de clasă (p. 567).

§ 2. Teoria eronată a identității limbii literare vechi cu graiurile poporului (p. 570).

§ 3. Rolul limbii textelor rotacizate în crearea limbii literare vechi din celelalte provincii, de pînă în secolul al XVIII-lea; elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi (p. 572).

§ 4. Fundamentarea noțiunii de dialect literar. Diferențierile dialectice ale limbii literare vechi (p. 575).

§ 5. Dialectul literar rotacizant din Ardealul de la nord de linia Alba Iulia-Miercuria Ciucului (p. 578).

§ 6. Dialectul literar muntenesc (p. 580).

§ 7. Dialectul literar moldovenesc (p. 581).

§ 8. Asemănări ale dialectului literar moldovenesc cu cel crișan-ardelenesc (p. 582).

§ 9. Abateri de la norma lingvistică moldovenească ale scriitorilor din secolul al XVII-lea și prima jumătate al secolului al XVIII-lea (p. 583).

§ 10. Dialectul literar bănățean (p. 584).

§ 11. Opoziția unor cercetători (Onu, Byck, Cazacu, Coteanu) față de teoria existenței dialectelor literare vechi (p. 585).

§ 12. Elemente lexicale împrumutate de limba literară românească veche (p. 590).

§ 13. Stiluri ale limbii literare vechi; terminologia filozofică veche; limba poeziei culte (p. 592).

§ 14. Evoluția ortografiei în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (p. 593).

§ 15. Limba textelor românești vechi este, de la începuturile sale, o limbă literară (p.593).

CAP. V: DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLELE AL XVI-LEA – AL XVIII-LEA (p. 595).

„§ 1. Înflorirea economică a macedoromânilor în această vreme. Răspîndirea lor în Italia, Austria și Polonia (p. 595).

§ 2. Meglenoromâni și istroromâni în aceeași vreme (p. 596).

§ 3. Schimbări ale dialectelor macedoromâne (p. 598).

§ 4. Schimbări ale meglenoromânei (p. 598).

§ 5. Schimbări ale istroromânei (p. 599).

PARTEA A VIII-A: LIMBA ROMÂNĂ ÎN PRIMA PERIOADĂ A MODERNIZĂRII EI (DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ LA 1829) (p. 603).

CAP. I: ÎNCEPUTURILE DE MODERNIZARE A SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ȘI URMĂRILE LOR LINGVISTICE (p. 605).

§ 1. Poporul român sub stăpînirea Habsburgilor și sub domniile fanariote: noi influențe culturale (p. 605).

§ 2. Migrații ale unor ardeleni în Țara Românească și Moldova (p. 606).

§ 3. Țărănimea în Țara Românească și Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea (p. 607).

CAP. II: LIMBA POPULARĂ ROMÂNEASCĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ LA 1829 (p. 610).

§ 1. Schimbări ale dialectelor populare. Împrumuturi lexicale din germană, greacă, rusă (p. 610).

§ 2. Argoul românesc în epoca fanariotă (p. 612).

CAP. III: LIMBA LITERARĂ ROMÂNĂ DE PE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA PÎNĂ LA 1829 (p. 614).

§ 1. Evenimentele fundamentale ale dezvoltării limbii literare în acest timp; procesul de "muntenizare" a dialectelor literare din Ardeal și Moldova și procesul de apropiere a limbii scrise de dialectele populare (p. 614).

§ 2. Fapte dialectale în dialectul literar ardelean și în cel bănățean; muntenizarea graiurilor de peste munți (p. 614).

§ 3. Schimbarea normelor limbii literare din Moldova (p. 618).

§ 4. Muntenizarea parțială și temporară a dialectului literar moldovenesc înspre mijlocul secolului al XVIII-lea (p. 620).

§ 5. Apariția conștiinței că limbă literară se identifică cu dialectul muntean (p. 624).

§ 6. Dialectul literar bănățean reactualizat și exagerat de Paul Iorgovici (p. 625).

§ 7. Cele două limbi din această perioadă: limba bisericească și cea laică (p. 628).

§ 8. Modernizarea parțială a limbii noastre literare între 1780 și 1830. Rolul lui Clain, Șincai și Maior în acest proces (p. 629).

§ 9. Înflorirea culturii între 1780 și 1829, caracterul de tranziție al epocii (al culturii și limbii) (p. 632).

§ 10. Pătrunderea neologismelor de origine latină și romanică occidentală în epoca dintre 1780 și 1830; elemente dialectale la Conachi (p. 634).

§ 11. Limba poetică românească între 1780 și 1830 (p. 638).

CAP. IV: DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎN SECOLELE AL XVIII-LEA – AL XIX-LEA (p. 641).

§ 1. Înflorirea economică și culturală a macedoromânilor (p. 641).

PARTEA A IX-A: A DOUA PERIOADĂ A MODERNIZĂRII LIMBII ROMÂNE. FORMAREA LIMBII ROMÂNE MODERNE (DE LA 1829 LA 1878) (p. 645).

CAP. I: INSTAURAREA REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI (p. 647).

§ 1. Formarea limbii române literare moderne, efect al preluării acestei limbi de către intelectualitatea burgheză (p. 647).

§ 2. Instaurarea capitalismului în Țara Românească și Moldova (p. 648).

§ 3. Instaurarea capitalismului în țările române supuse Austriei (p. 651).

CAP. II: EFECTELE LINGVISTICE ALE INSTAURĂRII REGIMULUI BURGHEZ LA ROMÂNI; FORMAREA LIMBII NAȚIONALE (LIMBII LITERARE MODERNE) A ROMÂNILOR (p. 654).

§ 1. Natura transformărilor limbii literare produse sub impulsul burgheziei: modernizare, unificare, fixare. Aceste transformări au loc pînă la 1880 (p. 654).

§ 2. Procesul de formare a limbii române moderne se situează în secolul al XIX-lea, nu al XVIII-lea, cum credea J. Byck (p. 657).

§ 3. Cercetări anterioare asupra formării limbii literare moderne a românilor (p. 658).

§ 4. Modificarea limbii literare de către I. Heliade-Rădulescu, limba lui Gh. Asachi, D. Bojincă, G. Barițiu etc. (p. 659).

§ 5. Modificarea limbii de către scriitorii din curentul istoric și popular: C. Negruzzi, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, A. Russo, Ion Ghica, C. Bolliac, N. Bălcescu. Muntenizarea limbii lui C. Negruzzi (p. 663).

§ 6. Rezistențe moldovene la muntenizarea limbii: G. Săulescu. Discuția dintre I. Heliade Rădulescu, C. Negruzzi și G. Săulescu pe tema limbii literare românești (p. 664).

§ 7. Unificarea limbii literare române este opera scriitorilor de la 1840-1880 (p. 667).

§ 8. "Hiperliterarizările" (formele hipercorecte) dintre 1830 și 1880 (p. 669).

§ 9. Tendința de latinizare sau romanizare a fonetismului și a unor sectoare ale lexicului limbii române între 1830 și 1880 (p. 672).

§ 10. Adaptarea fonetică firească a neologismelor (p. 674).

§ 11. Adaptarea fonetică voită a neologismelor (p. 677).

§ 12. Încadrarea morfotică a neologismelor (p. 678).

§ 13. Originea multiplă a celor mai multe neologisme (p. 678).

§ 14. Graiul burgheziei și al poporului în epoca dintre 1829 și 1878. Adaptarea fonetică a neologismelor de către masele populare (p. 680).

§ 15. Îndrăzneala caracteristică epocii în ce privește împrumutarea neologismelor din alte limbi (p. 682).

§ 16. Explicarea socială a trăsăturilor limbii literare române din fiecare provincie (p. 683).

CAP. III: ALFABETUL LATIN ȘI ORTOGRAFIA EPOCII (p. 686).

§ 1. Reformarea alfabetului chirilic de către I. Heliade Rădulescu; alfabetul de tranziție de la cel chirilic la cel latin (p. 686).

§ 2. Întrebuințarea alfabetului latin de către unii scriitori începând cu deceniul al cincilea al secolului (p. 687).

§ 3. Generalizarea alfabetului latin între 1858 și 1863; curente ortografice ale epocii; cel etimologic și cel fonetic (p. 689).

CAP. IV. TRANSFORMĂRILE LIMBII LITERARE (p. 693).

§ 1. Transformări fonetice (p. 693).

§ 2. Transformări în declinarea numelor (p. 694).

§ 3. Transformări în declinarea pronumelor (p. 695).

§ 4. Transformări în conjugare (p. 696).

§ 5. Noi derivate și compuneri lexicale formate prin calc după limbile franceză, italiană și germană (p. 699).

§ 6. Cuvinte neologice de origine latină și romanică occidentală (p. 700).

§ 7. Dispariția unor elemente lexicale vechi: sufixe vechi cu funcții noi (p. 701).

CAP. V: FORMAREA LIMBII ARTISTICE MODERNE (p. 703).

§ 1. Formarea unui nou limbaj poetic (stil înalt), prin opoziție cu noile norme ale limbii literare (p. 703).

§ 2. Cele trei surse ale limbajului poetic românesc: limba literară veche, neologismul (deci limba literară modernă) și dialectele populare (p. 704).

§ 3. Precizări în legătură cu cele trei surse ale limbajului poetic (p. 706).

§ 4. Formarea limbii poetice române dintre 1830 și 1880 și în general moderne de către I. Heliade-Rădulescu, D. Bolintineanu, V. Alecsandri și M. Eminescu (p. 709).

§ 5. Apariția jargoanelor în literatura dintre 1830 și 1900 (p. 711).

§ 6. Crearea stilurilor arhaizant și popularizant (p. 712).

CAP. VI: DIALECTELE SUDDUNĂRENE ÎNTRE 1829 ȘI 1878 (p. 713).

§ 1. Înființarea școlilor macedoromâne subvenționate de statul român; primele manuale de învățămînt macedoromâne cu litere latine (p. 713).

PARTEA A X-A: DEZVOLTAREA LIMBII ROMÂNE DUPĂ 1878. LIMBA ROMÂNĂ EXPRESIE A UNEI CULTURI DE VALOARE MONDIALĂ (p. 715).

CAP. I: DEZVOLTAREA SOCIALĂ, ECONOMICĂ ȘI CULTURALĂ A POPORULUI ROMÂN DE LA 1878 PÎNĂ ASTĂZI; REFLEXELE EI LINGVISTICE (p. 717).

§ 1. Dezvoltarea economică a poporului român de la 1878 pînă astăzi (p. 717).

§ 2. Dezvoltarea culturală a poporului român de la 1878 pînă astăzi: fixarea limbii literare moderne a românilor prin acțiunea scriitorilor Al. Vlahuță, B. Ștefănescu-Delavrancea etc. (p. 719).

§ 3. Natura transformărilor lingvistice din această perioadă: diversele perioade ale dezvoltării limbii române literare din acest timp (p. 723).

§ 4. Influența exercitată în această perioadă de limba română asupra graiurilor poporului; pătrunderea argoului în limba școlarilor (p. 724).

§ 5. Evoluția stilului înalt; asimilarea elementelor vulgare sau argotice de către stilul înalt în epoca poetică a lui Tudor Arghezi (p. 725).

§ 6. Noul stil popularizant al poeziei lirice românești, creat de T. Arghezi și dezvoltat pe căi proprii de Lucian Blaga, M. Beniuc etc. (p. 728).

§ 7. Poezia dialectală ironică (p. 730).

§ 8. Stilul înalt nealterat de elemente vulgare, în secolul al XX-lea (la M. Sadoveanu și alții) (p. 731).

§ 9. Limbajul caracteristic epocilor și claselor sociale în nuvelă și roman (p. 732).

§ 10. Marea gamă stilistică a limbii românești în comparație cu limbile literare occidentale (p. 733).

§ 11. Crearea a două stiluri fundamentale ale limbii literare normale: cel cu elemente neaoșe și cel cu neologisme (p. 733).

CAP. II: LIMBILE LITERARE MACEDOROMÂNĂ, MEGLENOROMÂNĂ ȘI ISTROROMÂNĂ DUPĂ 1878 (p. 735).

§ 1. Generalități asupra limbilor literare ale românilor suddunăreni (p. 735).

§ 2. Apariția unei noi limbi literare macedoromâne în ultimele decenii ale secolului trecut (p. 735).

§ 3. Apariția limbilor literare meglenoromână și istroromână după primul război mondial (p. 737).

ÎNCHEIERE: SPECIFICUL LIMBII ROMÂNE ȘI AL DEZVOLTĂRII EI (p. 739).

§ 1. Specificul dezvoltării limbii române (p. 739).

§ 2-4. Specificul sistemului fonetic al limbii române (p. 740-742).

§ 5-8. Specificul sistemului morfotic și sintactic al limbii române (p. 743-745).

§ 9-10. Specificul lexicului limbii române populare (p. 745-746).

§ 11. Specificul limbii literare românești (p. 746).

§ 12. Limba română o limbă puternic individualizată (p. 746).

INDICE DE AUTORI (p. 749).

INDICE DE CUVINTE (p. 765).

Redactor: RODICA LĂZĂRESCU

Tehnoredactor: MIHAI BUJDEI

Referenți științifici: acad. AL. GRAUR

prof.univ.dr. MARIA ILIESCU

prof.univ.dr. ȘT. GIOSU

prof.univ.dr. AL. ANDRIESCU

cercet.șt.princ.dr. DAN GH. TEODOR

Apărut: 2000. Format 70×100/16. Coli tipo 50

Bun de tipar la 16.10.2000

Editura "Junimea", B-dul Carol I, nr. 3-5

IAȘI - ROMÂNIA

Tipărit A.S. GEVI-F Iași

Tel.: 095/477214

W. B. Davis